

Migracije in slovenski prostor od antike do danes

zbirka39
Zč

Migracije in slovenski prostor od antike do danes

Uredila
Peter Štih in Bojan Balkovec

zbirka **39**
Zč

zbirka **39** ISSN 1408-3531

Zč

Migracije in slovenski prost

7845 /38

* * *

Zbirka Zgodovinskega časopisa 39

Odgovorni urednik: Peter Štih

Urednika tega zvezka: Peter Štih in Bojan Balkovec

Uredniški odbor: Tina Bahovec, Bojan Balkovec, Borut Batagelj, Rajko Bratož, Ernst Bruckmüller, Ivo Goldstein, Žarko Lazarević, Dušan Mlacović, Božo Repe, Franc Rozman, Janez Stergar, Marta Verginella, Peter Vodopivec, Marija Wakounig

Recenzenta: dr. Darko Friš in dr. Janez Mlinar

Oblikovanje: Vesna Vidmar

D 08 -11- 2010 /491

* * *

Izdala: Zveza zgodovinskih društev Slovenije

Izid sta finančno podprli Javna agencija za knjigo Republike Slovenije in Ministrstvo za šolstvo in šport Republike Slovenije

* * *

Tisk: Littera Picta d. o. o., Ljubljana 2010

Naklada: 200 izvodov

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(497.4)(082)
314.15(497.4)(091)(082)

MIGRACIJE in slovenski prostor od antike do danes / uredila Peter Štih in Bojan Balkovec. - Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2010. - (Zbirka Zgodovinskega časopisa ; 39)

ISBN 978-961-6777-05-6

1. Štih, Peter

252587520

Kazalo

I. Migracije – uvodni pogledi

Marina Lukšič Hacin, Migracije v teoretskem diskurzu 8
Alenka Cedilnik, Migracije na danes slovenskem ozemlju v času antike 24
Mitja Guštin, Odtisi prvih slovanskih rodov na območju med vzhodnimi Alpami in zgornjim Jadranom 45
Peter Štih, Migracije in oblikovanje kompleksnega kulturnega prostora med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom v srednjem veku 59
Vasko Simoniti, O toleranci in migracijah v zgodnjem novem veku 78
Aleksej Kalc, Migracijska gibanja med 18. in 19. stoletjem: primeri iz zahodnega slovenskega prostora 101
Marjan Drnovšek, Zunanje migracije Slovencev v prvi in drugi Jugoslaviji: primerjalni vidik 114
Meliha Fajić, Darko Darovec, Demografski trendi v koprskem komunu v 18. stoletju 126

II. Migracije in slovenski prostor v obdobju do konca 19. stoletja

Boris Golec, Migracije muslimanov v slovenski prostor od turških vpadov do leta 1941 140
Klemen Pust, Vpliv osmanskih vpadov na migracije v Istri (15.–16. stoletje) 157
Stanislav Južnič, Migracije znanstvenikov v slovenski prostor in iz njega v beli svet 175
Dragica Čeč, Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij 191
Branko Šuštar, Poklicne migracije slovenskega učiteljstva od habsburških do jugoslovanskih časov 209

III. Migracije v času obeh svetovnih vojn

Petra Svoljšak, Vojna – vzrok in spodbujevalka migracij, primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora ... 226
Božo Repe, Izgon (usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945) ... 245
Dunja Dobaja, Organizacija uradnih socialnih ustanov v Ljubljanski pokrajini med II. svetovno vojno ... 257
Bojan Godeša, Izseljevanje Hrvatov iz nemškega zasedenega ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem v luči primerjave položajev Slovencev in Hrvatov v okviru nacističnega novega reda ... 270

IV. Migracije v Julijski krajini v času med obema vojnama

Milan Pahor, Slovensko izseljevanje iz Julijske krajine v letih 1918–1940 ... 284
Andrej Vovko, Primorska emigrantska društva v Ljubljani in Mariboru v letih 1929–1932 v luči časopisa »Istra« ... 298
Renato Podbersič, Žrtve med italijanskimi priseljenci v Julijski krajini ... 316
Tomaž Pavlin, »Primorska omladina noče stati ob strani« ... 328
Marija Terpin Mlinar, Obmejni pripetljaji na idrijsko-cerkljanskem odseku rapalske meje v letih 1930–1943 na podlagi arhivskih virov ... 346
Egon Pelikan, Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama ... 366

V. Migracije po 2. svetovni vojni

Gorazd Bajc, Vloga in delovanje politične emigracije iz osrednje Slovenije v povojnem Trstu ... 376
Zdenko Čepič, Zdomstvo ... 395
Maja Božič, Na poti v svet: prebežniki severne meje 1945–1961 ... 413

VI. Migracije na prostoru zahodne Slovenije po 2. svetovni vojni

Nevenka Troha, Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 priključeno k Ljudski republiki Sloveniji ... 432
Sandi Volk, Razodete resnice, vprašljiva tolmačenja, prezrta vprašanja in možne razlage množične izselitve po drugi svetovni vojni iz Istre, z Reke in iz Dalmacije ... 447
Aleksander Panjek, Povojne migracije v Trstu (1945–1965) s poudarkom na izseljevanju iz Trsta ... 459

VII. Izseljenstvo in priseljenstvo

Danijel Grafenauer, Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji 474
Darja Kerec, Kulturne in socialne spremembe kot posledica imigracij v Prekmurje od leta 1919 do srede 20. stoletja 488
Vera Kržišnik-Bukić, Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo po 2. svetovni vojni 502

VIII. Nemci na Slovenskem

Mitja Ferenc, Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej 528
Dragan Matić, Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo 551
Janez Cvirn, Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941) 568
Dušan Nećak, »Nemci« na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon? 576
Jure Ramšak, Poskus rekonstrukcije položaja preostanka nemške narodne skupnosti na Slovenskem po koncu množičnih izseljevanj (1947–1991) 600

IX. Judje in slovenski prostor

Klemen Jelinčič Boeta, Poreklo in kulturna pripadnost slovenskih Judov – obdobja obravnave in pozni srednji vek 616
Marjan Toš, Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem – od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1515 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu 1941–1945 634
Franc Kuzmič, Migracije Judov v slovenskem prostoru skozi čas 651
Andrej Pančur, Migracije judovskega prebivalstva na Slovenskem od judovske emancipacije do holokavsta 659
Meliha Fajić, Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael 674

X. Varia

Andreja Valič, Janez Globočnik, Vincenc Filipčič, Kvalitativna in kvantitativna analiza učbenikov zgodovine 684

* * *

Kazalo osebnih imen 697

I.
Migracije – uvodni pogledi

Marina Lukšič Hacin

Migracije v teoretskem diskurzu

LUKŠIČ HACIN Marina, dr., višja znan. sod., izr. prof., Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, Luksic@zrc-sazu.si.

V članku je kritično ovrednotena zgodovina tematizacij migracij v teoretskem diskurzu. Raziskovanje migracij je bilo vse od prve znanstvene utemeljitve pojma migracij, ki se jo pripisuje E. G. Ravensteinu, do danes močno interdisciplinarno razdrobljeno, parcialno in disciplinarno zamejeno. To je med drugim povzročilo tudi razdrobljenost in protislovnost kategorialnega aparata migracijskih študij. Disciplinarna razdrobljenost je danes presežena z ambicijo in dokazovanji, da so migracijske študije samostojna znanstvena disciplina, ki se jo mora kot takšno v prihodnosti krepiti.

Ključne besede: migracije, teorije migracij, migracijske študije.

Uvod

Človek se je od nekdaj selil. Selitev naj bi bila sprva celo prevladujoča oblika človeškega preživljanja, ki naj bi se spremenila v t. i. neolitski revoluciji 20.000–10.000 p.n.š., ko je prišlo do udomačitve rastlin in živali ter še nekaterih drugih sprememb v načinu življenja, ki so človeku omogočile stalno naselitev. Pa tudi takrat so se nekatere skupine ali posamezniki še vedno selili. Nekatere skupine, ki so se postopno konstituirale v skupnosti, so ohranile nomadski način življenja, pri drugih skupinah, ki so se konstituirale v sedimentarne skupnosti, pa so se med kulturami ali civilizacijami[1] še naprej gibali posamezniki, če ne omenjamo vojn kot specifičnih situacij, povezanih z migracijami. V navezavi na vojne naj omenim še kolonizacije, kot posebno taktiko zavojevanja oziroma bolj ali manj nasilne poselitve teritorija, in etnična čiščenja kot nasilna preseljevanja ljudi na druge prostore. Slednja dva procesa lahko potekata ločeno ali vzajemno.

Torej, ljudje smo se od nekdaj selili, vendar so migracije kot znanstvena kategorija in konceptualno področje raziskovanja v družboslovno in humanistično znanost vstopile relativno pozno. Nekateri trdijo, da so bile osnove migracijskih študij postavljene konec 19. stoletja v delih K. Marxa, F. Engelsa in F. Webra[2], a ni popolnega strinjanja okoli te predpostavke. Večje strinjanje raziskovalcev je pri stališču, da naj bi pojem migracij kot znanstveno kategorijo prvi uporabil

[1] Razumevanja konceptov kulture in civilizacij v odnosu do družbe so podrobneje predstavljena v Lukšič Hacin, *Konceptualne dileme v razpravah,* str. 110–113.

[2] Bernard, *Enciklopedija*, str. 370.

E. G. Ravenstein v razpravi *The Birth Place of the People and the Laws of Migration* leta 1876 in razpravah *The Laws of Migration* objavljenih v letih 1885–1889.[3] Kot drugi nesporni avtoriteti začetkov migracijskih študij J. Arango[4] omenja W. Thomasa in F. Znanieckega in njuno etnografsko študijo *The Polish Peasant in Europe and America*, ki je izšla v petih nadaljevanjih v letih 1918–1920.

Migracijske študije so bile dolgo na obrobju teoretskih dogajanj in so si le počasi utirale prostor v priznani znanstveni sistemizaciji, sploh v evropski tradiciji, vse do preloma dvajsetega stoletja, ko so migracije postale sila modna tematika. Morda lahko celo rečemo, da je prišlo do druge skrajnosti, ko so povsod skorajda samo še migracije. Še danes pa ostaja razlika v razumevanju statusa samega proučevanja migracij. Medtem ko eni avtorji razumejo migracije kot eno od vsebinskih področji, ki jih proučujejo 'klasične' znanstvene vede družboslovja in humanistike, drugi dokazujejo, da so se migracijske študije konstituirale kot samostojna znanstvena veda,[5] primerljivo npr. kulturnim študijam.

Raziskovalci so s proučevanjem migracij skušali odgovoriti na različna vprašanja, ki so se zastavljala v odvisnosti od zgodovinskih kontekstov. Posplošena sistemizacija raziskovalnih vprašanj bi bila, če rečemo, da migracijske študije lahko razdelimo na dve področji. Prvo področje predstavljajo raziskovanja, ki odgovarjajo na vprašanja, strnjena v vprašalnici ZAKAJ? do migracij prihaja in pod kakšnimi pogoji (kvotni sistemi in režimi priseljevanja; (ne)spodbujanje izseljevanja). Drugo področje se osredotoča na vprašalnico KAJ? se dogaja po prihodu ljudi v nova okolja. Značilno je, da sta se ti dve področji, ki šele skupaj predstavljata celostnost predmeta proučevanja migracijskih študij, ločeno razvijali in še danes so redki, ki ju skušajo povezovati in o migracijah razmišljati celostno. Redukcija raziskovanja na eno od področji pravzaprav povzroči, da se izgubi predmet proučevanja, čeprav raziskovalci tega ne osvestijo. Kaj hočem reči? Migracije so proces, ki ga analitično lahko razdelimo v posamezne faze in če eno od faz v nadaljevanju izpustimo, dejansko izgubimo svoj predmet preučevanja, to je migracijo. Na nek način izpeljemo teoretsko spekulacijo, ko preko dedukcije in sinteze celosten proces migracij (kot pojav) v interpretaciji zreduciramo na njegove dele, ki smo jih izbrali, in jih hkrati razglasimo za celosten pojav. Na ta način izpadejo iz analize deli, ki se jim hočemo izogniti – največkrat zaradi ideologij ali politik. Vse od nastanka so se migracijske študije razvijale prav na ta način, da se je raziskovalo enega od omenjenih področji, ali še ožje izbrana podpodročja, hkrati pa se je govorilo o raziskovanju migracij. Rezultat tega je velika nekonsistentnost, pa tudi protislovnost kategorialnega aparata migracijskih študij, a o tem več pozneje, ko se bomo osredotočili na analizo stanja v sedanjosti.

[3] Corbett, *Ernest George Ravenstein*, str. 1; Gombač, *Esuli ali optanti?*, str. 16.

[4] Arango, *Explaining migration*, str. 284.

[5] Castles, Miller, *The Age of Migration*, str. 30.

Ker so se migracijske študije konstituirale ob vprašanju ZAKAJ?, najprej preletimo zgodovino misli, idej in teorij, ki so skušale odgovoriti na prvo skupino vprašanj, v nadaljevanju pa si bomo pogledali še prelet odgovorov na KAJ?.

Migracije v teoretskem diskurzu ob iskanju odgovorov na vprašanje ZAKAJ?

E. G. Ravenstein je v že omenjenih prispevkih, ki so bili objavljeni v letih 1876–1889, govoril o zakonih migracij. Glavni razlogi za migracije naj bi bili ekonomske narave. V njegovih študijah je J. Corbett izluščil sedem zakonov:[6]

Večina migrantov se seli na kratke razdalje in proti centrom, ki jih vpijajo.

Ko se migranti preselijo, za seboj pustijo praznino, ki jo zapolnijo migranti z bolj odročnih predelov. Tako se ustvarjajo migracijski valovi, ki sežejo v najbolj zakoten predel kraljestva.

Procesu vpijanja (absorbcije) je inverzen proces disperzije.

Vsak glavni tok migracije ustvari nadomestni protitok.

Migranti, ki se selijo daleč, se običajno odločajo za velike trgovske ali industrijske centre.

Prebivalci mest se redkeje selijo kot prebivalci ruralnih področji.

Ženske se selijo pogosteje kot moški.

Vse do šestdesetih let dvajsetega stoletja je bilo kar nekaj raziskav o migracijah, a brez ambicije, da bi se zgradilo migracijsko teorijo. Premik v tem smislu prinese šele študija *A Theory of Migration*, ki jo je napisal E. S. Lee leta 1966.[7] Novost v sistematičnem proučevanju migracij predstavlja push-pull model, ki ga še danes zelo dobro poznamo in ga je v slovensko migracijsko teorijo skozi kritično percepcijo Leejeve razprave vgradil P. Klinar v svojem delu *Mednarodne migracije.* P. Klinar[8] v navedenem delu kot glavne dejavnike odbijanja navaja ekonomsko stagnacijo, padec standarda, zmanjševanje nacionalnih virov, nizek osebni dohodek, brezposelnost, politične in ostale diskriminacije, politično preganjanje, alienacijo, naravne katastrofe, itd. Dejavniki privlačenja pa so ekonomska prosperiteta, dvig standarda, višji osebni dohodek, poklicna promocija, ustrezna zaposlitev, izobraževanje, itd.

Push-pull teorija skuša razložiti vzroke, selektivnost, smer toka in obseg migracijskih gibanj zgolj preko delovanja t.i. dejavnikov odbijanja in privlačenja. Izhodišče teorije je, da imajo posamezni sloji posebne interese, od katerih je

---

[6] Zakone povzemam po Corbett, *Ernest George Ravenstein,* str. 2. Od njega se razlikuje W. Tobler, ki iz istih tekstov izlušči deset zakonov. V slovenski različici jih je predstavil J. Gombač. Tobler, *Migration: Ravenstein, Thorntwaite and Beyond,* str. 1–2; Gombač, *Esuli ali optanti?,* str. 17.

[7] Lee, *A Theory of Migration,* str. 47–57.

[8] Klinar, *Mednarodne migracije,* str. 23–26.

odvisen učinek push-pull dejavnikov. Izpostavlja se tudi pomen dejstva, da so pozitivni in negativni dejavniki v družbi izselitve izkustveno poznani, družba priselitve pa ne. O njej je ustvarjena slika, predstava zgolj na osnovi posredovanih informacij (mnogokrat pomanjkljivih), ne pa na osnovi neposrednega izkustva in je navsezadnje neznanka.

Omenjeni dejavniki, tako pozitivni kot negativni, vršijo selekcijo med bodočimi migranti in nemigranti. To se uresničuje le pri migracijah, ki nastajajo na osnovi potreb in interesov posameznikov, ne pa v primeru prisile. Kadar so v družbi izselitve prisotni močni potisni faktorji (prim.: vojna, naravna katastrofa) je selekcija veliko manjša, v primeru prisilnih izselitev pa o njej ni moč govoriti.

P. Klinar v kritiki teorije poudarja, da se migracij ne da vedno enostavno razložiti z dejavniki privlačevanja – odbijanja. Izjeme so izrazito nerazvite družbe ali območja, kjer po omenjeni teoriji sicer prevladujejo dejavniki odbijanja, a je kljub temu relativno malo migracij. Vzrok za to avtor najde v tradicionalni navezanosti na izvorno okolje. V nadaljevanju avtor pravi: »Končno sodimo, da le s teorijo o dejavnikih odbijanja in privlačevanja ni mogoče preprosto obrazložiti vzrokov in motivov migracij, ker gre za zapleten in kompleksen socialni fenomen...«[9] in poudari, da je treba poleg push-pull faktorjev analizirati tudi socialno okolje, zgodovinske karakteristike obeh družb, vpliv tradicije v družbi izselitve in subjektivne dejavnike (zavest o prikrajšanju in možnostih, vrednotenje dejavnikov odbijanja in privlačevanja, subjektivno interpretiranje dveh socialno-ekonomskih sistemov). P. Klinar zaključi, da odločitev za migracijo vsebuje racionalne in emocionalne elemente ter je potrebno pri analizi nujno upoštevati socialno – psihološko – osebnostne karakteristike.[10]

Idealno tipski push-pull model je kar nekaj časa služil za analizo vzrokov odhajanja ljudi v tujino. Danes pa se je pokazalo, da njegove predpostavke ne držijo, saj bi se morali izseljevati najrevnejši. S. Castles in M. J. Miller v svoji študiji dokazujeta, da niso res najrevnejši sloji tisti, ki se selijo. Večina migrantov pred izselitvijo pripada srednjemu socialnemu sloju.[11] Temu dodajmo še predpostavko, da naj bi bili našteti dejavniki objektivne narave in izmerljivi. Dejansko so subjektivne narave. Navidezno res delujejo kot objektivne kategorije, saj se npr. višina osebnega dohodka lahko kvantitativno izmeri. To drži, vendar odločilno je zadovoljstvo posameznika z višino dohodka, to pa ni izmerljivo. Hkrati je zadovoljstvo relativna, subjektivna kategorija. Posameznikova predstava o tem, kolikšen naj bi bil njegov dohodek in potrebe, ki jih ima v svojem življenju za nujne, niso izmerljive z metodo kvantitativnega raziskovanja. Razlog za selitve je ravno razkorak med stanjem in posameznikovimi predstavami, kako naj bi bilo. Večji je razkorak, večja je verjetnost za selitev. To tudi lahko pojasni, zakaj

[9] Klinar, *Mednarodne migracije,* str. 25

[10] Prav tam.

[11] Castles, Miller, *The Age of Migration,* str. 20–21.

med migranti ni največ ljudi iz najrevnejših slojev. Socializacija revnih poteka v razmerah, ki otroke oblikujejo v skromnejše osebnosti, s skromnejšimi potrebami in nižjimi pričakovanji.

Najbolj poznane in sistematične teorije mednarodnih migracij,[12] ki sodijo v področje ZAKAJ? ter se ukvarjajo s push-pull faktorji, imajo začetke koncem petdesetih let dvajsetega stoletja ter so se pojavljale postopno vse do danes.[13] Izhajajo iz teorije ekonomskega razvoja najprej družbe, pozneje pa svetovnega ali globalnega sistema kapitala. Različni avtorji[14] navajajo, da je bil začetnik neoklasičnega ekonomskega pristopa v raziskovanju migracij A. W. Lewis s študijo *Economic Development with Unlimited Supply of Labour* (1954).[15] Postavil je temelje neoklasične ekonomske makro teorije, ki skuša mednarodne migracije razložiti znotraj mednarodne makro dinamike gibanja kapitala, blaga in storitev kot posledice meddržavnih razlik v dinamiki med ponudbo in povpraševanjem po delovni sili. Omenjene dinamike med ponudbo in povpraševanjem kreirajo ceno delovne sile in razlike med njimi rezultirajo v nižjih in višjih cenah delovne sile. Rezultat dinamike je proces, ko se delavci iz prostorov nižje cene selijo v prostore z višjo ceno delovne sile. Sproži se kompleksna ekonomska dinamika, ki je na tem mestu ne bomo opisovali. Za nas je pomembno, da se na selitev gleda kot na individualno odločitev za višji dohodek, mednarodna migracija pa je posledica razlik v ekonomski razvitosti med državami in s tem v možnostih za boljšo zaposlitev. Podobno, a z delno zamaknjenimi poudarki in še bolj izpostavljenim pomenom individualne odločitve za izselitev, mednarodne migracije razloži neoklasična mikro ekonomska teorija.[16] Oba pristopa pa govorita o dolgoročnem procesu uravnoteženja in nekonfliktnosti družbeno ekonomskih odnosov.

Izhajajoč iz neoklasične ekonomije je leta 1991 O. Stark[17] razvil teorijo o novih ekonomijah delovnih migracije. Za razliko od prejšnjih teorij se odmakne od individualne odločitve in utemeljuje, da odločitev za migracijo ni sprejeta s strani izoliranega individualnega akterja. Odločitev je sprejeta v enoti povezanih ljudi. Osnovna enota tako ni več posameznik, ampak družine ali gospodinjstva. Pravi, da v njih ljudje ravnajo kolektivno z interesom, da povečajo pričakovani

[12] V migracijskih razpravah v Sloveniji ima še vedno največji vpliv način razmišljanja, ki korenini v Leejevi teoriji push-pull oziroma njeni kritični reinterpretaciji, ki jo je izpeljal P. Klinar.

[13] Za potrebe pričujočega prispevka teorije le pregledno povzemam. Podrobnejša predstavitev, poleg originalnih člankov, je dostopna v delih Arango, *Explaining Migration,* str. 283–296; Massey in drugi, *Theories of International Migration,* str.431–465; Gombač, *Esuli ali optanti,* str. 16–34.

[14] Arango, *Explaining Migration,* str. 283–284; Massey in drugi, *Theories of International Migration,* str.432–433; Gombač, *Esuli ali optanti,* str. 17.

[15] Lewis, *Economic Development* (1954).

[16] Začetnik tega pristopa je L. A. Sjaastad v razpravi *The Costs and and Returns of Human Migration*, ki jo je objavil leta 1962.

[17] Arango izpostavlja, da je O. Stark to teorijo razvil v delu *The Migration of Labor.* Arango, *Explaning Migration*, str. 287.

skupni prihodek ob istočasnem zmanjšanju rizika ter da se čimbolj izognejo pritiskom povezanih z dinamiko trga dela. To dosežejo tudi z razpršitvijo virov zaslužka.[18]

P. Singer je že leta 1973 ostro kritiziral postulata uravnoteženja in nekonfliktnosti, ki ju je zagovarjala neoklasična ekonomska teorija. Skozi kritiko modela nekonfliktnosti, ob dokazovanju nepomirljivega konflikta, je postavil temelje teorije odvisnosti. Nerazvitost je razložil kot nujen sestavni element ekonomskega razvoja, kar pomeni, da globalni kapital za svoj obstoj in dinamiko nujno ustvarja tudi ekonomsko nerazvitost oziroma nerazvite države, ki predstavljajo rezervno armado delovne sile, njena posebna oblika pri mednarodnih migracijah pa je beg možganov, ki dodatno slabi nerazvite.[19]

Iz podobnih stališč o svetovnem kapitalu je izhajal M. Piore, ki je leta 1976 postavil t. i. teorijo dvojnega trga dela oz. dvojnega trga delovne sile. Njegova razmišljanja najlažje povzamemo s poznanim diskurzom o odnosih center-periferija. Tu je migracija vpeta v kompleksno dinamiko svetovnega kapitala in služi potrebam centra. Na ta način center dodatno uporablja periferijo za večanje dobička in reprodukcijo razmer, ki utrjujejo pozicijo centra in periferijo delajo za periferijo. Ne glede na to pa na individualni ravni posamezniki s periferije, ki vstopajo v migracijske procese, dosežejo višji status kot bi ga, če bi ostali doma, čeprav v deželi priselitve zasedajo pozicijo subproletariata. Ideje M. Piorja se naslanjajo tudi na teorijo svetovnega sistema, evropske hegemonije in globalizacije, ki jo je sredi sedemdesetih postavil I. Wallerstein.[20]

Migracije v teoretskem diskurzu ob iskanju odgovorov na vprašanje KAJ?

Kaj se dogaja, ko ljudje pridejo v nova okolja? Okoli tega vprašanja se je v teorijah razvilo kar nekaj vsebinskih področji, ki se medsebojno sicer prepletajo, a imajo različne poudarke. Že od preloma devetnajstega stoletja so intenzivna razmišljanja o tem, kakšen odnos naj se postavi do prišlekov tako na ravni države kot družbenega okolja. Drugo vsebinsko področje tvorijo raziskave o tem, kakšne spremembe nastajajo v interakciji med migranti in okolji priselitve, tretji sklop pa predstavljajo raziskave, ki se osredotočajo na same migrante – kako živijo v novih okoljih, njihova organiziranost, odnos do okolja izselitve itd. ter spremembe identitet, do katerih pride na individualni ravni zaradi kulturnega stika.

---

[18] Več o tej teoriji v delih: Arango, *Explaining Migration,* str. 287–288; Massey in drugi, *Theories of International Migration,* str. 436–440; Gombač, *Esuli ali optanti,* str. 20.

[19] Več o tem v Arango, *Explaining Migration,* str. 285.

[20] Več o omenjenih teorijah v delih: Arango, *Explaining Migration,* str. 288–291; Massey in drugi, *Theories of International Migration,* str. 440–448; Gombač, *Esuli ali optanti,* str. 23–28.

V analiziranem teoretskem opusu se pojavljajo predvsem trije različni pristopi o odnosu do priseljencev in njihovega prilagajanja novemu okolju. Vsi trije imajo korenine v ZDA na prelomu devetnajstega stoletja. Ob številnih sužnjih, nasilno pripeljanih v Ameriko iz Afrike, in njihovih potomcih so konec devetnajstega stoletja, v t. i. drugem sunku evropskega množičnega izseljevanja, začeli v ZDA prihajati tudi po veri in etničnosti drugačni Evropejci. Predstave samooklicanih domačinov (t. j. priseljencev, ki so prišli v ZDA v prvem sunku) o množičnem navalu drugačnosti so sprožile razmišljanja o prihodnosti ameriške kulture. Stališča so se raztezala od radikalne zahteve po anglokonformnosti s popolno utopitvijo priseljencev v novo kulturo, do zagovorov procesov melting pota oz. stapljanja kultur ter kulturnega pluralizma (pozneje multikulturalizma oziroma interkulturalizma danes).

Zagovorniki teorij anglokonformnosti izhajajo iz hierarhičnega koncepta kulture, ki kulture deli na bolj in manj razvite oziroma na divjaštvo, barbarstvo in civilizacijo.[21] Leta 1914 je izšlo delo amaterskega zoologa, pripadnika višjih krogov M. Granta, ki je zagovarjal doktrino o superiorni rasi ob prepletanju rasizma in etnocentrizma. Znanstvene argumente je podkrepil s tedanjimi dognanji genetike in evolucijske teorije. Po tej doktrini naj bi bili Angleži, Nemci in ostali stari priseljenci pripadniki superiorne rase visokih, svetlolasih, plavookih Nordijcev ali Arijcev, medtem ko naj bi ljudje iz V in J Evrope pripadali temnejši Alpski ali Mediteranski rasi. Obe sta inferiorni in prisotnost njunih pripadnikov v Ameriki predstavlja grožnjo tradicionalnemu ameriškemu poreklu in kulturi. Jasen zaključek te teorije je bil, da je treba inferiorne rase izključiti, če to ni mogoče, pa je treba narediti vse, kar se da, da se jim postopno vbrizgava anglosaksonsko krepost. Kot najbolj razvite postavljajo angleške inštitucije, angleški jezik in angleške kulturne vzorce, ki naj bi postali standard ameriškega načina življenja. Anglosaksonska tradicija, prenesena v Ameriko in modificirana pod močnimi vplivi kalvinizma, je ob stiku z drugačnimi, tujimi postavljena v sam vrh rasne in etnične hierarhične lestvice. Istočasno so se v politiki pojavile zahteve po restriktivni naturalizaciji in imigrantskih zakonih, ki naj bi tujce držali zunaj političnega življenja in odločanja. Zahteve po naturalizaciji so se skozi čas krepile. Konec devetnajstega stoletja, ko govorimo o drugem priseljenskem valu v ZDA, se je nacionalizem še okrepil. Najbolj izrazita politična nacionalistična organizacija v tem obdobju je bila American Protective Association. Hkrati je bila usmerjena proti katoliško, predvsem izrazito proti irska. Nacionalistične zahteve po anglokonformnosti so svoj višek dosegle v t.i. 'Americanization movement', rasizem pa v še danes zloglasnem Ku-Klux Klanu.

[21] V antropološki tradiciji sta se izoblikovala hierarhični (Morgan) in diferencialni koncept kulture (Benedict). Prvi kulture razvršča na bolj in manj razvite, drugi pa v skladu s teorijo relativnosti (Boas) kulture pojmuje kot enakovredne in različne. Več o tem v Lukšič Hacin, *Multikulturalizem*, 29–35.

Za teoretični in politični diskurz anglokonformnosti je za celotno obdobje značilno prizadevanje po asimilaciji ali prisilni akulturaciji, ki bosta konceptualno predstavljeni pozneje. Cilj je, da se imigrantom odvzame njihova prejšnja kultura in navezanost ter se jih predela v Američane po anglosaksonskem vzoru. To naj bi se zgodilo v najkrajšem času.[22]

Drugo skupino predstavljajo teorije melting pota ali stapljanja kultur.[23] Prvo idejo o melting potu zasledimo v ZDA že v 18. stoletju, ko J. H. Crevecoeur piše o nastajanju nove ameriške kulture in družbe preko mešanja in zlivanja številnih evropskih kultur, ki so jih priseljenci prinesli s seboj. Zanj so pravi Američani mešanica Angležev, Škotov, Ircev, Francozov itd. Iz te mešanice se rojeva nova rasa imenovana Američani. Leta 1893 je F. J. Turner zagovarjal tezo, da naj bi se preko amalgamacije pojavila nova nacionalna skupina, za katero bi bilo značilno biološko in kulturno mešanje. V mešanju je videl široke možnosti za bogatejšo civilizacijo. Ideja melting pota je prodrla tudi v literarne kroge, saj je I. Zangwill leta 1908 napisal uspešno dramo *The Melting Pot*.

Sredi leta 1940 je J. R. Kennedy delala raziskavo o mešanih zakonih v New Haven, Connecticut za obdobje 1870 – 1940. Odkrila je, da religije postavljajo veliko bolj neprehodne meje kot pa etnične pripadnosti in da je endogamija znotraj veroizpovedi veliko trdnejša. Njena ugotovitev je bila, da se striktna endogamija znotraj etnične pripadnosti izgublja, ohranja pa se znotraj religioznih meja. Na osnovi rezultatov je J. R. Kennedy revidirala koncept 'single melting pot' s 'triple melting pot', upoštevajoč najpomembnejše religije v ZDA (protestantizem, katolicizem in židovstvo). Do zanimivih ugotovitev je prišel tudi G. Stewart (1954), ki ne govori o melting potu, ampak o 'transmuting potu,' to je loncu, ki spreminja. Zanj pravi, da se v praksi dejansko pojavlja. Ljudje vstopajo v lonec, a niso zliti, so spremenjeni in kot prišleki nimajo bistvenega vpliva na kulturo, v katero so prišli.

Ob svojih nastankih je imel koncept melting pota drugačno vsebino kot se mu jo pripisuje danes, npr. v migracijskih študijah v Sloveniji, ko se ga povezuje z asimilacijo in s prisilno akulturacijo. V svojih opredelitvah je bil veliko bližji kulturnemu pluralizmu, toleranci in spoštovanju različnosti.

Tretjo skupino predstavljajo teorije o kulturnem pluralizmu,[24] ki so bile v šestdesetih letih dvajsetega stoletja povzete v definicije multikulturalizma in jih danes vsebujejo definicije interkulturalizma. Klasičen koncept kulturnega pluralizma je bil izoblikovan leta 1915, ko je H. Kallen zavrnil vse teorije o imigrantskem prilagajanju kot nekoristne in nerealne. Zagovarjal je tezo, da mora vsaka etnična skupina v ZDA ohraniti svoj jezik, religijo, inštitucije in

[22] Več o teorijah anglokonformnosti Lukšič Hacin, *Ko tujina postane dom*, str. 57–60; Gordon, *Assimilation in American Life*, str. 88–114.

[23] Teorije melting pota povzemam po Lukšič Hacin, *Ko tujina postane dom*, str. 60–63; Gordon, *Assimilation in American Life*, 115–131.

[24] Teorije povzemam po Lukšič Hacin, *Multikulturalizem*, str. 83–139.

podedovano kulturo, istočasno pa naj se imigranti učijo angleščine kot jezika splošne komunikacije. H. Kallen pravi, da se to v praksi tudi dejansko dogaja in da skozi te procese ZDA postajajo federalna država ne le geografskih in administrativnih enot, ampak tudi kooperativne kulturne delitve – federacija nacionalnih kultur. Sam termin kulturni pluralizem je avtor prvič uporabil leta 1924 v tekstu *Culture and Democracy in the United States*. Koncept je kmalu dobil številne zagovornike. Bili so predvsem iz liberalnih krogov in iz vrst inteligence. Zagovarjali so pomen liberalizma, internacionalizma in tolerance. Poudarjali so, da imajo novi priseljenci starodavne in častne kulture, ki lahko veliko nudijo še nastajajoči ameriški. Leta 1916 je J. Dewey v prispevku o Ameriki pisal, da ima tipični Američan vezni karakter. To ne pomeni, da je del Američana in del nečesa drugega, ampak predstavlja njegovo internacionalnost in interrasnost. Američan kot tak je hkrati Poljak, Nemec, Anglež, Francoz, Jud, Irec itd. Bistvo je videti to, kar ljudi združuje in ne tisto, kar jih ločuje. Najmanj kar bi bilo potrebno uvesti, pravi, je javni šolski sistem, ki bi učil vzajemno spoštovanje različnosti ter prikazal zgodovinski pomen migracij za nastanek ZDA v času treh stoletij. N. Hapgood (1916) je pisal, da bo demokracija veliko bolj produktivna, če bo vsebovala tendenco k vzpodbujanju razlik. O ZDA se ne bi smelo razmišljati kot o monotonem prostoru podobnih ljudi. Podobno je o ameriški naciji pisal R. Bourne, literarni kritik in esejist. Zagovarjal je nov tip nacije, kjer bi različne nacionalne skupine ohranjale lastno identiteto in kulturo, različne kulture pa bi se združevale v neko vrsto ameriške federacije.

Med dvema svetovnima vojnama je bil pomemben zagovornik kulturnega pluralizma L. Adamič, ki ga še danes razprave v ZDA omenjajo kot pomembnega avtorja za razvoj multikulturalizma in etničnih študij po drugi svetovni vojni. Po drugi svetovni vojni je koncept kulturnega pluralizma postajal vse bolj popularen tako v ZDA kot drugje, npr. v Kanadi, Avstraliji in tudi v Evropi, vezan predvsem na razmišljanja o evropski integraciji, a se je zanj uveljavil termin multikulturalizem, danes pa interkulturalizem. Kot vse pomembnejša paradigma v razumevanju medčloveških odnosov je danes implementiran v politiko številnih držav, pa tudi v strateške dokumente EU.

Predstavljene teorije o odnosih do priseljencev so se oblikovale predvsem v sociološki in antropološki tradiciji, ki sta do šestdesetih let dvajsetega stoletja delovali ena mimo druge. Za iste migracijske procese sta uporabljali različne pojme ali pa sta isti pojem različno definirali. V predstavljenih teorijah o odnosih do priseljencev se je govorilo tudi o procesih, ki so jim migranti v novem okolju izpostavljeni zaradi kulturnega stika. Pojma, ki sta se za te procese uveljavil v sociološki tradiciji, sta asimilacija in integracija, v antropološki tradiciji pa se je uveljavil pojem akulturacija. Razlika med disciplinama je povezana z razlikami v razumevanju kategorij kultura in družba.[25]

[25] Podrobna konceptualna razlaga je objavljena v delu Lukšič Hacin, *Multikulturalizem*, 27–34.

V sociologiji sta vplivno definicijo asimilacije postavila R. Park in E. Burgess leta 1921 v delu Introduction to the Science of Sociology. Asimilacijo sta opredelila kot rezultat procesa interpenetracije in fuzije, v katerem si osebe in skupine pridobijo spomin, emocije in držo drugih ljudi ali skupin. Postopno pride do izoblikovanja skupnega kulturnega življenja. Družbeni stik je proces interakcije, katerega končni idealni cilj je asimilacija. Čez deset let je R. Park v Encyclopedia of the Social Sciences postavil revidirano definicijo asimilacije, ko jo je opredelil kot proces in ne več kot idealni cilj.[26] Asimilacijski proces je razdelil na več stopenj:[27]

1. Akulturacija je najnižja stopnja asimilacije. Zanjo je značilno površno povzemanje posameznih elementov dominantne kulture na ravni sekundarnih odnosov in ne poseže v globlje primarne odnose.
2. Strukturalna asimilacija je višja stopnja. Tu zasledimo vključevanje imigrantov v vse strukture imigrantske družbe na ravni primarnih in sekundarnih odnosov.
3. Višje stopnje asimilacije so identifikacijska in državljanska asimilacija, amalgamacija in popolna asimilacija. S popolno asimilacijo imigrant izgubi svojo izvorno kulturo in prevzame dominantno kulturo imigrantske družbe. Pride do spremembe referenčne skupine imigranta. V asimilacijski dinamiki prihaja do pojavov etnične stratifikacije, diskriminacije, segregacije med dominantno večino in imigrantskimi manjšinami. Asimilacija je dolgoleten proces. Spremljajo jo socialna dezorganizacija, socialna patologija (kulturni šok, anomija, ksenofobija, konflikti, nasprotovanja, negativni predsodki in stereotipi), diskriminacija in segregacija.[28] Proces asimilacije je z različnimi ukrepi mogoče upočasniti, ni pa ga mogoče ustaviti.

Podobno razgradnjo asimilacijskih stopenj najdemo v idealnotipskem modelu M. Gordona. Za razliko od R. Parka je podrobneje razdelal višje stopnje asimilacije in opredelil akulturacijo kot začetno, nujno stopnjo asimilacije.

---

[26] V asimilacijskem procesu ljudje različnih rasnih in kulturnih pripadnosti, ki živijo v skupnem prostoru, dosežejo minimalno kulturno solidarnost, ki je potrebna za obstoj nacije. R. Park pravi, da se običajno v ZDA pojmuje, da je imigrant asimiliran, ko obvlada jezik in družbene rituale (social ritual) 'domače' skupnosti in v njej lahko sodeluje, ne da bi pri tem naletel na predsodke. Pri obravnavi asimilacije R. Park poudari diferenco med asimilacijo, ki je omejena na fuzijo kultur znotraj rase in amalgamacijo, ki označuje biološki proces združevanja, fuzijo ras. Gordon, *Assimilation in American Life*, str. 62–63.

[27] Povzemam po Klinar, *Sociološki-kulturološki*, str. 1–37.

[28] Uvrščanje konfliktov, ksenofobije, kulturnega šoka, predsodkov itd. med patološke pojave kaže na funkcionalistični pristop R. Parka. Ideal je homeostatična, nekonfliktna družba. Kot nasprotje bi mu lahko postavili konfliktne teorije, ki dokazuejo, da je konflikt kot tak konstitutivni element vseh družbeno-kulturnih sredin. Uvrstiti konflikt v patološkost pri analizi migracijske problematike pomeni izogniti se analizi najbolj pereče problematike, to je etnični in rasni stratifikaciji.

Strukturalna asimilacija se razvije hkrati z akulturacijo ali po njej ali pa sploh ne. Če se razvije, nadaljnje stopnje sledijo v določenem časovnem zaporedju.

Na osnovi kritik predstavljenih asimilacijskih teorij je pri nas razvil svoj model P. Klinar. Za razliko od avtorjev, ki poudarjajo, da so naštete stopnje zgolj spremenljivke idealno-tipskega modela, jih je P. Klinar opredeli kot dejanske procese, do katerih prihaja v življenju priseljencev:[29]

1. Akomodacija[30] in adaptacija – integracija;[31]
2. Asimilacija (je večstopenjska):
   - Začetna stopnja: akulturacija (akulturacija, transkulturacija, jezikovna akulturacija);[32]
   - Višje stopnje asimilacije:[33] strukturalna,[34] amalgamacija,[35] identifikacijska,[36] državljanska[37]

---

[29] Klinar, *Mednarodne migracije,* str. 137–165.

[30] Akomodacija je proces minimalnega prilagajanja migrantov kulturi priselitve. Med priseljenci in domačini je vzpostavljen minimalni kompromis, ki preprečuje, da bi se napetost spremenila v medsebojne konflikte. Za imigrantske družbe je sprejemljiva, saj ohranja stabilnost sistema. Akomodacija je proces, ki vodi do relativno hitrih, zavestnih sprememb. Zadeva le sekundarne procese in lahko olajša asimilacijo, ni pa nujno, da ji asimilacija sledi. Prav tam.

[31] Adaptacija (integracija) je proces, ko imigrantska etnična manjšina ohranja del svoje kulture in istočasno sprejema del kulture in vrednot novega okolja. Lahko govorimo o integraciji imigrantov, ki se razvija v smeri kulturnega pluralizma. Ti procesi zadevajo tudi primarne odnose. Integracija dopušča razlike med kulturo imigrantske družbe in kulturami imigrantskih skupnosti. Prav tam.

[32] Akulturacija ali kulturna asimilacija je začetna stopnja, pri kateri pride do prevzemanja kulture, vzorcev obnašanja in vrednot imigrantske družbe. Pride do površinskih sprememb na nivoju sekundarnih odnosov. Zunanje pojavne oblike akulturacije so govorjenje, obleka in obnašanje, notranje pa morala, vrednostni sistem, občutki, okus in estetski kriteriji. Prav tam.

[33] Višje stopnje pomenijo intenzivno prevzemanje načina obnašanja, mišljenja, sprejemanje vrednot in kulture imigrantske družbe ter izgubljanje izvorne kulture, kar postopno pripelje do tega, da imigranti nehajo obstajati kot posebna etnična skupnost ter se popolnoma utopijo v dominantni kulturi. Prav tam.

[34] Šele strukturalno asimilacijo lahko povsem štejemo za stopnjo asimilacije, ki zadeva primarne odnose. Bistvo strukturalne asimilacije je, da imigranti vstopijo v socialno strukturo imigrantske družbe na ravni primarnih odnosov, kar vodi do spremembe temeljnih vrednot. Pri tovrstni asimilaciji pride do spremembe referenčnih skupin, kar je eden bistvenih elementov strukturalne asimilacije. Prav tam.

[35] Amalgamacija predstavlja zlitje imigrantov z domačini. Zadeva primarne, intimne družinske odnose. Je poseben vidik razvite strukturalne asimilacije in se le redko pojavlja pri prvi generaciji, bolj pogosto pri drugi. Amalgamacija ni opredeljena le kot mešanje različnih ras, ampak tudi kot mešanje različnih kultur. Prav tam.

[36] Razvije se identifikacija z novo družbo. Popolne strukturalne asimilacije brez identifikacijske asimilacije ni mogoče doseči. Odvisna je tako od odnosa priseljenca do nove sredine kot tudi od odnosa te sredine do njega. Le v primerih obojestranskega vzajemnega sprejemanja lahko govorimo o identifikacijski asimilaciji. Prav tam.

[37] Državljanska asimilacija, ki zadeva sfero državljanskih pravic in dolžnosti, je dosežena takrat, ko priseljenci dobijo vse politične pravice in postanejo enakovredni politični subjekti. Začetek državljanske asimilacije je naturalizacija oz. pridobitev državljanstva. Prav tam.

V socioloških obravnavah asimilacije se pojavlja tudi opredelitev pojma integracija in pomenska razlika med asimilacijo in integracijo, ko se integracijo enači z adaptacijo. Prav tako se pojavlja pojem akulturacija, ki je definiran drugače, kot ga v istem času definirajo antropologi, saj sociologi govorijo o hierarhiji med asimilacijo in akulturacijo, ko je akulturacija parcialni pojav širšega asimilacijskega procesa. V antropologiji je ravno obratno, ko je akulturacija proces, asimilacija pa je le stopnja ali pojav znotraj tega procesa.

V antropologiji so prvo definicijo akulturacije postavili R. Redfield, R. Linton in M. J. Herskovits leta 1936. Opredelili so jo kot proces oz. kontinuiran neposredni stik posameznikov ali skupin, ki povzroča korenite spremembe izvornih kulturnih elementov ene ali obeh skupin.[38] Pozneje so v antropologiji definicijo nadgrajevali. Pri nas je akulturacijo opredelil S. Južnič. Pravi, da je akulturacija postopen in dolgotrajen proces, ki se giblje skozi različne faze kulturnega zbliževanja ali spreminjanja. Opisan model nakazuje proces, za katerega velja največja verjetnost, da se bo realiziral, vendar v realnosti obstajajo tudi številne izjemne situacije, ki jih ne pokrije:[39]

1. Prva faza akulturacije nastopi s prvim stikom med različnima kulturama.
2. Stiku sledi komunikacija med kulturama, ki je lahko neposredna ali posredna, npr. preko množičnih medijev. Smer in intenzivnost kulturnega vpliva sta odvisni od relacije družbene in politične moči, ki se vzpostavi med skupnostma kot nosilkama različnih kultur. Tako je lahko akulturacija proces močnih medsebojnih vplivov in prepletanj dveh kultur ali, po drugi strani, proces močne dominacije ene kulture nad drugo. Obe alternativi sta možni tako pri neposrednem kot posrednem stiku.[40]
3. Tretjo fazo predstavlja proces odrejanja vrednot in ocenjevanja, ki bi ga lahko imenovali tudi selekcija vrednot druge kulture. Izoblikuje se odnos do druge kulture, ki se med posamezniki giblje od popolnega odklanjanja (kotraakulturacije) do popolnega sprejemanja.
4. Četrta faza je popolno (ali delno) sprejemanje druge kulture ali njeno odklanjanje, ki je rezultat procesa selekcije.
5. Sledi lahko proces modifikacije, ko pride do integracije in usklajevanja začetnih dispozicij.
6. Zaključno stopnjo predstavlja popolna akulturacija, ko pride do popolnega prevzemanja druge kulture. Dosegljiva je skozi generacije, medtem ko je za priseljenca, ki je stik vzpostavil, nedosegljiva. Dosegljiva je šele za njegove potomce.

---

[38] Gordon, *Assimilation in American Life,* str. 61.

[39] Opis akulturacijskih stopenj je povzet po Južnič, *Socialna in politična antropologija*, str. 495–528.

[40] Posreden stik je danes, ko govorimo o množični kulturi, potrošniški družbi in procesih kulturne globalizacije še kako aktualen, pri čemer je problematiziran ravno zaradi enosmerne dominacije vrednot potrošniške družbe nad drugačnimi vrednostnimi sistemi.

Do šestdesetih let dvajsetega stoletja se je asimilacijo in akulturacijo raziskovalo znotraj omenjenih disciplinarnih zamejitev. Po dogovoru T. Parsonsa in A. L. Kroeberja o disciplinarnih razmerjih in opredelitvah kategorij kultura in družba pa se je akulturacijo in asimilacijo začelo razumeti kot analitična produkta proučevanja istega procesa, pri čemer se pri akulturaciji poudarjajo kulturni vidiki, pri asimilaciji pa družbeni.[41] Na tak način pojma asimilacije in akulturacije oz. družbenega in kulturnega stika razume npr. Z. Bauman.[42]

Obratno sorazmeren proces asimilaciji/akulturaciji je proces ohranjanja etnične identitete in dediščine med migranti. Ohranjanje etnične (narodne) identitete med izseljenci lahko opazujemo na individualni ravni ali na ravni skupnosti. Vsaka skupnost za obstoj lastne skupinske identitete, tudi etnične, potrebuje in uveljavlja različne reprodukcijske mehanizme in mehanizme, ki identiteto vzdržujejo in jo dodatno utrjujejo. Preko njih se zagotavlja kontinuiteta obstoječega sistema vrednot, skupinske (etnične) identitete in lojalnosti. Pri tem imajo velik pomen simboli, rituali, obredi, ceremonial, miti, legende in idoli.[43] Pri migrantskih skupnostih dobijo simbolno funkcijo tudi hrana, pijača, petje, ples, glasba, obleka, cvetje in dišave.

Globalna družba se deli na številne delne družbe in kultura na subkulture, vzporedno s tem pa se pojavljajo različne kulturne (etnične) sub-identitete. V okviru vaške subkulture prihaja do drugačnih principov ohranjanja skupinske identitete kot v urbanih sredinah, na kar se vežeta pojma mala in velika tradicija.[44] Med teoretiki se je uveljavilo različno razumevanje razlik med njima. S stališča hierarhičnega koncepta kulture se med tradicijama vzpostavi močna hierarhija, v kateri je velika tradicija razglašena za vrednoto, ideal, za tisto, kar ostaja. V nasprotju s tem je mala tradicija razglašena za manjvredno, minljivo in slaboumno.[45] Upoštevanje diferencialnega koncepta kulture pa pripelje do

---

[41] Več o tem v Lukšič Hacin, *Multikulturalizem,* str. 29–30.

[42] Bauman, *Kultura i društvo.*

[43] Poznani simboli vzdrževanja npr. državljanske lojalnosti so zastave, grbi in himne, lahko tudi živi človek, ki je razglašen npr. za očeta naroda.

[44] Dihotomni koncept velike in male tradicije se veže na folk- urban kontinuum R. Redfielda. Z analizo, ki je temeljila na dihotomni delitvi skupnosti na ljudsko in urbano je Redfield prišel do ugotovitve o obstoju nehomogene globalne kulture. Navidezno homogena kultura se dejansko notranje deli na subkulture. Nosilke subkultur so obstoječe delne družbe, katerih nastanek je vezan na družbeno (socialno) stratifikacijo. Globalna kultura je torej deljena na visoko kulturo, ki ustvarja veliko tradicijo, in na nizko, ljudsko kulturo, ki ustvarja malo tradicijo. (Jelić, *Kritika Redfieldove teorije*)

[45] Dve tradiciji, veliko in malo, si lahko zamislimo kot dva toka misli in delovanja, ki se razlikujeta, a hkrati močno prepletata. D. R. Avguštin pravi, da je med razvojem v zahodnoevropski civilizaciji prišlo do njune popolne ločitve. Proces ločevanja dveh tradicij je potekal vzporedno z urbanizacijo, ki ga je tudi povzročila. Velika tradicija je vezana na elite in mesta. Zanjo je značilna inštitucionalizacija in razvoj znanosti. Mala tradicija ostaja neformalna. Ohranja magijo, ljudsko modrost in ljudsko kulturo. Na koncu avtorica malo tradicijo oz. vaško kulturo definira kot subkulturo (Rihtman - *Avguštin, Ekonomske vrijednostne orientacije*, str. 20). Temu naj dodam

spoznanja, da obstajajo razlike med tradicijama, vendar pa vsaka na svoj način ohranjata različni kulturi, ki sta del globalne kulture. Slednje se dokazuje v migracijskih situacijah, kjer je mala tradicija pogosto os, ki zagotavlja ohranjanje prenesene dediščine v novih okoljih, saj migranti pogosteje prihajajo iz ruralnih okoljih (kar v svojih zakonih ugotavlja že Ravenstein).

V šestdesetih letih, še bolj pa v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja, se je vzporedno z razcvetom etničnih študij, multikulturalnih razmišljanj in kritičnostjo teorije odvisnosti ter teorije o globalnem svetovnem sistemu pozornost migracijskih študij vse bolj preusmerjala na same migrante kot akterje procesov. Raziskovalni interes se je po novem usmeril tudi v dinamike, ki so se vzpostavljale med samimi migranti, njihovo organiziranost; ter odnose do okolja priselitve in izselitve. V tem času se izoblikujejo teorija kumulativne vzročnosti, sistemska migracijska teorija in teorija migracijski mrež.[46] Slednja je bila nadgrajena s teorijo transnacionalizma, ki je (antropološka) vzporednica (sociološki) teoriji globalizacije.

Interpretativna paradigma migracijskih študij se je v osemdesetih letih dvajsetega stoletja z ekonomskih migracij razširila tudi na področje prisilnih (političnih) migracij, ko pride do oblikovanja prvih teorij z ambicijo po razlagi begunskih tokov in drugih nasilno povzročenih migracij.[47]

Vse do osemdesetih let dvajsetega stoletja so bile migracije obrobna raziskovalna tema, potem pa so postopno postale ne le pomembnejša, pač pa osrednja ali celo zelo modna tema raziskovanja v Sloveniji pa tudi širše v državah članicah EU.

Zaključne misli o disciplinarnih navzkrižjih in njihovih posledicah

Zgodovinski pregled teoretskih tematizacije migracij nam pokaže, da obstajajo razlike in razhajanja ne le med avtorji ampak tudi med humanističnimi in družboslovnimi vedami, ki so se z migracijami ukvarjale. Niti danes v proučevanju migracij ni enotnih izhodišč. Različne discipline pristopajo po svoje, z različnih paradigem, teorij in ideologij, zato prihaja do razpršenosti in protislovnosti kategorialnega aparata, pa tudi metodoloških pristopov. Po drugi strani pa posamezni avtorji[48] dokazujejo, da so migracijske študije, kljub razpršenosti, že konstituirane kot samostojna znanstvena veda.

---

ugotovitve R. Redfielda, da so razlike med mestom in vasjo ostrejše kot med različnimi regijami (Jelić, *Kritika Redfieldove teorije*, str. 91)

[46] Več o tem v Arango, *Explaining migration*, str. 290–293; Massey in drugi, *Theories of International Migration*, str. 448–455; Gombač, *Esuli ali optanti?*, str. 27–34.

[47] Glej Gombač, *Ezuli ali optanti?*, str. 35–43.

[48] Npr. Castles, Miller, *The Age of Migration*, str. 30

Največja težava razhajanj in razdrobljenosti je, da ni sinergije in akumulacije vedenja. To npr. izpostavljata C. Brettell in J. F. Hollifield,[49] ko išče razmerja med različnimi disciplinarnimi pristopi pri raziskovanju migracij. Morda je opisana težava najbolj pregledno prikazana v Tabeli 1, ki predstavlja teorije migracij po disciplinah.[50]

Tabela 1: *Teorija migracij po disciplinah*

Disciplina	Raziskovalno vprašanje	Enota analize	Glavna teorija	Primer hipoteze
Antropologija	Kako migracije vplivajo na kulturne spremembe in na etnično identiteto?	mikro raven posamezniki skupine gospodinjstva	relacionizem strukturalizem transnacionalizem	Socialne mreže ohranjajo kulturne razlike
Demografija	Kako migracije vplivajo na popul. dinamiko?	makro raven populacije	racionalizem (vpliv ekonomije)	Migracije povečujejo rodnost
Ekonomija	Kaj razloži težnjo k migriranju in kakšni so učinki migracij?	mikro raven posamezniki	racionalizem modela: cost-benefit push – pull	Inkorporacija je odvisna od človeškega kapitala imigrantov
Zgodovina	Kako razumeti izkušnjo migrantov ali priseljencev?	mikro raven posamezniki in skupine	Escheyeva teorija	/
Pravo	Kako zakoni vplivajo na migracije?	makro in mikro raven politični in legalni sist.	inštitucionalizem racionalizem (vse discipline)	Pravice kreirajo spodbudne sist. za migrante.
Politologija	Zakaj imajo države težave s kontrolo migracij?	makro raven politični in mednarodni sistemi	inštitucionalizem racionalizem	Države so pogosto ujete v proimigrantske interese
Sociologija	Kaj razloži inkorporacijo imigrantov?	makro raven etnične skup. in družbeni razredi	strukturalizem in/ali funkcionalizem	Inkorporacija imigrantov je odvisna od socialnega kapitala.

V tabeli je prikazana disciplinarna fragmentarnost ne le na splošni ravni, ampak v številnih ključnih raziskovalnih fazah: pri raziskovalnih vprašanjih, enotah raziskovanja, ravneh raziskovanja, hipotezah in prevladujočih teorijah, iz katerih se pri raziskovanju izhaja. Pa vendar situacija ni tako brezizhodna. Primerjava s stanjem v drugih družboslovnih in humanističnih vedah pokaže, da so tudi po drugih vedah velike razlike ne le med različni pristopi ampak tudi teorijami in ideologijami, ki jih raziskovalci zagovarjajo. Slednje gre v prid

[49] C. B. Brettell, J. F. Hollifield, *Migration Theory. Talking Across Disciplines*, str. 1–26.
[50] Prav tam, str. 3.

dokazovanjem, da so migracijske študije samostojno raziskovalno področje. Drugi argument bi lahko bilo dejstvo, da so migracije specifičen proces. Za razliko od drugih temeljnih znanstvenih kategorij, kot so npr. družba, kultura, človek, ki jih lahko ujamemo v pojem sistem (pri sistemski teoriji), so migracije edinstven proces v tem, da so medsistemske. Kot takšne so specifičen pojav, ki ga ne moremo vključiti v nobeno od kategorij, ki postavljajo temeljne pojme v znanstvenih disciplinah, ki so že dobile status v znanstveni sistemizaciji. To je tisto, kar jih dela svojske, avtentične in morda lahko služi kot močan argument za utemeljitev migracijskih študij kot samostojne znanstvene discipline.

Literatura

Arango, Joaquin, Global Trends and Issues – Explaning Migration: A Critical View. *International Social Science Journal* 2, 2000, str. 283–96.

Barfield, Thomas (ed.): *The Dictionary of Anthropology.* Oxford in Malden: Blackwell Publisher Ltd, 1997.

Barnard, Alan, Spencer, Jonathan (ed.): *Encyclopedia f Social and Cultural Anthropology.* London and New York: Routledge, 1998.

Bauman, Zigmund: *Kultura i društvo.* Beograd: Prosveta, 1984.

Brettell, Caroline B., Hollifield, James F., Introduction. *Migration Theory: Talking across Disciplines.* New York in London: Routledge, 2000.

Castles, Stephen, Mark, Miller: *The Age of Migration: International Population Muvements in the Modern World.* New York: Guilford Press, 1993.

Corbett, John, *Ernest George Ravenstein: The Laws of Migration, 1885.* http://www.csiss.org/classic/content/90 (vpogled 15. 7. 2010).

Eades, Jeremy (ed.): *Migrants, Worker, and the Social Order*, ASA Monographs 26, London: Tavistock Publications , 1987.

Gombač, Jure: *Esuli ali optanti? Zgodovinski primeri v luči sodobne teorije.* Ljubljana: Založba ZRC, 2005.

Gordon, Milton M.: *Assimilation in American Life: The Role of Race, Religio and National Origins.* New York: Oxford Univ. Press, 1964.

Jelić, Jordan: *Kritika Redfieldove teorije 'folk' društva.* Ljubljana: FSPN, 1982.

Južnič, Stane: *Socialna in politična antropologija.* Ljubljana: Partizanska knjiga, 1977.

Klinar, Peter: *Mednarodne migracije.* Maribor: Obzorja, 1976.

Klinar, Peter: Sociološki-kulturološki in socialno-psihološki pristop. *Uvodna teoretična izhodišča.* Ljubljana: RI FSPN, 1989.

Lee, Everett S.: A Theory of Migration. *Demography* 1, 1966, str. 47–57.

Lewis, Arthur W.: Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *Manchester School of Economic and Social Studies* 22, 1954, str. 139–191.

Lukšič Hacin Marina: *Ko tujina postane dom: resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih.* Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

Lukšič Hacin Marina: *Multikulturalizem in migracije.* Ljubljana: Založba ZRC, 1999.

Lukšič Hacin, Marina: Konceptualne dileme v razpravah o multikulturalizmu in globalizaciji. *Dve domovini/ Two Homelands* 19, 2004, str. 107–120.

Massey Douglas S. in drugi: Theories of International Migration: A Review and Apprisal. *Population and Development Review* 3, 1993, str. 303–322.

Ravenstein, Ernest George: The Laws of Migration. *Journal of the Statistical Society of London* 2, 1885, str. 167–235.

Ravenstein, Ernest George: The Laws of Migration. *Journal of the Royal Statistical Society* 2, 1889, str. 241–305.

Rihtman-Avguštin, Dunja: *Ekonomske vrijednosne orientacije i modeli odločivanja tradcijskog društveno-kulturnog sustava.* Ljubljana: FSPN, 1976.

Sjaastad, Lary A.: The Costs and Returns of Human Migration. *Journal of Political Economy* 705, str. 80–93.

Tobler, Waldo: Migration:Ravenstein,Thorntwaite, and Beyond. *Urban Geography* 4, 1995, str. 327–343.

Alenka Cedilnik

Migracije na danes slovenskem ozemlju v času antike[1]

CEDILNIK Alenka, dr., doc., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000, Ljubljana, Aškerčeva 2, alenka.cedilnik@guest.arnes.si.

Prispevek predstavlja migracijske procese, ki so na danes slovenski prostor in njegovo prebivalstvo v času antike izraziteje vplivali. Obravnavani so v treh, časovno opredeljenih skupinah, pri čemer sta v prvi skupini, ki zajema obdobje postopnega širjenja in utrjevanja rimske oblasti na obravnavanem ozemlju, predstavljeni nasilna izselitev dela domačega prebivalstva zaradi zasužnjenja in naselitev predstavnikov bogatih, zlasti severnoitalskih družin, v drugi so predstavljene spremembe v etnični sestavi prebivalstva, do katerih je prišlo zaradi markomanskih vojn in spremljajoče kuge, v tretji pa selitve ljudstev v pozni antiki.

Ključne besede: antika, migracije, zasužnjevanje, Rimljani, Germani.

Obsežnost tematike in pomanjkanje virov sta razlog za vsebinsko omejitev prispevka le na tiste migracijske procese, ki so na danes slovenskem prostoru v času antike najbolj izraziti in so v prispevku predstavljeni v treh, časovno opredeljenih skupinah: (1) prisilna izselitev dela prebivalstva, ki je bila posledica trgovanja s sužnji, in prihod predstavnikov italskih trgovskih družin v času postopnega utrjevanja rimske oblasti na danes slovenskem ozemlju, (2) etnične spremembe, ki so sledile markomanskim vojnam in sočasni epidemiji kuge ter (3) premiki prebivalstva, povezani s selitvami ljudstev v pozni antiki. Potrebno je poudariti, da so viri, na osnovi katerih lahko sledimo navedenim migracijskim procesom, marsikdaj skromni. Tako nam epigrafski viri, ki so sicer eden osnovnih virov informacij tako za izbrane migracijske procese v času postopne širitve in utrjevanja rimske oblasti kot tudi za spremembe v etnični sestavi prebivalstva v obdobju po markomanskih vojnah, omogočajo pregled nad resnično zelo majhnim delom prebivalstva.[2] Kljub določenim omejitvam, ki jih razpoložljivi zgodovinski in arheološki viri raziskovanju migracijskih procesov v antiki postavljajo, pa vendarle nudijo dovolj informacij za razmeroma zanesljivo predstavo o poteku selitev, ki so v antiki zajele tudi danes slovenski prostor.

[1] Za nasvete ob pisanju članka se najlepše zahvaljujem prof. dr. Rajku Bratožu.

[2] M. Šašel Kos ocenjuje, da nam je na osnovi epigrafskega gradiva znanega manj kot pol odstotka prebivalstva antične Celeje; Šašel Kos, *Prerez čez zgodovino*, str. 251.

Okvirno časovno izhodišče za pregled poteka migracij na danes slovenskem ozemlju in njegovem sosedstvu v času antike predstavlja obdobje rimske republike in njen prehod v zgodnjo cesarsko dobo, ko je rimska stran po prvih vojaških posegih ob koncu 3. stol. pr. Kr. do začetka 1. stol. po Kr. osvojila celoten danes slovenski prostor. Podatke o etnični podobi tega prostora v prehodnem obdobju 1. stol. pr. Kr. prinašajo antični pisci, predvsem Strabon in Plinij Starejši, pri čemer se najbolj izčrpna poročila nanašajo na območje zahodne Slovenije, ki je bilo v Avgustovem času vključeno v italsko Deseto regijo. Glede na velikost ozemlja, število omemb v literarnih virih in arheološko zapuščino, je bilo v tem prostoru najmočnejše ljudstvo Karnov (*Carni*). Karni, ki so bili sicer keltsko ljudstvo, a so bili v 1. stol pr. Kr. že močno pomešani z Veneti in drugimi skupinami, so poseljevali večji del Furlanije (brez obalnega območja), Gorenjsko, Idrijsko in Cerkljansko hribovje, Posočje, severno in vzhodno zaledje Trsta ter področje Tržaškega Krasa, kjer so med Trstom in Devinom poseljevali ozemlje vse do morja. Kakor poroča Plinij, so južno od Karnov na področju Istre živeli Katali (*Catali*) (poseljevali so področje severozahodne Istre), Fekusi (*Fecusses*) (ti so najverjetneje naseljevali področje južne Istre) ter Subokrini (*Subocrini*) in Menonkaleni (*Menoncaleni*), pri čemer je potrebno opozoriti, da je lokalizacija zadnjih dveh bolj zapletena. Če namreč ime Subokrinov povežemo z oronimom Okro (d. Nanos), bi morali ljudstvo po vsej verjetnosti umestiti v Vipavsko dolino, Menonkalene, ki so bili, kakor bi lahko razumeli Plinija, njihovi severni sosedje, pa na področje Trnovskega gozda in v zgornje porečje Idrijce. Ob navedenih ljudstvih so Rundikti (*Rundictes*), ki jih omenja le napis iz zgodnje dobe cesarja Klavdija, naseljevali področje Brkinov, Histri, ki so nekoč na področju Istre in njenega zaledja predstavljali vodilno ljudstvo, pa so kljub izgubam dela svojega poselitvenega področja po porazih v bojih z Rimljani še vedno poseljevali velik, osrednji del Istre. Po mnenju večine slovenskih raziskovalcev so na danes slovenskem področju vzhodnega dela Desete regije v Avgustovem času živeli tudi Ambisonti, ki naj bi poseljevali zgornji in srednji del soške doline.[3] Področje osrednje Slovenije z delom Gorenjske vse do Posavskega hribovja in hrvaškega Zagorja ali celo do Papuka v osrednji Slavoniji so naseljevali keltski Tavriski, najpomembnejše ljudstvo na današnjem slovenskem prostoru. Ob njih so se v ne povsem jasnih okoliščinah okoli leta 60 pr. Kr. pojavili keltski Latobiki. Med ljudstvi, ki jih antični avtorji uvrščajo v »ilirsko« skupino, so bili najpomembnejši Japodi. Na področje današnjega slovenskega ozemlja, kjer so poseljevali ozemlje Notranjske

[3] Ker se Ambisonti omenjajo med ljudstvi, ki so jih Rimljani v času alpskega pohoda leta 15 pr. Kr. premagali, je njihova geografska umestitev nezanesljiva. Po mnenju večine tujih raziskovalcev naj bi Ambisonti poseljevali območje Salzburške v porečju reke Salzach. Vprašanje lokalizacije obravnavanega ljudstva podrobneje predstavljata Šašel, *Opera*, str. 288–297 (zlasti str. 293–297); Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 220–221, op. 265 (z navedbo starejše literature).

in Bele krajine, je segalo le njihovo obrobno naselitveno območje, medtem ko je osrednji poselitveni prostor Japodov ležal izven današnje Slovenije na področju Like, Korduna in Gorskega Kotarja. O prebivalcih, ki so živeli severovzhodneje, ob Dravi in Savi, in jih Plinij[4] navaja v seznamu panonskih plemen, so nam poznana skoraj samo njihova imena in okvirni naselitveni prostor. Ob Dravi so, kakor poroča Plinij, živeli (»keltski«) Sereti (*Serretes*, morda na območju Ptujskega polja) in Serapili (*Serapilli*, morda na območju Haloz in zgornjega porečja Sotle), vzhodno od njih (»ilirski«) Jasi in Andizeti, ob Savi »ilirski« Kolapiani (*Colapiani*, v porečju Kolpe od Bele krajine proti vzhodu), vzhodno od njih Brevki, v skrajni severovzhodni slovenski prostor pa so morda segali tudi »ilirski« Arabiati (*Arabiates*) v porečju reke Rabe.[5]

Rimska okupacija in ustalitev rimske oblasti

Po zmagi nad Kartagino v 2. punski vojni je Rim obnovil vojne operacije v severni Italiji, da bi si ponovno pridobil ozemlje, ki ga je v vojni s Kelti (228–225) že osvojil, a ga je po Hanibalovem prihodu leta 218 znova izgubil. Rimska ekspanzija na severu Italije je takrat zajela obsežno področje od Ligurije prek Padske nižine do severnih obal Jadrana. Tam so Rimljani leta 183 razorožili in poslali nazaj na njeno prejšnje naselitveno področje skupino 12.000 Keltov, morda Tavriskov ali Ambisontov, ki je leta 186 brez bojev prešla Alpe in se mirno naselila na nenaseljeno področje beneške ravnine.[6] Novo pridobljeno ozemlje so utrdili z ustanovitvijo pomembne kolonije Akvileje (181). Ta je zaradi svoje pomembne strateške lege postala izhodišče za nadaljnja osvajanja na področje podonavsko-balkanskega sveta.[7]

Rim je le tri leta po ustanovitvi Akvileje začel večjo vojno proti Histrom, s katerimi se je prvič spopadel že leta 221, vendar je Hanibalov prihod v severno Italijo izničil rezultate takratnega rimskega uspeha. Medtem ko imamo o prvi istrski vojni na voljo le malo podatkov,[8] pa je druga istrska vojna precej bolje poznana.[9] Vojna, ki se je začela leta 178 in v kateri je Histrom na začetku uspelo, da so rimsko vojsko, ki je taborila na območju izliva Timava, nepričakovano

---

[4] Plinius, *Naturalis historia* 3.147–148.

[5] Naselitveno podobo današnjega slovenskega prostora ob prihodu Rimljanov povzemam po Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 218–223.

[6] Livius 39.22.6; 39.54.1–55.4. Gl. tudi Šašel Kos, *End of the Norican Kingdom*, str. 21–25.

[7] Gl. Šašel, *Opera*, str. 669–677; Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 89.

[8] O prvi istrski vojni gl. Šašel Kos, *Zgodovinska podoba*, str. 85–87; ista, *Appian*, str. 271–275; Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 75.

[9] Temeljni vir za drugo istrsko vojno je Livij (41.1–14); gl. tudi Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 89–90; isti, *Primeri množične smrti*, str. 46–47.

napadli in celo zavzeli njen tabor, se je nadaljevala z rimsko premočjo in se končala z odločilno rimsko zmago pri Nezakciju. Padcu osrednjega gradišča Histrov je sledilo uničenje še dveh histrskih naselbin, Mutile (*Mutila*) in Faverije (*Faveria*). Po teh porazih je histrski kralj Epulon naredil samomor, vse histrske plemenske skupnosti pa so se predale. V času vojaškega pohoda proti Histrom so Rimljani, kakor poroča Livij, zajeli 5.632 ujetnikov in jih prodali v sužnost. Poleg tega so morala vsa histrska plemena izročiti talce.[10] Kakšna je bila usoda v sužnost prodanih Histrov, danes na osnovi virov ni več mogoče razbrati, vsekakor pa so Rimljani takrat s področja, ki so ga naseljevali Histri, odpeljali veliko skupino prebivalstva. Zaradi natančnosti navedenega števila lahko namreč domnevamo, da je Livij podatek o prodanih sužnjih prepisal iz nekega uradnega dokumenta, verjetno konzulovega poročila senatu, in pri navedbi števila zajetih sužnjev ni pretiraval.[11]

Le šest let po zmagi v drugi istrski vojni je Rim z vojsko na obravnavano področje vnovič posegel. Čeprav je bil vojaški pohod konzula Gaja Kasija Longina leta 171 namenjen Makedoniji, s katero se je Rim tokrat že tretjič spopadel, je konzul na poti proti vzhodu s svojo vojsko brez vzroka napadel Karne, Japode, Histre in alpska ljudstva. Pobijanje, ropanje in požiganje rimske vojske je bilo razlog za to, da so napadeni Karni, Japodi in Histri svoj protest preko poslancev sporočili rimskemu senatu.[12] Eden najtežjih zločinov, zaradi katerih so odposlanstva napadenih ljudstev konzula Kasija Longina pri senatu obtoževala, je bilo njegovo dovoljenje, da smejo rimski vojaki loviti svobodno prebivalstvo in ga prodajati v sužnost. Na ta način naj bi bilo, kakor poroča Livij, takrat v sužnost prodanih več tisoč ljudi.[13]

Nobenih podatkov nimamo o tem, kako je z ujetniki ravnal konzul v letu 129, *Gaius Sempronius Tuditanus*, ki je spomladi tega leta iz Akvileje vodil pohod na območja v soseščini severovzhodne Italije, na področje Japodov,[14] Histrov,[15] Liburnov,[16] Tavriskov[17] in morda tudi Karnov. Prav tako ne izvemo

[10] Livius 41.11.6–9.

[11] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 47; isti, *Rimska zgodovina*, str. 90.

[12] Livius 43.5.3–4. Dejstvo, da so se predstavniki prizadetih ljudstev pritožili senatu, kaže na to, da je med njimi in senatom takrat neka oblika dogovora že morala obstajati, sicer od senata verjetno ne bi mogli pričakovati posredovanja; o možnosti gl. Šašel Kos, *The 15th Legion*, str. 234.

[13] Livius 43.5.1–2. Gl. tudi Šašel Kos, *End of the Norican Kingdom*, str. 26–29; Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 47; Šašel, *Opera*, str. 414.

[14] Čeprav je potek pohoda slabo poznan, smo lahko skoraj prepričani, da so bili Japodi na tem pohodu glavni Tuditanovi nasprotniki, saj se v triumfalnih fastih omenja le zmaga nad njimi. Kot vojno proti Japodom pohod označujeta Livij (*Periochae* 59) in Apijan (*Illyrica* 10.30).

[15] Tuditanovo zmago nad Histri omenja Plinij (*Naturalis historia* 3.129). Da jih je Tuditanov pohod prizadel, pa bi lahko domnevali tudi na osnovi dejstva, da je pot na področje Japodov rimsko vojsko vodila prav preko njihovega ozemlja. Gl. tudi Šašel Kos, *Appian*, str. 323.

[16] Gl. Šašel Kos, *Appian*, str. 323–324.

[17] Poleg Livija, Apijana in Plinija Tuditanov pohod omenjata tudi dva fragmentarno ohranjena napisa, en iz Devina in drugi iz okolice Akvileje. Na osnovi napisa iz okolice Akvileje

ničesar o morebitnem zasužnjenju napadenega prebivalstva v dveh samo nekaj let kasnejših vojaških posegih Rima na ozemlje današnje Slovenije in njej sosednja področja. Gre za pohod, ki ga je konzul Lucij Avrelij Kota (*Lucius Aurelius Cotta*) leta 119 iz Akvileje najverjetneje preko ozemlja Karnov in Tavriskov ali pa Japodov južno od njih vodil proti Segestanom[18] in za le štiri leta kasnejši pohod Marka Emilija Skavra leta 115 proti Karnom in Tavriskom. Tudi za vojno, ki je sto let kasneje vodila v osvojitev alpskih dežel leta 15 pr. Kr. in je potekala na področju zahodnih in osrednjih Alp ter severnega alpskega predgorja vse do vzhodnih Alp s predalpskim prostorom Norika,[19] ne vemo, ali in v kolikšnem številu bi lahko predstavljala začetek suženjstva za del v vojni pokorjenega prebivalstva. Pač pa poročajo viri o zasužnjevanju premaganega prebivalstva v drugi polovici 1. stol. pr. Kr. v dveh vojaških posegih na izbrano geografsko področje. Najprej med Oktavijanovo vojno v Iliriku, ki je v letih med 35 in 33 zajela obsežno področje od ozemlja Karnov in Tavriskov, prek ozemlja Japodov, Segestanov in Delmatov, vse do plemenskih skupin v južnem Iliriku.[20] Apijan[21] nam o njej poroča, da je dal Avgustov vojaški poveljnik Mark Helvij po zmagi zasužnjiti ljudstvo Posenov, ki so najverjetneje živeli nekje v soseščini Metula.[22] Drugi primer rimskega vojaškega posega, za katerega vemo, da je vodil v zasužnjenje dela premaganega prebivalstva, pa predstavlja dve desetletji poznejša panonska vojna, ki je zajela področje Panoncev in Delmatov ter se leta 9. pr. Kr. končala z osvojitvijo osrednjega dela kasnejših provinc Panonije in Dalmacije.[23] V času te vojne je Tiberij, kakor poroča Kasij Dion,[24] po zmagi nad Panonci leta 12 kot sužnje v tujino prodal večji del mladega prebivalstva premaganega ljudstva.

Medtem ko nam že predstavljeni viri o nadaljnji usodi zasužnjenega prebivalstva ne prinašajo nobenih podatkov, pa ohranjeni epigrafski zapisi ne le

---

bi lahko kot Tuditanove nasprotnike na tem pohodu s precejšnjo gotovostjo opredelili tudi Tavriske, medtem ko vpletenost Karnov, katerih ime bi na osnovi ohranjenega napisa morda prav tako lahko rekonstruirali, ni zanesljiva. Oba napisa podrobno predstavlja Šašel Kos, *Appian*, str. 324–329; gl. tudi Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 117.

[18] Appianos, *Illyrica* 10.30.

[19] Cassius Dio 54.22; Velleius Paterculus 2.95.1–2; Florus 2.22; Strabon 4.6.8; 7.1.5; Plinius, *Naturalis historia* 3.136–137. Gl. tudi Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 205–207.

[20] Temeljna vira za Oktavijanovo vojno v Iliriku sta Apijan (15–28) in Kasij Dion (49.35–38), krajše pa o vojni poročajo tudi Strabon (4.6.10; 7.5.2–5), Livij (*Periochae* 131–132), Velej Paterkul (2.78.2), Florus (2.23), Svetonij (*Augustus* 20) in Orozij (6.19.3). Gl. tudi Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 164–168.

[21] Appianos, *Illyrica* 21.61.

[22] Gl. Šašel Kos, *Appian*, str. 437.

[23] Cassius Dio 54.24.3; 54.28.1–2; 54.31.2–4; 54.34.3–4; 54.36.2; 55.2.4; Augustus, *Res Gestae* 30; Velleius Paterculus 2.96.2; Suetonius, *Tiberius* 9; Florus 2.24; Livius, *Periochae* 141. Gl. tudi Šašel Kos, *Zgodovinska podoba*, str. 155–161; Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 209; isti, *Primeri množične smrti*, str. 49–50.

24 Cassius Dio 54.31.2–4.

potrjujejo, da je bil del prebivalstva z danes slovenskega ozemlja v suženjstvo prodan v različne dele rimskega imperija,[25] ampak vsaj nekoliko razkrivajo tudi to, kam so bili nekateri med njimi poslani in kaj se je z njimi kasneje dogajalo. Tako je mogoče na osnovi napisa iz Rima (CIL VI 1324),[26] ki je bil narejen pred letom 23 pr. Kr., razbrati, da je bil na njem omenjeni *Buccio*[27] z vzhodnoalpskega prostora tja kot suženj pripeljan pred več kot dvajsetimi leti, bil nato po najverjetneje okoli dvajsetletni dobi služenja osvobojen in je prejel rimsko državljanstvo. Da je bil del prebivalstva današnjega slovenskega področja prodan v suženjstvo v tujino, nazorno kaže tudi primer razširjenosti imena *Succesus* v severni Italiji. Na osnovi ohranjenega epigrafskega gradiva je namreč razvidno, da gre pri imenu *Successus* za ime keltskega izvora, ki je imelo svoj izvor v Noriku. Medtem ko nosilci tega imena v Noriku po večini pripadajo svobodnemu, peregrinemu prebivalstvu, so v severni Italiji ljudje s tem imenom v veliki meri sužnji ali pa imajo neposredno suženjsko poreklo. V severno Italijo so iz Norika prihajali preko tržišča v Akvileji, od koder so jih deloma prepeljali v severnoitalske upravne centre in na podeželje, del pa tudi v prekomorske province.[28]

Iz dobe osvajanja današnjega slovenskega in njemu sosednjega prostora pa nimamo le podatkov, ki govorijo o izseljevanju domačega prebivalstva v tujino, pač pa lahko na osnovi virov sledimo tudi priseljevanju tujega prebivalstva na danes slovenska tla. Gre za priseljevanje iz ekonomskih razlogov, ki je spremljalo rimsko vojaško osvajanje in mu lahko na osnovi virov sledimo že v čas pred dokončno rimsko osvojitvijo obravnavanega področja. Sredi 1. stol. pr. Kr., ko so Rimljani že nadzorovali Emonsko kotlino, je bil Navport najverjetneje že povsem v rokah Rimljanov. V naselbino, ki je imela status vasi (*vicus*) in sta ji načelovala dva vaška načelnika (*magistri vici*), so se vse od srede 1. stol. pr. Kr. naseljevali priseljenci iz Italije, med katerimi so imele preko svojih osvobojencev najpomembnejšo vlogo trgovske družine iz Akvileje.[29] Podobno so sredi 1. stol. pr. Kr. prvi rimski priseljenci prišli tudi na območje Emone, kjer so takrat prebivali predkeltski staroselci, najverjetneje pomešani s Tavriski.[30] Takratna

[25] Na obstoj trgovine s sužnji, ki je še pred rimsko okupacijo potekala na ozemlju Norika, Ilirika in Italije, kaže tudi odlomek iz Strabonovega dela (5.1.8); gl. tudi Šašel, *Opera*, str. 495; Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 371.

[26] Napis podrobneje razlaga Šašel, *Nov antični nagrobnik*, str. 379–380; isti, *Opera*, str. 497–498.

[27] O samem imenu, njegovem izvoru in razprostranjenosti na področju rimskega imperija gl. Šašel, *Nov antični nagrobnik*, str. 373–379; isti, *Opera*, str. 495–497.

[28] Ime Successus in nosilce tega imena na osnovi ohranjenega epigrafskega gradiva podrobneje analizira Šašel, *C. Vindonius Successus*, str. 133–135; isti, *Opera*, str. 49–51 (angleški prevod članka).

[29] Šašel Kos, *Nauportus*, str. 17–33; Horvat, *Nauportus (Vrhnika)*, str. 138; ista, *Rimska provincialna arheologija*, str. 248.

[30] V oktavijanskem ali avgustejskem obdobju je bil rimski državi priključen še preostali del danes slovenskega ozemlja: Dolenjska je bila najverjetneje priključena v času japodskih vojn

naselbina na ozemlju poznejše Emone je po svojem pomenu zaostajala za bližnjim Navportom, čeprav se zdi, da se je že takrat začela oblikovati zasnova za njeno poznejšo ureditev.[31] Kakor je mogoče razbrati na osnovi epigrafskega gradiva, gre pri priseljencih, ki so prihajali na področje Emone, podobno kot v primeru Navporta, predvsem za civilno prebivalstvo, ki se je v mesto priselilo zlasti s področja severne Italije, medtem ko se zdi, da so se veterani v Emoni redkeje naseljevali.[32] Ob tem je potrebno poudariti, da med na novo priseljenim prebivalstvom niso bili le popolni tujci, pač pa so nekatere med njimi na njihovo novo naselitveno področje še pred prihodom že vezale tesnejše vezi. Tako sta osvobojenca dveh akvilejskih družin, *C. Fabius Corbo* in *Q. Annaius Torravius*, ki sta se še v dobi republike naselila v Navportu in Emoni, po njunih imenih sodeč najverjetneje izvirala z vzhodnoalpskega področja, kamor sta se takrat znova naselila. Kognomen prvega, *Corbo*, je namreč po vsej verjetnosti noriško ime, kognomen drugega, *Torravius*, pa je najverjetneje venetsko-histrskega izvora.[33] Podobno kot že omenjena bi se v domovino lahko vrnil tudi akvilejski sevir *T. Caesernius Diphilus*, osvobojenec akvilejskega meščana *T. Caesernia Assupe*. Kakor njegov nekdanji lastnik, katerega ime *Assupa* bi moža lahko povezovalo s severno-jadranskim ali vzhodnoalpskim področjem, kjer se ime sicer pojavlja, bi od tam lahko prihajal tudi sam *Diphilus*, ki bi svoje grško ime lahko dobil šele potem, ko je postal suženj.[34] Poleg Cezernijev,[35] družine, ki je v Emono prihajala iz Akvileje in katere bogastvo je najverjetneje temeljilo na metalurgiji in trgovini z železnimi izdelki, so med uglednimi, v Emono iz Akvileje priseljenimi družinami izstopali še Barbiji (družina je najbrž imela gradbeno podjetje),[36] trgovci Kanciji,[37] pa tudi Kasiji, Klodiji, Ticiji, Petroniji in drugi.[38] Navedene družine so v Emoni, podobno kot v Navportu, v veliki meri zastopali predvsem njihovi osvobojenci, medtem ko so same družine še naprej živele v Akvileji.[39] Italske družine pa niso imele svojih predstavnikov le v

(35–33 pr. Kr.), področje Celeje in Petovione ob priključitvi Norika (16. pr. Kr.), preostali del danes slovenskega ozemlja pa najpozneje v vojnah s Panonci (14–9 pr. Kr.); gl. Šašel Kos, End of the Norican Kingdom, str. 36; Horvat, *Rimska provincialna arheologija*, str. 248.

[31] Bratož, *Rimska zgodovina*, 156; Šašel Kos, *The 15th Legion*, str. 233–234.

[32] Šašel Kos, *The 15th Legion*, str. 232, 237 in 240. O možnosti, da so se v Emoni prvotno naselili veterani 8. in 15. legije, gl. prav tam, str. 232. Primere napisov s področja Emone, kjer se omenjajo veterani 8. in 15. legije, navaja Šašel Kos, *The 15th Legion*, str. 238–240.

[33] Šašel Kos, *The 15th Legion*, str. 235.

[34] Imena vseh štirih navedenih oseb podrobno analizira Šašel Kos, *The 15th Legion*, str. 235–236.

[35] Družina je najverjetneje izvirala iz Etrurije; gl. Šašel, *Opera*, str. 532.

[36] Šašel, *Opera*, str. 99–137. Družina Barbijev je imela svoje korenine v srednji Italiji; gl. isti, *Opera*, str. 531.

[37] Izvor družine ni povsem poznan, morda so prihajali iz Britanije ali iz Kantabrije v Španiji; gl. Šašel, *Opera*, str. 533.

[38] Gl. tudi Šašel Kos, *Emona was in Italy*, str. 15.

[39] Mócsy, *Bevölkerung von Pannonien*, str. 19.

Navportu in Emoni, pač pa jih srečamo tudi na napisih s področja Nevioduna,[40] Celeje[41] in Petovione.[42]

Markomanske vojne in kuga

V daljšem obdobju mirnega razvoja, ki je sledilo rimski zasedbi, je danes slovensko področje zajel proces urbanizacije in romanizacije. Takrat se je število prebivalstva na obravnavanem območju precej povečalo, pri čemer so bili glavni razlogi za porast prebivalstva zlasti doseljevanje z italskega področja,[43] naselitev veteranov iz raznih delov države ter pritok sužnjev tujega izvora.[44] Do velikih sprememb je znova prišlo po markomanskih vojnah in kugi, ki se je v času vojn razširila po večjem delu rimske države.[45] Zdi se, da sama vojna, v katero je bilo danes slovensko ozemlje neposredno vključeno le sorazmerno kratek čas (okrog 167–171), obravnavanega območja ni katastrofalno prizadela,[46] zato pa so bile verjetno dosti hujše posledice kuge. Zaradi kuge, ki je trajala približno dve desetletji, je po grobih ocenah v velikih mestih in vojaških taborih (na primer pri Akvileji v času priprav na vojno leta 168), kjer je bila koncentracija ljudi velika, pomrlo od 13–15 odstotkov prebivalstva. Povprečno je bila smrtnost sicer za tretjino manjša, še vedno pa je znašala od 7–10 odstotkov prebivalstva.[47] Da so bile človeške izgube, ki so jih zahtevale vojne in spremljajoča kuga, velike, kaže tudi podatek, da je cesar Mark Avrelij po zmagah nekatere predele Panonije in Italije naselil z germanskimi vojnimi ujetniki.[48] Na precejšen upad števila prebivalstva na prizadetem področju pa lahko sklepamo tudi na osnovi spremenjene etnične sestave njegovega prebivalstva v naslednjem obdobju, ko se je od konca 2. stoletja v ta prostor priseljevalo vse več ljudi z Vzhoda.[49] Medtem ko za možnost, da bi Mark Avrelij tudi na danes slovensko področje naselil v spopadih zajete germanske ujetnike, nimamo nobenih konkretnih

[40] Lovenjak, *Municipium*, str. 95.

[41] Šašel Kos, *Prerez čez zgodovino*, str. 251–254; Lazar, *Celeia*, str. 89–90.

[42] Horvat in sodelavci, *Poetovio,* str. 159.

[43] Tudi v Celeji, kjer so bili v 1. in prvi polovici 2. stoletja nosilci romanizacije in urbanizacije predvsem domačini, so si doseljene družine pridobile velik vpliv. Po večini so prihajale iz severne Italije, med njimi pa so bili najpomembnejši Kastriciji, Eniji, Rufiji, Variji, Troziji in Tuciji; gl. Šašel Kos, *Prerez čez zgodovino*, str. 252 in 253.

[44] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 53.

[45] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 54.

[46] Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 287; Kos, *Denarni obtok*, str. 90–91.

[47] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 56.

[48] de Ste. Croix, *The Class Struggle*, str. 511–512; Šašel Kos, *Zgodovinska podoba*, str. 245; Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 56.

[49] Barkóczi, *Population of Pannonia*, str. 257–356; Bratož, *Rimska zgodovina*, str. 288; isti, *Primeri množične smrti*, str. 56.

podatkov, pa prihod naseljencev z Vzhoda ob epigrafskem gradivu potrjujejo tudi drugi viri.

Največ ohranjenega gradiva se nanaša na Petoviono. Ta je tako kot Emona in Celeja pred rimsko osvojitvijo pripadala noriškemu kraljestvu, nato pa je bila v zgodnjeavgustejskem obdobju priključena provinci Panoniji in je pod Trajanom dobila status rimske kolonije. Podobno kot v Emono in Celejo so se tudi v Petoviono naseljevali priseljenci iz severne Italije, ob njih pa v večjem številu tudi veterani[50] in trgovci iz različnih delov rimskega cesarstva,[51] vendar je bilo teh, kakor kaže onomastično gradivo na napisih, več, zato je bilo domače prebivalstvo potisnjeno v ozadje bolj, kot je to mogoče zaslediti v primeru Emone in Celeje.[52] Po markomanskih vojnah se je razmerje med domačim in priseljenim prebivalstvom spremenilo. Potomci italskih družin v mestu niso več imeli prevladujoče večine, saj med predstavniki vladajočega sloja srečamo tudi domačine, ki so v času Marka Avrelija dobili rimsko državljanstvo.[53] Sicer pa se je v obdobju po markomanskih vojnah v Petovioni povečal delež z Vzhoda priseljenega prebivalstva. Prisotnost prebivalstva vzhodnega izvora se odraža v širjenju vzhodnih kultov, ki so se prav v času po Marku Avreliju močno ukoreninili. Med njimi najbolj izstopa Mitrov kult, poleg njega pa tudi kult Jupitra Dolihenskega, Izide in Serapisa.[54] Po deležu napisov, posvečenih vzhodnim kultom, Petoviona izrazito izstopa. Medtem ko znaša delež napisov, v katerih nastopajo vzhodna božanstva, v Panoniji 16 in v Noriku 14 odstotkov vseh božanstvom posvečenih napisov, predstavlja delež le-teh v Petovioni kar 34 odstotkov.[55] Iz imen na napisih je razvidno, da so med častilci Mitrovega kulta prevladovali vzhodnjaki,[56] ki so svojo domačo vero ob preselitvi prinesli v kraje, kjer so se naselili, pri čemer je njihovo vero prevzel tudi del domačega prebivalstva.[57]

Na porast prebivalcev vzhodnega izvora v obdobju po markomanskih vojnah lahko na osnovi velikega povečanja števila vzhodnjakov v sosednjih

[50] Na napisih se omenjajo veterani naslednjih legij: Legio I Adiutrix, Legio II Adiutrix in Legio IIII Flavia; gl. Mócsy, *Bevölkerung von Pannonien*, str. 29.

[51] Od začetka 2. stoletja dalje se na napisih pojavljajo tudi priseljenci s področja Dalmacije; gl. Mócsy, *Bevölkerung von Pannonien*, str. 29.

[52] Šašel Kos, *Petovionska vladajoča aristokracija*, str. 219.

[53] Barkóczi, *Population of Pannonia*, str. 263; gl. tudi Šašel Kos, *Petovionska vladajoča aristokracija*, str. 219–229.

[54] Barkóczi, *Population of Pannonia*, str. 263.

[55] Belak, *Med Nutricami*, str. 234.

[56] Gl. Belak, *Med Nutricami*, str. 233–238. Da je bilo v Petovioni v 3. stoletju močneje zastopano prebivalstvo vzhodnega izvora, na osnovi analize del škofa Viktorina sklepa tudi Rajko Bratož, ki domneva, da se je krščanstvo v Petovioni uveljavilo v prvi tretjini 3. stoletja, pri čemer so med prvimi petovionskimi kristjani predstavljali velik delež prav grško govoreči prebivalci z Vzhoda; Bratož, *Verske razmere v Petovioni*, str. 317.

[57] Curk, *Ohranjeni mitreji*, str. 6. Razen v Petovioni, kjer je bilo eno najmočnejših provincialnih središč mitraizma v Evropi, so bili na današnjem slovenskem ozemlju mitreji tudi v Emoni, Celeji, Pretoriju Latobikov in Neviodunu, na podeželju pa v današnjih Rušah, Savinjski dolini, Modriču na Pohorju, Zg. Pohanci pri Sevnici in pri Rožancu v Beli Krajini; gl. prav tam, str. 6.

panonskih mestih sklepamo tudi v Celeji, za katero takšen razvoj še dodatno dokumentira ohranjeno epigrafsko gradivo. Ob dogajanju, ki je deloma spremenilo etnično podobo celejanskega prebivalstva, pa so v Celeji po markomanskih vojnah opazne tudi druge velike spremembe. Prej mogočne družine (na primer Spektaciji in Vindoniji) so izginile ali pa so zelo obubožale, na njihovo mesto pa so stopile nove.[58]

Selitev ljudstev v pozni antiki

Germanski (zlasti gotski) vpadi med leti 401 in 408

Nove velike premike prebivalstva so sprožile selitve ljudstev v obdobju pozne antike. Rimska država, ki se je bila v 4. stoletju pritiskom teh ljudstev vse manj sposobna uspešno upirati, je poskušala obrambo pred njimi okrepiti z novačenjem tujih, največkrat germanskih ljudstev, ki so za plačilo varovala njene meje in izpostavljene komunikacije. Vse od Konstantina Velikega dalje so zato rekruti barbarskega, zlasti germanskega porekla v vrstah rimske vojske igrali vse pomembnejšo vlogo.[59] Na prisotnost vojakov barbarskega rodu, ki so s svojimi družinami lahko bivali v povsem romaniziranem okolju, kažejo tudi arheološke najdbe na danes slovenskem prostoru.[60] Tako je mogoče na osnovi manjše skupine grobov, ki so jih odkrili na vrtu Narodnega muzeja v Ljubljani in na severnem, največjem emonskem grobišču, sklepati, da so v Emoni prebivali tujci, morda Goti.[61] Grobove barbarskih vojščakov pa so odkrili tudi na grobišču na turnirskem prostoru Ptujskega gradu, kjer so bili sicer pokopani prebivalci iz različnih obdobij ptujske zgodovine. Najdba kaže, da je bila ob koncu 4. in na začetku 5. stoletja v Petovioni nameščena vojaška posadka, ki je štela tudi nekaj germanskih vojščakov.[62]

Morda bi lahko najdbe iz Emone in Petovione povezali z razmerami, ki so sledile dramatičnim dogodkom v letu 378, ko so Fritigernovi Goti, okrepljeni z oddelki trietnične skupine Grevtungov, Hunov in Alanov v bitki pri Adrianoplu katastrofalno porazili vojsko cesarja Valensa.[63] V zagonu, ki jim ga je dala zmaga, so Goti takrat pustošili po velikem delu Balkana in prodrli vse do Julijskih Alp.[64] Njihovemu prvemu prodoru proti zahodu pripisujejo uničenje

[58] Šašel Kos, *Prerez čez zgodovino*, str. 254; Lazar, *Celeia*, str. 90.

[59] Liebeschuetz, *Barbarians and Bishops*, str. 11–25; Jones, *Late Roman Empire*, str. 619–623.

[60] Ciglenečki, *Barbari prihajajo*, str. 341.

[61] Vuga, *Moški grob*, str. 237–254.

[62] Jevremov, Tomanič Jevremov in Ciglenečki, *Poznorimsko grobišče*, str. 223–233; Ciglenečki, *Arheološki sledovi zatona*, str. 507, 510–511.

[63] O bitki pri Adrianoplu gl. Springer, *Novi odgovori*, str. 433–442.

[64] Ammianus Marcellinus 31.16.7.

Stridona, Hieronimovega rojstnega mesta, in več panonskih mest (med njimi Murse), žrtev gotskega napada pa je istega leta ali leta 380 morda postala tudi Petoviona.[65] Čeprav so obtožbe proti takratnemu petovionskemu arijanskemu škofu Julijanu Valensu, ki jih v svojem pismu cesarjem navajajo na koncilu v Akvileji leta 381 zbrani škofje, nejasne in si na njihovi osnovi o dogajanju v Petovioni ne moremo ustvariti povsem jasne slike, bi se za obtožbo, da je Julijan Valens krivec »za razrušeno domovino in za izgubljene državljane«,[66] morda vendarle lahko skrivala tudi možnost, da je bil ob takratnem morebitnem gotskem posegu v Petoviono, ki naj bi ga s svojo izdajo omogočil Julijan Valens, del prebivalcev Petovione ubit ali še verjetneje odpeljan v ujetništvo.[67]

Nekoliko več kot dvajset let po prvem gotskem vpadu na današnji slovenski prostor po bitki pri Adrianoplu so Zahodni Goti pod vodstvom svojega kralja Alariha s področja Makedonije na danes slovensko ozemlje leta 401 znova prodrli. Takratno zadrževanje Zahodnih Gotov na današnjem ozemlju Slovenije je bilo prehodnega značaja, dokumentira pa ga šest novčnih zakladnih najdb z Mostu na Soči, iz Ljubljane in Jereke ter tri iz Agunta.[68] Nobenih podatkov nimamo o tem, kako so Goti na pohodu ravnali z domačim prebivalstvom, zato lahko le na osnovi primerjanja z usodo prebivalcev Akvileje naslednjega leta, ko so Zahodni Goti mesto oblegali (ali morda samo blokirali), domnevamo, da bi v gotsko ujetništvo takrat lahko prišel tudi del prebivalstva na danes slovenskem prostoru.[69] Z zmago v bitki pri Timavu[70] jeseni leta 401 si je Alarih izbojeval dostop v Italijo, ki pa jo je moral že naslednjega leta po hudih porazih v bitkah pri Polenciji (d. Pollenzo) in Veroni zapustiti ter se umakniti na odročna območja Dalmacije in Panonije.[71] Ker pa dogovori med Alarihom in Stilihonom niso pripeljali do načrtovanega sodelovanja in je položaj, v katerem so bili Zahodni Goti, postajal vse slabši, se je Alarih leta 407 odločil za nov pohod proti Italiji.[72] Vendar tokrat Zahodni Goti Italije niso takoj napadli. Najprej so poskušali z izsiljevanjem zahodnega dvora čim bolj izboljšati svoj položaj, medtem pa so se dlje časa zadrževali na ozemlju Emone, najverjetneje pa tudi Celeje in

[65] Bratož, *Poetovio (Ptuj)*, str. 14–30, zlasti str. 19–27.

[66] *Gesta concilii Aquileiensis, Epistula* 2 (Maur. 10) 9–10 (CSEL 82/3, 322–323).

[67] Gl. tudi Bratož, *Poetovio (Ptuj)*, str. 24–25. Bratož opozarja na možnost, da bi lahko Goti ob morebitnem posegu v Petoviono ravnali podobno kot ob zahodnogotski osvojitvi Akvileje dve desetletji kasneje (402). Takrat naj bi Goti lovili moško prebivalstvo Akvileje, da bi si z njihovo osvoboditvijo zagotovili bogato kupnino; prav tam, str. 25; gl. tudi isti, *Primeri množične smrti*, str. 66.

[68] Kos, *Denarni obtok*, str. 159.

[69] Rufin (*Prologus Rufini in libros Historiarum Eusebii* (CCSL 20, 267, v. 4–8), ki se je v času obleganja nahajal v Akvileji, v opisu ravnanja Gotov v času obleganja mesta navaja tudi lov na ljudi; gl. Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 254, op. 24.

[70] Bitko pri Timavu med znanimi viri kot edini omenja Klavdijan (*De bello Gothico*, 560–563). O spopadu pri Timavu gl. Bratož, *Soča*, str. 37–39.

[71] Sozomenos 8.25.4 in 9.4.4; Zosimos 5.48.3.

[72] Heather, *Goths and Romans*, str. 210–213.

Petovione.[73] Kakšen je bil njihov odnos do tamkajšnjega prebivalstva na osnovi ohranjenih virov ni mogoče razbrati. Sklepamo pa lahko, da so se Goti izogibali najhujšim oblikam nasilja in z njim povezanih konfliktov, saj si je njihov kralj Alarih prizadeval, da bi s pogajanji od cesarja Honorija poleg dajatev v zlatu in žitu dobil tudi dovoljenje za naselitev svojega ljudstva na ozemlju obeh Norikov, Dalmacije, Benečije in Istre ter tako trajno uredil položaj Zahodnih Gotov znotraj zahodnega dela rimskega cesarstva.[74]

V prvem desetletju 5. stoletja pa ne sledimo le premikom barbarov, marveč se je v tem času v veliki meri prav zaradi njih iz Panonije v Italijo in druge dele cesarstva začelo umikati tudi tamkajšnje romansko prebivalstvo.[75] Iz strahu pred sovražnimi ljudstvi je provincialno prebivalstvo zapuščalo svoja bivališča in se selilo v Makedonijo, Dalmacijo in Italijo.[76] Panonski begunci so v Italijo potovali po osrednji prometni povezavi, speljani čez današnje slovensko ozemlje skozi Petoviono, Celejo, Emono in naprej proti Akvileji.[77] Preselitev je bila povezana s celo vrsto nevarnosti, ki so beguncem grozile ne le na poti, marveč tudi v varnejših delih rimskega cesarstva, ki so jih begunci kot svoj cilj izbrali prav zato, ker so upali, da bodo tam lahko varneje znova zaživeli. Kako težak je bil položaj panonskih beguncev, kažeta dva zakona cesarja Honorija iz leta 408[78] in en zakon istega cesarja s konca leta 409,[79] s katerimi je poskušal Honorij begunce zaščititi pred nevarnostjo, da bi jih zasužnjili.[80]

Obubožano panonsko provincialno prebivalstvo pa svojih domov ni zapuščalo le zato, ker bi pred napadalci bežalo, pač pa se je del njih barbarskim skupinam tudi pridružil. Tako se je zgodilo, ko je Radagajs leta 405/406 s svojo skupino, ki so jo sestavljala vsa ljudstva ob srednjedonavski meji (Goti, Alani, Vandali, Kvadi oz. Svebi, Heruli, Gepidi, Sarmati), čez Donavo prodrl na področje

[73] Zosimos 5.29. O smeri premikov Alarihove vojske na ozemlju današnje Slovenije gl. Grassl, *Der Südostalpenraum*, str. 177–184.

[74] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 67. Kako težki usodi so bili konec 4. in v začetku 5. stoletja izpostavljeni prebivalci Zahodnega Ilirika, je mogoče razbrati iz pisanja milanskega škofa Ambrozija (*De officiis* (388/389)). Škof je namreč kot eno pomembnih dolžnosti klerikov in laičnih kristjanov izpostavil odkupovanje vojnih ujetnikov, ki so jih barbari prodajali kot sužnje, pri čemer je prav področje Ilirika in Trakije posebej izpostavil. Podobno piše tudi Kromacij. Gl. Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 256.

[75] Razen strahot, ki so spremljale barbarske vpade, je bil eden od poglavitnih razlogov za izseljevanje tudi uničujoča fiskalna politika v drugi polovici 4. stoletja. Zaradi nje je bilo življenje ljudi v provincah Zahodnega Ilirika vse težje, zato so se posamezniki od tam odselili, še preden so področje v začetku 5. stoletja začele zapuščati cele skupine provincialnega prebivalstva; gl. Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 249–250.

[76] O prvem obdobju izseljevanja s področja Panonije v začetku 5. stoletja gl. Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 254–267.

[77] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 67.

[78] *Codex Theodosianus* 10.10.25; *Constitutio Sirmondiana* 16.

[79] *Codex Theodosianus* 5.7.2.

[80] O usodi beguncev gl. tudi Bratož, *Evgipij*, str. 148–149; isti, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 257–260.

severne Panonije.[81] Tam se je njegova skupina razdelila na tri dele. Tista skupina, ki jo je vodil sam kralj Radagajs, je nato s področja severne Panonije vpadla v Italijo, kjer je bila že naslednjega leta pri kraju *Faesulae* (Fiesole) uničujoče poražena.[82] Ker natančna pot Radagajsovega prodora v Italijo ni poznana in ne vemo, ali je v Italijo prodiral preko Emone ali čez Brenner,[83] ostaja neznano, v kolikšni meri je lahko Radagajsov pohod prizadel tudi prebivalce na današnjem slovenskem ozemlju.[84]

Vpad Hunov v Italijo leta 452 in razpad hunske plemenske zveze

Čeprav so sledi hunske prisotnosti na danes slovenskem ozemlju skromne,[85] lahko domnevamo, da je potekal pohod Hunov v Italijo leta 452 v bolj nasilni obliki kot že navedeni germanski posegi. Huni so po dolgotrajnem oblegaanju zavzeli in razrušili Akvilejo, temu pa je sledilo zavzetje še nekaj mest v severni Italiji. Ob tem nimamo prav nobenih podatkov o tem, kakšno je bilo ravnanje Hunov v mestih, ki so ležala ob osrednji prometni poti iz Panonije v Italijo, v Petovioni,[86] Celeji in Emoni.[87] Ker pa so bila velika in bogata mesta severne Italije glavni cilj prodirajoče hunske vojske, bi lahko domnevali, da z osvajanjem in rušenjem manj pomembnih mest na danes slovenskem ozemlju najverjetneje niso izgubljali časa.[88] Zaradi pomanjkanja pisnih in arheoloških virov ostaja prav tako neznano, ali je tudi prebivalce na ozemlju današnje Slovenije ob posegu hunske vojske doletela podobna usoda, kot so jo utrpeli prebivalci severne Italije (zlasti prebivalci z območja Akvileje). Kakor je namreč mogoče razbrati iz pisma, ki ga je šest let kasneje (458) papež Leon Veliki napisal akvilejskemu škofu Niketu,[89] so Huni iz severne Italije s seboj

[81] Hieronymus, *Epist.* 123.16 (ad Ageruchiam, iz leta 409). Gl. Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, str. 28–29; 131; 182, op. 100; Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 263–264.

[82] Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, str. 44; Wolfram, *Die Goten*, str. 175–176.

[83] Šašel, Petru (ur.), *Claustra Alpium Iuliarum*, str. 41; Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 255.

[84] Razen primerom trajne izselitve celih skupin prebivalstva v druge dele rimske države lahko v tem času sledimo tudi umikom skupin prebivalstva posameznega mesta ali mestnega upravnega območja ob nevarnosti sovražnega barbarskega vpada v bližnja zavarovana področja v bližini svojega ali sosednjega mesta, od koder so se potem, ko je nevarnost minila in so se razmere izboljšale, znova vrnili na svoje domove. Gl. Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 254.

[85] Knific, *Hunski sledovi v Sloveniji*, str. 521–542. Gl. tudi Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 67.

[86] Gl. tudi Ciglenečki, *Arheološki sledovi zatona*, str. 505–520.

[87] Da bi Huni leta 452 lahko razrušili Emono, domneva Plesničar Gec, *Starokrščanski center*, str. 31. Gl. tudi Sivec, *Il periodo delle migrazioni*, str. 58.

[88] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 67–68.

[89] Leo Magnus, *Epist.* 159 (PL 54, 1135–1140); gl. tudi Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 68.

odpeljali množico vojnih ujetnikov. Del teh se je potem, ko je hunska država po porazu Hunov v bitki pri reki Nedao v Panoniji leta 454 propadla, po nekaj letni odsotnosti znova vrnil v domovino.

Prebivalci danes slovenskega prostora pa posledic hunske navzočnosti niso čutili le ob njihovem neposrednem posegu v ta prostor leta 452, temveč najverjetneje že ob naselitvi Hunov na področju Panonije leta 433. Takrat je Hunom na osnovi dogovora med hunskim kraljem Ruasom in Aecijem pripadlo področje Valerije in pretežni del Druge Panonije. Morda se je prav zato del prebivalstva Valerije takrat umaknil proti jugozahodu in s seboj ponesel tudi ime svoje domovine, saj anonimni geograf iz Ravene v svoji Kozmografiji z imenom Valerija označuje tudi ozemlje ob Savi med Siscijo in Emono.[90]

S porazom v bitki pri reki Nedao leta 454 so Huni izgubili oblast nad Panonijo. Da bi po razpadu hunske plemenske zveze vzhodnemu dvoru ohranil oblast nad Sirmijem, ki ga je Aecij najkasneje leta 437 odstopil Vzhodnemu cesarstvu, je cesar Markijan takrat na področju od Blatnega jezera do okolice Sirmija (okvirno področje provinc Valerije in Druge Pnononije) naselil Ostrogote. Zahodnopanonski prostor, ki je bil pod oblastjo Zahodnega rimskega cesarstva, so še naprej poseljevali stari markomansko-svebski federati, ki so bili na to področje naseljeni že konec 4. stoletja, v času vladanja njihove kraljice Fritigil.[91]

Vojna proti Rugijcem med leti 487 in 488

Padec še zadnjega zahodnorimskega cesarja, Romula Avgustula, leta 476, ki je sledil vstaji obdonavsko-germanskih najemniških vojakov in njihovemu imenovanju Odoakra za svojega kralja, pomeni konec Zahodnega rimskega cesarstva. Kljub temu, da se je bil vzhodnorimski cesar Zenon prisiljen sprijazniti z Odoakrovo upravo na Zahodu, pa Odoakrova oblast ni segala preko meja Italije. Posledica takšnega stanja je bil tedaj razpust še zadnjih vojaških oddelkov rimske vojske tako na spodnjem toku reke Rone kot tudi ob Donavi, na odseku med Künzigom na Bavarskem in Mauternom na ozemlju današnje Avstrije. Izpraznjen prostor na področju ob Donavi je takrat zapolnilo vzhodnogermansko pleme Rugijcev.[92] Prav nanje pa se je oprl vzhodnorimski cesar

[90] Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 268, gl. tudi op. 89 (z navedbo starejše literature). O selitvah prebivalcev Panonije v Makedonijo in Konstantinopel v Atilovi dobi gl. prav tam, str. 269.

[91] Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, str. 15, 82, 85–88. Etnična podoba Panonije in njenega neposrednega sosedstva v tem času je bila zelo pisana, saj so to področje poleg romanskega prebivalstva in obeh že navedenih skupin poseljevale tudi druge barbarske skupine; gl. Bratož, *Izseljevanje prebivalstva*, str. 271.

[92] Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, str. 21; Šašel, *Opera*, str. 746–760, zlasti str. 749–752.

Zenon, ko so vse slabši odnosi med njim in Odoakrom pripeljali do spopadov med Bizancem in Odoakrovo germansko državo. Rugijci, ki so si že dolgo želeli, da bi se lahko odselili na področje Italije, so zaradi tega sklenili, da bodo Italijo napadli.[93] Vendar jih je Odoaker v teh prizadevanjih prehitel in v dveh pohodih leta 487 in 488 popolnoma premagal. Že po prvem pohodu je Odoaker s seboj v Italijo odvedel veliko vojnih ujetnikov, med njimi tudi rugijskega kralja in njegovo soprogo, ki so ju kasneje v Italiji usmrtili. Po uspešno zaključenem drugem pohodu, ki ga je vodil njegov brat Onoulf, pa se je odločil, da v Italijo preseli celotno rimsko prebivalstva nekdanjega rugijskega protektorata na vzhodu Obrežnega Norika in s tem Rugijcem onemogoči ponovno ustanovitev svoje države.[94]

Prodor Vzhodnih Gotov pod kraljem Teoderikom v Italijo leta 489

Zaradi Odoakrove zmage nad Rugijci je bil cesar Zenon prisiljen, da si v boju proti Odoakru novega zaveznika poišče v večjem, močnejšem in s stališča vzhodnega dvora vse bolj samovoljnem ljudstvu Vzhodnih Gotov, ki so se jim po porazu v vojni z Odoakrom pridružili tudi ostanki Rugijcev. V času Odoakrove vojne proti Rugijcem Vzhodni Goti niso več naseljevali dodeljenega jim ozemlja v Panoniji, marveč so se že leta 473 pod vodstvom svojega kralja Teoderika preselili na področje Druge Mezije (severno področje današnje Bolgarije). Od tam so po nalogu cesarja Zenona jeseni leta 488 po rimski cesti vzdolž Donave (*Novae – Oescus – Ratiaria – Bononia – Viminacium – Singidunum*) krenili na pot proti Italiji. Po uspešnih bojih z Gepidi, ki so po odhodu Vzhodnih Gotov po letu 473 poselili področje v okolici Sirmija,[95] so pot nadaljevali po glavni cestni povezavi in poleti 489 dosegli današnje slovensko ozemlje.[96] Ko so brez težav prešli Julijske Alpe, ki jih Odoaker ni branil, in se spustili v Vipavsko dolino, so si z zmago v bitki pri Soči 28. avgusta 489 izbojevali dostop v Italijo.[97] Zmaga je Gotom odprla dostop v severno Italijo, leta 493 pa je Teoderiku po treh letih obleganja uspelo osvojiti tudi Raveno. Postal je vladar druge germanske države na italskih tleh, njegovo kraljestvo pa je obsegalo današnjo Italijo ter nekatere mejne pokrajine, pri čemer je na vzhodu segalo vse do Drine.[98] Del njegove države je bilo tako tudi današnje slovensko ozem-

[93] O Odoakrovi vojni proti Rugijcem gl. Bratož, *Evgipij*, str. 141–149.

[94] Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, str. 21–22; Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 69–70; isti, *Evgipij*, str. 141–149.

[95] O posledicah vzhodnogotske odselitve s panonskega prostora gl. tudi Lotter (Bratož in Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev*, str. 100–101.

[96] Gl. tudi Schwarcz, *Nordadria- und Westbalkanraum*, str. 61–62.

[97] Podroben prikaz bitke pri Soči in predstavitev vseh virov prinaša Bratož, *Soča*, str. 40–44.

[98] Gl. tudi Schwarcz, *Nordadria- und Westbalkanraum*, str. 59–70.

lje. Prisotnost Vzhodnih Gotov na danes slovenskem ozemlju gotske države dokazujejo arheološke najdbe, ki kažejo, da so bile vzhodnogotske posadke nastanjene na nekaterih pomembnejših utrdbah, ki so jih istočasno poseljevali tudi staroselci, kot na primer na Rifniku nad Šentjurjem, Tonovcovem gradu pri Kobaridu, Korinjskem hribu nad Velikim Korinjem, Zidanem gabru nad Mihovim in Mali rovni nad Trnjem pri Škofji Loki, na gotsko navzočnost pa kažejo tudi najdbe na Lajhu v Kranju (kastel Karnij) in na, po svojem pomenu zagotovo najbolj izstopajočem, grobišču v Dravljah.[99]

Langobardi

Še zadnje ljudstvo, ki je poleg staroselcev naseljevalo ozemlje današnje Slovenije, preden so se nanj naselili Slovani, so bili Langobardi. Ti so se po Odoakrovi zmagi nad Rugijci leta 488 naselili na ozemlje premaganega rugijskega ljudstva,[100] od koder so se postopoma selili na področje Panonije.[101] Leta 546, ko je potekala vojna med Bizancem in vzhodnogotsko državo, je cesar Justinijan Langobardom odstopil *Pólis Norikón*, ki je najverjetneje predstavljala ostanek Sredozemskega Norika okrog Celeje,[102] in utrdbe ob panonski meji.[103] Tako sta prišla pod langobardsko oblast Notranji Norik in savska provinca. Prisotnost Langobardov na danes slovenskem ozemlju dokazujejo arheološke najdbe v vrsti utrjenih postojank (kot so na primer Gradišče pri Velikih Malencah, Zidani gaber nad Mihovim, Korinjski hrib nad Velikim Korinjem, Limberk nad Malo Račno in Svete gore v Zasavju) ter obstoječih višinskih utrdb in zavarovanih naselbin (Kranj, Rifnik nad Šentjurjem, Ajdovski gradec nad Vranjem, Zidani gaber nad Mihovim, Tonovcov grad pri Kobaridu), na katere so se, tako kot pred njimi že Vzhodni Goti, naslonili tudi Langobardi.[104] Langobardska navzočnost na danes slovenskem ozemlju je bila še kratkotrajnejša od predhodne vzhodnogotske, saj so Langobardi že leta 568 po dogovoru z Avari, ki so jim prepustili svoje ozemlje v Panoniji, dodeljeno jim področje zapustili in se pod vodstvom svojega kralja Alboina odselili v Italijo. Na danes slovenskem ozemlju so zadržali le postojanke na zahodu Slovenije in najpomembnejšo utrdbo Karnij, ki je dostop v langobardsko Italijo varovala še do okoli leta 600.[105]

---

[99] Ciglenečki, *Poslednji sijaj*, str. 343–345; Slabe, *Dravlje,* zlasti str. 77–98.

[100] Gre za ozemlje današnje Spodnje Avstrije severno od Donave.

[101] Šašel, *Opera*, str. 753–754; Werner, *Langobarden in Pannonien*, str. 9–11; Castritius, *Barbari*, str. 144; Jarnut, *Die Langobarden*, str. 73.

[102] O možnosti, da gre za Petoviono z njenim agrom, gl. Šašel Kos, *Romulovo poslanstvo*, str. 285–287.

[103] Prokopios, *De bello Gothico* 3.33.10. Gl. tudi Ciglenečki, *Pólis Norikón*, str. 3–4; Jarnut, *Die Langobarden*, str. 75.

[104] Ciglenečki, *Langobardi*, str. 346.

[105] Prav tam, str. 348.

Leta 568 pa se v Italijo niso odselili le Langobardi, marveč je bila njihova selitev razlog tudi za delno evakuacijo Panonije. Langobardom so se namreč priključili ostanki romanskega in romaniziranega prebivalstva (*Pannonii* in *Norici*), ob njih pa tudi ostanki germanskih in drugih skupin, ki so naseljevale panonsko in noriško področje (Gepidi, Bolgari, Sarmati, Svebi in drugi).[106] Tako so se čez ozemlje današnje Slovenije po selitvah v začetku 5. stoletja in evakuaciji provincialnega prebivalstva s področja Obrežnega Norika leta 488 že tretjič selile večje skupine prebivalstva, ki so v upanju na lepše življenje zapuščale svoje domove in odhajale na bolj varno področje na ozemlju Italije.[107]

Kolikšen je bil delež staroselskega prebivalstva, ki je po odhodu Langobardov še ostal na področju današnje Slovenije, je na osnovi razpoložljivih virov težko z gotovostjo razbrati. *Villae rusticae*, podeželska posestva, ki so bila v lasti premožnega sloja prebivalstva, so propadle že konec 4. ali v začetku 5. stoletja.[108] Kljub temu bi lahko na osnovi arheoloških ostankov utrjenih višinskih naselbin, kjer so si v 5. in 6. stoletju zaradi nevarnosti, ki so jim bili izpostavljeni, takratni prebivalci uredili svoja nova domovanja, domnevali, da se vsaj del premožnejšega sloja pred sredo 6. stoletja še ni izselil, saj je bila za izgradnjo in vzdrževanje teh naselbin potrebna njihova ekonomska in socialnopolitična moč. Odselitev premožnejšega dela prebivalstva po sredi 6. stoletja je najverjetneje spremljal ali pa ji v kratkem časovnem razponu sledil odhod škofov in večjega dela duhovščine, pri čemer se škof Patricij iz Emone in škof Janez iz Celeje kot škofa svojih mest omenjata še leta 579[109] na sinodi v Gradežu.[110] Skoraj sto let kasneje se je sinode v Rimu udeležil celejanski škof Andrej, ki pa svojega sedeža ni imel več v antični Celeji, marveč v Istri, kamor so zaradi nevarnosti, ki so jo za Celejo predstavljali Slovani, prenesli tamkajšnji škofijski sedež. Podobno so na manj ogroženo istrsko obalo prenesli tudi sedež emonske škofije, pri čemer je škofija svoje novo središče najverjetneje dobila v Novigradu. Tako je po odhodu premožnejših slojev in duhovščine, ki ga je spremljal tudi odhod ostalih plasti prebivalstva, ob koncu 6. stoletja na danes slovenskem področju ostal manjši del staroselcev, morda pomešan tudi z etničnimi drobci Germanov, vendar ne dovolj močan, da bi se lahko Slovanom učinkovito uprl ali nanje izraziteje vplival.[111]

---

[106] Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum* 2.26 (F. Kos, Gradivo I, 74).

[107] Bratož, *Primeri množične smrti*, str. 72.

[108] Ciglenečki, *Arheološke raziskave zatona*, str. 136.

[109] Datum sinode ni zanesljivo znan; gl. Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 29, op. 165.

[110] Šašel, *Opera*, str. 578–579, postavlja propad še zadnjih škofij v vzhodnem delu oglejskega patriarhata okvirno med leti 590 in 600. Gl. tudi Bratož, *Vpliv oglejske cerkve*, str. 28 in 30.

[111] Wolff, *Vermutungen*, str. 27–40. O vplivu staroselcev na doseljene Slovane gl. Ciglenečki, *Arheološke raziskave zatona*, str. 139.

Viri in literatura

Viri

Ammianus Marcellinus in three volumes, III. Angleški prevod John C. Rolfe. The Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, London: W. Heinemann, 1986.

Augustus, *Res gestae*, gl. Velleius Paterculus

Claudius Claudianus, *De bello Gothico*, v: Claudian in two volumes, II. Angleški prevod M. Platnauer. The Loeb Classical Library. London: W. Heinemann, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1956.

Codex Theodosianus, libri XVI cum constitutionibus Sirmondianis. Izdaja Th. Mommsen in P. Meyer. Berlin: Weidmann 1905.

Florus, v: Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman history. Cornelius Nepos. Angleški prevod Edward Seymour Forster in John Carew Rolfe. The Loeb Classical Library. London: W. Heinemann, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1947.

Gesta concilii Aquileiensis, v: Ambrosius, Opera X, Epistulae et Acta III. Izdaja M. Zelzer. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum 82/3. Wien 1982.

Hieronymus, *Epist.* 123.16 (ad Ageruchiam, iz leta 409), v: Hieronymi Opera omnia. Izdaja Jean-Paul Migne. Patrologia Latina 22. Paris 1845, stolpec 1057.

Leo Magnus, *Epist.* 159, v: Leoni Magnis Opera omnia. Izdaja Jean-Paul Migne. Patrologia Latina 54. Paris 1846, stolpci 1135–1140.

Livius, *Ab urbe condita*, v: Livy in fourteen volumes. Angleški prevod in opombe Benjamin Oliver Foster, Frank Gardner Moore, Evan Taylor Sage, Alfred Cary Schlesinger, Russel Mortimer Geer. The Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, London: W. Heinemann, 1948–1959.

Livius, *Periochae*, v: Livy with an English translation in fourteen volumes, XIV: Summaries, fragments, and obsequens. Angleški prevod Alfred Cary Schlesinger. The Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, London: W. Heinemann, 1959.

Orosius, *Historiae adversus paganos, libri VII*, v: Orosio, Le storie contro i pagani I, II. Izdaja (z ital. prevodom in komentarjem) A. Lippold. Milano: Fondazione Lorenzo Valla, A. Mondadori, 1976.

Paulus Diaconus, *Historia Langobardorum*, v: Franc, Kos, *Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku I.* Ljubljana: »Leonova družba« v Ljubljani, 1902, št. 74, str. 74–75.

Plinius, *Naturalis historia*, v: Natural history in ten volumes. Angleški prevod W. H. S. Jones, D. E. Eichholz. The Loeb Classical Library. Cambridge (Mass.): Harvard University Press, London: W. Heinemann, 1966–1984.

Prokopios, *De bello Gothico*, v: Prokop, Gotenkriege. Izdaja in prevod Otto Veh. München : E. Heimeran, 1966.

Prologus Rufini in libros Historiarum Eusebii, v: Tyrannii Rufini Opera. Izdaja Manlius Simonetti. Corpus Christianorum, Series Latina 20. Turnhout: Brepols, 1961, str. 267–268.

Sozomenus, Kirchengeschichte. Izdaja J. Bidez in G. Ch. Hansen. Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte. NF 4. Berlin: Akademie Verlag, 1995.

Strabon, v: The geography of Strabo in eight volumes, II, III. Angleški prevod Horace Leonard Jones. The Loeb Classical Library. London: W. Heinemann, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1949 in 1954.

Suetonius in two volumes, I. Angleški prevod John Carew Rolfe, The Loeb Classical Library. London: W. Heinemann, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1951.

Velleius Paterculus, Compendium of Roman history. Res gestae divi Augusti. Angleški prevod Frederick W. Shipley. The Loeb Classical Library. London: W. Heinemann, Cambridge (Mass.): Harvard University Press, 1955.

Zosimus, v: Zosime. Histoire nouvelle I–III. Izdaja in prevod François Paschoud. Collection des universités de France. Paris: Société d'édition Les belles lettres, 1971–1989.

Literatura

Barkóczi, László, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae* 16, 1964, str. 257–356.

Belak, Mateja, Med Nutricami in Mitro, v: B. Lamut, *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 233–239.

Bratož, Rajko, *Evgipij. Življenje svetega Severina*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Znanstveni inštitut, 1982.

Bratož, Rajko, *Vpliv oglejske cerkve na vzhodnoalpski in predalpski prostor od 4. do 8. stoletja*. Zbirka zgodovinskega časopisa 8. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, Inštitut za zgodovino Cerkve pri Teološki fakulteti, 1990.

Bratož, Rajko, Poetovio (Ptuj) kot sedež škofije v antiki, v: S. Krajnc (ur.), *Ptujska župnijska cerkev sv. Jurija. Zbornik znanstvenega simpozija ob praznovanju 1150. obletnice posvetitve mestne cerkve in 850. obletnici »Konradove cerkve«*. Ptuj: Minoritski samostan sv. Viktorina na Ptuju, Župnija sv. Jurija na Ptuju, 1998, str. 14–30.

Bratož, Rajko, Primeri množične smrti na današnjem slovenskem ozemlju v antični dobi, v: S. Granda, B. Šatej (ur.), *Množične smrti na Slovenskem*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 1999.

Bratož, Rajko, Soča in prehodi čez reko v antiki. *Goriški letnik* 27, 2000, str. 27 – 50.

Bratož, Rajko, Verske razmere v Petovioni v drugi polovici 3. stoletja v luči poročil škofa Viktorina, v: M. Vomer Gojkovič, N. Kolar (ur.), *Ptuj v rimskem cesarstvu. Mitraizem in njegova doba*. Archaeologia Poetovionensis 2. Ptuj: Pokrajinski muzej, Zgodovinsko društvo, 2001, str. 313–325.

Bratož, Rajko, Izseljevanje prebivalstva Zahodnega Ilirika v 5. in 6. stoletju. Vojni ujetniki in begunci v pozni antiki, v: T. Šenk (ur.), *Arhivistika – zgodovina – pravo: Vilfanov spominski zbornik*. Gradivo in razprave 30. Ljubljana: Zgodovinski arhiv, 2007, 247–284.

Bratož, Rajko, *Rimska zgodovina I. Od začetkov do nastopa cesarja Dioklecijana*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, Študentska založba, Filozofska fakulteta, 2007.

Castritius, Helmut, Barbari – antiqui barbari. K poselitveni zgodovini Norika in Panonije. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, str. 137–147.

Ciglenečki, Slavko, *Pólis Norikón. Poznoantične višinske utrdbe med Celjem in Brežicami*. Podsreda: Zavod Spominski park Trebče, 1992.

Ciglenečki, Slavko, Arheološki sledovi zatona antične Petovione, v: B. Lamut (ur.), *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva*. Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 505–520.

Ciglenečki, Slavko, Barbari prihajajo, v: D. Božič, J. Dular (ur.), *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan, 1999, str. 341–342.

Ciglenečki, Slavko, Langobardi na poti v obljubljeno deželo, v: D. Božič, J. Dular (ur.), *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan 1999, str. 346–348.

Ciglenečki, Slavko, Poslednji sijaj pod Teoderikovimi Goti, v: D. Božič, J. Dular (ur.), *Zakladi tisočletij. Zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*. Ljubljana: Modrijan, 1999, str. 343–345.

Ciglenečki, Slavko, Arheološke raziskave zatona antike v Sloveniji, v: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I*. Situla 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 119–139.

Curk, Iva, *Ohranjeni mitreji na Slovenskem*. Zbirka vodnikov 31. Ljubljana: Obzorja, 1972.

de Ste. Croix, Geoffrey Ernest Maurice, *The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests*. London: Duckworth, 1981.

Grassl, Herbert, Der Südostalpenraum in der Militärgeographie des 4./5. Jahrhunderts, v: R. Bratož (ur.), *Zahodni Ilirik in severovzhodna Italija v poznorimski dobi*. Situla 34. Ljubljana: Narodni muzej, 1996, str. 177–184.

Heather, Peter J., *Goths and Romans 332 – 489*. Oxford: Clarendon Press, 1991.

Horvat, Jana, *Nauportus (Vrhnika)*. Dela 1. razr. SAZU 33. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990.

Horvat, Jana, Rimska provincialna arheologija v Sloveniji po letu 1965: poselitvena slika in drobna materialna kultura. *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 215–257.

Horvat, Jana, Milan Lovenjak, Andreja Dolenc Vičič, Marija Lubšina-Tušek, Marjana Tomanič-Jevremov, Zorko Šubic, Poetovio. Development and Topography, v: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I.* Situla 41. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2003, str. 153–189.

Jarnut, Jörg, Die Langobarden zwischen Pannonien und Italien, v: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I.* Situla 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 73–79.

Jevremov, Blagoj, Marjana Tomanič Jevremov in Slavko Ciglenečki, Poznorimsko grobišče na Ptujskem gradu, *Arheološki vestnik* 44, 1993, str. 223–234.

Jones, Arnold Hugh Martin, *The Late Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey,* I. Oxford: Basil Blackwell, 1973.

Knific, Timotej, Hunski sledovi v Sloveniji?, v: B. Lamut (ur.), *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva.* Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 521–542.

Kos, Peter, *Denarni obtok na prostoru jugovzhodnih Alp 300 pr. n. š. – 1000*, Situla 24, Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 1986.

Lazar, Irena, Celeia, v: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Noricum.* Situla 40. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 71–101.

Liebeschuetz, John Hugo Wolfgang Gideon, *Barbarians and Bishops. Army, Church, and State in the Age of Arcadius and Chrysostom.* Oxford: Oxford University Press, 1992.

Lovenjak, Milan, Municipium Flavium Latobicorum Neviodunum, v: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I.* Situla 41. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2003, str. 93–105.

Lotter, Friedrich (Rajko Bratož in Helmut Castritius kot sodelavca), *Premiki ljudstev na področju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375 – 600).* Ljubljana: Založba Sophia, 2005.

Mócsy, András, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen.* Budapest: Akadémiai Kiadó, Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1959.

Plesničar Gec, Ljudmila, Starokrščanski center v Emoni, v: L. Plesničar Gec in dr., *Starokrščanski center v Emoni.* Katalogi in monografije 21. Ljubljana: Narodni muzej, 1983.

Schwarcz, Andreas, Der Nordadria- und Westbalkanraum im 6. Jahrhundert zwischen Goten und Byzantinern, v: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I.* Situla 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 59–71.

Slabe, Marijan, *Dravlje. Grobišče iz časov preseljevanja ljudstev.* Situla 16. Ljubljana: Narodni muzej, 1975.

Sivec, Irena, Il periodo delle migrazioni dei popoli e l'alto Medioevo, v: M. Buora, L. Plesničar Gec (ur.), *Aquileia – Emona. Archeologia fra due regioni dalla preistoria al medioevo.* Udine: Arti Grafiche Friulane, 1989, str. 58–69.

Springer, Mathias, Novi odgovori in stara vprašanja o bitki pri Adrianoplu. *Zgodovinski časopis* 48, 1994, str. 433–442.

Šašel, Jaroslav, C. Vindonius Successus, *Živa antika* 5, 1955, str. 127–139.

Šašel, Jaroslav, Nov antični nagrobnik z Iga pri Ljubljani, *Živa antika* 5, 1955, str. 373–382.

Šašel, Jaroslav, Peter Petru (ur.), *Claustra Alpium Iuliarum I, Fontes.* Katalogi in monografije 5. Ljubljana: Narodni muzej, 1971

Šašel, Jaroslav, *Opera selecta.* Situla 30. Ljubljana: Narodni muzej, 1992.

Šašel Kos, Marjeta, Prerez čez zgodovino celejanskih prebivalcev v luči onomastičnih in prozopografskih podatkov. *Živa antika* 34, 1984, str. 251–255.

Šašel Kos, Marjeta, *Zgodovinska podoba prostora med Akvilejo, Jadranom in Sirmijem pri Kasiju Dionu in Herodianu.* Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1986.

Šašel Kos, Marjeta, Nauportus: antični literarni in epigrafski viri, v: J. Horvat, *Nauportus (Vrhnika).* Dela 1. razr. SAZU 33. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1990, str. 17–33.

Šašel Kos, Marjeta, Petovionska vladajoča aristokracija, v: B. Lamut, *Ptujski arheološki zbornik ob 100-letnici muzeja in Muzejskega društva.* Ptuj: Pokrajinski muzej Ptuj, 1993, str. 219–232.

Šašel Kos, Marjeta, Romulovo poslanstvo pri Atilu. (Ena zadnjih omemb Petovione v antični literaturi). *Zgodovinski časopis* 48, 1994, str. 285–259.

Šašel Kos, Marjeta, The 15th legion at Emona – some thoughts, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 109, 1995, str. 227–244.

Šašel Kos, Marjeta, The End of the Norican Kingdom and the Formation of the Province of Noricum and Pannonia, v: B. Djurić, I. Lazar (ur.), *Akti IV. mednarodnega kolokvija o problemih rimske provincialne umetnosti*. Situla 36. Ljubljana: Narodni muzej 1997, str. 21–42.

Šašel Kos, Marjeta, Emona was in Italy, not in Pannonia, v: M. Šašel Kos, P. Scherrer (ur.), *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia, Pannonia I*. Situla 41. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2003, str. 11–19.

Šašel Kos, Marjeta, *Appian and Illyricum*. Situla 43. Ljubljana: Narodni muzej, 2005.

Vuga, Davorin, Moški grob 1885 z vrta Narodnega muzeja v Ljubljani. Poznorimske in barbarske ledvičaste pasne spone z ovalnim okovom, *Arheološki vestnik* 36, 1985, str. 237–254.

Werner, Joachim, *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 586*, A: Textteil. München: Bayerische Akademie der Wissenschaften, 1962.

Wolff, Hartmut, Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum, v: R. Bratož (ur.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze I*. Situla 39. Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 2000, str. 27–40.

Wolfram, Herwig, *Die Goten. Von den Anfängen bis zur Mitte des sechsten Jahrhunderts. Entwurf einer historischen Ethnographie*. München: Verlag C.H.Beck, ^{4}2001.

Mitja Guštin

Odtisi prvih slovanskih rodov na območju med vzhodnimi Alpami in zgornjim Jadranom

GUŠTIN Mitja, dr., red. prof., dr. h. c., Inštitut za dediščino Sredozemlja, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, p.p. 14, 6330 Piran, mitja.gustin@zrs.upr.si.

Razumevanje priselitve slovanskih rodov na ozemlje med vzhodne Alpe in zgornji Jadran v 2. pol. 6. stoletja je, ob znanih pisnih virih, predvsem Diakonove Zgodovine Langobardov, pridobilo z raziskavo številnih zgodnjesrednjeveških selišč v Podravju in predvsem v Prekmurju, tudi kvalitetne materialne vire. Analiza lege selišč ob vodotokih, vrste bivalnih in gospodarskih objektov v obliki zemljank ter izdelkov lončarske proizvodnje, kaže na prihod slovanskega kmečkega življa iz smeri današnjega češkega in slovaškega ozemlja. Kakovost materialnih virov se kaže v analizi množičnih sledov naselitve in absolutnih datumih radiokarbonskih C^{14} analiz.

Ključne besede: zgodnji srednji vek, naselitev Slovanov, materialni viri, Prekmurje.

Slovani prihajajo

Med številnimi migracijami ljudstev v preteklosti, ki so s svojo naselitvijo ali pa samo z bežnim mimohodom proti toplemu Sredozemlju, sooblikovali podobo današnje slovenske pokrajine, je za nas najpomembnejša velika selitev slovanskih ljudstev in dokončna naselitev njihovega manjšega dela na obrobju vzhodnih Alp.[1]

V slovenskem zgodovinopisju je dobila naselitev Slovanov v širši vzhodnoalpski prostor z razpravo Aleša Žužka nov pregled raziskovalnih in interpretativnih dosežkov Boga Grafenauerja. Slednji je dobršen del svojega življenja posvetil prav tem vprašanjem in je že sredi 20. stoletja, na osnovi pisnih zgodovinskih virov in raziskav Franca in Milka Kosa ter Ljudmila Hauptmana in njegovih toponomastičnih študij, kakor tudi s pomočjo jezikoslovnih študij Frana Ramovša, Tineta Logarja in Franceta Bezlaja, celovito opredelil prihod Slovanov v širši vzhodnoalpski in tudi današnji slovenski etnični prostor.[2]

Kakor ugotavlja Žužek, je Grafenauer prvo priselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor in okrog dunajske kotline postavil že v čas okrog leta 550. Pripisal

[1] Lotter, Bratož, Castritius, *Premiki ljudstev*, str. 108–126.

[2] Žužek, *Naselitev Slovanov*, str. 261–287 z vso literaturo in izčrpnimi komentarji Grafenauerjevega dela.

jo je t.i. zahodnoslovanskemu valu s severa; v Panonijo, dolino Mure in vzhodno Koroško pa naj bi se razširili do okrog leta 580. Naslednji slovanski val, ki ga je Grafenauer pripisoval t.i. obrskim – vzhodnim Slovanom, naj bi do okrog leta 587/588 poselil osrednjo Slovenijo in Koroško, pred letom 591 zgornjo dolino Drave in dosegel Vipavsko dolino še pred letom 600.

V času, ko je pisal Grafenauer svoje zgodnjesrednjeveške študije, so bile materialne priče slovanske naselitve na obravnavano ozemlje izredno skromne in arheološke raziskave šele v povojih. Tudi pri najboljši volji terenski rezultati arheoloških raziskav – izkopanine z Bleda, Ptuja in drugod – pri takratnem stanju raziskav niso omogočale, da bi jih lahko smiselno vključil ter z njimi dopolnil svoja razmišljanja, zastavljena tudi z vidika rezultatov različnih strok, o slovanski naselitvi v vzhodnoalpski prostor. Zato je razumljivo, da v njegovih tekstih, razen za ilustracijo, niso prisotni naselitveni materialni sledovi, s katerimi pa danes, skoraj pol stoletja kasneje, razpolagamo v izdatni meri.

Žužek poskuša v svoji razpravi z reinterpretacijo istih pisnih virov, predvsem teksta Pavla Diakona (720–799), *Zgodovina Langobardov*, spremeniti Grafenauerjevo datacijo in časovni tempo naseljevanja ter oceno o moči, številčnosti in globini prodora prvega severnoslovanskega vala. Predvsem se mu zdi malo verjetna postopnost slovanskega naseljevanja vzhodnoalpskega ozemlja, saj naj bi bilo to v nasprotju z v pisnih virih omenjenimi silovitimi in globokimi slovanskimi prodori v Ilirijo in Trakijo ter njihovimi vojaškimi spopadi z Bavarci in vzhodnorimsko vojsko. Žužkovih pogledov in interpretacije pisnih virov njegovega zornega kota na tem mestu ne bomo povzemali, saj se nanašajo na politično-oblastna razmerja širšega vzhodnoalpskega prostora. Njegovi zaključki, kljub omembi nekaterih zgodovinskih okvirov ob objavi materialnih virov novejših arheoloških raziskav v Podravju in Prekmurju, in opozorilo na previdnost pripisovanju zahodnim Slovanom,[3] ne posegajo bistveno na območje jugovzhodno alpskega območja – prostora, ki je matičen za današnjo slovensko skupnost in predmet naše razprave.

V splošnem zgodovinopisju 20. stoletja je slika priselitve Slovanov na obrobje jugovzhodnih Alp na podlagi znanih pisnih in materialnih virov precej jasna. Na upravno povsem prosto in demografsko močno osiromašeno ozemlje, ki ga je stoletja poseljevalo staroselsko in priseljeno italsko prebivalstvo in po zatonu antike tudi pripadniki germanskih plemen, so po odhodu Langobardov prišli tekom 2. pol. 6. stoletja prvi slovanski rodovi. Iz teh naseljencev, ki edini med zahodnoslovanskimi ljudstvi prodrejo pri Devinu v Tržaškem zalivu do Jadrana in s tem Sredozemskega morja, se kasneje kot samostojna etnična skupina in zgodovinsko izoblikovan narod razvijemo Slovenci.

---

[3] *Zgodnji Slovani;* Žužek, *Naselitev Slovanov*, str. 270, 271, 275–277, op. 63 (povzema okvirne zgodovinske datacije posameznih arheoloških najdišč oz. objavljenega izbora gradiva).

Podoba slovanske naselitve v jugovzhodnoalpskem prostoru se naslanja na pisne vire, predvsem Diakonova poročanja v njegovem delu *Zgodovina Langobardov*. V teh zapisih so izpričani vzponi in padci takratnih elit ter njihovih bojev za oblast in posest. O življenju staroselskega romanskega prebivalstva, ki je po zatonu rimske države večinoma živelo na odmaknjenih utrjenih refugijih, praktično ni pisnih podatkov, razen skromnih posrednih omemb o (ne)delovanju cerkvene organizacije; o novih prišlekih in njihovi naselitvi na tem območju pa je prav tako moč sklepati le z vidika omembe pomembnejših vojaških spopadov, večjih premikov ljudstev in umika lokalnega prebivalstva ter posledično tudi propada škofij.[4] Za zgodnjeslovansko obdobje našega današnjega (etničnega) slovenskega ozemlja razpolagamo le s skromnimi pisnimi viri, ki v smislu politične in vojaške zgodovine beležijo boje Samove plemenske zveze (623–658) s Franki in Avari in obstoj Karantanije (664–772), ki se je v strahu pred avarsko nadvlado povezala z Bavarci in posredno tudi s frankovskim kraljem ter krščansko cerkvijo.

Slovani prvega naselitvenega vala v 2. pol. 6. stoletja na južno obrobje vzhodnih Alp seveda niso prišli na povsem prazen prostor. Rimske staroselce, pomešane z germanskimi priseljenci, večinoma pripadniki langobardske selitve, najdemo nastanjene v času slovanskega priseljevanja predvsem v razgibanem hribovitem svetu, v odročnih krajih in na težko dostopnih višinskih naselbinah, daleč proč od nekdanjih rimskih prometnic in poselitvenih središč.[5] Tudi sicer se gibljemo v obdobju pozne antike in zgodnjega srednjega veka v nemirnem času celih stoletij, za katere upravičeno velja oznaka temno obdobje zgodovine – *dark ages*, saj so tako materialni kot pisni viri, omejeni na poročanje o elitah in izrednih dogodkih, skopi. Ker imamo o pisnih virih na razpolago že omenjeni najnovejši temeljit pregled, želimo v našem prispevku na temo migracij slovanskih rodov med Alpami in zgornjim Jadranom[6] opozoriti na priložnosti, ki jo ponujajo materialni viri pridobljeni z arheološko metodo. Le-ti danes že v veliki meri omogočajo dobro prepoznavanje materialne kulture prvih slovanskih naseljencev na tem območju.[7]

---

[4] Raziskovalci ugotavljajo nezanesljivost pisnih podatkov za demografsko usihanje romanskega prebivalstva Žužek, *Naselitev Slovanov*, str. 276, op. 14 (Pleterski, *Geneza Slovanov*, str. 12–20) in posledično propadanje škofij: Bratož, *Gli inizi dell'etnogenesi*, str. 161–165; Žužek, *Naselitev Slovanov*, str. 264.

[5] Ciglenečki, *Višinske utrdbe*; Ciglenečki, *Höhenbefestigungen*; Ciglenečki, *Tinje nad Loko*.

[6] Za razumevanje zgornjejadranskega robu slovanske naselitve sredi 7. stoletja cfr. novejšo razpravo Mauricija Levaka, *Slaveni vojvode Ivana* in komentar Mateja Župančiča, *Slovani vojvode Ivana*.

[7] Dober pregled materialne kulture med 5. in 11. stoletjem nudi: Bitenc, Knific, *Od Rimljanov do Slovanov*. Za novejše raziskave zgodnjesrednjeveškega obdobja cfr. *Zemlja pod vašimi nogami*; *Zgodnji Slovani; Srednji vek;* Guštin, *Začetki slovanskega naseljevanja;* Guštin, *Die slawischen Migrationen*, str. 195–200; Guštin, *Between the Slavs and Madyars*, str. 249–257.

Materialni viri

Prizadevanja vrste raziskovalcev za odkrivanje in interpretiranje materialne dediščine zgodnjeslovanskega obdobja na območju jugovzhodno predalpskega območja, med katerimi naj posebej izpostavimo najprej delo Josipa in Paole Korošec, pa kasneje Vinka Šribarja in zatem predstavnika mlajše generacije Timoteja Knifica in Andreja Pleterskega,[8] so bila uspešno nadgrajena šele z arheološkimi raziskavami avtocestnega križa severovzhodne Slovenije ob koncu 20. stoletja.

Z obsežnimi raziskavami, ki so potekale na sto in več hektarjih površine, so na ravnicah nižinskih predelov rečnih teras Drave in Mure, prišli na dan, s pomočjo preizkušene arheološke metode, resnično otipljivi sledovi prvih slovanskih priseljencev. S tem pa je bila dana možnost razumevanja njihove naselitve ter načina življenja na tem območju konec 6. in v zgodnjem 7. stoletju.[9]

Za etnično (slovansko) opredelitev novih zgodnjesrednjeveških prebivalcev in za razumevanje poselitvene slike današnjega slovenskega ozemlja v 2. pol. 6. in v zgodnjem 7. stoletju, se lahko opremo na določene danosti, ki so značilne, morda tudi ključne, za prepoznavanje poljedelske skupnosti slovanskega življa:

- lega naselbin v plodni ravnici ob vodotokih z značilno obliko poselitve in samih selišč (s pripadajočimi grobišči),
- delno vkopani bivalni in gospodarski objekti – zemljanke,
- značilna lončarska proizvodnja prostoročno izdelane, luknjičave in neokrašene lončenine, katere oblike so omejene le na lonce in pekače,
- naravoslovne analize, ki omogočajo dokaj natančne kronološke razvrstitve materialne dediščine (arhitekture, drobnih najdb, kostnih ostankov) z analizo radioaktivnega ogljika – C^{14}.

Selišča

Prve priseljence zgodovinsko izpričanih migracij je v daljni preteklosti izredno težko zaslediti in opredeliti s pripadajočimi materialnimi ostalinami.[10] Še posebej to velja za pravkar prispele družine in rodove, ki potrebujejo takojšen zasilen stan zase in varno zavetje za živino; zatem je na vrsti krčenje gozda in kultiviranje zemlje (pašniki za živino in polje), da si zagotovijo preživetje. Šele

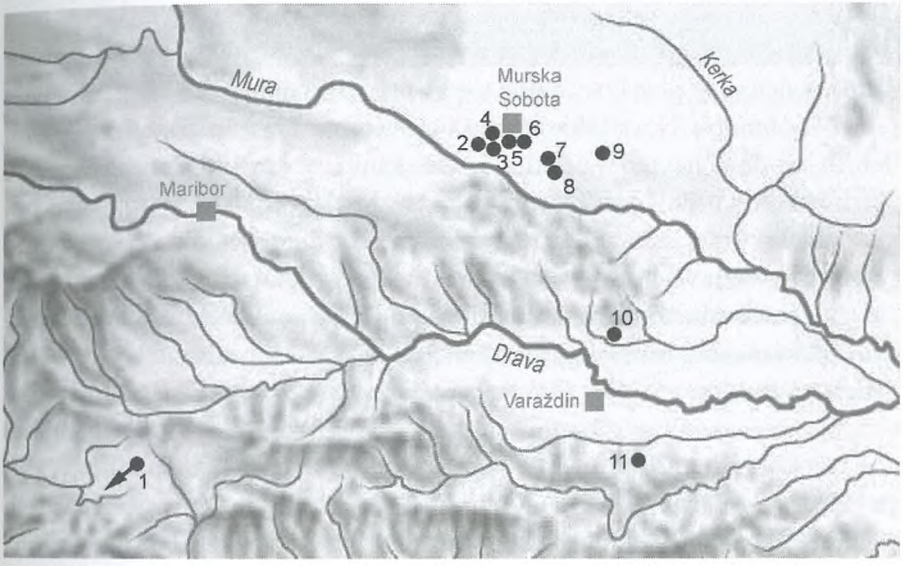
[8] Pregled zgodovine arheoloških raziskav zgodnjesrednjeveške materialne kulture za 6. stoletje: Ciglenečki, *Izsledki in problemi poznoantične*; za evidenco arheoloških raziskav med 7. in 11. stoletjem cfr. Milavec, *Pregled raziskav*.

[9] *Zemlja pod vašimi nogami*; *Zgodnji Slovani*; *Srednji vek*.

[10] O težavah prepoznavnosti skupnih materialnih oblik na primeru Slovencev cfr. Guštin, *Odsevi iz preteklosti*.

kasneje, ko je gospodarjenje utečeno, pride na vrsto izgradnja trdnejših oblik prebivališč in pripadajočih gospodarskih pomožnih objektov ter vzpostavitev čvrste medsebojne povezanosti, ki se v materialnih sledovih najbolje zrcali v skupnih praksah, med katerimi so najbolj otipljiva prav grobišča.

Šele v letih 1996 in 1997 so bile na Slovenskem ob arheoloških raziskavah v Slivnici in Spodnjih Hočah pri Mariboru odkrite prve slovanske zemljanke ustreznih oblik in inventarjev, sicer značilna bivališča zgodnjega srednjega veka velikega dela celinske Evrope. Tem so se nekaj let kasneje pridružili podobni vkopani objekti na Pobrežju pri Mariboru in na kar nekaj arheološko raziskanih lokacijah okrog Murske Sobote (sl. 1), v večjem številu predvsem na ledini Nova tabla. Prav slednje predstavljajo največji kompleks te prve zgodnjesrednjeveške poselitve na obrobju jugovzhodno predalpskega prostora in so zato primerne za ponazoritev materialne kulture slovanske poselitve tega prostora.

Slika 1: *Razprostranjenost naselbin med panonskim robom in osrednjo Slovenijo, ki imajo zanesljivo izpričano gradivo zgodnje naselitve v 2. pol. 6. in morda začetku 7. stoletja (dopolnjeno po Guštin, Rani srednji vek, slika 1: 1): 1 Bled, 2 Krog–Žabnjek, 3 Krog–Pod Kotom, 4 Grofovsko, 5 Kotare–Baza, 6 Murska Sobota–Nova tabla, 7 Lipovci–Popava, 8 Bratonci, 9 Turnišče–Nedelica, 10 Nedelišće–Stara ves, 11 Jakopovec–Blizna.*

Ledina Nova tabla leži južno od Murske Sobote na levi terasi Mure, na rahlo valoviti ravnici poimenovani Ravensko, kar velja za velik del Prekmurja. Velike, strnjene poljske površine ležijo na starem rečnem obrežju, katerega prod ponekod sega visoko v ornico, drugje pa leži globoko pod površino. Območje so v zgodnjem srednjem veku prepletali manjši potoki, med njimi je pustil sledove svoje struge predvsem potok Dobel. Pokrajina je bila v tistem času po vsej verjetnosti močno poraščena z gozdovi in prvi naseljenci so se ob prihodu

nastanili na odprtih jasah ob potokih.

Hodne površine zgodovinskih obdobij je intenzivno poljedelstvo modernega časa preoralo do globine 30 cm. Očitnejši sledovi zgodnjesrednjeveških selišč so zato ohranjeni le tam, kjer so deli objektov globlje vkopani, npr. pri zemljankah – tipu bivališč, vkopanih shrambenih ali odpadnih jamah ali pa so vidni sledovi zabitih kolov nosilnih konstrukcij. Tudi grobovi, kot pomemben vir prepoznavanja poselitve določenega območja, so praviloma vkopani globlje in zato v veliki meri ohranjeni.

Za razumevanje zgodovinske slike prostora, na katerega so se priselili Slovani, je treba posebej poudariti, da so raziskave na širšem območju Nove table oz. v celotnem Prekmurju zaznale skromno poznoantično poselitev, ki jo lahko pripišemo rimski staroselcem 4. in 5. stoletja, morda tudi 6. stoletju. Ohranila se je le v sledovih; dober primer je najdišče Pod Kotom–cesta blizu Murske Sobote, kjer je bila poznoantična kulturna plast poškodovana in je lončenina z oranjem prišla v zasutja nekaterih zgodnjesrednjeveških objektov.[11] Tako smemo sklepati, da je bila pokrajina v glavnem stoletje ali več zapuščena in da so se nekoč obdelovane površine zarasle v gozdnato pokrajino.

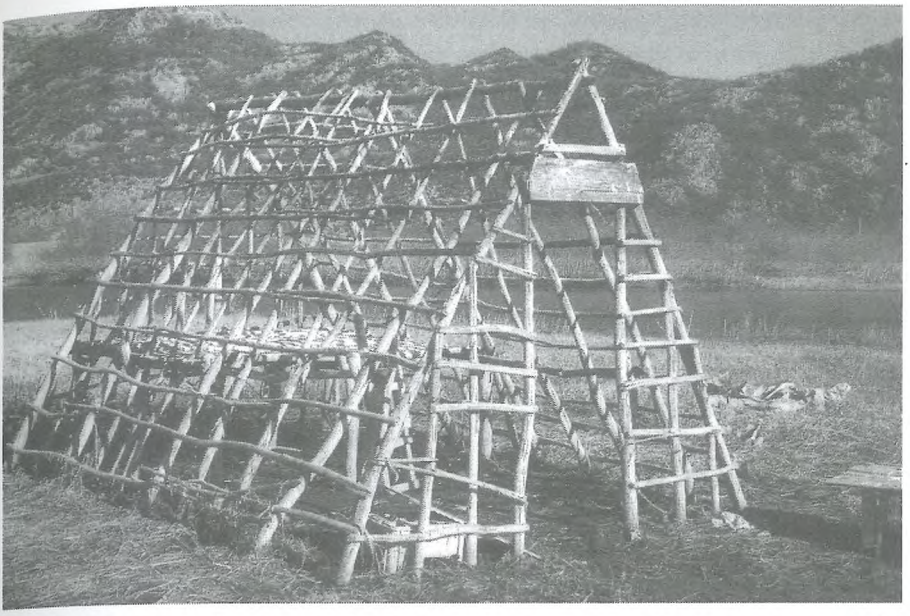
Na območju Nove table je bilo med letoma 1999 in 2008 na površini dobrih štirideset hektarjev odkritih in raziskanih več kot 170 manjših in večjih zgodnjesrednjeveških naselbinskih objektov. Med njimi so razmeroma številni prav objekti (npr. zemljanke, shrambene in odpadne jame), ki jih je mogoče pripisati prvemu valu slovanskih prišlekov v drugi polovici 6. stoletja.[12]

Za ponazoritev zgodnjeslovanskih selišč prvega poselitvenega vala predstavljamo dokumentirane značilnosti najstarejših zemljank. Po odstranitvi 25–30 cm debele ornice so se v rahlem in sipkem pesku razločno pokazale črne ovalne lise vkopov, prepoznanih kot bivalni objekti – zemljanke. Dolgi so bili med 5 do 6 m, široki 2,5 do 3 m, vkopani v geološko osnovo med 0,15 do 0,50 m, včasih pa celo več kot 1 m globoko. Gradbeno-konstrukcijskih elementov (nosilnih stebrov, ipd.) ni bilo vidnih. V enem primeru pa je bila ob severovzhodni stranici odkrita polkrožna nišasta razširitev. V njej je bilo na dnu postavljeno ognjišče, narejeno iz plasti za pest velikih prodnikov, nad katerimi je bila plast rdeče ožgane gline. Polnilo zemljank je praviloma sestavljala obilica žganine in pepela, večji ožgani prodniki ter razmeroma številni odlomki lončenine, medtem ko so predmeti iz drugih materialov izredno redki.

---

[11] Tušek, *Poznoantična in zgodnjesrednjeveška lončenina*, str. 37; prava analiza materialnih sledov poznoantičnih prebivalcev v ravninskih predelih še ni narejena. Iz dosedanjih objav je razvidno, da je bila poselitev izven višinskih postojank v odročnih krajih izredno skromna in močno razpršena (cfr. npr. Pleterski, Belak, *Lončenina na Gorenjem Mokronogu*, str. 98–103.)

[12] Guštin, Knific, *Zgodnjeslovanska naselbina zemljank*, str. 85–89; Pavlovič, *Novi izsledki*, str. 49–52.

Slika 2: *Ogrodje pastirskega stanu na Skadarskem jezeru – primer, ki omogoča razumevanje gradnje prvih slovanskih zemljank v Prekmurju. Foto M. Guštin, jesen 2005.*

Zemljanke ovalne oblike na Novi tabli pri Murski Soboti niso imele globoko v zemljo zabite podporne strešne konstrukcije, ki je sicer samoumevna pri taki vrsti bivališč in se običajno kaže v obliki okroglih jamic za pokončna bruna znotraj objekta. Domnevamo, da so imele zemljanke te prve poselitve preprosto šotorasto streho iz trstike, postavljeno na ogrodje iz tankih palic, zataknjenih v tla okoli izkopane jame. Večji prodniki so verjetno služili za obtežitev strešne kritine pred močnim ogrščkom – vzhodnim vetrom.

Zemljanke so bile v 1. tisočletju zelo razširjene predvsem v »barbarskem delu« Evrope. Uporabljali so jih za bivališča ter za shrambe in delovne prostore. Poleg vkopane jame so bile njihov sestavni del tudi jame za lesene kole, ki so nosili strešno konstrukcijo. Stene so bile zgrajene iz prepletenega vejevja in ometane z ilovico. Dvokapna streha, ki je praviloma segala do tal, je bila narejena iz trsja ali slame. Iz slovanskih naselbin Srednje Evrope poznamo različne vrste zemljank, take s kvadratnim, pravokotnim, ovalnim, okroglim ali nepravilnim tlorisom. Zemljanke z Nove table pri Murski Soboti so skupaj s podobnimi iz širše okolice Maribora del bivalne kulture, kakršno poznamo v severozahodnih predelih slovanskega sveta v 2. pol. 6. in v 7. stoletju.[13]

Poselitev najstarejše poljedelsko usmerjene generacije se, po današnjih raziskavah na širšem območju med Mursko Soboto in Muro, kaže kot močno razpršena, s posameznimi kmetijami. Raziskave na Novi tabli so pokazale, da

[13] Šalkovský, *Häuser*.

so v tem prvem valu priselitve praviloma postavljene 2 do 3 zemljanke skupaj, spremlja pa jih še kakšna manjša shrambena ali odpadna jama, ki je nastala tudi kot izkop potrebnega gradbenega materiala.[14]

Glede na tloris in inventarje objektov (lončenina, redka železna orodja), smemo domnevati, da so ta prva selišča predstavljala posamezne manjše kmetije, ki so bile ob prihodu na novo območje zgrajene na primernem kraju v bližini vodotoka, po vsej verjetnosti na manjši jasi. Med posameznimi kmetijami je bilo nekaj sto metrov razdalje, kar je omogočalo tako hiter stik med njimi, kot širitev gospodarstva vsake posebej.

Grobišča

Pri sicer kar številnih znanih seliščih tega prvega naselitvenega horizonta, so ostala pripadajoča grobišča dolgo neznanka. Čeprav je bil že leta 1970 na Brstju pri Ptuju izkopan prvi žgan (slovanski) grob,[15] je šele odkritje žganega zgodnjesrednjeveškega grobišča na lokaciji Popova II leta 2006[16] pokazalo, da moramo v tem zgodnjem obdobju tudi v Prekmurju in drugod na Slovenskem pričakovati podobne pokope, kakršne poznamo pri slovanskih plemenih v Srednji Evropi.

Zaradi skromne oblike pogrebne arhitekture s plitvim vkopom, maloštevilnih pridatkov in skromnih žganih kostnih ostankov, so na terenu tovrstni pokopi zelo težko izsledljivi. Zato je dobro ohranjeno in dokumentirano grobišče, tako v Prekmurju, kot v širšem prostoru, kljub sorazmerno veliki gostoti danes znanih selišč, še vedno desiderat stroke.[17]

Lončenina, temelj lokalne obrti

Zgodnjesrednjeveška poselitev je na Novi tabli, in sicer v tem zgodnjem obdobju, najbolje opredeljiva s pomočjo tipoloških značilnosti lončenine. Ločevanje oblik posodja, njihove fakture, vrste žganja in okrasa med inventarji posameznih objektov, primerjava vseh teh lastnosti z drugimi sorodnimi in sočasnimi najdišči, je že leta 2002 omogočila kvalitetno tipološko in kronološko razvrstitev lončenine. Ti dve skupini s svojimi značilnostmi predstavljata tudi

[14] Guštin, *Tisti z Vzhoda* s filmsko predstavitvijo življenja v osnovni skupnosti enega kmečkega gospodarstva pri prihodu v novo domovino režiserja in scenarista Mihe Knifica.

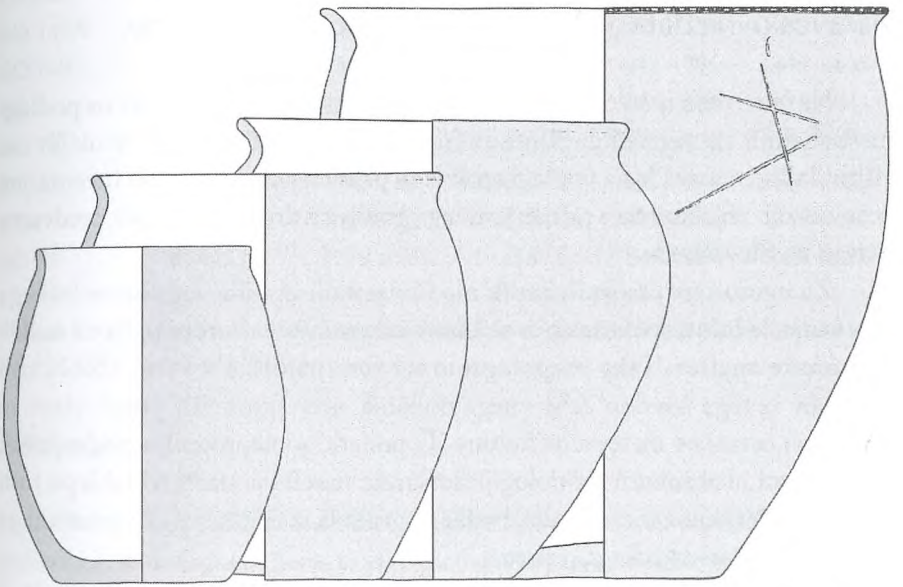
[15] Objavljen šele leta 2002: Tomanič Jevremov, *Zgodnjesrednjeveški grob*, str. 65–66.

[16] Šavel, *Staroslovansko grobišče Popova II*, str. 65–70.

[17] Pleterski, *Zgodnjesrednjeveški žgani grobovi*, str. 33–39; prinaša kar lepo število morebitnih žganih grobišč na Slovenskem, za katere pa nima dovolj trdnih argumentov.

dva večja časovna horizonta, imenovana Murska Sobota 1 in 2 (s tremi oz. dvema podhorizontoma). S pomočjo statističnih kombinacij povezave določenih oblik loncev, z okrasom ali brez, in njihovim izključevanjem, ter podkrepljena s številnimi radiokarbonskimi datacijami okolja, v katerem so bile skupine lončenine najdene, obsegata horizonta čas od sredine 6. do začetka 9. stoletja.[18]

Za našo obravnavo prvega vala slovanske naselitve prav horizont Murska Sobota 1 (2. pol. 6 in 1. pol. 7. stoletja) jasno kaže, da pripadajoči naselbinski objekti vsebujejo lončenino (prostoročno izdelane lonce z luknjičasto površino brez okrasa in grobo izdelane pekače, pladnje z nizkim robom), ki je zelo podobna lončenini praške kulture 6. stoletja, razširjene predvsem na Češkem in Slovaškem ter v Ukrajini. Praška keramika je dosegla izredno razprostranjenost. Pri tem naj posebej opozorimo predvsem na razpravo Gabriela Fuska, ki je pokazal na razprostranjenost te vrste lončenine (tudi s primeri iz Prekmurja) in njen pomen za ugotavljanje značilnih elementov slovanske proizvodnje.[19]

Slika 3: *Primer značilne lončenine 'praškega tipa' z najdišča Murska Sobota- Nova tabla, merilo ca. 1:4 (po Guštin, Tiefengraber, Oblike in kronologija, sl. 6: 1; 7: 1, 2, 4,).*

Če pogledamo lončenino zgodnjega horizonta in sledimo genezi oblik skozi slabo stoletje, moramo ugotoviti, da je njen razvoj tekoč in logičen. Čeprav so v tej prvi skupini keramike lonci, v nasprotju z lončenino horizonta Murska Sobota 2, bolj raznovrstnih oblik, bo šele podrobna analiza celotnega spektra

[18] Guštin, Tiefengraber, *Oblike in kronologija* str. 65–66; za značilnosti te zgodnje lončenine cfr. tudi Guštin, Pavlovič, *Karakteristike najstarije.*

[19] Fusek, *Slovensko vo včasnoslovanskom období*; Fusek, *Frühe Slawen*, str. 653, Abb. 8.

znotraj pripadajočih inventarjev morda pokazala, kateri so tisti primerki, ki so prišli s priseljenci iz matične dežele in katera lončenina je že rezultat lončarjeve roke po naselitvi.[20]

Že kmalu, sredi 7. stoletja, so se začele pojavljati pri zgodnjeslovanski lončenini na Novi tabli in drugod prve oblikovne in razvojno tehnološke spremembe. Najbolj opazne so pri mnogo bolj enotni obliki loncev, sporadično pa so se že začeli pojavljati tudi že lonci okrašeni z valovnicami ter lonci z drugačno, bolj kompaktno fakturo, brez luknjičavosti. A to ni več predmet inventarjev prve generacije naseljencev, temveč odraz jasnih sprememb v oblikovanju in krašenju lončenine tekom 2. pol. 7. stoletja, v začetku horizonta Murska Sobota 2. Vsekakor se tukaj postavlja vprašanje splošne civilizacijske stopnje slovanskega sveta, morebitnih novih priseljencev, vplivov širšega okolja in razvoja same tehnologije.[21]

Naravoslovne datacije prihoda prvih slovanskih rodov

Na Novi tabli ni bilo mogoče izluščiti relativne starosti objektov na podlagi medsebojnih stratigrafskih odnosov (npr. lončenine, ki bi ležale v nižjih oz. višjih slojih), temveč le na podlagi analize in primerjave zaključenih inventarjev posameznih objektov ter s primerjavo tega gradiva z drugimi najdišči, predvsem tistimi na Slovaškem.

Za ugotovitev časovnih razlik med inventarji in njihovega kronološkega zaporedja, je bilo iz posameznih objektov izbranih več vzorcev oglja za radiokarbonske analize. Tako razpolagamo na tem najdišču z vrsto absolutnih datumov iz tega izredno zahtevnega obdobja sicer skromnih pisnih virov in skromnih ostankov materialne kulture. Ti podatki so neprecenljiv pripomoček pri relativni in absolutni kronologiji slovanske naselbine na Novi tabli pa tudi pri opredeljevanju zgodnjesrednjeveškega gradiva iz celotnega obravnavanega jugovzhodno predalpskega prostora.

---

[20] Za ogled spektra oblik lončenine prvih slovanskih naseljencev: Guštin, Tiefengraber, *Oblike in kronologija,* str. 48–52; Guštin, *Začetki slovanskega naseljevanja.* Želja po ločevanju prinešene oz. po naselitvi narejene lončenine je prisotna že od Koroščevih raziskav dalje. Zaradi v preteklosti stratigrafsko slabo opredeljivega gradiva in neločevanja poznoantične in splošno zgodnjesrednjeveške slovanske (pretežno mlajše lončenine 2. pol. 7. in 8. stol.): Ciglenečki, *Tinje nad Loko*, str. 61, 62, so šele sodobne raziskave v Prekmurju omogočile ugotavljanje keramičnega opusa zgodnje slovanske naselitve.

[21] Tako se povezuje npr. začetek okraševanja z valovnico v praški kulturi Srednje Evrope, posebno na območju današnje Češke, s prihodom novega vala Slovanov iz Podonavja, ki naj bi s seboj prinesli lončenino izdelano na lončarskem vretenu in okrašeno z valovnico. Preseljevanje je povzročila kriza v avarskem kaganatu po smrti khana Bayana leta 602: Kuna, Profantova, *Počátky raného středověku*, str. 347, 349.

Za prve priseljence v obdobju od sredine 6. in 1. pol. 7. stoletja, torej v razponu manj kot sto let imamo na razpolago vrsto objavljenih C^{14} analiz: 21 vzorcev iz posameznih zemljank in jam z najdišča Murska Sobota–Nova tabla, 2 vzorca z najdišča Popova II, 2 vzorca z najdišča Pod kotom–sever, 2 vzorca z najdišča Grofovsko, 2 vzorca z najdišča Nedelica na bližnjem Hrvaškem. Iz selišč z območja Murske Sobote–Nova tabla je bilo do sedaj iz najstarejših zemljank in jam objavljenih 7 vzorcev (sl. 4)[22] in en vzorec, ki pa je izkazal previsoko starost.[23] Preostalih 14 vzorcev je neobjavljenih, vendar pa so upoštevani pri vrednotenju tega zgodnjega vala naselitve.[24] Kar 6 vzorcev uvršča objekte in njihove inventarje v 2. pol. 6. stoletja, eden med njimi že v 1. pol. 6. stoletja, kar pa je treba še dodatno preveriti z novimi vzorci v podobnih inventarjih; naslednjih 9 objektov pa lahko s pomočjo aritmetične sredine datiramo najkasneje okrog leta 600.

Objekt	Vzorec	C^{14} starost	Kalibracija	1 Σ	2 Σ
SO 149A	KIA 35477	1582 ± 27		431 – 534	419 – 542
SO 149	KIA 35476	1502 ± 26		547 – 595	443 – 635
SZ 2	KIA 15549	1477 ± 25	601	545 – 636	539 – 643
SO 11	KIA15552	1498 ± 27	563, 590, 596	540 – 616	533 – 639
SO 47	KIA16403	1443 ± 30	622, 630, 637	601 – 646	544 – 659
SZ 1	KIA16407	1456 ± 22	617	585 – 643	545 – 649
SO 58	KIA15557	1379 ± 26	658	646 – 664	621 – 686

Slika 4: *Primeri objavljenih C^{14} datumov iz najdišča Murska Sobota–Nova tabla (po Guštin, Pavlovič, Die slawische Einwanderung).*

Zaključek

Slovanska poselitev v okolici Murske Sobote v prvi, posebej pa v drugi polovici 7. stoletja, kaže že na prvi pogled enotno in zanesljivo sliko materialne kulture. Celovita analiza in ovrednotenje izkopanega sorazmerno bogatega arheološkega gradiva še čakata in bosta v mnogo čem dopolnili sliko prihoda prvih slovanskih naseljencev (sl. 1). Podobno gradivo najdemo le redko v tem obdobju v notranjosti Slovenije; deloma na odmaknjenih višinskih najdiščih ter na obrežju blejskega jezera. Da gre za slovansko gradivo, katerega izvor moramo iskati v Srednji Evropi, nam kaže neposredna primerjava materialne kulture

[22] Guštin, Tiefengraber, *Oblike in kronologija*, str. 61, Abb. 16; Guštin, *Začetki slovanskega naseljevanja*; Guštin, *Rani srednji vijek*, sl. 2.

[23] Daša Pavlovič, *Novi izsledki*, str. 51.

[24] Guštin, Pavlovič, *Die slawische Einwanderung*.

s sorodnimi najdbami,[25] ki dobro potrjujejo t.i. »severni« prvi val – migracijo slovanskega življa v Prekmurje.

Tako lahko že danes tudi na podlagi pridobljenih C^{14} analiz z veliko prepričljivostjo pokažemo na sozvočje pisnih virov in ugotovljene starosti materialne kulture, še posebej pripadajoče lončenine. Obenem pa nam terenske raziskave prinašajo sliko poselitve, ki jo sicer težko prepoznamo v dokumentih tistega časa.

Posebej želimo poudariti, da med materialnimi viri tega zgodnjega obdobja naselitve v Prekmurju in drugod med vzhodnimi Alpami in zgornjim Jadranom, v nasprotju s pisnimi viri in splošnim prepričanjem o avarsko-slovanski povezavi, v času med letom 568 in sredino 7. stoletja[26] ni opaznega preloma, ki bi nakazoval morebitni drugi »obrsko« slovanski naselitveni val. V tem obdobju povsem manjkajo predmeti, ki bi jih lahko pripisali avarskemu izvoru. Le-ti se v skromnem številu, a vendarle, pojavijo na tem območju šele v 8. stoletju in kasneje.[27]

Na podlagi razvoja materialne kulture lahko ugotovimo, da se naselitev slovanskega življa v Prekmurju nadaljuje brez očitnega preloma v 8. stoletje, ko je, kot kaže poselitev še intenzivnejša in na višji razvojni ravni. Zemljanke sčasoma nadomestijo hiše in pojavijo se tudi prva grobišča s skeletnimi pokopi, deli noše in pridatki. Nakit in priložene lonce[28] smo sposobni časovno in oblikovno prepoznati in dokumentirati kot dediščino predkrščanskega obdobja slovanske poselitve na Ravninskem pri Murski Soboti.[29]

---

[25] Fusek, *Slovensko vo včasnoslovanskom období*; Macháček, *Studie zur Keramik*.

[26] Žužek, *Naselitev Slovanov*, str. 272–275 s starejšimi navedki.

[27] O odsotnosti avarskih najdb prav v zgodnjem slovanskem obdobju: Guštin, *Začetki slovanskega naseljevanja*, str. 264; Guštin, *Die slawische Migrationen*, str. 197, 198. Iz tega obdobja izvira izjemen bronast pasni jeziček, odkrit v zemljanki št. SZ 4 na Novi tabli pri Murski Soboti. Je sicer bizantinskega izvora, a bi utegnil priti v roke slovanskega priseljenca prav preko panonskega dela ozemlja zgodnjega avarskega kaganata, kjer najdemo številne bizantinske importe pasnih garnitur: Guštin, *Slovansko skeletno grobišče*, str. 55, sl. 3: 4.

Za predmete avarskega izvora 8. in 9. stoletja: Bitenc, Knific, *Od Rimljanov do Slovanov*, op. 8, str. 92–94, 295–302; Knific, *Lončenina v zgodnjesrednjeveških grobovih* str. 128, št . 16, 31, 32; Cipot, *Zgodnjesrednjeveški jami*, str. 61, št. 7; Klasinc, *Dvojni skeletni grob*, str. 153, 155, št. 2. Dober primer stikov je tudi »langobardski lonček« iz najdišča Murske Sobote–Nova tabla, ki izstopa iz običajnega lončarskega spektra lončenine in ga najdemo kot pridatek v avarskih grobovih Podonavja: Guštin, *Slovansko skeletno grobišče*, str. 55, sl. 4: 1.

[28] Guštin, *Slovansko skeletno grobišče* str. 53–57; o grobiščih s keramiko na Slovenskem cfr. Knific, *Lončenina v zgodnjesrednjeveških grobovih*, str. 115–128.

[29] Za strokovni pregled teksta se zahvaljujem Timoteju Knificu iz Narodnega muzeja Slovenije v Ljubljani in Gabrielu Fusku iz Arheološkega inštituta Slovaške akademije znanosti in umetnosti v Nitri; za jezikovni pregled pa Ireni Lazar, za grafično pripravo slik pa Andreju Preložniku, oba z Inštituta za dediščino Sredozemlja Znanstveno-raziskovalnega središča Univerze na Primorskem.

Literatura

Bitenc, Polona, Knific, Timotej, *Od Rimljanov do Slovanov. Predmeti.* Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2001.

Bratož Rajko, Gli inizi dell'etnogenesi slovena. Fatti, tesi e ipotesi relativi al periodo di transizione dell'età antica al medioevo ner territorio situato tra l'Adriatico e il Danubio. – *La cristianizzazione degli Slavi nell'arco alpino orientale (secoli VI–IX)* (Tilatti, Andrea, a cura di). Nuovi studi storici 69. Roma: Istituto storico italiano per il Medio Evo, Gorizia: Istituto di storia sociale e religiosa, 2005, str. 145–201.

Ciglenečki, Slavko, *Höhenbefestigungen aus der Zeit vom 3. bis 6. Jh. Im Ostalpenraum / Višinske utrdbe iz časa 3. do 6. st. v vzhodnoalpskem prostoru.* Dela 1. razr. SAZU 31/15. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1987.

Ciglenečki, Slavko, Höhenbefestigungen als Siedlungsgrundeinheit der Spätantike in Slowenien. *Arheološki vestnik* 45, 1994, str. 239–266.

Ciglenečki, Slavko, *Tinje nad Loko pri Žusmu. Poznoantična in zgodnjesrednjeveška naselbina.* Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 4. Ljubljana: Založba ZRC, 2000.

Ciglenečki, Slavko, Izsledki in problemi poznoantične arheologije v Sloveniji, *Arheološki vestnik* 50, 1999, str. 287–309.

Cipot, Dašenka, Zgodnjesrednjeveški jami iz Popave I pri Lipovcih. – *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008, str. 59–65.

Fusek, Gabriel, *Slovensko vo včasnoslovanskom období.* Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 3. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied, 1994.

Fusek, Gabriel, Frühe Slawen im Mitteldonaugebiet. – *Kulturwandel in Mitteleuropa.* Langobarden – Awaren – Slawen. Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008 (Bemman, Jan, Schmauder, Michael, Hrsg.). Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Bonn: R. Habelt, 2008, str. 645–656.

Guštin, Mitja, Odsevi iz preteklosti – razmišljanja o vsebini in metodi. – *Raziskovanje kulturne ustvarjalnosti na Slovenskem. Šumijev zbornik.* Razprave Filozofske fakultete. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete 1999, str. 55–77.

Guštin, Mitja, Začetki slovanskega naseljevanja na Slovenskem. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 75, 2004, str. 253–256.

Guštin, Mitja, Between the Slavs and Madyars. *Zalai Muzeum* 15, 2006, str. 249–257.

Guštin, Mitja, *Tisti z Vzhoda.* Knjižica Annales 41. Koper: Založba Annales 2005 (z igrano-dokumentarnim filmom scenarista in režiserja Mihe Knifica).

Guštin, Mitja, Rani srednji vijek od alpskih obronaka do Panonije. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 24, 2007, str. 289–300.

Guštin, Mitja, Die slawischen Migrationen von den Ostalpen bis zu den Ufern der nördlichen Adria. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland* 123, 2008, str. 195–200.

Guštin, Mitja, Slovansko skeletno grobišče na ledini Nova tabla pri Murski Soboti. – *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008, str. 53–57.

Guštin, Mitja, Knific, Timotej, Zgodnjeslovanska naselbina zemljank. – *Zemlja pod vašimi nogami, Arheologija na avtocestah Slovenije* (Prešeren, Damjana, ur.), Vodnik po najdiščih. Ljubljana 2003, str. 85–89.

Guštin, Mitja, Pavlovič, Daša, *Die slawische Einwanderung ins Prekmurje–Mura Gebiet (pannonisches Südostrand) auf Grund der C^{14} Daten.* Wrocław, 2010 (v tisku).

Guštin, Mitja, Pavlovič, Daša, Karakteristike najstarije slavenske keramike. Primjer lonca iz objekta SO 11 sa nalazišta Murska Sobota–Nova tabla. – *Beloševićev zbornik*, Zadar, 2010 (v tisku).

Guštin, Mitja, Tiefengraber, Georg, Oblike in kronologija zgodnjesrednjeveške lončenine na Novi tabli pri Murski Soboti. – *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 65–66.

Klasinc, Rok, Dvojni skeletni grob z najdišča Dolsko pri Ljubljani, – *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008, str. 153–155.

Knific, Timotej, Lončenina v zgodnjesrednjeveških grobovih na Slovenskem. – *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 115–128.

Kuna, Martin, Profantová, Naďa, *Počátky raného středověku v Čechách. Archeologický výzkum sídelní aglomerace kultury pražského typu v Roztokách*. Praha: Archeologický ústav ČSAV, 2005.

Levak, Maurizio, *Slaveni vojvode Ivana: kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave*. Zagreb: Leykam international, Pula: Sveučilište Jurja Dobrile, 2007.

Lotter, Friedrich, Bratož, Rajko, Castritius, Helmut, *Premiki ljudstev na območju Vzhodnih Alp in Srednjega Podonavja med antiko in srednjim vekom (375–600)*. Zbirka Razgledi 1. Ljubljana: Sophia, 2005.

Macháček, Jiři, Studie zur Keramik der mitteldanubischen Kulturtradition. *Slovenská archeológia* 45, 1997, str. 353–418.

Milavec, Tina, Pregled raziskav zgodnjega srednjega veka v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 60, 2009, str. 249–270.

Pavlovič, Daša, Novi izsledki arheoloških terenskih raziskav na Novi tabli pri Murski Soboti. – *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, str. 49–52.

Pleterski, Andrej, *Etnogeneza Slovanov, Obris trenutnega stanja arheoloških raziskav*. Arheo, Posebna izdaja. Ljubljana: Slovensko arheološko društvo, 1990.

Pleterski, Andrej, Belak, Mateja, Lončenina na Gorenjem Mokronogu in vprašanje prevzema lončarskih znanj. – *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 98–103.

Pleterski, Andrej, Zgodnjesrednjeveški žgani grobovi v vzhodnih Alpah. – *Frühmittelalterarchäologie in der Steiermark*. Schild von Steier, Beiheft 4. 2008, str. 33–39.

Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008.

Šalkovský, Peter, *Häuser in der frühmittelalterlichen slawischen Welt*. Archaeologica Slovaca Monographiae. Studia 6. Nitra: Archeologický ústav Slovenskej Akadémie vied, 2001.

Šavel, Irena, Staroslovansko grobišče Popova II pri Lipovcih. – *Srednji vek. Arheološke raziskave med Jadranskim morjem in Panonsko nižino* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2008, str. 65–70.

Tomanič Jevremov, Marjana, Zgodnjesrednjeveški grob iz Brstja pri Ptuju. – *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 65–66.

Tušek, Ivan, Poznoantična in zgodnjesrednjeveška lončenina z najdišča Pod Kotom–cesta. – *Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp* (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002, str. 36–45.

Zgodnji Slovani. Zgodnjesrednjeveška lončenina na obrobju Vzhodnih Alp (Guštin, Mitja, ur.). Ljubljana: Narodni muzej Slovenije, 2002.

Zemlja pod vašimi nogami. Arheologija na avtocestah Slovenije. Vodnik po najdiščih (Prešeren, Damjana, ur.). / *The Earth Beneath Your Feet. Archeology on the Motorways in Slovenia*. Guide to Sites (Prešeren, Damjana, ed.). Zbirka Dnevi evropske kulturne dediščine. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, 2003, 2004.

Župančič, Matej, Slovani vojvode Ivana. – Prikaz, *Zgodovinski časopis* 63/1–2, 2009, str. 216–221.

Žužek, Andrej, Naselitev Slovanov v vzhodnoalpski prostor. *Zgodovinski časopis* 61/3–4, 2007, str. 261–287.

Peter Štih

Migracije in oblikovanje kompleksnega kulturnega prostora med vzhodnimi Alpami in severnim Jadranom v srednjem veku

ŠTIH Peter, dr., red. prof., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, peter.stih@guest.arnes.si.

Slovensko ozemlje se kaže kot kompleksna kulturna krajina z različnimi jezikovnimi praksami in kulturnimi identitetami. Na njem se srečujejo in prepletajo elementi različnega izvora in njeno kulturno podobo bolj kot homogenost opredeljuje hibridnost. V veliki meri je ta kompleksna kulturna krajina nastala z migracijami, ki se tudi s tega zornega kota kažejo kot izjemno pomemben zgodovinski dejavnik. V razpravi je opozorjeno na migracijska gibanja velikih (slovanska naselitev, kolonizacija nemško govorečega agrarnega prebivalstva) ter manjših skupin in posameznikov (migracije plemstva, meništva, študentov, trgovcev ipd.), ki so odločilno vplivali na izoblikovanje tega kompleksnega kulturnega prostora med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami v srednjem veku.

Ključne besede: migracije, srednji vek, slovensko ozemlje.

Leta 1562 je Primož Trubar v Tübingenu v hrvaškem prevodu in v glagolici natisnil prvi del Nove zaveze. Delo je posvetil komaj za češkega kralja okronanemu Maksimilijanu II. in ga uvedel z dolgim nemškim predgovorom. Z njim je hotel zbuditi pozornost evropske javnosti na od Turkov še vedno ogroženo slovansko prebivalstvo notranjeavstrijskih dežel in dežel krone sv. Štefana. V ta namen je moral ustrezno predstaviti tudi tamkajšnje ljudi in pokrajine v katerih so živeli. Za nas je seveda najbolj zanimiv Trubarjev opis slovenskega prostora, kjer je kot dober poznavalec in opazovalec na subtilen in jedrnat način orisal etnografsko in sociolingvistično situacijo svojega širšega domačega okolja. Takole piše: *Der oberen Windischen Ländern / gemeines Volck / als die Windischen Märcker / die in Mätlinger Boden / vnnd vmb Newenstatt / T* [=*G, op. P. Š.*] *ürckfeld / vnnd in derselbigen Gegendt wonen / seind schier auch der Art vnd Sitten / wie die Crobaten vnd Sürffen / die vor den Türcken / vnd auß der Türckey zu jnen geflohen seind. Die am Kharst / vnd in der Graueschafft Görtz vnd Histerreich sitzen / der ein thail halt sich auff Crobatisch / der ander auff Wällisch / mit Sitten vnd Glauben. Wölche aber in Lands Crain / Vndersteyer vnd Kernten sitzen vnnd jr Wonung haben / die halten sich nach Art vnd Aigenschafft der Teutschen / klaiden sich auch auff teutsch*

/ allein das die Weiber tragen besondere lange Schlayer am Kopf. Vnd der Oberen Windischen Ländern / Lands Oberkeit / Grauen / Freyherren / vnd die vom Adel / können gut Teutsch / vnd jr vil Lateinisch und wälisch. Dergleichen vil Burger / Priester vnnd Münch reden Teutsch. Aber der gemein vngewandert Man durch auß / redet nur die Windische Sprach.[1]

Z *die obere Windische Länder* je Trubar mislil tiste pokrajine notranjeavstrijskih dežel, ki so bile poseljene s slovanskim prebivalstvom. Tu so živeli njegovi *lubi Slovenci*,[2] katerim je namenjal svoje prevode Svetega pisma in drugih verskih besedil in h katerim se je tudi sam štel, čeprav se je v svojih delih in tudi na portretih podpisoval kot Kranjec – in ne Slovenec. Dežele in deželna zavest so torej še vedno imele odločilni pomen za oblikovanje občutka pripadnosti in domovinske zavesti.[3] Celoto, ki so jo predstavljale *die obere Windische Länder* je opredeljeval le jezik, ki je jasno definiral tudi njene meje. Jezik je bilo tisto presečišče, ki je povezovalo preprosto ljudstvo, *gemeines Volck*, o katerem je govoril Trubar in ki ni živelo samo v različnih političnih entitetah, ampak je izkazovalo tudi veliko kulturno raznolikost. Področje na robu, na južni meji se je jasno razlikovalo od razmer v centralnih predelih ali od tistih na zahodni meji proti Italiji. Že sami po sebi kulturno heterogeni hrvaški, srbski in drugi prebežniki pred Turki – uskoki –, ki so bili integrirani v obrambni ustroj Vojne krajine, so se naselili v takšnem številu, da so skupaj z domačim prebivalstvom tvorili posebni kulturni *facies* znotraj *der oberen Windischen Länder*. Na Krasu in Goriškem je bil opazen močan italijanski vpliv. Prav tako v Istri, kjer pa je del taistega slovanskega prebivalstva, ki ga je Trubar štel med bralstvo svojih »slovenskih« knjig, spadal še k hrvaškemu kulturnemu krogu. Središčni predeli *der oberen Windischen Länder* na Kranjskem, Koroškem in južnem Štajerskem pa so imeli v kulturnem oziru nemški obraz. Tamkajšnje slovansko prebivalstvo je bilo po Trubarjevih besedah popolnoma integrirano v nemško kulturno pokrajino in se je od nje razlikovalo le po enem samem specifičnem elementu ženske noše.

Kompleksnost kulturnega prostora dodatno osvetljuje še njegova jezikovna podoba. To še zdaleč ni bil jezikovno monoliten prostor, kot bi nemara lahko sklepali iz njegovega poimenovanja, ampak izrazito večjezičen, kjer pa so bile posamezne jezikovne prakse tudi družbeno pogojene. Slovenščino[4] so kot

[1] Truber, *Deutsche Vorreden*, str. 210–211. Gl. tudi Katičić, *Ein Ausblick*, str. 95 sl.

[2] Vendar seveda samostalnik *Slovenec* in pridevnik *slovenski* v 16. stoletju še nista imela tistega semantičnega pomena, ki sta ga dobila ob narodnem oblikovanju Slovencev v 19. stol. in ga imata še danes: gl. Müller, *Raba imena Slovenci*, str. 21 sl.; isti, *Temelji*, str. 166 sl.

[3] Gl. Makarovič, *Ko še nismo bili Slovenci*, str. 48 sl.

[4] Izraz je kot prevod za Trubarjevo *Windische Sprach* v odlomku potrebno jemati z rezervo. Glede na to, da je Trubar prostor notranjeavstrijskih dežel, ki je bil poseljen s slovanskim prebivalstvom označil kot *die obere Windische Länder*, je očitno, da so v njegovih predstavah obstajale tudi (sicer neomenjene) *die niedere Windische Länder*; to je prostor, kjer so, kot pravi na istem

edini jezik govorili samo preprosti, neizobraženi ljudje, ki pa so tvorili veliko večino prebivalstva in samo oni so bili enojezični. Plemstvo je odlično govorilo nemško, poleg tega pa v veliki meri še latinsko in italijansko. Meščanstvo in duhovščina – s čimer je zelo verjetno mišljenja nižja, ki ni imela ustrezne latinske izobrazbe – je prav tako govorila nemščino, vsi skupaj pa še slovenščino. Trubar tega sicer ne omenja izrecno, vendar to nedvomno izhaja iz njegovega opisa in je bilo tako samoumevno, da ni čutil potrebe po izpostavljanju tega dejstva. Nenazadnje potrjuje takšno stanje tudi odločna podpora kranjskih deželnih stanov Trubarjevemu reformatorskemu delu.[5] Brez njihove pomoči ne bi mogel realizirati svojega izjemnega prevajalskega opusa in ne utemeljiti slovenskega knjižnega jezika in literature. Vsekakor družbeni sloji, ki so znali nemško, do slovenščine niso bili negativno ali celo sovražno nastrojeni, ampak so jo v določenih socialnih situacijah tudi prakticirali.[6]

Kompleksen kulturni prostor, ki ga je v drugi polovici 16. stoletja opisal Trubar, se je oblikoval v dolgem obdobju srednjega veka od konca 6. stoletja naprej in je bil v veliki meri produkt različnih migracijskih gibanj. Sploh igrajo migracije v zgodovini večjo vlogo, kot si ponavadi predstavljamo. Brez migracij je zgodovina nepredstavljiva, nerazumljiva in nerazložljiva. Z njo, z razselitvijo homo sapiensa iz Afrike, se človeška zgodovina sploh začne in z migracijami se srečujemo tako rekoč na vsakem koraku, čeprav se tega velikokrat niti ne zavemo.[7] Ko npr. v poznosrednjeveških primorskih urbarjih prebiramo priimke, kot so Kranjec, Kočevar, Furlan, Korošec, Hrovat, Bezjak, Vlah in celo Turk ali pa Čeh,[8] največkrat niti ne pomislimo, da je v njih ubesedena migracijska zgodovina njihovih nosilcev. Razlogi zakaj so se posamezniki, različne skupine ali celotne skupnosti selili, prehajali v nove geografske, socialne in kulturne prostore, so bili seveda lahko zelo različi in pestri, kot je lahko le življenje samo. A skupno tem različnim migracijam in mobilnostim je vendarle bilo, da so se z njimi družbna okolja na vseh nivojih in v vseh časovnih obdobij oblikovala in preoblikovala, da so s priseljenci prejemala pomembne impulze ali pa z odseljevanjem izgubljala na svoji substanci.[9]

---

mestu predgovora, živeli *die Crobaten / Dalmatiner / die Windischen oder Sclauen*. S slednjimi pa je Trubar mislil Slavonce (*Die Sclauen die man sonst Bessiacken nennt*). Pojem *Windische Sprach* je torej potrebno razumeti širše in glede na kontekst v katerem je uporabljan, so z njim mišljeni govori slovanskega jezika, ki so bili govorjeni v notranjeavstrijskih deželah. Gl. tudi op. 2.

[5] O tem nam npr. dobro sliko nudijo pisma Primoža Trubarja in tudi drugih slovenskih reformatorjev, ki pričajo o živahni korespondenci s kranjskimi deželnimi stanovi in njihovi podpori reformatorskim prizadevanjem. Gl. *Pisma Primoža Trubarja*; *Pisma slovenskih protestantov*.

[6] Katičić, *Ein Ausblick*, str. 96 sl. O jezikovni praksi višjih družbenih slojev gl. od novejših del Žvanut, *Od viteza do gospoda*, str. 32–35; Golec, *Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch«*, str. 37 sl.; Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 255–278.

[7] Gl. npr. Manning, *Migraton in World History*.

[8] *Urbarji Slovenskega Primorja* 2, str. 96 sl.

[9] Krauss, *Integration und Akkulturation*, str. 11.

Posamezna družba in njena kultura, če jo razumemo v najširšem smislu besede kot obliko življenja, je veliko manj vase zaprt svet, kot se to zdi na podlagi predstav, ki so se v Evropi začele razvijati proti koncu 18. stoletja in katere označujejo socialna homogenizacija, etnična fundiranost in medkulturna zamejitev. Ni potrebno posebej poudarjati, da živijo te, s podobo navznoter homogenega in navzven od ostalih jasno razlikujočega se naroda povezane predstave o kompaktnih družbenih celotah trdovratno naprej vse do danes. Hkrati nas brezštevilni primeri iz zgodovine in sedanjosti kar naprej opozarjajo na neskladnost med predstavnim in realnim svetom. Opozarjajo nas na to, da živijo specifično različne in jasno zamejene narodne kulture predvsem znotraj nacionalnih ideologij in imaginarijev ter manj v stvarnih družbenih okoljih.[10] Na začetku predstavljen Tubarjev opis slovenskega prostora in njegovih ljudi na najboljši način potrjuje povedano. Prostor (in ljudje v njem), ki ga razumemo kot slovenski, je bil v resnici jezikovno in kulturno izrazito mnogoteren in celo tisti socialno najnižji *gemeines Volck*, ki je govoril samo slovensko, je bil kulturno divergenten in glede na prostor svojega bivanja kulturno integriran z jezikovno tujim nemškim ali romanskim prebivalstvom.

V modernem času večkrat izraža skepsa v veljavnost pojma homogene oziroma specifične narodne kulture se zdi zato razumno upravičena. Kulturni prostori so praviloma kompleksni. V njih se srečujejo in prepletajo elementi različnega izvora in kulturo v modernem razumevanju bolj kot homogenost opredeljuje hibridnost, pogojujejo jo pa migracije, ki se tudi s tega zornega kota kažejo kot izjemno pomemben zgodovinski dejavnik.[11] Slovenska zgodovina ni v tem oziru nobena izjema. Še več. Glede na geografske značilnosti slovenskega ozemlja, ki ga konstituirajo kot evropsko križišče prvega reda in mu dajejo značaj izrazito prehodnega območja ter ločnice in stičišča (svetov) hkrati, pripada migracijam v zgodovini tega prostora še toliko bolj pomembna vloga.[12]

Prehod iz antike v srednji vek, ki stoji v središču tega prispevka, se je pri nas dobesedno zgodil z migracijami. S slovansko naselitvijo in avarskim gospostvom ter z njima zvezanimi oblikami življenja se je popolnoma spremenila kulturna pokrajina vzhodnoalpskega prostora, kjer so se poznoantične provincialne strukture in rimske tradicije ohranjale še daleč v 6. stoletje. Rekli bi lahko celo, da je izginila celotna kultura v najširšem pomenu te besede kot posebna oblika življenja. V razliko od germanskih ljudstev, ki so se naseljevala na tla rimskega cesarstva, slovansko-avarski prišleki niso stremeli po kontroli nad poznoantičnim državnim in davčnim aparatom in niso imeli interesa, da bi ohranjali rimsko infrastrukturo. Prelom, ki ni bil prihranjen niti najbolj

[10] Negativno se je pri nas o poenostavljenem in prevladujočem izenačevanju kulture in narodov izrekel že Vilfan, *Kulturregion und Nation*, str. 91 sl.; gl. tudi Geary, *Mit narodov*, str. 19–47.

[11] Borgolte, *Migrationen als transkulturelle Verflechtung*, str. 262 sl.

[12] Gl. Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*.

vzhodnim predelom same Italije, je bil popoln in je zajel vsa področja življenja: od državno-političega, družbenega, gospodarskega do kulturnega, duhovnega, verskega in jezikovnega. Kompleksna delitev dela pozne antike, na kateri so temeljili država in uprava, cerkvena organizacija, mesta, trgovina, pismenost in visoka kultura, je propadla.[13] Prostor je dobil novo, slovansko jezikovno identiteto, ki se je ohranila do danes. Stara provincialna imena so nadomestila nova, kot sta bili Karantanija in Karniola. Krščanstvo so izpodrinili novi bogovi, ki jih tako odlično ponazarja glava s tremi obrazi iz St. Martina am Silberberg na Koroškem. Z zamrtjem višinskih naselbin, od katerih je bila najbolj reprezentativna tista na koroški Junski gori, se je popolnoma spremenila poselitvena podoba pokrajine. Antično gospodarstvo, katerega uspešnost je nekdaj simboliziralo noriško železo, so zamenjale oblike in orodja, ki so nedvomno pomenila korak nazaj. Spremenila se je organizacija družbe in oblasti, ki je dobila gentilne poteze. Vse te transformacije je povzel pojem slovanska dežela (*marca Vinedorum, Sclavorum provincia, regio Sclavorum, patria Sclavorum*), ki je pokril nekdanja rimska tla in s katerim so zunanji opazovalci, kot sta bila Fredegar in Pavel Diakon, opisovali novo svarnost.[14] Slovanska poselitev alpsko-jadranskega prostora je bila z vidika kasnejšega razvoja in perspektive krucialnega pomena za nadaljnjo slovensko zgodovino in v tem oziru nemara najpomembnejša masovna migracija prebivalstva (čeprav jo ne znamo kvantitativno opredeliti) v alpsko-jadranskem prostoru od zgodnjega srednjega veka naprej. Hkrati je bila del slavizacije velikega dela vzhodne in srednje Evrope, ki sodi v okvir istega, več stoletji trajajočega procesa, poznanega pod imenom »preseljevanje ljudstev« in je bila v nič manjši meri temeljnega pomena za vso nadaljno zgodovino Evrope, kot so to bile migracije germanskih ljudstev.[15]

Za oblikovanje kompleksne kulturne pokrajine alpsko-jadranskega prostora, kakršno je v 16. stoletju skiciral Trubar, pa ni bila nič manj pomembna nekoliko kasnejša priselitev nemško govorečega in v glavnem z Bavarske izvirajočega prebivalstva. Če pustimo ob strani naselitev Madžarov v panonsko nižino konec 9. stoletja, ki je za dobro tisočletje ustvarila na vzhodu današnje Slovenije specifičen kulturni prostor,[16] je bila priselitev nemškega življa poleg slovanske naselitve najpomembnejše migracijsko gibanje velikega števila jezikovno bolj ali manj istovetnih ljudi, ki je v srednjem veku zajelo alpsko-jadranski prostor. V razliko od slovanske naselitve, ki je po tem kar vemo, vsaj v svojem bistvenem delu trajala največ nekaj desetletij, je bila t.i. nemška kolonizacija nekaj stoletij dolg proces. Tudi je imela ta kolonzacija drugačen značaj kot slovanska naselitev. Medtem, ko je bila slednja povezana z nasilno osvojitvijo prostora in

[13] Gl. Wolf, *Vermutungen*, str. 27 sl.
[14] Podrobneje gl. Štih, *Karantanci*, str. 51 sl.; isti, *Begegnung, Akkulturation und Integration.*
[15] Gl. Pohl, *Etnični preobrat*, str. 280 sl.; isti, *Die Volkerwanderung*, str. 206 sl.
[16] Grafenauer, *Problem migracij*, str. 199.

temu sledečo vzpostavitvijo novih oblastnih in drugih struktur, je imela naselitev nemško govorečega agrarnega prebivalstva zgolj gospodarske vzroke. Bila je del intenzivne kolonizacijske dejavnost pridobivanja nove obdelovalne zemlje in ustvarjanja z njo zvezane infrastrukture za življenje njenih obdelovalcev, kar se je vse dogajalo znotraj posameznih zemljiških gospostev.[17]

Za to veliko podjetje, ki je v temelju spremenilo podobo kulturne krajine in nič manj tudi jezikovno in etnično sliko vzhodnoalpskega prostora, pa so bili potrebni številni kolonisti in teh doma ni bilo vedno dovolj na razpolago. V nasprotju s starejšimi predstavami, ki so videle v srednjeveški kolonizaciji nemškega agrarnega prebivalstva in z njo zvezani germanizaciji sredstvo načrtne politike nemške ekspanzije, je danes popolnoma jasno, da je bila kolonizacija posledica gospodarske in ne – v tistem času tako ali tako nepoznane – nacionalne politike. Zemljiškim gospodom je bilo v resnici vseeno, ali jim zemljo obdelujejo in s tem prinašajo dohodek slovansko ali nemško govoreči kmetje. Toda, če je bilo domačega prebivalstva za potrebe kolonizacije premalo, je dal zemljiški gospod koloniste pripeljati od drugod, praviloma s svojih starih posesti. V vzhodnoalpskem prostoru, ki je bil tako kot avstrijsko Podonavje kolonizacijsko področje bavarskega plemstva in cerkve, so novi kolonisti zato praviloma prišli z Bavarske in razlika med domačimi in pripeljanimi kolonisti se je v glavnem kazala in pokrivala z razliko med slovansko in nemško govorečim agrarnim prebivalstvom.[18] Prve sledove te visoko in deloma tudi poznosrednjeveške migracije nemško govorečega prebivalstva je mogoče zaznati že pred koncem prvega tisočletja. Dikcija listine cesarja Otona I. iz leta 970, s katero je podelil salzburški cerkvi v bližini Lipnice na Štajerskem »dvor, ki se j slovanskem jeziku imenuje *Vduleniduor*, v nemščini pa *Nidrinhof*«,[19] kaže na takrat že obstoječo slovansko-nemško dvojezičnosti. Ta pojav, ki je bil tako značilen za dežele Štajersko, Koroško in Kranjsko in ki se ga je v uvodoma navedenem odlomku dotaknil že Trubar, izpričuje tudi sto let mlajša listina Henrika IV., s katero je 1073 podelil briskenški cerkvi lovsko pravico na levem bregu Save Dolinke med reko Bistrico in potokom »*Tobropotoch*, ki se nemško imenuje *Guotpach*«.[20]

S kolonizacijo zvezane migracije nemško govorečega agrarnega prebivalstva so tako povzročile tudi germanizacijo precejšnjega dela tistega ozemlja, ki ga je še v 10. stoletju v največji meri naseljevalo slovansko govoreče prebivalstvo. Zaradi povsem razumljive usmeritve kolonizacije v za naselitev in gospodarjenje

[17] Okvirno gl. Kos, *Kolonizacija in populacija*, str. 67 sl.

[18] Vilfan, *Die deutsche Kolonisation*, str. 567 sl.; Posch, *Siedlung und Bevölkerung*, str. 408 sl. O stereotipni nacionalno-politični interpretaciji teh procesov gl. Štih, *Miti in stereotipi*, str. 44 sl.

[19] D. O. I., št. 389 (*curtem ad Vduleniduor, lingua Sclavanisca sic vocatum, Theotisce vero Nidrinhof nominatam*).

[20] D. H. IV., št. 259 (*Tobropotoch quod teutonice Guotpach* [*dicitur*]). Gre za potok Dobršnik, ki se pri Hrušici nad Jesenicami izliva v Savo.

ugodnejša področja, so tudi bavarski kolonisti sprva »preskočili« visokogorske doline zgornje Koroške in zgornje Štajerske, kjer se je slovanski jezik obdržal še v pozni srednji vek in se naseljevali v kotline in doline spodnje Koroške in srednje Štajerske, kot tudi na Kranjsko.[21] Šele na tej podlagi sta se nato v poznem srednjem veku, po končani višinski kolonizaciji, ki je praviloma potekala iz najbližjih dolin, izoblikovala iz jezikovno mešanega ozemlja dva precej homogena bloka: na jugu slovanski in na severu nemški. Med seboj sta ustvarila jezikovno mejo, ki je v glavnem ostala nespremenjena do pojava nacionalih gibanj in nasprotij v 19. stoletju, ko se je začela zopet premikati na škodo slovanskega prebivalstva, pri katerem se je do takrat že izoblikovala posebna slovenska identiteta.[22] Procesoma, kot sta bila migracija in kolonizacija, se je tako pridružila še asimilacija, ki pa ni bila niti na severu niti na jugu popolna, saj je znotraj ene in druge večine obstajalo drugojezično prebivalstvo.

A tako kot je v slovanski naselitveni prostor Vzhodnih Alp prihajalo v procesu intenzivne kolonizacijske dejavnosti nemško govoreče prebivalstvo, je isti proces kolonizacije zaznamoval tudi odhajanje, emigracijo, slovanskega prebivalstva izven svojega prvotnega naselitvenega območja. Ta oblika migracijskih gibanj je prvič evidentirana že v listini Rižanskega zbora iz 804, ki priča o načrtni, s strani lokalne frankovske oblasti vodeni kolonizaciji poganskega slovanskega prebivalstva na (konfiscirana?) opustela komunalna zemljišča istrskih mest in kaštelov. Tudi je bila v razliko od zemljiškogospostvene kolonizacije, ki so jo vodili privatni interesi, v istrskem primeru v ospredje postavljena *utilitas publica*, javna korist, katero je vojvoda Johannes v svoji obrambi na sodnem zboru v Rižani izrecno ispostavil.[23] Med drugim se je izrazila v dajatvi, *pensio*, ki so jo ti Slovani plačevali vojvodi za svojo kmetijsko in pašno dejavnost in na podlagh katere se zdi, da da so bili naseljeni kot svobodni zakupniki (koloni), in ne kot podložniki, ki so za v zakup dobljene posesti plačevali zakupnino – to je ravno omenjeni *pensio*. Iz te perspektive se zato tudi zdi, da predstavnikov istrskih mest in kaštelov na Rižanskem zboru ni toliko motilo samo naseljevanje Slovanov, kot jim je šlo v nos, da je zakupnino za zemljišča, za katera so trdili, da pripadajo njim, pobirala država (vojvoda) in ne oni sami.[24] Tudi se zdi, da je potrebno podlage za kasnejšo, za Istro tako tipično razdelitev na pretežno mestnogospostveno območje na obali in pretežno plemiškogospostveno območje v notranjosti, povezovati prav s slovansko kolonizacijo tistih predelov, ki so se jim po dogovoru na Rižanskem zboru mesta lahko brez škode odrekla in na

[21] Kos, *Kolonizacija in populacija*, str. 75 sl.; Posch, *Siedlung und Bevölkerung*, str. 418.

[22] Gl. Grafenauer, *Oblikovanje*.

[23] *Placitum Rizianense* 74/8–11, 78/11–14, 79/27–33, 80/35; Esders, *Regionale Selbstbehauptung*, str. 81, 85.

[24] Gl. Krahwinkler, *...in loco*, str. 45 sl.; Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, str. 87.

katerih se je zato lahko najprej uveljavilo frankovsko fevdalno pravo in nato do 12. stoletja zajelo precejšen del polotoka.[25]

Z načrtno, s strani lokalne državne oblasti vodeno naselitev Slovanov v Istro, za katere je razumno predpostavljati, da so jih rekrutirali s prostora severovzhodno od velikega kraškega roba,[26] je primerljivo edino naseljevanje Slovanov v Furlanijo po prenehanju madžarskih plenilnih vpadov. Ti so v prvi polovici 10. stoletja ekonomsko opustošili pokrajino in zdecimirali njeno prebivalstvo.[27] Sledila je velika obnova Furlanije, ki jo je vodila oglejska cerkev in v okviru katere so bili na prizadeta območja spodnje Furlanije načrtno naseljeni slovanski kolonisti sosednjega koroškega in/ali kranjskega prostora. Toda v pretežno romanskem okolju so bili do konca srednjega veka povsem asimilirani in o njihovi vlogi v velikem podjetju obnove Furlanije pričajo le še številne sledi, ki so jih pustili v onomastičnem in toponomastičnem gradivu pokrajine.[28] Tu pa se vsaka podobnost z Istro tudi že neha, kajti v Istri se je slovansko prebivalstvo obdržalo in je dalo pokrajini tudi svoj jezikovni in kulturni pečat, o katerem je govoril že Trubar. Tako je cesta, ki je vodila od Poreča na obali do Pazina v notranjosti polotoka že leta 1030 označena kot *via Sclava*.[29] Zaledje Kopra je bilo najkasneje v 13. stoletju tako močno slavizirano, da sta bila pojma *rusticus* in *Sclavus* sinonimna[30] in se je nosilec deželskosodne oblasti na koprskem podeželju temu odgovarjajoče imenoval glavar Slovanov (*capitaneus Sclavorum*; prvič izpričan 1349).[31] Pred sredino 13. stoletja se Slovani omenjajo tudi že na mestnem teritoriju Trsta v neposrednem zaledju mesta.[32] Zato ne more čuditi, da je Enej Silvij Piccolomini, kasnejši papež Pij II., kmalu po sredi 15. stoletja za Istrane napisal, da so Slovani, da pa se v obmorskih mestih uporablja italijanski jezik in da znajo tamkajšnji prebivalci oba jezika.[33]

V zvezi z migracijskimi gibanji agrarnega prebivalstva je potrebno opozoriti še na eno skupino nižjega socialnega statusa, ki je bila močno podvržena migracijam, ki je s svojo specifično dejavnostjo prav tako močno vplivala na oblikovanje kulturne krajine in katere delovanje in naseljevanje je tudi bilo v tesni povezavi z interesom zemljiških gospodov, da povečajo izkoristek in dohodek svojih posesti.

---

[25] Za pregled gospostvene strukture Istre je še vedno zelo uporaben Pirchegger, *Überblick*, str. 489 sl. Gl. tudi Klebel, *Über die Städte Istriens*, str. 60 in zemljevid na str. 55; Vilfan, *Rechtsgeschichte*, str. 82.

[26] Kos, *O starejši*, str. 53 sl.; Pleterski, *De Sclavis*, str. 113 sl.; drugače Levak, *Slaveni vojvode Ivana*, str. 97.

[27] Gl. Štih, *Villa*, str. 105 sl.

[28] Gl. Štih, *Villa*, str. 146 sl. in zemljevid na str. 147.

[29] CDI 1, št. 91

[30] CDI 3, št. 479.

[31] Gl. Vilfan, *Koprski glavar Slovanov*, str. 24 sl.; isti, *Zgodovinska pravotvornost*, str. 286.

[32] CDI 2, št. 261.

[33] Piccolomini, *De Europa XVIII* (*Histri hodie Sclaui sunt, quamuis maritime urbes italico sermone utuntur, utriusque lingue peritiam habentes.*).

Gre za fužinarje in železarje, ki so v poznem srednjem veku začeli prihajati na slovensko ozemlje in sem prinašati nove tehnologije pridobivanja železa. Kot kažejo podatki iz urbarja za Loško gospostvo freisinških škofov iz leta 1291, po katerem so posamezni kmetje poravnavali urbarske obveznosti z železom, so se na škofjeloškem koncu že pred 14. stoletjem ukvarjali s pridobivanjem in predelavo železove rude.[34] Pri tem je očitno šlo za individualno, kmečko železarstvo, ki je bilo temu primerno preprosto in nekvalitetno. Stvari so se spremenile, ko so malo pred sredo 14. stoletja prišli na ozemlje Loškega gospostva fužinarji iz Furlanije. Po kasnejši tradiciji naj bi izvirali iz Palmanove, kar pa zagotovo ne bo držalo, saj je bil kraj kot beneška utrdba zgrajen šele konec 16. stoletja. Tako kot bavarske in koroške agrarne kolonistе, ki so se na ozemlju loškega gospostva naselili že pred letom 1160,[35] je dal očitno tudi fužinarje poklicati zemljiški gospod, freisinški škof, ki si je že leta 1277 pridobil od kralja rudniški regal.[36] Leta 1348 jim je v Selški dolini odredil ozemlje za postavitev fužin in jim podelil pravico izkoriščati gozdno in rudno bogastvo.[37] Nekako v istem času, ali pa le malo kasneje, se je fužinarstvo razmahnilo tudi v gornji savski dolini, na ozemlju, ki so ga kontrolirali Ortenburžani. Ti so za rudarjenje na Jesenicah že leta 1381 izdali poseben rudarski red, rudarji pa so prišli z bližnje Koroške, kasneje na začetku 16. stoletja pa tudi iz Bergama v Lombardiji in so se naselili tudi v Bohinju.[38] V Idrijo, kjer so tik pred koncem 15. stoletja odkrili bogato nahajališče živega srebra, pa so skupaj z dvema rudarskima družbama, ki sta si pridobili pravico do izkoriščanja tamlajšnjega rudnega bogastva, prišli tudi nemški rudarji.[39]

Povedano je že bilo, da je agrarna kolonizacija, ki je vzhodnoalpski prostor pripeljala nemško govoreče kolonistе, potekala v okviru zemljiških gospostev. Njihova prvotna mreža se je na ozemlju južno od Drave in vzhodno od Soče oblikovala v stoletju med 970 in 1070 na podlagi kraljeve zemlje, ki jo je krona v tistem času skorajda v celoti razdelila med posvetne in cerkvene (v slovenskem primeru zgolj škofijske) prejemnike.[40] Na ta način so se ustvarili pogoji, ki so v slovenski prostor pripeljali nove lastnike obsežnih zemljiških kompleksov – plemstvo. To je v glavnem, vendar ne izključno, izviralo z Bavarske in je na obsežnem kolonizacijskem območju od avstrijske Donave do slovenske Krke in celo Istre ter Furlanije iskalo in dobilo možnost za svojo posestno, gospost-

[34] *Urbarji freisinške škofije*, str. 42.

[35] *Noticia bonorum de Lonka*, str. 127; gl. Vilfan, *Zur Strukturen*, str. 214 sl.

[36] CDAF 1, št. 331.

[37] Blaznik, *Kolonizacija*, str. 70 sl.

[38] *Ortenburški rudarski red*; Mohorič, *Dva tisoč let*, str. 28 sl.

[39] Verbič, *Idrijski rudnik*, str. 15 sl.; Valentinitsch, *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk*, str. 18

[40] Gl. Vilfan, *Zemljiška gospostva*, str. 111 sl.

veno in oblastno uveljavitev.[41] Tako so v alpsko-jadranski prostor prišli do prvih desetletij 12. stoletja številni posamezniki, ki ki so pripadali pomembnim plemiškm rodbinam v cesarstvu Otonov in Salijcev. Iz samega središča Cesarstva, s Saške, so zelo zgodaj na Kranjsko prišli Weimar-Orlamünde, na Koroško so jim iz Porenja sledili Eppensteinci in Spanheimi, med prišleki z Bavarske pa so, če naštejemo le nekatere, bili npr. člani grofovskih rodbin, imenovanih po Traungauu (Otokarji), Vohburgu, Bognu, Andechsu in Ebersbergu; slednji so nemara prišli sem že pred koncem 10. stoletja. Med prišleki z Bavarske je bil že najkasneje okrog srede 11. stoletja tudi prvi predstavnik tiste visokoplemiške rodbine, ki se je v novi, kranjski domovini začela imenovati po Turjaku (Auerspergu). Migracija plemstva v slovenski prostor se je nadaljevala tudi v 12. stoletju in še kasneje. V prvi četrtini 12. stoletja so se tako ob srednji Soči ustalili prvi pripadniki bavarske grofovske rodbine, ki se je začela imenovati po Gorici. Pred sredo 12. stoletja pa so prvič otipljive tudi migracije nižjega, ministerialnega plemstva. Tako so npr. prvi ministeriali Spanheimov v Ljubljani izvirali iz Kraiga, Nussberga in Krnosa na Koroškem; salzburški nadškof je na Ptuju za varuha svojih interesov in meje proti Madžarski postavil prvega gospoda Ptujskega, ki je tudi izviral s severa, domnevno z Bavarske. Nekoliko kasneje prvič izpričani ministeriali štajerskih Otokarjev na mariborskem gradu so izvirali iz Gornje Avstrije, medtem ko so na Kras in v Istro prihajali ministeriali goriških grofov z njihovih starih posestev na Zgornjem Koroškem in v Pustriški dolini. Primer goriškega ministerialnega plemstva, ki je bilo podrobneje raziskano, kaže, da je bila njegova mobilnost precejšnja in migracije nekaj običajnega.[42]

Oblikovanje vodilnega družbenega sloja, plemiške skupnosti, ki je kot družbena elita nato stoletja dolgo imela v svojih rokah gospodarsko, vojaško in politično moč in odločala o usodi pokrajin in njenih prebivalcev, je bilo v slovenskem primeru torej povezano z migracijami. Toda v razliko od zgoraj nakazanih »masovnih« migracij, so to bile migracije posameznikov ter manjših skupin sorodstveno in/ali klientelno povezanih ljudi. A kljub temu, da je šlo v celoti gledano za številčno minorno migracijo populacije, je bil njen pomen za takratno družbo nadvse daljnosežen, saj se je z njo vzpostavil novi vladajoči sloj. Prav z dejstvom, da so prvi predstavniki najvišjega plemstva, ki so nato kot nosilci grofovskih in drugih oblastnih uradov ter kot veliki teritorialni zemljiški gospodje tu vladali, prišli v slovenski prostor z nemškega severa, je zvezan stereotip, da gre za tujce, katerih edini cilj je bilo ožemanje domačega slovenskega kmeta. Takšna predstava, ki je nastala v času in kot produkt narodnega obliko-

[41] Gl. npr. Dopsch, *Die steirischen Otakare*, str. 75 sl.; Hausmann, *Die steirischen Otakare*, str. 225 sl.; isti, *Carinziani e stiriani*, str. 547 sl.; Gänser, *Die Mark als Weg zur Macht*, str. 83 sl., 73 sl.; Meyer, Karpf, *Herrschaftsausbau in Südostalpenraum*, str. 491 sl.; Dopsch, Meyer, *Von Bayern nach Friaul*, str. 295 sl.; Štih, *Dve novi notici*, str. sl., isti, *Izvor in začetki*, str. 35 sl.

[42] Pregledno gl. Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 80 sl.; Štih, *Kolonizacija in migracije*, str. 201.

vanja Slovencev v 19. stoletju, niti približno ne odgovarja dejanskemu stanju in je tudi v nasprotju s pojmom migracije same, ki podrazumeva trajno ali pa vsaj dolgoročno premestitev kraja bivanja. Nedvomno je namreč, da so se prvi predstavniki plemstva, ki so prišli v novo okolje, tu v glavnem ustalili, da so si tu ustvarili novi dom, z njim zvezali svojo družinsko in rodbinsko identiteto in da so te plemiške rodbine nato generacije dolgo tu tudi živele in umirale.[43]

Precej manj opazne in oprijemljive, a za srednjeveško družbo v slovenskem prostoru prav tako zelo pomembne, so bile migracije posameznikov, ki so imeli specifična znanja in poklice, ki so bili nosilci najrazličnejših dejavnosti ali pa so kako drugače izstopali. V mislih imam skupine in posameznike, kot so bili trgovci, bankirji, najrazličnejši mojstri in nenazadnje tudi menihi in umetniki. Prav preko njih in njim podobnih se je odvijal kulturni transfer, s katerim so v slovenski prostor in njegovo takratno srednjeveško družbo prihajali kulturni impulzi, nova znanja in tuje prakse, ter jo tako bogatili. V kulturnem oziru, v oblikovanju kulturnih središč in žarišč, so imeli najpomembnejšo vlogo menihi najrazličnejših redov, ki so v samostane na Slovenskem prihajali od drugod, ostajali tu za vse življenje ali pa le za določen čas in tudi na takšen način povezovali slovenski prostor z ostalo Evropo. Eden med njimi je npr. bil kartuzijan Sifrid s Švabskega, avtor nekaj literarnih del, ki je sredi 13. stoletja zapisal, da ga »v Jurkloštru redi slovenska zemlja«.[44] Najpomembnejši korpus srednjeveških rokopisov, ki je nastal v prostoru današnje Slovenije v stiškem skriptoriju v drugi polovici 12. stoletja, je bil v veliki meri ustvarjen s pomočjo iluminatorjev in kopistov, ki so v Stično prišli iz tujine, domnevno iz alzaško-burgundskega in kölnsko-severnonemškega prostora.[45] Eden med njimi je najverjetneje iz alzaške cisterce Neuburg prinesel s seboj *Gesta Friderici*, zgodovino cesarja Friderika Barbarosse avtorjev Otona Freisinškega in Rahewina, ki so jo okrog 1170 v stiškem skriptoriju prepisali za domačo knjižnico in je danes eden najpomembnejših rokopisov tega znamenitega dela.[46] Precej kasneje, v prvi polovici 15. stoletja sta dva zapisovalca, od katerih je eden izviral iz češkega prostora, napisala slovenske Stiške rokopise. Iz tujine, »iz daljnih dežel«, najverjetneje iz francoskega prostora, je v Stično že s prvim opatom prišel tudi stavbni mojster Mihael, ki je bil »latinskega rodu«. V Stični je zgradil samostansko cerkev, tedaj na Kranjskem verjetno najbolj prestižno iz kamna zidano stavbo in danes nemara najpomembnejši spomenik romanske arhitekture pri nas. Dolenjska je postala njegova nova domovina; tu je kot plačilo za svoje delo prejel od samostana posest, ki mu je omogočala nadaljno eksistenco, v podložnici samostanskega odvetnika Alberta Višnjegorskega je Mihael našel svojo ženo in najprej njej, nato pa še njunim otrokom kupil svobodo.[47]

[43] Gl. Štih, *Srednjeveško plemstvo*, str. 61 sl.; isti, *Miti in stereotipi*, str. 46.

[44] Gantar, *Sifridova pesem*, str. 231 sl.

[45] Golob, *Srednjeveški kodeksi.*

[46] Bernhard, *Das Kloster Sittich*, str. 147 sl.

[47] Gl. Zadnikar, *Romanika*, str. 258 sl.; objava listine: *Documenta patriarchalia*, S 7.

Navedeni primeri – brez težav bi jih bilo mogoče še pomnožiti – dovolj ilustrativno opozarjajo na osebne in institucionalne stike, ki so povezovali evropske samostane različnih redov. Z njimi se je že v 12. stoletju izoblikovala mreža samostanskih knjižnic, ki je prepredla Evropo. Poti za izposojnaje, naročanje, prepisovanje ali pa kupovanje knjig so postale ustaljene. Fondi slovenskih srednjeveških samostanskih knjižnic z bibličnimi, patrističnimi, liturgičnimi, eksegetskimi in drugimi teološkimi spisi, z redovnimi besedili, glasbenimi, jezikovnimi in slovarskimi deli, z avtorji s področja sholastike in mistike, pa z literaturo o (kanonskem) pravu, filozofiji, zgodovini, medicini, botaniki ipd. zgodovorno pričajo o vpetosti slovenskega ozemlja v evropski duhovni in kulturni prostor tistega časa in o vlogi meniških skupnosti pri tem kulturnem transferju.[48]

K temu transferju so veliko prispevali tudi najrazličnejši umetniki in mojstri, ki so bodis sami, bodisi v okviru celotnih stavbarskih in kiparskih delavnic prihajali v slovenski prostor in vanj prenašali v njihovem času moderne umetnostne sloge in vzore. Tako je npr. na južnem Štajerskem okrog Ptuja okrog 1400 pustila močno sled stavbarska in kiparska delavnica, ki se je proslavila s postavitvijo Mariji posvečene cerkve na Ptujski gori. Ta cerkev ni le »visoka pesem slovenske gotike« (M. Zadnikar), ampak tudi najbolj reprezentativen spomenik plemiškega mecenstva v slovenskem prostoru. Po imenu sicer anonimni mojstri, ki so jo gradili in opremljali, so izhajali iz tradicije (delavnice) Petra Parlerja, drugega graditelja stolnice sv. Vida v Pragi in njegovega sina Venclja, k nam pa so prišli preko Dunaja.[49] V razliko od anonimnih ptujskogorskih mojstrov – če naj navedem samo še en primer, ki ilustrira migracije umetnikov – spada okvirno pol stoletja mlajši slikar Janez Ljubljanski med najbolje poznane in dokumentirane osebnosti iz sveta srednjeveške umetnosti na Slovenskem. Doma je bil s Koroške, iz Beljaka, kjer se je izšolal v delavnici svojega očeta, prav tako znanega slikarja Friderika. Okrog 1440 je postal ljubljanski meščan in je deloval zlasti na Dolenjskem. Njegov kranjski opus, nastal nekako med letoma 1440 in 1460, je predstavljal vrhunec in hkrati labodji spev mehkega sloga v osrednji Sloveniji.[50]

Pomembno vlogo v kulturnem in intelektualnem transferju so v poznem srednjem veku, zlasti od 15. stoletja naprej, imeli tudi številni študentje, ki so hodili študirat na severnoitalijanske ali južnonemške univerze. Med temi sholarji je bilo nemara še največ župnikov, ki so si od svojih škofov izprosili dovoljenje, da so smeli zaradi študija zapustiti svoje službe in beneficije (s katerimi so si financirali študij) in katerim je izobrazba odpirala pot do še višjih služb in boljšega družbenega položaja. Eden med njimi, če navedemo samo morda najbolj znanega, je bil župnik v Stražišču pri Kranju in kasnejši prvi ljubljanski

[48] Štih, Simoniti, *Na stičišču svetov*, str. 179 sl.

[49] Vidmar, *Die Herren von Pettau*, str. 242 sl.

[50] Stele, *Der Maler »Johannes concivis in Laybaco«*, str. 81 sl.

škof Sigismund Lamberg, ki je na Dunaju končal artistično fakulteto, v Padovi pa študij kanonskega prava. Za skupnost študentov je bila značilna izrazita mobilnost, manj pa je šlo za prave migracije, saj so se po nekaj letnem študiju, ki se velikokrat tudi ni končal s pričakovanim uspehom, bolj praviloma kot izjemoma vračali domov. Seveda pa ni manjkalo tudi takšnih, ki jim je pridobljena izobrazba omogočila ugledne kariere v tujini – bodisi na različnih univerzah, bodisi v službah različnih cerkvenih in posvetnih knezov. Postali so pravi intelektualni emigranti. Kot primer velja na tem mestu omeniti samo Tomaža Prelokarja iz Celja, ki mu je ravno odlična izobrazba omogočila, da je kljub verjetno skromnemu socialnemu izvoru naredil imenitno kariero: 1448 je dosegel artistični bakalavrij na dunajski univerzi, kjer je nekaj časa predaval, nato si je leta 1466 v Padovi pridobil juridični doktorat in stopil v službo cesarja Friderika III. Leta 1477 je postal prošt kolegiatnega kapitlja pri Sv. Štefanu na Dunaju in s tem kancler dunajske univerze, bil verjetno že od leta 1471 prvi humanistični učitelj bodočega cesarja Maksimilijana I. in postal končno leta 1491 škof na drugi najstarejši nemški škofiji v Konstanci ob Bodenskem jezeru, kjer je leta 1496 tudi umrl.[51]

Podoben pomen kot menihi, le da na drugem področju, so imeli trgovci, bankirji in podobni posredniki dobrin in denarja. Tudi pri njih je šlo za v populacijskem smislu majhno skupino prebivalstva, a pomen, ki ga je imela za srednjeveško družbo, je bil neprimerno večji. S to skupino tesno povezana mesta so doživela od visokega srednjega veka naprej nezaustavljiv polet, v katerem se je povsem spremenila tradicionalna podoba na agrarni produkciji temelječe fevdalne družbe. Posredovanje najrazličnejših dobrin in produktov, kar je bila in je temeljna vloga trgovcev, je že samo po sebi zahtevalo veliko mobilnost. Potovanja s sejma na sejem, iz mesta v mesto, kjer je bilo možno ponuditi blago, so spadala med vsakodnevna trgovska opravila in če je bilo potrebno, so trgovci v iskanju boljših poslovnih priložnosti menjavali tudi kraje svojega bivanja – pripadnost enemu mestu, izraženo v statusu meščana, so zamenjali s pripadnostjo drugemu. Migracij teh vrst tudi v slovenskem prostoru ni moglo biti malo, saj so bila nenazadnje vsa mesta produkt migracijskih gibanj in z njimi zvezane socialne mobilnosti.[52] A celoviteje in kompleksneje ta pojav, ki bi v prvi vrsti zahteval – ob ustreznem gradivu seveda – prozopografske raziskave posameznih meščanskih oziroma trgovskih družin, še ni bil obdelan.[53] Slika migracij nosilcev trgovskih dejavnosti, ki so bili tudi socialno najpomembnejši sloj mestnega prebivalstva, je zato za srednji vek precej fragmentarna.

---

[51] Podrobneje o vsem tem gl. Simoniti, *Humanizem*, str. 59 sl., 113 sl.

[52] Dobro predstavo o mobilnosti in migracijah trgovcev nudi razprava Josipa Žontarja, *Villach und der Südosten*, str. 459 sl.

[53] Z izjemo Ljubljane (temeljno Kos, *O izvoru*) in Maribora (temeljno Weiss, *Die Burger*), ki imata tudi sistematično objavljene vire za svojo starejšo zgodovino.

Če pustimo ob strani migracije na kratke razdalje, ki so iz bolj ali manj neposrednega agrarnega okolja pripeljale v mesta v prvi vrsti obrtnike in tiste nižje socialne sloje, ki niso imeli meščanskega statusa, se zdi, da so trgovci in bankirji v slovenski prostor prihajali predvsem z italijanskega zahoda (čeprav so seveda pomembno vlogo imeli tudi trgovci iz južnonemškega prostora[54]). To seveda še zlasti velja za obalna mesta v Istri, ki so bila zaradi zgodovinsko-jezikovnih razlogov in beneške prisotnosti že sama po sebi »laška« in kjer je npr. samo v Piranu v 14. stoletju delovalo več florentinskih bankirskih družin.[55] A zelo zgodaj srečamo italijanske trgovce in posojevalce denarja tudi v mestih v notranjosti. Med njimi so najbolj znani ljubljanski Porgerji, ki so bili v zgodovinopisju ocenjeni kot najpomembnejša ljubljanska meščanska rodbina poznega srednjega veka.[56] V Ljubljano, kjer se prvič omenjajo 1280, so verjetno prišli iz Furlanije, s katero so vzdrževali intenzivne poslovne stike. Kot kaže že njihov priimek (od nem. *borgen*), so se poleg trgovine ukvarjali predvsem z nepremičninskimi in denarnimi posli in na takšen način prišli do velikega premoženja. Zastavnemu gospodu Kranjske in mestnemu gospodu Ljubljane, koroškemu vojvodi Henriku Goriško-Tirolskemu, so za zakupnino posojali velike vsote denarja in deželni knez je svojega bankirja Jakoba Porgerja enkrat pred aprilom 1321 celo postavil za oskrbnika dežele Kranjske in mu desetletje kasneje podelil v pravi fevd grad in gospostvo Goričane severno od Ljubljane.[57] Toda kljub velikemu bogastvu, socialnemu dvigu in nemara tudi že plemiškemu načinu življenja, stanovske meje, ki jih je ločevala od plemstva, Porgerji vendarle niso uspeli prestopiti.

Kasneje, že na prehodu srednjega v novi vek, so se v zvezi s tranzitno trgovino med Ogrsko in severno Italijo začele zlasti v Ljubljano in na Ptuj naseljevati italijanske trgovske družine, kot so bili Lanthieri, Maffette, Regali, Martinenghi, Moscon in druge.[58] A prav s Ptuja poznamo tudi primere, ko so tamkajšnji domači trgovci, ki so obogateli v trgovni na dolge razdalje med Nemčijo, Madžarsko in Italijo, emigrirali in svojo dejavnost prenesli drugam. Tako so ob koncu srednjega veka v Nürnbergu kar trije med tamkajšnjimi najbogatejšimi mestnimi patriciji izvirali s Ptuja.[59] Zlasti uspešen je bil Hans Thumer, ki je bil zaradi svojega premoženja, ki je na vrhuncu znašalo 100.000

---

[54] Za ilustracijo, čeprav se nanaša v glavnem na 16. stol., gl. npr. Žontar, *Villach und der Südosten*, str. 459 sl.

[55] Peršič, *Židje*, str. 77 sl.

[56] Gestrin, *Doneski*, str. 201. Za Porgerje gl. tudi: Žontar, *Banke in bankirji*, str. 22 sl.; Zwitter, *Starejša kranjska mesta*, str. 45 sl.; Kos, *O izvoru*, str. 13 sl.; Kos, *Med gradom in mestom*, str. 178 sl.

[57] GZLj 1, št. 39 (1330: Goričane); GZLj 2, št. 4 (1321: kranjski okrbnik).

[58] Žontar, *Villach und der Südosten*, str. 476 sl.; Gestrin, *Trgovina slovenskih dežel*, str. 97 sl.

[59] Klier, *Beziehungen Nürnbergs zu Pettau*, str. 83 sl.

zlatnikov, imenovan kar »*der Reiche*«, bogataš. Hans si je svoje premoženje ustvaril s prodajo sukna, ki ga je v velikih količinah kupoval v Frankfurtu in ga preko Salzburga in Ptuja izvažal na Madžarsko, od koder je v Italijo prodajal živino in kože. V šestdesetih letih 15. stoletja je na Ptuju izpričan kot mestni svétnik in celo kot mestni sodnik. Kmalu po uničujočem turškem vpadu na spodnjo Štajersko leta 1472 je zapustil domače mesto in prenesel svoje aktivnosti in kapital v Nürnberg, kjer si je leta 1477 pridobil meščanske pravice in kjer je leta 1498 tudi umrl.[60]

Primerov, kot je bil Hans Thumer, ki je emigriral, ali pa na drugi strani Johannes Baptista Lanthieri, ki je konec 15. stoletja prišel iz Bergama v Ljubljano, kjer je bil leta 1504 izvoljen za njenega prvega župana,[61] je bilo seveda še mnogo več. Prav tako bi bilo mogoče navesti še celo vrsto primerov, ki bi pričali o migracijah drugim družbenim slojem, skupnostim ali poklicem pripadajočih skupin in posameznikov in ki v tem sumarnem in parcialnem pregledu niso bili omenjeni. Med njimi so bili npr. Judje – podrobneje so obravnavani na drugem mestu – ali pa vojaški najemniki, med katerimi je v slovenski srednjeveški zgodovini gotovo najbolj poznan Jan Vitovec. Ta je prišel v službo Celjskih grofov kot skromen najemnik s Češke, se kmalu uveljavil kot vojskovodja, bil po propadu Celjskih povzdignjen v plemiški stan in postal pomemben zemljiški posestnik na koroškem in v Zagorju ter Slavoniji.[62] Prav tako bi bilo zanimivo z vidika migracij raziskati vprašanje zemljiškogospostvenih oskrbnikov in drugega gospoščinskega personala ali pa deželnih uradnikov. Nič manj pomembno bi bilo vedeti, koliko je bilo – in tudi kateri so bili – pripadnikov beneških patricijskih družin, ki so kot predstavniki in v službi Serenissime prišli v istrska obmorska mesta in tu ostali. Ali pa kako so bili migracijam podvrženi najrazličnejši cerkveni dostojanstveniki, kot je bil npr. umetnosti zelo naklonjen kranjski župnik Koloman iz spodnjeavstrijskega Mannswörtha, po katerega naročilu je okrog leta 1410 kranjska župnija dobila tri kaligrafsko in iluminatorsko nadpovprečno kvalitetne liturgične kodekse.[63] Vse to in še mnogo več, bi lahko dodatno osvetlilo vlogo migracij v genezi kompleksnega kulturnega prostora, ki se je izoblikoval do konca srednjega veka med severnim Jadranom in vzhodnimi Alpami in ki ga je nato tako jedrnato opisal Trubar, čeprav splošne slike o mestu migracij v slovenskem srednjem veku, ki jo je skušal orisati ta prispevek, v bistvenem ne more spremeniti.

[60] Pickl, *Geadelte Kaufherren*, str. 20 sl.
[61] Žontar, *Villach und der Südosten*, str. 476; Fabjančič, *Zgodovina* 2, str. 28 sl.
[62] *Cillier Chronik*, c. 16, 35, 42
[63] Kos, Stele, *Srednjeveški rokopisi*, str. 149 sl.

Viri in literatura

Viri

CDAF 1 – *Codex diplomaticus Austriaco-Frisingensis* (ed. Jospeh Zahn, Fontes rerum Austriacarum II/31, Wien 1870).

CDI – *Codice Diplomatico Istriano* 1–5 (ed. Pietro Kandler, Trieste ²1986).

Cillier Chronik (Hg. Franz Krones, Die Freien von Saneck und Ihre Chronik als Grafen von Cilli. 1. Teil: Die Freien von Saneck und der erste Graf von Cilli. 2. Teil: Die Cillier Chronik (Graz 1883) str. 49–173.

D. H. IV. – *Die Urkunden Heinrichs IV.* (ed. Dietrich v. Gladiss, Monumeta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 6/2, Hannover ²1978).

D. O. I. – *Die Urkunden Konrad I., Heinrich I. und Otto I.* (ed. Theodor Sickel, Monumeta Germaniae Historica, Diplomata regum et imperatorum Germaniae 1, München ²1980).

Documenta patriarchalia res gestas slovenicas illustrantia. Listine oglejskih patriarhov za slovensko ozemlje in listine samostanov v Stični in Gornjem Gradu (1120–1251) / Patriarchenurkunden von Aquileia für Slowenien und die Urkunden der Klöster Sittich und Oberburg (1120–1251) (izd./Hg. Günther Bernhard, Wien/Dunaj–Ljubljana 2006).

GZLj – *Gradivo za zgodovino Ljbljane* 1–12 (izd. Božo Otorepec, Ljubljana 1956–1968).

Noticia bonorum de Lonka (izd. Pavle Blaznik, Urbarji freisinške škofije, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4, Ljubljana 1963) str. 127–128.

Ortenburški rudarski red (ur. Irena Lačen Benedičič, Planina pod Golico 2001).

Piccolomini Eneas Silvius postea Pius papa II, De Europa (ed. Adrianus van Heck, Studi e testi 398, Città di Vaticano 2001).

Pisma Primoža Trubarja (izd. Jože Rajhman, Korespondence pomembnih Slovencev 7, Ljubljana 1986).

Pisma slovenskih protestantov (izd. Jože Rajhman, Korespondence pomembnih Slovencev 11, Ljubljana 1997).

Placitum Rizianense (ed. Harald Krahwinkler, ...in loco qui dicitur Riziano... Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804, Knjižnica Annales 40, Koper 2004) str. 67–81.

Truber Primus, Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk (Hg. Oskar Sakrausky, Studien und Texte zur Kirchengeschichte und Geschichte V/1, Wien 1989).

Urbarji freisinške škofije (izd. Pavle Blaznik, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 4, Viri za zgodovino Slovencev 4, Ljubljana 1963).

Urbarji Slovenskega Primorja 2 (izd. Milko Kos, Srednjeveški urbarji za Slovenijo 3, Viri za zgodovino Slovencev 3, Ljubljana 1954).

Literatura

Bernhard Günther, Das Kloster Sittich und die Gesta Friderici. Neue Erkenntnisse zur Überlieferungsgeschichte einer Handschrift, v: Vincenc Rajšp, Ernst Bruckmüller (ur.), *Vilfanov zbornik. Pravo – zgodovina – narod* (Ljubljana 1999) str. 147–162.

Blaznik Pavle, *Kolonizacija Selške doline* (Ljubljana 1928).

Borgolte Michael, Migrationen als transkulturelle Verflechtung im mittelalterlichen Europa. Ein neuer Pflug für alte Forschungsfelder, v: *Historische Zeitschrift* 289 (2009) str. 262–285.

Dopsch Heinz, Die steirischen Otakare. Zu ihrer Herkunft und ihren dynastischen Verbindungen, v: Gerhard Pferschy (Hg.), *Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer. Festschrift zur 800. Wiederkehr der Erhebung zum Herzogtum* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchiv 10, 1980) str. 75–139.

Dopsch Heinz, Meyer Therese, Von Bayern nach Friaul. Zur Herkunft der Grafen von Görz und ihren Anfägen in Tirol, Kärnten und Friaul, v: *Zeitschrift für Bayerische Landesgeschichte* 65 (2002) str. 295–372.

Esders Stefan, Regionale Selbstbehauptung zwischen Byzanz und dem Frankenreich. Die inquisitio der Rechtsgewohnheiten Istriens durch die Sendboten Karls des Großen und Pippins von Italien, v: Stefan

Esders, Thomas Scharff (Hg.), *Eid und Wahrheitssuche. Studien zu rechtlichen Befragungspraktiken in Mittelalter und frühen Neuzeit* (Gesellschaft, Kultur und Schrift. Mediävistische Beiträge 7) str. 49–112.

Fabjančič Vladislav, *Zgodovina ljubljanskih sodnikov in županov 1269–1820, 2. zv.: Župani in sodniki 1504–1605* (Gradivo in razprave 23, Ljubljana 2003).

Gantar Kajetan, Sifridova pesem o vojvodu Leopoldu VI. Gesta ducis Leupoldi, v: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 47, n. v. 12 (1976) str. 231–243.

Gänser Gerald, Die Mark als Weg zur Macht am Beispiel der »Eppensteiner«, v: *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 83 (1992) str. 83–125; 85 (1994) str. 73–122.

Geary Patrick J., *Mit narodov. Srednjeveški izvori Evrope* (Ljubljana 2005).

Gestrin Ferdo, Doneski k zgodovini Ljubljane v srednjem veku, v: *Zgodovinski časopis* 5 (1951) str. 192–208.

Gestrin Ferdo, Trgovina slovenskih dežel z italijanskimi ob koncu srednjega veka, v: *Zgodovinski časopis* 29 (1975) str. 89–108.

Golec Boris, Was bedeutet »slowenisch« und »deutsch« in den krainischen und untersteierischen Städten der Frühen Neuzeit?, v: Harald Heppner (Hg.), *Slowenen und Deutschen im gemeinsamen Raum. Neue Forschungen zu einem komplexen Thema* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission 38, München 2002) str. 37–64.

Golob Nataša, *Srednjeveški kodeksi iz Stične. XII. stoletje* (Monumenta Slovenica 4, Ljubljana1994).

Grafenauer Bogo, *Oblikovanje severne slovenske narodnostne meje* (Zbirka Zgodovinskega časopisa 10, Ljubljana 1994).

Grafenauer Bogo, Problem migracij v zgodovini Slovencev, v: *Zgodovinski časopis* 45 (1991) str. 189–201.

Hausmann Friedrich, Die steirischen Otakare, Kärnten und Friaul. Besitz, Dienstmannschaft, Ämter, v: Gerhard Pferschy (Hg.), *Das Werden der Steiermark. Die Zeit der Traungauer. Festschrift zur 800. Wiederkehr der Erhebung zum Herzogtum* (Veröffentlichungen des Steiermärkischen Landesarchiv 10, 1980) str. 225–275.

Hausmann Friedrich, Carinziani e stiriani in Friuli, v: Giuseppe Fornasir (a cura di), *Il Friuli dagli Ottoni agli Hohenstaufen. Atti del convegno internazionale di studio* (Udine 1983) str. 547–596.

Katičić Radoslav, *Ein Ausblick auf die slawischsprachige Völkerwelt im Südosten* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Schriften der Balkan-Komission, Philologische Abteilung 37, Wien 1996).

Klebel Ernst, 1958, Über die Städte Istriens, v: *Studien zu den Anfängen des europäischen Städtewesens* (Vorträge und Forschungen 4, Lindau-Kostanz 1958) str. 41–62.

Klier Richard, Beziehungen Nürnbergs zu Pettau im 15. Jahrhundert, v: *Südostdeutsches Archiv* 10 (1967) str. 83–101.

Kos Dušan, *Med gradom in mestom. Odnos kranjskega, slovenještajerskega in koroškega plemstva do gradov in meščanskih naselij do začetka 15. stoletja* (Zbirka ZRC 1, Ljubljana 1994).

Kos Milko, Kolonizacija in populacija v srednjem veku, v: Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 1: Agrarno gospodarstvo* (Ljubljana 1970) str. 67–88.

Kos Milko, O izvoru prebivalcev Ljubljane v srednjem veku, v: *Zgodovinski časopis* 10–11 (1956–1957) str. 7–31.

Kos Milko, 1950, O starejši slovenski kolonizaciji kolonizaciji v Istri, v: *Razprave I. razreda Slovenske akademije znanosti in umetnosti 1* (1950) str. 53–82.

Kos Milko (s sodelovanjem:), Stele France, *Srednjeveški rokopisi v Sloveniji* (Ljubljana 1931)

Krahwinkler Harald, *...in loco qui dicitur Riziano... Zbor v Rižani pri Kopru leta 804 / Die Versammlung in Rižana/ Risano bei Koper/Capodistria im Jahre 804* (Knjižnica Annales 40, Koper 2004),

Krauss Marita, Integration und Akkulturation, v: Mathias Beer, Martin Kintzinger, Marita Kraus (Hg.), *Migration und Integration. Aufnahme und Eingiederung im historischen Wandel* (Stuttgart 1997) str. 11–25.

Levak Maurizio, *Slaveni vojvode Ivana. Kolonizacija Slavena u Istri u početnom razdoblju franačke uprave* (Zagreb 2007).

Makarovič Gorazd, *Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo* (Ljubljana 2008).

Manning Patrick, *Migraton in World History* (Rotuledge, Oxford–New York 2005).

Meyer Therese, Karpf Kurt, Herrschaftsausbau in Südostalpenraum am Beispiel einer Bayerischen

Adelsgruppe. Untersuchungen zum Freisinger Vizedom Adalbert, zur Herkunft der Eurasburger in Bayern, der Grafen von Tirol und der Grafen von Ortenburg in Kärnten, v: *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 62 (2000) str. 491–539.

Mohorič Ivan, *Dva tisoč let železarstva na Gorenjskem* (Ljubljana 1969).

Müller Jakob, Raba imena Slovenci v 16. stoletju, v: *Škrabčeva misel* 4 (2002) str. 21–41

Müller Jakob, Temelji slovenskega knjižnega jezika v 16. stoletju, v: *Slavistična revija* (= Trubarjeva številka) 56/57 (2008/2009) str. 166–171.

Peršič Janez, *Židje in kreditno poslovanje v srednjeveškem Piranu* (Historia 3, Ljubljana 1999).

Pickl Othmar, Geadelte Kaufherren. Untersuchungen zum Übertritt reicher steirischer Kaufleute des 15. und 16. Jahrhunderts in den Adelstand, v: *Blätter für Heimatkunde* 44 (1970) str. 20–28.

Pirchegger Hanns, Überblick über die territoriale Entwicklung Istriens, v: *Erläterungen zum Historischen Atlas der österreichischen Alpenländer I/4* (Wien 1929) str. 489–531.

Pleterski Andrej, De Sclavis autem unde dicitis. Slovani in Vlahi na 'nikogaršnjem' ozemlju istrskega zaledja, v: *Istra med Vzhodom in Zahodom. Ob 1200 letnici Rižanskega zbora* (Acta Histriae 13/1, Koper 2005) str. 113–150.

Pohl Walter, *Die Volkerwanderung. Eroberung und Integration* (Stuttgart–Berlin–Köln 2002).

Pohl Walter, Etnični preobrat zgodnjega srednjega veka in njegov vpliv, v: *Zgodovinski časopis* 62 (2008) str. 271–285.

Posch Fritz, Siedlung und Bevölkerung, v: *Österreich im Hochmittelalter (907 bis 1246)* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Komission für die Geschichte Österreichs 17, Wien 1991) str. 359–444.

Simoniti Primož, *Humanizem na Slovenskem in slovenski humanisti do srede 16. stoletja* (Ljubljana 1979).

Stele France, Der Maler »Johannes concivis in Laybaco«, v: *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte* (Villach 1960) str. 81–113.

Štih Peter, Begegnung, Akkulturation und Integration am Berührungspunkt der romanischen, germanischen und slawischen Welt (v tisku za *Vorträge und Forschungen*).

Štih Peter, Dve novi notici za najstarejšo zgodovino Ljubljane, v: *Zgodovinski časopis* 56 (2002) str. 7–42.

Štih Peter, Izvor in začetki škofijske posesti na današnjem slovenskem ozemlju, v: Matjaž Bizjak (ur.), *Blaznikov zbornik* (Ljubljana–Škofja Loka 2005) str. 35–48.

Štih Peter, Karantanci – zgodnjesrednjeveško ljudstvo med Vzhodom in Zahodom, v: *Zgodovinski časopis* 61 (2007) str. 47–58.

Štih Peter, Kolonizacija in migracije v slovenskih deželah v visokem in poznem srednjem veku, v: *Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1994*, 25 (Eisenstadt 1996) str. 195 – 212.

Štih Peter, Miti in stereotipi v podobi starejše slovenske nacionalne zgodovine, v: *Mitsko in stereotipno v slovenskem pogledu na zgodovino. Zbornik 33. zborovanja ZZDS* (Zbirka ZČ 32, Ljubljana 2006) str. 25–47.

Štih Peter, Srednjeveško plemstvo in slovensko zgodovinopisje, v: Vincenc Rajšp et al. (ur.), *Melikov zbornik. Slovenci v zgodovini in njihovi srednjeevropski sosedje* (Ljubljana 2001) str. 61–72.

Štih Peter, *»Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza«. Študija o dveh listinah cesarja Otona III. iz leta 1001 za oglejskega patriarha Johannesa in furlanskega grofa Werihena (DD. O. III. 402 in 410)* (Nova Gorica 1999).

Štih Peter, Simoniti Vasko, *Na stičišču svetov. Slovenska zgodovina od prazgodovinskih kultur do konca 18. stoletja* (Ljubljana 2009).

Štuhec Marko, *Besede, ravnanja in stvari. Plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja* (Ljubljana 2009).

Valentinitsch Helfried, *Das landesfürstliche Quecksilberbergwerk Idria 1575–1659* (Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde der Steiermark 32, Graz 1981).

Verbič Marija, *Idrijski rudnik do konca 16. stoletja* (tipkopisna disertacija, Ljubljana 1966).

Vidmar Polona, *Die Herren von Pettau als Bauherren und Mäzene* (Graz 2006).

Vilfan Sergij, Die deutsche Kolonisation nordöstlich der oberen Adria und ihre sozialgeschichtlichen Grundlagen, v: Walter Schlesinger (Hg.) *Die deutsche Ostsiedlung des Mittelalters als Problem der europäischen Geschichte* (Vorträge und Forschungen 18, Sigmaringen 1974) str. 567–694.

Vilfan Sergij, Koprski glavar Slovanov v avstrijsko-beneški vojni 1508–1516, v: *Kronika* 2 (1954) str. 24–29.

Vilfan Sergij, Kulturregion und Nation. Gemeinschaften und Gemeinsamkeiten, v: Manfred Prisching (Hg.), *Identität und Nachbarschaft. Die Vileflat der Alpen-Adria-Länder* (Studien zu Politik und Verwaltung 53, Wien–Köln–Graz 1994) str. 91–113.

Vilfan Sergij, *Rechtsgeschichte der Slowenen bis zum Jahre 1941* (Grazer Rechts- und Staatswissenschaftliche Studien 21, Graz 1968).

Vilfan Sergij, Zemljiška gospostva, v: Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Sergij Vilfan (red.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog 2: Družbena razmerja in gibanja* (Ljubljana 1980) str. 75–239.

Vilfan Sergij, *Zgodovinska pravotvornost in Slovenci* (Pravna obzorja 5, Ljubljana 1996).

Vilfan Sergij, Zur Strukturen der freisingischen Herrschaften südlich der Tauern im Frühmittelalter, v: Günther Hödl, Johannes Grabmayer (Hg.), *Karantanien und der Alpen-Adria-Raum im Frühmittelalter* (2. St. Veiter Historikergespräche, Wien–Köln–Weimar) str. 210–222.

Weiss Norbert, *Die Burger von Marburg an der Drau. Prosopographische Untersuchung* (Schriftenreihe des Instituts für Geschichte 10, Graz 1998).

Wolf Hartmut, Vermutungen zum Ende antiker Lebensformen im südöstlichen Alpenraum, v: Rajko Bratož (izd.), *Slovenija in sosednje dežele med antiko in karolinško dobo. Začetki slovenske etnogeneze 1* (Situla 39 – Razprave I. razreda SAZU 18, Ljubljana 2000) str. 27–40.

Zadnikar Marijan, *Romanika v Sloveniji. Topologija in morfologija sakralne arhitekture* (Ljubljana 1982).

Zwitter Fran, *Starejša kranjska mesta in meščanstvo* (Ljubljana 1929).

Žontar Josip, Banke in bankirji v mestih srednjeveške Slovenije, v: *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo* 13 (1932) str. 21–35.

Žontar Josef (Josip), Villach und der Südosten. Zur Geschichte der wirtschaftlichen und verwandschaftlichen Beziehungen Villachs und seiner Bewohner zu Krain, dem Küstenlande und Kroatien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts, v: *900 Jahre Villach. Neue Beiträge zur Stadtgeschichte* (Villach 1960) str. 459–522.

Žvanut Maja, *Od viteza do gospoda* (Ljubljana 1994).

Vasko Simoniti

O toleranci in migracijah v zgodnjem novem veku

SIMONITI Vasko, dr., red. prof., Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, vasko.simoniti@guest.arnes.si.

Razprava obravnava vprašanje tolerance in verske svobode ter z njima povezane prisilne migracije v evropskem in slovenskem prostoru v zgodnjem novem veku. Verski razkol, ki je izbruhnil v 16. stoletju, je usodno vplival na versko-politično podobo nemškega cesarstva in s tem tudi slovenskega ozemlja. Verski spopadi so spodbudili razmišljanja humanističnih mislecev o toleranci in verskem pluralizmu, medtem ko je zgodnje novoveška politika težila k verskemu in političnemu poenotenju državnega (deželnega) teritorija in s tem zavračanju vsakršne strpnosti do drugovercev vse do izdaje tolerančnega patenta leta 1781. Verska netoleranca je v tem obdobju pri nas povzročila znatne prisilne migracije versko neprilagodljivega prebivalstva. Prisilne migracije pa so neposredno in posredno vplivale tudi na druge oblike migracij, ki pa, kot ugotavlja avtor skozi pregled zgodovinopisja o tej problematiki, niso bile razsežne, a so vendarle pustile sledi v mentalni podobi in identiteti prebivalstva, ki so ju še najbolj zaznamovale tiste migracije, ki so bile izrazito prepoznavne in povezane z dolgotrajnim procesom verskega poenotenja.

Ključne besede: Verska svoboda, toleranca, netoleranca, concordia, konfesionalizacija, protestantizem, rekatolizacija, migracije, zgodovinopisje.

Najprej zgodba izpred petdesetih let o dveh izrečenih stavkih, ki se glasita takole: »Non mi voglio sentire questa lingua sporca!«

»Ma muči, muči ti prekleti Serb!« Dialog je nastal med Mariom Rodinisom in njegovo ženo Nado (rojeno Simoniti), ko se je slednja pogovarjala s svojo sestro v slovenskem jeziku (v briškem dialektu). Zanimivost tega anekdotičnega dogodka, ki je bil v toku neke druge naracije zgolj hipna »duhovitost« med zakoncema, je večplastna. Na eni strani kaže na nestrpnost do jezika, katerega uporaba je imela za njega ideološki predznak kot posledica vojno-političnih dogodkov po drugi svetovni vojni; na drugi strani pa dialog kaže na dve različni etnični (nacionalni) okolji, v katera sta mož in žena spadala v času njunega življenja, vendar pa po njunem vedenju in prepričanju po svoji daljnih prednikih dejansko nista izvirala iz teh okolij. On je bil namreč doma iz otoka Cresa, vendar naj bi bil po svojih daljnih prednikih srbskega porekla. Že vsaj od začetka 19. stoletja naj bi se italijanizirali, tako da je dobil prejšnji priimek Rodinić ustrezno italijansko obliko Rodinis.[1] Med drugo svetovno vojno, ob kapitulaciji Italije, je omenjeni prišel

[1] V zgodnjem novem veku so na Cresu in Lošinju znane družine, ki nosijo bodisi en ali drugi priimek, Čoralić, *Iz pomorske prošlosti*, str. 143–182.

v Italijo in se naselil v mestecu Ronchi (Ronke) v bližini Monfalcona (Tržiča). Njegova žena je bila doma iz Goriških Brd, po svojih daljnih prednikih pa je furlanska (italijanska) družina Simoniti izvirala iz kraja Sanguarzo (Šenčur) pri Čedadu. Sredi 18. stoletja, ko so se državne meje med Beneško republiko in Habsburško monarhijo uskladile s cerkvenimi mejami škofij, so se predniki Nade Simoniti preselili v niti ne dvajset kilometrov oddaljena Brda pod habsburško oblast, kjer so se v slovenskem okolju povsem slovenizirali šele v drugi polovici 19. stoletja. On po svojem poreklu Srb je bil Italijan, ona po svojem poreklu Furlanka (Italijanka) je bila Slovenka. Primer nam govori o različnih ravneh politične, socialne in tudi kulturne zgodovine:

- Prvič, v določenem trenutku izražen očitek moža ženi glede uporabe jezika in žene možu glede njegovega etničnega izvora je pokazal pravzaprav njuno ideološko stališče do narodov in prostora v katerem nista več prebivala. On ni maral poslušati slovenskega jezika zato, ker je enačil Slovence z družbenopolitičnim prostorom oziroma politiko, v katero so bili Slovenci vpeti po drugi svetovni vojni in zaradi katere je moral on oditi. Ona mu je odgovorila, da ni nič boljši od Slovencev, saj ni Italijan, kot misli, da je, ampak dejansko Srb, kateri pa so v novi stvarnosti v Jugoslaviji enaki kot Slovenci, če ne še slabši od njih.
- Drugič, v časovnem loku zgodovine sta izrečena očitka groteskna in nesmiselna. On je izražal posredno prezir do tiste etnične skupnosti, kateri je pripadala ona (slovenski), kot da je na nižji civilizacijski ravni od tiste, h kateri se je sam prišteval (italijanski). Ona je uvrščala tisto etnično skupnost, iz katere je izviral on (iz srbske), na nižjo (ali vsaj enako) civilizacijsko raven od tiste etnične skupnosti, h kateri se je prištevala sama (k slovenski), čeprav je izvirala iz druge (furlanske, italijanske).
- Tretjič, kulturni vpliv (v najširšem pomenu te besede) večinske etnične (nacionalne) skupnosti je v moderni dobi večinoma prevladal v odnosu do tujca posameznika ali skupine posameznikov, jih preobrazil, tako da so prevzeli življenjske vzorce večine in postali njen naravni sestavni del. Na širši ravni je bilo srečanje in preživetje etničnih (narodnih) skupin posledica velikosti in čimbolj homogene razprostranjenosti le-teh na določenem ozemlju z njihovo kulturo in iz nje razvito življenjsko filozofijo in značajem. Pri tem naletimo tako v zgodovini kot v sedanjosti na probleme, ki zadevajo sobivanje različnih in različno velikih skupnosti in njihovih življenjskih praks ter s tem povezane možne spreminjajoče se politične in/ali verske večine, gospodarskega vpliva (morebitne njegove rasti ali upadanja) itd.
- Četrtič, racionalna razlaga pokaže človeško izključljivost zaradi etnične (seveda pa tudi verske in rasne) pripadnosti za absurdno, saj táko

izključljivost postavi na raven tragičnosmešnih predsodkov. Če opazujemo daljše časovno obdobje v določenem prostoru se namreč največkrat pokaže, da so danes naseljeni ljudje včerajšnji migranti in da so današnji migranti jutrišnji naseljenci.[2] Vendar pa je potrebno poudariti, da ima etnična (narodna, nacionalna) pripadnost tudi emotivno stran, torej tisto iracionalno stran, ki jo sicer lahko racionalno razložimo, a jo s tem kljub vsemu ne odpravimo. Še posebno ne v primeru, če posamezniki ali večja etnična skupnost ogrožajo koga drugega, oziroma so od koga drugega ogroženi sami. Takrat pride v ospredje iracionalna čustvena stran, vzpostavi se črno bela enostavna podoba sveta, v katerem se izrazijo najrazličnejše oblike nasilja od stigmatiziranja posameznikov do uničevalne vojne. Prav za zgodovino Evrope – še posebej za njeno 20.stoletje – je bilo značilno, da so se dogajala obsežna etničnopolitična motivirana preganjanja in z njimi povezane prisilne migracije, ki so jih večinoma spodbujale državne oblasti.[3] Marsikje je bila ob tem izpostavljena nacionalna ideja zgolj preoblikovana in z zgodovinsko dediščino obremenjena religiozna vsebina.[4]

Navedeni primer, ki je sicer v svoji vsebinski neposrednosti tako hitro ugasnil, kot se je v določenem trenutku pojavil, govori o določenih osebah, o njihovem izvoru, o etnični (nacionalni) pripadnosti, o identiteti, zgodovinskih zamerah, neprijaznem spominu, nasilju ter o nekaterih tipih migracij. Hkrati iz te posamičnosti ta primer govori o razsežnih zgodovinskih procesih, predvsem o migracijah, ki so (bile) po svoji naravi različne (prisilne, svobodne, naselitvene-kolonizacijske, delovne, začasne, trajne, nelegalne, legalne, načrtovane, spontane)[5], zato pa tudi po svojih učinkih različno zgodovinsko usodne in zaznamujoče. Zlasti z omenjenimi prisilnimi migracijami se je vezalo in se veže tudi vprašanje o človeški toleranci (oziroma netoleranci). Vprašanja o tem ali toleranco uveljaviti, ali ne, v kakšni obliki, kako jo, če se jo načeloma sprejme, dejavno živeti, so dobila v zgodnjem novem veku prepoznaven kontroverzen poudarek v delu prava in politike, stanovitnejši v smislu njene vseobsegajoče uveljavitve pa med nekaterimi humanistično razmišljujočimi posamezniki. Vendar je bila njena praktična uresničitev kot dediščina prepuščena moderni dobi. Ta je vprašanja o toleranci na deklarativni ravni sicer rešila, na vseh ravneh vsakdanjega življenja pa ne dosti bolj uspešno kot je reševanje tega problema potekalo v zgodnjem novem veku.

V celotnem obdobju zgodnjega novega veka se je vprašanje tolerance in netolerance povezovalo z vprašanjem verske svobode. Medtem ko je še vse do

---

[2] Böhme, *Migration und Ausländerfeindlichkeit*, str. 202.

[3] Brandes, *Lexicon der Vertreibungen*, str. 7.

[4] Simoniti, *Historične konstante*, str. 237.

[5] Cohen, *The Cambridge survey of world migration*, str. 5–6.

konca 18. stoletja plamtelo preganjanje drugače mislečih v marsikateri evropski pokrajini, je bila za razsvetljence verska toleranca samoumevna. Verska toleranca je bil namreč osrednji razsvetljenski projekt, s katerim so publicisti evropskega razsvetljenstva postopno razvijali željo po verski toleranci v filozofijo svobode, ki bi morala biti predpogoj za civilizirano družbo.[6] V Enciklopediji (izhajala je od 1751 do 1780), ki je bila pomembno propagandno orodje francoskih razsvetljencev za širjenje novih idej, so se zavzemali za popolno versko svobodo. Denis Diderot je v geslu Netoleranca, ki ga je členil na cerkveno in državno netoleranco, obe pa povezoval z vero in bogom, zapisal, da so ljudje, ki se »v dobri veri motijo, za obžalovati, nikoli pa se ne smejo kaznovati ... ... ne smejo se niti odkrito niti prikrito preganjati, ampak se mora sodbo o njih prepustiti bogu«.[7] Ženevski župnik Jean Edme Romilly, ki je napisal geslo Toleranca, pa je poudarjal njen pomen za človeško sobivanje v določeni državni skupnosti. Očitno je verjel, da se je moč iz zgodovine kaj naučiti, saj je trdil, da mora »dobiti toleranca na aktualni moči zaradi trpljenja polnih zgodovinskih izkušenj iz verskih vojn«.[8] In prav veliko število vojn je bila značilnost treh stoletij zgodnje novoveške zgodovine. Če je na prelomu v 16. stoletje nemški cesar Maksimilijan še sanjal zaradi vse večje osmanske ekspanzije, da bo moč združiti (zahodni) krščanski svet, pomesti pod preprogo erozijo versko-etičnih norm, ki so spodkopavale Katoliško cerkev, in vzpostaviti »svetovno monarhijo« (Monarchia Universalis) in »svetovni mir«, so se te sanje in povsem zavzete razprave o tem[9] razblinile v nič ob izbruhu konfesionalnega spora v Evropi. Povezanost religije in vojne se je sicer sprva in tudi kasneje kazala v vojnah z osmansko državo. Ta konflikt je počival na dediščini križarskih vojn in svete vojne. Imel je značaj trajnosti in je bil ideološko motiviran. Konfesionalni spor, ki je izbruhnil konec drugega desetletja 16. stoletja, pa je bil specifičen problem – bil je problem veroizpovedi v okviru zahodnega krščanstva. Pomenil je osrednji zgodovinski tok obdobja, v katerem je oblikovanje različnih veroizpovedi temeljilo na izključitvi in dogmatični netoleranci.[10] Teološka debata, ki se je izražala v nasprotovanjih med protestantskimi in katoliškimi reformatorji, je prešla v polje politike in tako je s poistovetenjem verskega in političnega stališča vprašanje veroizpovedi postalo domena predvsem necerkvenih elit.[11] Deželni knezi so ob sočasnem nastajanju zgodnje novoveških držav težili k temu, da njihove teritorialne enote v notranjepolitičnem kot zunanjepolitičnem smislu postanejo tudi države veroizpovedi. Uveljavljenje le-te je postal evropski problem, ki se je v svoji

[6] Vocelka, *Enlightenment*, str. 196–211.

[7] D'Alambert, *Enzyclopedie*, str. 177–178.

[8] Ibid., str. 281–282.

[9] Lutz, *Friedensideen*, str. 28, 29, 31.

[10] Burkhardt, *Die Friedlosigkeit*, str. 548, 549.

[11] Grdina, *Začetki slovenske književnosti*, str.110; Asche, *Religionskriege und Glaubensflüchtlinge*, str. 438.

pojavnosti izražal v obliki verskih vojn, za katerimi pa so v dobršni meri stali tudi povsem gospodarski, »lokalno« politični in »globalni« geostrateški interesi velikih vladarskih hiš. Številčnost vojn, katerih najbolj značilna je bila tridesetletna vojna v 17. stoletju, poimenujejo nekateri kot tristoletno vojno s premori.[12] Vse velike sile so bile namreč v tem obdobju praviloma pogosteje v vojnem stanju kot v stanju miru. Stalno ponavljajoče vojne so med nasprotniki privedle tudi do tradicionalnega nezaupanja in dejansko do tradicionalnega sovraštva,[13] ki se je prelilo tudi v moderni čas. »Dedni sovražnik«, pojem, ki se je splošno v Evropi uporabljal za Turke, se je začel v obliki »podedovanega sovražnika« uporabljati med spopadajočimi silami v Evropi (predvsem v vojnah med Habsburžani in Francozi, pa med protestanti in katoliki v nemškem cesarstvu ...). In takega podedovanega-tradicionalnega sovražnika je zgodovina prinesla v vsakokratno sedanjost vse do nedavnega.

Obdobje zgodnjega novega veka je bilo verjetno najbolj netolerantno obdobje v krščanski zgodovini.[14] Ko so se nasproti Katoliške cerkve vzpostavile različne protestantske, te niso pokazale nič manj netolerantnosti do krivovercev in odpadnikov, kot je to počela katoliška oblast.[15] V prizadevanju po vzpostavitvi katoliške oziroma protestantske oblasti je v brutalnih državljanskih in zunanjih vojnah umrlo ogromno število ljudi, mnogi pa so bili kot žrtve verskega preganjanja prisiljeni v izgnanstvo. V nemškem cesarstvu verski spor tako ni razdvajal le cesarja in znaten del državnih stanov, ampak je razklal tudi do takrat delujoče družbene skupnosti: družine, dinastije, mestne skupnosti in plemiške stanovske korporacije. V 16. stoletju je padlo cesarstvo v eksistenčno krizo, ki je zaradi verske delitve pomenila hudo breme za vso bodočo politiko praktično vse do ukinitve cesarstva.

Po Luthrovem nastopu leta 1517 in njegovem izobčenju nekaj let kasneje v Wormsu, se je temeljno načelo njegovega nauka »Sola scriptura, sola fide, sola gratia«, ki je odklanjalo versko tradicijo in zunanje oblike pobožnosti, hitro širilo; nenazadnje tudi zaradi uveljavitve novega medija – tiska. V prvih letih Luthrovega delovanja, ko je bil v položaju obstranca, izobčenca in begunca, je zagovarjal stališče, ki je bilo značilno za večino verskih obrobnežev. Poudarjal je, kot npr. v delu »O svetni oblasti« (Von Weltlichen Oberkeit, 1523), da se laična oblast ne sme vmešavati v versko vprašanje in v zvezi s tem tudi ne sme uporabljati kakršnegakoli nasilja. Le dve leti kasneje, ko so nastopili radikalni reformatorji (Müntzer) in je izbruhnila kmečka vojna, je Luther močno omejil svoje stališče v zvezi s toleranco. Zahteval je, da mora laična oblast upor zatreti,

[12] Burkhardt, *Die Friedlosigkeit*, str. 511.

[13] Ibid., str. 565.

[14] Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, str 2. Za Nemčijo je Treitschke leta 1927 pisal, da predstavlja to »najsramotnejšo dobo naše preteklosti.«, Schulze, *Concordia, Discordia, Tolerantia*, str. 79.

[15] Asche, *Religionskriege und Glaubensflüchtlinge*, str. 444.

nastopiti proti »bogokletnosti« in javni manifestaciji krive vere, zaščititi javni red in novo reformirano cerkev.[16] Z zagovarjanjem mnenja, da se upor zatre in krivoverce (predvsem prekrščevalce) uniči, se je postavil na stališče nekaterih laičnih knezov, v katerih je videl podpornike in zaveznike svoje evangeličanske veroizpovedi. V teku desetih let se je tako Luthrov položaj dejansko spremenil: iz nekdanjega obstranca je postal vključen v družbeno-politični tok kot njegov pomemben sooblikovalec. Prav političen premislek ga je namreč privedel do tega, da je svojo teologijo prilagodil stvarnosti – to je državnemu interesu (knezov), ki je, takrat sicer še brez formalne zakonske podlage, začel opredeljevati odnos do vere in do tolerance.

Če se v času teh prvih korakov verske razprtosti še ni izrecno izkazoval interes posameznih knezov v okviru njihovih teritorialnih gospostev kot državni interes, pa je skušal na ravni cesarstva tak interes uveljaviti cesar Karel V. Upanje mu je vplivalo to, da so se državni stanovi v dobršni meri še vedno zavzemali za nevtralno politiko v cesarstvu. Niso zahtevali tolerance do izključujočih verskih pogledov znotraj še vedno skupne Cerkve, ampak so se zavzemali »za popravljeno-izboljšano versko slogo« (sarcienda religionis concordia), za zagotovitev »javnega miru« (publica pax) in za »spravo krščanskega miru in slogo« (conciliatio pacis concordiaeque christianae).[17] Leta 1530 je Karel sklical državni zbor v Augsburgu z željo, da bo na njem spet zagotovil »dobro enotnost in mir« (gute ainigkait und fride), a protestanti, naziv se je začel nekaj pred tem uporabljati za evangeličanske stanove, so predložili svojo »augsburško veroizpoved« (Confessio Augustana). Razkol je bil dokončen, Luthrov položaj pa trden.[18] Dokazovanja pripadnikov Rimske cerkve, da se protestanti motijo in da so njihove novosti neupravičene, in obratno, dokazovanje pripadnikov Reformirane cerkve, da pomeni katolicizem odklon od Kristusove cerkve in apostolov, saj ni skladen s samim izvorom – svetim pismom, so postala stalnica v medsebojnih obtoževanjih in spopadih. Taka polemična razpravljanja pa so hkrati prispevala k oblikovanju, usklajenosti in utrditvi konfesionalne identitete enih in drugih.[19] V cesarstvu je začel proces konfesionalizacije oziroma nekakšne standardizacije enotnosti.[20] Vsak deželni knez, naj je bil katoliški ali reformiran, je poskusil na svojem ozemlju doseči versko in politično enotnost (concordia)[21], enodušnost

[16] Grell, *Tolerance and intolerance*, str. 4–6.

[17] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 485.

[18] Ibid., str.476; *Schulze, Concordia, Discordia, Tolerantia*, str. 45, 49, 51.

[19] Schäufele, *Toleranz und Identität*, str. 1, 2, 3.

[20] Körber, *Habsburgs europäische Herrschaft*, str. 91, 92.

[21] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 484; »Concordia« (v smislu sloge, enotnosti, enodušnosti ali enoumja) dejansko izključuje pojem »tolerantia« (strpnost, dopustitev). Toleranca je možna v primeru verske svobode, o kateri je predvsem govor v zgodnjem novem veku, šele ob konfesionalni neslogi oziroma neenotnosti (»discordia«), torej kot odpoved slogi, ki ga predvsem v obravnavanem času pooseblja pojem »concordia«, glej o tem večkrat citirano delo: Schulze, *Concordia, Discordia, Tolerantia*. Iskanje tistega, kar se je označevalo z izrazom »concordia«, je

oziroma enoumje, če uporabimo moderen izraz, in spreobrniti – pogosto s silo – svoje podložnike v veroizpoved, ki ji je pripadal sam. V deželah protestantskih knezov so bile ustanovljene šole, ponekod tudi univerze, še pred tem pa so bili napisani cerkveni redi, iz katerih je (bilo) jasno razvidno, da ni bilo nikakršne strpnosti do katoliške veroizpovedi ali do drugovercev nasploh.

V tem, ko je postajala protestantska reformacija široko versko in družbeno gibanje in se je v vse bolj razklanem cesarstvu, v katerem je razpadala stara krščanska sloga,[22] misel na toleranco utapljala v realnosti versko-političnega poenotenja, so se pojavili pozivi k verski toleranci s strani krščanskih humanistov. Humanisti, ki so se oplajali z mišljenjem različnih tradicij skepticizma, so vnesli v prostor, v katerem sicer niso imeli veliko vpliva, duh tolerance in nedogmatičnega mišljenja, ki pa sta se skozi čas in polemično diskusijo ohranjala, vendar šele v razsvetljenstvu doživela delno potrditev in uveljavitev v družbenem in političnem življenju. Najbolj izrazit kritik netolerance, primitivizma in moralne hipokrizije je bil Erazem Roterdamski, ki velja danes za »Voltaira 16. stoletja«.[23] V delu »Ogledalo krščanskemu vladarju« (Institutio principis christiani, 1515) se je zavzemal za mir med državami, ki naj bi ga dosegli z duhovnim očiščenjem in etičnim dvigom krščanstva ter s tem, da bi vladarji za vselej določili meje med državami: »Ren more ločiti Francoza od Nemca, kristjana od kristjana ne!« Rešitev verskega razkola je tako povsem enako videl v pogajanjih, medsebojni strpnosti in pomiritvi vpletenih strani, ki naj bi, kot je to zagovarjal v delu O enotnosti Cerkve« (De unitate Ecclesiae, 1533), z določenimi spremembami v Cerkvi, ne pa s prevratom, ohranile njeno enotnost.[24] Menil je, da se morajo verska in politična vprašanja oziroma versko-politična vprašanja reševati strpno, sporazumno in z dobro voljo, saj je »uporaba nasilja, s katerim se druge ljudi prisili, da verujejo v to, v kar oni ne verujejo, da ljubijo to, kar oni ne ljubijo, da mislijo to, kar oni ne mislijo, znak pojemajoče moči vere in pomanjkljivega

---

bil nasploh signum temporis 16. stoletja in velik del 17. stoletja. Vendar se pojem mnogokrat uporablja v različnih zvezah, kar pomeni, da je potrebno vedno poznati določen vsebinski okvir. Izraz se uporablja v širšem ali ožjem političnem in verskem ter tudi vojaškem smislu: tako se uporablja v procesu verskega in politična poenotenja držav kot sta npr. Anglija in Francija; uporablja se npr. na državnih zborih v smislu političnega ali/in verskega poenotenja nemškega cesarstva; uporablja se v zvezi z verskim bodisi katoliškim bodisi protestantskim poenotenjem v posameznih deželah oziroma v nekaterih skupinah dežel v cesarstvu; uporablja se v zvezi z doktrinarnim poenotenjem oziroma doktrinarno uskladitvijo protestantskih veroizpovedi; na vojaškem področju pa se nanaša na slogo znotraj posamezne dežele oziroma skupine dežel, ali pa na slogo in povezavo vojaških sil v katoliško ligo ali protestantsko unijo, ki sta lahko zajemali zelo široka ozemeljska zavezništva.

[22] Razkroj je imel svoje začetke že v husitskem gibanju v 15. stoletju.

[23] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 472, 473; o njunem času, njunih sličnih pogledih in stališčih ter o njuni aktualnostije v eni novejših knjig Quinones, *Erasmus and Voltaire.*

[24] Roterodamus, *Erasmus Roterodamus*, str. 19, 20; Schulze, *Concordia, Discordia, Tolerantia*, str. 53.

poznavanja svetega pisma.«[25] Erazem in njegovi sopotniki so postali vse bolj izolirani, njihova dela so se znašla na seznamu prepovedanih knjig, tolerance, ki so jo zagovarjali v verskem razkolu, pa med tistimi, ki so imeli oblastno moč, oziroma so se zanjo borili, praviloma ni upošteval nihče.

Leta 1555 je prišlo v cesarstvu do oblikovanja pravne podlage, ki je verski razkol tudi formalno potrdila. V Augsburgu doseženi mir med katoliki in protestanti augsburške-luteranske veroizpovedi (kalvincev sporazum ni vključeval) ni bil sklenjen na teološki podlagi, ampak na podlagi državnega interesa državnih knezov, ne glede na to ali so bili cerkveni ali svetni teritorialni gospodje. Verski mir tako ni bil akt tolerance, ki naj bi omogočil sobivanje različnih veroizpovedi v isti deželi, razen v svobodnih cesarskih mestih, ampak akt, ki naj bi zagotovil mir in enotnost – concordio – v deželi posameznega kneza tako, da bi se z njegovim verskim prepričanjem poenotila veroizpoved deželnega prebivalstva. Svoje podložnike je imel deželni knez pravico versko spreobrniti (ius reformandi), kdor pa tega ne bi želel, oziroma s tem ne bi soglašal, se je lahko iz dežele izselil, oziroma ga je knez lahko iz nje izgnal (ius emigrandi).[26] Uveljavljeno je bilo deželno cerkvenstvo, ki je dajalo knezu pravno podlago za odločitev o tem, kakšen cerkveni red bo veljal v njegovi deželi. Tako je z augsburškim verskim mirom deželni knez dobil v okviru svoje dežele dejansko popoln oblastni monopol – poleg politične moči je imel tudi konfesionalno. S tem pa je bil v bistvu definiran deželnoknežji absolutizem, ki ga je bilo potrebno samo še uresničiti. V cesarstvu je prišlo do sobivanja katoliških in protestantskih teritorialnih držav, ki so temeljile na z verskim mirom postavljenem načelu »cuius regio, eius religio«. Nastal je sistem, ki je bil neločljivo povezan z netoleranco.[27] Ne katoliški ne protestantski knezi niso verjeli v toleranco. Le, če so bili vanjo prisiljeni, so jo sprejeli kot politično nujnost.

Kot izraz praktične razumnosti se je ohranjala verska toleranca v več cesarskih mestih vse do velike in dolgotrajne vojne v 17.stoletju. Zaradi vladarskih interesov v zvezi s trgovino in njenim razcvetom ter z njim povezanimi finančnimi učinki, za cesarska mesta, ki so praviloma predstavljala tudi mešanico različnih jezikov, kultur in zgodovine, ni veljalo načelo »cuius regio, eius religio«. Deželni knez je dopustil versko različnost tudi v primeru, če so prišleki, čeprav so bili kot npr. Uskoki ob južni meji Kranjske številčni in strnjeno naseljeni, opravljali službo krajišnikov, ki je koristila deželi oziroma deželam. Njihovo delo ščitenja meje je odtehtalo njihovo drugačno (pravoslavno) versko pripadnost, ki dejansko ni mogla škoditi ne gospodarskim, ne vojaškim, ne versko-političnim interesom

[25] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 476.

[26] Obstajala je tudi t.i. »Ferdinandova deklaracija« (Declaratio Ferdinandea, 1552), ki je omogočala v habsburških deželah svetnim plemiškim posestnikom in mestom na cerkvenih ozemljih versko svobodo, vendar po letu 1555 ni več pomenila trdnega zagotovila, ampak je postala stvar pravne interpretacije.

[27] Asche, *Religionskriege und Glaubensflüchtlinge*, str. 438.

med seboj sprtega plemstva in deželnega kneza. Celo več, v interesu »miru in splošne blaginje« je oblastna versko razklana fevdalna elita skupno večkrat uporabila krajišnike v boju proti upornim kmetom.[28] Vendar, kot je že razvidno iz dosedanjega celotnega zapisa, je bilo vprašanje verske tolerance v zgodnjem novem veku predvsem problem posedovanju oblasti, ki se je moral najprej rešiti med katoliki in protestanti. Šele potem se je lahko na načelni in praktični ravni postavilo tudi vprašanje rešitve strpnosti do Judov, do muslimanov, do pravoslavnih, pa tudi do nekaterih odpadlih krščanskih ločin (do prekrščevalcev in do pojavov oblik ljudske religioznosti). Zahodni kristjani, ki so v svojem okolju ponekod dopuščali edino Jude z močnimi omejitvami v verskem in socialnem življenju, so bili namreč do vseh omenjenih enako radikalno nestrpni. Verska toleranca je bila zaradi najrazličnejših razlogov – največkrat zaradi premajhne vojaške moči – zgolj taktika deželnega kneza do pripadnikov druge veroizpovedi, če le-ti niso želeli uporabiti možnosti za izselitev. V trenutku, ko je posamezni deželni knez menil, da ima sam ali skupaj s sosedi dovolj moči, se je izsiljeni oziroma vsiljeni strpnosti do »krivovercev« odpovedal in začel z vsemi sredstvi uveljavljati pravico do versko-politične enotnosti na svojem ozemlju. Protireformacija, ki je začela v drugi polovici 16. stoletja, tako ni bila nič drugega kot izpeljava temeljnega načela, ki so ga dejansko dosegli oziroma izsilili protestantski knezi leta 1555 v Augsburgu. Nasprotja so se v zvezi z uveljavitvijo tega načela vse bolj stopnjevala in izražala v številnih nasiljih. Z rastjo deželnoknežje in s tem tudi cesarske protireformacije na prelomu iz 16. v 17. stoletje sta bili oblikovani protestantska unija in katoliška liga kot oboroženi zvezi v cesarstvu. Debate, prepričevanja, pozivi med različnimi skupinami na državnih in deželnih zborih, da bi dosegli splošno enotnost, so bili zaman.[29] Konflikt je prerasel v tridesetletno vojno (1618–1648), ki je postopno zajela skoraj celo cesarstvo. Z vključitvijo tudi drugih držav vanjo, pa je vojna v cesarstvu prerasla v evropsko vojno. Protireformacija, ki je pomenila rekatolizacijo izgubljenih ozemelj, je potekala v cesarstvu z roko v roki z uveljavljanjem deželnoknežjega absolutizma. V deželnostanovski (korporativni) državi, kjer je bila deželnoknežja oblast omejena z zakonodajnimi, sodnimi, finančnimi in deloma tudi vojaškimi pravicami stanov, je deželno plemstvo v vojni izgubilo svojo pomembno vlogo. Ne samo, da je moralo sprejeti veroizpoved svojih vladarjev, tudi pomen stanovskih institucij je postal omejen, njihove pristojnosti nadzorovane in poslej marsikdaj izražene v obliki zgolj praznega ceremoniala.[30] Z vestfalskim mirom leta 1648, ki je med drugim vnesel v evropsko politiko novo razumevanje vojne in miru z

[28] Primer z Uskoki na Kranjskem je do določene mere specifičen, saj se je npr. pravoslavno prebivalstvo na Hrvaškem v Vojni krajini zlasti kasneje od 17. stoletja naprej srečevalo z drugačno prakso.

[29] Schulze, *Concordia, Discordia, Tolerantia*, str. 78, 79.

[30] Ibid., str. 78.

načelom ravnotežja moči (Balance of Power), je bil v Svetem rimskem cesarstvu državnopravno potrjen augsburški verski mir izpred skoraj stotih let.[31] Verska delitev je bila dokončna. V habsburških dednih deželah, kjer je že od konca prvega desetletja tridesetletne vojne obstajala uradno samo ena vera – katoliška, je zmagal t.i. konfesionalni absolutizem.

V cesarstvu (in seveda izven njega) so se v okviru posameznih teritorialnih držav prisilne migracije v obliki preganjanja in izganjanja posameznikov ali skupin številčno šibkih manjšinskih veroizpovedi sicer nadaljevale, oziroma so se oblike protestantizma ponekod ohranile v prikriti obliki vse do zadnjih desetletij 18. stoletja, a polemičnost je sedaj ob manjših ekstremnih pojavnih oblikah nestrpnosti prišla bolj do izraza v pravnih in političnih tekstih. V skladu s teritorialnim pravilom verskega poenotenja se je konfesionalizirala tudi pravna in politična misel ter tudi zgodovinopisje, na podlagi katerega je pogosto temeljila argumentacija za opravičevanja oziroma utrjevanje aktualne versko-politične stvarnosti.[32] Tako ni bilo nemalo tistih, ki so podpirali preganjanja. V interesu politične stabilnosti (državnega interesa) so bili prepričani, da je bistvena za zaščito socialnega in političnega reda ter za jasno hierarhično urejeno družbo ohranitev verske zvestobe in sloge med vsemi sloji prebivalstva. Omenimo le Justusa Lipsiusa (danes se po njem imenuje zgradba Sveta Evrope v Bruslju), univerzitetnega profesorja, ki je živel v 16. stoletju v različnih verskih okoljih in predaval na različnih univerzah. Prepričan je bil, da verski pluralizem vodi v državljanske spopade, ti pa vodijo v družbeni razkroj, ki ga je potrebno zato preprečiti za vsako ceno. V njegovi razpravi »O politiki« (Politicorum libri sex, 1589) je menil, da do verskih odpadnikov ni potrebno pokazati nobene milosti, ker je bolje žrtvovati enega, kot da propade svet.[33] V formalno povsem konfesionaliziranem svetu od druge polovice 17. stoletja naprej je enako stališče zagovarjal tudi izjemno razgledan in plodovit politični pisec Franz Albert von Pelzhoffer, ki je živel na Kranjskem. Med mnogimi deli je napisal tudi delo z naslovom »Nanovo odkrita državniška modrost« (Neuendeckte Staatsklugheit in Hundert politischen Reden …, 1710). Politika je bila zanj sredstvo za doseganje javne blaginje, vendar naj bi bilo to moč doseči le v versko poenotenem okolju.[34] Med številnimi pisci, ki so stali na stališču verske netolerance, pa je bilo tudi vse več pravih dvomljivcev in zagovornikov tolerance.[35] V miselnem svetu

[31] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 496; Asche, *Religionskriege und Glaubensflüchtlinge*, str. 455.

[32] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 489; Schäufele, *Toleranz und Identität*, str. 3; Zagorin, *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*, str. 9.

[33] Grell, *Tolerance and intolerance*, str. 2.

[34] Janko, *Nemško slovstvo*, str. 215; *Slovenski biografski leksikon* 1925–1991, geslo Franz Albert Pelzhoffer baron Schönauski.

[35] O glavnih predstavnikih, njihovem pomenu in delu Schulze, *Concordia, Discordia, Tolerantia*, str. 77, 78; Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, zlasti str. 489–505.

razsvetljenstva je bila, kot smo omenili že na začetku razprave pri francoskih enciklopedistih, usmerjena vse večja pozornost v to, da bi se verska toleranca splošno uveljavila kot družbena norma. Verjetno je bil najbolj izstopajoča osebnost med zagovorniki tolerance Voltaire, s pravim imenom Francois-Marie Arouet. Neprizanesljivo je napadal katoliško cerkev in njen odklonilen odnos do verske tolerance. V »Razpravi o toleranci« (Traite sur la tolérance, 1763) je zapisal: »Pravica do nestrpnosti je absurdna in barbarska, ... saj moramo na vse ljudi gledati kot na naše brate. Kaj? Moj brat Turek, Kitajec, Jud, Siamec? Da, brez dvoma. Ali nismo vsi otroci istega očeta in stvaritev istega boga?«[36] Voltaire je s tem postavil radikalno misel, s katero ni zavračal le versko netoleranco, saj so različne vere v bistvu stvar geografije in s tem različne zgodovine, ampak je poimenoval za enako nesmiselni tudi rasno in etnično nestrpnost. Od Erazma Roterdamskega do Voltaira se je klic po strpnosti, dogovarjanju in miroljubnosti preoblikoval v klic po popolni verski svobodi in po spoznanju o enakosti ljudi. Razsvetljenske ideje o verski toleranci, ki so jih na dvoru v nemškem cesarstvu vsekakor poznali, pa so le počasi pronicale v praktično ravnanje vladarja, ki je za politično, gospodarsko, socialno, vojaško, versko, kulturno odločanje v državi vsekakor potreboval tudi teoretične podlage. Te o verski toleranci seveda ni mogel v tako prevratniški obliki vključiti v oblastno kozmologijo takratne države, vključil pa jih je toliko, da so vendarle pomenile občuten prelom s prevladujočo miselnostjo o toleranci zadnjih skoraj tristotih let.

Marija Terezija, ki je v svoji štirideset let dolgi vladavini zadrževala pozicijo Habsburške monarhije v polju duhovnozgodovinskega konservativizma do zadnjih dveh desetletij 18. stoletja, je odklanjala versko toleranco. Preganjala je prikrite protestante in jih izseljevala na Ogrsko, do Judov, razen v Trstu in Gorici, kjer je bil njihov položaj nekoliko boljši, je bila posebej nenaklonjena. Za oblastno potrpljenje do njih, so morali vsako leto plačevati t.i. tolerančni davek.[37] Njenega sina Jožefa II., ki jo je nasledil v desetletju po njeni smrti, pa so poleg razsvetljenskih idej gnali v sprejetje verske tolerance predvsem gospodarski razlogi. V podjetniškem duhu protestantskih prišlekov, v trgovskih aktivnostih pravoslavnega prebivalstva ter v judovskem finančnem kapitalu je videl možnost za gospodarsko krepitev monarhije. Jeseni leta 1781 je izdal tolerančni patent, s katerim je bila uveljavljena toleranca do nekatoliških veroizpovedi: do protestantskih luterancev in kalvincev ter do pravoslavnih kristjanov. Določba je dopuščala, da so imeli svoje verske objekte, ki pa so morali biti po svoji zunanji podobi diskretnega, versko nevpadljivega videza. Sicer pa so imeli člani teh veroizpovedi načeloma enak dostop do javnih uradov, ukvarjali so se lahko z vsemi gospodarskimi dejavnostmi ter imeli pravico do akademskega študija. Nekaj dni kasneje je Jožef II. začel izdajati še tolerančne patente za Jude po

[36] Brunner, *Geschichtliche Grundbegriffe*, str. 500, 501.

[37] Vocelka, *Glanz und Untergang*, str. 381, 382.

posameznih deželah monarhije. Med seboj so se deloma razlikovali, vendar je z njimi odpravil za Jude diskriminacijske predpise o obleki, dovoljeno jim je bilo, da delujejo v trgovini, obrti in industriji, lahko so se tudi izobraževali in ustanavljali svoje šole. Meje tolerance pa so bile s tem tudi jasno postavljene. Povsem so ostali izključeni nasledniki nekdanjega prekrščevalskega gibanja, do katerih so veljali enako ostri ukrepi kot prej.[38] Seveda pa tudi o kakršnikoli toleranci do muslimanov ni bilo še moč govoriti,[39] čeprav se je Habsburška monarhija že od začetka 18. stoletja močno razširila na račun Osmanske države in znatno okrnila njen politični in vojaški položaj.

Kljub omejitvam je tolerančna zakonodaja naletela na silovit odpor Katoliške cerkve. Rimska katoliška vera je ostala nasproti drugim veram v javnem življenju še vedno prevladujoča in v oblastnem smislu vladajoča, vendar pa ni več utemeljevala enotnosti države, kot je bilo to doseženo prej s konfesionalizacijo. Katoliška cerkev se je morala prilagoditi državnemu interesu. Državno cerkvenstvo, ki je bilo npr. že v 16. stoletju dejstvo v Angliji, ali Španiji, se je sedaj jasno odražalo v stavku Jožefa II.: »Država ni v Cerkvi, ampak je gotovo Cerkev v državi.«[40] Vera naj bi imela predvsem tisto moralno vrednost, ki naj bi v duhovnem smislu utrjevala in potrjevala državo v njenih interesih in zato naj bi bila Cerkev državna stvar toliko, kolikor bi bila le-ta podrejena državi. Jožef II. je bil s tem v neposrednem nasprotju s papeštvom, v določenem smislu nič manj kot sta bila Luther in Calvin. Papež Pij VI. se je zato nekaj mesecev po izdaji tolerančnih patentov odpravil celo na Dunaj v upanju, da bo cesarja pregovoril, da jih umakne. A papeževa prizadevanja so bila zaman. S tolerančnimi patenti je bil dosežen zgornji prag v razumevanju verske svobode v zgodnjem novem veku.[41] Prišlo je do državnopravne uveljavitve pojma toleranca, s tem pa tudi do pomembne spremembe – do priznavanja ljudi drugih veroizpovedi. Te sicer niso imele pravno enakega položaja s katoliško vero, vendar pripadniki drugih veroizpovedi niso bili več »krivoverci« ampak drugoverci.

Slovensko ozemlje, v habsburških dednih deželah zajeto v Notranjo Avstrijo, v zgodnjem novem veku ni doživljalo tako tragičnih in usodnih prebivalstvenih sunkovitosti ter sprememb, kot je bilo na eni strani to značilno v srednjeevrop-

---

[38] Ibid., str. 383, 384.

[39] Delgado, *Europa und der Islam*, str. 53–78.

[40] Citirano po članku, v katerem R.J.W. Evans ocenjuje drugi del obsežne monografije o Jožefu II., ki jo je napisal Derek Beales, Evans, *The Most Dynamic Ruler*, str. 56.

[41] V kontekstu velikih upravnih reform in centralizacije države so sodili posredno v okvir vprašanja o toleranci tudi nekateri drugi ukrepi. Tako je prišlo ob prehodu cenzure s Cerkve na državo, kljub še vedno jasnemu nadzoru tiska, že takrat in tudi kasneje do svobodnejšega kroženja informacij in znatne razširitve najrazličnejših publikacij; test tolerance se v družbi najbolje pokaže predvsem v odnosu do tistih na družbenem robu, zato je tudi zmaga razuma nad praznovernostjo in prenehanje pregona ljudi obtoženih čarovništva z zakonom leta 1776 sodila v ta okvir; prav tako tudi intenzivne razprave o ukinitvi smrtne kazni v drugi polovici 18. stoletja in omejitve njenega izvajanja ter njena kratkotrajna ukinitev, Studen, *Rabljev zamah*, str. 87–94.

skem prostoru za velik del Svetega rimskega cesarstva, na drugi strani pa za jugovzhodni evropski prostor, ki je doživljal migracijske spremembe primerljive s tistimi v zgodnjem srednjem veku. Od 16. stoletja naprej na slovenskem ozemlju ni bilo več vojn, ki bi potekale znotraj njegovega prostora (v nasprotju z drugo polovico 15. stoletja). V tristo letih sta bili le dve vojni na njegovem zahodnem robu (avstrijsko-beneški vojni). Ob južni meji so do srede 16. stoletja potekali turški vpadi, ki so, čeprav so sodili v načrtno politiko osmanskih obmejnih pokrajin, imeli bolj značaj razbojniškega ropanja, medtem ko so sodila osmanska pustošenja v 17. stoletju na vzhodni meji v Prekmurju, ki je spadalo v okvir ogrskega kraljestva, še vedno v taktiko, ki naj bi privedla do zasedbe ozemlja. Slovenski prostor je bil predvsem v 16. stoletju sicer še v nenehni negotovosti pred prihajači iz jugovzhoda, vendar pa dejansko v zatišju vojaškega meteža, ki so ga v obilju doživljali marsikje v cesarstvu in na Balkanu. Razumevanje oziroma sprejemanje verske drugačnosti pa seveda zato ni v ničemer odstopalo od splošnega uveljavljenega v cesarstvu. Bilo je enako radikalno odklonilno do verskih manjšin. V časovnem loku, ki so ga, kot smo opozorili, pomembno zaznamovale letnice 1555, ko sta bili verska razklanost in netoleranca v cesarstvu potrjeni, 1648, ko je bila verska netoleranca s konfesionalizacijo uveljavljena, in 1781, ko so postale določene veroizpovedi dovoljene, se je v bolj ali manj enakem časovnem valovanju ta proces odvijal v slovenskih deželah. To zelo povedno ponazarjajo tudi pisci, imenujemo jih lahko tudi pisatelji, ki so bili na različne pomenske načine zavezani slovenskemu jeziku: goreč protestant Primož Trubar, goreč katolik Janez Svetokriški in verujoči svobodomislec Anton Tomaž Linhart. Iz številnih Trubarjevih spisov je razvidna njegova verska gorečnost in iz nje izhajajoča netoleranca do vseh drugih, še posebej do katolikov in njihove Cerkve, za katero pravi, da je »ecclesia malignantium, cerkev hudobnežev«, pred katero »se mora vsakdo varovati in ne sme imeti nič skupnega z njenimi božjimi službami«[42] V slovenskem Cerkvenem redu, ki ga je napisal predvsem na podlagi drugih protestantskih cerkvenih redov in objavil leta 1564, potrjuje svoje sovraštvo in nestrpnost do drugovercev: »... ti ajdi, Turki, sedašni Judi, kecarji inu vsi ti, kir ta pravi vuk tiga s. evangelija inu tu prov dilene inu jemlene tih s. zakramentov sovražijo, zašpotujo, pregano – koker ti sedašni papeži, ti eni škofi, farji inu menihi dejo inu vsi ti, kir ž njimi drže, neso ta prava sveta cerkov božja, temuč ta huda, kajneška falš cerkov.«[43] Tako kot je Trubar smatral protestantsko veroizpoved za »pravo vero«, katoliško pa za »falš hudičevo vero«, tako je menih Janez Svetokriški ob koncu 17. stoletja v spisu »Eksemplni – historije« zapisal: »Samo naša sveta katoliška vera je ta prava vera«. Za muslimane je menil, da imajo »živinsko vero« (Lex Turcarum, lex porcarum), za protestantski veroizpovedi pa, da sta seveda napačni in »de vsi luterš inu kalviniš ludje nimajo tulikanj moči,

[42] Iz posvetila Ta celi psalter Davidov (1566), Rupel, *Slovenski protestantski*, str. 179.

[43] Šega, *Primož Trubar*, str. 46 in še na številnih drugih mestih.

de bi skuzi njih vero eniga kruleviga kojna ozdravili«.[44] Oba pisca, Trubar še v času dejansko neodločenega položaja med protestanti in katoliki, Svetokriški pa v času že povsem konfesionaliziranega okolja (z vplivno in številčno nepomembnimi prikritimi protestanti), kažeta na versko nepomirljivost, nestrpnost in popolno izključljivost med kristjani, hkrati pa na njihovo (njuno) enotno stališče v odklanjanju vseh drugih »heretikov«. Prav obratno od obeh je bilo stališče Linharta. V času, ko je že bila zapovedana verska toleranca in je bilo ne glede na veroizpoved ljudi mogoče njihovo sobivanje v državni skupnosti, je kot razsvetljenec odklanjal vsakršno veroizpoved, ki je božje razodetje utemeljevala s svetimi spisi. Ko se je pripravljal prevod Svetega pisma, je v začetku leta 1785 pisal prijatelju Martinu Kuraltu: »Kar mene zadeva, Vam moram reči, da si kot človek želim, da ta prevod biblije ne bi bil nikdar končan, čeprav sem kot Kranjec in ljubitelj jezika nasprotnega mnenja. Ne vem, če branje biblije človeka osrečuje.«[45] Če je bilo za Trubarja samó Sveto pismo tisto, ki je omogočalo človeku doseči božjo naklonjenost in milost in je bila za Svetokriškega ta pot do zveličanja odprta preko Svetega pisma in katoliške tradicije, je bilo za Linharta vse to verjetno nekaj odvečnega – zanj je veroizpoved pomenila vse tisto, kar je človeka svobodnega duha utesnjevalo, ga ločevalo od drugih in ga zamejevalo v polje netolerance in neenakosti.

Tolerančni prag oblastne elite je bil odvisen od njene trenutne pragmatične preračunljivosti in povsem oprijemljive fizične moči. Vendar niti v 16. stoletju niti kasneje na slovenskem ozemlju ni prišlo do sistematičnih pobojev, pogromov in vojaških spopadov med versko nasprotnimi stranmi. Deželni stanovi so tako še pred verskim razkolom pri cesarju kupili prisilni izgon Judov, oziroma so cesarju plačali, da jih je izgnal iz Koroške in Štajerske leta 1496 in dvajset let kasneje – leta 1515 – še iz Kranjske.[46] Še največ nasilja v obliki fizičnega nasilja (aretacij, sodnih preganjanj in deportacij) so doživljali prekrščevalci, katerih ideje pa, razen pri redkih, niso našle odmeva med družbeno elito. So pa zato nosilci oblasti, naj so bili protestanti ali katoliki, enako neprizanesljivo zatirali prekrščevalsko gibanje. To je privedlo do prisilnih posameznih kot tudi skupinskih migracij zaradi verskega prepričanja. Enako usodo so doživljali tudi pripadniki ljudske religioznosti, ki so se pojavili v drugi polovici 16. stoletja, potem ko je prekrščevalstvo ugasnilo.[47] Zaradi vojaško-političnih in statusnih razlogov pa je prišlo do imigracije številnih (morda z družinami vred od 6000

[44] Bohanec, *Janez Svetokriški*, str. 151, 152, 153.

[45] Kos, *Marko Pohlin*, str. 238; Zwitter, *Linhartova doba*, str. 310.

[46] Po razpravi Vlada Valenčiča, *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana 1992 najceloviteje zajemajo problematiko Judov dela zadnjih desetih let: Mlinarič, *Judje na slovenskem*; Jelinčič, *Judje*; Jelinčič, *Judje na Slovenskem*.

[47] Zgodovinopisje, razen v splošnih zgodovinah še najbolje pri Josipu Grudnu, *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec 1912, temu vprašanju ni posvečalo veliko pozornosti. Ena redkih opaznih razprav glej G. Schenk, *Zgodovina in razvoj anabaptizma*. Znamenja, 17, 1987, str. 345–356.

do 8.000) vojaških kolonistov iz bosenskega in hrvaškega ozemlja na opustela področja Kranjske in Spodnje Štajerske, čeprav so bili drugačne – pravoslavne – veroizpovedi. Do neke mere je to povzročalo določena nezaupanja in napetosti med prišleki in domačim prebivalstvom, medtem ko je na Kranjskem po prvih dvomih med stanovi prevladala pragmatična toleranca. Omejeni in strnjeno naseljeni na ozemlju ob južni meji na Kranjskem (predvsem Žumberak in nekatere belokranjske vasi) so po naselitvi v letih od 1526 do 1543 ohranili svojo etnično in versko posebnost, medtem ko so se razpršeno in brez posebnih privilegijev naseljeni Uskoki na Spodnjem Štajerskem sčasoma asimilirali v slovensko večino.[48] Izgnani Judje, izgnani ali uničeni prekrščevalci, zatrte plebejske verske sekte, naselitev pravoslavnih vojaških kolonistov, to je bil rezultat enotnega oziroma poenotenega stališča oblastne elite v času, ko je prav v zvezi z vprašanjem veroizpovedi sama postajala vse bolj razklana.

V prvi polovici 16. stoletja se je protestantizem počasi razraščal med plemstvom in mestnim ter trškim prebivalstvom, zlasti v petdesetih in šestdesetih letih stoletja pa je zajel večji del plemstva v Zgornji in Spodnji Avstriji ter v Notranji Avstriji. Zaradi oblastnih pooblastil in pristojnosti, ki jih je imel deželni knez nad mesti in trgi, je bilo zavezništvo med meščani in tržani ter plemstvom šibko in neučinkovito, tako da je predstavljalo predvsem plemstvo močno opozicijo vladarju večji del druge polovice stoletja. Po načelu augsburškega verskega miru bi morale habsburške dedne dežele, ki so jim vladali trdni katoliki, sicer takoj postati katoliške, vendar so morali deželni knezi popuščati. Nadvojvoda Karel, vladar notranjeavstrijskih dežel (Štajerske, Koroške, Kranjske in Goriške), je sicer zahteval katolicizem, klical na pomoč jezuite, zapovedal izvajanje številnih vizitacij, a je moral biti sprva do plemstva popustljiv zaradi turške nevarnosti. Obramba dežel je bila namreč odvisna od finančnih soglasij, ki so jih dajali stanovi v zameno za soglasja deželnega kneza v verskem vprašanju. Plemstvo je izsiljevalo zase pravico do luteranske veroizpovedi, za kar ni imelo nobene legitimne podlage. Protestantizem je doživljal nekaj desetletni razcvet. Potem, ko je naredil deželni knez Zgornje in Spodnje Avstrije pravno izjemo in so dobili protestantski stanovi verske koncesije in versko svobodo (1568, 1571), je moral popustiti tudi Karel Notranjeavstrijski. Leta 1572 je v Gradcu pristal na versko pomiritev in za štajersko plemstvo sklenil, »da gospodov in vitezov z ženami, otroki, služinčadjo in pripadajočimi verskimi sorodniki brez izjeme ne bo žalil ali izvajal nasilja proti njihovi vesti«.[49] Plemiči so lahko na njihovi posesti izvajali luteransko božjo službo, postavljali pridigarje, cerkve in šole.

[48] Glej še tekst, ki se nanaša na opombo 28. Literatura, ki zadeva uskoško problematiko, je uporabljena in navedena v delih Simonitija in Vojeta, ki so navedena v pričujoči razpravi (glej tudi op. 70, 71). Naj opozorimo le na pregledno razpravo, ki zajema naselitev Uskokov v slovenske dežele , hkrati pa podaja tudi široko sliko naseljevanja beguncev iz Hrvaške na področje Spodnje Avstrije, Moravske in Madžarske, Suppan, *Die südslawischen Länder*, str. 112–189.

[49] Benedik, *Zgodovina Cerkve*, str. 121.

Šest let kasneje je v Brucku na Muri v obliki ustne privolitve razširil te pravice še na ostale notranjeavstrijske dežele in samo na štiri mesta (Gradec, Celovec, Judenburg in Ljubljana). Stanovi so bruško versko pomiritev skupaj z graško takoj natisnili v t.i. bruški libel, s čimer so želeli dati ustni izjavi deželnega kneza pravno veljavo.[50] Te pa Karel ni nikoli priznal. Pripadnike luteranske veroizpovedi je zgolj prenašal, strpnost do njih je bila zgolj izsiljena toleranca.

Po letu 1576 po smrti cesarja Maksimilijana II., ki je bil med drugim tudi deželni knez v Zgornji in Spodnji Avstriji, je politika sporazumevanja s protestanti počasi ugašala tako v cesarstvu kot v habsburških dednih deželah. Generacija »miroljubnih knezov«[51] je umrla, nadomestila jo je nova, ki je bila vzgojena v strogi katoliški drži in, ki je videla svoje poslanstvo v tem, da izpelje dosledno protireformacijo. V to generacije je sodil že Karel Notranjeavstrijski, ki je, ko je leta 1578 dobil finančno pomoč od papeža in zagotovilo svojega španskega bratranca kralja Filipa II. o desetletni finančni pomoči, začel že naslednje leto s postopno rekatolizacijo svojih dežel po načelu »cuius regio, eius religio«. Začel je pri mestih in trgih, ki niso imeli izrecnega dovoljenja za javno izražanje vere, v odnosu do plemstva pa jo je začel izvajati tako, da se je izogibal imenovanju protestantov v osrednje »državne« organe v Gradcu. Zaman so stanovi od deželnega kneza zahtevali potrditev bruškega libela. Za nasvet, kakšna naj bo njihova politična drža, so se obračali na luteranske univerze. Že v začetku osemdesetih let jim je tübingenški profesor Jakob Andrea odsvetoval kakršenkoli upor, nenazadnje tudi zato, ker je upor proti oblasti prepovedovala sama augsburška veroizpoved. Menil je, da so stanovi dolžni vztrajati v trpeči pokorščini.[52] S tem pa je protestantsko plemstvo, ki je to navodilo sprejelo, klonilo, še preden je še nepolnoletni deželni knez Ferdinand, ki je nasledil Karla, začel z izvajanjem intenzivne in brezkompromisne protireformacije.[53] Ob koncu sto-

[50] Körber, *Habsburgs europäische Herrschaft*, str. 107, 108.

[51] Ibid., str. 110.

[52] Roth, *Steirische Exulanten*, str. 63; Körber, *Habsburgs europäische Herrschaft*, str. 110; Jerše, *Vera, upanje, oblast*, str. 93.

[53] Pri tem velja opozoriti, da sodnih procesov proti protestantskim heretikom v habsburškem delu oglejskega patriarhata (ta je v bistvu zajemal vse slovensko ozemlje južno od Drave) ni bilo. Prav obratno pa je bilo v Furlaniji v beneškem delu oglejskega patriarhata, kjer je Beneška republika proti reformacijskemu gibanju nastopila z inkvizicijo. Oglejski sveti oficij je imel sodne pristojnosti prek celega ozemlja oglejskega patriarhata, a ni nikoli deloval čez mejo beneškega ozemlja. Na beneškem delu pa je inkvizicija delovala zelo dosledno in skrbno pri ohranjanju in spoštovanju katoliške pravovernosti, tako da je bilo v 16. stoletju in v 17. stoletju vse do leta 1615 okoli 300 sodnih procesov. Večji del teh procesov se je sicer nanašal na preproste kršitve cerkvenih predpisov in pobožnosti, manjši del pa na heretike. Čeprav je bilo samo luteranstvo po razsežnosti v Furlaniji skromneje razširjeno kot v habsburškem delu na slovenski strani, je bilo njegovo izkoreninjenje temeljito, tako da je že v sedemdesetih letih 16. stoletja izgubilo vsakršno moč. Smrtnih obsodb je bilo v celem obdobju izrečenih in izvršenih le v petih ali šestih primerih in še to vedno do ljudi, ki so prišli iz habsburškega dela patriarhata, Cavazza, *Reformacija v oglejskem*, str. 425, 426, 432. Procesi proti protestantskim heretikom se v slovenskem prostoru niso

letja, leta 1598, je Ferdinand sporočil stanovom, da, če je bil njegov oče prisiljen v tolerantno ravnanje do njihove verske samovolje, on več tako ne bo ravnal: »Naj jih (stanove, op.vs) niti najmanj ne zavaja v zmoto, če so morda prečastiti predniki njegove (knezove, op.vs) svetlosti v stiski in zaradi razmer dolgo časa v verskih zadevah mirno stali ob strani; zakaj njegova svetlost je prepričana, da so se zaradi svoje prizanesljivosti in strpnosti kesali, trpeli in vedno bili pripravljeni to spremeniti, ko bi jim bil Bog dal daljše življenje. Njegova svetlost pa, njih naravni, od Boga in sveta določeni pravi dedič, se čuti dolžno, da to izvede zaradi svoje in njihove dušne blaginje. Kar se je zdaj zgodilo, da torej ne izvira iz pobude jezuitov in drugih miru sovražnih ljudi (kakor so se izrazili deželni stanovi v svojem spisu), temveč iz lastnega nagiba, iz gole vneme in ljubezni do svete katoliške, edino zveličavne vere, ki je v njej bil krščen, poučen, vzgojen in ki hoče zanjo tudi rade volje kri preliti, če bi bila volja Vsemogočnega in če bi bilo treba. Zaradi tega ne more z žalostjo, bridkostjo in srčno boljo še naprej gledati, poslušati in trpeti takih zapeljivih verskih vaj v svojih dednih deželah, v svojih mestih in trgih, tako rekoč pred svojimi očmi in ušesi.«[54] Pritožbe stanov ob tej napovedi deželnega kneza, da bo uresničil svojo namero tudi za ceno vojaškega spopada, niso izostale, a oboroženemu spopadu so se, kot je zapisal leta 1599 nek član deželnih kranjskih stanov, odpovedali: »Nenazadnje je orožje našega viteštva duhovno, je vera, sta molitev in potrpljenje, ne oklep in železne krogle.«[55] Ujetost protestantskega plemstva v okvire deželne ustave, verskega miru in v lastno negotovost, je plemstvo silila v verbalno agresivnost, vendar v zadržanost v dejanjih. V naslednjih treh letih je potekala protireformacija, ki so jo kot deželnoknežji pooblaščenci vodili sekavski škof Martin Brenner, lavantinski škof Jurij Stobej in ljubljanski škof Tomaž Hren (v osemdesetih letih kot deželnoknežji namestnik že tudi ljubljanski škof Janez Tavčar), s čimer je bilo tudi jasno pokazano, da je bila politična moč Habsburžanov skladna s cerkvenimi interesi. Meščanstvo in večina plemstva v Notranji Avstriji se je protestantizmu odpovedalo, ali pa je odšlo v izgnanstvo. V prisilno emigracijo je odšlo okoli 11.000 ljudi, ki so bili predvsem iz vrst meščanov in rudarjev.[56] Medtem, ko je zaradi spora med bratoma, cesarjem Rudolfom in njegovim

dogajali, niti ni bila na tem ozemlju prisotna inkvizicija. Edini pravi sodni proces, ki je potekal proti reformatorjem ljubljanskega kapitlja, je bil že leta 1547. Po tem procesu je ostala ljubljanska škofija trden člen katolištva in preko njenih nosilcev kasneje učinkovit izvajalec katoliške obnove, Žnidaršič Golec, *Duhovniki kranjskega*, str. 144–148.

[54] Rupel, *Valvasorjevo berilo*, str. 268.

[55] Jerše, *Vera, upanje, oblast*, str. 93; podobno Simoniti, *Teritorialna država*, str. 45.

[56] Pickl, *Glaubenskampf und Türkenkriege*, str. 98, 99. Številke o izgnancih so precej negotove. Podatke o izgnancih iz avstrijskih in s tem tudi notranjeavstrijskih dežel, Češke, Moravske in Šlezije glej tudi Winkelbauer, *Ständefreiheit un Fürstenmacht*, str. 27, 28, 51, 61, 182. Izgnanci so se preselili predvsem v nemške protestantske dežele in na Ogrsko ter Sedmograško, zanimiv podatek, ki kaže na protestante iz slovenskega prostora v Ameriki glej Hočevar, *Slovenski protestanti*, str.145–152.

bratom Matijem, protireformacija v Zgornji in Spodnji Avstriji za nekaj let zastala, je na prelomu v novo stoletje Notranja Avstrija veljala za rekatolizirano. Preostalemu protestantskemu plemstvu je ostala le še svoboda vesti. Ferdinand je bil trdno odločen, »da bo (njegova svetlost, op.vs) odpravila še te male ostanke in da ne bo več trpela – tako reči – luteranske mušice v svojih deželah.«[57] To se je zgodilo šele leta 1628, ko je deželni knez in takrat že tudi cesar Ferdinand II. plemstvo postavil pred dejstvo, ali se spreobrnejo ali odidejo. Od vsega nekdaj protestantizmu zaobljubljenemu plemstvu (vse plemstvo je predstavljalo okoli 10.000 oseb oziroma 1% prebivalstva,[58] od tega je bilo luteranske veroizpovedi okoli 7.000 oseb), se je za odhod v emigracijo odločilo okoli 750 oseb.[59] Plemeniti izgnanci, ki so imeli boljše pogoje za izselitev kot prej izgnani meščani (plemiči so morali oditi v enem letu, meščani različno: v treh dneh, treh tednih ali treh mesecih, plačati pa so morali tudi t.i. izselitveni davek), so svoje premoženje prodali praviloma brez premoženjskih izgub. Deloma so plemiče nadomestili prišleki iz tujine, deloma pa domači povzpetniki iz meščanskih vrst in sloja malega plemstva, ki so se kot katoliško profilirani uradniki uveljavili v dvornih in deželnoknežjih oblastnih službah. S tem je bila deželnoknežja protireformacija v slovenskih prostoru zaključena in dvajset let kasneje potrjena še v vestfalskem miru. Številčno skromni kriptoprotestantizem, ki se je ohranjal, je bil po letu 1650 zaradi ideološke doslednosti in oblastne demonstracije moči, še naprej izpostavljen preganjanju, a v versko-političnem smislu dejansko ni imel nobenega drugega pomena. Notranja Avstrija je bila versko in politično poenotena, dosežena je bila »concordia«, ki ni dopuščala tistih, ki bi delovali izven tako zamišljene in delujoče družbe. Vse do izdaje tolerančnega patenta leta 1781 je bila protestantska veroizpoved prepovedana. Ob proglasitvi verske svobode pa kakšnih opaznih sprememb na slovenskem ozemlju ni bilo zaznati. Pripadnikov drugih veroizpovedi namreč skorajda ni bilo.

Verski razkol in z njim povezana problematika verske svobode in tolerance sta pomembno zaznamovala celotno obdobje zgodnjenovoveške slovenske zgodovine. Vplivala sta na razumevanje, oblikovanje in delovanje oblasti, kar se je posledično odražalo tudi v obliki prisilne migracije določenih družbenih skupin. Ta prisilna oblika prebivalstvenih premikov pa je neposredno in posredno vplivala tudi na druge oblike migracij, ki so se dogajale v zgodnjem novem veku. V zgodovinopisju se je pri nas z izselitvami oziroma preselitvami slovanskega prebivalstva v Italijo ukvarjal predvsem Ferdo Gestrin. V njegovih razpravah,[60]

[57] Rupel, *Valvasorjevo berilo*, str. 271.

[58] Na Kranjskem je bilo plemstva še manj, le pol procenta od vsega prebivalstva; Heilingsetzer, *Landesfürst und Stände*, str. 425.

[59] Tudi o tem trdnih številk ni, so le ocene, Pickl, *Glaubenskampf und Türkenkriege*, str. 99.

[60] Gestrin, *Migracije Slovanov v Italijo*, str. 7–21; Gestrin, *Migracije Slovanov v Fanu*, str. 233–242; Gestrin, *Suženjstvo – prisilna migracija*, str. 11–20; Gestrin, *Slovani v Italiji*, str. 177–184; Gestrin, *Slovanske*, str. 5–13.

ki strnjene v znatno razširjeni celoviti monografiji[61] zajemajo zlasti obdobje srednjega veka in segajo tudi v obdobje zgodnjega novega veka, je obravnaval izseljence in preseljence iz vzhodne jadranske obale in njenega zaledja ter tudi iz slovenskih dežel. V ta okvir emigracije v Italijo sodijo pri nas objavljeni razpravi, ki sta jih napisali Sergio Anselmi[62] in Baudino Giacomo Zenobi.[63] Na to pa se navezujejo pri nas objavljene razprave Lovorke Čoralić, ki obravnavajo emigrante s področja vzhodno jadranske obale, iz Pirana in iz slovenskih dežel v zgodnjem novem veku.[64] Medtem, ko se je Ferdo Gestrin temeljito ukvarjal s prebivalstvenimi premiki ob jadranski obali predvsem v srednjem veku, pa so se naši zgodovinarji z obsežnimi in zgodovinsko usodnimi migracijami na Balkanu, oziroma na ozemlju, ki je zajemalo prostor nekdanje Jugoslavije v zgodnjem novem veku, ukvarjali le mimogrede. Sicer obsežni in že težko pregledni literaturi o tej problematiki v jugovzhodnoevropskem in zahodnoevropskem zgodovinopisju je pred skoraj petdesetimi leti dodal razpravo o migracijah Bogo Grafenauer. V njej je kritično opozoril na dvojno obravnavo te tematike v letu dni prej izdani Zgodovini narodov Jugoslavije (1959).[65] Ker je bil pred drugo svetovno vojno dolgoletni profesor na ljubljanski univerzi, omenimo še nekaj let kasneje objavljeni tekst Balduina Sarie, ki je v svoji razpravi skušal podati glavne prebivalstvene premike v času osmanskega gospostva na Balkanu.[66] V zadnjih dvajsetih letih pa je o migracijskih procesih na Kosovu z opozorilom na različne poglede srbskih in albanskih zgodovinarjev ter o migracijah v južnoslovanskem prostoru v turškem obdobju poznavalsko pisal Ignacij Voje.[67] Navedene razprave, ki govorijo o selitvah v večinsko južnoslovanskem prostoru se deloma navezujejo tudi na slovensko zgodovino, zlasti v tistem časovnem obdobju, ki je povezano z osvajalnimi širitvami osmanske države.

Migracijam, bodisi izselitvam bodisi priselitvam ter notranjim prebivalstvenim premikom, ki so zadevale neposredno slovenski prostor, je zgodovinopisje pri nas posvetilo večjo pozornost prav v zadnjih dvajsetih letih. Čeprav je v številni literaturi seveda prisotna populacijska problematika in zajeta leta 1970 v delu Pavleta Blaznika,[68] je naše zgodovinopisje izraziteje usmerilo svoj pogled v raziskave eksplicitno migracijske problematike šele od leta 1990 – od referata Boga Grafenauerja na zborovanju zgodovinarjev v Murski Soboti. V njegovem nastopu o problemu migracij v slovenski zgodovini je opredelil pojem in tipe

[61] Gestrin, *Slovanske migracije v Italijo*, 1998.

[62] Anselmi, *Gospodarski vzroki*, str. 397–406.

[63] Zenobi, *Družbena razporeditev* Ibid., str. 407–412.

[64] Čoralić, *Prisutnost doseljenika*, str. 101–116; Čoralić, *Prispevek poznavanju*, str. 31–40; Čoralić, *Migracije sa istočnojadranske obale*, str. 185–192.

[65] Grafenauer, *Migracije v jugoslovanskih*, str. 203–209.

[66] Saria, *Flüchtlingsbewegung*, str. 129–153.

[67] Voje, *Slovenica – balcanica*, str. 10–11, 229–277, 279–291.

[68] Blaznik, *Kolonizacija in populacija*, str. 88–98.

migracij, se ozrl na svoj prispevek v zvezi z že omenjenimi migracijami v jugoslovanskem prostoru, nato pa posvetil pozornost predvsem migracijam na Slovenskem v srednjem veku. Od migracij v zgodnjem novem veku je poudaril poleg gospodarskih učinkov, ki so nastali v zvezi s priselitvijo italijanskih podjetnežev, o katerih je pisal Ferdo Gestrin,[69] predvsem tiste, ki so bile vzročno povezane z vojno-političnim dogajanjem v hrvaško-osmanskem sosedstvu in posledično z naselitvijo pastirsko-vojaškega sloja v glavnem ob južni slovenski-hrvaški meji.[70] Temu tipu migracij, ki so kot posledica vojnih spopadov, napadov, pustošenj in bolezni privedle do določenih poselitvenih in s tem etničnih, jezikovnih, narečnih in verskih sprememb, do medetničnih napetosti in medsebojnih zavračanj ter do vnosa novih (drugačnih) kultur, navad in običajev, so posvetili pozornost Ignacij Voje,[71] ki je obravnaval migracijske procese v slovenskem prostoru v turškem obdobju, Darko Darovec,[72] ki je obravnaval navedeno problematiko v zgodnjem novem veku v Istri, deloma pa tudi Vasko Simoniti,[73] ki je zajel prebivalstvene premike na področju Prekmurja. S povsem drugačno spreminjajočo prebivalstveno podobo pa nas v svojih raziskavah o Trstu seznanja Aleksij Kalc.[74] Kljub svoji majhnosti v primerjavi z drugimi evropskimi pristaniškimi mesti, je Trst v 18. stoletju dobival podobo urbanosti, s številčnim naraščanjem je postajal nekakšen »moderen« prebivalstveni konglomerat, socialno strukturiran in etnično raznolik. Z gospodarskimi privilegiji ter versko tolerantnejšo prakso se je podoba mesta močno razlikovala od tistih v slovenskem zaledju, ki so v 18. stoletju še vedno le s težavo dajala vtis premagane statičnosti.

Razprave, ki bi zajemale vse tipološke značilnosti migracij v zgodnjem novem veku, so redke.[75] Morda je to razumljivo, saj je iz dosedanjih parcialnih študij razvidno, da so bile vse oblike migracij sicer prisotne, a so bile po svojih razsežnostih v teku tristoletnega obdobja zgodnjega novega veka sporadične, številčno skromne, nekatere omejene zgolj na posameznike, vpete v dnevno politične, gospodarske, kulturne in socialne razmere v daljšem časovnem obdobju komaj zaznavne, oziroma jih komajda lahko poimenujemo kot migracije. Vse pa so morda vendarle pustile sledi v mentalni podobi in identiteti prebivalstva, a še najbolj tiste, ki so bile izrazito prepoznavne in povezane z dolgotrajnim procesom verskega poenotenja in poslej nenehnega hotenja po njegovi ohranitvi. To pa se pomembno povezuje z vprašanjem tolerance in netolerance ter z

[69] Gestrin, *Italijani*, str. 223–241; Gestrin, *Slovenske dežele*, str. 139–185, 189–219.

[70] Grafenauer, *Problem migracij*, str. 189–201.

[71] Voje, *Migracioni procesi iz Bosne*, str. 89–99; Voje, *Migracijski procesi*, 323–333; Voje, *Slovenci pod turškim*, str. 127–138.

[72] Darovec, *Migracije in (etnična) dihotomija*, 179–193; Darovec, *Poskus opredelitve*, str. 37–61.

[73] Simoniti, *Turški vpadi*, str. 95–110.

[74] Kalc, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju*, 2006; Kalc, *Politika priseljevanja*, str. 83–106.

[75] Simoniti, *Migrationsprozesse*, str. 22–41; Simoniti, *Vrsta, obseg*, str. 45–63.

njo povezanimi prisilnimi migracijami, na kar smo za zgodnji novi vek skušali opozoriti s pričujočo razpravo.

Literatura

Anselmi, Sergio: Gospodarski vzroki balkanske migracije v srednje-vzhodno Italijo v 15. stoletju. *Zgodovinski časopis* 32, 4, 1978, str. 397–406.

Asche, Matthias: Religionskriege und Glaubensflüctlinge im Europa des 16. und 17. Jahrhundert. Überlegungen zu einer Typendiskussion. *Religionskriege im alten Reich und Alteuropa*, Schindling, Anton, Brendle, Franz, ur. Münster, 2010, str. 435–458.

Benedik, Metod z uredniškim odborom: *Zgodovina Cerkve na Slovenskem*. Celje: Mohorjeva družba, 1991.

Blaznik, Pavle: Kolonizacija in populacija od 16. do 18.stoletja. *Gospodarska in družbene zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog. Agrarno gospodarstvo*. Ljubljana, 1970, str. 88–98.

Bohanec, Franček izbral in uredil, ur.: *Jenez Svetokriški. Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1969.

Böhme, Gernot, Chakraborty, Rabindra, Weiler, Frank, ur.: *Migration und Ausländerfeindlichkeit*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1994.

Brandes, Detlef, Holm Sundhaussen, Stefan Troebst, ur.: *Lexicon der Vertreibungen. Deportation, Zwangsaussiedlung und ethnische Säuberung im Europa des 20. Jahrhundert. Redaktion Dmytro Myeshkov*. Wien–Köln–Weimar: Böhlau Verlag, 2010.

Brunner, Otto, Werner Conze, Reinhart Koselleck, ur.: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexicon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1997.

Burkhardt, Johannes: Die Friedlosigkeit der frühen Neuzeit. Grundlegung einer Theorie der Bellizität Europas. *Zeitschrift für historische Forschung* 24, 4, 1997, str. 509–574.

Cavazza, Silvano: Reformacija v oglejskem patriarhatu: heterodoksne skupine in luteranske skupnosti (in usoda Petra Kupljenika). *Zgodovinski časopis* 55, 3 (124), 2001, str. 409–435.

Cohen, Robin, ur.: *The Cambridge survey of world migration*. Cambridge University Press, 1995.

Čoralić, Lovorka: Prisutnost doseljenika iz Pirana u Veneciji od 15. do 17. stoljeća. *Annales* 3, 1993, str. 101–116.

Čoralić, Lovorka: Prispevek k poznavanju delovanja slovenskih priseljencev v Benetkah od 15. do 18. stoletja. *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino* 42, 2, 1994, str. 31–40.

Čoralić, Lovorka: Migracije sa istočnojadranske obale u Veneciju (15. – 18. st). *Annales* 10, 1997, str. 185–192.

Čoralić, Lovorka: Iz pomorske prošlosti istočnog Jadrana: tragovima hrvatskih kapetana i paruna brodova u Mlecima. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU u Zagrebu* 19, 2001, str. 143–182.

D'Alambert, Jean Le Rond, Diderot, Denis: *Enzyclopedie. Eine Auswahl*. Günther Berger, ur. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuch Verlag, 1989.

Darovec, Darko: Migracije in (etnična) dihotomija mesto-podeželje v Istri do konca 18. stoletja. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 21, 158/159, 1993, str. 179–193.

Darovec, Darko: Poskus opredelitve problematike naseljevanja Slovencev med Dragonjo in Mirno do 17. stoletja in njen vpliv na oblikovanje slovenske etnične meje v Istri. *Slovenci v Hrvaški*. Ljubljana, 1995, str. 37–61.

Delgado, Mariano: Europa und der Islam in der Frühen Neuzeit. Exklusions- und Inklusionstypologien zwischen 1453 und 1798. *Toleranz und Identität. Geschichtsschreibung und Geschichtsbewusstsein zwischen religiosem Anspruch und historischer Erfahrung*, Kerstin Armborst Weihs, Judith Becker, ur. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Göttingen, 2010, str. 53–78.

Evans, R.J.W.: The Most Dynamic Ruler. *The New York Review of Books*, June 14, 2010, str. 55–57.

Gestrin, Ferdo: Migracije Slovanov v Fanu v 15. stoletju, njihova poselitev v mestu in družbena struktura. *Zgodovinski časopis* 32, 3, 1978, str. 233–242.

Gestrin, Ferdo: Migracije Slovanov v Italijo. Rezultati jugoslovanske historiografije. *Zgodovinski časopis* 32, 1–2, 1978, str. 7–21.

Gestrin, Ferdo: Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 35, 3, 1981, str. 223–241.

Gestrin, Ferdo: *Slovenske dežele in zgodnji kapitalizem*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Gestrin, Ferdo: Suženjstvo – prisilna migracija Slovanov v Italijo. *Zgodovinski časopis* 50, 1 (102), 1996, str. 11–20.

Gestrin, Ferdo: Slovani v Italiji v zgodnjem srednjem veku. *Annales* 10, 1997, str. 177–184.

Gestrin, Ferdo: Slovanske migracije. *Zgodovina za vse* 4, 2, 1997, str. 5–13.

Gestrin, Ferdo: *Slovanske migracije v Italijo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Grafenauer, Bogo: Migracije v jugoslovanskih deželah od 15. do 18. stoletja in njihov pomen za nadalnji narodnostni razvoj. *Zgodovinski časopis* 45, 2, 1991, str. 203–209.

Grafenauer, Bogo: Problem migracij v zgodovini Slovencev. *Zgodovinski časopis* 45, 2, 1991, str. 189–201.

Grdina, Igor: Začetki slovenske književnosti med protestantsko in katoliško reformacijo. *Slavistična revija. Časopis za jezikoslovje in literarne vede* 41, 1, 1993, str. 77–119.

Grell, Ole Peter, Scribner, Bob, ur.: *Tolerance and intolerance in the European Reformation*. Cambridge University Press, 2002.

Heilingsetzer, Georg: Landesfürst und Stände in den habsburgischen Ländern. *Katholische Reform und Gegenreformation in Innerösterreich 1564–1628, Katoliška prenova in protireformacija... Riforma cattolica e controriforma...* Dolinar, France M. et alt, ur. Klagenfurt–Ljubljana–Wien, 1994, str. 419–430.

Hočevar, Toussaint: Slovenski protestatnti v kolonialni Georgiji. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 39, n.v. 4, 1968, str. 145–152.

Janko, Anton: Nemško slovstvo na Slovenskem v obdobju baroka. *Obdobje baroka v slovenskem jeziku, književnosti in kulturi. Obdobja 9*, Skaza, Aleksander in Vidovič Muha, Ada, ur. Ljubljana, 1989, str. 209–218.

Jelinčič, Klemen: *Judje na Slovenskem*. Celovec: Mohorjeva družba, 2009.

Jelinčič, Klemen: *Judje na Slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.

Jerše, Sašo: Vera, upanje, oblast. O notranjeavstrijskem političnem imaginariju v času verskih vrenj *Vera in hotenja. Študije o Primožu Trubarju in njegovem času. Sašo, Jerše, ur.* Ljubljana: Slovenska matica, 2009, str. 67–103.

Kalc, Aleksij: *Tržaško prebivalstvo v 18.stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenega razvoja*. Diss. Ljubljana, 2006.

Kalc, Aleksij: Politika priseljevanja v Trstu v 18.stoletju. *Annales* 1, 17, 2007, str. 83–106.

Körber, Esther Beate: *Habsburgs Europäische Herrschaft. Von Karl V. bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 2002.

Kos, Janko, ur.: *Marko Pohlin, Žiga Zois, A.T. Linhart, Valentin Vodnik. Izbrano delo*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1970.

Lutz, Heinrich: Friedensideen und Friedensprobleme in der frühen Neuzeit. *Friedensbewegungen: Bedingungen und Wirkungen.*, Gernot Heiss, Heinrich Lutz, ur. Wien, 1984, str. 28–54.

Mlinarič, Jože: Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. *Časopis za zgodovino in narodopisje* 1–2, 2000, str. 49–70.

Pickl, Othmar: Glaubenskampf und Türkenkriege in ihren Auswirkungen auf das Siedlungswesen und Bevölkerungsstruktur der österreichischen Länder. *Siedlungs- und Bevölkerungsgeschichte Österreichs*. Wien, 1974, str. 97–113.

Quinones, Ricardo J.: *Erasmus and Voltaire: Why They Still Matter*. University of Toronto Press, 2010.

Roterodamus, Erasmus: *Hvalnica norosti. Encomium morias*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1952.

Roth, Franz Otto: Steirische Exulanten. *Evangelisch in der Steiermark. Glaubenskampf – Toleranz, Brüderlichkeit. Austellungsführer*. Graz,Steiermarkisches Landesarchiv. Styriaca, 1981, str. 62–68.

Rupel, Mirko, ur.: *Slovenski protestantski pisci*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1966.

Rupel, Mirko: *Valvasorjevo berilo. Druga, izpopolnjena izdaja*. Branko Reisp, ur. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.

Saria, Balduin: Die Flüchtlingsbewegung in der Türkenzeit. *Südostdeutsches Archiv* 7, 1964.

Schäufele, Wolf-Friedrich: Einleitung: Religion-Toleranz-Historie. *Toleranz und Identität. Geschichtschreibung und Geschichtsbewusstsein zwischen religiösem Auspruch und historischer Ehrfahrung*, Kerstin Armborst Weihs, Judith Becker, ur. Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Göttingen, 2010, str. 1–5.

Schulze, Winfried: Concordia, Discordia, Tolerantia. Deutsche politik im konfessionellen Zeitalter. *Zeitschrift für historische Forschung*, Beiheft 3, 1989, str. 43–79.

Simoniti, Vasko: Historične konstante na tleh nekdanje Jugoslavije in neupoštevanje le-teh pri oblikovanju multinacionalne države. *Anthropos, časopis za psihologijo in filozofijo ter za sodelovanje humanističnih ved,* 26, 4–6, 1994, str. 214–237.

Simoniti, Vasko: Turški vpadi v Prekmurje v 16. in 17. stoletju ter njihove posledice. *Katalog stalne razstave*, Fujs, Metka, ur. Murska Sobota, 1997, str. 95–110.

Simoniti, Vasko: Migrationsprozesse im slowenischen Raum im 16. und 17. Jahrhundert. *Verfestigungen und Änderungen der ethnischen Strukturen im pannonischen Raum von 1526–1790.*, Budak, Neven, ur. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf. Zagreb, 2000, str. 22–41.

Simoniti, Vasko: Teritorialna država: nasprotje in povezanost med deželo in vladarjem. *Od sanj do resničnosti. Razvoj slovenske državnosti*, Dolinar, France M., ur. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001, str. 29–47.

Simoniti, Vasko: *Vrsta, obseg in posledice migracijskih gibanj na Slovenskem v prvih stoletjih zgodnjega novega veka.* Fanfare nasilja. Ljubljana: Slovenska matica, 2003, str. 45–63.

Studen, Andrej: *Rabljev zamah. K zgodovini kriminala in kaznovanja na Slovenskem od 16. stoletja do 21. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2004.

Suppan, Arnold: Die südslawischen Länder der Habsburgermonarchie in der frühen Neuzeit (1519–1740). *Deutsche Geschichte im Osten Europas. Zwischen Adria und Karawanken*, Suppan, Arnold, ur. Berlin, 1998, str. 112–189.

Šega, Drago, spremno besedo napisal, ur.: *Primož Trubar, Slovenska cerkovna ordninga. Izbor*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1975.

Vocelka, Karl: *Glanz und Untergang. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. Östrreichische Geschichte 1699 – 1815*. Wien: Uebereuter, 2001.

Vocelka, Karl: Enlightenment in the Habsburg Monarchy: History of a belated and Short-Lived Phenomenon. *Toleration in Enlightenment Europe.*, Ole Peter Grell, Roy Porter, ur., 2006, str. 196–211.

Voje, Ignacij: Migracioni procesi iz Bosne u slovenačkim zemljama za vrijeme turskih provala u 16.stoljeću. *Migracije i Bosna i Hercegovina*. Sarajevo, 1990, str. 89–99.

Voje, Ignacij: Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16. do 18.stoletje). *Zgodovinski časopis* 46, 3, 1992, str. 323–333.

Voje, Ignacij: *Slovenci pod turškim pritiskom*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete v Ljubljani, 1996.

Voje, Ignacij: *Slovenica – balcanica. Zgodovinske študije*. Ljubljana: Slovenska matica, 2005.

Winkelbauer, Thomas: *Ständefreiheit und Fürstenmacht. Österreichische Geschichte 1522–1699. Teil2*. Wien: Ueberreuter, 2003.

Zagorin, Perez: *How the Idea of Religious Toleration Came to the West*. Princeton University Press, 2005.

Zenobi, Baudino Giacomo: Družbena razporeditev slovanskih priseljencev v Ancono od 15. do 17. stoletja. *Zgodovinski časopis* 32, 4, 1978, str. 407–412.

Zwitter, Fran: Linhartova doba, misel in delo. *Anton Linhart, Poskus zgodovine Kranjske in ostalih dežel južnih Slovanov Avstrije. 1 in 2*, Grafenauer, Bogo, ur. Ljubljana, 1981, str. 303–350.

Žnidaršič Golec, Lilijana: *Duhovniki kranjskega dela ljubljanske škofije do tridentinskega koncila*. Acta Ecclesiastica Sloveniae, 22. Ljubljana: Inštitut za zgodovino Cerkve, 2000.

Aleksej Kalc

Migracijska gibanja med 18. in 19. stoletjem: primeri iz zahodnega slovenskega prostora

KALC Aleksej, dr., znan. sod., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, aleksej.kalc@zrs.upr.si.

Izhajajoč iz vprašanja konceptualizacije in pristopov k preučevanju migracijske problematike razpravlja prispevek v prvem delu o vrstah, razširjenosti in pomenu selitev ter prostorske mobilnosti v predmoderni družbi na Slovenskem, s posebnim poudarkom na prehodnem obdobju iz novega veka v sodobnost. Sledi predstavitev priseljevanja v Trst, ki ga je v 18. stoletju v slovenskem zaledju razgibal razvoj pomorskega emporija, in sezonstva, ki je prek poklicnih in časovnih adaptacij predstavljalo večstoletni sistemski gospodarski vir beneškoslovenskih in rezijanske skupnosti.

Ključne besede: predmoderne migracije, urbanizacija, Trst, sezonstvo, Beneška Slovenija, Rezija.

Nekaj predpostavk

Obravnava migracijskega pojava v skladu z nastavki in v časovnem razponu pričujočega referata ne more mimo nekaterih uvodnih predpostavk. Selitvena gibanja in prostorska gibljivost prebivalstva so, z izjemo primerov, ki so neposrednejše rezultante vojnih, političnih in drugih prisil, tesno povezana z dinamikami ter značilnostmi družbenega in gospodarskega razvoja. Družbeni in gospodarski sistemi so konteksti, ki s svojimi strukturami in spremembami determinirajo geografsko mobilnost ter njene mnogotere oblike. Trajanja in spremembe v migracijskih trendih zato večinoma ne sledijo specifičnim datumom in periodizacija zgodovine migracij se, za razliko od politične zgodovine, navezuje predvsem na razvojne dinamike gospodarskega in družbenega življenja[1]. Razpravljanje v perspektivi prehodnosti med 18. in 19. stoletjem je torej v tem prispevku mišljeno v smislu razmerja med migracijskimi gibanji in družbenimi ter gospodarskimi procesi, ki so zaznamovali prehajanje iz novega veka v sodobnost in odpirali prostor modernosti.

Druga predpostavka se tiče pristopov k preučevanju migracij in prostorske gibljivosti v predmodernem času, ko načeloma ni na voljo dokumentarnih podlag enakovrednih tistim, ki jih je razvila moderna javna uprava v teku 19.

[1] Moch, *Moving Europeans*, str. 6; Moch, *Dividing Time*, str. 44–46.

stoletja in ki omogočajo celovito in primerjalno vrednotenje pojava na raznih upravnoteritorialnih ravneh, po določenih klasifikacijah in konceptualnih vzorcih. Raziskovanje starejših obdobij razpolaga načeloma s krajevnimi viri in more napore osredotočiti na raven krajevnega dogajanja oziroma na posamezne tipologije pojava, ki so vrh tega največkrat izpričani samo na indirekten način. Historiografske sinteze ali vsaj prikazi za širša območja, kot je na primer slovenski prostor ali njegove regionalne komponente, so torej odvisni od množine krajevnih študij in so lahko le seštevek poznanih oziroma izbranih primerov, ki ne morejo reprezentirati celovitejšega dogajanja.

Tretja predpostavka se nanaša na tematsko naravnanost raziskovanja. Slovensko zgodovinopisje je, podobno, a izraziteje kot mednarodno, posvečalo glavno pozornost velikim selitvenim gibanjem in prerazporejanjem prebivalstva, ki so se odvijala v drugi polovici 19. in v 20. stoletju, zlasti tistim na mednarodnih in prekomorskih relacijah. Taki usmeritvi je botrovalo gledanje na selitveno problematiko v prvi vrsti kot na eminentno narodno vprašanje in z vidika narodne zgodovine[2]. Redka namenska dela so segla v zgodnejši čas,[3] in tudi v temeljitih obravnavah gospodarske in družbene zgodovine slovenskega prostora prihaja vloga migracije kot sestavine družbenega reda in njegovega sistemskega delovanja, kot tudi nosilke sprememb ter sooblikovalke družbe le izjemoma do izraza[4].

V luči povedanega je na dlani zadrega, s katero se sooča vsak poskus celovitejšega razpravljanja o migracijskih gibanjih v slovenskem prostoru tudi v manj oddaljenem časovnem obdobju 18. in zgodnjega 19. stoletja. Ta razprava se bo torej dotikala le delno splošnega slovenskega konteksta in se nato na kratko ustavila pri dveh nekoliko bolje poznanih primerih z zahodnega slovenskega območja, in sicer urbanih migracijah, vezanih na Trst, in migracijskem pojavu v Beneški Sloveniji in Reziji. Oba primera odslikavata dogajanja v povezavi s splošnejšimi in specifičnimi razmerami ter v perspektivi dolgega trajanja in sprememb.

Vidiki predmoderne prostorske gibljivosti

V evropskem zgodovinopisu sta se izoblikovali dve predstavi o migracijah in zgodovinskem razvoju prostorske gibljivosti prebivalstva od poznega srednjega veka dalje. Prva asocira te pojave in njihove izrazitejše dimenzije z revolucionar-

[2] Prim. Steidl, *Introduction*, str. 7–8; Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 43–45; Drnovšek, *Izseljevanje »rakrana«*.

[3] Izpostaviti je treba pri tem opus Ferda Gestrina, ki je sicer posvečen slovanskim migracijam v Italijo v srednjem in novem veku.

[4] Na primer v demografskih in nekaterih drugih poglavjih dela Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*.

nim gospodarskim in družbenim razvojem v teku 19. in 20. stoletja. Ne da bi zmanjševala pomena in vloge prejšnjih migracijskih gibanj in oblik, opredeljuje večinoma ruralno družbo predmoderne dobe in še dobrega dela 19. stoletja kot pretežno nepregibno in priklenjeno na ožja območja običajnega lokalnega življenja in udejstvovanja. Drugi pogled, ki se je oblikoval kot kritika prvemu, postavlja pod vprašaj tako dihotomično delitev, ki korenini v modernizacijski teoretični paradigmi, in opozarja na veliko številnejše, obsežne in raznolike pojave mobilnosti tudi v predindustrijskem času. Ključ problema je po eni strani v pojmovanju migracije in prostorske mobilnosti ter v načinu merjenja pojava. Po drugi strani v dejstvu, da sta bili od območja do območja evropskega kontinenta pojavnost in intenzivnost prostorskega premikanja v teku zgodovine zelo različni in se nujno ne ujemata z linearno formulo o »migracijskem prehodu« od nemobilne k mobilni družbi. Poleg tega, migracijskih pojavov in mobilnosti ni mogoče tehtati na podlagi enega samega, rigidnega razločevalnega vzorca, temveč je potrebno upoštevati njihove oblike, smotre in učinke na gospodarskem, družbenem in kulturnem nivoju[5].

V slovenskem kontekstu se zaradi še nezadostnih temeljnih študij in konceptualnih osnov artikulirana in poglobljena primerjava moderne in predmoderne mobilnosti mora šele začeti. Nobenega dvoma pa ni, kot je mogoče razbrati iz dosedanjih raziskav, da je bil tudi slovenski prostor v času starega družbenega reda priča raznolikim oblikam selitev in da so bili določeni družbeni segmenti ter kategorije posebej in sistemsko soočeni z migracijo. Če naj izpostavimo nekatere konkretne primere oziroma elemente, ki nam dajejo o tem sklepati, lahko začnemo pri mestih, kjer se migracija pojavlja že v obliki demografskega vprašanja, v kolikor so predmoderna mesta zaradi deficitarnega naravnega salda dolgovala obnavljanje prebivalstva v veliki meri priseljevanju. V 18. in prejšnjih stoletjih je bilo močno prenavljanje prebivalstva značilno tudi za večinoma zelo majnhna slovenska mesta, kar je bilo povezano tudi z izseljevanjem in torej zamenjavo prebivalstva, ki je bila v urbanih okoljih lahko zelo izrazita[6]. Te tokove oziroma primere lahko bolje razpoznamo, če jih pogledamo skozi prizmo stanovskih in poklicnih kategorij. Ena od teh so trgovci, ki so prihajali iz najrazličnejših, pogostoma oddaljenih krajev[7]. Selitev v iskanju priložnosti za gospodarski uspeh je bila strateškega pomena za izgrajevanje njihovih karier, skupaj s pridobivanjem vplivnih položajev v sklopu stanovskih in političnih institucij, na primer meščanske pravice, članstva v trgovskih organizacijah in še prej same trgovske pravice. Še številnejše priseljence najdemo med obrtniki in obrtnimi delavci, s

[5] Prim. Moch, *Moving Europeans*, Fontaine, *Gli studi*, Poussou, *Migrations et mobilité*, Hochstadt, *Migration in Preindustrial*, Rosental, *Les sentiers invisibles*, Lucassen, Lucassen, *The mobility transition*.

[6] Golec, *Družba v mestih*, str. 775, 786–788.

[7] Valenčič, *Trgovina na Kranjskem*, str. 220–224.

tem, da so bili obrtni poklici institucionalno pogojeni z mobilnostjo. Vajenec, ki ga je čestokrat že vajeniški staž ponesel stran od domačega kraja, je bil dolžan nabirati izkušenj s t.i. vandrovskim popotovanjem na tuje, preden se je ponujal za pomočnika in se nadalje potegoval za status mojstra, kar je ravno tako lahko predpostavljalo daljši ali krajši selitveni korak. Tudi pomočniki so sodili med mobilne kategorije, s tem, da sta tako vandrostvo kot mobilni značaj pomočniškega stanu predstavljala sistemski dispozitiv cehovske kontrole in regulacije obrtniške delovne sile, in to še dolgo potem, ko sta bila v teku 18. stoletja cehovska avtonomija omejena (1732) in obvezno strokovno popotovanje vajencev odpravljeno (1776 in 1780)[8]. Nekateri poklici so temeljili na prostorski mobilnosti, med temi krošnjarstvo. Krošnjarje najdemo med mestnimi trgovci, kjer pa je bila tovrstna oblika trgovanja prepovedana in je potemtakem njihova dejavnost slonela na kapilarnem obvladovanju podeželja[9]. Tovrstno obliko migracije, povezano tudi z domačo obrtjo, še bolje reprezentirajo Ribničani in Kočevarji, pri katerih je šlo za pravni privilegij, ki so ga uživali od konca srednjega veka dalje. Skupaj z obrtnimi in trgovskimi pravicami se je pri njih migracija kot strateška sestavina poklica prenašala iz roda v rod, vključno z okoliši trgovanja, ki so se dedovali, in se ohranjala kot kulturna konotacija celotne skupnosti[10].

Selitveni korak oziroma premikanje, povezano z gospodarskimi in eksistencialnimi vidiki, sta bila nadalje lastna hišnim poslom v mestih, kamor so mnogi prihajali službovat s podeželja, kot tudi poslom na kmetih. Nastopala sta lahko kot faza življenjskega cikla ali kot dolgoročnejši položaj, vsekakor pa kot funkcionalno dogajanje v okviru ohranitvenih in reproduktivnih strategij v okviru družine. Tesno so bili povezani z logiko premikanja tudi gostači, ki so morali iskati strehe in možnosti preživitka v krajih, kjer jim je bilo to omogočeno[11]. Sploh je bilo pogojeno s sicer kratkotrajno migracijo dninarsko delo gostačev, kajžarjev in revnejših prebivalcev mest, ki so odhajali na razna letna agrarna dela, kot gozdni in gradbeni delavci[12]. Na daljših relacijah je prihajala bolj v poštev sezonska migracija, ki je držala na primer v Avstrijo, na Ogrsko, Hrvaško, v Slavonijo, Furlanijo in izvirala ravno tako iz kmečkih kot iz mestnih okolij[13]. Čeprav jih ne moremo uvrščati med navadne migrante in jih obravnavati v smislu gospodarskih kategorij, je treba omeniti v povezavi z logiko premikanja, tudi reveže, ki so se podajali na krajše ali daljše obhode računajoč na človeški čut in solidarnost. V resnici, je ta številčno nezanemarljiva skupina težko oprijemljiva in njenih pripadnikov ni mogoče opredeliti preprosto kot potepuhov, prosjakov, postopačev in podobnih. Njene vrste so bile namreč po obsegu nihajoče, uvrščale

[8] Slokar, *Zgodovina rokodelstva*, 9; prim. Ehmer, *Worlds of mobility*.
[9] Valenčič, *Ljubljanska trgovina*, str. 30.
[10] Bras, *Rokodelstvo in obrt*, str. 215; Drnovšek, *Izseljevanje »rakrana«*, str. 73–85.
[11] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 1, str. 94–96.
[12] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 2, str. 377.
[13] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 2, str. 383.

so tudi ljudi, ki so si načeloma služili kruh z delom, in take, ki so se skozi vsakdan prebijali med delom in nedelom, se pravi med legalnostjo in položajem, ki je zlasti v 18. stoletju postal za oblasti nesprejemljiv in podvržen preganjanju[14].

Če se vrnemo k atraktivnim dejavnikom mobilnosti, moramo ob mestih kot prizorišča živahnih selitvenih procesov omeniti še fužinarska, železarska in rudarska središča, kjer srečujemo delavstvo, ki se ni udejstvovalo z agrarnimi panogami in je bilo v predindustrijskem času podobno industrijskemu proletariatu[15]. Pri tem prav gotovo izstopa primer Idrije, ki je od samih začetkov rudarske dejavnosti sprejemala številne priseljence in je konec 18. stoletja zaradi zunanjega priliva postala s približno 4.000 prebivalci, od tega 1.000 rudarji od vsepovsod, med najbolj obljudenimi slovenskimi naselbinami[16].

Ta hitra skica, ki bi ji mogli dodati še druge primere, nas opozarja, kako sta v slovenskem prostoru, kljub izrazito agrarni strukturi in navezanosti prebivalstva na zemljo, migracija in prostorska mobilnost sodili, v skladu z diskriminantami kot so spol, starost, poklic, družbeni položaj, zemljiška posest, trg dela, sistem privilegijev, pripadnost korporativnim ustanovam in druge, v življenjsko izkušnjo zajetnega dela prebivalstva. Mnogim od omenjenih pojavov moremo slediti vsaj od začetka novega veka in v 18. ter 19. stoletju je s postopnim večanjem prebivalstva, pospešenim družbenim razslojevanjem in gospodarskim razvojem obseg mobilnih slojev naraščal. Tako se je na primer v logaškem gospostvu število gostačev, ki jih je bilo konec 16. stoletja nekaj nad 300, povečalo do srede 18. stoletja na več kot 2.500. Podobno se je v teku 18. stoletja močno pomnožilo kajžarstvo, zlasti ob prometnicah in drugih virih neagrarnega zaslužka[17].

Posebnost 18. stoletja je tudi v tem, da je postala prostorska mobilnost v skladu z gospodarskimi in političnimi doktrinami deležna vse večje pozornosti tudi na ravni vladne politike. Direktno ali indirektno nanašajoči se ukrepi so našli svoje mesto v reformah in v merkantilistični gospodarski politiki za izboljšanje zunanjetrgovinske bilance prek pospeševanja proizvodnje in izvoza najrazličnejših izdelkov. Šlo je za odpravljanje ovir, ki so stale na poti razvoju obrtnih in manufakturnih dejavnosti, podžiganje rasti prebivalstva kot merila moči države in njegovega vključevanja v neagrarne proizvodne sektorje. Populacionizem je svoje cilje zasledoval na raznih ravneh in njegovi ukrepi so implicirali skupaj družbeno in prostorsko mobilnost. Sredi 18. stoletja so v duhu te doktrine odpravili omejevanje poroke, ki ni bila več odvisna od konsenza gosposke, niti pri novoporočencih brez zadostnih preživetvenih sredstev.[18] Na poti osvobajanja izpod podložništva in priklenjenosti na zemljo je bil pomemben t.i. patent o

[14] Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 242–245; prim. Čeč, *Odnos do mobilnega*.
[15] Gašperšič, *O nekdanjem žebljarstvu*, str. 16–19.
[16] Golec, *Družba v mestih*, str. 642; Trošt, *Idrija*, str. 20.
[17] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 1, str. 94–97.
[18] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 2, str. 347–349.

nevoljništvu (1781 in 1782), ki je odpravljal osebno nesvobodo in uvajal omiljeno podložnost. Kmečko prebivalstvo je s tem pridobilo prostost gibanja in izbire poklica, ki pa sta ostajali za gospodarje na kmetijah še vedno omejeni, ker so smeli zapustiti zemljo, le če so prej našli namestnika. V kolikšni meri so te pravne novosti resnično učinkovale na prostorsko in družbeno mobilnost ter druge spremembe v prebivalstvu, ni še jasno. Dejstvo pa je, da so bile zaradi skromne razvitosti manufakturne produkcije, možnosti članov kmečke družine za preživetje izven kmetije marsikje omejene, tako da so mnogi sinovi in hčere, kljub prostosti premikanja, ostajali pri hiši v položaju, ki se ni veliko razlikoval od položaja poslov, ali pa so trajno odhajali služit kot pravi posli[19].

Če je bilo 18. stoletje priča skorajšnji odpravi odvisnosti pravice premikanja od gosposke, je po drugi strani prineslo tesnejše in točneje definirane relacije te pravice z državo in njenimi interesi. S splošno vojaško dolžnostjo in konskripcijskim nabornim sistemom v 70. letih je bilo odhajanje moškega prebivalstva v vojaški starosti v drugo deželo vezano na pristanek civilnih in tudi vojaških oblasti, in ravno tako gibanje znotraj dežel, iz enega v drugi naborni okraj. Kdor se je premikal brez dovolila, je tvegal aretacijo, a ne nujno zaradi kršenja vojaških omejitev, pač pa s tem povezane birokratske prakse. Konskripcijski sistem je namreč uvedel v vojaške potrebe evidenco prebivalstva, ki je sproti beležila tudi odhode in prihode iz drugih nabornih okrajev, dežel in tujine, zato da so lahko ugotavljali, kje se nahajajo pristojne moške osebe posameznega naborne okraja. Prestop okrajne meje brez dovolila in selitev v druge okraje brez rektifikacije evidence so zato lahko povezovali s potepuštvom ali z dezerterstvom. Zdi pa se, da ti omejevalni predpisi niso imeli velikega vpliva na mobilnost, ker se jih niso striktneje držali ne prebivalstvo, ne oblastva, zadolžena za izdajanje dovolil.[20] Konskripcijski sistem je služil za ugotavljanje pristojnosti oseb tudi pri izvajanju zakonodaje o domovinskih in ubožnih pravicah, ki so ravno tako temeljile na principu pristojnega prebivalstva, in bile tesno povezane s problematiko mobilnosti[21]. Izseljevanje v tujino pa je bilo podvrženo najstrožjemu nadzoru in predpisom. Zapustitev države ni sodila k svobodi gibanja in je bila odvisna ne samo od vojaških in krajevnih oblastev, ampak tudi od dovoljenja dvorne pisarne, vezana je bila na plačilo odselnine, s katero se je izseljenec oddolžil državi za škodo, ki ji jo je prizadejal z odhodom, in z izgubo državljanstva. Neprivoljena izselitev pa je izseljenca stala zasego premoženja. Tozadevno pravo je bilo zbrano v izseljenskem patentu leta 1784 in nato obnovljeno s patentom leta 1832. Njegovi omejevalni predpisi so bili ukinjeni šele s priznanjem svobode izseljevanja, ki jo je uzakonil kot osnovno državljansko pravico ustavni zakon iz

[19] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 2, str. 348–351.

[20] Blaznik, Grafenauer, Vilfan, *Gospodarska in družbena*, 2, str. 351; Kalc, *Tržaško prebivalstvo*, str. 276–277.

[21] Wendelin, *Schub und Heimatrecht*.

leta 1867. Od takrat se je izseljevanje pojmovalo v liberalnem smislu in izseljenci so bili deležni kot posebna družbena in gospodarska kategorija zaščite matične države na tujem in doma[22].

Primer Trsta

Trst je pri nas edinstven in ilustrativen primer součinkovanja družbeno-gospodarskega razvoja in prostorske ter socialne mobilnosti v dolgem prehodnem loku od starega reda k modernosti. V 18. stoletju, v fazi najbolj izratitega doprinosa pristanišč k rasti evropske urbanizacije, je prostopristaniški Trst postal nosilec tega trenda na širšem območju severovzhodnega Jadrana. Njegov pojav je močno razgibal demografske, gospodarske in družbene dinamike v zaledju, in njegov vzpon je temeljil na množičnem priseljenskem prilivu. Priseljevanje je bilo namreč gibalo tržaške hitre demografske rasti, ki ji lahko sledimo vse do prve svetovne vojne. Demografski doprinos in propulzivnost priseljenskega pojava sta bila tolikšna, da je rast napredovala, ne glede na izjemno povišano smrtnost, ki je kot stranski negativni učinek spremljala gospodarsko in družbeno ekspanzijo mesta še del 19. stoletja. Tako številen in kontinuiran priliv prebivalstva v reproduktivni starosti pa je krepil tudi vitalnost demografskega tkiva, s tem, da je dvigoval stopnjo rodnosti, ki je dolgoročno tudi sama prispevala k demografski rasti[23].

V dinamičnih in strukturnih potezah se kažejo specifike tržaških priseljenskih tokov v povezavi s selektivno naravo selitvenega pojava. Od samega začetka je prostopristaniško mesto pritegnilo priseljence obeh spolov, vendar so ženski tokovi naraščali z nekolikšnim časovnim zamikom, v skladu z različnim razvojem zaposlitvenih možnosti, ki so se za ženske vse do izteka 19. stoletja omejevale skoraj izključno na služnostno področje. Priseljence so sestavljali večinoma mladi ljudje, nekje med 15. in 35. letom, in so v drugi polovici 18. stoletja tvorili več kot polovico stalno naseljenega prebivalstva. Šlo je tudi večinoma za samske osebe, ki so v mnogih primerih v mestu našle življenjskega partnerja in prav poroka ter nastanek novega družinskega jedra sta sovpadala s trajnejšo, če ne že definitivno ustalitvijo v mestu. Velika večina najmlajših generacij mestnega prebivalstva, ki jih je sicer vse do prvih desetletij 19. stoletja otroška umrljivost neusmiljeno razpolavljala, je bila torej v Trstu rojenih otrok priseljenskih oziroma mešanih partnerjev.

Slovenski prostor je v tem selitvenem dogajanju igral pomembno vlogo, saj je s svojimi zahodnejšimi predeli tvoril eno od glavnih izvornih območij tržaških priseljenskih tokov. Goriška in Kranjska, že prej skupaj z Istro tradicionalni pri-

[22] Kalc, *Razvojni obrisi*, str. 12–14.

[23] Podrobno o vsebini tega poglavja Kalc, *Tržaško prebivalstvo*.

marni izvorni območji priseljenskega priliva, sta v 18. stoletju prispevali približno polovico vsega priseljenskega dotoka in ostali tudi v 19. stoletju med deželami največjega zunanjega demografskega doprinosa. V teh tokovih je celo 18. stoletje prevladovala ženska komponenta, v kranjskem primeru s 65 %. Kranjska je sama prispevala dobrih 41 % vseh priseljenk, skupaj z Goriško in Istro pa skoraj 70 %, medtem ko so moški iz omenjenih dežel predstavljali komaj 41 % vseh moških priseljencev. Te spolnospecifične razlike so povezane z družbenim izvorom in poklicnimi dejavnostmi priseljencev, saj je mestni delovni trg črpal najpreprostejšo delovno silo iz neposrednejšega zaledja, od koder je poleg ženskih poslov prihajala tudi večina težakov in drugih nekvalificiranih moških delavcev. Najrazličnejši drugi moški poklici pa so izvirali iz veliko obsežnejšega geografskega bazena.

Poklicni sestav priseljencev razodeva, da je Trst iz slovenskega prostora privabljal pripadnike širokega družbenega razpona. Poleg težaških, služnostnih in drugih nekvalificiranih poklicev ni manjkalo obrtnikov in rokodelcev, grosističnih, srednjih in maloprodajnih trgovcev, gostilničarjev, javnih uslužbencev, trgovskih agentov, zasebnih uradnikov in vajencev. Nekateri so se pojavljali z že oblikovanimi profili in so tu utrdili, razvili, diferencirali ali pa vzpostavili na novo svoje dejavnosti. Za druge je bila trajna ali samo začasna priselitev korak na poti uvajanja v poklic in poklicnega osamosvajanja oziroma zaposlovanja v okolju, kjer je ob odsotnosti cehovskega sistema in uveljavljanju proste gospodarske iniciative bilo vse več možnosti za vključevanje družbeni in gospodarski sistem. Zaposlovanje ženskih hišnih poslov je nastopalo večinoma v obliki faze življenjskega cikla, ki ji je v številnih primerih sledila poroka in navadno trajna ustalitev v mestu. Tudi pri priseljevanju nekvalificirane moške delovne sile je mogoče zaznati različne vzgibe in smotre, od težnje po stalnem vgrajevanju v urbani prostor, do ponavljajočih se sezonskih prihodov in odhodov skladno z nihajočimi pristaniškimi, gradbenimi in drugimi možnostmi zaposlovanja, vse do občasnih postankov, namenjenih iskanju priložnostnega zaslužka. Lep primer teh razlik so nosači, ki jih je bilo konec 18. stoletja že več kot tisoč, večinoma iz slovenskega podeželja. Privabljalo jih je povpraševanje delovne sile za nakladanje, razkladanje in prenašanje blaga v pristanišču in po mestu. Stalno naseljeni so bili večinoma poročeni, kar kaže na možnosti, ki jih je mestno okolje nudilo družinski reprodukciji. Del je prihajal v mesto samo v določenih mesecih v letu po dopolnilni zaslužek in ostajal zasidran v izvornih krajih. Mnogo pa je bilo takih, ki so kolebali v negotovem položaju med delom in brezposelnostjo in s tem med vključevanjem in izstopanjem iz mestnega družbenega tkiva.

Razvoj prostopristaniškega Trsta je ustvaril ugodne pogoje tudi za priseljevanje v neposredni obmestni agrarni pas, kjer so z ekspanzijo pomorske trgovine stari mestni posestniki opuščali kmetijsko dejavnost, nova povzpetniška elita pa je v zemljo vlagala zaradi družbenega ugleda prej kot iz gospodarskih namenov.

S tem so se odprle možnosti kmečki kolonizaciji tega območja, ki je bilo dotlej zaradi gospodarjenja s pomočjo najete delovne sile zelo redko poseljeno. V 18. stoletju se je tako v tržaškem obmestju naselilo kmečko prebivalstvo slovenskega porekla in prevzelo v svoje roke vse večje deleže agrarne ekonomije. Stabilnejša naselitev je potekala na podlagi libelaričnega zakupa, ki je dopuščal tudi možnost odkupa zemljišč in omogočal postopno širjenje posesti. Druga oblika dostopa do zemlje je bilo spolovinarsko prevzemanje sklenjenih pristav v lasti mestnih posestnikov, na katerih pa so mnogi kmetje ostajali razmeroma kratek čas, se selili s pristave na pristavo v iskanju boljših pogodbenih pogojev in se tudi odločali za prestop v vrste mestnega proletariata. Nezanemarljiv priseljenski tok so predstavljali tudi kmečki posli na zakupnih in spolovinarskih kmetijah. Razpoložljivost zemlje in zakupni sistem sta omogočala zelo visoko stopnjo družinske reprodukcije in gospodarskega osamosvajanja ne samo kmečkih sinov in hčera, ampak tudi poslov, ki so si ustvarjali družine in postajali manjši zakupniki. Ključnega pomena pa sta bili pri vsem tem rast mestnega živilskega trga in priložnosti za neagrarne pridobitne dejavnosti. Ta simbioza z mestom je omogočala dokajšnjo stabilnost družbeno-gospodarskega sistema, ki je hkrati še naprej vključeval in spodbujal sezonsko mobilnost številne agrarne, predvsem vinogradniške delovne sile s Krasa in z Vipavskega.[24]

Pojav in hitri razvoj pristaniškega emporija in urbanega aglomerata je torej v 18. stoletju razgibal skupaj z gospodarskimi in družbenimi tudi migracijske dinamike določenega območja. Mesto je kot atraktivni pol vgrajevalo oziroma navezovalo nase vse stevilčnejše priseljence iz bližnjega in oddaljenejšega zaledja, hkrati pa je vplivalo na spremembe v le-tem, kjer je prihajalo do strukturnih prilagajanj v povezavi z razvojem tržaške vloge in ekonomije, npr. razvoja raznih neagrarnih dejavnosti, drobljenja posesti, razrasta kajžarstva ipd. Oblike selitvenih gibanj in prostorske mobilnosti, s katerimi se je prebivalstvo obračalo na Trst, so bile po eni strani odraz širokega razpona potreb in odprtosti mesta dotoku gospodarsko »koristnega« prebivalstva. Po drugi strani so bile izraz razmer in odzivanja na novo mestno realnost v izvornih okoljih selitvenih tokov. Trst je ponujal svobodo gospodarskih dejavnosti in načeloma neovirano vključevanje v trg dela številnim poklicnim kategorijam, raznolike priložnosti zaslužka, nadpovprečne višine mezd, nič manj pa tudi možnosti za gospodarsko in družbeno osamosvajanje mnogim, ki so jim bili v podeželskem zaledju ti cilji, začenjši z družinsko reprodukcijo, omejeni ali oteženi. Selitveni korak proti Trstu je postajal skratka vse bolj prisoten v logiki posameznikov, družin in širših skupnosti kot konkretna gospodarska in družbena izbira. V 19. stoletju se je ta opcija še stopnjevala, dokler ni pod naraščajočim pritiskom demografke rasti, makroekonomskih sprememb in splošne destabilizacije tra-

[24] Kalc, *Tržaški teritorij*, str. 74, 82–85.

dicionalnih družbenih razmerij na podeželju v drugi polovici stoletja prerastla v vse množičnejše prehajanje v mestno okolje.

Beneška Slovenija in Rezija

V beneškoslovenskem in rezijanskem primeru se selitveni pojav pokaže v dolgoročni vlogi, ki jo je imel v izvorni skupnosti, in tipološki varianti, ki ji je služila. Beneška Slovenija in Rezija sodita v okvir mnogih evropskih območij, ki so poznala od konca srednjega veka dalje izrazita začasna, pretežno sezonska selitvena gibanja[25]. Selitveni pojav je izviral iz neravnovesja, ki se je porajalo zlasti v skopem hribovitem svetu med preživetvenimi potrebami prebivalstva in tradicionalnimi gospodarskimi viri, kmetijstvom, pašniško živinorejo in gozdarstvom. Vsakoletno začasno zapuščanje domačega kraja in odhajanje po zaslužek v točno določene kraje se je uveljavilo v teku novega veka, skupaj z uravnavanjem prebivalstvene rasti, kot ključni element gospodarskega sistema družin in celih skupnosti[26]. Izseljenci so navadno opravljali specializirane poklice ali dejavnosti, izostanke usklajevali z delovnimi ciklusi na tujem in v domači ekonomiji, pri določenih poklicih so nastopali v skupinah, si v krajih priseljevanja zagotavljali dolgoročne in celo monopolne delovne pravice in vzdrževali tak selitvenopridobitni vir od generacije do generacije.

V Beneški Sloveniji in Reziji je bilo tovrstno izseljevanje dolgo časa povezano predvsem s trgovino, ki je bila zlasti v popotni obliki razširjena v vsem alpskem svetu[27]. Rezijanske trgovce srečujemo že v 16. stoletju, med njimi tudi bogatejše prodajalce železnine, trajneje bivajoče na Češkem in Moravskem. V naslednjih stoletjih so se krošnjarjenju z najrazličnejšim nakupljenim blagom pridružili razni obrtni poklici, kot na primer brusaštvo, kotlarstvo in steklarstvo, ki so temeljili ravno tako na premičnosti in kapilarnem ponujanju uslug v obsežnih geografskih območij[28]. Najkasneje v 18. stoletju se je tudi v Nadiških dolinah uveljavila popotna trgovina in dobila prav posebne značilnosti. Beneškoslovenski popotni trgovci so se namreč specializirali v prodajanju svetih podob in ornamentnega papirja iz papirnice in tiskarne Remondini v Bassanu del Grappa ter postali distributerji teh artiklov v srednjeevropskih in balkanskih deželah. Organizirani so bili v kompanijah, ki so z združnim kapitalom oziroma hipotekarnimi posojili odkupovale blago od proizvajalca in se usklajevale glede časa in območij prodaje. Šlo je skratka za natančno organizirano mrežo, ki je

[25] Moch, *Moving Europeans*, str. 1–2; Bade, *Europa in movimento*, str. 19–40; Lucassen, *Migrant Labour;* Fontaine, *Montagnes et migrations.*

[26] Viazzo, *Comunità alpine*, str. 60–65, 141–147.

[27] Ferigo, Fornasin, *Cramars*; Fontaine, *Histoire du colportage.*

[28] Kalc, Kodrič, *Izseljevanje iz Beneške Slovenije*, str. 202–204.

obstajala vsaj od srede 18. do srede 19. stoletja in v katero je bilo sezonsko vpetih na stotine moških, izključno iz beneškoslovenskih dolin. Gospodarski in družbeni učinki te dejavnosti so vidni na več nivojih, v izboljšanju življenjskega standarda, ki prihaja na primer do izraza v nepremičninskih investicijah in kvalitetnejši gradnji hiš, kot tudi v negativnih pojavih, na primer v zadolževanju, gospodarskem propadu, izgubi imetja[29]. Selitveni sistem je bil vsekakor organiziran v kombinaciji s tradicionalnimi krajevnimi dejavnostmi v funkciji ohranjanja družin in skupnosti v njihovem izvornem življenjskem okolju. Temeljil je na rednem ponavljanju odhodov in stabilnosti nastavkov, tako da je migracija kot taka imela pomen (moškega) poklica, tradicije in prakse, ki so bili vgrajeni v način življenja posameznikov in skupnosti.

Tako v rezijanskem kot beneškoslovenskem sezonskem izseljevanju se jasno zrcalijo adaptacije, ki so jih v teku 19. stoletja spodbudili makroekonomski premiki, v prvi vrsti ekspanzija mednarodnega delovnega tržišča. Vloga sezonske migracije se je ob tem stopnjevala in spremenila poklicne in časovne konotacije. V Reziji, kjer je selitveni pojav zajel v drugi polovici stoletja skorajda celotno moško prebivalstvo v delovni starosti, so se podobno kot drugod v Furlaniji razmahnili gradbeni poklici in nekvalificirano delo v tej panogi. Sezonci pa niso odhajali več v zimskih, za kmetijstvo mrtvih mesecih, temveč od pomladi do jeseni, s čimer se je tradicionalna krajevna ekonomija podredila logiki izseljenskega zaposlitvenega trga[30]. Za razliko, je v tej razvojni fazi v Nadiških dolinah sezonsko izseljevanje ostalo zelo skromno, kar je mogoče vzporejati s posebnimi krajevnimi razmerami. Zato pa se je tamkajšnje prebivalstvo na prehodu v 20. stoletje odzvalo klicu čezoceanske delovne ponudbe in se množično usmerilo v severnoameriška industrijska središča. Sprva je to izseljevanje ohranjalo enako funkcijo kot kontinentalno sezonstvo, s tem, da je izostajanje od doma trajalo po več let. Kmalu pa sta se začasnost in cikličnost začeli spreminjati v trajno presajanje in oblikovanje beneškoslovenskih kolonij v Ameriki[31]. S tem se je napovedalo prehajanje v novo fazo beneškoslovenske migracijske zgodovine, to je fazo diaspore. Poglabljajoča se kriza in marginalizacija tradicionalne gorske ekonomije, demografska rast, ki so jo spodbujali sam gospodarski vir sezonstva, pogojevanja zaposlovalnega tržišča in prodiranje modernega načina življenja so spodnesli temelje prejšnjega, lokalno naravnanega družbenogospodarskega ravnoesja in sprožili proces zapuščanja dolin.

[29] Zanini, *Proti Nemčiji*.
[30] Kalc, Kodrič, *Izseljevanje iz Beneške Slovenije*, str. 203.
[31] Kalc, *Beneško izseljevanje*, str. 92–98, 104–106.

Zaključek

Predstavljeni primeri potrjujejo pomen in obseg predmodernih selitvenih gibanj ter vlogo, ki sta jo migracija in prostorska mobilnost po eni strani ohranjali, po drugi pridobivali v dolgem loku modernizacije. Predvsem pa potrjujejo kompleksnost selitvenih oblik, navezav, usmeritev in smotrov, ki so lahko bili kot v Benečiji in Reziji vse do 20. stoletja konzervativni in delovali kot povezovalci različnih in oddaljenih gospodarskih sistemov, ali pa kot v tržaškem primeru naravnani vse bolj tudi k izstopanju iz tradicionalnih družbenih kontekstov in vgrajevanju v nova okolja. Variant navezovanja na mesto v razvoju je bilo vsekakor veliko in ravno tako prelivanja iz ene v drugo, v skladu z objektivnimi in subjektivnimi dejavniki prilagajanja družbenemu in gospodarskemu razvoju. Sam Trst je kljub nezmanjšani atraktivnosti postal vse bolj ena od možnih alternativ, ko sta v 19. stoletju prostorska mobilnost in delovni trg zadobila transnacionalne razsežnosti.

Literatura

Bade, Klaus J., *L'Europa in movimento. Le migrazioni dal Settecento a oggi*. Bari: Laterza, 2001.

Blaznik, Pavle., Grafenauer, Bogo., Vilfan, Sergij (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 1. Ljubljana: DZS,1970.

Blaznik, Pavle, Grafenauer, Bogo, Vilfan, Sergij (ur.), *Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev. Zgodovina agrarnih panog*, 2. Ljubljana: DZS, 1980.

Bras, Ljudmila, Rokodelstvo in obrt. *Slovenski etnograf*, 1988–90, str. 207–246.

Čeč, Dragica, Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij, *Migracije in slovenski prostor od antike do danes*, ZZDS, 2010, str. 191–207.

Drnovšek, Marjan, *Izseljevanje »rakrana« slovenskega naroda*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

Ehmer, Joseph, Worlds of mobility: migration patterns of Viennese artisans in the eighteenth century. Crossick, Geoffrey (Ed.), *The Artisan and the European Town, 1500–1900*. Aldershot, Brookfield: Scolar Press, Ashgate, 1997, str. 172–199.

Ferigo, Giorgio, Fornasin, Alessio (a cura di), *Cramars. Atti del convegno internazionale di studi Cramars. Emigrazione, mobilità, mestieri dalla Carnia in Età Moderna*. Udine, 1997.

Fontaine, Laurence, *Montagnes et migrations de travail Un essai de comparaison globale (XVe–XXe siècles), Reune d'historie moderne et contemporaine,* 2005/2, 26–48.

Fontaine, Laurence, *Histoire du colportage en Europe*, Paris, Albin Michel, 1993.

Fontaine, Laurence, Gli studi sulla mobilità in Europa nell'età moderna: problemi e prospettive di ricerca. *Quaderni Storici*, 93, 1996, str. 739–756.

Gašperšič, Jože, O nekdanjem žebljarstvu na bivšem kranjskem. *Kronika*, 1960/1, str. 9–20.

Gestrin, Ferdo, *Slovanske migracije v Italijo*. Ljubljana: Slovenska matica, 1998.

Golec, Boris, *Družba v mestih in trgih Dolenjske in Notranjske od poznega srednjega veka do srede 18. stoletja*, dr. dis.. Ljubljana, 1999.

Hochstadt, Steve, Migration in Preindustrial Germany. *Central European History*, 3, 1983, str. 195–224.

Kalc, Aleksej, Kodrič, Majda, Izseljevanje iz Beneške Slovenije v kontekstu furlanske emigracije s posebnim ozirom na obdobje 19. stoletja in do prve svetovne vojne. *Zgodovinski časopis*, 1992, 2, str. 197–209.

Kalc, Aleksej, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju. Priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Annales, 2008.

Kalc, Aleksej, Beneško izseljevanje v Severno Ameriko na začetku 20. stoletja. Kalc, Aleksej, Predan, Michela, Petricig, Alvaro, *Odpravljanje na celine. Nadiške doline in destinacije izseljevanja v družinskih fotogtrafskih arhivih*. Čedad: Zveza slovenskih izseljencev iz FJK, 2008, str. 90–111.

Kalc, Aleksej, Tržaški *teritorij* v luči konskripcije iz let 1777/1778: prvi izsledki. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije*, 2009/1, str. 59–88.

Lucassen, Jan, *Migrant Labour in Europe 1600–1900. The Drift to the North Sea*. London, Sydney, Wolfeboro, New Hampshire: Croom Helm, 1987

Lucassen, Jan, Lucassen, Leo, The mobility transition revisited, 1500–1900: what the case of Europe can offer to global history. *Journal of Global History*, 2009/4, str. 347–377.

Moch, Leslie Page, *Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650*, Bloomington, Indianapolis: Indiana University Press, 1992.

Moch, Leslie Page, Dividing Time: An Analitical Framework for Migration History Periodization. Lucassen, Jan., Lucassen, Leo (eds.), *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives*. Bern, Berlin, Franfurt a. Maim, New York, Paris, Wien: Peter Lang Verlag, 1999.

Poussou, Jean-Pierre, Migrations et mobilité de la population en Europe à l'èpoque de la révolution industrielle. Bardet, Jean-Pierre, Dupaquier, Jaques (ur.), *Histoire des populations de l'Europe. La révolution demographique 1750–1914*. Paris: Fayard, str. 232–285.

Rosental, Paul-André, *Les Sentiers invisibles. Espace, familles et migrations dans la France du 19e siècle*. Paris: EHESS, 1999.

Slokar, Ivan, Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860. Drnovšek, Marjan (ur.), *Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja.* Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1977, str. 8–102.

Steidl, Annemarie, Introduction. Steidl, Annemarie, Ehmer, Joseph, Nadel, Stan, Zeitlhofer, Hermann (eds.), *European Mobility. Internal, International, and Transatlantic Moves in the 19th and 20th Centirues*. Wien:V&R Unipress, 2009, str. 7–16.

Trošt, Janko, *Idrija, naše najstarejše rudarsko mesto*. Idrija: Mestni muzej, 1953.

Valenčič, Vlado, Ljubljanska trgovina od začetka 18. do srede 19. stoletja. Ljubljana: Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1981.

Valenčič, Vlado, Trgovina na Kranjskem v 18. stoletju. *Zgodovinski časopis*, 1994/4, 217–230.

Valenčič, Vlado, Izseljevanje Slovencev v tujino do druge svetovne vojne. *Dve domovini/Two Homelands*, 1990, str. 43–82.

Viazzo, Pier Paolo, *Comunità alpine. Ambiente, popolazione, struttura sociale nelle Alpi dal XVI secolo a oggi*, Bologna: Il Mulino, 1990.

Wendelin, Harald., Schub und Heimatrecht. Heindl, Waltraud, Saurer, Edith (Hrsg.), *Grenze und Staat. Paßwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht, und Fremdengesetzgebung in der östereweichischen Monarchie (1750–1867)*. Wien: Bohlau, 2001, str. 173–230.

Zanini Alba, Proti Nemčiji in Ogrski. Sezonsko izseljevanje iz beneške Schiavonije. Ruttar, Donatella, Zanini, Alba (ur.), *Guziranje. Z Beneškega na Ogrsko s tiskovinami Remondini*. Stregna/Srednje, 2009, str. 70–85.

Marjan Drnovšek

Zunanje migracije Slovencev v prvi in drugi Jugoslaviji: primerjalni vidik

DRNOVŠEK Marjan, dr., znan. svet., Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, marjandr@zrc-sazu.si.

Avtor pregledno in analitično predstavi slovenske migracije v 20. stoletju, s poudarkom na obdobju prve in druge Jugoslavije. Pristop je tudi problemsko zastavljen. Primerjanje omogoča ugotovitev podobnosti in različnosti, ki so bile pogojene s časom procesov ali dogodkov v omenjenem obdobju. Dvajseto stoletje je bilo stoletje dveh svetovnih vojn, ki sta povzročili prisilne selitve, katerih meja ni bila vedno jasna (gospodarska kriza). Povečala se je skrb za slovenske izseljence v obeh državah, s poudarkom na ohranjanju slovenskega jezika v izseljenstvu. V obeh obdobjih sledimo migracijski politiki obeh držav. Prva je bila vezana predvsem na Cerkev, za drugo pa velja, da prave selitvene politike ni imela.

Ključne besede: migracije, primerjalni vidik, kulturna identiteta, prva in druga Jugoslavija.

Uvod

Ne daleč nazaj so bile migracije obravnavane samo kot prehodi preko državnih mej v nova okolja, danes bolj kot temeljni socialni proces človeške družbe. Moderna migracijska teorija jih postavlja med normalne oziroma naravne pojave, kot so rojstvo, razmnoževanje, bolezen in smrt. Migracije obstajajo odkar obstaja človek.[1] Eksces predstavljata le pojava izgon in beg. Opraviti imamo z ekonomskim in socialnim svetom, s kulturami, religijami, politikami, etnično raznolikostjo, in ne nazadnje z ljudmi kot posameznikov ali družin. Družinsko življenje (izbira življenjskega partnerja) in delovni trg (izbira poklica) – obojega ni bilo brez prehajanja v novo socialno in geografsko okolje. Za zgodovinopisje je pomembna vključitev migracijske zgodovine v splošno zgodovinsko sliko. Ob tem se srečamo z najmanj dvema problemoma, prvič, z veliko specializacijo med znanstvenimi disciplinami, in drugič, z že omenjeno (ne)vključitvijo migracij v splošno zgodovino. Slovensko zgodovinopisje ni v tem nobena izjema. Po mnenju Jana in Lea Lucassna je (bila) ločitev med raziskovalci družbenih vprašanj in zgodovinarji velika, kot da bi med njima tekla divja in hitra reka.[2] Zgodovina slovenskih migracij je še vedno bolj ali manj na

[1] Bade, *Evropa v gibanju*, str. 7–8.

[2] Lucassen, J. in L., *Migration, Migration History.*

obrobju splošnega slovenskega zgodovinopisja.[3] Uveljavila se je teza, da je bilo devetnajsto stoletje – stoletje množičnih proletarskih selitev, dvajseto bolj stoletje begunstva. Vedno več je (bilo) kvantitativnih raziskav v primerjavi z zgodnjim obdobjem, ko so bile skoncentrirane predvsem na demografske študije. Dirk Hoerder je dvomil o pomenu migracijskih statistik, ki so jih nosilci oblasti prilagajali svojim potrebam. V svojem delu je želel prekoračiti »nacionalne zgodovine« in integrirati mnogovrstne migracije posameznih etničnih skupin. Izpostavljal je podobnosti in različnosti migracijskih procesov. Vedno večja je pozornost na vlogi in usodah ljudi, osebnih zgodbah in doživljanju … skratka na kvalitativnih študijah migracij. Migranti so imeli svoja mišljenja in načrte za prihodnost. Vseskozi so – po Hoerderjevem mnenju – pravila in administracije, kapitalisti, teoretiki rasizma in načrtovalci populacij hoteli potisniti človeško mobilnost v razne sheme, politike in obravnavati ženske, moške in otroke kot človeški material. Hkrati je opozarjal na nevarnosti poenostavljanj.[4] K temu naj pristavim, da so bile zlasti migracije maloštevilčnih narodov, med njimi Slovencev, pri tujih kolegih iz večjih narodnih ali državnih skupnostih kritizirane, očitajoč jim etnično osredotočenost, ki naj bi bila že preživeta. Paradoksalno pa je, da ti isti kolegi večinoma ne poznajo rezultatov slovenskih raziskovalnih naporov na področju raziskovanja migracij. Ali je to samo krivda nepoznavanja jezika ali kaj drugega? Z vedno pogostejšim objavljanjem naših prispevkov v tujih jezikih želimo približati te rezultate mednarodni raziskovalni javnosti. Tudi citiranje slovenskih rezultatov v tujih objavah je bolj izjema kot pravilo.

Izseljevanje

Izseljevanje Slovencev je bilo del evropskih in svetovnih procesov. Z vidika slovenske javnosti je bilo od prihoda Friderika Barage v Združene države Amerike do današnjih dni bolj ali manj odmevno kot negativni pojav. V ospredju so bile bolj temne kot svetle strani izseljevanja. V prvih dveh desetletjih dvajsetega stoletja je prišlo do viška množičnega izseljevanja v Združene države Amerike (razen v obdobju vojne), ki ga je država omejila leta 1924 (sistem kvot). Zlata vrata Amerike so se močno priprla. V obdobju med svetovnima vojnama so se v skrbi za izseljence angažirali najbolj banovina, nato država in predvsem Cerkev. V drugi Jugoslaviji je veljalo sprva odklanjanje izseljevanja kot pojava kapitalističnega sveta, nato so odpadle vse ovire in je odhajanje delavcev na začasno delo v tujino postala pogosta in normalna praksa. Država je poskrbela za izobraževalno in kulturno pomoč (društva, dopolnilni pouk), Slovenska izseljenska matica pa je imela vlogo stikov z izseljenci po svetu.

[3] Drnovšek, *Zgodovina izseljencev*, str. 207–212.

[4] Hoerder, *Cultures in Contact*, str. 443–444.

Če je bilo množično izseljevanje v Združene države Amerike »prosto«, so bila migracijska gibanja v ostalem delu dvajsetega stoletja bolj organizirana in usmerjena zlasti v evropski prostor, čeprav ne smemo spregledati tudi odhajanja v daljne dežele, npr. v Južno Ameriko in Avstralijo. Migracije Slovencev so bile, kot smo omenili, del svetovnih migracij, ki zaradi maloštevilnosti niso pustile globljih sledov na migracijskem svetovnem zemljevidu. S civilizacijskim in tehničnim napredkom se je povečevala mobilnost ljudi, ki so odhajali iz starega okolja in prihajali v nova, prostovoljno ali pod prisilo. Obratni tok so bile povratne migracije. Svetovni vojni sta sprožili obsežne premike Slovence in pripadnikov drugih etničnih skupin.

Z nastankom Jugoslavije leta 1918 so se začrtale nove meje, ki so občutno zmanjšale obseg slovenskega ozemlja, kar je bila stalna tožba mnogih do konca tega obdobja. Migracije so se usmerile predvsem v evropske države, ki so potrebovale novo delovno silo. To je bila posledica vojne vihre, ki je zapustila za sabo mnogo žrtev in posledično pomanjkanje moške populacije, npr. v Franciji. Vzpon delovnih migracij iz Slovenije se je začel postopoma sredi dvajsetih let, predvsem v Francijo, Luksemburg, Belgijo in na Nizozemsko. Novo je bilo izseljevanje v Avstrijo, saj je državna meja postala ločnica. Nemčija se je tej skupini vključila šele konec dvajsetih let in intenzivnejše v tridesetih letih. Posebnost je bilo izseljevanje Slovencev iz Italije v zahodnoevropske države, med katerimi je bilo največ Primorcev, od katerih je znaten del odšel v Argentino. Tja so v tem času odhajali tudi Prekmurci. Iz avstrijskega obdobja se je nadaljevalo izseljevanje vestfalskih Slovencev, ki so se zaradi politične in ekonomske krize v Nemčiji ob koncu vojne razpršili po evropskih državah, večina pa je ostala v Nemčiji. Iz avstrijskega obdobja se je nadaljevalo tudi izseljevanje deklet in žena v Egipt (aleksandrinke). Z ozirom na število izseljencev lahko govorimo le o ocenah in redko o točnem številu, saj so bile statistike različne po metodologijah in oznakah posameznih državnih in etničnih skupin. Veliko je bilo ocen, ki so se med seboj razločevale. Primer. V Združenih državah Amerike se je leta 1920 za slovenski materni jezik opredelilo 208.572 oseb vseh generacij. To število se je leta 1940 znižalo na 184.420.[5] Za primerjavo: na podlagi podatkov o izseljevanju med leti 1928 do 1938, ki jih je zbiral Izseljensko komisariat v Zagrebu, so evidentirali za Francijo 25.530, Nemčijo 12.101, Belgijo 1886, Nizozemsko 1178, Luksemburg 145 in Avstrijo 4071 oseb.[6] Nekdanji izseljenski komisar v Parizu, dr. Alojz Kuhar, je leta 1930 ocenjeval število slovenskih izseljencev, in sicer 23.000 v Franciji, 9000 v Luksemburgu in Belgiji, 5000 na Nizozemskem, 40.000 v Nemčiji (vključno z vestfalskimi Slovenci).[7] In če vzamemo v roke razpravo Slave Lipoglavšek-Rakovec je v primeru Nemčije, Francije in Nizo-

[5] Klemenčič, *Slovenci v ameriški*, str. 29.

[6] Drnovšek, *Auswanderung*, str. 41.

[7] Kuhar, *Naše izseljensko vprašanje*, str. 526.

zemske za Nemčijo navedla oceno za obravnavano obdobje okoli 40.000 oseb, po Deželićevi oceni pa je pred prvo vojno živelo v rensko-vestfalski Nemčiji okoli 70.000 Jugoslovanov.[8] Ob ljudskem štetju junija 1933 je živelo v Nemčiji 17.258 jugoslovanskih državljanov, od teh 7534 v renski in 6190 v vestfalski provinci. Ostali so postali nemški državljani. Jugoslovanske oblasti so naštele v Nemčiji okoli 25.000 jugoslovanskih državljanov. Iz poročila stanja slovenskega izseljenstva leta 1929 (izdelal ga je jugoslovanski izseljenski komisar v Parizu) so ocenili, da živi v Franciji okoli 7000 primorskih Slovencev in preko 16.000 iz jugoslovanske Slovenije. Leta 1929 je po izračunih Lipoglavškove živelo na Nizozemskem okoli 4000 Slovencev, januarja 1939 okoli 2000 Jugoslovanov, od njih kar 99 % Slovencev. V tem času je na Nizozemskem živelo še 300 slovenskih izseljencev, ki so bili nemški (Vestfalci) in italijanski državljani (Primorci). Našteli so 240 primorskih Slovencev iz goriške pokrajine in 60 Koroščev.[9] Kvantitativne raziskave števila slovenskih izseljencev so otežene, na stopnji ocen in zaradi menjave državnih sistemov nepovezane, obdelovane z različnimi metodologijami. Poseben problem predstavljajo posamezne etnične in državne identitete, saj so bili slovenski izseljenci bolj poznani po državni pripadnosti (Avstrijci, Jugoslovani, Italijani, Madžari, Nemci) kot po svojem narodnem imenu. Zaradi odrezanosti dela slovenskega ozemlja, ki je prišlo pod Italijo, se je povečal strah pred tem dejstvom. V medvojnem obdobju so govorili o jugoslovanskih izseljencih kot deseti »banovini«, v primeru Slovencev o četrtini prebivalstva, ki je živelo zunaj jugoslovanskih meja. Teritorialni princip (povezanost z zemljo) je bil še kako prisoten v intelektualnih krogih, med njimi najbolj prvinsko pri Edvardu Kocbeku.[10]

V drugi Jugoslaviji govorimo o štirih obdobjih: do 1964 je bilo izseljevanje ilegalno in spontano; sledi legalno izseljevanje, ki je doseglo vrh med leti 1964 in 1973; med leti 1974 do 1979 je izseljevanje stagniralo; med 1980 do 1990 se je povečalo vračanje kot posledica globoke ekonomske, socialne in politične krize v državi. Primer. Leta 1971 so v priseljenskih evropskih državah evidentirali 590,428 in leta 1981 553, 656 delavcev na začasnem delu v tujini. Padec števila zdomcev so pripisovali posledicam gospodarske krize.[11] In koliko jih je prišlo iz Slovenije? Po ocenah je v šestdesetih in sedemdesetih letih sestavljajo jugoslovansko migracijo od 80.000 do 100.000 Slovencev in Slovenk.

Kljub temu, da so izseljenci v Združenih državah Amerike in na ostalih celinah verjeli v kratkost oziroma začasnost svojega bivanja, se je to običajno podaljšalo, moškim so sledile ženske in otroci, rojevali so se novi otroci in mnogi so ostali v novem okolju. Za prekooceanske izseljence se je prijel naziv

[8] Deželić, *Naša emigracija*, str. 8.

[9] Lipoglavšek-Rakovec, *Slovenski izseljenci*, str. 38–48.

[10] Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 240–245.

[11] Malačič, *Labor Migration*, str. 207–220.

izseljenec, za evropske, tako v prvi kot drugi Jugoslaviji, pa delavec oziroma delavec na začasnem delu v tujini ali zdomec.[12] Oboji so odhajali organizirano, upoštevane so bile evropske delavske zaščite, ustrezno času njihovega izvajanja, npr. Mednarodna organizacija dela (ILO), ust. 1948.[13] Zaščita delavcev je bila mnogo boljša v socialističnem kot v predvojnem obdobju. Če so bili delavci pred vojno najeti, bolj last raznih družb in priseljenskih uradov (Société Générale d'Immigration, Deutsche Arbeiter Zentrale), so bili v socialističnem obdobju bolje zaščiteni in ne nazadnje je ves čas socialistične Jugoslavije veljalo, da so izseljenski delavci del jugoslovanskega delavskega razreda, ne glede na zaposlitev v tujini. Oblast je verjela, da se bodo po določenem času vrnili (krožni sistem), kar se je izkazalo za zmotno, čim so za njimi prišli ostali člani družine. Še danes mnogi kolebajo: ostati ali se vrniti? Ni jih malo, ki živijo prostorsko dvojno življenje oziroma so prevzeli dejstvo, da jim je domovina enako dobra, tako domača kot priseljenska.

V prvi Jugoslaviji se je povečalo število sezonskih delavk in delavcev, tako na poljih v Franciji in Nemčiji, kot tudi znotraj države (Slavonija, Banat, Baranja). Tudi v drugi Jugoslaviji je prišlo do množičnega seljenja ljudi iz siromašnih v bolj plodne dele države, kar je bilo vezano na panonsko področje in na Istro (kolonizacija).[14]

V socialistični Jugoslaviji se je dogodilo, da je od srede šestdesetih let minulega stoletja začela naraščati delovna sila iz drugih jugoslovanskih republik. V letih 1965 do 1969 je bil prvi vrhunec, ki so mu sledila leta 1975 do 1982.[15] Slovenija je postala obljubljena dežela (višja gospodarska razvitost in nezaposlenost v ostali Jugoslaviji). Malačič je v naraščanju priseljevanja v Slovenijo videl tudi odsotnost vselitvene politike v Sloveniji. Mnogi začasni delavci so ostali v njej do danes. Nastal je zanimiv fenomen, da so se iz te obljubljene dežele izseljevali tudi Slovenci in Slovenke v inozemstvo. Cilj obojim so bile razvite zahodnoevropske države, zlasti Zvezna republika Nemčija, Švedska, Švica, Avstrija in v manjšem obsegu tudi druge evropske države. Pozneje tudi države Bližnjega vzhoda (Alžirija, Irak, Libija). Razlika med delavci v Sloveniji in iz drugih delih Jugoslavije je bila v izobrazbeni sferi, kjer so slovenski delavci prednjačili pred ostalimi. Iz Slovenije je odhajala kvalificirana in izobražena delovna sila, na njeno mesto so prihajali imigranti iz drugih jugoslovanskih republik. Zvezna republika Nemčija je bila najpomembnejši jugoslovanski in v njenem okviru tudi slovenski cilj delavcev. Sprejela je daleč največje število jugoslovanskih državljanov na začasnem delu v tujini. S svojimi družinami, ki

[12] Oznako zdomec so uporabljali tako povojni politični emigranti kot delavci na začasnem delu v tujini.

[13] Konvenciji 1948, št. 48 in Konvencija 1949, št. 98.

[14] Heršak, *Leksikon*, str. 247.

[15] Malačič, *Zunanje migracije*, str. 304–309.

so se pridruževale, zlasti po gospodarski krizi (1974), je po ocenah delalo v tej državi od 700 do 800 tisoč jugoslovanskih delavcev.

Prisilne migracije: begunci, izgnanci, povratniki, emigranti

Številni zgodovinarji migracij opredeljujejo 20. stoletje kot stoletje beguncev in izgnancev (Hoerder, Lucassen). K tej temačni sliki sta največ prispevali obe svetovni vojni in z vidika migracij tudi velika gospodarska kriza sredi tridesetih let prejšnjega stoletja. Izrazitejši so bili v tem stoletju pritiski na ljudi, ki so bili drugačnega etničnega izvora in pripadniki različnih političnih in ideoloških struj. Najbolj obvladujoči takratni svet so bili fašizem, nacizem in komunizem. Če sta bila prva omenjena vezana na obdobje med svetovnima vojnama, je imel komunizem daljšo življenjsko dobo, ki se mu je simbolno iztekla s padcem berlinskega zida. V prvi Jugoslaviji je bilo delovanje (maloštevilnih) komunistov postavljeno izven zakona (Obznana, 1920). Zato se je del komunistov izognil jugoslovanskim represivnim organom z begom v inozemstvo. Paradoksalno je, da so bili starojugoslovanski komunisti preganjani v tem obdobju, po drugi svetovni vojni pa so postali preganjalci drugače mislečih, poleg vseh tistih, ki so se v obdobju druge vojne povezali z okupatorjem, zavračali novo ideologijo in režim.

Vrnimo se v čas po prvi svetovni vojni. S prihodom Julijske krajine pod italijansko upravo je prišlo do zamenjave javnih uslužbencev. Del se jih je umaknil iz večjih upravnih središč. Drugi so izgubili gospodarske temelje za obstanek. Zaradi vojnih razdejanj se mnogi begunci z območij soške fronte niso vrnili, tako tudi ne pripadniki avstrijske vojske in povratniki iz ruskega ujetništva. Nova oblast je iskala »nezaželene« in politično »nevarne« osebe, to je šolnike, železničarje, uradnike, kulturnike, študente itd.[16] Prišlo je do močnega migracijskega toka iz Julijske krajine. Mlajši ljudje in izobraženci so se zatekali v Jugoslavijo, kar je bila očitna posledica fašističnega političnega, gospodarskega in nacionalnega preganjanja.[17] Po jugoslovanskih ocenah je odšlo 105.000 Slovencev in Hrvatov. Kar 70 % Primorcev se je usmerilo v Slovenijo in druge dele države. Poleg izobražencev se je izselilo veliko število delavcev in kmetov. V izseljenstvo so odšli predvsem v Francijo in Belgijo, velik del tudi v Južno Ameriko, predvsem v Argentino. Prekmurci so v prevratnih letih 1918–1919 zahtevali priključitev h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev. Z dovoljenjem mirovne konference je njena vojska zasedla Prekmurje 12. avgusta 1919, trianonska mirovna pogodba pa je leta 1920 določila novo državno mejo. To je bil povod za emigracijo. Bivši madžarski državni uslužbenci, tako Madžari kot Slovenci (»madžaroni«), so s

[16] Kalc, *Poti in usode*, str. 39–41.

[17] Kacin Wohinz, Troha (ur.). *Slovensko-italijanski odnosi*, str. 41.

prihodom jugoslovanske vojske morali prisilno oditi. Dobili so kratke odločbe o izgonu brez konkretne utemeljitve. Politični izgoni so se dogajali do konca dvajsetih let. Večina Slovencev, med njimi največ Primorcev (domačini so jih imenovali »prišleki« ali »prečani«), je prišlo v Prekmurje po dekretu. Zaposlili so se kot učitelji, finančniki, orožniki, uradniki na srezkih načelstvih, železnici, na sodiščih in v drugih upravnih službah.[18] Selitev v Prekmurje je bila prisilna, zato so to pokrajino imenovali slovenska Sibirija.

Za času velike gospodarske krize se je položaj priseljencev v evropskih državah poslabšal. Nastopil je strah pred odpuščanjem in izgonom v matično državo. Glavni povod so bili pomanjkljivi dokumenti. Bile so razlike med priseljenskimi državami z ozirom na sklenjene oziroma nesklenjene pogodbe na področju dela in socialne zaščite priseljencev. V kriznih razmerah se je povečala moč represivnih organov. Zakoni o tujcih so prihajali do moči, in tudi domače prebivalstvo je zaostrilo odnos do priseljencev. Jugoslavija je bila glede sklenjenih bilateralnih meddržavnih in drugih zaščitnih pogodb šibka in neučinkovita. S prijateljsko Francijo je Beograd sklenil jugoslovansko-francosko pogodbo o delu in pomoči leta 1932. Jugoslavija jo je ratificirala 8. decembra 1933. Francija je z ratifikacijo odlašala. Francoska narodna skupščina jo je sprejela šele 8. decembra 1939 in pooblastila predsednika republike, da jo ratificira in uvede kot zakon po predhodnem pristanku francoskega senata, na kar jo je parlament le potrdil. Kompliciranо dogovarjanje, ki je trajalo kar osem let. Iz strahu pred izgonom tujcev so se povečevale naturalizacije, npr. v Nemčiji z nastopom nacizma. Upanje na recipročnost zaposlovanja je bilo prazno, saj je prihajalo v Jugoslavijo mnogo manj tujih delavcev, kot je bilo odhajanje domačih v tujino.[19]

V tridesetih letih se je povečalo število »prostovoljnih« povratnikov, repatriirancev in deportirancev (izgnancev) v Nemčiji. Na območju jugoslovanskega konzulata v Düsseldorfu je bilo v letu 1934 kar 79 oseb, od katerih je 58 imelo domovinsko pravico na območju Dravske banovine. Med njimi so bili številni, ki so bili rojeni v Nemčiji. Kot vzroke za njihov odhod so omenjali brezposelnost, komunistično pripadnost (izgon), (ne)odsluženje vojaškega roka, zdravstvene razloge (duševne bolezni). Repatriirali so posameznike in cele družine. Glavno prevozno sredstvo so bile železnice, vračali pa so se tudi peš in s kolesi. Nekaterim je konzulat pomagal s simbolno podpora za potne stroške ipd. V nekaterih primerih so povratnike repatriirali na stroške nemških oblasti.[20] Vsi ti odhodi so bili prisilni.

Kot v prvi svetovni vojni so se tudi v drugi vojni dogajala prisilna odganjanja ljudi v delovna in koncentracijska taborišča. Ljudje so bežali pred nasiljem, tako s strani okupatorja kot tudi partizanske strani. Konec druge vojne v Jugoslaviji

[18] Fujs, *Prisilne selitve*, str. 65.

[19] Drnovšek, *Velika gospodarska kriza*, 117–120.

[20] AS 74, a.e. 1011, š. 9.

ni pomenil samo konec okupacije in zmago nad nacifašizmom, ampak tudi zmago komunistične ideologije. Tako se je v zadnjih dneh vojne sprožil plaz beguncev, ki so iz razno raznih razlogov bežali v Italijo in Avstrijo. Po začasnih bivanjih v taboriščih v Italiji in Avstriji so se razselili po svetu, nekateri pa se vrnili v Jugoslavijo.[21] Vršili so se tudi izgoni pripadnikov italijanske, nemške in madžarske manjšine iz »sovražnih razlogov«.[22] Iz dela Primorske, ki je kasneje pripadel Jugoslaviji, so se priseljeni Italijani začeli umikati že po leti 1943, in proces se je nadaljeval tudi po koncu vojne.[23] V Jugoslavijo so se po vojni začeli vračati izseljenci, zlasti iz Francije in Argentine, kar pomeni prostovoljno vračanje pod močnim propagandnim pritiskom novih jugoslovanskih oblasti. Del povratnikov je bil razočaran nad obljubami jugoslovanskih oblasti o stanju v domovini. V manjšem obsegu se je po objavi resolucije Kominforma sprožil val politične emigracije v vzhodnoevropske države, ki so ga slovenski pristaši predstavljali v manjšem obsegu.

V petdesetih letih jugoslovanske oblasti niso priznavale pojava izseljevanja ter ga označile za pojav kapitalističnih držav. Iz Slovenije so bežali v Italijo in Avstrijo mnogi, ki so zaradi mešanih ekonomsko-političnih razlogov bežali čez mejo, zaprošali sosednje države za azil in se pozneje razselili po svetu. Pojav označujemo kot »novo« begunstvo.[24] Z začetkom odpiranja mej v šestdesetih letih in postopno liberalizacijo odhodov v tujino na t. i. začasno delo, se je Jugoslavija uvrstila med najbolj odprte države vzhodnega bloka. Vseskozi njenega obstoja je bila odklanjajoča do vseh političnih emigrantov. Njihov krog je ožila, zlasti po uvedbi amnestije leta 1962. Nepopustljiva pa je bila do t. i. vojnih zločincev. Glavnega zunanjega »sovražnika« je videla v politični emigraciji, ki je bila skoncentrirana v obeh slovenskih manjšinah v Italiji in Avstriji, in predvsem v argentinski skupnosti, v manjšem obsegu v drugih delih Južne Amerike, v Združenih državah Amerike in v Avstraliji. Služba jugoslovanske in zlasti slovenske državne varnosti je bedela nad njimi. Odnosi do njih so nihali, od odklanjanja do ponujanja roke. Slovenska emigracija je bila trn v peti do razpada Jugoslavije. Z ustanovitvijo Republike Slovenije so se nasprotja zrahljala, vendar še vedno obstaja določena nezaupljivost do nove države, očitajoč ji preveliko kontinuiteto s prejšnjim režimom.

[21] Švent, *Slovenski begunci*, str. 279–309.
[22] Nećak, *»Nemci« na Slovenskem*, str. 219–290.
[23] Gombač, *Esuli ali optanti?*
[24] Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 279.

Ohranjanje slovenske identitete

Ohranjanje slovenskega jezika in njegovo učenje v tujini rojenih je bila temeljna zahteva, ki sta ju postavljala oba slovenska prostora v prvi in drugi Jugoslaviji, kot tudi izseljenci sami. Izseljenski učitelji iz Dravske banovine so bili maloštevilni in delno plačani iz državnega proračuna. Marsikje so se v izobraževalni proces vključili katoliški duhovniki; nekateri nemški duhovniki so se naučili slovenščino zaradi verskih in izobraževalnih razlogov (npr. Božidar Tensundern). Tudi v drugi Jugoslaviji je bila dana pozornost učenju slovenščine v zdomskih okoljih. Pobude so prišle iz društvenih sredin, kjer je na začetku potekal pouk. Ko so se za poučevanje maternega jezika zavzele države gostiteljice v sodelovanju z državami porekla, so ga poučevali v javnih šolah. Začetki dopolnilnega pouka segajo v leto 1962 v Angliji, nato v Belgiji (1966), med leti 1966 do 1973 v Franciji, na Danskem, v Zvezni republiki Nemčiji, Švici, Luksemburgu, na Švedskem in Nizozemskem. Delo učiteljev še danes financira Ministrstvo za šolstvo, znanost in šport.[25] Društva so bila prostor srečevanj in kulturnega delovanja Slovencev po svetu. Koliko jih je zajelo to delovanje je neznanka, saj marsikdaj menimo, da poznamo le vrh visoke piramide, medtem ko se je največji del priseljencev izgubil v novih okoljih. Integracija (kot vključitev v novo okolje) in asimilacija (kot izginitev v novem okolju) sta bila stalno prisotna procesa, ki sta imela različne hitrosti po posameznih priseljenskih okoljih.

Ameriški Slovenci v Združenih državah Amerike so imeli globoke korenine v Novem svetu. Slovenci in njihovi potomci so duhovno nadgradili svojo dejavnost na različnih področjih. Gradili so cerkve, župnije in šole, narodne domove, izdajali številna glasila v slovenskem in vedno bolj v slovensko-angleškem jeziku, mladina se je šolala in s tem je nastajalo novo izobraženstvo. Objavljali so knjige, v okviru društev gojili petje in glasbo, dramsko igro, športne dejavnosti itd. In to že pred prvo svetovno vojno. Zlasti Cerkev je bila močno vseprisotna, čeprav je bila laičnost in pripadnost socialističnemu taboru tudi obsežna. Za primerjavo. Vestfalski Slovenci so bili v enakem obdobju ideološko razdeljeni, vendar svojih cerkev niso imeli, verske obrede so opravljali nemški duhovniki, ki so znali slovensko, in misijonarji iz domovine, glasil niso imeli, društveno življenje se je odvijalo v okviru Cerkve. Kljub temu se je tisti del Slovencev in potomcev, ki so ostali v Nemčiji po prvi svetovni vojni razpolovil na del, ki je ostal in na tistega, ki se je razpršil po Evropi. Razpršeni Vestfalci med vojnama so se razlikovali od slovenskih priseljencev iz matične domovine v tem, da so se razlikovali po jeziku, društvenih uniformah, obnašanja in hrani. Bili so zelo blizu katoliški Cerkvi. Govorili so slovensko-nemško govorico. To je pomenilo, da so bili drugačni, kar je motilo nove slovenske priseljence iz prve Jugoslavije.

[25] Steiner, *Slovenci zunaj*, str. 33–35.

Ločevanje je bilo tudi med tistimi, ki so prišli iz Italije ali jugoslovanske Slovenije. Zanemariti ne smemo regionalne pripadnosti priseljencev, ki se niso samo naseljevali skupaj, ampak tudi ohranjali svoje jezikovne in kulturne prvine, npr. Prekmurci. Ko govorimo o pripadnostih, se mora upoštevati ta raznolikost.

Društvena dejavnost v inozemstvu je bila v evropskem delu, in tudi drugod po svetu, močno razvita v medvojnem in povojnem obdobju. Prva slovenska društva v Evropi so se pojavila pred prvo vojno, v večjem obsegu konec dvajsetih let in kasneje na začetku sedemdesetih let. V obdobju prve Jugoslavije so bila bolj pod vplivom Cerkve in banovinskih oblasti, v obdobju socialistične Jugoslavije pa je država bedela nad društvi s političnim nadzorom. Koordinacijo nad njimi so imele družbenopolitične organizacije in Slovenska izseljenska matica (ust. 1951). To ne pomeni, da Cerkev ni bila aktivna na društvenem področju. Omenim naj patra Kazimirja Zakrajška (1878–1958), motorja urejanja migracijske politike med svetovnima vojnama.[26] V obeh obdobjih lahko najdemo skupne dejavnosti: skrb za slovenski jezik, ohranjanje kulturnih vrednot, organiziranje kulturnih in družabnih dogodkov, petja in glasbe, knjižnic, delovanje izseljenskih učiteljev, stiki z domovino itd. Kljub prizadevanjem ustanavljanja raznih povezovalnih »zvez« društev so le-ta bila bolj ali manj neuspešna.[27] Združevanje po etničnem principu je bilo pravilo, saj so se redko dogodila (prisilna) združevanja društev različnih narodnosti, kar velja za obe državi. Tako za prvo kot drugo Jugoslavijo velja, da so društva naredila veliko pozitivnega za ohranitev narodne identitete. Ob tem moramo poudariti, da so bila društva v odnosu do vseh priseljencev vedno maloštevilna. Ponovno moramo izpostaviti, da je večina priseljencev v novih okoljih poniknila v priseljensko družbo.

V okviru društev, če omenim samo primer za Evropo, so delovale društvene knjižnice. Tudi te so prispevale k utrjevanju pripadnosti slovenstvu. Vzemimo kot primer knjižnico Jugoslovanskega društva sv. Barbare, Eysden v Belgiji, ki je delovala med obema vojnama. Knjige so dobivali iz domovine. Izseljenski učitelj Stoviček je leta 1937 naredil seznam knjig: imeli so 567 izvodov, in sicer 398 romanov in povesti, 6 knjig poezije, 40 dramskih del, 52 zgodovinskih, znanstvenih in gospodarskih del ter potopisov in 71 koledarjev, letopisov, zbornikov in revij. Ali so jih brali? So, saj se je knjižničar pritoževal, da so zaradi velike uporabe mnoga dela v slabem stanju. Poleg slovenskih pisateljev (npr. Linhart, Bevk, Govekar, Jalen, Jurčič, Pregelj, Novačan itd) so imeli veliko prevodne literature, tudi lažjega žanra, npr. Karla Maya. Praksa pošiljanja knjig med izseljence se je nadaljevala tudi v povojnem času, zlasti preko Slovenske

[26] Friš, *Korespondenca*.

[27] S prihodom režima kralja Aleksandra so skoraj vsa slovenska društva v zahodni Evropi dobila predponko »jugoslovanska«, čeprav so bila po članstvu slovenska. Tudi v socialističnem obdobju so bili poskusi ustanavljanja »jugoslovanskih društev«, vendar manj uspešno kot v predvojnem obdobju.

izseljenske matice. Vendar so knjige marsikdaj obležale na policah, saj so jih zamenjali drugi mediji (radio, televizija).[28]

Izseljenski časopisi v Evropi so bili v primerjavi z ogromno produkcijo v Združenih državah Amerike pred prvo svetovno vojno zelo borni. To velja tako za prvo in drugo Jugoslavijo. Delno je to razumljivo z ozirom na bližino domovine (domači časopisi so zaradi bližine lažje prihajali med izseljence), delno zaradi slabe izobraženosti izseljencev. Branje ni bilo ravno odlika izseljencev v Evropi v primerjavi z ameriškimi. Podobno kot pri knjigah so izseljenci raje posegali po novih medijih (radio in televizija). Kljub temu so bile revije in koledarji pomembna vez z domovino. Omenimo npr. *Izseljenski vestnik* (1929–1940), *Izseljenski koledar* (1954–2003), *Rodna gruda* (1954–2005) in *Naša luč* (1952–).

Sklep

Nedvomno je prispevek pomanjkljiv, saj se obrobno dotika le treh področij: izseljevanja, prisilnih migracij in ohranjanja slovenske identitete v tujini. Po mojem mnenju so to najodmevnejše teme, ki jim sledimo skozi dvajseto stoletje. O njih je precej raziskanega, vendar daleč od popolnega vpogleda v slovenske migracije. Najbolj obdelano je obdobje množičnega izseljevanja v Združene države Amerike z vrhom v zadnjih dveh desetletji dvajsetega stoletja. Prave monografske obdelave obdobja prve in druge Jugoslavije z migracijskega vidika še nimamo. Potrebna bo posamezna obdelava izseljevanja, priseljevanja ter integracije in asimilacije v odnosu do posameznih priseljenskih držav, saj so si med seboj različne. (Mimogrede, že poročevalci o izseljevanju Slovencev med svetovnima vojnama so opozarjali na različnosti bivanja delavcev v posameznih državah.) Strokovne literature o odnosih slovenskih priseljencev in novimi okolji je malo, kakor je malo tudi raziskovalcev, ki jih zanimajo slovenski priseljenci. Korak dalje je skrb za ohranjanje slovenske kulturne dediščine v tujini, o kateri se je več govorilo kot naredilo. Po zaslugi posameznikov je bilo več akcij za ohranitev kulturne dediščine. Manjka nam raziskovalcev med izseljenci samimi in njihovimi potomci. Kjer je bilo več slovenskih izobražencev je bil večji tudi posluh za raziskave; izpostavim naj predvsem Argentino. Redki so raziskovalci tuje provenience, ki so se lotili slovenske tematike. Za evropski prostor jih lahko naštejemo na prste ene roke z ozirom na zgodovinopisni pristop. Še največ se je naredilo na področju amerikanistike in literature. Skratka, neraziskanih področij ne manjka in le upamo, da raziskovanje migracij skozi zgodovinopisni pristop ne bo usahnilo.

[28] Drnovšek, *Knjižnica*, str. 172–176.

Literatura

Bade J. Klaus: Evropa v gibanju. Migracije od poznega 18. stoletja do danes. Ljubljana: Nova revija, 2005, str. 7–8.

Deželić Đuro Berislav: Naša emigracija u Njemačkoj. Zagreb: Jugoslovenska štampa, 1931.

Drnovšek Marjan: *Izseljevanje, »rakrana« slovenskega naroda. Od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije* (Korenine). Ljubljana: Nova revija, 2010.

Drnovšek Marjan: Velika gospodarska kriza in slovenski izseljenci. *Gospodarske krize in Slovenci* (ur. Neven Borak, Žarko Lazarević). Ljubljana, 1999, str. 113–126.

Drnovšek Marjan: »Zgodovina izseljencev ni zgodovina naroda«. *Dve domovini/Two Homelands*, 8, 1997, str. 207–212.

Drnovšek Marjan: Slowenien in Bewegung: Vom Massenexedus des 19. Jahrhunderts bis zum Ende der Gastarbeitermigration. Eine sozialdemografische Skizze. *Mitteilungensblatt des Instituts für soziale Bewegung*, št. 41/2009, str. 29–49.

Drnovšek Marjan: Knjižnica Jugoslovanskega društva sv. Barbare iz Eisdna v Belgiji med svetovnima vojnama. *Slovenski koledar '91*. Ljubljana: Slovenska izseljenska matica, 38. letnik, 1990, str. 172–176.

Fujs Metka: Prisilne selitve etničnih skupin in spreminjanje kulturne podobe Prekmurja v 20. stoletju (ur. Marina Lukšič Hacin). *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru. Sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije.* Ljubljana, 2002, str. 59–70.

Friš Darko: *Korespondenca Kazimirja Zakrajška*, O.F.M. (1928–1958). Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1995.

Gombač Jure: Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije (Migracije 6). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2005.

Heršak Emil (ur.) *Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1998, str. 247.

Hoerder Dirk: *Cultures in Contact. World Migrations in the Second Millennium*. Durham & London, 2002.

Klemenčič Matjaž: Slovenci v ameriški statistiki v 19. in 20. stoletju. *Celovški zvon*, 11/4, 1984, str. 23–31.

Kuhar Alojzij: Naše izseljensko vprašanje. *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije.* Ljubljana, 1939, str. 524–534.

Lipoglavšek-Rakovec: Slovenski izseljenci. Geografski pregled predvojnega stanja. *Geografski vestnik*, XXII, 1950, str. 1–58.

Malačič Janez: Labor Migration from Former Yugoslavia. *European Migration in the Late Twentieth Century: Historical Patterns, Actual Trends, and Social Implications* (ur. Heinz Fassman, Rainer Münz). Aldershot, Brookfied; E. Elgar; Laxenburg IIASA 1994, str. 207–220.

Malačič Janez: Zunanje migracije Slovenije po drugi svetovni vojni. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, str. 299–313.

Nećak Dušan: »Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. *Nemci na Slovenskem 1941–1955*. Ljubljana: 2002, str. 219–290.

Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956, poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije (ur. Milica Kacin Wohinz, Nevenka Troha). Ljubljana: Nova revija, 2001.

Steiner Melita: Slovenci zunaj meja Republike Slovenije. Slovenščina in slovenska kultura v zdomstvu: prizadevanje za ohranitev slovenskega jezika in kulture (Dragica motik et. al.) Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za šolstvo, 2001, str. 29–43.

Švent Rozina: Slovenski begunci v Avstriji 1945–1950. (*Migracije* 13). Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Meliha Fajić, Darko Darovec

Demografski trendi v koprskem komunu v 18. stoletju

FAJIĆ Meliha, univ. dipl. zgodovinarka, SI-6000 Koper, Garibaldieva 1, Meliha.Fajic@zrs.upr.si.
DAROVEC Darko, znan. svet., dr., SI-6000 Koper, Garibaldieva 1, Darko.Darovec@zrs.upr.si.

Pričujoč prispevek obravnava demografske spremembe mesta Koper in njegovega podeželja v 18. stoletju s poudarkom na naravni rasti prebivalstva in selitveni dinamiki. Predstavljena je osnovna dokumentacija ter viri in pristopi za opazovanje naravnih in migracijskih trendov, pri čemer so predstavljene tudi tradicionalne poročne relacije in patronimiki, ki so se ob pomanjkanju neposrednih evidenc izkazali kot najbolj učinkovit kazalnik dinamičnih in geografskih značilnosti priseljenskih tokov.

Ključne besede: Koper, koprsko podeželje, demografski trendi, 18. stoletje.

Uvod

Istra je ena izmed značilnih sredozemskih regij, ki je v svoji zgodovini doživljala veliko fluktuacijo prebivalstva, povezano s ponavljajočimi se vojnami, z epidemijami kuge in tifusa, naravnimi nesrečami, s potresi, poplavami, z zmrzalmi in izjemno slabimi higienskimi razmerami. Vsi ti dejavniki so vplivali drug na drugega in so se ciklično ponavljali. Kljub neugodnim življenjskim razmeram je zaradi bližine morja in razvitih mest ter z njimi povezane ugodne možnosti trgovanja, kakor tudi zaradi specifičnih družbenih odnosov, Istra privlačevala ljudi iz širših zalednih območij. Stoletne intenzivne in kontinuirane migracije v Istro lahko razdelimo na samoiniciativne in organizirane, posamezne in skupinske, zunanje (iz raznih krajev v Istro) ter notranje (znotraj polotoka). Le te so še podkrepile ter utrdile kulturno, socialno in etnično dihotomijo med mestom in podeželjem. Mesto, ki je bilo na kulturno in gospodarsko višji stopnji, je posameznikom iz neromanskega okolja ob njihovi jezikovni in etnični integraciji ter asimilaciji omogočalo vzpon na družbeni lestvici, medtem ko so se na podeželju oblikovali trajni kulturni vzorci. Na razvoj severnoistrskega podeželja in na njegovo poseljevanje je med drugim pozitivno vplivala tudi trgovina s Kranjsko. Številni Kranjci so se na primer odločili, da se tu stalno naselijo, kar je mnogim omogočilo tudi dvig na družbeni lestvici.

Pestra kolonizacijska zgodovina Istre je tako oblikovala raznovrstnost kulturnih vplivov in etničnih sprememb, ki so vplivali na nastanek razlik med

jezikovno in narodnostno zavestjo istrskega prebivalstva. Odločilni strukturni etnični zgodovinski rezultati modernega časa so se v Istri ustalili nekako od konca 17. stoletja ter se v 18. stoletju, v obdobju konsolidacije v deželi, oblikovali v tri poglavitne jezikovne skupnosti: italijansko, hrvaško in slovensko. Jezikovna pripadnost tedaj še ni pomenila nacionalne zavesti kot jo razumemo danes, temveč je šlo za etnično pripadnost, ki se je praviloma prekrivala s socialnim statusom podeželan=Slovan/meščan=Italijan. Postopoma se je razlika med jezikovno in narodnostno zavestjo prebivalstva manjšala, skladno z uveljavljanjem in krepitvijo moderne nacionalne zavesti od konca 18. stoletja naprej.[1]

V tem prispevku je predvsem na podlagi analize podatkov iz matičnih knjig nekdanje koprske škofije ter uradnih popisov in ocen o številu prebivalstva v ospredju vprašanje, katerim dejavnikom oziroma demografskim trendom pripisati odločujočo vlogo pri izrazitem povečanju števila prebivalstva na koprskem podeželju v 18. stoletju, potem ko je v 16. in 17. stoletju število mestnega in podeželskega prebivalstva iz 42 vasi z večjimi ali manjšimi nihanji v glavnem štelo vsako po okoli 5.000 prebivalcev.[2]

Tabela 1: *Prikaz števila prebivalcev v komunu Koper.*

Leto popisa	Število prebivalcev		
	Mesto	Podeželje	Skupaj
1554	5.706	5.588	11.294
1581	4.252	6.577	10.829
1606	3.905	5.155	9.060
1652	5.000	4.000	9.000
1741	4.808	7.118	11.926
1766	5.010	9.641	14.651
1771	5.003	9.795	14.798
1790	4.734	10.743	15.477
1797	4.656	11.096	15.752
1803	5.000	11.477	16.477

Vir: Ivetić, 308, 323-325, 334

[1] Podrobneje o tem glej: Darovec, *Davki nam pijejo kri*; Darovec, Krmac, Podovšovnik, *Koper med morjem*; in Darovec, *Kratka zgodovina Istre*.

[2] Vse do padca Beneške republike, razen v Rovinju, število prebivalstva ni več doseglo ravni izpred prve polovice 16. stoletja. Koper je po kugi v letih 1553–54 izgubil več kot polovico prebivalcev, še bolj pa se je število prebivalstva zmanjšalo po kugi 1630–32, Darovec, Krmac, Podovšovnik, *Koper med morjem*.

Matične knjige, popisi in demografski trendi

Zapletenega ekonomskega in političnega stanja nekdaj gospodarsko razmeroma cvetočih istrskih mest Beneška republika v 17. in 18. stoletju ni zmogla več ugodno reševati. Trgovska dejavnost s tedanjim habsburškim zaledjem, ki so jo kljub upadanju od konca 16. stoletja dalje še vse do propada Beneške republike koprski mestni načelniki v svojih poročilih označevali kot osrednjo gospodarsko vejo, je bila zlasti značilna za mesta na severu Istre, Milje, Koper, Izolo in Piran, saj so od 14. do 16. stoletja doživela tudi največji vzpon in demografski razcvet. Razsežnost takratnih migracij je očitna v prvem popisu prebivalstva beneške Istre iz leta 1554. Tako je Koper skupaj s podeželjem leta 1548 štel okoli 10.000 prebivalcev, v letu popisa pa že 11.294 prebivalcev.[3]

Kriza zaradi prenosa trgovine na atlantsko obalo, konkurenčnosti angleške, francoske, španske, portugalske in nizozemske flote v Sredozemlju, vse globljih turških vdorov je zajela tudi istrska mesta. Tu so se poleg običajnih lakot in epidemij bolezni, ki so do zadnje kuge v Istri v letih 1630-32 divjale povprečno vsakih 10–12 let, v 16. stoletju pridružile še izredno neugodne vremenske razmere, poplave ter zmrzali, značilne za ves evropski prostor v temu času, predvsem pa zmeraj globlja gospodarska kriza in restriktivna politika Beneške republike. Tako je v 16. in 17. stoletju, sprva predvsem na jugu Istre, opazna stagnacija števila prebivalstva oziroma njegovo naglo upadanje, ki ga ni mogla zaustaviti niti pospešena kolonizacijska politika prebivalstva z Balkanskega polotoka. V beneška istrska mesta so se v 16. in 17. stoletju samoiniciativno priseljevali ljudje tudi iz italijanskih dežel, iz Furlanije, Karnije in z Beneških ozemelj.

Kadar je mesto opustošila bolezen, je zmanjkalo delovne sile, in mezde so se zvišale ter po navadi pritegnile okoličane, tako da se je podeželje praznilo. Toda istrsko podeželje, ki ga je bolj kot mesta pestila malarija, pa v tem času zaradi poljedelskega in živinorejskega značaja priseljencev in prizadevanj beneških oblasti za krčenje pustot doživlja razmeroma ugodno rast števila prebivalstva. V svojem proučevanju matičnih knjig rojenih in umrlih v Pulju v obdobju od leta 1626 do 1700 Bertoša ugotavlja, da bi mesto že zdavnaj izumrlo, če ne bi bilo dotokov novega prebivalstva. Iz istovrstnega vira za Koper v letih 1632–1708 tega sicer ne moremo sklepati, zato pa je Benussi, potem ko je potrdil značilno ugotovitev, da se je po epidemiji kuge zvišalo število rojstev in sklenjenih zakonskih zvez (kar ne velja za malarijo), dokopal do ugotovitve, da bi po razmerju rojenih in umrlih v obravnavanem obdobju moral Koper leta 1709 šteti 6.658 prebivalcev, po popisu Beneške republike pa jih je zaradi odseljevanja takrat imel »le« 4.638. Upad števila prebivalcev za nekaj več kot

[3] Popis so opravili beneški *sindiki* Bragadin, Lando in Morosini, v katerem so popisali tudi nove priseljence, ki so prišli z Balkana in Vlaške ter jih poimenovali s skupnim imenom Morlaki. Lahko sklepamo, da se je 1.945 družin Morlakov priselilo v Istro med letoma 1534 in 1554 (prim. Darovec, Krmac, Podovšovnik, *Koper med morjem*).

dva tisoč oseb je pripisal neugodnim ekonomskim razmeram, ki so kljub rasti kapitala nekaterih gospodarskih ustanov v mestu (*Fontik*, zastavljalnica *Monte di Pietà*), razvoju izobraževalnih ustanov in drugim pridobitvam mnoge Koprčane prisilile k odseljevanju in iskanju boljših razmer za preživetje, bodisi v istrske in italijanske kraje bodisi v druge bližnje in daljne dežele.

Istrska mesta so bila torej v primerjavi s svojim podeželjem zaznamovana kot specifična aglomeracija, kjer je prihajala ta dihotomija mesto-podeželje še bolj do izraza, kar so jim do neke mere omogočali presežki kmetijske pridelave, kjer se je mesto pokazalo kot porabnik in kraj menjave pa tudi sedež drugačne proizvodnje, ki je zadovoljevala potrebe podeželja. Ta gospodarska soodvisnost je ustvarila *modus vivendi* med dvema poloma, saj je mesto nenasitno pritegovalo proizvode s podeželja, temu pa je stik z mestom zagotavljal stik s svetom, obenem pa obema omogočal preživetje. Od sporadičnih stikov vaščanov in vaščank z mestom in njegovo populacijo, katero so dojemali kot preteče tujce oziroma »zunanji svet« izven te trdne vaške skupnosti, je odnos mesto-vas sčasoma postal (zlasti pa v 19. stoletju) kapilaren. Odhodi vanj so postali vse pogostejši in ekonomsko motivirani, mesto v vlogi prevodnika novih vedenjskih vzorcev in norm pa je prodrlo malone v vsako gospodinjstvo tradicionalne vaške skupnosti (Verginella, 1996, 12–13), to kapilarnost pa je v Istri moč zaznati še v prejšnjih stoletjih, zlasti pa v 18. stoletju.

Če se omejimo na 18. stoletje, v teku katerega je statistično evidentiranje populacije prešlo od narativne k tabelarni obliki zapisa s točno razčlenjenimi rubrikami in je začelo pridobivati vse pomembnejšo vlogo v službi države ter v praksi javnih institucij, lahko ugotovimo, da so razvitejše birokratske navade (predvsem) v mestih, živahnost družbenega dogajanja ter potrebe pospeševale nastajanje gradiva, ki deloma omogoča strukturalno-genealoško proučevanje demografskih kazalcev. Vendar je to gradivo tipološko in vsebinsko, po obsegu in izvornem namenu zelo heterogeno (Kalc, 2006, 365).

Matične knjige koprskih župnij ponujajo priložnost za zajemanje pomembnih kvantitativnih, gospodarskih in socialnih podatkov o historični demografiji tega posebnega geografskega območja. Vendar je uporaba tako imenovanih cerkvenih matrik na splošno, v mestih pa še posebej, zapletena in težavna. Prvi problem je že pri samem postopku tako imenovanega »čiščenja« in poenotenja baze podatkov, ki si jo raziskovalec/-ka ustvari. Pri interpretaciji tega seznama moramo upoštevati dejstvo, da so imena in priimki zabeleženih oseb v več primerih zapisani različno, zato je potrebno pazljivo in natančno združevati imena in priimke, pri katerih je očiten njihov skupni izvor[4], da bi lahko s pomočjo računalniških programov ustvarjali in nadgrajevali tabele, grafikone, sezname, itn. Naslednji velik problem, ki se tu pojavi, je teritorialnega značaja, in sicer neujemanje mej mestne aglomeracije z mejami cerkvenoupravnih enot, ki po-

[4] Kot na primer Gravisi, Gravise, De Gravise, De Gravisi.

gostokrat segajo izven mestnega okvira in zajemajo tudi ruralno prebivalstvo. Odličen primer so krstne knjige, ki naj bi vsebovale podatke vseh krščenih oseb v kraju, kar posredno odslikuje število rojstev po posameznih obdobjih (letih, desetletjih), ker so ljudje praktično vse rojene otroke, pa tudi tiste izven zakonskega stanu, dali krstiti. Iz njih se poleg datuma in prvega ter drugega imena krščenca, imena in priimka očeta in matere[5], dá razbrati tudi ime krstitelja, in obeh botrov. Redkeje je zapisan rojstni kraj in poklic staršev, ki bi zagotovo prispevala k popolnejšemu poznavanju migracijskih premikov in socialnega statusa posameznika.

Tabela 2: *Prikaz števila prebivalcev v 18. stoletju v vaseh koprskega podeželja.*

	1766	1771	1790	1797	1803
Loka, Rožar, Bezovica, Podpeč, Zanigrad, Zazid	961	978	1005	1239	1116
Osp, Gabrovica	904	906	444	1129	1129
Plavje, Hribi	0	0	622	0	0
Tinjan	234	248	296	251	249
Marezige	357	362	403	409	465
Truške, Trsek, Popetre, Lopar, Zabavlje, Boršt, Labor, Glem	666	685	762	879	887
Kubed, Gračišče, Dol, Hrastovlje	502	507	665	729	762
Sveti Anton	447	455	464	506	545
Movraž	447	470	459	418	550
Dekani	563	567	632	668	559
Krkavče, Padna, Nova vas, Sveti Peter	714	721	842	966	975
	1766	**1771**	**1790**	**1797**	**1803**
Trebeše	100	105	103	0	0
Rakitovec	95	99	0	0	0
Sorbar	150	156	0	0	0
Merišče, Oskoruš	245	253	0	0	0
Merišče, Oskoruš, Sorbar	0	0	418	0	0
Šterna, Kuberton, Topolovec, Gradin	1265	1271	1231	0	0
Šterna	0	0	0	643	735
Topolovec	0	0	0	413	430
Gradin	0	0	0	383	388
Koštabona	357	363	412	444	491
Pomjan	221	225	279	279	294
Šmarje, Gažon	566	571	665	721	737
Rižana, Škofije	847	853	1041	1019	1165
	9641	9795	10743	11096	11477

Vir: Ivetic, 1997, 314-315, 328, 334.[6]

[5] Če seveda odmislimo izvenzakonske krščene otroke, ko je zabeležena le mati, včasih samo ime očeta, v nobenem primeru pa ni bil vpisan priimek le-tega.

[6] Erceg, *Struktura*, navaja sicer za leto 1803 16.759 prebivalcev v koprskem komunu, kar bi pomenilo 11.759 prebivalcev na podeželju; razliko med Ivetićevo in Ercegovo oceno kaže iskati

Po naših izračunih smo na podlagi ustvarjene baze podatkov iz rojstnih in mrliških matičnih knjig za mesto Koper in župnije njegovega podeželja (Dekani, Bertoki, Koštabona, Krkavče, Osp, Plavje, Pomjan, Šmarje, Sočerga, Sv. Anton in Tinjan)[7] ter uradnih popisov Beneške republike (za leta 1741 in 1770) ugotovili, da je za obravnavano obdobje značilen negativen trend naravne rasti prebivalstva znotraj samega mesta Koper ter dinamična naravna reprodukcija prebivalstva na njegovem podeželju. V obdobju od prvega popisa leta 1741 pa do leta 1803 je zaledje po dosegljivih podatkih, ki znašajo ocenjeno 75 % vsega koprskega podeželskega prebivalstva, pridobilo okrog 3.308 prebivalcev le na podlagi naravnega gibanja, če temu prištejemo še 25 % iz krajev, ki niso zajeti v popisanih matičnih knjigah (kot je pojasnjeno v opombi 6 in je razvidno iz tabele 2, da se tudi v teh krajih kažejo podobni demografski trendi), pa kar 4.411 prebivalcev.

To triinšestdesetletno časovno obdobje je svoje specifike izkazalo šele ob razdelitvi na dva s popisi »ločena« časovna segmenta. Iz *tabele 3* in *grafa 1* je razvidno, da se negativne vrednosti naravnega salda v mestu Koper in pozitivnega naravnega salda na podeželju povečajo v obdobju 1770–1803 za približno dve tretjini v primerjavi z letom 1741. Ta primanjkljaj prebivalstva so blažile migracije, tako da je mesto Koper vzdrževalo prav njegovo podeželje pri ohranjanju bolj ali manj konstantnega števila ljudi (okrog 5.000) tekom 18. stoletja. Kot kažejo *tabela 3* in *grafa 2 in 3* pa je bil na podeželju kljub pozitivnemu naravnemu saldu v obdobju 1741–1770 še za 50 % večji migracijski saldo, kar pomeni, da je koprsko podeželje še v večji meri kot v prejšnjih obdobjih privlačevalo priseljence iz najverjetneje zalednih avstrijskih, današnjih slovenskih dežel. Prav obratno pa se je na podeželju zgodilo med leti 1770 in 1803, saj se tedaj migracijski tokovi očitno »umirijo«, podeželje postane s svojo naravno reprodukcijo številčno samozadostno, še več, kaže (razmeroma velik) negativni migracijski saldo, kar pomeni, da se je več prebivalcev iz podeželja odseljevalo kot priseljevalo, najverjetneje v sam Koper, pa tudi v Trst in druga

v manjši spremembi administrativnih meja koprskega komuna po padcu Beneške republike leta 1797, pa tudi v (ne)zajetju podatkov za nekatere vasi, kar v tabeli prikazujejo osenčene celice, smo pa kljub temu pri tej obravnavi za izračune ocen migracijskih saldov vzeli v obzir Ivetićev izračun 11.477 prebivalcev na koprskem podeželju leta 1803.

[7] Poudariti kaže, da se na Znanstveno-raziskovalnem središču Univerze na Primorskem v okviru več projektov, ki jih sofinancira ARRS, izvaja prepisovanje in obdelava podatkov v elektronski obliki iz župnijskih matičnih knjig mesta Koper in večine vasi njegovega zaledja, kar gre zahvala tudi večletnemu tesnemu in pristnemu sodelovanju s Škofijo Koper. Ker pa ne razpolagamo z vsemi podatki za vse vasi, ki so nekdaj tvorile koprski komun oz. koprsko škofijo, v pričujočih analizah ni zajetih podatkov iz matičnih knjig za vasi pod Kraškim robom (Loka, Bezovica, Podpeč, Zazid, Rakitovec), ker so bile skoraj do konca oblasti Beneške republike v Istri pod tržaško škofijo, ni pa tudi zajetih podatkov iz matičnih knjig za vasi Merišče, Oskoruš, Sorbar ter Šterna, Topolovec in Gradin, ki so bile v obravnavanem obdobju v okviru novigrajske škofije, kar predstavlja 25 % zalednega prebivalstva, zato so nekateri podatki le približki in ocene, ki so nastali na podlagi primarnih virov in literature.

bližnja istrska mesta, in to prav v času, ko gre za ponovni ekonomski vzpon in vpeljevanje novih kultur (krompir). Poljedelstvo in živinoreja sta namreč bili poglavitni gospodarski panogi, saj je bilo tako leta 1766 kot 1803 v Istri dobrih 85 % agrarnega in slabih 15 % neagrarnega prebivalstva, medtem ko je bil delež agrarnega prebivalstva na celotnem koprskem ozemlju 77 %. Sredi 18. stoletja so začeli sejati tudi koruzo, vendar se zaradi večkratnih suš naj ne bi ravno obnesla (Darovec, 2004, 57, 59-60).

Tabela 3: *Modalitete spreminjanja števila prebivalcev v koprskem komunu.*

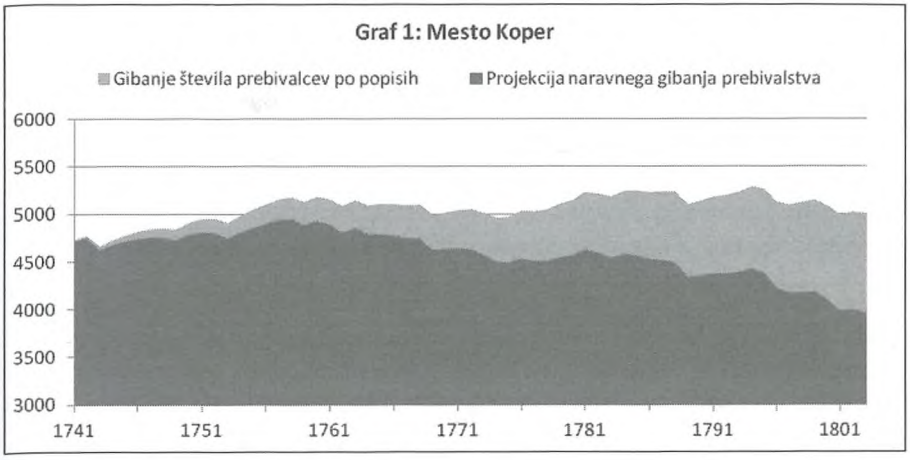
Obdobje	Razlike med popisi			Naravni saldo			Migracijski saldo		
	Mesto	Podeželje	Skupaj	Mesto	Podeželje	Skupaj	Mesto	Podeželje	Skupaj
1741–1770	202	2653	2855	–179	1032	853	381	1621	2002
1770–1803	–10	1706	1696	–675	3379	2704	665	–1673	–1008
SKUPAJ 1741–1803	192	4359	4551	–854	4411	3557	1046	–52	994

V spodnjih *grafih 1, 2* in *3* je glede na popise Beneške republike in glede na naše izračune naravne reprodukcije z grafično projekcijo prikazano število mestnega in podeželskega prebivalstva, kakšno bi bilo stanje mestnega in podeželskega prebivalstva v obravnavanem obdobju, če bi iz demografskega dogajanja popolnoma izključili migracijski moment.

V kolikor lahko vsaj za prvo obravnavano obdobje (1741–1770) za koprsko podeželje nedvomno ugotovimo, da je bilo v primerjavi s prejšnjimi obdobji deležno še večjih migracijskih tokov, zlasti povečane imigracije, pa moramo za mesto Koper poleg nedvomnega zapolnjevanja vrzeli s prebivalci iz zalednih vasi, vzeti v obzir tudi stoletne in kontinuirane migracije iz drugih območij, kot na primer iz Furlanije, Benečije, iz zalednih slovenskih krajev in podobno. Zlasti Istra je bila med drugim tudi območje tradicionalnih poročnih relacij in torej priseljenskega priliva v Koper. Iz poročnih registrov izhaja, da je bilo v obdobju 1730 in 1820 kar 86 % (2915) porok zabeleženih med Kopr̀čani in 14 % (480) porok med katerimi je bodisi ženin bodisi nevesta ali pa celo oba izvorno iz kakega drugega kraja. Analiza tujih novoporočencev po spolu kaže, da je bilo v Kopru registriranih 112 nevest in 247 ženinov, ki so prišli od drugod in so se poročili tu z domačinom oziroma z domačinko.[8] V tako imenovani priseljenski geografiji močno izstopata Istra (206 oseb) in Benečija (105 oseb), od koder je izhajalo skupno 51,7 % vseh tujih mladoporočencev. Sledi jima dokaj oddaljeno Goriška z 11 % (66 oseb). Neposredno iz tržaškega zaledja in Furlanije je izviralo vsega 18,8 % (113 oseb) novoporočencev. Iz zalednih vasi je prišlo kar 57 ženinov, kar predstavlja 47,5 % vseh ženinov, ki so prišli iz celotnega istrskega polotoka in 24 nevest, kar znese 29 % vseh nevest iz enakega območja.

[8] Ter 121 porok, kjer sta bila ženin in nevesta šteta kot tujca (prim. Škofijski arhiv Koper, Poročna knjiga V (1689–1756), VI (1756–1806) in VII (1806–1822).

Graf 1, 2 in 3: *Projekcija gibanja števila prebivalstva za mesto Koper in njegovo podeželje 1741–1803 v razmerju z uradnimi popisi Beneške republike in krstnih ter mrliških matičnih knjig.*

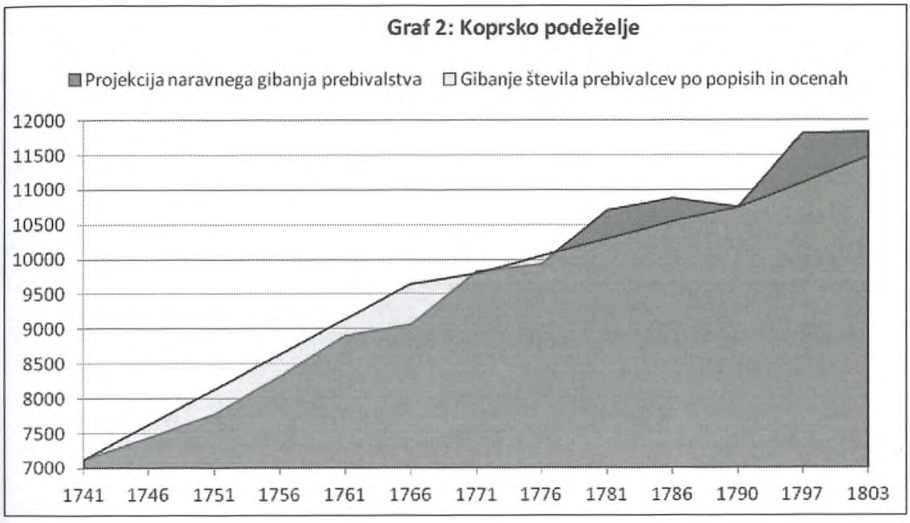

Tabela 4: *Gibanje števila prebivalcev na koprskem podeželju med leti 1741 in 1803.*

	Gibanje števila prebivalcev po popisih in ocenah	Projekcija naravnega gibanja prebivalstva
1741	7118	7118
1766	9641	8018
1771	9795	8226
1790	10743	9791
1797	11096	10884
1803	11477	11529

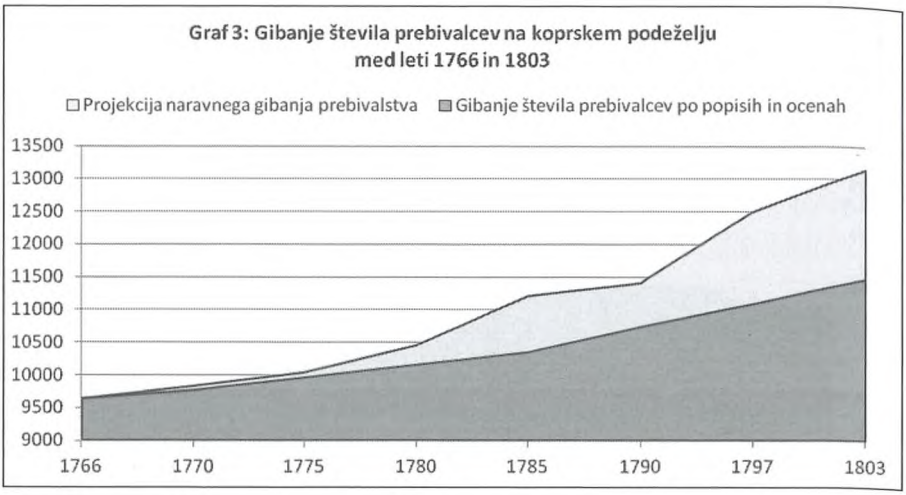

Tabela 5: *Gibanje števila prebivalcev na koprskem podeželju med leti 1766 in 1803.*

	Gibanje števila prebivalcev po popisih in ocenah	Projekcija naravnega gibanja prebivalstva
1766	9641	9641
1771	9795	9849
1790	10743	11413
1797	11096	12506
1803	11477	13151

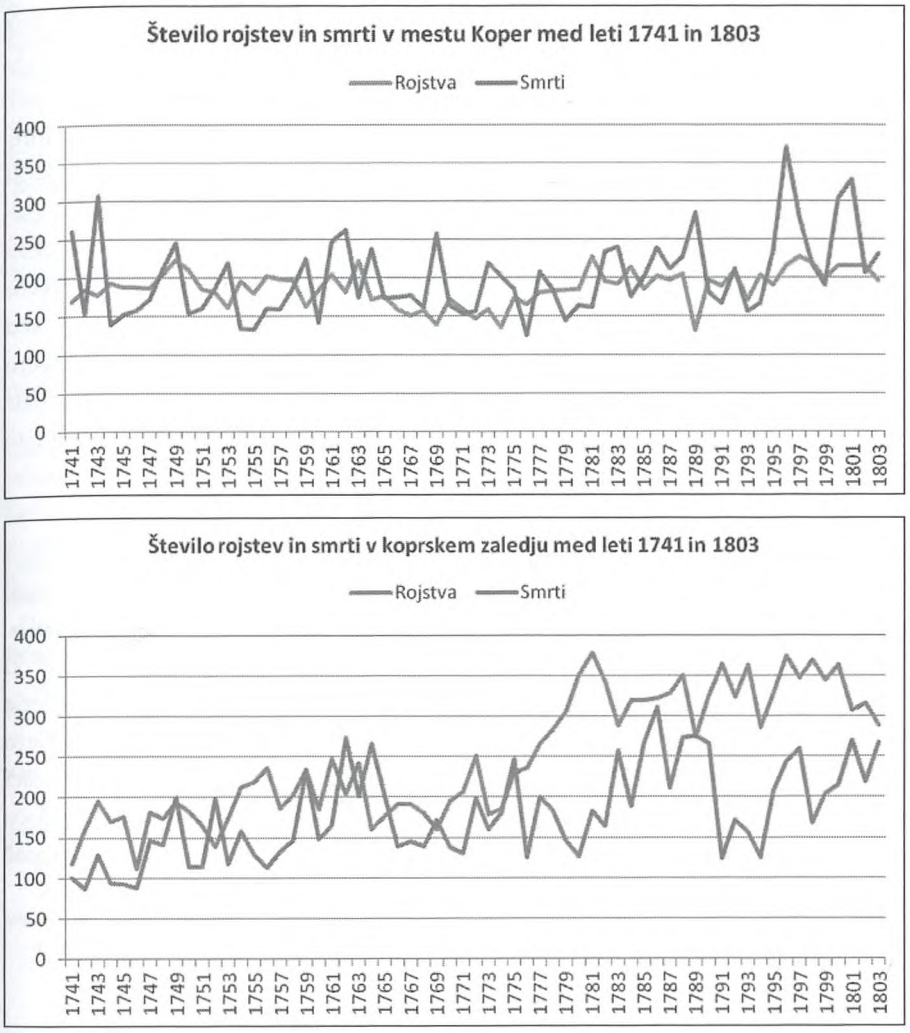
Tabela 6: *Prikaz absolutnih vrednosti krstov in smrti po matičnih knjigah za mesto Koper in za (ocenjeno) 75 % podeželja.*

	Rojstva			Smrti			Razmerje med številom rojenih in umrlih	
Območje	Mesto Koper	Koprsko zaledje	Skupaj	Mesto Koper	Koprsko zaledje	Skupaj	Mesto Koper	Koprsko zaledje
Obdobje: 1730-1819	17244	16437	33681	17964	12420	30384	–720	4017
Letno povprečje	192	183	374	200	138	338	–8	45

Zaključek

Na podlagi povedanega lahko zaključimo, da je Istra in z njo Koper v svoji zgodovini doživljal veliko fluktuacijo prebivalstva. Kljub razmeroma neugodnim življenjskim razmeram je Istra privlačevala ljudi tako iz lastnega območja, kot tudi iz širših zalednih krajev, kar je oblikovalo raznovrstnost kulturnih vplivov in etničnih sprememb.

Graf 4: *Prikaz števila rojstev in smrti za mesto Koper in njegovo podeželje med leti 1741 in 1803.*

Za kulturno izredno razgibano 18. stoletje in zlasti v drugi polovici tudi gospodarsko uspešnejše, je značilno, da je mesto Koper in njegovo podeželje z demografskega stališča beležilo zanimive spremembe: za celotno obravnavano obdobje je bil značilen negativen trend naravne rasti prebivalstva znotraj samega mesta Koper ter dinamična naravna reprodukcija prebivalstva na njegovem podeželju. Ta primanjkljaj prebivalstva so blažile migracije, tako da je mesto Koper vzdrževalo prav njegovo podeželje pri ohranjanju bolj ali manj konstantnega števila ljudi. Na podeželju pa se migracijski tokovi »umirijo«, le-to postane s svojo naravno reprodukcijo številčno samozadostno in to prav v času, ko gre za ponovni ekonomski vzpon in vpeljevanje novih poljedelskih kultur. Pri tem kaže izpostaviti, da je v obdobju od 1741–1770 tudi koprsko podeželje beležilo razmeroma visoko stopnjo imigracije, saj je naravni prirastek znašal po

predstavljeni metodologiji 1.032 prebivalcev, priselilo pa se je 1.621 prebivalcev, med letoma 1770 in 1803 pa je naravni prirastek znašal kar 3.379 oseb, kar pomeni, da je presegel število prebivalstva po popisih med tema letoma, zato je migracijski saldo negativen (za 1.673 oseb).

Istra je bila med drugim tudi območje tradicionalnih poročnih relacij in torej priseljenskega priliva v Koper, zlasti iz koprskih zalednih vasi. O migracijskih gibanjih lahko oblikujemo nekaj predpostavk tudi na podlagi patronimikov, predvsem tistih, ki so oblikovani po toponomiji – torej, ki so povezani s krajem porekla. Neitalijanska imena in predvsem nanje vezani toponomastični izvor dokazujejo, da je bila z vidika dihotomije mesto-podeželje na slednje vezana predvsem slovanska komponenta, medtem ko mestna imena kažejo predvsem na italijansko prevlado. Toponimika imen kaže na to, da mnoge koprske družine izhajajo prav iz njegovega podeželja in iz bližnjih obmorskih krajev. Za boljšo primerjavo smo s pomočjo koprskih krstnih matičnih knjig, ki zaobjemajo obdobje med leti 1730 in 1820 poskusili izpostaviti nekatere spremembe, ki so se zgodile v času med 16. in 18. stoletjem. Ugotovili smo, da se od 2091 različnih priimkov le 141 ujema s priimki iz prve krstne knjige za 16. stoletje, kot tudi to, da se je marsikateri italijanski priimek meščanov in meščank »poslovanil«. To živahnost migracij v 18. stoletju dokazuje tudi število novih priimkov, ki kažejo na priselitve iz bolj ali manj oddaljenih območij in ravno to stoletje lahko štejemo kot najbolj opredeljujoče za bodoča identitetna gibanja. Zato lahko upravičeno podvomimo v dokaj ustaljeno tezo o »romanskosti« mesta in »slovanskosti« podeželja, saj gre očitno za njuno prepletenost. Prevladujočo romanskost mesta potemtakem ne gre iskati v etničnem izvoru prebivalstva, pač pa v kulturnih razlikah in prevladi ene kulture nad drugo.

Viri in literatura

Viri

Škofijski arhiv Koper, Koper, Krstna knjiga II (1707–1730), III (1731–1749), IV (1750–1771), V (1772–1791), VI (1792–1815), VI 2 (1815–1827), VI 3 (1815–1827).

Škofijski arhiv Koper, Koper, Poročna knjiga V (1689–1756), VI (1756–1806), VII (1806–1822).

Škofijski arhiv Koper, Koper, Mrliška knjiga V (1709–1739), VI (1740–1772), VII (1773–1798), VIII (1799–1806), X (1806–1832).

Škofijski arhiv Koper, Bertoki, Krstna knjiga (1687–1742), (1743–1768), (1766–1791), (1791–1817), (1815–1836).

Škofijski arhiv Koper, Bertoki, Mrliška knjiga (1683–1742), (1743–1771), (1772–1801), (1802–1817), (1815–1855).

Škofijski arhiv Koper, Dekani, Krstna knjiga (1738–1815), (1815–1841).

Škofijski arhiv Koper, Dekani, Mrliška knjiga (1738–1815), (1815–1841).

Škofijski arhiv Koper, Koštabona, Krstna knjiga (1815–1844).

Škofijski arhiv Koper, Koštabona, Mrliška knjiga (1815–1844).

Škofijski arhiv Koper, Krkavče, Krstna knjiga (1706–1768), (1768–1812), (1815–1843).

Škofijski arhiv Koper, Krkavče, Mrliška knjiga (1706–1768), (1768–1815), (1815–1843).
Škofijski arhiv Koper, Osp, Krstna knjiga (1722–1815), (1815–1835).
Škofijski arhiv Koper, Osp, Mrliška knjiga (1722–1815).
Škofijski arhiv Koper, Pomjan, Krstna knjiga (1815–1875).
Škofijski arhiv Koper, Pomjan, Mrliška knjiga (1815–1890).
Škofijski arhiv Koper, Šmarje, Krstna knjiga (1712–1742), (1742–1804), (1746–1894), (1805–1831).
Škofijski arhiv Koper, Šmarje, Mrliška knjiga (1697–1742), (1742–1830).
Škofijski arhiv Koper, Sveti Anton, Krstna knjiga (1704–1812), (1815–1825).
Škofijski arhiv Koper, Sveti Anton, Mrliška knjiga (1815–1862).
Škofijski arhiv Koper, Tinjan, Krstna knjiga (1787–1818), (1815–1864).
Škofijski arhiv Koper, Tinjan, Mrliška knjiga (1787–1815), (1815–1890).

Literatura

Darovec, Darko, Koprska škofija in Slovani od srednjega do novega veka. *Acta Histriae* 9, 2001, str. 73–110.

Darovec, Darko, Krmac, Dean, Podovšovnik, Eva: Koper med morjem in kontinentom. Poskus demografske analize Kopra v 16. stoletju. *Zbornik Janka Pleterskega*. Ljubljana, 2003, str. 63–90.

Darovec, Darko, *Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*. Koper: Založba Annales, 2004.

Darovec, Darko, *Kratka zgodovina Istre*. Koper: Založba Annales, 2009.

Erceg, Ivan, Struktura stanovništva i njegova socijalno-ekonomska osnova u bivšoj Mletačkoj Istri (1803). *Acta historico-oeconomica lugoslavie* 9, 1982, str. 29–52.

Ivetic, Egidio, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi*. Rovigno: Centro di Ricerche Storiche, 1997.

Kalc, Aleksej, Demografija mest pred moderno statistiko, s posebnim poudarkom na 18. stoletju in vprašanju urbanega priseljevanja. *Acta Histriae*14, 2006, str. 363–392.

Kalc, Aleksej, *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper: Založba Annales, 2008.

Tommasich, Andrea, *Famiglie capodistriane esistenti nel secolo XVI con cenni storico-biografici : appendice alla recensione del professore Paolo Tedeschi sul processo di Pier Paolo Vergerio di L. A. Ferrai*. Capodistria(Koper): Tipografia di Carlo Priora, 1886.

Verginella, Marta, *Ekonomija preživetja in odrešenja: odnos do življenja in smrti na tržaškem podeželju*. Koper: Založba Annales, 1996.

II.
Migracije in slovenski prostor v obdobju do konca 19. stoletja

Boris Golec

Migracije muslimanov v slovenski prostor od turških vpadov do leta 1941

GOLEC Boris, dr., doc., višji znan. sod., Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, bgolec@zrc-sazu.si.

Priseljevanje muslimanov v slovenski prostor je mogoče razdeliti v tri obdobja. Prvo se začenja v 15. in konča konec 17. stoletja: muslimani obeh spolov so v glavnem osmanski vojni ujetniki, od katerih se nekateri pokristjanijo in tu trajno naselijo. Naslednjemu »zatišnemu« obdobju skoraj dveh stoletij sledi tretje, ki ga uvede avstroogrska okupacija Bosne in Hercegovine leta 1878. Muslimani se lahko odtlej na Slovenskem prvič stalno naseljujejo. Tudi po letu 1918 prebivajo tu večinoma samo začasno, največ kot vojaki, od civilnih oseb pa praviloma moški, ki opravljajo specifične poklice. Priseljevanje se poveča v drugi polovici tridesetih let, ko v Ljubljani deluje tudi islamska verska občina *džemat* (1934–1941).

Ključne besede: muslimani, slovensko ozemlje, migracije, turški vojni ujetniki, džemat v Ljubljani.

Ob zgornjem naslovu se bo gotovo kdo vprašal, zakaj sploh obravnavati migracijski pojav v dobi, ko je bil vendar še tako neznaten in neopazen. Prvič zato, ker je šlo za zelo dolgotrajno pritekanje ljudi iz bazena velikanskega islamskega sveta, ki se začenja tako rekoč na pragu našega narodnega prostora, in drugič, ker so sporadične migracije predstavljale na neki način »predzgodovino« množičnega priseljevanja muslimanov v zadnjih desetletjih.[1] Poleg tega v slovenskem zgodovinopisju tovrstne raziskave pogrešamo, saj premoremo le nekaj parcialnih obravnav za dobo vojskovanj z Osmansko državo in prvo svetovno vojno, povsem nepokrito pa ostaja celotno »mirnodobno« obdobje, še posebej v migracijskem pogledu razgibani čas prve Jugoslavije.[2] Pričujoči prispevek skuša dosedanje ugotovitve strniti v kratek pregled skozi pol tisočletja in ga nadgraditi z odpiranjem novih vprašanj. V ospredju bodo izsledki avtorjevih raziskav o dveh migracijsko intenzivnejših obdobjih – času dunajske vojne 1683–1699 in zadnjem desetletju prve Jugoslavije.

Muslimane obravnavam v verskem smislu, pojem slovenski prostor pa se nanaša na celotno etnično oziroma narodnostno ozemlje. Migracije pojmujem v širokem pomenu besede: kot migranti so mišljene vse osebe islamske vero-

[1] Po popisu prebivalstva leta 1953 je v Sloveniji pripadalo islamski veroizpovedi 0,1 % prebivalstva, leta 2002 pa 2,4 % (Šircelj, *Verska*, str. 68).

[2] Prim. Pašić, *Islam*, str. 49–101.

izpovedi od drugod, ki so, ne glede na trajanje in razloge, bivale na slovenskih tleh; izvzet je le specifičen pojav – pripadniki oboroženih sil Osmanske države. Časovni okvir obravnave obsega več kot pet stoletij, saj se hipotetično začenja že s prvimi dokumentiranimi turškimi vpadi v začetku 15. stoletja, konča pa leta 1941 s cezuro, ki jo je prinesla okupacija, in z ugasnitvijo prve kratkotrajne islamske verske občine v Ljubljani.

Navzočnost muslimanov v obravnavanem prostoru je mogoče **razdeliti v tri obdobja**. Prvo traja do konca 17. stoletja: muslimani obeh spolov so osmanski vojni ujetniki, od katerih se nekateri pokristjanijo in tu trajno naselijo, krščevanje pa doseže vrhunec ob izteku obdobja, med dunajsko vojno 1683–1699. Naslednje obdobje skoraj dveh stoletij bi lahko imenovali »dobo zatišja«, tj. bolj ali manj mirne koeksistence habsburškega in osmanskega imperija, ko so tudi migracije iz islamskega prostora zelo redek pojav. Tretje obdobje uvede avstroogrska okupacija Bosne in Hercegovine leta 1878, ki odpre povsem novo poglavje migracij: muslimani iz zasedene pokrajine se lahko na Slovenskem in drugod po monarhiji prvič stalno naseljujejo. Obdobje delita v dve podobdobji konec prve svetovne vojne in z njim povezana sprememba državnega okvira, ko pride glavnina slovenskega ozemlja v južnoslovansko državno skupnost. Ni odveč poudariti skupne značilnosti celotne poltisočletne dobe, tj. percepcije in označevanja vseh muslimanov (nekdanje) Osmanske države kot Turkov.[3]

Neupoštevaje osmansko vojaško silo so t. i. Turki na Slovenskem prvič izpričani leta 1475, in sicer kot vojni ujetniki v Ljubljani, kjer so po poznejši Valvasorjevi navedbi sodelovali pri utrjevanju mesta.[4] V času osmanskih pohodov na slovensko ozemlje, namenjenih skoraj izključno ropanju, je bilo sicer težko priti do ujetnikov, poleg tega pa so premagance pogosto pobili. Število turških vojnih ujetnikov se je začelo povečevati šele, ko se je v 16. stoletju bolje organizirala obramba in so krajišniki iz Vojne krajine vse pogosteje vdirali na osmansko ozemlje.[5] Skupine moških ujetnikov, zaprtih po slovenskih gradovih, posebej tistih v posesti vojaških poveljnikov, srečujemo v sodobnih virih redno od srede 16. stoletja dalje. Poveljniki v Vojni krajini, med njimi plemiči iz slovenskih dežel, so na vojaških pohodih radi lovili otroke, predvsem pa žene in dekleta, saj so na obeh straneh prav ujetnice veljale za najbolj cenjen in najlaže vnovčljiv vojni plen.[6] Potrebno je poudariti, da so bili med turškimi vojnimi ujetniki poleg muslimanov tudi kristjani, o čemer pričajo njihova imena, de-

[3] Izraz Turki, v slovenščini prvič izpričan v političnem in verskem pomenu pri Trubarju (1550), se med Slovenci ni docela umaknil drugim poimenovanjem niti v času prve Jugoslavije. Ohranjalo in utrjevalo ga je tudi dejstvo, da je turško ime živelo kot (samo)oznaka za muslimanski živelj v Bosni in Hercegovini še v polpretekli dobi (prim. Kržišnik-Bukić, *Bosanska identiteta*, str. 24).

[4] Voje, *Slovenci*, str. 121.

[5] Prav tam, str. 112.

[6] Prav tam, str. 124; Mlinarič, *Usoda*, str. 295.

nimo na seznamu ujetnikov na gradu Pogance pri Novem mestu iz leta 1647.[7] Še posebej zmotno bi bilo imeti za muslimane pripadnike turških pomožnih sil – martoloze, ki so se v drugi polovici 16. stoletja celo začasno nastanili v kočevskih in notranjskih gozdovih.[8]

Usode turških ujetnikov na Slovenskem poznamo le deloma iz sodobnih virov, sicer pa je o njih mogoče sklepati na podlagi analogij v drugih habsburških deželah, največ iz primerov v dobi avstrijskih osvojitev obsežnih ozemelj v Podonavju med dunajsko vojno konec 17. stoletja. Položaj posameznika je bil najbolj odvisen od gospodarja, pri čemer ujetnikom v avstrijskih in nemških deželah na splošno ni bilo usojeno trdo življenje. Delali so na plemiških posestih, opravljali obrtniška in zlasti ženske razna hišna dela.[9]

Osebam obeh spolov je prednostni položaj omogočal krst, ki je teoretično odpiral široke možnosti integracije, vse do visoke izobrazbe, kariere in celo plemiškega naslova.[10] Motivov za sprejem krsta je bilo vsekakor več, pri čemer je šlo pogosto le za taktične razloge, na kar jasno kaže ravnanje številnih pokristjanjencev, ki so se po karlovškem miru (1699) hoteli vrniti domov in so za dosego tega cilja tvegali tudi pobeg.[11]

Razmeroma največ je znanega o tistih ujetnikih, ki so **postali kristjani**, čeprav je v zvezi s posameznikovo usodo krst praviloma sploh edini ugotovljivi dogodek. Objavljeni in še neobjavljeni podatki o krščevanju t. i. Turkov na Slovenskem so doslej temeljili na parcialnih raziskavah in naključnih odkritjih.[12] Upoštevaje, da so bili vsi znani primeri krstov dokumentirani v mestnih in deloma v trških župnijah, se je raziskava osredotočila na vse slovenske mestne župnije (brez obalnih) do leta 1700. Potrdila so se spoznanja iz širšega avstrijskega prostora, po katerih je bilo krščevanje muslimanov najintenzivnejše med dunajsko vojno,[13] zato sem za to šestnajst let trajajoče obdobje razširil pregledovanje ohranjenih matičnih knjig še na župnije vzdolž vzhodne in južne slovenske (etnične) meje, a z majhnim uspehom.[14]

Sporadični primeri krstov osmanskih podanikov so sicer izpričani od konca 16. stoletja, tj. kmalu zatem, ko se v celinskem delu današnje Slovenije začenjajo tedaj še redke krstne matične knjige. Tako sta najzgodnejša krsta dokumentirana v Ljubljani leta 1594, slabo leto po bitki pri Sisku. Glede na dotlej občutno osmansko vojaško premoč gre bržčas sploh za prva krščenca na Slovenskem, pa tudi pozneje, tja do izbruha dunajske vojne, srečamo v kranjski prestolnici

[7] Voje, *Slovenci*, str. 122.

[8] Prav tam, str. 119–120.

[9] Mlinarič, *Usoda*, str. 294; Teply, *Vom Los*, str. 53–54, 59–60.

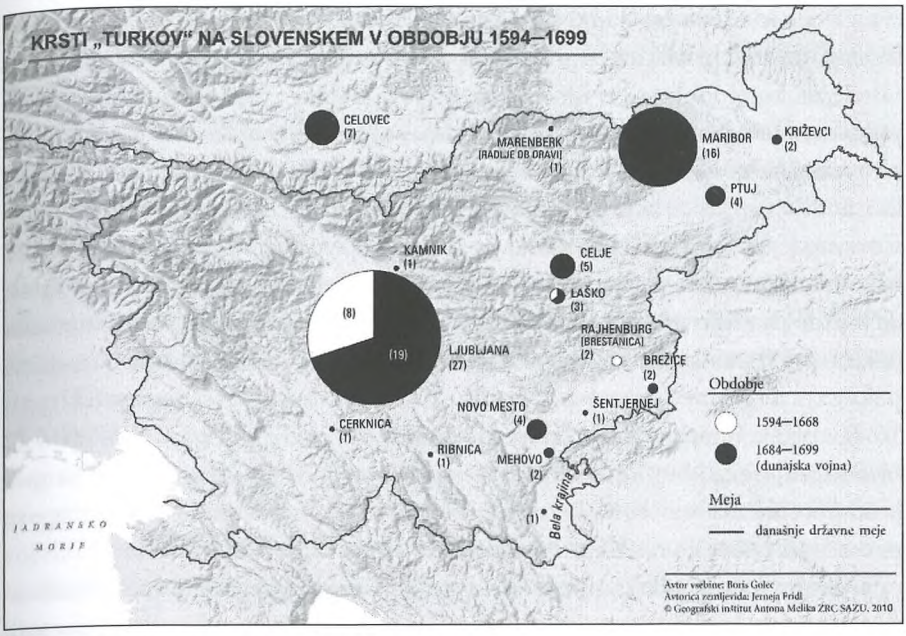
[10] Mlinarič, *Usoda*, str. 298–299.

[11] Prav tam, str. 296, 299.

[12] Gl. zlasti Voje, *Slovenci*, str. 138; Mlinarič, *Usoda*, str. 296–303.

[13] Prim. zlasti Teply, *Vom Los*, str. 33 sl.

[14] Izsledki raziskave, ki jih v nadaljevanju samo povzemam, bodo objavljeni v Golec, *Krščevanje osmanskih podanikov*.

Slika 1: *Krsti »Turkov« na Slovenskem 1594–1699.*

vsega šest krstov t. i. Turkov. Za čas omenjene vojne, ko so krščevanje spremljale spodbude s cesarskega dvora in so na današnjih avstrijskih tleh krstili daleč nad tisoč ujetnikov, imamo za slovenski prostor naslednje ugotovitve. Skupno je izpričanih 62 krstov, od tega občutno največ v Ljubljani (19) in Mariboru (16). Če prištejemo še sedem celovških krščencev, jih poznamo iz tega poldrugega desetletja 69, vseh znanih primerov od leta 1594 do 1699 pa je 80. Glede na pregledane matične knjige in siceršnje védenje o pojavu smemo upravičeno sklepati, da je bilo med dunajsko vojno na tleh današnje Slovenije krščenih kvečjemu kakšnih sto osmanskih podanikov in do tega časa najverjetneje precej manj (znanih je 11). V primerjavi z valovi krščanskih beguncev pred Turki, naseljenimi v našem prostoru od padca Bosne dalje, je šlo za izjemno šibko, razpršeno in strukturno povsem drugačno imigracijo, ki se je v novem okolju tudi veliko hitreje asimilirala. Krst so namreč v glavnem prejeli otroci in ženske, iztrgani iz družinskega okolja in praviloma krščeni posamič. Razmerje spolov je znašalo približno dve ženski na enega moška. Podelitvam prvega zakramenta so dajali posebno težo premišljena izbira krstnega imena ter botri, pogosto člani pomembnih plemiških rodbin, tudi visoki cerkveni dostojanstveniki. Kljub maloštevilnim omembam krajev izvora lahko iz znanih primerov sklepamo, da je v času dunajske vojne dobršen del, če ne večina ujetnikov izvirala iz Panonske nižine, ujetniki iz zgodnejšega časa pa pretežno iz bližnjih pokrajin zahodnega Balkana. Med krščenci so bili tudi redki nemuslimani, otroci krščanskih staršev. Zanesljivo je iz take družine izviral deček, krščen kot prvi leta 1594; v Ljubljani so ga krstili pogojno, za vsak primer, če bi že prejel krst.

Pri zasledovanju nadaljnjih usod krščencev predstavlja največjo oviro dejstvo, da krstne matice in drugi viri o krstu ne navajajo njihovega priimka. Glede na botre lahko sicer sklepamo, čigav podanik – rojenjak je posameznik postal in s tem posredno tudi, kje bi odtlej mogel prebivati. Samo eno krščenko pa prepoznamo še nekaj let po krstu, in sicer Regino Maksimilijano, krščeno leta 1687 v Cerknici, ki jo je takoj pohčerila botra Ester Maksimilijana baronica Coraduzzi, lastnica graščine Koča vas. Ostarela plemkinja je svojo pohčerjenko v znanih slovenskih pismih imenovala Turkinja in o njej, pomenljivo, zapisala, da ji je dekle vsaj dvakrat pobegnilo.[15] Dve pričevanji imamo o poroki »turških« deklet, pri čemer raziskava o porokah še ni narejena,[16] in eno samo o naselitvi pokrščenca na kmečki posesti. Šlo je za Antona Husiča, krščenega pred letom 1690 v Beli krajini, kjer mu je Janez Adam grof Purgstall pred letom 1707 podelil hišo in zemljišča kot plačilo za dolgoletno zvesto službo v Vojni krajini. Primer je še posebej zanimiv zato, ker živita Husičev rod in priimek na delu njegove posesti pri Pobrežju ob Kolpi še danes, po več kot treh stoletjih.[17]

Dejstvo, da je pokrščenec Husič ohranil priimek, utrjuje v literaturi izražene domneve, po katerih izvirajo od koloniziranih turških vojnih ujetnikov tudi nekateri muslimansko zveneči patronimiki, ki so se deloma do danes ohranili na južnem Štajerskem, v Prekmurju in drugod na Slovenskem, npr. Murat, Mustafa, Beg, Hasan in drugi.[18] O tem bi bile od primera do primera potrebne natančne mikroraziskave, a bi glede na majhno povednost in strukturo virov komaj katera dala zanesljive ugotovitve. Presojanje etničnega izvora nosilcev zgolj na podlagi priimka zahteva seveda še posebno previdnost. Odveč je poudarjati, kaj vse lahko, denimo, pomeni etnonim Turk, na Slovenskem eden najbolj razširjenih priimkov: od begunca pred Turki vse do vzdevka po osebnostnih potezah (podobno kot Judež), komaj kateri Turk pa je dobil priimek po verski, kaj šele po etnični pripadnosti.[19]

Tako kot na podlagi analogij iz drugih habsburških dežel sklepamo, da so se nekateri pokrščenci po karlovškem miru (1699) odrekli novi veri in se kljub prepovedi vrnili na ozemlja pod osmansko suverenostjo,[20] lahko predvidevamo, da vojni ujetniki muslimanske vere niso prebivali na Slovenskem samo prehodno, v času vojaških spopadov (nekateri so v ujetništvu seveda umrli), ampak so posamezniki, ki so tukaj ostali, islamsko vero obdržali ali s prejemom krsta postali kriptomuslimani.[21] Trditev, da so bili vsi prisiljeni prestopiti v krščanstvo,

[15] Merkù, *Slovenska*, str. 30, 31, 64, 65, 74, 75, 86, 87, 98, 99, 105.

[16] Kot v op. 14.

[17] Golec, *Pokrščeni »Turek«*.

[18] Prim. Voje, *Slovenci*, str. 138; Mlinarič, *Usoda*, str. 290.

[19] Zgoraj omenjeni Anton Husič je v krstni matični knjigi enkrat naveden kot Anton Turek.

[20] Mlinarič, *Usoda*, str. 295–296, 299.

[21] Na take primere lahko sklepamo predvsem pri odraslih, še posebej če so upali na vrnitev domov.

kar naj bi dokazovali številni krsti,[22] se zdi vse preveč pavšalna. Vsekakor pa si ujetnik – nekristjan ni mogel ustvariti družine in se v tolikšni meri integrirati v družbo kot konvertiti.

V kontekstu migracij je treba vsekakor opozoriti na **posebnost Prekmurja**, edinega koščka slovenskega ozemlja, kjer so se lahko osmanski muslimani v tej dobi več desetletij gibali precej neovirano, ne da bi se sicer tu trajneje zadrževali ali celo naseljevali. Prekmurje je namreč po padcu Kaniže (1600) in koncu t. i. dolge vojne (1606) ostalo večji del 17. stoletja območje dvojne ogrsko-turške oblasti. Delna podvrženost osmanski oblasti se je odražala zlasti v plačevanju dajatev, ki so jih Turki v nekaterih vaseh občasno izterjevali tudi sami, brez posrednika.[23]

Po končani dunajski vojni in sklenitvi karlovškega miru (1699) je glede migracij muslimanskega življa na slovenska tla zavladalo **dolgotrajno zatišje**, pogojeno s stabiliziranjem razmerja moči med Avstrijo in Turčijo. Občasni vojaški konflikti so med slovenskim ljudstvom nedvomno utrjevali bledeče izročilo in predstave o Turkih kot »dednih sovražnikih«, ki jih je v 19. stoletju utrjevala še narodnoafirmativna književnost. Toda realnost je medtem krenila že v drugačno smer, k postopnemu zbliževanju in medsebojnemu spoznavanju dveh nasprotnih si svetov. Nikakor ni izključeno, da je kak (pokrščeni) osmanski podanik tudi zdaj po tej ali oni poti za stalno ostal na Slovenskem. Posamezniki islamske vere so se tu vsekakor občasno zadrževali iz poslovnih in drugih motivov, največ gotovo v Trstu, potem ko je leta 1719 postal svobodno pristanišče. Opozoriti kaže, da v tem mestu že od srede 19. stoletja obstaja muslimansko pokopališče,[24] tedaj sicer namenjeno zelo maloštevilnim in začasnim prebivalcem. Taki so bili tudi štirje mladi Egipčani, ki so se leta 1831 na Gorenjskem učili suknarstva in nogavičarstva.[25] V predmarčni dobi pa srečamo v naših deželah še nov tip obiskovalcev iz Osmanske države: prve muslimanske goste v zdravilišču Rogaška Slatina, nekatere celo iz oddaljenih vazalnih dežel, kot sta bili Sirija in Egipt.[26]

Glede razmerja slovenskega prostora do islamskega sveta lahko brez nadaljnega označimo kot ključno prelomnico leto 1878. Čeprav je **avstro-ogrska zasedba Bosne in Hercegovine** pomenila šele začetek integracije te večkonfesionalne pokrajine v dvojno monarhijo, nikakor ne gre prezreti, da se je največji del slovenskega ozemlja prvič znašel v skupnem političnem okviru z deželo, ki jo je temeljito zaznamoval islam in v kateri je prebivalo številno, v socialnem pogledu dominantno muslimansko prebivalstvo. S »pacifikacijo

[22] Voje, *Slovenci*, str. 124.

[23] Grafenauer, *O turški*, str. 82–87; Voje, *Slovenci*, str. 37–38.

[24] Rovere, *Tracce islamiche*, str. 350 sl. – Za opozorilo na prispevek se iskreno zahvaljujem dr. Deanu Krmacu.

[25] ARS, AS 1080, šk. 1, fasc. 2, pismo Ibrahima iz Kaira.

[26] Cvelfar, *Knjiga gostov*, str. 17–18, 228 sl.

Bosne« se je za slovenski prostor sklenilo stoletja trajajoče obdobje dejanskih in latentnih konfliktov z islamskim svetom, na drugi strani pa so se – sprva sicer zelo počasi – začela odpirati vrata vse do danes trajajočim imigracijskim tokovom muslimanov.

Bosansko-hercegovskih muslimanov, ki so se v štiridesetletnem obdobju pripadnosti habsburški monarhiji mudili v slovenskih deželah, je bilo sicer znatno več, kot so jih med letoma 1880 in 1910 zabeležili popisi prebivalstva, navzočega tu na štiri popisne dni. Zaradi zanemarljivo majhnega števila pripadnikov islamske vere so jih objavljeni rezultati t. i. ljudskih štetij »zaznali« samo na skrajnem robu slovenskega ozemlja: v svetovljanskem Trstu je bilo leta 1910 poleg 144 vojakov 47 civilistov, skupaj 191 muslimanov, od tega v samem mestu 170.[27] Na posamezne (začasne) prebivalce lahko sklepamo še pri nekaterih večjih slovenskih krajih, zlasti pri Ljubljani.[28] Pri tem ne gre prezreti, da je bilo leta 1910 v neprimerno večjem in pomembnejšem Gradcu vsega devet muslimanov civilistov.[29] Dejstvo, da je islam leta 1912 postal državno priznana vera v avstrijski polovici monarhije in leta 1916 še v ogrski,[30] ni imelo na Slovenskem nikakršnih praktičnih učinkov.

Glede navzočnosti muslimanov predstavlja v več pogledih prelomnico **prva svetovna vojna**. Na soški fronti se je v bošnjaških enotah avstroogrske vojske hkrati bojevalo na tisoče Bosancev in Hercegovcev islamske veroizpovedi.[31] Slovenski prostor ni videl tolikšne koncentracije oboroženih muslimanov vse od leta 1532, ko ga je prvič in zadnjič prešla glavnina osmanske vojske, vendar s pomenljivo razliko – takrat je šlo za »dednega sovražnika«, tokrat za zaželene branilce. Še več, sredi prve svetovne morije, ko so na Dunaju in v Budimpešti šele načrtovali gradnjo mošeje,[32] so si vojaki leta 1916 ali 1917 sami zgradili manjšo mošejo v Logu pod Mangrtom – prvo in doslej edino na Slovenskem –, ki pa zaradi kobariške bitke najbrž nikoli ni bila posvečena in so jo kmalu po končani vojni podrli.[33]

Po koncu prve svetovne vojne je bil slovenski narodni prostor razdeljen med štiri države, ki so doživljale z muslimanskim svetom in prebivalstvom zelo različne interakcije. V zvezi z obravnavano problematiko lahko mirno

---

[27] *Spezialortsrepertorium*, str. 1.

[28] Migracije in strukturo civilnega muslimanskega prebivalstva bi bilo mogoče pobliže spoznati zlasti z analizo ohranjenih popisnic ljudskih štetij za Trst in Ljubljano ter gradiva prijavnih uradov obeh mestnih občin.

[29] V Gradcu je bil sicer nastanjen bošnjaški polk, tako da so našteli kar 316 vojakov muslimanske veroizpovedi (*Specialni krajevni repertorij*, str. 1). – Leta 1909 naj bi bilo v vsej Avstriji (brez Bosne in Hercegovine) le 1.281 muslimanov, od tega več kot dve tretjini na Dunaju (ASV, ANAV, busta 806, fasc. 6, fol. 424´).

[30] Klieber, *Jüdische*, str. 160.

[31] Pašić, *Bošnjaki*, str. 35 sl.

[32] ASV, ANAV, busta 806, fasc. 6, fol. 422.

[33] Pašić, *Bošnjaki*, str. 67–73.

zanemarimo slovensko narodnostno ozemlje na Madžarskem in v Avstriji, pri Primorski pod Italijo pa kaže opozoriti na morebitno, kvantitativno vsekakor zelo šibko imigracijo iz Severne Afrike, upoštevaje tamkajšnja italijanska kolonialna ozemlja in specifični pojav aleksandrink.

Osredotočili se bomo na t. i. jugoslovansko Slovenijo, ki je postala imigracijsko okolje muslimanov iz delov novoustanovljene južnoslovanske državne skupnosti, v kateri so pripadniki islamske vere sestavljali več kot desetino prebivalstva.[34] V primerjavi s štiridesetletnim obdobjem do leta 1918 se je emigracijski prostor razširil z Bosne in Hercegovine še na t. i. južnosrbske pokrajine, izjemno pomemben delež migrantov pa je odpadel na vojake rednega kadra, saj je vsa država, drugače kot prej Avstro-Ogrska, predstavljala enotno rekrutacijsko območje.

Migranti v Slovenijo so bili vseskozi v veliki večini zgolj začasni prebivalci in mnogi med njimi – zlasti vojaki – se tu niti niso zadrževali po lastni volji. O migracijskih tokovih razmeroma malo povedo rezultati obeh jugoslovanskih popisov prebivalstva v letih 1921 in 1931, ki sta zajela prisotno prebivalstvo na dva t. i. kritična dneva. Ni namreč mogoče razločiti med stalnimi in nestalnimi prebivalci, med civilnimi in vojaškimi osebami. Podobo muslimanske populacije izostrijo šele razna poročila in evidence lokalnih oblastnih organov iz tridesetih let. V ta namen je bilo v raziskavo pritegnjeno arhivsko gradivo vseh najvišjih političnih oblastev s sedežem v Sloveniji od leta 1918 do 1941,[35] matične knjige islamske verske občine v Ljubljani[36] in gradivo dveh mestnih občin, ljubljanske in mariborske, v katerih je bila koncentracija priseljenih muslimanov najvišja.[37] V poštev bi prišli tudi beograjski viri vojaške provenience ter viri bosansko-hercegovskih verskih oblastev, ki pa glede same populacije ne obetajo bistveno novih spoznanj.[38]

Za celotno obdobje 1918–1941 je mogoče ugotoviti **predvsem tri značilnosti**: 1) med migranti so prevladovali vojaki, še zlasti občutno v prvem desetletju, 2) zelo močno fluktuacijo civilnih migrantov in 3) omejenost teh skoraj samo na odrasle, delovno aktivne moške in določene poklicne skupine, ki se jim šele v zadnjih letih pridružijo tudi maloštevilne ženske in otroci.

Za izhodišče si oglejmo državno statistiko. Po popisu prebivalstva z začetka leta 1921[39] se je na tleh Slovenije zadrževalo 649 pripadnikov islamske vere,

[34] Po popisu jugoslovanskega prebivalstva leta 1921 je delež muslimanov znašal 11,1 %, leta 1931 pa 11,2 % (*Definitivni rezultati* (1932), str. 2; *Definitivni rezultati* (1938), str. 2).

[35] Pregledani so bili indeksi in delovodniki naslednjih fondov v ARS: AS 61, AS 68, AS 79, AS 85 in AS 87.

[36] UE Ljubljana, Sektor za upravne notranje zadeve, RMK, PMK in MKU Muslimanska veroizpoved.

[37] ZAL, LJU 500; PAM, PAM/5.

[38] Podatke o muslimanih-civilistih so namreč verskim in civilnim oblastem vedno priskrbeli lokalni politično-upravni organi.

[39] *Definitivni rezultati* (1932), str. 2 in 292 sl.

od tega največ (60 %) v avtonomnih mestih Ljubljana (236) in Maribor (154). Čeprav ne razpolagamo s številkami, ni dvoma, da je velika večina pripadala rednemu vojaškemu kadru, še posebej glede na podatke o maternem jeziku prebivalcev za posamezne okraje. Več kot polovico muslimanov (52 %) so namreč predstavljali Turki (237) in Albanci, t. i. Arnavti (103), če vse govorce teh dveh maternih jezikov štejemo med muslimane.[40] Zanimiva je koincidenca, da so vojaške oblasti največ Turkov in Albancev (skupaj 128) napotile v Prekmurje, po večini na madžarsko mejo pri Lendavi, tj. v kraje, ki so v 17. stoletju občutili delno osmansko oblast.

Popis prebivalstva iz leta 1931[41] daje po vsebini skromnejše rezultate, a vendar zgovorne. Število muslimanov se je povzpelo na 927, kar je skoraj 43 % več kot deset let prej, a so (skupaj z vojaki) še vedno predstavljali zanemarljivih 0,08 % prebivalcev Dravske banovine oziroma 0,17 % njenega moškega prebivalstva, ženske pa niti stotinke odstotka ženske populacije. Oseb z albanskim maternim jezikom (271) in turškim (36) je bilo glede na skupno število pripadnikov islamske vere le še tretjina (33 %), kar pomeni, da se je okrepil delež t. i. srbohrvaško govorečih. Koncentracija muslimanske populacije je ostajala tudi zdaj najmočnejša v obeh največjih mestih, medtem ko se je njihovo število v Prekmurju z odhodom glavnine vojaštva močno znižalo (na vsega 15 oseb). Pomenljiva je ugotovitev, da so muslimane našteli v 58 občinah (v 24 srezih), večinoma sicer samo od enega do treh (v 41 občinah), deset let prej pa zgolj v 13 občinah (v 8 srezih), od tega v osmih z vojašnico. V enem desetletju se je torej občutno spremenila razširjenost opazovane populacije pa tudi njena socialna struktura. Porast absolutnega števila in razpršitev gre pripisati predvsem ekonomskim migrantom, ki jih je bilo leta 1921 še zanemarljivo malo, in v obmejnih krajih državnim uslužbencem (žandarjem, carinikom in graničarjem).

Naraščanje števila civilnih oseb islamske vere je narekovalo nove potrebe, med njimi **razširjene oblike verskega življenja**. Za vojaštvo rednega kadra je vseskozi skrbelo t. i. »islamsko vojno dušebrižništvo Dravske divizijske oblasti« s sedežem v Ljubljani, ki ga je vodil vojaški imam (edini muslimanski duhovnik v Sloveniji),[42] nasprotno pa dolgo ni bilo poskrbljeno za druge vernike.

Osamljen primer ureditve molilnice zunaj vojašnic srečamo leta 1929 v Ljubljani. Slaščičar na Starem trgu 24, rojen v Prizrenu in po lastni navedbi »turški hodža«, je v ta namen za silo preuredil kletni prostor svojega najetega lokala. Njegova prošnja za dovolitev bogoslužnega prostora v slaščičarni, vložena pri mestni policiji mimo in brez vednosti verskih oblasti, ni bila uslišana, zlasti

[40] Delež nemuslimanov je bil pri obeh narodnostih v Jugoslaviji zanemarljiv, še zlasti pri Turkih.

[41] *Definitivni rezultati* (1938), str. 16 sl. – Podatki o maternem jeziku in deležu prebivalstva: Šircelj, *Verska*, str. 70, 97.

[42] ARS, AS 68, fasc. 29–24, 1935/19593.

ker se je izkazalo, da je prosilec pred tem kršil policijske predpise. V prošnji je navedel pomenljivi dejstvi, da ima v Ljubljani kakšnih 40 tovarišev islamske vere, vendar jim ni dovoljeno obiskovati bogoslužja, ki ga v vojašnici opravlja vojaški imam.[43]

Do edine in ključne spremembe v organiziranosti muslimanov je prišlo pet let pozneje. Po sklepu ulema-medžlisa v Sarajevu je sredi leta 1934 začela v Ljubljani delovati islamska verska občina – džemat s teritorialno pristojnostjo za celotno Dravsko banovino. Vršilec dolžnosti imama je postal Mehmed Ahmetašević, ki je še naprej opravljal tudi službo vojaškega imama. S tem korakom se je sicer v praksi spremenilo le malo. Vojaški imam je od začetka leta 1935 vodil lastne matične knjige in je pisarno svojega urada – imamata džemata kmalu zatem prenesel iz vojašnice vojvode Mišića na Metelkovi ulici v svoje stanovanje na Gregorčičevi. Dejansko pa sta Ahmetašević (1934–1937) in njegov naslednik Halil Imamović (1937–1941) ostajala predvsem vojaška imama.[44] Molitve in verski obredi so se odvijali za zidovi vojašnic, kjer so jih smeli obiskovati tudi civilisti. Po poročilu matičarja in vojaškega imama ni bilo v Dravski banovini v začetku leta 1939 nobene »džamije«, ampak v vsaki garniziji molilnica, med temi bolje urejene v Ljubljani, Celju in Mariboru.[45]

Prav zaradi organiziranosti muslimanov civilistov v džemat so nam danes na voljo **trije popisi civilnih prebivalcev islamske veroizpovedi** za celotno Dravsko banovino, sestavljeni na prošnjo muftijstva v Banja Luki oziroma ljubljanskega imamata džemata. Podatke o muslimanih je banska uprava pridobila od načelstev vseh srezov (okrajev) in štirih avtonomnih mest, leta 1932 predvsem sumarne, v letih 1935 in 1938 pa zelo natančne sezname.[46]

---

[43] ARS, AS 68, fasc. 29–2, 1929/2695. – Prosilec je v slaščičarni na lastno pest točil turško kavo, pri njem naj bi se sestajali sumljivi mladi moški in še ne 15-letna dekleta, ki naj bi v lokalu tudi plesala, enkrat pa so imeli gostje vse do jutra zabavo s kartanjem. Policija je sodila, da je najemnik lokala vložil prošnjo le zato, da bi se v kleti nemoteno zabaval s svojimi tovariši, ne pa da bi v njej resnično opravljali bogoslužje.

[44] ARS, AS 68, fasc. 29–24, 1935/19593. – O obeh imamih tudi ZAL, LJU 500, t. e. 2 (Ahmetašević), 77 (Imamović).

[45] ARS, AS 68, fasc. 29–2, 1939/1349. – V sočasnem nedatiranem poročilu o veroizpovedih v Dravski banovini je v zvezi z molitvenim prostorom muslimanov očitno prišlo do pomote: »Muslimani na teritoriju dravske banovine nimajo nobene molilnice ter se bogoslužje vrši v privatni hiši (sic!).«

[46] ARS, AS 68, fasc. 29–2, 1932/13460; fasc. 29–24, 1935/19593; fasc. 29–24, 1939/2133. – Gradiva v nadaljevanju ne citiram, če je razvidno, da gre za katerega od navedenih treh popisov.

Muslimani v Sloveniji po popisih leta 1935 in 1938

	Leto 1935	Leto 1938	Prirast v %
Skupno število	73	151	107 %
Priseljenci	65	132	103 %
Moški	63	121	92 %
Ženske	1	6	500 %
Otroci do 14. leta	1	5	400 %
Domačini-konvertiti	8	8	0 %
Moški	5	4	– 20 %
Ženske	3	4	33 %
Tu rojeni otroci do 14. leta	0	11	1100 %

Popisi predstavljajo prvovrsten vir za analizo migracijskih tokov in strukture priseljencev, čeprav odražajo le trenutno stanje in iz tehničnih razlogov niso mogli zajeti slehernega posameznika, ampak samo tiste, ki so se odzvali pozivom lokalnih oblasti – praviloma stalnejši in bolj izobraženi naseljenci.[47] Pregled nad muslimansko populacijo je bil bistveno lažji v manjših okoljih kakor v večjih mestih. Tako so leta 1938 na območju mestne občine Ljubljana popisali samo 27 odraslih in 4 otroke, a so dejansko število muslimanov cenili na 150 do 200. Nizek odziv na popis so pripisali dejstvu, da gre »zvečina za nekvalificirane bosanske delavce – analfabete«. Tej trditvi na splošno pritrjujejo zglaševalne pole prebivalstva mesta Ljubljane in t. i. gospodinjska kartoteka mestne občine Maribor. Velika večina muslimanov je bila zgolj začasnih naseljencev – delavcev, ki so v obeh mestih ostajali po nekaj mesecev ali tednov.[48] Zgovorni so podatki za Ljubljano za leto 1931, ko je bilo število muslimanskega življa še občutno nižje: vse leto naj bi tu prebivalo 20 moških in 2 ženski, priselilo se je 21 moških, odselilo pa 29.[49] Povedna je tudi primerjava obeh imenskih popisov za Dravsko banovino. Od 73 leta 1935 popisanih oseb jih je tri leta pozneje izpričanih v banovini le še 13 ali vsaka šesta, od tega 9 v istem in 4 v drugem kraju bivanja, a še med temi sta bila dva domačina konvertita. Popis leta 1938, ki navaja tudi čas priselitve v kraj bivanja, sicer jasno priča, da prejšnji popis nekaterih zdaj evidentiranih oseb ni zajel, čeprav so tedaj že prebivale v Sloveniji. Mlajši od obeh popisov je hkrati pokazatelj izjemno močne fluktuacije migrantov. Brez 11 v Sloveniji rojenih otrok (od tega 4 konvertitov) in 8 odraslih domačinov konvertitov je število popisanih priseljencev znašalo 132. Podatki o priselitvi, znani za 95 % priseljenih oseb (125), kažejo, da jih je v zadnjem kraju bivanja skoraj tri četrtine živelo manj kot tri leta (55 ali 44 % niti leto dni in 37 ali 30 % od enega do treh let), samo 8 % (10 moških) dlje kot deset let in en sam nad dvajset (od leta 1915).

[47] Drugače kot leta 1935 popis tri leta pozneje ni zajel novega ljubljanskega imama s soprogo.

[48] Kot v op. 37.

[49] ARS, AS 68, fasc. 29–2, 1932/13460.

Obravnavani popisi iz tridesetih let so glede absolutnih številk zelo nepopolni zlasti za mestna okolja s številnimi začasnimi migranti (sezonskimi delavci), a so na drugi strani vendarle dovolj reprezentativni za preučevanje strukture muslimanske populacije ter ugotavljanje migracijskih trendov. Geografska razporeditev civilnega muslimanskega življa ne odstopa veliko od stanja po zadnjem državnem popisu prebivalstva leta 1931. Največ civilnih oseb se je zadrževalo v Ljubljani in Mariboru. Da na območju sreza ne živi noben musliman, so leta 1932 poročali iz dobre polovice srezov (16) in leta 1935 iz slabe tretjine (9).

V drugi polovici tridesetih let so priseljevanje pospešili tako politični dejavniki kot slabitev gospodarske krize. Kljub svojim pomanjkljivostim pričata o tem nazorno tudi popisa leta 1935 in 1938. Število evidentiranih muslimanov se je namreč med popisoma več kot podvojilo – s 73 na 151 –, brez muslimanskih prebivalcev pa naj bi bila samo še dva sreza. O absolutnih številkah lahko sicer le sklepamo. Na vrhuncu, ki ga postavljamo v zadnja leta obstoja prve Jugoslavije, bi vseh muslimanov, skupaj z vojaki, vsekakor našteli precej več kot tisoč.[50]

V kvantitativnem pogledu so predstavljali manj pomembno kategorijo konvertiti, ki pa so izstopali po poklicni in intelektualni strukturi. Po obeh popisih je šlo le za 9 oz. 10 odraslih oseb – med njimi za enega oz. dva iz drugih delov države, enega slovenskega in enega neslovenskega juda. Razlogi za prestop v islam so bili pri večini pragmatični. Da so se po ločitvi lahko vnovič poročili – bodisi sami bodisi žena –, so konvertirali štirje znani Slovenci.[51] V islam je prestopilo nekaj Slovenk, omoženih z bosansko-hercegovskimi muslimani, srečamo pa tudi redke prestope tamkajšnjih muslimanov, ki so zamenjali vero zaradi poroke s Slovenko ali iz drugih razlogov.[52]

V strukturi priseljencev – poklicni, spolni, etnični, po geografskem izvoru in tudi starostni – predstavlja prelomnico leto 1935. Dejstvi, da je nekdanja Spahova Jugoslovanska muslimanska organizacija vstopila v Stojadinovićevo vlado, Mehmed Spaho pa je do smrti leta 1939 vodil prometno ministrstvo, sta se odrazili v zelo opaznem pritoku železničarjev in železniških delavcev iz Bosne in Hercegovine.[53] Potem ko sta bila po popisu iz leta 1935 v službi pri železnici

[50] Število 1.000 naj bi bilo preseženo že leta 1930. Tabela pripadnikov posameznih veroizpovedi, sestavljena na podlagi poročil srezov, izkazuje v Dravski banovini 1.137 muslimanov, in sicer predvsem zaradi njihovega visokega števila 820 v Ljubljani (ARS, AS 68, fasc. 29–2, 1929/7815).

[51] V popisih so navedeni konvertiti-domačini: histolog in embriolog univerzitetni profesor Alojzij Košir, znan kot Alija Košir, arhitekt Rado Kregar z muslimanskim imenom Riza ter pisatelja Lojz – Ali Kraigher in Vladimir oziroma Halid-Velid Levstik, pri prvem in zadnjem tudi njuni ženi. Peti slovenski spreobrnjenec je v islamu samo »prevedril« tri leta do smrti prve žene in se nato kot dvakratni konvertit poročil z drugo ženo še po katoliškem obredu. Prim. tudi ZAL, LJU 500, t. e. 106 (Košir), 113 (Kraigher), 117 (Kregar), 222 (Suša); o Levstiku Cvirn, *Boj*, str. 92.

[52] Pregled nad prestopi ponujata gesli Verske zadeve in Veroizpoved v indeksih upravnega oddelka banske uprave (ARS, AS 68). – Primer dvojnega konvertitstva muslimana: prav tam, fasc. 29–2, 1941/4268.

[53] Minister Spaho je zaposlitev pri železnici omogočil več kot 12.000 Bosancem in Hercegovcem (Đulabić, *Od Spahe*, str. 66).

le dva muslimana in še od teh eden judovski konvertit iz vzhodnega Srema, je število muslimanov železničarjev po popisu jeseni 1938 znašalo 36, tako da so predstavljali najmočnejšo poklicno skupino – 29 % vseh aktivnih moških muslimanov. S tem so prehiteli slaščičarje in sladoledarje s 33 predstavniki, ki so se številčno sicer prav tako okrepili (s 24). Dejansko so bili obakrat najštevilnejši delavci, a sta jih popisa zaradi nestalnega bivanja ugotovila le okoli 20, največ zaposlenih v gradbeništvu. Med letoma 1935 in 1938 se je prav tako opazno dvignilo število drugih, ne samo železniških uradnikov, še posebej orožnikov (z 1 na 9), pojavil pa se je tudi pehotni poročnik – v potrditev maloštevilnosti muslimanov med vojaškimi častniki. Na področju trgovine kaže omeniti poseben tip (sezonskih) migrantov – bosansko-hercegovske prodajalce preprog. In končno ne gre prezreti zapornikov, sicer številčne, a skoraj neopazne skupine. Po statističnem poročilu (popisu) iz leta 1932 se je prejšnje leto zadrževalo na območju mesta Maribor 110 (civilnih) pripadnikov islamske vere, od tega kar 92 v kaznilnici.

V drugi polovici tridesetih let sta se prav tako opazno spremenila geografski izvor in etnična pripadnost migrantov. Vse od leta 1918 dalje je največ muslimanov nedvomno prihajalo iz Bosne in Hercegovine, predvsem začasno zaposlenih delavcev, ki jih obravnavana popisa v glavnem ne navajata. Sicer pa je v popisu iz leta 1935 najti skoraj izenačeno število oseb, rojenih v Bosni in Hercegovini (33) ter zahodni Makedoniji (29), zadnjih dejavnih izključno v slaščičarsko-sladoledarskem poklicu. Dva muslimana, finančni kontrolor in hlapec, sta bila emigranta iz Rusije, eden judovski konvertit iz vzhodnega Srema in pet (brez treh žena) domačih konvertitov (štirje katoličani in en jud). Daleč največji prirast so do leta 1938 zabeležili bosansko-hercegovski muslimani, katerih število se je skoraj potrojilo – s 33 na 95 skupaj z osmimi otroki, rojenimi že v Sloveniji. Medtem ko so prej v glavnem prihajali iz severozahodne Bosne (kar okoli tri četrtine), so bili zdaj, predvsem zaradi železničarjev, zastopani tudi drugi deli Bosne in Hercegovine ter Sandžak, delež migrantov iz severozahodne Bosne pa je upadel na dobro četrtino. Za veliko manj, za šestino (na 34), se je povečalo število priseljencev iz zahodne Makedonije, pojavili so se trije s Kosova – dva graničarja in orožnik, en moški, po poklicu šofer, pa je prihajal iz Rusije. Etnična pripadnost muslimanov iz t. i. južnosrbskih pokrajin in Rusije je težko ugotovljiva zaradi srbiziranih oziroma rusificiranih zapisov priimkov. Pri slaščičarjih iz zahodne Makedonije je šlo glede na kraje rojstva skoraj gotovo v celoti za Albance, česar ni mogoče reči za tri Kosovce.

Starostna struktura priseljencev je ustrezala njihovemu socialnemu profilu. Po obeh popisih muslimanov iz tridesetih let je bilo okoli 55 % oseb (53 oz. 58 %) starih do 30 let. Državni popis prebivalstva iz leta 1931, ki je zajel tudi vojaštvo, pokaže seveda daleč najmočneje zastopano starostno skupino 20–24 let.[54]

[54] Šircelj, *Verska*, str. 71.

Priseljeni civilni muslimani so bili dolgo skoraj izključno delovno aktivna moška populacija. Do druge polovice tridesetih let se je med njimi znašla le peščica vzdrževanih oseb – žensk, otrok in zgolj izjemoma kakšen starejši. Popis muslimanov iz leta 1935 navaja samo štiri muslimanske ženske in še od teh so bile tri konvertitke, le ena, žena orožnika, je prišla iz Bosne, razen 13-letnega slaščičarjevega brata pa v popisu sploh ni otrok. Po popisu leta 1938 je stanje že precej drugačno: skupno število žensk znaša 14 ali slabo desetino populacije (9 %), a so od tega štiri odrasle domačinke konvertitke, samo šest je odraslih žensk iz Bosne in Hercegovine ter štirje otroci ženskega spola.

Mnogi muslimani so bili sicer poročeni, vendar so njihove družine živele doma. Pri tistih, ki so se poročili s Slovenkami, otroci pogosto sploh niso bili muslimani ali pa le nekateri. Kako malo je moralo biti še v zadnjih letih pred razpadom države popolnih muslimanskih družin staršev z otroki, nazorno priča popis iz leta 1938, ki izkazuje samo dve. Prva je bila priseljena 6-članska bosansko-hercegovska železničarska družina, druga pa 7-članska uradniška, katere otroci so se rodili v Sloveniji, a se je izkazalo, da so bili trije rojeni v očetovem prvem zakonu še kot katoličani, ko je bil katoliške vere tudi njihov oče, doma iz vzhodne Hercegovine.[55] Kot okrnjeno srečamo družino vdovca iz Bosanske Posavine z dvema sinovoma, šele kratek čas pa je v Sloveniji živelo pet bosansko-hercegovskih mladih parov brez otrok (trije železničarji, uradnik v tovarni in orožniški narednik). Omenimo še družini slovenskih konvertitov – ovdovelo mater in hčer ter zakonca brez otrok. Pri slaščičarjih iz zahodne Makedonije in delavcih srečamo le nekaj primerov, ko sta skupaj živela brata.

Kako bi torej kratko označili muslimansko populacijo v zadnjih letih pred 1941? V splošnem je bilo malo versko mešanih in še precej manj povsem muslimanskih družin, število priseljenih muslimanskih žensk in otrok, rojenih v Sloveniji in zunaj nje, pa je v drugi polovici tridesetih let kljub nizkim absolutnim številkam opazno naraslo, spreminjalo strukturo populacije in zniževalo njeno povprečno starost.

Takšno podobo utrjujejo tudi podatki iz matičnih knjig ljubljanskega džemata za obdobje 1935 do 1941.[56] V navedenih letih je bilo v rojstno matico vpisanih 34 novorojencev, od tega največ železničarskih otrok (10) in žandarskih (6). Zelo poveden je podatek, da med 24 poročenimi pari najdemo le enega, pri katerem sta oba zakonca, rojena v Bosni, že od rojstva pripadala islamski veroizpovedi. Od ostalih 23 ženinov, izključno muslimanov, je bilo pet konvertitov, med 23 nevestami pa 12 konvertitk in 11 katoličank. Začasnost in spolna struktura muslimanske populacije se nazorno odražata tudi v mrliški matici.

[55] Gre za družino Šehić; rojstne podatke starejših otrok sem preveril po NŠAL, Prepisi matičnih knjig, Semič R 1925–1964.

[56] Kot v op. 36. – Matičnih knjig žal nisem mogel pregledati sam, ampak sem dobil le določene podatke brez imen in priimkov.

Med letoma 1935 in 1941 je vpisanih 20 umrlih oseb, od teh samo tri ženske, vse verjetno tu le na zdravljenju, enako kot bržčas znaten del moških, saj je tri četrtine vseh umrlih preminilo v bolnišnicah in sanatorijih.

Islamska verska občina – džemat v Ljubljani je bila torej tipična institucija mlade, zelo nestalne diaspore. Dobršen del muslimanov najbrž z džematom sploh nikoli ni prišel v stik, nekateri pa bolj ali manj samo zaradi urejanja matičnih zadev. Ob vprašanju, ali lahko v Sloveniji živeče muslimane iz zadnjih let prve Jugoslavije že imenujemo skupnost oziroma verska občina v pravem pomenu besede, se porajajo pomisleki. Vsekakor so bili medčloveški stiki oteženi že zaradi geografske razpršenosti. Nikakor tudi ne smemo prezreti heterogenosti populacije, upoštevaje jezikovno-etnične in socialne razlike, versko mešane zakone in kot poseben problem konvertite, ki, kolikor niso bili poročeni z muslimani, najverjetneje niso imeli sploh nikakršnih stikov z islamsko vero in načinom življenja.

Globoko cezuro sta tako pri sami muslimanski populaciji kot glede njene verske organiziranosti prinesla okupacija in razkosanje Jugoslavije. S preselitvijo imama Halila Imamovića v Zagreb 1. junija 1941[57] je ugasnil ljubljanski džemat, kot se zdi, brez formalne ukinitve.[58] Številni muslimani so se odselili oziroma bili z nemškega in madžarskega okupacijskega ozemlja izgnani. Mogoče je sklepati, da se večina odseljenih po vojni ni več vrnila v Slovenijo, za nekatere, zlasti iz mešanih zakonov in nekaj slaščičarjev, pa je vrnitev potrjena. Med povratniki je bil tudi Banjalučan Ahmed Rekić, ki je kot čevljar, (nazadnje) samostojen obrtnik, živel v Mariboru vse od leta 1915; Rekić je edini musliman, za katerega je dokumentirano, da je na Slovenskem prebival že v času dvojne monarhije, ves čas prve Jugoslavije in nato še v njeni naslednici.[59]

Čeprav se naša obravnava sklene z letom 1941, se na koncu vsaj za hip ozrimo še v poznejši čas. Leta 1945 se je tudi za maloštevilne muslimane v Sloveniji začelo povsem novo obdobje. Državna skupnost »enakopravnih narodov in narodnosti« je šele od šestdesetih let priznavala obstoj posebnega naroda z arbitrarnim imenom Muslimani in albansko nacionalno ime namesto šiptarskega, od konca vojne do ponovnega organiziranja islamske skupnosti v Sloveniji pa sta v veram nenaklonjenem političnem sistemu morali miniti več kot dve desetletji.

---

[57] ZAL, LJU 500, t. e. 77 (Imamović).

[58] Podatkov o ukinitvi džemata ni najti ne v uradnem listu visokega komisarja Ljubljanske pokrajine ne v arhivskem gradivu njegovega upravnega oddelka iz leta 1941 (ARS, AS 196, 1788). Tudi v matičnih knjigah ni zaznambe o tem, kdaj in kako so prišle na ljubljanski magistrat.

[59] PAM, PAM/5, MF 630 (Rekić). – V gospodinjski kartoteki je kot začetek Rekićevega bivanja v Mariboru navedena letnica 1916.

Viri in literatura

Viri

ASV – Archivio Segreto Vaticano:
ANAV – Archivio della Nunziatura Apostolica in Vienna: busta 806.

ARS – Arhiv Republike Slovenije:
AS 61, Pokrajinska uprava za Slovenijo, Oddelek za notranje zadeve: indeksi in delovodniki 1919–1923.
AS 68, Kraljevska banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek: indeksi in delovodniki 1929–1941, fasc. 29–2, 29–24.
AS 79, Veliko županstvo ljubljanske oblasti, Oddelek za notranje zadeve: indeksi in delovodniki 1924–1929.
AS 85, Veliko županstvo ljubljanske oblasti, Oddelek za vere: indeksi in delovodniki 1925–1927.
AS 87, Veliko županstvo mariborske oblasti, Oddelek za notranje zadeve: indeksi in delovodniki 1924–1929.
AS 196, Šef pokrajinske uprave v Ljubljani, Upravni oddelek: indeks 1941.
AS 1080, Zbirka Muzejskega društva za Kranjsko, Muzejskega društva za Slovenijo in Historičnega društva za Kranjsko: šk. 1.
AS 1788, Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino, Kabinet: Popis.

NŠAL – Nadškofijski arhiv Ljubljana:
Prepisi matičnih knjig: Semič R 1925–1964.

PAM – Pokrajinski arhiv Maribor:
PAM/5, Mestna občina Maribor: Gospodinjska kartoteka.

UE Ljubljana – Upravna enota Ljubljana, Sektor za upravne notranje zadeve:
RMK Muslimanska veroizpoved 1935–1941, PMK Muslimanska veroizpoved 1935–1941, MKU Muslimanska veroizpoved 1935–1941.

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
LJU 500, Mestna občina Ljubljana, Domovinski oddelek: Zglaševalne pole mesta Ljubljane okrog 1900–1941 (1945).

Literatura

Cvelfar, Bojan: *Knjiga gostov zdravilišča Rogaška Slatina 1823–1850* (Publikacije Zgodovinskega arhiva Celje. Pričevanja arhivskih dokumentov 1). Celje : Zgodovinski arhiv, 2002.
Cvirn, Janez: *Boj za sveti zakon. Prizadevanja za reformo poročnega prava od 18. stoletja do druge svetovne vojne*. Ljubljana : Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2005.
Đulabić, Sakib: *Od Spahe do Alije. Korjeni i budućnost savremenih Muslimana*. Sarajevo : Ljiljan, 1994.
Golec, Boris: Krščevanje osmanskih podanikov (muslimanov) na Slovenskem od konca 16. do konca 17. stoletja. *Arhivi* 33, 2010, št. 3 – v tisku.
Golec, Boris: Pokrščeni »Turek« Anton Husič in 316 let njegovega rodu pri Pobrežju v Beli krajini. *Kronika* 58, 2010, št. 3 – v tisku.
Grafenauer, Bogo: O turški oblasti in o nastanku drobne zemljiške posesti v Prekmurju. *Prekmurski Slovenci v zgodovini. Zbornik razprav o posebnih potezah zgodovinskega razvoja Prekmurja*. Murska Sobota : Pomurska založba, 1961, str. 79–90.
Klieber, Rupert: *Jüdische, christliche, muslimische Lebenswelten der Donaumonarchie 1848–1918*. Wien–Köln–Weimar : Böhlau Verlag, 2010.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god. Sarajevo : Državna štamparija, 1932.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 marta 1931 godine. Knjiga II. Prisutno stanovništvo po vero-ispovesti. Beograd : Državna štamparija, 1938.

Kržišnik-Bukić, Vera: *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo.* Ljubljana : Inštitut za narodnostna vprašanja, 1996.

Merkù, Pavle: *Slovenska plemiška pisma družin Marenzi – Coraduzzi s konca 17. stoletja.* Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1980.

Mlinarič, Jože: Usoda turških ujetnikov v avstrijskih deželah v času od 15. do 17. stoletja in njihovo pokrščevanje. *Med Srednjo Evropo in Sredozemljem. Vojetov zbornik.* Ljubljana : Založba ZRC, ZRC SAZU, 2006, str. 289–305.

Pašić, Ahmed: *Islam in muslimani v Sloveniji.* Sarajevo : Emanet, 2002.

Pašić, Ahmed: *Bošnjaki na soški fronti.* Jesenice : Kulturno športno društvo Bošnjakov Biser, Kranj : Gorenjski glas, 2007.

Rovere, Cristina: Tracce islamiche nella Trieste dell´ottocento. *Archeografo Triestino*, serie IV, vol. LXV, 2005, str. 349–397.

Specialni krajevni repertorij avstrijskih dežel. Izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910. IV. Štajersko. Dunaj : C. kr. Statistična centralna komisija, 1918.

Spezialortsrepertorium für das Österreichisch-illyrische Küstenland. Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910. Wien : K. k. Statistische Zentralkommission, 1918.

Šircelj, Milivoja: *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije. Popisi 1921–2002.* Ljubljana : Statistični urad Republike Slovenije, 2003.

Teply, Karl: Vom Los osmanischer Gefangener aus dem Großen Türkenkrieg 1683–1699. *Südostforschungen* XXXII, 1973, str. 33–72.

Voje, Ignacij: *Slovenci pod pritiskom turškega jarma* (Razprave Filozofske fakultete). Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1996.

Klemen Pust

Vpliv osmanskih vpadov na migracije v Istri (15.–16. stoletje)

PUST Klemen, dr., asist., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerze na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, klemen.pust@zrs.upr.si.

V Istri je do največjih in najbolj uničevalnih osmanskih vpadov prišlo predvsem v letih 1469–1483 in 1520–1532, pričujoči prispevek pa je uspel evidentirati nekaj do sedaj še nepoznanih vpadov. Tako osmanski vpadi kot neprestani strah zaradi osmanskega plenjenja so povzročili, da je prebivalstvo ogroženih ozemelj pogosto bežalo. Prispevek zato na novo vrednoti vlogo in pomen osmanskih vpadov kot enega glavnih vzrokov migracij v Istri v obravnavanem obdobju.

Ključne besede: osmanski vpadi, migracije, Istra, 15. stoletje, 16. stoletje.

Uvod

Osmansko osvajanje krščanske Evrope se je začelo na Balkanskem polotoku in tam tudi doživelo vrhunec, zato je pri raziskovanju vpliva osmanskih vojaških spopadov z Benečani in Habsburžani potrebno prav Balkanu in v njegovem sklopu vzhodni jadranski obali, vključno z območjem zgornjega Jadrana, posvetiti posebno pozornost[1].

Namen osmanskih vpadov je bil predvsem oslabitev obrambne sposobnosti tako jadranske kot srednjeevropske regije ter njuna postopna osvojitev. Velika večina vpadov na tamkajšnje beneško in habsburško ozemlje se je začenjala v Bosni, izvajali pa so jih bosanski akindžije oziroma lahka pomožna konjenica, sestavljena iz pripadnikov neregularnih enot, ki so živeli bolj ali manj zgolj od plena, naropanega na teh plenilskih pohodih. Osmanski konjeniki so bili izredno hitri, zato je bila možnost njihovega zajetja s strani počasnih in nezadostno organiziranih krščanskih sil takorekoč enaka ničli.

Bosanski sandžak je bil med najpomembnejšimi akindžijskimi območji v osmanski državi, saj je mejil tako na beneško kot na habsburško ozemlje. Uprava nad akindžijskimi sandžaki je bila vedno zaupana tistim posameznikom, ki so se pred tem odlikovali s svojimi vojaško-organizacijskimi sposobnostmi ter osebnim pogumom, zato so bili med bosanski sandžakbegi mnogi slavni bojevniki, kot na primer Skender beg in Husrev beg. Tamkajšnji sandžakbegi so imeli po

[1] O tem: Bartl, *Der Westbalkan*.

pravilu tudi večja vojaško-politična pooblastila kot pa sultanovi namestniki v notranjosti osmanske države. V prvih stoletjih osmanske oblasti, torej večji del zgodnjega novega veka, je obmejni oziroma krajiški položaj Bosne močno vplival na izrazito ofenzivni karakter njenih upravnih in vojaških struktur. Od konca 18. stoletja pa so bili Osmani prisiljeni v umik, v okviru katerega je ozemlje Bosne izgubilo svoj ofenzivni pomen in postalo glavno osmansko obrambno območje v Evropi[2].

Migracije v Istri in osmanski vpadi

Osmanski vpadi proti Istri so se začeli že povsem na začetku 15. stoletja, tedanje dogajanje pa je močno vplivalo tudi na beneško-osmanske spopade in njihove posledice v 16. stoletju. S porazom križarske vojske pri Nikopolju leta 1396 se namreč začenja obdobje osmanskih vpadov globoko na Balkanski polotok in vse do vzhodne obale Jadranskega morja.

Že leta 1408 so se osmanski konjeniški oddelki nahajali v neposredni bližini Istre, o čemer priča odločba beneške Sinjorije z 9. novembra leta 1408[3]. Poleg tega pa Jug, ki se pri tem sklicuje na Valvasorja[4], utemeljeno navaja, da se je prvi osmanski vpad na Kranjsko zgodil 9. oktobra leta 1408[5], torej so Osmani na svojih plenilskih pohodih tedaj dejansko prodrli vsaj v neposredno bližino Istre. Verjetno so se že takrat pojavili v severni Istri blizu Podgrada, saj so Osmani ravno to pot običajno uporabljali med svojimi vpadi na Kras in proti beneški Furlaniji.

S padcem Bizanca v roke sultana Mehmeda II. leta 1453 se je začel glavni del osmanskega osvajanja na Balkanu, s tem pa se je pričelo obdobje največjih in najbolj uničevalnih osmanskih vpadov v habsburške ter beneške dežele na zgornjem Jadranu. Preobrat v vojni proti Osmanom so prinesla šele zadnja leta 16. stoletja, ko so se po padcu Bihaća, osrednjega oporišča obrambnega pasu od morja do spodnje Kolpe, leta 1592 Osmani povsem približali še nedokočani utrdbi Karlovac in svoj glavni udarec usmerili proti Sisku. S porazom osmanske vojske pri Sisku leta 1593 oziroma »v letu razsula«, kot so ga označili osmanski pisci, je nastopila doba ponovnega osvobajanja nekdanjega krščanskega ozemlja izpod osmanskega gospostva[6]. V drugi polovici 16. stoletja so zato osmanski vpadi v Istro postopoma ponehali, istrski polotok pa je postal dokaj varen pred tovrstnimi »težavami«.

---

[2] Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 234–235. Prim. Kreševljaković, *Kapetanije*.

[3] Ljubić, *Listine*, knj. 5, str. 139; Klaić, *Krčki knezovi*, str. 198–199; Jug, *Turški napadi*, str. 3.

[4] Valvasor, *Die Ehre dess Hertzogthums Crain*, 11, str. 389; Isto, 15, str. 329.

[5] Jug, *Turški napadi*, str. 2–4.

[6] Glej bibliografijo pri opombi 2 v: Čoralić, *»S one bane mora«*, str. 186.

Osmanske vpade v Istro lahko razdelimo na pet obdobij, pri čemer je potrebno štiri osnovna obdobja, kot jih je določil Stanko Jug[7], delno prilagoditi ter jim dodati še peto. Prvo razdobje sega od leta 1408 do leta 1469, drugo do leta 1483. Tretje obdobje naj bi po Jugu segalo do leta 1521, vendar pa je že leto predtem prišlo do dveh velikih osmanskih vpadov, zato bi bilo potrebno začetek četrtega obdobja, ki je trajalo do leta 1532, postaviti v leto 1520. Zadnje, peto obdobje, pa sega do leta 1559, saj je tedaj prišlo do zadnjega v virih zabeleženega osmanskega vpada v Istro.

Osmanski vpadi v prvi dobi so imeli sporadičen značaj, brez želje po osvojitvi, druga doba je težila k izčrpanju dežele, da bi jo Osmani ob ugodni priložnosti lahko osvojili, tretja doba je predstavljala obdobje relativnega miru, v času vladanja sultana Bajezida II., četrta doba je pomenila novo obdobje osvajanja pod sultanom Sulejmanom II., v peti dobi pa so osmanski vpadi ponovno postali sporadični, večinoma kot posledica individualnih odločitev posameznih osmanskih lokalnih vojaških poveljnikov, v času, ko se je osmanski vpliv na zgornjem Jadranu že občutno zmanjšal, čeprav napetost ni bistveno upadla in je obstajal še kako živ strah pred osmanskim plenjenjem, o čemer pričajo kontinuirani preplahi lokalnega prebivalstva.

Kot navaja Loschi, naj bi Istra do leta 1493 doživela 11 osmanskih vpadov, medtem ko naj bi med letoma 1469 in 1512 Osmani izvršili 10 vpadov, ki so vsi po vrsti povzročili strahovito razdejanje in veliko žrtev[8]. Jug po drugi strani za 15. stoletje omenja vsega skupaj 14, za 16. stoletje pa zgolj 6 osmanskih vpadov[9]. Med letoma 1469 in 1559 naj bi bilo po neki oceni, ki sicer temelji na nezanesljivih virih, vseh osmanskih vpadov v Istro 17[10]. Na osnovi novih in zanesljivejših podatkov iz virov pa je mogoče ugotoviti, da je bilo osmanskih vpadov v tistem obdobju dejansko precej več, kar 44. V 15. stoletju jih je bilo namreč 21 in v 16. stoletju 24, torej skupno 45, od katerih se je en vpad zgodil leta 1459, vsi ostali pa znotraj omenjenega obdobja. Glavnina osmanskih vpadov v Istro v 15. stoletju tako spada v obdobje 1469–1483, medtem ko jih je bilo v 16. stoletju največ med letoma 1520 in 1532.

Istra si nikdar ni povsem opomogla od katastrofalne dediščine dveh stoletij vojaških spopadov in plenjenj, združenih z izbruhi kuge in malarije ter negativnimi gospodarskimi tendencami in begom vaškega prebivalstva v primorska mesta. Osmanski vpadi so habsburške ter beneške dežele in v njihovem okviru tudi Istro že v drugi polovici 15. stoletja zelo prizadeli. Koroški kronist Jakob Unrest poroča, da je bila Kranjska do polovice požgana in opustošena, medtem

[7] Jug, *Turški napadi*, str. 55–57.

[8] Loschi, *Le incursioni*, str. 503. V obdobju 1469–1499 naj bi Osmani po Krasu in v Posočju plenili najmanj 15-krat. Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 31.

[9] Jug, *Turški napadi*.

[10] Alberi, *Istria*, str. 395.

ko je velik del Krasa in Istre doživel enako usodo[11]. Leta 1474 so se kranjski stanovi potožili papežu Sikstu IV., da traja vojna z Osmani že štiri leta. Osmani so oplenili celotno deželo, brez zunanje pomoči pa naj prebivalcem Kranjske, Slovenske marke, Metliške, Istre, Krasa in še mnogih sosednjih dežel ne bi preostalo drugega kot zapustiti deželo, zato so zaprosili papeža za pomoč[12].

Glede uničenja, ki so ga Osmani povzročili na sosednjem Kranjskem, imamo precej poročil. Kranjski deželni stanovi so že 16. oktobra leta 1525 v svoji inštrukciji poudarili, da so Osmani v 15. stoletju, do leta 1511, v približno 44 do 50 letih 30- do 40-krat plenili po Kranjskem in pobili ali v sužnost odvedli do 200.000 ljudi. Zaradi teh vpadov je Kranjska tako obubožala, da se ni zmogla več sama braniti pred osmanskimi vpadi[13]. Nato so se kranjski stanovi 13. januarja leta 1530 pritožili, da so Osmani v približno 8 letih oplenili več kot tretjino Kranjske s Slovensko marko, Metliko, Istro in Krasom[14]. V instrukciji svojim odposlancem za državni zbor v Augsburgu s 14. marca istega leta pa so poudarili, da so Osmani v 60 letih Kranjsko napadli kar 80-krat. Gospostva Metlika, Črnomelj, Vinica, Poljane, Kostel, Kočevje, Ribnica, Ortnek, Lož, Cerknica, Snežnik, Turjak, Ig ter Istra in Kras so bila tedaj popolnoma opustošena[15]. Sigmund Višnjegorski je zato v skupni suplikaciji spodnjeavstrijskih dežel na državnem zboru v Augsburgu junija leta 1530 poudaril, da je »od zadnjega božiča do sedaj doživela Kranjska 5 vpadov, ko so Turki odpeljali do 3.000 ljudi«[16].

V 15. stoletju ni bilo prizanešeno niti Furlaniji, kamor so Osmani vpadali z namenom vezati beneške sile na Terrafermi, da bi s tem oslabili položaj Sinjorije na njenih prekomorskih posestih. Tja so vpadli devetkrat in skupno zasužnjili ali pobili kar okoli 41.000 prebivalcev. Številka je sicer verjetno previsoka, gre namreč zgolj za oceno na podlagi navedb v virih[17], vendar pa lahko z gotovostjo trdimo, da so osmanski vpadi za prebivalce Furlanije predstavljali hudo preizkušnjo, enako pa tudi težko obremenitev za tamkajšnje gospodarstvo.

Migracije prebivalstva, ki so jih posredno ali neposredno povzročili osmanski vpadi, so povzročale na najbolj prizadetih območjih Istre pustote, o čemer priča dejstvo, da leta 1483 župnik Lanišča (*Lanischie*) ter vikarji Semiča (*Semich*), Draguča (*Draguch*), Roča (*Rozzo*) in Huma (*Colmo*), ki so bili podložniki tržaškega kapitlja, zaradi osmanskega pustošenja, do katerega je prišlo poleti

[11] Jug, *Turški napadi*, str. 16.

[12] Parapat, *Turški boji*, str. 50–52; Levec, *Die Einfälle der Türken*, str. 26–27; Jug, *Turški napadi*, str. 16–17.

[13] Jug, *Turški napadi*, str. 37, 44.

[14] Isto, str. 51.

[15] Isto, str. 53.

[16] Isto, str. 52.

[17] Glej: Tagliaferri et al., *Relazioni dei Rettori*. O osmanskih vpadih v Furlanijo in še posebej o zadnjem vpadu leta 1499 glej ustrezno bibliografijo v: Voje, *Odkupovanje Furlanov*; isti, *Kronologija turških vpadov*; Pust, *Beneška protiobveščevalna dejavnost*.

1482, niso mogli plačati letnih dajatev[18], ker na tistih območjih ni bilo več dovolj podložnikov, ki bi obdelovali zemljo. Podobno se je zgodilo leta 1493, ko tržaškemu kapitlju zaradi osmanskega vpada ni zmogel plačati letnega davka rektor v Jelšanah[19].

Poleg pravih pustot, ki so bile brez prebivalcev in niso bile obdelane, so obstajale še »travniške kmetije«, ki so jih posamezni kmetje ali celotne vaške skupnosti uporabljali kot pašnike in tam kosili seno[20]. Problem pustot so habsburške in predvsem beneške oblasti poizkušale reševati z naseljevanjem begunskega prebivalstva iz južnejših predelov Jadrana kot tudi iz notranjosti Balkanskega polotoka, celo iz osmanske države[21].

Prihajalo je tudi do izseljevanja istrskega prebivalstva globlje na habsburško ozemlje ter v Furlanijo in drugam na Apeninski polotok, s čimer so migracije dobile stalen karakter, istrsko podeželje pa se je vse bolj praznilo. Begunci so se pred osmansko grožnjo sicer zatekali v manjše utrdbe in tabore[22], pogosto pa v večja in bolje utrjena mesta, kjer so velikokrat ostali še po končani nevarnosti in se tam za stalno naselili, saj so imeli v varnem zavetju mestnih obzidij večje možnosti za boljšo eksistenco, kar je bilo povezano tudi z občimi negativnimi gospodarskimi in družbenimi tendencami v tem času. Prebivalci habsburške in beneške Istre ter Furlanije in Krasa, ki so množično bežali v mesta, so s seboj običajno odpeljali svojo živino in pridelke. Na ta način je postajalo istrsko podeželje vse bolj siromašno in ravno tovrstno gospodarsko propadanje je postalo dodaten razlog za migracije istrskega prebivalstva na druga območja.

Migracije istrskega prebivalstva, ki jih je v 15. in 16. stoletju povzročilo osmansko plenjenje, so bile najbolj intenzivne ravno v času največjih vpadov. Tako so med velikim osmanskim vpadom na Kranjsko, ki se je zgodil nekaj dni pred 21. junijem 1469, ko je o tem izvedela Sinjorija, nekatere osmanske enote prišle vse do Podgrada v Istri ter se ustavile šele na planotah nad Koprom, zato je bilo tisto območje opustošeno. Posledica tega je bila, da se je prebivalstvo celotne dežele zatekli na varno za obzidja večjih mest[23], večina je v paniki bežala proti

[18] Kandler, *L'Istria*, str. VI-46; De Franceschi, *L'Istria*, str. 266; Loschi, *Le incursioni*, str. 501; Jug, *Turški napadi*, str. 28–29.

[19] Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 396.

[20] Šumrada, *Gospodarske posledice*, str. 19; Voje, *Migracijski procesi*, str. 135.

[21] De Franceschi, *L'Istria*, str. 255, 348–371; Benussi, *L'Istria*, str. 333–347, 361–369; Stanojević, *Naseljavanje Istre*, str. 429–467; Bertoša, *Istarski fragment*, str. 39–44; isti, *Mletačka Istra*, str. 13–44, 400–404; isti, *Istra*, str. 82–290, 538–606, 620–764; Vlahović, *Crnogorske seobe*, str. 223–230. Šumrada je za Kras ugotovil, da je do 70. let 16. stoletja precejšen del ponovnih naseljencev na pustotah, ki so jih povzročili osmanski vpadi, bolezni in agrarna kriza, izhajal iz tistih prebivalcev, ki so med osmansko nevarnostjo zapustili svoje posesti in se zatekli v naravna zavetja ter utrjene tabore, nato pa se po koncu napadov spet vračali na svoje domove. Ravno osmanski vpadi so bili med najpomembnejšimi vzroki za nastanek pustot. Šumrada, *Gospodarske posledice*, str. 22.

[22] O taborih glej bibliografijo v: Pust, *Beneška protiobveščevalna dejavnost*.

[23] Ljubić, *Listine*, knj. 10, str. 447–448; Jug, *Turški napadi*, str. 12.

mestom ob jadranski obali[24]. Enako se je zgodilo med zadnjim vpadom proti Furlaniji leta 1499, ko so Osmani 26. septembra in 8. oktobra plenili v okolici Podgrada, spotoma pa so manjše osmanske enote oplenile celotno severno Istro in Goriško. Poročilo rašporskega kapitana omenja, da so Osmani tam naredili več škode na habsburških posestih kot na beneških, čeprav so tedaj Habsburžani živeli v miru z Osmani[25].

Do množičnega bega v večja mesta in utrdbe je prišlo tudi ob drugem osmanskem vpadu v Furlanijo 21. septembra 1470, ko so Osmani prodrli vse do obzidja Vidma, kamor se je zatekla večina okoliškega prebivalstva[26] ter 27. aprila 1520, ko so Osmani ponovno plenili po tržaškem Krasu in na frankopanski posesti v okolici Gorice, o čemer je bila Sinjorija obveščena iz Vidma. Osmani naj bi se tedaj nahajali že pri Grobniku, zaradi česar so prebivalci s habsburške strani pobegnili v Trst in Gorico, prebivalci furlanskega podeželja, ki je pripadalo Benečanom, pa so se zatekli v bližnje utrdbe[27]. Tudi 17. julija leta 1528, so Osmani čez Kras prodrli proti Gorici, vendar je bilo tamkajšnje prebivalstvo še pravočasno obveščeno o novem osmanskem vpadu, zato je zaprlo cesto in uničilo mostove. Bogatejši so se lahko zatekli v bolj utrjeno Gradišče ob Soči, revnejši pa v goriški grad in v Štanjel na Krasu. Napad je segel še proti Istri, kjer je zvečer istega dne plenilo okoli 4.000 martolozov[28].

Poleg večjih osmanskih vpadov so precejšnje uničenje istrskemu polotoku prizadejali ravno osmanski martolozi, ki so se skrivali na gozdnatem in hribovitem ozemlju ob meji, predvsem na Kočevskem, gozdovih okoli Loža, na območju Ribnice in na Krasu, od koder so ob nastopu lepšega vremena stalno ogrožali prebivalce Istre[29]. Med drugim so bili v Istri glede martelozov previdni 8. novembra leta 1529, ker se je ravno tisti dan slišalo topovsko streljanje iz Lupoglava, ki je naznanjalo, da je veliko število martolozov pripravilo zasedo[30]. Na ta način so martolozi vzdrževali stanje permanentnega strahu, kar je močno vplivalo na povečano izseljevanje, predvsem prek številnih preplahov med istrskim prebivalstvom.

[24] »in modo che tutto quel paixe fuge et reduxese a le marine«. Cusin, *Documenti*, str. 91; isti, *Le vie d'invasione*, str. 146; isti, *Il confine orientale*, str. 165; Jug, *Turški napadi*, str. 10–11.

[25] Sanudo, *I Diarii*, knj. 2, str. 1372–1373, 1380; isto, knj. 3, str. 6–7, 28–29, 38; Kukuljević Sakcinski, *Odnošaji skupnovlade mletačke*, str. 90; Kandler, *L'Istria*, str. VI-62; Joppi, *Antonio Burlo*, str. 300; Jug, *Turški napadi*, str. 35–36.

[26] Kandler, *L'Istria*, str. VI-45 – VI-46, VI-60.

[27] Sanudo, *I Diarii*, knj. 28, str. 451.

[28] Isto, knj. 48, str. 255, 263–264, 276, 283; Parapat, *Turški boji*, str. 117–118; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 117–118; Jug, *Turški napadi*, str. 48.

[29] Jug, *Turški napadi*, str. 48; Isti, *Turški napadi na Kranjsko*, str. 39.

[30] Sanudo, *I Diarii*, knj. 52, str. 236.

Tabela 1: *Osmanski vpadi v Istro v 15. stoletju*

Datacija		Lokacija	Številčnost osmanskih enot	Ubiti in zajeti prebivalci Istre
1459	September[31]			
1469	Junij[32]	Podgrad, okolica Kopra		
1470	Februar[33]			
	21. 9.[34]	Klana, Podgrad	8.000	
1471	5.–11. 11.[35]	Podgrad, Mokovo, Čičarija, Hum, Draguč, okolica Kopra		500
1472	20.–30. 9.[36]	Čičarija, severovzhodna Istra	8.000	600
	November[37]	Severovzhodna in severna Istra		
1474	Junija[38]	Severna Istra		

[31] *AMSI* 7, 1891, str. 261–262. Jug trdi, da med letoma 1431 in 1469 ni podatkov o osmanskih vpadih, čeprav dopušča možnost, da je do njih kljub temu prišlo. Jug, *Turški napadi*, str. 8. Tudi Voje trdi, da med prihodom na oblast sultana Murata II. leta 1421, pa vse do leta 1469 v virih ni ugotovljen noben osmanski vpad na slovenske dežele. Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 19.

[32] Ljubić, *Listine*, knj. 10, str. 429, 447–448, 453–454; Cusin, *Documenti*, str. 91; isti, *Le vie d'invasione*, str. 146; isti, *Il confine orientale*, str. 165; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 393; Jug, *Turški napadi*, str. 10–11; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 19.

[33] Že 2. marca leta 1470 je odposlanec Lovreća Sinjorijo zaprosil, naj da popraviti mestno obzidje, ki se je podiralo zaradi starosti, da bi se lahko v mesto ob nevarnosti zatekli kmetje iz zaledja. Sinjorija je tedaj, zaradi strahu pred Osmani, »ki so tisto leto plenili po Istri«, za popravilo obzidja mestni skupnosti dodelila 300 malih liber. AMSI 7, 1891, str. 268–269. To dokazuje, da so Osmani leta 1470 kar dvakrat plenili po Istri, prvič v začetku leta, najverjetneje februarja, drugič pa jeseni, med vpadom v Furlanijo, čeprav ta vpad v znanstveni literaturi ni upoštevan. Istega leta so se začela dela na novem (oziroma je bilo obnovljeno staro) piranskem obzidju na celinski strani mesta. De Franceschi, *L'Istria*, str. 263. Tudi v Trstu so tedaj zaradi strahu pred Osmani začeli graditi utrdbo. Kandler, *Indicazioni per riconoscere*, str. 53.

[34] Kandler, *L'Istria*, str. VI-45 – VI-46, VI-60; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 393; De Franceschi, *L'Istria*, str. 263.

[35] Kos, *Srednjeveški rokopisi*, str. 55; Cusin, *Documenti*, str. 106–107; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 393–394, 397–398; De Franceschi, *L'Istria*, str. 263; Loschi, *Le incursioni*, str. 493–494; Jug, *Turški napadi*, str. 14.

[36] Kos, *Novi doneski*, str. 118; Cusin, *Documenti*, str. 106–108; Kandler, *L'Istria*, str. VI-60; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 394; Loschi, *Le incursioni*, str. 494; Jug, *Turški napadi*, str. 15; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 23–24. Osmani naj bi med umikom za seboj pustili tiste otroke pobitih in zajetih prebivalcev, ki so bili premajhni za naporno pot. Kandler, *Indicazioni per riconoscere*, str. 54.

[37] Jug, *Turški napadi*, str. 15.

[38] Cusin, *Documenti*, str. 109–110; Parapat, *Turški boji*, str. 50–52; Levec, *Die Einfälle der Türken*, str. 26–27; Jug, *Turški napadi*, str. 17; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 24–25. Ta vpad proti Furlaniji skozi severno Istro kljub vsemu ni v celoti potrjen, saj o njem beneški viri molčijo, omenja ga zgolj Sebastijan Mulione, ki pa ga postavlja na avgust. Mullione, *Chronicon Glemonense*, str. 10; Jug, *Turški napadi*, str. 18.

Datacija		Lokacija	Številčnost osmanskih enot	Ubiti in zajeti prebivalci Istre
1476	10. 6. ali 11. 7.[39]	Severna Istra	4.500	
	10. 10.–6. 11.[40]	Mokovo, Socerb, severna Istra	8.000–10.000	
1477	Februar[41]			
	Junij[42]			
	8.–13. 11.[43]	Čičarija, Podgrad, Mokovo, Socerb	10.000	
1478	30. 3.–22. 4.[44]	Podgrad, Golac, severna Istra	3.000	
	20. 7.–22. 7.[45]	Severna Istra	30.000	

[39] Levec, *Die Einfälle der Türken*, str. 38; Loschi, *Le incursioni*, str. 496; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 25–26. Osmani so plenili na dan vigilije sv. Margarete, torej 10. junija ali pa 11. julija leta 1476. Jug upošteva drugi možni datum, torej 11. julij. Jug, *Turški napadi*, str. 20.

[40] Kandler, *L'Istria*, str. VI-46; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 394; Loschi, *Le incursioni*, str. 497; Jug, *Turški napadi*, str. 21.

[41] Sinjorija je 20. februarja leta 1477 v Istro zaradi nedavnega osmanskega vpada poslala Mella da Cortona in Galeotta da Sanseverino. Kdorkoli od njiju bi prvi prispel v Istro, je moral po posvetu s koprskim potestatom in kapitanom ter rašporskim kapitanom izbrati najbolj ugodne kraje za obrambo, s čimer naj bi se prebivalce bolj učinkovito zaščitilo pred Osmani. Očitno je šlo za veliko nujo, kar priča tudi hitrost, s katero je Sinjorija odločala o pomembnih vprašanjih deželne obrambe. *AMSI* 7, 1891, str. 272. Vpada sicer znanstvena literatura ne upošteva.

[42] Fran Levec omenja osmanski vpad prek Istre do Soče in v Furlanijo, enako pa navaja tudi Loschi, ki se pri tem opira ravno na Levca. Levec, *Die Einfälle der Türken*, str. 41; Loschi, *Le incursioni*, str. 497. Jug te trditve zavrača, čeprav jih ne uspe kategorično zanikati, ker ne pozna vseh navedenih virov. Jug, *Turški napadi*, str. 22.

[43] *AMSI* 45, 1933, str. 140; Cusin, *Documenti*, str. 110–111; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 394–395; Parapat, *Turški boji*, str. 63; De Franceschi, *L'Istria*, str. 263–264; Levec, *Die Einfälle der Türken*, str. 42; Jorga, *Geschichte*, str. 185–186; Jug, *Turški napadi*, str. 22; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 26–27.

[44] *AMSI* 45, 1933, str. 140; Cusin, *Documenti*, str. 111–117; Kandler, *L'Istria*, str. VI-61; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 395; Loschi, *Le incursioni*, str. 497; Jug, *Turški napadi*, str. 24; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 27.

[45] ASV, SM, registro 19, 1518. 6. 7.; Cusin, *Documenti*, str. 119; Kandler, *L'Istria*, str. VI-61; Solitro, *Povijesni dokumenti*, str. 35; Ljubić, *Commissiones*, knj. 2, str. 46–47, 266; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 395; Loschi, *Le incursioni*, str. 498–499; Jorga, *Geschichte*, str. 186–187; Jug, *Turški napadi*, str. 24–25; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 27–28. Ker se je Osmanom tistega leta prvi vpad v Furlanijo ponesrečil, se je približno 30.000 osmanskih konjenikov okoli 20. julija 1478 ponovno usmerilo skozi Istro proti beneški Terrafermi. O takratnem osmanskem vpadu v Istro priča tudi poročilo tajnika Beneške republike Antonia Vinciguerre iz leta 1481. Po njegovih navedbah naj bi bil krivec za vpad knez Ivan Frankopanski, ki je bil v dinastičnih sporih z Beneško republiko in Ogrskim kraljestvom. Prav on naj bi poslal osmanskega poveljnika Mihajla iz Srbije (*Michali di Servia*) z nekaj sto dukati k bosanskemu sandžakbegu s prošnjo, naj pohiti na vojaški pohod v Istro, v škodo »cesarskega človeka« Mojsejevića oziroma Mojsevića ter »na veliko nesrečo podanikov Beneške republike, ki so bili oropani ter odvedeni v sužnost«. To naj bi se zgodilo eno leto pred sklenitvijo miru z Osmani, torej leta 1478, saj je bil mir sklenjen leta 1479. Solitro, *Povijesni dokumenti*, str. 35; Ljubić, *Commissiones*, knj. 2, str. 46–47, 266. O enem od akterjev te zgodbe izvemo več iz odločbe beneškega Senata s 6. julija leta 1518, s katero je Sinjorija Dioniziju Nikoliću z Reke (*Dionisio Nicolichj da Fiume*), ki ga je Katoliška cerkev zaradi uporništva izobčila, in njegovim potomcem podelila posestva na otoku Krku, ki so bila prej last Zorzija Mojsevića (*Moiseuicha*), ta pa je bil leta 1511 izgnan z ozemlja Beneške republike. ASV, SM, registro

Datacija		Lokacija	Številčnost osmanskih enot	Ubiti in zajeti prebivalci Istre
1479	14./16. 5.[46]		3.000	
1481	Julij[47]			
1482	Poleti[48]	Roč, Semič, Hum, Draguč, Lanišče		
1493[49]		Severna Istra		
1498	9. 7.[50]	Mokovo, Podgrad	20.000	
1499	26. 9.–8. 10.[51]	Podgrad, severna Istra	5.000	

Preplahi in posledičen beg istrskega prebivalstva na varno so si sledili precej pogosto, v virih pa je mogoče zaslediti tudi mnoge primere, ko kljub preplahom ni prišlo do dejanskega osmanskega vpada, vendar pa je to vseeno prispevalo k izseljevanju lokalnega prebivalstva[52]. Do velike panike in bega istrskega prebivalstva je tako prišlo že leta 1415, ko se je ena od osmanskih enot, ki se je ločila od osmanske vojske, ki je prodrla na Ogrsko, pojavila pred Ljubljano[53].

19, 1518. 6. 7. Vsekakor je potrebno upoštevati tudi možnost, da gre tu za isto osebo kot v Vinciguerrovem poročilu in je imel Vinciguerra torej prav, saj je imel kot tajnik Sinjorije dostop do mnogih zaupnih dokumentov.

[46] O tem piše Jorga. Kos, *Novi doneski*, str. 119; Jug, *Turški napadi*, str. 26.

[47] Kos, *Novi doneski*, str. 119; Jug, *Turški napadi*, str. 28; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 29.

[48] Kandler, *L'Istria*, str. VI-46; isti, *Indicazioni per riconoscere*, str. 55; Stancovich, *Biografia degli uomini distinti*, str. 287; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 396; De Franceschi, *L'Istria*, str. 266; Loschi, *Le incursioni*, str. 501; Jug, *Turški napadi*, str. 28–29; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 29. Verjetno je prav ob tem vpadu koprski Kapitan Slovanov Giovanni Ingaldeo uspel zajeti 6 Osmanov in jih skupaj s sinom pripeljal pred beneškega doža, kjer je zato požel priznanje. Sina Pasquala so predvsem zaradi očetovih zaslug nato imenovali za vojaškega poveljnika. Stancovich, *Biografia degli uomini distinti*, str. 287. To dodatno potrjuje, da so osmanske konjeniške enote ob vpadu leta 1482 proti Furlaniji jahale skozi severno Istro, kjer so plenile in se spopadle s tamkajšnjimi beneškimi enotami.

[49] Kandler, *L'Istria*, str. VI-46; isti, *Indicazioni per riconoscere*, str. 56; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 396.

[50] Sanudo, *I Diarii*, knj. 1, str. 1010; isto, knj. 4, str. 327; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 396; Jug, *Turški napadi*, str. 35; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 31.

[51] Sanudo, *I Diarii*, knj. 2, str. 1372–1373, 1380; isto, knj. 3, str. 6–7, 28–29, 38; Kukuljević Sakcinski, *Odnošaji skupnovlade mletačke*, str. 90; Kandler, *L'Istria*, str. VI-62; Buttazzoni, *Incursioni turchesche*, str. 396; Joppi, *Antonio Burlo*, str. 300; Jug, *Turški napadi*, str. 35–36; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 31.

[52] Eden od glavnih načinov preprečevanja osmanskih vpadov na beneško ozemlje oziroma zmanjševanja njihovih posledic je bila signalna organizacija. To je bilo še posebej pomembno pri preprečevanju osmanskega plenjenja v Istri in tudi Furlaniji. Signalne postojanke so se nahajale ob ustaljenih vpadnih poteh, po katerih so Osmani vpadali na beneško ozemlje in so tako dokaj natančno označevale smeri teh poti. Pust, *Beneška protiobveščevalna dejavnost*, str. 318–348. Zelo podobno je bil organiziran sistem signaliziranja v habsburških deželah. Simoniti, *Sistem obveščanja*, str. 95; isti, *Slovenska historiografija*, str. 505–516; isti, *Vojaška organizacija*; Voje, *Vplivi Osmanskega imperija*, str. 17.

[53] Levec, *Die ersten Türkeneinfälle*, str. 185; Paschini, *Storia del Friuli*, str. 157–158; Jug, *Turški napadi*, str. 5.

Sicer pa je bilo v 15. stoletju največ preplahov pred osmanskim vpadom v Furlanijo leta 1499. Med drugim je Sinjorijo 23. aprila kaštelan Podgrada Domenico di Tarsia obvestil, da so Osmani vnovič prišli na tisto območje. Usmerjeni naj bi bili na sejem v Senju, zato se je celotno istrsko prebivalstvo razbežalo, mnogi pa se niso več vrnili na svoje domove, ampak so se za stalno preselili na druga območja[54]. Podobna poročila in obvestila o bližajočem se osmanskem vpadu so si leta 1499 sledila skozi celoten julij in avgust. Frankopanski ob velikem preplahu 22. julija niso streljali z bombardami v opozorilo, za kneza Bernardina Frankopanskega pa se tedaj že tri dni sploh ni vedelo, kje se nahaja[55], čeprav je rašporskemu kapitanu Danielu da Canalu še 25. junija zagotovil, da ga bo ob osmanskem vpadu pravočasno obvestil, in mu je Canal v ta namen tudi poslal 10 sodčkov smodnika[56]. Potestat in kapitan Kopra Alvise da Mula je 24. in 25. julija Sinjoriji preposlal obvestilo rašporskega kapitana, da se Bernardinu ne sme zaupati. Ta je namreč končno vendarle ukazal streljati s topom, čeprav Osmani niso bili na pohodu, s čimer je ustvaril paniko, ki je povzročila množični beg lokalnega prebivalstva. S tem naj bi Sinjorijo poizkušal prisiliti, da bi ga vzela v službo[57].

Največ je bilo preplahov v 16. stoletju, saj je že 16. oktobra 1501 kapitan Rašporja Olmerius Contarini obvestil Sinjorijo, da so se po obvestilih njegovih obveščevalcev Osmani v Bosni zbirali za nov pohod, vendar se še ni vedelo kam, najverjetnejši cilj je bila Istra, zato se je tamkajšnje prebivalstvo iz strahu izseljevalo v tuje dežele[58]. Podobno se je zgodilo 15. aprila 1517, ko je koprski potestat in kapitan Piero Mocenigo Sinjoriji preposlal obvestila rašporskega kapitana Nicoloja Zorzija, po katerih je 12.000 Osmanov oplenilo ozemlje Bernardina Frankopanskega, oddaljeno zgolj 80 milj od Kopra. Ta novica je spravila v strah celotno Istro, tako da naj bi se »vsi prebivalci zatekli v utrdbe«[59].

Tudi novembra leta 1522 so bili prebivalci na območjih ob beneško-habsburški meji v Istri v paničnem begu, ker so se razširile govorice, da naj bi Osmani v kratkem napadli tisto ozemlje. Osmanske enote naj bi tedaj prečkale naraslo Cetino z barkami in se nato odpravile dalje proti severozahodu[60]. Še istega leta je splitski knez in kapitan Marco Antonio da Canal 21. aprila Sinjoriji poslal obvestila, da bosanski sandžakbeg ponovno zbira vojake, ker želi vpasti v Istro[61],

[54] Kukuljević Sakcinski, *Odnošaji skupnovlade mletačke*, str. 33.

[55] Isto, str. 59.

[56] Isto, str. 52.

[57] Isto, str. 60–61. Ti dogodki pričajo o težavnem položaju hrvaških velikašev, ki so v obupanih poizkusih, da bi se rešili neznosnega osmanskega pritiska, med drugim poizkušali pridobiti beneško zaščito, prav tako pa so se udinjali tudi pri drugih gospodarjih, predvsem Habsburžanih in papežu. Njihovi napori niso bili uspešni, saj je bila pomoč preskromna, da bi se lahko Osmanom učinkovito uprli. Večina plemstva z ogroženih območij se je bila tako prisiljena zateči na druga območja pod beneško ali habsburško upravo. Glej: Pust, Darovec, »*...Tamen a una spia fuori...*«, str. 173–192.

[58] ASV, CCD, busta 270, 1501. 16. 10.

[59] Sanudo, *I Diarii*, knj. 24, str. 153.

[60] Isto, knj. 33, str. 510.

vendar pa se je ta osmanski vpad usmeril proti habsburškim deželam. Nato je maja potestat Tržiča Alvise Loredan prejel obvestila svojih obveščevalcev, da so velike osmanske enote tedaj plenile po ozemlju v zaledju Trsta. Osebno je slišal strele topov, s katerimi so opozarjali na prihod Osmanov na tisto območje, zato je sprejel vse potrebne ukrepe, da Osmani ne bi vdrli v Istro ali Furlanijo, ter o tem obvestil tudi oblasti v Vidmu in rektorje Istre. To pa kljub vsemu ni preprečilo množičnega bega habsburških in beneških prebivalcev z obmejnega območja[62].

Na nadaljevanje osmanske ofenzive v neposredni bližini Istre ni bilo potrebno dolgo čakati. Koprski potestat in kapitan Zuan Minoto je 8. aprila 1524 poročal, da so Osmani prejšnjo noč prodrli do Grobnika, ni pa se vedelo, katero pot bodo ubrali dalje. Kljub temu, da osmanski konjeniki niso plenili po istrskem ozemlju, je celotno deželo zajel velik preplah, ki se vse do tedaj še ni polegel, in pognal lokalno prebivalstvo v paničen beg[63].

Tabela 2: *Osmanski vpadi v Istro v 16. stoletju*

Datacija		Lokacija	Številčnost osmanskih enot	Ubiti in zajeti prebivalci Istre
1500	25. 7.[64]	Podgrad, Socerb, Buzet, Mokovo		
	Avgust[65]			
1501	11. 7.[66]	Podgrad	6.000	
	16. 10.[67]	Rašpor		
	18. 6.[68]			
1511[69]		Severna Istra		
1516	25.–27. 4.[70]		3.000	
	Maj[71]			
1517	15. 4.[72]		12.000	

[61] Isto, knj. 34, str. 116.

[62] Isto, str. 122.

[63] Isto, knj. 36, str. 273.

[64] Ta vpad v znanstveni literaturi do sedaj sicer ni naveden, vendar pa ga omenja Sanudo. Kukuljević Sakcinski, *Odnošaji skupnovlade mletačke*, str. 116–117.

[65] Vpad je omenjen zgolj pri Sanudu, ne pa tudi v znanstveni literaturi. Isto, str. 120–121, 129.

[66] Kukuljević Sakcinski, *Marina Sanuda odnošaji*, str. 217. Kandler sicer omenja osmanski vpad v beneški del Istre v tem letu, vendar ne navede točnejšega datuma. Kandler, *L'Istria*, str. VI-46. Enako velja za Bertošo. Bertoša, *Mletačka Istra*, str. 46.

[67] ASV, CCD, busta 270, 1501. 16. 10. Vpad do sedaj v znanstveni literaturi ni bil upoštevan.

[68] Vpada znanstvena literatura ne omenja, vendar pa beneški Senat v svoji odločbi omenja napade sovražnikov, med katerimi so bili zanesljivo tudi Osmani. ASV, SM, registro 17, 1510. 18. 6.

[69] Bertoša, *Mletačka Istra*, str. 46.

[70] Sanudo, *I Diarii*, knj. 22, str. 166–168, 175. V znanstveni literaturi ni omenjen vpad v Istro, Jug omenja zgolj napad Osmanov proti Pivki in Gorici. Jug, *Turški napadi*, str. 38–39.

[71] Sanudo, *I Diarii*, knj. 22, str. 184, 198, 236. Tudi ta vpad ni omenjen v znanstveni literaturi.

[72] Isto, knj. 24, str. 153, 536. Znanstvena literatura tega vpada ne omenja.

Datacija		Lokacija	Številčnost osmanskih enot	Ubiti in zajeti prebivalci Istre
1520	27. 4.[73]	Podgrad	12.000	
	6. 5.[74]		3.000	
1522	13. 4.[75]	Podgrad, severna Istra	10.000	
	November[76]	Rašpor		
1524	21.–22. 10.[77]	Podgrad, Buje, okolica Kopra	12.000	
1525	11. 10.[78]		8.000	
1526	15. 3.–27. 3.[79]	Podgrad, severna Istra	3.000	
1527	Nekaj dni pred 24. 2.[80]	Kastav		
	22.–24. 8.[81]	Kastav, Črni Kal	4.000	
1528	17. 7.[82]	Podgrad	4.000	
	Oktober[83]	Rašpor, Podgrad		200
1529	8. 11.[84]	Lupoglav		
1530	5. 4.[85]	Pazin	20.000	
1532	28. 7.[86]	Podgrad, Gabrovica, Kastav, Brgudac, Breza, Klana	2.000–3.000	600
1559	15. 3.[87]	Okolica Kopra		

[73] Isto, knj. 28, str. 451–452. Še en osmanski vpad v Istro brez omembe v znanstveni literaturi.

[74] Vpad v znanstveni literaturi do sedaj ni bil omenjen, glede na dnevnike beneškega patricija Marcantonia Michiela pa je 6. maja leta 1520 po Istri pustošilo 3.000 Osmanov in martelozov. Ljubić, *Commissiones*, knj. 1, str. 142.

[75] Sanudo, *I Diarii*, knj. 33, str. 156, 158, 161; Jug, *Turški napadi*, str. 41.

[76] Isto, knj. 33, str. 510. Vpad do sedaj ni bil omenjen v znanstveni literaturi.

[77] Isto, knj. 34, str. 67–68, 73, 80, 92, 95; Jug, *Turški napadi*, str. 43; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 32.

[78] Sanudo, *I Diarii*, knj. 40, str. 54. Vpada znanstvena literatura ne omenja.

[79] Jug omenja, da je tedaj 3.000 Osmanov plenilo na območju med Ljubljano in Gorico, pri čemer je mnenja, da je šlo bodisi za Kras bodisi za Istro. Jug, *Turški napadi*, str. 44. To povzema tudi Voje. Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 32–33. Osmani so, glede na njihovo običajno vpadno pot na Kras, zanesljivo jezdili tudi mimo Podgrada in skozi severno Istro.

[80] Jug, *Turški napadi*, str. 45.

[81] Sanudo, *I Diarii*, knj. 45, str. 673–674, 682, 684, 687, 700. Jug omenja zgolj osmanski vpad prek Grobnika na Kras. Jug, *Turški napadi*, str. 45–46.

[82] Sanudo, *I Diarii*, knj. 48, str. 255, 263–264, 276, 283; Parapat, *Turški boji*, str. 117–118; Dimitz, *Geschichte Krains*, str. 117–118; Jug, *Turški napadi*, str. 48.

[83] Sanudo, *I Diarii*, knj. 49, str. 8. Vpad ni upoštevan v znanstveni literaturi.

[84] Isto, knj. 52, str. 236. Znanstvena literatura tega vpada ne upošteva.

[85] Isto, knj. 53, str. 123–124, 147, 152; *AMSI* 45, 1933, str. 149–150. Gre ponovno za vpad, ki ga znanstvena literatura ne omenja.

[86] Sanudo, *I Diarii*, knj. 56, str. 530, 563, 675, 682–683, 713; Jug, *Turški napadi*, str. 54; Voje, *Kronologija turških vpadov*, str. 34. Spomladi leta 1532 je do Sinjorije prišlo obvestilo, da se je pritekanje žita iz osmanskih dežel v beneško Dalmacijo, kljub osmanskim pripravam na vpad v Istro in zbiranju hrane za ta pohod, nadaljevalo v takšnem obsegu, da so beneške oblasti del tega žita poslale celo na Ciper, kjer je v tistem času vladalo pomanjkanje. Vrandečić, *Had an Ottoman Combatant*, str. 179.

[87] *AMSI* 4, 1888, str. 68. Ta osmanski vpad omenja Darovec. Darovec, *Obrambna organizacija*, str. 32–33. Kandler trdi, da naj bi Osmani plenili zgolj do Klane in Postojne. Kandler, *Indicazioni per riconoscere*, str. 63.

Vse hujši osmanski pritisk so občutili tako prebivalci habsburške kot beneške Istre. Videmski namestnik Zuan Moro je Sinjoriji 18. julija 1528 poročal, da so k njemu prišli prebivalci z beneškega ozemlja ob habsburški meji in zahtevali obrambne ukrepe proti Osmanom zaradi vnovičnega vpada na tisto območje.[88] Obupano prebivalstvo se je pred osmanskim pritiskom po pomoč in zaščito zatekalo celo k samim Osmanom, saj so bili kot prebivalci osmanske države deležni večje varnosti in boljših življenjskih pogojev.

Vrhovni nadzornik Dalmacije Andrea Civran ter potestat in kapitan Kopra Zuanne Minoto sta tako 20. in 23. julija leta 1524 obvestila Sinjorijo, da naj bi Morlak oziroma slovanizirani Vlah Tomaž Rozić, prebivalec Vodic pri Rašporju, bosanskemu sandžakbegu obljubil, da mu bo z beneškega ozemlja pripeljal 100 morlaških družin, obenem pa naj bi mu služil kot vodič za osmanske vpade v Istro. Bosanski paša je ravno tedaj zbiral konjenike za pohod »proti Ljubljani«, torej na Kranjsko, zato sta Civran in Minoto kapitanu Rašporja Aloysiu Barbaru naložila, naj Rozića nujno in čimprej zajame. V kolikor se ga namreč ne bi onesposobilo, bi Osmani še naprej plenili po beneških posestih v Dalmaciji in Istri, kar bi po njunem mnenju privedlo do »uničenja beneške oblasti na tistem območju«. Minoto je Rozića dal zapreti in mučiti, zaradi njegove obče priljubljenosti med lokalnim prebivalstvom pa ga ni hotel izpustiti, saj se je bal upora proti beneški oblasti, kar priča o nezadovoljstvu prebivalcev tistega območja, ki se je nahajalo v neposredni bližini ene glavnih osmanskih vpadnih poti v Istro ter dalje proti Furlaniji in habsburškemu Krasu[89].

Izseljevanje z območja Istre na osmansko ozemlje se je nadaljevalo tudi še sredi 16. stoletja, kot izvemo iz pričanja Nikole Milokanića, 70-letnega bivšega Osmana iz Banpolja v sandžaku Lika. Vrhovni nadzornik v Dalmaciji Ferigo Nani je namreč 16. aprila leta 1591 poročal, da je med zaslišanjem Milokanić povedal, da se je rodil v Istri in že pred 40 leti, torej okrog leta 1550 odšel v osmansko državo, kjer se je oženil, tedaj pa se je skupaj s 184 sorodniki in ostalimi somišljeniki odločil vrniti se v Istro[90]. Na ta način se je ta nekdanji renegat, ki se je z beneškega ozemlja preselil pod osmansko oblast, na stara leta vrnil v svojo prvotno domovino, skupaj z večjo skupino Morlakov.

Benečani so opozorila o grozeči osmanski nevarnosti jemali nadvse resno, zato so na vse načine poizkušali Istro obvarovati pred najhujšim. Sinjorija je že 7. maja leta 1444 odločila, da je potrebno preprečiti neprestano škodo, ki so jo prebivalcem Istre povzročali sovražniki. Beneške oblasti so ukazale vsem, tako vojakom kot civilistom, da morajo izvajati dnevne in nočne straže po vseh istrskih mestih[91]. Vsekakor je potrebno upoštevati, da so bili med omenjenimi

[88] Sanudo, *I Diarii*, knj. 48, str. 276.
[89] ASV, CCD, busta 270, 1524. 20. 7.; 1524. 23. 7.
[90] ASV, PTM, busta 415, 1591. 16. 4.
[91] *AMSI* 7, 1891, str. 235.

sovražniki, ki so ogrožali Istro, tudi Osmani. Sinjorija je nato 19. decembra leta 1448 podelila Pavlu iz Kopra, ki se je zelo izkazal v beneški vojaški službi in bil v spopadu celo ranjen, doživljenjsko pokojnino v višini 6 malih liber na mesec[92]. Pri tem ni jasno, ali je poškodbe zadobil v boju proti Osmanom ali Habsburžanom, s katerimi so bili Benečani tedaj v stalnih sporih zaradi ozemeljskih diferenc.

Po velikih osmanskih vpadih na začetku 70. let 15. stoletja so beneške oblasti zaradi izseljevanja istrskega prebivalstva na druga območja sprejele nujno potrebne ukrepe. Dož Andrea Vendramin je 26. avgusta 1472 kapitanu in potestatu Kopra Alvisu Barozziju naložil, naj obnovi utrdbe Mokovo, Socerb, Podgrad in Rašpor ter tam uredi vojaško službo[93]. Naslednje leto pa je Sinjorija 29. junija Nadzorniku v Istri Vittoru Pasqualigu ukazala, naj obvestila o Osmanih, ki so plenili po Hrvaški in vdirali v Istro ter Furlanijo, izmenjuje z drugimi rektorji, kot tudi vojaškimi poveljniki v deželi. O tem se je moral Pasqualigo posvetovati še z namestnikom v Vidmu in hrvaškim knezom Karlom Frankopanskim[94].

Benečani so krčevito iskali rešitev za obrambo pred Osmani, v stiski so se po pomoč zatekli celo k stalnim tekmecem Habsburžanom. Še med trajanjem enega največjih osmanskih vpadov v 15. stoletju je 8. novembra leta 1477 dož Andrea Vendramin beneškemu Nadzorniku v Istri (*Provveditore in Istria*) Fantinu Marcellu ukazal, naj z vso vnemo odide v Koper, kjer se je sestal s potestatom Kopra in kapitanom Rašporja ter s kapitani, kaštelani in skupnostmi habsburških prebivalcev na beneško-habsburški meji, da bi se pogajali o uniji proti »skupnim sovražnikom Turkom«[95]. Do sodelovanja med sicer sprtima stranema je zaradi hudega osmanskega pritiska v praksi dejansko prihajalo, saj je rašporski kapitan Zuan Erizzo 26. marca 1530 poročal, da ga je devinski kapitan zaradi osmanske nevarnosti zaprosil, če bi lahko začasno poslal živino habsburških prebivalcev na beneško ozemlje. Erizzo je pred odobritvijo za navodila v zvezi s tem zaprosil Sinjorijo[96].

Na začetku 16. stoletja je Sinjorija s strahom pričakovala nov osmanski vpad v Istro in Furlanijo. Že 17. marca 1500 je prišlo obvestilo o povečani nevarnosti, zato je tja za poveljnika vseh vojaških enot poslala Gorlina s Krfa, ki je poveljeval tako enotam, ki so se že nahajale v Istri, kot tudi enotam, ki jih je Sinjorija tja poslala naknadno. Na Krf pa je Sinjorija poslala drugega poveljnika, da je prevzel Gorlinovo prejšnjo funkcijo[97]. Zaradi uničujočih učinkov

[92] Isto, str. 242.

[93] De Franceschi, *L'Istria*, str. 264.

[94] *AMSI* 4, 1888, str. 295–296.

[95] Velik pomen, ki so ga Benečani pripisovali obrambi Istre, potrjuje ukaz, ki ga je 9. aprila leta 1478 dož Andrea Vendramin namenil Nadzorniku v Istri Lorenzu Diedu. Diedo je bil namreč zadolžen tudi za obrambo tistega območja pred Osmani, zato mu je dož naložil, da mora pozorno spremljati situacijo in Sinjorijo obveščati o premikih osmanskih enot. *AMSI* 45, 1933, str. 140.

[96] Sanudo, *I Diarii*, knj. 53, str. 83.

[97] ASV, SM, registro 15, 1500. 17. 3.

osmanskih vpadov so beneške oblasti 10 let kasneje oziroma 18. junija leta 1510 v Istro poslale nadzornika nad stratioti Andreo Civrana. Benečani so poleg tega nameravali na svojo stran pridobiti 200 Hrvaških konjenikov (*Croati a cavallo*), ki so se namestili na območju Pazina. Ti konjeniki namreč niso prejemali plače, ampak so živeli zgolj od plena[98].

Tudi nadvojvoda Ferdinand se je zavedal nevarnosti in 3. avgusta leta 1524 Goriško, Istro in Kras obvestil, da se glede na prejeta obvestila Osmani pripravljajo na velik vpad. Čeprav je imel na Kranjskem 1.000 vojakov, je omenjene dežele vseeno prosil za pomoč[99]. S tem je vsaj malo pomiril prebivalstvo, ki je bilo v stalnem strahu pred osmansko nevarnostjo in se je že pričelo za stalno izseljevati na druga območja Istre ter celo v tujino. Podobno so deželni stanovi Kranjske zaradi osmanskih vpadov v začetku januarja leta 1528 obvestili nadvojvodo Ferdinanda, da je treba mejo bolje zavarovati, drugače bodo Osmani takoj, ko se bodo poti posušile, obnovili svoje napade na Metliko, Gradac, Črnomelj, Kočevje, Poljane, Kostel, Ribnico, Istro in Kras[100].

Sklep

Migracije v Istri so bile v 15. in 16. stoletju poleg drugih vzrokov, kot so gospodarska stagnacija, bolezni in beneško-habsburški spopadi, tudi posledica osmanskih vpadov, pri čemer so bili glavni eksistencialni razlogi oziroma varnost pred osmanskim plenjenjem, materialni razlogi oziroma revščina, in družbeni razlogi. Obenem so bile pogoste tudi migracije na osmansko ozemlje. Poleg vpadov večjih odredov osmanske konjenice iz Bosne, so glavno nevarnost predstavljali osmanski martolozi, ki so se skrivali na težko dostopnih obmejnih območjih ter neprestano izvajali manjše roparske napade na beneške in habsburške prebivalce. Migracije so bile lahko prisilne ali prostovoljne, čeprav je velikokrat težko ločiti med obema tipoma. Kontinuirane migracije lahko nadalje razdelimo na spontane in organizirane ter posamezne in skupinske. Večino tistih migracij na območju Istre, ki so bile posledica stalnega vojaškega pritiska Osmanov, bi lahko označili za spontane in skupinske. Razlikujemo lahko predvsem dva tipa tovrstnih migracij, začasne in stalne. Pri prvem tipu so se po končanih osmanskih napadih prebivalci iz obzidanih mest ali manjših utrdb in taborov, kamor so se zatekli, vračali na svoje domove. Drugi tip migracij pa je bil za deželo precej bolj usoden, saj se migranti niso več vrnili, ampak so se za stalno naselili na drugih, varnejših beneških ali habsburških posestih, ali pa so celo odšli v tuje dežele. Izseljevanje je tako pripomoglo k zmanjševanju števila prebivalcev, predvsem na

[98] ASV, SM, registro 17, 1510. 18. 6.
[99] Jug, *Turški napadi*, str. 43.
[100] Isto, str. 46.

podeželju, to pa so habsburške in predvsem beneške oblasti poizkušale reševati z doseljevanjem Morlakov in drugih »novih prebivalcev«.

Prispevek je na osnovi podatkov iz virov uspel datirati nekaj osmanskih vpadov, ki do sedaj v znanstveni literaturi še niso bili upoštevani. Kompleksnejšo podobo sovplivanja vojaških spopadov in migracij na območju celotnega območja zgornjega Jadrana pa bo mogoče podati zgolj z nadaljnimi raziskavami.

Viri in literatura

Arhivski viri

Archivio di Stato di Venezia (ASV), Capi del Consiglio dei Dieci (CCD), Lettere dei Rettori (LR), busta 270: Raspo.

ASV, Senato, Dispacci, Provveditori da Terra e da Mar (PTM), busta 415: Provveditore Generale in Dalmazia (1591).

ASV, Senato Mar (SM), Rubriche e Registri (RR), registro 15 (1500–1502).

ASV, SM, RR, registro 17 (1508–1512).

ASV, SM, RR, registro 19 (1517–1521).

Objavljeni viri

Cusin, Fabio: *Documenti per la storia del Confine Orientale d'Italia nei secoli XIV e XV*. Trieste: Editoriale libraria, 1936.

Kandler, Pietro: *L'Istria: 1846–1852*. Trieste: Edizioni »Italo Svevo«, 1983.

Kos, Milko: Novi doneski k zgodovini turških bojev na Slovenskem. *Časopis za slovenski jezik, književnost in zgodovino*, 1920.

Kos, Milko: Srednjeveški rokopisi državne licejske knjižnice v Ljubljani. *Zbornik za umetnostno zgodovino*, 1925.

Kukuljević Sakcinski, Ivan: Odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom priobčeni u izvadcih. Iz rukopisnih ljetopisah Marina Sanuda. Od godine 1496 do 1533. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 5, 1859, str. 1–158.

Kukuljević Sakcinski, Ivan: Marina Sanuda odnošaji skupnovlade mletačke prema južnim Slavenom – Rapporti della Republica Veneta coi Slavi Meridionali. Brani tratti dei diarj manoscritti di Marino Sanudo (Continuazione), 1501–1517. (Produženje djela priobćenoga u Arkivu V. str. 1–160). *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 6, 1863, str. 161–476.

Lettere segrete di Collegio (1308–1627). *Atti e Memorie della Societa Istriana di Archeologia e Storia Patria (AMSI)* 45, 1933.

Ljubić, Šime: *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. Knjiga 5. Od godine 1403 do 1409*. Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium (MSHSM), volumen 5. Zagreb: JAZU, 1875.

Ljubić, Šime: *Commissiones et Relationes Venetae. Tomus 1. Annorum 1433–1527*. MSHSM, volumen 6. Zagrabiae: Sumptibus Academiae Scientiarum et Artium, 1876.

Ljubić, Šime: *Commissiones et Relationes Venetae. Tomus 2. Annorum 1525–1553*. MSHSM, volumen 8. Zagrabiae: Sumptibus Academiae Scientiarum et Artium, 1877.

Ljubić, Šime: *Listine o odnošajih izmedju južnoga Slavenstva i Mletačke Republike. Knjiga 10. Od godine 1453 do 1469*. MSHSM, volumen 22. Zagreb: JAZU, 1891.

Mulione, Sebastiano: *Chronicon Glemonense: ab anno MCCC ad MDXVII*. Udine: G. Seitz, 1877.

Relazioni dei Capitani di Raspo. *AMSI* 4, 1888.

Senato Secreti (1401–1630). *AMSI* 4, 1888.
Relazioni dei Podesta e Capitani di Capodistria. *AMSI* 7, 1891.
Senato Mare (1440–1797). *AMSI* 7, 1891.
Senato Secreti (1401–1630). *AMSI* 7, 1891.
Relazioni dei Rettori Veneti in Terraferma, vol. I. La Patria del Friuli (Luogotenenza di Udine). (Amelio Tagliaferri et al. ur.). Milano, 1973.
Sanudo, Marino: *I Diarii di Marino Sanuto (MCCCCXCVI – MDXXXIII), vol. 1–58*. (Rinaldo Fulin, Federico Stefani, Nicolo Barozzi, Guglielmo Berchet, Marco Allegri ur.). Venezia: La Regia Deputazione Veneta di Storia Patria, 1879–1902.
Valvasor, Janez Vajkard: *Die Ehre dess Hertzogthums Crain: das ist, Wahre, gründliche, und recht eigendliche Belegen- und Beschaffenheit dieses Römisch-Keyserlichen herrlichen Erblandes*. Laybach, 1689.

Literatura

Alberi, Dario: *Istria. Storia, arte, cultura*. Trieste: LINT, 1998.
Bartl, Peter: *Der Westbalkan zwischen spanischer Monarchie und Osmanischen Reich. Zur Türkenkriegsproblematik an der Wende vom 16. zum 17. Jahrhundert*. Wiesbaden: Harrassowitz, 1974.
Benussi, Bernardo: *L'Istria nei suoi due millenni di storia*. Fiume: Unione italiana, Trieste: Universita popolare, Venezia: Consiglio regionale del Veneto, 1997.
Bertoša, Miroslav: Istarski fragment itinerara mletačkih sindika iz 1554 godine. *Vjesnik historijskog arhiva u Rijeci i Pazinu* 17, 1972, str. 39–44.
Bertoša, Miroslav: *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću, sv. I.–II*. Pula: Istarska naklada, 1986.
Bertoša, Miroslav: *Istra: Doba Venecije (XVI.– XVII. stoljeće)*. Pula: Zavičajna naklada »Žakan Juri«, 1995.
Buttazzoni, Carlo: Incursioni turchesche nel secolo XV. *Archeografo Triestino* (*AT*) 2, 1871, str. 393–398.
Cusin, Fabio: Le vie d'invasione dei Turchi in Italia nel secolo XV. *AT* 19, 1934, str. 143–156.
Cusin, Fabio: *Il confine orientale d'Italia nella politica europea del XIV e XV secolo, vol. 2*. Milano, 1937.
Čoralić, Lovorka: »S one bane mora«-Hrvatske prekojadranske migracije (XV.–XVIII. stoljeće). *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 21, 2003, str. 183–199.
Darovec, Darko: Obrambna organizacija komuna Koper pod Benečani. *Kronika* 37, 1989, str. 27–37.
De Franceschi, Carlo: *L'Istria. Note storiche*. Parenzo: Tipografia di Gaetano Coana, 1879.
Dimitz, Avgust: *Geschichte Krains von der ältesten Zeit bis auf das Jahr 1813: mit besonderer Rücksicht auf Kulturentwicklung. Tom. 2: Vom Regierungsantritte Maximilians I. (1493) bis zum Tode Kaiser Ferdinands I. (1564)*. Laibach: I. Kleinmayr & F. Bamberg, 1875.
Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Bošnjačka zajednica kulture »Preporod«, 1998.
Joppi, Vincenzo: *Antonio Burlo ed i Turchi in Friuli (1500)*. *AT* 9, 1882, str. 300–308.
Jorga, Nicolae: *Geschichte des Osmanischen Reiches. Zweiter Band: bis 1538*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1990.
Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja. Kronologija, obseg in vpadna pota. *Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo* 24, 1943, str. 1–60.
Jug, Stanko: Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593). *ZČ* 9, 1955, str. 26–62.
Kandler, Pietro: *Indicazioni per riconoscere le cose storiche del Litorale*. Trieste: Lloyd, 1855.
Klaić, Vjekoslav: *Krčki knezovi Frankopani*. Zagreb, 1901.
Kreševljaković, Hamdija: *Kapetanije u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: »Svjetlost«, 1980.
Levec, Franc: Die Einfälle der Türken in Krain und Istrien. A: Die ersten Einfälle bis zum Tode Friedrichs III. *Jahresbericht der k. k. Staats-Oberealschule in Laibach für das Schuljahr 1890–1891*. Laibach, 1891.
Levec, Vladimir: Die ersten Türkeneinfälle in Krain und Steiermark. *Mitteilungen des Musealvereines für Krain*, 1903.
Loschi, Giuseppe: Le incursioni dei Turchi nella Carniola e nell'Istria. *AT* 18, 1892, str. 487–503.
Parapat, Janez: *Turški boji v XV. in XVI. veku, s posebnim oziroma na Slovence*. Ljubljana: Letopis Matice Slovenske, 1871.

Paschini, Pio: *Storia del Friuli III. Dalla Pace di Torino (1381) all'invasione francese (1797)*. Udine: Istituto delle Edizioni Accademiche, 1936.

Pust, Klemen: Beneška protiobveščevalna dejavnost in signalna organizacija na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499. *ZČ* 63, 2009, str. 318–348.

Pust, Klemen, Darovec, Darko: »...Tamen a una spia fuori...«: Beneška obveščevalna dejavnost na območju vzhodnega Jadrana v letu 1499. *Acta Histriae* 16, 2008, str. 173–192.

Simoniti, Vasko: Sistem obveščanja pred turško nevarnostjo. *Kronika* 28, 1980, str. 93–99.

Simoniti, Vasko: Slovenska historiografija o turških vpadih in obrambi pred njimi. *ZČ* 42, 1988, str. 505–516.

Simoniti, Vasko: *Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju*. Ljubljana: Slovenska matica, 1991.

Stancovich, Pietro: *Biografia degli uomini distinti dell'Istria, tom. 2*. Trieste: Gio. Marenigh tipografo, 1829.

Stanojević, Gligor: Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i Crnogorskog primorja. *Istorijski zapisi* 18, 1965, str. 429–467.

Šumrada, Janez: Gospodarske posledice turških vpadov na Kras do tridesetih let 16. stoletja. *Družbena in kulturna podoba slovenske reformacije.* (Darko Dolinar ur.). Ljubljana, 1986, str. 17–25.

Vlahović, Petar: Crnogorske seobe u Istru. *Prilozi o zavičaju* 6, 1990, str. 223–230.

Voje, Ignacij: Vplivi Osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju (Problemi, stanje historiografije). *ZČ* 30, 1976, str. 3–21.

Voje, Ignacij: Odkupovanje Furlanov iz turškega ujetništva. *ZČ* 41, 1987, str. 257–264.

Voje, Ignacij: Kronologija turških vpadov na slovensko ozemlje in obramba pred njimi. *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana, 1996, str. 17–59.

Voje, Ignacij: Migracijski procesi v slovenskem prostoru v turškem obdobju (16. do 18. stoletje). *Slovenci pod pritiskom turškega nasilja*. Ljubljana, 1996, str. 127–138.

Vrandečić, Josip: Had an Ottoman Combatant any Chance to Win the Love of the Daughter of the Rector of the Dalmatian Town Zadar (Islam in Ottoman Dalmatia in the 16th and 17th century and its coexistence with the Christian world of neighboring Venetian Dalmatia). *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 34 (21), 1994–1995, str. 163–184.

Stanislav Južnič

Migracije znanstvenikov v slovenski prostor in iz njega v beli svet

JUŽNIČ Stanislav, dr., ZDA Oklahoma 73019-3106-Norman; SI-1336, Fara, Kostel; Stanislav.Juznic-1@ou.edu.

Prvi knez Janez Vajkard Turjaški je sodeloval z županom Magdeburga Ottom Guerickom pri postavitvi zgodnjih vakuumskih poskusov v Regensburgu. Dobrodošel član ljubljanskega omizja kneza in njegovega brata deželnega glavarja Volfa Engelberta je bil mladi Janez Vajkard Valvasor, ki si je dopisoval s poglavitnim Newtonovim sodelavcem Halleyem; tako sodobna nova znanost med Slovence ni stopila le skozi knjige, saj je bil Halley nekajkrat osebno pri nas. Halleyev gostitelj je bil oče jezuita Avguština Hallersteina, pozneje poglavitnega znanstvenika na cesarskem dvoru v Pekingu. Inženir slovenskega rodu Gabrijel Gruber je poskusil obnoviti jezuitsko skupnost Hallersteinovih dedičev na Kitajskem. Z Gruberjevimi desnimi političnimi prepričanji je soglašal Augustin Cauchy, najpomembnejši med znanstveniki, ki so daljši čas preživeli med Slovenci.

Ključne besede: Janez Vajkard Turjaški, Edmund Halley, Augustin Hallerstein, Gabrijel Gruber, Auguste-Frédéric-Louis Viesse de Marmont, Augustin Louis Cauchy.

Uvod

Slovenskih gora listi so gosto posejani po straneh evropske knjige učenosti. Po drugi plati so tujerodni znanstveniki marsikaj odkrili med bivanjem na danes slovenskih tleh. Kakšna so bila njihova dejanja in nehanja, kaj jih je gnalo k odstiranju neznanih obzorij?

Bernhard Perger in Andrej Perlah s Slovenskih goric sta skupaj s svojimi učenci med prvimi ponesla slavo slovenskega naravoslovnega znanja v svet prek Dunajske univerze. Tam sta se povzpela do najbolj vplivnih mest na krilih italijansko obarvanega humanizma tik pred nastopom Kopernika. Njega dni so protestanti vzdrževali znanstveni most med Univerzo v Tübingenu in Notranjo Avstrijo; po njem je k nam prišel prvovrstni učenjak, ljubljanski rektor N. Frischlin.

Knez Janez Vajkard Turjaški pripomore k zori moderne nove znanosti

Janez Vajkard Turjaški se je je rodil leta 1615 kot protestant, a je že kot najstnik obrnil plašč po vetru; ob svojem času se je med Kranjci povzpel najvišje kot politik in podpornik znanosti. Dolga leta je bil prvi dunajski minister pod dvema različnima cesarjema, leta 1654 pa je postal knez. Visok položaj je še isto leto dodobra izkoristil: plačal je prvo nemško izdajo prevoda Francis Baconovega dela, ki je zagledala beli dan na Dunaju;[1] obenem je na državnem zboru v Regensburgu spodbujal magdeburškega župana Otta Guericka k vedno boljšim poskusom s pravkar izumljeno vakuumsko črpalko. Guericke je našega vrlega kneza Janeza izpostavil kot svojega podpornika v svoji amsterdamski objavi.[2] Seveda ni ostalo zgolj pri tem: postojnski graščak knez Janez je najel domačega ribiča za prve načrtne preiskave živalstva v podzemlju Postojnske jame. Dopisoval si je z vodilnim raziskovalcem slovenskega krasa, rimskim jezuitskim matematikom Anastasiusom Kircherjem. Gmotno je podpiral natise

Dem Durchleuchtigen Hoch-
gebornen Fürſten und Herrn/
Herrn
Johann Weichhard /
des H. Röm. Reichs Fürſten
von Auerſperg/ Grafen zu Gotſchee
und Wels / Herrn zu Schön und
Seiſſenberg / Obriſten Erb-Land-
Marſchalk/ und Obriſten Cammer-
rern/ des Hertzogthums Crain/ und
der Wendiſchen Mark. Rit-
tern des gulduen
Vellus ꝛc.
Römiſ. Kaiſ. Majeſt. gehei-
men Raht / wie auch Ihr Römiſ.
zu Hungarn und Böhmen Königl. Ma-
jeſtät Herrn Herrn Ferdinand des IV. ꝛc.
Obriſt. Hoffmeiſter und Obri-
ſten Camerern ꝛc.
Meinem gnädigen Fürſten
und Herrn.

Durchleuchtiger/ Hoch-
geborner Fürſt / Gnädi-
ger Herr.
Dieſes Egenwärtiges
Werclein / bedarf
ſo wenig eines Vor-
lobes/ als ein guter
Wein eines Zeigers ; zumahlen
es/ von der gelehrten Welt/ ſo
hoch geachtet worden/ daß ſie
es/ aus ſeiner Brittaniſchen
Urſprungs-ſprache/ in die für-
nehmſt Europiſchen / als in
dieſe Lateiniſche/ Frantzöſiſche
und andere/ mit höchſtem Fleiſ-
ſe verſetzt hat. Welches auch
)(ij mich

Slika 1: *Stran s hvalnico in začetek posvetila ljubljanskemu knezu Turjaškemu v Stubenbergovem prevodu Bacona (Bacon, Fürtrefflicher Staats=Vernunfft).*

[1] Bacon de Verulam, *Fürtrefflicher Staats- Vernunfft.*

[2] Guericke, *Neue »Magdeburgische« Versuche*, str. 77.

Kircherjevih mogočnih knjig; zato mu je Kircher posvetil del svojega Ojdipa[3] in daroval več lastnih uspešnic turjaški ljubljanski knjižnici sodeč po lastniških vpisih knjižničarja Schönlebna.

Valvasor in Halley

Pri knezu Janezu in njegovemu starejšemu bratu deželnemu glavarju Volfu Engelbertu Turjaškemu se je Valvasor naučil domoljubja in ljubezni do znanja. Valvasor je bil mladenič popotovanj in bridke sabljice preden je postal mož peresa. Med ogledovanjem sveta ga je očaral blišč vedno bolj slavne londonske Kraljeve Družbe; tam se je zanj zavzel nadobudni astronom Edmund Halley. Veliko sta si dopisovala in se vsevprek hvalila v latinsko kovanih verzih. Žal je Valvasor prekmalu umrl da bi Halleya osebno pogostil, ko je le-ta leta 1703 večkrat prišel v naše kraje v tajni misiji angleške kraljice Ane. Na skrivaj je namreč pripravljal izkrcanje angleških enot na Jadranu v spremstvu Hallersteinovega očeta; v prostem času je Kranjce seznanil z najnovejšimi znanstvenimi odkritji kar iz prve roke, saj je prav Halley oskrbel in plačal zgodnjo izdajo najpomembnejše Newtonove knjige, Principov. Halley je našim prednikom povedal več novega kot kdorkoli za njim vse do Cauchyjevih dni.

Pekinške knjige jezuita Hallersteina

Medtem ko je Halley v Hallersteinovi družbi meril ustreznost jadranskih pristanišč je Hallersteinova soproga baronica Erberg v Ljubljani povila Avguština (* 1703; † 1774), ki je postal častivreden Halleyev dedič v astronomskih vedah ob vestni uporabi Halleyevih knjig. Knjige pač določajo svojega bralca... Starodavna modrost se morda sliši malce zastarelo v dobi svetovnega spleta, vendar ni izgubila svoje teže. Prav dobro se prilega jezuitu A. Hallersteinu, ki je sloves slovenskega znanja pripeljal do izredne, nikoli presežene višine pekinškega Nebesnega Imperija. Pol življenja je bil namreč poglavitni znanstvenik na dvoru kitajskega cesarja. Kakšne knjige je bral, po kom se je zgledoval?

Hallerstein je z domače grude s seboj prinesel čez morja v Peking pesmarico gornjegrajskega župnika Ahaca Stržinarja. Iz popotnih zapiskov zvemo, da je med Kitajce tovoril še vsaj knjige Claude Françoisa Milleta Dechalesa, Georga Fournierja, Christiana Wolffa in Nicolasa Biona. Knjiga pariškega izdelovalca matematičnih naprav Biona je bil tako priljubljena v Ljubljani, da jo je Žigov

[3] Kircher, *Oedipus Aegyptiacus Tomi secundi Pars altera. Mathematica hieroglyphica Complectitur quadrivium Mathematicum, hoc est, Arithmeticam, Geometriam, Musicam, et Astrologiam. Sectio IV: Astrologia Aegyptiorum & Chaldaeorum hieroglipica,* str. 139–248.

mlajši brat Karel Zois izbral kar za prilogo k svojemu končnemu izpitu pri nekdanjih jezuitih na univerzi v Gradcu kmalu po Hallersteinovi smrti.

Hallerstein seveda ni bil samorastnik, saj je bila njegova mati doma v eni najbolj izobraženih kranjskih družin z Dola pri Ljubljani, akademik Drago Jančar pa je opisal prigode Hallersteinovega strica Inocenta Erberga v paragvajskih jezuitskih redukcijah na območju današnje Brazilije.[4]

Gruber pobegne kranjski *foušiji* da bi kot jezuitski general sukal evropsko politiko

Jezuiti so bili zakon tistih dni. Njihov biser, Slovenec Gabrijel Gruber, se je izkazal za moža daljnosežnih zamisli; med njimi je bila najgloblja Argonavtska povezava Jadrana s Črnim morjem prek Save in Donave. Medtem ko se mu je precej krajši ljubljanski kanal posrečilo izkopati vsaj do polovice preden so ga nevoščljivci začeli nadvse uspešno tožariti pri cesarici, je ob Argonavtskem prekopu bolj tenko piskal. Le malo je lahko storil, saj Jožefu II. nikakor niso dišale Gruberjeve domislice. Gruberju je v Ljubljani kmalu tako trda predla, da ni mogel prodati niti lastne Gruberjeve palače. Pa se ni dal ugnati v kozji rog. Namesto da bi vrgel puško v koruzo je vzel pot pod noge in jo mahnil med Ruse.

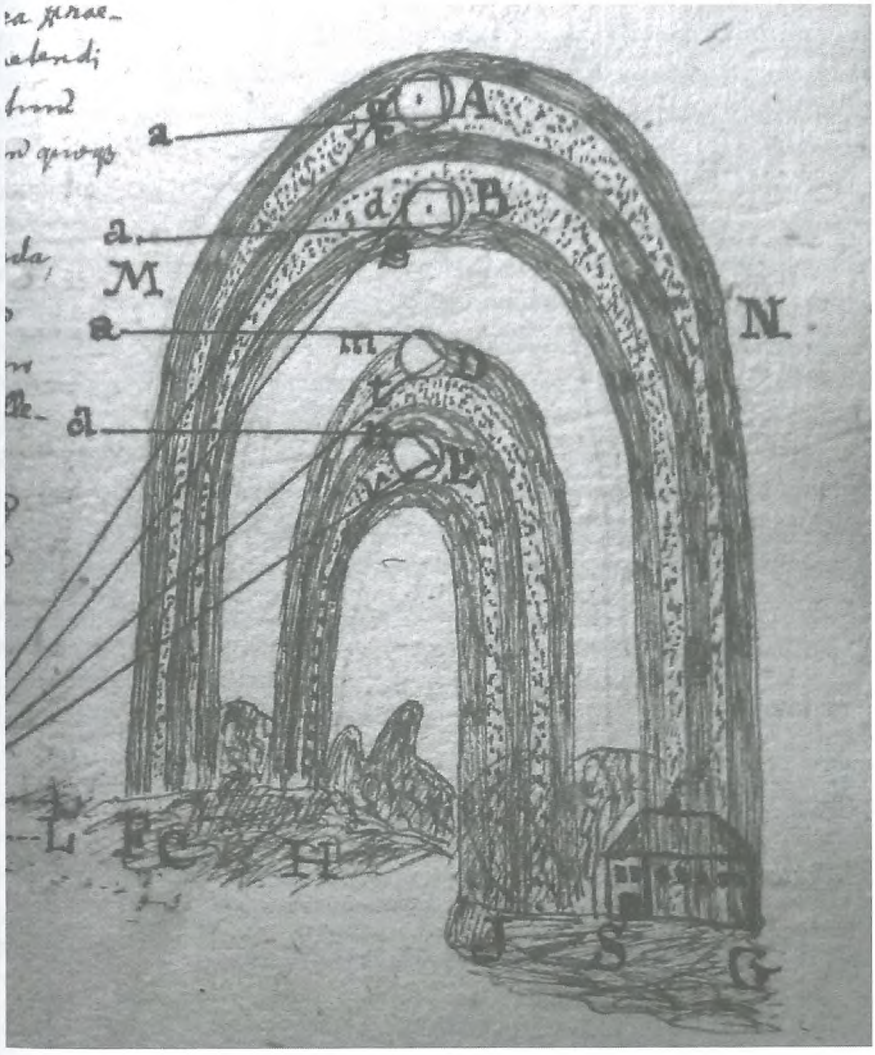
V beloruskem Polotsku se je pridružil jezuitom od katerih si je domiselna carica Katarina veliko obetala. Prav ob Gruberju ji je padla sekirica v med, kajti on je znal vpreči jezuitske po celem svetu razpredene mreže v jarem Katarinine notranje politike za pridobitev katolikov z novo osvojenih področij, ki so Rusom padla v žep po delitvah kraljevine Poljske. Svojih pet minut je Gruber dočakal kot vsemogoč politik pod žezlom Katarininega sina Pavla I. Pripomogel je k ruskemu prestopu iz vojaško-politične zveze z Angleži v zavezništvo s katoliškim Napoleonom in pospešil Napoleonovo dovoljenje za sklic konklav na Beneškem; seveda so tam izvolili jezuitom naklonjenega papeža.

Bavarec uči Dolenjce

Jezuiti so gojili cvet ljubljanskih izobražencev, a njihovi tekmeci v frančiškanskih kutah prav tako niso bili od muh. Bavarec Teofil Zinsmeister (Franc, * 2. 11. 1777 Bavarska; 10. 10. 1796 OFM; † 12. 11. 1817 Novo mesto) je med letoma 1803–1816 poučeval matematiko in grški jezik na frančiškanskih višjih študijih v Novem mestu kot prvi nam znani novomeški tehniško podkovani strokovnjak; pozneje je predaval tudi bogoslovje in humanistiko. V Ljubljani

[4] Jančar, *Katarina, pav.*

se je ohranil Zinsmeisterjev s prvovrstnimi risbami opremljen učbenik fizike iz leta 1799 s pozneje dopisanimi pojasnili in citati. Zinsmeister je poučeval aritmetiko tudi na šestrazredni novomeški gimnaziji, ki so jo pravkar odprli za zunanje gojence;[5] gimnazijski pouk se je leta 1807 skrajšal na pet let, med Ilirskimi provincami na dve, po Napoleonovem odhodu pa je Zinsmeister znova vlival matematične zagate v trde dolenjske buče šestih gimnazijskih letnikov. Ohranjeni rokopis nam nazorno kaže, kaj je mladi Bavarec znal dijakom povedati o uporabnosti računstva. Bržkone so ga naši frančiškani povabili kot primerno matematično učno moč, ki so jo pogrešali v domači provinci.

Slika 2: *Zinsmeisterjeva dokaj pravilna skica nastanka mavrice (Zinsmeister, Tractatus ex Physica, 1: 17) (Z dovoljenjem Mirana Špeliča, OFM).*

[5] Vrhovec, *Zgodovina Novega mesta*, str. 248.

Zinsmeistrov ljubljanski rokopis obsega 169 strani posebne fizike in za njo še 173 strani splošne fizike, čeravno je bil nasprotni vrstni red veliko običajnejši. Zinsmeister si je zelo lepe nazorne slike privoščil ob robu teksta. Začel je s poglavjem o naravi ognja, kar je nekoliko nenavadno; z nadvse občudovanja vredno skico je ponazoril nastanek mavrice po lomu in odboju svetlobe na kaplji.[6] Poglavju o zraku je priložil uporabno skico barometra,[7] vendar pogrešamo risbe tedaj priljubljenih vakuumskih črpalk obravnavanih med tekstom. V tretjem delu je opisal vodo,[8] nato pa se je ob zaključku posebne fizike lotil astronomije Zemlje in Lune.[9] Pri splošni fiziki ga je zanimala odbojna sila; ob strani je narisal znamenito Boškovićevo krivuljo spreminjanja sile z razdaljo in uporabil črke kot oznake presečišč z osjo. Boškovićeva fizika je očitno še dolgo po smrti znamenitega Hrvata ostala temelj pouka celo pri jezuitom nasprotnih manjših bratih.[10] Zinsmeister se je zgledoval po začetniku bavarskih strelovodov, avguštincu Maximusu von Imhofu (* 26. 7. 1758 Rissbach; avguštinec 1780–1802; † 11. 4. 1817 München): Imhof je postal bavarski akademik, redni profesor fizike, matematike in ekonomije na münchenskem liceju leta 1790/91 kot naslednik nekdanjega jezuita Franca Ksaverja Eppa (* 1733 Schongau, Lech; † 1789); Zinsmeister je s pridom uporabil Eppovo delo o elektriki, ki ga je prebiral tudi Žiga Zois.[11] Zinsmeister je prinesel učbenik bavarskega rojaka Imhofa k novomeškim frančiškanom; v naknadnih opombah ob strani svojega rokopisa je Imhofove zapise citiral ob številnih ključnih vprašanjih,[12] saj Imhofove knjige iz leta 1797 še ni imel pri roki ko je zaključil prvotno pisanje. Imhof je navedel vakuumske poskuse[13] ob upoštevanju privlačne in odbojne sile.[14]

Zinsmeister se je lotil gibalne sile z enačbami in razmeroma zamotanimi računi. Dodal je neizrazito risbo razporeditve atomov ob strani med tekstom.[15] Zanimale so ga privlačne sile med delci stekla, železa, bakra, črnega in belega marmorja. Matematično bolj poglobljeno je razpravljal o centralnih silah, ki sukajo gibajoča se telesa vzdolž krožnice; podrobno je preučil gibanje po nagnjeni ploskvi. Splošno fiziko je zaključil s kemijsko obarvanimi pojavi fermentacije,[16]

---

[6] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 1, str. 3, 17.

[7] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 1, str. 75, 87.

[8] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 1, str. 94.

[9] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 1, str. 145.

[10] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 2, str. 14, 16, 23.

[11] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 1, str. 72; Epp, *Problemata Electrica*; AS 1052, Žiga Zois, Posebno udejstvovanje, popis na listih, knjiga št. 23.

[12] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 1, str. 11, 43–44, 73–74; 2, str. 31–32.

[13] Imhof, *Institutiones physicae*, str. 24, 174.

[14] Imhof, *Institutiones physicae*, str. 36.

[15] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 2, str. 24, 36, 39.

[16] Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 2, str. 43, 111, 147, 169. V knjižici danes najdemo vstavljen listič z devetimi latinskimi pesnitvami v verzih, vsaka pesem je imela po osem rimanih vrstic (Zinsmeister, *Tractatus ex Physica*, 2, str. 58–59).

ki so gotovo prišli prav dolenjskim ljubiteljem dobre kapljice. Žal je svoje pisanje zaključil tik preden se je bodočemu Napoleonovemu senatorju Volti posrečil znameniti poskus s katerim je odprl vrata sodobni elektrodinamiki.

Voltovim poskusom naklonjena znanstvena srenja v ilirski Ljubljani

Gruber je nesrečno končal v peterburškem požaru na predvečer Napoleonove združene Evrope, ki jo je ob Voltovih poskusih pomagal graditi glavni guverner Ilirskih provinc, vojvoda in dubrovniški maršal Auguste-Frédéric-Louis Viesse de Marmont (* 1774; † 1852); le-ta je Voltova dognanja spoznal pri svojemu zasebnemu učitelju kemije, Rafaelu Zelliju. Čar pravkar izumljene Voltove celice je obvladoval večino Marmontovega prostega časa; po 6 ur na dan ga je skozi čeri anatomije vodil kirurg Fabre,[17] ki mu je po poškodbi roke v bitki pri Arapilèsu rešil roko ali kar življenje. Marmont je dne 16. 11. 1809 prispel v Ljubljano kot generalni guverner Ilirski provinc. V začetku leta 1811 se je vrnil v Pariz;[18] njegovi soprogi se je Ljubljana zamerila[19] zavoljo kapucinskega meniha, ki je v govorniški ihti zavrgel ponečeden robček na njeno razgaljeno nedrje med pridigo v ljubljanski kapucinski cerkvi. Marmont je ob slovesu podaril Kersnikovemu kabinetu ljubljanskih Centralnih šol obsežen laboratorij, ki ga je postavil v škofijski palači[20] ob pomoči zelo spretnega glavnega armadnega farmacevta Paisséja; veliko je porabil za opremo s fizikalnimi pripomočki za raztapljanje vred.

Sposoben kemik grof Vincent Dandolo (* 1758; † 1819) je sovražil Marmonta in spletkaril proti njemu; iz Benetk se je preselil v habsburški Milano in ostal član tamkajšnjega velikega sveta do leta 1799. Leta 1804 se je povzpel na položaj generalnega guvernerja Dalmacije, med letoma 1809–1813 pa je bil beneški senator. Njegovi židovski ded je sprejel katoliško vero; priselil se je iz Bizanca in si privoščil sorodstvo z beneškim dožem.[21] Dandolov sin Tulio Dandolo je v svojih spominih poročal o Marmontovem navdušenju za kemijo; vabil ga je k poskusom, Tulio pa se je otroško čudil uspehom. Marmonta je presenetilo močno segrevanje žveplene kisline po mešanju z vodo v določenem razmerju; toploto je skušal stehtati, navidezni uspeh pa je štel za pomembno lastno odkritje. O dosežkih je obvestil znamenitega *sanscoulota* Monga grofa de Pélouse (* 1746; † 1818); le-ta ga je nejeverno zavrnil, saj je že Lavoisier

[17] Marmont, *Mémoires du Maréchal*, str. 125–126; Marmont, Baras, *Iz memoara maršala Marmonta*, str. 86, 250.

[18] Boudon, *Marmont, gouverneur général*, str. 226, 231.

[19] Kovač, *Najbogatejši Kranjec*, str. 281.

[20] Zelli, *Registre de correspondance*; Polec, *Razvoj višjega šolstva*, str. 37–38; Jozelj, Pouk kemije, str. 43; Kersnik, *Inventaire des objects*, str. 10.

[21] Marmont, Bulinge, *Avec Bonaparte*, str. 242.

zagotavljal, da flogiston oziroma toplota nimata teže. Marmont je to spregledal, saj je »nepotrebna« Lavoisierjeva glava odletela že v njegovih študijskih dneh. Nadaljnji ljubljanski poskusi so kljub Mongevim dvomom utrjevali Marmontovo prepričanje. Ko se je Marmont vrnil v Pariz leta 1811 ali med dopustom marca 1810, je takoj obiskal Monga, Laplaca in Bertholetta. Dali so mu vedeti, da je na pragu velikega odkritja, če je pravilno ugotovil dejstva. Skupaj so obiskali Politehniko kjer je Gay-Lussac ponovil ljubjanski poskus; ob tej priložnosti je Marmont prvič videl Aleksandra von Humboldta, ki ga je pozneje dobro spoznal. Žal je Gay-Lussacov poskus ovrgel vsa Marmontova ljubljanska upanja, kar je ubogega vojvodo povsem dotolklo. Gay-Lussac ga je blagohotno nagovarjal naj nikar ne opusti nadaljnjega raziskovanja, vendar Marmont napačnim domnevam ni hotel dodati še trdoglavosti; pozneje se ni več šel učenjaka, saj je ugotovil, da je zanj treba več časa in celega človeka.[22] Raje je opustil ljubljanska znanstvena stremljenja in je nekaj zimskih mesecev prebil v veselem Trstu.

Marmont se je pustil zapeljati posebnostim slovenskega krasa. Opazoval je kako so v Idriji lovili uporabne hlape živega srebra.[23] Med Postojno in Ljubljano si je blizu Kobenclovega gradu (Jama ali Planina) ogledal izvir reke iz planine, ki ponikne in nato tvori Ljubljanico. Ko je na droban vlažen pesek (Postojnske) jame vrgel desko, se je slišalo kot topovski strel. Obiskal je Cerkniško jezero in pojasnil njegovo presihanje s podzemnim jezerom izoliranem ob nizkem vodostaju. Po stiku nadzemno jezero izgine v nekaj urah; predpostavil je stalno razmerje med količino jezerske vode in ponori, skozi katere odteka. Cerkniško jezero ga je spominjalo na dalmatinske ponikalnice, ki poleti povsem izginejo. Arago je pisal o Cerkniškem jezeru in ribolovu ob njegovih poplavah[24] podobno kot Marmont, pred njima pa Kircher, Valvasor ali Gruber. Marmont je razmišljanja svojih predhodnikov dobro poznal; navajal je Valvasorjev (1687) obisk Cerkniškega jezera in Valvasorjev pogovor brez haska s postojnskim jamskim ribičem turjaškega kneza Janeza Vajkarda.[25]

Marmont je leta 1810 zasnoval ljubljanski botanični vrt. Ustanovil je dve centralni šoli v Ljubljani in Zadru; njun pouk podprt s številnimi štipendijami je zajemal latinščino, francoščino, matematiko in fiziko. Ilirsko nadaljevalno šolstvo je postavil na noge s stroški borih 250.000 frankov.[26] Dedič Janeza Vajkarda, knez Viljem I. Turjaški, je gostil Marmontove lovske izlete na svoji kočevski posesti; Francozi so se sramotno bali streljati medvede, kar je bilo na Kočevskem mala malica. Marmontovim spremljevalcem je šel bolj od rok lov na

[22] Marmont; Baras, *Iz memoara maršala Marmonta*, str. 194–195; Marmont, *Mémoires du Maréchal*, str. 446–447.

[23] Marmont; Baras, *Iz memoara maršala Marmonta*, str. 192.

[24] Arago, *Annuaire du bureau*, str. 210.

[25] Marmont; Baras, *Iz memoara maršala Marmonta*, str. 193; Marmont, *Mémoires du Maréchal*, str. 441–442.

[26] Marmont; Baras, *Iz memoara maršala Marmonta*, str. 86, 250.

divjega prašiča, ki je na Kranjskem nosil pridih nevarnosti; ne nazadnje je zavdal celo Valvasorjevemu mladostnemu poveljniku Nikoli Zrinskemu. Knez Moritz Johann Liechtenstein (* 1775; † 1864), poznejši vzgojitelj Napoleonovega sina in upravnik dvorne knjižnice, je obiskal Marmonta kot eden vodilnih delničarjev podjetja *Louisen-Strasse* za (Argonavtsko) cesto Lujziano od Karlovca do Rijeke; avstrijski cesar je dovolil pobiranje cestnine, Marmont pa jo je odobril s svoje strani. Marmontu se je dunajska birokracija zdela obupno počasna; morda se je tako izognila napakam, vendar je dolgoveznost škodila po drugih plateh.[27]

Marmont je prvič srečal oficirja Napoleona kot študent topniške šole leta 1792; njun izpraševalec je bil sloviti matematik Laplace.[28] Napoleon se je po vrnitvi z Elbe leta 1814 v razglasu dne 1. 3. 1815 ostro obregnil ob Marmontovo izdajstvo *domovine in vladarja-dobrotnika, ki je spremenilo potek vojne*, saj se Marmont ni hotel pridružiti Napoleonovim *Stotim dnem*. Matematik Lazare Carnot je ostal zvest besedi dani Napoleonu;[29] premeteni Marmont je raje posrečeno sklepal, da ga je cesarjev odstop odvezal prisege.

Cauchy snuje optične teorije pod goriškim Soncem

Z Napoleonovo polomijo in Marmontovo nezvestobo seveda ni bilo na mah konec francoskih znanstvenih obiskov pri Slovencih: kralj matematikov Cauchy je namreč podaril našim prednikom dve leti svojega plodnega bivanja v Gorici med vzgajanjem slamnatega prestolonaslednika vojvode de Bordeauxa. Franc Močnik se je morebiti seznanil s Cauchyjem po priporočilu sicer mnogo bolj liberalnega Poljaka Schultza pl. Strassnitzkega, ljubljanskega profesorja matematike in astronomije, ki mu je Prešeren bržkone namenil verze *Zvezdogledom*; vezi med Poljaki in Francozi so bile od nekdaj močne.

Močnik je v Gorici leta 1839 v sto strani dolgi dunajski knjigi objavil svojo prvo in edino znanstveno raziskovalno matematično razpravo o novem Cauchyjevem postopku za številsko reševanje enačb z eno neznanko, ki je bila njega dni še novost.[30] Novo področje sta razvijala Gauss in Cauchy leta 1837; Cauchy je že leta 1813 na politehniki v Parizu objavil postopek za splošno določanje števila pozitivnih in negativnih realnih korenov enačbe poljubne stopnje, ki ga je leta 1817 razširil na imaginarne korene. Močnik je Cauchyjev splošni prijem med prvimi predstavil v nemškem jeziku v dostopnejši obliki, morda kar po lastnoročnem Cauchyjevem naročilu.

---

[27] Marmont; Baras, *Iz memoara maršala Marmonta*, str. 188, 267.
[28] Marmont, Bulinge, *Avec Bonaparte*, str. 44–45.
[29] Marmont, Bulinge, *Avec Bonaparte*, str. 15, 101.
[30] Valson, *La vie*, 2, str. 79; Alfonsi, *Étienne Bézouit*, str. 212–215, 276.

Močnik je bil v času srečanja s Cauchyjem pol mlajši od njega, star komaj četrt stoletja. Le dobro leto je dopolnil v znameniti očetovi gostilni v Cerknem, ko je Cauchy že postal nesmrtni akademik v Parizu. Ob matematiki ju je družilo predvsem skrajno desno politično prepričanje. Med Močnikovim študijem v Ljubljani je Janez Krstnik Kersnik, ded liberalnega pisatelja Janka Kersnika, izdal prvo ljubljansko geometrijo. Profesor Kersnik je na konec svoje knjige postavil prelepe geometrijske slike; za zaključek je priobčil pravilne like s katerimi se je nekaj let pred njim ubadal Cauchy. Prav v času izida Kersnikove knjige se je Cauchyju zgodila julijska pariška revolucija, ki ga je pognala od doma in ga po dobrih šestih letih popotovanj po evropskih prestolnicah pripeljala v Gorico.

Kersnik je bil pač prijazen a ne pretirano učen mož v primerjavi s sodelavcem, ljubljanskim licejskim profesorjem matematike Schulzom pl. Strassnitzkim; le-ta je objavil več odmevnih razprav in knjig, ki so pritegnile pozornost velikega Cauchyja. S pomočjo »živega računalnika« Johanna Martina Zachariasa Daseja je presegel pol stoletja staro Vegovo rekordno število točnih decimalk števila π. Seveda nam je po svoje žal, da je nekdanji ljubljanski profesor Schulz tako premagal nekdanjega Gruberjevega ljubljanskega študenta Vego; vendar pa je rekord slej-ko-prej nekako ostal Kranjski. Z malce samoljubnega pretiravanja bi zgodovino računanja števila π v 19. stoletju lahko imenovali kar slovensko ali kvečjemu slovansko; to pa je gotovo naredilo vtis celo na samega Cauchyja, kralja tedanje matematike, ali pa vsaj sovladarja ob Nemcu Gaussu. Cauchy je občudoval hitre računarje med katerimi je bil najboljši Dase, ki mu resda niso dišale matematične teorije v Schulzovi predavalnici.[31]

Schulzov pomočnik na ljubljanski katedri za matematiko je leta 1831 postal Karl Hummel z Moravske; leta 1837 je napredoval v profesorja osnov matematike v prvem letniku ljubljanskega liceja, med letom 1850 in 31. 5. 1867 pa je vodil katedro za fiziko univerze v Gradcu. Leta 1842 je v zanimivem učbeniku posvetil dvaintrideset strani Cauchyjevim in drugim teorijam enačb, vendar ni bil raziskovalec Schulzove ali celo Cauchyjeve ravni.

Tedanji kranjski matematiki pravzaprav niti niso bili tako daleč od bližča božanskega Pariza. Politika je bila pač nekaj drugega. Liberalni delegat frankfurtskega parlamenta po marčni revoluciji Schulz je bil daleč od okopov glavnega jezuitskega podpornika Cauchyja, ki je prisegal na pedagoške ideje slovenskega jezuitskega generala Gabrijela Gruberja in Gruberjevega peterburškega ministranta grofa Josepha Marie de Maistra. Mladi Močnik je bil Cauchyjevim pogledom na tesno sodelovanje cerkve v šolstvu veliko bliže: študiral je bogoslovje in ni zašel v narodnostno obarvano Slovansko društvo, ki bi ga utegnilo očrniti pri presvetlem cesarju Francu Jožefu. Ob uvedbi Bachovega absolutizma je tako minister za uk in bogočastje, grof Thurn, prav profesorja nekdanje jezuitske

[31] Ahrens, *Mathematiker-Anekdoten*, str. 2–3.

univerze v Olomoucu, Močnika, po cesarskem ukazu z dne 13. 12. 1850 zaprisegel dne 21. 11. 1851 kot šolskega svetnika in nadzornika za ljudske šole na Kranjskem. Cesarski ukaz o ustanavljanju in sestavi deželnih šolskih oblasti z dne 24. 10. 1849 je bil namreč zelo občutljiv na narodnostne zdrahe, ki bi med marčno revolucijo kmalu zapele navčka monarhiji.[32] Po novem šolskem zakonu objavljenem dne 25. 5. 1868 je Močnik leta 1869 postal deželni šolski nadzornik prve stopnje za Štajersko; vendar je že po dveh letih zaradi domnevnih zdravstvenih težav zaprosil za upokojitev. Seveda je bila to le pretveza; ostarelemu šolskemu nadzorniku Močniku, njegovemu varovancu in rojaku Mihaelu Peternelu ali Bleiweisovemu krogu novi »brezverski« liberalni šolski zakon nikakor ni šel v račun, ko je namesto cerkvenih nadzornikov postavil posvetne.[33] Labodji spev cerkvenega nadziranja habsburških šol je bil greh proti kateremu se je Cauchy podobno brez uspeha bojeval četrt stoletja prej v Franciji. Ob upokojitvi je cesar odlikoval Močnika z redom železne krone tretjega reda in mu tako za tolažbo omogočil napredovanje v naziv viteza. Cauchy je svojo kri še bolj pomodril: z goriškim poučevanjem porednega kraljeviča si je prislužil prestižni naslov barona.

Zaključek

Sprehod od časov humanistov tik pred Kopernikom do Marčne revolucije je pokazal, kako smo Slovenci gostili zavidanja vredne ume tistih dni in obenem sami odhajali sosedom v vas z najboljšim znanjem, kar ga je zraslo pod slovenskimi gorami. Te migracije so nas vpele v evropski prostor, nam veliko dale in po svoje marsikaj vzele. Žal so narodnostni boji druge polovice 19. stoletja nekoliko zameglili dosežke neslovensko govorečih domačinov z danes slovenskega ozemlja zavoljo neljubih delitev med *naše in njihove*. Morda je sedaj priložnost, da na te škodljive zdrahe pozabimo in pod slovensko okrilje sprejmemo vsakega velmoža, ki se je s svojim umom znal dovolj odlikovati na danes slovenskih tleh? Pri prilaščanju narodne znanstvene preteklosti mora obveljati znani *tujega nočemo, svojega ne damo* oplojen s prirejenim *Turjačanov vakuum in Cauchyjeva Gorica – naša so pravica*.

[32] Schmidt, *Zgodovina šolstva* 3, str. 22–23; Winter, *Revolution*, str. 167.
[33] Schmidt, *Zgodovina šolstva* 3, str. 250, 256.

Dodatek

Preglednica 1: *Pomembnejši matematiki in astronomi slovenskega rodu ali rojeni na slovenskem etničnem ozemlju, ki so delovali v tujini pred Prvo svetovno vojno.*

Ime	Čas delovanja	Kraj delovanja
Herman Koroški	1135–1143	Španija, Francija
Bernhard Perger	1464–	Dunaj
Andrej Perlah	1520–1551	Dunaj
Klemen Kukec	1530–	Dunaj
Jakob Strauss	1552–1571	Dunaj, Padova
Rafael Kobencl	1599–	Gradec, Dunaj
Andrej Kobav	1616–1649	Gradec
Andrej Zergol	1623–1630; okoli 1635–1640	Gradec, Dunaj (1639–1642 triletni tečaj filozofije s fiziko), Millstatt
Janez Krstnik Cruxilia (Cruxillia)	1650–	Gradec, Dunaj
Ernest Vols (* 1651 Radgona; SJ; † 1720 Dunaj)		Linz, Dunaj
Franc pl. Breckerfeld	1721–1722 Trnava; 1723, 1728–1733 Košice, 1724–1725 Gradec	Matematik v Trnavi, Košicah in Gradcu; 1734–1744 astronom v Cluju
Janez Jakob Olben	1702–	St. Florijan pri Linzu
Giuseppe Tartini	1710–	Assisi, Padova
Marko Sadnig (Sodnig, * 1729 kras na Kranjskem; † 1800 Padova)	1759–1784	Padova
Avguštin Hallerstein	1742–1774	Peking
Gian Rinaldo Carli	1739–	Padova, Milano
Karl Tirnberger	1764–1771	Gradec; 1771–1773 Banská Štiavnica
Franc Ksaver Novagk (Nowack, * 2. 11. 1748 Ljubljana; SJ 18. 10. 1765 Dunaj; † 12. 12. 1804 Polock)	Okoli 1780–1804	Vitebsk, 1802–1804 Polock
Jurij Vega	1780–1802	Topniška šola Dunaj in zahodnonemška bojišča
Franc Močnik	1846–1851	Lvov in Olomuc; 1860– Gradec
Julij (Ferdinand) Brunner (* 1826 Kočevje; OFM 1845; † 1900 Pazin)	1856–1900	Pazin, profesor matematike in botanike
Franc Hočevar		Dunaj, Innsbruck 1879–1891, Brno, Gradec
Vrečko (Wretscko)	1874–1885	Brno
Ivan Tušek	1869–1877	Zagreb, višja realka
Ivan Benigar	1872–1876	Vinkovci, nato gimnazija Zagreb

Ime	Čas delovanja	Kraj delovanja
Josip Križan	1867–1869	Gimnazija Požega; 1869–1900 Varaždin
Anton Derganc	1890–	Matematik in fizik Gimnazije Dunaj
Andrej Senekovič	1870–1873	Gradec
Anton Černivec	1894–1895	Gimnazija Pulj (Pula)
Josip Plemelj	1900–1919	Černovice, Dunaj
Josip Reisner	1900–1904	Suplent matematike in fizike v 8. dunajskem okraju, Gimnazija Josefstadt
Rihard Zupančič	1904	Nemška realka Praga; 1905 realka Dunaj; docent na Dunajski tehniki do 1918

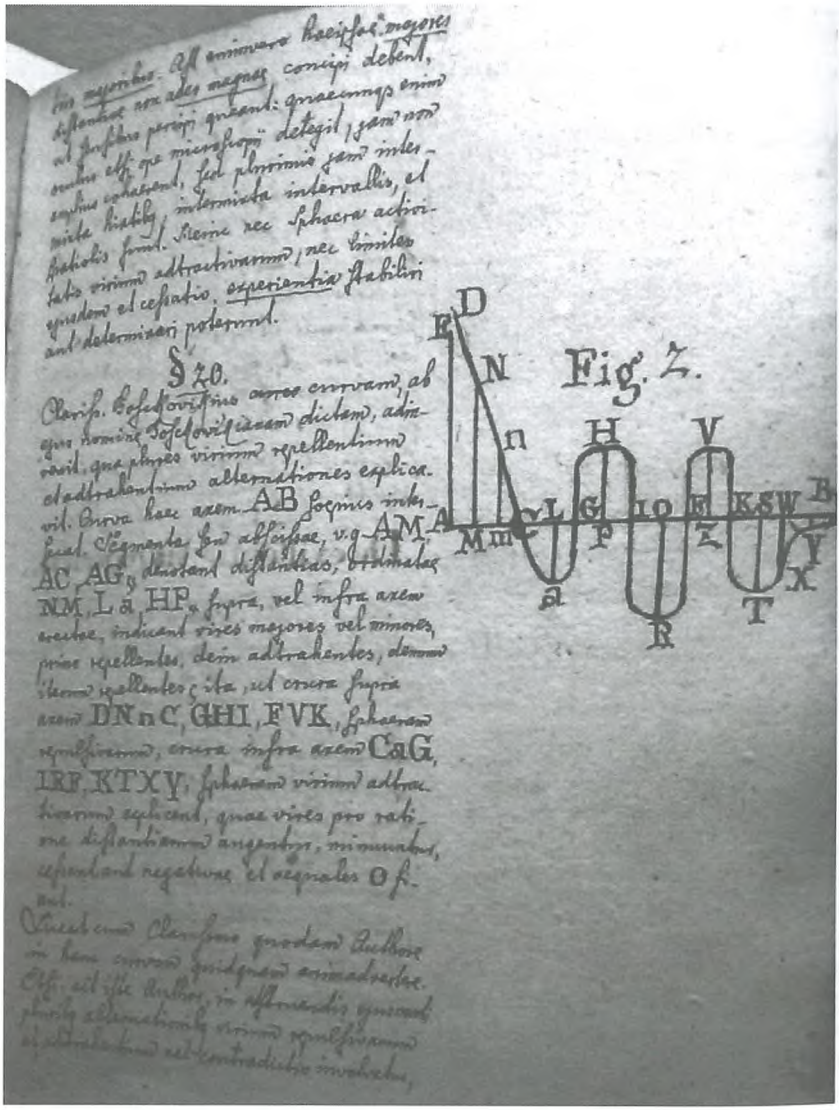
Preglednica 2: *Slovenski fiziki v tujini pred Prvo svetovno vojno.*

Ime	Poučeval in raziskoval	Ustanova
Ivan Žiga Popovič	1753–1766	Dunajska univerza, pred tem na Nemškem
Gabrijel Gruber	1784–1805	Mogilev, Polock, Peterburg
Gurnig	1857 uradnik na železnici	Gradec
Anton Šantel	Okoli 1868, F, računstvo v tretjem pripravljalnem razredu namesto obolelega S. Šubica in oženjenega Borštnerja[34]	Trgovsko-obrtna zasebna akademija Gradec
Ivan Stožir	1857–1891	Realka Zagreb
Blaž Kocen (Kozenn)	Potrjen 1854.[35] 18. 7. 1858–1871 fizika, matematika, zgodovina	kartograf, Nemška Višja gimnazija Olomuc (1860–1868), Dunaj
Joh. Vinkovič (* 24. 6. 1822 Dedenic na Štajerskem)	nastavljen 25. 5. 1855, 1860–1866 matematika in fizika	Višja Gimnazija Vinkovci
Vincenz Adam (* 1827 Friedberg na Štajerskem)	Potrjen 1852, matematika, fizika	Višja gimnazija Brno 1860–1868
Viktor Mihailović (* 4. 12. 1828 Ljubljana)	nastavljen 15. 9. 1857, 1860–1868 naravoslovje, matematika, fizika	Frančiškanska gimnazija Pazin
Jakob Bratkovič (* 1829 Šentjur na Štajerskem)	potrjen 1856, 1860–1868 matematika in fizika	Višja realka Brno
Josip Jevšenak (* 4. 3. 1831 Šentjernej na Štajerskem)	Potrjen 20. 9. 1858, 1860 matematika in fizika	Višja gimnazija Pančevo
Kajetan Dittl (* 10. 5. 1832 Ljubljana)	potrjen 24. 11. 1856, 1860–1868– matematika in fizika	Višja ogrska realka Hradisch na Moravskem
Simon Šubic	1869–1902	Univerza Gradec
Jožef Stefan	1870–1893	Univerza Dunaj

[34] Šantel, *Zgodbe*, str. 439–441.

[35] Dassenbacher, *Mittelschulen*.

Ime	Poučeval in raziskoval	Ustanova
Simon Kos	Potrjen 22. 12. 1863–1872, M. Pupinov učitelj fizike in matematike[36]	Vojvodina – Višja realka Pančevo
Ignac Klemenčič	1877–1901	Univerza Gradec, Innsbruck
Albin Belar	1890–1896	Pomorska akademija Reka
Heinrik Schreiner	1891 matematika in fizika	Zasebna frančiškanska gimnazija v Bolzanu na Tirolskem
Fran Čadež	1907 suplent	Dunajski centralni meteorološki zavod

Slika 3: *Zinsmeisterjeva skica Boškovićeve krivulje, ki je očitno ostala temelj pouka fizike še dolgo po Boškovićevi smrti (Zinsmeister, Tractatus ex Physica, 2: 23). (Z dovoljenjem Mirana Špeliča, OFM).*

Viri in literatura

Viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije v Ljubljani

AS 1052, Žiga Zois, Posebno udejstvovanje.

ZAL – Zgodovinski Arhiv, Mestni trg 27, Ljubljana.

ZAL. Akc. fond 1, arh. enota 53, Kersnik, Janez Krstnik, Inventaire des objects existantes dans le Cabinet de Chimie et de Physique des écoles centrales à Laibach. 1811, Nepaginirano.

NUK – Narodna in univerzitetna knjižnica v Ljubljani.

NUK. rokopisni oddelek, Ms. 1467, Zelli, Rafael, Registre de correspondance. VII. 1811.

FSLJ = Frančiškanski samostan v Ljubljani.

FSLJ, Rokopis 1 d 48, Zinsmeister, Theoph, Tractatus ex Physica. 1799.

Literatura

Ahrens, W., *Mathematiker-Anekdoten*. Leipzig/Berlin: B. G. Treubner, 1920.

Alfonsi, Liliane, Étienne Bézouit: Analyse algébrique au siècle des lumières. *Revue d'histoire des mathématiques*. 14/2, 2008, str. 211–287.

Arago, Dominique François Jean, *Annuaire du bureau des longitudes,* 1854, str. 210.

Bacon de Verulam, Francis, *De sapientia veterum liber*. Londini: Robert Barker, 1609; Angleški prevod Sira A. Gorgesa: *The Wisdom of the Ancients*; *Tractatus de Fontibus Juris – Exemplum portionis doctrinal de occasionibus sparsis, ex parabolas Solomonis*; *De Places of perswasion and disswasion; of the Colours of Good and Civil* (a fragment), 1619. Prevod teh treh esejev: *Francisci Baconis Grafens von Verulamio, (wieland Englischen Reichkantzlers ...) Fürtrefflicher Staats=Vernunfft und Sitten-Lehr-Schriften. I. Von der Alten Weißheit. II. Etliche Einrahtungen, aus den Sprüchen Solomonis. III. Die Farben (oder Kennzeichen) des Guten und Bösen. Uberzetzet durch Ein Mitglied der Hochlöblichen Fruchtbringenden Gesellschaft den Unglücklichen* (Johann Wilhelm grof Stubenberg). Nürnberg: Michael Endter, 1654 (186 strani, 12°, s posvetilom Janezu Vajkardu Turjačanu).

Boudon, Jacques Oliver, Marmont, gouverneur général des Provinces illyriennes. *Napoleon na Jadranu. Napoléon dans l'Adriatique* (ur. Šumrada, Janez). Koper/Zadar: Annales, 2006, str. 221–232.

Dassenbacher, Johann (ur.), *(Schematismus) Mittelschulen der im Reichsrare vertreten Länder und der Militärgränze*. II. Znaim, 1868.

Epp, Franc Xaver, *Problemata Electrica*. Vienna, 1772; Ponatis: *Problemata Electrica publicae disputatione proposita a P. Franc Xav. Epp S. J. in electorali Lyceo Monacensi Professore Physices p.o. Defentibus Benedicto Knilling, Josepho Hall, Joseph Widman*. Monaci: Joannis Nep. Friz, 1773.

Guericke, Otto von, *Neue »Magdeburgische« Versuche über den leeren Raum*. Leipzig, 1986.

Imhof, Maximus, *Institutiones physicae*. Monachii: Lentner, 1797.

Jančar, Drago, *Katarina, pav in jezuit*. Ljubljana: Slovenska matica, 2000.

Jozelj, S., Pouk kemije na Slovenskem do prve svetovne vojne. *Šolska kronika*. 25, 1992, str. 38–47.

Kircher, Athanasius, *Oedipus Aegyptiacus Tomi secundi Pars altera* ... Romae: Vitalis Masscardi, 1654.

Kovač, Tita, *Najbogatejši Kranjec*. Ljubljana: Cankarjeva Založba, 1979.

Marmont, Auguste-Frédéric-Louis Viesse, *Mémoires du Maréchal duc de Raguse de 1792 a 1841*. 3. izdaja, 3. del. Paris: Perrotin, 1857.

Marmont, Auguste-Frédéric-Louis Viesse; Baras, Frano, *Iz memoara maršala Marmonta / Ilirske uspomene 1806–1811 / (Dubrovnik, Boka Kotorska, Dalmacija, Civilna in Vojna Krajina, Koruška i Kranjska u doba stvaranja Napoleonovih provincija)*. Split: Čakavski sabor, 1977.

Marmont, Auguste-Frédéric-Louis Viesse; Bulinge, Philippe, *Avec Bonaparte / Livres I, II, III, IV, V des Mémoires de Marmont / Édition établie, présentée et annotée par Philip Bulinge*. Paris: Arléa, 2004.

Polec, Janko, *Razvoj višjega šolstva*. Ljubljana, 1929.

Schmidt, Vlado, *Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem*. 3. del. Ljubljana: DZS, 1988.

Šantel, Anton, *Zgodbe moje pokrajine*. Ljubljana: Nova revija, 2006.

Valson, C.-A., *La vie et les travaux du baron Cauchy, membre de l'Académie des sciences*. 2. del. Paris: Gauthier-Villars, 1882–1884.

Vrhovec, Ivan, *Zgodovina Novega mesta*. Ljubljana, 1891.

Winter, Edward, *Revolution, Neoabsolutismus und Liberalismus in der Donaumonarchie*. Wien: Europa Verlag, 1969.

Dragica Čeč

Odnos do mobilnega dela prebivalstva od 18. stoletja dalje na primeru glavnih deželnih vizitacij

ČEČ Dragica, dr., asist., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, dragica.cec@zrs.upr.si.

Za razumevanje migracijskih gibanj v 18. stoletju in njihovega omejevanja s pomočjo različnih pravno-upravnih ukrepov, je zelo pomembno poznavanje ukrepov, ki so jih oblasti na različnih ravneh udejanjale na področju urejanja problematike revščine in javne socialne oskrbe oziroma so jih s temi področji neposredno povezovale. Zdi se, da je tako utemeljevala njihovo pogosto pretirano rigoroznost. Glavne deželne vizitacije, neke vrste preiskave celotnega ozemlja monarhije, ki se sicer zelo počasi in z velikimi problemi uveljavile od 20. let 18. stoletja, so povezane z organiziranimi splošnimi ali posamičnimi odgoni tujcev in revežev. To pravno sredstvo spremeni odnos do vsega mobilnega prebivalstva, saj do določene meje oblasti še bolj kriminalizirajo ali vsaj negativno družbeno zaznamujejo njihova ravnanja.

Ključne besede: pravna sredstva, revščina, 18. stoletje, mobilnost, kriminalizacija, družbena zaznamovanost.

Uvod

Za razumevanje migracijskih gibanj v 18. stoletju in njihovega omejevanja s pomočjo različnih pravno-upravnih ukrepov, je zelo pomembno poznavanje ukrepov, ki so jih oblasti na različnih ravneh udejanjale na področju urejanja problematike revežev in javne socialne oskrbe oziroma so jih s področjem urejanja problemov revščine neposredno povezovale in tako hkrati utemeljevala njihovo rigoroznost. Glavne deželne vizitacije, ki se kot kontinuirano pravno sredstvo nadzora nad javno varnostjo, reveži, popotniki in kriminalci uveljavijo v začetku 18. stoletja, predstavljajo osrednjo tematiko prispevka. Schwerhoff celo zapiše, da so bile glavne deželne vizitacije »uvedene v velikem stilu«.[1] Na podlagi preučevanja glavnih deželnih vizitacij lahko trdimo, da so mobilnost prebivalstva v 18. stoletju najbolj načrtno urejali ravno ukrepi, ki so bili sprejeti na področju javne varnosti. Javna varnost pa je predstavljala glavno polje v doseganju blagostanja države kot najvišjega političnega cilja monarha, zlasti

[1] Schwerhoff, *Vertreibung*, str. 65.

v kameralistični teoriji, ki je imela velik vpliv na Habsburški dvor.[2] Ukrepi na področju javne varnosti so bili tesno povezani tudi s problemom beračenja in revščine.[3] Glavne deželne vizitacije predstavljajo tisti del ukrepov, ki so bili namenjeni socialnemu nadzoru nad populacijo, in so bili že zaradi svoje narave tudi represivni. Ko torej preučujemo ukrepe za obvladovanje revščine, v bistvu preučujemo ukrepe za dobrobit skupnosti v smislu merkantilistične teorije dobre policije in hkrati preučujemo oblike in načine omejevanja in nadzorovanja migracij v novoveških skupnostih. Pri preučevanju pravnega sredstva deželnih vizitacij torej ne preučujemo načinov, kako je država poskušala pridobiti dovolj delovne sile za določeno delo, niti demografskih sprememb, ki so se zgodile v 18. stoletju, ampak predstavljamo sredstvo, s pomočjo katerega je absolutistična monarhija poskušala nadzorovati prostorsko mobilnost prebivalstva. Ukrep sodi tako na področje politike do tujcev kot na polje politike do revežev, saj sta obe polji merkantilistično-kameralistične doktrine med seboj zelo povezani. Politika do obojih pa je bila do določene mere povezana z novimi ekonomskimi priložnostmi in z razvojem določenih tipov proizvodnje. Mnogi reveži so bili tujci in tudi domače reveže so različni državni teoretiki vključevali v različne ideje, s katerimi so poskušali na eni strani zagotoviti poceni delovno silo za manufakture[4] in na drugi strani zagotoviti čimbolj efektivno socialno oskrbo. Nadzorovanje prebivalstva je bilo pomembno tudi pri zagotavljanju dovolj velikega števila za vojsko sposobnih rekrutov,[5] kar je bilo ob novem načinu vojskovanja v 18. stoletju še kako pomemben aspekt nadzorovanja populacije.

Mobilnost prebivalstva v nobeni zgodnjenoveški družbi, skupnosti ali kulturnem okolju ni bila odvisna samo od revščine posameznika, ki se je odločil za tak korak, niti ni nujno, da ga je spodbudila, niti niso bili med mobilnim delom prebivalstva samo reveži. Mobilnost je bila odvisna od ekonomije dela, od življenjskega cikla posameznika in hišnega gospodinjstva, od posameznikovega iskanja priložnosti v življenju, od njegovih mentalitetnih okvirjev in spodbud, od ekonomske konjukture ter tudi od prehajanja prebivalstva z okolja z nižjo produkcijo v prostor z višjo produkcijo in tudi od kriz oziroma splošne krize, od narave posameznih oblik dela in nenazadnje od prostora, v katerem je živel posameznik. Na poti, stezi ali cesti so popotniki[6] srečevali velike trgovce, tovornike in od začetka 18. stoletja tudi furmane. Če so ti še pripadali socialnim skupinam, ki so bile stalno naseljene, so se med popotniki znašli tudi obrtniški vajenci,

[2] Stolleis, *Geschichte des öffentlichen Rechts*, str. 383.

[3] Podobno mnenje, ki je omejeno zgolj na analizo odgonov zastopa tudi, ki razume odgone kot: »sredstvo, ki ga nadzoruje država, in s katerim nadzoruje in omejuje bivanje podložnikov (*Schub und Heimatrecht*, str. 240).

[4] Stekl, *Österreichs Zucht* str. 10–39; Sedmak, *Aktuelle Tendenzen*, str. 18–22.

[5] O pomenih vojaških konskripcij glej: Tantrer, *Ordnung*; Hohedlinger, *der grösste Teil.*

[6] O topologiji potujočega dela prebivalstva, ne samo srednjeveškega glej: Schubert, *Arme Leute*; van Dülmen, *Unehrliche*; Scheutz, *Ausgesperrt und gejagt;* Fontaine, *Pedlars.*

nameščenci, uslužbenci, odpuščeni vojaki, romarji, invalidi, berači, dekle in hlapci, kramarji, trgovci, mali obrtniki, igralci, poklicni zabavljači, pa tudi »grand turisti« in avanturisti. Njim so se v času slabe gospodarske konjukture (zvišanja cen in padca mezd[7]) in po njej pridružili delavci v mestih in obubožani kmetje, čeprav je treba upoštevati tudi okoliščino, da je del kmečkega prebivalstva obubožal tudi v času ugodnih gospodarskih in klimatskih okoliščin.[8] Mnoge migracije so bile povezane s ciklično naravnanostjo podeželskega in mestnega dela. Od 18. stoletja dalje se je mobilnost družbeno nevplivnih skupin še bolj kot prej povezovala z negativno konotirano besedo postopaštvo. Termin je v različnih okoliščinah dobival dodatne negativne elemente, ki so postopače označevali kot reveže[9] in kriminalce. Za mnoge skupnosti je bilo namreč značilno, da precejšen del prebivalstva ni imel stalnega bivališča, zato se je pogosto selil. V zgodnjem novem veku praviloma negativno dojet termin postopaštvo je torej označeval prakse ljudi, ki so čisto legitimno iskali priložnostna dela v ekonomiji priložnosti (Economy of makeshifts),[10] saj je tak način preživetja predstavljal nujni del vsakdana mnogih posameznikov v podeželskih in mestnih skupnostih. Postopaštvo je bilo torej sestavni del vsakdanjika zgodnjenovoveških skupnosti. Vrste in načini dela kot preživetvene strategije oziroma taktike[11] pa so bili v zgodnjenovoveški ekonomiji pogosto odvisni tudi od klimatskih, gospodarskih in socialnih sprememb. A kljub temu so različne oblasti na različnih ravneh že od srednjega veka dalje na specifične načine omejevale mobilnost prebivalstva in hkrati uvajale različne začasne ali sistematične ukrepe za njihov nadzor.

Osnovno tezo o povezavi ukrepov nadzora nad revščino in mobilnostjo potrjuje več značilnosti vsakdanjega življenja v novem veku in značilnosti novoveške družbe. Najprej jo potrjuje splošno ekonomsko stanje prebivalstva. V novoveških skupnostih je pragu revščine živelo od deset do 15 procentov prebivalstva in ta delež je večji od deleža tistih, ki so uživali neko obliko javne podpore za reveže. Jütte je na podlagi seznamov odgnanih ljudi ugotovil, da je delež postopačev, torej mobilnih prebivalcev, ki so bili praviloma brez vsakršnega premoženja, predstavljal celo 10 procentov celotne populacije.[12] Tem je treba prišteti delež tistih, ki so živeli na pragu revščine oziroma jih je ta v določenih

[7] Temeljno delo, ki pa nekoliko preozko išče vzroke za obubožanje prebivalstva zgolj v povečanju števila prebivalstva, draginji in zmanjšanju mezd, je zagotovo delo: Abel, *Hungerkrisen und Massenarmut*.

[8] Poleg demografskih, gospodarskih, agrarno-tehnoloških in epidemoloških so prav klimatske spremembe dejavnik, ki je lahko vplival na povečanje revnega dela prebivalstva (Hunecke, *Überlegungen zur Geschichte*, str. 480–488).

[9] Pri pojmovanju revščine kot socialnega fenomena je potrebno poudariti, da termin ne predstavlja neke sociološke konstante, ampak da gre za relativno pojmovanje, ki je odvisno od vsakokratnih kontekstov, kultur, časa in regije.

[10] Termin je uvedla: Hufton, *Poor in 18. century*.

[11] AS, AS-1, šk. 156, lit. A, VI, p. 1322, 3.3.1718.

[12] Jütte, *Bettelschube in der Frühen Neuzeit*, str. 61.

okoliščinah dokaj hitro prizadela. Že manjša ali večja kriza je namreč lahko povzročila splošno obubožanje in spodbudila začasne ali trajne migracije.[13] Za mestna okolja, za katera je na voljo več podatkov, raziskave kažejo, da je delež takega prebivalstva znašal od petdeset do petinsedemdeset odstotkov.[14] Na pragu revščine so se znašle različne družbene in poklicne skupine družbenih podslojev prebivalstva[15]: otroci, stari, vdove, posli, vajenci, mali obrtniki, kramarji, dninarji, delavci, mali kmetje, odpuščeni vojaki, pripadniki nečastnih poklicev, postopači, berači, skratka ljudje, ki niso bili sposobni akumulirati kapitala. Za podeželje so takšne ocene sicer težje dostopne, a tudi na podeželju je bila revščina velika. Zgovoren je primer švicarskega Langnauja, ki ga navaja Pfister, kjer je med leti 1751 in 1763 gospodinjstva ohranilo zgolj 42 procentov vseh ljudi, 23 procentov se jih je odselilo, 27 procentov pa jih je zamenjalo prostor bivanja.[16] Vpliv cikličnih kriz na začasno ali trajno obubožanje prebivalstva potrjuje tudi zgolj bežen pogled v prakso izvajanja določenih ukrepov za omejevanje števila revežev.[17]

V večstoletnem razvoju so bili ukrepi nadzorovanja mobilnosti v veliki meri odvisni tudi od razvoja družbe, ekonomske situacije, upravne in pravne teorije, ki je vplivala na načine vladanja in upravljanja z določenim suverenim področjem. Za samo razumevanje kompleksnosti povezav med mobilnim prebivalstvom in reveži je poleg značilnosti posameznih družbenih skupin in njihovega vsakdana nujno predstaviti širše okvire odnosa do revščine, zlasti ker v slovenskem znanstvenem prostoru o problematiki revnih še ni bilo objavljeno veliko znanstvenih razprav.[18] Pravno sredstvo, ki bo predstavljeno v pričujočem prispevku in ki združuje nadzor nad revščino in mobilnim delom prebivalstva, se idealno vključuje delitev odnosa do revščine, ki jo je v zgodovini odnosov do revščine utemeljil Huenecke,[19] četudi je v določenih aspektih odnosov med bogatimi in revnimi njegova definicija preozka. Postopoma lahko govorimo o vse večji kriminalizaciji revežev, ki je sicer značilna za vse tri stopnje spremenjenega odnosa do revščine, procesa, ki naj bi ga zamejeval izbruh velike kuge leta 1348. Sicer je že rimsko in pozneje bizantinsko pravo poznalo »prave« in »neprave«

---

[13] Prim.: Walter, *Hungermigationen*, str. 691–701.

[14] Zaradi obsega ljudi, ki so bili neposredno izpostavljeni revščini, ali jim je ta v določenih okoliščinah grozila, je za označevanje tako obsežnega dela (zgodnje)novoveškega prebivalstva moderni sociološki termin »marginalen« oziroma na »robu družbe« neprimeren. Še najbolj posrečen je termin nižjih družbenih skupin, ki ga je uvedel Michael Mitterauer (Mitteruaer, *Lebensformen*, str. 92–96).

[15] Schubert, *Arme Leute*, str. 234–254.

[16] Pfister, *Bevölkerungsgeschichte*, str. 48.

[17] Reiter, *Ausgewiesen*, str. 144.

[18] Prim.: Anžič, *Skrb za uboge*; Radics, *Die Wohltätigkeit*; Žmuc, *Tuji berači*; Otorepec, *Beraška značka*.

[19] Huenecke, *Überlegungen zur Geschichte*, str. 480–488. Med temeljnimi pregledi o zgodovini revščine še vedno sodijo dela: Jutte, *Poverty*, Geremek, *Usmiljenje*; Molat, *Poor*.

reveže, je pa omenjena vseevropska kriza zagotovo pospešila spremembo odnosa do njih in še bolj polarizirala delitev na tiste reveže, ki so upravičeni do določene podpore in tiste, ki do te podpore niso upravičeni. Četudi je sama kronologija posameznih faz v odnosu do revščine sporna, delitev vendarle odraža temeljne značilnosti delovanja države. Fazi zaostrenega odnosa do revežev, ki se je zgodil po letu 1348, je sledila faza komunalizacije, centralizacije, birokratizacije in racionalizacije, za katero naj bi bila značilna zlasti jasna pravila o tem, kdo je upravičen do podpore. Začetek omenjene faze sega v začetek 16. stoletja. Komunalizacijo ubožne oskrbe zaznamuje proces prevzema oskrbe revnih iz rok cerkvenih institucij v roke sekularnih oblasti, zlasti mest, v vseh evropskih kulturnih okoljih, tako protestantskih kot katoliških. Pod terminom birokratizacija oskrbe revnih pojmujemo zlasti načrtno vodenje razdeljevanja pomoči revnim. Norme so sicer določile precej jasna pravila, v praksi pa se zakoni niso izvajali tako sistematično, kot so bili zastavljeni. Na splošno je za vse zgodnjenovoveške zakone značilno, da je bilo njihovo izvajanje zelo težko, kar se pokaže predvsem skozi preučevanje prakse. Fazi racionalizacije in birokratizacije oskrbe revnih je sledila faza »delujoče« revščine, ki se je nekje zgodila v 17. in 18. stoletju, nekje pa že prej. Zlasti merkantilistični teoretiki so zagovarjali predpostavko, da je delo tisti vir, ki zagotavlja bogastvo države. Med neizkoriščenimi viri dela pa so seveda videli tudi revno prebivalstvo, za katerega so menili, da ne dela dovolj. Po drugi strani pa je bilo njihovo delo dojeto kot najcenejše. Zagovarjali so tudi tezo, da noben revež ne more biti reven, če je pripravljen delati. Na tej predpostavki je slonela kriminalizacija tistega dela revežev, ki naj ne bi bil upravičen do podpore drugih, ker je bil samo preveč len, da bi delal. Kriminalizacija revnih ni vedno nujno pomenila njihovega kaznovanja, ampak zgolj simbolično zmanjševanje njihove časti in posledično več težav pri iskanju dela.

Glede značilnosti upravnih ukrepov je bilo za prvi dve fazi odnosa do revščine in mobilnega dela prebivalstva značilno, da so bili načini in trajanje ukrepov pogosto odvisni od neposrednega povoda za uvajanje določenega sistema in nato njegove finančne in organizacijske vzdržnosti. Del ukrepov na prehodu iz srednjega veka v novi vek so mnogi avtorji interpretirali kot versko nevtralen odziv na rast populacije, urbanizacijo, spremenjene ekonomske razmere z razvojem ekonomskega kapitalizma in na drugi strani kot odziv na naravne nesreče in epidemije kot so bili najprej burbonska kuga, nato pa tifus in sifilis ter da so bili posledica številnih hudih lakot kot slabega vremena in slabih letin. V tretji fazi upravnega odnosa do revščine so se značilnosti ukrepov bistveno spremenile, saj so ukrepi postajali veliko bolj trajni, absolutistična država pa je počasi in s silnimi mukami uredila tudi birokratski aparat, ki je bdel nad izvajanjem zakonov.

Razdelitev odnosa do revežev v evropski zgodovini, ki jo je uvedel Huenecke, se opredeljuje na načine urejanja oblastega odnosa do revščine in njihovega

pravnega položaja, a se ne navezuje na impulze, ki so jo spodbudili, niti ne zajame celotne družbe in posameznikov, ki so vedno razvili specifičen odnos od revežev. Ta odnos pa ni bil nikoli odvisen samo od oblastnih impulzov. Za samo pojmovanje revščine in odnosa do nje je odnos posameznika in določenih družbenih skupin enako pomemben kot tipologija teoretičnih in pravno-upravnih sredstev. Omenjena delitev tudi ne opredeli značilnosti različnih verskih in filozofskih del. Tako še Antonio Ludovico Muratori v prvi polovici 18. stoletja zagovarja stališče, da je dobrodelnost tradicionalna krščanska vrednota in princip, ki v svojem bistvu pomeni več kot samo dajanje darov. Po njegovi interpretaciji radodarnost ni povezana s »krvno« povezanostjo ampak z božjo ljubeznijo do bližnjega, ki je hkrati ljubezen do boga, saj se udejanja skozi bližnjega. To je še vedno pomenilo, da je bilo izkazovanje dobrodelnosti do bližnjega izkazovanje ljubezni do boga in hkrati odrešitev lastne duše.[20] V takem dojemanju so bile določene družbene skupine deležne večje podpore. Med tradicionalno bolj upravičenimi do ubožne podpore je najti: vdove, sirote in recimo ljudi, ki so doživeli velike nesreče ali so zboleli. Skratka tiste, ki niso imeli lastnega premoženja oziroma niso mogli pričakovati določenega imetja. Njihov osebni propad in stiska pa ni smela biti posledica nemoralnega življenja.

Glavne deželne vizitacije kot posebno pravno sredstvo predstavljajo zgolj eno od značilnosti odnosa do mobilnega dela prebivalstva. Istočasno kot glavne deželne vizitacije so se razvila tudi druga pravna sredstva, ki so do določene meje vplivala na migracije. Zlasti odgoni[21] v rojstni kraj oziroma kraj, kjer je posameznik dalj časa prebival oz. se je tja poročil in splošni odgoni, ki so se vršili dvakrat v letu, ter zelo natančna določila domicilne pravice, so bili ukrepi, ki so se izoblikovali istočasno z glavnimi deželnimi vizitacijami in so sodili tako na področje zagotavljanja splošne varnosti kot na področje urejanja vprašanja revščine. Hkrati pa so predstavljali tudi temelje in glavne značilnosti prebivalstvene politike v 18. stoletju in 19. stoletju, četudi je po pravilih konskripcij na začetku definicija domicilne pravice nekoliko drugačna kot v zakonodaji, ki ureja vprašanje revščine.

Tezo o povezavi ukrepov za omejevanje revščine z nadzorom nad mobilnostjo v najširšem pomenu besede dajejo patenti, ki so izhajali na začetku 18. stoletja. Urejanje področja oskrbe revnih predstavlja tudi pomemben segment uvajanja dobre policije, pojma, ki je zajemal celotni spekter javne uprave in je bil usmerjen v doseganje čimvečjega blagostanja države kot skupnosti, ki temelji na družini oziroma gospodinjstvu in posamezniku – državljanu.[22] Pomembno sredstvo uvajanja in izvajanja dobre policije na ravni izvršbe je bila intenziv-

[20] Pullan, *Catholics, Protestants and the Poor*, str. 441–456.

[21] Zedlerjev Leksikon opredeljuje odgone kot prisilno odvedbo delinkventov iz enega deželskega sodišča v drugega (Zedler, art. Schub).

[22] Stolleis, *Geschichte*, 379–383.

na zakonodajna dejavnost, katere glavni namen je bilo stalno opozarjanje na določene zakone.[23] V tem okviru je potrebno razumeti tudi številne patente, ki so izšli v 18. stoletju. Okoliščina je zelo pomembna zlasti pri analizi retorike patentov. Čeprav je ta v splošnih značilnostih ostajala enaka, so se določeni pojmi in njihova vsebina prilagajala specifičnih okoliščinam določene skupnosti ali kulturnega okolja.

V preučevanju prakse glavnih deželnih vizitacij se pokaže, da so zelo široki zgodnjenovoveški termini zajeli mobilno prebivalstvo, ki je pripadalo zelo različnim družbenim skupinam. Zelo nejasno mejo med beračenjem, postopaštvom in migracijo potrjujejo mnogi elementi teh patentov. Termini so na strani opisovali berače kot ljudi, ki si nočejo sami služiti za preživetje in na drugi strani tujce, o katerih se ni vedelo veliko in so bili skladno s kolektivnimi predstavami in kolektivnim strahom pogosto dojeti kot potencialni kriminalci. Naj kot primer omenimo cesarski patent iz leta 1712, katerega reskript je izdala notranjeavstrijska vlada in v katerem je govora o tujih beraških lumpih, ki so bili brez gospodarja.[24] Patent torej govori o ljudeh, ki so bili mobilni in nad katerimi ni imel nihče nadzora. Ravno nadzor je bil eden od temeljnih konceptov stanovsko-fevdalne družbe. Dodati je sicer potrebno, da je omenjeni patent v nasprotju s tistimi, ki so sledili, še vedno povezan tudi s podobo berača kot nosilca bolezni. A tudi preambula reskripta patenta iz leta 1723, ki zopet obnavlja ukrepe za omejevanje revščine in kriminala, izrecno izpostavlja, da se v deželi nahaja veliko ljudi, ki so prišli vanjo z namenom, da bi delali (z »voljo do dela«), a tega niso našli in so se morali začeti preživljati z beraštvom. Čeprav se je omenjen patent nanašal na Spodnjo Avstrijo in glavno mesto monarhije – Dunaj, naj k povezavi med beraštvom in mobilnostjo prebivalstva služi še navedba iz nedatiranega poročila ljubljanskega mestnega sveta. V njem so bili omenjeni tudi ljudje, ki so delali na poljih in ki so prišli – kot berači – po darove samo pri pogrebih ali velikih razdeljevanjih miloščine. To je del prebivalstva, ki samo včasih za darove prosi bogate, so dodali člani ljubljanskega mestnega sveta in pristavili, da se teh ne more prištevati med prave berače.[25]

Ukrepi proti revežem so v 18. stoletju tako posledica nove upravne ureditve absolutistične države, ki so jo spodbujale njene finančne potrebe, kot predstavljajo nov način dojemanja revežev in revščine in njenega omejevanja kot ključnega elementa dobre policije. V pričujočem prispevku želimo pokazati, da so bile spremembe odnosa do mobilnih slojev prebivalstva del splošnih družbenih sprememb in da so uvajale nov nadzor nad mobilnostjo posameznikov, zlasti nad mobilnostjo tistega dela posameznikov, ki je bil deloma ali povsem

[23] Npr. Še kazenski red Jožefa II. je bil izdan v priročni in poceni obliki, da bi bil na voljo vsem in da bi tako udejanjali koncept in načela dobre policije.

[24] AS, AS-1, šk. 156, lit. A, VI, 31.3.1712, p. 1302–13.

[25] AS, AS-1, šk. 156, lit. A, VI, s.d., p. 1418–1422.

odvisen od ekonomije priložnostnih del. Spremembe so se uvajale zelo počasi in s številnimi problemi, a kljub temu so dolgoročno spremenile prostorsko gibljivost posameznikov. Prispevek se bo osredotočil na prvo obdobje izvajanja glavnih deželnih vizitacij do leta 1750, ko je bil obnovljen odgonski red in ko je pristojnost nadzora nad izdajanjem deželnih vizitacij iz rok komisije za deželno varnost, vicedoma in deželnih stanov po velikih upravnih reformah prešla v roke okrožnih uradov.

Glavne deželne vizitacije postanejo del načrtnega nadzorovanja revnih oziroma mobilnega dela prebivalstva

Za nadzor mobilnosti v habsburških dednih deželah je svojevrstno ločnico pomenila uvedba glavnih deželnih vizitacij.[26] Po Krünitzevi splošni ekonomski enciklopediji, ki je izhajala v času, ko je bila praksa splošnih deželnih vizitacij v habsburški monarhiji stara že dobrih petdeset let, so bile: »*deželne vizitacije določena poizvedovanja o vseh tujcih, potujočih in vseh ljudeh, ki se skrivajo po gostilnah, itd. in ki se morajo izreči o namenu svojega potovanja ali nastanitve oziroma prihoda v določeno okolje; po ukazu policije se izvajajo ob točno določeni uri v določenem okrožju ali določenem okraju. Izvajajo se bodisi v redno določenih terminih in brez posebnih priprav; ali ko se išče kakršnekoli sumljive osebe, ki so bile ovadene, ali če se zgodijo ekscesi, roparski vpadi, uboji ali požari in oblasti upajo, da bodo prišle na sled storilcu z nenadejano deželno vizitacijo.*«[27]

Sredstvo deželne vizitacije je predstavljalo samo eno od aktivnosti v širšem sistemu pravnih sredstev namenjenih zagotavljanju in večanju javne varnosti, pospremljene z besedami: *Land in Sicherheit erhalten*,[28] zagotavljanja nadzora mobilnosti in nadzora nad reveži, združenih v patentu, ki se je imenoval sistem odgonov. Glavni temelji sistema nadzora nad mobilnostjo posameznikov so sicer temeljili na starih pravnih sredstvih, a so se kot poseben sistem nadzora dokončno in načrtno uveljavili ravno z uveljavitvijo glavnih deželnih vizitacij. Čeprav so mestne oblasti vizitacije prebivalstva kot ukrep v sili in kot del procesov racionalizacije, centralizacije in birokratizacije oskrbe revnih izvajale že celotni zgodnji novi vek,[29] je 18. stoletje prineslo temeljno spremembo: njihovo izvajanje je v 18. stoletju postalo kontinuirano. Postalo je vsaj v teoriji tudi načrtno

[26] Po Krünitzu vizitacija »pomeni natančno preiskovanje neke zadeve, tudi preiskava. Uporablja se v cerkvenem pravu (cerkvene vizitacije), v kazenskem in policijskem pravu, npr. preiskava hiše ali stanovanja. Pomeni preiskavo osebe, ki je osumljena zločina, ukradenega blaga, pretihotapljenih stvari, prepovedanega orožja ipd., ki ga ima ta oseba skritega v obleki ali na telesu. Krünitz opozori še na dve vrsti vizitacij: na cerkvene in šolske vizitacije.

[27] Krünitz, *System*, geslo: visitation.

[28] AS, AS-6, šk. 82, p. 611–612, 13.9.1729.

[29] Primer krizne vizitacije mestnih hiš je objavljen v: Čeč, *Revni, berači in hudodelci.*

organizirano in bi moralo zajeti čimvečje področje. Z uzakonjanjem vsakoletnih glavnih deželnih vizitacij v posameznih deželah (prva je bila Spodnja Avstrija) v prvi polovici 18. stoletja, ki so jih podpirale tudi mesečne vizitacije, se je nadzor nad reveži in tujci in njihovo preganjanje iz mest razširil tudi na podeželje. Vizitacije so prvič pomenile nadzor nad celotnim ozemljem in nad vsemi ljudmi, ki so se nahajali v njem. Čeprav so bila pravna sredstva utemeljena kot sredstva za nadzor nad mobilnostjo revežev in so bila v patentih pogosto združena z drugimi sistemskimi ureditvami omejevanja in nadzorovanja revščine, vsekakor pomenijo nadzor nad širšim delom prebivalstva kot samo nad reveži.[30] Ker je šlo za relativno rigorozna sredstva, jih je monarh utemeljeval tudi s kolektivnim strahom, ki so ga gojile skupnosti do revežev in tujcev.

Enako pomembni v temu sistemu nadzora so bili odgoni in glavni deželni odgoni, pa tudi natančno definiranje pojma domicilne pravice, ki so ga tako natančno določili ravno zaradi težav pri izvajanju vizitacij in odgonov. V praksi so se počasi uveljavljali odgonski listi, ki so skupaj z glavnimi deželnimi vizitacijami na ravni teorije ustvarjali koherenten sistem nadzora nad mobilnostjo. Prav izvedba glavnih deželnih vizitacij je spodbudila natančno definiranje ostalih pravnih sredstev. Nekatera pravna sredstva, ki so jih istočasno normirali, so imela neposredni učinek na izvajanje deželnih vizitacij.

Pred predstavitvijo značilnosti splošnih deželnih vizitacij je potrebno predstaviti njihov razvoj. Preiskovanje hiš in drugih stavb v mestu in pojem vizitacije kot ugotavljanja stanja oziroma preiskave na terenu se je občasno izvajalo že pred 18. stoletjem. Redne vizitacije revežev so najprej uvedli na Dunaju, kjer so v drugi polovici 17. stoletja uveljavili pravni institut letnega izpraševanja beračev in revežev. Že takrat je bila spodnjeavstrijska vlada prepričana, da bo tako izkoreninila nedovoljeno prosjačenje.[31] Poseben patent o popisovanju beračev je po kugi na Dunaju leta 1693 ponovno izdal cesar Leopold I.[32] Praksa pregona beračev v času nalezljivih bolezni je bila razširjena tudi v drugih mestih, med drugim tudi v Ljubljani.[33] V Ljubljani so nadzor nad migranti in prišleki uvajali postopoma in sicer najprej s poostrenim nadzorom tujcev, v patentu, ki je bil izdan leta 1720. Da bi se pravil držali in da se ne bi sklicevali na nevednost, je obvezno prijavo tujcev ljubljanskim gostilničarjem osebno razglasil sam mestni župan.[34] Že istega leta je sledil drugi patent, ki je od vseh deželskih sodišč zahteval, da se izvede odgon beračev, češ, da se je povečalo število ropov.[35]

[30] Recimo beraški in odgonski patent za Dunaj iz leta 1724.

[31] Bräuer, *»und hat seithero«*, str. 67.

[32] Glej v posebno brošuro tiskan dokument: Außführliche relation, und Ordnung, wie und wasgestalten auff Hrw Kais. M. ergangenen Befehls, durch einem Comission die Bettler beschrieben, enominiert auf was Weis die Wurdige Arar Versorgt und verpflegt werden. Wien : Bey Leopold Voigt, 1695.

[33] AS, AS-1, šk. 251, 7.5.1718 in ÖStA, AVA, IV M 5, ktn. 1358, 24.4.1718.

[34] ZAL, LJ-488, cod. I, 1720, p. 147.

[35] AS, AS-1, šk. 156, lit. A, VI, 10.8.1718, p. 1326–1329.

Druga pomembna in zelo stara oblika vizitacij, na katero je opozoril Krünitz, in tudi prvi pisec enciklopedije v nemškem jeziku Zedler, je sodila v okvir kazenskega procesnega prava. V procesu iskanja dokazov, t.i. Corpus delicti, se je lahko upravitelj sodišča ali zemljiškega gospostva ravno tako poslužil sredstva imenovanega vizitacija. Zedlerjev leksikon[36] je pojem »*Streifrecht*« razložil kot pravico do iskanja, zasledovanja in »*izkoreninjanja*« kršilcev javnega miru, roparskih skupin in »lumpov« brez gospodarjev (*herrenlos Gesindel*), med katere so zgodnjenovoveški pravniki prištevali tudi berače. Pravno sankcijo je uvrstil tudi med ukrepe, ki so služili zagotavljanju javne varnosti na glavnih deželnih cestah in zaščiti trgovine.[37] Iz njegove definicije je torej razvidno, da je pravno sredstvo ostajalo povezano z iskanjem kriminalcev, med katerimi so prevladovala iskanja roparjev na eni strani in omejevanjem in nadzorovanjem beračev na drugi strani, na kar s preučevanjem prakse 17. in 18. stoletja opozarja G. Schwerhoff, ko zapiše, da so se med odgnanimi vedno pogosteje znašli tudi berači.[38]

Glavne deželne vizitacije so skladno s predpisanimi normami potekale istočasno po celotni deželi oziroma od obnovitve odgonskih pravil v letu 1750 tudi istočasno v vseh deželah. Njihov potek je bil sicer strogo normiran, a v praksi so se pogosto izognili vsem predpisanim pravilom. Izjema je bil tisti del pravil, ki so opravičevala ravnanja posameznega upravitelja deželskega sodišča do drugih gospostev oziroma nadrejenih organov. Tega dela pravil so se namreč upravitelji vestno držali. Med drugim je bilo potrebno do dneva, ko so se izvedle glavne deželne vizitacije, datum držati v tajnosti, da se ne bi zgodilo, da bi lumpi, ki so jih iskali s pomočjo deželnih vizitacij, našli primerno skrivališče. Vizitacija naj bi potekala ponoči, v njej so sodelovali sodni sluge, kmetje, sodni pisarji in upravitelji. Ker je bilo osebja premalo, je že vsega začetka pri glavnih deželnih vizitacijah sodelovala tudi vojska. Preiskali naj bi vse hiše in prijeli vse ljudi, ki niso bili v službah oziroma niso imeli primernega potnega lista ali potrdila, da so zapustili poselsko službo. Vse zajete sumljive osebe in berače so morali pripeljati na zbirna mesta, kjer so jih predali upraviteljem deželskih sodišč. Sledilo je točno normirano zaslišanje po predpisanih vprašanjih. Upravitelji deželskih sodišč bi se morali držati vseh pravil, ki so veljala za preiskovalne postopke v kriminalnih zadevah. Zlasti v primerih, ko je šlo za tuje berače ali za kako drugače sumljive ljudi, so se upravitelji sodišč držali predpisanih postopkov, saj so morali z njimi upravičevati svoje odločitve, zlasti odločitev, zakaj so nekoga nekam odgnali. Po zaslišanju so jih morali zapreti, ponavadi v deželsko-sodne ječe. Če je šlo za berače, ki so imeli prebivališče v isti deželi, potem so jih morali

[36] Temeljni leksikon nemško govorečega prostora do Krünitza. V njem je tudi geselski članek o Kranjski.

[37] Streiff-Recht. V: *Zedler*, Universal Lexicon, Bd. 40, str. 832. Vizitacije so kot institucijo za vzpostavljanje javnega reda in varnosti definirali tudi še ob konca stoletja (ZAL, LJU-489, Reg I., fasc. 15, p. 3).

[38] Schwerhoff, *Vertreibung*, str. 64.

napotiti na sedež gospostva v spremstvu sodnega sluge ali drugega človeka, ki so mu naložili takšno delo. Berače, ki so prihajali iz drugih dežel, pa so odgnali dvakrat na leto z glavnimi deželnimi odgoni. V času, ko so čakali na odgone, naj bi jih zaposlili z delom v okolju, kjer so bili zaloteni. Seveda je bilo v praksi ponavadi drugače. Prvi pritisk na spremembo zakonodaje so predstavljali Romi, odgon katerih je bil od 2. polovice 18. stoletja dovoljen kadarkoli.[39]

Prav način iskanja oseb in način, kako so z njimi ravnali – najprej so jih zaslišali, nato zaprli in nato v spremstvu sodnih slug odgnali, dokazuje njihovo kriminalizacijo. Četudi je potrebno ukrepe proti mobilnemu delu prebivalstva razumeti kot policijske ukrepe nadzora nad populacijo, je bil vsaj v določenih primerih človek dodatno negativno družbeno zaznamovan. Njegova družbena zaznamovanost se je sicer začela že s sramom in simbolično podrejenostjo, ki je bila povezana s prošnjo za dar oziroma miloščino.

Že seznam leta 1724 iz Štajerske odgnanih oseb kranjskega rodu dokazuje, da so se med ujetimi in zaprtimi poleg beračev in beračic znašli tudi ljudje, ki so bili na tak ali drugačen način sumljivi oziroma je bilo potrebno nadzorovati njihovo mobilnost. Imena vdov bi lahko sicer z dobršno mero previdnosti vendarle uvrstili med reveže. Med prijetnimi in zaprtimi pa so bili tudi drugačni ljudje. Proti trem potujočim kramarjem je namreč upravitelj deželskega sodišča sprožil preiskovalni postopek in zato jih niso vrnili na Kranjsko skupaj z drugimi odgnanci. Če ne prej so mnoge med njimi v obveznem zaslišanju vendarle povezali z mobilno revščino in jih niso označili zgolj kot popotnike. Prav tukaj se je v praksi pokazalo, da še zdaleč niso iskali samo beračev in potencialnih zločincev. Kramarji namreč pogosto niso bili reveži in še manj berači, a so se po uvedbi nadzora nad mobilnim delom prebivalstva pogosto znašli v ječah, saj je bila tovrstna trgovina z izjemami prepovedana.[40]

Glavno neposredno spodbudo za širjenje sistema glavnih deželnih vizitacij po določenih delih monarhije je imela glavna deželna vizitacija po celotni Spodnji Avstriji, ki je bila zaukazana za 22. oktober 1721.[41] Predstavljala je testni primer vizitacije, ki se je v zelo kratkem času razvila v posebne splošne deželne vizitacije. V tem prvem iskanju beračev naj bi sodelovalo 1407 vojakov in 1690 podložnikov ter nedefinirano število uradnikov.[42] V patentu, ki jo je ukazoval, je bilo zaukazano tudi, da je moral vsak podložnik, ki je imel stalno prebivališče v deželi pod Ennsom, skupaj s sodnimi slugami aktivno sodelovati pri iskanju sumljivih oseb. Vse osebe, ki so se potikale po deželi, je bilo potrebno zapreti

[39] Ker pa so bili stroški preveliki, so jim dali zgolj odgonski list in jih na vsaki kontrolni točki opozorili, da morajo nemudoma zapustiti področje omenjenega deželskega sodišča (prim. Čeč, *Revni, berači*).

[40] Prim. Kienitz, *Häusirerinnen*, str. 6–22.

[41] Scheutz, *Ausgesperrt und gejagt*, str. 43–44 in Scheutz, *Alltag und Kriminalität*, str. 461.

[42] Scheutz, *Ausgesperrt und gejagt* , str. 43–45.

in popisati. Zahteva je bila utemeljena na deželni varnosti, na bremenu, ki ga berači povzročajo kmetom in javni varnosti, a je bila predstavljena tudi kot ukrep za zagotavljanje dovolj velikega števila delavcev v prisilni delavnici. Bolj sistematska oskrba revnih in prepoved javnega beračenja je v predpisih vedno služila kot argument za uvajanje tako rigoroznega ravnanja s tujimi berači.

Monarh je zahtevo po glavnih deželnih vizitacijah takoj naslovil tudi na druge dežele. Prva zahteva na kranjske oblasti je z dvora prek notranjeavstrijske vlade prišla že leta 1722, a je ostala prezrta in je bila verjetno zelo hitro odločena v arhiv deželnega vicedoma.[43] Na notranjeavstrijske dežele je bila omenjena resolucija poslana zlasti zaradi dveh zahtev: prva je bila sprejem odgnanih beračev iz Dunaja in Spodnje Avstrije, druga pa je bila pomoč pri nadzoru nad tujci, ki naj bi jih izvajali na mejnih postojankah, mitninskih postajah in na rekah. Prepletenost ukrepov za nadzorovanje in oskrbo revežev se tudi v tem patentu povezuje z nadzorom nad mobilnostjo posameznikov. Samo tri leta po prvem poskusnem iskanju beračev in drugih sumljivih oseb je bil 13. aprila 1724 razglašen poseben red, ki je urejal zadeve splošnih in posebnih deželnih vizitacij ter zadeve odgonov najprej za spodnjeavstrijske dežele nato pa tudi za notranjeavstrijske dežele. Ta odgonski red je za celo stoletje predstavljal pravni temelj, na podlagi katerega je monarh vsako leto ukazal deželne vizitacije po posameznih dednih deželah.

Začetki generalnih deželnih vizitacij in organizirana praksa odgona, ki je bila z njo povezana, kažejo, da se je vsaj v zadevah glavnih deželnih vizitacij in glavnih odgonov sistem širil zlasti zaradi pritiska glavnega mesta monarhije na sosednje dežele, ki jo je zagotovo spodbudil interes mesta, v katerega so najbolj pritiskali emigranti.

Praksi odgonov tujih beračev je istega leta (1723) sledila Štajerska, ki je v okoliškim deželam razposlanem patentu sporočala, da bodo iz Gradca in njegove okolice odgnali vse tuje berače in vse brezposelne osebe. Očitno je bil patent namenjen izključno reševanju beraške problematike v štajerski prestolnici, saj resolucija ni regulirala vizitacij v podeželskih deželskih sodiščih. Naslednje leto (1724) je namreč sledil patent, ki je prakso splošnih deželnih vizitacij razširil na vsa štajerska deželska sodišča in pomirja, vizitacijo pa so izvedli v juniju.[44]

Iz ohranjene korespondence med deželnimi stanovi po različnih deželah Notranje Avstrije se pokaže, da je lokalne oblasti zajela panika, da bi tudi pri njih prišlo do pritiska tujih beračev. To dokazuje zlasti retorika odgovora kranjskih deželnih stanov »ljubim sosedom« na novico, da bodo v juniju leta 1724 izvedli glavno deželno vizitacijo. Odgovor kranjskih stanov je bil poln strahu.

[43] AS, AS-1, šk. 156, lit. A, VI, 23.2.1722, p. 1330–1332. O odgonih v 19. stoletju na Slovenskem glej: Stariha, z nobenim delom, str. 37–76.

[44] AS, AS-6, šk. 82, p. 132, 27.5.1724.

Kljub drugače vestnemu povzemanju terminologije patentov, se je v tem dopisu kranjskim stanovom zapisalo, da morajo poskrbeti, da se med glavnim pogonom za berači (»general Bettel Jagd«), »*sich sothane Betller und mit selben woll eine grosse quantitet Dieb, Mörder und dergleichen schlechte Gesindl flihtig in dieses Land herein begeben möchten*,« in dodali, da jih morajo dovolj zgodaj obvestiti, da bodo lahko izvedli podobne »proti« ukrepe. Seveda so bili zelo ekonomični in so hoteli tovrstne ukrepe izvesti samo v deželskih sodiščih, ki so mejila na sosednje dežele.[45]

Sistemu nadzorovanja beračev z letnimi in mesečnimi vizitacijami se je kmalu s posebnim patentom leta 1727 pridružila tudi Koroška.[46] Debatam o uvedbi deželnih vizitacij se je leta 1726 pridružila Kranjska,[47] naslednje leto pa je bil ponovno izdan spodnjeavstrijski »odgonski sistem« s preambulo, da velja na Kranjskem.

Kljub zelo jasnim določilom je bil sistem zelo pomanjkljiv in praktično neizvedljiv. Zaradi številnih težav so se pritoževali vsi, ki so bili vpleteni v sistem odgonov. Kmalu je postalo jasno, da so bodo mestne oblasti in lastniki zemljiških gospostev že na začetku srečevali s številnimi problemi. Žal na Kranjskem ne vemo niti, če so deželne oblasti, tako kot na Koroškem, za stroške izvajanja glavne deželne vizitacije namenile kaj sredstev.[48] V redkih ohranjenih virih se nikjer ne omenjajo takšne dotacije.

Leta 1727 se je verjetno prvič izvedla deželna vizitacija po celotni Kranjski, saj so iz tega leta ohranjena poročila, da so posamezne mestne oblasti odgnale tuje berače in deželnemu vicedomu poslale sezname revežev z domicilno pravico v teh mestih.[49] Seznami so bili kratki, praviloma so mesta prijavila samo nekaj starih oseb, invalidov in družin z večimi otroci ali precej ostarelimi starši. V 30. letih je začela komisija za zadeve varnosti sicer načrtno pritiskati na ljubljanski mestni magistrat, da začne izvajati vsakoletne deželne vizitacije. Od mestnih oblasti je zahtevala tudi, da vsak mesec na komisijo pošljejo vse odgonske liste.[50] Več kot do zahtev naslovljenih na ljubljanski magistrat in vsakoletnih objav glavne deželne vizitacije pa v 30. letih vendarle ni prišlo. Le komisiji so počasi v smislu kameralističnih idej državne intervencije naložili popoln nadzor nad dobrodelnimi ustanovami, torej čisto drugačne naloge.

---

[45] AS, AS-6, šk. 82, p. 136, 16.5.1724.
[46] Sarman, *Der Bettler*, str. 469.
[47] AS, AS-6, šk. 82, p. 415–431, 9.5.1727.
[48] AS, AS-6, šk. 82, p. 415–431, 9.5.1727.
[49] AS, AS-1, šk. 156, lit. A, VI, 10.10.1727, p. 1360–1365.
[50] Prim.: AS, AS-6, šk. 82, 3.11.1737, p. 657–675.

Sklep

V prvi fazi izvajanja deželnih vizitacij, od leta 1724 do leta 1749, je država zlasti zahtevala od deželskih sodišč in pomirij stalno izvajanje glavnih deželnih vizitacij, ob tem pa trčila na njihovo neorganiziranost, na pomanjkanje primernih uslužbencev in na njihovo nezainteresiranost, da vršijo pritisk na podložnike, ki naj bi svoje naloge opravljali kot del obvezne tlake. In tudi v tem oziru so nezainteresirani upravitelji deželskih sodišč pogosto uporabili upornost podložnikov kot priročno opravičilo, da se niso držali zahtevanih postopkov. Vrhovni organi so se poskušali znajti na različne načine. Praviloma neuspešno. A sistem še zdaleč ni propadel, četudi se je zdelo, da je tik pred tem. Glavne deželne vizitacije so z novimi spodbudami, ki so jih prinesle reforme od nasledstvene vojne obubožane države, dobile nov zagon. Pospešile so jih razsvetljenske reforme, ki so bile posledica slabega stanja države na področju financ in vojske, kot je nekoč poetično izjavila Marija Terezija. Glavni cilj reform in ukrepov je bila seveda modernizacija sistema vladanja in upravljanja z monarhijo.[51] Z ustanovitvijo posebne komisije za zadeve varnosti leta 1749 so se zadeve varnosti predale njej, iz delokroga te se je pozneje zahteva po nadzorovanju beračev kot del varnostne politike prenesla na novoustanovljeno Reprezentanco in komoro in pozneje na Deželno glavarstvo ter na njima podrejene okrožne urade. Preko teh se je nato vršil pritisk na deželska sodišča in pomirja, ki so predstavljala najnižji organ zadolžen za izvajanje nalog javne varnosti. Če ne drugega, so bili njihovi upravitelji dolžni v predpisanem roku in ob grožnji s kaznijo poročati o uspehu deželne vizitacije v posameznem letu. In vsaj v nekaterih okoliščinah so že posamezna deželska sodišča vršila neposredni pritisk na sosednjega, da bi se tudi pri sosedih izvajale deželne vizitacije. Druga pa so našla priročne izgovore, s katerimi so se izognila zagroženi kazni za neupoštevanje zahtev, ki jih je nalagala monarhija. Čeprav je sistematizacija oskrbe revnih ostala nespremenjena tudi v novem patentu iz 22. novembra 1754, je bilo problemov veliko in nekatera deželska sodišča in pomirja so se načrtno izogibala izvajanju omenjenega sredstva. Kako pomembno je bilo to sredstvo za samo upravno-pravno ureditev države, dokazuje tudi podatek, da je bilo potrebno poročilo o izvajanju glavnih deželnih vizitacij posredovati tudi komisiji grofa Perlasa, ki je pregledovala upravno, pravno in finančno poslovanje Kranjske v drugi fazi upravnih reform leta 1761. Temeljne spremembe v organizaciji odgonov je spodbudila šele ustanovitev žandamerije leta 1850. Kljub številnim in zlasti ponavljajočim se problemom so deželne vizitacije, oziroma odgoni vplivali na določene značilnosti migracij.

Pravna zmeda pri povezovanju nadzora nad berači in nadzorovanjem in omejevanjem kriminala, ki se neprestano pojavlja v patentih, ki spremljajo

[51] Plattner, *Josephinismus und Birokratie*, str. 53.

glavne deželne vizitacije, je tudi v znanstveni javnosti povzročila veliko nekoliko enostranskih interpretacij omenjenega sredstva. Scribner je tako odgone označil kot prisilno horizontalno mobilnost, označil jih je kot pomemben faktor odločitve za postopaški način življenja. Trdil je celo, da so pripomogle k ustvarjanju »družbenih bolezni«, proti katerim se je država prav s temi sredstvi poskušala bojevati.[52] Schwerhoff recimo opozarja na definicijo pojma »bandit« v Zedlerjevem univerzalnem leksikonu, ki kot bandita označi človeka, ki so ga v Italiji zaradi njegovih prekrškov odgnali in se je bil v svojem postopaškem življenju prisiljen ukvarjati z različnimi vrstami kriminala in spodbuja razmišljanje, da je bila usoda odgnanih tudi v drugih deželah podobna,[53] je vendarle potrebno biti pri interpretaciji teoretičnih tekstov, ki so v razsvetljenstvu pogosto tudi družbeno kritični, previden. Praviloma se pri analizi prakse vedno pokažejo številne nianse, zlasti ko gre za preučevanje mobilnega dela prebivalstva. Zlasti je sporna interpretacija, da so sodni postopki in kazenske sankcije popolnoma spremenili način življenja posameznika. Glede na značilnosti življenja v zgodnjenovoveških skupnostih in preučevanja na mikro nivoju so tovrstne teorije o socialni smrti odgnanih le delno sprejemljive.[54]

Glavne deželne vizitacije in druga pravna sredstva, ki jih je že v prvi polovici 18. stoletja uvedla absolutistična država, so mobilni del prebivalstva postavila pred nov način iskanja sredstev za preživetje. Postopoma so uveljavila odgonske liste kot identifikacijsko sredstvo. Nekateri avtorji prek analize patentov opozarjajo tudi, da je država želela imeti nadzor nad mobilnostjo tujcev, zato je prek svojih organov vršila neposredni nadzor nad ponovnim vračanjem določenih oseb. Glavne deželne vizitacije, ki so jih izvajala posamezna deželska sodišča oziroma pomirja, so začela spreminjati koncept prostora, saj so glavni deželni odgon jasno ločili med mejami dežel in suverenega ozemlja, čez katerega so odgnali določenega človeka.[55] Prav pri odnosu do mobilnega dela prebivalstva, ki so ga zajeli med glavnimi deželnimi vizitacijami lahko potrdimo splošno hipotezo, da je revščina izrazito relativen pojem, ki je vedno odvisen od vsakokratnih kulturnih, družbenih, religioznih in drugih okoliščin.

---

[52] Schwerhoff, *Vertreibung*, str. 66.

[53] Prav tam.

[54] Omenjenega vprašanja se loteva Reiter, *Ausgewiesen*; Scheutz, *In Wald*; Wiebel, *Gauner- und Diebslisten*.

[55] *Schub und Heimatrecht*, str. 240.

Viri in literatura

AS (Arhiv republike Slovenije), AS-6 (Reprezentanca in komora), šk. 82.

AS, AS-1 (Vicedomski urad na Kranjskem), šk. 156, 251.

Abel, Wilhelm, *Massenarmut und Hungerkrisen im vorindustriellen Deutschland*. Hamburg, Paul Parey, 1974.

Außführliche relation, und Ordnung, wie und wasgestalten auff Hrw Kais. M. ergangenen Befehls, durch einem Comission die Bettler beschreiben, enominiert auf was Weis die Wurdige Arme Versorgt und verpflegt werden. Wien : Bey Leopold Voigt, 1695.

Bräuer, Helmut: »*… und hat seithero gebetlet«. Bettler und Bettelwesen in Wien und Niederösterreich während der Zeit Kaiser Leopolds I.* Wien: Böhlau 1996.

Čeč, Dragica: *Revni, berači in hudodelci na Kranjskem v 18. stoletju. Doktorska disertacija. Ljubljana, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta*, 2008.

Čeč, Dragica: Roparska vlačuga : samopredstavitev in interpretacija predstavnikov revščine med kranjskimi elitami. Acta Histriae. Letn. 17, št. 3 (2009), str. 559–586.

Fontaine, Laurence: *History of Pedlars in Europe*. Durham, NC: Duke University Press, 1996.

Schwerhoff, Gerd: Vertreibung als Strafe: der Stadt- und Landverweis im Ancien Regime. V: Sylvia Hahn, Andrea Komlosy, Ilse Reiter (ur.): *Ausweisung, Abschiebung und Vertreibung in Europa: 16.–20. Jahrhundert*. Innsbruck; Wien; Bozen : StudienVerlag, 2006, str. 48–72.

Heindl, Waltraud; Saurer, Edith; Burger, Hannelore (ur.): *Grenze und Staat: Passwesen, Staatsbürgerschaft, Heimatrecht und Fremdengesetzgebung in der österreichischen Monarchie* 1750-1867. Wien: Böhlau, 2000.

Hochedlinger, Michael; Tantner, Anton: »*der grösste Teil der Untertanen lebt elend und mühselig.« Die Berichte des Hofkriegsrates zur sozialen und wirtschaftlichen Lage der Habsburgermonarchie 1770–1771*. Innsbruck: StudienVerlag, 2005.

Hunecke, Volker, Überlegungen zur Geschichte der Armut im vorindustriellen Europa, V: *Geschichte und Gesellschaft* 9 (1983), str. 480–512.

Hufton, Olwen: *The Poor in eighteen-century France*. Oxford, 1974.

Jütte, Robert: Bettelschube der frühen Neuzeit. V: Andreas Festrich (ur.), *Ausweisung und Deportation. Formen der Zwangsmigration in der Geschichte*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995, str. 61–71.

Jütte, Robert: *Poverty and Deviance in Early Modern Europe*. Cambridge: Cambridge University press, 1993.

Kienitz, Sabine: Hausiererinnen: Einblicke in mobile Lebensformen Anfang des 19. Jahrhunderts. V: *L'Homme. Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft*, 1995/1, str. 6–22.

Krunitz, Johann Georg: *Oeconomische Encyclopädie oder allgemeines System der Land- Haus- und Staats-Wirthschaft, in alphabetischer Ordnung; Aus dem Französischen übersetzt und mit Anmerkungen und Zusätzen vermehrt, auch nöthigen Kupfern versehen*. Berlin: Joachim Pauli, 1773.

Leuchtenmüller-Bolognese, Brigit: Bevölkerungspolitik zwischen Humanität, Realismus und Härte. V: Matis, Herbert (ur.), *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Berlin, Duncker & Humblot, str. 177–208.

Mitterauer, Michael: Lebensformen und Lebensverhältnisse ländlicher Unterschichten. V: Matis, Herbert (ur.) *Von der Glückseligkeit des Staates. Staat, Wirtschaft und Gesellschaft in Österreich im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus*, Berlin, Duncker & Humblot, str. 315–338.

Otorepec, Božo: Ljubljanska beraška značka iz leta 1667. V: *Kronika*, 1974/3, str. 92–96.

Plattner, Irmgard: Josephinismus und Bürokratie. V: Reinalter Helmut, *Josephinismus als aufgeklärter Absolutismus*. Wien; Köln; Weimar: Böhlau, 2008, str. 53–96.

Pullan, Brian S., Catholics: Protestants, and the Poor in Early Modern Europe. V: *Journal of Interdisciplinary History*. Let. 35, št. 3, 2005, str. 441–456.

Radics, Peter: *Die Wohlthätigkeit in Krain unter den Herrshern aus dem Hause Habsburg*. Wien, 1898.

Reiter, Ilse: *Ausgewiesen, abgeschoben. Eine Geschichte des Ausweisungsrechts in Österreich vom ausgehenden 18. bis ins 20. Jahrhundert* (= Studien aus Recht, Geschichte und Gesellschaft II, hrsg. von Nikolaus Benke). Frankfurt a.M.: P. Lang, 2000.

Scheutz, Martin: *Alltag und Kriminalität. Disziplinierungsversuche im steirisch-österreichischen Grenzgebiet im 18. Jahrhundert* (MIÖG Ergänzungsband 38). München: Oldenbourg 2001, 2001.

Scheutz, Martin: *Ausgesperrt und gejagt, geduldet und versteckt. Bettlervisitationen im Niederösterreich des 18. Jahrhunderts*. St. Pölten: Verlag Amt d. Niederösterr. Landesregierung, 2002.

Schubert, Ernst: *Arme Leute, Bettler und Gauner im Franken des 18. Jahrhunderts*. Neustadt a. d. Aisch, 1983.

Stekl, Hannes: *Österreichs Zucht- und Arbeitshäuser 1671-1920. Institutionen zwischen Fürsorge und Strafvollzug*, Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1978.

Stariha, Gorazd: Z nobenim delom se ne pečajo, le z lažnivo beračijo. Odgon kot institucija odvračanja neyaželenih. V: *Zgodovina za vse*, let. 14, št. 2, 2007, 37–76.

Stolleis, Michael: *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland. Bd. 1, Reichspublizistik und Policeywissenschaft 1600–1800*. München : C. H. Beck, 1988.

Tantner, Anton: *Ordnung der Häuser, Beschreibung der Seelen. Hausnummerierung und Seelenkonskription in der Habsburgermonarchie*. Wien, 2004. Dostopno na: http://othes.univie.ac.at/28/1/tantner_diss.pdf.

Valentinitsch, Helfried: Frauen unterwegs. Eine Fallstudie zur Mobilität von Frauen in der Steiermark um 1700. V: Wunder H./ Vanja Chr. (ur.), *Weiber, Menscher, Frauenzimmer. Frauen in der ländlichen Gesellschaft 1500–1800*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1996, str. 223–236.

Walter, Rolf: Hunger Migration im 18. Jahrhundert in Deutschland. V: Cavaciocchi, Simonetta (ur.): *Le migrazioni in Europa secc. XIII–XVIII*, Firenze, Istituto internazionale di storia economica F. Datini. Settimana di studio, 1994, str. 691–705.

Wiebel, Eva: *Gauner- und Diebslisten. Registrieren, Identifizieren und Fahnden im 18. Jahrhundert. Mit einem Repertorium der gedruckten südwestdeutschen, schweizerischen und österreichischen Listen sowie einem Faksimile der Schäffer'schen oder Sulzer-Liste von 1784*, Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2001.

Žmuc, Irena: *Tuji berači skozi Ljubljano v času tridesetletne vojne*. Ljubljana, 2005.

Branko Šuštar

Poklicne migracije slovenskega učiteljstva od habsburških do jugoslovanskih časov

ŠUŠTAR Branko, dr., muzejski svétnik, Slovenski šolski muzej, SI-1000 Ljubljana, Plečnikov trg 1, branko.sustar@guest.arnes.si.

Zaposlitev v učiteljskem poklicu je bila običajno povezana z večkratno spremembo kraja službovanja in bivanja, kar so določali službeni dekreti šolske uprave in razpisi. Poleg sprememb delovnega mesta v rodni deželi je učiteljsko službovanje lahko potekalo v različnih krajih in deželah (kronovinah) na Slovenskem, v drugih krajih vsakokratne države in celo v tujini. Namestitve in premestitve na novo službeno mesto so bile tudi oblika političnega boja. Prispevek opozarja na zelo pestre selitvene izkušnje učiteljstva, kot so jih zaznamovale spreminjajoče se gospodarske in politične razmere 19. in 20. stoletja.

Ključne besede: učiteljstvo, službena mesta, razpisi učiteljskih služb, dekreti, premeščanje, učiteljska društva.

Namestitve na službena mesta in premestitve so povezane s poklici v cerkveni in državni službi, zato je menjava delovnega in poklicnega okolja značilnost službenih poti duhovnikov, oficirjev, uradnikov, profesorjev pa tudi učiteljev. Postopek nameščanja učiteljev na službena mesta in premestitve je določala vsakokratna šolska zakonodaja, pri tem so imele vpliv upravne oblasti države in samouprave, tudi za šolstvo pristojne cerkvene oblasti oz. tisti, ki so prispevali k financiranju šole in učiteljeve šolske službe, kdaj (pred 1869) pa tudi z njo povezane službe cerkovnika, organista ali podobne službe. Med poklicne migracije učiteljstva pa lahko poleg sprememb delovnega mesta v rodni deželi štejemo tudi učiteljsko službovanje v različnih krajih ene od slovenskih kronovin pred 1918, v drugih krajih vsakokratne države in tudi v tujini. Podoba migracij učiteljstva je zato zelo pestra in prispevek predvsem opozarja na zelo različne selitvene izkušnje učiteljstva, ki so jih zaznamovale tudi spreminjajoče se gospodarske in politične razmere 19. in 20. stoletja.

Obdobje pred 1. svetovno vojno

Pri razporejanju učiteljstva na službena mesta sta se uveljavili dve obliki. Ena je premeščanje z razpisi službenih mest, na katere so se kandidati prijavljali. Tako so avgusta 1865 pri fari v Dolini poleg Trsta iskali *»šolskiga učenika in organista«, kandidati pa so se prijavili s prošnjo »na zrensko predstojništvo«*[1] Druga možnost pa so bili dekreti, s katerim je šolska oblast po svoji uvidevnosti razporejala učiteljstvo na službena mesta. Tako je podučitelju v Cerknici leta 1864 dekan izročil dekret, s katerim je postal učitelj, organist in cerkovnik v Ratečah na Gorenjskem. Po letu 1868 je v avstrijskem delu habsburške monarhije prinesla spremembe tudi na to področje liberalna šolska zakonodaja z modernizacijo šolstva.

Poleg splošnih določil državne osnovnošolske zakonodaje (zakon z dne 14. 5. 1869) je podrobnosti osebnega statusa učiteljstva, mdr. o plači in postopke zasedbe delovnih mest, določala deželna zakonodaja, ki je bila različna, kakor se je po deželah razlikovala tudi višina učiteljske plače. Za Kranjsko je bil zakon o pravnih razmerah učiteljstva sprejet 1873, pa nato večkrat dopolnjen. Postopek nameščanja na službena mesta je tedaj potekal z razpisi učiteljskih služb v stalno ali začasno nameščenje,[2] ki so jih objavljali okrajni šolski sveti z navedbo kraja in letnega zaslužka, mdr. tudi v šolskih listih.[3] Tako je tudi *naš učitelj*, ki je služboval v Ratečah in so ga 1868 z dekretom premestili v Polhov Gradec, lahko bil 1875 že *»med obilo drugimi kompetenti«* za razpisano nadučiteljsko mesto v Borovnici. Ko so mu to službo podelili, je na njej vztrajal do upokojitve leta 1903.[4] Končne kadrovske odločitve glede stalnega nameščanja so bile v rokah deželnega šolskega sveta, na katerega je imela vpliv deželna oblast, zato so bile za učitelje tako pomembne deželnozborske volitve, sestava deželnega zbora in posebej deželnega šolskega sveta. Edino deželni šolski svet je tudi mogel stalno (definitivno) postavljene učitelje premeščati na kakšno drugo šolo, pa še to le izjemoma: na njihovo željo, *»iz važnega službenega obzira«* (pa še tedaj ne na manj plačano učiteljsko mesto) ali *»vsled disciplinarne razsodbe«*. Ob prestavitvi iz službenih potreb in če so ga rabili za pomoč, je učitelju pripadalo tudi povračilo stroškov preselitve. Kazenske prestavitve učiteljstva (kot oblika *»strahovanja«* učiteljskega osebja za 'posvarilom' in odvzetjem finančnega dodatka) ali celo njihov odpust iz službe, so veljale za večje prekrške.[5]

---

[1] SŠM, arhivska zbirka, fasc. 89, Jelšane.

[2] Heinz, *Handbuch der Gesetze / Zbirka zakonov in ukazov*, str. 13, 39–45, 471–479.

[3] Učiteljski tovariš 1861–1941, Popotnik 1880–1941, Slovenski učitelj 1899–1944, Laibacher Schulzeitung 1873–1918.

[4] Fr. Papler, *Moje učiteljevanje*, UT, 7. 1. 1910, str. 17.

[5] Heinz, *n.d.*, str. 477, 489–493. Zakon o pravnih razmerah učiteljev (29. 4. 1873) na Kranjskem; členi 33–35, 44–56.

Pri rezultatih razpisov so učitelji želeli več objektivnosti. Tako so npr. leta 1893 slovenski učitelji v Istri predlagali deželnemu zboru v Poreču naj na boljše plačana učiteljska mesta pridejo najbolj izkušeni in najboljši med učiteljstvom: naj pri razpisih upoštevajo službena leta in *»zadostno spolnjevanje stanovskih dolžnosti«*.[6] Čeprav je bil učitelj zadovoljen na svojem prvem službenem mestu, kamor so ga po končanem učiteljišču namestili jeseni 1901, se je po dveh letih službovanja v slovenski Istri po vasi raznesla novica o njegovi premestitvi na večjo šolo bližje Trsta še preden je dobil od okrajnega šolskega sveta konec avgusta 1903 dekret o premestitvi za začasnega voditelja. Ko je bila ta učiteljska služba leta 1904 razpisana za stalno in se je javilo šest prosilcev, je krajni šolski svet predlagal, občinski odbor razpravljal, imenoval pa 18. 8. 1905 deželni šolski svet.[7] Po opravljenem strokovnem izpitu (*»izpit učne usposobljenosti«*) je lahko učitelj zaprosil in tudi dobil razpisano stalno učno mesto; če je bilo ustrezno, je posameznik ostal na njem tudi desetletja, prav do upokojitve. Tako je lahko postal *»duša vsemu narodnemu delu …, ustvaritelj in prebuditelj narodnega življenja v tem kraju«*[8] ali pa se je uveljavil bolj na gospodarskem področju.

V tem času so posamezni učitelji ali kot voditelji šol nadučitelji lahko opazno zaznamovali razvoj kraja, saj so bili nekateri tudi sadjarji, čebelarji, planinci, pisatelji, organizatorji gospodarskega in kulturnega razvoja nasploh, drugi pa celo politiki. Da je bilo prav spreminjanje službenih mest značilnost učiteljskega poklica kažejo tiskani seznami učiteljstva, pri nas v glavnem od 60. let 19. stoletja v vsakoletnih učiteljskih koledarčkih (pozneje tudi z žepno redovalnico), ki so po zgledu na škofijske šematizme do prvih let po 1. svetovni vojni še redno predstavljali slovenske šole in na njih službujoče učiteljstvo,[9] v 30. letih 20. stoletja so bili podobni pregledi službovanja učiteljstva pripravljeni še nekajkrat, zadnjič pa za šolsko leto 1969/70.[10]

Že pred zakonodajo 1868/70 so različni prihodki posameznih učiteljskih služb, krajev ali področij v očeh učiteljstva naredili nekatere šole za bolj priljubljene in mikavne za službovanje kot druge. Tako je bilo konec 19. pa tudi v začetku 20. stoletja v revni Istri učiteljstvo *»skoraj najslabše plačano«* od vseh avstrijskih dežel; no, na Tirolskem so bili prejemki učiteljstva še nižji.[11] Najbolje so leta 1904 plačevali učiteljstvo na Dunaju in v Trstu, kar dobro v Spodnji Avstriji, razmeroma dobro še na Štajerskem, nekaj manj na Koroškem, medtem ko je bilo plačilo učiteljstva na Kranjskem nizko, na Goriškem in v Istri pa še bolj. Običajne pa so bile razlike med plačami učiteljev in učiteljic, ki so za enako delo

[6] Šuštar, *Slovensko učiteljsko društvo v Istri*, str. 573.
[7] Šuštar, *Jos. Bertok – Kronika*, str. 88–89.
[8] Šuštar, *Jos. Bertok – Kronika*, str. 77.
[9] Žontar, *Priročniki in karte*, (Šolstvo), str. 248–256.
[10] Nekaj teh šematizmov s seznami učiteljstva je dostopnih tudi na portalu www.sistory.si.
[11] Šuštar, *Slovensko učiteljsko društvo v Istri*, str. 573.

dobivale manjše plačilo.[12] Tako ni čudno, da je službovanje na Štajerskem, ki je pogosto zahtevalo pouk v slovenščini in nemščini, veljalo tudi na Kranjskem za ugodno, učiteljska služba v Istri pa je bila skromno plačana.

Kranjska, 1908. O tem, kako je politična sprememba deželne oblasti vplivala na šolstvo, poznamo iz primera razvoja Kranjske, ko je liberalni in nemški prevladi v deželi leta 1908 sledilo desetletje premoči političnega katolicizma. Preobrat, ki so ga prinesle volitve z zmago Slovenske ljudske stranke, je pustil nepozabno sled tudi v slovenski literaturi, saj je Cankarjeva drama Hlapci pokazala na tedanjo brezznačajnost slovenske inteligence tako realistično, da so bili posamezni liki učiteljev kar prepoznavni.[13] Spremenjene politične razmere so bile ugodne za razvoj Slomškove zveze in to se je kazalo tudi pri njenem članstvu. Na nasprotni strani so pisali že septembra 1908, *»da bodo na Kranjskem dobili boljše službe edinole člani 'Slomškove zveze'.«* Liberalna stran je pričakovala omahljivost pri tistih, ki jim *»hudo prede za kruh«* in s tem večjo naklonjenost marsikaterega neznačajnega učitelja tisti usmeritvi, kjer *»se mu obetajo egiptovski lonci«*.[14] Ni so se zmotili, a ni bilo nič nenavadno, da si je učiteljstvo prizadevalo za naklonjenost oblasti.

Ko so nove šolske oblasti *»tekom dobrega leta«* prestavile sedem učiteljev, so leta 1909 na liberalni strani napisali članek 'Strahovlada' in predstavili te primere,[15] a pravzaprav je šlo za spor o političnem delovanju. Kakor je bilo ob prevladi liberalne politične usmeritve 1895–1908 katoliško usmerjenemu učitelju težje priti do boljših in vodstvenih mest v šolstvu na Kranjskem, tako je konec leta 1910 'Učiteljski tovariš' zatrjeval, *»da na Kranjskem danes učitelju ni mogoče dobiti učnega mesta, ki zanje prosi, če ni član 'Sl. Zv.'«*.[16] S posebno vznemirjenostjo so spremljali govorice o novih nadučiteljih in o posameznih premestitvah.[17] Prodornost katoliško usmerjenih učiteljev, članov Slomškove zveze, pri prevzemanju odgovornih služb je določala *»odločujoča polit. stranka«* v deželi[18] (SLS), ki je želela na teh mestih svoje somišljenike. A šele podrobna analiza uspešnosti katoliško usmerjenih učiteljev pri kandidaturi za nadučiteljska (pa tudi nadzorniška) mesta pred 1908 bi lahko dala pravo primerjavo. Spremembe je prinašal deželni šolski svet, ki je bil prej naklonjen liberalnim stališčem in

[12] Šuštar, *Sindikalna prizadevanja učiteljskih društev*, str. 50.

[13] Ferdo Plemič (*pl. Kleimayr*), *Ivan Cankar, Hlapci*, UT, 18.2.1910, str. 1–2.

[14] *Dr. Lampe proti učiteljstvu*, UT, 11.9.1908, Vestnik..

[15] *Strahovlada*, UT, 6.8. 1909, /1–2/; *Pregnanstvo v kranjsko Sibirijo – Banjaloka*, UT, 17.9.1909, /3/ in 10.6.1910, str. 4; *Kruta kazen*, UT, 28.4.1911, str. 6.

[16] *Spomenica naprednemu učiteljstvu*, UT, str. 30.12.1910, str. 1–2.

[17] –r–, *Ravnikar v škripcih*, UT, 29.7.1910, str. 3; *Moč nasilja*, UT, 3.6.1910, str. 1; *Nova žrtev klerikalno-vladne strahovlade!*, UT, 1.7.1910, str. 1; *C. kr. vlada in inkvizicija na Kranjskem*, UT, 8.7.1910, str. 1; *Nadučitelja Grmeka*, UT, 15.7.1910, str. 4.

[18] *Iz seje dež. šol. sveta*, SU, 15.10.1911, str. 235–236; *Iz seje deželnega šolskega sveta*, SU, 15.3.1912, str. 67; *Imamo jih!*, UT, 11.4.1914 in 25.4., str. 1–2.; Iv. Hribski /Štrukelj/, *C. kr. okr. šol. nadzornik*, SU, 1.12.1933, str. 184–186.

je deloval bolj povezan z Zavezo, po 1908 pa je v spremenjeni sestavi podpiral stališča, ki so bila bližja Slomškovi zvezi.[19] Kljub temu se idejna in politična nasprotja niso odražala v množičnem premeščanju učiteljev. Ko so v Učiteljskem tovarišu pred državnozborskimi volitvami maja 1911 spet začeli *»naštevati politiška disciplinarna preganjanja«*, so jih navedli dvanajst in dodali *»še druga manjša preganjanja«*.[20]

Poučevanje zunaj rodne dežele: na Hrvaškem. Učiteljsko službovanje na Hrvaškem najbrž Slovencem ni pomenilo prave migracije v tujino, čeprav je na eni stani že delovanje osnovnošolskega učiteljstva v drugi avstrijski kronovini prinašalo neke posebnosti, delo zunaj meja avstrijske polovice monarhije, kar je bilo aktualno zlasti za gimnazijske profesorje, pa je posebej od dualizma naprej pomenilo vsaj delovanje v drugem pravnem sistemu. Bližina hrvaških krajev, soroden slovanski jezik in možnost zaposlitve, so pomenili tudi našim rojakom med profesorji in učitelji vsaj del 19. stoletja dovolj veliko pobudo za iskanje službe onkraj Kolpe in Sotle. Že pred 1860 ni bilo tako redko, da so Slovenci po diplomi na Dunaju ali v Gradcu postali profesorji na gimnazijah na Hrvaškem, posebej ko je bil učni jezik še nemščina. Tako so npr. v šolskem letu 1854/55 na gimnaziji v Varaždinu službovali trije slovansko usmerjeni Slovenci: Janez Trdina, ki ga je leta 1853 gnalo *»vroče rodoljubje in mržnja na silovito nemščino«*, Matija Valjavec in Sebastijan Žepič. V Bachovi dobi je poučevalo na gimnaziji na Reki sedem Slovencev.[21]

Zanimiva je tudi skupina slovansko usmerjenih Slovencev, ki si je za kraj univerzitetnega študija raje izbrala slovansko Prago kot nemški Dunaj ali Gradec in so si po diplomi poiskali službo na Hrvaškem.[22] Nekateri od slovenskih pedagogov so se tako vključili v hrvaško kulturo in so jih Hrvatje vzeli čisto za svoje, drugi pa so ohranili tesnejše vezi s slovenskimi kraji ali pa se po službovanju na Hrvaškem vrnili v Slovenijo.[23] Več Slovencev je na hrvaških srednjih šolah poučevalo tuje jezike, nekateri zgodovino (J. Stare, I. Steklasa,[24] E. Lilek), drugi, kot Ivan Benigar, pa matematiko in fiziko.[25] Več ljudi slovenskega rodu, posebej bližnji Štajerci, so pogosto delovali v učiteljski službi na Hrvaškem v različnih obdobjih,[26] uspešno pa je bilo tudi delovanje učiteljske rodbine Tomšič. Slovenske

[19] *Poparjeni*, SU, 15.5.1913, str. 115.

[20] *Rekord korupcije in demagogije na Kranjskem*, UT, 19.5.1911, str. 2. To so bili: 1. Žirovnik, 2. Grmek, 3. zopet Grmek, 4. Potokar, 5. Silvester, 6. Fabinc. 7. Petrič, 8. Stupica, 9. Blagajne, 10. Kosec, 11. Žgur, 12. Gärtner itd.

[21] Trdina, *Bachovi huzarji in Iliri*, str. 227, 385; Gantar Godina, *Janez Trdina: izseljenec in »Slavjan«*, str. 13–22.

[22] Gantar Godina, *Slovenski izobraženci iz Prage*, str. 197–218; Gantar Godina, *Slovenski intelektualci – izseljenci*, str. 165–183.

[23] Gantar Godina, *Slovenski izobraženci na Hrvaškem*, str. 77–94.

[24] Gantar Godina, *Slovenski izobraženci na Hrvaškem po letu 1868: Ivan Steklasa*, str. 153–166.

[25] Kržišnik Bukić, *Znameniti Slovenci na Hrvaškem*, str. 429–431.

[26] Gantar Godina, *Izseljevanje slovenskih intelektualcev*, str. 123–134.

šolnike omenjajo med učiteljstvom na Hrvaškem tudi konec 19. in v 20. stoletju tudi posamezni pregledi,[27] biografski zapisi, dokumenti šol in druga dela.

Slovenski šolniki v Bosni. Slovensko učiteljstvo je imelo več stikov z Bosno od habsburške okupacije 1878, pri kateri so v avstrijski vojski sodelovali tudi slovenski vojaki. Ko je avstrijska uprava pričela z organizacijo osnovnega šolstva, je učitelje branja, pisanja v »deželnem« jeziku in računanja v teh zasilnih šolah, poiskala kar med sposobnimi vojaki. Slovenski šolski časopis je prinašal informacije o šolstvu v Bosni in posebej o gimnaziji v Sarajevu kot prvi srednji šoli, ki jo je odprla avstro-ogrska uprava.[28] Tu in pozneje na drugih srednjih šolah je poučevalo več slovenskih profesorjev. »*Strah in trepet mlade Bosne in Hercegovine*« je bil strogi matematik Jakob Žnidaršič, ki je poučeval na gimnaziji v Sarajevu od 1882 do smrti. V tem času je bil tu (in v Mostarju) gimnazijski profesor klasični filolog Martin Bedjanič. Kar 26 let je (od 1883) poučeval jezike na sarajevski gimnaziji tudi Josip Pravdič. Lilek je med več kot 3100 prebivalci Bosne in Hercegovine s slovenskim materinim jezikom, kolikor jih je bilo leta 1910, naštel tudi sedem osnovnošolskih učiteljev,[29] o njih se v zadnjih letih piše tako tam kot pri nas.[30] Med slovenskimi učitelji v Bosni so bili prav zanimivi ljudje, saj je »*nemirni učitelj*« Maks Ivanetič svojo službo okoli 1897 opravljal kar v enajstih krajih, od tega dveh tudi v Bosni. Pri Gradačcu je odkril izvir zdravilne vode, kar je bil vzrok za dolgotrajne neuspešne pravde z bosansko deželno vlado.[31] Na različnih šolah je bilo tudi več učiteljic, nekatere med njimi so bile redovnice iz kongregacije šolskih sestre sv. Frančiška, ki so bile v več krajih v Hercegovini in skrbele tudi za vrtce. Nekaj slovenskih učiteljic in učiteljev je poučevalo v Bosni tudi po 1919 in med 2. svetovno vojno, nekaj pa so jih poslati tja tudi iz prvih povojnih generacij slovenskih učiteljiščnikov.[32]

Slovenska profesorja v Rusiji in Bolgariji. Slovenski dijaki so v 19. stol. že gimnazijsko šolanje večkrat prav v duhu sodobne študijske mobilnosti opravljali na dveh ali treh gimnazijah. Zato tudi poznejše poučevanje na gimnazijah v drugih deželah monarhije profesorjem ni bila ravno migracija v tujino, pač pa služba v bolj ali manj oddaljeni deželi širne države. Pravi odhod na tuje pa je pomenil 1879 odhod dveh slovenskih univerzitetnih izobražencev preko meja Habsburške monarhije v Rusijo in Bolgarijo, kjer sta službovala desetletja kot gimnazijska profesorja. V slovanskem navdušenju, kar mu je pomenilo predvsem navdušenje za Rusijo kot protiutež nemštvu, je Davorin Hostnik, doma iz okolice Šmartna pri Litiji, med leti 1880 in 1923 poučeval klasične in tuje

[27] Emilijan Lilek, *Slovenski v tujini službujoči šolniki*; Vera Kržišnik Bukić: *Znameniti Slovenci na Hrvaškem*, str. 421; http://hrcak.srce.hr/file/18095, pridobljeno 1.7.2010.

[28] Šuštar, *Učiteljski tovariš o šolstvu v Bosni*, str. 133–136.

[29] Emilijan Lilek, *Slovenski v tujini službujoči šolniki*, Celje 1935.

[30] Hojan, *Šolstvo*, str. 58–79.

[31] Hojan, *Šolstvo*, 59; Hojan, *Nemirni učitelj*, str. 109–116.

[32] Hojan, *Šolstvo*, 58–79.

jezike na ruskih gimnazijah, predvsem v Rylsku. Hostnik kot »*Krutorogov, v tem letu najglasovitejše ime na Slovenskem*«,[33] ki je 1886/87 vznemirjal z dopisi v liberalni Slovenski narod, sestavil pa je tudi naša prva slovarja ruščine in slovenščine, tedaj ni bil edini Slovenec v Rusiji in tudi edini med profesorji ne. Le da je ostale slovenske filologe pot v Rusijo vodila preko Slavjanskega učiteljskega instituta v Peterburgu.[34]

Prizadeven povezovalec slovanskih kultur je bil tudi prof. Anton Bezenšek iz okolice Frankolovega.[35] Po končanem osmem razredu celjske gimnazije je maturiral v Zagrebu in tam tudi študiral slavistiko in klasično filologijo na 1874 ustanovljenem vseučilišču. Bil je tudi pomemben stenograf, ki mu je ta umetnost zapisovanja pomenila možnost slovanskega povezovanja onkraj cirilice in latinice. Po diplomi se je odzval na »*klic slovanstva*«[36] in od 1879 sodeloval pri pričetkih bolgarske državne samostojnosti kot stenograf in poučeval jezike na gimnazijah v Sofiji in Plovdivu ter aktivno kulturno deloval. O dogajanju v mladi slovanski državi Bolgariji je navdušeno pisal tudi v slovenskem tisku in v njem zavzeto seznanjal Slovence tudi z bolgarsko kulturo in šolstvom.[37]

Slovensko učiteljstvo na tujem. S poučevanjem so se na tujem ukvarjali pravzaprav vsi duhovniki, ki so kot misijonarji, oznanjali katoliški verski nauk. Jezuitskim misijonarjem iz slovenskih dežel, ki so v 17. in 18. stol. delovali na različnih koncih sveta, so v 19. stoletju sledili svetni in redovni duhovniki, ki so odhajali kot misijonarji največ v ZDA, kakšen pa tudi na druge celine kot npr. v Afriki Ignacij Knoblehar iz Škocjana na Dolenjskem.[38] V Ameriki je od prihoda Friderika Barage 1830 do konca množičnega izseljevanja 1924 delovalo 140 slovenskih duhovnikov in redovnikov, med temi veliko frančiškanov. Ameriška svoboda je bila okoli leta 1892 tako zanimiva tudi za tedaj 35-letnega šolskega voditelja v Dobrniču, da se je pri prijatelju, šest let mlajšem rojaku, ki je bil misijonar v Minnesoti, pozanimal za možnost učiteljske zaposlitve v Ameriki, a se tja ni odpravil.[39]

S katoliškimi župnijami v Ameriki, ki so za izseljene rojake nastajale od 1871 naprej – leta 1941 jih je bilo 40 – so povezane tudi šole, saj so delovale kar na polovici župnij. Z ustanavljanjem šol so pričeli 1895 in do 1918 je nastalo 15 župnijskih osnovnih šol, pozneje pa še dve. Največ teh šol je bilo okoli Clevelanda in Chicaga. Duhovniki, ki so skrbeli za župnije, so bili zaskrbljeni,

---

[33] Čurkina, *Davorin Hostnik*, str. 269 (navaja po I. Prijatelju).

[34] Čurkina, *Davorin Hostnik*, str. 266.

[35] *Korespondenca dr. Pavla Turnerja*, str. 113–156; Matjašič Friš, *Anton Bezenšek v pismih*, str. 399–430.

[36] Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 122, 137.

[37] Bolhar, *Anton Bezenšek*, str. 231–248; Šuštar, *Reakcii v slovenskata pedagogičeska presa*, str. 13–25.

[38] Granda, *Egiptovski Jožef*, str. 105–107.

[39] Drnovšek, *Duhovnik A. I. Kastigar*, str. 27–28.

»kje dobiti slovenskih učiteljic, ki bi bile v resnici zmožne voditi tako šolo?« Nekateri duhovniki so poučevali sami, leta 1909 pa so iz Maribora prišle slovenske šolske sestre.[40] Drugod so poučevala tudi že v Ameriki rojena slovenska dekleta, ki so se pridružila angleškim benediktinkam. Jezik župnijske šole je določala narodnostna sestava župnije ter jezikovno znanje učiteljic. Na poučevanje slovenskih otrok so vplivale tudi slovenske učiteljice – redovnice, ki pa so se kmalu privadile tudi angleščini, ki je hitro prevladala v teh šolah.[41] A začetki v šoli niso bili lahki, saj je vsak učenček znal več angleščine.[42]

Prva svetovna vojna in področja ob novi meji

Migracije učiteljstva med I. vojno: begunci in vojaki. Vojne akcije ob italijansko-avstrijski soški fronti so od maja 1915 povzročile tudi migracije prebivalstva. V begunstvo je šlo tudi učiteljstvo, ko je avstrijska oblast v pričakovanju vojnih akcij umaknila najprej ženske in otroke. Ko so v begunskih taboriščih organizirali tudi šolski pouk, je tako avstrijska c. kr. mornarica pozvala spet v službo tudi učiteljico, ki je prej poučevala v Pulju, nato pa Istrane in Primorce v taborišču Steinklamm pri St. Pöltnu na šoli z nemškim učnim jezikom.[43] Redne šole so bile še v begunskih taboriščih Bruck na Litvi, kjer je poučevalo 10 učiteljic, Wagna pri Gradcu in Strnišče. Prav pedagoška skrb učiteljic je bila otrokom v begunstvu velika opora.[44] V krajih na desnem bregu Soče je italijanska zasedbena oblast organizirala šolski pouk v okolici Kobarida za slovenske begunske otroke, kot pripravo za poznejšo vključitev teh krajev Kraljevini Italiji. Leta 1915 je v šolah na Kobariškem poučevalo 14 italijanskih učiteljev – vojakov ob pomoči šestih slovenskih vzgojiteljic iz Posočja,[45] pozneje pa so delovala tudi italijanska vzgojevališča (educatorio) za manjše otroke in je bilo učiteljstva v vsem Posočju še več.[46] Gotovo je bilo učiteljem – vojakom ljubše poučevanje kot bojevanje.

Podobno so tudi slovenski učitelji kot avstrijski vojaki prevzemali šolsko delo na področju, ki so ga okupirale avstro-ogrske čete v Srbiji in Črni gori. V letu 1916 in 1917 so v šolskem listu »Slovenski učitelj« tako sledili tudi šolstvu v Srbiji, kjer je nadučitelj iz Starega trga Karel Hudè kot rezervni poročnik

[40] Sestre iz Kongregacije sv. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja iz Maribora.

[41] Friš, *Slovenske župnijske osnovne šole*, str. 42–57; Plut Pregelj, *Katoliški šolski sistem*, 391–407; Friš, *Delovanje šolskih sester*, str. 371–389; Kodrič – Palac, *Šolske sestre*, str. 121–123, 140–144.

[42] *Bežen pogled na prehojeno pot*, str. 13–14.

[43] Šantel ml., *Domotožje po sončnem podnebju*, str. 117–123.

[44] Svoljšak, *Slovensko begunsko šolstvo*, str. 296–301.

[45] Svoljšak, *Slovensko begunsko šolstvo*, str. 299; Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 233–234.

[46] Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 241–242.

postal vojaški šolski nadzornik v Užicah[47] in šolstvu v Črni gori, kjer je postal učitelj Makso Jovan kot poročnik šolski referent v Nikšiću.[48] Kot okrožni šolski nadzornik v Peči na Kosovu pa je med vojno deloval France Merljak.[49] Med prvo svetovno vojno so učiteljice, ki so v začetku 20. stoletja postajale večina med učiteljstvom, zaradi kolegov, ki so bili na fronti, postale v domačih deželah tudi (začasne) voditeljice šol, na katerih so delovale.

Primorski učitelji: službovanje v notranjosti Italije ali emigracija v Jugoslavijo. Na ozemlju, ki ga je po razpadu Avstro-Ogrske zasedla Italija, se je pričel proces italijanizacije in fašizacije šolstva tudi v slovenskih krajih. Z Gentilejevo šolsko reformo so do leta 1926 izginile slovenske šole, slovenski učitelji pa so izgubili službo ali sprejeli poučevanje v italijanščini v različnih krajih italijanske države. A tudi zadnja leta slovenske šole niso bila lahka. »*Gonila jih je* [italijanska] *oblast iz kraja v kraj, da bi izmučeni pustili šolo in ljudstvo.*«[50] Voditelj šole v Boljuncu Anton Berce je uspel poučevati na slovenski šoli do maja 1925, ko so ga napadli, bil je suspendiran in se je umaknil v jugoslovanski del Slovenije. S seboj pa je prinesel tudi šolsko kroniko, ki jo je kot pričo italijanizacije »*le po slučaju rešil iz rok uničevalcev.*«[51] Slovenski pouk je do jeseni 1943 potekal le v »farnih šolah«, ko so v cerkvah in zakristijah slovenski duhovniki poučevali ob verouku še slovenščino.[52] Tisti učitelji, ki so se v letih od 1919 naprej umaknili v Jugoslavijo, so sprejeli službo tudi v težko dostopnih in oddaljenih krajih.

V seznamih Minke Pahor je tako število pod fašizmom odpuščenega in predčasno upokojenega slovenskega učiteljstva na Primorskem dobrih 200, število premeščenega učiteljstva v notranjost Italije pa več kot 400. Od teh so nekateri kasneje zapustili službovanje v različnih krajih Italije in emigrirali v Jugoslavijo, kjer je bilo okoli leta 1930 kar 87 učiteljic in učiteljev na šolah na Štajerskem, v Prekmurju in drugod na Slovenskem.[53] Učiteljstvo s Primorske je v skrbi za preživetje sprejelo tudi službo drugod po Jugoslaviji, celo v Makedoniji, kjer je leta 1930 poučevala slovenska učiteljica makedonske in turške otroke, vsi pa so uporabljali le cirilico.[54] V seznamu primorskih učiteljic in učiteljev, ki so jih od leta 1927 premeščali v Italiji in so zaradi družinskih in drugih povezav

---

[47] Drago Hudè, *Šolstvo v Srbiji*, SU, 15. 11. 1917, str. 224–227; II. del, 15. 12., str. 248–251; Drago Hudè, *Poslano. Da se poznamo!*, UT, 22. 9. 1921, str. 4.

[48] *Vojaški šolski nadzorniki*, SU, 15. 9. 1916, str. 193 in *Črnogorske posebnosti*, n.d., str. 197–199; Makso Jovan, *Šolstvo v Črnigori*, SU, 15. 10. 1916, str. 210–211; isti, *Nadzorovanje šol v Črni gori*, SU, 15.2.1917, str. 37–40.

[49] *Častne službe slovenskega učiteljstva v Srbiji*, SU, 15. 9. 1917, str. 189.

[50] K., *+Učitelj Anton Skubin*, UT, 9.4.1936, str. 3. (Nekrolog za 41-letnim učiteljem, pokopanim 22. 3. 1936 v Šoštanju).

[51] Šuštar, *Spomina vredni šolski dogodki*, str. 314, 301–302; SŠM, fasc. 149, *Kronika šole v Boljuncu pri Trstu.*

[52] Jakomin, Vloga slovenskega duhovnika v šoli na Primorskem, str. 105–119.

[53] Pahor Lavrenčič, *Primorski učitelji*, str. 32–59.

[54] Uršič, *Življenjska zgodba učiteljice Marije Koršič*, str. 219–236.

tudi ostali predvsem v krajih severne in srednje Italije, je M. Pahor zabeležila 64 imen.[55]

V začetku 30. let so Mussolinijeve oblasti premestile večje število državnih uslužbencev slovenskega rodu iz domačih krajev ob rapalski meji v notranjost Italije. »*Bili so dobesedno pregnani med Italijane, ker režim ni zaupal njihovi državljanski lojalnosti. [...] Tudi številni učitelji so bili poslani s tega območja, nekateri celo tja doli do Neaplja.*«[56] Res v seznamih najdemo tja nameščene učitelje, pa tudi na Siciliji, Sardiniji, v Beneventu in Laciju,[57] več učiteljev pa so poslale italijanske oblasti službovat v bližnje italijanske pokrajine. Spomladi 1932 so govorice, da bo učitelj iz Štanjela premeščen v Italijo, dosegle tudi njegovo družino. Vse kar je bilo onkraj Trsta in Gorice je bilo ljudem s slovenskega Krasa skoraj neznano. »*Južna Italija, kamor so poslali nekaj očetovih kolegov, je bila neskončno daleč, drugi konec sveta*« se je spominjala leta 1922 rojena hči usode svoje slovenske učiteljske družine. Njen oče Viktor Škof, od let pred I. svetovno vojno odločen in strog, a »sijajen učitelj« v slovenski šoli med Slovenci v Štanjelu na Krasu blizu Trsta, je bil poleti 1932 službeno premeščen v Fontanellato blizu Parme v Padski nižini poučevat Italijane v italijanščini. Premestitev je bila za učiteljsko družino hud udarec. Štanjelci italijanskega učitelja niso lepo sprejeli, čeprav do njega niso bili neprijazni. Bil jim je kakor iz drugega sveta. Zelo prijazni pa so bili Italijani do svojega novega učitelja, kar ga je opogumljalo v brezizhodnem položaju in kar dobre volje je pospremil tja tudi svojo družino.[58]

Kdaj so osebne učiteljske zgodbe polne komaj verjetnih službenih selitev. Tako je z italijanskim učiteljem poročena učiteljica iz slovenske družine Ščuka najprej službovala v domačih krajih, od 1931 pa je po dekretu poučevala v revnem zakotju pri Mantovi, a mož na sosednji šoli. Leta 1937 je skupaj z možem učila v Abesiniji na italijanski kolonialni šoli, 1943 na italijanski šoli v francosko-nemški Loreni in po padcu fašizma v Štanjelu kot partizanska učiteljica.[59] Ko se je na Goriškem in Tržaškem jeseni 1945 spet pričelo oblikovati slovensko šolstvo, je Prosvetni oddelek Zavezniške vojaške uprave teh okoli 350 po Italiji raztresenih učiteljev povabil nazaj in bil vsakogar pripravljen namestiti na slovensko šolo.[60]

---

[55] Pahor Lavrenčič, *Primorski učitelji*, str. 32–59.

[56] Newby, *Moja dežela in moji ljudje*, str. 85.

[57] Pahor Lavrenčič, *Primorski učitelji*, str. 58–59, 150,159, 203, 412, 418, 425, 203.

[58] Newby, *Moja dežela in moji ljudje,* str. 25, 85–86, 101.

[59] Kalc, *Poti in usode*, (Italija med tujino in domovino: po poteh primorskih učiteljev), str. 104–109.

[60] Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo*, str. 159. Po navedbi dr. Srečka Barage avgusta 1947 se mnogi »prav zaradi komunističnega terorja nočejo vrniti.«

Na kratko o nameščanju in premeščanje učiteljstva v jugoslovanskih letih

»Naše ljudi naj bodri zavest, da je vsakega nasilja nekoč konec!«[61]

Po stiskah učiteljstva v vojnih letih je slovenska oblast že konec leta 1918 uredila pereče vprašanje učiteljskih plač, ko je poenotila in izenačila učiteljske dohodke na Slovenskem s plačami državnih uradnikov. Položaj državnih uradnikov je namesto učiteljske stalnosti v službi prinesel učiteljem tudi nestalnost njihovih od tedaj uradniških službenih mest, kar je podrobneje določal tudi uradniški zakon z dne 31. julija 1923.[62] To zakonska možnost je uporabila in izrabila strankarsko usmerjena politika v škodo učiteljstva. Premeščanje stalno nameščenih učiteljev je potekalo zadržano. Višji šolski svet je jeseni 1920 tudi opozoril naj okrajni šolski sveti ne premeščajo začasno službujočega učiteljstva *»brez nujne potrebe iz kraja v kraj«*.[63]

Šolske oblasti so z razpisom iskale prostovoljce za pouk na šolah na Koroškem in v Prekmurju.[64] Slovensko učiteljstvo, ki je prišlo službovat po 1. svetovni vojni, je na Koroškem ostalo do plebiscita oktobra 1920. Na Koroškem tedaj zaveden Slovenec ni imel veliko možnosti za delo: kakšnega od učiteljev po plebiscitu niso več namestili, nekateri so našli delo v kakšni gospodarski organizaciji, večina pa jih je zbežala v Jugoslavijo.[65] Učiteljstvo, ki se je po vojni umikalo s Primorske, je sprejelo tudi manj ugodna učiteljska mesta v manjših krajih, precej na Štajerskem in v Prekmurju – tam je krajši ali daljši čas službovalo vsaj 40 primorskih učiteljev.[66] Službovanje v Prekmurju med učiteljstvom ni bilo priljubljeno, saj je premestitev v te kraje veljala kar za pregnanstvo.[67]

Z menjavo vpliva liberalizma in političnega katolicizma na šolsko upravo se je spreminjal položaj učiteljstva v katoliški Slomškovi zvezi in tistih v liberalno usmerjeni učiteljski organizaciji (Zaveza, od 1920 poverjeništvo UJU v Ljubljani). Ko so objavljali članke o nasilju režima in zoper politično, strankarsko ali kot so rekli *»partizansko nameščanje in premeščanje učiteljstva«*, so drugi pisali o popravi krivic.[68] Liberalni vpliv na šolstvo, ki je bil večji od konca leta 1919 do srede leta 1924, je od julija do novembra 1924 zamenjal vpliv SLS, saj je

[61] *Protestiramo in ne priznavamo!*, SU, 15. nov., dec. 1920, str. 175; L. Jelenc, *S seje širšega sosveta UJU – poverjeništvo Ljubljana*, UT, 26. 5. 1921, str. 1.

[62] Šuštar, *Sindikalna prizadevanja učiteljskih društev*, str. 62

[63] Fink, *Zbirka važnejših novih odredb*, 1919 str. 13, 36, 91–92.

[64] *Pomanjkanje učiteljstva*, SU, 15. 6. 1919, str. 152.

[65] Tolmajer, *Spraševali so po čustvih*, str. 28.

[66] Vovko, *Nekateri vidiki*, str. 190–192.

[67] *Prekmursko učiteljstvo podaja račun dvajsetletnega dela*, UT, 18. 4. 1940, str. 1; Kuzmič, *Šolstvo in učbeniki*, str. 260–261.

[68] *Nasilja in persekucije novega prosvetnega režima*, UT, 18. 9. 1924, str. 1–2; *Engelbert Gangl – žrtev režimskega nasilja*, UT, 25. 9. 1923, str. 1; *Slučaj Dequal*, UT, 2. 10. 1924, str. 3; *Bivši avstrijsko-klerikalni prosvetni režim v polnem obsegu na vidiku*, UT, 25. 9. 1924, str. 1.

bil prosvetni minister dr. Anton Korošec, za njim pa spet S. Pribićević. Tedaj so pa liberalni učitelji pisali o popravi krivic in imeli možnost, da vplivajo na namestitve učiteljev po strankarski poti.[69] V letih 1924–25 je dosegel kulturni boj med katolicizmom in liberalizmom svoj višek s premestitvami učiteljstva kot obliko političnega obračunavanja.[70] Prestavitev je bila cela vrsta[71] in učitelji so se upravičeno bali, da jih bo vsakokratni vladni režim *»prestavljal poljubno kot figure na igralni plošči«*.[72] A med učiteljstvom različnih usmeritev so bili vedno bolj vplivni tudi nasprotniki vsakršnih političnih premestitev. Ko je novembra 1925 postal minister prosvete Stjepan Radić, se je tudi pri nas uveljavila depolitizacija šolstva z novim prosvetnim šefom dr. Dragotinom Lončarjem.[73]

Ponoven val političnih premeščanj učiteljstva (in srednješolskih profesorjev[74]) se je začel z režimom liberalne JNS leta 1932. Prosvetno ministrstvo pred in po letu 1935 je zaradi različne politične usmeritve doseglo, da so *»v velikih množinah premeščali strankarske nasprotnike – učitelje.«* En režim je premeščal (JNS), drugi (JRZ kjer sodeluje tudi SLS), ki ga je nasledil leta 1935 pa je izpeljal popravo krivic in popravke ali kot so zapisali: *»repatriacije«*.[75] Tako je bilo npr. le v decembru 1935 in januarju 1936 premeščenih *»po službeni potrebi«* skoraj 300 učiteljev, več v druge banovine.[76] Učiteljska organizacija se je v duhu depolitizacije sicer zavzemala za preganjano učiteljstvo, a pri zaščiti članstva ni bila vedno uspešna.[77]

Za rojake na tujem je poleg Cerkve pokazala skrb tudi država. Izseljenski učitelji so s poukom skrbeli za krepitev *»narodne zavesti«*, kar je pomenilo tako ohranjanje slovenskega jezika in kulture, kakor tudi *»gojenje lojalnosti do Jugoslavije«*, kot razberemo iz življenjske zgodbe učitelja S. Štovička, ki je bil z odlokom leta 1932 postavljen kot *»učitelj osnovne šole za našo izseljensko deco«* v Belgiji.[78]

Čas druge svetovne vojne z učitelji izgnanci in begunci ter prvi povojni čas so z begunskim šolstvom[79] in obnovo slovenskega šolstva na Primorskem

---

[69] *Delovanje 'Slomškove zveze' v službi denunciantstva*, UT, 11. 9. 1924, str. 2; *Našemu članstvu*, UT, 18.9.1924, str. 5; SŠM, UJU, šk. 2, fasc. 7/4 Krivice pod klerikalnim režimom 1924, 17.

[70] Dolenc, *Kulturni boj,* str. 138–211; Dolenc, *Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje*, str. 285, 289.

[71] Tudi 'Učiteljski tovariš' (UT, 22. 1. 1925, str. 2) je opozarjal v interesu šolstva in učiteljstva na neprimernost številnih premeščanj; SU, 1. 3. 1925, str. 29–31.

[72] *Zborovanje Slomškove zveze v Ljubljani dne 3. januarja 1925*, SU, 1. 2. 1925, str. 14.

[73] *Depolitizacija prosvete in učiteljstva v Sloveniji,* UT, 26. 11. 1925, str. 3; Dolenc, *Kulturni boj,* str. 212–229.

[74] Dolenec, *Moja rast*, str. 63–68.

[75] *Stalnost in premeščanja učiteljstva*, UT 16. 2. 1933, str. 1.

[76] M. Kumelj, *Bežni pogled v našo najbližjo preteklost,* UT 1939 (6.7.), str. 5.

[77] *Božično zborovanje katoliškega učiteljstva*, UT, 2. 1. 1936, str. 2; *Zgrešena premeščanja učiteljstva in organizacija zaščite*, UT, 5. 1. 1933, str. 1.

[78] Drnovšek, *Izseljenski učitelj*, str. 79–83.

[79] Arnež, *Slovensko šolstvo*, str. 29–56; Gantar, *Nekaj spominov*, str. 306–312.

z vplivi jugoslovanskih oblasti[80] in zavezniške vojaške uprave[81] zaznamovale tudi velike selitve in premeščanja učiteljstva. Ker je bilo učiteljev premalo, so do 1948 šolali učitelje tudi s kratkimi tečaji, z bolj skromnim pedagoškim poukom in pomembnim ideološkim usposabljanjem. Ti učitelji-tečajniki so prevzeli zahtevna učiteljska mesta na podeželju, velik del na enorazrednicah.[82] Po vojni so učitelje nameščali z dekreti šolske uprave dokler se ni ob reformi šolstva 1958 spet pričel uveljavljati sistem razpisov službenih mest.[83] Posebno obliko migracij učiteljstva je po letu 1970 pomenilo tudi sodelovanje pri sobotnem slovenskem dopolnilnem pouku v Nemčiji in državah zahodne Evrope[84] pa tudi v Avstraliji.[85] Povojno slovensko begunsko šolstvo v Italiji in Avstriji se po 1948 nadaljuje v Argentini[86] kot uspešno šolstvo Slovenske narodne skupnosti.

Za sklep. Učiteljstvo je s svojim delovanjem na šolskem in vzgojnem, tudi širše kulturnem in gospodarskem področju v različnih slovenskih krajih povezovalo Slovence in s skrbjo za enoten knjižni jezik prispevalo k preseganju lokalne identitete. Nič manj kot dejavnost vrste učiteljev na različnih gospodarskih in kulturnih področjih je pomemben kulturni vpliv učiteljic, ki so večkrat prihajale iz bolj izobražene in kulturne sredine slovenskega meščanstva. Tako je tudi vzgoja deklet, ki so poskrbele za postopen napredek družinske vzgoje v posameznih krajih, postajala širša. Tudi v manjših krajih na podeželju, ki so imeli šolo, se je postopoma gradila podoba Slovencev kot kulturnega naroda. Žal pa sta obe politični usmeritvi v učiteljstvu večkrat videli predvsem priročnega političnega agitatorja, a v primerjavi z akademskimi poklici manj cenjenega izobraženca. V vseh obdobjih pa srečujemo tudi idejna prehajanja, ki so manj pogojena z duhovnim premislekom kot z zunanjimi spodbudami bodisi kot realnost preživetja ali pa kar iskanje koristi. *Ubi bene, ibi patria.* Skladnost z idejno usmeritvijo trenutne oblasti je tudi učiteljem/učiteljicam pripomogla do boljših službenih mest ali primerne kariere. Izrazita strankarska aktivnost učiteljstva je škodovala poklicnemu stanu v celoti, saj so jim spremenljivi politični režimi pred 2. svetovno vojno le poredko pokazali naklonjenost za ureditev njihovega položaja in primerno plačilo. Tudi položaj učiteljstva po letu 1945, ki je do reforme 1958 prevzemalo službena mesta z dekreti po vsej Sloveniji, kdaj tudi po drugih delih tedanje skupne države, ni bil v skladu s tedaj deklariranim družbenim pomenom in njihovim prispevkom k napredku v posameznih krajih.

---

[80] Hladnik, *Iz Celja v Slovensko Istro*, str. 93–94; *Pričevanja: prvo povojno desetletje*, str. 130.

[81] *Boj za slovensko šolo; Slovensko šolstvo 1945–1985;* Bajc, *Obnova tržaških slovenskih šol.*

[82] Gabrič, *Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951*, str. 72–73, 77–79.

[83] Pravilnik o izvedbi razpisa službenih mest za učno in vzgojno osebje na šolah in drugih vzgojnih ustanovah, *Prosvetni delavec*, 1958, št. 7, str. 3; Ur. l. SRS 13 – 66/1958.

[84] Drnovšek, *Šolstvo v izseljenstvu.* Zahodna Evropa, ES 13, Ljubljana 1999, str. 91–92.

[85] Ribarič, *Slovensko šolstvo v Avstraliji*, str. 100–114; Čebulj Sajko, *Mariza Ličan, sledi življenja*, str. 143–162.

[86] Ribarič, *Slovensko šolstvo v Argentini*, str. 81–100.

Viri in literatura

Viri

Slovenski šolski muzej (SŠM), arhivska zbirka:
Šolski spisi, fasc. 89, Jelšane;
Šolski spisi, fasc. 149, Kronika šole v Boljuncu pri Trstu;
UJU/Združenje jugoslovanskih učiteljev, poverjeništvo Ljubljana, fasc. 7.
UT – Učiteljski tovariš
SU – Slovenski učitelj
Prosvetni delavec

Literatura

Arnež, Janez: Slovensko šolstvo v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji od 1945 do 1949, *Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas* (ured. Mateja Ribarič), Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2002, str. 29–56.

Bajc, Gorazd: Obnova tržaških slovenskih šol po drugi svetovni vojni in politična emigracija iz Slovenije, *Šolska kronika* 13 (37), št. 2, 2004, str. 330–344.

Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas, (ured. Mateja Ribarič), Slovenski šolski muzej: razstavni katalog 78, Ljubljana 2002.

Bežen pogled na prehojeno pot. Ob stoletnici naše redovne skupnosti, Beograd 1969.

Bolhar, Alojzij; *Anton Bezenšek: Njega življenje in delo*, Celje 1934.

Čebulj Sajko, Breda; Mariza Ličan; sledi življenja izseljenke: *Dve domovini / Two homelands* 21, 2005, str. 143–162.

Čurkina, Iskra V.; Davorin Hostnik: *Zgodovinski časopis* 1968, št. 3–4, str. 261–309.

Drnovšek, Marjan: Šolstvo v izseljenstvu. Zahodna Evropa, *Enciklopedija Slovenije* 13, Ljubljana 1999, str. 91–92.

Drnovšek, Marjan: Izseljenski učitelj Svatopulk Štoviček med belgijskimi Slovenci, *Izseljenec, življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj Kočevar), Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 2001, str. 79–83.

Drnovšek, Marjan: Duhovnik Alojzij Ignacij Kastigar in ameriška svoboda, *Izseljenec, življenjske zgodbe Slovencev po svetu* (ur. Monika Kokalj Kočevar), Ljubljana: Muzej novejše zgodovine, 2001, str. 27–29.

Friš, Darko: Slovenske župnijske osnovne šole v Ameriki 1895–1941, *Šolska kronika*, 3(27), 1994, str. 42–57.

Friš, Darko: Delovanje šolskih sester Kongregacije sc. Frančiška Asiškega – Kristusa Kralja v ZDA med letoma 1909 in 1915, *Dve domovini / Two homelands*, 2–3, 1992, str. 371–389.

Gabrič, Aleš: *Šolska reforma 1953–1963*, Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.

Gabrič, Aleš: Šolstvo na Slovenskem v letih 1945–1951, *Zbornik za zgodovino šolstva in prosvete*, 24, 1991, str. 67–92.

Dolenc, Ervin: Karel Verstovšek kot poverjenik za uk in bogočastje v Narodni in Deželni vladi v Ljubljani 1918–1920, *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 66/2, Maribor 1995, str. 284–291.

Dolenc, Ervin: *Kulturni boj. Slovenska kulturna politika v Kraljevini SHS 1918–1929*, Ljubljana: Cankarjeva založba, 1996.

Dolenc, Ivan: *Moja rast*, Celje: Mohorjeva družba, 1991.

Gantar, Kajetan: Nekaj spominov na begunsko gimnazijo v Lienzu in Peggezu, *Šolska kronika*, 13(37), št. 2, 2004, str. 306–312.

Gantar, Godina: Irena, Izseljevanje slovenskih intelektualcev na Hrvaško do leta 1848, *Dve domovini / Two homelands*, 18, 2003, str. 123–134.

Gantar, Godina: Irena, Slovenski izobraženci na Hrvaškem od 1850 do 1860, *Dve domovini / Two homelands*, 20, 2004, str. 77–94.

Gantar Godina, Irena: Slovenski intelektualci – izseljenci na Hrvaškem: Jernej Francelj (1821–1889), *Dve domovini / Two homelands*, 19, 2004, str. str. 165–183.

Gantar Godina, Irena: Slovenski izobraženci iz Prage na Hrvaško, *Dve domovini /Two homelands,* 22, 2005, str. 197–218.

Gantar Godina, Irena: Janez Trdina: izseljenec in »Slavjan«, *Zastavil sem svoje življenje. Monografija o življenju in delu Janeza Trdine* (ured. Aleksander Bjelčevič), Mengeš: Muzej Mengeš 2005, str. 13–22.

Gantar Godina, Irena: Slovenski izobraženci na Hrvaškem po letu 1868: Ivan Steklasa (1846–1921), *Dve domovini / Two homelands,* 24, 2006, str. 153–166.

Geržinič, Alojzij: *Boj za slovensko šolo na Primorskem za delovanja dr. Srečka Baraga pri ZVU*, Buenos Aires: Slovenska kulturna akcija, 1983.

Granda, Stane: Egiptovski Jožef, *Izseljenec: življenjske zgodbe Slovencev po svetu (ur. Monika Kokalj Kočevar),* Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2001, str. 105–107.

Heinz, Fr. ured: *Handbuch der Gesetze und Verordnungen über das Volksschulwesen für Krain / Zbirka zakonov in ukazov o ljudskem šolstvu na Kranjskem*, Laibach 1895.

Hladnik, Julija: Iz Celja v Slovensko Istro, *Zbornik ob 40-letnici obnove slovenskega šolstva v Istri*, Koper: Lipa, 1985, str. 93–94.

Hojan, Tatjana: Šolstvo, *Četrta stran trikotnika. Znameniti Slovenci in slovenska društva v Bosni in Hercegovini 1878–2000 (ured. Stanislav Koblar)*, Ljubljana: Mladinska knjiga 2008, str. 58–79.

Hojan, Tatjana: Nemirni učitelj Maks Ivanetič (1856–1910), *Šolska kronika*, 18(42), št. 1, 2009, str. 109–116.

Jakomin, Dušan: Vloga slovenskega duhovnika v šoli na Primorskem, *Slovensko šolstvo na Goriškem in Tržaškem*, Trst 1986, str. 105–119.

Jakovljević, Božo: Josip Baćić, Josip Ribarić in Josip Brnobić, hrvaški prosvetni delavci, istrski emigranti v slovenskih šolah, *Šolska kronika, Zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 3(27), Ljubljana 1994, str. 150–156.

Jurčec, Ruda: *Skozi luči in sence I, Prvi del (1914–1929)*, Ljubljana: Prešernova družba 1991.

Kalc, Aleksej s sodelavci: *Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*, Koper–Trst 2002.

Kodrič, Similjana; Natalija Palac: *Šolske sestre svetega Frančiška Kristusa Kralja. Zgodovina – poslanstvo – življenje,* Ljubljana 1986.

Korespondenca Antona Bezenška s Pavlom Turnerjem, *Korespondenca dr. Pavla Turnerja v letih 1885–1923 Babnik-Budman. Objava arhivskih dokumentov, ured. Darko Friš, Mateja Matjašič Friš.* (Viri 8), Maribor: Pokrajinski arhiv, 2006, str. 113–156.

Kržišnik Bukić, Vera: Znameniti Slovenci na Hrvaškem skozi zgodovino, *Migracijske i etnićke teme*, 22 , št. 4, Zagreb 2006, str. 421–445.

Kuzmič, Franc: Šolstvo in učbeniki, *Stalna razstava. Pokrajinski muzej Murska Sobota,* (ured. Branko Kerman, Janez Balažic), Murska Sobota 1997, str. 255–262.

Lilek, Emilijan: *Slovenski v tujini službujoči šolniki,* Celje: samozaložba, 1935.

Matjašič Friš, Mateja: »Bog in Slovenci!«Anton Bezenšek v pismih prijatelju dr. Pavlu Turnerju, *SHS Studia historica Slovenica, Časopis za humanistične in družboslovne študije*, Maribor 2002, št. 2, str. 399–430.

Mikuž, Metod: *Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917–1941*, Ljubljana: Mladinska knjiga 1965.

Newby, Wanda: *Moja dežela in moji ljudje* (My County and my People – prvi del knjige Peace and War, prevedla Marija Švagelj), Štanjel: Nassa desella d.o.o. 1997.

Peček, Mojca: Od zahteve po odrekanju materinščini do cenjenja dvojezičnosti: šolski sistem v Avstraliji, *Dve domovini / Two homelands*, 20, 2004, str. 193–216.

Plut Pregelj, Leopoldina: Katoliški šolski sistem v Združenih državah Amerike in ustanavljanje osnovnih šol pri slovenskih župnijah (1895–1941), *Dve domovini / Two homelands*, 2–3, 1992, str. 391–407.

Pričevanja: prvo povojno desetletje slovenske osnovne šole v Istri: učiteljski zbornik 1997 (ured. Silvo Fatur), Koper 1997.

Svoljšak, Petra: *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemlja (1915–1917),* Ljubljana: Nova revija, 2003.

Svoljšak, Petra: Slovensko begunsko šolstvo med prvo svetovno vojno, *Šolska kronika, zbornik za zgodovino šolstva in vzgoje* 13 (37), št. 2, Ljubljana 2004, str. 296–305.

Šantel, Avgusta ml.: Domotožje po sončnem podnebju. Avgusta Šantel st., Avgusta Šantel ml., Saša Šantel, *Življenje v lepi sobi,* Ljubljana: Nova revija, 2006.

Šuštar, Branko: Jos. Bertok – kronika dvorazredne ljudske šole na Spodnjih Škofijah: gradivo za podobo Škofij v Slovenski Istri 1900–1913, *Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino,* 37, 1–2, 1989, str. 76–96.

Šuštar, Branko: Slovensko učiteljsko društvo v Istri pred I. svetovno vojno, *Primorska srečanja,* 111, Nova Gorica 1990, str. 569–574.

Šuštar, Branko: Učiteljski tovariš o šolstvu v Bosni in Hercegovini v prvih letih po okupaciji 1878, *Zbornik za zgodovino šolstva – Šolska kronika 25*, 1992, str. 133–136.

Šuštar, Branko: Spomina vredni šolski dogodki v Boljuncu pri Trstu : šolska kronika od Jerneja Brenceta (1849: »sholae magister«) do Antona Berceta (1925: učitelj-voditelj), *Annales,* 2, št. 2, 1992, str. 301–314.

Šuštar, Branko: Sindikalna prizadevanja učiteljskih društev za ureditev učiteljskih plač na Kranjskem v začetku 20. stoletja, *Historia 10 – Stiplovškov zbornik* (uredil Dušan Nećak), Ljubljana : Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 45–62.

Šuštar, Branko: Reakcii v slovenskata pedagogičeska presa predi 1-ta svetovna vojna za B'lgarskoto obrazovanie i obrazovatelnata dejnost na Anton Bezenšek v B'lgarija, *B'lgarskoto obrazaovanie – nacionalni orientiri i evropejski izmerenija / Meždunarodna naučna konferencija B'lgarskoto obrazaovanie – nacionalni orientiri i evropejski izmerenija,* Gabrovo : Nacionalen muzej na obrazovanaieto, 2008, str. 13–25.

Tolmajer, Janko: Spraševali so po čustvih, *Po sledovih … Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945*, Celovec: Slovenska prosvetna zveza, 1991, str. 25–31.

Trdina, Janez: *Zbrano delo. Tretja knjiga. Hrvaški spomini / Bachovi huzarji in Iliri / Moje življenje,* Ljubljana: DZS 1951.

Uršič, Ivanka: Življenjska zgodba učiteljice Marije Koršič, *Učiteljice v šolskih klopeh*, (ured. Vlasta Tul), Nova Gorica 2005, str. 219–236.

Vovko, Andrej: Nekateri vidiki življenja primorskih priseljencev v Prekmurje med obema vojnama, *Dve domovini / Two homelands* 24, 2006, str. 187–203.

Žontar, Jože s sodelavci: *Priročniki in karte o organizacijski strukturi v deželah Koroški, Kranjski, Primorju in Štajerski do leta 1918 : zgodovinsko-bibliografski vodnik,* Graz–Klagenfurt–Ljubljana–Gorizia–Trieste, 1988.

III.
Migracije v času obeh svetovnih vojn

Petra Svoljšak

Vojna – vzrok in spodbujevalka migracij

Primer 1. svetovne vojne in slovenskega prostora

SVOLJŠAK Petra, dr., doc., znan. svet., Zgodovinski inštitut Milka Kosa, ZRC SAZU, SI-1000 Ljubljana, Novi trg 2, petrasv@zrc-sazu.si.

S svetovno vojno 1914–1918 se je začelo obdobje, ko je moderna evropska država s svojimi politično – vojaškimi cilji sprožila izjemne migracijske tokove vojaškega in civilnega prebivalstva. V prispevku bodo predstavljeni nekateri primeri medvojnih množičnih migracij s slovenskega prostora, ki jim prav z migracijskega vidika ni bila posvečena primerna pozornost. Tematika premikov civilnega prebivalstva, ki jim je bil priča slovenski prostor med Veliko vojno, bo obravnavana primerjalno z evropskimi primeri »urejanja« vprašanja umika civilnega prebivalstva, tako z zornega kota motivacij kot izvedbe. Izpostavljeni bodo na eni strani načini premikov in namestitve, problematika socializacije preseljenega prebivalstva v novem bivalnem okolju ter njihova resocializacija po vrnitvi v domovino.

Ključne besede: svetovna vojna 1914–1918, okupacije, begunci , mednarodno pravo.

»Še nikoli doslej ni bil nek vojaški spopad tako nasilen in krut kot sedanja svetovna vojna. Pravzaprav se je ena od vojskujočih strani, nezadovoljna z bojevanjem s sovražnikovo vojsko, odločila, da uporabi vsa razpoložljiva sredstva za ustrahovanje nasprotnikovega civilnega prebivastva, ki bi ga morali ščititi zakoni in konvencije … Potreba ne pozna zakonov!,«[1] je zapisal profesor R.A. Reiss, takrat predavatelj na Univerzi v Lausanni, po današnjih merilih forenzični strokovnjak, ki je na prošnjo srbske vlade raziskal zločine avstro-ogrske vojske nad civilnim prebivalstvom med prvo okupacijo Srbije in jih zapisal v posebnem poročilu.

Kot je zapisal pravnik dr. Ivan Tomšič, je vsak pravni red prisilen red in mora biti sankcioniran, kar pomeni, da je potrebno ljudi prisiliti, da se ravnajo po pravu.[2] Obče meddržavno pravo je dovoljevalo že v mirnem času vrsto sredstev t. i. samopomoči, med katerimi je bila najbolj pomembna oblika vojna. Vojno je tako opredeljena kot zgodovinska, biološka in pravna ustanova, ki sicer predstavlja skrajno sredstvo za urejanje meddržavnih (mednarodnih) sporov. Pravni status

[1] Reiss, *The Kingdom of Serbia*, uvod. Poročilo je bilo dolgo 192 strani, napisano med januarjem in marcem 1915. Po rekonstrukciji srbske vojske se ji je Reiss pridružil na solunski fronti, kjer naj bi kot nevtralni opazovalec nadaljeval svoje raziskovalno delo. Poročila in pisma, ki jih je pošiljal nevtralnima časnikoma *Gazette de Lausanne* in amsterdamskemu *Telegraaf*-u ter pariškemu *Le Petit Parisien*, je skupaj z fotografskim materialom in dokumenti o ravnanju okupantov objavil v omenjeni knjigi.

[2] Tomšič, *Vojno in nevtralnostno pravo*, uvod.

Slika 1: *Taborišče Gmünd. Album Barackenlager Gmünd 1915. Heeresgeschichtliches Museum Wien, Dunaj (foto Željko Cimprič).*

je vojna pridobila konec 19. in v začetku 20. stoletja z Bruseljsko konferenco leta 1874 ter Haaškima konferencama leta 1899 in leta 1907, s tem pa je postala podrejena tudi predpisom vojnega prava, ki pa ni ocenjevalo, ali je vojna upravičena ali ne, ampak je zgolj postavljalo predpise, po katerih naj bi se države ravnale v vojni in torej ni opredelilo vsebine vojne. Toda že od 18. stoletja dalje so se razmerja med vojaki in civilisti spreminjala pod vplivom treh temeljnih dejavnikov, ki jih je J. Horne prepoznal v politizaciji vojne, industrializaciji in tehnološkem razvoju ter njunim vpliv na oblike vojskovanja in v prepletenem součinkovanju med najbolj napredujočimi vojaškimi conami in neposrednim bojnim zaledjem.[3] Politizacijo vojne moremo razpoznati v množični udeležbi v vojni od francoske revolucije dalje (t.i. *leveé en masse*), ki je prinesla nov tip državljana – vojaka, to pa je zaznamovalo tudi bodoča razmerja med vojsko in civilisti.

Temelj sistema vojnega prava predstavljajo haaške konvencije sprejete v letih 1899 in 1907. Med drugim opredeljujejo inštitut vojaške zasedbe, ki je poleg invazije na nasprotnikovo ozemlje, temeljni dejavnik vojnih migracij, in sicer v 4. haaški konvenciji o kopnovojnih zakonih in običajih ter predvsem v priloženem Pravilniku o kopnovojnih zakonih in običajih iz leta 1907. Sistem vojaške zasedbe obravnava haaški pravilnik v 3. poglavju, od 42. do 56 člena.

[3] Horne, *Civilian populations*, str. 483.

Do dokončnega oblikovanja vojnega prava je namreč veljalo, da pomeni invazija tujega ozemlja zadostno podlago za njegovo pridobitev. Mednarodno pravo pa je dokončno potrdilo, da zasedena država, če ni popolnoma uničena ali podjarmljena, še vedno obstaja, čeravno z omejeno možnostjo izvajanja svojih suverenih pravic.

Z inštitutom vojaške zasedbe pojmujemo skupek pravil, ki urejajo odnose med zasedbeno vojsko in prebivalstvom oziroma organi zasedene dežele.[4] Izhaja iz klasične oblike vojaške zasedbe, pri kateri gre za položaj, ko med vojnim spopadom oborožene sile ene države zasedejo del ali celotno ozemlje druge države. Odpor oboroženih sil slednje na tem ozemlju pa je prenehal. Zatorej vojaško zasedbo opredeljujemo kot stanje, ko se ozemlje države nahaja pod oblastjo nasprotnikovih vojaških sil. Z vojaško zasedbo države okupant ni pridobil neposredno zasedenih ozemelj, čeravno je praksa pokazala, da so bile v ozemeljskih zahtevah uspešnejše tiste države, ki so same ali preko zaveznikov zasedle nasprotnikova ozemlja. Nasprotnikovo ozemlje, ki so ga zasedle oborožene sile nasprotnika, je spadalo v operacijski predel, zato je vrhovni vojaški poveljnik zasedbene vojske smel izvajati na njem tudi civilno oblast. Oblast okupanta je bila v času vojaške zasedbe teritorialna in se je izvajala nad vsemi prebivalci, ki so prebivali na zasedenem ozemlju in ne le nad državljani zasedenega ozemlja.[5] Zasedbeno vojno pravo je sicer posvečalo največ pozornosti odnosu med okupantom in dobrinami na zasedenem ozemlju, medtem ko je le v manjši meri urejalo pravice in obveznosti okupanta do civilnega prebivalstva, kar je temeljilo na ostri delitvi, ki jo je vojno pravo vneslo med redno vojsko in civilnim prebivalstvom. Civilno prebivalstvo je vojno pravo varovalo le v primeru, da je ostalo v vsakem primeru miroljubno. Po 45. členu 4. haaške konvencije je bilo okupantu prepovedano prisiliti prebivalstvo zasedenega ozemlja, da bi mu priseglo zvestobo. Vendar pa se je moralo prebivalstvo podrejati naredbam okupanta in ni smelo zoper okupantsko vojaško oblast storiti sovražnih dejanj, kakor tudi ne ovirati njegovih vojaških operacij. Neorganizirane skupine prebivalstva (med organizirane oblike so šteli redno vojsko, policijo in prostovoljne odrede) zatorej niso smele izvajati sovražnih dejanj, razen posebnega inštituta *levée en mase*, ko zasedba še ni bila izvršena, kajti z zasedbo so se možnosti upora prebivalstva in njegove osvoboditve bistveno zmanjšale, ker je haaško vojno pravo tovrstna dejanja izjemno omejilo. Okupant je smel kaznovati prebivalce, toda po svojem pravu, in kot je zahtevalo mednarodno pravo, po rednem sodnem postopku. Izrekanje kolektivnih kazni je bilo omejeno in nobene denarne ali drugačne kazni okupant ne bi smel izreči celotnemu prebivalstvu zaradi dejanj posameznikov. Haaško pravo je prav tako predpisalo, da morajo biti spoštovana družinska čast in pravice, življenje ljudi, osebna lastnina, versko prepričanje in

[4] O inštitutu vojške zasedbe glej Divjak, *Inštitut vojaške zasedbe.*

[5] Prav tam, str. 75.

obredi. Osebne lastnine okupant ni smel zaseči in tudi plenjenje je bilo izrecno prepovedano. Okupant je imel »pravico« zavarovati svoje čete zoper sovražna dejanja civilnega prebivalstva, in sicer z zajetjem talcev, ki naj bi bile ugledne ali premožne osebe, in bi s svojim premoženjem ali celo z življenjem jamčili za poravnanje davkov, rekvizicij, kontribucij, za izpolnjevanje vojnopravnih predpisov, da bi na zasedenem ozemlju preprečili napade na svojo vojsko ali na vojaški material. Zatorej je bila zasluga haaške ureditve sistema vojaške zasedbe predvsem v tem, da je bil odnos med okupantom in prebivalstvom zasedenega ozemlja opredeljen kot pravno razmerje, s čimer so *»vojni sili dejansko postavljene omejitve.«*[6] Toda že v času nastajanja haaškega vojnega prava so se postavljale zahteve, da bi bil ta odnos enostranski, tako da bi okupacijsko pravo kot del vojnega postavilo okupantu samo omejitve, prebivalstvu pa priznalo pravico do odpora. Nosilke teh zahtev so bile predvsem majhne države, med njimi Belgija, ki so svoje zahteve utemeljevale z obveznostjo prebivalstva do domovine, ki je najvišja dolžnost. Temu so oporekale velike sile, zlasti Nemčija in Rusija, ki so opozarjale, da vojno pravo ne jemlje prebivalstvu pravice do sodelovanja v boju, temveč postavlja pogoje, ki jih mora prebivalstvo izpolnjevati. V tem času doktrina ni podprla zahtev malih držav, vendar je kasneje posredno omogočila priznavanje določenih oblik odpora na zasedenih ozemljih (partizansko vojskovanje), ki jih haaško pravo ni predvidelo.

Toda dogodki, procesi, so pokazali, da je bila tedaj, v času Vélike vojne, izkušnja civilnega prebivalstva v vojni v neprehodnem razkoraku s pravnimi temelji vojaške zasedbe oziroma »predpisanega« ravnanja okupantov do prebivalstva na zasedenem nasprotnikovem ozemlju. Bolj kot pravila vojnega prava je namreč zaživela že omenjena izjava prof. Reissa, da potreba ne pozna zakonov.

Svetovna vojna 1914–1918 je sprožila vrsto migracijskih gibanj prebivalstva in milijone beguncev. Z Véliko vojno se je začela doba, ko se je na eni strani država potrdila kot *»izredno močan stroj, ki je optimalno organiziran za sejanje smrti in uničenja«*,[7] po drugi strani so tedaj politično-vojaški motivi moderne evropske države oblikovali pogoje, ki so sprožili ogromne tokove pregnancev ter vojno sistematično premaknilo nad civilno prebivalstvo. Temu je botrovalo spoznanje, da nobena vojaška odločitev na bojnem polju ne bo dokončna vse dotlej, dokler bo družba sposobna vzdržati in proizvajati, kar je civilno prebivalstvo izpostavljalo silnim in naraščajočim pritiskom. Večplastne izkušnje civilnega prebivalstva so sledile vojni kronologiji, torej so se najprej spopadli z najbolj razširjeno in nenazadnje pričakovano izkušnjo mobilizacije ob izbruhu vojne, ki je v najožjem pomenu sicer ločila prav vojaško od civilnega prebivalstva. Toda mobilizacija je zajela vse plasti zasebnega in javnega življenja, vse sloje prebivalstva ter vztrajno brisala mejo med bojiščem in zaledjem ter s tem osnovno

[6] Divjak, *Inštitut vojaške zasedbe*, str. 14.

[7] Sassen, *Migranti, coloni, rifugiati*, str. 82.

Slika 2: *Taborišče Gmünd. Album Barackenlager Gmünd 1915. Heeresgeschichtliches Museum Wien, Dunaj (foto Željko Cimprič).*

ločnico med vojaki in civilisti. Čeprav naj bil ta premik po mnenju nekaterih prvenstveni cilj vojaških oblasti,[8] pa so bili civilisti v svojem vojnem naporu vedno diskriminirani na ravni pomoči in varstva, potrebe prebivalstva so bile vedno podrejene potrebam vojske. Civilno prebivalstvo je, glede na oddaljenost od bojne črte, vojno doživelo/preživelo na več izkušenjskih ravneh, glede na v naslovu izbrano tematiko bo pozornost posvečena civilnemu prebivalstvu ob frontni črti, ki je vojno doživljalo v begunstvu, pri čemer se zaradi prepletenosti dejavnikov vojaške invazije in vojaške zasedbe ni mogoče izogniti tudi tematiki vojaške zasedbe.

Prva svetovna vojna vsekakor ponuja veliko možnosti za raziskovanje in spoznavanje odnosa med vdirajočo nasprotnikov vojsko in civilnim prebivalstvom, na katerega je ta naletela na vojnem pohodu, pri čemer velja seveda opozoriti, da je bilo neposredno vpletanje civilnega prebivalstva v vojaške operacije v primerjavi z drugo svetovno vojno bistveno omejeno. Obenem pa ne moremo zanemariti dejstva, da je bila tudi prva svetovna vojna, ki se je jè v prihodnje oprijelo ime pozicijska, v letu 1915 še povsem mobilna in so bile frontne črte na obeh največjih frontah izrazito premične. »Reševanje« problematike civilnega prebivalstva ter delovanja okupacijskih režimov in sistemov v obdobju 1. svetovne vojne je postalo nenazadnje tudi zgled za »urejanje« problematike položaja

[8] Bianchi, *I civili*, str. 14.

civilnega prebivalstva v razmerah vojaške okupacije v prihodnjih (2.) vojnah. Begunska problematika je bila novost za bojujoče se države, vlade in vojaške oblasti so se morale namreč soočiti s povsem novim vidikom vojne, poskrbeti je bilo namreč potrebno za bivanje in oskrbo begunskega prebivalstva, ki je bila spričo sestave potrebna drugačnega in bolj kompleksnega pristopa. Gre torej za vprašanja statusa, ki je svojo rešitev dobilo šele v letih po vojni. Zatorej se v problematiki begunstva prepleta vrsto doslej manj raziskanih vidikov vojne, od mednarodnopravnega do konkretnih rešitev s strani posameznih držav in nenazadnje povsem vsakdanjih izkušenj posameznega begunca in pregnanega prebivalstva kot celote.

Eden od najbolj izrazitih odrazov totalnosti prve (in seveda toliko bolj druge) svetovne vojne je dejstvo, da je vojna najbolj izkoristila svoj rušilni potencial na mejnih področjih, oziroma na ozemljih, ki so bila nacionalno mešana, sporna ali oporekana: Alzacija, Lorena in Belgija na zahodni fronti, na balkanskem bojišču med Avstro-Ogrsko in Srbijo, na vzhodni fronti v Galiciji, na Poljskem in v Voliniji, ter na Goriško-Gradiškem, v Furlaniji, na Tridentinskem ter na Beneškem (Veneto) na avstrijsko-italijanski fronti.

Problem prvega stika napredujoče vojske in civilnega prebivalstva ter vojaških okupacij je seveda večplasten, temeljno pa ga opredeljuje predvsem odnos vojaških/zasedbenih enot do civilnega prebivalstva. Čas invazije so v vseh primerih na vseh evropskih bojiščih, kot bo sledilo v nadaljnjem besedilu, zaznamovali isti dejavniki: pokoli in uničenja, posilstva, sledili so prostovoljne izselitve ali bolj ali manj nasilni izgoni civilnega prebivalstva ter »končna« vojaška zasedba, ki je praviloma odražala tudi vojaško-politične načrte okupantske države z zasedenimi ozemlji. Torej gre v začetni fazi predvsem za izraze nasilja vojske nad civilnim prebivalstvom in tudi za iskanje razlogov, ki so do tega nasilja pripeljali. Stvarne dokaze za takšno trditev ponujajo dogodki sami po prodiranju nemške vojske v Belgijo, Francijo[9] in na Poljsko,[10] v ruskih ofenzivah v vzhodno Prusijo, v Galicijo, na Poljsko in na Kaprate, prav tako ob skupno avstro-ogrskem, bolgarskem in nemškem prodoru v Srbijo in nenazadnje od italijanskem prodiranju na jugozahodni (in soški) fronti. Po doslej raziskanih podatkih, naj bi v letu 1914 v vzhodni Prusiji ruska vojska za seboj pustila 6000 mrtvih civilistov in 42.000 uničenih hiš; v Belgiji in Franciji je med 5. avgustom 1914 in 21. oktobrom 1914 nemška vojska požgala 15.000 hiš, prav tako je požgala zgodovinska središča mestec Louvain in Rethel, v tem obdobju naj bi kar 6000 civilnih oseb izgubilo življenje v masovnih eksekucijah. Na vzhodni fronti je usodo belgijskega mesta Louvin doživelo poljsko mestece Kališ, ki je bilo v nemškem bombardiranju porušeno do tal. V ruskem umiku iz Galicije je tudi

[9] Glej npr. Horne-Kramer, *German Atrocities.*

[10] Glej npr. Liulevicius, *War Land.*

ruska armada za seboj puščala pogorišče ter pregnala prebivalstvo v notranjost cesarstva; ko se je na ta ozemlja vrnila avstro-ogrska vojska, se je najprej znesla nad preostali civilnim prebivalstvom, ki ga je obtožila kolaboriranja z Rusi;[11] po podatkih H. Hautmanna, naj bi obesili okoli 30.000 rutenskih kmetov in prav takšno število navaja tudi za balkansko bojišče in srbski krvni davek ob prodoru centralnih sil.[12] Po ocenah zahodnoevropskih piscev je v času vojne, kot posledica okupacij in umika srbske vojske s srbskimi državnimi oblastmi, civilnim prebivalstvom in vojnimi ujetniki jeseni/pozimi 1915 umrlo kar 650.000 prebivalcev kraljevine Srbije, oziroma 15 % prebivalstva; v umiku preko Albanije je umrlo 200.000 ljudi, 155.000 (od tega 85.000 vojakov) je umik preživelo in so bili evakuirani na Krf.[13]

Slovenska izkušnja je po številkah, pa tudi po moči nasilništev skromnejša, kar pa ne pomeni, da se je slovensko prebivalstvo ob prodoru italijanskih enot na slovensko (furlansko) ozemlje v maju in juniju 1915 tem dejanjem izognilo. Italijanska vojska je namreč v dveh primerih decimirala civilno prebivalstvo, v Vilešu (Vilesse) v Furlaniji 29. maja 1915 in v Idrskem na Kobariškem 4. junija 1915. Decimacija slovenskih kmetov je sledila valu nasilja italijanskih enot v prvih dneh prodora, ki je skupno na Kobariškem terjal 17 žrtev.[14]

Razlogi za nasilje okupantskih vojskà so izhajali iz začetnega strahu, ki ga je sprožil izbruh vojne, iz tesnobnosti množične mobilizacije, nenazadnje tudi iz evforije, ki jo je ta sprožila, iz zmede in utrujenosti po prvih dolgih bojnih pohodih. Toda prvenstveno so koreninili v provzgojenih in ves čas bojnih priprav in med bojnim pohodom utrjevanih stereotipih o nasprotniku, na kar je že med vojno v svojem poročilu opozoril profesor Reiss.[15] Vojaki avstro-ogrske vojske so prišli na srbsko ozemlje prepričani, da so prebivalci leni, tatovi in ubijalci kronanih glav; bili naj bi ubijalski divjaki, ki so sekali nosove in ušesa ujetnikom, izdolbli njihove oči ter jih kastrirali. Takšna propaganda je potekala že v tisku, vojaške oblasti pa so takšne podobe še zaostrile. Tudi nemški vojaki, ki so prišli v Belgijo, so bili prepričani v svojo višjo kulturo in tradicijo. T.i. socialni darvinizem,[16] je utrjeval nemške vojake in častnike v prepričanju, da je Belgija premajhna in povsem umetna država (čeprav je bila 40 let starejša od Nemčije), ki ni imela pravice do obrambe. Predvsem pa je nemško vojsko na poti skozi Belgijo preganjal spomin na ostrostrelce, ki je v nemškem kolektivnem spominu bival vse od let 1870-71 dalje in tako je bila vsaka nepojasnjena smrt nemškega vojaka pripisana nedokazani in imaginarni podobi belgijskega ostrostrelca; svoje

[11] Bianchi, *I civili,* str. 15.
[12] Hautmann, *Die verbrechen,* str.1
[13] Pope, Wheal, *The Macmillan Dictionary,* str. 430–431.
[14] Koren, *Idrsko, 4. junij 1915;* Svoljšak, *Soča, sveta reka.*
[15] Reiss, *Report upon,* str. 173–174.
[16] Kramer, *Perché i soldati ucidono i civili,* str. 86.

nasprotje je prosti strelec našel v podobi o barbarskem Nemcu. Stereotipom in spominu se je pridružil povsem stvaren element presenečenja, na katerega je nemška vojska, prepričana v nagel in brezteţaven prodor preko belgijsekga ozemlja, naletela ob belgijskem odporu. V protikatolištvu protestantskega dela nemške vojske pa je mogoče iskati tudi razloge za usmrtitve okoli 50 belgijskih duhovnikov.

Na slovenska ozemlja je italijanska vojska prišla prepričana, da »odrešuje neodrešene brate« in je pričakovala gostoljuben sprejem; stvarnost je bila povsem drugačna, saj so bili slovenski prebivalci zadržani in negotovi glede svoje nadaljnje usode: »*Na ozemlju nismo našli s strani prebivalstva odprtih rok, pa tudi ne sovražnosti. Ostali so tihi, nekoliko mračni in odsotni,*« je zapisal italijanski vojak Mario Mariani.[17] K nadaljnjim ukrepom, predvsem zoper slovenske duhovnike, pa je italijanske vojske poleg neprimerne in zaupanja nevredne slovenske narodnosti duhovnikov in prebivalstva, vodila t.i. špijonska psihoza, prepričanje, da duhovniki vohunijo in signalizirajo italijanske položaje avstrijski vojski.[18] Tako moremo ravnanje proti civilistom razumeti tudi kot »*politično in kulturno mobilizacijo proti nasprotniku, manjšinam ali tujim elementom, celo notranjim sovražnikom*«.[19]

Začetnemu prodoru in valu nasilja so sledili novi ukrepi, ki jih moremo razpoznati predvsem v pregonu civilnega prebivalstva z matičnih ozemelj; nekateri preventivni so, izjemoma, »prehiteli« začeten prodor nasprotnikove vojske. Podobe izgnanega prebivalstva so prevzemale bibličen jezik in prispodobe, da bi izrazile usodnost in katastrofičnost že tako izjemno težkih izkušenj civilnega prebivalstva. Evakuacije, izgoni, umiki prebivalstva so opisani kot vodni valovi ali plazovi, kar je simboliziralo kaos in uničenje.

Čeravno bodo shematično obravnavane migracije prebivalstva, ki so jih sprožile invazije nasprotnikove vojske in zasedbe osvojenih ozemelj, pa zaradi spoštovanja do zgodovinske resnice ne smemo obiti enega najbolj znanih primerov izgona, preganjanja ter nasilja nad civilnim prebivalstvom med svetovno vojno 1914–1918, to je genocida nad Armenci, ko je turška oblast iz njihove domovine na severovzhodu Turškega cesarstva deportirala 1 do 1,5 milijona Armencev.[20] Deportacije, konfinacije in internacije presojamo običajno z vidika »umika« notranjega sovražnika (tudi ob vojaški zasedbi), in v ta okvir zagotovo sodi tudi armenski genocid, pa izjemnost dogajanja in njegove posledice ter zanikanje vse do današnjih dni, opravičujejo omembo tudi na tem mestu. Med vojno je bila pod krinko preseljevanja v Sirijo in Mezopotamijo, tretjina armenskega prebivalstva dejansko preseljena, tretjina je ušla in ena tretjina bila krvavo usmrčena.

---

[17] Pavan, *Caporetto*, str. 389.

[18] Svoljšak, *Soča, sveta reka*, str. 180–182.

[19] Horne, *Civilian populations*, str. 487.

[20] Zekiyan, *Dal »Tehcir«al genocido*, 349–364.

Po ocenah poznavalcev je od Armencev aprila 1915, ko je vlada Mladih Turkov začela s sistematičnim decimiranjem (deportiranjem) armenskega prebivalstva, do l. 1923 armensko prebivalstvo v Turčiji dobesedno izginilo.[21]

Iz Belgije je med oktobrom in decembrom leta 1914 zbežalo milijon in pol ljudi, kar je predstavljalo šestino prebivalstva, usmerili so se proti Antwerpnu in Ostendu, iz pristanišča Le Havre so se mnogi odpluli na britanski otok. Kot ugotavlja B. Bianchi, so bili mednarodni dogovori o sprejemu in preskrbi beguncev povsem nesistematični in improvizirani.[22] Iz desetih francoskih departmajev, ki jih je okupirala nemška vojska, je odšlo 2,7, milijona prebivalcev, kar označujejo kot največje gibanje prebivalstva v francoski zgodovini.[23] V Veliki Britaniji je organizacija pomoči beguncem prešla v roke zasebnih odborov, ki so nastali iz skupin, ki so sprejele begunce od prihodu na otok: Vojna je, kot povzema B. Bianchi, *»spremenila tradicionalne koncepte filantropije in omogočila vznik novega poklica.«*[24] Med *Charity Organization Societies* se je uveljavila praksa imenovana *casework*, ki naj bi na podlagi vrednotenja socialnih, osebnih in psiholoških pogojev, rekonstruirala osebne in družinske zgodbe. Čeprav so v zahodnoevropskem zgodovinopisju najbolj raziskani in poznani, z izjemo t.i. armenskega genocida, izgoni na zahodni fronti, pa moremo ugotoviti, da so bili številčno zelo obsežni tudi premiki prebivalstva na vzhodni in balkanski fronti. Tako je med invazijo ruske armade v Prusijo poleti in jeseni 1914 svoje domove zapustilo 870 tisoč prebivalcev (40 % prebivalstva), ki so se zatekli v Nemčijo, pred njenim prodorom v Galicijo pa je bežalo stotisoče civilistov.[25] Ruska invazija in nagli umik sta sprožila roparske pohode in zajetje civilnega prebivalstva (ne samo moških), ki se ni uspelo umakniti pred vojaškimi spopadi, saj je tudi rusko vojsko k nasilnim dejanjem nad civilisti vodil strah pred partizanskim odporom (prosti strelci). Ruske vojaške oblasti so zato deportirale okoli 13.600 vzhodnopruskih kmetov (4000 žensk, 2500 otrok), ki jih je ruska vojska deportirala v Rusijo, kjer so ostali do konca vojne in do konca državljanske vojne v različnih ruskih pokrajinah, večinoma v Sibiriji. Vrnilo se jih je okoli 8300.[26] Toda dejanske biblične dimenzije moremo pripisati izselitvam prebivalstva na zahodnih mejah ruskega carstva. Po presoji Eugena Kulisherja,[27] ki jih povzema tudi B. Bianchi,[28] je bila izselitev prebivalstva v dveh letih tolikšna kot migracije proti Sibiriji v

[21] V zvezi z armenskim genocidom velja omeniti, da je leta 1944, ko je bila beseda genocid prvič zapisana v tisku, Rafael Lemkin (besedo je sestavil l. 1943 iz grškega korena *genos* (družina, pleme, rod) in latinske končnice – *cide* (ubijanje), kot primer genocida navedel prav izničenje armenskega ljudstva med 1915 in 1923.

[22] Bianchi, *I civili*, str. 23.

[23] Prav tam.

[24] Prav tam. str. 27.

[25] Prav tam, str. 24.

[26] Tiepolato, *la deportazione di civili*, str. 107–108.

[27] Kulisher, *Europe on the Move.*

[28] Prav tam, str. 25–29.

Slika 3: *Taborišče Gmünd. Album Barackenlager Gmünd 1915. Heeresgeschichtliches Museum Wien, Dunaj (foto Željko Cimprič).*

zadnjih 30 letih. Po prodoru nemške vojske na vzhodni fronti v letu 1915 na Baltik, so migraijski tokovi dosegli izjemne dimenzije: 1,3 milijona prebivalcev od prvotnih 4,2, milijona je zapustilo domove, pri čemer je Kurlandija izgubila kar 54,4 % svojega prebivalstva, Litva 26,6 %, Vilna 46 % in Bialystok-Grodno 37,35 % prebivalstva.[29] Na izjemno prostranem osvojenem ozemlju (160.000 km^2) je nemška vojska s t.i. *Verkehrspolitik*, modernim in po mnenju V. Liuleviciusa presenetljivim sistemom nadzora nad vsakršnim gibanjem in komuiniciranjem, vzpostavila svojevrsten in učinkovit sistem uprave.[30]

V notranjosti Rusije so v maju leta 1916 prešteli 4 milijone beguncev, v naslednjem letu je njihovo število naraslo še za 2 milijona. Leto revolucije je dodatno razgibalo migracijske tokove, tako ocenjujejo, da so prisilna in prostovoljna migracijska gibanja proti ruskemu vzhodu zajela od 5 do 10 milijonov ljudi.[31] Begunci so bili prepuščeni komitejem za oskrbo, ki so bili organizirani po narodnostih in v beguncih so voditelji komitejev prepoznali porajajočo se nacionalno skupnost.[32] Na balkanskem bojišču so bila gibanja prebivalstva velikega obsega: omenjena je bila usoda srbskega prebivalstva, po nemški zasedbi Bukarešte decembra 1916, je mesto zapustilo 300 tisoč prebivalcev.

[29] Liulevicius, *War Land*, str. 30.
[30] Prav tam, str. 89–112.
[31] Bianchi, *I civili*, str. 26.
[32] Gatrell, *Profughi*, str. 207–220.

Italijansko[33] in avstrijsko[34] zgodovinopisje presojata begunce z območja italijansko-avstrijskega bojišča z gledišča državne pripadnosti in seveda države »gostiteljice«, slovensko zgodovinopisje pa predvsem z vidika njihove nacionalne pripadnosti in (slovenskega) nacionalnega ozemlja.[35] Izbruh vojne med Italijo in Avstro-Ogrsko 24. maja 1915 je namreč povzročil razvejano migracijsko gibanje civilnega prebivalstva z avstro-ogrskih ozemelj, na katera je napredovala italijanska vojska. Izselitev slovenskega, furlanskega in tridentinskega prebivalstva je bila določena z bojno črto med vojaškima nasprotnicama. Prebivalstvo z desnega brega fronte je bilo praviloma izseljeno v Italijo, z levega pa v notranjost Avstro-ogrske monarhije. Južni del t.i. italijanskega bojišča ali soška fronta je prizadela Pokneženo grofijo Goriško-Gradiščansko s političnimi okraji Gorica z okolico, Gradišče ob Soči, Sežana, Tržič in Tolmin, v katerih je leta 1910 živelo 260.749 prebivalcev.[36] Število beguncev v Avstro-Ogrski je mogoče oceniti, zaradi razpršenosti arhivskega gradiva in različnega statusa izgnancev, le približno. Najbolj zanesljivi so podatki Ministrstva za notranje zadeve, ki pa zadevajo begunce s statusom državne podpore, begunce so razdelili po nacionalnosti in ne po geografski pripadnosti; obenem pa je potrebno dodati, da so v obdobju, na katerega se nanašajo podatki (1. januar 1918), malodane vsi begunci prešli na državno pomoč ter so bile evakuacije zaključene. Z obnovo parlamentarnega življenja v Avstriji l. 1917 je na parlamentarne klopi prišlo tudi begunsko vprašanje. Begunski zakon, ki je dotlej dodeljeval podpore le beguncem v taboriščih, je to pravico razširil na vse dežele, kjer so bivali begunci. Do 1. januarja 1918 je bilo v notranjost monarhije pregnanih okoli pol milijona beguncev, od tega iz območja italijansko-avstrijske fronte okoli 230 tisoč. Iz Avstrijskega Primorja je v begunskih taboriščih vojno preživljalo okoli 190 tisoč beguncev, od tega je bilo 114.383 Italijanov, 64.259 Slovencev in 11.224 Hrvatov iz Istre, od 22.867 beguncev, ki niso prejemali državne pomoči, pa je bilo 17.086 Italijanov in 5781 Slovencev in Hrvatov. Preostalih 70.000 beguncev je prebežalo iz krajev od tirolski fronti.[37] Italijanske oblasti so po doslej znanih podatkih v Italijo oziroma na t.i. vmesne postaje izselile med 10 in 12 tisoč slovenskih

[33] O beguncih s soškega bojišča obstaja obsežna literatura italijanskih (goriških in tržaških) zgodovinarjev, največ zbranega gradiva in literature je v knjigi *Un esilio che non ha pari.*

[34] Avstrijsko zgodovinopisje je v obravnavi begunske problematike in nasploh problematike avstro-ogrskih zasedb zelo skromno, glej Ermacora, *Profughi, legislazione,* str. 309–322.

[35] Npr. Svoljšak, *Slovenski begunci*; ista, *La popolazione civile*; Svoljšak. Pirih. Fortunat-Černilogar,. Galić, *Tolminsko mostišče II*; *Slovenski begunski koledar za leto 1917*; Rojic, *Iz zgodovine Strnišča*; Klavora, *Plavi križ*; Isti, *Soška fronta*; isti, *Koraki skozi meglo.*

[36] Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Osterreichs nach den Ergebnissen der Volkszahlung vom 31. Dezember 1910 nebst. Vollstandigen Alphabetischen Namenserzeichnis Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission in Wien. Wien 1915, 158.

[37] Malni, *Evacuati e fuggiaschi*, str. 104–105.

beguncev[38] od skupnega števila okoli 50 tisoč beguncev, ki jih je Ministrstvo za osvobojena ozemlja (Ministero per le terre liberate) zabeležilo oktobra 1918 iz območja Julijske Krajine in Dalmacije; z območja Goriško- Gradiške, (okraji Gorica, Gradišče ob Soči (Gradisca D'Isonzo), Tržič (Monfalcone), Sežana, Tolmin) so v Italiji prešteli 23.390 beguncev,[39] katerih status in narodnost nista bila določena, saj so po razlagi medvojnih italijanskih vojaških oblasti prebivalci zasedenih dežel sodili med t.i. neodrešene brate. Po 12. soški ofenzivi je sicer Italijo prizadel izjemen begunski val, saj je pred prodiranjem avstrijsko-nemške armade v Veneto, v kraljevino bežalo okoli 300 tisoč beguncev.[40]

Poleg smeri izselitve je bil različen in od dogajanj na bojišču odvisen tudi čas evakuacije. Posplošeno moremo reči, da je Avstro-Ogrska do svojih državljanov delovala bolj preventivno, saj je prvi in tudi največji val beguncev moral zapustili svoje domove tik pred izbruhom vojne z Italijo. Avstrijski notranji minister je sicer še 19. maja 1915 prebivalstvu ob bodoči bojni črti priporočil, naj ostane na svojih domovih, obenem pa zatrjeval, da je vlada pripravljena na vsakršno možnost ter ima tudi pripravljene ukrepe za primer vojne, to je transport, hrano in bivališča. Toda 22. maja so vojaške oblasti izdale ukaz o evakuaciji krajev na kraškem obrobju. Prebivalstvo je moralo v pičlih dveh urah pripraviti najnujnejše življenjske potrebščine in oditi na vlake, ki so jih prepeljali v monarhijo. V teh dneh so bile izpraznjene tudi slovenske vasi v Brdih in kraji na levem bregu reke Soče. 23. maja so svoje domove zapustili prebivalci zgornje soške doline; najprej so odšli do Trente, Kranjske Gore ali Podkorena, mnogi so morali pot nadaljevati do begunskih taborišč. Dne 8. junija 1915 je notranje ministrstvo poslalo vsem deželnim vladam dopis, naj ljudje prijazno sprejmejo begunce.[141]

Ob prihodu na slovenska ozemlja so italijanske vojaške oblasti odredile evakuacijo iz varnostnih razlogov, saj se je moralo izseliti prebivalstvo iz krajev, ki so bili v 500-metrski oddaljnosti od operacijskega območja. Iz primerov evakuacije posameznih krajev na Kobariškem v Zgornjem Posočju pa moremo varnostnim razlogom pridružiti še politične, oziroma kazenske, ko je zaradi namišljenega ali dejanskega delovanja posameznika kolektivna kazen izselitve doletela celotno skupnost. Tako je večina slovenskih beguncev, ki so bili izseljeni v Italijo, svoje domove zapustila v prvih tednih vojaške zasedbe.

Srditi boji na t.i. goriškem mostišču so narekovali tudi migracijski tempo v Gorici, ki je doživljala izjemno usodo med dvema ognjenima črtama: junija 1915 je mesto zapustila polovica prebivalcev (15 tisoč), do konca novembra 1915 je ostalo v Gorici 5000 prebivalcev, pozimi 1915/1916 jih je bilo 12 tisoč, julija 1916 pa 9000. Po italijanski zasedbi Gorice 9. avgusta 1916 je italijansko

[38] Svoljšak, *Slovenski begunci.*
[39] Prav tam.
[40] Bianchi, *I civili*, str. 23.
[41] Gabršček, *Goriški Slovenci II*, str. 508.

Slika 4: *Taborišče Gmünd. Album Barackenlager Gmünd 1915. Heeresgeschichtliches Museum Wien, Dunaj (foto Željko Cimprič).*

vojsko pričakalo 3200 ljudi, pred 12. soško ofenzivo je ostalo še 2000 prebivalcev, ko je umik postal neodložljiv. Okoli petdeset se jih je skrilo v kleteh ali na podstrešjih, tedanje številčno stanje mestnega prebivalstva ocenjujejo kot zgodovinski minimum mestnega prebivalstva, skorajda leto »0«.[42]

V letu 1917 beležimo še dva begunska valova, avgusta so se izpraznili kraji na Banjški planoti po prodoru italijanske vojske, oktobra pa je sledila že omenjena izselitev prebivalstva iz Furlanije in predvsem Veneta. Po koncu vojne se je nekaj slovenskega prebivalstva umaknilo novi italijanski zasedbi ter odšlo v Državo SHS, kjer je ostalo tudi okoli 15 tisoč slovenskih medvojnih beguncev, ki se prav tako zaradi italijanske zasedbe niso želeli več vrniti na nekdanje domove.

Državno skrb za vojne begunce prevzelo avstro-ogrsko notranje ministrstvo, ki je delovalo prek deželnih vlad, namestništev, glavarstev in občin. Deželni odbor za Goriško–Gradiško se je junija 1915 preselil na Dunaj in ustanovil »Pomožni odbor za begunce z juga« ter »Informativno pisarno za begunce«. Ta urad je imel svojo podružnico v Lipnici (Leibnitz) na Štajerskem, preko katere je odšlo na sever nad 100 tisoč beguncev, na Ogrsko pa nad 40 tisoč. Za pomoč in osnovne informacije so bile ustanoveljen različne pomožne ustanove za begunce, v »Osrednjem odboru za pomoč beguncem z juga« so imeli slovenski begunci svoje predstavnike. Okoli 50 tisoč slovenskih beguncev je ob umiku ostalo na Kranjskem, Koroškem in slovenskem Štajerskem. Osnovni pogoj, ki

[42] Malni, *La grande guerra dei Goriziani*, str. 5.

so ga morali zadovoljiti je bil, da so se zmogli sami preživljati. Temeljno delo v skrbi zanje pa je prevzela »Posredovalnica za goriške begunce«, ki sta jo v Ljubljani ustanovila državna poslanca dr. Matko Laginja in dr. Janez Evangelist Krek. Posredovalnica je gmotno podpirala številne begunske družine, iskala priložnostne zaposlitve in posebno skrb namenila šolski mladini. Obenem je poskušala vzpostaviti stike med pogrešanimi ujetniki, interniranci in begunci ter njihovimi družinami.

Tisti, ki niso mogli ostati med rojaki, so bili poslani v begunska taborišča – lesena mesta (*Barakenlager),* ki so nastajala in se izpopolnjevala vse od začetka vojne dalje. Slovenski begunci so bili nameščeni v taborišča Steinklamm pri St. Pöltnu, Gmünd ob češki meji, Wagna pri Lipnici, Bruck na Litvi (Bruck an der Leitha) in Strnišče pri Ptuju. Avstro-ogrska begunska taborišča so predstavljala učinkovito vojno organizacijo, z natančnim urnikom življenja in gibanja v njem, z električno napeljavo, osrednjimi kuhinjami, bolnišnicami, sirotišnicami, vzgojnimi ustanovami in delavnicami. Spričo dejstva, da so bile v taborišča izseljene celotne vaške skupnosti, je bilo mogoče poskrbeti za vzgojo otrok in mladine v času, ko so bile matere odsotne zaradi dela v okoliških delavnicah. Vsekakor begunska taborišča dokazujejo totalnost prve svetovne vojne, njeno vpletenost v vse pore življenja posameznika in skupnosti.

Na italijanski strani je bila organizacija izselitve izpeljana v treh stopnjah – evakuacija, vmesne postaje (stazioni di sosta) in prihod na cilj, čemur so bili prilagojeni tudi ukrepi italijanskih vojaških oblasti. Te so tudi odredile, da naj bo bilo prebivalstvo vnaprej obveščeno o evakuaciji, kar bi jim omogočilo, da bi uredili prtljago in premoženje. Dejansko pa je evakuacija potekala v naglici in brez predhodnega obvestila. Evakuirance so nadalje nastanili v bližnjih krajih, od koder so jih po skupinah, sestavljenih iz družin iz istih krajev, odpeljali v taborišča ali za to posebne vmesne postaje v Vidmu (Udine) in Pordenonu. Postanek je bil namenjen ceplenju prebivalstva proti nalezljivim boleznim, ki so ob odprtju fronte začele razsajati med vojaškim in civilnim prebivalstvom. Prvotno so se italijanske oblasti nagibale k avstro-ogrskemu modelu reševanja begunskega vprašanja, torej namestitvi beguncev v begunska taborišča, toda po neposrednem soočenju z begunskimi skupinami so se odločile za razporeditev begunskega prebivalstva po posameznih italijanskih mestih in otokih. Takšna namestitev beguncev naj bi po mnenju italijanskih oblasti zagotavljala večjo možnost zaposlitve. Skrb nad begunci je tedaj prevzelo italijansko notranje ministrstvo. V dveh primerih so vendarle uresničili zamisel begunskega taborišča – kolonije v Cordenonsu in v Legnanu, ki je sprejelo okoli 700 posoških beguncev. Vsaka družina je dobila sobo, taborišče je bilo oskrbovano s pitno vodo, imelo je bolnišnico, kuhinje, pralnice, delavnice, vzgojne ustanove. Vsi begunci so prejemali dnevno denarno podporo in imeli možnost zaposlitve v javnih delih, pri kmečkih opravilih, v obrtniških delavnicah in trgovini. Slovenski begunski otroci

v novem in tujejezičnem okolju niso obiskovali šolskega pouka, poskrbljeno pa je bilo za versko vzgojo, ki so jo prevzeli internirani slovenski duhovniki.

Življenje v begunstvu je za begunce predstavljalo poseben in nehoten izziv, pri čemer ne smemo zanemariti dejstva, da je bilo po sestavi begunsko prebivalstvo nekaj povsem posebnega. Zaradi vojne in vpoklica so bila porušena družinska in družbena razmerja in ženska je postala glavna podpornica družine.[43] Poskrbeti so morale za otroke in za ostarele člane družine, ki so begunstvo še posebej težko prenašali. Potem, ko so bile za begunce urejene bivanjske razmere, so se morali spopasti s številnimi novostmi in težavami, ki jih je v njihovo življenje prineslo novo okolje, v katerega so bili preseljeni. Spremljal jih je občutek socialne podrejenosti in odvisnosti, tujosti in tesnobe. Na eni strani so slovenski begunci v Italiji živeli v jezikovnem okolju, ki jih ni razumelo, medtem ko so se sami zmogli hitro in učinkovito prilagoditi, prav tako so spoznavali nova jedila in načine priprave hrane, saj so morali zanjo poskrbeti sami. »Prednost« begunstva v Italiji je zagotovo bila ta, da Italija ni imela težav s preskrbo in tudi ni bila pahnjena v gospodarsko krizo, ki sta jo doživljali Nemčija in Avstro-Ogrska. Zato tudi niso bili izpostavljeni pritiskom domačega prebivalstva, bolj čudenju in presenečenju. Položaj beguncev v Avstro-Ogrski pa se je slabšal, kot je to veljalo za celotno državo, s poglabljanjem gospodarske krize, s pomanjkanjem osnovnih življenjskih potrebščin in predvsem z naraščajočo lakoto. Gospodarske razmere so zato botrovale tudi odnosom med begunskim in domačim prebivalstvom. Kot velja za vse države, ki so se morale med 1. svetovno vojno spopasti z vprašanjem beguncev, se je razpoloženje matičnega prebivalstva iz začetnega naklonjenega in dobrodelnega, zelo kmalu prelevilo v nestrpnega in obtožujočega. V avstro-ogrskih taboriščih so oblasti morale poostriti režim, omejiti gibanje beguncev, da so preprečile njihov stik z nezadovoljnim in lačnim okoliškim prebivalstvom, in tako zadržati mir v taboriščih. Podobno, kot se je dogajalo belgijskim beguncem v Britaniji, ki so sprva zapolnili izpraznjena delovna mesta, pa se niso mogli vključiti v britansko družbo, kmalu je *»stereotip o majhen narodu, ki se je pogumno uprl invaziji, v javnem mnenju zamenjala podoba nehvaležnega, zahrbtnega begunca, ki je delal konkurenco lokalnemu delavcu, ki je »job stealer«, priviligiranec.«*[44] Tako so begunci ostajali na robu družbe, ki jih je bila prisiljena sprejeti v svoje okolje, nič bolje pa se jim ni godilo, ko so se vrnili; ponekod so jim celo nazivali kot »nepotrebna /lačna/ usta.«[45]

Vrnitev na domove je bila zadnja in prav tako travmatična etapa begunskega življenja. Vračanje slovenskih beguncev je potekalo v različnih skupinah in obdobjih. Večina »italijanskih« beguncev se je vrnila šele do pomladi 1919. leta, zadnji begunci iz Avstro-Ogrske pa so se iz zbirnega taborišča po razpadu

[43] O vlogi slovenskih žensk med 1. svetovno glej npr. Svoljšak, *Tudi jaz sem pomagala.*

[44] Bianchi, *I civili*, str. 28.

[45] Prav tam.

monarhije Strnišče pri Ptuju vrnili do leta 1922. Vse od premika soške fronte na reko Piavo novembra l. 1917 se je pod okriljem »Osrednjega odbora za vrnitev beguncev in obnovitev Primorja« na Dunaju, začela živahna dejavnost za obnovo porušenih krajev in vračanje beguncev v domovino. Takojšnje soočenje s porušenimi domovi je v ozadje potisnilo razočaranje ob prihodu novega gospodarja na slovenska ozemlja. Toda občutek drugorazrednosti in zapostavljenosti pri zbiranju sredstev za obnovo, je že nakazoval temno prihodnost primorskih Slovencev, poglabljal se je občutek izključenosti, spomin na begunstvo je postal spomin manjšine na robu javnega zanimanja. Podobno kot velja za belgijske begunce (in se o tem piše kot o izjemi),[46] da sta spomin in misel nanje ohranjali umetnost in literatura, velja to tudi za spomin na slovenske begunce. Ves čas vojne je bila podoba begunca osrednji motiv slovenske ljudske in umetne poezije,[47] že med vojno je slikar Fran Tratnik upodobil begunce v ciklu risb »Begunci«, s katero je bila slikovno opremljena tudi knjižica Alojzija Resa, natisnjena in prodajana za zbiranje pomoči slovenskim beguncem.[48] Spomin na begunstvo je bil izključen iz javnega komemoriranja, nikjer, z izjemo nedavnega odprtja spomenika prvim civilnim talcem na Slovenskem v času 1. svetovne vojne v Idrskem, ni bil postavljen spomenik v spomin na njihovo žrtev, kar dokazuje, kot piše B. Bianchi, da tudi v smrti begunci niso bili enaki vojakom na fronti. Spomin je ostajal oseben, družinski, zavit v svitke pisem, ki le redko zaidejo v javnost.[49] Pa vendarle ostajajo edini in izjemen dokaz človeške volje, da še v najhujših preizkušnjah ohranijo zdravo pamet, trmasto vztrajajo pri ohranjanju družinskih vezi in hrabrijo za prihodnost: « ... *al vendar upam, da kmalu nam pokuka ljubo solnčice miru katero je pred leti zašlo za temne hribe nesrečne vojne.*«[50]

Begunsko vprašanje je postalo del mednarodnega prava šele potem, ko je konec svetovne vojne 1914–1918 sprožil nova migracijska gibanja, nastala vsled razpada velikih imperijev ter odločitev Pariške mirovne konference in mirovnih pogodb med državami zmagovalkami in poraženkami. V naslednjih 10 letih je spričo nastanka novih držav in novih nacionalnih manjšin, revolucij in državljanskih vojn, evropski kontinent preplavilo 10 milijonov novih beguncev, in Evropa je bila ponovno »*on the move*«.

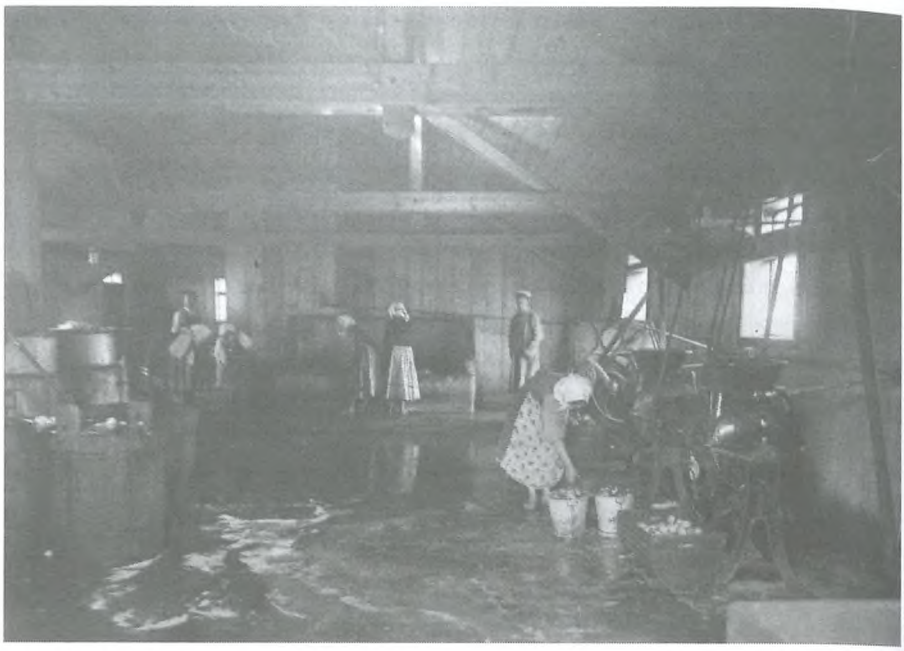
[46] Prav tam, str. 29.

[47] Povše, *Oblaki so rudeči.*

[48] Res, *Ob Soči.*

[49] Izjemna in redka izjema je korespondenca družine Gerbec s Kambreškega, ki jo hrani Goriški muzej iz Nove Gorice. Zgodba družine je zgodba večine slovenskih primorskih družin, ki je izkusila usodo begunstva, tako na italijanski kot na avstrijski strani, skrbela za sinove na vojski in žalovala za njimi, ker so padli na bojišču.

[50] GM, KG, 9. 6. 1917.

Slika 5: *Taborišče Gmünd. Album Barackenlager Gmünd 1915. Heeresgeschichtliches Museum Wien, Dunaj (foto Željko Cimprič).*

Viri in literatura

Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Osterreichs nach den Ergebnissen der Volkszahlung vom 31. Dezember 1910 nebst. Vollstandigen Alphabetischen Namenserzeichnis Herausgegeben von der K.K. Statistischen Zentralkommission in Wien. Wien 1915

Goriški muzej, Korespondenca Gerbčevih.

Cecotti, Franco (ur.) *»Un esilio che non ha pari«. 1914–1918. profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell`isontino e dell`Istria.* Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001.

Bianchi, Bruna. Vittime innocenti o bersagli legittimi? V: Bianchi, Bruna (Ur.) *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra, deportati, profughi, internati.* Milano: Edizioni Unicopoli, 2006, 13–86.

Divjak, Samo. *Inštitut vojaške zasedbe v mednarodnem pravu in njegove razvojne možnosti : (pogled de lege ferenda na inštitut vojaške zasedbe).* Doktorska disertacija Ljubljana : [S. Divjak], 1983.

Ermacora, Matteo. Profughi, legislazione e estituzioni statali nella Grande Guerra. V: *DEP. Deportate, esuli, profughe.* Rivista telematica di studi sulla memoria feminile. N. 5-6/2006, str. 309–322.

Gabrščček, Andrej. *Goriški Slovenci II, 1901–1923.* Ljubljana: Samozaložba, 1934.

Gatrell, Peter, Profughi, state – building ed identità sociale in Russia e nell`Impero russo (1914–1921). V: Bianchi, Bruna (Ur.) *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra, deportati, profughi, internati.* Milano: Edizioni Unicopoli, 2006, str. 207–220.

Hautmann, Hans, *Die verbrechen der österreiscisch-ungarischen Armee im Ersten Weltkrieg und ihre Nich-Bewältung nach 1918.* referat auf der 23.Jahrestagung der amerikanischen »German Studies Association« in Atlanta (7.–10. 10. 1999) Objavljeno na: http://www.doew.at/thema/thema_alt/justiz/kriegsverbr/hautmann.html

Horne, John. Civilian population and wartime violence: towards an historical analysis. V: *International Social science Journal. Extreme Violence* 54/2002, 4, str. 483–490. Pariz: Unesco.

Horne, John – Kramer, Alan. *German Atrocities , 1914. A History of Denial.* New Haven, London: Yale University Press, 2001.

Klavora, Vasja. *Koraki skozi meglo: Soška fronta, Kobarid, Tolmin 1915–1917.* Celovec: Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva, 2004.

Klavora, Vasja. *Plavi križ : Soška fronta : Bovec 1915–1917.* Celovec : Mohorjeva družba, cop. 2000.

Koren, Tadej. *Idrsko, 4. junij 1915 : prve civilne žrtve I.svetovne vojne iz vasi ob Soči.* Kobarid : Ustanova Fundacija Poti miru v Posočju, 2010.

Kramer, Alan, Perché i soldati uccidono i civili. L`Esercito tedesco nel 1914. V: Bianchi, Bruna (Ur.) *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra, deportati, profughi, internati.* Milano: Edizioni Unicopoli, 2006, str. 87–106.

Kulisher, Eugene. *Europe on the move: War and Population Changes, 1917–1947.* New York: Columbia University Press, 1948.

Liulevicius, Vejas Gabriel. *War Land on the Eastern Front. Culture, National Identity, , and German Occupation in World War I.* Cambridge: Cambridge University Press, 2003.

Malni, Paolo. Evacuati e fuggiaschi dal fronte dell`Isonzo. I profughi della Grande Guerra in Austria e in Italia. V: Cecotti, Franco (ur.) *»Un esilio che non ha pari«. 1914–1918. profughi, internati ed emigrati di Trieste, dell`isontino e dell`Istria.* Gorizia: Libreria Editrice Goriziana, 2001, str. 99–154.

Malni, Paolo. La grande guerra dei Goriziani. V: *Isonzo/Soča, 1918–2008.* Allegato al n° /Priloga k št. 79–880 ottobre–nov./okt.–nov. 2008, str. 4–6.

Pavan, Camillo. *Caporetto. Storia, testimonianze, itinerari.* Treviso : Camillo Pavan Ed., 1997.

Pope, Stephen, Wheal, Elizabeth-Ann, *The Macmillan Dictionary of the First World War.* London: Macmillan, 1997.

Povše, Janez. *Oblaki so rudeči : ljudske in umetne iz prve svetovne vojne.* Trst : Založništvo tržaškega tiska, 1988.

Res, Alojzij. *Ob Soči : vtisi in občutja : iz mojega dnevnika.* Trst : Knjigarna J. Štoka, 1917.

Reiss, R. A. *The Kingdom of Serbia. Infringements of the rules and Laws of War committed by the Austro – Bulgaro – Germans: Letters of a Criminologist on the Serbian Macedonian front.* London_ george Allen&Unwin Ltd., 1919.

Reiss, R. A. *The Kingdom of Serbia. Report upon the Atrocities Committed by the Austro-Hungarian Army during the First Invasion of Serbia Submitted to the Serbian Government.* London: Simpkin, Marshall,Hamilton, Kent & Co., Ltd., 1916.

Rojic, Vida. Iz zgodovine Strnišča in Kidričevega. V: *Časopis za zgodovino in narodopisje* 20/1984, str. 57–121.

Sassen, Saskia. *Migranti, coloni, rifugiani. Dall`emigrazione di massa alla fortezza Europa.* Milano: Feltrinelli 1999.

Slovenski begunski koledar za leto 1917. Ljubljana: Katoliška tiskarna v Ljubljani, 1916.

Svoljšak, Petra. *La* popolazione civile nella zona di guerra. V: Camillo Pavan, *Caporetto. Storia, Testimonianze, Itinerari.* Treviso: Camillo Pavan Editore, 1997

Svoljšak, Petra. *Slovenski begunci v Italiji med prvo svetovno vojno*. Ljubljana, Zgodovinski časopis, Zbirka Zgodovinskega časopisa 9, 1991.

Svoljšak, Petra. *Soča, sveta reka. Italijanska zasedba slovenskega ozemelja (1915–1917).* Ljubljana: Nova revija, 2003.

Svoljšak, Petra. Pirih. Fortunat-Černilogar, Damjana. Galić, Lovro. *Tolminsko mostišče II.* Tolmin: Tolminski muzej 2005,

Svoljšak, Petra. »Tudi jaz sem pomagala do velike zmage«. Položaj in vloge žensk na Slovenskem med 1. svetovno vojno. V: Žižek, Aleksander (ur). *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev, Celje 30. september – 2. oktober 2004.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004. str. 153–158.

Tiepolato, Serena. L`internamento dei civili prussiani in Russia (1914 – 1920). V: Bianchi, Bruna (Ur.) *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra, deportati, profughi, internati.* Milano: Edizioni Unicopoli, 2006, str. 107–126.

Tomšič, Ivan. *Vojno in nevtralnostno pravo* Ljubljana: Nova založba 1942.

Zekiyan, Boghos Levon. Dal »techir« al genocidio. Riflessioni sul »Metz Yeghern« armeno a partire dal negazionismo del governo turcho. V: Bianchi, Bruna (Ur.) *La violenza contro la popolazione civile nella grande Guerra, deportati, profughi, internati*. Milano: Edizioni Unicopoli, 2006, str. 349–364.

Božo Repe

Izgon

(Usoda slovenskih izgnancev med leti 1941–1945)

REPE Božo, dr., red. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000, Ljubljana, Aškerčeva 2, bozo.repe@guest.arnes.si.

Vsi trije okupatorji med drugo svetovno vojno so imeli enoten cilj: izničiti Slovence kot narod (izvesti etnocid). Nemški načrti so imeli tri bistvene dele in sicer: množičen izgon Slovencev, množično kolonizacijo Nemcev na slovenskem ozemlju, popolno ponemčenje ostanka prebivalstva. Izgnali naj bi od 220. 000 do 260. 000 Slovencev, to je tretjino prebivalstva okupiranega ozemlja (uspelo jim je 80.000 skupaj z begunci). Madžari so več tisoč Slovencev, ki so se v Prekmurje priselili med obema vojnama in narodno zavedne Prekmurce večinoma deportirali v koncentracijsko taborišče Sárvar. V koncentracijska taborišča Birkenau in Auschwitz, kjer je večina, to je 387 končala (preživelo jih je le 65) so poslali tudi prekmurske Jude. V t.i. Ljubljanski pokrajini pod italijansko oblastjo je bilo interniranih in v koncentracijska taborišča poslanih približno 25.000 do 30.000 oseb oz. 7–9 % prebivalstva.

Ključne besede: okupacija, izgnanstvo, begunstvo, taborišča, etnocid.

Vsi trije okupatorji med drugo svetovno vojno so imeli enoten cilj: izničiti Slovence kot narod (izvesti etnocid), pri čemer za so si zadali različne časovne roke. Vsi trije okupatorji stalno kršili mednarodno pravo. Nemški načrti za etnocid so imeli tri bistvene dele in sicer: množičen izgon Slovencev, množično kolonizacijo Nemcev na slovenskem ozemlju,popolno ponemčenje ostanka prebivalstva. Izgnali naj bi od 220.000 do 260.000 Slovencev (približno tretjino prebivalstva na nemškem okupacijskem ozemlju). Izgnali naj bi tudi koroške Slovence in tako dokončno rešili t.i. »slovensko vprašanje« na sedanjem avstrijskem Koroškem. Po prvotnem načrtu naj bi večino prebivalcev izgnali v Srbijo, manjši del ljudi naj bi izgnali v Nemčijo. Realne razmere so vplivale na spremembo načrtov, tako da so v Nemčijo izgnali okrog 45.000, na Hrvaško okrog 10.000 ljudi in v Srbijo, kamor so jih sprva nameravali izgnati največ, okrog 7200. Okrog 18. 000 Slovencev je zbežalo samih, največ v Ljubljansko pokrajino ali na Hrvaško. Madžari so najprej deportirali Slovence, ki so se v Prekmurje priselili med obema vojnama, večino v koncentacijsko taborišče Sárvar. Deprtirali so tudi Prekmurce, ki so jih imeli za narodno zavedne. Žalostno usodo je po nemški Madžarske leta 1944 doživela tudi večina prekmurskih Judov. Madžarske fašistične oblasti so jih poslale v koncentracijski taboriščio Birkenau in Auschwitz, kjer je večina, to je 387 končala, preživelo jih je le 65. V t.i. Ljubljanski pokrajini

pod italijansko oblastjo je bilo interniranih približno 25.000 do 30.000 oseb oz. 7–9 % prebivalstva. Internirati so začeli spomladi 1942, ljudi so pošiljali v severnoitalijanska taborišča Padova, Visco, Renicci in druga. Poleti 1942 so na Rabu na območju Kamporja zgradili taborišče, na katerem je bilo skoraj 6000 interniranih. Ti so morali živeti pod šotori, nasprotno pa so v drugih taboriščih po večini živeli v barakah. Interniranih niso zaposlili z nobenim delom, dobivali pa so minimalne obroke hrane, manj kot 900 kalorij na dan. Med jesensko in zimsko ohladitvijo je veliko podhranjenih taboriščnikov zbolelo, zato so začeli množično umirati; samo novembra in decembra 1942 jih je na Rabu umrlo vsaj 632, skupaj pa v tem taborišču vsaj 1435. Od julija do novembra 1942 so na Rabu umrli vsaj 104 otroci.

Velik del tistih, ki so bili izgnani v Srbijo in Neodvisno državo Hrvaško je živel v kolonijah, v Nemčiji pa v preselitvenih taboriščih, t.i. Volksdeutsche Mittelstelle. Slovence so hoteli izkoristiti kot ceneno delovno silo, ob tem pa naj bi se čim prej ponemčili. V Srbiji so imeli več svobode, lahko so iskali tudi delo. Na Hrvaškem so bili osovraženi in preživetje je bilo zelo težko. Ob koncu vojne so se izgnanci postopoma vračali, najprej iz Srbije, nato iz od koder se je večina vrnila do avgusta 1945. Iz Hrvaške je bila repatriacija v glavnem končana oktobra 1945. Vračanje iz Nemčije je bilo počasno, trajalo je tudi več mesecev. Repatriiranci so morali skozi repatriacijske baze. Veliko jih je umrlo v izgnanstvu ali kasneje doma zaradi posledic izgnanstva.

Uvod

Slovensko ozemlje so po napadu na Jugoslavijo 6. aprila 1941 okupirale tri države: nacistična Nemčija ter fašistični Italija in Madžarska. Slovenci so teror vseh treh režimov sicer občutili že prej, še posebej v fašistični Italiji, ki ji je po prvi svetovni vojni z rapalsko pogodbo pripadla četrtina pretežno slovenskega ozemlja in tretjina slovenskega prebivalstva, in na avstrijskem Koroškem, ki je po plebiscitu leta 1920 pripadlo Avstriji, raznarodovalni politiki avstrijske države pa so po »Anschlussu« leta 1938 sledilni nacistični načrti za dokončno uničenje slovenske manjšine. Tudi okupacijska politika po zasedbi in razkosanju osrednjega slovenskega ozemlja leta 1941 izvira iz zgodovinskih aspiracij po slovenskem ozemlju. Vsi trije okupatorji Slovenije so imeli enoten cilj: izničiti Slovence kot narod (izvesti etnocid), pri čemer za so si zadali različne časovne roke. Vsi trije okupatorji so slovenski narod obsodili na smrt, razlikovali so se le v metodah: Nemci so t.i. »*Umvolkung*« (prenaroditev) hoteli narediti zelo na hitro, v nekaj mesecih (zadnji jezikovni znaki pri prebivalstvu bi izginili v nekaj letih), medtem ko so Italijani sprva delali na nekoliko daljši rok, etnocid naj bi dokončno izvedli po končani vojni, madžarski okupacijski sistem pa je bil po brutalnosti in asimilacijski praksi nekje vmes. Pri tem so vsi trije okupatorji

stalno kršili mednarodno pravo: streljali so talce, pošiljali ljudi v koncentracijska taborišča, jih sistematično izseljevali, da bi izpraznili slovensko nacionalno ozemlje, izvajali prisilno mobilizacijo, požigali vasi, da bi preprečili povezavo prebivalstva s partizani. Slovenske razmere med drugo svetovno vojno so po vseh primerjavah med najbolj težkimi v okupirani Evropi.[1]

Okupacija je izzvala odpor, slovensko odporniško gibanje, ki je bilo del jugoslovanskega (to pa od leta 1943 del protifašistične koalicije), je na začetku oboroženega odpora poleti 1941 imelo 2000 partizank in partizanov, ob koncu vojne skupaj s prekomorskimi brigadami, ki so kot del jugoslovanske partizanske vojske Josipa Broza Tita po kapitulaciji Italije nastale v severni Afriki in južni Italiji pri zaveznikih, več 35.000. Kjer so mogli (Srbija, Hrvaška) so se partizanskemu gibanju pridružili tudi izgnanci. Odpor je vodila Osvobodilna fronta, ki je bila zasnovana koalicijsko, a so v njej vodilno vlogo imeli komunisti. Osvobodilna fronta je poleg osvoboditve in združitve vsega slovenskega ozemlja ima za cilj tudi prevzem oblasti. Temu so v italijanski okupacijski coni ostro nasprotovali ostanki predvojnih političnih strank in katoliška Cerkev pod vodstvom dr. ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, ki so že od začetka okupacije kolaborirali z Italijani. Nemci kolaboracije v svoji okupacijski coni niso dovolili, po italijanski kapitulaciji, ko so zasedli tudi njihovo okupacijsko cono pa so tam s kolaboracijo iz taktičnih razlogov nadaljevali tudi oni.

Zaradi ideoloških razlogov, ki imajo korenine v kulturnem boju od konca 19. stoletja dalje, kolaboracije, likvidacij vodilnih političnih nasprotnikov osvobodilnega gibanja in partizanskega nasilja na nekaterih osvobojenih ozemljih, je med vojno potekal tudi medsebojni spopad med Slovenci (»državljanska« vojna). Osvobodilna fronta je že med vojno kljub težkim okupacijskim razmeram začela sistematično vzpostavljala novo, ljudsko oblast, kot jo je imenovala, ki je imela lasten parlament s predsedstvom in na koncu tudi vlado, lasten gospodarski in denarni sistemom, mrežo skritih bolnic, delavnic, tiskarn, kurirskih mrež, celo znanstveni inštitut. Vitalno moč je črpala zlasti iz kulture, ki je Slovencem skozi stoletja pomagala ohranjati nacionalno identiteto, kljub temu, da niso imeli svoje države.[2]

Okupacijske razmere na Slovenskem so (vključno s povojnimi poboji večinoma kolaboracionističnih domobranskih enot, ki so jih angleške enote vrnile z avstrijske Koroške, nekaj pa tudi civilnega prebivalstva, skupno doslej ugotovljeno število je okrog 14.000) terjale okrog 90.000 žrtev od tedanjih 1.492.031, to je 6 % slovenskega prebivalstva. Od tega je bilo 35.717 žrtev civilistov, 27.135 partizanov, 864 pripadnikov Prostovoljne protikomunistične milice (Milizia volontaria anticomunista), 468 slovenskih četnikov, 13.406 domobrancev (Landeswehr); 1172 mobilizirancev v italijanske enote, 9759 mobilizirancev v nemške enote, 414 mobliliziranci v madžarske enote, 212

[1] Tone Ferenc, *Izbrana dela 1. Okupacijski sistemi v Evropi in v Sloveniji 1941; Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945* str.7.–13.

[2] *Resistance, Suffering, Hope.*

Jugoslovanska kraljeva vojska (četniki drugod po Jugoslaviji), 93 evropski odpor in 79 zavezniške enote.[3]

Razsežnosti etnocida, deloma pa tudi genocida, ki so ga okupatorji izvajali nad slovenskim prebivalstvom, kažejo naslednje številke:

V okupatorskih zaporih je bilo okrog 80.000 ljudi, v izgnanstvu in begunstvu tudi približno toliko. V koncentracijskih taboriščih je bilo zbirno 58.522 ljudi, od tega v italijanskih 36.200, nemških 21.234, madžarskih: 688, hrvaških, to je Jasenovcu in Stari Gradiški 400.[4]

Številčni prikaz in usoda Slovenk in Slovencev v posamičnih koncentracijskih taboriščih presega vsebino tega prispevka, poleg tega z izjemo večjih niti niso obdelana (tudi zato, ker se je raziskovanje po osamosvojitvi preusmerilo na kategorijo, za katero se uporabljajo oznake kot »partizanski in komunistični zločini«), a naj za ilustracijo navedem, da je bilo npr. samo v koncentracijskem taborišču Mauthausen, ki sem ga tudi sam raziskoval in je poleg še nekaterih drugih najbolj sistematično raziskano, po doslej zbranih podatkih interniranih 4153 Slovencev, od tega 4054 političnih jetnikov in 99 jetnikov z oznakami kriminalcev (BV, SV, AZR). Bilo je 4044 moških in 109 žensk. Umrlo je 1500 ali 36,12 %. Med 5. in 8. majem 1945 je bilo osvobojenih 1234 ali 29,72 %. Odpuščenih iz taborišča je bilo 1190 ali 28.65 %. Premeščenih v druga taborišča je bilo 178 ali 4,29 %. Pobegnilo jih je 11 ali 0,26 %. Za 40 jetnikov ali 0,96 % ni podatkov.[5]

Sicer pa je zbirno v taboriščih umrlo 12.360 ljudi (v nemških 9863, italijanskih 2178, madžarskih 37 in hrvaških 282). V konfinaciji, na prisilnem delu in v ujetništvu je bilo 19.824 ljudi. Ustreljenih kot talcev je bilo 2949. Po približnih ocenah naj bi bilo v nemško in madžarsko vojsko prisilno mobiliziranih 70.000 do 80.000 ljudi.[6]

Izgon Slovencev v letih 1941–1945 in begunstvo

»Die Absiedler« (»odseljenci«) je bil izraz, ki je v nacistični terminologiji označeval izgnance zgolj iz nekaterih zasedenih pokrajin: slovenske Štajerske, Gorenjske, Alzacije, Lorene in Luksemburga.[7] V teh pokrajinah je Hitler uvedel

[3] Povzeto po Golob (et al.), *Žrtve vojne in revolucije.*

[4] Podatke je zbrala Komisija za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri Zvezi združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije med leti 1965–1988 . Kot posebna priloga so bili priloženi publikaciji Slovenski zbornik 2007, Ljubljana 2007. Zbrane podatke povzema prispevek *Hardvika Pirnovarja Žrtve nacifašizma. Izgnanci, begunci, zaporniki, talci, taboriščniki, ukradeni otroci, prisilni mobiliziranci*, str. 335–341.

[5] *Archiv (AMM), MSDP;* Filipič: *Slovenci v Mauthausnu,* Filipič: *Slowenen in Mauthausen.*

[6] Pirnovar, *Žrtve nacifašizma,* str. 335–341.

[7] Izraz izgnanec so v slovenskem zgodovinopisju leta 1971 izbrali in terminološko utemeljili prof. Urbančič, pisatelj Anton Ingolič in tedanji ravnatelj Inštituta za zgodovino delavskega gibanja dr. Tone Ferenc. Do tedaj so se (in se deloma še danes) uporabljali različni izrazi: izseljenec,

podoben sistem nemške civilne uprave (v bistvu jih je vključil v nacistični sistem in jih nameraval tudi formalno vključiti (v Sloveniji že 1. oktobra).[8] V širšem smislu pa je »ureditev« okupiranih območij izhajala iz ciljev, ki sta si jih Nemčija in nacionasocializem zadala še v pripravah na vojno, to je ustvaritev t.i. življenjskega prostora (Lebensrauma) za Nemce, vpeljavo »novega evropskega reda« in »ustvaritev reda v etničnih odnosih« kot je napovedal Hitler ob napadu na Poljsko.

Nemški načrti za etnocid nad Slovenci med drugo svetovno vojno so imeli tri bistvene dele in sicer:

- množičen izgon Slovencev
- množično kolonizacijo Nemcev na slovenskem ozemlju
- popolno ponemčenje ostanka prebivalstva.

Izseljevanje naj bi po Himmlerjevih ukazih, izdal jih je aprila 1941 v Celovcu in Mariboru, zajel štiri skupine ljudi:

1. Nemcem sovražne in narodno zavedne in vplivne Slovence, na prvem mestu izobražence (profesorji, učitelji, duhovniki, odvetniki in podobni poklici);
2. Priseljence na Štajersko, Gorenjsko in Mežiško dolino po letu 1914;
3. Obmejno prebivalstvo;
4. Ljudi, ki iz raznih razlogov ne bi mogli ponemčiti (rasni, politični, zdravstveni razlogi).

Rasne ocene, na osnovi katerih so izganjali Slovence, so bile razdeljene v štiri, precej kompliciranе kategorije. Če jih poenostavim so šle od čisto nordijske, večinoma nordijske, mešane z dinarskim primesjo do mešane. Glede na »rasno kvaliteto« in primernost za ponemčenje pa so Nemci uvedli tri ocene: prav dobro, dobro, povprečno in rasno neustrezno. Od Slovencev, določenih za izselitev skoraj nihče ni dobil prve ocene, malo drugo, večina je pristala v 3. in 4. skupini. K temu so dodajali še politične ocene. Teh je bilo pet: vodilno nemški, nemški, ravnodušen, Nemcem sovražen, vodilno Nemcem sovražen.

Izgon naj bi potekal po navedenem vrstnem redu v štirih valovih, izgnali pa naj bi od 220. 000 do 260. 000 Slovencev, to je približno tretjino prebivalstva na nemškem okupacijskem ozemlju. Izgnali naj bi tudi koroške Slovence in tako dokončno rešili t.i. »slovensko vprašanje« na sedanjem avstrijskem Koroškem.

Po prvotnem načrtu naj bi večino prebivalcev izgnali v Srbijo, saj je bila Hrvaška po Hitlerjevem mnenju preblizu. Manjši del ljudi, to je tiste, ki bi dobro prestali rasno preizkušnjo, naj bi izgnali v Nemčijo, a so vojne razmere (težave s transportom in nastanitvijo, partizanski odpor) vplivale na spremembo načrtov. Zato so bili okupatorji prisiljeni spremeniti svoje načrte, to je zmanjšati število izgnancev in spremeniti območja, na katere so jih izgnali.

---

preseljenec, deportiranec in pregnanec. Na koncu se je skupina odločila za izraz izgnanec, ker je po njihovi presoji vsebinsko najbolj ustrezala tisti skupini ljudi, ki jih je okupator po določenem postopku nasilno odstranil tako z njihovega doma kot iz njihove domovine.

[8] Tone Ferenc, *Izbrana dela 3. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno,* str. 361.

Že prvi izselitveni val v Srbijo je bil zaradi težav z nastanitvijo, prometom in prehrano omejen. Zato so poleg duhovnikov, ki so jih na Hrvaško nameravali izgnati že sicer, tja preusmerili tudi drugi val. Jeseni 1941 pa so nastopile težave povsod: v Sloveniji je prišlo do odpora, v Srbiji je nastalo veliko svobodno partizansko ozemlje (del ozemlja so obvladovali tudi četniki in tja Nemci niso izseljevali), na Hrvaškem so se začeli fašistični politiki Neodvisne države Hrvaške, izganjanju, pobijanju in nasilne prekrščevanju upirati najprej Srbi, nato so nastale nacionalno mešane partizanske enote. Razmere so bile vedno bolj nemirne tudi v Bosni. Nemci so vlake nujno potrebovali za prevoz vojakov z Balkana na vzhod za boje v Sovjetski zvezi. Zaradi tega je septembra 1941 v Zagrebu prišlo do posveta ustaških in nemških predstavnikov, kako rešiti problem z izgnanci (prvi tak posvet je bil sicer že junija). Nemški okupatorji so nujno potrebovali prostor za tretji val, torej obmejno prebivalstvo Obsotelja in Posavja, ki naj bi postalo južna meja nemškega Reicha, od aprila 1941 pa so tja že načrtovali preselitev kočevskih Nemcev. Himmler je bil zaradi razmer na Hrvaškem potem prisiljen 18. oktobra 1941 izdati ukaz naj obmejno prebivalstvo preselijo v začasna taborišča v Nemčijo, od koder naj bi jih preselili v zasedene vzhodnoevropske pokrajine.

Prve aretacije Slovencev so na podlagi že pripravljenih spiskov še v času prodiranja nemške vojske opravili oboroženi člani Švabsko – nemške kulturne zveze (v Gornji Radgoni npr. v noči na 9. april, v Mariboru 11. aprila). Prve izgone so opravili improvizirano, tako, da ljudi odgnali peš ali jih s tovornjaki in avtobusi odpeljali kar naravnost na Hrvaško. Dopuščali so tudi, da se ljudje na Hrvaško ali v Ljubljansko pokrajino umaknejo sami, a so se morali pisno odpovedati svoji lastnini. Ko so začeli s sistematičnim izseljevanjem, so organizirali preselitvena taborišča, ki so bila dobro zastražena in obdana z bodečo žico.

V Sloveniji so okupatorji ustanovili deset zbirnih taborišč: Maribor, Borl, Celje (tri taborišča), Šmartno pri Slovenj Gradcu, Rajhenburg, Begunje na Gorenjskem, Šentvid pri Ljubljani in Goričane pri Medvodah. Taborišča sta upravljala dva preselitvena štaba, eden je imel sedež na Bledu (kasneje v Radovljici in nato v Celovcu), drugi v Mariboru.[9] V taboriščih je vladal podoben režim kot v koncentracijskih taboriščih, zaporniki so bili podvrženi telesnemu in psihičnemu mučenju. Telovadba je bila ena od oblik mučenja. Zapornike so vpregali v vozove, duhovniki so morali z majhnimi posodami ali golimi rokami prazniti greznice, v Mariboru so morali rušiti pravoslavno cerkev, pretepanja in zapiranje v bunkerje (v Šmartnem pri Slovenj Gradcu in v Borlu npr. v dimnik) zaradi drobnih kršitev hišnega reda so bila običajen del vsakdanjika.

Izgnancem so zaplenili nepremičnine in osebno premoženje, pobrali so jim vse vredne predmete, pustili pa so jim ročno prtljago do petindvajset kilogramov teže in do 24 mark denarja. Tisti, ki so bili izseljeni v Nemčijo, so smeli s sabo vzeti nekaj več prtljage, denarja in drugih predmetov.

[9] Tone Ferenc, *Izbrana dela 3. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Preselitvena taborišča za slovenske izgnance na Slovenskem,* str. 19–25.

V Nemčijo so od 24. oktobra 1941 do 30. julija 1942 poslali dvainšestdeset transportov s 36. 000 izgnanci. Del naj bi leta 1943 naselili na Poljskem, med nemške koloniste v lublinskem okrožju, tako da bi med deset nemških kmetov prišla dva slovenska. Slovenski izgnanci so se temu upirali, večina je zato ostala v taboriščih, so jih pa pogosto preseljevali iz enega v drugega. V celoti so v Nemčijo izgnali okrog 45.000 ljudi. Na Hrvaško so izgnali okrog 10.000 ljudi. V Srbijo, kamor so jih sprva nameravali izgnati največ, so jih v resnici najmanj, to je okrog 7200. Okrog 18.000 Slovencev je zbežalo samih, največ v Ljubljansko pokrajino ali na Hrvaško.

Na Gorenjskem so izgon na podlagi nacionalnih in političnih ocen končali 25. avgusta 1941 oziroma so ga preložili na povojni čas, vendar tega niso javno razglasili. Na Štajerskem so to javno objavili leto dni kasneje, avgusta 1942.

Čeprav naj bi se izgoni na podlagi nacionalnih in političnih ocen leta 1942 nehali, se to v resnici ni zgodilo. Spremenili so se le razlogi zanje, okupatorji so se namreč začeli sklicevati na varnostne razloge. Izganjali so zlasti sorodnike partizanov in ubitih talcev. Tak izgon je sicer vzporedno s transporti iz nacionalno – političnih razlogov trajal že od poznega poletja 1941. Pošiljali so jih zlasti v koncentracijsko taborišče Auschwitz, od koder se jih večina ni vrnila. Od avgusta 1942 do junija 1943 je bilo množičnih izgonov sorodnikov talcev in partizanov največ, to je šest. Akcije pa so trajale še kasneje, do poletja 1944. Z Gorenjske (kjer sicer otrok niso ločevali od odraslih) so jih izgnali okrog 4200, med njimi tudi prebivalce enajstih požganih vasi, približno toliko so jih izgnali tudi s Štajerske, s Primorske pa v letu 1944 prebivalstvo sedmih vasi, ki so jih Nemci požgali.

Aprila 1942 so začeli izganjati tudi koroške Slovence in sicer v dveh transportih okrog 1075 ljudi (predvidenih je bilo 12.000). Izprazniti so morali prostor za priselitev Nemcev (224 družin) iz Kanalske doline. Ker je bilo med izgnanimi družinami skoraj polovica takih, ki so imele svojce v Wermachtu, je to izzvalo nemir, vendar preselitve ni omejilo ali preprečilo. Druge koroške Slovence naj bi po nemških predvidevanjih preselili po vojni.

Za zmanjšanje prvotne številke, to je tretjine prebivalstva na okrog 80.000 ljudi (skupaj z begunci), to je približno desetino ljudi na nemškem zasedbenem območju, so bili poleg že navedenih razlogov pomembni še pomanjkanje delovne sile, ki so jo nemški okupatorji potrebovali v rudnikih (npr. v Mežiški dolini) in v industriji. Nemški načrt je bil, da neuspeli del preselitev izvedejo po vojni, v okviru načrta »Generalplan Ost«, za Gorenjsko pa so bili načrti za nadaljevanje preseljevanja narejeni tudi že med vojno (izselili naj bi 40.000 Gorenjcev in naselili 20. 000 Nemcev, večinoma iz Besarabije).

Madžari v Prekmurju so prekmurskim Slovencem odrekali so jim narodnostno identiteto, jih razglasili za »Vende«, prisilno uvajali madžarski jezik v javno življenje in jih skušali pomadžarjene čim prej vključiti v okvir svoje države. S slovenskimi priseljenci, večinoma primorskimi begunci, ki so jih po prvi sve-

tovni vojni jugoslovanske oblasti naselile na prekmursko območje, so ravnali brez usmiljenja. 22. junija 1942 so iz vasi Petišovci, Pince, Benica in Karnovci izgnali 121 družin s 568 družinskimi člani. Iz Murske Sobote so deportirali 284 Slovencev in iz Dolnje Lendave 589 oseb. Večino so internirali v koncentacijsko taborišče Sárvar.[10] Taborišče je nastalo v opuščeni tovarni umetne svile v Železni županiji, 25 km od Szombathelya in kakšnih 100 km od današnje slovensko-madžarske meje. Sprejelo je kakšnih 8000 izgnancev. Življenjski pogoji v njem so bili nadvse težki, podobni kot v nemških taboriščih. V tovarni so v treh vrstah po celi dolžini postavili neprekinjene lesene police, na katerih so spali zaporniki. Na vsakega je prišlo 40 cm širine. Taborišče seveda ni bilo ogrevano, spali so brez odej, zato so ljudje množično umirali, še posebej otroci. Prva in najštevilčnejša skupina v njem so bili Srbi iz Bačke. Zaradi množičnega umiranja otrok – v zimi 1941–1942 jih je v taborišču umrlo čez petsto – so potem na pobudo pravoslavne cerkve otroke, tudi slovenske, ki so v taborišče prišli kasneje, to je poleti 1942 – poslali k rejniškim družinam v Bačko. To jih je večinoma rešilo, tako da so v času triletne internacije umrli štirje slovenski otroci, v celoti pa je bilo med 1200 žrtvami taborišča 35 Slovencev. Del izgnancev so poslali tudi v druga madžarska taborišča (Kamaron, Garanyi, Beac, Kistarzsa, Szigetvar, Vereseberenyi, Nagykanizsa).

Po nemški zasedbi Madžarske marca 1944 so madžarske oblasti del internirancev izročile nemškemu gestapu, ki jih je nato pošiljal v nemška koncentracijska taborišča. Poleg tega je bilo na prisilno delo odpeljanih 7211 Prekmurcev, v internacijo pa 1259. Žalostno usodo je po nemški zasedbi Madžarske marca 1944 doživela tudi večina prekmurskih Judov. Že prve dni aprila 1944 so madžarske fašistične oblasti začele z ukrepi proti Judom. Tudi v Prekmurju je prišlo do množičnih aretacij večine judovske skupnosti . Madžarske fašistične oblasti so jih iz Lendave in Murske Sobote najprej odpeljale v Čakovec, nato pa v Nagykanizso. Od tam so jih v živinskih vagonih vozili do Birkenaua in nato večinoma v Auschwitz, kjer so bili pomorjeni ali so zaradi pomanjkanja in maltretiranja umrli. Tiste Jude, ki so še ostali v Prekmurju, so aretirali jeseni 1944. V taboriščih je skupno končalo 387 prekmurskih Judov, preživelo jih je le 65, večina od teh se je po letu 1948 preselila v novoustanovljeni Izrael.

Čeprav Italijani sprva niso nameravali izvesti hitre italijanizacije (s spomladansko in jesensko ofenzivo leta 1942 se je ta politika sicer začela spreminjati), pa je interniranje velikega števila prebivalcev Ljubljanske pokrajine (približno 25.000 do 30.000 oseb oz. 7–9 % prebivalstva) že občutno spremenilo demografske razmere na tem območju. Italijanski okupatorji so začeli sistematično internirati spomladi 1942. Ljudi so pošiljali v severnoitalijanska taborišča Padova,

[10] V ločenem delu taborišča so bili (v glavnem prehodno oz. občasno) tudi politični in drugi zaporniki iz Prekmurja ter Judi, spominske plošče na zgradbi, kjer je nekdaj stala tovarna (taborišče), pa spominjajo tudi na številčno močno skupino poljskih vojakov in oficirjev.

Visco, Renicci in druga. Poleti 1942 so na Rabu na območju Kamporja zgradili taborišče, na katerem je bilo skoraj 6000 interniranih. Ti so morali živeti pod šotori, nasprotno pa so v drugih taboriščih po večini živeli v barakah. Interniranih niso zaposlili z nobenim delom, dobivali pa so minimalne obroke hrane, manj kot 900 kalorij na dan. Med jesensko in zimsko ohladitvijo je veliko podhranjenih taboriščnikov zbolelo, zato so začeli množično umirati; samo novembra in decembra 1942 jih je na Rabu umrlo vsaj 632, skupaj pa v tem taborišču vsaj 1435. Od julija do novembra 1942 so na Rabu umrli vsaj 104 otroci.[11] Zaradi protestov krškega škofa (po nekaterih virih tudi ljubljanske škofije, čeprav škof dr. Grigorij Rožman Raba na veliko razočaranje vernih taboriščnikov nikoli ni obiskal), ter nekaterih oblastnih organov, so vojaške oblasti več kot 1163 žensk in 1367 otrok ter 61 moških konec novembra in v začetku decembra 1942 premestile v Gonars. Veliko interniranih, približno četrtina, je bilo pozimi in spomladi 1943 izpuščenih, vendar se število taboriščnikov do poletja 1943 ni občutno zmanjšalo, saj so nenehno dovažali nove. Večina je taborišča lahko zapustila šele po kapitulaciji Italije septembra 1943, ko so vojaki opustili nadzor ali so jih, kakor na Rabu, internirani sami razorožili. Jeseni 1942 so se italijanske oblasti odločile internirati družine pripadnikov partizanskih enot iz Julijske krajine. Decembra 1942 so zato aretirale približno 2000 ljudi. Družine so ločili po spolu, potem pa so jih poslali v taborišči pod civilno upravo v srednji Italiji – moške v Cairo Montenotte in ženske z otroki v Fraschette d'Alatri.

Življenje izgnancev

Velik del tistih, ki so bili izgnani v Srbijo in Neodvisno državo Hrvaško je živel v kolonijah, v Nemčiji pa v preselitvenih taboriščih, t.i. Volksdeutsche Mittelstelle. Taborišča so bila po celi Nemčiji, v devetih pokrajinah. V nemških taboriščih so jih razdelili v dve veliki skupini: sposobne za ponemčenje in nesposobne za ponemčenje. Slovence so hoteli izkoristiti kot ceneno delovno silo, ob tem pa naj bi se, tiste, ki so jih šteli za primerne, čim prej ponemčili. Od zaslužka jim je smel ostati majhen del, drugo so morali naložiti na knjižice, denar naj bi dobili šele po odhodu iz taborišča oziroma stalni naselitvi v Vzhodni Evropi. Življenje je bilo zelo slabo, primanjkovalo jim je hrane, obleke, obutve. Kontrolirali in cenzurirali so jim pošto.

V Srbiji so maja 1941 ustanovili Generalni komitet za naseljavanje Slovenaca, ki je skrbel za njihovo nastanitev. Razdelili so jih po večjih krajih in vaseh pri kmetih. V mestih so osnovali izgnanske kolonije, se organizirali in kulturno delovali. Pomagal jim je tudi Rdeči križ Slovenije. Dobili so begunske izkaznice, lahko so iskali zaposlitev, čeprav je bila politika srbskih oblasti, naj bi jih čim več

[11] Metka Gombač, *Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943* , str. 13–18.

ostala tam, kjer so jih prvotno naselili. Iz ožje Srbije so za zaslužkom odhajali v Banat, nekaj pa jih je šlo tudi v Makedonijo. Skoraj 2400 se jih je vrnilo v Ljubljansko pokrajino, če so jim sorodniki zagotovili, da jih bodo preživljali in če so bili tam rojeni.

Na Hrvaškem (v sklopu NDH je bil tudi večji del Bosne in Hercegovine) so prvotno predvidevali, naj bi jih poslali v srbske pokrajine, vendar so naleteli na proteste hrvaškega prebivalstva, ki se je samo želelo naseliti na posestvih izgnanih ali pobeglih Srbov. Tja, kjer so Srbi še bili, pa Slovencev niso pošiljali, ker se bali povezovanja med Srbi in Slovenci. Večina transportov je šla skozi preselitveno taborišče v Slavonski Požegi, kjer so bili sicer predvsem izgnani Srbi. Od tam so jih pošiljali v razne kraje. Položaj izgnancev na Hrvaškem je bil zelo slab. Partizanski upor je ustavil izseljevanje Srbov in omejil ustaško izživljanje nad njimi, saj ustaške oblasti kmalu niso mogle več efektivno nadzorovati ozemlja oz. so to lahko deloma počeli le okupatorji, s tem pa se je skrčil predvideni prostor za naselitev. Velike skupine izgnanih Slovencev so zato ostale v bosanskih in hrvaških mestih. Nekaj časa so bili celo nameni, naj bi z njihovo pomočjo okrepili katolicizem v Bosni, kjer naj bi kmete postopoma kolonizirali med muslimansko in srbsko prebivalstvo. Zaradi težkih razmer je le malo izgnancev lahko dobilo kakšno zaposlitev. Nekoliko boljši je bil položaj duhovnikov, za katere so skrbele hrvaške cerkvene oblasti in jih tudi dodeljevale kot kaplane v razna mesta, čeprav so obenem nekateri slovenski duhovniki svojo življenjsko pot končali tudi v Jasenovcu.

Pri izgnancih je opazna precejšnja želja po odporu. V Srbiji so bili nekateri Slovenci že v prvih partizanskih enotah (okrog 100), novembra 1941 so v Užicah celo ustanovili slovensko četo Ivan Cankar, po osvoboditvi Srbije pa so se sploh politično in kulturno organizirali. Izgnanci so bili tudi v partizanskih enotah na Hrvaškem. V Nemčiji so posamezniki ali manjše skupine izvajali sabotažne akcije, vendar o tem razen redkih ustnih virov nimamo zanesljivih podatkov.

Posebej so trpeli otroci, ki so jih vzeli sorodnikom in jih poslali v posebna »prevzgojna taborišča« v katerih naj bi jih – podobno kot Turki janičarje – vzgojili v dobre Nemce. Del otrok je prevzelo SS – ovsko društvo Lebensborn, katerega naloga je bila skrbeti za razplod arijsko čistih Nemcev. Lebensborn je bil ustanovljen decembra 1935, bil je neposredno podrejen štabu državnega vodje SS Heinrichu Himmlerju. Lebensborn je skrbel, da so tiste ukradene otroke, ki so uspešno prestali rasno oceno in so bili stari od pol leta do dvanajst let – posvojile primerne nemške družine. Vseh odpeljanih otrok iz Slovenije je bilo več kot 600.

Ob koncu vojne so se izgnanci postopoma vračali, najprej iz Srbije, nato iz od koder se je večina vrnila do avgusta 1945. Iz Hrvaške je bila repatriacija v glavnem končana oktobra 1945. Vračanje iz Nemčije je bilo počasno, trajalo je tudi po nekaj mesecev. Vsi repatriiranci so morali skozi repatriacijske baze. Veliko jih je v izgnanstvu ali kasneje zaradi posledic izgnanstva umrlo.

Tudi v primerjavi s sorodnimi okupacijskimi sistemi na področju Poljske, Alzacije, Lorene, Luksemburga nikjer niso predvideli izgona tako velikega števila prebivalstva kot s slovenskega ozemlja. Zato je etnocid nad slovenskim prebivalstvom, ki so ga najbolj dosledno izvajali Nemci (a tudi Italijani in Madžari) in katerega osrednji del je bil izgon prebivalstva ter ponemčenje (poitaljančenje, pomadžarjenje) tudi v evropskih razmerah posebnost. Če bi se vojna končala po nemških načrtih bi večina Slovencev končala na vzhodu Evrope, brez nacionalne identitete in kot pomožna delovna sila, podobno pa bi se končalo s slovenskim prebivalstvom pod italijansko in madžarsko okupacijo.

Izkušnja druge svetovne vojne je nekaj desetletij kazala, da se taka tragična izkušnja pregnanstva in begunstva Slovencem in jugoslovanskim narodom morda ne bo ponovila. Slovencem se na srečo ni, drugim se ob razpadu Jugoslavije in vojnah, ki so sledile, se je. Tudi na ozemlju novonastale Republike Slovenije in na osnovi legalne zakonodaje, ki jo je sprejel demokratično izvoljeni parlament. Zato velja spomniti, da se izgon vedno začne z nesprejemanjem drugačnosti: rasne, nacionalne, politične, kakršnekoli. Nadaljuje pa s tem, da nekateri dejanja proti drugačnim želijo storiti, pa jih ne upajo, drugi jih storijo, tretji (največkrat večina) pa gleda stran in to odobrava ali molče sprejema. In potem se kaj lahko zgodi, kot je leta 1937 zapisal znani nemški evangeličanski pastor Martin Niemöller: » Ko so nacisti prišli po komuniste, sem molčal, saj nisem bil komunist. / Ko so zapirali socialdemokrate, sem molčal, saj nisem bil socialdemokrat. / Ko so prišli po katoličane nisem protestiral, saj nisem katoličan. / Ko so prišli pome, ni bilo nikogar več, ki bi lahko protestiral.«[12]

Viri in literatura

Viri

Arhiv Komisije za bivše politične zapornike, internirance in izgnance pri Zvezi združenj borcev narodnoosvobodilne vojne Slovenije.

Arhiv društva izgnancev Slovenije.

Archiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen (AMM), Mauthausen.

Mauthausen Survivors Documentation Project (MSDP). Institut für Zeitgeschichte. Historisch-Kulturwissenschaftliche, Fakultät, Universität Wien.

Literatura

Bambič, Cirila (ur.): *Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo. Pričevanja rabskih internirancev : (1942–1943)*, Ljubljana 1985.

Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Museum Releases United States Holocaust Memorial Museum, Washington 2009.

Filipčič, Milan (ur.): *Bili so uporni : zaprti, izgnani, ubiti na suženjskem delu, v koncentracijskih taboriščih*, Ljubljana 2003.

[12] Repe: *Naša doba*, str.68.

Filipič, France, *Slovenci v Mauthausnu*, Ljubljana 1998.
Filipič, France, *Slowenen in Mauthausen*, Wien 2004.
Fölkel, Feruccio, *Rižarna, vrata v smrt. Nacistično taborišče pri Trstu*, Trst 1990 (izvirnik *La Riseria di San Saba*, Trieste, 1979).
Ferenc, Mitja (ur.), *Tone Ferenc, Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno 1. Razkosanje in aneksionizem*, Ljubljana, 2006.
Ferenc, Mitja (ur.), *Tone Ferenc, Izbrana dela 3. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*. Ljubljana 2009.
Ferenc, Tone: *Okupacijski sistemi na Slovenskem 1941–1945*. Zgodovinski viri, Ljubljana 1997.
Golob, Janvit (et al.), *Žrtve vojne in revolucije*, Ljubljana 2005.
Gombač, Boris M. (ur.), *Deportacija slovenskih in hrvaških civilistov v italijanskih taboriščih: 1942–1943: taborišča na italijanski vzhodni meji/Deportazione dei civili sloveni e croati nei campi di concentramento italiani: 1942–1943*, Gradisca d'Isonzo 2004.
Gombač, Metka, Gombač, Boris M., Mattiussi Dario, *Quando morì mio padre. Disegni e testimonianze di bambini dai campi di concentramento del confine orientale (1942–1943). Ko je umrl moj oče. Risbe in pričevanja iz koncentracijskih taborišč na italijanski vzhodni meji (1942–1943*, Centro Leopoldo Gasparini, Gorizia 2007.
Guštin, Damijan, *Za zapahi: prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*, Ljubljana 2006.
Huzjan Štefan (ur.), *Miért?/ Zakaj?* Lendava 1998.
Izgnanci (zbornik), Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 1993.
Jerman, Gregor, Zorko, Andrej, *Okupacija, mobilizacija*, Trbovlje 2007.
Kavčič, Silvija, *Preživele smo in spominjamo se : slovenske jetnice v ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück*, Ljubljana 2008.
Kaplan, Gregor, *Vrste in oblike nasilja madžarskega okupatorja*, Ljubljana 2002.
Kos, Janez (ur.), *Huda leta. Spomini izgnancev in beguncev iz občine Sevnica 1941–1945*, Sevnica 2004.
Muser, Erna (ur.), *Ravensbrück, FKL : žensko koncentracijsko taborišče*, Ljubljana 1971.
Pirjevec, Jože, Repe, Božo (ed.), *Resistance, Suffering, Hope. The Slovene partisan movement 1941–1945*, Ljubljana, Trieste, 2008.
Repe, Božo, *Naša doba. Oris zgodovine 20. stoletja*, 1996.
Slovenska novejša zgodovina 1848–1992, Ljubljana 2005.
Slovenski izgnanci in begunci 1941–1945, umrli v izgnanstvu in begunstvu med drugo svetovno vojno, Društvo izgnancev Slovenije, Ljubljana 2001.
Stanovnik, Janez (ur.), *Narodnoosvobodilni boj v slovenskem narodovem spominu. Slovenski zbornik 2007*, Ljubljana, 2007.
Šetinc, Franc (ur.), *Zbornik slovenskih izgnancev 1941–1945*, Ljubljana 1993.
Terčak,Stane, *Ukradeni otroci*, Ljubljana 1962.
Kregar, Tone, Žižek, Aleksander, *Okupacija v 133 slikah*, Celje 2006.
Žnidaršič, Ivica, Kaplan, Zdenka (ur.): *Spomini in pričevanja II*, Ljubljana 2006.

Dokumentarni filmi

Pečenko, Zdravko, Markošek, Tatjana, *Izgnani Slovenci 1941–1945 (prvi del: Izgon, drugi del: Izgnanstvo in prisilno delo; tretji del: Vrnitev)*, TV Slovenija 2009.
Brejc, Irena, Prah, Igor: *Ukradeno otroštvo*, TV Slovenija 2009/2010.

Dunja Dobaja

Organizacija uradnih socialnih ustanov v Ljubljanski pokrajini med II. svetovno vojno

DOBAJA Dunja, univ. dipl. zgodovinarka, asist., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, dunja.dobaja@inz.si.

Avtorica obravnava obdobje med II. svetovno vojno, ko se je Ljubljanska pokrajina soočala z velikim številom prebežnikov iz drugih okupacijskih območij. Premiki prebivalstva, ki jih je povzročila poleg okupatorja tudi državljanska vojna (v pogojih vojne) med Slovenci, so potekali tudi znotraj same Ljubljanske pokrajine.
Vsem tem ljudem je bilo potrebno pomagati v hrani in obleki, za delo zmožnim pa priskrbeti delo. Njihovo stisko so lajšale različne socialne ustanove. Avtorica se osredotoča na delo uradnih socialnih ustanov in daje poudarek njihovi organizacijski strukturi.

Ključne besede: Ljubljanska pokrajina, Pokrajinski podporni zavod, Rdeči križ, begunci.

Uvod

Po okupaciji Slovenije je bil njen matični del razkosan med tri okupatorje (nemški, italijanski, madžarski). Po Hitlerjevih smernicah z dne 3. in 12. aprila 1941 je prišel pod Italijo južni del osrednje Slovenije. Italijanski okupator je dobil leta 1941 polovico manj slovenskega ozemlja kot nemški. Nove meje so pretrgale človeške, gospodarske, kulturne in druge vezi. Tako je meja pri Ljubljani od mesta odrezala ne samo bližnje zaledje, temveč celo predmestja. Ljubljanska pokrajina je imela samostojno ljubljansko mestno občino in v petih okrajih 94 občin.[1]

Italijanski okupator je bil sprva v odnosu do slovenstva milejši od nemškega. Upošteval je slovenske kulturne in prosvetne ustanove ter si tako želel pridobiti naklonjenost slovenskega prebivalstva, zlasti izobražencev in duhovščine, med drugim pod vtisom pronemškega razpoloženja v nekaterih delih Dolenjske.[2] Začetna »milina« pa je kazala na dvolični značaj italijanskega fašizma, ki je, po trditvah Francesca Semia, hkrati že imel »skrita po predalih navodila«[3] o »grozlji-

[1] Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 30.
[2] Godeša, *Kdor ni z nami*, str. 73–75 in Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 269.
[3] Semi, *Bojna komedija*, str. 59.

vih akcijah in kaznih, ki jih bo treba uporabiti v primeru upora prebivalstva«.[4] Italijanski okupator je vključeval novopridobljeno območje Ljubljanske pokrajine v italijanski državni in fašistični sistem postopoma. Ljubljanski pokrajini je po priključitvi k Italiji maja 1941 zagotovil dvojezičnost, podelil upravno in kulturno avtonomijo, ohranil skoraj vso slovensko družbeno, gospodarsko in kulturno infrastrukturo, njene moške prebivalce pa oprostil vojaške službe.[5] Takšne »ugodnosti« so bile podeljene, po izjavi tedanjega italijanskega zunanjega ministra grofa Galeazza Ciana, iz prestižnih razlogov, saj je italijanski okupator želel poudariti liberalnejši odnos do Slovencev v primerjavi z genocidnim nemškim na Gorenjskem in Štajerskem.[6] Ljubljanska pokrajina je bila tako v letu 1941 edini del slovenskega ozemlja, ki je, seveda v okrnjeni obliki, obdržal slovenski videz in javni slovenski kulturni utrip.[7] Italijanski okupator je v svoji začetni »milini« tudi pokazal pripravljenost, da, seveda iz politično prestižnih razlogov, sprejme prebežnike z nemškega in madžarskega okupacijskega območja. Ljubljanska pokrajina je postala zatočišče za begunce z omenjenih okupacijskih območij.[8]

Gibanje števila prebivalstva

Ko je italijanska civilna uprava v Ljubljanski pokrajini po Mussolinijevem ukazu 31. julija 1941 izvedla ljudsko štetje, je bilo v pokrajini 339.751 prebivalcev.[9] Ljubljana, ki je postala središče ene same okupatorjeve upravne enote, je imela 91.612 prebivalcev, kar je pomenilo več kot četrtino prebivalcev pokrajine.[10] Do konca leta 1941 se je število prebivalstva večinoma zaradi priselitev povečalo za 1.112 oseb.[11] Od 1. aprila 1941 do 31. januarja 1942 se je v Ljubljansko pokrajino priselilo z nemškega in madžarskega okupacijskega območja in od drugod 21.546 oseb, odšlo pa jih je drugam 2.710.[12]

Jeseni 1943, po kapitulaciji Italije in zaostrovanju državljanske vojne (v pogojih vojne) med Slovenci, sledimo večjemu dotoku podeželskega prebivalstva Ljubljanske pokrajine v Ljubljano, o čemer, po podatkih ljubljanskega mestnega fizika, najbolj priča število individualnih živilskih nakaznic, ki jih je izdal

[4] Prav tam.

[5] Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 270.

[6] Godeša, *Priključitev Ljubljanske pokrajine*, str. 14.

[7] Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, str. 270.

[8] Prav tam.

[9] Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 32 in Ferenc, *Štetje prebivalstva 1941*, str. 491.

[10] Ferenc, *Štetje prebivalstva 1941*, str. 491.

[11] *Prebivalstvo Ljubljane 1945*, str. 39. Vir ne pove, ali gre za priselitve samo z nemškega okupacijskega območja ali tudi z madžarskega.

[12] Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 129.

prehranjevalni urad Prevod, in število izdanih »pavšalnih nakaznic« za različne zdravstvene zavode, prenočišča, internate itd.[13] Število prebivalstva je v Ljubljani zaradi vojnih razmer močno »fluktuiralo«, a se je sredi leta 1944 nekako ustalilo, upoštevajoč izdane živilske nakaznice, na približno 90.000 prebivalcev.[14]

Povečano število prebivalstva v mestu je oteževalo njegovo preskrbo. Že julija 1941 se je italijanski okupator zavedal, da se lahko razmere še poslabšajo, zato je predstavil predloge, da se »sedanji položaj ne bi poslabšal«.[15] Med njimi sta bila tudi predloga, ki sta to tudi ostala, da se »strogo prepove nadaljnje priseljevanje z obmejnih ozemelj« in da se »izžene z ozemlja pokrajine vse priseljence, ki na njem nimajo posesti, in funkcionarje nekdanjega režima, ki ne izvirajo iz italijanske Slovenije«.[16]

Italijanski okupator pa je že v letu 1942 »poskrbel« za zmanjšanje števila prebivalstva na ozemlju Ljubljanske pokrajine z množičnimi aretacijami in internacijami v koncentracijska taborišča. Večje število prebivalcev se je poskušalo temu izogniti z odhodom v partizane.

Večja koncentracija prebivalstva je bila sicer v Ljubljani, vendar so se s problemom beguncev soočali tudi drugod v Ljubljanski pokrajini. Tako je na primer v belokranjski občini Črnomelj okolica konec leta 1941 živelo 3.882 prebivalcev,[17] kar je bilo za 287 prebivalcev več kot po popisu prebivalstva iz 31. marca 1931.[18] Povečanje števila prebivalstva je bilo povezano, poleg seveda naravnega prirasta, s prihodom beguncev ob okupaciji in vrnitvijo večjega števila Romov.[19] Na prvi pogled sicer ne gre za znatno povečanje prebivalstva, a je za občino predstavljalo obremenitev, saj je Bela krajina kot celota sodila med gospodarsko manj razvita območja. Preseljevanje prebivalstva je potekalo tudi v obratni smeri, torej iz Bele krajine na nemško okupacijsko območje.

Zaradi vojnih razmer so se posamezne vasi povsem izpraznile, saj so se prebivalci (kočevski Nemci) v celoti izselili. Takšno usodo sta doživeli na primer vasi Novi Breg [20] in Vrbovec[21] v občini Stari Log na Kočevskem. Zaradi izrednih razmer je bil sedež občine Stari Log že meseca maja 1942 prestavljen

---

[13] ZAL, LJU 708, *Poročilo mestnega fizika l. 1943*, str. 1.

[14] Prav tam, *l. 1944*, str. 1. Konec leta 1945 je imela Ljubljana 101.096 prebivalcev. V: *Poročilo mestnega fizika l. 1945*, str. 8.

[15] Ferenc, *Fašisti brez krinke*, Zabeležka za Benita Mussolinija iz srede julija 1941 o političnih in gospodarskih razmerah v Ljubljanski pokrajini, dokument 10, str. 129.

[16] Prav tam.

[17] *Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941*. Po številu prebivalstva je bila druga največja občina črnomaljskega okraja. Prva je bila Metlika okolica.

[18] Prav tam.

[19] ARS, AS 1790, *Okrajno glavarstvo Črnomelj*, f. 146/I, Revizija občine Črnomelj okolica 26. 11–5. 12. 1941.

[20] ZAL, KOČ 1, *Okrajno glavarstvo Kočevje*, t. e. 65, mapa št. 193, dokument št. 205, 19. 6. 1943.

[21] Prav tam, dokument št. 294, 11. 3. 1944.

v Kočevje. Ob tej priložnosti je bil uničen občinski arhiv, znotraj katerega so bili tudi seznami prebivalcev. Zaradi izrednih razmer in vojaških operacij se je tudi večji del prebivalstva občine odselil v sosednje občine.[22]

Pokrajinski podporni zavod

Fašistični okupacijski režim in vojne razmere so zahtevale tudi ustanovitev novih uradov, ki so bili zunaj že obstoječih oddelkov visokega komisariata in so jih vodili le Italijani. Eden izmed njih je bil pokrajinski podporni urad.[23] Tudi v nekatere zavode, ki so imeli poseben pomen, kot je bil to na primer prehranjevalni zavod za Ljubljansko pokrajino **Prevod**, ki je skrbel za pridobivanje in razdeljevanje živil, je visoki komisar poslal italijanske uradnike, v Prevod celo častnike.[24]

Pokrajinski podporni zavod (PPZ) je bil ustanovljen decembra 1941 z naredbo visokega komisarja Emilia Graziolija,[25] a ga je le-ta popolnoma podredil fašistični stranki, ki si je prizadevala podrediti tudi socialno skrbstvo.[26] Zavod je imel nalogo, da prek svojih odborov v občinah, ki naj jih vodijo politični sekretarji bojnih fašijev[27] in poveljniki centrov pomoči,[28] podpira posameznike in družine, ki so se znašli v težkih socialnih razmerah.[29] V ta okvir so sodili tudi begunci. Zavod je vodil upravni odbor, v katerega je Grazioli imenoval tri vodilne fašiste v Ljubljanski pokrajini, med njimi kot predsednika svojega pomočnika Giorgia Maria Gattija. Ta je podrejenost PPZ fašistični stranki opravičeval z velikim političnim pomenom zavoda in »občutljivostjo nalog«, ki mu bodo zaupane.[30] Od Slovencev je v upravni odbor imenoval štiri, in sicer ljubljanskega župana Jura Adlešiča, predsednika Pokrajinske delavske zveze Branka Alujeviča, predsednika Pokrajinske zveze delodajalcev Ivana Slokarja in vodjo oddelka za socialno skrbstvo Antona Kosija.[31] Ljubljanski občinski odbor je imenoval visoki komisar, odbore drugih občin pa krajevno pristojno politično okrajno oblastvo. Zavod se je med drugim financiral z vsotami, ki mu jih je dalo na razpolago notranje ministrstvo, s sredstvi, ki mu jih je morebitno

[22] Prav tam, dokument št. 289, 6. 9. 1943. Po popisu prebivalstva z dne 31. 7. 1941 je v občini Stari Log živelo 1.928 oseb. V: *Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941.*

[23] Ferenc, *Fašisti brez krinke*, str. 39–40.

[24] Prav tam, str. 40.

[25] *Službeni list za Ljubljansko pokrajino*, 20. 12. 1941, št. 102, 561/181.

[26] Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 307.

[27] Prav tam, str. 297–299.

[28] Prav tam.

[29] Prav tam, str. 307.

[30] Prav tam, str. 308.

[31] Prav tam.

nakazal visoki komisariat, dalje z vsotami, določenimi v občinskih proračunih, ki so se odstopile zavodu, in tudi z darovi ustanov ali posameznikov.[32]

Podpore ni mogel dobiti vsakdo, ki se je znašel v stiski. Tako je niso dobile osebe, ki niso bile lojalne uradni oblasti.[33] Brezposelnost sama po sebi ni bila zadosten povod za dodelitev podpore. Upoštevala se je le, če ni bila prostovoljna in če je bila povezana z okoliščinami, ki so nujno in očitno terjale pomoč. Podpore pa so bile deležne revne, v občini bivajoče osebe, in sicer na podlagi ugotovitve občine. Posebne pozornosti so bile deležne osebe, ki so pripadale številnim družinam, in tiste, ki so si »pridobile zaslug[e]« v korist italijanske države. Izjemoma so se podpore dodelile osebam, ki niso imele stalnega bivališča v občini. Obseg podpore se je določil glede na potrebe prosilca in glede na kapital, ki je bil na razpolago za ta namen. Podpore so se dajale v brezplačni hrani, v živilskih in oblačilnih »nakazilih«[34] in v denarni podpori, a le v izjemnih primerih, ki so morali biti posebej utemeljeni.[35] Podpore, namenjene tujim ubogim, to je beguncem, so sodile v okvir *obče pomoči*, ki je spadala v delokrog občinskih podpornih odborov, *posebna pomoč* pa je sodila v delokrog občin in jo je morala občina izvajati iz svojega lastnega proračuna.[36] V praksi je prihajalo do neupoštevanja in nerazumevanja omenjene delitve delokroga, saj je visoki komisar z dopisi predsednikom občinskih odborov na to večkrat opozarjal.[37]

Posamezne občine so se spopadale s pomanjkanjem sredstev za podpiranje oseb v stiski, o čemer pričajo sledeči primeri negodovanj občin, pri čemer iz arhivskega gradiva ni razvidno, ali so tovrstna negodovanja imela uspeh. Tako je imela na primer občina Ig na svojem območju večje število siromašnih otrok, vdov in sirot, za katere je vsako leto predvidela v svojem proračunu potrebna sredstva. Glede na novo nastalo situacijo in dejstvo, da je prišlo v občino še več siromakov in beguncev, ki so imeli tu le začasno bivališče, se je število prosilcev za podpore zvišalo.[38] V težkem položaju je bila tudi občina Dobrova, ki je imela v tem času 3.530 prebivalcev.[39] V občini je bilo okrog 50 beguncev, ki so bili potrebni podpore in so bili do nje tudi upravičeni. Prebivalci občine so bili v glavnem delavci in so bili odvisni le od sezonskega zaslužka. Zaradi vojnih razmer veliko delavcev ni moglo dobiti zaposlitve in je bilo, tako vir, potrebno

[32] *Službeni list za Ljubljansko pokrajino*, 20. 12. 1941, št. 102, 561/181. Več o delovanju ljubljanskega občinskega podpornega odbora v Šorn, *Življenje Ljubljančanov med II. svetovno vojno*.

[33] ARS, AS 1893, *PPZ*, št. 2, a. e. 7, Pravila za občinske odbore podporne ustanove, ki jih je izdal Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino z uredbo štev. 181 z dne 17. 12. 1942.

[34] AS 1893, *PPZ*, št. 2, a. e. 10, Razdelitev tekstilnih in oblačilnih predmetov med potrebne osebe.

[35] AS 1893, *PPZ*, št. 2, a. e. 7, Pravila za občinske odbore podporne ustanove, ki jih je izdal Visoki komisariat za Ljubljansko pokrajino z uredbo št. 181.

[36] Več o tem Dobaja, *Socialno in zdravstveno varstvo v Ljubljanski pokrajini*, str. 516.

[37] AS 1893, *PPZ*, št. 2, a. e. 7.

[38] AS 1893, *PPZ*, št. 3, a. e. 17, Občinski podporni zavod Ig, 12. 3. 1942.

[39] AS 1893, *PPZ*, št. 3, a. e. 13, Proračun za leto 1942.

računati s približno 350–400 brezposelnimi, ki bodo iskali pomoč. Poleg vseh teh je bilo v občini še 30 pomoči potrebnih družin z velikim številom otrok, ki so živeli v veliki revščini. Glede na opisano situacijo je predsednik občinskega podpornega odbora Dobrova PPZ v Ljubljani opozoril na potrebo po zvišanju kredita, ki je bil določen občinskemu podpornemu odboru Dobrova.[40] K negodovanju nad pomanjkanjem sredstev za podpore vsem pomoči potrebnim v občini Šentpeter (Otočec) se je pridružil tudi predsednik tamkajšnjega občinskega podpornega odbora.[41] V občini je bilo tudi nekaj begunskih družin, katerim je občinski podporni odbor izplačal izredne podpore, društvo Rdeči križ pa je v občini organiziralo podporno akcijo, s katero so po občini nabirali živila za revne begunce.[42]

Borza dela

Vprašanje delovne sile pod italijansko okupacijo Ljubljanske pokrajine je bilo drugačno kot v tistem delu Slovenije, ki je bil pod nemško okupacijo. Nemški okupator je vprašanje brezposelnosti odpravljal hitreje (s prisilnim pošiljanjem delovne sile v avstrijske in nemške pokrajine, z vpoklici v državno delovno službo in vojsko itd.) kot italijanski okupator, saj je potreboval več delovne sile in hkrati z nekaterimi svojimi ukrepi prispeval k povečanju brezposelnosti v Ljubljanski pokrajini. Nemški okupator je načrtoval (in dejansko tudi izvedel) sistematično izselitev narodno zavednih Slovencev (duhovnikov, učiteljev, odvetnikov in ostalih izobražencev), izselitev Slovencev in njihovih družin, ki so se priselili po letu 1914, in izselitev prebivalcev obsavskega in obsoteljskega pasu. Od vseh teh so mnogi že predhodno prebegnili na italijansko okupirano ozemlje Ljubljanske pokrajine in se tako izognili deportaciji. Bili pa so tudi taki, ki so po izgonu prišli v Ljubljansko pokrajino iz Hrvaške, Srbije in Bosne.[43] Žrtve raznarodovanja so bili tudi Slovenci v Prekmurju. Madžarski okupator je izganjal zlasti tiste priseljence, ki so se v Prekmurju naselili po letu 1919, še posebej prosvetne delavce in duhovnike.[44] Vsi našteti ukrepi nemškega in madžarskega okupatorja so povzročili pritisk beguncev v Ljubljansko pokrajino, kar je negativno vplivalo na ponudbo dela. Med prebežniki so številčno prevladovali izobraženci, ki so bili težje zaposljivi, saj so bile potrebe predvsem po delavcih.[45]

---

[40] Prav tam.

[41] Prav tam, a. e. 97, t. e. 10, OPO Št. Peter, Splošno poročilo o stanju podpornega fonda, 8. 5. 1942.

[42] Prav tam, Seznam oseb oziroma družin, ki so potrebni podpore in ki bi jih bilo potrebno podpirati.

[43] Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 372.

[44] *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, str. 590.

[45] Ferenc, *Gospod Visoki komisar*, str. 99.

Glavna ustanova, ki je imela nalogo registrirati brezposelne delavce in razpoložljiva delovna mesta, posredovati zaposlitev in dajati podpore brezposelnim, ki so bili lojalni uradni oblasti, je bila **Borza dela** v Ljubljani. Z naredbo visokega komisarja z dne 25. junija 1941 je bil pri Borzi dela zaradi ureditve povpraševanja in ponudbe dela ustanovljen **Pokrajinski namestitveni urad** (Ufficio provinciale di collocamento).[46] Ureditev povpraševanja in ponudbe dela je imela namen ugotoviti, koliko delavcev je bilo na celotnem ozemlju pokrajine na razpolago, in skrbeti za njihovo namestitev, predvsem v kraju njihovega bivanja. V vsaki občini se je ustanovil oddelek namestitvenega urada, ki ga je vodil zaupnik Borze dela. Brezposelni so se morali prijaviti namestitvenemu uradu občine, kjer so bivali. Na podlagi prijav je namestitveni urad sestavil seznam brezposelnih oseb. Delodajalci niso smeli sprejemati delavcev, ki niso bili vpisani v seznamih, razen v izjemnih primerih, ko je bilo to nujno za nadaljevanje dela in za preprečitev škode.[47] Za nameščanje delojemalcev, ki so želeli biti zaposleni izven pokrajine ali so prihajali iz kraja zunaj pokrajine, je skrbel **Preseljevalni in kolonizacijski komisariat**, kateremu je moral biti namestitveni urad v pomoč.

Rdeči križ

Italijanski okupator je v Ljubljanski pokrajini razpustil vse politične organizacije in društva, razen strokovnih in dobrodelnih, med katerimi je bil tudi **Rdeči križ (RK)**.[48] Nujnosti lajšanja stisk pribežnikov so se zlasti zavedali nesebični delavci RK, katere je predsednik banovinskega odbora društva RK dr. Oton Fettich že 12. aprila 1941 opozoril na njihovo dolžnost, da pomagajo vsakomur, ne glede na versko, politično in državno pripadnost.[49] V delo RK so se vključili tudi nekateri begunci s Štajerske, Gorenjske in Prekmurja. Tako npr. učitelj Jan Baukart, ki je prišel z družino iz Ljutomera, ali pa pravnik Hubert Repovž, ki je prišel iz Prekmurja.[50]

Po okupaciji so odborniki banovinskega odbora in pododbora RK za mesto Ljubljana delovali kot **Pokrajinski odbor Rdečega križa v Ljubljani** (Comitato provenciale della Croce Rossa a Lubiana). Visoki komisar Emilio Grazioli je priznal legalno delovanje RK v Ljubljani s starim odborom.[51] Okupacija je RK postavila pred novo nalogo, to je podpiranje beguncev. Z akcijo za podpiranje beguncev je RK sicer takoj pričel, a so bile naloge tako velike, da jih v dotedanjem sistemu svoje organizacije ni zmogel. To je bil povod za ustanovitev

[46] *Službeni list za Ljubljansko pokrajino,* 25. 6. 1941, št. 51, 370/52.
[47] Več o tem Dobaja, *Socialno in zdravstveno varstvo*, str. 508–510.
[48] Ferenc, *Okupacijski sistemi*, str. 296.
[49] Hutař, *Slovenski RK*, str. 16.
[50] Prav tam.
[51] Prav tam, str. 15 in str. 20.

posebne **Sekcije za socialno pomoč**, ki je začela poslovati maja 1941. Prostore za poslovanje te sekcije je dalo brezplačno na razpolago »Učiteljsko udruženje« v tedanji Frančiškanski ulici v Ljubljani.[52] V istem času so pričele nameščenske stanovske organizacije organizirati svoje stanovske socialne akcije. Tovrstne akcije so bile ustanovljene z namenom, da bi posamezni stanovi skrbeli za tiste begunce, ki so pripadali njihovi stroki, RK, Sekcija za socialno pomoč, pa je prevzel skrb za vse ostale begunce, ki niso pripadali nobeni stanovski skupini in ki niso bili pristojni v nobeni izmed občin Ljubljanske pokrajine. Poleg tega je RK prevzel nase nalogo, da po možnosti podpre iz svojih sredstev tudi stanovske socialne akcije, v kolikor so bile same gmotno preslabe. Glede števila beguncev v Ljubljani je predsednik sekcije za socialno pomoč dr. Oton Fettich v poročilu visokemu komisarju z dne 21. junija 1941 poudaril, da ni moč predložiti končnega števila, saj je njihovo število »trajno in vedno hitreje« naraščalo. Tako jih je bilo do 26. maja 1941 prijavljenih pri RK 1.652 oseb, 19. junija pa že 4.476. Številčno so prevladovali izobraženci, ki so bili težko zaposljivi, saj so bile potrebe predvsem po delavcih. Po podatkih visokega komisarja iz junija 1941 je bilo v Ljubljani že pred množičnim prihodom beguncev »150 akademsko izobraženih inteligentov«.[53] Visoki komisar je zagovarjal omejitev števila oseb, ki bi se posvetile akademskim študijem in njihovo usmeritev v druge poklice, predvsem gospodarske. Razmišljal je o zaposlitvi brezposelnih inteligentov v drugih italijanskih pokrajinah, kjer »brezposelnost inteligenčnega naraščaja ni tako velika kakor v naši pokrajini«.[54] Vsem tem beguncem v Ljubljani je bilo potrebno zagotoviti hrano, stanovanje, obleko, obutev, zdravstveno oskrbo in dela zmožnim delo.

Za učinkovito nudenje pomoči beguncem tudi v drugih delih Ljubljanske pokrajine je Pokrajinski odbor RK pozval krajevne enote RK,[55] da mu posredujejo sezname beguncev na svojem ozemlju skupaj z njihovimi podatki. Krajevne enote RK so morale pokrajinskemu odboru mesečno javljati vsako spremembo v statusu begunca. Pri sestavljanju omenjenih seznamov se naj ne bi upoštevali javni nameščenci – begunci, ki so bili sprejeti v državno službo.[56] Tovrstno delo pa je bilo oteženo. Pokrajinski odbor RK se je na primer v primeru občine Račna obrnil na upravo občine, saj ni bilo jasno, ali tu sploh deluje oziroma obstaja krajevna enota RK.[57] Uspešno pa je na primer deloval RK v Črnomlju. Tu je organiziral dve nabiralni akciji, in sicer prvo v denarju in drugo v hrani. Vse prispevke so porabili za pomoč revežem in beguncem s Štajerske in Hrvaške.[58]

---

[52] ARS, AS 1752, *Slovenski RK*, šk. 1, Poročila Pokrajinskega odbora RK v Ljubljani.

[53] Več o tem Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 304–311.

[54] Ferenc, *Gospod Visoki komisar*, str. 99.

[55] ZAL, GRO 2, *Občina Račna*, t. e. 5, mapa 232, Seznam beguncev, 17. 11. 1941.

[56] Prav tam.

[57] Prav tam, dokument št. 2909, 17. 11. 1941.

[58] AS 1790, *Okrajno glavarstvo Črnomelj*, f. 145/II, Društvo RK v Črnomlju.

Italijanski okupator je z odločbo visokega komisarja 6. februarja 1942 razpustil upravni odbor RK v Ljubljani ter ustanovil **Italijanski Rdeči križ (IRK)** in ga podredil fašistični stranki. Na čelu je bil izredni komisar.[59] Razpustitev je utemeljeval s tem, da je Pokrajinski RK prekršil svoj krajevni delokrog, kršil valutne predpise, dopustil, da so se pod njegovim imenom izvajale akcije za Osvobodilno fronto (OF) in da je možna le enotna organizacija RK za vse italijanske pokrajine.[60] Odstavljeni predsednik dr. Fettich je v času svojega predsedovanja ostajal zvest osnovnim načelom Rdečega križa in je ohranjal njegov nevtralni status, čeprav so skrivoma potekale akcije, katerih pobudnik je bila OF.[61] Dejanska vloga predsednika Fetticha pa ponuja možnosti za nadaljnje raziskave.

Položaj beguncev v Ljubljanski pokrajini je bil vedno težji. IRK jim ni posvečal dovolj skrbi. Svoje delo je osredotočal le na poizvedovanje o vojnih ujetnikih in civilnih internirancih ter sestavljal sezname internirancev po italijanskih taboriščih.[62] Zato so nekateri sodelavci nekdanjega Pokrajinskega odbora RK še naprej izvajali ilegalne socialne akcije za nabiranje prispevkov za pomoč beguncem in se pri tem držali načela, da je deležen podpore vsak, ne glede na prepričanje, pa čeprav je bilo »delo vedno težje, potrebe vsak dan večje, sredstva manjša«.[63]

Nemška okupacija

Po kapitulaciji Italije je Ljubljanska pokrajina prišla v okvir operacijske cone Jadransko primorje s središčem v Trstu, na čelu katere je bil dr. Friedrich Rainer. Vodstvo Ljubljanske pokrajine je zaupal dotedanjemu ljubljanskemu županu Leonu Rupniku, ki je nosil naziv predsednik ali prezident. Prezidentu Rupniku je Rainer ob bok postavil nemške svetovalce, katerih naloga je bila koordinirati poslovanje celotne civilne javne oblasti z navodili vrhovnega komisarja. Rupnikova pokrajinska uprava je bila v strukturnem pogledu nadaljevanje predvojne banske uprave, a vseeno je šlo za okrnjeno pokrajinsko avtonomijo, saj so bili tako šef pokrajinske uprave kot tudi vsi uradi odvisni od nemških svetovalcev.[64]

Spremembe, ki so nastale s kapitulacijo Italije in oblikovanjem partizanskega ozemlja na Dolenjskem, Notranjskem in v Beli krajini so povzročile nove premike prebivalstva.

---

[59] Hutař, *Slovenski RK*, str. 25.
[60] Prav tam, str. 24.
[61] Prav tam, str. 166–168.
[62] Prav tam, str. 26–27.
[63] Prav tam, str. 25 in str. 172.
[64] *Slovenska novejša zgodovina 1848–1992*, str. 691–693.

Povratniki in prebežniki

Jeseni 1943 je nastal velik dotok podeželskega prebivalstva v Ljubljano, ki je bila center Ljubljanske pokrajine. V mesto pa se je zgrinjala tudi množica internirancev, saj so jih tja, zlasti tiste iz Ljubljanske pokrajine, odpremljale nemške oblasti. Po nalogu predsednika pokrajinske uprave generala Rupnika je prevzela ljubljanska mestna občina skrb za internirance in begunce.[65]

Pokrajinski podporni zavod se je z odredbo vrhovnega komisarja za operacijsko cono Jadransko primorje s cono preimenoval v **Pokrajinski podporni odbor za Ljubljansko pokrajino (PPO),**[66] ki je imel podobne naloge kot njegov predhodnik in je nudil pomoč le politično primernim posameznikom in družinam. Člane PPO je postavljal predsednik pokrajinske uprave z odobritvijo nemškega svetovalca. Člane okrajnih podpornih odborov je postavljal okrajni glavar, člane občinskih pa župan, oba z odobritvijo predsednika pokrajinske uprave. Podporni odbori so dobivali svoja sredstva s prispevki pokrajine, s prispevki občin, v izrednih primerih s prispevki vrhovnega komisarja, pa tudi z darili in z zbirkami.[67]

Za vsaj delno pomoč pri omejevanju bede, nastale zaradi vojnih razmer, je novembra 1943 predsednik PPO dr. Branko Alujevič[68] sprožil pobudo za širšo nabiralno akcijo, ki naj bi bila zasnovana in izpeljana po zgledu in izkušnjah nemške »Winterhilfe«, to je **Zimske pomoči.**[69] Z odlokom[70] šefa pokrajinske uprave v Ljubljani z dne 17. novembra 1943 je bil ustanovljen podporni urad Zimska pomoč s sedežem v Ljubljani, katerega namen je bilo zbiranje prostovoljnih prispevkov za v vojni prizadete posameznike in družine, se pravi tudi begunce. Urad je deloval sicer pod okriljem PPZ, a skoraj povsem samostojno. Po reorganizaciji in preimenovanju zavoda v PPO je ostala Zimska pomoč v njegovem sestavu, a je odbor prevzel od nje vse aktivne in pasivne naloge. Njena pravna naslednica je bila **Socialna pomoč.**[71] Sredstva je podporni urad Zimske pomoči zbiral iz podpor oblasti in ustanov ter samoprispevkov someščanov. Pomoči omenjeni urad ni razdeljeval sam (razen izjemoma), pač pa je to nalogo poveril drugim dobrodelnim ustanovam, kot na primer Kmečki pisarni, Škofijski dobrodelni pisarni itd.[72] Na Ljubljančane so odgovorni apelirali preko časopisja in jih »svarili«

---

[65] AS 1893, *PPZ*, št. 13, a. e. 121–131, Pomoč internirancem, ki se vračajo iz Italije – prošnja za podporo, 5. 10. 1943. Več o skrbi za njih v Ljubljani v Šorn, *Življenje Ljubljančanov*.

[66] *Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani*, 2. 12. 1944, št. 91, 230/171.

[67] Prav tam.

[68] Pripadnik skupine Mlada JNS in član Sokolske legije.

[69] Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 295.

[70] Hutař, *Slovenski RK*, str. 69.

[71] Šorn, *Življenje Ljubljančanov*, str. 299.

[72] *Slovenec*, 1. 1. 1944, št. 1, str. 3, Blagodejni učinki Zimske pomoči.

pred »enemu glavnih krivcev vse strahotne bede: proti komunizmu«.[73] Podpore iz sklada Zimske pomoči so bile tako deležne le uradni oblasti lojalne osebe. Prosilci so bili predhodno preverjeni preko policije ali informacijskega urada.[74]

S kapitulacijo Italije je bil razpuščen IRK, avtonomni odsek v Ljubljani. Obnovljen je bil slovenski Pokrajinski odbor RK z novim imenom **Slovenski Rdeči križ (SRK)**.[75] Predsednik je ponovno postal dr. Oton Fettich, ki je ostajal, kljub kritikam z revolucionarne in protirevolucionarne strani, zvest osnovnim načelom te humanitarne organizacije, to je nudenje pomoči vsem v stiski, torej tudi beguncem. V pogojih vojne pa je težko ohranjati nevtralnost. Slovenski RK je bil sicer formalno samostojen, a dejansko pod stalnim nemškim nadzorom.[76] Pod težo različnih obtožb, med drugim, da v SRK deluje OF,[77] so pripadniki gestapa s pomočjo agentov slovenske policije v noči z 11. na 12. september 1944 aretirali določene sodelavce SRK, med njimi tudi predsednika. Do konca vojne je SRK deloval pod nemškim nadzorom in izvajal pomoč v okviru svojih odsekov.[78]

Delovni urad

Borza dela v Ljubljani je do maja 1944 nadaljevala poslovanje po italijanskih predpisih. Dne 9. maja 1944 pa je vrhovni komisar za operacijsko območje Jadransko primorje izdal naredbo o ustanovitvi **uradov dela**. S tem se je Borza dela v Ljubljani preimenovala v **Delovni urad (Arbeitsamt) v Ljubljani,** ki je bil neposredno podrejen vrhovnemu komisarju.[79] Vodje delovnih uradov je na podlagi naredbe imenoval vrhovni komisar dr. Friedrich Rainer.[80] Vezani so bili na njegova navodila in bili pod njegovim službenim nadzorom.[81] Po nalogu predsednika pokrajinske uprave je bilo odrejeno, da morajo državni uradi oddati 25 % svojega uradništva v delovno službo. Delovne službe so se morale udeležiti tudi osebe drugih poklicev. Nekateri so Delovnemu uradu poslali prošnje za oprostitev delovne službe. Tako je bil nek M. J., stanujoč sedaj na Zavrhu, prej v Borovnici, s strani Delovnega urada pozvan na delo. V svoji prošnji je navedel, da je njihovo domačijo v letu 1942 požgal italijanski okupator. Zaradi tega se je s starši kot begunec umaknil v Borovnico, kjer so si s trdim delom ustvarili najnujnejše. Ob zračnem napadu so ponovno izgubili vse. V taki situaciji se je s starši obrnil na občino po pomoč, a v času, ko je pisal to prošnjo, od nje niso

[73] *Slovenec,* 8. 3. 1944, št. 55, str. 3, Slovenski tisk za Zimsko pomoč.
[74] ARS, AS 1911, *SP 44*, 1600–1800, Prošnja za podporo.
[75] Hutař, *Slovenski RK*, str. 35.
[76] Prav tam, str. 37.
[77] Prav tam, str. 121–122.
[78] Prav tam, str. 137, 280.
[79] Tomažin Dakić, *Analiza brezposelnosti*, str. 65.
[80] *Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani*, 24. 5. 1944, št. 38, 118/40.
[81] Prav tam.

dobili še nič, zato se je s starši vrnil na Zavrh. V prošnji je navedel, da sta starša od vsega hudega zbolela in je bil prosilec edini, ki je lahko skrbel za njiju, saj je bilo pet njegovih bratov z doma (trije pri domobrancih). Tudi občina Borovnica je potrdila njegove navedbe v prošnji.[82] Ali je bil dejansko tudi oproščen delovne službe, iz vira ni razvidno.

Zaključek

Ljubljanska pokrajina, ki je bila že tako gospodarsko manj razvito območje, se je morala ob okupaciji soočiti tudi s problemom beguncev, ki so sicer predstavljali veliko obremenitev za pokrajino, a je bilo potrebno tudi za njih poskrbeti. Legalne socialne inštitucije, o katerih govori prispevek, so razpredle mrežo pomoči, ki je segala v še tako oddaljeno občino, ki se je že sama, brez tujih prišlekov, morala soočati z domačimi reveži, a je vseeno našla način, da je beguncem, ki »niso žalili čast« legalnih ustanov, olajšala bivanje. Veliko vlogo so odigrali tudi domačini, ki so pogosto svoje skromno imetje delili s tujimi prišleki.

Viri in literatura

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije
AS 1893, Pokrajinski podporni zavod
AS 1752, Slovenski Rdeči križ
AS 1790, Okrajno glavarstvo Črnomelj
AS 1911, Socialna pomoč
ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
KOČ 1, Okrajno glavarstvo Kočevje
GRO 2, Občina Račna.
LJU 708, Mestni fizikat. Letna poročila mestnega fizika dr. Mavricija Rusa o zdravstvenih razmerah v Ljubljani.

Časopisni viri

Službeni list za Ljubljansko pokrajino, leto 1941
Službeni list šefa pokrajinske uprave v Ljubljani, leto 1944
Slovenec, leto 1944.

Objavljeni viri

Prebivalstvo Slovenije 1931 in 1941: demografska statistika. Ljubljana: Statistični urad Slovenije, zvezek I, 1945.
Prebivalstvo Ljubljane v letu 1945. Ljubljana: Statistični odsek MLO.

[82] AS 1911, SP 44, 1600-1800, Prošnja Delovnemu uradu v Ljubljani z dne 18. 12. 1944.

Literatura

Dobaja, Dunja, Socialno in zdravstveno varstvo v Ljubljanski pokrajini v letih 1941–1943. *Kronika*, 57, 2009, str. 505–524.

Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke: dokumenti 1941–1942*. Maribor: Obzorja, 1987.

Ferenc, Tone: Štetje prebivalstva Ljubljanske in Reške pokrajine 1941. leta. *Gestrinov zbornik*. Ljubljana, 1999, str. 485–495.

Ferenc, Tone, *»Gospod Visoki komisar pravi…«Sosvet za Ljubljansko pokrajino*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2001.

Ferenc, Tone, *Izbrana dela. Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. (I. – Razkosanje in aneksionizem)*. Ljubljana: Historia, 2006.

Godeša, Bojan, *Kdor ni z nami je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995.

Godeša, Bojan, Priključitev Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji. *Slovenska kronika XX. stoletja 1941–1995*. Ljubljana, 1996, str. 14–15.

Hutař, Vera, *Slovenski Rdeči križ (od septembra 1943 do septembra 1944)*. Novo mesto: Dolenjska založba, 2000.

Semi, Francesco, Bojna komedija ali »Osvojitev Ljubljane«. *Tovariš*, 19, 1966, str. 58–59.

Slovenska novejša zgodovina 1848–1992. Od programa zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije. Ljubljana, 2005.

Šorn, Mojca, *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2007.

Tomažin Dakić, Tatjana, Analiza brezposelnosti v Ljubljanski pokrajini (1941–1943). *Arhivi. Glasilo Arhivskega društva in arhivov Slovenije*, XXIII, 2000, str. 63–74.

Vodopivec, Peter, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države. Slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja. Ljubljana*: Modrijan, 2006.

Bojan Godeša

Izseljevanje Hrvatov iz nemškega zasedenega ozemlja na Štajerskem in Gorenjskem v luči primerjave položajev Slovencev in Hrvatov v okviru nacističnega novega reda

GODEŠA Bojan, dr., znan. svet., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, bojan.godesa@inz.si.

Položaj slovenskega in hrvaškega prostora se je bistveno spremenil po ustanovitvi Banovine Hrvaške in začetku II. svetovne vojne. Hrvaški položaj se je v okviru Jugoslavije kot tudi v mednarodnih odnosih okrepil, medtem ko se je slovenski bistveno poslabšal. Razlike so prišle najbolj do izraza aprila 1941, ko je bila Slovenija okupirana in razkosana, istočasno pa je bila ustanovljena NDH. Kljub tako različnemu položaju obeh narodov v okviru novega reda se poleg Slovencev tudi na Hrvati živeči na zasedenem nemškem ozemlju niso mogli izogniti zahtevi po izselitvi, ki pa je bila le delno uresničena.

Ključne besede: slovensko-hrvaški odnosi, druga svetovna vojna, migracije, okupacija.

I.

Vloga in pomen Slovenije kot geopolitičnega dejavnika v Jugoslaviji sta se bistveno zmanjšala s podpisom sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939, ki je nastal v veliki meri pod vtisom mednarodnih dogodkov (razpad Češko-Slovaške in nastanek slovaške države) in je pomenil eno najpomembnejših notranje političnih sprememb v času prve jugoslovanske države. Ustanovitev banovine Hrvaške je pomenila hud udarec za dolgoletno Koroščevo pragmatično taktiziranje, ki Sloveniji ni prineslo zaželenega rezultata, t. j. avtonomije, obenem pa je bila slovenska politika, ki v novih razmerah ni več predstavljala pomembnega dejavnika, potisnjena na obrobje političnega dogajanja v Jugoslaviji in pred nove preizkušnje. Britanski diplomati v Jugoslaviji so slovenski položaj po srbsko-hrvaškem sporazumu ocenjevali na sledeč način: »Slovenija, ki je sedaj izgubila privilegiran položaj, ki ga je imela dvajset let, spremlja sporazum z nelagodjem in celo strahom, ker v zgodovini njihovih političnih odnosov s Hrvati ni ničesar, kar bi jim dajalo pravico da pričakujejo hvaležnost. Zaradi tega je bilo

odločeno, da se nujno zahteva iste privilegije, kakršne so dobili Hrvati; in da bi se šlo nasproti slovenskim željam, je bil objavljen dekret o mogoči razširitvi enakih avtonomnih pravic tudi na druge banovine. Sedaj komisija strokovnjakov proučuje položaj Slovenije. Toda kolikor izgleda paradoksalna misel, malo je verjetno, da bi hrvaški ministri hiteli s tem načrtom, verjetnejše je, da bodo taktizirali z zavlačevanjem, v upanju, da bodo na koncu Slovenci sprevideli, da je za njihove interese najboljše, da se vključijo v neko razširjeno Hrvaško.«[1]

Skoraj istočasno se je začela druga svetovna vojna, s katero je dokončno prenehala obstajati versajska ureditev Evrope, tako da je Slovenija postala v mednarodnih okvirih ogrožena zaradi vse bolj odkritih želja njenih sosedov, da si jo ozemeljsko razdelijo. Prav nasprotno pa se je hrvaški položaj tako znotraj Jugoslavije kot tudi v mednarodnih odnosih z ustanovitvijo hrvaške banovine pomembno okrepil. Vodja najpomembnejše slovenske politične sile SLS Anton Korošec se je z vstopom v Cvetkovićevo vlado poleti 1940 in s tesno naslonitvijo na sile osi sicer skušal prilagoditi nastalim razmeram, a mu ni uspelo uresničiti načrtov.[2] Delovanje Koroščevega naslednika na čelu SLS Frana Kulovca je sicer predstavljalo v mnogih ozirih nadaljevanje Koroščeve osi naklonjene usmeritve, toda prišlo je tudi do zelo pomembnih sprememb v strategiji reševanja slovenske vprašanja v okviru jugoslovanske države. Korošec naj bi svojo politiko v pogovoru z Vladkom Mačkom, kot si je hrvaški voditelj zabeležil v svojih spominih, utemeljeval s tem, da je položaj Slovencev in Hrvatov v jugoslovanski državi različen. Slovenci so za razliko od Hrvatov z novo državo veliko pridobili, iz česar sledi, da je tudi slovenska politična taktika in odnos do Beograda drugačna od hrvaške, posebej še, ker je po Koroščevem prepričanju le državna enotnost dajala upanje za osvoboditev primorskih Slovencev.[3] Po drugi strani pa naj bi po besedah tesnega Mačkovega sodelavca Branka Pešlja, hrvaški voditelj, čeprav ni vedno soglašal s Koroščem, cenil njegove politične in državniške sposobnosti, a hkrati tudi ni dvomil, da so osnovni interesi Slovencev v državni skupnosti v glavnem enaki kot hrvaški.[4] Sicer pa je hrvaško ocenjevanje Koroščevega delovanja v času med obema vojnama bilo pogosto negativno in pogojeno z različnimi zamerami na njegov račun.[5]

Ključna sprememba po Koroščevi smrti je bila ta, da se je Kulovec, ki je bil vseskozi bolj naklonjen sodelovanju s Hrvati, pri čemer se je navdihoval v političnem sodelovanju med Slovenci in Hrvati v času habsburške monarhije,[6] poiskal za strateškega zaveznika voditelja HSS Vladka Mačka. Kulovec se je z

[1] Avramovski, *Britanci o kraljevini Jugoslaviji*, str. 257–258.

[2] Godeša, *Korošec in Jugoslavija*, str. 105–107.

[3] Maček, *In the Struggle*, str. 93–94.

[4] Pešelj, *Dr. Vladko Maček in Slovenci*, str. 92.

[5] Krošelj, *Dr. Korošec in Hrvati*, str. 87–100 in Rahten, *Korošec in hrvaška politika*, str. 54–65.

[6] Rahten, *Zavezništva in delitve.*

odmikom od Koroščeve politične strategije sodelovanja s kraljevim dvorom in s srbskimi politiki (predvsem z različnimi strujami radikalne stranke) tako močno približal Šušteršičevemu konceptu iz časa habsburške monarhije, ki je temeljil predvsem na tesnem sodelovanju slovenskega katoliškega tabora s hrvaškimi politiki in zanemarjanju stikov s srbskimi političnimi dejavniki.[7] Pri tem naj bi imelo pomembno vlogo tudi skupno katoliško poreklo, tako da je imelo to sodelovanje tudi močne idejno-politične primesi. V želji po tesnem sodelovanju s Hrvati si je Kulovec med drugim tudi prizadeval za rešitev ozemeljskih sporov glede štirih občin.[8]

Tik pred napadom sil osi na Jugoslavijo je značaj slovensko-hrvaške povezave Maček v pogovoru z nemškim odposlancem Walterjem Malletkejem označil kot, da je dogovorjeno, da se Slovenija priključi Hrvaški.[9] Mačkova izjava je kazala na prepričanje, da je z ustanovitvijo hrvaške banovine zagotovljen hrvaški nadzor nad zahodno polovico jugoslovanske države, tako da vodja HSS ni bil ravno naklonjen temu, da bi bila ustanovljena banovina Slovenija. Zato se naslonitev na hrvaško politiko, ki naj bi bila po Kulovčevem prepričanju v boju za slovensko avtonomijo proti beograjskemu centralizmu bolj načelna, v razmerah sporazuma Cvetković-Maček ni izkazala tudi za bolj uspešno. V sklopu zapletenih mednarodnih okoliščin je vodstvo SLS zahtevo po banovini Sloveniji februarja 1941 umaknilo z dnevnega reda, čeprav se avtonomiji kot programskemu cilju ni odpovedalo. Slovensko-hrvaška naveza se je namreč izkazala za precej krhko in je zatajila ob prvi resnejši preizkušnji aprila 1941, kljub temu, da je Maček v svojih spominih označil Kulovca za svojega slovenskega prijatelja.[10] Za Kulovčevo delovanje v Mačkovi senci je bilo značilno, da je sicer podpiral jugoslovansko približevanje silam osi in bil tudi za pristop k trojnemu paktu, a pri njem ni zaslediti podobnih prijemov pri pridobivanju nacistične naklonjenosti kot pri Korošču, ki je s svojim germanofilstvom izstopal v vladi. Korošec je s svojimi pobudami izkazoval precej večje ambicije tako na jugoslovanskem kot mednarodnem prizorišču, kjer je skušal dejavno oblikovati jugoslovansko politiko, kot pa Kulovec s svojo pasivno držo in sledenjem Mačku, s katerim je bil v izrazito podrejenem položaju. V tem pogledu je šlo za dvoje različnih dojemanj kako uresničevati slovenske, pa seveda tudi strankarske interese v jugoslovanski državi. Korošec in Kulovec si poleg tesne naslonitve na Nemčijo tudi nista želela razpada skupne države, čeprav jima je bil skupen tudi precejšen dvom glede nadaljnjega obstoja Jugoslavije v tedanjih mednarodnih razmerah. Po državnem udaru 27. marca 1941, ko je postalo jasno, da bo Jugoslavija napadena in bo na delu njenega ozemlja ustanovljena hrvaška država, je

[7] Pleterski, *Dr. Ivan Šušteršič*, str. 280–292.

[8] *Dnevnik Alojzija Stepinca.*

[9] Krizman, *Njemački emisar W. Malletke*, str. 152–163.

[10] Maček, *In the Struggle*, str. 225.

Kulovec skušal s pomočjo Mačka doseči ustanovitev skupne hrvaško-slovenske države pod pokroviteljstvom sil osi, a voditelj HSS ni želel sprejeti niti vodstva NDH, kaj šele skupne države, pa tudi nemški in italijanski načrti s slovenskim ozemljem so bili povsem drugačni, tako da do uresničitve Kulovčeve zamisli o skupni državi ni prišlo.[11] Ostaja pa odprto vprašanje v kolikšni meri je bil pri tej pobudi Kulovcu zgled Šušteršičev predlog italijanskim diplomatom iz aprila 1919 o ustanovitvi slovensko-hrvaške republike.[12] Takoj po vesteh o puču 27. marca 1941 v Beogradu, je tudi jugoslovanski vojaški ataše v Berlinu Vladimir Vauhnik v pogovoru z Edmundom Glaise Horstenauom razmišljal o podobni slovensko-hrvaški kombinaciji, vendar iz dostopnega gradiva ni jasno, ali je bil njegov predlog na kakršenkoli način povezan s Kulovčevo nekaj kasnejšo pobudo o skupni slovensko-hrvaški državi.[13]

V novih razmerah po napadu na Jugoslavijo se je najboljši položaj obetal Hrvatom (predvidena ustanovitev samostojne države), zato se je celotno pobuda SLS pred napadom sil osi na Jugoslavijo usmerila k podobni rešitvi tudi za Slovence, tako da je za tedanji vrh katoliške politike hrvaški primer predstavljal vzor. V skladu s to usmeritvijo je skušal v Ljubljani ban Dravske banovine in predsednik 6. aprila 1941 ustanovljenega NS Marko Natlačen po ustanovitvi NDH prodreti z idejo samostojne slovenske države pod nemško zaščito, a je bil v svojih poskusih neuspešen, ker na nemški strani ni bilo nikakršnega posluha za to pobudo. Kasnejše Natlačenovo delovanje (naslonitev na Italijane z željo po ustanovitvi vlade pod italijanskim pokroviteljstvom in poskus združitve slovenskega ozemlja pod Italijo, priznavanje priključitve Ljubljanske pokrajine h Kraljevini Italiji in ustanovitev konzulte in njen obisk v Rimu pri papežu in Mussoliniju, ponoven poskus navezave stikov s Hitlerjem) je pomenilo nadaljevanje s strani Kulovca in Kreka začete pobude, ki je izvirala iz težnje po uresničitvi hrvaške rešitve tudi v slovenskem primeru. Ta želja je izhajala iz prepričanja o dolgotrajnosti prevlade sil osi ter prepričanja, da v takih razmerah obnovitev Jugoslavije ni verjetna. To je pomenilo dejansko priznavanje debelacije Jugoslavije, kar so zagovarjale sile osi in hkrati države napadalke, kar pa je bilo v nasprotju s stališčem mednarodne zavezniške skupnosti, ki je kljub okupaciji in razkosanju še vedno priznavala mednarodnopravni obstoj jugoslovanske države. S poskusi pridobiti si podporo na osni strani je Natlačen prenehal šele po obisku v Rimu junija 1941 in še to ne zato, ker bi menil, da je ta politika zgrešena, temveč, ker na drugi strani ni bilo nobenega pozitivnega odgovora. Sporno delovanje SLS, ki je bilo tudi v nasprotju s tedanjo usmeritvijo jugoslovanske vlade in njene pokroviteljice VB zato odpira celo vrsto (moralno-etičnih, formalno-pravnih,

[11] Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 201–244.

[12] Kacin Wohinz, *Pirjevec, Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 173–176.

[13] Broucek, *Ein General im Zwielicht*, str. 687. Tudi Pleterski, *Cerkev in države v okupirani Sloveniji*, str. 196.

političnih itd.) vprašanj, ki jih lahko strnemo v ugotovitev, da je šlo za politično usmeritev, ki je bila v nasprotju z dolgoročnimi slovenskimi interesi in jo je kot tako ocenila večina političnih dejavnikov. Vpleteni predstavniki SLS so kasneje, ko so se zavedli politične nesprejemljivosti teh dejanj skušali svoje delovanje prikriti oziroma ga prikazati v povsem drugačni luči. Glavno breme zgrešene politične usmeritve SLS v kritičnih aprilskih dneh katere pobudnik je bil Kulovec, je tako po spletu okoliščin padlo na Natlačena, kateremu je sicer uspelo v domačih razmerah zadržati vodilni položaj v stranki, a je bil v očeh Britancev moralno-politično povsem diskreditiran in zanje kot politik ni bil več verodostojen.

II.

Po okupaciji in razkosanju kraljevine Jugoslavije aprila 1941 s strani osnih držav je nastal povsem nov položaj, ko se ločeni z državnimi mejami Slovenci in Hrvati znajdejo v povsem različnih razmerah. Na usodo obeh narodov v okviru novega reda, ki so ga vzpostavljale sile osi je odločilno vplivalo Hitlerjevo mnenje, da Slovenci niso bili nikoli prijatelji Nemcev, medtem ko je za Hrvate menil, da so silam osi naklonjen narod. To diametralno nasprotno Hitlerjevo stališče se je odrazilo tudi v položaju obeh narodov, ki naj bi jih Slovenci in Hrvati imeli v novem redu. Na ozemlju Hrvaške in Bosne in Hercegovine je 10. aprila 1941, torej še pred kapitulacijo jugoslovanske vojske, nastala NDH pod vodstvom ustašev Anteja Pavelića. Čeprav je šlo za satelitsko državo, ki je bila povsem odvisna od nacistične Nemčije in fašistične Italije in jo je priznavalo le nekaj držav in tudi ni zajemala celotnega hrvaškega nacionalnega ozemlja (Dalmacija, Istra), je zlasti na začetku mnogo Hrvatov doživljalo ustanovitev lastne države kot vrhunec v uresničitvi nacionalnih stremljenj. Medtem ko naj bi Hrvaška postala v načrtih osnih sil pomemben regijski dejavnik, pa je bila Sloveniji in Slovencem v očeh načrtovalcev »nove Evrope« namenjena povsem drugačna usoda. Okupacija in razkosanje slovenskega ozemlja, ki so si ga priključile sosednje države je pomenila najnižjo točko v slovenski novejši zgodovini. Že pred okupacijo so Slovenci živeli v štirih državah (Jugoslaviji, Italiji, Avstriji oz. Nemčiji in Madžarski) in je bila tretjina narodnega telesa izven matične države Jugoslavije izpostavljena asimilacijskim pritiskom. Po okupaciji pa slovensko ozemlje ni bilo razkosano le med štiri okupatorje, temveč še znotraj zasedenega ozemlja razdeljeno na 11 upravnih enot od katerih je le Ljubljanska pokrajina imela središče na ozemlju današnje Republike Slovenije. Dolgoročni cilj vseh okupatorjev, čeprav so se razlikovali po metodah, je bila raznaroditev Slovencev – etnocid, zato za Slovence kot etnično enoto ni bilo prostora v novem evropskem redu, ki so ga ustvarjale sile osi. Tako stanje je potrjevala tudi pogodba o nasledstvu bivšega jugoslovanskega prostora iz leta 1942, kjer Slovenci in Slovenija, za razliko od Hrvaške in Srbije sploh niso bili omenjeni.

III.

Pri okupaciji slovenskega ozemlja je sodelovala tudi NDH. Nova nemško-italijansko-hrvaška meja je v glavnem sledila utrjeni meji med avstrijsko in ogrsko polovico Habsburške monarhije, vendar pa je prišlo do nekaterih popravkov. Po razmejitvi med nacistično Nemčijo in NDH poleti 1941 so slednji pripadle štiri vasi ob glavni cesti Zagreb–Ljubljana pod gradom Mokrice (ta je bil do tedaj v posesti zagrebške nadškofije, a ni pripadel NDH), ki so bile dotedaj v Dravski banovini: Jesenice na Dolenjskem, Obrežje, Bregansko selo (danes Slovenska vas) in Nova vas (danes Nova vas pri Mokricah). Krajevna tradicija pripoveduje o advokatu in prevajalcu dr. Ivanu Brliću z močnimi zvezami v vrhu NDH, preko katerih si je izboril upoštevanje svoje želje po priključitvi tega območja.[14] Nekoliko zahodneje je NDH pripadla tudi vas Čedem v Gorjancih. V pogajanjih o novi nemško-hrvaški meji je sicer hrvaška stran zahtevala tudi še nekatere druge popravke v svojo korist, a jih je nemška stran zavrnila z utemeljitvijo, da je temelj razmejitve stara historična meja izpred 1918.[15] Hrvaške oblasti so zahtevale tudi priključitev Bele Krajine, vendar italijanska stran na to ni pristala.[16] V deklaraciji datirani z 31. marcem 1941 (verjetno je nastala šele 5. aprila 1941[17]), ki je izražala zahtevo po proglasitvi neodvisne hrvaške države, je bilo zahtevano, da ta zajema tudi Prekmurje.[18] Tako so nemška, italijanska in madžarska zasedba Slovenije preprečevale večjo uresničitev ustaških želja po priključitvi slovenskega ozemlja hrvaški državi. Takšne zahteve že v izhodišču niso bile skromne in so izražale težnjo ustaškega gibanja, da postane Hrvaška pod pritiskom sil osi nastajajočih sprememb v jugovzhodni Evropi pomemben političen dejavnik v tem prostoru. Tako je Ante Pavelić januarja 1940, ko so se preigravale različne kombinacije glede usode jugoslovanskega ozemlja v pogovoru z italijanskim zunanjim ministrom Galeazzom Cianom predlagal, da se hrvaški državi priključi cela Slovenija. Ob vzpostavitvi hrvaška država, ki bi nastala pod pokroviteljstvom fašistične Italije se bi namreč tudi Slovenija morala prilagoditi novemu položaju. Pavelić je sicer poudaril, da Hrvati nimajo absolutne nacionalne pravice zahtevati Slovenije, toda zanjo ne obstaja nikakršna drugačna možnost, poleg tega pa so Slovenci povsem slovanske krvi in podobni Hrvatom. Hrvaški državi priključena Slovenija pa bi uživala določeno stopnjo avtonomije. Pavelič je v pogovoru še poudaril, da so s Slovenci vedno živeli v soglasju in da bi bilo slovensko gospodarstvo pomembno za hrvaško državo. Na sestanku, kjer se je

[14] Guštin, *O Slovencih v Jasenovcu*, str. 14 in *Slovenske vasi ob Bregani*, str. 330–331. Na zasedbo slovenskih krajev s strani NDH je opozoril že leta 1952 Tine Debeljak (psevdonim Janez Martinc, *Prvo leto*), čeprav je navedel napačne vasi (Štrigova) v ljutomerskem okraju.

[15] Olshausen, *Zwischenspiel auf dem Balkan*, str. 177.

[16] Ferenc, *Neodvisna država Hrvatska*, str. 403.

[17] Boban, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke*, str. 408–409.

[18] Petranović, Zečević, *Jugoslovenski federalizam*, str. 579.

italijanski zunanji minister Ciano strinjal s Pavelićevimi predlogi, so tudi menili, da morebitni popravek slovenske meje proti nemškemu rajhu (mariborski okraj), ki bi zadovoljil nemške interese v Sloveniji, ne bi bil primeren, da ne bi prekršili načel, ki jih je razglašal prav Hitler o svetosti tedanjih južnih meja nemškega rajha.[19] V svojih predvojnih načrtih je ustaško gibanje tudi javno poudarjalo, da mora »bodoča samostojna hrvaška država obsegati poleg Hrvaške tudi Bosno in Hercegovino, Slovenijo, Vojvodino, Črno Goro in Sandžak«.[20] O tem priča zemljevid na ustaškemu letaku namenjenemu hrvaškemu narodu, ki je poudarjal, da mora v Novo Evropo vstopiti svobodna in neodvisna hrvaška država na vsem označenem nacionalnem in zgodovinskem področju, s pojasnilom, da za Slovenijo in Črno Goro velja pravica do samoodločbe.[21]

Tudi še kasneje so se pojavljali nekateri predlogi, ki so kazali zanimanje NDH za slovensko ozemlje. V začetku 1943 se je pojavila ideja, menda celo Mussolinijeva, da bo prihodnja meja med NDH in Italijo na Soči.[22] Vprašanje priključitve dela slovenskega ozemlja k NDH se je ponovno odprlo, ko je po kapitulaciji Italije italijanska okupacijska oblast bila prisiljena zapustiti Ljubljansko pokrajino. Izstop Kraljevine Italije iz bloka sil osi je namreč postavil pod vprašaj dotedanje nemško-italijanske sporazume o delitvi interesnih področij. V nemškem iskanju rešitve statusa celotnega prostora najvzhodnejših predelov italijanske države (pokrajine Trst, Videm, Gorica, Reka, Pulj in Ljubljanska pokrajina) v katerem je bilo nato ustanovljeno operacijsko območje Jadransko Primorje, je bila sprva negotova tudi usoda Ljubljanske pokrajine. Poleg Italijanske socialne republike pod Mussolinijevim vodstvom, ki je nastala po volji nacistične Nemčije in se ni nameravala odreči ozemelj, ki jih je pridobila Kraljevina Italija (tudi Ljubljanske pokrajine ne), je skušala kapitulacijo Italije izkoristiti tudi NDH. Hrvaška država, ki je še naprej ostajala zaveznik nacistične Nemčije je skušala v svoje meje vključiti tista ozemlja (Dalmacija, vzhodna Istra), ki jih je z majskim sporazumom 1941 bila prisiljena odstopiti fašistični Italiji ter hkrati skušala pridobiti tudi hrvaška ozemlja, ki so Kraljevini Italiji pripadla po prvi svetovni vojni z rapalsko pogodbo. V takih razmerah je v iskanju novega ravnotežja, ko so se glede položaja Ljubljanske pokrajine pojavljali najrazličnejši predlogi, ki so segali vse od uvedbe vojne uprave pa do slovenske avtonomne uprave, v katero naj bi bili Nemci celo pripravljeni sprejeti predstavnike partizanskega gibanja (Prežihov Voranc[23]), je 9. septembra 1943 nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop v telefonskem pogovoru s poslanikom v Zagrebu Siegfriedom Kaschejem povpraševal po Pavelićevem zanimanju za slovensko Ljubljansko

[19] *I Documenti Diplomatici Italiani*, str. 162–164. Tudi Pupo, *Slovenia e Dalmazia*, str. 130.
[20] Ademović, *Novinstvo i ustaška propaganda*, str. 41.
[21] Krizman, *Ante Pavelić i ustaše*, str. 336.
[22] Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 364.
[23] Druškovič, *Prežihov Voranc*, str. 424–425.

pokrajino.[24] Pavelić je na ta predlog odgovoril, da NDH želi ostati nacionalna država in zato ne želi slovenskega ozemlja, ker bi to lahko povzročilo spore. Hkrati pa je ustaški vodja menil, da bi bilo dobro, če bi se Slovenci iz Ljubljanske pokrajine in tudi tisti iz Gorice, Gradiške in Istre združili v eno državno telo v okviru rajha.[25] Prav izražena želja po združitvi nekaterih delov slovenskega ozemlja (le tistih, ki so bila pod italijansko nadoblastjo, ne pa tudi tistih, ki so bila pod nemško okupacijo – Gorenjska, slovenska Štajerska) v okviru novega reda, s katero bi bili po Pavelićevem mnenju Hrvati zadovoljni, je verjetno predstavljala izhodišče za načrt o konfederalni povezavi med Pavelićevo NDH in Slovenijo. Hrvaški konzul v Ljubljani Salih Baljić je bil posrednik med predstavniki SLS in oblastmi v Zagrebu, kjer je tudi nastal osnutek Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo. Konzul je predlagal slovenskim politikom, da naj bi ta osnutek dva poslanca odnesla v Zagreb in ga tam predložila poglavniku kot slovenski predlog, le-ta pa bi ga potem dal odobrit Hitlerju. Že pred tem so se pojavili pomisleki, da je to ozemlje predmet nemških načrtov, a so dobili odgovor, da je to nemški predlog, dajejo pa ga ustaši, da se to ne bi štelo za nemško šibkost. Morda je torej šlo celo za nemški načrt, ki so ga sugerirali hrvaškemu vodstvu, to pa ga je nato ponudilo Slovencem.[26] Vendar je dejansko že vzpostavitev avtonomnega položaja Ljubljanske pokrajine v okviru operacijskega območja Jadransko Primorje načrte o državni povezavi med NDH in Slovenijo napravila v nemških očeh za brezpredmetne.[27] Glede na to, da je bil načrt slovensko-hrvaške konfederacije napisan v slovenskem jeziku, je moral pri njegovi izdelavi sodelovati nekdo, ki je bil vešč jezika. Po nekaterih podatkih naj bi načrt pripravil v Zagrebu živeči vodja marginalne slovenske Kmečko-delavske stranke Pavle Horvat, ki je po lastnih trditvah deloval na slovensko-hrvaškem zbliževanju.[28] Glede na to, da je bil Horvat na slovenskem političnem prizorišču brez vsakršnega omembe vrednega vpliva, a je hkrati prejemal denar iz tajnega fonda zunanjega ministrstva NDH (10 milijonov kun),[29] kaže, da je za načrtom slovensko-hrvaške konfederacije v ozadju vendarle stala hrvaška vlada. Tako so na slovenski strani tudi razumeli predlog skupne konfederacije. Zato je bolj verjetno hrvaško vodstvo k ponudbi za državno zvezo vzpodbudilo omenjeno Ribbentropovo poizvedovanje o Ljubljanski pokrajini, ki so ga v Zagrebu očitno razumeli kot nemško prepustitev slovenskega ozemlja vplivnemu območju NDH. Poleg tega tudi hrvaško prizadevanje, da bi Slovenci nastopili pred Hitlerjem kot pobudniki te ideje, kaže, da so skušali zvezo predstaviti kot slovenski predlog.

[24] Krizman, *Ustaše i Treći reich*, str. 142.

[25] Kisić Kolanović, *Mladen Lorković*, str. 306. Tudi Kristen, *Meje in misije*, str. 293, op. 1028.

[26] Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 365.

[27] Giron, *Zapadna Hrvatska*, str. 267.

[28] ARS 1931, Slovenska ljudska stranka, šk. 935.

[29] Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, str. 48, 286.

Poleg tega je iz predloga skupne zveze tudi razvidno, da položaja Slovenije in NDH ne bi bila povsem enakopravna. Državna zveza med Slovenijo in NDH bi namreč imela skupnega državnega poglavarja, ta bi bil seveda Ante Pavelić, ki bi bil obenem tudi skupni vrhovni poveljnik vseh oboroženih sil. Skupna bi bila tudi uprava zunanjih zadev in enoten carinski, valutni, prometni, pomorski in poštni delokrog. O vseh stvareh, zlasti še o ozemeljskem obsegu Slovenije, naj bi se sporazumeli v dogovoru s predstavniki nacistične Nemčije.[30] Načrt je v bistvu predstavljal tedanjim razmeram prilagojeno težnjo po podreditvi Slovenije, ki jo je Pavelić izrazil že na pogovoru s Cianom januarja 1940.

Vodstva slovenskih političnih strank[31] in ljubljanski škof Gregorij Rožman so to pobudo odločno zavrnila, ker so se zavzemali za jugoslovansko rešitev.[32] Pač pa so se predstavniki slovenskih političnih strank v Ljubljani odločili, da bodo še naprej ohranjali stike z ustaškimi oblastmi. Hrvaški predlog državne zveze NDH in Slovenije, ki je bil najverjetneje spodbujen z Ribbentroppovim poizvedovanjem, je bil zadnji poskus s strani NDH za zagotovitev politične prevlade nad slovenskim prostorom oz. vsaj njegovim delom.

IV.

Po nemški okupaciji so se v posebnem položaju znašli Hrvati živeči na zasedenem ozemlju Štajerske in Gorenjske. Na tem ozemlju je ob ljudskem štetju marca 1931 živelo 5013 oseb s hrvaškim materinim jezikom, od tega na 4546 na slovenskem Štajerskem in 467 na Gorenjskem, največ v okrajih Celje (1205), Maribor podeželje (1026) in Ptuj (1001). Nacistični popis prebivalstva na slovenskem Štajerskem z dne 29. novembra 1942 pa je tam ugotovil 3203 Hrvate, ni pa upošteval obsotelskega in obsavskega pasu, v katerih je po podatkih preselitvenega štaba v Rajhenburgu bilo v začetku 1942. leta 505 Hrvatov. Ti so kot tujci sodili v eno izmed skupin prebivalstva, za katere so nacisti menili, da ne smejo ostati na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem. V prvotnih nacističnih dokumentih o izganjanju iz zasedenega slovenskega ozemlja iz aprila in začetka maja 1941 se nikjer ne omenja tudi preseljevanje hrvaškega prebivalstva. Kljub temu je bilo nekaj posameznih preselitev Hrvatov in njihovih družin v sklopu splošne izseljevanja slovenskega prebivalstva, ki jih je izvedla nemška policija. Zato je vlada NDH protestirala pri nemškem poslanstvu v Zagrebu, ki ga je vodil Siegfried Kasche, od kjer je ta obvestili nemško vlado v Berlinu. Tu se je

[30] ARS 1931, Osebna zbirka dr. Albina Šmajda, a. e. 3978–3980. Temeljna načela za državno zvezo med Nezavisno državo Hrvatsko in Slovenijo. Tudi Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 369–371.

[31] Mlakar, *Ustaši in slovenska protirevolucija*, str. 365.

[32] Godeša, *Slovensko nacionalno vprašanje*, str. 311.

izkazalo, da obstajajo tudi načrti o preselitvi hrvaškega prebivalstva iz Spodnje Štajerske in zaplembi njihove lastnine. O tem je Hitler obvestil štajerskega gauleiterja Siegfrieda Uiberreitherja in dodal, da se mora preseljevanje izvršiti v dogovoru z ustaško vlado, tako da se bo ugodilo hrvaškim preseljencem. Nato je tudi nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop ukazal Kascheju, da se o tem vprašanju razpravlja na sestanku 4. junija 1941, kjer je sicer bila glavna tema razgovorov med nemškimi in ustaškimi predstavniki izgon Slovencev iz nemškega zasedbenega ozemlja na Hrvaško in Srbijo ter Srbov iz Hrvaške v Srbijo. Na podlagi dokumentov lahko sklepamo, da se je tedaj razpravljalo tudi o preselitvi Hrvatov iz nemškega zasedenega ozemlja, ker sta bila s strani vlade NDH dodeljena državnemu namestniku v Mariboru dva poverjenika. Hkrati je bilo sklenjeno, da bosta na enak način dodeljena tudi dva poverjenika hrvaške vlade tudi državnemu namestništvu na Bledu.

V začetku junija 1941 je bila v Zagrebu nato izdana zakonska odredba o ustanovitvi Poverjeništva za Hrvate povratnike iz področij bivše Jugoslavije, ki niso pripadle NDH. Naloga tega poverjeništva je bila vzpostaviti zveze s Hrvati izven NDH s ciljem, da se vrnejo v domovino in da se jim nudi pravna zaščita in gmotna pomoč pri njihovem vračanju. Člani tega poverjeništva so bili predstavniki posameznih ministrstev in Glavnega urada za posredovanje dela ter hrvaškega RK. Vse te je imenoval minister za zdravje, toda na predlog navedenih ministrstev. Izvršni organ tega poverjeništva je bil Urad za hrvaške povratnike pri hrvaškem RK, medtem ko je sama izvedba uredbe bila poverjena ministrstvu zdravja.

V tem času so dobili Hrvati na Štajerskem zagotovila, da lahko ostanejo, dokler se vprašanje preselitve ne reši po diplomatski poti. Kljub temu se je v praksi še vedno dogajalo, da so se v transportih slovenskih izgnancev znašli tudi Hrvati. Za to problematiko posebej ustanovljena delegacija je predlagala, da se obvesti Kasche o naslednjem: »1. da se vsi zaprti Hrvati, ki so po taboriščih za prisilno izselitev Slovencev takoj osvobodijo, če pa se njihovi primeri povezani s kriminaliteto pa naj se predajo rednim sodiščem, 2. da se Hrvati v bodoče ne zapirajo v taborišča za prisilno preselitev Slovencev, ker tja ne sodijo; 3. da se Hrvatom na posestvih ukinejo postavljeni poverjeniki in 4. da se v zakonih, v katerih je žena prava Hrvatica postopa tako, da se takim Slovencem dovoli prenos svojega imetja«.

Delegati ustaške vlade so imeli nalogo ščititi interese Hrvatov na ozemlju, ki je bilo okupirano z nemške strani. Tako so pregledovali transporte slovenskih izgnancev in iskali med njimi Hrvate. Kljub temu se je v transportu izgnancev 7. junija 1941, ki je odšel v Aranđelovac znašlo 21 hrvaških družin s 50 člani in 12 oseb iz mešanih slovensko-hrvaških zakonov. Poverjeniki so uspeli večje število Hrvatov izločiti iz načrtovanega transporta za Srbijo in jih poslati na Hrvaško. Pri tem je hrvaškemu prebivalstvu veliko pomagalo kulturno društvo

»Napredak« iz Maribora. Društvo je uspelo zagotoviti enake pogoje za hrvaške izgnance kot za slovenske, to je 500 dinarjev gotovine in 50 kg prtljage po osebi. Priznavanje teh pogojev tudi s strani hrvaških poverjenikov je dejansko pomenilo tudi odobravanje preselitve Hrvatov na ozemlje NDH. Tako je v sedmem transportu 27. junija 1941 iz Maribora preseljeno v NDH 14 Hrvatov in 23 oseb iz mešanih slovensko-hrvaških zakonov. V naslednjem transportu 1. in 2. julija 1941 je bilo izseljenih še 34 Hrvatov, tako da jih je bilo skupno 71.

Ustaška vlada ni odobrila teh izselitev kot tudi ne Kasche, ki je celo protestiral pri Uibbereitherju ter zahteval, da Hrvate izločijo iz transportov. Zaradi teh okoliščin je nastala pripomba, da so pripadniki nemške manjšine v NDH pravno zaščiteni, zato bi morali biti zaščiteni tudi Hrvatje na Spodnjem Štajerskem. Vprašanje izganjanja Hrvatov iz Štajerske je postalo za ustaške oblasti tako aktualno, da sta o tej zadevi razpravljala tudi Slavko Kvaternik in Edmund Veesenmeyer. Sklenila sta, da se izselitev Hrvatov pusti za kasnejši čas.

Vprašanje izselitve Hrvatov iz Štajerske je postalo tako aktualno, da sta o tej problematiki razpravljala nemška in ustaška stran na konferenci od 28. avgusta do 2. septembra 1941 v Gradcu, kjer so določili načelna izhodišča po katerih naj bi potekalo preseljevanje Hrvatov. Do končnega sporazuma o preselitvi hrvaškega prebivalstva iz Štajerske je prišlo 12. novembra 1941 med šefom štajerske civilne uprave Uibberreitherjem in zastopnikom zunanjega ministra NDH dr. Oskarjem Turino. Sporazum je določal, da imajo vsi, ki se smatrajo za pripadnike hrvaškega naroda in imajo stalno bivališče na Štajerskem pravico se preseliti na področje NDH v roku treh let, vendar jih k temu nobena stran ne more prisiliti. Vsi, ki bi se preselili imajo pravico do polne odškodnine za imovinsko vrednost, ki bi ostala na Štajerskem. Po sporazumu je bilo ustanovljeno tudi paritetno zastopstvo, ki je ugotavljalo pripadnost po poreklu, jeziku in po narodni opredelitvi. Po tem sporazumu je potekalo preseljevanje hrvaških državljanov iz Štajerske v NDH brez večjih težav.[33]

Ker je šlo nacistom najbolj zato, da bi prej odstranili Hrvate iz obsotelskega in obsavskega pasu, so zelo skrajšali rok za prijavo o preselitvi tistih Hrvatov, ki so živeli na tem območju, podali naj bi jo najpozneje v šestih mesecih. Nacisti so, zlasti pa ustanove za utrjevanje nemštva, ravno v obsotelskem in obsavskem pasu, hoteč na ta način pridobiti nadaljnje površine zemlje za nemško kolonizacijo, pritiskale na Hrvate, naj svoje imetje prodajo državnemu komisarju za utrjevanje nemštva in se odselijo na Hrvaško, medtem ko so zemljo hrvaških dvolastnikov kar plenile, ne da bi za to imele kakršno koli osnovo v predpisih. Grožnje z izgonom v Nemčijo – ravno takrat so vozili iz obsavskega in obsotelskega pasu zadnje transporte slovenskih izgnancev v Nemčijo – so bile pritisk na Hrvate, da bi prodali svoja posestva in se prijavili za odselitev na Hrvaško.

[33] Milošević, *Izbeglice i preseljenici*, str. 314–318.

V takem ozračju se je za preselitev iz slovenske Štajerske v NDH v enem letu, to je do začetka decembra 1942, po podatkih ustaškega konzula v Gradcu dr. Toma Turata prijavilo okoli 1500 hrvaških družin.

Potem ko so nacisti »uredili« vprašanje dvolastništva v obmejnem in naselitvenem pasu in za nemške kolonisteprido bili novo zemljo, so nadaljevali s prizadevanji, da odstranijo Hrvate iz slovenske Štajerske in Gorenjske. Zadevni sporazum sta podpisala 11. avgusta 1943 v Zagrebu dr. Turina in Kasche, ki je sedaj veljal tudi za Gorenjsko.

Spomladi 1943, to je še pred sklenitvijo tega sporazuma, je nemško-hrvaška paritetna komisija, ustanovljena po sporazumu 12. novembra 1941, sestavila seznam oseb, ki bi jih po omenjenih merilih priznale za Hrvate. Teh oseb je bilo na slovenskem Štajerskem okoli 3200.

Hrvaška stran je zaradi raznih težav zavlačevala celo preseljevanjem tistih Hrvatov, ki so se že odločili za preselitev. V Bosni, kamor naj bi se preselila večina Hrvatov, večina posestev, ki so jih zapustili Nemci, zaradi delovanja partizanskega gibanja, ni bila več pod nadzorom ustaških oblasti. Zato se je preselilo le okoli 160 družin s 545 družinskimi člani. To je bil seveda le del tistih Hrvatov, ki so živeli na slovenskem Štajerskem in Gorenjskem, tako da nacistom ni uspelo izvesti načrta o odstranitvi Hrvatov iz zasedenih ozemlje.

Pri uresničevanju Hitlerjeve zapovedi »Napravite mi to deželo zopet nemško« se Himmler, ki je bil glavni motor izganjanja slovenskega prebivalstva iz nemških zasedenih ozemelj ni nameraval ozirati na to, da je bilo med nenemškim prebivalstvom tudi nekaj tisoč Hrvatov, ki so sicer kot nacija veljali v nacističnih očeh za zaveznike osi. Toda dejstvo, da bi lahko izgon Hrvatov iz Spodnje Štajerske po enakih merilih kot se je to zgodilo s Slovenci privedel do sporov z ustaškim vodstvom, je nemško stran prisililo, da so za Hrvate postavile v dogovoru s hrvaškimi oblastmi drugačna, bistveno bolj ugodna pravila za izselitev, predvsem pa so tisti Hrvati, ki so to želeli lahko ostali na Spodnjem Štajerskem. Tako se je večina Hrvatov, za razliko od slovenskega prebivalstva uspela zadržati na nemškem zasedenem ozemlju Štajerske in Gorenjske, kljub temu, da so imel nacisti z njimi drugačne načrte.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije 1931, Slovenska ljudska stranka
Arhiv Republike Slovenije 1931, Osebna zbirka dr. Albina Šmajda

Tiskani viri

Avramovski, Živko, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji (III. knjiga – 1939–1941)* . Beograd 1996.

Dnevnik Alojzija Stepinca (priredil Ljubo Boban). Danas, avgust 1990.

I Documenti Diplomatici Italiani. Nona serie: 1939–1943. Vol. III (1. januar 1940–8. april 1941). Rim 1969.

Petranović, Branko, Zečević, Momčilo, *Jugoslovenski federalizam. Ideje i stvarnost. Tematska zbirka dokumenata (prvi tom – 1914–1943).* Beograd 1987.

Literatura

Ademović, Fadil, *Novinstvo i ustaška propaganda u Nezavisnoj državi Hrvatskoj. Štampa i radio u Bosni i Hrecegovini (1941–1945).* Sarajevo 2000.

Boban, Ljubo, *Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928–1941 (II. knjiga).* Zagreb 1974.

Broucek, Peter, *Ein General im Zwielicht. Die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau (II. del).* Wien–Köln–Graz 1983.

Druškovič, Drago, *Prežihov Voranc. Pisatelj in politik.* Celovec 2005.

Ferenc, Tone, *Nacistična raznarodovalna politika v Sloveniji v letih 1941–1945.* Maribor 1968.

Ferenc, Tone, Neodvisna država Hrvaška. *Enciklopedija Slovenije, zvezek VII.*

Giron, Antun, *Zapadna Hrvatska u Drugom svjetskom ratu.* Rijeka 2004.

Godeša, Bojan, Korošec in Jugoslavija na začetku druge svetovne vojne. *Časopis za zgodovino in narodopisje 2006, št. 2–3.*

Godeša, Bojan, *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno.* Ljubljana 2006.

Goldstein, Ivo, Iseljevanje Srba i useljavanje Slovenaca u Nezavisnoj državi Hrvatskoj 1941. godine. *Vojetov zbornik. Med Srednjo Evropo in Sredozemljem.* Ljubljana 2006.

Guštin, Damijan, O Slovencih v Jasenovcu. *Spomini Slovencev na Jasenovac, Staro Gradiško in Lepoglavo* (ur. Jernej Borovnik-Bartol). Šentjur 1998.

Kacin Wohinz, Milica, Pirjevec, Jože, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000.* Ljubljana 2000.

Kisić Kolanović, Nada, *Mladen Lorković. Ministar urotnik.* Zagreb 1998.

Kristen, Samo, *Meje in misije. Dileme slovensko-hrvaške razmejitve v Istri v vojaškem, političnem, diplomatskem in obveščevalnem metežu II. svetovne vojne.* Ljubljana 2006.

Krizman, Bogdan, Njemački emisar W. Malletke kod V. Mačeka uoči napada na Jugoslavijo. *Časopis za suvremenu povijest 1975, št. 2.*

Krizman, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše.* Zagreb 1978.

Krizman, Bogdan, *Ustaše i Treći reich.* Zagreb 1983.

Krošelj, Joško, Dr. Korošec in Hrvati. *Zbornik svobodne Slovenije 1961,*

Maček, Vladko, *In the Struggle for Freedom.* New York 1957.

Martinc, Janez (Debeljak Tine), Prvo leto komunistične revolucije v Sloveniji. *Koledar svobodne Slovenije 1952.*

Milošević D., Slobodan, *Izbeglice i preseljenici na teritoriji okupirane Jugoslavije 1941–1945.* Beograd 1981.

Mlakar, Boris, Ustaši in slovenska protirevolucija. *Borec 1984, št. 5.*

Olshausen, Klaus, *Zwischenspiel auf dem Balkan. Die deutsche Politik gegenüber Jugoslawien und Griechland von März bis Juli 1941.* Stuttgart 1973.

Pešelj, Branko, Dr. Vladko Maček in Slovenci. *Zbornik svobodne Slovenije 1965*

Slovenske vasi ob Bregani je dobil Pavelić (pričevanja). *Izgnanci.* Ljubljana 1993.

Pleterski, Janko, *Dr. Ivan Šušteršič, 1863–1925. Pot prvaka slovenskega političnega katolicizma.* Ljubljana 1998.

Pleterski, Janko, Cerkev in države v okupirani Sloveniji 1941–1945. *Država in cerkev. Izbrani zgodovinski in pravni vidiki.* Ljubljana 2002.

Pupo, Raoul, Slovenia e Dalmazia fra Italia e Terzo Reich 1940–1945. *Qualestoria 2002, št. 1.*

Rahten, Andrej, *Zavezništva in delitve. Razvoj slovensko-hrvaških političnih odnosov v habsburški monarhiji 1848–1918.* Ljubljana 2005.

Rahten, Andrej, Korošec in hrvaška politika. *Časopis za zgodovino in narodopisje 2006, št. 2–3.*

IV.
Migracije v Julijski krajini v času med obema vojnama

Milan Pahor

Slovensko izseljevanje iz Julijske krajine v letih 1918–1941

PAHOR Milan, I-34137 Trst, Ulica dei Falchi 2, milan.pahor@nskodsek.191.it.

Primorska in Istra sta leta 1918 prišli pod Italijo, ki ju je pridobila najprej z londonskim paktom (1915) in nato potrdila z rapalsko pogodbo. Ozemlje je Italija poimenovala Venezia Giulia oziroma Julijska krajina. Slovensko in hrvatsko prisotnost so nasilno obravnavale italijanske vlade v obdobju 1918-22, nato je fašistična vlada nasilje uzakonila. V bistvu je hotel fašistični režim zbrisati slovensko in hrvaško prisotnost ter popolnoma italijanizirati Julijsko krajino. V tem procesu je prišlo do več valov izseljevanja iz političnih, narodnih, ekonomskih, socialnih razlogov. Posledice izseljevanja so bile hude. Okrog 105.000 Slovencev in Hrvatov se je moralo izseliti iz Julijske krajine v obdobju 1918–1941.

Ključne besede: Slovenci, Julijska krajina, fašizem, nasilje, izseljevanje.

Pojem

Če pogledamo v Slovar slovenskega knjižnega jezika, dobimo pod oznako izseljenec naslednje:

kdor se izseli v tujino, ekonomski izseljenec, politični izseljenec, izseljenec povratnik. Pod geslom izseljenstvo pa: bivanje v tujini, navadno stalno; vzroki izseljenstva. Geslo izseljevati nam doda novo dimenzijo: povzročiti, da kdo zapusti svoje bivališče; okupatorji so naše ljudi zapirali in izseljevali.

Ozemlje in prostor

Primorsko ozemlje, ki ga je novembra 1918 zasedla italijanska vojska in je bilo januarja 1921 z rapalsko pogodbo priključeno kraljevini Italiji se je v razdobju med obema svetovnima vojnama imenovalo Venezia Giulia-Julijska krajina. Obsegalo je bivše avstrijske dežele Goriško-Gradiščansko, Trst in Istro, od dežele Kranjske idrijski in postonjski okraj, od dežele Koroške pa trbiški okraj. Od leta 1924 dalje je tudi mesto Reka (Rijeka, Fiume) pripadlo Italiji. Ime Julijska krajina je še danes v uradni rabi, saj obstoja avtonomna dežela Furlanija-Julijska krajina, ki je najbolj na vzhodu dežel, ki sestavljajo sedanjo italijansko republiko ter meji na Slovenijo in Avstrijo. [1]

[1] Pahor: *Primorski Slovenci pod Italijo, str. 153–154.*

Premirje med Avstro-ogrsko in silami Antante je bilo sklenjeno 3. novembra 1918 v Villa Franca v Furlaniji, z njim so zmagovite antantne države pooblastile Italijo, da zasede avstro-ogrsko ozemlje, do črte določene z londonskim paktom, ki ga je italijanski jezikoslovec iz Gorice Graziadio Isaia Ascoli že v 19. stoletju poimenoval Venezia Giulia-Julijska krajina (tudi Julijska Benečija). Italijanska vojska je 6. novembra 1918 zasedla Gorico, do srede meseca pa ozemlje preko črte razvodja določene z londonskim paktom leta 1915 tudi del logaškega okraja v deželi Notranjski.

Pohod proti Vrhniki in Ljubljani jim je preprečil oddelek srbske vojske pod poveljstvom Stevana Švabića. Z zasedbo in poznejšo aneksijo tega ozemlja (z izjemo logaškega okraja) je prišlo pod Italijo 908.834 ha ozemlja z 901.364 prebivalci. Po štetju iz leta 1910 je bilo 421.000 prebivalcev z italijanskim pogovornim jezikom in 480.000 s slovenskim in hrvaškim pogovornim jezikom. Po ocenah, ki jih je po drugi svetovni vojni opravil italijanski tržaški zgodovinar Carlo Schiffrer, je bilo leta 1921 na tem ozemlju 52% Italijanov (oziroma 493.000) in 43% odstotkov Slovanov (428.000). Na novo je bilo priključenih Italiji med 290.000 in 327.000 Slovencev, ki so skupno z 31.000 Beneškimi Slovenci v videmski pokrajini (po štetju leta 1921) tvorili dobro četrtino celotnega slovenskega naroda, medtem ko je z njimi naseljeno ozemlje predstavljalo tretjino vsega slovenskega etničnega ozemlja. Ljudsko štetje decembra 1921 je bilo prirejeno v korist italijanskega elementa, na novo priključenem ozemlju je ugotovilo le 271.035 prebivalcev s slovenskim pogovornim jezikom, kar je bilo deloma posledica beguncev, ki se niso vrnili. Značilno je, da se je 15 let pozneje to število sorazmerno malo znižalo. Štetje drugorodcev – allogenov, ki so ga leta 1936 tajno izvedle občinske oblasti, je namreč prišlo do številke 252.919 drugorodcev s slovenskim jezikom. O pristranskosti italijanskega štetja pričajo na novo odkriti podatki v arhivu politika Engelberta Besednjaka, slovenski duhovniki so namreč po župnijah tajno našteli leta 1934 kar 343.684 Slovencev. [2]

Za italijansko prebivalstvo Julijske krajine je prihod Italije novembra 1918 pomenil odrešitev izpod tujega jarma (redenzione), za Slovence in Hrvate pa je bil prava tragedija, saj so kmalu spoznali kaj jih čaka v novi državi. Še pred aneksijo so bile ustvarjene korenine konfliktnih odnosov med državo in narodno manjšino. Iz narodno mešanih krajev so se nacionalni konflikti razširili nad celotno zasedeno ozemlje. Za zaščitnika italijanskih interesov ob vzhodni meji se je proglasil obmejni fašizem (fascismo di frontiera), ki je postal gospodar političnega položaja v Julijski krajini še pred prevzemom oblasti (leta 1922) prav na liniji protislovanstva in antikomunizma. Z nasiljem, ki so ga izvajali »škvadristi«, je fašistično gibanje uničevalo ob podpori krajevnih oblasti slovensko (in

[2] Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji,* str. 27–28.

hrvaško) imovino, sedeže strank in društev, kulturne ustanove, gospodarske zadruge, tiskarne itd. [3]

Londonski pakt in druge pogodbe

Usoda Slovencev in Hrvatov v Julijski krajini je bila dejansko določena že z ravzpitim londonskim paktom z dne 26. aprila 1915. Z njim sta Francija in Velika Britanija, s pristankom carske Rusije, obljubili Italiji v plačilo za njen vstop v vojni na strani antante, seveda brez vsakega ozira na etnične in narodne razmere vso Julijsko krajino (brez Postojne), srednjo Dalmacijo z Zadrom in večino otokov ob dalmatinski obali. V londonskem paktu ni bilo nobene besede o obveznostih do etničnih manjšin, ki bi prišle pod Italijo in bi predstavljale večino prebivalstva na zahtevanem ozemlju. Ko so člani jugoslovanskega odbora , ki so ga sestavljali predstavniki Jugoslovanov iz avstro-ogrske monarhije, izvedeli za določbe tega strogo tajnega pakta, ki je izročal Italiji okrog milijon Slovencev in Hrvatov brez njihovega pristanka in brez jamstev za njihove narodne in kulturne pravice, so že pred koncem vojne zahtevale njegovo razveljavitev. Vsa njihova prizadevanja so ostala brez uspeha spričo italijanske nepopustljivosti. [4]

Pogodba, ki sta jo Kraljevina Italija in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev podpisali novembra 1920 v mestu Rapallo (v deželi Ligurija v Italiji), so docela zadovoljile italijanske zahteve in je od ozemlja, ki so ga Slovenci obravnavali kot svoj narodni prostor, odtrgala krepko četrtino. Italija je to dosegla, ker je izšla iz vojne kot zmagovalka s potrjenim statusom velesile. Pogodba ni zavezovala (kot smo že zapisali) Italije k spoštovanju slovenske in hrvaške manjšine. Tudi poznejši jugoslovansko-italijanski sporazumi iz leta 1924 in 1937, s katerimi je Jugoslavija želela izboljšati odnose z močno sosedo, niso vsebovali določil o zaščiti manjšin. Rapalska pogodba naj bi zgladila pot medsebojnega prijateljstva in sodelovanja med državama. Do tega pa ni prišlo, saj je fašistična zunanja politika kmalu ubrala pot jadranskega hegemonizma, revizije povojne ureditve in je postajala vse bolj protijugoslovanska. Izbruh druge svetovne vojne je te načrte nazadnje dejansko udejanil kot natančen agresorski projekt (v letu 1941). [5]

Dosledno in načrtno raznarodovanje

Kljub težkim razmeram v Julijski krajini so se slovenski in hrvaški predstavniki, posebej poslanci v rimskem parlamentu, odločili za politiko lojalnosti do

[3] Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji, str. 29–32.*

[4] Čermelj, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*, str.19.

[5] *Slovensko-italijanski odnosi,* str. 37.

italijanske države tudi po nastopu fašizma. Tako se med drugim niso pridružili aventinski opoziciji, ki se je leta 1924 iz protesta zoper umor socialističnega poslanca G. Matteottija umaknila iz parlamenta. Kljub temu pa v navezi s poslanci nemške manjšine v Gornjem Poadižju, niso bili uspešni v parlamentarni bitki za zaščito narodnih pravic Slovencev in Hrvatov. Nasprotno, fašistični režim se je z zakonodajnimi ukrepi lotil raznarodovanja vseh narodnih manjšin v Italiji. Tako so bile drugo za drugo prepovedane vse slovenske in hrvaške narodne ustanove. Vse šole so poitalijančili, učitelje večinoma upokojili, premestili v notranjost države ali jih odpustili ter prisilili v emigracijo. Slovencem so omejili dostop do javnih služb, zatrli so več stotin kulturnih, športnih, mladinskih, socialnih, strokovnih društev, več desetin gospodarskih zadrug in denarnih zavodov, narodnih domov, knjižnic itd. Z zakonom so prepovedali politične stranke in periodični tisk, odpravili vsakršno predstavništvo narodnih manjšin, prepovedali rabo jezika (slovenskega in hrvaškega) v javnosti. Slovenska in hrvaška manjšina sta kot politična subjekta prenehala obstajati. Njuni predstavniki so pri svojih prizadevanjih vztrajali v izseljenstvu v okviru Kongresa evropskih narodnosti pod predsedstvom Josipa Wilfana in tako sooblikovali splošna evropska politična izhodišča pri reševanju manjšinske problematike.

Fašistični raznarodovalni pritisk si v prizadevanjih za »etnično bonifikacijo« (bonifica etnica) Julijske krajine ni omejil na poitično in narodno zatiranje. Tako so oblasti poleg poitalijančenja krajevnih imen ali obvezne uporabe ustaljenih italijanskih imen, poitalijančevanja priimkov in imen oseb vzpodbujale tudi izseljevanje Slovencev (in Hrvatov), njihovo premeščanje in nastavljanje v notranjost italijanske države in njene kolonije ter načrtovale notranjo agrarno kolonizacijo z doseljevanjem Italijanov. Z gospodarskimi ukrepi so si oblasti prizadevale v temeljih preoblikovati podobo slovenske narodne skupnosti, da bi po odstranitvi višjih slojev uskladili s stereotipom o neizobraženem in podeželskem Slovanu. Le-ta naj bi tako postal lahek plen asimilacije v »višjo« italijansko omiko. Tako obsežne načrte je spremljalo surovo preganjanje. Res je sicer, da se je v tistem času večina evropskih držav bolj malo ozirala na pravico etničnih skupin na lastnem ozemlju, kolikor jih seveda ni sploh skušala tako ali drugače teptati, kljub temu pa je bila fašistična politika »etnične bonifikacije« kar najbolj brezobzirna tudi zato, ker so narodno nestrpnost, ki je bila prepredena tudi s pravim rasizmom, spremljali totalitarni ukrepi režima. [6]

Politiko raznarodovanja in kulturnega genocida so načrtovali krajevni fašistični veljaki: Piero Pisenti, Giuseppe Cobol (prej Kobal), Carlo Perusino, Giovanni Relli, Angelo Scocchi, Italo Sauro in drugi. Utemeljil jo je Livio Ragusin Righi v Politica di confine (1929) z ugotovitvami, da na vzhodni meji ni nobene narodne manjšine, so le razpršene drugorodne skupine, ki nimajo

[6] *Slovensko-italijanski odnosi*, str. 38–39.

ne zgodovine, ne civilizacije, ne narodne kulture, ne narodne zavesti, ne intelektuaalnega razreda:

»So torej manjvredna slovanska rasa, ki jo more po zakonu zgodovine vsrkati višja italijanska civilizacija s kolonizacijo po vzgledu starega Rima«. [7]

Načrti in in ukrepi za dosego tega cilja so nastajali postopoma. Poleg uničenja legalnih slovenskih ustanov so zahtevali odstranitev vodilnega in izobraženskega razreda, zmanjšanje števila drugorodcev s pospeševanjem izseljevanja in oviranjem demografske rasti, preseljevanje premičnih socialnih skupin (na primer: železničarjev) v notranjost Italije ali v kolonije, pošiljanje slovenskih deklet za služkinje k italijanskim družinam ipd.

V začetku tridesetih let 20. stoletja, ko ni bilo več slovenskih političnih, narodnih, kulturnih in gospodarskih ustanov, je bilo mogoče uresničevati »etnično bonifikacijo«. V raznih dokumentih naletimo še na druge sorodne izraze: »bonifica nazionale«, »nazionalizzazione«, »italianizzazione«.

V bistvu je šlo za zaseganje slovenske in hrvaške zemlje in za kolonizacijo z naseljevanjem italijanskih družin. Tako je bil leta 1931 obnovljen, že leta 1920 ustanovljen zavod Ente per la Rinascita Agraria delle Tre Venezie, ki je imel izrazite politične cilje. Leta 1937 je dobil opolnomočje, da lahko sam razlašča in ima prioriteto pri odkupu posestev. Od leta 1934 do 1938 je bilo tako razlaščenih 178 posestev. Med drugo svetovno vojno je zavod razširil svoje delovanje na okupirane dele Jugoslavije.

V začetku druge svetovne vojne so nastajali še drugi načrti za naglo italijanizacijo Julijske krajine, da bo tako državna meja izenačena z etnično. Fašistični hierarh Italo Sauro je v različnih načrtih in spomenicah med drugim zahteval: »minirati slovansko posest z vsemi vrstami kreditnih in davčnih operacij«, »od bank zahtevati izterjatev kreditov po strogih merilih«, »z odločbami preseliti specializirane delavce in rudarje v Italijo ali v kolonije«, » poslati v Afriko čim več kmečkih družin«,« povečati število osnovnih šol in otroških vrtcev ter število učiteljev moškega spola«, »tudi verske pastirje, da bodo zamenjali slovanske duhovnike«, »ustvariti gosto obveščevalno mrežo za nadzorovanje agitatorjev«, »odstraniti tiste, ki so že bili obsojeni« itd. [8]

Gospodarske razmere

Gospodarstvo Julijske krajine, ki se je razvijalo na podlagi povezanosti s podonavskim zaledjem, je bilo z odcepitvijo dežele od tega zaledja in s pridružitvijo k drugi državi silno prizadeto. Ozemlje je bila nadalje močno prizadeto zaradi vojne. Med boji na soški fronti je bil skoraj popolnoma uničen gospodarsko

[7] Ragusin Rtighi, *Politica di confine.*

[8] Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji,* str. 62–63.

najbolj razvit zahodni del dežele. Po približnih cenitvah so z Goriškega izselili 86.800 Slovencev, iz mesta Gorica pa 14.000. Do leta 1922 je prebivalstvo v Julijski krajini vložilo kar 145.650 napovedi vojne škode. Povrnitev vojne škode, zlasti v kmetijstvu, je potekala počasi in v celoti ni bila nikoli poravnana. Najhuje je vojna prizadela trgovino oziroma pristaniški promet. Tako je v tistih letih gospodarstvo prizadelo dvojno zlo: ogromna škoda zaradi vojne, priključitev teh pokrajin novi državi Italiji. Porušen je bil gospodarski sistem, na katerem je slonel stoletni razvoj. Iz mednarodne trgovske dejavnosti se je bilo treba preusmeriti na druga gospodarska področja. Nove državne meje so postavile nove meje gospodarski proizvodnji. Zaprle so se poti proti severu, pojavile so se nove poti, ki so vodile proti jugu in zahodu. Z novo razmejitvijo so se pretrgale zveze z zalednimi deželami, ki jih je Trst dotlej zalagal z blagom.

Na določenih področjih se je v naslednjih letih gospodarstvo okrepilo, vendar ni nikoli moglo nadomestiti izgub na ostalih sektorjih delovanja. V vsej dvajsetletni dobi, ko je bila Julijska krajina odnosno Primorska pod Italijo, je v gospodarstvu značilna labilnost. Doseženim viškom so vedno sledili padci. Dejanska gospodarska perspektiva ni bila nikoli zajamčena ali zagotovljena.[9]

Slovensko podeželsko prebivalstvo je najmočneje prizadela kriza v kmetijstvu. Vsaj trije so bili glavni vzroki za krizo: a) velika vojna škoda, ki jo je italijanska država zelo počasi poravnavala kmetom (nekateri je niso nikoli dobili); b) izguba tržišč za kmečke proizvode (vino, sadje, povrtnine); c) velika škoda pri menjavi in devalvaciji avstrijskega denarja (krone) v italijanske lire.

Nadalje je mnogo hranilnih vlog slovenskih in hrvaških denarnih zadružnih zavodov ostalo naloženih onstran nove meje. Do postavljega roka (maj 1919) je ostalo nezamenjanih okrog 70 milijonov avstrijskih kron, od tega kar 50 milijonov v slovenskih in hrvaških denarnih zadrugah. Mali kmet ni mogel vračati posojil, zlasti ne po letu 1924, ko mu je država naložila nove davke. V dvanajstih letih po vojni je bilo v Julijski krajini in zadrski pokrajini prodanih na dražbi kar 7.000 posesti. Kmečkemu prebivalstvu je povzročil ogromno škodo tudi zakon iz leta 1927, ki je odvzel prebivalstvu določenega kraja pravico izkoriščanja skupne zemlje – jusarske ali srenjske pravice. To skupno lastnino je oblast izročila občinam. Slovenske in hrvaške zadružne organizacije (zlasti Zadružna zveza v Trstu in Zadružna zveza v Gorici) ter mreža denarnih zadrug je skušala reševati slovensko in hrvaško kmečko posest. Zato je italijanska oblast preko prefektov in dekretov poskrbela, da sta bili obe zadružni zvezi nasilno razpuščeni (leta 1929) in postopoma uničena mreža slovenskih in hrvaških denarnih zadrug. [10]

Kriza v primorskem gospodarstvu je ustvarjala družbeno krizo, ki se je kazala zlasti v brezposelnosti in izseljevanju.

[9] Ferenc, Kacin Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu,* str. 26–29.

[10] Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu,* str. 29–31.

Politične razmere, kriza v gospodarstvu, izseljevanje

Za Julijsko krajino so bila dvajseta in trideseta leta 20. stoletja čas gospodarske krize, ta pa se je dokaj pozno umirila šele s politiko avtarkije (autarchia fascista). K splošnim težavam evropskega gospodarstva med dvema vojnama so namreč svoje prispevali še negativni učinki prestrukturiraja in razdrobljenosti podonavsko-balkanskega območja, življensko pomembno za tržaško gospodarstvo. Nadomestno posredovanje italijanske države ni obvladovalo neugodnega gospodarskega toka, saj so ga zaradi pretrganih vezi z zaledjem ohranjali globlji vzroki, ki jim Italija, še manj pa obmejno gospodarstvo nista mogla do živega. V tem se je izpričala nesmiselnost imperialističnih teorij italijanskega nacionalizma o Trstu in Julijski krajini kot italijanski bazi za prodor v srednjo in vzhodno Evropo in na Balkan.

Zavrte so bile tudi razvojne možnosti, pogosto je bila načeta življenska raven zlasti nižjih slojev, katerim so v največji meri pripadali prav Slovenci.

Gospodarska stiska in moreče politično ozračje sta v času med dvema svetovnima vojnama ustvarjali močen migracijski tok iz Julijske krajine. Viri ne omogočajo natančnejše določitve slovenskega dela pri pojavu , ki ni zaobjel italijanskega življa , bil pa je vse prej kot zanemarljiv in je po verodostojnih ocenah segal v desetine tisočev. Po jugoslovanskih ocenah je odšlo skupno 105.000 Slovencev in Hrvatov. Če je pri izseljevanju čez ocean težko določiti ločnico med ekonomskimi in političnimi razlogi, je pri zatekanju zlasti mlajših ljudi in izobražencev v Jugoslavijo očitna neposredna povezava s fašističnim političnim in nacionalnim preganjanjem. [11]

Izseljevanje

Kriza v gospodarstvu, ki se v predvojne razmere in strukture ni moglo vrniti, v italijanski sistem pa se je vključevalo z velikimi težavami, je ustvarjala družbeno krizo, ki se je kazala zlasti v brezposelnosti in v izseljevanju.

Brezposelnost je nihala sorazmerno z viški in padci v proizvodnji. Zelo natančnih podatkov ni na razpolago. Italijanski zgodovinarji navajajo za leto 1932, ko je gospodarska kriza dosegla vrhunec, samo za tržaško pokrajino 14.902 brezposelnih v industriji, 3.963 v pomorstvu in 995 v kmetijstvu. Pozneje, ko je država začela izvajati sanacijske ukrepe, se je število leta 1938 znižalo na 12.000 brezposelnih. Upadanje brezposelnosti v letih pred drugo svetovno vojno ni nastalo toliko zaradi uspešne stabilizacije, bolj je bilo posledica vojne konjunkture in izseljevanja.

[11] *Slovensko-italijanski odnosi*, str. 40–41.

Izseljevanje iz Julijske krajine, zlasti Slovencev in Hrvatov, je značilno za celotno obdobje med dvema svetovnima vojnama. Medtem ko je bilo preseljevanje pred prvo svetovno vojno usmerjeno s podeželja v bližnja mesta, se je med dvema vojnama preusmerilo v tujino. Spričo propadanja gospodarstva v Julijski krajini mesta niso bila več privlačna za obubožano prebivalstvo. Ob ekonomskem vzroku pa moramo v primeru Slovencev in Hrvatov govoriti tudi o močnem narodnem in političnem pritisku in nasilju s strani italijanske liberalne in kasneje, v večjem obsegu, fašistične Italije. [12]

Takoj po prvi svetovni vojni so se morali izseliti ljudje, ki so pred vojno prišli na Primorsko (oziroma v Julijsko krajino) po službeni poti. Bili so to državni uradniki, železničarji, učitelji. Nadalje je italijanska oblast izganjala preko meje v Jugoslavijo izobražence slovenske in hrvaške narodnosti z izgovorom, da so nevarni elementi glede na italijanski javni interes. Mnogi so odhajali prostovoljno iz strahu pred političnim pritiskom in negotovo gospodarsko bodočnostjo. Spet drugi se niso več vrnili iz begunstva, kamor jih prisilila vojna. Poleg Slovencev in Hrvatov so po vojni odšle tudi družine drugih narodnosti, predvsem Nemci in Madžari.

Sočasno z izseljevanjem je prihajalo tudi do priseljevanja iz notranjosti italijanske države. Prišli so novi državni funkcionarji, varnostni organi in uradniki vseh vrst, ki jih je poslala italijanska vlada. Prihajali pa so še drugi z juga države, ki so menili, da si bodo lahko v novih pokrajinah uredili boljše življenske razmere. Ostajali so v Julijski krajini mnogi demobilizirani vojaki in oficirji, ki so bili prepričani, da jih bo italijanska oblast potrebovala pri vključevanju novega ozemlja v sklop centralizirane države. Leta 1921 so samo v Trstu našteli okrog 40.000 priseljencev Italijanov, od katerih jih je bilo še 25.000 izpred prve svetovne vojne. Te so imenovali z besedo »regnicoli«. [13]

Kljub vsem tem naštetim premikom prebivalstva pa se narodnostna in socialna sestava prebivalstva v prvih letih po svetovni vojni ni bistveno spremenila v Julijski krajini. Kmečki sloj, ki je bil pretežno slovenske in hrvaške narodnosti, je ostal na svoji zemlji. Ostali so tudi slovenski obrtniki, trgovci in gostilničarji, prav tako velika večina delavstva. Od izobražencev pa je v deželi ostala predvsem duhovščina. Po oceni italijanskega tržaškega zgodovinarja Carla Schiffrerja se je prebivalstvo slovenske in hrvaške narodnosti do leta 1921 v primerjavi s štetjem iz leta 1910 zmanjšalo za okrog 5 %, medtem ko se je italijansko prebivalstvio povečalo za okrog 9 % .

Drugi val izseljevanja je bil opazen predvsem v letih 1924–1926. Tedaj so odhajali zlasti uradniki, uslužbenci, učitelji, železničarji, mornarji in drugi nameščenci (v državni službi) slovenske in hrvaške narodnosti, ki so jih odpustili iz službe na podlagi novih fašističnih zakonv, dekretov in predpisov.

[12] Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, str. 32.

[13] Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, str. 33.

Tretji val izseljevanja je soupadal z vrhuncem splošne gospodarske krize in sočasni uvedbi totalitarnega fašističnega režima v letih 1928–1932. Iz političnih razlogov so odšli v Jugoslavijo vidni politični in kulturni kadri. Ilegalno pa so zapustili Julijsko krajino aktivni člani tajnih antifašistinih slovenskih organizacij (Borba, TIGR, komunisti, krščanski-socialci, liberalci), da bi se izognili aretacijam, zaporu, konfinaciji ipd. Iz gospodarskih in socialnih razlogov pa so se izseljevali brezposelni delavci in kmetje. Velik del Primorcev se je izselil v Južno Ameriko, predvsem v Argentino in Brazilijo. Mnoga dekleta so odhajala v notranjost italijanske države, kjer so se zaposlovale kot služkinje. Nadaljeval pa se je tudi val t.i. aleksandrink, to je deklet in žen, ki so odhajale k premožnim družinam v Egipt, kjer so bile v glavnem služkinje in dojilje. [14]

Poseben val izseljencev je bil beg za vojsko sposobnih mož leta 1935, da so se izognili mobilizaciji za vojno v Etiopiji. Kasneje je izbruhnila še španska državljanska vojna 1936–1939. Kot izseljence je reba omeniti še mladino, ki se je šolala v Jugoslaviji in se po končani šoli ni mogla oziroma ni hotela vrniti domov v Julijsko krajino.

Primorski Slovenci so med dvema vojnama živeli v drugačnih razmerah kot ostali Slovenci v jugoslovanski Sloveniji, ne samo zaradi fašistične raznarodovalne politike, marveč predvsem zato, ker so bili v drugi državi in torej vključeni v njen zgodovinski proces. Tako so se morali soočiti z vojno že prej kot Slovenci v Jugoslaviji. Niso bili redki primeri slovenskih mož in fantov, ki so preživeli v vojaški suknji italijanske vojske več kot deset let. Prelomni dogodki, ki so od srede tridesetih let 20. stoletja vplivali na življenje prebivalstva, so bili: italijanski napad na Abesinijo (Etiopijo) in vojna od oktobra 1935 do maja 1936, prijateljska pogodba med Italijo in Jugoslavijo marca 1937, udeležba Italije v španski državljanski vojni na obeh straneh, zavzetje Albanije aprila 1939, vstop Italije v vojno junija 1940 na strani nacistične Nemčije in končno napad na Jugoslavijo aprila 1941.

Kaj je pomenila za Primorce italijanska vojna v Abesiniji, osvojitev nove kolonije in proglasitev italijanskega cesarstva maja 1936? Prva posledica je bila mobilizacija vojaških obveznikov od letnika 1901 do 1914. Za slovenske in hrvaške vojake pa to ni pomenilo le nevarnost za lastno življenje, temveč tudi moralno vprašanje: biti vojak fašističnega režima, ki uničuje slovenski in hrvaški narod in tako pomagati pri kolonizaciji drugih narodov. Vodilni odbor nekdanje Edinosti, ki se je obnovil leta 1932, je odločil, da fantje beže pred mobilizacijo v Jugoslavijo, da jim ne bo treba v vojno za Mussolinija. Enakega mnenja je bilo vodstvo tajne organizacije TIGR v emigraciji. Le mlajša radikalna struja v Trstu, kot beremo v spominih Dorčeta Sardoča, ni bila tega mnenja v bojazni, da bi odhod osiromašil slovansko manjšino v Julijski krajini. Okrog 1.000 mož in

[14] Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu,* str. 34.

fantov je zbežalo čez mejo že pred oktobrom leta 1935. Po pisanju emigrantskega časopisa Istra (ki je izhajal v Zagrebu) dne 20. septembra 1935 je bilo takrat mobiliziranih 12.000 slovenskih in hrvaških vojakov. Koliko Slovencev je bilo poslanih v vojno v Abesinijo, najbrž ne bo mogoče ugotoviti. Vsi mobilizirani niso odšli na fronto. Vojaške oblasti mnogim slovenskim in hrvaškim vojakom niso zaupale in so ji začeli trpati v nekakšne posebne bataljone na jugu Italije. Nekateri pa so seveda padli v vojni v Abesiniji. Vemo za primer Ivana Ivančiča, ki je bil na Drugem tržaškem procesu leta 1941 obsojen na smrt in ustreljen na Opčinah. Ivančič je bil mobiliziran leta 1934, poslan na fronto v vzhodno Afriko in odlikovan z vojnim križcem. Poseben je primer slovenskega komunista Antona Ukmarja (doma s Proseka pri Trstu), ki ga je poslalo vodstvo KPI, da organizira na abesinski strani odpor in gverilo proti italijanskemu okupatorju. Anton Ukmar je bil kasneje kot komandant partizanskih enot in za osvoboditev mesta Genova odlikovan z zlato medaljo. [15]

Po osvojitvi nove kolonije se je odprla možnost zaposlovanja brezposelnih. Za načrtovalce raznarodovanja pa še dodatna možnost hitrejšega pončevanja Primorske in Istre s predvideno nasilno izselitvijo določenih kategorij manjšinskega prebivalstva. Glasilo primorskih in istrskih emigrantov v Jugoslaviji *Istra* je večkrat ugotavljalo, da je skušala spraviti v Abesinijo čimveč Slovencev in Hrvatov, da bi zmanjšala delež »drugorodnega« prebivalstva v Julijski krajini. Taki predlogi so bili zapisani tudi pri fašističnih veljakih (Angelo Scocchi in Italo Sauro) v letih 1938–1941. V bistvu do prisilne izselitve le ni prišlo. Odhajali so sicer »prostovoljci«, ki so jih v glavnem premamile nagrade in obljubljene ugodnosti. Po časopisnih ocenah je odšlo na delo v Abesinijo 4.305 delavcev iz Julijske krajine, od tega 2.508 Slovencev in Hrvatov. Po nekaj letih so se vračali zaradi težkih razmer in bolezni, nekaj pa jih je v Abesiniji tudi umrlo.[16]

Španska državljanska vojna v letih 1936–1939 ni imela za primorske Slovence tolikšnih posledic kot abesinska. Italija je v njej sodelovala na obeh straneh, z vojaškimi enotami na strani uporniškega generala Franca in s protifašističnimi emigranti v bataljonu Garibaldi, ki se je boril za legitimno špansko republiko v okviru internacionalnih brigad. Primorski Slovenci so bili po sili razmer na obeh straneh. V republikanske enote ni pošiljala prostovoljcev le KPI, temveč tudi tigrovska organizacija. Njena voditelja Albert Rejec in Ferdo Kravanja sta zbirala prostovoljce med emigranti v Jugoslaviji: med temi prostovoljci je bil tudi znamenit pilot Jože Križaj. Med znanimi komunističnimi aktivisti sta bila v Španiji Stane Vilhar in Anton Ukmar. [17]

Že poleti 1939 je italijanska vojska množično mobilizirala, tokrat tudi starejše letnike. Za razliko od leta 1935 pa slovenski fantje niso množično

[15] Kacin Wohinz, *Primorska v začetku*, str. 12, 14, 16.
[16] Kacin Wohinz, *Ob »abesinski« vojni, str. 123–128.*
[17] Kacin-Wohinz, *Primorska v začetku*, str. 20, 22.

dezertirali, saj se niso mogli zateči v Jugoslavijo po paktu Stojadinović-Ciano iz leta 1937. Vstop Italije v drugo svetovno vojno z napadom na Francijo junija 1940 je duce Mussolini pospremil z izjavo, da se vojni spopad ne bo širil na druge države. Nezadovoljstvo se je poglobil zaradi vojaških porazov v Grčiji, Libiji in vzhodni Afriki. Navzočnost slovenskih in hrvaških vojakov so italijanske vojaške oblasti ocenile za nevarno. Tako so v mesecu avgustu 1940 in naslednjih mesecih premestili te vojake v notranjost države, kjer je bil njihov položaj bolj podoben internirancem kot vojakom. Začeli so nastajati t.i. posebni bataljoni (battaglioni speciali) v sklopu vojske. Pripadniki teh enot so bili v glavnem brez orožja. Pojav se je še bolj razširil ob napadu italijanske vojske na Jugoslavijo v aprilu 1941. Takrat je bila večina slovenskih in hrvaških vojakov poslana na otok Sardinijo. Tretje obdobje vpoklica slovenskih in hrvaških vojakov soupada z nastankom oboroženega vojaškega upora narodnoosvobodilnega gibanja na Primorskem v letih 1942 in 1943. Takrat so italijanske vojaške oblasti hotele preprečiti odhod slovenskih fantov v partizane. [18]

Če povzamem na kratko. V obdobju 1940–1943 beležimo pojav t.i. posebnih bataljonov v okviru italijanske vojske, kamor so strpali slovenske fante, ki so bili dolžni služiti vojaški rok. Neoborožene so jih najpre razporedili v nekakšne delavske bataljone, nato pa posebne bataljone. To so bile v bistvu čete internirancev v vojaški uniformi. Iz zbirnih centrov (Asti, Aquila, Pistoia, Carrara, Potenza in drugi) so jih v porazdelili predvsem na Sicilijo, Sardinijo, Apulijo, Kalabrijo. Tako so italijanske vojaške oblasti strpale v letih 1940–1943 v te bataljone skoraj 30.000 slovenskih primorskih mož in fantov, poleg teh je bilo še okrog 4.000 hrvaških fantov. [19]

Opcije v Kanalski dolini 1939–1942

Kanalska dolina seveda geografsko in administrativno ni spadala v Julijsko krajino v obdobju med dvema vojnama. Slovenski prebivalci Kanalske doline niso Primorci, temveč Korošci. Govorijo v bistvu ziljsko narečje. Vendar bi pojav opcij v Kanalski dolini le vključil v pregled slovenskega izseljevanja med dvema svetovnima vojnama iz dveh razlogov: 1.) prav tako kot Primorci so tudi prebivalci Kanalske doline prišli pod Italijo leta 1918; 2.) Kanalska dolina je danes administrativno del avtonomne dežele Furlanije Julijske krajine, kamor spada celotna slovenska narodna skupnost v Italiji. Zato je primerno skupno obravnavati zgodovino Slovencev v Italiji.

Po zbližanju med fašistično Italijo in nacistično Nemčijo sta vodje obeh držav (Duce Mussolini in Fuhrer Hitler) sklenila, da dokončno »rešita« vprašanje

[18] Kacin-Wohinz, *Primorska v začetku* str. 32, 34.

[19] Pahor, *Primorski Slovenci pod Italijo*, str. 163–164.

nemških manjšin v Italiji, saj je kalilo odnose med obema režimoma. V ta namen je bil 23. junija 1939 sklenjen sporazum, ki je določal, da se »tujerodci« z opcijo dokončno odločijo za domovino: kdor je za Nemčijo, se bo izselil, kdor je za Italijo, bo lahko ostal. Sprva je bila sporazum namenjen le Južnim Tirolcem, nato je bil 21. oktobra 1939 razširjen na »jezikovno mešano območje Trbiž«, kjer so dobili možnost opcije vsi »alloglotti«(drugače govoreči), torej tudi Slovenci.

Med pripravami na izvedbo plebiscita je bilo s pomočjo posebnega štetja določeno tudi število upravičencev in sicer 5.603 oseb. Štetje iz leta 1939 ni razlikovalo med Nemci in Slovenci. To razmerje lahko približno dobimo na podlagi tajnega šteja iz leta 1936: 1.155 Slovencev, ostalo pa so bili nemško govoreći.

Izidi opcij so bili veren izraz političnega trenutka: veliko nezaupanje v Italijo, navezanost na deželo Koroško, prepričanje v nemško državo (in v podredju za Reich). Tako je za Nemčijo glasovalo 4.576 oseb, za Italijo 337 oseb, ostali so bili neopredeljeni. Glasovanje je bilo izvedeno do konca leta 1939.

Z letom 1940 se je že začelo izseljevanje. Raziskovalec Valussi navaja, da se je do 1. aprila 1940 izselilo 700 optantov, raziskovalec Steinecke pa, da se je do 31. 3. 1942 izselilo 2.799 optantov. Izseljevanje bi se moralo zaključiti do 31. decembra 1942, vendar je negativni razplet vojne za sile Osi postavil vprašanje na stranski tir in nato so ga oblasti opustile.

Dejstvo, da se Slovenci v glavnem niso izselili, za razliko od Nemcev, ki jih je odšlo okrog 71%.Končni rezultat celotne tragedije z opcijami je bil ta, da so se v izpraznjene domove kanalskih Nemcev in Slovencev naselili romanski priseljenci; Furlani in Italjani. Od takrat dalje je Kanalska dolina večinsko naseljena z italijansko-furlanskim prebivalstvom. Slovenci in Nemci tvorijo le maloštevilno manjšino.

Po vojni je Italija z dekretom dne 4.2. 1948 dala spet možnost optantom, da se vrnejo. Raziskovalec Valussi meni, da se je vrnilo okrog 700 optantov, delno slovenskega porekla. Ostali navajajo mnogo nižje številke. [20]

Zaključek

Slovenija je leta 2000 objavila poročilo mešane slovensko-italijanske zgodovinske komisije. V poročilu, dobimo podatek, da se je iz Julijske krajine izselilo okrog 105.000 Slovencev in Hrvatov med dvema svetovnima vojnama. Citiram omenjeno poročilo, ker je uraden dokument, ki so ga sestavili skupaj slovenski in italijanski zgodovinarji. [21]

---

[20] Pavel Stranj, *Slovensko prebivalstvo Furlanije-Julijske krajine*, str. 73–75.
Primerjaj: Pahor, *Opcije v Kanalski dolini*, str. 321–328.

[21] *Slovensko-italijanski odnosi,* str. 41.

Pred drugo svetovno vojno je bilo samo v Jugoslaviji naštetih po podatkih Lava Čermelja in Milice Kacin Wohinz okrog 70.000 Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine, okoli 30.000 jih je bilo v Južni Ameriki, od tega 20.000 v Argentini, nad 5.000 v evropskih državah. Tudi če bi navedene številke bile nekoliko nižje, bi še vedno bili to neverjetni podatki, saj pričajo, da se je preko 100.000 Slovencev in Hrvatov izselilo v relativno kratkem obdobju iz dežele Julijske krajine, v kateri je ob zaključku prve svetovne vojne ob prihodu kraljeve Italije živelo od 550.000 do 600.000 Slovencev in Hrvatov. Vsi ti podatki dokazujejo vsestranski pritisk, ki ga je izvajal fašistični režim nad slovenskim in slovanskim prebivalstvom v Julijski krajini.[22]

Politično gibanje primorskih Slovencev je bilo v svojem bistvu antifašistično. Toda antifašizem ni slonel toliko na idejni in razredni osnovi, kolikor na narodnostni. Pogojen je bil z odnosom fašističnega režima do narodne manjšine oziroma na enačenju fašizma z italijanskim raznarodovalcem. Ta odpor je bil vsekakor vseljudski, večplasten, pasiven in aktiven, spontan in organiziran, vendar tudi oborožen, kot edini primer v tedanji Evropi. [23]

Literatura

Čermelj, Lavo, *Slovenci in Hrvatje pod Italijo med obema vojnama.* Ljubljana: Slovenska matica, 1965.

Ferenc, Tone; Kacin-Wohinz, Milica; Zorn, Tone, *Slovenci v zamejstvu. Pregled zgodovine 1918–1945.* Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1974.

Kacin-Wohinz, Milica, *Primorski Slovenci pod italijansko zasedbo 1918–1921.* Maribor: Založba Obzorja in Založništvo tržaškega tiska, 1972.

Kacin-Wohinz, Milica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928.* 1. In 2. knjiga. Ljubljana: Založba Lipa in Založništvo tržaškega tiska, 1977.

Kacin-Wohinz, Milica, Ob »abesinski« vojni. *Prispevki za novejšo zgodovino.* Ljubljana, 1997, štev. 2, Ferenčev zbornik, str. 123–138.

Kacin-Wohinz, Milica, Pirjevec, Jože, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-2000.* Ljubljana: Nova Revija, 2000.

Kacin-Wohinz, Milica, Primorska v začetku druge svetovne vojne. Il Litorale sloveno agli inizi della seconda guerra mondiale. Kacin-Wohinz, Milica, Vremec, Vid, Turk, Lida, *Posebno sodišče. Drugi tržaški proces. Tribunale speciale. Il secondo processo di Trieste.* Opčine- Opicina: Knjižnica Pinko Tomažič in tovariši Slovenskega kulturnega društva Tabor, Biblioteca »Pinko Tomažič e compagni« dell' Associazione slovena di cultura Tabor, 2001, str. 11-55.

Pahor, Milan, Opcije v Kanalski dolini 1939–1942. *Zgodovinski časopis,* Ljubjana, 1987, letnik 41, štev. 2, str. 321-328.

Pahor, Milan, Primorski Slovenci pod Italijo 1918-2000. *Temeljne prelomnice preteklih tisočletij.Zbornik referatov.* 30. zborovanje slovenskih zgodovinarjev, Rogla, 28.-30. 9. 2000. Ljubljana, 2001, str. 153–198.

Pahor, Milan, *Slavjanska sloga. Slovenci in Hrvati v Trstu.Od avstroogrske monarhije do italijanske republike.* Trst: Založništvo tržaškega tiska, december 2004.

[22] Pahor, *Primorski Slovenci pod Italijo,* str. 159.
Glej tudi: Ferenc, Kacin-Wohinz, Zorn, *Slovenci v zamejstvu*, str.34.

[23] Primorska v začetku, str. 52.

Ragusin-Righi, Livio, Politica di confine. *Italia,*Trieste, 1929, štev.3, str. 98-99, štev. 4, str. 146–147, štev. 5, str. 197–198, štev. 6, str. 244-245, štev. 7, str. 293-295, štev. 8, str. 339-341, štev. 9, str. 394-396, štev. 12, str.546-548.

Slovensko-italijanski odnosi. Rapporti italo-sloveni. Slovene-Italian relations.1880–1956. Koper-Capodistria, 29. julij-luglio-July, 2000, str. 14–42.

Stranj, Pavel, *Slovensko prebivalstvo Furlanije-Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi.* Trst, 1999.

Andrej Vovko

Primorska emigrantska društva v Ljubljani in Mariboru v letih 1929–1932 v luči časopisa »Istra«

VOVKO, Andrej, dr., znan. svet., izr. prof., SI-1317 Sodražica, Hosta 6, andrej.vovko@ gmail.com.

Medtem ko je bilo o vprašanjih primorskih emigrantov iz Primorske in Istre med obema vojnama in njihovih krovnih organizacijah Orjemu in Zavezi jugoslovanskih emigrantskih društev do sedaj v zgodovinski literaturi že kar precej napisanega, posamezna emigrantska društva še v veliki meri čakajo na svojo podrobnejšo obravnavo. V prispevku je podlagi poročil v časopisu »Istra« predstavljena dejavnost omenjenih društev v Ljubljani, »Soče« matice z njenimi podružnicam na Jesenicah, v Celju in Dolnji Lendavi, »Kluba jugoslovanskih primorskih akademikov«, »Tabora«, »Zore« v Šiški pri Ljubljani ter mariborskih »Jadrana« in »Nanosa«. Na koncu je dodan še kratek pregled poročanja o ostalih slovenskih emigrantskih društev, zlasti kranjske »Zarje«, ki v prispevku ni podrobno predstavljeno.

Ključne besede: primorska emigracija, emigrantska društva, društvo »Soča« Ljubljana, društvo »Tabor« Ljubljana, društvo Jadran Maribor, društvo Nanos Maribor.

O problematiki slovenskih in hrvaških emigrantov, ki so se v času med obema vojnama izselili iz Primorske in Istre, je bilo do sedaj že kar nekaj povedanega in napisanega, tudi na zborovanjih slovenskih zgodovinarjev, med drugim pred okroglimi 20 leti 1. oktobra 1990 na 25. zborovanju v Murski Soboti.[1]

Prvi val begunstva oz. emigracije iz Primorske je povzročila že Soška fronta med I. svetovno vojno. Po končani vojni in italijanski zasedbi Primorske in Istre pa so raznarodovalni ukrepi italijanskih oblasti, ki so se zelo zaostrili po fašističnem prevzemu oblasti, neposredno ali posredno ob ekonomskem propadanju pregnali iz svojih domov nad 100.000 primorskih Slovencev in istrskih Hrvatov.[2] Od njih se je po letu 1918 večina zatekla v novoustanovljeno južnoslovansko državo, ostali pa predvsem v Zahodno Evropo in Južno Ameriko, zlasti v Argentino. Slovenski primorski emigranti so skladno s stopnjevanjem nasilja italijanskih oblasti v Kraljevino SHS oz. Kraljevino Jugoslavijo prihajali v več valovih. Čeprav so prihajali v svojo matično državo, pa njihovo vključevanje v večini primerov nikakor ni bilo lahko. V prvem obdobju so kot v veliki večini

[1] Vovko, *Izseljevanje iz Primorske*, str. 87–92.

[2] Kacin, *Slovensko-italijanski odnosi,* str. 41.

liberalno in jugoslovansko centralistično usmerjeni dobivali zaposlitev v ne preveč priljubljenih državnih poklicih (tako v policiji, carini itd.), kasneje pa so v času gospodarske krize domači prebivalci v njih videli nezaželeno konkurenco v boju za vedno bolj pičel vsakdanji kruh. Beseda »Primorec« ali celo »Lah« je marsikaterem slovenskem okolju matične domovine pomenila pravo psovko.[3]

Primorski emigranti so v novi državi kmalu organizirali svoja društva, ki so jih leta 1928 povezali najprej v zvezo društev Orjem (Organizacija jugoslovanskih emigrantov), nato pa po njeni ukinitvi na pritisk italijanskih oblasti februarja leta 1930 septembra 1931 v Zvezo jugoslovanskih emigrantov iz Julijske Krajine, ki je delovala do leta 1940. Pomenila je nadaljevanje Organizacije jugoslovanskih emigrantov (Orjem). Zunaj zveze so delovale Sedejeve družine, društva idejno in politično katoliško usmerjenih primorskih beguncev. Glasilo Zveze je 1. januarja 1932 postal časopis »Istra«, ki ga je na lastno pobudo in stroške začel v Zagrebu izdajati Ernest Radetić 22. julija 1929. Ko je postal glasilo Zveze, je od 1. januarja 1932 izhajal kot tednik.[4]

Znotraj Zveze in emigrantskih društev sta se zlasti po letu 1934 izoblikovali dve struji – »stara« liberalno centralistično jugoslovansko usmerjena na čelu s predsednikom Zveze dr. Ivanom Marijo Čokom in »mlada« levičarsko usmerjena. Ta delitev, ki jo bomo zasledili v delovanju društev že od začetka 30 let, se je zelo zaostrila v drugi polovici tega desetletja in bistveno vplivala tako na delovanje Zveze, kot tudi posameznih društev. Delovanje Orjema in zlasti Zveze, je že v precejšnji meri raziskano, zato se vanj na tem mestu ne spuščamo [5].

V znatni meri pa ob nekaterih zgodovinskih objavah ostajajo še neraziskana slovenska primorska emigrantska društva. Kot nam je znano danes, so bili arhivi tako Zveze kot tudi omenjenih društev ob njihovi ukinitvi oziroma ob začetku II. svetovne vojne v veliki meri uničeni,[6] zato ostajajo eden ključnih virov za proučevanje omenjenih društev poročila o njihovem delovanju, ki jih je objavljal časopis Istra.

Po začetnem precej skopem poročanju o primorskih in istrskih emigrantskih društvih poročila o njih zlasti od leta 1932 dalje vesti o njih znatno pomnožijo. Ker bi večji časovni okvir daleč presegel zastavljeni obseg, predviden za referate, se bomo pri tem prikazu omejili na predstavitev dejavnosti primorskih emigrantskih društev v Ljubljani in Mariboru, pri čemer zajemamo tudi podružnice ljubljanskega društva »Soča« na Jesenicah, v Celju in v Dolnji Lendavi v letih 1929–1932 in na podlagi vesti o njih v časopisu »Istra«. Zaradi tega dejstva zavestno puščamo ob strani dejavnost emigrantskih društev, ki so delovala na Hrvaškem, v Srbiji in Makedoniji, zlasti zagrebške »Istre«. V njih so

[3] Peruško, *Slovensko primorje in Istra*, str. 160.

[4] Vovko, *Izseljevanje iz Primorske*, str. 455.

[5] Vovko, *Organizacije jugoslovanskih emigrantov*, str. 449–473.
Vovko, *Delovanje Zveze jugoslovanskih emigrantov*, str. 67–102.

[6] Čermelj, *Med prvim in drugim*, str. 95–96.

bili poleg hrvaških včlanjeni tudi slovenski primorski emigranti. O navedenih »neslovenskih« društvih, zlasti o društvih »Istra« iz Zagreba, Slavonskega Broda in Novega Sada je v prvih letnikih časopisa »Istre« objavljenih največ poročil, medtem ko so do leta 1932 poročila o slovenskih zelo redka.

Primorska emigrantska društva na Slovenskem

Prvi društvi slovenskih primorskih emigrantov sta bili ustanovljeni že leta 1919 v dveh glavnih središčih omenjenih emigrantov – »Soča« – matica« v Ljubljani s kasnejšimi podružnicami po vsem slovenskem ozemlju in »Pevsko društvo Jadran« v Mariboru. Bili sta pretežno »čitalniško« usmerjeni, prirejali sta kulturne prireditve, zborovanja, predavanja, zabave, izlete, zlasti od začetka 30 let dalje pa sta se ukvarjali tudi z dobrodelno dejavnostjo v podporo ekonomsko šibkih emigrantov. V razcepu med »starimi« in »mladimi« sta bili pretežno na »starih« liberalno-centralističnih pozicijah. Levo usmerjeni »mladi«, ki so zlasti naglašali delovanje na socialnem področju, so se zbirali predvsem v društvih »Tabor« v Ljubljani in »Nanos« v Mariboru, ustanovljenih v začetku 30. let.[7] Nekaj emigrantskih društev je nastalo iz odborov za begunce, ustanovljenih med I. svetovno vojno, nekaj pa iz krajevnih organizacij razpuščene prve krovne organizacije Orjem. Na ustanovni kongres Zveze v Zagrebu so leta 1931 povabili 23 emigrantskih društev, od tega 14 iz Slovenije,[8] v naslednjem letu so jih na kongresu Zveze v Beogradu našteli 28, od tega 18 iz Slovenije. Štirih društev, ki so obstajala leta 1931, ni bilo več na popisu iz leta 1932.[9]

»Soča« matica

Predstavljanje dejavnosti slovenskih emigrantskih primorskih društev začnimo z ljubljanskimi, in to z najstarejšim – »Sočo-matico«. Zanimivo je, da v obravnavanem obdobju v primerjavi z drugimi društvi »Istra« objavlja relativno malo poročil o njenem delovanju. Tako je »Soča« 6. decembra 1931 priredila proslavo ob 25-letnici smrti Simona Gregorčiča, s predavanjem o pesniku, petjem in deklamiranjem njegovih pesmi.[10] Ob koncu tega leta so pripravili silvestrovanje v dvorani Zvezde ob sodelovanju mešanega zbora Ljubljanski zvon, solistke Anite Meze, ter pesnice in pripovednice Manice Komanove »z veliki kranjsko marelo«. Izvedli so enodejanko Domači prijatelj, ter »pantomimični balet«, igral

[7] Božič, *Po primorskih emigrantskih kolovozih*, št. 159, str. 2.
[8] Vovko, *Organizacije jugoslovanskih emigrantov*, str. 456.
[9] Prav tam, str. 465.
[10] Istra 1931.2, 10. 12., št. 23, str. 6.

pa je »jazz band«. Član vodstva Soče prof. Josip Bačić je »pred alegorično sliko leta 1932 pozdravil goste z jedrnatim govorom.«[11]

V soboto 30. januarja 1932 je »vsestransko agilno emigrantsko društvo Soča, v katerem se udejstvujejo tudi naši številni Istrani«, proslavilo 50-letnico smrti narodnega buditelja hrvaške Istre škofa Juraja Dobrile ob udeležbi okteta »Hugolin Sattner« iz Most, z govoroma prof. Josipa Bačića, in podpredsednika »Soče« Iva Sancina ter s priložnostnimi deklamacijami. Sledila je »domača zabava«.[12] V nedeljo 4. septembra 1932 so v »Soči« svečano proslavili deset let predsednikovanja društva dr. Dinka Puca, sicer tudi dolgoletnega ljubljanskega župana. Svečana seja društva je bila v polni dvorani hotela Metropol. Svečana povorka na čelu z godbo se je razvila od Kongresnega trga do Sokolskega doma na Taboru, kjer so ob 16 uri razvili nov društveni prapor, delo akademskega slikarja prof. Saše Šantlja.[13]

Iz mladinskega odseka Soče so 19. septembra 1932 ustanovili njeno mladinsko podružnico. Ustanovitve se je udeležilo 130 članov. Ob tem so opozorili, da je bilo društvo »Soča« prvo, ki je v »ožjem emigrantskem krogu« poudarjalo, da se emigranti ne smejo vtikati v notranje – politične zadeve jugoslovanske države, kar je sprejela tudi Zveza na kongresu v tem letu. Podali so tudi poročilo o dejavnosti bivšega mladinskega odseka in navedli, da so imeli 14 sej in 23 sestankov, med njimi dve komemoraciji. Njihov socialno-gospodarski odsek je izdajal poseben obzornik za »interno rabo«. Turistični odsek je izvedel nekaj »precej težkih tur«, obstajali pa so še politični, pevski, godbeni in dramski odsek.[14]

V torek 8. novembra 1932 je imelo v hotelu Lev »najmočnejše, največje, najstarejše emigrantsko društvo« »Soča« svoj dvanajsti redni občni zbor. Po poročilu tajnika Franca Simčiča je imelo društvo 1.000 članov, s podružnicami vred pa okoli 6.000. V letu dni je organiziralo enajst sestankov s predavanji ter po tri prireditve, med njimi že omenjeno razvitje prapora in piknik ter tri spominske večere. Blagajnik Josip Sfiligoj je poročal, da je letni promet društva znašal 210.000 din,[15] da je 514 prosilcev prejelo 30.400 din pomoči ter da ima društvo kljub temu presežek, ki ga bo prav tako porabilo za socialne potrebe. Društvo je spremenilo svoja pravila tako, da so po novem vanj lahko vstopali tudi »domačini«. Predvideli so tudi možnost podpore samim članom društva in uvedli dosmrtno častno članstvo. Društvo je imelo gospodarsko-socialni, prireditveni in predavateljski odsek, občni zbor pa je za predsednika društva ponovno izvolil dr. Dinka Puca.[16]

[11] Istra 1931.2, 10. 12., št. 23, str. 6.

[12] Istra 1932.7, 6.2., št. 6, str. 2.

[13] Istra 1932.40, 8. 9. št. 37, str. 6.

[14] Istra 1932.43, 29. 9., št. 40, str. 4.

[15] Za primerjavo vrednosti dinarja: moški čevlji izdelek popularne in cenovno ugodne firme Bata so stali 170, gumijasti škornji pa 99 din.

[16] Istra 1932.46, 18. 11. , št. 47, str. 5.

»Soča« podružnica Jesenice

Na sveti večer leta 1931 so v jeseniškem društvu »Soča« v dvorani Tancerjeve restavracije, kjer so se zbirali tamkajšnji primorski rojaki , zbrali »vsi ubogi brezdomci, ki jih je kruta usoda pregnala iz rodne grude, med krepkimi mladeniči tudi starejši možje, ki so nekoč preživljali boljše čase, pa zdaj žive med nami v pomanjkanju in trpljenju, večina brezposelnih sezonskih delavcev, drugi pa se morajo zadovoljiti s vsakim delom in vsako plačo, da borno preživljajo sebe in svoje družine«. Ker naj bi jih večina ne imela svojih domov, jim je jeseniška Soča »z marljivim predsednikom« mag. farmacije Jožetom Žabkarjem priredila božičnico. Organizatorji so priskrbeli, da je prišlo »na mize in k božičnemu drevescu vsaj nekaj takega, kot so imeli nekoč v boljših časih doma«. Žabkar je imel »lep nagovor« in je tudi recitiral nekaj Grudnovih pesmi, pevski zbor društva pa je zapel nekaj pesmi.

Sicer je podružnica obstajala že pol leta in imela lastne prostore, ki so bili opremljeni za zasilno prenočišče brezposelnih emigrantov. Tam so imeli društvene sestanke in redne pevske vaje, društvo pa je »neštetim« revnim in brezposelnim emigrantom pomagalo gmotno in moralno. Organiziralo je nekaj dobro obiskanih predavanj. Ob tem so poudarili, da bi si predavanj zlasti v zimskem času želeli več, kar pa »nam vsled premalega zanimanja večine naših inteligentov ni mogoče«.[17]

Člani društva, ki so bili večinoma delavci, so uredili »lepo in poceni zavetišče« ter sami izdelali opremo in postelje, primanjkovalo pa naj bi jim inteligentnejših ljudi, ki bi pomagali pri kulturnem delovanju društva, zlasti pri predavanjih, ki so jih sicer imeli osem. Predaval je samo predsednik Žabkar ali pa povabljeni od drugod, kar pa je povzročalo stroške. Na Jesenicah naj bi »sicer bili inteligenti in celo vpisani v društvu, pa dalje od obljub niso prišli«.[18]

Jeseniška podružnica »Soča« je imela 29. maja 1932 redni občni zbor, ki so se ga udeležili tudi delegati matične ljubljanske »Soče«. Namesto odsotnega predsednika Žabkarja, ki je bil tudi jeseniški župan, je občni zbor vodil podpredsednik Srečko Šorli. Podružnici, ki so jo ustanovili »pred letom«, so sicer »prerokovali, da se je rodilo mrtvo dete«, vendar pa so svojo nalogo »izpolnjevali ... v vseh smereh vsi za enega eden za vse.« Delovali so na karitativnem področju s podeljevanjem podpor. V društvo se je vpisalo 162 članov, od katerih jih je rednih še 98, drugi pa so se medtem odselili. Društvo je svoje prostore opremilo s petimi posteljami za zasilno prenočevanje. Na božičnico so obdarili 50 najrevnejših, imeli sedem predavanj, ter komemoracijo bazoviških žrtev, spomin na 25-letnico smrti Simona Gregorčiča in na obletnico molitev jugoslovanskega episkopata za rojake v Italiji. Preden so si preskrbeli svoje prostore, so gostovali pri Sokolih in v šoli. Svojemu članstvu so priporočali časopis »Istro« in sodelovali

[17] Istra 1932.2, 1. 1., št. 1, str. 6.

[18] Istra 1932.26, 8. 4., št. 14, str. 4.

pri ustanovitvi Zveze. Prihajajočim emigrantom so pomagali priskrbeti zaposlitev in potrebna dovoljenja. Ustanovili so podporni fond ter podpirali potrebne z obleko, obutvijo in manjšimi posojili za pridobitev raznih dokumentov. Za predsednika so ponovno izvolili Žabkarja.[19]

»Soča« – podružnica Celje

Tudi celjsko društvo »Soča« je pripravilo na prelomu iz leta 1931 v 1932 komemoracijo ob 25-letnici Gregorčičeve smrti pred polno dvorano Narodnega doma.[20] Čisti izkupiček te prireditve, ki je znašal 1.769 din, so kljub dejstvu, da so imeli veliko pomoči potrebnih med emigranti, poklonili celjski mestni občini za domače brezposelne. Celjska »Soča« je imela 8. maja 1932 v Celjskem domu svoj 4. redni občni zbor. Poudarili so, da so podelili mnogo izrednih podpor tudi nečlanom. Pred kratkim so ustanovili tudi svojo mladinsko sekcijo, ki pa je že organizirala tri predavanja.[21]

»Soča« – podružnica Dolnja Lendava

Eno od izrazitih področij, kjer so se naseljevali primorski emigranti, je bilo Prekmurje. Tam so nastale primorske agrarne naselbine »novi vasici« Pince, Benica in »stara vas« Petišovci. »Tu se je Primorec udomačil, tu je na novo zakoreninil svoje življenje v zemlji.« V Petišovcih so 3. julija 1932 slovesno ustanovili podružnico »Soče«. Po dopoldanski maši dolnjelendavskega dekana Ivana Jeriča je bilo zborovanje z govori zastopnikov matične ljubljanske »Soče«. Po kosilu ob 15. uri je bil ustanovni občni zbor, na katerem so za predsednika izvolili Josipa Grčo, za podpredsednika pa Ludvika Peternelja, tri mesta v odboru pa so rezervirali za predstavnike vseh treh omenjenih vasi. Sledile so deklamacije šolarjev in nastop pevskega zbora ter zabava, zvečer pa je prireditev obiskal celo francoski konzul iz Zagreba, ki je spregovoril »o veri in prijateljstvu, ki druži našo državo in Francijo.« [22] Za božič leta 1932 je društvo, označeno kot »Soča« iz Dolnje Lendave, na šoli v Petišovcih obdarovalo najrevnejših 60 družin primorskih kolonistov ter priredilo igro ob sodelovanju učitelja Erkerja in pevskega odseka Soče. [23]

---

[19] Istra 1932.26, 8. 4., št. 14, str. 4.

[20] Istra 1932.6, 30. 1., št. 5, str. 5.

[21] Istra 1932.30, 20. 5., št. 20, str. 4.

[22] Istra 1932.36, 29. 7., št. 30–31, str. 6.

[23] Vovko, *Nekateri vidiki življenja*, str. 197.

V tem prispevku ni točna trditev, da iz podatkov v »Istri« ni mogoče ugotoviti točnega datuma ustanovitve podružnice »Soče« v Dolnji Lendavi.

»Klub Jugoslovanskih primorskih akademikov« Ljubljana

Klub je imel v soboto 14. novembra 1931 v svojih prostorih v hotelu Tivoli 2. redni občni zbor. Udeležilo se ga je veliko število primorskih študentov, takrat imenovanih še »akademiki«, Aleksandrove univerze in članov Starešinske družine Kluba, ki je imela istočasno svoj občni zbor. Na njem so ugotovili, da so naloge Kluba vzbujati predvsem živo zavest in smisel za dom, delati zanj ter skrbeti za materialno pomoč potrebnim akademikom beguncem. Poudarili so, da je Klub kljub svojemu kratkemu obstoju navezal stike z raznimi emigrantskimi organizacijami v Jugoslaviji in inozemstvu, z jugoslovanskimi narodnimi organizacijami, akademskimi in drugimi organizacijami. Prirejal je predavanja, debate in sestanke. Pozvali so vse primorske študente, »naj se strnejo v našo organizacijo, da odpadejo napram klubu vsi pomisleki glede njegovega programa« in namena, »ki je izključno akademski«. Klub je v propagandne namene pripravil tri okrožnice v obliki krajših predavanj in jih razmnožene poslal domačim in tujim organizacijam na prvo obletnico bazoviških žrtev, na drugo obletnico smrti Vladimirja Gortana, ustreljenega 17. septembra 1929 in enajsto obletnico »nesrečnega Rapalla«. V poročilu sveta starešinske skupine pod predsedstvom prof. dr. Lava Čermelja je bilo rečeno, da šteje ta skupina 140 članov, da je moralni in gmotni podpornik kluba, in da njeni člani od časa do časa predavajo študentom na njih članskih sestankih. Opravičil je službeno odsotnost člana bana dr. Draga Marušiča in ljubljanskega župana Dinka Puca. Za predsednika Kluba je bil v odsotnosti zaradi bolezni izvoljen Slavoljub Ferjančič.[24] Občni zbor je sprejel sklep, da se ukinejo razne sekcije Kluba – propagandna, ideološka statistična in da bo za ta vprašanja za naprej skrbel ožji odbor.

Članski sestanki so bili vsak teden, klub je napovedal, da bo izdal dve okrožnici: prvo ob smrti škofa dr. Frančiška Sedeja, drugo pa ob 50. letnici smrti škofa Dobrile. Sedeju je bil posvečen tudi članski sestanek 16. decembra 1931 v prostorih Preporoda. Deset članov Kluba se je obvezalo, da bodo imeli predavanja v podeželskih emigrantskih društvih. Klub je ob udeležbi študentskih emigrantskih kolegov iz Istarskega akademskega kluba iz Zagreba 23. januarja 1932 priredil svoj družabni večer. Najprej so načrtovali, da bi priredili Balkanski ples kot nadaljevanje tistega, ki je bil pred okupacijo Primorja v Trstu vsako leto, zaradi razmer pa so misel na to »velikopotezno prireditev« opustili.[25]

Tretjega rednega občnega zbor Kluba se je v začetku aprila 1932 udeležilo 50 članov. Naglasili so, da so člani Kluba predavali v društvih »Tabor«, »Zora«, Zarja« in »Soča« – Jesenice, Za predsednika je bil izvoljen Viktor Hrovatin, za podpredsednika pa Rudolf Benulič.[26]

[24] Istra 1931.1, 1. 12. št. 22, str. 4.
[25] Istra 1932.1, 1. 1., št. 1, str. 6.
[26] Istra 1932.27, 8. 4., št. 14, str. 4.

»Tabor« Ljubljana

V pripravah na ustanovitev ljubljanskega prosvetnega in podpornega društva Tabor, kot že rečeno enega glavnih društev »mladih« v emigrantskem primorskem gibanju, se je 30. januarja 1931 pripravljalni odbor novega društva Brenčič, Černe, Mikoli, Škrap in Špacapan sestal v Narodni kavarni, čez štiri dni pa ponovno v gostilni Pri fajmoštru. Vsega skupaj so imeli pet sej, ki so »trajale pozno v noč«, na njih pa so pripravili so program in osnutek pravil.[27]

Prvi občni zbor društva je bil 23. aprila 1931 v hotelu Tivoli, društvo pa so ustanovili kot »omladinsko«, ki ne pozna razlike med delavcem, študentom in uradnikom. Takrat je imelo že 100 članov. Izvolili so odbor na čelu s predsednikom Ladom Božičem, ter osnovali pet odsekov: dramatskega, pevskega, ženskega, turističnega in mandolinskega. Društvo je imelo tedenske članske sestanke s 26 »dobrimi predavanji« in recitacijami ter organiziralo več odmevnih prireditev, o katerih bo beseda nekoliko kasneje.

»Posebno čast« je dajal društvu njegov pevski zbor, ki je štel 90 članov. Med drugim so nastopili pri kranjskem emigrantskem društvu »Zarja«, pri zadušnici za Gortanom v Šiški in bazoviškimi žrtvami pri Sv. Jožefu v Ljubljani. Turistični odsek je priredil dvanajst izletov. Veliko pozornost je društveni odbor za sprejemanje in nameščanje beguncev namenilo tudi gmotne pomoči potrebnim emigrantom. Med drugim je med najrevnejše razdelil 300 kosov perila in druge obleke, dozorela pa je tudi misel na gradnjo društvenega prenočišča. Kot prvi zasilni ukrep v tej smeri so v Trnovem očistili in preuredili veliko garažo, v kateri je prenočevalo »najbednejših enajst bratov beguncev«.[28]

Od zgoraj omenjenih prireditev je ženski odsek »Tabora« 26. novembra 1931 pripravil večer, posvečen ženam s predavanjem o ženi in njenem pomenu v Julijski krajini in emigraciji in za to priložnost primernimi pesmimi: Mati čaka, Slovenska žena in Tužna Istra. V imenu ljubljanskega Kluba Primork je nastopila Maša Grom.[29]

Društvo Tabor je 13. decembra 1931 pripravilo svečano akademijo v počastitev 25-letnice smrti Simona Gregorčičevega spomina, spored pa naj bi bil »tako bogat izbran in pester, da bi bil lahko v čast vsaki podobni prireditvi«. Moralni uspeh je bil »nad vsa pričakovanja, gmotni pa še precej zadovoljiv«. Pod Gregorčevo sliko je bil prapor Pevskega društva Nabežina, »ki je prispel čez mejo in ga je vzel Tabor v zaščito.« Orkester Sloge je pod vodstvom H. Svetela zaigral žalostinko iz Sattnerjevega oratorija Oljki, Iv. Volk v govoru o Gregorčiču »ni rabil visoko donečih besed, govoril je tem bolj iskreno in stvarno«. Društveni mešani zbor društva Tabor je zapel Nazaj v planinski raj. Zbor, ki so ga je sestavljalo

[27] Istra 1933.1, 12. 1., št 2, str. 6.
[28] Istra 1932.10, 13. 2., št. 7, str. 5.
[29] Istra 1931.3, 10. 12.. št. 23, str. 6.

33 žensk 36 moških, samih mladih, večinoma delavcev in nekaj študentov, je pel »s takšnim ognjem in čustvom ter polno in homogeno, da se lahko merijo s poklicnimi pevci.. največ zaslug gre gotovo pevovodji g. Venturiniju«. O prireditvi je »ljubljanska štampa ... pisala obširno in zelo lepo«.[30]

Z združenimi močmi »mladine« društev »Tabor«, »Zora« in »Kluba jugoslovanskih primorskih akademikov«, ki se jim je pridružil še Odbor za podpiranje in nameščanje beguncev tabor so na Sveti večer leta 1931 organizirali v salonu pri hotelu Levu božičnico »najbednejšim v emigraciji delavcem in brezposelnim«. Zbralo se jih je nad sto, organizacijo pa je vodilo »najagilnejše društvo Tabor«. Po večerji z vinom, cigaretami, bomboni, pecivom, priložnostnimi pozdravi načelnika Sancin za Odbor ter Maše Grom in dr. Guštinova za Klub Primork ter treh božičnih recitacijah so navzoči poslušali Radio Ljubljana, ki je predvajal božične pesmi, ki jih je izvajal zbor mandolin društva »Tabor«. To je bil njegov prvi nastop v javnosti in seveda za tistim časom primerno v živo. Člani zbora so po končanem nastopu prišli med udeležence. Pred božičnico so že popoldne najpotrebnejše emigrante obdarovali z obleko in perilom v prostorih »Tabora«.[31]

Naslednja prireditev, ki sta jo skupaj organizirali društvi »Tabor« in »Zora«, je bila na februarja 1932 na pustni torek na običajem kraju – v hotelu Tivoli. »Kljub silnemu metežu« so se je udeležili mnogi rojaki, ki so spremljali dve dramatizirani pevski točki moškega zbora »Tabora« pod vodstvom zborovodje in skladatelja Frana Venturinija in plesali ob pijači in jedači ob zvokih »Taborovega« jazz ansambla Kot že nekajkrat je bil uspeh »v moralnem smislu sijajen v materialnem pa slabši.«[32]

»Tabor« je 5. marca 1932 organiziral večer za brezposelne, na katerem so jih 120 skromno pogostili s pecivom, kruhom in čajem, pripravili pa so jim tudi koncert društvenega zbora mandolinistov, recitacije Gregorčičevih pesmi in referat o delu mladine na Primorskem.[33] .

Na obletnico poziva jugoslovanskih škofov vsej jugoslovanski javnosti k molitvam za versko svobodo Slovencev in Hrvatov v Italiji, je na Jožefovo 19. marca 1932 na pobudo emigrantskih organizacij v Ljubljani pri Sv. Jakobu maševal prof. dr. Lambert Ehrlich. Moški zbor društva »Tabor« je pel Venturinijevo mašo bazoviškim žrtvam. Posebno dobra naj bi bila udeležba mladih. drugače pa bolj slaba, česar naj bi bila kriva pomanjkljiva propaganda, ki ji zlasti študentje niso namenili dovolj pozornosti. [34]

V nedeljo 3. julija 1932 je »mladina« iz »Tabora« in »Zore« spet stopila skupaj in organizirala prireditev na vrtu hotela Tivoli. Celoten spremljajoči

[30] Istra 1931.5, 20. 12., št. 24, str. 11.
[31] Istra 1932.3, 8. 1., št. 2, str. 4.
[32] Istra 1932.13, 20. 2., št. 8, str. 6.
[33] Istra 1932.20, 11. 3., št. 11, str. 6–7.
[34] Istra 1932.24, 25. 3., št. 13, str. 17.

program so izvajali člani »Tabora«. Društveni mešani pevski zbor je tokrat vodil učitelj in pevovodja Vinko Rupnik «z veščo roko«, dramski odsek društva pa je pripravil recitacije ter šaljivo točko. Sledila je »prosta zabava«, z veselo pošto srečolovom in plesom, ob igranju godbe železničarskega društva »Sloga«.[35] Čisti dobiček s te prireditve so namenili izključno za podporo brezposelnih in gradnjo zavetišča zanje.[36]

Omenjeni društvi, zlasti pa društvo »Tabor«, sta si zelo prizadevali za gradnjo tega prvega emigrantskega zavetišča v Ljubljani. Že v jeseni 1931 sta na ljubljanski mestni magistrat naslovili prošnjo za parcelo. Prošnja je bila decembra tega leta sicer rešena, a prepozno za začetek gradnje, pa tudi ponujena parcela je bila predaleč iz mesta in »na neprikladnem terenu«. Zato je društvo vzelo v najem garažo, ki jo je dobrotnik primorski rojak Tomažič s prostovoljnim delom preuredil v zasilno zavetišče. Zazidali so eno steno, naredili novo okno in pod, kupili enajst železnih postelj ter dobili v dar odeje in posteljnino. Zavetišče so »brez šampanjca« odprli 1. decembra 1931. Iz članov obeh društev so sestavili posebni odbor, ki je opravljal nadzorniško službo in življenje v zavetišču uredili po vojaško. Določili so, kdo ima pravico do prenočevanja, nastavili stalnega hišnika, kurivo za ogrevanje pa je daroval že omenjeni stavbenik Tomažič.[37]

V letu 1932 so z zbranimi sredstvi kupili parcelo na Viču in v novembru začeli z gradnjo stavbe, ki je bila najprej le pritlična, a z možnostjo kasnejše nadgraditve. V domu naj bi bilo prostora za 30 oseb, del gradbenega materiala so poklonila stavbna podjetja, gradili pa člani »Tabora« brezplačno. Za 19. november so predvideli posebno akademijo v hotelu Union, s katero naj bi zbirali potrebna sredstva, računali pa so tudi na prostovoljne prispevke.[38]

Redni občni zbor »Tabora« v letu 1932 je bil 24. aprila v dvorani Okrožnega urada. V društvu je bilo včlanjenih 557 oseb, imelo je prosvetni, dramski, godbeni oz. mandolinistični, turistični, pevski in narodno-obrambni odsek. V letu dni so imeli 43 rednih sestankov, na teh pa 31 predavanj. Poleg že omenjene gradnje zavetišča se je socialno delovanje v društvu kazalo v zbiranju oblek ter v akciji 80 zbiralnih pol, namenjenih učiteljstvu, od katerih se je »z uspehom« nazaj vrnilo le 23, ob njih pa še štiri negativne. Povprečna udeležba na sestankih je bila 115 oseb. Obleke so razdelili petim družinam in 82 posameznikom. Predsednik je spet poslal »z vzklikom« Lado Božič, podpredsednik pa Sašo Štrekelj.[39]

Malo pred božičem 1932 je imelo društvo v svojih prostorih v hotelu Tivoli izredni občni zbor, ki se ga je udeležilo 180 članov in članic. Sklical ga je podpredsednik Štrekelj zaradi odstopa predsednika Lada Božiča. Poleg

[35] Istra 1932.24, 25. 3., št. 13, str. 17.
[36] Istra 1932.24, 25. 3., št. 13, str. 17.
[37] Istra 1932.12, 20. 2., št. 8, str. 6.
[38] Istra 1932.44, 28.11. , št. 44, str. 4.
[39] Istra 1932.28, 5. 5.,št. 18, str. 4.
Istra 1932.29, 12. 5.,št. 19, str. 4.

tega so obravnavali še vrsto poročil o delu. Število članstva se je od rednega občnega zbora povečalo od 523 na 553. V zadnjih osmih mesecih so imeli 30 sestankov in 20 predavanj, politično socialnega ali komemorativnega značaja, predavatelji pa so bili v glavnem člani društva. Udeležilo se jih je od 100 do 150 obiskovalcev. Prireditve so imeli v hotelih Tivoli in Union, prenočišče je izkazalo presežek 615 din. Društvo je imelo šest odsekov. Namen socialnega odseka je bil izobraževanje delavskega članstva o raznih socialnih vprašanjih in vzgoja v duhu »delavske solidarnosti in vzajemnega tovarištva«. Pevski zbor je imel 31 pevcev in 24 pevk ter pripravil štiri prireditve, in imel 39 pevskih vaj. Za društveni orkester mandolin, ki je štel 30 članov, so nakupili 19 inštrumentov za 4.000 din. Dvakrat je javno nastopil, od tega enkrat na akademiji v Unionu. Dramski odsek je štel 40 članov, ženski odsek je skrbel za siromašne člane, obleke, perilo, ter sodeloval z ljubljanskim Rdečim križem. Društvo je priredilo 12 izletov. Sprejeli so tudi spremembo društvenih pravil, po kateri bi njegovo premoženje ob razpustu pripadlo občini Vič. Za predsednika so izvolili Saša Štreklja, za podpredsednika pa Andreja Bensa, sicer tudi upravnika zavetišča.[40]

»Zora« Šiška pri Ljubljani

Društvo »Zora« iz Šiške, ustanovljeno 29. marca 1831, je imelo 20. marca 1932 svoj prvi redni občni zbor. Društvo naj bi živelo »skoraj neopazno med našo emigracijo, vendar je jako važen člen v našem pokretu«. Tej trditvi lahko do določene mere oporekamo, saj smo že zapisali, da je sodelovalo s »Taborom« kar na nekaj prireditvah in pri gradnji zavetišča. Predsednik društva Ivan Leban je naglasil to sodelovanje s Taborom, glede prenočišča pa je povedal, da je v njem od 3. decembra 1931 dalje prenočilo 70 pomoči potrebnih. Ob tem se je naglasil, da se je pokazalo, da je premajhno, »izmed tisočev in tisočev naših bolje situiranih rojakov je bil edini stavbenik g. Tomažič, ki je res šel vsestranski nam na pomoč... z materialom in kurivom«. Za volitve odbora so pripravili dve listi, za predsednika je bil spet izvoljen Leban, za podpredsednika pa Miha Humar.[41]

»Jadran« Maribor

Kot smo že zapisali, je bil poudarek delovanja mariborskega društva »Jadran« od njegove ustanovitve dalje pretežno na »starem čitalniškem« kulturnem in narodno-obrambnem področju, saj je imelo v svojem naslovu pridevnik

[40] Istra 1932.48, božič, št. 51–52, str. 28.
[41] Istra 1932.23, 15. 3., št. 13, str. 16.

»pevsko«. V novih zaostrenih gospodarskih in socialnih razmerah pa se je tudi to društvo začelo ukvarjati s karitativno dejavnostjo. Tako so sredi februarja 1932 v njem iz do tedanje Pomožne akcije ustanovili Odsek za podpiranje brezposelnih, zlasti tistih, ki so prihajali»v zadnjem času v vedno večjem številu preko meje brez sredstev«. Teh brezposelnih emigrantov naj bi bilo na stotine v Mariboru in v bližnji okolici. Ker je moralo mesto Maribor skrbeti v prvi vrsti za lastne brezposelne, so pri »Jadranu« naglasili, naj bi primorskim brezposelnim priskočili na pomoč zlasti tisti rojaki, ki so imeli to srečo, da so si že ustvarili dom. Te so pozvali k podpori v denarju, obleki, tisti, ki so imeli posestva, pa naj bi sprejeli vsak po enega od teh nesrečnih rojakov k sebi, »da ne bodo tavali lačni in raztrgani brez strehe«.[42]

V omenjeni Odbor so se ob koncu leta 1932 vključili še zastopniki društev »Jugoslovanske matice«, »Narodne obrane«, »Koroški klub« in drugo mariborsko emigrantsko društvo – »mladi« »Nanos«. Poudarili so, da je potrebno urediti najnujnejše za prvo pomoč beguncem pred fašizmom in da se ne sme več dogoditi, da se je moral begunec vrniti nazaj v Italijo, ker v Jugoslaviji ni mogel preživeti. Svarili so pred ponovitvijo »nesrečnega primera« Vladimirja Gortana in celotne družine iz Maribora, ki je morala »nazaj v ječo«, to pa naj se ne bi smelo zgoditi, zlasti ne v Mariboru, »kjer je še danes nastavljenih toliko tujcev, ki se smatrajo za gospodarje«. Slednje je zelo jasno letelo na pripadnike nemške manjšine. Pomožna akcija naj bi skušala zaposliti vse tiste brezposelne, ki nimajo ne kruha, ne strehe, jim preskrbeti prenočišča vsaj za prvo silo in pozimi urediti primerno »ogrevalnico«. Zlasti Primorci in Korošci naj bi bili dolžni, da priskočijo na pomoč, sicer pa »Maribor do danes še ni odrekel, ko se je pozvalo na socialno pomoč najrevnejšim in prepričani smo, da tudi v bodočnost ne bo«.[43]

»Nanos« Maribor

Še pred uradno ustanovitvijo »Omladinskega društva Nanos« je v začetku leta 1932 njegov pripravljalni odbor zbral že nad 100 članov. Pripravljalnega sestanka na Pobrežju se je 13. februarja udeležilo 50 bodočih članov. Na njem pa so poudarili, da je bil že skrajni čas, da primorska mladina s podporo starejših organizira močno prosvetno in zlasti podporno akcijo.[44]

Ustanovnega občnega zbora društva v mariborskem Narodnem domu se je v nedeljo 28. februarja 1932 udeležilo nad 400 oseb. Predsednik pripravljalnega odbora Albert Koruza je naglasil, da bo glavna naloga društva socialna pomoč brezposelnim, zbiranje mladine, »da ne zaide na cesto«, in tako postane balast,

[42] Istra 1932.15, 20. 2., št. 8, str. 6.
[43] Istra 1932.45, 4. 11., št. 45–46, str. 6.
[44] Istra 1932.14, 20. 2., št. 8, str. 6.

zagotoviti vsem članom skromno zavetišče in zbirališče, s predavanju poskrbeti za njihovo kulturno izobrazbo, zaposliti jih po družbenih odsekih, politično pa slediti jugoslovanski program. Za predsednika društvenega odbora so izvolili Koruzo, za podpredsednika pa Boža Kosmino.[45]

Tudi društvo »Nanos« je v nizu podobnih proslav emigrantskih društev 15. marca 1932 v Narodnem domu v Mariboru z govorom župnika Jakoba Sokliča proslavilo škofa Dobrilo[46], od 5. pa do 9. septembra pa organiziralo tradicionalni žalni teden za bazoviške žrtve in Gortana. Temu primerno so preuredili svoje prostore, ki so bili odprti ves čas tedna od 9. do 12 in od 18. do 20. ure. Vsak obiskovalec je dobil svilen črn trak s petimi belimi križi (Gortan, Valenčič, Miloš, Bidovec, Marušič).

V ponedeljek 5. septembra je imel odbor Nanosa žalno sejo, 6. septembra je žalno sobo obiskal pevski zbor »Jadrana« in zapel Doberdob in Vigred se povrne, 8. septembra je bila žalna maša v stolnici 9. septembra pa je Jakob Soklič predaval v Narodnem domu.[47] Naj ob tem omenimo, da so pripravila žalne svečanosti v tem času tudi v emigrantska društva »Orjem« v Trbovljah 5. septembra, »Soča« v Novem mestu, 7. in 8. septembra, »Orjem« v Kočevju 7. septembra, »Soča« na Jesenicah 6. septembra in »Tabor« v Kamniku 11. septembra.[48]

V zadnjih dveh mesecih leta 1932 je imel ustrezno zimskemu času v društvu »Nanos« največ dela njegov socialni odsek. V prostorih društva so pripravili »ogrevalnico« za brezposelne. Dnevno so prihajali trije ali štirje. Najbolj potrebni so dobivali kosilo, sporazumno z mestno občino pa so razmišljali, da bi za zasilna bivališča priskrbeli nekaj vagonov, ki bi jih primerno opremili.

Kulturno-znanstveni odsek »Nanosa« je na vseh rednih sestankih društva organiziral predavanja. Strelski (!) odsek je štel več kot 70 članov, društvo je imelo še dramatski odsek s 40 pevci, tamburaški odsek, ženski odsek, ki je začel ustanavljati društveno knjižnico ter propagandni odsek. Ob tem so v društvu »Nanos« z neprikrito grenkobo ugotavljali, da je znano, da je bil Maribor eden največjih centrov primorske emigracije, da naj bi jih bilo v njem do 10.000, »lepo število emigrantov je zavzelo pomembne položaje v družbi, a so pozabili, da so doma iz Primorja«.[49]

---

[45] Istra 1932.18, 11. 3., št. 11, str. 6.
[46] Istra 1932. 22, 18. 3., št. 12, str. 3.
[47] Istra 1932.41, 16. 9., št. 38, str. 5.
[48] Istra 1932.41, 16. 9., št. 38, str. 5.
[49] Istra 1932.47, 2. 12., št. 49, str. 4.

Ostala slovenska emigrantska društva

Preobsežno bi bilo, če bi na tem mestu podobno kot za zgornja za isto obdobje predstavili še poročanje »Istre« o delovanju drugih slovenskih emigrantskih društev. Zaradi tega bomo poročanje zgolj zelo skopo strnili. Emigrantska društva so imela zelo burno zgodovino, zlasti tisto v Kranju. Tam so septembra 1929 že pripravljali ustanovitev podružnice Orjema, po njegovem razpustu pa julija 1930 ustanovili društvo »Zarja«, Zaradi preloma med primorskimi emigranti zelo verjetno po ločnici »stari« – »mladi«, so v letu 1932 ustanovili še »Omladinsko društvo Bazovica«, nato pa konec tega leta ukinili obe in ustanovili novo društvo »Sloga«, ki pa ni močneje zaživelo.[50] »Zarja« je delovala podobno kot zgoraj predstavljena društva. Imela je podobne odseke, pri čemer je bil nadpovprečno razvit športni s štirimi pododseki: nogometnim, lahkoatletskim, hazenim in turističnim. Sodelovala je pri postavitvi spomenika bazoviškim žrtvam na kranjskem pokopališču. Prirejala je komemoracije, (bazoviško, ob obletnici požiga Narodnega doma v Trstu), spominske večere, (Gregorčičevega, Dobrilinega in Strossmayerjevega), božičnice in miklavževanja, vrtne veselice, predavanja in izlete, ter tudi z organiziranjem prireditev zbirala sredstva za brezposelne in druge socialno ogrožene rojake.[51]

»Orjem« v Trbovljah, ki je »v tihem a vztrajnem delu našo primorski družinico v Trbovljah« je prvič javno nastopil novembra 1931 z Gregorčičevim večerom,[52] v letu 1932 pa je organiziral še Dobrilinega ter mašo ob obletnici poziva k molitvam za rojake v Italiji.[53]

Tudi »Orjem« v Kočevju je leta 1931 poleg predavanj organiziral komemoracijo bazoviških žrtev z mašo zadušnico,[54] v letu 1932 pa Gregorčičev spominski večer.[55] S spremembo pravil je na izrednem občnem zboru v začetku leta 1932 svojo dejavnost razširil na ves kočevski okraj.[56]

---

[50] Istra 1931.6, 20. 12, št. 24, str. 12.
Istra 1933.2, 27. 1., št. 4, str. 5.

[51] Istra 1932.8, 13. 2., št. 7, str. 2.
Istra 1932.9, 13. 2., št. 7, str. 5.
Istra 1932.19, 11. 3., št. 11, str. 6.
Istra 1932.19, 11. 3., št. 11, str. 6.
Istra 1932.21, 18. 3. , št. 12, str. 3.
Istra 1932.35, 29.7., št. 30–31, str. 6.
Istra 1932.39, 26. 8., št. 34–35, str.6.

[52] Istra 1931.4, 10. 12., št. 23, str. 6.

[53] Istra 1932.5, 23. 1., št. 4, str. 5.
Istra 1932.16, 20.2., št. 8, str. 7.
Istra 1932.5, 23. 1., št. 4, str. 5.

[54] Istra 1931.7, 20. 12., št. 24, str. 12.

[55] Istra 1932.17, 27.2., št. 9, str. 6.

[56] Istra 1931.7, 20. 12., št. 24, str. 12.

»Orjem« v Laškem je imel aprila 1932 v hotelu Savinja svoj drugi občni zbor.[57]

V Škofji Loki so se v prvi polovici leta 1932 pripravljali na ustanovitev primorskega emigrantskega društva.[58] Ustanovni občni zbor Prosvetnega in podpornega društvo »Edinost« je bil 14. avgusta 1932 v mali dvorani Sokolskega doma. Združili so ga z velikim slavjem, ki se ga je poleg domačinov udeležilo nad 400 članov drugih primorskih emigrantskih društev, največ iz »Tabora«. Prišli so z vlaki, člani kranjske »Zarje« pa kar peš iz Kranja. Predsednik društva je postal Ludvik Batista, podpredsednik pa Ivan Berdon. [59]

V avgustu 1932 so novo emigrantsko Prosvetno in podporno društvo »Tabor« ustanovili tudi v Kamniku v dvorani Narodne čitalnice. Ustanovitve se je udeležilo veliko število članov emigrantskih društev, zlasti ljubljanskega »Tabora« ter takrat še delujoče kranjske »Bazovice« in iz Domžal, ki so prišli v Kamnik z vlakom ali peš. Za predsednika društva so izvolili Josipa Abramiča, za podpredsednika pa Rafaela Hojaka.[60]

Sklep

Delovanje primorskih emigrantskih društev smo v tem prispevku spremljali v za zgodovinsko raziskovanje zelo kratkem časovnem obdobju in zgolj na podlagi enega časopisnega vira ob zavestnem zoženju samo na nekatera od njih. Kljub temu lahko iz zgoraj prikazanega izluščimo nekatere skupne značilnosti njihovega delovanja. Videli smo, da so zelo poudarjali tradicionalno »staro« kulturno prosvetno delovanje, da so imeli veliko vlogo njihovi pevski zbori ter glasbene in dramatske skupine. Imeli so pogoste članske sestanke, mnogokrat povezane s predavanji. Prirejali so razne prireditve družabnega, komemorativnega in spominskega značaja, na katerih so poleg gostujočih nastopali predvsem njihovi člani, pevski zbori in razne kulturne skupine. Videli smo, da so skoraj vsa društva eno za drugim organizirala zelo odmevne komemoracije, nekatera celo žalne tedne za bazoviške žrtve, Vladimirja Gortana, Rapallo, na obletnico poziva jugoslovanskih škofov k molitvi za rojake v Italiji na Jožefovo in ob spominu na nekatere druge dogodke, med njimi na požig Narodnega doma v Trstu.[61] Prav tako so skoraj vsa društva z večjimi ali manjšimi prireditvami proslavila Gregorčiča, Dobrilo, nekatera še kako drugo osebnosti. Po drugi strani pa so v dejavnosti društev pod vplivom gospodarske krize in »mladih« v društvih

[57] Istra 1932.28, 22. 4., št. 16, str. 4.
[58] Istra 1932.28, 22. 4., št. 16, str. 4.
[59] Istra 1932.37, 26.8, št. 34–35, str. 5.
[60] Istra 1932.38, 26.8, št. 34–35, str. 5.
[61] Primerjaj: Pelikan, *Organizacije, komemoracije.*

dajali vedno večjo težo socialnemu, in karitativnemu delovanju. Brezposelnim in revnim v svojih vrstah so pomagali z denarjem, obleko, iskanjem služb, urejanjem potrebnih potrdil ter z organiziranjem in gradnjo manjših ali večjih zavetišč. Zanje so organizirali družabna srečanja, povezana s pogostitvami in obdarovanjem (zlasti božičnice in silvestrovanja) Denar za vso to dejavnost so zbirali z različnimi veselicami in drugimi prireditvami. Pri pripravi in gradnji zavetišč so imela prvo besedo »mladinska« društva, zlasti »Tabor« in »Nanos«. V omenjenem kratkem obdobju so ustanovili tudi nekaj novih društev, zlasti »mladih«. Znotraj nekaterih društev, zlasti kranjske »Zarje«, so že čutili omenjene spore med »mladimi« in »starimi«, in »mladimi«.

Naj mi bo ob zaključku tega zavestno nepopolnega in omejenega pregleda delovanja primorskih emigrantskih društev dovoljeno še izraziti iskreno željo in upanje, naj le-ta spodbudi nadaljnje, poglobljeno raziskovanje vprašanj, povezanih s temi društvi in tako zapolni še eno že predolgo zevajočo vrzel v proučevanju naše novejše zgodovine.

Viri in literatura

Viri

Istra 1931.1, Ljubljana, Občni zbor »Kluba Jugoslovenskih Primorskih Akademikov« v Ljubljani, št. 22 (1. 12.), str. 4.

Istra 1931.2, Društvo Soča slavi Gregorčiča, št. 23 (10. 12.), str. 6.

Istra 1931.3, »Tabor« organizuje žene, št. 23 (10. 12.), str. 6.

Istra 1931.4, Gregorčičev večer v Trbovljah, Trbovlje 5 december 1931, št. 23 (10. 12.), str. 6.

Istra 1931.5, Emigrantska mladina v Ljubljani slavi Gregorčiča, št. 24 (20. 12.), str. 11.

Istra 1931.6, Nekaj iz zgodovine primorskega društva »Zarja« v Kranju, št. 24 (20. 12.), str. 12.

Istra 1931.7, Gibanje v krajevni organizaciji jugoslovanskih emigrantov »Orjem« v Kočevju, št. 24 (20. 12.), str. 12.

Istra 1932.1, Rudolf Benulić, kand phil, Klub jugoslovanskih primorskih akademikov v Ljubljani, Delo in intencije, št. 1 (1.1.), str. 6.

Istra 1932.2, Soča na Jesenicama, Božičnica izgnanih, št. 1 (1.1.), str. 6.

Istra 1932.3, Božičnica emigrantske mladine v Ljubljani, št. 2 (8. 1.), str. 4.

Istra 1932.4, Silvestrovanje ljubljanske »Soče«, št. 2 (8. 1.), str. 5.

Istra 1932.5, Emigranti v Trbovljah slave Dobrilo, št. 4 (23. 1.), str. 5.

Istra 1932.6, Prireditev društva Soče v Celju, št. 5 (30. 1.), str 5.

Istra 1932.7, Ljubljanska Soča slavi Dobrilu, št. 6. (6. 2.), str. 2.

Istra 1932.8, Zarjan, Občni zbor društva Zarja v Kranju, št. 7 (13. 2.), str. 5.

Istra 1932.9, Zarjan, Dobrodelna prireditev Zarje v Kranju v korist brezposelnim, št. 7 (13.2.), str. 5.

Istra 1932.10, Ceka, Delavsko prosvetno in podporno društvo Tabor v Ljubljani, št. 7 (13. 2.), str. 5.

Istra 1932.11, Občni zbor društva Orjem v Kočevju, št. 7 (13. 2.), str. 5.

Istra 1932.12, Prvo emigrantsko zavetišče v Ljubljani, št. 8 (20. 2.), str. 6.

Istra 1932.13, Pustna prireditev »Tabora« in »Zore«, št. 8 (20. 2.), str. 6.

Istra 1932.14, Omladinsko društvo »Nanos« v Mariboru, št. 8 (20. 2.), str. 6.

Istra 1932.15, Pomožna akcija društva »Jadran«, št. 8 (20. 2.), str. 6.

Istra 1932.16, Občni zbor Orjem – Trbovlje, št. 8 (20.2.), str. 7.

Istra 1932.17, »Orjem« v Kočevju slavi Gregorčiča, št. 9 (27. 2.), str. 6.
Istra 1932.18, Iz društva »Nanos« v Mariboru, Ustanovni občni zbor društva »Nanos« v Mariboru, št. 11 (11. 3.), str. 6.
Istra 1932.19, Iz društva »Zarja« v Kranju, št. 11 (11. 3.), str. 6.
Istra 1932.20, Večer emigrantske omladine v Ljubljanu (!), št. 11 (11. 3.), str. 6–7.
Istra 1932.21, Zarjan, Program in načrti Primorskega društva »Zarja » v Kranju, št. 12 (18. 3.), str. 3.
Istra 1932.22, »Nanos« v Mariboru slavi Dobrilu, št. 12 (18. 3.), str. 3.
Istra 1932.23, I. redni občni zbor prosvetnega in izobraževalnega društva »Zora« v Šiški, št. 13 (25. 3.), str. 16.
Istra 1932.24, Maša za brate na Jožefovo v Ljubljani, št. 13 (25. 3.), str. 17.
Istra 1932.25, 19. marec v Trbovljah, št. 13 (25. 3.), str. 16.
Istra 1932.26, Delovanje društva »Soče« Jesenice, št. 14 (8. 4.), str. 4.
Istra 1932.27, Klub jugoslov. primorskih akademikov v Ljubljani, št. 14 (8. 4.), str. 4.
Istra 1932.28, Organizacija jugoslovanskih emigrantov – Laško, II. redni občni zbor, št. 16 (22. 4.), str. 4.
Istra 1932.28, Prvi redni občni zbor Delavskega prosvetnega in podpornega društva »Tabor« v Ljubljani, Istra 1932/4, št. 18 (5. 5.), str. 4.
Istra 1932.29, Prvi redni občni zbor Delavskega prosvetnega in podpornega društva »Tabor« v Ljubljani, št. 19 (12.5.), str. 4.
Istra 1932.30, Občni zbor »Soče« v Celju, št. 20 (20. 5.), str. 4.
Istra 1932.31, Redni občni zbor podružnice »Soče« na Jesenicah, št. 24–25 (17. 6.), str. 6.
Istra 1932.32, Lepa vrtna prireditev primorske mladine, št. 28–29 (15.7.), str. 6–7.
Istra 1932.33, Zahvala društva »Tabora« in »Zore«, št. 28–29 (15. 7.), str. 7.
Istra 1932.34, Ustanovni občni zbor »Edinosti« v Škofji Loki, št. 30–31 (29. 7.), str. 6.
Istra 1932.35, Novi odbor »Zarje« v Kranju, št. 30–31 (29. 7.), str. 6.
Istra 1932.36, Primorski praznik v Prekmurju, Naše naselbine – ustanovitev »Soče« št. 30–31 (29. 7.), str. 6.
Istra 1932.37, Emigrantsko slavje v Škofji Loki, Novo društvo »Edinost«, št. 34–35 (26. 8.), str. 5.
Istra 1932.38, Nova organizacija emigranata »Tabor« v Kamniku, št. 34–35 (26. 8.), str. 5.
Istra 1932.39, Primorska prireditev v Kranju, št. 34–35 (26. 8.), str. 6.
Istra 1932.40, (a.r.) Proslava Soče u Ljubljani, Razviće društvenog barjaka – 10 godišnica predsjednikovanja dra Dinka Puca, št. 37 (8. 9.), str. 6.
Istra 1932.41, Danislavskij, Kako je organiziral »Nanos« v Mariboru žalni teden, št. 38 (16. 9.), str. 5.
Istra 1932.42, Žalne svečanosti, št. 38 (16. 9.), str. 5.
Istra 1932.43, Ustanovni občni zbor mladinske podružnice »Soče« v Ljubljani, št. 40 (29. 9.), str. 4.
Istra 1932.44, Zavetišče društva Tabor v Ljubljani, št. 44 (28. 10.), str. 4.
Istra 1932.45, Pomožna akcija jugoslovanskih emigrantov v Mariboru, št. 45–46 (4. 11.) str. 6.
Istra 1932.46, Dvanajsti redni občni zbor društva Soče-matice v Ljubljani, št. 47 (18. 11.), str. 5.
Istra 1932.47, Delovanje društva »Nanos« v Mariboru, št. 49, (2. 12.), str. 4.
Istra 1932.48, Občni zbor »Tabora« Ljubljana 16. december, št. 51–52 (Božič), str. 28.
Istra 1933.1, Za zgodovini naše emigracije, O ustanovitvi prosvetnega in podpornega društva Tabor v Ljubljani in njegovem delovanju, št. 2 (12. 1.), str. 6.
Istra 1933.2, – r, Organizacija v Kranju, Za zgodovino naše emigracije, št. 4 (27. 1.), str. 5.

Literatura

Božič, Lado, Po primorskih emigrantskih kolovozih, *Primorski dnevnik*, Trst, 1976, št. 159, str. 4.
Čermelj, Lavo, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, Ljubljana, 1972, str. 95–96.
Kacin Wohinz, Milica, Troha, Nevenka (ur.), *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956: poročilo slovensko-italijanske zgodovinsko-kulturne komisije. I raporti italo-sloveni 1880–1956: relazione della commissione storico-culturale italo-slovena. Slovene-Italian relations 1880–1956: report of the Slovene-Italian historical and cultural commission*. Ljubljana, Nova revija. 2001. str. 41
Nećak, Dušan, Vovko, Andrej, Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v emigraciji v Jugoslaviji. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 21. Ljubljana, 1981, str. 113–127.

Pelikan, Egon, Organizacije, komemoracije in druge prireditve slovenskih emigrantov v luči prizadevanj za priključitev Julijske krajine h Kraljevini Jugoslaviji v tridesetih letih, *Acta Histriae*, 18, Koper 2010, (v tisku).

Peruško, Tone, *Slovensko primorje in Istra*, Beograd, 1953, str.160.

Vovko, Andrej, Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, *Zgodovinski časopis*, 32, 4. Ljubljana, 1978, str. 449–473.

Vovko, Andrej, Delovanje »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« v letih 1933–1940, *Zgodovinski časopis*, 33, 1. Ljubljana, 1979, str. 67–101.

Vovko, Andrej, Časopis »Istra« o izseljevanju iz Primorske, *Primorska srečanja*, 115, Nova Gorica, 1991, str. 22–24.

Vovko, Andrej, Izseljevanje iz Primorske med obema vojnama, *Zgodovinski časopis*, 46, 1. Ljubljana, 1992, str. 87–92.

Vovko, Andrej, Nekateri vidiki življenja primorskih priseljencev v Prekmurje med obema vojnama, *Dve domovini /Two homelands*, 24, Ljubljana, 2006, str. 187–203.

Renato Podbersič

Žrtve med italijanskimi priseljenci v Julijski krajini*

PODBERSIČ Renato, mag., višji razisk., Študijski center za narodno spravo, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42, renato.podbersic@guest.arnes.si.

Prispevek pregledno prikaže italijanske priseljence in naseljence na Primorskem pred drugo svetovno vojno. V nadaljevanju je poudarek na njihovih žrtvah med drugo svetovno vojno, ki jih je povzročilo partizansko gibanje. Izpostavljenih je nekaj bolj znanih primerov. Ob zaključku je posebej obravnavana vas Vrtojba pri Gorici in žrtve med tamkajšnjimi priseljenimi Italijani.

Ključne besede: Primorska, Julijska krajina, Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie, italijanski priseljenci, žrtve druge svetovne vojne.

V prispevku se bom osredotočil na žrtve, ki jih je povzročilo partizansko gibanje med drugo svetovno vojno med italijanskimi priseljenci in naseljenci, ki so se med obema svetovnima vojnama iz najrazličnejših razlogov priselili na Primorsko, tedaj v okviru italijanske države. Italijani so to zasedeno in kasneje priključeno ozemlje imenovali Julijska krajina. Na njenem celotnem ozemlju so bile razmere podobne in hkrati zelo različne. Če govorimo o Istri kot nekakšni »tigrovi koži«, kjer so italijanski staroselci živeli pomešani med slovanskim prebivalstvom, so bile razmere na Goriškem drugačne. Tukaj je bila etnična meja jasno določena, potekala je zahodno od sicer narodnostno mešane Gorice in se tudi pod italijansko zasedbo v glavnem ni spreminjala. Podobno velja tudi za Tržaško. Torej so novi priseljenci in naseljenci iz notranjosti Kraljevine Italije prihajali v popolnoma tuji svet, ki je govoril drug jezik in imel svoje navade ter običaje. Do začetka druge svetovne vojne so se že bolj ali manj integrirali v novo okolje. Razlikujem med priseljenci, ki so prišli v Julijsko krajino zaradi službenih (upravni aparat, učitelji, železničarji, fašistični funkcionarji itd.) in privatnih razlogov (boljša možnost zaposlitve, poroka) ter naseljenci oz. kolonisti, ki so jih zlasti po letu 1930 italijanske fašistične oblasti sistematično naseljevale na slovensko narodnostno ozemlje. Med temi priseljenimi in naseljenimi Italijani je bilo po do sedaj znanih in nepopolnih podatkih približno štirideset žrtev druge svetovne vojne, katerih smrt so zakrivili pripadniki partizanskega osvobodilnega gibanja. Upoštevano je celotno ozemlje Primorske oz. Julijske krajine, ki je po

* Prispevek je rezultat izvajanja raziskovalnega programa Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990 (P6-380), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

drugi svetovni vojni pripadla Republiki Sloveniji.[1] Različne italijanske organizacije so že bolj ali manj sistematično raziskale žrtve med vojaško-varnostnim aparatom, zato jih tukaj ne obravnavam posebej.[2]

Primorska med vojnama

Kraljevina Italija je iz prve svetovne vojne izšla kot zmagovalka. Uspela je zaokrožiti in krepko prekoračiti svoje nacionalne meje in pravzaprav zaključiti proces združevanja države pod oblastjo Savojcev, ki se je začel sredi 19. stoletja. Velika večina »neodrešenih« Italijanov, ki so pred vojno živeli v okviru Avstro-Ogrske države, je prišla v okvir matične države. Osvojena oz. »osvobojena« ozemlja Tridentinske in Julijske Benečije (Venezia Tridentina in Venezia Giulia) je Italiji priznaval že Londonski pakt, podpisan 26. aprila 1915, na podlagi katerega je tudi vstopila v prvo svetovno vojno na strani antante.[3] Prihod italijanske vojske v začetku novembra 1918 in vzpostavitev najprej vojaške ter od avgusta 1919 civilne uprave je pognal v emigracijo, predvsem v Kraljevino SHS, številne slovenske družine, predvsem uradnike, učitelje in železničarje, ki pod novo oblastjo niso več videli svoje prihodnosti. Tiste, ki niso bili »pristojni« na zasedenem ozemlju, so izganjali čez mejo, javne uslužbence pa so selili v notranjost Italije. Njihova mesta so začeli zasedati Italijani, tudi iz notranjosti države. Do leta 1922 se je samo v Trst priselilo približno 50.000 Italijanov iz notranjosti predvojne Kraljevine Italije, medtem ko se je iz mesta medtem odselilo okrog 28.000 Neitalijanov. V to število seveda niso zajeti samo Slovenci (in Hrvati), ampak zasledimo med njimi tudi Nemce, Čehe in druge narode nekdanje Habsburške monarhije. Tržaški zgodovinar Piero Purini ocenjuje, da se je od konca prve svetovne vojne do leta 1931 v Julijsko krajino priselilo več kot 130.000 Italijanov.[4]

Pomemben razlog pri naseljevanju italijanskega prebivalstva v Julijski krajini najdemo v italijanskem gledanju na »svoje« Slovane (Slovence in Hrvate) kot na manjvredno raso, ki bi se morala čim prej asimilirati, to je priključiti višji italijanski civilizaciji. Tako je časopis *Il Popolo Di Trieste* leta 1930 ugotavljal, da bi morale italijanske oblasti izvesti takšno etnično bonifikacijo, kot jo je v

[1] *Smrtne žrtve med prebivalstvom*, stanje 12. julija 2010; Troha, *Komu Trst*, str. 67–72. Podatke o žrtvah med drugo svetovno vojno za Goriško pokrajino posebej zbira zgodovinarka Nataša Nemec, ki mi je tudi posredovala koristne informacije in napotke, za kar se ji najlepše zahvaljujem.

[2] Posebno vprašanje, ki terja nadaljnje raziskave, so civilisti, ki so delovali v paravojaških in policijskih strukturah.

[3] *Slovenska novejša zgodovina*, 1. del, str. 510–513; Kacin-Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih slovencev*, str. 7–21; Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 25–29.

[4] Vinci, *Il fascismo*, str. 221–227; Purini, *Migracijska gibanja*, str. 16.

dvajsetih letih opravil turški suveren Kemal Paša Atatürk v Mali Aziji[5] in predlagal priselitev 50.000 *»italijanskih bratov«* iz starih provinc. Pisec članka je v tem videl utrjevanje italijanstva na od drugorodcev okuženem območju.[6]

Po letu 1930 v Julijski krajini ni bilo več slovenskih političnih, kulturnih in gospodarskih ustanov. Italijanska vlada je lahko praktično nemoteno začela uresničevati načrt »etnične bonifikacije«. Ob tem so oblasti zasegale zemljo slovenskih in hrvaških družin ter začele naseljevati italijanske družine iz notranjosti države. Italijansko notranje ministrstvo je junija 1931 izdalo zaupno okrožnico, s katero je želelo obmejne oblasti spodbuditi k razlastitvam slovenske posesti.[7]

Glavno orodje tovrstne italijanske uradne politike je predstavljal novoustanovljeni Zavod za agrarni preporod treh Benečij (*Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie*), ustanovljen sredi avgusta 1930. Podoben zavod z istim namenom so italijanske oblasti ustanovile že leta 1920. Deloval je brez jasno določenih predpisov in s čisto političnimi cilji. V drugi polovici tridesetih let je s posebnim kraljevim odlokom dobil posebne pravice, tudi glede razlastitev posesti. Tako so med leti 1934 – 1938 samo v goriški pokrajini razlastili 178 posestev. Tam so naselili 104 italijanske družine, ki so dobile izjemno ugodno možnost, da jih na obroke odkupijo v dvajsetih do tridesetih letih. Svetovna gospodarska kriza in težave na kmetijskem področju sta prizadela veliko slovenskih kmečkih družin, njihova posestva so propadla in njihovo imetje so oblasti zarubile. Nemalokrat so postali koloni-najemniki na lastni zemlji. Ob tem so oblasti načrtno spodbujale emigracijo »tujerodcev«, zato jih je veliko odšlo v Kraljevino Jugoslavijo ali v Argentino.[8]

Zanimivo primerjavo o gibanju italijanskega prebivalstva v delu Julijske krajine, v Goriški provinci (*Provincia di Gorizia*) nam kažejo popisi prebivalstva.[9] Ob popisu leta 1910 je na tem ozemlju italijanščino kot pogovorni jezik prijavilo 22%, leta 1936 pa 27,6% prebivalstva. Slika naraščanja italijanskega prebivalstva se kaže v veliki večini tukajšnjih občin, najbolj pa je prišla do izraza v mestu Gorica, kjer se je število govorcev italijanščine skorajda podvojilo

[5] Šlo je za izgon grškega prebivalstva, ki je tisočletja živelo v Mali Aziji. Kemal Paša, prvi predsednik Turčije, ki je bila leta 1918 razglašena za republiko, je po koncu prve svetovne vojne preprečil grški vojski, da bi zavzela ozemlja v Mali Aziji in si jih priključila. Grškemu vojaškemu porazu je sledil tudi izgon večine grškega civilnega prebivalstva.

[6] Il Popolo di Trieste, 17. oktober 1930.

[7] Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 62–63.

[8] Kacin-Wohinz, *Prvi antifašizem*, str. 82–85; Kacin-Wohinz, Verginella, *Primorski upor*, str. 46–47. Po podatkih Manjšinskega inštituta v Ljubljani se je med vojnama iz Julijske krajine izselilo več kot 100.000 Slovencev in Hrvatov.

[9] Goriška pokrajina oz. provinca je bila na novo ustanovljena leta 1927 iz večjega dela tistega ozemlja, ki je bilo leta 1923 pridruženo videmski pokrajini. Štela je 210.000 prebivalcev, od tega 66% Slovencev. Leta 1936 je tu živelo 207.750 prebivalcev, od tega 62% Slovencev. Od leta 1921 do začetka druge svetovne vojne se je število italijansko govorečih prebivalcev Julijske krajine povečalo za 130.000, kar pa nikakor ne moremo pripisati samo priseljevanju.

(49,6% leta 1910 proti 71,7% leta 1936). Podatki, ki dokazujejo porast italijanskega prebivalstva predvsem na račun priseljevanja, kažejo njihovo občutno prisotnost (med 15–20 %) zlasti v občinah, kjer jih leta 1910 praktično ni bilo (Ajdovščina, Anhovo, Cerkno, Črni vrh nad Idrijo, Grahovo, Kanal ob Soči, Tolmin, Vipava).[10]

Popise je izvedla državna oblast, torej je potrebno podatke obravnavati v luči tedanje italijanske fašistične politike. Kot nekakšen odgovor je slovenska in hrvaška duhovščina v Julijski krajini leta 1933 izvedla tajno štetje prebivalstva, ki ga je očitno naročila Kraljevina Jugoslavija. Poleg »svojih« so šteli tudi »*italijansko manjšino*«, med te »*prišleke*« so uvrstili trgovce, obrtnike, uradnike in železničarje, očitno pa niso upoštevali vojske, policije in učiteljstva. V Goriški nadškofiji so v sicer slovenskem okolju našteli le 3.950 Italijanov, v Tržaški škofiji pa manj kot 4.500.[11]

Kmalu se je pojavilo tudi vprašanje duhovne oskrbe priseljencev. Goriški apostolski administrator msgr. Giovanni Sirotti (1931–1934) in za njim goriški nadškof Carlo Margotti (1934–1951) sta se srečala z vprašanjem duhovne oskrbe italijanskih vernikov, ki so se priseljevali v slovenska okolja goriške nadškofije. Pričakovali bi, da se bo zadeva reševala znotraj cerkvenih struktur, toda pobudo je prevzela politična oblast. Goriški prefekt Carlo Tiengo je 16. maja 1932 poslal msgr. Sirottiju navodilo, kje naj Cerkev nastavi italijanske duhovne pomočnike. Ob tem je slovenske župnije goriške nadškofije razdelil v tri skupine. V prvo je postavil župnije, kjer naj bi se pretežno govorila italijanščina! V to skupino je uvrstil vse goriške predmestne kraje: Solkan, Šempeter, Štandrež, Podgoro in Pevmo. Navodilo je končal z zahtevo, naj se v župnije iz prvih dveh skupin nujno pošljejo italijanski duhovni pomočniki. Obenem se je vršil pritisk na domače duhovnike, naj uvedejo italijanske pridige, čemur so se slovenski duhovniki okrog Gorice dokaj uspešno upirali. Zato si jih je italijanska civilna oblast prizadevala pokoriti. Ko jim to ni uspelo, so se oblasti obrnile na msgr. Sirottija, ki je hotel v slovenske kraje poslati italijanske pomožne duhovnike, ki bi bili od krajevnih župnikov neodvisni. Septembra 1932 je msgr. Sirotti naslovil prošnjo na škofe v Trevisu, Chioggi, Brescii in Bergamu, naj mu pošljejo duhovnike za slovenske župnije. Nastavitev italijanskih duhovnih pomočnikov po slovenskih župnijah je kmalu privedla do težkega sobivanja z domačimi župniki, predvsem so se mnenja kresala glede vprašanja vzgoje mladine.[12] Tako je prišel v Šempeter pri Gorici leta 1938 duhovni pomočnik Giuseppe Cirotto iz škofije Treviso, ki ga je poslal goriški nadškof Carlo Margotti.[13] Kot je sam Cirotto zapisal v svojem

[10] Mattossi, Krasna, *Il »Censimento riservato«*, str. 36–40.

[11] Pelikan, *Tajno štetje*, str. 12–16.

[12] Klinec, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, str. 100–102.

[13] Cirotto Giuseppe (1891–1970), doma iz kraja Riese pri Trevisu, posvečen leta 1920. V goriški nadškofiji je deloval od leta 1935 kot kaplan v Kobaridu, od leta 1938 kaplan v Šempetru pri Gorici.

življenjepisu, je bila njegova naloga jasno določena, »*fu destinato come cooperatore per gli Italiani nella parrocchia urbana di S. Pietro*«.[14] Ni podatkov, ki bi kazali, da sta si s šempetrskim župnikom Alfonzom Berbučem prišla navzkriž, se je pa duhovnik Cirotto po razpadu Italije umaknil iz Šempetra. Kot razlog je navedel predvsem občutek ogroženosti.[15]

Razmere med drugo svetovno vojno

Kmalu po italijanskem napadu na Jugoslavijo se je partizansko gibanje iz osrednje Slovenije preneslo tudi na Primorsko. Zdelo se je, da je prišel čas za poravnavo računov. Z italijanskim udarom preko rapalske meje se je ponovno odprlo vprašanje državne pripadnosti Primorske in dokončno se je razgalila zgrešena fašistična politika do primorskih Slovencev.

Praktično vsi politični programi slovenskih političnih strank in gibanj so Primorsko videli v okviru Zedinjene Slovenije. V začetnem obdobju so v partizanskem gibanju v okviru Osvobodilne fronte prevladovali narodni vzgibi, ki so prav v italijanskih naseljencih in priseljencih videli glavne sovražnike ter podaljšek osovražene fašistične države. Kmalu so se ti znašli na udaru prvih, sicer maloštevilnih in slabo oboroženih, primorskih partizanov. Nenazadnje so bile vse primorske predvojne politične skupine (tigrovci, komunisti, primorski krščanski socialci in liberalci) izrazito protifašistično usmerjene.

Poleti 1942 je Vipavska četa napadala posamezne skupine italijanskih delavcev, predvsem oglarjev in gozdarjev, v Trnovskem gozdu in ustrahovala italijanske občinske ter fašistične funkcionarje v Vipavski dolini.[16] Partizanske akcije so imele bolj propagandni značaj in so pri italijanskih oblasteh naletele na razdraženost ter dvig bojne pripravljenosti. Med takšne akcije sodi tudi izgon italijanskega učitelja iz Vipolž v Brdih, ki ga je 7. marca 1943 izvedel Briški bataljon.[17] Poleg tega so prav med italijanskimi priseljenci državni policijski in vojaški organi iskali sicer maloštevilne ovaduhe, ki bi spremljali premike partizanskih enot.[18]

Za slovenske komuniste je bilo moteče odklonilno stališče predvojnih primorskih politikov do Italijanov. Komunisti so namreč menili, »*da je boj za našo narodno svobodo mnogo močnejši, če si naš narod v tem boju poišče opore pri tistih naprednih silah med Italijani, ki so odločne nasprotnice narodnega zatiranja*

[14] Bil je določen za kooperatorja za Italijane v mestni župniji Šempeter.

[15] ACAG, fond Sacerdoti, busta 66.

[16] Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*, str. 19; *Prvi primorski partizanski bataljon*, str. 72, 94–95, 147.

[17] Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*, str. 54.

[18] Klanjšček, *Deveti korpus*, str. 20.

nasploh«.[19] Med vojno je KPS vztrajala na politični liniji gradnje mostov med Slovenci in »*vsemi naprednimi Italijani*« na Primorskem.[20]

Že julija 1943 je vosovski obveščevalec Edo Brajnik Štefan poročal v Ljubljano o idejni usmeritvi prebivalstva v Gorici. V izrazito razredno pisanem poročilu šteje mesto za »*središče primorskega slovenstva in slovenskega kulturnega življenja*«, ki šteje eno tretjino Slovencev. Po njegovem mnenju največ težav delavskemu gibanju povzročajo priseljeni Italijani.[21]

Stališče primorske duhovščine, ki si je s svojim narodno-obrambnim delovanjem pod fašizmom med ljudmi pridobila veliko spoštovanje, je razvidno iz zapisa dr. Rudolfa Klinca, uglednega duhovnika iz Velikih Žabelj v Vipavski dolini: »*Mi ne maramo tu Italijanov! Če so domobranci izdajalci, ker sodelujejo z Nemci, smo tudi mi, ker se družimo z Lahi, ki so nas 25 let tlačili!*«[22] Njegove opazke so se nanašale na ustanavljanje italijanskih partizanskih enot in njihovo sodelovanje s slovenskim narodno-osvobodilnim gibanjem, kar je prišlo do izraza zlasti po kapitulaciji Italije.

Podobno razmišljanje je veljalo tudi v protirevolucionarnem taboru. To nam kaže pismo poveljnika domobrancev v Kobaridu, ko odgovarja na sporočilo, ki so ga poslali partizani po italijanskem kurirju in jih spodbuja: »*Izčistiti morate vse Lahe, kar jih imate pri sebi v najkrajšem času. Sram me je tudi, da moram prejemati pismo od tega Laha! Ali nimate druge osebe. Jasno vam mora biti, da bi takoj, ko bi ga pregledali Nemci, vse povedal. Lah je Lah! Moja smer je Velika Jugoslavija, a brez Lahov in Avstricev.*«[23]

Razmere za italijanske priseljence so se še zaostrile po kapitulaciji Italije in nemškem vkorakanju na Primorsko sredi septembra 1943. S tem je prenehala dejanska, ne pa tudi formalna suverenost italijanske države nad tem območjem. Domačini na Krasu so italijanskim vojakom pomagali pri preoblačenju v civilne obleke in pri vračanju na njihove domove. Kar naenkrat so se italijanski priseljenci znašli v sovražnem okolju, bali so se maščevanja, ko niso več mogli računati na neposredno pomoč italijanskih državnih organov, domačini so jih obtoževali tudi sodelovanja z Nemci, ki so prodirali na Goriško. V ta okvir sodi uboj Giuseppeja Toccafondija, postajenačelnika in političnega sekretarja fašistične stranke v Štanjelu.[24] Likvidacija je precej odmevala na Krasu in v Vipavski dolini, njegovo smrt so opravičevali z njegovo namero, »*da je zbežal k Nemcem, da jih pripelje in kaznuje ljudstvo. Vse se je treslo. Pa so ga našli, odpeljali na Kras in ustrelili.*«[25]

---

[19] Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, str. 439–440.

[20] Ferenc, *Primorska pred vseljudsko vstajo*, str. 37; str. Deželak-Barič, *Pokrajinske konference*, 7–8.

[21] ARS, AS 1483, škatla 4, mapa Korespondenca Kidrič Zdenka-Brajnik Edo.

[22] Klinec, *Dnevniški zapisi*, str. 146, 6. junij 1944.

[23] ARS, AS 1734, škatla 3.

[24] Giuseppe Toccafondi (1899–1943), doma iz Firenc. Zagrizen fašist v Štanjelu, ubit 11. septembra 1943.

[25] Klinec, *Dnevniški zapisi*, str. 46, 12. september 1944.

Septembra in oktobra 1943 je bilo na območju Julijske krajine pobitih in vrženih v kraška brezna ali »fojbe« nekaj sto ljudi, ocene segajo od 500 do 700. Po drugih ocenah naj bi jeseni 1943 na Primorskem partizanske formacije postrelile do 350 fašistov, kolaborantov in drugih nasprotnikov.[26] Raziskava, ki jo opravlja Inštitut za novejšo zgodovino, je do sedaj pokazala poimensko 60 žrtev v septembru in 34 žrtev v oktobru 1943. Med njimi je bilo 72 civilistov.[27]

Številni Italijani, ki so prišli z namenom, da italijanizirajo tujerodno okolje (poleg vojske in policije tudi učitelji, funkcionarji, naseljenci, uradniki in drugi) so se zato že takrat umaknili s slovenskega podeželja, predvsem v večje kraje.[28] *»Ob zlomu Italije se je to učiteljstvo razbežalo in uničilo ves šol. arhiv.«*[29] Preostali so tvegali življenje. Značilen primer je Felice Epicuri, pismonoša v Solkanu in zagrizen fašist že od oktobra 1922.[30] V kaotičnih razmerah ob kapitulaciji Italije so ga sredi septembra 1943 ustrelili partizani.[31]

VOS za Primorsko je skrbno spremljala dogajanje, posebej še v večjih krajih. Že mesec po kapitulaciji Italije so *»vsem okrožnim komisijam VOS-a«* naslovili poziv:

»Vse Italijane ki živijo v vašem okrožju in v času, ko je bila tu še italijanska oblast, pri preganjanju slovenskega prebivalstva smatrajte kot nezaželjene tujce. V najkrajšem času morate vse te ljudi izgnati z njihovimi družinami vret v Italijo. V naših krajih naj ostanejo le tisti Italijani, za katere se prav sigurno ve, da so sodelovali z OF ali da so podpirali partizane. Pri izgonu jim pustite po 500 lit na osebo in najnujnejše stvari, ki jih rabijo na poti. Zapleniti jim vso zlatnino in srebrnino, denar ter stvari, ki so naši vojski ali civilnemu prebivalstvu. Vse vrednosti, ki se najdejo pri njih, denar pošljite po sigurni poti do nas. Pošlite nam tudi osebne podatke vseh izgnancev. Podatki naj vsebujejo: ime, priimek, poklic, bivališče, kdaj prišel v naše kraje, kako je prišel, njegov odnos do slovenskega prebivalstva, njegovo sodelovanje z italijanskimi oblastmi, dan njegovega izgona, itd. Iz poročila naj bo na vsak način razvidno zakaj je bila ta oseba izgnana. Italijani, ki so živeli popolnoma nepolitično življenje, ki niso podpirali niti OF, niti italijansko oblast, lahko pustite še naprej na našem ozemlju. Pred vsakim izgonom pa se na vsak način posvetujte s svojimi političnimi oblastmi.

Takoj po prevzemu tega dopisa nam pošljite izčrpno poročilo o stanju v vašem okrožju. Kako je razširjena obveščevalna mreža ali rajonski poverniki VOS-a

---

[26] Novak, *Črniška kronika*, str. 135. To oceno je zapisal zgodovinar dr. Boris Mlakar v študiji k omenjeni tiskani izdaji Črniške kronike.

[27] *Smrtne žrtve med prebivalstvom*, stanje 12. julija 2010; Tominšek-Čehulić, *Struktura žrtev na Primorskem*, str. 30. Zaenkrat je nemogoče ugotoviti, koliko je bilo med njimi priseljenih Italijanov, ki so se že pred vojno integrirali v okolje.

[28] Kacin-Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 99.

[29] Slovenski šolski muzej, Dokumentacijska zbirka, mapa Osnovna šola Šempeter.

[30] Felice Epicuri (1899–1943), doma iz Padove, priselil se je po prvi svetovni vojni.

[31] *Caduti, dispersi*, str. 123; ARS, AS 1829 Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica, fascikel 1037.

postavljeni. Kako vam je uspelo organizirati Varnostne oddelke in kaj ti oddelki delajo...«[32]

Poleti 1944 so v poročilo zapisali tudi oceno, da naj bi se v občino Gorica, ki je poleg mesta štela tudi okoliške kraje, nekdanje samostojne občine, po letu 1918 priselilo približno *»3.500 priseljencev iz stare Italije.«*[33]

Med najbolj odmevnimi umori italijanskih kolonistov oz. naseljencev v Vipavski dolini je zagotovo poboj celotne družine Pascolini iz vasi Ravne nad Črničami v začetku januarja 1944. Šlo je za petčlansko družino Leonarda Pascolini, ki so jo na Ravnah naselili v okviru že omenjene organizacije »Ente per la rinascita agraria«. Integrirali so se v novo, popolnoma slovensko okolje, živeli povezani s črniško župnijo, preživljali pa so se s kmetijstvom. Obtoženi so bili izdajalskih namenov, zato so partizanski aktivisti celotno družino odpeljali na gmajno v smeri proti vasi Vogrsko in jih pobili. Najmlajši žrtev je bila stara dvanajst let.[34]

Po kapitulaciji Italije so se še posebej znašli na udaru tisti krajevni fašisti, ki so vztrajali v »novi« fašistični stranki Salojske republike (*Partito fascista repubblicano*). Na ohranjenem seznamu goriške sekcije (*federazione di Gorizia*) je 36 imen fašistov, večinoma državnih in občinskih uradnikov, ki so jih med septembrom 1943 in aprilom 1944 ubile partizanske enote. Od tega jih je bilo kar 17 rojenih v notranjosti Kraljevine Italije in osem v italijanskem oz. furlanskem delu Julijske krajine.[35]

Poročilo OZNE iz Gorice tik pred koncem vojne (11. april 1945) kaže na nezaupanje partizanskega gibanja na priseljene Italijane, ki jih večinoma enači s fašisti, njihov cilj naj bi bil *»ščuvati italijanski živelj v Gorici proti Slovencem in našemu pokretu še posebej. Za dosego tega cilja se poslužujejo italijanske šovinistične propagande in nam s tem rušijo enotnost bratstva italijansko – slovenskega življa v Gorici.«*[36]

Partizansko nasilje v Julijski krajini ob in po koncu druge svetovne vojne, ki se je kazalo že kot oblika državnega nasilja, je vzelo približno 1600 življenj, večina žrtev je bila z območja Trsta in Gorice. Več kot polovico žrtev so predstavljali Italijani, med njimi veliko priseljencev iz časa fašizma. V prvi vrsti je šlo pri tem za obračun s fašizmom in tistimi, ki so sodelovali z nemško okupacijsko oblastjo in ne za obračun na narodnostni osnovi.[37] Že med vojno je najprej VOS in za njim OZNA sestavljala spiske dejanskih in domnevnih nasprotnikov komunistične revolucije. Med nezanesljivimi in nevarnimi osebami, predvidenimi

[32] ARS, AS 1931, škatla 658, 17. oktober 1943.

[33] ARS, AS 1931, škatla 660.

[34] Novak, *Črniška kronika*, str. 158 – 15. januar 1944; Kragelj, *Revolucija na Primorskem*, str. 19.

[35] ARS, AS 1829 Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica, fascikel 1037.

[36] ARS, AS 1931, škatla 654, mapa 8.

[37] Troha, *Komu Trst*, str. 67–72. Gre za čas po koncu vojaških operacij na tem območju (2. maj) do sredine junija 1945.

za likvidacijo, so se znašli tudi italijanski posamezniki.[38] Na območju Julijske krajine, ki je kasneje pripadlo Jugoslaviji, je bilo moč poimensko ugotoviti 207 žrtev povojnih pobojev, od teh jih je bilo italijanske narodnosti 63.[39]

Primer vasi Vrtojba pri Gorici

Zaradi stanja arhivske dokumentacije je v tem trenutku težko opraviti celovito raziskavo te problematike na Primorskem oz. v slovenskem delu Julijske krajine. Zato sem se odločil za mikroraziskavo na primeru vasi Vrtojba. Vas leži na rodovitni Goriški ravnini, jugovzhodno od Gorice. Po zasnovi je Vrtojba tipična obcestna vas, razpotegnjena v smeri sever-jug in ob glavni prometnici, ki že stoletja povezuje Goriško z Goriškim Krasom. Po zadnjem avstro-ogrskem popisu leta 1910 je v vasi živelo praktično samo slovensko prebivalstvo. Slika se je začela spreminjati po koncu prve svetovne vojne. Začelo se je priseljevanje Italijanov in Furlanov, ki so v tem podeželskem kraju, na vratih Gorice, videli boljše možnosti za življenje. Poleg tega je vas predstavljala tudi simbolno spominsko mesto za državne oblasti, kajti tukaj je kot spomin na krvavo soško fronto stalo kar enajst italijanskih vojaških pokopališč. Zato so uradno ime kraja spremenili v Vertoiba in campisanti. Ob začetku druge svetovne vojne je v vasi živelo 1.820 prebivalcev.[40] Med njimi je bilo približno 70 Italijanov in Furlanov. Podatke o italijanskih družinah na Primorskem, tudi v Vrtojbi je zbirala OZNA. Šlo je za II. sekcijo OZNE za oblast IX. korpusa, pravzaprav za partizansko obveščevalno službo.[41] Novembra 1944, ko se je nezadržno bližal konec vojne in so se partizanske enote že pripravljale na povojni prevzem oblasti, je nastal tudi »*seznam tujcev – Italijanov*« in Furlanov v Vrtojbi. Pravzaprav je šlo za odgovor na poziv, ki ga je OZNA na Primorskem poslala vsem svojim okrožjem.[42] Poleg podatkov o nosilcih gospodinjstev je zabeležena tudi njihova idejna usmerjenost, morebitna pripadnost fašistični stranki, odnos do narodno-osvobodilnega gibanja itd. Večina spremljanih oseb se je tik pred ali ob koncu druge svetovne vojne umaknila iz vasi. Le redki so vztrajali do septembra 1947, to je do končne

[38] Svetina, *Od osvobodilnega*, str. 149–150. Albert Svetina Erno, po rodu Primorec in visok oznovski častnik, je v svojih spominih med drugim zapisal: »*Za nas je bilo najteže tam, kjer je bil italijanski živelj...*« (cit. Svetina, *Od osvobodilnega*, str. 236).

[39] *Smrtne žrtve med prebivalstvom*; Tominšek-Čehulić, *Struktura žrtev na Primorskem*, str. 35. V to območje so vštete tudi pretežno slovenske občine: Števerjan, Sovodnje, Doberdob, Zgonik, Repentabor, Dolina in Devin/Nabrežina, brez Trsta in Gorice.

[40] Indicatore personale e locale dell' Archidiocesi di Gorizia, Gorica 1942, str. 98.

[41] Dornik Šubelj, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*, str. 96–106.

[42] ARS, AS 1931, škatla 654, mapa 1. Partizanski dokumenti navadno ne razlikujejo posebej med Italijani in Furlani. Iz teh dokumentov bi lahko sklepali, da s furlansko etnično opredelitvijo ponavadi mislijo na tiste romanske prebivalce Julijske krajine, ki so na goriškem podeželju pred prvo svetovno vojno živeli pod Avstro-Ogrsko.

razmejitve med Jugoslavijo in Italijo. Ostala je le družina Canzutti in Furlanka Clara, ki se je v vasi omožila.

Na prej omenjenem seznamu OZNE pa ne najdemo dveh furlanskih oz. italijanskih priseljencev iz Vrtojbe, ki sta bila umorjena najverjetneje sredi februarja 1944.

Prvi je bil Valentino Cussini, rojen 7. januarja 1901 v kraju Sedilis v Furlaniji. Februarja 1941 se je poročil z vrtojbensko domačinko Eleonoro Gorkič. Politično se ni udejstvoval. Kot je zapisal tedanji vrtojbenski župnik Franc Kodrič: »*Odpeljan od partizanov 10.2.1944. Od tedaj ni več glasu. Gotovo ubit.*«[43] Po pripovedovanju nekega aretiranca, ki je ušel iz skupine, naj bi ga ubili le dan po aretaciji v Vrtojbensko-Biljenskih gričih pod obtožbo, da je delal za Nemce.[44] »*Pokojni Valentino je imel v Trstu brata gostilničarja. Ta naj bi se preveč družil s fašisti.*«[45]

Druga žrtev iz Vrtojbe je bil Attilio Francesco Zoratti, sin Antonia in Hermenegilde (Elvire Enoletti), rojen 2. septembra 1896 v kraju Beano, občina Codroipo.[46] V prvi svetovni vojni se je kot italijanski vojak boril na soški fronti. Po poklicu je bil zidar, zato je po vojni ostal na Goriškem, saj je videl večjo možnost zaslužka v porušenih krajih, potrebnih temeljite obnove. Pri delu je spoznal Marijo Gorkič, domačinko iz Vrtojbe, ki je kot številne druge mladenke pomagala pri zidarskih delih. Poročila sta se avgusta 1922 v Vrtojbi. »*Odkar sem ga poznal, je on trpel, ker ni znal slovensko. Z muko se je trudil, da z otroki ni spregovoril italijansko. Tudi žena ni znala italijansko. Zelo se je potrudil, da je postal član slovenske družine. Rad je delal, da je pomagal družini. Za partizane je tudi imel svoja leta, zato ni šel k njim. Nekaj časa je delal na železnici, zadnje čase je delal v nekem hotelu. V tistem hotelu so bili tudi Nemci. Zato je postal »izdajalec«.*«[47]

Tudi zanj je župnik Franc Kodrič zapisal: »*Odpeljan 10. 2. 1944. Od tedaj ni sledu.*«[48] Ubili naj bi ga istega dne in prav tam kot Cussinija.

Po vojni se o teh žrtvah v Vrtojbi ni govorilo, ljudski glas je vedel povedati »*da sta že kaj zagrešila zoper našo stvar*«. Njuna žalostna zgodba je dobila pravico javnosti šele po demokratičnih spremembah v Sloveniji, ob tem je potrebno poudariti, da še danes ni poznano njuno mesto pokopa.

[43] Župnijski arhiv v Vrtojbi, matične knjige, mrliška knjiga.
[44] Ustni vir Eleonora Gorkič Cussini iz Vrtobje, 21. julij 1998.
[45] Ustni vir Emil Fornazarič iz Renč, julij 1997.
[46] *Caduti, dispersi*, str. 242
[47] Ustni vir Emil Fornazarič iz Renč, julij 1997.
[48] Župnijski arhiv v Vrtojbi, matične knjige, mrliška knjiga.

Namesto zaključka

Pričujoči prispevek je le poskus orisa žrtev med določeno skupino Italijanov na Primorskem med drugo svetovno vojno. Vsekakor so bile njihove usode, tako med priseljenci kot tudi naseljenci, veliko bolj opazne neposredno po koncu druge svetovne vojne, še posebej v mestih kot sta Gorica in Trst. Čeprav je bilo na temo »fojb«, ki na žalost vedno znova zastruplja slovensko-italijansko odnose, prelitega že veliko črnila, se zdi, da tema še ni izčrpana. Svoj lonček vedno znova pristavlja tudi politika, žal.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 1931
ARS, AS 1829 Zbirka gradiva kraljevih kvestur Trst in Gorica
ARS, AS 1734
AS 1483, škatla 4, mapa Korespondenca Kidrič Zdenka-Brajnik Edo
Edo Brajnik poroča Zdenki Kidrič v Ljubljano
Nadškofijski arhiv v Gorici – Archivio della Curia Arcivescovile, Gorizia (ACAG), fond Sacerdoti
Inštitut za novejšo zgodovino : Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med 2. svetovno vojno in neposredno po njej, 1940–1946, Ljubljana 1997–2010, zbirka podatkov.
Časopis *Il Popolo di Trieste*, 1930
Slovenski šolski muzej, Dokumentacijska zbirka, mapa Osnovna šola Šempeter
Župnijski arhiv v Vrtojbi, matične knjige, mrliška knjiga

Ustni viri

Emil Fornazarič iz Renč
Eleonora Gorkič Cussini iz Vrtojbe

Literatura

Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale. Vol. III, Provincia di Gorizia, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, Videm/Udine 1990.
Deželak Barič Vida, *Pokrajinske konference Komunistične partije Slovenije na Primorskem 1942–1944*, Viri št. 16, Arhivsko društvo Slovenije, Ljubljana 2001.
Dornik Šubelj Ljuba, *Oddelek za zaščito naroda za Slovenijo*, Arhiv RS, Ljubljana 1999.
Ferenc Tone, *Primorska pred vseljudsko vstajo 1943*, Ljubljana 1983.
Indicatore personale e locale dell' Archidiocesi di Gorizia, Gorica 1942.
Kacin-Wohinz Milica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev, 1921–1928*, Koper 1977.
Kacin-Wohinz Milica, *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*, Založba Lipa, Založba Lipa, Koper 1990.
Kacin-Wohinz Milica, Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*, Nova revija, Ljubljana 2000.
Kacin-Wohinz Milica, Marta Verginella, *Primorski upor fašizmu 1920–1941*, Slovenska matica, Ljubljana 2008.
Kardelj Edvard, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, Državna založba Slovenije, Ljubljana 1980.

Klanjšček Zdravko, *Deveti korpus slovenske narodnoosvobodilne vojske 1943–1945*, Društvo piscev zgodovine NOB, Ljubljana 1999.

Klinec Rudolf, *Primorska duhovščina pod fašizmom*, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1979.

Klinec Rudolf, *Dnevniški zapisi : 1943–1945*, uredila Petre Černic in Renato Podbersič, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 2010.

Kragelj Jožko, Revolucija na Primorskem – anatomija nekega zločina, v: *Zaveza*, št. 16, Ljubljana 1995.

Mattossi Andrea, Francesca Krasna, Il »Censimento riservato« del 1939 sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia, v: *Quaderni. Nuova serie* – Centro studi economico politici »Ezio Vanoni«, št. 3/4, Trst 1998.

Novak Alojzij, *Črniška kronika*, uredil Boris Mlakar, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1992.

Pelikan Egon, *Tajno štetje prebivalstva v Julijski krajini leta 1933*, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko/ZRS Koper, Koper 2002.

Prvi primorski partizanski bataljon Simona Gregorčiča, uredil Jože Hočevar, Nova Gorica–Koper 2001.

Purini Piero, Migracijska gibanja v Julijski krajini po prvi svetovni vojni, v: *Vzroki in posledice izseljevanj iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni, Zbornik povzetkov znanstvenega posveta*, Koper 2000.

Slovenska novejša zgodovina, ur. Zdenko Čepič et al., Mladinska knjiga – Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005.

Svetina Albert, *Od osvobodilnega boja do banditizma*, Nova obzorja, Ljubljana 2004.

Tominšek Čehulić Tadeja, *Struktura žrtev na Primorskem med drugo svetovno vojno*, magistrsko delo, Ljubljana 2006.

Troha Nevenka, *Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama*, Založba Modrijan, Ljubljana 1999.

Vinci Anna Maria, Il fascismo al confine orientale, v: *Il Friuli Venezia Giulia*, Prva knjiga, uredili Roberto Finzi, Claudio Magris, Giovanni Miccoli, Založba Einaudi, Torino 2002.

Tomaž Pavlin

»Primorska omladina noče stati ob strani«

(Primorci in šport v Ljubljani 1920–1941)

PAVLIN Tomaž, dr., doc., Fakulteta za šport, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Gortanova 22, Slovenija, tomaz.pavlin@fsp.uni-lj.si.

V prispevku se posvetimo segmentu socialne zgodovine na primeru (e)migracije Primorcev po prvi svetovni vojni in sicer migraciji v Ljubljano in vzpostavljanju primorsko-ljubljanske civilne družbe ter podrobneje ustanovitvi in predstavitvi športnega kluba Primorje. Športno Primorje je fascinanten primer uveljavitve prišlekov v novem kulturnem okolju, hkrati pa primer gradnje identitete in ohranjanja primorstva vzporedno emigrantskim organizacijam. Po športni plati je Primorje pisalo in zapisalo slovensko in jugoslovansko športno zgodovino ter z igranjem tekme v Trstu 1932 zapadlo v emigrantski spor.

Ključne besede: Primorci, emigracija, športni klub Primorje, šport.

Pristop Italije antantnemu taboru in njen vstop v prvo svetovno vojno je odprl avstrijsko-italijansko fronto ob Soči, ki je sprožila val vojnega begunstva iz Goriške v bližnje slovenske in avstrijske pokrajine, po vojni pa je italijanska okupacija Primorske, Istre in ostalih ozemelj ter izvajanje nacionalistične raznarodovalne politike povzročila novi širši val izseljevanja. Prvi povojni val emigrantov se je usmeril v večja slovenska mesta, nekateri so se odpravili proti jugu nove jugoslovanske države. Prvemu valu so se pridružili številni dijaki in študenti, saj je bilo šolanje v slovenskem jeziku na Primorskem pod italijansko upravo vse bolj omejevano in nasilno prekinjeno, v Ljubljani pa je bila leta 1919 ustanovljena slovenska Univerza. Za prvi val emigrantov, ki so se v Sloveniji srečevali z dokaj napetim družbenim položajem, socialnimi nemiri in štrajki, boji za severno mejo in mobilizacijo, so bili pogoji za zaposlitev še relativno ugodni. Novo ustanovljena država je potrebovala kadra in Primorci s svojo nacionalno-jugoslovansko usmeritvijo so bili dobrodošli. Ker je njih število v Ljubljani in tudi drugod v novi jugoslovanski državi naraščalo, je bilo »naravno«, je v spominih poudaril Lavo Čermelj, »da so se Slovenci in Hrvatje, ki so se morali umakniti ali bežati iz Trsta, Istre in Goriškega, združevali v lastnih organizacijah«[1] – za Ljubljano je npr. emigrantski časopis Istra navajal, da je bilo v letu 1931 v mestu 6526 Primorcev. Na tak način so ohranjali tako lokalpatriotizem in misel na povrnitev Primorske, zbirali podatke o stanju na Primorskem kot skušali po-

[1] Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 43.

magati drugim, ki so jim sledili »na grenki poti emigranta«[2]. Med prvimi se je v Ljubljani aprila leta 1919, na pobudo tajnika Goriške sokolske župe Rozmana, ustanovila sokolska organizacija-Primorski sokolski krožek (PSK). Ustanovnega sestanka se je udeležilo nad 90 primorskih sokolov in sokolic, za starosto pa je bil izvoljen Slavko Fornazarič. Krožek je združeval tržaške in goriške sokole. Na sestanku je Rozman prebral del spomenice goriških sokolov na okupiranem ozemlju, ki so mu jo izročili ob odhodu: »Slovesno obljubljamo, da ne bodemo nikdar dopustili, da bi se naša ožja domovina Goriška odtrgala od naše države SHS in da smo pripravljeni braniti jo pred vsakim sovražnikom tudi s silo.«[3] Krožek je sprva organiziral pohode, prirejal zabavne večere, razna predavanja in organiziral telovadbo na Ledini. PSK je ohranil posebno mesto med sokolskimi organizacijami vse do svojega razpusta leta 1922 in je imel zvezo s sokoli v begunskih taboriščih izven Ljubljane. Po razpustu so se člani vključili v obstoječa domača sokolska društva.[4] V letu 1920 so bili v Ljubljani ustanovljeni kulturniška Soča, primorske žene so se združile v socialni ali karitativni Klub Primork, srednješolci in akademiki so se organizirali v svojih »udruženjih«, del mladine, skupno s starejšimi, pa se je zatekel na področje športa v Sportni klub Primorje. Primorci so se organizirali tudi po drugih mestih in kot navaja v spominih Lavo Čermelj, je bilo okrog leta 1937 v večjih slovenskih krajih in nekaj tudi izven slovenskega ozemlja skupaj 46 društev(v Ljubljani npr. 5 društev).[5] Vendar v tej številki ni športnega Primorja, ki je po rapalski pogodbi preraslo emigrantski okvir in postalo splošni športni klub, katerega vodstvo pa so trdno držali v rokah Primorci. Pa ne le vodstvo, težnja Primorja je bila zbrati vse najboljše primorske športnike in greh je bil, da primorski športni talent ni končal v vrstah Primorja, kot je to bil v tridesetih letih primer nogometaša Sandija Laha, ki je prestopil v rivala Ilirijo, poosebljenje avtohtonega ljubljanstva.

Športno Primorje je kmalu pridobilo pomembno mesto v slovenskem športu in imelo temu primerno mesto med ljubljanskimi Primorci. Lado Božič je v spominih poudaril, da je bil po emigraciji v Jugoslavijo leta 1927 najprej tajnik nogometne sekcije Primorja, to pa zato, da bi spoznal čimveč primorskih emigrantov, saj so bile tekme Primorja zbirališče vseh, ki so vsaj malo »dišali po primorsko«. Na tekmah in drugih športnih prireditvah Primorja so se zbirali ljubljanski Primorci, člani in nečlani društva, simpatizerji in navijači. Božič je svoje športno uradovanje izkoristil za navezavo emigrantskih poznanstev in organiziranje nove emigrantske organizacije ORJEM, odprte tako vsem prihajajočim z

[2] Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 43. Poleg društev emigrantov pa so že v letu 1919 za pomoč in nasvet beguncem delovali Pisarna za zasedeno ozemlje, Posvetovalni urad za begunce SHS in Begunski sosvet v Ljubljani.

[3] Slovenski narod (dalje SN), 22. 4. 1919.

[4] Pavlin, *Športne in telesnovzgojne organizacije v Ljubljani*, str. 76.

[5] Čermelj, *Med prvim in drugim tržaškim procesom*, str. 43.

zasedenih slovenskih ozemelj kot državljanom Kraljevine Jugoslavije.[6] Z vidika zbiranja, druženja in privabljanja 'vsega primorskega' ni presenetljivo dejstvo, da so nad klubom bdeli in vodili evidenco na predvojnem italijanskem konzulatu v Ljubljani,[7] v klubskih vrstah pa so sredi tridesetih let odkrili italijanskega konfidenta ali zaupnika Vanjo Drufovko, podpornika nogometne sekcije, ki je bil po aretaciji zamenjan za jugoslovanskega agenta v Italiji. Klubsko vodstvo ga je »radi nečastnih zadev« izključilo iz članstva,[8] ob okupaciji 1941 pa se je vrnil v Ljubljano kot Graziolijev tajnik Giovanni Ruffini.

Korenine SK Primorje

Če je bila ustanovitev kluba v Ljubljani posledica povojnih političnih dogodkov pa je treba poudariti, da so športno ljubiteljstvo Primorci prinesli s seboj. Športne korenine Primorja nas popeljejo v predvojni čas, v športno delovanje Slovencev na Goriškem in Tržaškem. Poleg starejših telovadnih društev, sokolskih in za njimi orlovskih, so koncem 19.st. na Primorskem ustanavljali kolesarske klube in med njimi moramo poudariti kolesarski klub Balkan v Trstu in goriško kolesarsko društvo Gorica. Pomemben član Gorice je bil podjetnik Fran Batjel, med člani pa je bil npr. tudi letalski konstruktor Edvard Rusjan.[9] Obe društvi sta pred prvo svetovno vojno organizirali kolesarska tekmovanja, cestna in dirkališčna, pomembna pa je bila vsakoletna kolesarska cestna dirka za naslov jugoslovanskega prvaka na progi med Trstom in Ljubljano, ki so se je udeleževali le južnoslovanski kolesarji iz Avstro-Ogrske. V teh dirkah je bil tik pred vojno uspešen tržačan Albin Šiškovič.

V desetletju pred prvo svetovno vojno se je pojavil nogomet. V Gorici je bil v šolskem letu 1907/08 ustanovljen slovenski dijaški nogometni klub Jugoslavija, katerega člani so bili po poimenovanju kluba sodeč prežeti s preporodovstvom, verjetno pa kdo tudi član. Podoben klub je bil v Trstu Societa sportiva Studentesca, kjer so kljub italijanskemu imenu igrali slovenski dijaki. Jugoslavijo je vodil Albin Gorjup, Sportivo pa Ernest Rajgelj.[10] Kluba sta igrala medsebojne tekme in tekme z ljubljanskim Hermesom, podobnim dijaškim klubom v Ljubljani, in lokalnimi italijanskimi nasprotniki. Nekako od leta 1911 ali 1912 je dijaška Jugoslavija prestopila svoje okvire in postala športni klub, ki je združeval dijake in ostale mlade privržence nogometa, metem ko npr. Rajglja najdemo v letih pred prvo vojno v vrstah tržaške Edere. Nekateri goriški in tržaški igralci so gosto-

[6] Božič, *Po primorskih emigrantskih kolovozih.*

[7] V arhivu zunanjega ministrstva Italije pri dr. Milici Kacin-Wohinc, ki se ji zahvaljujem za vpogled, se omenja Primorje kot emigranstko društvo Litorale.

[8] FŠ, *ASK Primorje, Zapisnik sej 1934–1936.*

[9] Rupel, *Telesna kultura med Slovenci v Italiji*, str. 18–20.

[10] Rupel, *Telesna kultura med Slovenci v Italiji*, str. 21; Sport, I/4, 1920.

vali v ljubljanski Iliriji na tekmah proti težjim tekmecem kot npr. zagrebškemu HAŠK-u. Jugoslavija je konec maja 1914 prenehala delovati.[11]

ASK Primorje

Ustanovni sestanek ali občni zbor športnega kluba Primorcev v Ljubljani je bil 9.5.1920 v kavarni Zvezda.[12] Na ustanovnem občnem zboru so poudarili, da se Sportni klub Primorje ustanavlja v »svrho gojitve sportne misli med primorsko omladino v Ljubljani. Klub naj bi tvoril nekako semenišče sportskih propagatorjev, da razvijajo sportske organizacije po končanih naukih v neodrešeni primorski zemlji. Poleg teh idealnih smotrov so priganjale na delo še druge ambicije, kakor pokazati Ljubljani, da tudi primorska omladina nekaj premore in da noče stati ob strani pri porajajočem se kulturnem življenju v novi svobodni državi.«[13] Za prvega predsednika je bil izvoljen znani goriški kolesar, kolesarski društvenik in podjetnik Fran Batjel. Klubske barve so bile črno-bele, črna proga na belem polju, v znak žalovanja za zasedenim ozemljem, klubski grb pa je tvorila tržaška rdeča helebarda na belo-modrem ali pa tudi belo-črnem polju.[14] Prvi pravilnik je poudarjal primorskost kluba in emigrantsko članstvo rojeno »v po Italijanih zasedenem ozemlju (Primorska, Notranjska, Hrvatsko Primorje)«. Člen o morebitnem razpustu ali razdružitvi kluba je določal, da »pripade klubovo imetje v upravo PSK do ustanovitve kluba z enakimi nameni, katerega člani morajo biti iz zasedenega ozemlja (Primorska, Notranjska, Hrvatsko Primorje). Ako se tekom treh let tak klub ne ustanovi, pripade imetje PSK-u v Ljubljani, ako ta ne obstaja več, skladu, kateremu je tudi krožkovo imetje pripadalo.« Na občnem zboru januarja 1921, torej po rapalski pogodbi, je bil spremenjen člen o članstvu z »zasedenega ozemlja«.[15] Z novo formulacijo je bilo članstvo odprto.

Primorski športniki so se do ustanovitve Primorja najprej včlanjevali v obstoječa ljubljanska društva, predvsem Ilirijo in Slovan. Z ustanovitvijo Primorja so prestopili k njemu in sprožili 'športno migracijo' oziroma prestope v novi klub. V Primorje so že v letu 1920 prestopili boljši primorski nogometaši, ki so igrali pri Iliriji (Ernest Rajgelj, Milan Lenassi, Karol Bano, Mario Černovic) in Slovanu (Peter Birsa, Stanko Mozetič). Podobno so prestopili še plavalci, ki so plavali pri Ljubljanskem sportnem klubu in nekaj kolesarjev iz Moto-kolesarskega kluba Ilirija, kot npr. predvojni as Albin Šiškovič. To je pomenilo resnega športnega

[11] SN, maj 1923; ZAL, *LJU 282*, fascikel 1: vodstvo Ilirije se je na seji 3. 6. 1914 seznanilo s pismom Gorjupa, da je Jugoslavija prenehala obstajati.

[12] 18.4.1920 je SN objavil oglas, ki je vabil vse Primorce, ljubitelje športa, k udeležbi občnega zbora SK Primorja, v nedeljo 9. maja 1920, v kavarni Zvezda (isto Slovenec, Jugoslavija).

[13] SN, 7. 5. 1923.

[14] SN, 17. 5. 1920.

[15] AS, *društveni pravilnik 8040*. (dalje d.p.)

konkurenta obstoječim ljubljanskim klubom in zato ne preseneča, da je npr. LSK odpovedal gostoljubje Primorjevim plavalcem na svojem kopališču ob Ljubljanici nasproti »Špice«, prav tako pa je Primorje kmalu trčilo na pozicijo Ilirije, ki se je štela in imela za »matico slovenskega športa«.

V celokupnem delovanju kluba je delovalo več sekcij: atletska, nogometna, plavalna, kolesarska, ženska ali hazena[16] sekcija, ki so delovale daljše časovno obdobje, medtem ko razna poročila omenjajo še smučarsko, boksarsko, sabljaško in namiznoteniško sekcijo, a brez trajnejšega delovanja in športnih sledov. Po ohranjenih podatkih je bilo konec leta 1921 v klubu 242 članov (1 častni, 11 ustanovnih, 92 podpornih, 138 rednih ali športno aktivnih)[17], 1922 pa že 742 (1 častni, 512 podpornih, 234 rednih)[18]. V letu 1923 je bilo 982 članov (3 častni, 20 ustanovnih, 720 podpornih, 201 moških in 58 ženskih rednih članov).[19] V letu 1927 je članstvo precej upadlo, klub je beležil 534 članov[20], v letu 1930 pa je bilo aktivnih 91 plavalcev, 250 atletov, za nogometaše in kolesarje ni podatka.[21] Leta 1931 je bilo 315 aktivnih in 482 podpornih članov.[22] Podatke o članstvu na občnem zboru leta 1934 sta navedli nogometna (92 članov) in atletska sekcija (200 članov), medtem ko sta načelnika smučarske in kolesarske sekcije le orisala delovanje.[23] V klubu ni več delovala plavalna sekcija in nekateri plavalci so prestopili znotraj kluba k atletom ali k plavalnim sekcijam drugih klubov, npr. v Ilirijo ali trnovski Jadran, ki je koristil plavališče na mestnem kopališču Kolezija, Ilirija pa je leta 1929 odprla mondeno kopališče s 50-m olimpijskim bazenom ob Celovški cesti ter prevzela Primorju iz rok dotedanji primat v slovenskem plavanju. V letu 1936, potem ko se je odcepila nogometna sekcija in se preimenovala v SK Ljubljano, je Primorje štelo okrog 240 verificiranih in 18 neverificiranih članov,[24] ni pa znano število ob razpustu kluba oz. začetku aprilske vojne.

Iz redkih ohranjenih seznamov atletov Primorja je razviden socialni stan in rojstni kraj. V letu1923 je bilo izmed 48 atletov 33 študentov, drugi s poklicem. Vsi so imeli stalno ali začasno prebivališče v Ljubljani, le Danilo Sancin je stanoval še v Zagrebu in prihajal v Ljubljano, dokler ni bil istega leta službeno premeščen v Ljubljano. Rojstni kraj večine atletov je bil v Julijski Benečiji in sicer Gorica (7 atletov), Trst (8), Boljune (1), Materija (1), Nabrežina (1), Medana

[16] Hazena-oblika malega rokometa, ki so ga med obema vojnama igrale le ženske. Moški so igrali t.i. veliki rokomet na nogometnem igrišču, tega pa je po II. vojni spodrinil in nadomestil mali rokomet.

[17] Sport, 15. 3. 1922.

[18] J, 14.1.1922; Sport, 15. 3. 1922.

[19] J, 13. 1. 1924.

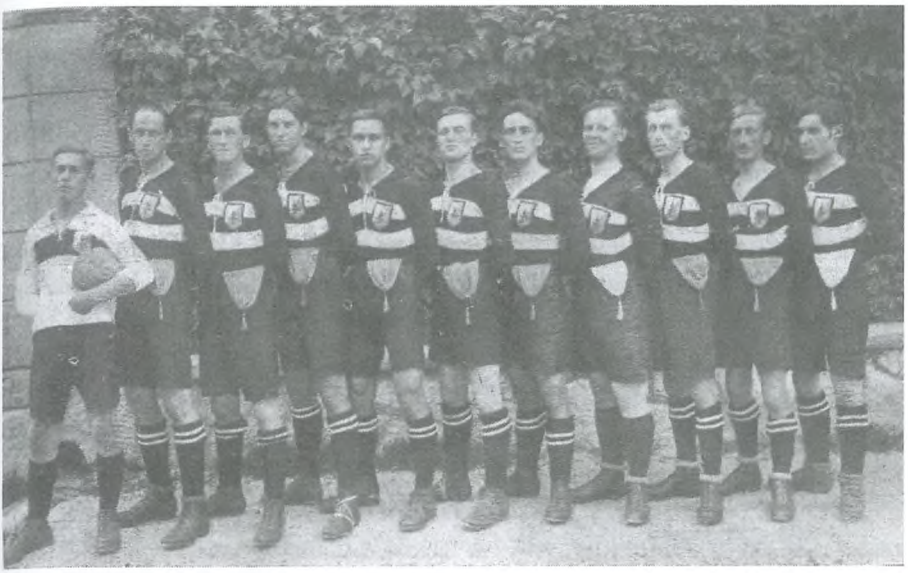
[20] J, 1. 1. 1928.

[21] J, 8. 7. 1930.

[22] J, 14. 1. 1932.

[23] J, 21. 12. 1934.

[24] J, 13. 5. 1936; SN, 16. 5. 1936.

Slika 1: *Nogometaši SK Primorja, 1921.*

(1), Ukre (1), Volosko pri Opatiji (1), Vrtojba (1), Gornja Košana (1). Drugi rojstni kraji so bili Ljubljana (7), Planina (1), Laško (1), Pobrežje pri Mariboru (1), Ptuj (1), Trbovlje (1), Split (2), Zadar (1), Križevci/Hrvaška (1), Jazovica/Hrvaška-Slavonija (1), Rogatica/Bosna (1), Poltava/Rusija (1). Pri preostalih ni bil zapisan rojstni kraj.[25] Drugi ohranjeni seznam iz leta1927 beleži tudi atletinje, ki so bile večinoma tudi hazenašice. Število atletov je naraslo na 206, atletinj pa je bilo 54. Nekateri so izstopili, pri njih je zabeleženo prestopil ali izstopil, 5 jih je umrlo. V primerjavi s prvim seznamom je bila večina prvih članov še aktivna, le da so nekateri dokončali študije. Izmed na novo včlanjenih atletov jih je bilo 35 z rojstnim krajem v Julijski Benečiji, medtem ko so bili preostali rojeni v Ljubljani ali Sloveniji, po eden pa v Šibeniku, na Dunaju, v Innsbrucku, Pilstenu (avstrijska Štajerska), Celovcu, Rocognu in Moriju (Italija), Kosteli in Kyjor-ju (Češka), Travniku (Bosna). Ker so se medtem spremenila pravila in so bili lahko člani kluba starejši od šestnajstih let, je med novim članstvom, ženskim in moškim, prevladovalo dijaštvo.[26] Mnoge od pravkar obravnavanih članov najdemo na seznamu članstva atletske sekcije v tridesetih letih, sicer ne več kot aktivne športnike, pač pa podpornike, ki so plačevali mesečne članarine in za razliko od dvajsetih let imeli aktivno volilno pravico. Zaposleni so bili na železnici (8 članov), pošti (6), pokojninskem in higienskem zavodu (5), sodišču (9), Univerzi (4), carini (6), v policiji (2), vojski (8), mestnih službah (10), banovinski upravi (19), drugih državnih službah (13), bankah (14), zavarovalnicah

[25] FŠ, *ASK Primorje, seznam članov 1923.*

[26] Isto, *seznam članov 1927.*

(2), gostinstvu (8), trgovinah (6), podjetjih in pri privatnikih (8). 35 podpornih članov je bilo trgovcev, zasebnikov, zasebnic, obrtnikov in tovarnar, 4 so bili zdravniki, 2 dramska igralca, 2 arhitekta, 2 novinarja, po eden pa dentist, slikar, operni pevec, ravnatelj opere, dirigent opere, član opernega orkestra, podžupan Ljubljane (Evgen Jarc).[27]

Primorje je prvo uradno športno predstavitev in prireditev načrtovalo v avgustu 1920 in sicer kolesarsko dirko od gostilne Slamič na Glincah pri Ljubljani do jugoslovansko-italijanske demarkacijske črte in nazaj. Vendar pa je bila dirka zaradi tragičnega fašističnega požiga tržaškega Narodnega doma uradno preložena za nedoločen čas, dejansko pa ni bila realizirana.[28] Delovanje v prvem letu se je osredotočalo okrog nogometa, vendar pa so se tekom leta pojavili na štartih tudi atleti, kolesarja in plavalec. Nogometni ligaški krst je Primorje v sezoni 1920/21 pričelo v ljubljanskem II. razredu, kjer je bilo zmagovalec in napredovalo v sezoni 1921/22 v I. razred, s tem pa se je tudi soočilo z Ilirijo, nespornim slovenskim nogometnim prvakom. Ker jim je Mestna občina začasno igrišče na travniku v Tivoliju ob Celovški cesti odvzela, tam je bil načrtovan velesejem, si je klubsko vodstvo zadalo nalogo zagotoviti igrišče in s tem redno treniranje in športni napredek tako nogometašev kot atletov. Skupaj s klubom Sparto so si uredili prostor za Aleksandrovo vojašnico za Bežigradom (pred tem Belgijsko, po drugi vojni Šercerjevo). A tudi to je bila le začasna rešitev in po razpadu Sparte 1922 so pristopili k izgradnji lastnega igrišča. Uprava se je pogodila s posestnikom Peterco za najem dela posesti ob Dunajski cesti nasproti Stadiona (na prostoru med današnjo Petrolovo samopostrežno bencinsko črpalko nasproti Stadiona in Centrom strokovnih šol), kjer so uredili športni kompleks. Finančno sta pomagala bančna direktorja Josip de Paulis in Milan Štubelj, medtem ko so pri fizični ureditvi sodelovali večinoma člani kluba. Nalogo ureditve igrišča je dobil Danilo Sancin, ki je vodil dela ob pomoči Zuchiattija in gradbenega inženirja Đukića. Klubska člana, Mario Ternovic in Mirko Černe, oba geometra, sta prostor izmerila in zakoličila, nato so zemljišče splanirali, uredili in ogradili. V samo ureditev je bilo vloženih veliko prostovoljnih ur članov, Đukić pa je občasno pošiljal Sancinu svoje delavce. Okrog nogometnega igrišča so uredili atletsko tekališče z osmimi progami (tekališče je bilo posuto z lešom). Na prostoru med goli in tekališčem so bila skakališča, na eni strani za skok v višino in na drugi strani za skok v daljino. Poleg nogometnega so predvideli še gradnjo rokometnega, hokejskega in teniškega igrišča; uredili so le rokometnega. Športni prostor je obsegal površino okrog 2 hektarjev, ograjen pa je bil z leseno ograjo.[29] V naslednjih letih so uredili vodovodni priključek in opravili nekaj popravljalnih del na tekališču (po predpisih so izravnali krivulje

[27] Isto, *seznam članov 1936*.

[28] SN, 9. 7. 1920.

[29] J, 4. 8. 1922; Sport, III/13, 1922.

in jih splanirali), zgradili tribuno za približno 500 gledalcev (1931), pod katero sta bili garderobi s kopalnicama s tuši in manjšim stanovanjem za hišnika[30] ter opremili igrišče z reflektorji za nočne tekme (1932)[31].

S Primorjevim igriščem je športna Ljubljana pridobila dve nogometnim standardom ustrezni igrišči (Ilirijino in Primorjevo), ki sta omogočili redno organiziranje prvenstvenih tekem. Glede atletike je bilo Primorjevo igrišče tedaj eno sodobnejših v Sloveniji in tudi državi, saj je imelo za atletski šport, poleg tekališča, vse potrebne športne naprave. Tekališče so uporabljali tudi kolesarji, ki so na njem organizirali dirkališčne tekme. Te so s preureditvijo ljubljanskega velodroma v sokolsko telovadišče pred prvo vojno izginile iz ljubljanske športnokulturne ponudbe, Primorci pa so jih vračali v življenje. Ob uradni otvoritvi igrišča avgusta 1922 so bili organizirani dvodnevni atletski miting in nogometni tekmi z gosti iz Zagreba. Obe prireditvi nista bili najbolje obiskani, ker je v Ljubljani sočasno potekal veličastni I. jugoslovanski vsesokolski zlet s tekmo Mednarodne gimnastične zveze (danes šteto kot svetovno prvenstvo). To je bilo prvo srečanje nogometašev Primorja z zagrebškimi in v dveh tekmah so doživeli lekcijo nogometa (1:7, 0:13). Bolje so se odrezali atleti, ki so bili moštveni zmagovalci mitinga pa čeprav so se tudi oni prvič pomerili z zagrebčani.

V letu 1924 je klub poskrbel za plavalno sekcijo. Ob levem bregu Ljubljanice, med izlivom Malega grabna in Ljubljanico ter nasproti mestnega kopališča, so za dobo desetih let najeli del travnika in si uredili kopališče. Kopališče je razpolagalo s kabinami, skakalnico in imelo lesen podij za vstop v vodo. Na kopališču so imeli treninge, odprto je bilo za klubske člane in tudi nečlane. Primorjevi plavalci in vaterpolisti so zaznamovali slovensko plavanje v dvajsetih letih, v tridesetih pa niso vzdržali konkurence z Ilirijo in njenim umetnim bazenom. Primorjev zadnji adut Draško Wilfan (sin Josipa Wilfana – predsednika Kongresa evropskih manjšin), olimpijec 1936, ki je v prvi polovici tridesetih študiral na Dunaju in tamkaj tudi treniral, je po razpustu plavalne sekcije prestopil k Iliriji.

V letu 1925 je Primorje v svoje ime pridobilo naziv »akademski« in pogovorno postalo »ašk primorje«. Posredi je bila športna združitev ali kot se je tedaj rado reklo »fuzija«. S Primorjem se je namreč združil manjši klub študentov športnikov Ljubljanski akademski sportni klub (LASK), ki je bil zaradi finančnih in prostorskih težav, pri katerih mu Univerza ni mogla pomagati, ali pred prostovoljnim razpustom ali združitvijo z močnejšim.[32] Primorje se je o združitvi odločalo na izrednem občnem zboru, jo podprlo in poudarilo, da »bo novi klub temeljil na šolski mladini ljubljanskih nižjih in višjih šol, Univerza pa pridobiva

[30] J, 14. 1. 1932; Tone Čamernik (1992): hišnik je bil upokojeni Primorec Čepar, ki je skrbel je za igrišče, športne naprave in orodje, žena je prala drese – v Pavlin, *ASK Primorje*.

[31] J, 2. 7. 1932.

[32] SN, 11. 3. 1924; na občnem zboru LASK-a so najprej sprejeli predlog o združitvi z LSK, a brez konkretnega zaključka, zatem so pristopili k združitvi s Primorjem. V vrstah LASKa so bili tudi zamejski študenti ter nekaj Dalmatincev.

primerne športne prostore.«[33] Primorje kot močnejši pogajalec je svoje ime razširilo z akademskim nazivom ter postalo Akademski športni klub Primorje. Z združitvijo je Primorje pridobilo nekaj dobrih atletov in nogometašev, kar pa ne pomeni, da so vsi člani LASK-a prestopili pod nov krov, zlasti smučarji so si morali poiskati nova okolja. V novem upravnem odboru je bil tudi rektor Univerze, sprejet je bil nov pravilnik in člen o razpustu je potrdil novo stvarnost ter določal, da bi v primeru oblastvenega razpusta »imetje pripadlo tistemu klubu, ki bi v imenu združeval akademski in Primorje«. Če se to ne bi zgodilo, bi pripadla »polovica premoženja Jugoslovanski Matici, ostanek pa Univerzi«.[34]

K rojakom

Primorje je po ureditvi športne infrastrukture v luči športnega napredka skušalo zagotoviti svojim športnikom čim več tekem in organiziralo prijateljske tekme doma ali v gosteh. Sprva so bila gostovanja omejena na Slovenijo in njeno bližino znotraj Kraljevine. Tajnik kluba Mario Kuret je na občnem zboru leta 1924 sprožil vprašanje stika z okupiranim ozemljem ter postavil vprašanje ali naj se, glede na njihove pozive, navežejo stiki z italijanskimi klubi. Občni zbor je predlogu načelno pritrdil, odločitev pa prepustil višjim instancam. Po navezavi jugoslovansko-italijanskih političnih in zatem tudi športnih stikov so sledila med leti 1924 in 1926 gostovanja nogometašev v Trstu in Gorici ter hazenašic pri tržaški slovenski Adriji, ki so vrnile obisk v Ljubljano. Sledilo je zatišje, ki je bilo posledica prekinitve medržavnih nogometnih stikov po nekem incidentu na tekmi med Gradjanskim in Juventusom v Zagrebu. Z obnavljanjem stikov v tridesetih letih se je Primorje za Božič 1932 ponovno odpravilo čez jugoslovansko-italijansko mejo. Tokrat so se pomerili s tržaško Triestino, članico italijanske prve lige. Tekma s Triestino je sovpadala z zaostrenim mednacionalnim vzdušjem po I. tržaškem procesu, bazoviških žrtvah, pa po trogirskih dogodkih in razbitih beneških levih, ki so burili protislovanska čustva, ter po Aleksandrovem posegu v emigrantsko organiziranost. Na športnem polju je tekma sovpadala z uvrstitvijo Primorja v novo organizirano državno ligo za sezono 1932/33, t.i. nacionalno ligo, ki jo je tvorilo deset jugoslovanskih klubov, Primorje pa je bilo edini slovenski predstavnik. V domačem športnem zakulisju se je pojavila ideja po »fuziji« Ilirije in Primorja, do česar sta bila oba kluba zadržana. Pogajanja o združitvi so bila odmevna med ljubljansko športno javnostjo. Iliriji je grozila izguba igrišča, ni se uvrstila v nacionalno ligo, nasprotno je bilo Primorje pred začetkom nacionalne lige in bi potrebovalo nekaj igralcev na nekaterih pozicijah. Združitev so podpirale mestne in banske oblasti, ker bi bila izpopolnjena ekipa v interesu ljubljanskega in slovenskega nogometa in bi bilo lažje finančno

[33] J, 7. 7. 1925; SN, 8. 7. 1925.
[34] AS, *d.p. 8040.*

podpirati le enega predstavnika. Prav tako bi pridobili atleti in plavalci. Ilirijani so se na občnem zboru januarja 1933 odločili proti združitvi in navajali, da se ne sme prekiniti tradicije Ilirije in da se šport bolj razvija ob konkurenčnem boju, glede finančne plati pa so kritično poudarjali, da bi morala Ilirija z združitvijo prevzeti dolgove Primorja.[35] Vzporedno z občnim zborom Ilirije je potekal tudi Primorjev. Da je bila združitev tudi za Primorjaše sporna priča dejstvo, ko ob napovedani uri začetka občnega zbora ni bilo zadostne udeležbe in ni bilo sklepčnosti. V obrazložitvi združitve je Josip Birsa opisal delovanje kluba in poudaril, da »s sedanjimi finančnimi viri klub ne bi mogel uspešno nastopati v bodočem državnem prvenstvu in Ljubljana kot mesto je premajhna, da bi lahko vzdrževala dva velika kluba. Do ideje o združitvi je privedlo težko finančno stanje obeh klubov.«[36] Ker pa je Ilirija združitev zavrnila, so si oddahnili tudi Primorjaši.

A še pred »fuzioniziranjem« je Primorje 26.12.1932 gostovalo v Trstu. O tržaški tekmi v slovenskih medijih ne zasledimo napovedi, po tekmi pa sila skromno poročanje. Tekma je s slovenske žurnalistične plati športnozgodovinska enigma, povsem možno pa je, da je Primorje vsled napete situacije hotelo odpotovati v Trst potihoma. Sta se pa zato razpisali tržaški občili. Il Piccolo in Il Popolo di Trieste sta v dneh pred tekmo poudarjala, da je tekma plod ponovne navezave nogometnih stikov obeh državnih federacij in da je tekmo predlagalo Primorje, da se srečata dva kluba prvokategornika, kar bo obenem tudi pokazatelj vrednosti italijanskega in jugoslovanskega nogometa ter opozarjala občinstvo na primerno bodrenje in da so nasprotniki izključno športniki. Če je tržaško pisanje pred tekmo delilo hvalo in spoštovanje nasprotniku, je bilo drugače po tekmi. Primorje je izgubilo z nelepih 4:0. Nedvomno je bil za Primorje čustven vložek velik in noge težke, saj so igralci Primorja dobro vedeli, da je na novo urejenem tržaškem Stadionu med občinstvom tudi slovenstvo, ki je nestrpno pričakovalo tekmo in golov v tržaški mreži. Triestina pa je bila v dobri formi in v tednu pred tekmo s Primorjem na ligaškem gostovanju premagala rimski Lazio. Tržačani so pričakovali zmago in jo dosegli, Picollo pa je zatem vehementno poudaril, da je »Triestina z lahkoto premagala Primorje«. Vrstili so se slavospevi o superiornosti Tržačanov, Primorje pa da je »ekipa nižje tehnične rasti«, ki ni »nikoli uspela uveljaviti lastne avtoritete ne vedno briljantni Triestini«. Igralci Primorja, »fizično pomanjkljivi, so se izkazali dokaj mili, tako da so bili že po prvih dejanjih skoraj prepuščeni porazu«.[37] Med igralci Primorja[38] so pohvalili predvsem vratarja, dva da sta bila srednje dobra, ostali pa povprečni, taktično pa osredotočeni na

[35] SN, 26. 1. 1933; J, 27. 1. 1933.

[36] Isto tam.

[37] V Kodrič, *»Nacionalna zabloda SK Primorje«*, str. 32–33.

[38] Nastopili so v postavi: vratar Korče; obramba: Svetic,Hassl, Sočan, Slamič, Pišek; napad: Slapar, Erman, Jež, Jug, Uršič. Popolo di Trieste je npr. vratarja Primorja navedel z imenom Herman in ne priimkom Korče.

razdiranje Triestinine igre. Popolo di Trieste je posmehljivo poudarjal, da se je od gostov pričakovalo več in je Primorje, nedoraslo domačinu, po kvaliteti uvrstil v italijanski drugi razred ter da je bila tekma le odličen trening domačih pred nadaljevanjem ligaških obračunov. Občinstva, ki naj bi se obašalo spoštljivo, naj bi bilo na novem Stadionu polno, med njimi tudi predstavniki jugoslovanskega konzulata. Konzul je po tekmi povabil igralce obeh moštev na čaj in poudaril doprinos tekme k ponovni vzpostavitvi odnosov med državama.[39]

Doma je o tekmi Jutro le obvestilo, da je Primorje izgubilo v Trstu, Slovenec pa je poleg tega poudaril športno infrastrukturo tržačanov, novi Stadion na Sv.Soboti - ta je bil odprt septembra 1932 in bil zgrajen z javno pomočjo, Triestina da je ponos vsega Trsta ter da je občinstvo »naše fante lepo sprejelo«. O igri le, da Triestina v svoji igri nasprotniku ne pusti do sape in da je dobra ožja obramba Primorja »rešila razmeroma dober rezultat«.[40] Iz tega izhaja, da je Slovenec le povzemal tržaške vesti, verjetno pa bi bil komentar drugačen, če bi s Primorjem potoval športni novinar, kar pa tedaj še ni bila praksa. Danilo Sancin, član Primorjeve uprave ter vodja, organizator in trener Primorjeve atletike, je v pogovoru pred leti npr. poudaril, da so v Trstu nastopili, da bi videli reakcijo Italijanov in kvaliteto italijanskega nogometa. Zamejci so jih obupno čakali, saj so si na tekmi hoteli dati duška. Igralci so imeli tremo, vsi so vedeli, kaj bi pomenil zadetek in dober izid rojakom, na drugi strani pa je bila Triestina članica prve italijanske lige in italijanski nogomet kvalitetnejši. Po besedah napadalca Alojzija Ježa igralci na gostovanju niso bili nadlegovani, igrali so zavzeto, nobeden se ni »prodal«, Triestina je bila pač boljša, poleg treme pa so imeli tudi smolo. Tako se je Adolfu Ermanu, golgeterju Primorja, zgodilo, da je zgrešil 'zicer', kar se mu ni zgodilo nikdar prej in nikdar pozneje - in Erman je bil v sezoni 1932/33 peti strelec nacionalne lige. Pri povratku domov je Jež izstopil v rojstni Divači, čeprav so ga soigralci svarili naj to ne stori. Ostal je nekaj dni pri sorodnikih, saj je bilo domotožje po rojstnem kraju močnejše.[41]

Z bližajočim »Novim letom« je završala emigrantska burja. Emigrantske organizacije so večinoma podprle izjavo in letak 30.12.1932 Kluba jugoslovanskih primorskih akademikov (KJPA), da naj bi Primorje z gostovanjem v Trstu v času najbesnejših fašističnih izbruhov proti Jugoslaviji in igranjem tekme s fašisti onečastilo ime nesrečnega Primorja: »Sredi največje gonje italijanskega časopisja proti vsemu kar je našega, se je predrznilo iti Primorje fašistom v goste. Mogoče je, da so nesli trogirskega leva[42], mogoče so šli gledat, kje je stal naš ponosni Narodni dom, mogoče so šli obiskat nesrečno Bazovico ...«[43]

[39] V Kodrič, »*Nacionalna zabloda SK Primorje*«, str. 34.

[40] Slovenec, 28. 12. 1932; J, 27. 12. 1932.

[41] V Pavlin, *ASK Primorje.*

[42] V Trogirju pri Splitu so neznanci novembra 1932 porušili beneške leve, nakar so bile na Tržaškem demonstracije, ki so od italijanske države zahtevale zaščito.

[43] V Kodrič, »*Nacionalna zabloda SK Primorje*«, str. 35.

Poudarjali so žaljivo pisanje tržaškega časopisja ter da Primorje ni nikakršna emigrantska organizacija, pač pa le športni klub, ki ima s Primorci skupno le ime in ga pozvali, da spremeni ime, druge športne klube v Jugoslaviji pa pozvali, da naj dobro premislijo, preden gredo na gostovanja v Italijo, saj bi imelo njihovo odigranje tekem podobno kot v primeru Primorja prevelike moralne posledice v italijanskem tisku. Ost je bila naperjena v vodstvo in Danila Sancina[44], ki so ga kot vodjo poti vpraševali, ali se mu je zdelo »umestno, da je v imenu kluba na banketu v Trstu pred fašističnimi predstavniki vzklikal Italiji?« ter ali so se zavedali, vodstvo in igralci, »kakšno ime nosi klub, v katerem imenu so nastopili v Trstu?«[45] Po drugi strani pa je vprašanje, kakšna bi bila reakcija v Trstu in doma ob zmagi Primorja v rojstnem mestu fašističnega aktivizma (požig Narodnega doma). Spekuliramo lahko na primeru atletskega dvoboja med Slovenijo in Julijsko Benečijo leta 1938 v Ljubljani in naslednje leto v Trstu, ki ga je dejansko izposlovalo Primorje kot vodilni slovenski atletski klub. Primorje je leta 1935 ponovno pooblastilo Danila Sancina, da se lahko v njegovem imenu pogaja o organizacijah tekem s športnimi klubi v Trstu (predvsem atletskimi ali nogometnimi) ali reprezentanco Julijske Benečije oz. Trsta. Tudi italijanska atletika je bila na višji kakovostni ravni in v moštvu Julijske Benečije je bilo tudi nekaj državnih reprezentantov, tako da sta bili dve zaporedni zmagi Ljubljančanov oz. Slovencev za poznavalce veliko presenečenje. Zmaga Slovencev (večina atletov je prihajala iz Primorja) v Trstu je bila za Italijane grenka in po pisanju Zdena Vahtarja, je športni časopis Atletica poraz zamolčal in tekme ni niti omenil.[46] Pet let pred atletskim obračunom pa so nogometaši žal izgubili, 25 emigrantskih organizacij pa podprlo izjavo in letak KJPA: Istra (Zagreb), Istra (Novi Sad), Trst-Gorica-Reka (Skopje), Istarski akademski klub (Zagreb), Soča (Doljna Lendava), Nanos (Maribor), Sportni klub Istra (Novi sad), Omladinska sekcija Istre (Zagreb), S.J.S.U. župa za Dravsko banovino (Ljubljana), ORJEM (Kočevje), ORJEM (Trbovlje), Oblastni odbor Narodne obrane (Ljubljana), ORJEM (Laško), Narodna odbrana Krško, Udruženje mariborskega učiteljskega naraščaja (Maribor), Starešinska organizacija Preporoda (Ljubljana), S.J.S.U. Napredek (Maribor), Prosvetno društvo Tabor (Kamnik), Istra–Trst–Gorica (Beograd), Južnoslovenska Istra (Ljubljana), Klub koroških Slovencev (Ljubljana), Mladinska podružnica Soče (Ljubljana), J.N.A.D. Jadran (Ljubljana), Istra (Brod na Savi).[47] Izjave ni podpisala in se ji ni pridružila matična ljubljanska Soča, nasprotno je bila med podporniki Sočina mladina. Primorje je ustanovila in vodila predvsem stara garda emigracije, ki je bila tudi v vrstah Soče. V Soči je

[44] Danilo Sancin naj bi bil član emigrantskega društva Tabor. V arhivskem gradivu ASK Primorja je ohranjena Sancinova članska izkaznica, ki pa resda ni štempljana.

[45] V Kodrič, *»Nacionalna zabloda SK Primorje«*, str. 35.

[46] Vahtar, *Atletika v Sloveniji*, str. 261.

[47] Istra, 9. 2. 1933.

bil tedaj podpredsednik Ivo Sancin, ki je bil predsednik Primorja, pomemben član Soče je bil tudi Fran Batjel, prvi predsednik Primorja; Sancin je bil tudi podpredsednik Zveze jugoslovanskih emigrantov.

Primorje je v odgovor obtožbam emigrantskih organizacij in tudi zloveščim protiklubskim govoricam ob ponesrečenem združevanju z Ilirijo naslovilo »Javnosti in prijateljem« 10. februarja 1933 svoje argumente. Poudarilo je, da je bilo gostovanje v Trstu odobreno s strani pristojnih državnih oblasti in športnih forumov (Ministrstvo za telesno vzgojo, zunanje ministrstvo, notranje ministrstvo, Jugoslovanska nogometna zveza), da so v Italiji gostovali tudi drugi klubi, tik pred njimi državni prvak beograjski BSK v Milanu, ki je izgubil s 6:0, da se je moštvo vedlo začasa gostovanja nacionalno in športno vzorno, proti raznim letakom in neosnovanim govoricam ter očitkom pa da bodo nastopili na sodišču, nacionalnim društvom pa bodo s posebno okrožnico pojasnili dejansko stanje in zahtevali zadoščenje. Glede pogajanj z Ilirijo so poudarili, da so se pričela na pobudo zmernih ljudi Ilirije. Primorje je na združitev pristalo pod »paritetnim imenom« in se zavezalo, da bo svoje dolgove poravnalo s pomočjo likvidacijskega odbora[48] - kot smo že poudarili, so pogajanja propadla. Odzvali so se emigrantski akademiki v KJPA, da če je Primorje zaprosilo oblastva za tekmo v Trstu »to njegove odgovornosti ne zmanjša, ker bi za tako dovoljenje pač ne smelo prositi« ter še poudarili, da sta pred Primorjem v Italiji gostovala le dva kluba, od slovenskih pa nobeden.[49] Tekma je odmevala tudi na seji direktorija Zveze jugoslovanskih emigrantov 25. in 26.2.1933. Direktorij je sicer soglašal s protestirajočo emigracijo in okrcal Primorjevo gostovanje, da je to »najmanj poklicano, da hodi v sramotne goste na sportno tekmo v trpinčeno deželo Primorje.« Solidaren pa je bil tudi z drugo stranjo in ni podprl »anonimnosti napadov proti SK Primorje, ker je bila nacionalna zabloda SK Primorja pa tako velika, da se ni bilo treba skrivati za obsojenja vredno anonimnost, ampak bi se moralo možato in odkrito protiv temu nastopati«.[50]

Marca se je Primorje posvetilo vprašanju strokovne priprave in popolnitve moštva na bližajočo se nogometno nacionalno ligo. Tekma s Triestino je bila že za njimi, ne pa še za KJPA, ki se je odzval na občnem zboru konec marca 1933 na anonimnostno kritiko. KJPA je poudaril podporo »nacionalne javnosti« njihovi akciji, postopanje Primorja je obsodil tudi Klub koroških Slovencev, bili pa so presenečeni nad »glasom«, ki da jih je napadel, da so letak izdali anonimno. Poudarili so, da so »letak ... izdali člani kluba in so ga še predno je šel v tiskarno nesli državnemu tožilstvu. Tam so tudi imena podpisnikov. Kdo se torej skriva?« in kje naj bi bila anonimnost?[51]

---

[48] J, 10. 2. 1933.

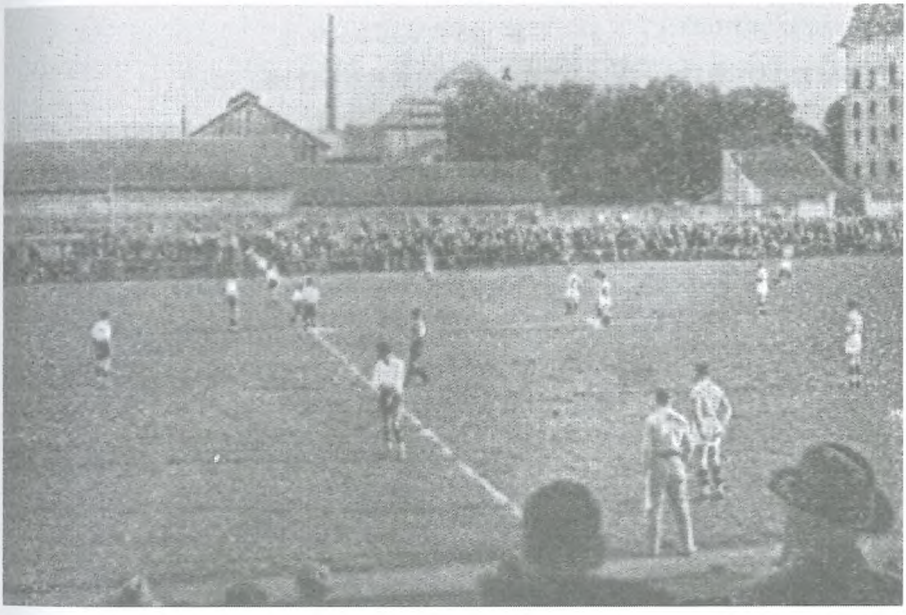
[49] J, 12. 2. 1933; o strujah znotraj zveze in politiki glej Vovko, *Pregled delovanja zveze*, str. 13–32.

[50] V Kodrič, *»Nacionalna zabloda SK Primorje«*, str. 35.

[51] Istra, št. 14, 1933.

Primorjeve zgodovinske sledi

Primorje je dodobra zaznamovalo novejšo športno zgodovino in slovenski ter jugoslovanski šport v obdobju med obema svetovnima vojnama. Ne moremo mimo dejstva, da je bil vrsto let prvi ljubljanski športni dogodek (pri čemer moramo razlikovati med telovadbo in športom in razumeti šport v ožji obliki) nogometni derbi med Primorjem in Ilirijo, ki je bil že konec dvajsetih let prenašan tudi po Radiu Ljubljana. Med Primorjevimi športnimi prireditvami si je pridobil pomembno mesto tek po ljubljanskih ulicah na dveh različnih razdaljah imenovan Tek Zedinjenja (Ujedinjenja), ki ga je Primorje prvič organiziralo ob desetletnici ustanovitve jugoslovanske države. Prireditev je postala tradicionalna, vse do druge vojne, in se je prirejala vsako leto ob praznovanju združitve na 1.december. Ker je bil Tek športno obeležje najsvetejšega državnega praznika, je bil organiziran ob prisotnosti najvišjih upravnih, političnih in vojaških oblasti. Darila in nagrade (ne denarne) posameznikom in zmagovalcu so prispevali pokrovitelji, ljubljanski podjetniki, trgovci in oblasti.

Slika 2: *Derbi Ilirija–Primorje na igrišču Ilirije v Sp. Šiški ob pivovarni Union konec dvajsetih let - igralci Primorja v belih dresih in črnih hlačah, Ilirija v zeleno-beli kombinaciji.*

Športni razvoj je terjal sredstev in da bi si klub olajšal finančna bremena, je zelo zgodaj pričel organizirati redute, zabavne prireditve s plesom. Prve redute so že v dvajsetih prerasle v elitno predpustno črno-belo reduto,[52] ki jo je Primorje

[52] J, 16. 10. 1921 in poznejši letniki.

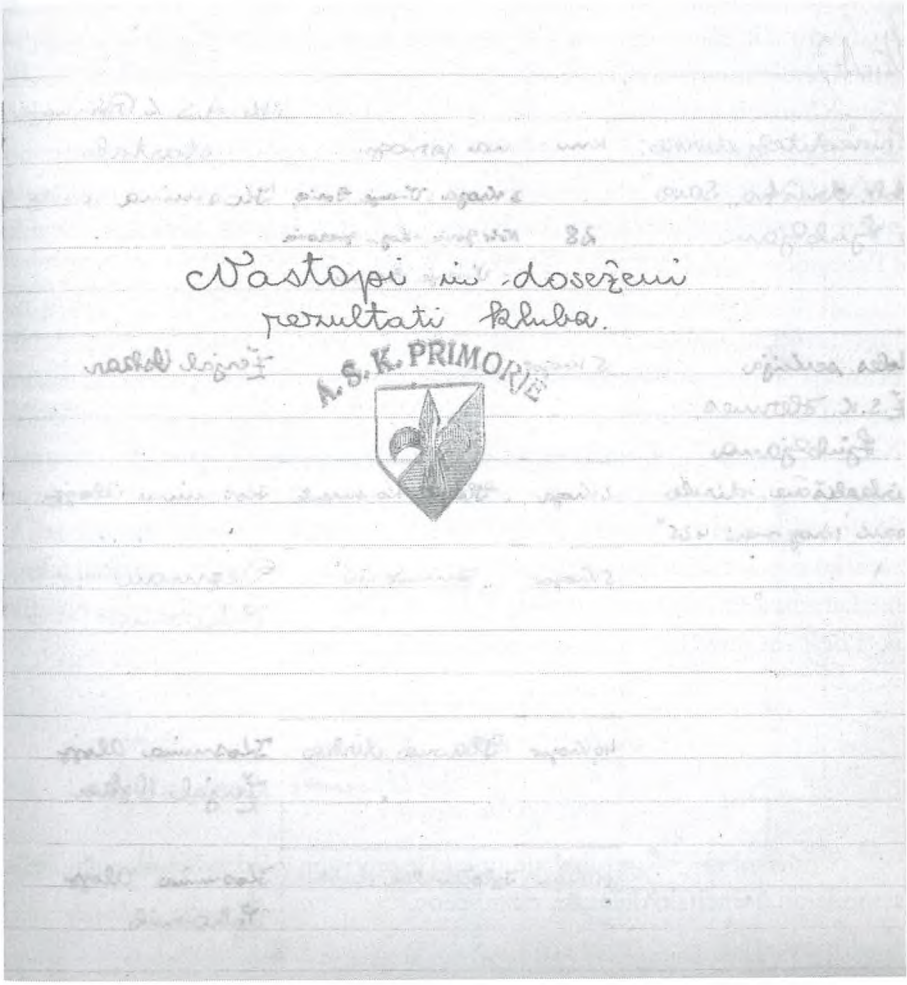
organiziralo skupaj s Klubom Primork. Dobiček je bil namenjen tako športu kot karitativnemu delu Kluba Primork, ki so pomagale pri nastanitvi in življenju prišlih primorskih dijakov in študentov v Ljubljani. Gostje redute so bili poleg klubskega članstva smetana javnega, političnega in gospodarskega življenja, zato je bila črno-bela reduta eden od virov dohodka in primer navezovanja in utrjevanja stikov z gospodarstveniki in politiki, ki bi lahko in so pomagali klubu. Prireditve so bile dekorirane v črno-belih barvah, najboljše maske so bile nagrajene. Poleg redute je potekalo še tekmovanje za najlepše okrašeno izložbo v mestu, organizirano v dogovoru z ljubljanskimi trgovci. Bila je priljubljena in je zasenčila druge prireditve, kot npr. lahko razberemo iz pisanja Slovenca leta 1927 ob primeru zabavne prireditve Družabnega kluba SLS v Unionu. Slovenec je tožil, da »njihova« ni bila »dobro obiskana, ker so jo mnogi, ki jih sicer štejejo med svoje, raje popihali na primorsko reduto.«[53] Primorci so uživali sloves dobrih organizatorjev, Slovenski narod jim je priznaval, da »se razumejo na maškerade, to je znana resnica. Prinesli so iz sončnega Primorja dosti temperamenta, ki ga mi (Ljubljančani-op.p.) nimamo. Vedo, da zavisi človekovo razpoloženje od prostora, na katerem se giblje, zato polagajo veliko važnost na dekoracijo prostora.«[54]

Primorje je v svojem obstoju gojilo več panog, med njimi izpostavimo nogomet (1920–1936), atletiko (1920–1941), plavanje (1920–1934), kolesarstvo (1920–1936) in hazeno ali ženski mali rokomet (1923–1930). Najdaljši staž, to je od začetka do konca kluba ob italijanski okupaciji je imela atletska sekcija, medtem ko se je nogometna sekcija spomladi 1936 preimenovala v Sportni klub Ljubljana. Ta je vse do reorganizacije športnega prostora po oblikovanju Banovine Hrvaške in hrvaškega nacionalnega športnega prostora tekmovala v nacionalni jugo ligi. Igrala je na igrišču Primorja ter bila nadaljevanje Primorja (igrala je v črno-belih barvah) za druge pa tudi nogometna fuzija Primorja in Ilirije, saj so v Ljubljano prestopili nekateri odborniki in nogometaši Ilirije, ki je razpustila nogometno sekcijo in je ni več obnovila. Primorje je beležilo tako slovenske kot državne naslove ter imelo olimpijce in sicer 1924 atleta Stanka Perparja in kolesarja Josipa (tudi Ivo) Kosmatina ter 1936 atleta Ive Krevsa in Emila Gorška, atleti pa so bili v tridesetih letih (1933–36 in 1938-39) državni moštveni prvaki. Leta 1928 v olimpijski reprezentanci ni bilo športnikov Primorja, čeprav bi si zaslužila mesto vsaj kolesar Kosmatin in atlet Friderik Žorga, ki je tega leta odtekel državni rekord na 800 m. Izreden športni dosežek je 1926 dosegla atletinja Marija Križ na atletskem mitingu v Pragi, ko je vrgla disk dolgih 31,25 m, to je bil eden najdaljših metov v tem letu, po ocenah nekaterih pa za

[53] SN, 8. 2. 1927.

[54] SN, 11. 2. 1929; in prav tam: »S kako majhnimi sredstvi doseže to, kdor zna, dokaže vsako leto arhitekt Ivo Spinčič.« (član Primorja – op.p.)

kratko celo neuradni svetovni rekord.[55] Primorjanke so bile sredi dvajsetih let med najboljšimi v državi in bi se z udeleževanjem močnejših atletskih prireditev lahko kosale z mednarodno konkurenco, žal pa je njihovo usodo zapečatilo pomanjkanje sredstev in atletska jugokuhinja s sedežem v Zagrebu. Tudi v strokovnem pogledu ne moremo mimo vloge Primorja in vodje atletske sekcije Danila Sancina. Ta je ob svojem umiku iz trenerstva sredi tridesetih navezal stike z graškim trenerjem Ottom Kleinom, diplomantom berlinske Visoke šole za telesno vzgojo, in ga pridobil za prihod v Ljubljano. Dogovorila sta se, da bo pričel z delom v začetku leta 1936. Klein je bil velika pridobitev tako za Primorje kot za slovensko atletiko, saj je delal z vsemi ljubljanskimi klubi in tudi gostoval po Sloveniji.

Fotografija 3: *Ohranjen zapisnik dosežkov kolesarjev Primorja iz tridesetih let.*

[55] Vahtar, *Atletika v Sloveniji,* str. 24.

S sledenjem športnega razvoja je Primorje posredno odprlo pot športni migraciji. S kvalitetnim vzponom in konkurenco Iliriji so postali »veliki« klub, ki je, tudi ob materialnih obljubah, v svoje vrste snubil igralce »manjših« klubov. V tridesetih letih, ko so zastopali slovenski nogomet v jugo ligi, so v Primorje prestopili izvenljubljanski igralci, trije igralci I.SSK Maribor, kar je sprožilo mariborsko nejevoljo in očitke, Primorju pa stroške njihove nastanitve in nagrad, ki niso bile več materialne. Migracija je potekala več ali manj le v okviru slovenskega prostora, redkejši so bili prestopi ali v jugonogomet (npr. Sandi Lah v beograjski BASK; v Beogradu je vpisal tudi študij), ali iz jugonogometa k Iliriji ali Primorju. Za to obdobje velja, da so klubi gradili moštva na domačem nogometnem okolju. Podobno nogometu, a s časovnim zamikom, je prišlo do prvih prestopov med atletskimi klubi ali sekcijami, vendar so atleti zasledovali predvsem udeležbo tekmovanj, ki jim jih je Primorje kot veliki klub lahko zagotavljalo. Primorjeva atletska sekcija je s strokovnim in organizacijskim delom Danila Sancina ustvarila široko bazo atletov ne le iz Ljubljane pač pa tudi drugih slovenskih krajev. Tako je npr. v tridesetih letih močno okostje Primorja ob Ljubljančanih tvorila skupina Celjanov. Nekaj slovenskih atletov je prestopilo tudi v zagrebške klube, zlasti vodilno Concordio, ki je v tridesetih letih vodila s Primorjem borbo za naslov državnega moštvenega prvaka.

Z ustanovitvijo Ljubljanske pokrajine po naci-fašističnem napadu na Jugoslavijo in razkosanju Slovenije, se je obnovilo športno življenje. Atleti Primorja so poleti 1941 večinoma nadaljevali športno pot v spodnješišenskem železničarskem Hermesu, ki je že pred vojno deloval pod okriljem železnice. Načelnik Hermesove atletske sekcije je postal bivši primorjaš Bojan Polak (poznejši partizanski komandant Stjenka). Junija 1941 je bila otvoritev atletske sezone na Stadionu in med zmagovalci disciplin je bilo največ ravno bivših primorjašev. V začetku avgusta so se spomnili starih nogometnih derbijev in organizirali tekmi med starima in mladima gardama Ilirije in Primorja. Za kratko se je obudila nostalgija in Jutro je pred tekmo priklicalo stare verze:

Vsa Ljubljana se vznemirja
kar je fantov in deklet,
ko Primorje in Ilir'ja
brcat gresta nogomet.[56]

3. novembra 1941 je bilo Primorje, ki je pred tem vsled italijanske okupacije samodejno prenehalo delovati, razpuščeno.[57]

[56] J, 27. 7. 1941.
[57] AS, *d.p. 8040.*

Viri in literatura

Arhivski viri

Fakulteta za šport (FŠ): Gradivo ASK Primorje.
Arhiv Slovenije (AS): Kartoteka društev (društveni pravilniki ASK Primorje 8040).
Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL): LJU 282, Športni klub Ilirija (tehnična enota 1).

Časopisni viri

Istra, 1932–33
Jutro, 1920–41
Slovenski narod, 1919–41
Slovenec, 1920–41
Sokol, 1919
Sport, 1920–22

Literatura

Božič Lado, Po primorskih emigrantskih kolovozih. *Primorski dnevnik,* julij–avgust 1976, št. 159–166.
Čermelj Lavo, *Med prvim in drugim tržaškim procesom.* Ljubljana: Slovenska matica, 1972.
Kodrič Matjaž, »Nacionalna zabloda SK Primorje«. *Šport,* 50, 2002, 3, str. 31–36.
Pavlin Tomaž, *ASK Primorje* (diplomska naloga). Ljubljana: 1995.
Pavlin Tomaž, *Športne in telesnovzgojne organizacije v Ljubljani 1918-1941* (magistrska naloga). Ljubljana: 1998.
Rupel Aldo, *Telesna kultura med Slovenci v Italiji.* Trst: Založništvo tržaškega tiska, 1981.
Vovko Andrej, *Pregled delovanja »Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine« 1931–34* (magistrska naloga). Ljubljana: 1977.
Vahtar Zdeno, *Atletika v Sloveniji 1920-1940* (neobjavljen tipkopis pri Atletski zvezi Slovenije).

Marija Terpin Mlinar

Obmejni pripetljaji na idrijsko-cerkljanskem odseku rapalske meje v letih 1930–1943 na podlagi arhivskih virov

TERPIN MLINAR Marija, univ. dipl. zgodovinarka in prof. slovenščine, kustosinja, Mestni muzej Idrija, SI-5280 Idrija, Prelovčeva 9, marija.terpin@muzej-idrija-cerkno.si.

V referatu je predstavljeno in interpretirano ohranjeno arhivsko gradivo italijanskih fašističnih oblasti v Idriji, ki ga hrani Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, in ki dokumentira ilegalne prestope in dejavnosti na idrijsko-cerkljanskem odseku rapalske meje. Časovni okvir obravnavanega gradiva obsega trideseta leta 20. stoletja, z rahlim zamikom do kapitulacije Italije septembra leta 1943. Osrednji del referata predstavlja dogajanja na navedenem odseku rapalske meje in ne glede to, da so pri dejanju samem ujeli le nekaj odstotkov vseh prestopnikov, ohranjeno gradivo zadostuje za okvirno oceno vzrokov ilegalnih prestopov meje ter opisuje nadaljnje postopke in posledice zoper ujete prestopnike. Vzroki ilegalnih prestopov so bili povezani z ekonomsko ali politično migracijo, s tihotapljenjem oz. *kontrabantom* ali so bili izključno osebne narave. Avtorica podrobneje analizira najpogostejši vzrok: tihotapljenje, predvsem t. i. malo tihotapstvo – *piccollo contrabbando*. V referatu so prikazana tudi razmerja med različnimi italijanskimi mejnimi službami ter odnos med italijanskimi in jugoslovanskimi mejnimi organi.

Ključne besede: rapalska meja, Idrijsko-Cerkljansko, *kontrabant*, ilegalni prestopi meje, fašizem.

Uvod

»Sn sapla, sn hrapla, sn kumaj prdiha čegar na kaunfin, na cippo se usiedla, vsa makra, vsa gin… le kej mi zdej morte, se zdej sn na srid! Na naga v Italji, ta druga če čiez: ta liva financ, ta prava pa grenčer m je uliku pačiez. »Pa dođi ovamo«, mi kliče Srbjan, »O, vieni tesoro«, mi miga Teljan.«

Lepa Mica na mejniku – La Mizza Bionda[1]

Omenjeni odlomek narečne pesmi govori o lepi tihotapki Mici z vrha Masor[2] in opozarja na več problematik, s katerimi se bom ukvarjala v nadaljevanju prispevka: rapalsko mejo ter notranjo negotovostjo *kontrabantarijev*.

[1] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 99.

[2] Avtorsko pesem v otaleško-cerkljanskem narečju je Pavšič slišal od Maričke Mlakar, por. Pavšič, iz Idrijskih Krnic, op. p.

Odlomek hudomušno prikazuje zvitost in pogum tihotapcev, s katerimi se bom v nadaljevanju poleg ilegalnih prebežnikov meje najbolj ukvarjala. Namesto izraza tihotapstvo se v ožjem idrijskem kotu skoraj izključno uporablja narečni izraz *kontrabant*.

Osnovo prispevka predstavlja pregled ohranjenih arhivskih virov v Zgodovinskem arhivu Ljubljana, Enota v Idriji. Iz medvojnega obdobja se je ohranilo le malo gradiva, saj je bila večina uničena že ob kapitulaciji Italije leta 1943. Jasno je, da ob vsesplošnih aktivnostih ob rapalski meji v 30. letih 20. stoletja ohranjena arhivska pričevanja predstavljajo zgolj drobce realnih razsežnosti tega pojava, toda vseeno pripomorejo k boljšemu razumevanju problema. Zanimive in pomembne so tudi zgodbe malih ljudi na meji, ki so ponovno prišle na dan. Poleg tega je omenjena tematika pred tem temeljila predvsem na ustnih virih, ohranjeni arhivski viri z idrijsko-cerkljanskega območja pa doslej še niso bili raziskani. Gradivo je raztreseno po različnih fondih, saj je bil tudi nadzor meje razdeljen med različne organe takratne italijanske oblasti: fond *Italijanska fašistična organizacija Idrija*, fond *Urad Javne varnosti*, fond *Poveljstvo kraljevih karabinjerjev Idrija in njena postaja, 1931–1943*. Obravnavano gradivo vključuje predvsem zapise iz 30. let 20. stoletja, z rahlim zamikom do leta 1943. Ustnim virom s področja Idrijsko-Cerkljanskega se nisem veliko posvečala, saj jih je v knjigi *Ob stari meji* (1999) zbral že Tomaž Pavšič.

Ohranjeno arhivsko gradivo omogoča natančnejšo definicijo glavnih vzrokov za ilegalne prehode meje in tihotapstvo, podaja ukrepe držav Italije in Jugoslavije za preprečevanje tega pojava ter postopke in posledice zoper tiste, ki so bili pri dejanju zasačeni. V prispevku ne predstavljam širšega ozadja in podrobnosti o tedanjih političnih in družbenih dogajanjih, temveč se osredotočam predvsem na osebne zgodbe iz ohranjenih virov. Čeprav s poudarkom na civilnem prebivalstvu, se nisem mogla izogniti prikazu odnosov med italijanskimi in jugoslovanskimi mejnimi organi. V pripetljaje ob meji sem zajela tako dogodke, ki so se zgodili ob ilegalnem prestopanju rapalske meje kakor pri *kontrabantu*. Zanimal me je izključno mali človek teh ozkih grap, obenem pa tudi možje na obeh straneh »konfinov«, ki so krojili usodo tukajšnjega prebivalstva.

Viri so v veliki meri kopije zapiskov italijanskih terenskih obmejnih služb, ki so bili poslani v poveljstva posameznih služb v Idriji. Pogledi na dogodke si zato predstavljeni izrazito s stališča tedanjih italijanskih oblasti in temu primerne so tudi obravnave slovenskega prebivalstva, njihove »morale« oziroma politične orientiranosti ter odnosa do Italije.

Glede na geografsko opredelitev gradivo obsega območje širše Idrijsko-Cerkljanske od mejnika rapalske meje številka 35, ki stoji pri Vrhovcu v Podlanišah, do mejnika številka 46 pri Hotedršici, v zaselku Log.

Rapalska pogodba

Neposredna pogajanja v Rapallu so se začela 8. novembra 1920, ko je Kraljevina SHS predlagala že prej zavrnjeno Wilsonovo črto, a je Italija ni hotela več sprejeti. Italijansko stran sta zastopala Giolitti in Sforza, stran Kraljevine SHS pa Pašić ter Trumbić. Pogodba je dejansko pomenila uresničenje italijanskih zahtev v londonskem paktu, z izjemo dalmatinske obale in Reke. Pogodbo so dokončno podpisali 12. 11. 1920. Rapalska pogodba je odstopala od meja, začrtanih v londonski pogodbi, in sicer glede Dalmacije, kjer je bila odločitev sklenjena v korist hrvaškega ozemlja. Potek meje od severa proti jugovzhodu je potekal od Peči v Alpah do okolice Zadra v Dalmaciji.[3] Na severu je Italija v škodo Slovencev črto razvodja prekoračila. Izsilitev meje čez razvodnico v zgornjem področju so Italijani izvedli s prilastitvijo vseh treh gorskih prelazov z gorenjske na primorsko stran: Petrovo Brdo, Kladje v Podlanišču in Ledinsko Razpotje.[4]

Rapalska meja je bila pred podpisom rimskega sporazuma dolga 244 kilometrov in 532 metrov, tedaj pa so jo nekoliko popravili v korist Italije.[5] Razdeljena je bila na skupno 68 sektorjev, ki so jih razmejevali mejniki. Slednji so bili označeni z zaporednimi arabskimi številkami, ki so pomenile številko sektorja, pod njo pa je bila zapisana še rimska številka, ki je označevala zaporedno številko znotraj posameznega sektorja. Številčenje je potekalo od severa proti jugu. Na zahodni glavni strani mejnikov je bila vklesana oznaka »I 1920«, na vzhodni pa »SHS 1920«, ki je ponekod ostala nespremenjena tudi po preimenovanju v Kraljevino Jugoslavijo leta 1929. Skupno število mejnikov je 4614, od katerih nekatere še vedno najdemo v naravi, del mejnikov pa so domačini uporabili kot gradbeni material.[6]

---

[3] Potek rapalske meje bi v grobem lahko razdelili na štiri področja: 1. alpsko gorovje, ki je segalo od gore Peč do idrijskega prelaza in je meja v glavnem sovpadala z razvodjem, oz. natančneje: od Peči do Mangarta po razvodju, med potokom Ziljica in Savo Dolinko prek Ponc; od Mangarta do Triglava med Sočo in Savo Dolinko; od Triglava do Slapnika med Sočo in Savo Dolinko, mimo vrha Vogla, območja Lanževice in tolminskega Kuka; od Slatnika do razvodja Soče in Poljanske Sore, prek Porezna in Bevkovega vrha; 2. kraško območje, kjer je meja tekla južno od idrijskega prelaza, in sicer: vzhodno od postojnske kotline, ob robu Logaške doline, Planine, Cerknice in Kozarišč – tudi Učka in Snežnik sta pripadla Italiji; ob cesti Hotedršica–Planina pri Kalcah in na zahodni strani naselij Planina, Unec, Rakek in Zelše, po vzhodnem pobočju Javornika, Bičke gore in Pleč med Zelšami in Čabransko Polico, cesti ob vzhodnem vznožju Snežnika in Klansko Polico; proti jugozahodu od Čabranske Police do Mačkovega vrha, po vzhodnem pobočju Trstenika in južno od Suhove, mimo Rječine, Klane in Studene; proti jugu od Mačkovega vrha, preko ceste Puži-Kastav in do ceste Matulje-Kastav na vzhodnem delu; 3. Kvarner: Reka naj bi bila do leta 1924 svobodna državica, otoki Krk, Lastovo in Palagruž so prišli pod Italijo; 4. Dalmacija: Zadar z okolico je pripadel Italiji. (Bitelli, *Claustra Alpium Iuliarum*, 25–26).

[4] Kacin Wohinz in Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 35.

[5] Viler, *Mejniki 20. stoletja*, str. 105.

[6] Viler, *Mejniki 20. stoletja*, str. 105.

Na dogajanja ob rapalski meji, pri čemer obravnavano območje ni bilo nikakršna izjema, so vplivala vprašanja upravljanja zasedenih ozemelj, sodnih in kazenskih zakonov ter predvsem gospodarske razmere. Represija zaradi fašističnega režima se je v 30. letih množično pojavljala v obliki strogih zakonov, odlokov, aretacij, zaplemb, konfinacij ter prisilno vključitvijo v fašistične organizacije na vseh stopnjah javnega življenja. Prebivalstvo je obubožalo, srednji sloj je skoraj izginil, nad inteligenco, ki ni emigrirala, so izvajali stalne pritiske. Izmed izobražencev so ostali v glavnem duhovniki.[7]

Potek rapalske meje na Idrijsko-Cerkljanskem

Nadzor nad obravnavanim odsekom rapalske meje sta si delili kraljevini Italija in SHS. Njune oblike nadzora so obsegale predvsem različne obmejne službe, zadolžene za varnost tega območja, in gradnja obrambnih utrdbenih sistemov: Alpskega zidu[8] in Rupnikove linije.[9]

Meja je bila vedno začrtnana ob poteh ali stezah.[10] Razdeljena je bila na 68 različnih odsekov, na začetku in koncu posameznega odseka pa so stali glavni mejni kamni (*cippi principali*), med njimi pa navadni mejniki – čipi (*cippi*).[11]

[7] Izseljevanje v inozemstvo zaradi političnih in gospodarskih vzrokov, je višek doseglo po letu 1926. Do leta 1931 se je iz notranjosti Italije preselilo 129.000 ljudi, največ uradnikov, funkcionarjev, fašistične milice in zdravnikov. (*Zgodovina Slovencev*, str. 708.)

[8] Alpski zid (*Vallo Alpino*) je obrambni sistem, katerega začetek gradnje sega v zgodnja 30. leta, in je potekal vzdolž celotne italijanske kopenske meje: od Genovskega zaliva po alpskih grebenih vzdolž francoske, švicarske, avstrijske in starojugoslovanske meje do Reškega zaliva. Dolžina Alpskega zidu je obsegala kar 1850 km, med njegove funkcije pa je spadala tudi obramba dela ozemlja Slovencev in Hrvatov, pridobljenega leta 1918. Utrdbe Alpskega zidu so se začele z gradnjo kasarn finančne straže in ter poljskih utrdb, največ strelskih jarkov in strojničnih gnezd. Širši obseg so infrastrukturna dela dobila že konec 20. let. Uradni začetek gradnje predstavlja okrožnica št. 200, z dne 6. januarja 1931. (Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija in Alpski zid*, str. 167–169.)

[9] Rupnikova linija je jugoslovanska različica obrambnega sistema, katere začetki segajo v leto 1935. Sprva so predvidevali obseg petih, kasneje pa šestih varnostnih sektorjev, ki niso bili oštevilčeni zaporedno, pač pa glede na pomembnost. Leta 1938 se je začela gradnja samih utrdb. Načrti so prvotno predvidevali gradnjo utrdb do leta 1947, nato pa so zaradi finančnega manka in širših družbenih okoliščin leta 1940 načrt omejili. (Jankovič Potočnik, *Rupnikova linija in Alpski zid*, str. 98.)

[10] Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 53.

[11] Sam začetek mejnikov sega na italijansko-avstrijsko-slovensko tromejo, in sicer na Peč, tj. območje Karavank nad Ratečami, kjer je bil postavljen odsek št. 1. Na mejnike so vklesali črke I(talija) in SHS oz. po letu 1929 J(ugoslavija), z letnico Rapalske pogodbe. Glavni mejniki so bili visoki približno 1 m, kvadratne oblike s stranico 35 cm, navpični in vodoravni robovi pa so bili prisekani v širino 4 cm. Navadni mejni kamni so bili visoki okoli 60 cm, pravokotne oblike v razmerju stranic 20 krat 14 cm, robovi pa so prisekani v širini 3,5 cm, daljši stranici pa sta postavljeni v smeri meje. Navadni mejniki, ki so določali mejo med dvema glavnima mejnikoma, so predstavljali številko odseka, pod črto pa so bile rimske številke, ki jih je bilo znotraj posameznega odseka običajno od 60 (LX) do 90 (XC) ali 100 (C). (Pavšič, *Ob stari meji*, str. 32)

Mejni kamni ob pomembnih mejnih prehodih so ne glede na to, ali so bili glavni ali vmesni, imeli mere glavnih mejnikov. Postavljeni so bili na vsaki strani ceste mejnega prehoda, vsak z lastno številko.[12]

Ohranjeno arhivsko gradivo obsega dogodke, ki so se zgodili med glavnimi mejniki od številke 35 do 46, ki danes niso v celoti ohranjeni:

- **»mejnik 35«**: na Vrhovcu pri Podlaniščah (kota 1006);
- **»mejnik 36«**: nad cesto iz Nove Oselice na Cerkljanski Vrh, nad domačijo Pri Pagonu (kota 842);
- **»mejnik 37«**: v Jaznah, pri domačiji V Kocjanovšu (kota 758);
- **»mejnik 38«**: na vrhu Javorjevega Dola v Mrzlem Vrhu nad Ledinami (kota 938); vrh Javorjevega Dola (kota 938), na razglednem slemenu Mrzlega Vrha, ob cesti Sovodenj–Ledinsko Razpotje;
- **»mejnik 39«**: severozahodno od vasi Breznica (kota 732); pod vasjo Breznica pri Želinu (kota 732);
- **»mejnik 40«**: pod Vidicem pri Gorenjem Vrsniku (kota 723), ob gozdni poti iz Dolnjega Vrsnika k Pesku v Brekovice;[13]
- **»mejnik 41«**: v bližini Raven pri Žireh v gozdu nad potjo med Kovkom, ki vodi v Dole (kota 640) nad vasjo Ravne pri Žireh;
- **»mejnik 42«**: nad Lomom pri Zavratcu (kota 665);
- **»mejnik 43«** in **»mejnik 43/I«**: na levi in desni strani ceste na Tratah na Medvedjem Brdu (mejni prehod);
- **»mejnik 44«**: na vzpetini južno od Žejne doline in južno od Kmetovega brezna, med Medvedjim Brdom in Hotedršico, med vrhoma Kobila na zahodu in Breščevim hribom na vzhodu (kota 735);
- **»mejnik 45«**: blizu Hotedršice v zaselku Log;
- **»mejnik 46«**: severno od ceste Kalce–Hrušica (kota 527).[14]

Različne obmejne službe italijanske in jugoslovanske strani so imele vzdolž celotnega odseka meje postavljene manjše zgradbe, v katerih je bilo nameščeno osebje.

Italijanski nadzor meje

Nadzorni organi in organizacija varnostne službe so bili po letu 1918 na priključenem ozemlju organizirani enako kot drugod v Italiji. Sestavljali so jo orožniki, državna policija ter strankine polvojaške fašistične organizacije. Nadzor nad mejo so si glede na področja interesa delile različne službe, komunikacija med njimi pa je bila zelo dobra, saj je iz virov razvidno, da so se o primerih

[12] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 32.

[13] Omenjeni mejnik zdaj hrani Mestni muzej Idrija, op. p.

[14] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 27–33.

medsebojno obveščali in si glede na resorje razporejali primere. V letu 1937 je bilo v tej obmejni coni 63 primerov, ki jih je obravnaval Urad javne varnosti; od tega 27 primerov za ilegalno izselitev čez mejo, 25 primerov tihotapstva in 18 primerov odhoda iz države zaradi tihotapljenja.[15]

Mejne službe na Idrijskem in Cerkljanskem, ki so nadzorovale mejo v 30. letih 20. stoletja:

- obmejna vojaška fašistična milica je opravljala dolžnosti vojaške in politične policije in je nadzorovala predvsem nelegalne prehode meje;
- finančna straža je imela med prioritetnimi nalogami predvsem preprečevanje tihotapstva;
- Urad za javno varnost je nadzoroval protidržavne aktivnosti;
- kraljevi karabinjerji ali orožniki;
- redna policija ali kvestura;
- posebni premični policijski oddelki, t. i. »premična jedra« (*Nucleo mobile*), ki so jih sestavljali orožniki (karabinjerji), kvestorji in fašisti, so želela zlasti omejiti pomoč odporu, ki je prihajal čez mejo, ter nadzorovati teren ob meji.

Poleg naštetih pa sta kompetence izrabljali tudi redna vojska, ki so ji bile naložene zlasti protiobveščevalne naloge. Redna vojska je bila nastanjena v Idriji, kjer je bila leta 1933 zgrajena vojašnica, poleg te pa je bila postojanka redne vojske na tem območju tudi v Cerknem.

Jugoslovanski nadzor meje

Na jugoslovanski strani meja po nekaterih podatkih leta 1918 sploh še ni bila nadzorovana in prvi stražniki naj bi prišli šele leto dni kasneje.[16] Jugoslovansko mejo sta nadzorovali dve službi:

- graničarji, domačini so jih imenovali tudi »grenčerji«, ki so bili večinoma Srbi,
- »*zvaničniki finanske kontrole*«, po domače imenovani »financarji«, ki jih glede na obdobje in narodnost delimo na:
  - vranglovce, pri čemer imamo v mislih ruske belogardiste, ki so jih rešile britanske in francoske ladje, del katerih je sprejela Jugoslavija in jih namestila v državne službe;[17]
  - v kasnejši dobi so službo nastopili tudi slovenski žandarji in financarji.[18]

[15] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 9.

[16] Jeram, *Meja*, str. 231.

[17] O tem pričajo imena na Žirovskem: Demoke, Gluhodedov, Ivanov, kozlov, Lubsky, Petrosenko, Ponomarenko, Razovajev. (Naglič, *Dediščina Rapalske meje*, str. 61.)

[18] Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 61.

Jugoslovanske službe so bile nastanjene v stražnicah ali karavlah, pri čemer gre za posrbljen turški izraz. To so bile deloma lesene, deloma zidane zgradbe, v katerih je bivalo od osem do deset graničarjev, ki jim je s precejšnjo avtoriteto poveljeval kaplar. Večina graničarjev je bila Neslovencev, predvsem z namenom države, da bi imeli manj stikov z domačini, Srbi naj bi bili tudi bolj zavedni državljani.[19]

Odnosi na meji

Življenje na meji je vključevalo tako naklonjenost in kolegialnost ter medsebojne obiske kot tudi namensko povzročanje napetosti in provokacije. To je razvidno tako iz ustnih pričevanj kot arhivskih virov. Predvsem v ustnih virih dostikrat naletimo na podatek, da odnosi med stranema niso bili slabi. Graničarji in finančna straža ter pripadniki fašistične milice so se med seboj celo obiskovali, pri čemer so graničarji rajši pili italijansko vino, zlasti fašisti pa žganje. Voščili naj bi si tudi za novoletne praznike ter se obdarili.[20]

Odnosi med stranema so bili občasno tudi precej napeti, čeprav je iz virov moč razbrati, da se je vsaj italijanska stran trudila vzdrževati krhko ravnovesje. O eni izmed provokacij jugoslovanske strani opozarja zapisnik o demonstracijah v Hotedršici 21. septembra 1932.[21] Prireditev jugoslovanske strani naj bi vzpodbujala protiitalijansko razpoloženje s pomočjo mladine, oblečene v jugoslovanske uniforme, petjem zborovskih pesmi, vzkliki proti Italiji, proti črnim srajcam in njihovi zastavi. Nasprotni strani očita, da je želela namerno provocirati prav v bližini najpomembnejšega mejnega prehoda vsega idrijskega območja. V odgovor je predlagal podobno srečanje fašistov z dvigom zastave.

Veliko (naivnega) upanja v izboljšanje razmer po podpisu pogodbe med Italijo in Jugoslavijo leta 1937 izkazuje zapisan vir, izdan dan po podpisu pogodbe, kjer je izražena vera obeh strani, da se bo v prihodnje promet med obema deželama razvijal in se bo celotna ekonomija celostno dopolnjevala z menjavo.[22]

O trudu, ki sta ga obe strani vlagali, da bi na meji obdržali krhko ravnovesje, priča tudi incident, ki se je zgodil na mejnem prehodu v Hotedršici 13. oktobra 1937, povod zanj pa je bil povsem banalen – spor je nastal zaradi prodajalke grozdja, ki zaradi prepovedanega dostopa ni mogla do graničarjev.[23] Po zapisniku podoficirja karabinjerjev se je vse začelo z željo graničarja, ki je želel od mimoidoče prodajalke sadja kupiti grozdje. Ponavadi so finančni stražniki navkljub drugačnemu pravilniku imeli stalno prakso, da so prodajalki

[19] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 51.
[20] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 78.
[21] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[22] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 1.
[23] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.

dovolili neposredno na mejo. Toda karabinjer Attilio Ferrari je prodajalko sadja nagnal z bloka. Graničarji si tako niso mogli kupiti grozdja in njihov kaplar je vedenje karabinjerja javno in očitno grajal. Ker so graničarji očitno le preveč povpraševali po priimku vestnega karabinjerja, so Ferrarija še istega dne premestili na postojanko v Godoviču. Menili so, da bi njegova prisotnost med graničarji še kar nekaj časa zbujala spomin na neprijeten dogodek, kar bi škodovalo »prijaznosti in prisrčnosti, ki si jo želimo, da bi vladala med nami in oboroženo silo druge strani.«[24]

Iz tega besedila se da razbrati tudi strah pred graničarji in s premestitvijo so Ferrarija skušali zaščititi. Slednji je na zaslišanju dejal, da je le spoštoval pravila. Pisec poročila sicer priznava, da je to res, toda pomembnejši od pravil so bili dobri sosedski odnosi. Najbolj hudomušna pa je podoficirjeva izjava, da je bil ves dogodek še toliko bolj neljub zato, ker je grozdje naročil prisotni poveljnik graničarjev, zaradi česar je bilo ravnanje karabinjerja še toliko bolj neprimerno.[25]

Ohranjena poročila nam ponujajo zanimiv vpogled v ravnanje obmejnih oblasti obeh držav do civilnega prebivalstva. Pri tem je treba upoštevati tudi človeški dejavnik, ki je zagotovo vplival na odnose med domačini in oblastmi obeh strani. Nameščenci so na istem področju večinoma bivali več let, zato je postal bolj oseben tudi odnos s prebivalstvom. Poleg tega sta na delovanje obmejnih organov vplivali obe strani, ki sta imeli zaupnike na nasprotni strani meje.

Žal je razmerje med obmejnimi stražami in prebivalstvom vključevalo tudi nasilje. Zanimivo je tudi to, da iz obeh v nadaljevanju predstavljenih poročil ni moč razbrati, da bi obmejni organi za svoja dejanja odgovarjali ali sploh prevzeli odgovornost.

V poročilu idrijskega Urada za javno varnost je zabeleženo, da je 8. avgusta 1936 na meji prišlo do pretepa civilista, mizarja Lapajneta iz Ledin.[26] Ta se je skupaj z dvema prijateljema odpravil k meji, saj je bil tam domenjen s sestro, ki je živela v Žireh (Jugoslaviji). Poveljnik patrulje je pogovor dovolil in skupaj z vojaki so šli proti meji. Po pogovoru s sestro sta se pretepeni in prijatelj odpravila po glavni cesti, nakar ju je poklicala mlajša ženska in ju prosila, če jo počakata, da bi skupaj odšli naprej. Ko ju je poklicala, sta opazila, da jo je graničar prijel za roko, a se mu je izvila in prišla k omenjenima. Po približno 500 metrih so zaslišali žvižg vojaka, ki ga je žrtev poznala le navidez. Počakali so ga, ta pa je hotel dekle zadržati, češ da je storila prekršek. Žrtev je posredovala, nakar ga je vojak začel tepsti s palico po roki ter ga z vojaškim nožem ranil v roko. Ko je napadeni zagrozil, da bo stopil do nadrejenih, ga je vojak napadel, vrgel na tla in tepel s palico po hrbtu. Kasneje je vojak civilista boksnil v nos tako močno,

[24] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[25] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[26] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 8.

da je padel na tla, ga še dvakrat brcnil in odšel. Pretepeni zaradi poškodb ni šel v kasarno, pa še vojakov nadrejeni je bil na dopustu. Udarci z nožem so mu prerezali jakno in srajco ter ga opraskali po roki, zaradi česar tri dni ni mogel delati.[27] Zanimiv in natančen popis dogodkov ne razkrije nobenega vzroka, zakaj je prišlo do pretepa, ugibamo lahko, da nemara zaradi ženske. Poročilo imena vojaka ne omenja niti ne poroča, da je bil proti njemu sprožen postopek.

Ohranjeni arhivski vir italijanskih služb opisuje tudi primer nasilnega ravnanja graničarjev z obmejnim prebivalstvom. Poleg odnosa graničarjev do civilnega prebivalstva viri kažejo tudi odnos italijanskih mejnih organov do jugoslovanskih kolegov. Gre za pravi incident na meji in očitno je, da zaradi napetosti in ravnovesja na meji do posledic ni prišlo, čeprav je šlo za večjo telesno poškodbo, ki jo je civilistu Martinu Možini prizadejal graničar.[28] Možina se je skupaj z nečakom Petrom podal na pot, da bi prečkal mejno črto med Jugoslavijo in Italijo pri »čipu« 32/43 in 32/44 z namenom, da bi prišla neposredno na ozemlje njegovega brata ter tam pobrala les. Brat je bil lastnik dela zemljišča, velikega približno 30 ha, čez katerega je tekla meja. Zemljišče je bilo zato razdeljeno na dva enaka dela, od katerega je bil del v Jugoslaviji, del v Italiji. Na komaj prekoračeni črti je Možino ustavil graničar in vprašal po obmejni izkaznici. Ko je Možina odgovoril, da bo dokumente odnesel do bližnje karavle v preverbo, so ga pustili oditi. Nato se je v spremstvu nečaka res napotil v bližnjo karavlo. V bližini karavle je moral dokumente pokazati slovenskemu graničarju, ki je odšel v notranjost karavle in se vrnil s sodelavcem srbske narodnosti Nikoličem. Prvi mu je vrnil obmejno izkaznico in dokumente rekoč, da je izkaznica zastarela ter se mora zato vrniti. Srbski graničar se je zaradi tega močno razjezil, Možino je zgrabil za prsni koš, ga stresel in porinil na tla. Možino je tedaj močno zabolelo v levi nogi, nakar ga je graničar še trikrat ali štirikrat brcnil. Nato je vstal, napravil nekaj metrov skakljaje po desni nogi ter padel. Pomagal si je tudi z rokami, da bi le prišel do mejne črte, do koder ga je še vedno spremljal Nikolič. Možina je začel klicati brata, ki je delal na italijanski strani svoje zemlje, a graničar ga je nato še dvakrat udaril s pestmi in mu pokril usta z roko, da se ga ne bi slišalo. Tedaj sta se vmešala dva graničarja, povabila Srba, naj gre z njima, in skupaj so odšli. Čez nekaj minut je na kraj prišel brat, ki ga je o dogajanju obvestil sin. Brata je najprej odpeljal k zdravniku, ki je ugotovil zlom stegnenice.

[27] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 8.
[28] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 12.

Slika 1: *Mejni prehod pri Hotedršici (fototeka Mestnega muzeja Idrija).*

Pisec poročila v nadaljevanju navaja, da je poskusil imeti sestanek z odgovornimi graničarji v Gorenji vasi, da bi izvedel kaj več o tem dogodku, ampak mu ni uspelo, ker nobeden izmed graničarjev, ki sta delala na Robidnici, ni bil dosegljiv. Prav tako je ugotovil, da je bila izkaznica veljavna in prav tako prečkanje meje. Razlog nasilnega obnašanja srbskega graničarja je pisec poročila videl v tem, da naj bi bila večina srbskih graničarjev nepismena, zato ni znal prebrati, kaj piše na izkaznici. Verjetneje pa so imeli nekateri srbski graničarji zgolj težave s pisavo, saj jim je bila latinica tuja. Zanimiv je tudi nadaljnji sklep, da bi lahko bil graničar jugoslovanski vohun na prepovedanem teritoriju. Kvestorju se je zdelo verjetno, da so graničarji odhiteli po svojega srbskega kolega in odšli, da na kraju ne bi bilo prič. Po izpraševanju bratov Možina so oblasti prišle do zaključka, da je bil to primer dobrega političnega in moralnega obnašanja Možine, vendar tudi to poročilo ne razkrije nobenih sankcij ali ukrepov zoper nasilnega graničarja.

Ilegalni prestopi meje

Živahne razmere na meji in različne službe, ki so skrbele za upoštevanje neprehodnosti meje, so bile posledica razdeljenega ozemlja, na katerem je prevladovala slovenska populacija, ki je bila z jugoslovansko stranjo meje povezana na osebni in/ali ekonomski ravni. Zaradi strogega nadzora je bilo izdajanje dokumentov močno omejeno. Razen tega so proti vsem sumljivim osebam izdajali

tudi svarila (*diffida*) ali opomine (*ammorizione*), ki jih je izrekala posebna pokrajinska komisija.[29] Pri nelegalnem prestopanju meje je šlo predvsem za dnevne migracije, povezane še z enim prestopkom – tihotapstvom. Ilegalna prečkanja meje (*espatrio clendestino*) so bila povezana predvsem s političnimi razlogi, čeprav so ti primeri med obravnavanimi v manjšini, pogosteje so bili vzroki osebne narave: iskanja služb in stiki z ljudmi, ki so ostali na oni strani meje.

Večji valovi emigrantov so bili zaradi političnih pritiskov pogosti zlasti konec 20. in v začetku 30. let 20. stoletja ter leta 1935, čemur je bil vzrok strah pred mobilizacijo zaradi abesinske vojne.[30]

Na veliko število ilegalnih prekoračitev meje je vplivalo tudi dejstvo, da oblasti slovenskim državljanom niso želele izdajati potnih listov. Vzporedno s politično se je ves čas izvajala tudi ekonomska emigracija: govorimo o obdobju svetovne gospodarske krize; stalno skupino emigracije pa je predstavljala mladina, ki se je šolala v Jugoslaviji. Dijake so namreč kaznovali v odsotnosti in jim s tem onemogočili povratek.[31]

Uporabljeni viri so delo italijanskih služb in vprašanje njihove verodostojnosti bi z izjemo vprašanj, ki zadevajo posameznikovo »moralno« politično orientiranost lahko sprejeli kot zanesljive, saj gre v večini primerov za zapisnike obmejnih služb in zaslišanj.

Med prestopniki in obmejnimi službami je prihajalo do občasnih humornih anekdot, a žal tudi do tragičnih. Zaprtost meje so varovali tudi z orožjem. Kot primer slednjega bi želela predstaviti tragični primer iz Podlanišča junija 1935.[32] Najdeno poročilo vključuje zapisnike kar treh zadolženih služb: Urada za javno varnost, oddelka obmejne koorte iz Podlanišča in poročilo fašistične milice. Zapisnik odkriva tudi nekaj nepravilnosti, zato lahko upravičeno dvomimo v resničnost vseh navedenih trditev.

Potek dogodkov je overil vodja obmejne koorte Bernardo Martinelli. Patrulja vojakov fašistične milice je v noči 3. junija patruljirala od 20. do 4. ure zjutraj na Bevkovem hribu ob mejnem kamnu 36. Ob 21. uri sta vojaka kljub slabi vidljivosti in megli opazila dve osebi, ki sta prišli iz smeri Straže in poskušali doseči bližnjo mejo. Vojaka sta ju poskušala ustaviti, misleč, da se bosta osebi približali njunemu stražarskemu mestu, a to se ni zgodilo. Neznanca sta namreč poskušala priti do meje skozi gozd in ne po stezi. Vojak naj bi ju je trikrat pozval, naj se ustavita. Toda neznanca sta začela teči in sta skušala uiti. Ustavila ju nista

[29] Opomin je veljal 2 leti in kaznovanemu ni dovolil izhoda iz hiše pred ali po sončnemu vzhodu oz. zahodu. Redno se je moral javljati oblastem, te pa so ga lahko vedno nenapovedano obiskale. Ni smel obiskovati javnih mest ali spreminjati kraja bivanja brez dovoljenja. Najstrožji ukrep je bila policijska konfinacija. Obtožnico je vložila pokrajinska komisija, notranji minister pa je odločil kraj konfinacije za dobo od 1 do 5 let. (Čermelj, *Slovenci in Hrvatje*, str. 280–283.)

[30] Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 87.

[31] Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 326.

[32] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 9.

niti dva strela v zrak. Drugi vojak, odločen, da ju bo ustavil, je zapustil svoje stražarsko mesto in se pomaknil 40 metrov nižje v gozd, v smeri mejnega kamna. Približal se je enemu izmed neznancev in ga še enkrat posvaril, naj se ustavil. Nato je enkrat ustrelil s puško in bežečega hudo ranil. Razdalja med strelcem in neznancem je bila približno 12 metrov. Mesto, kjer je bil ranjeni zadet, je bilo od mejnega kamna oddaljeno manj kot 80 metrov. To je opravičevalo streljanje, saj bi v nasprotnem primeru neznanec ušel v Jugoslavijo. Ker drugega nista uspela najti, sta sklepala, da je ušel čez mejo. Ranjeni je bil hudo ranjen in nepokreten. Treba je bilo obvestiti poveljstvo, zato je en vojak ostal pri ranjencu, drugi pa odšel v Podlanišče in se takoj vrnil z drugimi vojaki, »financarji« in nosili.

Odnesli so ga v kasarno obmejne milice in takoj poklicali zdravnika iz Cerknega. Ob pregledu bolnika so našli 17,60 lir in dve majhni prazni vrečici iz jute. Dokumentov ni imel, zato ga ni bilo mogoče identificirati. Ker je bil hudo ranjen, ga niso nič spraševali. Ko je zdravnik prišel v Podlanišče, je dobil neznanca že hudo izkrvavljenega. Bil je skoraj brez zavesti in je imel strelno rano med levo lopatico pod ključnico, med tretjim in četrtim rebrom. Poleg te je imel še štiri rane: na zatilju od padca, v okolici lopatice, v okolici leve ledvice in na ritnici, pri čemer so bile vse plitke, zadnje tri kot posledice rafala strojnice. Toliko ran naj bi povzročil strel s strojnico. Malo po polnoči je v prisotnosti zdravnika umrl. Umrli je bil mlad človek svetlih las starosti od 20 do 25 let, visok, slabo hranjen. Sklepali so, da je želel iti v Jugoslavijo blizu Oselice, da bi tam kupil kaj hrane. Uporaba orožja je bila po mnenju pisca poročila upravičena in v skladu s predpisi o varovanju meje.

Naslednji dan popoldne sta v Podlanišče prišla kraljevi prokurator iz Gorice in zdravnik iz Cerknega. Pravosodna oblast je izdala dovoljenje, da so truplo lahko odpeljali karabinjerji iz Cerknega, tam pa je ostalo nadaljnjih 36 ur v mrtvašnici zaradi identifikacije. Ugotovili so, da je bil umrli iz okraja Ravne pri Cerknem, vendar zapisniki njegovega imena ne vsebujejo. Vprašanje je, če je patrulja v resnici izrekla toliko opozoril in opozorilnih strelov, poročilo pa nedosledno uporablja tudi izraza puška in strojnica.

Če preiskava obmejnih straž ni pokazala političnih motivov, posledice za zasačene prestopnike ponavadi niso bile hude in so botrovale kvečjemu večjemu nadzoru ali preverjanju oseb službam na terenu.[33] Resneje so preiskovali politično sumljive prestopnike.[34] Kar nekaj primerov zajetih ob prehodu ali v bližini italijansko-jugoslovanske meje se zdi z današnjega stališča povsem nedolžnih. Večinoma gre za primere dnevnih migrantov, najverjetneje živečih v bližini meje.[35] Nekateri ohranjeni viri nakazujejo, da je za ovadbo zadostovalo že nahajanje na

[33] Glej ZAL, EI, IDR 18, AE 1, TE 2; ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 4; ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 10; ZAL, EI, IDR 18, TE 1, AE 10.

[34] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70; ZAL, EI, IDR 18, TE 1, AE 9.

[35] Glej ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 4; ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 10; ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 8.

mejnem območju, in ne le primeri, ko so bili kršitelji zasačeni pri delu. Seveda ni težko razbrati, da je bil osnovni namen zasačenih vsekakor prečkanje meje. Na to nas opozarja predvsem čas, ki je bil bodisi pozna večerna bodisi zgodnja jutranja ura. V tem času je bila pazljivost obmejnih služb najmanjša. Takih primerov je več zlasti leta 1938 in vsi ohranjeni so iz območja Rup.[36] Leta 1941 so uvedli novosti in posodobili formularje.[37]

Neredki so bili tudi primeri, ko so bili prestopi meje ekonomske narave, v smislu iskanja službe, beračenja ali trgovanja.[38]

Albin Siega je imel bolj osebne razloge, da se je meji preveč približal. Fašistična miličnika sta 18. julija 1938 okoli 9.45 ure ustavila dve osebi: Siega in njegovo zaročenko Mario Zuzzi, oba rojena in živeča v Reziji. Njuno prisotnost je Siega pojasnil rekoč, da je njegova zaročenka prodajalka sadja, on pa jo spremlja na poti. V njegovi lasti so našli 777,75 lir, brivski pribor, dva lesena žepna nožka, fotografije in pisma ter druge neuporabne predmete. Proti njima je bil sprožen postopek zaradi nahajanja na prepovedanem območju.[39]

Ilegalni prestopnik meje Janez Leban, ki je prestopek storil v okolici Selc, je zasliševalcem pojasnil, da je za prestop meje iskal veze s tihotapci.[40]

Največje število prebežnikov je zabeleženo v letu 1935, kar je povezano predvsem s strahom pred mobilizacijo zaradi vojaških operacij v Abesiniji. Prav v zvezi s tem viri pričajo o ilegalnem prebegu dveh oseb 28. maja v Lanišah, za kateri so ugotovili le, da sta bili iz okolice Cerkna.[41] Posebej pogosti so bili prebegi med letniki 1910.[42] Na mejnem prehodu v Hotedršici je bilo leta 1935 prav tako živahno, posebej pogosti so bili prebegi meje na področju Novega Sveta. Tako so 12. maja 1935 jugoslovanski graničarji zajeli štiri mladce, ki so prečkali mejo pri Novem Svetu, da bi se izognili vojaški obveznosti. Štiri mladeniče med 22. in 24. letom, naj bi ujeli graničarji oddelka pri Urbanč(e)ku.[43] Pretok informacij je do oddelka Urada javne varnosti dotekal s strani urada *Posto di controllo* iz Hotedršice. Ta je sporočila, da so zajeli še štiri druge mladeniče. Zaradi posebnih razmer v Abesiniji je komisar di Guida vsem obmejnim organom priporočal poostreno pazljivost, posebej na tamkajšnjem območju in predlagal okrepitve.[44] Urad je 17. julija 1935 poslal poročilo o še dveh mladeničih, ki so ju ujeli pri Urbanč(e)ku zajeli, in sta prejšnjega dopoldne prečkala »mejnik 45« z name-

[36] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 10.
[37] ZAL, EI, IDR 18, TE 1, AE 2.
[38] Glej ZAL, EI, IDR 18, TE 1, AE 6; ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 9; ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 10.
[39] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 10.
[40] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 8.
[41] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[42] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 7.
[43] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[44] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.

nom, da bi se izognila vojaškemu vpoklicu njunih letnikov.[45] Imen in bivališč prebežnikov poveljniku urada v Hotedršici ni uspelo ugotoviti. Izvedel je le, da so graničarji mladeniča popoldan pospremili v Logatec. Ista služba je le par dni kasneje, 23. julija 1935, sporočila, da so graničarji v svojo kaverno pospremili tri mlade fante med 23. in 25. letom.[46] Pozorni moramo biti na dodatek, da je pišoči po »*zaupnih informacijah z druge strani meje*« izvedel, da je šlo za ilegalni prehod meje iz Italije, da bi se izognili vojaškemu vpoklicu. Tudi v tem primeru so prebežnike pospremili v Logatec.

Redki so zabeleženi primeri jugoslovanskih dezerterjev, ki so se prostovoljno predali italijanskim oblastem. Poročilo milice iz Rup z dne 23. septembra 1937 pravi, da se je pripadnikoma obmejne milice 21. septembra okoli 21.30 ure v okolici Rup prostovoljno javil Ludvik Tavzel.[47] Rojen je bil 18. junija 1911 v Ljubljani, kjer je tudi bival. Imenovani je Italijanom izročil orožje ter povedal, da je pobegnil iz Jugoslavije. Zapustil je 7. regiment topništva v Valjevu v Srbiji, od koder je pobegnil. Izpraševalce je zanimalo, če se ima namen vrniti v Jugoslavijo, kar je zanikal. Za prestopek so proti Tavzelu sprožili ovadbo, čeprav je iz zapisnika razvidno, da so mu bile oblasti naklonjene, najverjetneje zaradi protijugoslovanske propagande.

Kontrabant

Tihotapstvo ali narečni izraz *kontrabant* izvirno pomeni »kljub prepovedi« (*contra bannum*). Ker mejno območje vedno ustvarja idealne pogoje za cvetenje tega posla, je imel *kontrabant* razumljivo ogromne razsežnosti tudi v 30. letih. V največji meri je cvetelo t. i. malo tihotapstvo, *piccollo contrabbando*, predvsem živil, za potrebe lastnega gospodinjstva. Tveganega posla še zdaleč niso opravljali samo moški, nasprotno; zelo pogoste so ocene, da so bili glavni izvajalci *kontrabanta* ženske in otroci. Vzroke za tolikšno število žensk, ki so blago tihotapile v manjših količinah, je najti tudi v popustljivosti obmejnih služb do nežnejšega spola, hkrati pa tudi medsebojnim dogovorom z obmejnimi stražami, ki so se največkrat nanašale na zalogo cigaret. Toda vedno ni šlo tako gladko. Čeprav so obmejne službe poznale socialne razmere prebivalcev, so včasih nalašč poklicali službo druge strani in jim izročili grešnike, največkrat ženske in otroke. Ti so bili zato prisiljeni napraviti uradni zapisnik, kar je za tiste, ki jih niso odkrili prvič, pomenilo tudi dvotedensko zaporno kazen na idrijskem gradu.[48] Čeprav je bilo tihotapljenje v večini domena žensk in otrok, so v ohranjenih arhivskih virih zabeleženi predvsem moški. Iz virov je razvidno, da mejne straže

[45] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[46] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.
[47] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 9.
[48] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 97.

med prijetimi niso delale nobenih razlik glede na italijansko ali jugoslovansko državljanstvo – v obeh primerih je šlo za slovensko narodnost, česar so se očitno oboji dobro zavedali.

Z različno usmeritvijo gospodarstva mejnih držav Italije in Jugoslavije so obstajale tudi različne cene proizvodov. Promet je bil iz smeri Italije v Jugoslavijo manjši, večinoma je šlo za pretok blaga v obratni smeri.[49] Prevladovali so predvsem riž, kava, kjantarice, sadje, dežniki, tekstil in čipke. »Uradni« kontrabantarski menjalni tečaj je bil v razmerju 1 lira : 2 din, kar navkljub tveganosti priča o dobičkonosnosti tihotapstva. Ohranjeni viri omenjajo predvsem tihotapljenje živil in tobaka, živine, živega srebra, zdravil in prepovedanega tiska. V virih zasledimo tudi preiskave zaradi nedovoljenega prometa z valutami.[50]

Presenetljivo med ohranjenim gradivom ni nobenega primera tihotapljenja čipk, saj bi to glede na bližino Idrije vsekakor upravičeno pričakovali. Enako presenetljivo med ohranjenim gradivom ni nobenega primera tihotapljenja z lesom.[51] Viri obravnavajo nenavadno nizko število prestopnikov iz Idrije, kar preseneča.

Problemu tihotapstva se je na italijanski strani posvečala predvsem finančna služba. Poveljnik njene izpostave v Godoviču je ugotovil, da je področje Novega Sveta zelo pomembno pri sklepanju tovrstnih poslov in oskrbuje večino prebivalstva, ki je imelo obmejno izkaznico.[52]

Tihotapljenje živil, kolonjske vodice in tobačnih izdelkov je v virih najpogosteje zabeleženo, kar je logično, saj je v večini primerov *kontrabanta* šlo za pokrivanje osebnih potreb in smotrno upravljanje družinskega proračuna. Najbolj iskano blago je bil eksportni tobak, tj. cigarete znamke *Export*.[53] Tobak je bil v Italiji zaradi visokih taks kar 4-krat dražji, saj je šlo za izdelke iz kolonij. Stanislav Pavšič z Mosta na Soči je bil 9. februarja 1940 obtožen tihotapstva in ilegalnega prestopa meje na Kladju, v njegovo škodo pa so govorila tudi proslovanska čustva (*sentimenti slavi*).[54] Obtožnica mu je očitala 4,6 kg obdelanega tobaka, od tega 1,8 kg obdelanega tobaka znamke *Zeta* in 2,8 kg cigaret *Drava* ter 0,250 kg sveže kave v zrnju, ki jo je nosil v žepu suknje.

---

[49] Jeram, *Meja*, str. 232.

[50] Glej ZAL, EI, IDR 17, AE 1, TE 7; ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 4.

[51] Pri omembi tihotapljenja z lesom se ne da izogniti omembi notranjskih furmanov, kjer se je *kontrabant* razpasel predvsem po 1. svetovni vojni, tj. po zatonu furmanstva na daljše razdalje. Najvarnejše in najbolj priljubljeno področje tihotapljenja so bili obmejni gozdovi na Hrušici. Tihotapljenje je potekalo tako, da so furmani z vozom prečkali mejo, posekali les, nato pa so ga pod pretvezo boljšega stanja cest les namesto v Italijo odpeljali v Jugoslavijo. Italijani so nezaželjeni pojav skušali preprečevati z uvedbo posebnih pečatov, ki so bili obvezni pri vsaki posamezni pošiljki lesa. To zapreko so furmani zaobšli tako, da so posekali več od predvidenega lesa, pri čemer so manjše kose skrili med večje, opečatene kose. Posledice odkrite pošiljke so bile zaplemba lesa in nekajdnevni zapor. Nekateri furmani so tihotapili blago, drugi denar, ki so ga skrivali celo v konjskih komatih. (Trobič, *Furmani*, str. 149.)

[52] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.

[53] Naglič, *Dediščina rapalske meje*, str. 38.

[54] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 12.

Civilno sodišče v Gorici ga je zato obtožilo večih zločinov: 1. nezakonitega prečkanja meje ter 2. tihotapljenja blaga.[55] Zaseženo blago so oblasti zamrznile in ga shranile v skladišču za prodajo različnega blaga ter ga prepeljale na carino Gorico, Pavšiča pa odpeljali v idrijski zapor. Za prekrške je dobil sledečo kazen: 8 dni zaradi tihotapljenja kave, 20 dni in globo 350 lir zaradi tihotapljenja ter poostren nadzor.

Kava, sladkor in moka so bili v Italiji dvakrat dražji kot v Jugoslaviji. Do zanimivih zapletov z moko je prišlo zaradi dovoljenja, da so dvolastniki ozemelj, ki so bila deloma v Italiji, deloma v Jugoslaviji, smeli iz Jugoslavije pripeljati do 10 kg moke. Predpis pa je imel to pomanjkljivost, da ni natančno določal, kolikokrat mesečno se moko sme uvoziti, zato je sčasoma tihotapljenje moke dobilo tolikšne razsežnosti, da je obmejne službe sploh niso več zasegale.[56] Pri malem tihotapstvu ovadba včasih sploh ni vključevala popisa tihotapljenega blaga, temveč je bila ovadba podana zaradi tihotapljenja *»splošnih predmetov za družinsko rabo«*.[57]

Primer iz Cerkna z dne 11. julija 1936 vsebuje ovadbo ponesrečenega tihotapljenja olja in obenem ilegalnega prestopa meje.[58] Nazorno prikaže postopke, predstavi predvidene kazni in pojasni, kam so zaplenjeno blago skladiščili. Vpleteni so bili: sestri Justina in Marija Obid iz Gornjih Raven, Franc Pirik (Pirih?) iz Trebenč ter Peter Čelik iz Cerknega, katerih zjave si med seboj močno nasprotujejo. Finančniki so na vozu polnem trave našli 10 litrov semenskega olja, shranjenega v treh dvolitrskih steklenicah in pločevinki. Olje naj bi imelo vrednost 50 lir, neplačan davek pa je znašal 31,30 lir.

Minimalna kazen za pretihotapljenih 10 litrov olja je znašala 6 lir, največja pa 313 lir.[59] Pirik in Čelih sta bila obtožena kot sokrivca pri tihotapljenju, Justina pa je bila obtožena še za ilegalni prehod meje, za kar je zakon predvideval od 3 mesecev do leta dni zapora in od 2.000–6.000 lir kazni. Še dodatno kazen v višini od 100–300 lir sta predstavljala neplačana državna taksa in državno dovoljenje. Olje so finančniki kasneje označili s povoščenim žigom in ga poslali v Gorico na glavno carino, prav tako tudi zapisnik.

Priljubljeno je bilo tudi **tihotapljenje živine**.[60] V virih je dokaj podrobno obravnavan tudi primer tihotapca konj Ivana Debevca z dne 13. aprila 1935.[61] Ujeti je bil jugoslovanski državljan iz Logatca, vendar ga niso predali matični

[55] Po italijanskem *Mejnem zakonu* z dne 26. 1. 1896 št. 108 in *Zakonu o soli in tobaku* z dne 21. 1. 1929 št. 67; tihotapljenje prepovedane snovi po odloku št. 1923 z dne 14. 2. 1926 in odlok 24. 6. 1936 št. 67. Zaseženi tobak in kava so se kaznovali po 30. členu zakona z dne 9. 1. 1940. (ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 12.)

[56] Jeram, *Meja*, str. 232.

[57] ZAL, EI, IDR 18, TE 1, AE 2; ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 6.

[58] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 8.

[59] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 8.

[60] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.

[61] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 7.

državi, ampak so proces proti njemu sprožili v Italiji. Debevec je imel na območju Novega Sveta 15 ha posesti povsem v bližini meje, čez katero je skušal pretihotapiti dva konja. Debevčeva veljavna obmejna izkaznica, ki jo je izdala kvestura v Gorici, dokazuje, da je obmejno izkaznico lahko izdala tudi država, v kateri je nekdo imel posest, čeprav je bil sicer tuj državljan. Kakšne so bile posledice tihotapljenja konj, iz ohranjenega vira ne izvemo.

Tihotapljenje ilegalnih tiskovin je postalo bolj pogosto od leta 1928 dalje. Nekateri kanali so tekli tudi preko Tolmina, Cerkljanskega in Idrijskega konca do Gorice.[62] Ilegalno razpečevanje in tihotapljenje tiska je bilo povezano predvsem s prepovedjo rabe slovenščine. Razpečevanje tiska je imelo ob morebitnem razkritju za prijetega večje posledice zaradi političnega prizvoka, ki je italijanskim oblastem predstavljal nevarnost odpora. Leta 1931 je Urad javne varnosti ovadil idrijskega rudarja Vincenca Eržena zaradi tihotapljenja časopisov in pisemske korespondence, zato je izgubil tudi delo pri rudniku, saj naj bi distribucijo izvrševal prav med rudarji.[63]

Najbolj donosno in nevarno je bilo **tihotapljenje živega srebra** iz idrijskega rudnika. V nasprotju s pričakovanji je zapisnikov o tihotapljenju živega srebra malo, kar smemo pripisati nespretnosti oblasti in spretnosti tihotapcev, zlasti načinov tihotapljenja. Slednje je bilo še posebej lahko za rudarje, ki so delali v rudniški separaciji, kjer so prebirali rudo. Pogosto so rudo žgali v jamah v okolici mesta in jo nato šele po preteku določenega obdobja prodali naprej.[64]

Za kilogram živega srebra je bilo potrebno odšteti 20 lir. Edini primer tihotapljenja živega srebra, zabeleženega v arhivih, sega v leto 1939.[65] S problemom so se ukvarjali karabinjerji in Urad javne varnosti. Obtožena tihotapca zaradi tatvine srebra na škodo idrijskega rudnika sta bila Franc Čadež in Franc Jesenko.

Čadež je za prodajo srebra zahteval 160 lir, prodati pa ga je želel v Žireh (Jugoslavija). Karabinjerji in člani Urada javne varnosti so 21. novembra 1939 družno preiskali Čadeževo hišo, ki je omenjeno srebro istega dopoldneva odnesel v Žiri Viktorju Osredkarju, ki je živel le nekoliko metrov oddaljen od italijanske meje. Slednji je srebro v dveh steklenicah dva dni kasneje izročil brigadirju. Živo srebro je Čadež prejel od dolžnika kot nadomestilo za moko in slanino.

Čeprav je Čadež prisegel, da je bilo to njegovo prvo in edino ukvarjanje s tihotapstvom, lahko v to krepostno izjavo podvomimo, saj se je potom zaslišanja pokazalo, da sta oba z Jesenkom zelo dobro poznala čase obhodov patrulj in cene srebra in moke. Obtožena sta bila obsojena za naslednje prekrške: 1. dvakratni

---

[62] Kacin Wohinz, *Prvi antifašizem v Evropi*, str. 242.

[63] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 51.

[64] Primer rudarja Migavčka iz ZAL, EI, IDRije, ki je v letih 1936–1937 ukradeno rudo tihotapil celo v Trst. Ko so ga odkrili, je ukanil karabinjerje, jih zaprl v jamo ter pobegnil, domnevno v Bosno, kjer so se sledi za njim izgubile. (Babič, *Po poteh skrivnosti*, str. 104–106.)

[65] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 12.

ilegalni prehod meje, 2. izvajanje tihotapljenja pri izvozu blaga in uvozu moke brez plačila carinske takse, 3. po 648. členu kazenskega zakonika so Čadeža obdolžili tudi dobička pri prodaji srebra. Zoper oba je bila podana aretacija in nadaljnji proces, zaseženo srebro treh steklenic pa so vrnili idrijskemu rudniku.[66]

Tihotapljenje kokaina je bilo namenjeno rabi v zdravstvu. Zaloga kokaina je čez mejo v Italijo pritekala iz žirovskega konca, s pomočjo tihotapcev iz Jazen in Masor.[67] Arhivski dokument iz leta 1941 priča o tihotapljenju kokaina, vendar velik poudarek namenja protiitalijanski usmerjenosti tihotapcev, kar je glede na vojni čas razumljivo. Italijani so s pomočjo ovaduhov nadzorovali tudi dogajanja na jugoslovanski strani meje. S pomočjo zaupnega vira je poveljnik karabinjerjev izvedel, da so se v gostilni Demšar v bližini Žiri (pri Bohaču, op. p.) srečevali posamezniki, ki so prinašali različno tihotapsko blago, največ kokaina, zagotovo pa tudi politični propagandni material.[68] Transport kokaina je potekal preko Zagreba in Ljubljane ter preko Mrzlega Vrha in Ledin v Italijo, z veliko verjetnostjo, da je pri prehodu udeležen nekdo tretji – najverjetneje italijanska mejna straža. Ker so bile pri slednji v resnici v ospredju naloge, povezane s političnimi vprašanji, to predvidevanje ni nemogoče. Prav to naj bi bil tudi vzrok, da je stopnja tihotapljenja v zadnjih letih pred vojno močno naraslo ravno na tem delu meje. Središčna točka je bila gostilna Dušana Demšarja, ki naj bi s tovrstnim trgovanjem v nekaj letih zaslužil med 2.000–3.000 lir. Povezavo med tihotapci kokaina in že omenjenim Dušanom Demšarjem je najverjetneje predstavljal njegov nečak Franc Kosič, ki je bil leta 1941 študent na zagrebški medicinski fakulteti. Po pretihotapljeni pošiljki so se tihotapci nekoliko kasneje srečevali na točno določenem kraju ob meji, da so si razdelili plačilo. Proti Demšarju ni bil sprožen noben postopek, saj je šlo le za vire italijanskega zaupnika, so ga pa vseeno podvrgli nadaljnji preiskavi.

Sklep

Zaključimo lahko, da je bilo ravnovesje sil na meji v resnici krhko, in so ga vzdrževali z veliko mero samonadzora. O kazni za aroganco in grobost obmejnih organov v obravnavanih primerov ne moremo govoriti oz. je ne vsebuje noben dokument ohranjenega gradiva. Žal se je ohranil samo del italijanskega fonda, a na drugi strani vsak posamezen primer odpira množico razsežnosti, ki jih s težavo izoliramo, zato je logična posledica posploševanje, ki primeru odvzame nekoliko celovitosti. Kljub temu so same po sebi dovolj zanimive že osebne zgodbe tedanjih prebivalcev ob meji. Življenje ob meji je bilo vsekakor živahno in raburljivo, meja med humornim in tragičnim pa zelo tanka.

[66] ZAL, EI, IDR 17, TE 1, AE 12.
[67] Pavšič, *Ob stari meji*, str. 101.
[68] ZAL, EI, IDR 16, ovoj št. 70.

Viri in literatura

Viri

Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Italijanska fašistična organizacija Idrija*, IDR 16, ovoj št. 1.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Italijanska fašistična organizacija Idrija*, IDR 16, ovoj št. 4.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Italijanska fašistična organizacija Idrija*, IDR 16, ovoj št. 50–67.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Italijanska fašistična organizacija Idrija*, IDR 16, ovoj št. 70.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 6.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 7.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 8.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 9.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 10.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 11.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1, AE 12.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Urad javne varnosti*, IDR 17, TE 1 AE 13.
Zgodovinski arhiv Ljubljana, Enota v Idriji, fond *Poveljstvo kraljevih karabinjerjev Idrija in njena postaja, 1931–1943*, IDR 18, TE 1, AE 2.

Literatura

Babič, Matjaž: *Po poteh skrivnosti.* Ljubljana: Vale-Novak, 2001.
Bitelli, Remo: *Claustra Alpium Iuliarum. Rapalska meja in fašizem. Arheologija kot primer kontinuitete.* Koper: ZRS, 1999.
Čermelj, Lavo: *Slovenci in Hrvatje pod Italijo*. Ljubljana: SM, 1965.
Ferenc, Tone: *Kapitulacija Italije in NOB v Sloveniji jeseni 1943*. Maribor: ZO, 1967.
Gradivo za zgodovino OF Idrijske in Cerkljanske. *Idrijski razgledi* 1978/79, let. 23–24. Odg. ur. J. Bavdaž, gl. ur. I. Kermauner. Idrija: Mestni muzej.
Hvala, Renata: Vojaška zgodovina vojskarske planote. *Idrijski razgledi XLV* (2000/1), str. 77–83.
Jeram, Janez: Meja. *Idrijski razgledi* (1969/4), str. 230–234.
Kalc Hafner, Ana; Pahor, Samo; Volk, Lucijan: *Slovenci in Italija. Pro memoria o odnosih zahodno sosedo.* Ljubljana: CZ, 1995.
Naglič, Miha: *Dediščina rapalske meje: življenje ob rapalski meji 1918–1943 (1947).* Ljubljana: Pegaz International, 2005.
Pavšič, Franc: Atentat na davkarja. *Idrijski razgledi XXXVI* (1991/1), str. 67–69.
Pavšič, Franc: Idrija pred drugo svetovno vojno. *Idrijski razgledi XXXVIII* (1993/1), str. 79–81.
Pavšič, Tomaž: *Ob stari meji: pričevanja in spomini*. Idrija: Založba Bogataj, 1999.
Jankovič Potočnik, Aleksander: *Rupnikova linija in Alpski zid: utrjevanje rapalske meje med letoma 1932–1941.* Vrhnika. Galerija 2, 2004.
Prezelj, Viktor: *Cerkljanska skozi čas: prispevki za zgodovino Cerkljanske 2*. Idrija: Založba Bogataj, 1997.
Zgodovina Slovencev. Ur. M. Sluga. Ljubljana: CZ, 1979.
Kacin Wohinz, Milica; Pirjevec, Jože: *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija (Zb. Korenine), 2000.
Kacin Wohinz, Milica: *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928. (2. zvezek.)* Trst: Lipa, 1977.
Kacin Wohinz, Milica: *Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935*. Koper: Lipa, 1990. *Slovenci v 20. stoletju*. Simpozij. Ur. D. Jančar in P. Vodopivec. Ljubljana: SM, 2001.
Slovenska 30. leta. Simpozij. Ur. P. Vodopivec in J. Mahnič. Ljubljana: SM, 1997.
Štucin, Anica: Razvoj NOG na Idrijskem 1941–1945. *Idrijski razgledi XXIX–XXXI* (1984–1986), str. 94–104.

Štucin, Anica: Prvi meseci po kapitulaciji Italije na Cerkljanskem. *Idrijski razgledi XXXII* (1987/1), str. 17–30.

Trobič, Milan: *Furmani, skozi postojnska vrata do morja in naprej.* Logatec: Lotos, 2003.

Viler, Darko: Mejniki 20. stoletja. *Idrijski razgledi XLIX* (2004/2), str. 100–114.

Egon Pelikan

Izseljevanje Slovencev iz Julijske krajine med obema vojnama

PELIKAN Egon, dr., znan. svet., Inštitut za zgodovinske študije UP ZRS, Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, egon.pelikan@zrs.upr.si.

Med migracijske zgodbe »slovenskega prostora« sodi tudi izseljevanje iz Julijske krajine v času med obema vojnama. Julijska krajina do danes ostaja sinonim za razdeljeno regijo, razdeljen spomin in (pre)pogosto tudi za dve razdeljeni historiografiji. Je značilen primer prostora, na katerega se nanaša »shared history« v negativnem smislu, ki jo opredeljuje »izguba« domnevno »nespornega nacionalnega ozemlja« (karkoli naj bi to že pomenilo) – na vzhodu italijanskega in na zahodu slovenskega. Avtor v prispevku prinaša pregled oziroma statistiko o izseljevanju iz Julijske krajine med vojnama.

Ključne besede: migracije, Julijska krajina, izseljevanje, fašizem, štetje prebivalstva.

Uvod

Med migracijske zgodbe »slovenskega prostora« sodi tudi izseljevanje iz Julijske krajine v času med obema vojnama. Julijska krajina do danes ostaja sinonim za razdeljeno regijo, razdeljen spomin in (pre)pogosto tudi za dve razdeljeni historiografiji. Je značilen primer prostora, na katerega se nanaša »shared history« v negativnem smislu, ki jo opredeljuje »izguba« domnevno »nespornega nacionalnega ozemlja« (karkoli naj bi to že pomenilo) – na vzhodu italijanskega in na zahodu slovenskega.

Predigra dogajanja za takšno opredeljenost Julijske krajine sega v drugo polovico 19. stoletja, ko se je z uveljavljanjem nacionalnih ideologij pospešeno dogajala tudi »nacionalizacija« ozemelj znotraj evropskih imperijev, in Avstro-Ogrska je bila v tem smislu vzorčen primer. Slovenci smo tak, svoj prvi zemljevid domnevno nespornega etničnega ozemlja, ki je nastal na podlagi političnega programa iz leta 1848, izrisali šele leta 1853.

Po prvi svetovni vojni je Evropa doživljala preoblikovanje v nacionalne države naslednice, kar je področje zgodovinskih dežel in regij spremenilo v nacionalno oblikovane politične prostore.[1]

Leto 1918 je pomenilo za slovensko nacionalno-politično gibanje, ki si je od nastanka prvega slovenskega političnega programa leta 1848 prizadevalo

[1] King, *The Nationalization.*

uresničiti idejo o politični združitvi prostora, ki so ga naseljevali slovensko govoreči prebivalci, – katastrofo. Posebno priključitev narodnostno mešanega ozemlja na severu k novo ustanovljeni Republiki Avstriji ter priključitev ozemlja na zahodu, ki je bilo z rapalsko mejo novembra leta 1920 priključeno k Italiji, sta predstavljali praktični konec ideje t. i. »Zedinjene Slovenije«.

Na drugi strani je zunanja politika Kraljevine Italije vse od združitve ostajala ekspanzionistična in imperialistična. Na vzhodni meji pravzaprav nikoli ni imela geografsko zamejenega zemljevida. Pripadnike različnih političnih skupin in idejne tvorce imperialističnih programov so v potencialno širjenje proti vzhodu, v Podonavje in na Balkan ter v zasedbo s Slovenci in Hrvati poseljenih področij gnale različne »strateške meje«, »meje, utemeljene z zgodovinskimi pravicami«, »gospodarske meje«, »meje italijanske kulture« itd.

Beneška Slovenija

Prvi, ki so prišli pod italijansko državo, so bili leta 1866 Beneški Slovenci v dolinah Nadiže, Tera in Rezije. Po ocenah popisa iz leta 1901 je bilo število govorcev »slovanskega jezika« največ 32.000 ljudi, leta 1911 nato 36.178, leta 1921, ko je bilo v Italiji zadnje uradno štetje, ki je upoštevalo narodnost, pa 33.935 ali 47,6 % prebivalstva Benečije.[2] Priključitev več kot 300.000 primorskih Slovencev k Italiji po prvi vojni na položaj Beneških Slovencev ni vplivala.[3]

Julijska krajina

S podpisom Rapalske pogodbe 12. novembra 1920 je Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev prepustila Italiji polmilijonsko manjšino. In vendar je zunanja politika fašistične Italije kljub temu zahtevala revizijo rapalske meje, širitev na Balkan ter hegemonijo na Jadranu.

Z aneksijo ozemlja med bivšo avstrijsko-italijansko mejo in črto rapalske meje (Peč – Jalovec – Triglav – Porezen – Blegoš – Planina – Javornik – Snežnik – Kastav) je potem, ko je januarja 1924 priključila še Reko, Kraljevina Italija dobila približno 900.000 ha ozemlja z nekaj manj kot 1 milijonom prebivalcev. Deželo so poimenovali Venezia Giulia (Julijska krajina), od 17. oktobra 1922 je bila samostojna upravna enota.[4]

Slovenci na ozemlju, ki je po prvi vojni pripadlo Italiji, so zdaj, skupaj s 34.000 Beneškimi Slovenci v Videmski pokrajini, obsegali številčno že nekaj

[2] Stranj, *Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine*, str. 173.
[3] Kacin Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 17–19.
[4] Krasna, *Severovzhodna italijanska meja*.

več kot četrtino slovenskega naroda in tretjino tistega ozemlja, ki so ga strnjeno naseljevali prebivalci govorci slovenskega jezika.[5]

Slovenci so bili strnjeno naseljeni vzhodno od meje, ki je tekla med Furlansko nižino in Dinarskim pogorjem, mešano z Italijani pa v mestih Gorica, Trst in na koprskem podeželju. Etnična struktura Istre je bila povsem prepletena.[6]

Gospodarske razmere

Slovensko prebivalstvo Primorske je bilo v veliki večini agrarno. V Trstu in Gorici je že vse od sredine devetnajstega stoletja nastajal slovenski srednji meščanski sloj, ki je z razvijanjem gospodarskih in še posebej finančnih ustanov vse hitreje ogrožal hegemonijo italijanskega meščanstva. V mestih Koper, Izola, Piran Slovencev skoraj ni bilo, poseljevali pa so okolico.

Izgube zaradi vojnih dajatev in vojnih posojil so leta 1924 povzročile bankrot Jadranske banke, tako da je prešla v italijanske roke. Prav tako sta propadli obe zadružni zvezi, leta 1928 je bila razpuščena tržaška, leta 1931 goriška. V naslednjih letih je bila likvidirana večina krajevnih zadrug ali pa so bile vključene v italijanske ustanove.[7]

Politični pritisk kot vzrok za izseljevanje

Politično in ideološko motivirano spodkopavanje slovenskega gospodarstva je zlasti v tridesetih letih pognalo na dražbo številna kmetijska posestva, največ v Istri. Posebej je slovensko populacijo na podeželju prizadela izguba zadružnih zvez s široko mrežo hranilnic. Te so po nizkih cenah kupovali italijanski kreditni zavodi in prav v ta namen je bil že leta 1921 z deklariranimi političnimi cilji ustanovljen Zavod za agrarni preporod treh Benečij (»Ente per la rinascita agraria delle Tre Venezie«).

Poleg poskusa italianizacije in ideološke indoktrinacije si je oblast prizadevala spreminjati posestniško strukturo. V navodilih prefektom Julijske krajine, izdanem 24. junija 1931, je notranje ministrstvo predvidelo posebno ustanovo, *»ki bo na obmejnem področju razlaščala zemljiško posest«* ter jo kolonizirala z italijanskimi družinami. V začetku tridesetih let, po razpustitvi slovanskih institucij, je bila odprta možnost »etnične bonifikacije« ali, kot beremo v dokumentih, »bonifica nazionale«, »bonifica morale«, »bonifica fascista del confine«, »opera di epurazione nazionale«, »nazionalizzazione«, »italianizzazione«, »penetrazione«.[8]

[5] Kacin Wohinz, *Slovensko-italijanski odnosi.*

[6] Boruso, *Tematska kartografija*, str. 562.

[7] O tem: Kacin Wohinz, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev*, str. 427–472.

[8] Kacin Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji,* dokumenti na straneh 231–250.

Izseljevanje

Posledica gospodarskega položaja in raznarodovalnih ukrepov je bil močan migracijski tok, ki je bil politične in ekonomske narave. Oblast je spodbujala emigracijo ne-italijanskega prebivalstva, saj je izpolnjevala cilje t. i. politike »etnične bonifikacije«, ki je zajemala vrsto ukrepov za izpraznitev ozemlja, ki naj bi ga naselili italijanski koloni. V obdobju med dvema vojnama so se Slovenci in Hrvati izseljevali nenehoma, a v več izrazitih valovih, za katere je značilna različna izseljenska struktura.

Prvi val beguncev oziroma izseljencev je sprožil že **nastanek soške fronte**. Temu je sledilo izseljevanje Slovencev iz mejnega področja po **zasedbi s strani italijanskih čet.**

Po razpadu habsburške monarhije so bile gospodarske razmere izjemno slabe, saj je bila dežela po končanih bojih porušena in izpraznjena. Mnogo beguncev **se ni nikoli vrnilo**, leta 1918 so nove oblasti **izgnale vse bivše državljane Avstro-Ogrske**, ki v Julijski krajini niso imeli stalnega bivališča, druge je italijanska oblast uradno izgnala z zavrnitvijo pravice do državljanstva, kar je posebej prizadelo intelektualce. Na drugi strani so oblasti **priznale državljanstva t. i. regnicolom**, ki jih je bilo samo v Trstu že pred letom 1915 več kot 50.000.

Naslednji val beguncev je sledil po letu 1922 oziroma **fašističnemu prevzemu oblasti** in povečanemu pritisku na slovensko in hrvaško populacijo.

Izključno politični val beguncev predstavlja **večina slovenskih učiteljev**, ki se je v Kraljevino Jugoslavijo izselila po uvedbi Gentilejeve šolske reforme. Tem so sledili državni in občinski uradniki. Potem ko so bila prepovedana vsa kulturna društva in javna raba slovenščine sploh, so se izselili skoraj vsi intelektualci.

Izseljevanje je doseglo vrhunec med **svetovno gospodarsko krizo**, ki se je (iz že navedenih vzrokov) v Julijski krajini še posebej zaostrila, obenem pa sovpadala še s političnim pritiskom ob koncu dvajsetih let. Poseben val politične emigracije so v tem času povzročile policijske akcije pred prvim tržaškim procesom.

Tedaj so poleg delavcev in revnejših kmetov odhajali zlasti uradniki, učitelji in politični delavci, tako da je slovenska populacija izgubila vodilni in najustvarjalnejši sloj. Iz Trsta in Gorice se je izselil celoten slovenski srednji sloj in paradoksalno je nacionalistična teza o »narodu kmetov, ki nima meščanstva«, postajala resničnost.

Največji val beguncev iz Julijske krajine sta povzročila italijanski napad na Etiopijo in intervencija Italije v špansko državljansko vojno, ko so se številni Slovenci z emigriranjem v Kraljevino Jugoslavijo izognili vpoklicu v italijansko vojsko.[9]

Permanenten vzrok izseljevanja pa je bila kriza gospodarstva, ki je v Julijski krajini imela svoje specifike ves čas med obema vojnama. Razlogi zanjo so

[9] Nećak, Vovko, *Dejavnost Slovencev in Hrvatov*, str. 119.

bili širše gospodarske in politične narave.[10] Poleg ekonomije Trsta in zaledja je kriza najbolj prizadela agrarni sektor, namreč zaradi izgube tržišč za kmetijske pridelke, ki na italijanskem trgu niso bili več konkurenčni.[11]

Praviloma je šlo pri izseljevanju za kombinacijo ekonomskih in političnih razlogov, izseljenci pa so zasedali državne službe in večali množico brezposelnih v Kraljevini Jugoslaviji, posebno v njenem slovenskem delu, tj. Dravski banovini.

Kot navaja poročilo, ki je bilo iz jugoslovanskega konzulata v Trstu poslano v Kraljevino Jugoslavijo leta 1934, so oblasti do tega leta odpustile vse slovenske uradnike iz državne in občinskih uprav, vse slovenske sodnike, fašistična vlada je deloma premestila in deloma odpustila več kot 800 slovenskih in hrvaških učiteljev iz Julijske krajine. Vsa slovenska laična inteligenca naj bi se, kot navaja poročilo, skrčila na okoli 50 odvetnikov, 15 zdravnikov in še majhno peščico javnih delavcev ter nekaj manj kot 300 duhovnikov.[12] Vendar je bila žrtev novih razmer v velikem obsegu tudi duhovščina, saj se je število slovenskih in hrvaških duhovnikov do leta 1928 že skoraj prepolovilo (od več kot 500 leta 1918 na 272 leta 1928). Samo okupacijske čete so jih internirale 82, in ko je Italija po letu 1918 zavrnila prošnjo za državljanstvo vsem slovenskim duhovnikom, ki niso imeli domovinske pravice pred letom 1914, je po navedbi istega poročila s tem izgnala več kot 70 duhovnikov.[13]

V času med obema vojnama je po aktualnih ocenah šlo za približno 70.000 beguncev, ki so se v Kraljevino Jugoslavijo izselili v več begunskih valovih, število vseh izseljencev, ki so se izselili v Jugoslavijo, Evropo in svet, pa je do leta 1941 preseglo 100.000. Po ocenah raziskovalcev se je med vojnama iz Julijske krajine izselilo približno 105.000 ljudi ali približno 20 % slovenskega in hrvaškega prebivalstva, od tega približno 53.000 Slovencev. Približno 70.000 se jih je izselilo v Jugoslavijo, 30.000 v Južno Ameriko in 5.000 v druge dele sveta.[14]

Kot rečeno, so odhajali politiki, kulturniki, obrtniki, umetniki, uradniki, kmetje, pogosto z družinami, brezposelni, dijaki, politično preganjani, moški, ki so se izognili mobilizaciji itd. Za jugoslovansko vlado je bil vsak val novo breme, saj sta se povečevala brezposelnost in tudi nezadovoljstvo avtohtonega prebivalstva, ki je v prišlekih videlo poceni delovno silo in tekmeca na trgu dela ter večanje problemov stanovanjske in socialne politike.[15] Glede na poklicno pripadnost, so se najmanj izseljevali kmetje.[16]

Za italijansko državo so bili največji problem emigranti v Jugoslaviji, zato so fašistične oblasti ovirale izseljevanje v Jugoslavijo, podpirale pa emigracijo

[10] Kacin Wohinz, *Slovensko-italijanski odnosi*, str. 41.
[11] Besednjak, *La questione economica.*
[12] Besednjakov arhiv, dok. št. 6.
[13] BA, dok. št. 604.
[14] Kacin Wohinz, Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, str. 44.
[15] Vovko, *Organizacije jugoslovanskih emigrantov*, str. 449–452.
[16] Vovko, *Organizacije jugoslovanskih emigrantov*, str. 451.

v druge dežele. Med gospodarsko krizo so se Primorci množično izseljevali v Južno Ameriko, zlasti v Argentino.

Specifična migracija je izseljevanje primorskih žensk, ki so po tradiciji izpred vojne odhajale v Egipt kot služkinje in varuhinje otrok, največ jih je odšlo iz Vipavske doline. V Aleksandriji je bilo po nekaterih podatkih že pred prvo svetovno vojno približno 4.500, v Kairu pa 1.500 Primork.[17]

Štetja prebivalstva v Julijski krajini (1910, 1921, 1933, 1936)

Za Julijsko krajino (brez Zadarske pokrajine)
(razlika v skupnih seštevkih odpade na Nemce, Romune, Albance, Madžare in druge)

	Italijani:	Slovenci:	Slov./Hrv.:	Preb.:
Po avstrijskem štetju leta 1910: (Po Mattossi/Krasna)				
	397.550	26.282	479.986	943.256
Po italijanskem štetju leta 1921 (z rubriko lingua d'Uso): (Po Mattossi/Krasna)				
	527.102	259.542	354.780	911.485[18]
Po tajnem štetju slovenske in hrvaške duhovščine leta 1933:				
	455.389	343.648	545. 541	1.000.930[19]
Po italijanskem štetju leta 1936: (Po Mattossi/Krasna)				
	588.070	251.760	382.349	976.417

Leta 1936 je italijanska oblast tajno štela »drugorodce«, saj je na ta način želela ugotoviti uspešnost raznarodovalne politike. Po analizi, ki je bila opravljena šele leta 1939, je naštela 252.919 prebivalcev s slovenskim in 134.945 prebivalcev s hrvaškim pogovornim jezikom.

Približno sočasno so – prav tako na skrivaj – leta 1933 slovensko in hrvaško prebivalstvo šteli tudi slovenski in hrvaški duhovniki. Našteli so 343.684 Slovencev in 201.893 Hrvatov.[20]

Če statistiko duhovščine primerjamo npr. z avstrijsko iz leta 1910, lahko ugotovimo, da je razlika sicer velika. Takrat so našteli 466.730 Slovencev in Hrvatov, tokrat (1933) 545.557. A samo v mestu Trst je leta 1910 mestna uprava, ki je bila v italijanskih rokah, v prvi verziji štetja k »Italijanom« prištela 25.000 Slovencev, kar je dokazala uradna revizija štetja. Po Wilfanovem posredovanju je pozneje prišlo do ponovitve štetja, ki je namesto 37.000 Slovencev v Trstu

[17] Prim. Makuc, *Aleksandrinke*.

[18] Mattossi, Krasna, *Il »Censimento riservato« del 1939*, str. 41 (avtorja sta uporabljala statistiko Carla Schiffrerja, ki sta jo uskladila s spremembami občinskih meja leta 1936).

[19] BA, dok. št. 603. Pet zvezkov z narodnostno statistiko v župnijah Julijske krajine in s sklepnim poročilom.

[20] Pelikan, *Tajno delovanje primorske duhovščine*, str. 149.

naštelo 60.000 Slovencev.[21] Lahko si predstavljamo, kako je potekalo štetje npr. v Istri, kjer so bile občinske uprave v rokah italijanskih političnih elit.

Na drugi strani obsežno poročilo tržaške policije, ki ga omenja dr. Janko Pleterski in je bilo najdeno v Allgemeines Verwaltungsarchiv na Dunaju, že za leto 1911 navaja samo za mesto Trst tudi 39.257 priseljenih državljanov Kraljevine Italije (brez državljanstva oziroma stalnega bivališča), leta 1913 pa naj bi jih bilo po navedbi iz istega vira že nad 50.000.[22]

Na to opozarja tudi npr. Piero Purini, ki ocenjuje, da se je od leta 1918 do leta 1931 preselilo v Julijsko krajino prek 130.000 pripadnikov italijanske narodnosti iz starih provinc, med njimi skoraj 50.000 samo v občino Trst.[23] In prav tržaška provinca je prva spremenljivka vseh štetij v Julijski krajini, ki variira za pb. 50.000 prebivalcev italijanske narodnosti pri vsakem od posameznih štetij. Zato se zdi vprašljiva tudi trditev zgodovinarja Carla Schiffrerja, da naj bi bilo štetje leta 1921 še najbližje realni sliki, saj naj bi na eni strani do tedaj še ne prišlo do večjega priliva italijanskih priseljencev, na drugi strani pa naj bi se bili odselili državljani iz drugih delov nekdanje habsburške monarhije, ki v Julijski krajini niso imeli stalnega bivališča. Če bi to dejansko držalo, bi se postavljalo vprašanje, »od kod se je nenadoma vzelo« kar 130.000 prebivalcev italijanske narodnosti, ki jih za Julijsko krajino navaja sam Schiffrer, ko predstavlja razliko med štetjem leta 1910 in leta 1921? Če so bili res tam – in očitno so bili – potem je šlo v desetih letih za pravo kolonizacijo. Očitno je šlo za več hkratnih procesov: na eni strani zavračanje državljanstva optantom iz bivše Avstro-Ogrske in legalizacija stanja priseljencev (regnicolov), hkrati pa priseljevanje iz starih pokrajin. Ob tem so (kot je razvidno npr. iz italijanskega štetja leta 1936), oblasti uporabljale kategorijo »popolazione presente«, tj. prisotna populacija, ne glede na to, ali je posameznik bival v občini stalno ali zgolj začasno. In režimska statistika tako ni izpuščala karabinjerjev, vojakov in učiteljev.

Na drugi strani pa pri statistiki na podlagi župnijskih knjig očitno ni bila upoštevana emigracija iz Julijske krajine, ki so jo duhovniki po posameznih župnijah, kot kaže, še vedno vodili kot »prisotno prebivalstvo«. In kam zdaj prištevati »manjkajoče Slovence«? So bili v Dravski banovini kot emigranti ali so s stalnim bivališčem v Julijski krajini predstavljali slovensko-hrvaško večino v Julijski krajini?

Najbrž razlika med italijanskim štetjem leta 1936 in tajnim štetjem slovenske in hrvaške duhovščine leta 1933 v veliki meri vključuje tistih 100.000 emigrantov, ki so jih na podlagi župnijskih knjig še šteli kot »slovensko in hrvaško prebivalstvo Julijske krajine«.

---

[21] Pirjevec, *Pensiero e attività di Josip Wilfan*, str. 226.

[22] Pleterski, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, str. 30. Avtor se sklicuje na poročilo tržaške policije z dne 15. februarja 1916.

[23] Purini, *Migracijska gibanja v Julijski krajini*, str. 16.

Ob vseh teh dejstvih in številkah bo seveda zelo težko najti natančnejše razmerje v nacionalni strukturi, če sploh pustimo ob strani npr. spreminjajoče se identitete oziroma pripadnosti npr. v Istri.

Sklep

Izseljevanje iz Julijske krajine v času med obema vojnama spada med tiste premike prebivalstva, ki so Evropo zajeli po prvi svetovni vojni, ko je srednja Evropa spreminjala nacionalno oblikovane politične prostore.[24] Na eni strani so ti procesi vodili v homogenizacijo nacionalnih prostorov v obliki enačaja med državljanstvom in narodno pripadnostjo, na drugi pa v nadaljnje revizionistične ali imperialistične načrte totalitarnih evropskih držav.

V zunanji politiki fašistične Italije do Kraljevine Jugoslavije so bila v času med obema vojnama nekakšna stalnica tri sredstva pritiska: zatiranje slovenske in hrvaške manjšine, vzdrževanje in podpiranje ustaške emigracije, imperialistične zahteve po Dalmaciji. Vsa tri sredstva so bila nazadnje uporabljena do skrajnosti: ukinitev vseh političnih, kulturnih in gospodarskih organizacij in slovenskega tiska v Julijski krajini, priprava atentata na kralja Aleksandra in nazadnje leta 1941 vojaški napad na sosednjo državo ter deloma njena okupacija.

Šele napad fašistične države na Kraljevino Jugoslavijo je – če smo nekoliko spekulativni – pravzaprav ustvaril pogoje za revolucijo na Slovenskem, in prav ta revolucionarna vojska je ob koncu druge svetovne vojne z radikalno vojaško akcijo izbrisala rapalsko mejo.

Nazadnje je bila Julijska krajina razdeljena. K Italiji sta bila priključena Trst in Gorica, večji del bivše Julijske krajine pa je pripadel socialistični Jugoslaviji. Slovensko prebivalstvo Julijske krajine je pri načelu etnične ekvidistance med »Jugoslovani« in Italijani plačalo politično mejo še za hrvaško prebivalstvo ter dobilo tri povsem italijanska mesta v zameno za slovensko obalo od Barkovelj do Tržiča.

Ozemlje bivše Julijske krajine, ki je skozi stoletja pridobilo nekak status regije z »gibljivo politično mejo«, je tako vse do danes predmet zgodovinskih analiz, revizionističnih teorij ali npr. komemorativnih praks, ki se vračajo h kolektivnemu spominu v smislu razdeljene regije z razdeljeno zgodovino, ločenim zgodovinskim spominom in ločenimi komemorativnimi praksami.[25]

Zelo simbolično je npr. dejstvo, da se na isti kraški gmajni pri Bazovici nad Trstom, vendar v presledku nekaj mesecev, odvijata dve različni komemoraciji, ki se spominjata zločinov, storjenih v imenu bodisi enega bodisi drugega izmed

[24] King, *The Nationalization*, str. 112.

[25] Müller, *Memory and Power in Post-War Europe*, str. 17.

dveh režimov, dveh nacionalizmov in dveh ideologij – ena komemoracija je italijanska in druga slovenska.

Viri in literatura

Besednjakov arhiv, dok. št. 6.

BA, dok. št. 603. (Pet zvezkov z narodnostno statistiko v župnijah Julijske krajine, s sklepnim poročilom.)

Besednjakov arhiv, dok. št. 604.

Besednjak, Egelbert, *La questione economica della Venezia Giulia*, Tipografia Consorziale, Gorizia 1925.

Boruso, Giuseppe, Tematska kartografija in predstavitev migracijskega pojava. Kartografija in kvantifikacija eksodusa.; v: Tullia Catalan/Giulio Mellinato/Pio Nodari/Raul Pupo/Marta Verginella (ur.): *Povojni čas ob meji/Dopoguerra di confine:* projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trst 2007, str. 562–566.

Kacin, Wohinz, Milica, *Narodnoobrambno gibanje primorskih Slovencev v letih 1921–1928*, Založba Lipa, Koper 1977.

Kacin, Wohinz, Milica, *Slovensko-italijanski odnosi 1880–1956*, Nova Revija, Ljubljana 2001.

King, Jeremy, The Nationalization of the East Central Europe. V: Wingfield, N., Bacur, M. (ur.): *Staging the Past. The Politics of Comemoration in Habsburg Central Europe, 1848 to the Present.* West Lafayette, Purdue University Press.

Krasna Francesca, Severovzhodna italijanska meja med geografijo in zgodovino; v: Catalan, Tullia / Mellinato, Giulio / Nodari, Pio / Pupo, Raul / Verginella, Marta (ur.): *Povojni čas ob meji/Dopoguerra di confine:* projekt Interreg IIIA/Phare CBC Italija – Slovenija, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli Venezia Giulia, Trst 2007.

Makuc, Dorica, *Aleksandrinke*, Goriška Mohorjeva družba, Gorica 1993.

Mattossi, Andrea, / Krasna, Francesca, Il »Censimento riservato« del 1939 sulla popolazione alloglotta nella Venezia Giulia, *Quaderni Centro Studi Economico – Politici* »Ezio Vanoni«, Trst 1998, št. 3-4, str. 41.

Nećak, Dušan/Vovko, Andrej, Dejavnost Slovencev in Hrvatov iz Julijske krajine v emigraciji v Jugoslaviji, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, Ljubljana 1981, letniki 21, št. 1–2, str. 113–127.

Pelikan, Egon, *Tajno delovanje primorske duhovščine*, Nova revija, Ljubljana 2002.

Pirjevec, Jože, Pensiero e attività di Josip Wilfan; v: *Le minoranze tra le due Guerre*, Societa editrice il Mulino, Bologna 1994, str. 226.

Pleterski, Janko, *Prva odločitev Slovencev za Jugoslavijo*, Ljubljana 1971.

Purini, Piero, Migracijska gibanja v Julijski krajini po prvi svetovni vojni, v: *Vzroki in posledice izseljevanj iz slovenske Istre po drugi svetovni vojni* (Znanstveni posvet/Zbornik povzetkov), Koper 2000, str. 16.

Stranj, Pavel, *Slovensko prebivalstvo Furlanije – Julijske krajine v družbeni in zgodovinski perspektivi*, SLORI, Trst.

Vovko, Andrej, Organizacije jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine do leta 1933, *Zgodovinski časopis*, letnik 32, št. 4. Ljubljana 1978, str. 449–473.

Kacin, Milica, / Pirjevec, Jože, *Zgodovina Slovencev v Italiji*, Nova Revija, Ljubljana 2000,

Werner, Müller, Jan, *Memory and Power in Post-War Europe*, Cambridge University Press, Cambridge 2002.

V.
Migracije po 2. svetovni vojni

Gorazd Bajc

Vloga in delovanje politične emigracije iz osrednje Slovenije v povojnem Trstu

BAJC Gorazd, dr., doc., znan. sod., Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče Koper/Fakulteta za humanistične študije Koper, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, Titov trg 5, gorazd.bajc@zrs.upr.si.

Razprava obravnava najpomembnejša politična in kulturna področja povojnega Trsta, pri katerih so se angažirali slovenski politični emigranti. S privoljenjem Zavezniške vojaške uprave so največji vpliv dobili v šolstvu in nekaterih medijih, zlasti na Radiu Trst. Projugoslovanski tabor, z OZNO in UDBO, je vsemu temu delovanju posvečal veliko pozornost. Razprava skuša tudi podati oceno o številu beguncev, ki so prišli v Trst, tu ostali ali pa se v nadaljnjih letih izselili drugam.

Ključne besede: politična emigracija, Trst, 1945–1954, šolstvo, Radio Trst, ZVU, projugoslovanski tabor, OZNA, UDBA.

Uvod

Pri preučevanju slovenske politične emigracije v povojnem Trstu (in tudi na Goriškem, ali bolje rečeno v coni A)[1] se nam pojavlja vrsta vprašanj. Prvo je gotovo to, koga sploh uvrstiti v to kategorijo. Samo tiste, ki so bili doma iz osrednje Slovenije oziroma izven Julijske krajine in so po vojni iz političnih razlogov zapustili Jugoslavijo ter bili aktivni med Slovenci v italijanskem zamejstvu? Kako medtem obravnavati tiste, ki so bili po rodu Primorci, a so zaradi raznih razlogov delovali pred in/ali med vojno v osrednji Sloveniji in so po 1. maju odšli iz političnih razlogov v emigracijo? Kaj pa tisti, ki so bili že na Primorskem, a so se po vojni idejno in drugače vključili v delovanje emigracije? Ali lahko, nenazadnje, štejemo za politične emigrante iz osrednje Slovenije tiste, ki po rodu niso bili Slovenci, so pa s slovenskimi emigranti v povojnem Trstu tesno sodelovali?

[1] Zahodni del Julijske krajine so 12. 6. 1945 jugoslovanske oblasti zapustile. Tu so ustanovili cono A in upravljala jo je anglo-ameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU), vzhodni del pa je postal cona B pod upravo Vojaške uprave Jugoslovanske armade. Treba je ločevati med začetnima demarkacijskima conama in precej manjšima conama A in B Svobodnega tržaškega ozemlja, ki je nastalo 15. 9. 1947 na podlagi odločitve pariške mirovne konference. Dne 5. 10. 1954 je bil sprejet kompromisni Memorandum o soglasju, ko sta Jugoslavija in Italija, z manjšim popravkom v korist Jugoslavije, sprejeli obstoječo ozemeljsko razdelitev: jugoslovanska civilna uprava se je raztegnila na cono B, italijanska pa na cono A. Šele 10. 11. 1975 so s podpisanimi Osimskimi sporazumi (oziroma z ratifikacijo obeh držav dve leti pozneje) mejo formalno zakoličili.

O kategorizaciji bi seveda lahko postavili še katero vprašanje, na tem mestu pa očitno ne bo odveč, če navedemo vsaj nekaj osnovnih karakteristik tistih, za katere se je oznaka politična emigracija na splošno uveljavila v povojni Jugoslaviji: begunci, ki so zbežali zaradi medvojnega delovanja/zadržanja, se pravi iz političnih razlogov, ki so v coni A, še zlasti v Trstu, aktivno delovali proti novemu jugoslovanskemu redu ali pa mu vsaj nasprotovali ter so ponudbe v administraciji anglo-ameriške Zavezniške vojaške uprave (ZVU) kljub bojkotu projugoslovanskega tabora sprejeli; pridružili so se jim lokalni somišljeniki in kaj kmalu se je njihovo število povečalo; po prvih devetih najbolj »vročih« letih, ko sta okvir celotnemu dogajanju bili konfrontacija hladne vojne in nerešeno mejno vprašanje (se pravi do 1954), so tisti politični emigranti, ki niso odšli v Južno Ameriko ali drugam (nekateri so se sicer v Jugoslavijo vrnili), ostajali še zmerom (nekateri bolj drugi nekoliko manj) nasprotniki jugoslovanskega režima, tako rekoč do sestopa partije z oblasti oziroma osamosvojitve Slovenije, za katero je en del politične emigracije že več desetletij navijal, saj so mdr. emigranti od vsega začetka v zamejstvo vnesli bolj vseslovensko tematiko, ne zgolj lokalistične; med »lokalnimi« zamejci in projugoslovanskim taborom ter emigranti je bilo zlasti prva leta tudi veliko sovraštva in trenja, ki se je nato spremenilo v politično dialektiko z manj ostrimi toni, a vseeno v nekaterih bistvenih vprašanjih na popolnoma nasprotnih si bregovih (npr. kritični ali nekritični odnos do Jugoslavije, zagovarjanje samostojnega političnega nastopanja ali vključevanje v italijanske vsedržavne, »napredne« stranke).

Trst oziroma cona A – pribežališče številnih beguncev

Ob koncu vojne je iz Jugoslavijo odšlo veliko beguncev. Razni avtorji[2] so si enotni v ocenah, da se je na začetku maja 1945 iz Slovenije v Avstrijo in Italijo umaknilo od 20.000 do 25.000 ljudi, da so polovico teh bile vojaške osebe (domobranci in četniki), med civilisti pa družine domobrancev ter drugi, predvsem kmečko prebivalstvo iz Dolenjske in Notranjske. Tem bi morali prišteti tudi Slovence, ki so se iz različnih razlogov znašli v tujini že med vojno, po koncu nje pa se domov niso želeli vrniti.

Ne bi smeli pa niti pozabiti na številne – poleg približno 2.000 primorskih domobrancev – pripadnike jugoslovanskih protipartizanskih/protirevolucionarnih formacij v Julijski krajini: to so bile od jeseni 1944 dalje razne formacije četnikov ipd., ki so bili na primorskem območju in širše (zlasti na Goriškem, pa tudi v Vipavski dolini, na Ilirskobistriškem, Postojnskem idr.) tudi ob koncu vojne. Težko je dati oceno o njihovi številčnosti, kakor tudi o tem, koliko Slovencev je bilo med njimi (očitno jih je bilo malo, večinoma so bili Srbi in Črnogorci,

[2] Mlakar, *Slovenska politična emigracija*, str. 926; Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 256; Švent, *Politična migracija*, str. 79; Švent, *Slovenski begunci*, str. 129.

slovenski četniki so od marca do junija 1944 neuspešno poskušali ustanoviti svoje samostojne enote na Goriškem).[3] Njihovo število se je namreč sproti spreminjalo, z bližanjem konca vojne pa so se četniki in drugi iz južnih predelov Jugoslavije vedno bolj zbirali na Primorskem, da bi bili čim bližje morebitnemu prihodu Anglo-Američanov. Britanske in ameriške ocene so govorile o kakih 10.000 – 15.000 četnikih (po nekaterih podatkih naj bi jih približno še enkrat toliko bilo v hrvaškem delu Istre), celo 20.000, prve dni maja pa naj bi jih bilo samo na predelu južno od Gorice 15.000, ki so se želeli predati zaveznikom.[4]

Četniki pod poveljstvom generala Ivana Prezlja in nekateri drugi so se že konec aprila 1945 umaknili v Italijo in med njimi so bili tudi Slovenci.[5] V primarnih virih 8. armade in 13. korpusa zavezniških sil, ki sta delovali na primorskem (in širšem) območju, ni zaslediti podatkov o tem umiku, je pa več dokumentov, ki govorijo, da so po 1. maju zavezniki poskrbeli, da so na tem območju dali prednost pri predaji in nato evakuaciji ravno četnikom. Približno 12.000 jih je prve dni maja čakalo pri Krminu (Cormons) na predajo in ta je bila tudi vnaprej načrtovana. Predaja se je za večino zaključila 15. maja,[6] pozneje so se še nekatere manjše skupine nahajale pri Palmanovi, Červinjanu (Cervignano) in severno od Kobarida,[7] po podatkih OZNE pa tudi v okolici Idrije, Cola, Črnega Vrha, Tolmina, Vipave[8] idr. Ni nam znano, kolikšno število teh se je nato v naslednjih tednih ali mesecih ponovno »vrnilo« na Primorsko – v cono A. OZNA je na primer konec avgusta 1945 sumila,[9] da se pripadniki t. i. slovenske reakcije v Rimu načrtno odpravljajo v Trst, kjer naj bi dobili službe.

Po izročitvi iz Koroške in kruti usodi od 10 do 13 tisoč domobrancev in nekaj sto civilistov, je čez 2/3 leta večina slovenskih beguncev odšla preko begunskih taborišč v Avstriji in Italiji v Argentino, ZDA in drugam, del pa je ostal na Koroškem, Tržaškem in Goriškem. Tu se je prisotnost beguncev iz osrednje Slovenije zmanjšala ob povratku Italije septembra 1947, ko se jih je nekaj

---

[3] Podberšič, *Četniki v Panovcu*, str. 105–107.

[4] TNA FO 371/48810 R 4709/6/92; TNA FO 371/48812 R 7534 in R 7601/6/92; TNA WO 204/416, 442; TNA WO 204/1523, De Salis, 28. 4. 1945; TNA WO 204/12803, Shergold, 29. 10. 1945; TNA HS 6/853, Macpherson, July 1945, 51–52; NARA, RG 226, E 154, B 55, F 923; NARA, RG 226, E 190, B 167, F 1200; Wheeler, *Beli orli*, str. 735, 738.

[5] Švent, *Slovenski begunci*, str. 31.

[6] TNA WO 170/4286, K (No. 6541), J NZ DIV, 3. 5. 1945; K (No. 6546), Frankenburg, 3. 5. 1945; F, Main 13 Corps (I 930 in I 922), 4. in 15. 5. 1945; HQ 13 Corps: Summary of Events and Information, 6. in 15. 5. 1945; B, 13 Corps, 5., 8., 9., 10., 14. in 15. 5. 1945; K (No. 6694), 37MM, 17. 5. 1945; K (No. 6673), G(Ops), 15. 5. 1945; TNA WO 170/4289, J2, Rear 13 Corps (Q 897), 5. 5. 1945.

[7] TNA WO 170/4286, B, 13 Corps, 16. in 28. 5. 1945; TNA WO 170/4287, K (No. 6908), Staff Capt A, 7. 6. 1945; K (No. 6959), II US Corps, 14. 6. 1945; K. (No. 7029), 10 IND DIV, 24. 6. 1945.

[8] AS 1487, tehnična enota (te) 38, arhivska enota (ae) 4917, 4920, 4946, 4950, 5029, 5030.

[9] AS 1584, ae 63.

izselilo prek morja, nekaj pa jih je ostalo. Po podatkih, ki jih je zbrala OZNA,[10] se je večina beguncev v prvih mesecih 1946 odpravila v begunska taborišča v Italijo in v Trstu so v glavnem ostali le tisti, ki so imeli službo v okviru ZVU, kot šolniki, prevajalci ipd.

Poleti 1945 so sicer nekateri že takoj po prihodu v Avstrijo odšli dalje v zbirna taborišča v Italiji. Po podatkih Janeza A. Arneža[11] je bilo v begunskih taboriščih po Italiji približno 4.500 Slovencev. Taborišča, v katerih so begunci imeli veliko avtonomije, so bila razkropljena po celem Apeninskem polotoku, tako da je bilo težje organizirati šolstvo in druge dejavnosti kot v taboriščih na Koroškem, zahvaljujoč se raznim dobrodelnim, mednarodnim, človekoljubnim in drugim organizacijam, pa se je kljub vsemu tudi tu razvilo kulturno-prosvetno življenje.[12] Del profesorjev in učiteljev je nato že avgusta 1945 odšlo iz teh taborišč v Trst in Gorico, kjer je ZVU potrebovala učno osebje za slovenske šole; prihodi slovenske emigracije v cono A so bili načrtovani in dogovorjeni z zavezniško upravo, ki je precej emigrantov, tudi zaradi odklanjanja domačinov oziroma pripadnikov projugoslovanskega tabora, zaposlila (podrobneje v nadaljevanju).

Pridružili so se številnim beguncem iz Jugoslavije in od drugod; po vojni – potem ko so se v prvi polovici junija 1945 jugoslovanske oblasti umaknile iz zahodenga dela Julijske krajine – je na splošno prišlo v Trst veliko število beguncev različnih narodnosti. Med drugim sta bili, kot piše Gerald Steinacher,[13] za pripadnike nacističnih formacij in nekdanjih kolaboracionistov mesti Trst in Genova najpomembnejši začasni pribežališči za nadaljnji odhod v Južno Ameriko, obenem je bil v Evropi odhod iz Italije čez veliko lužo najmanj problematičen.

O prihodih v Trst so informatorji novih jugoslovanskih oblasti nadrejene sproti obveščali. Poročila, nastala od druge polovice julija dalje, so prikazovala, da postaja tržaško mesto pravo pribežališče »mednarodne reakcije«, ki se svobodno giblje po mestnih ulicah in med temi so tudi Slovenci. Ni manjkalo niti opozoril o prihodu v Trst nekaterih vodilnih, na primer Mihe Kreka, majorja Karla Novaka, Albina Šmajda, Mirka Bitenca, Milka Brezigarja idr.; nekateri so sicer prišli le za kratek čas. Avgusta je tudi glasilo primorske OF, *Primorski dnevnik*, pričelo javnost obveščati o prisotnosti političnih emigrantov v Trstu in naštevalo nekatere vodilne slovenske emigrante. Prihodi so bili jeseni 1945 vse številnejši.[14]

---

[10] AS 1584, ae 155.

[11] Arnež, *Slovensko šolstvo*, str. 42.

[12] Strgar, *Šolstvo in prosvetno-kulturno*, str. 91–107.

[13] Steinacher, *La via segreta*, str. 21–22.

[14] AS 1487, te 38, ae 4984; te 39, ae 5030, 5031, 5032, 5034; te 40, ae 5184, 5150; AS 1584, ae 154; AS 1529, te 1, Kraigher za CK KPS, 25. 8. 1945; AS 1589, te 1, Kidrič Kardelju (229-16-99), nedat.; AS 1931/A-23-3, Komandi OZNE za Goriško, 7. 7. 1945; Oddeljenju OZNE za Goriško-Ajdovščina, 15. 7. 1945 in poročilo OZNE za Tržaško, 16. 8. 1945; AS 1931/

Na podlagi virov iz Ljubljane je nemogoče natančno določiti število Slovencev, ki so tedaj prišli v Trst, kakor tudi tistih, ki so prišli v naslednjih letih, in tu ostali, pa tistih, ki so se preko Trsta izselili dalje. Enako velja za vire iz Londona in Washingtona, po katerih ni (še) mogoče določiti števila političnih emigrantov v Trstu (o kvantifikaciji v nadaljevanju). Sklepamo sicer, da so zavezniki vodili natančne sezname prihodov in odhodov iz cone A, saj je bil njihov trden namen ta, da na spornem območju obdržijo red in disciplino ter dokažejo uspešnost zahodnega modela, nenazadnje pa, da čim bolj nadzorujejo infiltracije sovražnikov, zlasti agentov OZNE. Anglo-ameriški viri nam namreč razkrivajo izjemno veliko zaskrbljenost zaveznikov, da bodo Jugoslovani ob umiku iz cone A pustili za sabo dobro razpredeno mrežo agentov, sodelavcev, javk ipd., tako rekoč – kot so sami zapisali – pravo »stay behind«.[15]

Na tem mestu nas navedeni podatek seveda zanima, saj nam pokaže – če ne celo potrdi – da je šlo tudi zavezniški upravi v coni A za »biti ali ne biti«. Omenjena bojazen pred infiltracijo OZNE, vedno večja napetost zaradi odprtega tržaškega vprašanja, kar se je odražalo v nasilnih napadih projugoslovanskih medijev proti ZVU, sta zaveznikom naročali, da se morajo na področju propagande še posebej potruditi.[16] V tej luči je treba razumeti izbire zavezniške uprave, da je vabila v vrste svoje administracije, zlasti v šolstvo in medije, tiste ljudi, ki se z novim jugoslovanskim režimom niso strinjali; in v tej luči je treba tudi razumeti izbire političnih emigrantov, ki so seveda želeli na svoj način zaustaviti in oslabiti jugoslovanski komunizem. Tudi to je seveda vplivalo, da so bili odnosi med politično emigracijo iz osrednje Slovenije in projugoslovanskim taborom izjemno napeti že od samih začetkov in vsa naslednja leta; pravzaprav so se določena trenja tako rekoč ohranila do danes.

Razlogov za napete odnose je bilo kar nekaj. Med te lahko navedemo že sam vzrok begunstva, se pravi medvojno nasprotovanje partizanskemu gibanju oziroma revoluciji, in to na različne načine, od aktivnega sodelovanja v protikomunističnih/protirevolucionarnih formacijah do javnega ali pasivnega nestrinjanja s partizanskim gibanjem, neupoštevanjem t. i. kulturnega molka ipd. To je bila osnova za vsa poznejša nasprotja.

Nikakršno zaupanje nove Jugoslavije do beguncev s političnim predznakom se je očitno v prvih letih najbolj povečalo zaradi delovanja ilegalnih skupin ali t. i. band – kot so jih poimenovale oblasti in OZNA/UDBA – v notranjosti Jugoslavije in/ali tistih, ki so skrivoma prehajale čez mejo iz Avstrije in Italije. Pri tem je imel del politične emigracije glavno besedo in je celo upal, da bo režim v

Bitenc; AS 1931/Šmajd; AS 1818, 32-III-2; Troha, Komu Trst, str. 190–191.

[15] TNA WO 201/1620, 3FLS/I/149, 8. 6. 1945; TNA WO 170/4287, F, 13 Corps, 9. 6. 1945; K (No. 6912), Capt Shillidy, 10. 6. 1945; B, 13 Coprs, 13. 6. 1945; F, 13 Corps Periodical Intelligence Summary, 9. in 25. 7. 1945; TNA WO 170/4288, F, Main 13 Corps, 4. 10. 1945; TNA CAB 121/679, 629, 643, 647.

[16] TNA FO 898/142, Broad za FO, 8. 7. 1945.

kratkem, s pomočjo Anglo-Američanov, propadel. O problemu »band« imamo več podatkov za t. i. Matjaževo vojsko, ki je bila aktivna na Koroškem,[17] v bistvu še premalo raziskano pa ostaja, kako je bilo v coni A, kjer kaže, da naj bi bilo delovanje »band« manjše. Kljub temu so organi državne varnosti »banditizem« obravnavale tudi na Primorskem, češ da je na primer tudi tu odskočna deska za tajne prehode čez mejo.[18] Sicer pa so bila poročila poleti 1945 s primorskega območja o problemu »band« protislovna: za nekatere naj ne bi bile med seboj povezane in organizirane; za druge da so se pojavile manjše dobro oborožene skupine; na začetku septembra pa v poročilu piše: »/.../ V pogledu organiziranih band je sektor Primorske očiščen.«[19]

Jugoslovanski varnostni organi so s »problemom band« zaključili nekako leta 1948, čeravno so posamezne skupine delovale še nekaj let,[20] po informbiroju pa naj bi tudi Anglo-Američani opustili določeno podporo, o čemer pa nimamo še pravih raziskav na podlagi primarnih virov iz Londona in Washingtona. Na splošno je OZNA/UDBA ocenjevala, da je na Primorskem nasprotnikom uspelo še največ razširjati sovražno propagando.

Vloga v šolstvu

V takem napetem in celo nasilnem povojnem ozračju v Trstu in okolici so začeli obnavljati slovenske šole,[21] potem ko jih je fašizem prepovedal. Ukinitvam so se Primorci takoj postavili po robu z ilegalnimi tečaji ipd., kar se je potem nadaljevalo tudi v medvojnem času, ko je prišlo do nekaterih pobud, ki so se med seboj močno razlikovale in v glavnem že takrat definirale ločitev, ki se je po vojni nadaljevala. Na eni strani so leta 1944 nekateri v okviru primorskih domobrancev prejeli od Nemcev možnost odpreti slovenske šole, nekaj je bilo tudi samostojnih poskusov po kapitulaciji Italije, v oktobru 1943 pa je za šolsko mrežo poskrbelo narodnoosvobodilno gibanje. Šolam izven nadzora OF je partizansko gibanje seveda nasprotovalo. Po koncu vojne so partizanske šole predstavljale za veliko večino primorskih Slovencev – ki so partizansko gibanje razumljivo večinsko podpirali – tudi edino logično referenčno točko za ponovno izobraževanje v maternem jeziku. Po jugoslovanskem umiku je ZVU v okviru vse bolj poudarjenega protikomunizma začela v coni A ukinjati sistem

[17] Npr. Premk, *Matjaževa vojska*; Čoh, *Ilegalna skupina*; Švent, *Slovenski begunci*, str. 109–113.

[18] ASOVE, A-10-1/1, LP RSNZ, 1945, II. odd., m.f. 06776; AS 1931/A-23-3, 2., 5. in 13. 8. 1945; AS 1487, te 38, ae 4984 in 5030; te 39, ae 5037.

[19] AS 1931/A-23-3, Oddeljenju OZNE za Tržaško, 13. 8. 1945; AS 1487, te 38, ae 5030; te 39, ae 5031.

[20] Iz arhivov, str. 148–150, 155–158.

[21] Z navedbno relevantnih virov: Bajc, *Boj projugoslovanskega tabora*; Bajc, *Obnovitev slovenske šole*; Bajc, *Obnova tržaških*.

prejšnje kratkotrajne »ljudske oblasti« in mdr. zahtevala podreditev šolskega sistema. Pogoje zaveznikov je projugoslovanski blok odločno zavrnil v skladu s svojo splošno opozicijsko politiko proti novi administraciji, še posebno zaradi še nedoločenih meja, v pričakovanju pravične razmejitve; pritisk v coni A naj bi pomenil tudi pritisk na zahodne diplomacije.

Nastopil je tako pravi trenutek za politične emigrante: skupaj z nekaterimi lokalnimi protikomunisti so »nesprejemljive« pogoje sprejeli. Lahko bi rekli, da jo to bil kočljiv trenutek, saj je bila ZVU slovenske šole pripravljena dati edino pod svojimi pogoji, zato so bili za Anglo-Američane politični emigranti in somišljeniki prava oziroma pravcata rešitev iz očitne zagate zaradi bojkota projugoslovanskih organizacij, obenem je bilo občutiti močen pritisk italijanskih nacionalistov, ki so slovenskim šolam seveda nasprotovale. V takem kontekstu se je torej znašla obnovitev slovenskih šol v coni A, ki je prva leta predstavljala najpomembnejše jabolko spora med zagovorniki projugoslovanske politike in ZVU z emigracijo in lokalnimi nasprotniki komunizma.

Čeprav je projugoslovanski tabor po dolgih oklevanjih na straneh *Primorskega dnevnika* 13. in 14. septembra podprl vpise v slovenske šole – če ne bi bilo dovolj vpisov, bi ZVU šol ne odprla – se stališče do uprave ter do šolnikov, označenih za »fašiste«, »izdajalce« ipd., ni spremenilo. Še naprej je veljalo, da je šola neprimerna in prva leta je projugoslovanski blok uspel vzdrževati neke vrste vzporedno delovanje izven zavezniškega nadzora: delovale so tako na primer nekatere s strani Anglo-Američanov nepriznane šole, poučevali so nekateri nepriznani učitelji in profesorji, marsikje so uporabljali nedovoljene šolske učbenike itd. *Primorski dnevnik* je objavil številne ostre članke proti profesorjem »belogardistom«, večina ljudi, pa tudi učencev in dijakov, je liniji gonje proti nezaželenemu učnemu osebju tudi sledila.

O učnem osebju, ki je sprejelo šole ZVU, je projugoslovanski tabor zbiral informacije o preteklosti in prvem povojnem obdobju, pisal karakteristike ipd., ki pa niso bile povsem šablonske, saj ni šlo le za vsesplošno obsojanje ljudi, ampak so ločili med posamezniki, ki tudi niso bili vsi enako goreči nasprotniki komunizma in nove Jugoslavije, informacije pa so seveda bile napisane v duhu tedanjega časa.

Na čelo slovenskih šol je bil postavljen Srečko Baraga, ki je bil pred tem ravnatelj begunske gimnazije v Monigu. Zavezniki so ga imenovali kot strokovnega svetovalca za slovenske šole pod ZVU v Trstu. Proti njemu je polemika projugoslovanskega tabora do šole ZVU dosegla višek s procesom v Ljubljani, kjer so ga 7. februarja 1946 v odsotnosti obsodili na smrt; proces je bil političen.[22] Baraga je na svojem mestu ostal do odhoda v Argentino 8. februarja 1948. Do tedaj je *Primorski dnevnik* stalno pisal ostro proti njemu in s tem še nekaj časa držal napetost proti »nesprejemljivi« zavezniški šoli in emigrantom v njej.

[22] Bajc, *Boj projugoslovanskega tabora*, str. 587–593.

Po prvih, najbolj vročih letih, se je kot rečeno del emigrantov izselil dalje, nekateri pa so ostali. Šolsko vprašanje je tudi na splošno po vzpostavitvi Svobodnega tržaškega ozemlja ter odhodu Barage izgubilo največ ostrine. Kritike na račun »belogardističnih« profesorjev in na splošno emigrantov ter zaveznšiki upravi so se sicer nadaljevale.

Nazadnje velja tudi omeniti, da emigranti, ki so poučevali, niso bili vsi poklicni pedagogi, nekateri so bili namreč po izobrazbi inženirji, agronomi, pravniki, igralci, umetniki. Vseeno so se uživeli v nelahko stvarnost, ko je bilo npr. na koncu vojne, po letih fašistične prepovedi uporabe slovenščine v javnosti, znanje slovenskega jezika pri večini dijakov skromno. Mdr. so emigranti skoraj sami napisali vse učbenike, ker knjig ni bilo oziroma ZVU je prepovedala projugoslovanske. Nekateri profesorji so se tudi drugače angažirali. Na tem mestu lahko le omenimo, da je Rudolf Fajs leta 1949 ustanovil dijaški mesečnik *Literarne vaje*, ki ga je za njim do ukinitve leta 1979 urejal Martin Jevnikar. Treba je dodati, da je bila italijanska politika v letih po 1954 tudi do politične emigracije nenaklonjena, saj je nekaterim stalno zavračala prošnje za italijansko državljanstvo, tako da niso mogli dobiti stalne zaposlitve ali so celo ostajali brez službe. Kljub vsemu so nekateri ustrajali in ostali.

Vloga v medijih in politiki

Ob šolah je bila močna prisotnost beguncev v medijih ZVU, ki so jih zavezniki nadzirali prek informativne službe Allied Information Service (AIS). Sem sta spadala dnevnik *Glas zaveznikov* in Radio Trst. Zavezniki so časopis pričeli izdajati 19. junija 1945. Bil je prvi list izven vpliva jugoslovanskih/slovenskih oblasti. Anglo-Američani so z njim želeli uravnotežiti dotedanji monopol *Primorskega dnevnika*, ta pa je dejansko obdržal veliko večino privržencev.

O vsebini *Glasa zaveznikov* lahko v glavnih obrisih rečemo, da je bil zamišljen kot povezava med novo administracijo in prebivalstvom in da je logično pisal prozahodno. Prinašal je veliko poročil iz sveta, kot je bilo poročanje o zavezniških naporih proti koncu druge svetovne vojne na Pacifiku s poudarjanjem takratnega (še) skupnega zavezništva s Sovjetsko zvezo. Veliko je pisal o življenju v Veliki Britaniji in ZDA. Še posebno je bilo veliko govora o politiki na zahodu s številnimi načelnimi razmišljanji o demokraciji, vzgoji v zahodnih demokratičnih deželah in njihovem gospodarstvu, povojni obnovi itd.; tudi uvodniki so bili tako naravnani, s prikazovanjem razlik in nasprotij med demokratičnimi in nedemokratičnimi (fašističnimi in komunističnimi) sistemi. Kratke novice so nato skoraj vsakodnevno obravnavale Slovenijo in Jugoslavijo, pozneje pa je prihajalo do vedno bolj ostrih polemičnih zapisov. Za cono A je nato prinašal časopis večinoma kratko kroniko za Tržaško in Goriško, večkrat

s praktičnimi pojasnili in navodili prebivalcem. Bralci so imeli na razpolago tudi načelne komentarje proti nacizmu in fašizmu ter kolaboracionistom (npr. konec julija 1945 je časopis obravnaval proces proti Petainu), že v uvodni številki pa je bila prisotna ena izmed stalnic pisanja *Glasa zaveznikov*, in sicer odločna obsodba vseh totalitarizmov, med katerimi je bil tudi splošni in jugoslovanski komunizem.[23] *Glas zaveznikov* je tudi večkrat pisal proti tistim, ki so, kot je sam pisal, želeli nov »nered« oziroma proti stavkam in demonstracijam projugoslovanskega tabora, ki je nasprotoval italijanskemu nacionalistom. Pisal je proti tistim krogom, ki naj bi širili neresnice glede povojnih zavezniških sojenj, npr. avgusta 1945 o razsodbi proti Giorgiu Jaksetichu;[24] slednji je bil glavni urednik levičarskega časopisa *Il Lavoratore* in bil 1. avgusta 1945 pod obtožbo nedovoljenega nošenja orožja obsojen od sodišča ZVU.

Pred napadi projugoslovanskega tabora je *Glas zaveznikov* začel konkretno braniti zavezniško šolsko administracijo in odgovarjati na javne kritike, češ da nekateri niso imeli čuta za mero, saj so vseprek kritizirali tiste, ki niso imeli enakega političnega prepričanja[25] in da so hoteli politizirati šolo in ji vsiliti nacionalistično propagando.[26] Na straneh zavezniškega glasila je dobila prostor tudi glavna tarča projugoslovanskih napadov, Baraga, ki je vedno bolj pogostim napadom v tisku napisal v ostrem tonu izjavo za javnost, v kateri je izpodbijal očitke o svoji preteklosti, s tem, da je navedel podatke, kje bi lahko dobili dokumentarna potrdila o njegovi nedolžnosti.[27]

Vsebina lista je bila torej povsem nasprotna projugoslovanskemu taboru. Za tako vlogo so zavezniki na mesto glavnega urednika tudi postavili emigranta Bojana Ribnikarja. Od drugih uredikov so sodelovali naslednji begunci: Božo (Branimir) Drnovšek, Miran Drnovšek, Jože Germ, Anton Šimenc, Alojz (Alfred) Pipan, Tatjana Pipan, Franc Hribernik, Radovan Olip, Matej Poštovan, Karlo Rosner, Viktor Schart idr. Poleg teh so na straneh časopisa občasno sodelovali nekateri drugi emigranti, kot je bil npr. literarni ustvarjalec Vinko Beličič.[28] Projugoslovanski tabor je seveda imel negativno mnenje o uredništvu lista, kot na splošno o tistih, ki so bili zaposleni v službi AIS; poleg omenjenih naj bi v AIS delovali kot prevajalci nekdanji pripadnik domobrancev Albin-Bine Mozetič in inž. Pogačnik, obenem tudi »belogardist« Ignacij Glinšek, neki Rojc in neki Petelin.[29]

---

[23] GZ, 19. 6. 1945, str. 1.

[24] GZ, 2. 8. 1945, str. 1; prim. PD, 2. 8. 1945, str. 2.

[25] GZ, 22. 9. 1945, str. 1.

[26] GZ, 6. 10. 1945, str. 2; 17. 10. 1945, str. 2; 30. 10. 1945, str. 2.

[27] GZ, 19. 9. 1945, str. 2.

[28] Od 3. do 20. 2. 1947 je GZ objavljal Beličičev podlistek Zelenica pod Krnom. Rosner je večkrat pisal razne podlistke v I. in II. letniku, na začetku se je podpisoval le z začetnicama.

[29] AS 1584, ae 70; AS 1931/ZA-600-8, MPO, 338; AS 1931/ZVU, mapa 1262-9, III 0019825; AINV, ZO, 40-170-21; AS 1931/Šmajd, zaslišanje, 5. 3. 1946.

Reči moramo, da v raznih seznamih emigrantov idr. nasprotnikov jugoslovanskega režima, ki so bili napisani seveda v negativnem tonu, dobimo le nekaj obveščevalnih poročil ali krajših omemb tistih, ki so sodelovali v zavezniškem listu. Tudi to kaže, da mu projugoslovanski tabor ni prisojal večje pomembnosti. Treba je tudi pripomniti, da je bilo v teh ocenah precej zmešnjave in površnosti pri iskanju podatkov in obtožb. Precej podatkov pa je bilo nato napisanih dve leti kasneje, ko je bila večina uredništva po ukinitvi lista, 1. marca 1947, sprejeta na tržaški radijski postaji[30] in so takrat prevzeli mesto nekaterih projugoslovansko usmerjenih urednikov, ki so jih očitno iz političnih razlogov zavezniki odslovili.

Prve slovenske radijske oddaje v slovenščini na tržaški postaji so bile že pod nemško zasedbo, po osvoboditvi je za upravljanje skrbela jugoslovanska oblast, po 12. juniju 1945 pa jo je nadomestila ZVU. S prihodom zaveznikov se je zdelo, da se bo na tržaškem radiu položaj takoj spremenil v škodo projugoslovanske strani, vendar do drastičnih sprememb prve mesece ni prišlo.[31] Projugoslovanska stran je kljub postopnim spremembam ohranila določen vpliv na sporede in to do konca leta 1946. Anglo-Američani so namreč pustili osebje na položaju in le postopno dodajali novo, tudi emigrantsko. 16. junija 1946, ko se je slovenski del osamosvojil in so ga preimenoval v Radio Trst II, je bil za šefa imenovan begunec Jože Germ. In ravno junija 1946 so se pričele vse glasnejše kritike, npr. na straneh *Primorskega dnevnika*.

Na radiu oziroma med zunanjimi sodelavci so bili kot begunci tudi Adolf-Ado Lapornik, Lado in Iza Kralj, Jože Peterlin, Božo in Miran Drnovšek, Drago Petkovšek, Vida Wolf, Rado Lenček, Egidij Vršaj, Matej Poštovan, Boris Sancin, Franc Jeza, Mirko Javornik, Vilko in Milena Čekuta, Simon Kregar, Zorko Simčič, Karlo Rosner, Franc Orožen, Slavko in Milena Andrée, Martin Jevnikar, Vinko Beličič, Ivan Theuerschuh, Edvard Antosiewicz (Antosijevič) in drugi.[32] O večini teh so bila mnenja projugoslovasnkega tabora seveda negativna. Propagandna služba Agitpropa iz Ljubljane je nato po resoluciji informbiroja svetovala[33] svojim članom in somišljenikom, naj zapustijo Radio Trst in večina je na to tudi pristala (nekateri so dobili službo na Radiu Koper, ki je bil ustanovljen maja 1949). V naslednjih letih, zlasti do 1955, so bili tako na tržaškem radiu predvsem begunci.

Po predvidevanjih OZNE je politična emigracija v Trstu pričela kaj kmalu razmišljati o tem, da bi izdajala svoje glasilo. Pobudo naj bi dal sam Krek, in sicer, da bi v Trstu jeseni 1945 pričeli z izdajanjem glasila, ki bi formalno bilo organ lokalnih protikomunističnih skupin, v resnici pa naj bi stala za njim

[30] Npr. AS 1584, ae 70 in 323; AS 1529, te 7.

[31] O prvih letih Radia Trst, z navedbo najbolj relevantnih virov, Bajc, *Slovenska radijska postaja*, str. 255–257.

[32] Turk, Glas, str. 21–71. Za Antosiewicza tudi NARA, RG 331, E 88, B 877, F 27, Antosiewicz Edward za Public Welfare and Displaced Person's Office-Trieste, 16. 11. 1949.

[33] Bajc, *Slovenska radijska postaja*, str. 259.

celotna emigracija, pomoč pa bi nudili zavezniki.[34] Eden izmed Primorcev, ki pa je tesno sodeloval z osrednjim vodstvom Slovenske ljudske stranke (SLS), Ivan Martelanc, naj bi – vedno po ugotovitvah OZNE – sprožil iniciativo za ustanovitev »/.../ glasila slovenske primorske mladine 'Solncu naproti'. To naj bi bil tednik /.../«, nato pa naj bi izbrali ime *Mlada setev*.[35]

Kot vemo so se prvi nekomunistični listi (poleg *Glasa zaveznikov*) res pojavili jeseni, bili pa so odraz bolj lokalnih razmer, čeravno so posegali tudi na širša področja slovenstva, mdr. s kritiko do jugoslovanskega režima, tako da bi ga lahko šteli kot vsaj deloma posredno vezanega na politično emigracijo. Krog duhovnikov v coni A, ki je bil odločno nasproten novemu režimu in je imel vsaj na začetku večino privržencev na Goriškem (in se ločeval od projugoslovanske struje, katere voditelj je bil Virgil Šček), je prišel v javnost 29. avgusta 1945 z verskim tednikom *Slovenski Primorec*. Predstavljal je prvo pravo alternativno glasilo projugoslovanskim medijem in lahko bi rekli, da je bil vsaj posredno tudi glasnik politike beguncev. Med najbolj eklatantne primere je sodila objava oktobra 1945 Pastirskega pisma katoliških škofov Jugoslavije.[36] Slednji so namreč 20. septembra 1945 sprejeli spomenico, v kateri so se pritoževali zaradi preganjanja, in jo 30. septembra v obliki pastirskega pisma brali v jugoslovanskih cerkvah. Blizu politični emigraciji je bil npr. tudi zapis o Erlichu.[37] Ljubljanskemu škofu Rožmanu je časopis posvetil veliko pozornosti.[38] Podpora je šla tudi obsojenemu zagrebškemu nadškofu Stepincu[39] ipd. Polemik med *Slovenskim Primorcem* in *Primorskim dnevnikom* seveda ni manjkalo, in sicer zaradi nasprotnih pogledov o vseh bistvenih vprašanjih povojnega Trsta (in Gorice), in tudi glede odnosa do emigracije.[40]

Podobno je bilo z drugim časopisom, *Demokracija*, ki je pričel izhajati 25. aprila 1947; najprej so ga tiskali v Gorici, nato v Trstu. Bil je glasilo prve nekomunistične oziroma protikomunistične stranke Slovencev v Italiji, Slovenske demokratske zveze (SDZ), ki se je najprej formirala 17. januarja 1947 v Gorici, 21. decembra istega leta pa v Trstu. Časopis je urejal liberalni politik, predvojni primorski emigrant v Jugoslaviji in po vojni ponovno emigrant v coni A, Andrej – Slavko Uršič. S svojimi objavami je vzbudil veliko pozornosti (zlasti z razmišljanji o demokraciji), dokler ga ni 31. avgusta 1947 blizu Kobarida (v coni A) UDBA ugrabila in odvedla čez mejo v svoje zapore, ga zasliševala in kasneje očitno umorila.

---

[34] AS 1931/ZA-600-8, MPO, 85–87.

[35] AS 1931/Martelanc, 11–12.

[36] SP, 11. 10. 1945, str. 1–4.

[37] SP, 23. 5. 1946, str. 1; 13. 1. 1947, str. 1; 4. 6. 1947, str. 3.

[38] SP, 27. 8. 1946, str. 6; 5. 9. 1946, str. 1; 24. 10. 1946, str. 2–3; 31. 10. 1946, str. 2; 4. 6. 1947, str. 1.

[39] SP, 4. 10. 1946, str. 1; 9. in 16. 1. 1947, str. 1; 26. 5. 1948, str. 1.

[40] Podrobneje Bajc, *Slovenski Primorec*.

Poleg njega so v pripravljalnem odboru SDZ oziroma tajnem političnem odboru, kot je pisala UDBA[41] sodelovali emigranti Božo Drnovšek, Boris Sancin in Hrvat Hrvoje Magazinović, poleg domačinov Josipa in Branka Agneletta, Ferda Klembasa in Franca Vesela. Po drugih podatkih UDBE,[42] naj bi ta odbor sestavljali predvsem begunci Božo Drnovšek, Boris Sancin, Jože Germ in Anton Novačan, ki naj bi dejansko usmerjali delo SDZ.

Tudi Magazinovića je ugrabila UDBA, na koncu 1948. Bil je obsojen na 20 let zapora, na prostost je prišel po približno 10 letih. Nista bili to edini ugrabitvi. Usoda je doletela zlasti emigrante: Ivana Martelanca in ženo so ugrabili 26. oktobra 1945; dan pozneje Doreta Martinjaka, ki je bil edini izpuščen; Albina Šmajda 22. februarja 1946; Mirana Engelmana 31. avgusta 1947; Mirka Bitenca (v notranjosti Jugoslavije) 20. januarja 1948; Ferdinanda Kalina (domačina) 22. septembra 1949; medtem ko so se ugrabitvi Fran Šopjanc, Miloš Stare, Franc Glavač in Drago Petkovšek uspeli izogniti.[43]

Prispevek emigracije v strankarski politiki je bil na prvi pogled prva leta skromnejši od tega, kar bi lahko pričakovali, vzroke je treba očitno iskati v tem, da niso imeli državljanstva in torej političnih pravic, lokalne politične skupine pa tudi niso marale, da bi bili emigranti v ospredju. Bili so zato bolj v ozadju. Ne vemo, koliko je *Demokracija* prispevala k jugoslovanski emigrantski opoziciji Titovemu režimu in koliko so begunci upoštevali SDZ-jevsko glasilo. Vredno pa je, da si ogledamo širšo paleto njenih sodelavcev. Čeprav je *Demokracija* zavračala trditve *Primorskega dnevnika*, češ da so bili v njenem uredništvu, kot tudi v SDZ, politični begunci,[44] so v resnici politični emigranti imeli določeno težo in vlogo v časopisu in stranki. Res je, kakor piše Nadja Maganja, da je bilo vodstvo SDZ sestavljeno izključno iz protifašističnih primorskih Slovencev, izmed katerih so se med vojno nekateri tudi strinjali z OF, drugi pa manj ali so bili skeptični do nje ter nasprotni.[45] Moramo pa vseeno ugotoviti, da so pri listu sodelovali nekateri politični emigranti, kot je bil Anton Novačan, ki so si pridobili tudi določeno pozornost uredništva.[46] *Demokracija* je tudi objavila pozitivne članke o beguncih, kot je bilo npr. objavljeno pismo, da so pač ljubili domovino, od katere pa so bili ločeni, za kar jim je bilo zelo žal; trdno so bili pri tem tudi prepričani, da bo domovina osvobojena.[47] Nekaj člankov naj bi nato napisal eden izmed najbolj tesnih sodelavcev prvega odgovornega urednika Uršiča, Edvard Antosiewicz, o katerem je UDBA menila, da je bil povezan s protiobveščevalnim centrom ameriške tajne službe (CIC) na Kobariškem, od

[41] Obširneje o tem odboru v AS 1931/Agneletto.
[42] AS 1931/ZA-600-8, MPO, 99.
[43] O ugrabitvah npr. Bajc, *Odnos matice*, str. 124–125; Troha, *Komu Trst*, str. 195–196.
[44] PD, 31. 5. 1947, str. 1; 12. 8. 1947, str. 1; prim. DEM, 6. 6. 1947, str. 1; 20. 2. 1948, str. 1.
[45] Maganja, *Trieste*, str. 37–38.
[46] Hartman, *Veliko kolo*, str. 363; prim. DEM, 11. 7. 1947, str. 4; 26. 9. 1947, str. 3.
[47] DEM, 25. 4. 1947, str. 4.

koder je bil Uršič doma.[48] UDBA je imela na spisku poleg imen domačih sodelavcev časopisa tudi nekatera imena emigrantskih sodelavcev, ki so večinoma že sodelovali pri *Glasu zaveznikov*, kot je bil Božo Drnovšek, ki naj bi bil zadolžen za zunanjepolitične članke; Bojan Ribnikar naj bi urejal rubriko Od srede do srede; med emigrante je UDBA uvrščala tudi Borisa Sancina, čeprav je bil primorski Slovenec, njemu pa naj bi bila dodeljena naloga urejanja gospodarskih in načelnih političnih člankov; Jože Peterlin naj bi bil zadolžen za kulturno rubriko; Jože Germ naj bi pisal obsežne članke o Nagodetovem procesu in o incidentih v Istri ob priliki birmovanja v Lanišču in naj bi bil odgovoren za načelne članke. Sodeloval naj bi tudi neki Pogačnik in Hrvoje Magazinović,[49] ki je napisal serijo člankov pod psevdonimom »Godina«.[50] Josip Agneletto je nato na eni izmed sej SDZ poročal, kako se mu je pisno javil Večeslav Vilder, da bi rad bil v zvezi s stranko in pošiljal članke; to bi bili članki o mednarodni situaciji iz prvega vira, saj je bil Vilder ena izmed glavnih emigrantskih osebnosti in tesno povezan s hrvatskim voditeljem Vlatkom Mačkom.[51] Tajne podatke o stanju v Sloveniji naj bi za *Demokracijo* prispeval bivši domobranski major (ilegalno je bil tudi četniški komandant za vzhodno Slovenijo) Mirko Bitenc, ki naj bi dajal informacije enemu izmed članov SDZ, Antonu Kacinu.[52] Bitenc je dal Kacinu tudi podatke o aretaciji nekega Čontale in nekega Kovačiča iz Celja, ki so bili potem objavljeni v *Demokraciji* kot novice iz Slovenije.[53] Poleg tega je UDBA zapisala o Bitencu, da je dal jeseni 1947 sestaviti 10.000 letakov Slovencem za novo leto, v katerih je blatil FLRJ in pozival na oborožen odpor zoper ljudsko oblast ter je 2000 izvodov teh letakov pretihotapil čez mejo in jih ilegalno širil. Te letake pa naj bi tiskali v tiskarni »Budin« v Gorici,[54] kjer so tiskali *Demokracijo*. Med zaslišanjem je Bitenc tudi priznal, da je dal letak v jezikovno korekturo Kacinu. Na vprašanje, kje bi lahko letak tiskal, mu je Kacin svetoval, naj se obrne na Ivana Krpana. Tako so letake tiskali v omenjeni tiskarni.[55] Vsi ti podatki so še posebno zanimivi, saj so bili članki v *Demokraciji* v veliki večini nepodpisani ali pod psevdonimom in je bilo težko dobiti imena vseh piscev.

Šele pozneje, v 60. letih, se emigranti aktivno vključijo v javno politično nastopanje. Tedaj srečamo emigranta Mateja Poštovana med ustanovitelji stranke Slovenske skupnosti v Trstu; njegova zamisel, da mora država matičnega naroda

[48] ASOVE, m. f. III0019239.

[49] AS 1931/ZA-600-8, MPO, 92.

[50] ASOVE, Magazinović, 263, obračun, nedat; prim. DEM, 1. 8. 1947, str. 2–3; 1. 8. 1947, str. 3.

[51] AS 1931/Agneletto, 124–125, poročanje agenta o sestanku, 14. 4. 1948.

[52] AS 1931/Bitenc, 864, osebni podatki; 882–883, nedatiran in nepodpisan opis Bitenčevega delovanja; 1063, 1076, zaslišanja, 25. 3. 1947 in 1. 4. 1948.

[53] AS 1931/Bitenc, 1069, zaslišanje, 26. 3. 1948.

[54] AS 1931/Bitenc, 864, osebni podatki, 882–883, nedatiran in nepodpisan opis Bitenčevega delovanja.

[55] AS 1931/Bitenc, 1076, zaslišanje 1. 4. 1948; prim. AS 1931/ZA-600/8, MPO, 94–95.

podpirati vse poltičine skupine v zamejstvu, je tudi nazadnje prodrla. Beležiti velja vsekakor tudi odnos do Jugoslavije, zlasti Stražarjev, ki so se navduševali za samostojno Slovenijo in bili zato v sporu z vodilnimi SLS. Samostojna Slovenija je bila tudi vodilo Franca Jeze.

Glede medijev, kjer so bili protagonisti emigranti, pa lahko nazadnje omenimo tudi tržaško-goriški mladinski list *Mlada setev* v letih 1946–1950, ki ga je najprej urejal Rado Lenček, nato Jože Peterlin. Franc Jeza, Vinko Beličič in drugi so v Trstu urejali kratkotrajni (1950–1952) reviji *Stvarnost* in *Stvarnost in svoboda* (1952–1953). Peterlin je leta 1957 v Trstu ustanovil revijo *Mladika*, ki še vedno izhaja.

Vloga v kulturi in prosveti

Med zbranimi informacijami OZNE dobimo podatke, da so nameravali emigranti in somišljeniki okoli Martelanca v Trstu izdati koledar oziroma Slovenski zbornik za leto 1946.[56] Očitno pobuda tedaj ni uspela, dejstvo pa je, da so emigranti svoj pečat pustili tudi na kulturno-prosvetnem področju. Vzporedno z Radiom Trst je namreč že leta 1946 nastala samostojna skupina, Radijski oder, ki si jo je zamislil in jo do svoje smrti vodil eden izmed najbolj aktivnih emigrantov, Jože Peterlin. Iz begunskih vrst so bili v njej tudi Lojzka Lombar, Marjana Prepeluh, Drago Petkovšek, Martin Globočnik, Ludvik Klakočer, Ivan Artač in drugi, člani pa so bili tudi številni domačini, ki so se naučili lepe govorne besede. Nekateri emigranti so za radio dramatizirali literarna dela in tudi tako prispevali k uveljavitvi slovenščine v tržaškem etru.

Emigranti so svoj pečat v povojni kulturi v tržaškem mestu pustili tudi na literarnem področju, nekateri več let, drugi manj, ker so kmalu odšli: Vinko Beličič, Martin Jevnikar, Franc Jeza, Stanko Janežič, Zorko Simčič, Anton Novačan, Rado Lenček, Mirko Javornik, Drago Petkovšek; v likovni umetnosti: France Gorše in Tone Mihelič; v arhitekturi Vilko Čekuta; med glasbeniki basbaritonist Marijan Kos in dirigent Ludvik Klakočer; posebno mesto je imel Jože Peterlin, in sicer kot režiser, gledališki kritik, dramatik, urednik, profesor, kulturni organizator, pobudnik dijaškega Slovenskega kulturnega kluba in Društva slovenskih izobražencev ter študijskih dnevov Draga. Duhovnik France Prešeren in šolnik Ivan Theuerschuh sta bila med ustanovitelji zamejske skavtske organizacije.

[56] AS 1931/Martelanc, 9, 13.

Delovanje na področju sociale

Ni nam znano, s kolikšnimi sredstvi so razpolagali slovenski begunci v coni A. OZNA je zbrala nekaj informacij, in sicer, da naj bi imeli v Trstu na začetku neki socialni odbor, neke vrste podporno društvo. Člani so bili Miloš Stare, Rudolf Žitnik, neki Kovač, Karel Kavka in Anton Šimenc. Šmajd, Bitenc in somišljeniki so se namreč zavedali, da bo treba begunce naseliti in jim dobiti zaposlitev. Kaže, da socialni odbor ni imel uspeha. OZNA je tudi menila, da Martelanc razpolaga z velikimi vsotami denarja, da je celo nameraval v Trstu osnovati veliko gradbeno podjetje, kjer bi zaposlil svoje pristaše. Socialno pomoč SLS naj bi vodil duhovnik begunec Stanko Žerjal.[57]

Nekateri emigranti so tudi organizirali poletne kolonije, ki so predstavljale – poleg socialnega momenta – tudi odgovor kolonijam, ki jih je organiziral projugoslovanski tabor. Najpomembnejši organizator je bil duhovnik Prešeren. UDBA je bila prepričana, da je tudi drugače veliko pomagal beguncem, da je škofu Leniču pošiljal denar za sorodnike emigrantov ipd., da je pravzaprav agent Vatikana, pri Anglo-Američanih pa uživa popolno podporo.[58] Čeprav nimamo še podrobnejših raziskav, kako je ZVU res delila socialno – finančno pomoč, lahko rečemo, da prva leta ni bilo tako enostavno pridobiti njeno podporo, saj so na začetku prošnjam Prešerna in Laure Abrami zavezniki odgovorili, da so predvideni stroški previsoki, zato naj gredo otroci raje v italijanske kolonije, v organizaciji Italijanskega Rdečega križa. V podporo slovenskim kolonijam je tedaj nastopil tudi tržaško-koprski škof Antonio Santin.[59]

Struktura emigracije

Dosedanje raziskave so se zelo malo ukvarjale s socialno strukturo slovenske povojne politične emigracije v Trstu. Ni nam namreč znano, koliko je bilo kmečkega in koliko obrtniškega stanu, koliko jih je imelo gimnazijsko in univerzitetno izobrazbo, neraziskano je dejansko zaposlovanje, starostna doba, spolna struktura (koliko moških, koliko žensk, koliko otrok) ipd.

Le delni odgovor dobimo v seznamu, ki ga je februarja 1954 sestavila ZVU, in v katerem so bili begunci oziroma osebe, ki so jih zavezniki (še zmeraj) šteli za begunce – refugees v Trstu, razdeljeni po njihovih poklicnih strokah.[60] Slednje so

[57] AS 1931/Šmajd, zaslišanje, Tratnik, 4. in 5. 3. 1946; AS 1931/Bitenc, zaslišanje, Ustar Anton, 31. 3. 1948; AS 1931/Martelanc, 8, 12.

[58] ASOVE, Podatki, opisi in izvlečki drugih virov o Prešernu, maja 1950 in maja 1951, str. 8A, 8b, 8c, 13, 21.

[59] Podrobneje NARA, RG 331, E 88, B 877, F 32.

[60] NARA, RG 331, E British-U.S. Zone, B 873, F 66, HQ_AMG, British-United States Zone Free Territory Of Trieste, Nominal Roll of Refugees living in Trieste, Listed according to

zavezniki razdelili na 161 kategorij oziroma podkategorij. Vseh imen na seznamu je 1.393 in od teh naj bi bilo, sodeč po priimkih in imenih (oziroma nekateri so nosili priimke, ki so bili po vsej verjetnosti v preteklosti poitalijančeni), 315 Slovencev. Tem bi lahko, čeprav z določeno rezervo, prišteli še 77 oseb, kar bi v skupnem seštevku pomenilo 392 oseb. Sodeč po priimkih so bili drugi očitno srbskega, hrvaškega, bosanskega, bolgarskega in drugačnega rodu.

Največ oseb je navedenih pod kategorijo krojači/šivilje, in scer 137, in tu je bilo Slovencev/Slovenk 47 ter 21 oseb, ki so bile po vsej verjetnosti Slovenci; pri motornih mehaniki pa 124, od teh 27 Slovencev in 4, ki so po vsej verjetnosti bili Slovenci. Med kategorijami, ki bi jih lahko dali pod skupni imenovalec izobraženci, je slika naslednja: izmed 5 arhitektov je bil 1 Slovenec; od 12 civilnih – splošnih inženirjev 1 Slovenec; od 3 gradbenih inženirjev 1 Slovenec; od 5 pomorskih inženirjev 1 Slovenec; od 5 strojnih inženirjev 1 Slovenec; od 4 kemikov 1 Slovenec; od 11 risarjev 1 Slovenec; od 4 geometrov 1 Slovenec; od 3 agronomov 1 Slovenec; od 4 fizikov 1 Slovenec; od 6 zobozdravnikov 1 Slovenec; od 3 veterinarjev 1 Slovenec; edini sodnik je bil Slovenec; od 10 odvetnikov so bili 3 Slovenci; pri kategoriji učitelji prve stopnje, se pravi učno osebje v osnovnih šolah, je na 49 oseb 17 Slovencev/Slovenk in 3 osebe, ki so verjetno bili Slovenci; od 13 profesorjev višjih šol je bilo 12 Slovencev; 1 kipar je bil Slovenec; od 9 fotografov 1 Slovenec; od 5 novinarjev 2 Slovenca; od 15 igralcev 7 Slovencev; od 4 duhovnikov 2 ali 3 Slovenci. Če k tem prištejemo ocene o številu drugih beguncev, ki jih zavezniki očitno niso (več) šteli med refugees in so poučevali po šolah ter tiste, ki so delali na Radiu Trst, opazimo, da je bilo izobražencev med slovenskimi begunci v Trstu kar veliko. Njihova starost je bila od 23 do 47 let, se pravi, da so bili v najboljših letih.

Ocene o kvantifikaciji

Kot rečeno, nam viri na razpolago ne nudijo dovolj podatkov, da bi lahko sestavili natančno statistiko političnih emigrantov v Trstu. Težav je več, saj niso vsi prišli v cono A leta 1945, nekateri so prišli pozneje, nekateri so ostali, drugi so po nekaj letih odšli, nekateri so bili le občasno, nekateri so bili Primorci, a vendar povezani z emigracijo. S primerjavo številnih seznamov, zlasti omenjenega ZVU in tistih, ki so jih pripravile projugoslovanske organizacije, ter drugih virov,[61] je skupno število vseh emigrantov približno 640. Ali bi morali

the ILO Code of Professions, 24. 2. 1954.

[61] AS 1584, ae 70, 155, 157, 158, 159, 162, 316, 318, 319, 323; AS 1818, 28-II-2, 28-II-3, 32-III-2, 32-IV; AS 1931/ZA 301–34, Seznam reakcionarnih oseb in deloma od njih obtežilni material, nedat.; AS 1931/Baraga; AS 1931/ZA-600-8, MPO, 338; AS 1931/ZVU, mapa 1262-9; AINV, SPL, 46-230-7; Izvestje ... 1955-1956, str. 64–66; Izvestje ... 1956-1957, str. 51; Bajc, *Boj projugoslovanskega tabora*, str. 586; Bajc, *Obnova*, str. 340–341; PSBL.

tem prišteti morebitne sorodnike (mož ali žena, otroci)? Lahko torej ocenimo, da je po 1. maju 1945 prišlo v Trst kakih 700 do 800 slovenskih beguncev, ki so iz Jugoslavije zbežali zaradi političnih razlogov?

Omenjeni viri nam niso v pomoč niti pri oceni, koliko emigrantov je ostalo in koliko jih je odšlo v naslednjih letih v Argentino, Kanado, ZDA in drugam. Nekaj več podatkov imamo le o begunskih šolnikih. O nekaterih so projugoslovanski krogi zbrali precej podatkov, za druge pa manj. Na tem mestu nas zanima predvsem to, da na podlagi teh seznamov in s primerjavo drugih virov dobimo imena tistih pedagogov, ki so bili politični emigranti. Kljub očitno nepopolnim seznamom – to pa zato, ker niso vsi prišli v cono A istočasno in se istočasno zaposlili, ker še ni bilo določeno število slovenskih šol različnih stopenj in ker je levo usmerjene šolnike ZVU odpustila – sklepamo, da je bilo emigrantov, ki so sodelovali v šolstvu ZVU na Tržaškem približno 100, največ naj bi jih bilo 121, po nekaterih izračunih celo nekaj manj kot 140. Nekateri so se v različnih letih izselili. Razlogov za to je bilo več, med drugim, ker niso imeli državljanstva. Imamo podatke, da naj bi jih odšlo kakih 55 (verjetno jih je odšlo nekaj več), to pa med letoma 1946 in 1957, večinoma v ZDA, drugi pa v Argentino in Kanado, posamezniki v Avstralijo, Anglijo, notranjost Italije, nekateri celo v bolj eksotične države (Francoska Gvineja in Indonezija).

Zaključek

Zgodovino slovenske politične emigracije v Trstu so odločilno pogojevale posebne povojne razmere na območju cone A. Ena in druga stran – emigranti in projugoslovanski tabor – sta sovraštvo medvojne državljanske vojne gojila še dalje po vojni (in razkol je seveda ZVU izrabila): za projugoslovanski tabor in za povojne jugoslovanske oblasti so politični emigrantje predstavljali »kontinuiteto izdajalstva«; za politično emigracijo je nov režim udejanjal tisto, za kar se je med vojno s krvjo angažiral, se pravi, prevzel je oblast in uveljavil komunizem, ki je človeku in samim Slovencem škodljiv. Sčasoma so nekateri emigranti, ki so ostali v Trstu, nastopali manj ostro do Jugoslavije, ne pa vsi, kot na primer Franc Jeza.

Zasluge za ustanovitev slovenskih šol na Tržaškem imajo bodisi begunci in nekateri domačini (na primer Anton Kacin v Gorici, čeprav ga je OZNA uvrščala tudi med emigrante) bodisi pretežno levičarski primorski emigranti, povratniki iz Slovenije. Po sodbi nekaterih je bil Baraga idealna oseba na mestu strokovnega svetovalca za slovenske šole, saj je v slabih treh letih postavil temelje šolstva, ki so še vedno aktualni.

Ne bo odveč pripomniti, da na Tržaškem (in Goriškem) ni bilo take emigrantske skupnosti, kot je bila v Argentini. Šlo je le za segment povojnih izselitev iz Jugoslavije, nekaj stotin posameznikov, zlasti izobražencev, ki pa so med Slovenci v Italji pustili (zlasti na kulturnem področju) globoko sled. Lahko

bi rekli, da so se v zamejsko stvarnost integrirali in sooblikovali njeno podobo zadnjih 50/60 let. Nedvomno so predstavljali »beg možganov« iz osrednje Slovenije, a obenem »prihod možganov« na obrobje slovenstva, kjer je bilo občutiti precejšen deficit intelektualcev.

Dosedanje raziskave so večinoma osvetlile vlogo emigracije pri povojni obnovi šolstva in razvoju na kulturno-prosvetnem področju. Splošna slika nam je torej znana, manj poudarka pa je bilo doslej na socialni strukturi teh emigrantov, zlasti pa na ozadju njihovega delovanja. Celovita raziskava torej še čaka potrpežljivega (in neobremenjenega) raziskovalca.

Viri in literatura

Arhivski viri

AINV – Arhiv Inštituta za narodnostna vprašanja, Ljubljana
AINV, SPL – Zgodovinski arhiv splošnega oddelka INV
AINV, ZO – Zgodovinski arhiv zahodnega oddelka INV
AS – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana
AS 1487 – Centralni komite Komunistične partije Slovenije 1941–1945
AS 1584 – Zbirka gradiva informacijih služb za območje Julijske krajine 1943–1948
AS 1529 – Boris Kraigher, osebna zbirka
AS 1589 – Centralni komite Zveze komunistov Slovenije 1945–1990
AS 1818 – Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje in Trst 1944–1947
AS 1931 – Republiški sekretariat za notranje zadeve
AS 1931/A-23-3 – Štab II. Brigade SD narodne obrambe, obveščevalni center, 1945
AS 1931/Agneletto – osebno gradivo Josip Agneletto
AS 1931/Baraga – osebno gradivo Srečko Baraga
AS 1931/Bitenc – osebno gradivo Mirko Bitenc
AS 1931/Martelanc – osebno gradivo Ivan Martelanc
AS 1931/Šmajd – osebno gradivo Albin Šmajd
AS 1931/ZA 301-34 – Odsek za oblast IX. Korpusa, II. Oddelek
AS 1931/ZA-600-8, MPO – Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborati
AS 1931/ZVU – Zavezniška vojaška uprava v STO
ASOVE – Arhiv Slovenske varnostno-obveščevalne agencije, gradivo o posameznikih
ASOVE, A-10-1/1, LP RSNZ – Letno poročilo RSNZ, 1945
NARA – National Archives and Records Administration, College Park, Maryland (Washington DC)
NARA, RG 226 – Office of Strategic Services
NARA, RG 331 – Allied Military Goverment
TNA – The National Archives, Kew-London
TNA CAB – Cabinet
TNA FO – Foreign Office
TNA HS – Special Operations Executive
TNA WO – War Office

Objavljeni viri

Iz arhivov slovenske politične policije, UDBA, OZNA, VOS. Ljubljana: Veda, 1996.
Izvestje srednjih šol s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem ozemlju za šolsko leto 1955–1956. Trst 1956.
Izvestje srednjih šol s slovenskim učnim jezikom na Tržaškem ozemlju za šolsko leto 1956–1957. Trst 1957.

Časopisi

DEM – Demokracija
GZ – Glas zaveznikov
PD – Primorski dnevnik
SP – Slovenski Primorec

Literatura

Arnež, Janez A., Slovensko šolstvo v begunskih taboriščih v Avstriji in Italiji od 1945 do 1949. *Begunsko šolstvo v 20. stoletju – naše in pri nas.* Ljubljana: Slovenski šolski muzej, 2002, str. 29–46.

Bajc, Gorazd. Odnos Matice do tržaške politične opozicije v prvem povojnem obdobju: od konca vojne do resolucije Informbiroja. Josip Agneletto, slovenski kulturnik in politik v Istri in Trstu, Koper: ZDJP – ZRS, 1999, str. 109–128.

Bajc, Gorazd, Boj projugoslovanskega tabora na področju slovenskega šolstva v Trstu (1945–1948). *Zgodovinski časopis*, 53, št. 4, 1999, str. 577–594.

Bajc, Gorazd, Obnovitev slovenske šole v Trstu in vpliv projugoslovanskega tabora. *Primorski dnevnik*, 31. 1. 1999, str. 10–13.

Bajc, Gorazd, Slovenski Primorec in razhajanja s Primorskim dnevnikom. *Annales*, 10, št. 1, 2000, str. 139–152.

Bajc, Gorazd, Obnova tržaških slovenskih šol po drugi svetovni vojni in politična emigracija iz Slovenije. *Šolska kronika*, 13, št. 2, 2004, str. 330–344.

Bajc, Gorazd, Slovenska radijska postaja v Trstu in Radio Koper: primerjava propagandnih modelov. *Dopoguerra di confine/Povojni čas ob meji*, Trieste: IRSML idr., 2007, str. 255–262.

Čoh, Mateja, Ilegalna skupina Ferdinanda Serneca. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 40, št. 2/3, 2004, str. 529–546.

Drnovšek, Marjan, *Izseljevanje »rakrana« slovenskega naroda: od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije*. Ljubljana: Nova revija, 2010.

Hartman, Bruno, Veliko kolo brez osi, spremna beseda. V: Novačan Anton, *Jeruzalem-Kairo* (spomini 1942–1945). Ljubljana: Slovenska matica, 1986, str. 351–370.

Maganja, Nadja, Trieste 1945-1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno. Trieste: Krožek za družbena vprašanja Virgil Šček, 1994.

Mlakar, Boris, *Slovenska politična emigracija. Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992.* Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005, str. 926–929.

Podberšič, Renato ml., Četniki v Panovcu. *Koledar Goriške Mohorjeve družbe*, Gorica: GMD, 2009, str. 104–108.

Premk, Martin, *Matjaževa vojska 1945–1950.* Ljubljana: Društvo piscev zgodovine NOB Slovenije, 2005.

PSBL – Primorski slovenski biografski leksikon. Gorica: GMD, 1974–1994.

Steinacher, Gerald, *La via segreta dei nazisti. Come l'Italia e il Vaticano salvarono i criminali di guerra.* Milano: Rizzoli, 2010.

Strgar, Milica, Šolstvo in prosvetno-kulturno delo slovenskih beguncev v taboriščih po Italiji (Španiji in na Tržaškem) 1945–1948. *Borec*, 40, št. 1, 1988, str. 82–110.

Švent, Rozina et al., Politična migracija. *Enciklopedija Slovenije* zv. 9. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1995, str. 77–81.

Švent, Rozina, *Slovenski begunci v Avstriji: 1945–1950.* Ljubljana: ZRC SAZU, 2007.

Troha, Nevenka, *Komu Trst. Slovenci in Italijani med dvema državama.* Ljubljana: Modrijan, 1999.

Turk, Lida, *Glas v ... etru.* Trst: Deželni sedež RAI za FJK, 1991.

Wheeler, Mark, Beli orli in bela garda. Britanski vtisi o protikomunističnem uporu v Jugoslaviji leta 1945. *Borec*, 38, št. 12, 1986, str. 732–741.

Zdenko Čepič

Zdomstvo

ČEPIČ Zdenko, dr., višji znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, zdenko.cepic@inz.si.

Zdomstvo je opredeljeno kot začasno bivanje v tujini zaradi dela, je v naši zgodovini znano (razumljeno) predvsem kot t. i. gastarbajterstvo. Pri tem je bil poudarek dan na delu, ki ga je delojemalec opravljal v drugi državi, oziroma je bil tam »gostujoči delavec« za določen čas. Je svojevrstna oblika migracije iz ekonomskega razloga, ki se je začela kot začasna, a je v mnogih primerih postala trajna. Zdomstvo je postalo izseljenstvo. Zdomstvo je bila ena značilnosti časa druge Jugoslavije, zlasti od sredine šestdesetih let dalje.

Ključne besede: Jugoslavija, Slovenija, migracije, zdomstvo, izseljenstvo.

Za Slovence velja, da smo emigrantski narod, ki se je v vseh obdobjih svoje zgodovine vključeval v migracijske tokove. Slovenija kot geografski, pa tudi kot politični pojem oziroma slovensko ozemlje, je bilo v svoji zgodovini predvsem izselitveno ozemlje. V novejši zgodovini, z začetki prve industrijske revolucije, od sredine 19. stoletja dalje, je ena značilnosti razvoja slovenske družbe izseljevanje prebivalstva. Slovenci so iz domovine odhajali na tuje, pri čemer so bili vzroki izseljevanja predvsem ekonomski zaradi neugodne ekonomska in socialno-gospodarska strukture slovenskega prebivalstva in njihove gospodarske osnove. Zemljiška posest je bila majhna in razdrobljena, število kmečkega prebivalstva je raslo, kljub industrializaciji je bilo v industriji in prometu pomanjkanje delovnih mest. Poleg teh razlogov, ki so silili v izseljevanje, pa je bil motiv tudi želja po boljšem in hitrejšem zaslužku, udobnejšem življenju, pa tudi beg pred služenjem vojske. Slovenci so odhajali v tujino predvsem s trebuhom za kruhom. Bili so ekonomski migranti in veliko, večina jih je v tujini ostala. Postali so izseljenci.

Ekonomske vzroke ima tudi zdomstvo kot novejša oblika migracije oziroma izseljevanja. Gre sicer formalno za začasno emigracijo, ki pa se je dejansko s časom v mnogih primerih spremenila v stalno, v klasično izseljenstvo kot ga poznamo v slovenski zgodovini. Zdomstvo kot ga razumemo danes, je v slovenski zgodovini novejši pojav. Lahko bi rekli, da je danes zdomstvo, tisto kar pod tem pojmom razumemo, zaključen proces, ki je trajal četrt stoletja, od sredine šestdesetih let do začetka devetdesetih oziroma do vključevanja Slovenije kot samostojne države v evropska povezovanja.

Zdomstvo kot način izseljevanja, sicer predvidoma začasno, je oblika migracije, ko oseba zapusti domovino zaradi izselitve v tujino predvsem iz eko-

nomskih razlogov. Gre za klasično ekonomsko migracijo. Namen te migracije je kot sicer pri večini ekonomskih migracij v tujino, tako trajnih kot začasnih, iskanje dela ali zaradi boljšega zaslužka. Zdomstvo je ena od oblik sodobnih mednarodnih migracij, za katere je značilno, da so ekonomske in je njihov glavni motiv ekonomske narave.[1] Ta motiv migracije je vsekakor ena značilnosti zdomstva, druga pa je čas migracije s poudarkom na začasnosti bivanja izven domovine. Ta začasnost pa je začela dokaj kmalu prehajati v določeno mero stalnosti. Zdomstvo se je spremenilo v klasično ekonomsko migracijo v tujino, v izseljenstvo.

Pri zdomstvu, značilnem tudi za jugoslovansko državo, gre za celovit proces v družbi, na katerega je treba gledati, ga preučevati širše. Od vzrokov do posledic. Zdomstvo je tako že preučevano z različnih vidikov. Preučujejo ga različne družboslovne in humanistične znanosti (vede), od sociologije, antropologije, geografije pa tudi zgodovinopisje. To dejansko še najmanj, čeprav gre pri zdomstvu za pojav značilen v določenem časovnem obdobju in za dokaj zaključen proces. Problematika zdomstva je v vsej svoji celovitosti in razsežnosti postala zgodovina. Zdomstvo je del naše novejše zgodovine.

Z zdomstvom kot takrat aktualnim družbenim pojavom in tudi problemom so se že v začetku sedemdesetih let začeli ukvarjati sociologi. Raziskovanje zdomstva s poudarkom na zdomstvu v zahodni Nemčiji so zastavili z obsežno študijo, katere načrt in priprave segajo v leto 1972, terenske faze pa so se izvajale v letih 1974 in 1976.[2]

Zdomstvo je vsekakor kompleksa in kompliciranа problematika. Tudi za zgodovinopisno raziskovanje in predstavljanje. Ima več razsežnosti in več podob, zato ga je težko na kratko in jedrnato predstaviti. Za vsak del, ki opredeljuje pojem in pojav zdomstva in njegovo »življenje« v novejši zgodovini, je mogoča ali kar potrebna posebna poglobljena študija. Glede na to, da je v veliki meri to zaključen zgodovinski proces, je vsekakor dobrodošel izziv zgodovinopisju, predvsem tistemu, kateremu je »predmet« raziskovanja posameznik. Zdomstvo je namreč na eni strani stvar posameznika, na drugi pa je družben, kar politični problem, ki je v veliki meri zaznamoval zgodovinsko dogajanje jugoslovanske države in družbe v času, ko je trajal, pa tudi kasneje.

---

[1] Klinar, *Značilnosti sodobnih mednarodnih migracij*, str. 1094.

[2] Anketirali (s pomočjo vprašalnika) so bili slovenske delavce na delu v tujini na njihovem bivališču v ZR Nemčiji. Zbrali so podatke o vzrokih za odhod v tujino, znanju jezika, koliko zaslužijo in kam nameravajo vložiti prihranjen denar, kako ocenjujejo konkretne dejavnike migracijskega privlačevanja in odbijanja, ali se nameravajo vrniti v domovino, kakšne so njihove stanovanjske in družinske razmere in kakšne so bile pred odhodom. Izvedli so tudi študijo o povratnikih. Toš, Niko et al.: Sociološki vidiki migracij slovenskih delavcev v ZR Nemčijo: Zdomci [datoteka podatkov]. Slovenia, Ljubljana: Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij [izdelava], 1974. Slovenia, Ljubljana: Arhiv družboslovnih podatkov [distribucija], maj 2009. http://www.adp.fdv.uni-lj.si/opisi/migzdo74/ (15. 7. 2010).

Zdomstvo je (bila) posebna oblika ekonomske emigracije in nanjo je vplivala emigracijska politika, za katero je značilno iskanje dela in zato izseljevanje v tujino, kot se je razvila v šestdesetih letih 20. stoletja. Zdomstvo je treba razumeti kot začasno migracijo.[3] Povezuje se z migracijami z ekonomskim razlogom oziroma osebnim motivom in je značilnost ne le jugoslovanske zgodovine po drugi svetovni vojni. Obseg zdomstva oziroma število zdomcev, v nemško govorečih državah, kjer jih je bilo največ, so jih imenovali gastarbeiterji, gostujoči delavci, je bilo v začetku sedemdesetih let, po oceni okoli 8,5 milijona oseb, sredi osemdesetih pa skupaj s člani družin okoli 12 milijonov. To so bili predvsem delavci, ki so iskali delo v bogatejšem delu Evrope in so prihajali zlasti iz juga »stare celine«, iz sredozemskih držav, vključno s Turčijo. Pri tem je bila Jugoslavije edina država iz t. i. socialističnega sveta. To je bila tudi ena od tistih posebnosti, ki so Jugoslavijo ločevale oziroma razlikovale od drugih držav s socialističnim političnim in gospodarskim sistemom in z vladavino komunistov. Časovno je zdomstvo, vsaj glede Jugoslavije, mogoče opredeliti od sredine šestdesetih let dalje.

Zdomstvo je sicer v celotni evropski zgodovini dokaj nov pojav – novo je tudi ime za ta pojav – čeprav je v slovenski zgodovini že kar nekaj pojavov, ki imajo značilnosti začasnih migracij. Mnogi, ki so odhajali v Ameriko v 19. in v začetku 20. stoletja, so šli tja delat začasno, vsaj tak namen so imeli, in da se z zaslužkom vrnejo domov ter uredijo svoje posestne razmere. Začasni ali natančneje občasni emigranti so vsekakor bili sezonski delavci, ki so se zaposlovali tudi v tujini za krajši ali daljši čas pri posameznih delih, zlasti kmečkih,[4] pa tudi za krošnjarje bi lahko sodili, da so bili začasni migranti, imenovani tudi zdomarji, ki jih je v tujino pognala želja po zaslužku. O začasnem delu v tujini je mogoče govoriti tudi v času druge svetovne vojne. To delo je bilo sicer del politike Tretjega rajha. Način začasnega delo v tujini, izven domovine, je bilo tako npr. služenje vojne službe v organizaciji Todt po Naredbi o obvezni vojni službi na Operacijske ozemlju »Jadransko primorje« kot je to določil vrhovni komisar.[5] Marsikdo se je raje odločil, da bo šel raje delat v Nemčijo kot, da bi bil prisiljen vstopiti v vrste Slovenskega domobranstva.[6] Ni pa bilo to začasno

[3] V novejšem času nekateri pogosteje označuje kot zdomce tudi slovenske izseljence, ki prihajajo iz vrst t. i. politične migracije, npr. iz Argentine. Očitno z namenom, da bi povedali, da je njihovo bivaje v tujini – ki ima politični razlog – začasno in prisilno in da se je z demokratizacijo (uvedbo strankarstva) in osamosvojitvijo Slovenije njihovo izseljenstvo nehalo in je postalo zdomstvo.

[4] O tem, da je za sezonsko delo oz. sezonske delavce skrbele med svetovnima vojnama država gl. v Marjan Drnovšek, Jugoslovansko-nemška sporazuma o sezonskem delu med svetovnima vojnama V: Prispevki za novejšo zgodovino, 2006, št. 1, str. 219–234.

[5] Službeni list šefa Pokrajinske uprave, 1, 1. 1. 1944.

[6] Tako se je dal »deportirati« v Nemčijo na delo pravnik in ekonomist dr. Aleksander Bajt. Aleksander Bajt, Bermanov dosje. Ljubljana 1999, str. 1037.

delo v tujini zdomstvo kot ga pojmujemo danes oziroma ne gre za pojav, za katerega uporabljamo danes ta termin.

Zdomstvo se danes opredeljuje kot »začasno bivanje v tujini zaradi dela«. V času, ko je bilo zdomstvo pri nas zelo živ pojav, je bilo imenovano predvsem »začasno delo v tujini«, tisti, ki pa so ga opravljali pa so bili »začasni delavci v tujini«. Skupna je tako glede poimenovanja oziroma razlage pojava začasnost bivanja oziroma dela v tujini. Nemci, v zahodni Nemčiji je bilo največ zdomcev, pa ne le iz Jugoslavije, ampak tudi iz drugih držav, so delavce iz tujine imenovali »gastarbajterji«, tj. gostujoči delavci. Najbrž v izogib imenovanju Fremdearbeiter, tuji delavec, kar je bil izraz uporabljan v času druge svetovne vojne. Je pa tudi v nemškem imenovanju poudarek na začasnosti, kajti tisti, ki gostuje, je nekje v gosteh, je tam začasno, tako da je nemško poimenovanje izražalo predvsem to. Vsekakor se je ta izraz prejel za zdomce ne glede, v kateri državi so delali in iz katere države so prihajali v »goste«.

V Jugoslaviji so tiste, ki so odšli na delo v tujino uradno vodili kot delavce na začasnem delu v tujini. Dejansko pa so bili zdomci vsi, ki so zaradi dela začasno bivali izven Jugoslavije v tujini, tudi tisti, ki so šli za določen čas kot uslužbenci nekega podjetja delati v tujino, npr. gradbeniki v Iran, Irak, Libijo itd., pa tudi tisti, ki so bili zaposleni v jugoslovanskih diplomatsko-konzularnih predstavništvih, ali pa so bili v tujini na šolanju. V ožjem smislu pa se pod zdomstvom razume predvsem delo v tujini kot »gostujoči delavec«, gastarbeiter. Zdomstvo jer bilo spodbujeno sicer z ekonomskimi razlogi, kar zaposlovanje in t. i. zaposlovalna politika je, pri tem pa so imeli veliko vlogo tudi politični interesi. Zmanjšati napetost, ki jo je oziroma bi jo lahko povzročilo stanje povečane nezaposlenosti v Jugoslaviji.

Pri zdomstvu kot načinu novejše mednarodne migracije gre za pojav, ki je bil sicer sprožen zaradi ekonomskih razlogov, vendar so pri tem, vsaj v primeru Jugoslavije igrali politični razlogi in pogoji nemalo vlogo. Ti razlogi namreč niso vezani na osebo, na migranta, ampak na državo oziroma njeno oblast, ki je sama ustvarila možnost migracije v tujino.

Zdomstvo ima več razsežnosti, ki jih je treba upoštevati pri razumevanju in raziskovanju tega pojava. Tako je to vprašanje zaposlovanja oziroma delovnih mest, kar je povezano z notranjim jugoslovanskim razvojem, političnim in z njim ozko povezanim gospodarskim (ali pa v nasprotnem vrstnem redu in razmerju), kot z vprašanji dela in bivanja zdomcev v tujini. Ta problematika vsebuje, glede na to, da so jih jugoslovanske oblasti štele za delavce na začasnem delu v tujini – poudarek je na začasnosti – ohranjanje njihove pripadnosti državi od kod so šli na delo v tujino, kar vsebuje vprašanje združevanja zdomcev v klube in društva, vprašanje izobraževanja oziroma šolanja njihovih otrok v maternem jeziku pa tudi vprašanje informiranja o stanju v Jugoslaviji, njenem razvoju, skratka propagandna dejavnost. Vse to pa je imelo namen zdomce prepričevati, da so na

delu v tujini le začasno in da se jih domovina, država ni odrekla. Država oziroma oblast je bila prepričana, da gre za začasno migracijo in da se bodo zdomci z izboljšanjem gospodarskega stanja, z možnostjo zaposlovanja doma, začeli vračati. Sprva je oblast temu celo verjela in se je trudila, da bi ustvarila pogoje za vračanje delavcev na začasnem delu v tujini v Jugoslavijo. Z razraščanjem krize v Jugoslaviji pa so to opuščali. Oblasti niso več kazale pretiranih skrbi za vračanje zdomcev. Pa tudi interesa teh ni bilo več za vračanje. Zlasti ne tistih, ki so se tam rodili ali se šolali. Vračali so se predvsem starejši. Ena od osrednjih dejavnosti oblasti glede zdomcev je bilo tako vprašanje njihovega vračanja in zaposlovanja doma. To pa je bilo poleg delovnega mesta povezano tudi z višino zaslužka, ki bi mu ga v domovini nudili in s tem življenjskega standarda, ki so ga »gastarbajterji« imeli v tujini sorazmerno višjega kot bi ga imeli v domovini. Vprašanje vračanja zdomcev je bilo politično vprašanje, pri čemer oblasti niso dovolj upoštevale lastne odločitve zdomcev in zlasti njihovih otrok, ki so se v zdomstvu v veliki meri »asimilirali« in potujčili, ali se sploh želijo vrniti. Oblasti so želele, da bi bil poudarek na začasnosti, zdomci pa v velikem številu pa, da imajo v tujini delo in iz njega izhajajočo življenjsko raven. Tretji moment zdomstva pa je, da so države »gostiteljice« vključevale gostujoče delavce v njihovo družbo, najprej prek sindikalnega organiziranja, nato prek možnosti voliti vse do dajanja državljanstva. Vse to je tudi vplivalo na to, da je zdomstvo kot začasna migracija postajalo trajna. Začasna migracija je postala izseljenstvo.

Namen dela v tujini je bil enak tako v primeru izselitve kot v primeru sezonskega dela in dela za določen čas (npr. rudarji iz revirjev v Franciji), pa tudi zdomstva, namreč zaslužek. Ta ni bil motiv odhoda v tujino v času druge svetovne vojne, ko je bil zaslužek drugotnega pomena in je bilo delo v tujini pod prisilo, saj je šlo za obveznost do okupatorske države. V primeru sezonskega dela in dela za določen čas, ta marsikdaj ni bil določen in so na trajanje bivanja in dela v tujini vplivali različni razlogi, pa tudi zdomstva je bila skupno, da je šlo za začasnost dela v tujini.

* * *

V novejši zgodovini – v času po drugi svetovni vojni, natančneje od sredine šestdesetih let – je postala Slovenija bolj območje priseljevanja kot izseljevanja. Podatki o številu priselitev in izselitev (pri čemer je šlo za uradno spremembo kraja bivanja) kažejo, da je bilo več priselitev in to iz drugih predelov jugoslovanske države.[7] Izseljevanje pa je potekalo predvsem kot začasno. Kot zdomstvo. Vendar glede na to, da se migracije – tako izselitve kot priselitve – beležijo za statistiko glede na stalno bivališče migranta, ni mogoče zdomce, ki so imeli stalno bivališče v domačem kraju od koder so šli na delo v tujino, formalno

[7] Malačič, *Zunanje migracije Slovenije*, str. 304, tab. 1, str. 307, tab. 2, str. 310, tab. 3.

smatrati kot izseljence. Klasičnih izseljencev je bilo namreč sorazmerno malo; v letih od 1965, ko se je zdomstvo začelo pa do leta 1991, jih je bilo med 1500 in okoli 2000, medtem ko je statistika število zdomcev (iz Slovenije) vodila nad 40 tisoč.

Zdomstvo se je v Jugoslaviji začelo sredi šestdesetih let 20. stoletja in je bilo ozko povezano z gospodarskim položajem v državi in s takrat začeto gospodarsko reformo. Takrat se je zdomstvo začelo in je potekalo v dveh sicer med seboj ozko povezanih etapah. Prva je bila do sredine sedemdesetih let, ko je bil obseg zdomstva iz Slovenije največji in se jih je večina zaposlila v tujini s posredovanjem jugoslovanskih oblasti, prek zavodov za zaposlovanje. Druga doba zdomstva pa je bila od sredine sedemdesetih let, ko se je val zdomstva začel umirjati in je število zdomcev padlo. Povečalo pa se je število njihovih družinskih članov, ki so živeli z njimi v tujini. Prav večanje števila družinskih članov zdomcev v tujini je vplivalo na to, da je zdomstvo počasi dobivalo značaj bolj stalne migracije.

Zdomstvo je bilo statistično v popisu prebivalstva prvič zajeto leta 1971.[8] Takrat je bilo iz Jugoslavije na začasnem delu v tujini 890.000 jugoslovanskih državljanov, od tega iz Slovenije 48.000, leta 1981 pa je bilo iz Jugoslavije »gastarbajterjev« 625.000, od teh iz Slovenije 39.500.[9] Statistika je zabeležila tudi bivanje družinskih članov zaposlenih v tujini, ki so tam bivali. Iz vse Jugoslavije jih je bilo leta 1971 190.000, leta 1981 pa 250.000; iz Slovenije je v tujini 11.600 družinskih članov »gastarbajterjev«. Glede na zaposlenega »gastarbajterja« iz Slovenije je nanj prišel 0,28 družinskega člana, medtem ko je bil delež družinskih članov pri »gastarbajterjih« iz drugih republik mnogo večji; iz Črne gore je prišel na enega zaposlenega en družinski član. Glede na ta, koliko družinskih članov je bilo v tujini na enega zaposlenega tam, je mogoče soditi, da se je začasno bivanje v tujini spreminjalo v trajno. Število zdomcev iz Jugoslavije se tako v desetih letih ni bistveno povečalo, se pa je povečal delež aktivnega prebivalstva na delu v tujini za 6,1 odstotka. Največje povečanje števila »gastarbajterjev« je bilo iz Srbije, od koder je odšlo ne začasno delo v tujino za več kot polovica več

[8] Popis je sicer ločil 4 vrste »zdomcev«: tiste, ki so odšli v tujino na delo, tiste, ki so bili zaposleni v jugoslovanskih diplomatskih, gospodarskih (trgovinskih) predstavništvih, zaposlene v jugoslovanskih podjetjih, ki so delala v tujini (na osnovi pogodb in sporazumov), tiste, ki so se šolali v tujini. Dejansko so bili zdomci tisti jugoslovanski državljani, ki so delali (bili zaposleni – začasno) v tujini pri tujem delodajalcu.

[9] Podatki o zdomcih iz Slovenije iz leta 1971 (navajajo se v drugih štetjih), čeprav se je pokazalo, da so nekoliko – za 1500 oseb višji -, ker so ob štetju šteli njihove družinske člane, ki so bivali z njimi v tujini, kot zaposlene. Podatki za leto 1981 pa se bistveno razlikujejo – navedeni so prvi podatki -, saj sedaj vodi slovenska statistika v letu 1981 41.826 zdomcev in 11.657 družinskih članov (v Statistični letopis SR Slovenije 1984, Ljubljana 1984, str. 572, tab. 35–8), v Popisu 1991 pa 52.631; Letopis 1995 (str. 525, tab. 34.3) navaja 40.327 prebivalcev Slovenije, ki so delali v tujini.

oseb kot v začetku sedemdesetih let. Število zdomcev pa je v desetih letih padlo v Sloveniji za 18 odstotkov[10] in v Hrvaški za dobro petino.

Jugoslovanski državljani so bili po podatkih Zveznega sekretariata za zunanje zadeve SFRJ (zunanje ministrstvo) zbranih iz informacij diplomatsko konzularnih predstavništev v zdomstvu v 12 evropskih državah.[11] Leta 1973 je bilo število jugoslovanskih državljanov v zdomstvu največje, nato je začelo padati in sredi osemdesetih let je nastala pri zaposlovanju »gastarbajterjev« težava, kajti tudi zahodnoevropske države je zajela ekonomska kriza, ki se je kazala tudi v brezposelnosti; okoli 16 milijonov oseb je bilo brezposelnih, od tega prek milijon »gastarbajterjev«. Med temi je bil delež Jugoslovanov sorazmerno majhen, le okoli 60.000 jih je ostalo brez zaposlitve. Ekonomski razlogi v državah »gostiteljicah« so povzročili zmanjševanje zdomstva oziroma novih zdomcev. Se pa je večalo število članov družin, ki so se preselili v tujino. Sredi osemdesetih let je bilo v tujini sorazmerno veliko mladih jugoslovanskih državljanov, med njimi je bilo 420.000 vojaških obveznikov, število otrok on mladih do 18 leta starosti pa se je povzpel na 250.000.

Tabela 1: *Države, v katerih so bili zdomci iz Jugoslavije*[12].

Država	1973		1984	
	Državljani SFRJ*	Zaposleni/delavci	Državljani SFRJ*	Zaposleni/delavci
ZR Nemčija	673.300	535.000	612.800	330.930**
Avstrija	240.000	198.051	131.000	88.500
Francija	89.698	70.486	68.310	47.000
Švica	49.578	41.377	85.940	67.840
Švedska	42.000	25.000	38.500	21.500
Nizozemska	10.000	8000	14.500	10.190
Belgija	10.000	5500	6000	4730
Danska	8000	6500	7340	5580

* zaposleni + družinski člani

** v številu delavcev so šteti tudi nezaposleni, ki so prejemali nadomestilo za brezposelne ali pomoč za brezposelne

Zdomcev iz Slovenije je bilo po popisu prebivalstva leta 1971, ko so bili tisti, ki so imeli sicer stalno bivališče v Sloveniji, a so bili v času popisa odsotni, ker so delali v tujini, prvič statistično zajeti, 48.000. Deset let kasneje je njihovo število padlo za slabih deset tisoč, se pa je povečalo število njihovih družinskih

[10] Pri padanju deleža zdomcev glede na stalno prebivalstvo je treba upoštevati rast stalnega prebivalstva, tako da je v resnici delež zdomcev glede na stalno prebivalstvo leta 1981 narasel za 0,2 %.

[11] Arhiv Republike Slovenije (ARS), AS 537, šk. 1741, t. e. 2925; Politički, ekonomski i bezbednostni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize, Savezni sekretariat za inostrane poslove, 10. 10. 1984.

[12] Prav tam.

članov, ki so z zaposlenim živeli v tujini in so bili dejansko tudi zdomci. Število zdomcev, ki so v tujini delali (zaslužili za svoje delo) se ni bistveno povečalo niti v nadaljnjih desetih letih. Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1991 je bilo takih 40.327, vseh skupaj pa je v tujini bivalo 54.015 stalnih prebivalcev Slovenije. Do začetka devetdesetih let je bilo število tistih, ki so se vrnili v domovino iz zdomstva zelo podobno, kot je bilo število zdomcev takrat. Po podatkih popisa 1991 se je do takrat vrnilo z dela v tujini 43.803 zdomcev. Odhajanje na delo v tujino se je od začetnega števila zmanjšalo in se nato ustalilo (z manjšimi nihanji). Povečalo pa se je število družinskih članov, kar je kazalo na usmeritev, da je začasno bivanje s tem postajalo trajno oziroma stalno.

Iz Slovenije je bil delež na začasnem delu v tujini glede na število stalnega prebivalstva 2,8 % leta 1971, leta 1981 pa 2, 1 %. Prav ta delež zdomcev glede na stalno prebivalstvo kaže od kod, iz katerih predelov Slovenije, so v glavnem bili zdomci. Glede na število oseb, ki jih je ob popisu prebivalstva vodila statistika kot »gastarbajterje« jih je največ prihajalo iz severovzhodne Slovenije (iz občin Maribor, Ptuj, Slovenska Bistrica, Gornja Radgona, Ormož, Ljutomer, Lenart in iz Prekmurje (občini Murska Sobota, Lendava)). Najmanj jih je bilo iz občin Logatec in Idrija, od koder je bilo zdomcev manj kot sto. V dvanajstih občinah od šestdesetih, na kolikor je bila takrat upravno-politično razdeljena Slovenija, se je število zdomcev povečalo, drugače pa se je zmanjšalo. Največje povečanje »gastarbajterjev« od leta 1971 do 1981 je bilo v treh obalnih in treh revirskih občinah ter na Gorenjskem, v občini Jesenice in Kranj, ki pa niso bile gospodarsko nerazvite občine in kjer je manjkalo delovnih mest. Motiv za zdomstvo je bil tam ne le iskanje dela, zaposlitve, ampak iskanje bolje plačanega dela, torej večjega zaslužka.

V zdomstvo so odhajali predvsem kvalificirani delavci, pa tudi nekvalificirani, predvsem tisti, ki so težje dobili v domovini zaposlitev, kajti sredi šestdesetih let se je začelo ustavljati preseljevanje iz vasi v mesta oziroma na delo v industrijo. To sicer za Slovenijo ni bil niti značilen pojav, saj so v Sloveniji kljub zaposlitvi v izven agrarnih dejavnostih mnogi, kar večina, živeli še naprej na vasi. Za Slovenijo so bili namreč značilni t. i. part time farmerji, ki so delali v tovarni, živeli na kmetiji, ki so jo (popoldan) obdelovali. Mnogi od teh, zlasti iz območja severovzhodne Slovenije, so se odločili za zdomstvo, da so lahko kupili kmetijsko mehanizacijo, predvsem traktor in obnovili ali na novo zgradili hišo na vasi. Sprva med zdomci ni bilo večjega števila strokovnjakov; »beg možganov« se je začel bolj pospešeno z večanjem krize v Jugoslaviji.

Tabela 2: *Zdomci po popisih prebivalstva 1971 in 1981 po občinah SR Slovenije.*

Občina	1971				1981			
	Štev.	Položaj*	Delež**	Položaj***	Štev.	Položaj*	Delež**	Položaj***
Ajdovščina	394	37	1,8	35	171	49 <	0,8	53
Brežice	1276	7	5,1	9	972	8 >	3,9	6
Celje	1508	5	2,6	22	1417	5 =	2,2	23
Cerknica	210	48	1,5	37	209	46 >	1,4	34
Črnomelj	915	13	5,4	8	416	29 <	2,4	18
Domžale	655	21	2,1	27	498	23 <	1,3	37
Dravograd	148	55	2,0	29	93	57 <	1,2	42
G. Radgona	1295	6	6,4	4	626	17 <	3,0	11
Grosuplje	429	32	1.9	33	245	42 <	1,0	47
Hrastnik	124	57	1,1	48	240 >	43 >	2,2 >	24 >
Idrija	82	59	0,5	60	50	59 =	0,3	60
Ilirska Bistrica	189	49	1,2	43	128	52 <	0,9	49
Izola	106	58	1,0	49	217 >	60 <	1,7 >	29 >
Jesenice	528	26	1,9	31	1216 >	6 >	3,9 >	5 >
Kamnik	415	35	1,9	34	261	40 <	1,0	46
Kočevje	546	24	3,2	15	471	25 <	2,6	16
Koper	279	43	0,8	55	587 >	20 >	1,4 >	35 >
Kranj	706	20	1,3	42	1015 >	7 >	1,5 >	31 >
Krško	1029	8	3,9	12	771	11 <	2,8	14
Laško	502	29	2,7	21	432	27 >	2,3	21
Lenart	969	11	5,7	6	522	22 <	3,1	10
Lendava	2914	4	10,9	1	1790	4 =	6,7	1
Litija	166	51	1,0	50	209 >	47 >	1,2 >	40 >
Lj. Bežigrad	391	40	0,9	51	414>	30 >	0,8	54 >
Lj. Center	467	31	1,2	47	375	34 <	1,1	43
Lj. Moste-Polje	391	39	0,9	53	351	37 >	0,6	58
Lj. Šiška	812	17	1,2	44	922 >	9 >	1,1	44
Lj. Vič-Rudnik	802	18	1,2	45	561	21 <	0,8	52
Ljutomer	1023	9	5,6	8	738	13 <	4,0	4
Logatec	51	60	0,7	59	67 >	58 >	0,8 >	50 >
Maribor	7032	1	4,1	11	6854	1 =	3,7	7 >
Metlika	278	44	3,9	13	180	55 <	2,3	20
Mozirje	417	34	2,7	20	237	44 <	1,5	32
Murska Sobota	4975	2	7,8	2	3264	2 =	5,1	2
Nova Gorica	475	30	0,9	52	441	26 <	0,8	51
Novo mesto	997	10	2,0	28	656	16 <	1,2	41
Ormož	917	12	5,0	10	602	18 <	3,4	8
Piran	167	50	1,4	39	397 >	31 <	2,6 >	16 >
Postojna	153	54	0,8	54	95	56 <	0,5	59
Ptuj	4113	3	6,3	5	3071	3 =	4,5	3 >
Radlje ob Dravi	425	33	2,5	23	328		1,9	25
Radovljica	548	23	1,9	32	490	24 <	1,5	30 >
Ravne na Koroš.	537	25	3,1	16	377	33 <	1,5	33

Občina	1971				1981			
	Štev.	Položaj*	Delež**	Položaj***	Štev.	Položaj*	Delež**	Položaj***
Sevnica	522	28	2,8	18	590 >	19 >	3,1 >	9 >
Sežana	163	53	0,7	57	141	51 >	0,6	56
Slovenj Gradec	239	46	1,4	38	114	53 <	0,6	57
Sl. Bistrica	884	14	2,9	17	809	10 >	2,6	17
Sl. Konjice	653	22	3,4	14	727 >	14 >	2,8	13
Šentjur pri Celju	407	36	2,4	25	419 >	28 <	2,3	22 >
Škofja Loka	392	38	1,3	41	340	38 =	1,0	48
Šmarje pri Jelšah	835	15	2,7	19	745	12 >	2,4	19
Tolmin	526	27	2,4	26	381	32 <	1,8	27
Trbovlje	132	56	0,7	56	328 >	39 >	1,8 >	28 >
Trebnje	300	42	1,8	36	209	45 <	1,2	38
Tržič	240	45	1,9	30	167	50 <	1,2	39
Velenje	385	41	1,3	40	258	41 =	0,7	55
Vrhnika	165	52	1,2	46	174	48 >	1,0	45
Zagorje ob Savi	226	47	0,7	48	108	54 <	1,4 >	36 >
Žalec	816	16	2,4	24	705	15 >	1,9	26
SR Slovenija	48086		2,8		39514		2,1	

* Položaj (mesto) občine glede na število zdomcev v SR Sloveniji.
** Delež zdomcev od celotnega števila prebivalcev.
*** Položaj (mesto) občine glede na delež zdomcev v SR Sloveniji.
> Rast v primerjavi z l. 1971; < padec v primerjavi z l. 1971 = enako mesto 1971 in 1981.

Vzroki zaposlovanja v tujini so bili predvsem ekonomski. Pomanjkanje delovnih mest doma, še bolj pa želja po večjem oziroma hitrejšem zaslužku. Iz Slovenije je največ delavcev na začasno delo v tujini odhajalo v Zvezno republiko Nemčijo in v Avstrijo. Za delo v tujini so se odločali predvsem delavci, stari od 20 do 50 let; leta 1971 je bilo takih 84 %, deset let pozneje pa 70 %. Za zdomstvo so se odločali tudi strokovnjaki z različnih področij in kvalificirani delavci. Po podatkih popisa prebivalstva iz leta 1981 je bila večina zdomcev, kar tretjina, iz severovzhodnega dela Slovenije, iz Prekmurja, s Ptujskega polja in iz okolice Maribora.[13] Denar, ki so ga prek bančnih nakazil domov pošiljali zdomci, je bil pomemben vir dohodkov v Sloveniji. Po mnenju nekaterih je bil ta znesek večji kot dohodek vseh storitvenih dejavnosti. Zdomci so s svojimi prihranki pomembno zalagali devizni trg v domovini.

Zdomstvo je imelo za posameznika, ki se je odločil oditi na začasno delo v tujino, ekonomski razlog. Motiv je bil dobiti delovno mesto in zaslužiti. Najprej je šlo bolj za »golo« delo, kasneje, po tem, ko se je zdomstvo že uveljavilo, pa je bil motiv odhajanja na začasno delo v tujino bolj zaslužkarski. Z delom v tujini, ki je bilo bolje plačano kot v domovini, si ustvariti boljšo življenjsko raven. Država oziroma njena oblast pa je videla v zdomstvu predvsem nekakšen

[13] *Statistični letopis* 1985, str. 598, tab. 35–8.

»ventil« za sproščanje napetosti, ki bi nastale v družbi zaradi večanja brezposelnosti. Zdomstvo je bilo tako za oblast politična nuja in zato je sama rada poskrbela za pogoje, da so lahko jugoslovanski državljani odhajali na začasno delo v tujino. Na eni strani je jugoslovanska država začela odpirati svoje meje, predvsem olajševati potovanja jugoslovanskih državljanov v tujino, na drugi pa je začela urejati diplomatske odnose z državo, ki je sprejemala največje število jugoslovanskih »gastarbajterjev« – z Zvezno republiko Nemčijo.

Tabela 3: *Zaposlovanje v tujini iz Slovenije leta 1969, 1970 in prvi polovici 1971 po kategorijah strokovne izobrazbe*[14]

Kategorije delavcev	1969	1970	Jan.–Jun. 71
Poklicna šola	1887	1716	677
Brez strok. izobrazbe	7554	6015	3563
S sred., viš., vis. šolo	379	203	104
Kmetje	3022	1961	*
Skupaj	**13.842**	**9895**	**4344**
Od tega v:			
ZR Nemčija	7909	5494	2392
Avstrija	4717	3960	1677
Ostale države	1216	441	275

* Od l. 1971 je statistična služba kategorijo kmet vštela pod »brez strokovne izobrazbe«.

Začetki zdomstva segajo v sredino šestdesetih let, ko je imela Jugoslavija dokajšnje gospodarske težave, ki so jih oblasti želele odpraviti z gospodarsko reformo. Ta se je začela sredi leta 1965.[15] Gospodarske težave so se kazale tudi v zmanjševanju zaposlovanja, v prvih treh letih izvajanja gospodarske reforme pa se je število zaposlenih celo zmanjšalo. Večalo se je število oseb, ki so iskala delo. Odhajanje na delo v tujino je reševalo ali vsaj lajšalo reševanja presežka delovne sile. Tako je bilo v Sloveniji leta 1965 iskalcev dela 9283, tri leta kasneje pa že 19.032.[16] V naslednjih letih se je število iskalcev službe zniževalo, na kar je prejkoslej vplivalo tudi zaposlovanje v tujini – zdomstvo.

Pogoj, da je bil takrat zdomstvo mogoče, je bilo v povezavi z jugoslovansko politiko »odpiranja« državnih mej. Koliko je bilo to odpiranje mej, z lažjim odhajanjem Jugoslovanov v tujino in lažjim vstopanjem tujih državljanov v Jugoslavijo, povezano neposredno z zdomstvom, je sicer vprašanje. Nedvomno pa je odpiranje mej ugodno vplivalo na možnost zaposlovanja jugoslovanskih državljanov v tujini. Leta 1965 je namreč začel veljati nov zakon o potnih listih

[14] ARS, AS 537, šk. 1158, t. e. 1311, Republiški zavod za zaposlovanje, informacija o zaposlovanju delavcev iz SR Slovenije v tujino, 27. 10. 1971.

[15] O gospodarski reformi gl. v Prinčič, *V začaranem krogu*, str. 211–256.

[16] *Jugoslavija 1918–1988*, str. 72, tab. 4–9.

in vizumih.[17] Leta 1966 so bile uvedeni izstopni vizumi za več potovanj ali neomejeno število potovanj,[18] leta 1968 pa so bile te vizumi sploh odpravljeni.[19] Vsak polnoleten državljan (star nad 18 let) je lahko dobil potni list, ki je imel veljavnost desetih let. Ta liberalizacija prehajanja državne meje je nedvomno vplivala na možnost odhajanja na začasno delo v tujino.

Na zdomstvo v Zvezni republiki Nemčiji, ki je bila država, kamor je odhajalo največ jugoslovanskih »gastarbajterjev«, pa je vplivala tudi ponovna navezava diplomatskih odnosov Jugoslavije s to državo leta 1968.[20] Za Jugoslavijo je bila kljub neobstoječim diplomatskim odnosom ZR Nemčija najpomembnejši gospodarski partner, ko pa so tja začeli odhajati Jugoslovani na začasno delo, je bila Jugoslavija zainteresirana za navezavo diplomatskih odnosov z državo »gostiteljico« za jugoslovanske »gastarbajterje«. Po enajstih letih so bili diplomatski stiki med državama, leta 1957 jih je prekinila ZR Nemčija, ker je Jugoslavija priznala komunistično nemško Demokratično republiko Nemčijo, spet vzpostavljeni. Jugoslavija je v diplomatskih pogovorih pokazala nekaj popustljivosti pri vprašanju odškodnine za žrtve nacističnega nasilja v času druge svetovne vojne zaradi zdomstva. O problematiki jugoslovanskih »gastarbajterjev« sta se na srečanju junija 1969 pogovarjala tudi predsednik Tito in nemški kancler Willi Brandt. Jugoslavija je prav zaradi zdomcev začela odpirati v ZR Nemčiji vrsto konzularnih predstavništev; leta 1968, ob ponovni navezavi diplomatskih stikov med državama sta bila dva, pet let kasneje pa že 11.[21]

Jugoslavija je za svoje zdomce skušala skrbeti pa najboljših močeh. Do leta 1970 je tako sklenila z vrsto držav, kamor so odhajali Jugoslovani na začasno delo v tujino z »blagoslovom« njihove države, mednarodne sporazume o zaposlovanju in socialnem zavarovanju. Ker so bili sklenjeni v času konjunkture v državah »gostiteljicah« in velikega povpraševanja po delovni sili iz tujine, niso bila urejena vprašanja povratnih tokov in obveznosti držav glede materialnega zavarovanja nezaposlenih »gastarbajterjev«, razširitve zaščite na njihove družinske člane, na šolanje njihovih otrok. Eden od problemov, s katerimi so se srečevali tako zdomci kot tudi jugoslovanska država, ko je spoznala, da postaja zdomstvo iz začasnega vse bolj trajno bivanje v tujini in da se k delavcu na začasnem delu v tujini seli tudi njegova družina (ali pa si jo je tam ustvaril) in da se ti vse bolj vključujejo v družbo države »gostiteljice« in se tudi asimilirajo, je bilo tako šolanje otrok zdomcev v njihovem maternem jeziku. S tem so skušali kljub

[17] Uradni list SFRJ, 12–224, 24. 3.1965, Zakon o potnih listinah jugoslovanskih državljanov.

[18] UL SFRJ, 32–419, 10. 8. 1966; Uredba o pogojih za izdajanje vizumov.

[19] UL SFRJ, 54–709, 30. 12. 1967, Ukaz o razglasitvi zakona o odpravi vizumov za tujce v letu 1968.

[20] O navezavi diplomatskih stikov med SFRJ in ZRN gl. Nećak, *»Ostpolitik«*, str. 183–230.

[21] Čačinovič, *Poslanstva in poslaništva*, str. 332.

daljšanju časa začasnega bivanja v tujini »zavirati« adaptacijo zdomcev v novo okolje in jim dajati občutek, da je njihovo bivanje v tujini začasno. Ker niso niti v zahodni Nemčiji želeli, da bi »gastarbajterstvo« postalo stalna migracija v njihovo državo, so podpirali dodatno izobraževanje v maternem jeziku zdomcev, da ti ne bi preveč izgubili stika z matično državo in da bi se lažje vključili v okolje ob vrnitvi.[22]

Kot je jugoslovanska oblast sprva prek svojih institucij, npr. zavodov za zaposlovanje skrbela za odhajanje na začasno delo v tujino, je imela tudi skrb glede vračanja zdomcev. Zavedala se je, vsaj sprva, da je za večino, ki so odhajali na delo v tujino to začasno in da se bodo vrnili. Zanje je bilo treba najti delo oziroma zaslužek doma, kar pa je bilo vedno težje, saj je Jugoslavija čedalje bolj »tonila« v gospodarsko krizo, kar je zmanjševalo realno možnost zaposlovanja vračajočih se zdomcev v domovini. Čas trajanja začasnega bivanja in dela v tujini se je zato daljšal in začasnost je pri marsikaterem zdomcu postajala trajna. Sredi osemdesetih let je bilo trajanje zdomstva (na jugoslovanski ravni) v povprečju 12 let.

Zdomstvo je bilo razgiban proces in je glede migracije dvosmeren. Številni zdomci so se namreč vračali. Glede na značaj zdomstva kot začasne migracije, je bilo pri tem prisotno tudi vprašanje t. i. reemigracije in t. i. reintegracije, ponovnega »vživetje« zdomcev v domače okolje oziroma v pogoje dela in življenja, kakršno je bilo v Jugoslaviji. Pri tem so se srečevali s težavami. Problemi s prilagajanjem v prejšnje okolje so bili večji pri tistih, ki so bili v tujini dalj časa. Od sredine sedemdesetih let do sredine osemdesetih let se je v Jugoslavijo vrnilo pol milijona »gastarbajterjev«. Vrnitev le- teh je bila dokaj stihijska, kajti nanjo namreč v Jugoslaviji niso bili pripravljeni. Zdomci so se namreč vračali pod pritiskom države »gostiteljice« oziroma zaradi tamkajšnjih gospodarskih prilik. Vsaka oblika gospodarske krize v teh državah je namreč najprej »udarila« zdomce. Ugotovljeno je bilo sicer, da se niso te države oziroma delodajalci kljub določeni stopnji recesije in posledično povečane brezposelnosti »gastarbajterjev« tem povsem odpovedali. So pa omejili njihov pritok in poskrbeli, da so se vračali v domovino tisti, ki jim niso ustrezali.[23] Tako so se vračali tisti, ki so izgubili službo, nekvalificirani delavci, starejši, bolni, invalidi. Ti povratniki pa so pričakovali, da bodo v domovini dobili službo.

V Slovenijo se je do leta 1981 vrnilo 26.000 oseb, ki so na začasno dela v tujino odšle iz Slovenije od sredine šestdesetih let naprej.[24] Največ povratnikov je bilo iz tistih predelov, od koder je bilo največ zdomcev.

---

[22] Prav tam, str. 333.

[23] Klinar, *Imigrantski staž in remigracija*, str. 1239.

[24] Statistični letopis 1985, str. 595, tab. 35–4.

Jugoslovanski zdomci so sprejemali tudi tuje državljanstvo. Podatkov o tem, koliko jih je sprejelo državljanstvo države »gostiteljice« ni, saj so mnogi sprejeli to državljanstvo in ostali hkrati tudi jugoslovanski državljani. Jugoslovanska diplomatska konzularna predstavništva so javila, da so od 1977 do konca leta 1982 zaprosilo in dobilo odpust iz jugoslovanskega državljanstva 20.707 oseb.[25] Razlogi za prevzemanje tujega državljanstva so bili bolj ali manj ekonomske narave in so bili različni. Običajno so bili povsem osebne narave, npr. mešan zakon ali pa pričakovanje, da bo sprejem državljanstva države »gostiteljice« zagotavljal ohranitev zaposlitve ali dajal možnost boljšega delovnega mesta. Motivi za sprejem tujega državljanstva, leta 1974 je nemško državljanstvo sprejelo 667 slovenskih »gastarbejterjev«, niso bili politični.

Zdomstvo oziroma zaposlitev, delo v tujini je bilo vir zaslužka posameznika, ki je odšel »s trebuhom za kruhom« v tujino. Ker so bile plače v državah, kjer so bili zdomci mnogo višje kot so bile v Jugoslaviji, je bil zaslužek vsekakor največji motiv za zdomstvo. Večina zdomcev si je svoj osebni standard bistveno povečala. Zaslužki zdomcev so bili, poleg tega, da so si kupili avtomobil, običajno star, iz druge roke, vendar so bili ti avtomobili večji, boljši od tistih, ki so bili na voljo v Jugoslaviji, vir za gradnjo hiš, nakup opreme, skratka vsaj v primeru Slovenije so bili vir urbanizacije podeželja. Dobršen del zdomcev je namreč izviral iz vasi. Zaslužki le-teh so bili mnogokrat namenjeni nakupu traktorjev.

»Gastarbajterji« so bili sicer plačevani slabše v primerjavi z domačimi delavci iste kvalifikacije. V Baden Würtenbergu v Nemčiji, kjer je bila v začetku sedemdesetih let največja koncentracija slovenskih zdomcev, so dobivali ti po podatkih nemškega ministrstva za delo 10 do 15 % nižje plačilo za isto delo kot domačini. Delodajalci so bili tako vsekakor zainteresirani za zdomce, saj so dobili ceneje sorazmerno dobro kvalificirano delovno silo.[26] Na drugi strani pa so se zdomci, kot so pokazali podatki nemških oblasti, zaposlili na delovna mesta, za katera so bila potrebne manjše kvalifikacije, kot so jih imeli. V začetku sedemdesetih let je bilo takšnih, ki so sprejeli takšno delovno mesto okoli 30 %. Pomembno jim je bilo delo, saj so tudi na delovnem mestu, za katerega je bila predvidena nižja kvalifikacija od njihove, zaslužili bistveno več kot na doseženo kvalifikacijo višje rangiranem delovnem mestu v Jugoslaviji. Vsekakor se je npr. Nemčiji splačalo zaposlovati »gastarbajterje«, saj so ti v začetku sedemdesetih let ustvarili v Nemčiji za 55 milijard mark narodnega dohodka letno, od tega Jugoslovani okrog 13 milijard.[27]

---

[25] ARS, AS 537, šk. 1741, t. e. 2925; Politički, ekonomski i bezbednostni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize, Savezni sekretariat za inostrane poslove, 10. 10. 1984.

[26] Bili so tudi primeri, ko delodajalci »gastarbajterjem« niso verjeli, da imajo doseženo stopnjo kvalifikacije, kajti imeli so izkušnje, da so jugoslovanski delavci prinašali sumljiva potrdila o stopnji kvalifikacije, ki so jih dobili na »črnem trgu«. Čačinovič, *Poslanstvo in poslaništva*, str. 336.

[27] ARS, AS 537, šk. 1158, t. e. 1311; Zapisnik skupne seje predsedstva in izvršnega odbora RK SZDL ter predsedstva RS ZSS, 13. 12. 1971, razprava Matjaža Jančarja, svetnika konzulata

Tabela 4: *Neto prejemki in izdatki jugoslovanskih zdomcev, 1963–1982 (v milijardah $)*[28].

Prejemki		
	Neto zaslužek	77,6
	Otroški dodatki	1,8
	Obresti na varčevalne vloge v tujini	8,1
	Skupaj	**87,5**
Izdatki		
	V državah, kjer so delali	
	Za osnovne življenjske potrebe	29,1
	Za nepremičnine, gospodarski inventar, trajne potrošniške dobrine	7,3
	V Jugoslaviji	
	Neto priliv deviznih sredstev	21,4
	Realna sredstva (premeti za gospodinjstvo, gospodarski inventar, oprema, itd.) nabavljena v tujini	6,1
	Skupaj v Jugoslaviji	27,5
	Izdatki skupaj	**63,9**
Varčevanje konec leta 1982		
	V državah, kjer so delali	19,7
	Na deviznih varčevalnih računih v Jugoslaviji	3,9
	Prihranki skupaj	**23,6**

Sicer pa se je zaradi zdomstva življenjska raven v Jugoslaviji nasploh dvignila. Standard tako posameznikov-državljanov kot jugoslovanske družbe je temeljil tudi na denarju, ki so ga zaslužili »gastarbajterji«. Zdomski denar je bil stalen vir deviz v Jugoslaviji. Tako za posameznike kot za državo. V času od 1964 do konca leta 1982 so po podatkih, ki jih je navedlo zvezno »zunanje ministrstvo«, jugoslovanski zdomci vnesli v državo 27,5 milijard $; večina je bila v denarju, 6,1 milijarde $ pa v opremi, strojih ipd. Po ocenah naj bi imeli konec leta 1982 jugoslovanski državljani v državah, kjer so delali, v varčevalnih vlogah v tamkajšnjih bankah 19, 7 milijarde $., v jugoslovanskih bankah pa 3,9 milijarde $. Skupaj so imeli »gastarbajterji« iz Jugoslavije privarčevanega več denarja kot je znašal takrat dolg jugoslovanske države v tujini, zlasti pri bankah.

Za oblast je bilo zdomstvo na eni strani dobrodošlo, saj je razbremenilo pritisk na delovna mesta in je prinašalo devizna sredstva, na drugi pa ji je predstavljalo skrb. Zdomstvo je bilo nedvomno za oblast politični problem, česar se je ta zavedala. Imelo je zanjo pozitivne in negativne postavke.

SFRJ v Stuttgartu. V istem času je npr. ZRN plačevala za svoje oborožene sile in za sile NATO 22 milijard mark letno.

[28] ARS, AS 537, str. 1741, t. e. 2925; Politički, ekonomski i bezbednostni aspekti boravka naših radnika na radu u inostranstvu u uslovima pogoršane međunarodne situacije i ekonomske krize, Savezni sekretariat za inostrane poslove, 10. 10. 1984; izračun oz. ugotovitve napravljene na osnovi raziskav, statističnih podatkov različnih institucij v ZR Nemčiji. Ocene vrednosti so približne, vendar dovolj povedne.

Da se jugoslovanska oblast zaveda širše problematike, ki jo je odprlo zdomstvo, za katerega so takrat, ko so se zanjo odločali, menili, da bo kratkotrajnejše, sta pokazala tudi najvišja državna in politična organa jugoslovanske države, Predsedstvo SFRJ in Predsedstvo CK ZKJ. Na skupni seji 5. februarja 1973 sta razpravljala o problematiki začasnega zaposlovanja v tujini. Takrat so govorili o ustvarjanju pogojev za vračanje, kar je bilo povezano s politiko zaposlovanja.

Vsekakor je bilo v skrbi države oziroma njenih oblasti za zdomce tudi precej politične preračunljivosti in tudi izraz »sramu«, da jim niso mogli zagotoviti dela doma. Politika je tako izkazovala stalno skrb za reševanje problematike zdomcev. Na eni strani je skrbela glede njihovega bivanja v tujini, zlasti glede tega, da so bili čim bolj vezani na domovino. Skrbela jih je predvsem asimilacija in odtujitev, zato so podpirali izobraževanje zdomcev, predvsem njihovih otrok v maternem jeziku. To izobraževanje so podpirali organizacijsko, predvsem pa materialno.

Dopolnilni pouk v slovenskem jeziku se je začel izvajati leta 1970, prvi slovenski učitelj pa je šel v tujino – v zdomstvo leta 1972. Število vseh slovenskih otrok, ki so bili v tujini, ni bilo znano, kajti jugoslovanski konzulati, ki so spremljali bivanje zdomcev, so vodili le statistiko po državljanstvu, ne pa po narodni pripadnosti zdomcev. Znani pa so podatki o otrocih, ki so obiskovali dopolnilni pouk v slovenščini. Prvo leti izvajanja dopolnilnega pouka v slovenščini, je tega obiskovalo sto otrok, v šolskem letu 1973/74 jih je bilo 350, v šolskem letu 1975/76 765, v naslednjem pa že prek tisoč, nato pa se je njih število še večalo.

Poleg vprašanja organiziranja in financiranja dopolnilnega izobraževanja, kar je imelo značaj političnega vprašanja, je bilo takšnega značaja tudi v zvezi z informiranjem zdomcev o dogajanju v domovini. Tako je bila ena glavnih skrbi jugoslovanskih oblasti, kako nuditi zdomcem takšno informacijo. Pri tem je šlo za veliko mero propagande za Jugoslavijo in njen politični sistem. Posebej je bil izvajan informativni »napad« na zdomce v času božičnih praznikov, ko so ti množično prihajali domov. Za informiranje slovenskih zdomcev so v Sloveniji izhajali časopisi, npr. mariborski Večer je izdajal posebno izdajo v dveh inačicah, za zdomce v Avstriji in v drugih državah, ljubljanska radijska postaja je imela v rednem programu dve oddaji za zdomce. Tudi nemške radijske postaje so oddajale program za jugoslovanske zdomce. Bil je sicer kratek, časovno omejen; radio Köln je v začetku sedemdesetih let namenil v polurni oddaji za jugoslovanske »gastarbajterje« sedem minit v slovenščini. To oddajo naj bi, po nemških trditvah, dobljenih na osnovi raziskav, poslušalo okoli 60 % jugoslovanskih zdomcev v ZR Nemčiji.[29] Zlasti tisk so pestile materialne težave, te pa so bile tudi z distribuiranjem do bralcev. V Avstriji so pri tem sodelovali sindikati in delavska

[29] Čačinovič, *Poslanstvo in poslaništva*, str. 334.

zbornica, v drugih zahodnoevropskih državah pa so to odklanjali. Problem pa je bil tudi z vsebino, ki je bila za zdomce mnogokrat nezanimiva.[30]

V Sloveniji je, ker so ugotovili, da je zaposlovanje jugoslovanskih delavcev v tujini odprlo vrsto vprašanj, na katere niso bili pripravljeni, niti vsebinsko niti organizacijsko, prevzela skrb za zdomce Socialistična zveza delovnega ljudstva, v okviru katere je deloval Koordinacijski odpor za vprašanja naših delavcev na začasnem delu v tujini.[31] Problematiko zdomstva so videli dokaj kompleksno in kot »pomemben sestavni del celotne družbene politike in družbeno ekonomskega razvoja republike, občine in krajevne skupnosti«.[32] Ta odbor je imel tako nalogo, da »spremlja« problematiko zdomstva od odhoda v tujino, bivanja tam, do vračanja in zaposlovanja v domovini. Dejavnost je bila zelo obsežna, glavni poudarek pa je bil dan na organiziranju dopolnilnega izobraževanja v slovenščini, na informiranju ter pomoči pri delovanju klubov in društev, v katere so se organizirali zdomci.

Najprej so se zavedli, da se morajo »gastarbajterji« čim bolj povezovati in so zato poudarjalo njihovo samoorganiziranje v okviru klubov in društev. Ta so nastajala od leta 1968 dalje. O samoorganiziranju so govorili in sprejemali sklepe tudi drugi zvezni in slovenski državni organi. Pri tem je bila pomembno predvsem financiranje dejavnosti takšnega združevanja oziroma njihove dejavnosti. Ta je bila predvsem družabna, pa tudi kulturna. S tem so želeli ohranjati nacionalno identiteto. Za posamezna slovenska zdomska društva in klube, teh je bilo po podatkih iz septembra 1983 v Nemčiji, Avstriji, Švici, v Švedski in Danski 49, so skrbele organizacije SZDL iz posameznih slovenskih občin.[33] Društva in klubi so organizirali družabne prireditve, npr. ob jugoslovanskih državnih praznikih, na katere so vabili nastopajoče iz domovine (predvsem ansamble t. i. narodno-zabavne glasbe), za kar so materialno prispevale občinske organizacije SZDL.

Zdomstvo v zahodni Evropi je bilo za mnoge življenjska izkušnja. Delo in bivanje v tujini je imelo za vsakega, ki je na ta način šel s trebuhom za kruhom več podob. Tako prijetnih kot neprijetnih. Prijetna je bila vsekakor boljši zaslužek kot je bil mogoč v domovini in zato tudi možnost zvišanja življenjske ravni oziroma zagotavljanja poglavitnih osebnih potreb. Neprijetne pa so bile povezane tako z življenjem v tujini, z znanjem jezika, navadami drugega okolja ipd., pa tudi z izkušnjami, ki so jih imeli zdomci ob vračanju v domovino.

---

[30] ARS, AS 537, šk. 1121, t. e. 1213, Izvršni svet, sekretariat za informacije, 7. 4. 1976.

[31] O delovanju SZDL glede zdomstva gl. Lidija Franjić, Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije do zdomstva. V: Dve domovini, 2005, št. 21, str. 185–206; gre za objavo dela diplomskega dela (mentor B. Repe) na FF Univerze v Ljubljani leta 2003.

[32] ARS, AS 537, šk. 1121, t. e. 1213; Informacija o vlogi in nalogah Koordinacijskega odbora za vprašanja naših delavcev na začasnem delu v tujini pri Predsedstvu RK SZDL Slovenije.

[33] ARS, AS 537, šk. 1741, t. e. 2925, Seznam društev in klubov naših delavcev na začasnem delu v tujini v zahodni Evropi.

Zdomstvo je bilo za tudi za slovensko/jugoslovansko družbo svojevrstna izkušnja, ki jo je nemalo označila. Glede na obseg in trajanje zdomstva ter na posledice le-tega, pozitivne in negativne, je mogoče jugoslovanski družbeni razvoj po drugi svetovni vojni, zlasti v času od sredine šestdesetih let pa do konca jugoslovanske države označiti tudi kot zdomsko družbo. Zdomstvo je imelo posledice tudi na celoten družben, predvsem gospodarski razvoj. Neustrezna migracijska gibanja, med te je treba šteti tudi zdomstvo kot začasno bivanje v tujini zaradi dela, ko so po eni strani odhajali kvalificirani delavci na delo v tujino, po drugi pa so prihajali v Slovenijo na delo nekvalificirani delavci iz drugih delov jugoslovanske države, ki so bili brez industrijske tradicije in delovnih navad, so bila med tistimi dejavniki, ki so vplivali na gospodarskega razvoja Slovenije v sedemdesetih letih.[34]

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiška konferenca SZDL (AS 537).

Literatura

Čačinovič, Rudi. *Poslanstva in poslaništva : od Rakičana do Madrida in nazaj : Madžarska, Južna Amerika, Švica, Nemčija, Španija*. Obzorja, Maribor, Pomurska založba, Murska Sobota 1985.

Franjić, Lidija. Politika Socialistične zveze delovnega ljudstva Slovenije do zdomstva. V: *Dve domovini*, 2005, št. 21.

Jugoslavija 1918–1988 : statistički godišnjak. Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989.

Klinar, Peter. Značilnosti sodobnih mednarodnih migracij (migracijska politika in posledice migracij). V: *Teorija in praksa*, 1975, št. 12, 1976, št. 1.

Klinar, Peter. Imigrantski staž in remigracija. V: *Teorija in praksa*, 1976, št. 12.

Klinar, Peter. *Mednarodne migracije v kriznih razmerah*. Obzorja, Maribor 1985.

Klinar, Peter. Mednarodne evropske migracije in jugoslovanska migracijska politika. V: *Teorija in praksa*, 1988, št. 3–4.

Malačič, Janez. Zunanje migracije Slovenije po drugi svetovni vojni. V: *Zgodovinski časopis*, 1991, št. 2.

Nećak, Dušan. »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1966–1974). Ponovna navezava diplomatskih stikov med Zvezno Republiko Nemčijo in Jugoslavijo. V: *Slovenija – Jugoslavija, krize in reforme 1968/1988*, Ljubljana 2010.

Prinčič, Jože. *V začaranem krogu : slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme : 1955-1970*. Cankarjeva založba, Ljubljana 1999.

Slovenska novejša zgodovina : od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992. Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana 2005.

Statistični letopis SR Slovenije, 1972–1989, Zavod SR Slovenije za statistiko.

[34] Malačič, *Zunanje migracije Slovenije*, str. 312.

Maja Božič

Na poti v svet: prebežniki severne meje 1945–1961

BOŽIČ Maja, univ. dipl. zgodovinarka, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, maja.bozic@ff.uni-lj.si.

Prispevek obravnava ključne poteze povojne ilegalne emigracije iz slovenskega prostora v Avstrijo. Tema je bila za tedanjo oblast občutljiva, saj Jugoslavija migracij načelno ni priznavala. Tisti, ki so se za emigracijo odločili kljub zaprti meji, so tvegali svoja življenja, saj povečini srbski graničarji niso poznali milosti. S tem so v Jugoslaviji ogrožali državno, v Avstriji pa javno varnost. Čeprav je prvi del prebežnikov (1945–1947/8) kasneje prešel v politično emigracijo, drugi del pa v ekonomsko emigracijo (1948–1961), sta bila oba sklopa prebežnikov povezana s tedanjim družbenopolitičnim ozračjem.

Ključne besede: Jugoslavija, Avstrija, meja, prebežniki.

»*Tu nisi mogel mimo dejstva, da zgodovina nekaj pomeni in da traja bistveno dlje kot preteklost, kajti tu je preteklost zdaj … Meja ji je očitno predočila kompleksnost lastnega obstoja. Meja je konec nečesa in hkrati začetek, izhod in vhod, hrepenenje po pozabi in nujnost spominjanja.*[1]« Subtilnemu citatu izpod peresa ameriškega dramatika Arturja Millerja, o avstrijsko jugoslovanski meji in doživljanju le te preko žene, Inge Morath, rojene v Gradcu, s koreninami in nekaj zemlje tudi na slovenski strani, ob bok navajam Detelovo različico dojemanja meje na podlagi lastne izkušnje. »*Ko vstopiš na tuje ozemlje, plačaš sebi in deželi, v kateri se želiš ustaliti, davek v naturalijah: odtujenost in razosebljenost sta kot prepad, ki ga moraš preskočiti, če hočeš priti v prihodnost in preprečiti lastnemu strahu, da ti izkoplje jamo, v katero padeš z dušo in telesom. Za vse življenje ostaneš zaznamovan. Srečen si, če prodreš v novo razsežnost, ki osvobaja od ozkosti in drugih zamejenosti.*«[2]

Medtem ko je povojna Evropa (raz)reševala zapuščino druge svetovne vojne v obliki tržaškega, avstrijskega in nemškega vprašanja, se je nadnjo zgrnil val migracij z vzhodnega bloka. Jugoslavija ni bila izjema. Med politično emigracijo, ki je zapuščala slovenski prostor neposredno po koncu druge svetovne vojne in ekonomsko emigracijo, ki je dobila krila v sporazumih šestdesetih let, je 15 let skoraj povsem zaprte jugoslovansko avstrijske meje, Avstriji prineslo precejšnje število jugoslovanskih beguncev, ki so ilegalno prestopili mejo. Po navedbi letos

[1] Strassegger, *Inge Morath*, str. 15.

[2] Detela, *Emigrant*, str. 7.

izdane monografije dr. Marjana Drnovška *Izseljevanje, rakrana slovenskega naroda*, ki je slovenskemu zgodovinopisju prinesla prvo tako celostno delo zgodovine slovenskega izseljevanja, je med leti 1945 in 1959: z ozemlja Slovenije ilegalno prebegnilo 34.256 oseb, 26.710 osebam pa so prebeg preprečili.[3]

Ilegalni prehod meje je bil ključen trenutek v življenju prebežnikov. Tu se je lahko pot končala ali šele dobro začela. To je bila (kritična) točka, na kateri se je matična država odpovedala državljanom oz. jih je kaznovala, avstrijska pa je prebežnike sprejela kot tujce, begunce.[4] *Oblasti gledajo na tuje ubežnike postrani. Od zgoraj navzdol. Balkan!*[5] Poti nazaj praviloma ni bilo. Pot naprej je s hrepenenjem po boljšem življenju prinesla tudi novo, izseljensko identiteto, ki je nacionalno identiteto celo potisnila v ozadje, čeprav je bila njeno jedro. Kot novo(dobno) nastala manjšina, tam, kjer so izseljenci ostali skoncentrirani na enem mestu, so ti v odnosu »mi-drugi«, za vedno ostali »drugi«. Tako je ostalo tudi v primeru vrnitve v matično državo. *Je, kot da sva v nekem resničnem svetu, in vendar se nahajava tudi na drugi strani, v stanju iz sanj in pričakovanj, ki se v resničnosti ne potrdijo.*[6]

Posebnost slovensko avstrijskega obmejnega prostora in njegovih prebivalcev je naravno in zgodovinsko pogojena bližina meje, stik slovanskega in germanskega sveta, hkrati konec in začetek nečesa, kot je zapisal Arthur Miller. Naša meja je bila bolj zaprta kot odprta, tako po naravi kot politično. Ob meji ni večjih mest z izjemo Maribora in Gradca na vzhodu. Meja teče od tromeje na Peči v občini Kranjska Gora po visokogorskem svetu Karavank in Pece, hribovitem svetu Kobanskega in Kozjaka ter se odpira v smeri vzhoda po gričevju Slovenskih goric in Goričkega, delno po reki Dravi in Muri ter Murinem pritoku Kučnici in se zaključi v naselju Trdkova v občini Kuzma. Meja je dolga 330 km, označena je s 6.780 mejnimi znaki in razdeljena na 27 mejnih sektorjev, označenih z rimskimi številkami v povprečni dolžini 12 km. Oštevilčenje teče od tromejnika na slovensko-avstrijsko-madžarski meji do tromejnika na slovensko-avstrijsko-italijanski meji. Torej od vzhoda proti zahodu. Z mejnimi znaki je bila označena in izmerjena v letih 1920–1922[7].

Avstrijsko jugoslovanski odnosi so se začeli normalizirati z letom 1949, ko je v sklopu večletnih pogajanj za sklenitev *Pogodbe o Avstriji* postalo jasno, da bo severna meja ostala takšna, kot je bila 1. januarja 1938,[8] hkrati pa je bil

[3] Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 284.

[4] V avstrijskih virih in zgodovinopisju se za jugoslovanske prebežnike v Avstriji uporablja sledeče termine: Ausländer (tujci), Flüchtlinge (begunci), versetzte Personen (premeščene osebe), verschleppte Personen (odvlečene osebe).

[5] Detela, *Emigrant*, str. 10.

[6] Prav tam, str. 13.

[7] Celar, *Slovenija in njene meje*, str. 275-292.

[8] Sporazum o ponovni vzpostavitvi samostojne in demokratične Avstrije je bil podpisan šele 15. maja 1955.

to čas, ko je Jugoslavija po sporu z Informbirojem (1948) iskala nove politične in ekonomske sogovornike pri sosedih. To se je zrcalilo v več ekonomskih sporazumih med državama.[9] Vojno stanje z Avstrijo je bilo odpravljeno 6. januarja 1951.[10] Kljub temu so se razmere vzdolž celotne jugoslovansko avstrijske meje bistveno izboljšale šele s podpisom *Meddržavnega sporazuma o rešitvi dvolastniškega vprašanja in Sporazumom o obmejnem prometu oseb 19. marca 1953 na Dunaju.*[11] Do uveljavitve obeh sporazumov je promet potekal le čez prehode za mednarodni promet s potnimi listi in našim dvolastnikom v letih 1945 – 1953 ni dovolil »uporabe« posesti na drugi strani. Na podlagi teh dveh sporazumov je obmejni promet tekel do leta 1960 in je v splošnem veljal za dvolastnike, njihove svojce in pastirje. V nujnih, izrednih primerih tudi za zdravnike, babice, veterinarje, ter ostale ob poplavah, požarih ali drugih naravnih nesrečah. Pravica do prehajanja meje je bila ostalim prebivalcem obmejnega pasu dana v *Dodatnem sporazumu med FLRJ in Avstrijo*, podpisanem 18. marca 1960.[12] Omejena je bila na največ štiri prehode na mesec. Neomejeno število prehodov meje so si imetniki stalnih obmejnih prepustnic lahko privoščili šele od 28. septembra 1967, ko je bil podpisan nov *Sporazum o obmejnem prometu med FLRJ in Avstrijo v Ankaranu.*[13]

Po *Zakonu o gibanju na meji*, objavljenem v uradnem listu FLRJ 26. novembra 1947,[14] se je smelo državno mejo prestopiti samo na določenih mejnih prehodih in s pravilno listino (1. čl.). Kontrolo nad potniki, ki so prestopali državno mejo, so izvajala obmejna poverjeništva, ki so bila neposredno podrejena ministrstvu za notranje zadeve FLRJ (3. čl.). Minister je predpisoval tudi določbe o rednih potnih listinah in določbe o organizaciji in delovnem področju obmejnih poverjeništev (4. čl.). Za obmejni pas je bil v tem zakonu določen zemljiški pas ob državni meji 15 km v globino državnega ozemlja (5. čl.). V tem pasu je bilo dovoljeno prebivanje samo državljanom FLRJ, ki so imeli posebne osebne izkaznice, za prebivanje v obmejnem pasu (6. čl.). Za kršenje določb s tega zakona je bil predviden odvzem prostosti ali poboljševalno delo do treh mesecev oziroma denarna kazen, v kolikor dejanje ni bilo kaznivo po kazenskem zakonu (9. čl.). Čeprav ilegalni prehod meje ni bil naveden v *Zakonu o kaznivih dejanjih zoper narod in državo*,[15] je bil opredeljen kot politično kaznivo dejanje in kot kaznivo dejanje zoper oborožene sile. Do uveljavitve *Kazenskega zakonika* leta 1951 je bil kazniv ilegalni prehod državne meje, tihotapljenje ljudi čez mejo in tudi vsakršen

[9] Ferenc, Repe, *Jugoslavija/Slovenija in Avstrija*, str. 481.
[10] UL FLRJ št.4, leto 7, 17. 1. 1951.
[11] BGBI. Nr. 96/1953.
[12] BGBI. Nr. 232/1960.
[13] Murko, *Meje in odnosi*, str. 85–140.
[14] UL FLRJ, št. 101, leto III.
[15] UL DFJ, št.66/1945 in UL FLRJ, št. 59/1946.

poskus tega ali onega dejanja.[16] Z uveljavitvijo novega *Kazenskega zakonika* je prišlo do omilitve kaznovalne politike. Po čl. 303 KZ je ostal kazniv le ilegalni prehod državne meje Jugoslavije v oboroženi, nasilni in organizirani skupini ter tihotapljenje drugih oseb preko meje zaradi lastne koristi. Ostali primeri ilegalnih prehodov in poskusi prehoda so bili obravnavani kot prekrški.[17]

Legalne možnosti prehoda meje so bile zajete v spisku dokumentov s področja prebivanja in gibanja v obmejnem pasu,[18] ki ga je za interno uporabo pod strogo zaupno marca 1951 izdalo Ministrstvo za notranje zadeve LR Slovenije. Tu so poleg *Zakona o gibanju na meji* še: *Pravilnik o potnih listinah za prehod čez državno mejo, Pravilnik o organizaciji in delovnem področju obmejnih, letaliških in luških poverjeništev, Pravilnik o obmejnem pasu, Odredba o vstopu in prebivanju pripadnikov ljudske milice v obmejnem pasu, Navodilo o prebivanju in bivanju v obmejnem pasu, Odredba o izvrševanju lovske pravice v obmejnem pasu in prepoved slikanja nekaterih vojaških, industrijskih, železniških in obmejnih objektov.*

Pravilnik o potnih listinah je bil objavljen v uradnem listu FLRJ[19] in je določal kar enajst potnih listin namenjenih za prehod državne meje. Vendar so sprva potne liste lahko pridobili le redki, saj je bilo za zasebno potovanje v tujino treba navesti upravičen razlog za pot. O upravičenosti prosilca so presojali organi za izdajo potnih listin. Brez veljavnega vizuma v potnem listu prehod ni bil dovoljen. Državljan FLRJ, ki je prestopil mejo, se je moral v najpozneje osmih dneh po prihodu v tujino osebno zglasiti pri najbližjem diplomatskem ali konzularnem predstavništvu FLRJ (34. čl.). Obmejne izkaznice, obmejne prepustnice in dvolastniške prehodnice ter druge listine za mali obmejni promet so se po tem pravilniku izdajale po mednarodnih sporazumih s sosednjimi državami (10. čl.). Državljani FLRJ, ki so imeli stalno prebivališče v obmejnem pasu in so bili stari nad 16 let, so dobili osebno izkaznico za prebivalce obmejnega pasu, ki je bila zelene barve in ne modre, kot so sicer bile osebne izkaznice.[20] Obmejni okraji so bili: Radovljica, Jesenice-mesto, Kranj-okolica, Šoštanj, Slovenj Gradec, Maribor-okolica, Radgona, Murska Sobota, Dolnja Lendava.

Mednarodni mejni prehodi so bili določeni z uredbo vlade FLRJ 9. junija 1952. Na meji z Avstrijo je bilo največ mejnih prehodov glede na ostale meje FLRJ. In sicer dva železniška; Jesenice-Rosenbach in Maribor-Spielfeld, štirje cestni; Podkoren-Riegersdorf-Villach, Jezersko-/Seeberg/-Bad Vellach, Tržič-/Ljubelj/-/Loiblpass/-Ferlach, Šentilj-Spielfeld in Dravograd-Lawamünd kot cestni in železniški prehod.[21]

---

[16] Bavcon, el. pošta avtorici 30. 7. 2010.

[17] Mirčetić, *Kontrola kretanja*, str. 110.

[18] ARS, AS 1931, škatla 1486, popis dokumentov meja 1947–1970, zap. št. 11.

[19] UL FLRJ, št. 21, 12. 3. 1949.

[20] UL FLRJ št. 43–1950 in 64–1950, priloga B.

[21] Arhiv Jugoslavije, fond predsedništva vlade FNRJ, br. 50, fascikl 29 – 286.

Povojne migracije iz slovenskega prostora, ki so bile do odprtja meja v šestdesetih v glavnini ilegalne, členimo na dve večji skupini oz. obdobji, ki prehajata ena v drugo. V obeh primerih gre za tesno povezanost z jugoslovanskim režimom oz. »duhom časa« le tega. Seveda je »homo migrans« tudi tu poskrbel za izjeme, ki potrjujejo pravila in mahnil v svet tudi v izogib noseči ljubici ne državi.[22] Po dr. Marjanu Drnovšku moramo ločiti *»med starim begunstvom, ki so ga sestavljali begunci v Avstrijo in Italijo maja 1945, ter novim begunstvom, ki je prihajalo neposredno iz Slovenije oz. Jugoslavije. Temeljna razlika med obema je bila v tem, da so stari begunci z izselitvijo po svetu prešli v t. i. politično emigracijo, novi begunci pa so sčasoma prešli v kategorijo t. i. ekonomskih izseljencev.«*[23] Da je bila linija kategoriziranja jugoslovanskih beguncev tanka, pričajo tudi težave visokega komisarja Združenih narodov, ko je leta 1957 predlagal, da bi govorili kar o »presežku populacije« (surplus population), namesto o političnih beguncih ali »normalnih« izseljencih z gospodarskih razlogov.[24]

Delo organov na meji so v vseh obmejnih okrajih nadzorovali organi Uprave državne varnosti (UDV). Tu so se koncentrirala obveščevalna poročila in koordiniralo sodelovanje s Korpusom narodne obrambe Jugoslavije (KNOJ), narodno milico in kontrolnimi organi na meji.[25]

Avstrijski obmejni organi so bili pod okriljem Ministrstva za notranje zadeve in Ministrstva za finance. Predstavljale so jih: varnostna direkcija, državna policija in žandarmerija z obmejnimi financami (carina). Do leta 1955 so tesno sodelovale z zavezniško vojaško upravo.

Jugoslovanski državni vrh je že decembra 1945 v okviru oddelka za zaščito naroda (OZNA) organiziral referat za meje, ki je s preimenovanjem OZNA v UDV leta 1946 prešel pod okrilje Ministrstva za notranje zadeve, po ukinitvi ministrstva leta 1953, pa pod Republiški sekretariat za notranje zadeve. Letna poročila referata za meje so se navezovala na stanje ob meji, delo obmejnih organov, načine zavarovanja meje, dokumente, dvolastnike, prebežnike, ilegalce, kanale za tihotapljenje ljudi in blaga, sovražno dejavnost, tuje obveščevalne službe, vračanje beguncev s strani avstrijskih obmejnih organov, legalno prebegle …

Prebežniki so bili v letnih poročilih referata za meje statistično ločeno obravnavani v dveh kategorijah, tj. aretirani in prebegli. Vsaka kategorija je bila razdelana še po narodnosti, okrajih, poklicih, starosti in vzrokih.

---

[22] ARS, AS 1931, letno poročilo A–10–11/2.

[23] Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 279.

[24] Stieber, *Flüchtlinge*, str. 195.

[25] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-2.

Pregled obdobja po virih in številkah

V soglasju z organi OZNA je KNOJ organiziral, kontroliral in uredil mejne prehode ter dokumente. Večina stražnic, oziroma tako imenovanih karavel je bila med vojno porušenih, zato so graničarji sprva iskali zavetje v zapuščenih objektih ali pa so noč preživeli na prostem. Po obnovi starih jugoslovanskih karavel in gradnji novih, so na meji vzpostavili linijski sistem varovanja. S tega obdobja izvira tudi povelje o streljanju. Če se na ukaz »Stoj!« v obmejnem pasu nisi ustavil, so streljali.[26] Z namenom zavajanja in lažje aretacije so vojaki graničarji namesto vzklika »Stoj!« večkrat uporabili nemško različico le tega, to je »Halt!«. Misleč, da so že na avstrijski strani meje, so se prebežniki predali jugoslovanski vojski.[27]

Leta 1946 je bilo največ ilegalnih prehodov zabeleženo na Štajerskem delu severne meje. Aretiranih je bilo 1342, ubitih 162 oseb. Večina prebežnikov je v prvi polovici leta prišla na mejo organizirano iz Srbije in je bila (ali bi lahko bila) obsojena zaradi sodelovanja z okupatorjem. Po socialni strukturi je bil to meščanski in pol-proletarski sloj. V drugi polovici leta je bilo med prebežniki precejšnje število vojaških obveznikov. Poročilo postreže tudi s podatkom za december 1945, ko je bilo na Štajerskem aretiranih 173 prebežnikov.[28]

Leta 1947 so mir ob meji kalile bande, ki so bile povezane z jugoslovanskimi emigranti v avstrijskih taboriščih, obmejno prebivalstvo nagnjeno k tihotapljenju in skupine, ki so jih v Jugoslavijo pošiljali poizvedovati Angloameričani. V prvi polovici leta je bilo 60 % vseh ilegalnih prehodov na meji z Avstrijo in 40 % na meji z Italijo. Zaradi ostrejših kontrol na severni meji v drugi polovici leta, se je tok prebežnikov obrnil proti italijanski meji, tako je odšlo proti severu le 25 % prebežnikov. V celem letu je bilo aretiranih 1385 oseb, od tega je bilo preko 700 oseb iz ostalih republik, ubitih je bilo »le« 47 oseb. To so bili predvsem ljudje, ki jim je bilo zaplenjeno – nacionalizirano premoženje, tovarnarji, nekdanji bogataši. Obmejni organi so situacijo izboljšali tako, da so iz obmejnega pasu v notranjost izselili 58 družin.[29] Uradno, ker so se ukvarjale s tihotapstvom in pomagale prebežnikom čez mejo. Neuradno, ker je bilo nenaseljen obmejni pas lažje nadzorovati. O izselitvah in manipulacijah z ljudmi živečimi ob meji, je moj pričevalec povedal, da so ljudje bolj malo pomagali, ker so se bali.

»Recimo, pri nas je ponoči prišla familija, deževalo, mokri, lačni, ženska jokala. Naša mati je mleko skuhala. Očetu so rekli, da bi radi šli čez mejo; blo je pa tak – treba je bilo poročat na karavlo, tudi ponoči, če ne boj se ti! Takoj izselitev. Večina na Kočevsko.

---

[26] *Kopnena vojska* JNA, str. 432.

[27] ADR/Inneres, Škatla 10, Koroška, 6/49.

[28] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-2.

[29] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–11–1/1.

Pri nas je bil wc na štrbunk, 20m stran od hiše.. Kadar je bil dež, smo šli na balkon in dol lulali. Takrat se je zabliskalo in zagledal sem vojaka. Hitro mi je bilo jasno. (družina je bila prisiljena vprašat za pot do meje, da bi nas vzeli, njih pa spustili.) Ata je rekel, »leti na karavlo«! Samo čez vrata sem stekel, me je že ustavil vojak, »hoj kam ti«? – na karavlo, eni hočjo pobegnit – »ah, jebi ga«, je rekel, »idemo dalje.«[30]

In če so prebežniki v Jugoslaviji ogrožali državno varnost, so v Avstriji javno varnost. V Avstrijo so se zgrinjali begunci z Romunije, Jugoslavije, Bolgarije, Madžarske, ki so bili po večini nastanjeni v taboriščih Vetrinj, Peggez pri Lienzu, Spittal na Dravi, St. Vid ob Glini, Kellerberg, Liechtenstein pri Judenburgu. V teh krajih je kriminal strmo naraščal. Šlo je za kraje poljščin, rope, oborožene grožnje in celo umore. Pritiski ljudstva na oblast so bili vse večji. Avstrijci v Lienzu in Spitttalu so organizirali celo protibegunske demonstracije.[31] O beguncih v državi je redno poročal »Die Neue Zeit«. V članku o slovenski emigraciji septembra 1947 lahko beremo o težko pričakujoči izselitvi slovenske skupnosti (7.000 oseb), ki bi Avstrijce razbremenila in olajšala stanovanjsko ter prehrambeno problematiko. Članek se zaključi z dejstvom, da so sicer od vseh beguncev Slovenci najmanj problematični, zavoljo njihove discipline in inteligence. Veliko so jih lahko vključili tudi v delovni proces.[32]

Poročila generalne direkcije za javno varnost Avstrije so do izselitve večine beguncev v čezmorske države (1947–1951) polna zapisov o tujcih, ki obremenjujejo javno varnost. Avstrijski narod se je jezil in ni razumel, kako se tujci niso mogli vsaj primerno obnašat za dano gostoljubje, za financiranje transportov v čezmorske dežele, namesto tega so poljubno menjavali delovna mesta ali sploh niso delali drugega kot kradli.[33]

V letu 1948 je linijski princip varovanja jugoslovansko avstrijske meje zamenjal globinski princip. Pokazalo se je namreč, da se je večji del prebežnikov zadrževal od 500 do 1000 m od državne meje in opazoval organe pregona.[34] Referat UDV je prevzel skrb za obmejni pas, ki je segal 15 km v notranjost. Vzpostavili so informativno mrežo, ki je bila v veliko pomoč pri varovanju meje, objektov in sovražne dejavnosti v obmejnem pasu. Po okrajih so mrežo sestavljali domačini in pomočniki, ki so vzdrževali vezo z do tridesetimi informatorji. Na ta način so ujeli do 90 % ljudi, ki so želeli prebegnit. To je bilo tudi leto spora Jugoslavije z Informbirojem in začetek masovnega izseljevanja beguncev iz Evrope. Jugoslovanski emigranti, ki so še v letu 1947 pomagali bandam pri poskusih rušenja državne oblasti, so odhajali. Ostali emigranti so večkrat prehajali nazaj na jugoslovansko stran in zbirali informacije o vojski, industriji in kmetijstvu v

[30] Iz intervjuja, ki ga je posnela avtorica s pričevalcem K. V. septembra 2008 na Muti.
[31] Švent, *Slovenski begunci*, str. 304.
[32] Die Neue Zeit, Nr. 214, 19. 9. 1947, str. 2.
[33] ADR/Inneres, Škatla 10, Koroška, 5/47.
[34] *Kopnena vojska* JNA, str. 448.

Jugoslaviji. Zato so pri naših organih omenjani kot sovražni elementi. Seveda je bilo »vohunjenje« obojestransko. V poročilih Zveznega urada za zunanje zadeve Avstrije najdemo tako primere o ugrabitvah avstrijskih državljanov s strani UDV, ki so po vrnitvi poročali o zasliševanju, kot zapise žandarmerije, ki se je pri prebežnikih pozanimala o situaciji v Jugoslaviji.[35] Pri poskusu prehoda meje je bilo leta 1948 na mejah z Avstrijo, Italijo, Madžarsko in STO aretiranih skupno 1094 oseb. 32 oseb je bilo ubitih. Glede na mejo je bilo največ ujetih na meji s STO (403), sledi meja z Italijo (332), takoj za tem meja z Avstrijo (330) in še meja z Madžarsko (29). Podatkov o uspelih prebegih to poročilo ne navaja. Po socialni strukturi je bilo največ delavcev, sledili so kmetje, intelektualci, vojaški obvezniki in ostali, ki jih statistika ni opredelila.[36]

V letu 1949 je bila sovražna dejavnost na meji z Avstrijo izključno vohunskega značaja. Angloameriška in avstrijska obveščevalna služba sta še naprej pošiljali svoje agente. Tihotapstvo se je zmanjšalo. Po statističnem pregledu je bilo na meji z Avstrijo aretiranih 1091 oseb, na meji z Italijo 666 oseb, na meji s STO 647 oseb in 39 oseb na meji z Madžarsko. Skupno 2443 oseb.[37]

Leta 1950 so imeli varnostni organi največ dela s preprečevanjem in razbijanjem kanalov, po katerih se je širila sovražna propaganda z Avstrije.[38] Med prebežniki je bilo 80 % mladih (16–20 let), zato so jih izpustili in uporabili operativno kot informatorje, ovaduhe. Razlog za prebeg med mladimi je bila predvsem propaganda o boljšem življenju na zahodu. V letu 1950 so zabeležili 469 poskusov prebegov, od katerih je uspelo prebegniti 121 osebam, ostali pa so bili aretirani ali v pridržanju.[39] Podobno nizke številke za leto 1950 navaja Dr. Marjan Drnovšek. Po njih je v Avstrijo uspešno prebegnilo 30 oseb, od skupno 44 oseb. Od 165 aretiranih oseb, so na meji z Avstrijo aretirali 117 oseb.[40]

Leta 1951 je bilo zaradi poskusa prebega preko meje aretiranih 2644 oseb. Ker je največ oseb skušalo prebegniti iz okraja Sežana, je to za spremembo pomenilo največ aretiranih Slovencev (928), sledili so Hrvati (910), Srbi (465) in ostali. Prebeg je po statistiki referata za mejo uspel 1628 osebam, največ starih do 25 let. Zabeleženi prebegi 128 vojaških obveznikov, so sovpadali z vpoklicem v vojsko. O tem poroča tudi avstrijsko arhivsko gradivo.[41] Aretirani Slovenci so bili iz notranjosti republike in so skušali prebegnit brez zvez ali kanalov. Večina prebeglih je bila iz obmejnih okrajev. Vzroke za prebeg poročilo deli na prebegle iz Primorske in ostale. Pri prebegih s Primorske naj bi šlo redko za politične vzroke, bolj za navezanost na Trst in sovražno propagando. Prebegi

[35] ADR/AA, škatla 71.
[36] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-4.
[37] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-5.
[38] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-6.
[39] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-6.
[40] Drnovšek, *Izseljevanje*, str. 282.
[41] ADR/Inneres, Škatla 10, 6/49.

iz notranjosti so bili predvsem političnega in kriminalnega značaja, v kolikor ni šlo za mladino, ki jo je v svet gnal avanturizem.[42]

Pred ilegalnim poskusom prebega je veliko ljudi naslavljalo prošnje za emigracijo na sam maršalat, zvezno ali republiško ministrstvo za notranje zadeve. Kriterije, po katerih so odobrili ali zavrnili prošnje za izselitev iz Jugoslavije, je Titu pomagal oblikovati Ranković. Dovoljenj za izselitev niso dajali moškim starejšim od 14 let, medtem ko so deklicam in ženskam, ki niso imele končane srednje šole ali niso delale v proizvodnji, dovoljenja izdali.[43]

V letu 1952 je v Avstrijo prebegnilo 573 oseb, zaradi namena prebega je bilo aretiranih 366 oseb. Kot vzroki prebegov na avstrijsko stran se navajajo: pisna sovražna propaganda, avanturizem, družinska nesoglasja, neuspehi v šoli, kriminalni prestopki, sorodstvene zveze, beg pred služenjem vojaškega roka.

Poročilo postreže tudi z zanimivo primerjavo fizičnega varovanja meje z obeh strani meje. Na naši strani si je KNOJ lastil absolutno pravico v 100m obmejnem pasu in si prisvajal tudi dobrine pasu. Ljudska milica (LM) večkrat ni mogla opravljati svoje službe, ker je bila pregnana s 100 m pasu. »Nepravilnosti« povzročene s strani KNOJ so privedle do ostrih ukrepov proti ubijanju ljudi, kljub temu pa je bilo ubitih 15 oseb, nekaj neupravičeno, je še zapisano v poročilu. Graničarji so se menjali 1x letno, kar je posledično pomenilo nepoznavanje terena in zato več možnosti za prebege. V 100m obmejnem pasu pod pristojnostjo KNOJ so mejo varovali: stražar, rajonski stražar, patruljna služba in zasede. Rajonski stražar je stal na mestu, patrulja se je gibala ob določenem času in po določenem terenu, zasede pa so ponoči nadomeščale rajonske stražarje. Sistem zavarovanja po KNOJ in obmejni službi je bil šablonski, saj so stražarje menjali na 6, 12, 18, 24h skoraj na vsej relaciji, kar je prebežnikom v sodelovanju z domačini olajšalo poskus prebega. Meja se je varovala tudi po principu pollegalne mreže, katere naloga je bila, da zavaruje mejo pred prebegi in izsledke javlja LM in KNOJ. Boljši sistem je bil na avstrijski strani. Avstrijske obmejne finance so preprečevale tihotapstva in bile obramba proti tujim obveščevalnim službam (OS). Nikoli niso patruljirale ob istem času. Enak princip je imela žandarmerija. Obe sta imeli več postojank kot naša stran, čeprav je bilo njihovo delo lažje, saj so se begunci prostovoljno javljali na njihovih postojankah, da bi dobili potrebna dovoljenja za bivanje v Avstriji ali za pot čez morje. Avstrijski obmejni kader je bil stalen, kar je bila prednost v poznavanju terena.[44]

Motivi pobegov v letu 1953 so bili predvsem težnja za avanturizmom, rodbinske vezi v tujini, mišljenje, da je življenje na zahodu lažje in udobnejše. Zlasti velja to za prebege mladoletnikov. Med gojenci *Vzgojno poboljševalnega doma* Radeče je največji odstotek priznaval, da so se za tvegano dejanje odločili

[42] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–13-0/1.
[43] Terzić, *Titova vještina*, str. 265.
[44] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-8.

iz želje po dogodivščini in zaradi vpliva sovražne propagande. Drugi so se nameravali zateči k sorodnikom v tujini. Vzrok je bil tudi šolski neuspeh. Nekateri so se izgovarjali na mladostno nepremišljenost, slabe družinske razmere, nezaposlenost, osamljenost. Tiste, ki jim je uspelo prebegnit, je zapisano v poročilu, je v tujini zadelo veliko razočaranje.[45] Želje beguncev po boljšem življenju je tujina dojela kot ogrožanje lastnega boljšega življenja.

V letu 1953 je največ oseb prebegnilo prek severne meje, ker je bilo v Avstriji lažje dobiti zaposlitev oz. lažje emigrirati v čezmorske države. Zaradi poskusa prebega je bilo aretiranih 1740 oseb, ubitih 5. Vzroki so bili enaki kot v prejšnjem letu.

Po nepopolnih podatkih službe državne varnosti se je leta 1953 v tujini nahajalo približno

50.000 jugoslovanskih emigrantov. Od tega v Trstu (STO) 4000, v Italiji 5000, v Avstriji 3500, v Nemčiji 6000, v Franciji 2000 in v prekomorskih državah približno 30.000.

Večina je živela v taboriščih, bila zaposlena v industriji ali poljedelstvu. Prebežniki so bili obravnavani različno. V Trstu in Italiji so morali emigranti živeti večino v taboriščih, medtem ko so bili v Avstriji po 14 dnevih izpuščeni na svobodo. Vsa taborišča so imela taboriščno policijo, ki je bila rekrutirana iz vrst emigrantov in podrejena komandi taborišča.[46]

S teritorija Slovenije je uspelo prebegniti 89 osebam. Od tega v Avstrijo 75 oseb, v Trst 11 in v Italijo 3 osebe. Pristojne službe so z letom 1953 začele beležiti tudi število oseb, ki so se pripravljale na prebeg – iz Slovenije 878 oseb – in število oseb, ki so jih začeli vračati sosednji obmejni organi – avstrijski so vrnili 4 osebe.[47]

Pritisk na mejo je bil leta 1954 podvojen. Obmejni organi so imeli še vedno opravka z oboroženimi ilegalci, ki so jih v FNRJ pošiljali emigranti s Trsta, z organiziranimi ilegalnimi kanali za tihotapljenje ljudi, s tihotapljenjem dobrin, širjenjem zahodne in informbirojevske propagande. Glede na prebege in ilegalne kanale je bila na prvem mestu meja proti Avstriji, predvsem področje Štajerske in deloma Prekmurja. Z imenom ilegalci viri označujejo jugoslovanske emigrante (iz Avstrije, Italije), ki so se v Jugoslavijo vračali ilegalno z namenom tihotapljenja ljudi. Ko je bil 1953 vzpostavljen maloobmejni promet, se je tihotapljenje še bolj razvilo.

Varovanje mejne cone in 100 m državnega mejnega pasu se je še naprej izvajalo fizično in obveščevalno. Fizično z mejnimi enotami JLA vzdolž meje, nadalje z mejnimi organi postaj narodne milice, ki so se nahajale vzdolž meje, z organi mejnih poverjeništev in carine. Sodelovalo je tudi »patriotsko« prebivalstvo

[45] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-9/1.
[46] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10-9/2.
[47] Prav tam.

obmejnega pasu, ki je bilo povezano v mrežo sodelavcev. Vse te faktorje je pri delu uporabljal referent za mejo, ki je bil zaposlen na uradu za tujce in mejno službo v mejnem okraju.[48] O načinu novačenja patriotskega prebivalstva v praksi navajam primer: »*...Kako so jo dobili? Bila je matičarka. Doma tik ob meji. Enkrat ponoči prišel ves razcapan (moški), rekel naj mu pove kje je meja, rekla da ne ve, naj zgine, ni ga prijavila. Naslednji večer se je vrnil, rekel naj mu da vsaj za jest, poslala ga je v klet, da se osuši, naslednji dan mu pa pove, približno kam mora it. Prosil je, da mu pomaga s trga. Ženska je res cekar vzela.. ga spravila samo s trga ... in šla domov. Prišli policaji, pa oni zraven (rekoč): »To je ona«! »Zdaj pa ali si takoj brez dela in tvoje izselimo, ali pa boš delala za nas«. Na tak način je ona not prišla.«*[49]

Leta 1954 je bilo na območju Slovenije registriranih 2062 uspelih prebegov iz vse Jugoslavije. Od tega je največ prebežnikov pobegnilo v Avstrijo (1186), zatem v Trst (557) in še v Italijo (319).

Med temi je bilo 7 primerov takih, ki jim je bilo potovanje v tujino prepovedano. Večje je bilo število tistih, ki se niso vrnili v roku trajanja vize (659). Tisti, ki so se prebega lotili sami, so bili zaradi nepoznavanja terena pogosto aretirani. Drugi so za precejšne vsote denarja dobili pomoč pri obmejnem prebivalstvu, kar se pa ni vedno izkazalo za dobro potezo. Navajam primer. »*F. B. iz Peker pri Mariboru, ki je skupno z bratom in K. L., gasilskim miličnikom iz Maribora ponudil pomoč pri begu družini M. iz Studencev pri Mariboru, ker je vedel, da nameravajo prebegniti in da imajo večjo vsoto denarja od prodane hiše. Za pomoč je najprej prejel 200.000 din, nato je begunce vodil proti meji tako, da so padli v pripravljeno zasedo njegovega brata in K., ki sta se izdajala za patrolo. Tam sta jim ob telesni preiskavi vzela še 600.000 din. Po odvzemu denarja sta jih izpustila, nakar jih je F. še nadalje peljal proti meji, koder se je namerno izgubil. Ker begunci sami z otroci niso mogli prestopiti mejo, zaslutili pa so tudi sleparijo, so zadevo prijavili varnostnim organom.«*[50]

Tretji so se posluževali ilegalcev, ki so prihajali s Trsta, manj z Avstrije. Številka sicer ni realna, navaja poročilo, ker naši organi niso dobivali obvestil o podaljšanju viz v tujini. Glede na leto 1953 so beležili porast prebegov za 106,7 %. Na mejah Slovenije je bilo zaradi namere prebega aretiranih 3161 oseb. Od tega je bilo 1108 Slovencev. Od prebeglih in aretiranih skupaj je bilo samo 3,34 % takih primerov, ki so se s prebegom želeli izognit kazni. Ostalih 96,66 % je prebegnilo, oz. nameravalo prebegniti zaradi ekonomskih razlogov, avanturizma, po prigovarjanju že prebeglih sorodnikov ali poznanih, pred vojaško obvezo, zaradi ljubezni ali družinskih nesoglasji ali vpliva sovražne propagande. Ta je prihajala z vrst naše emigracije, ki je pobegnila med vojno ali takoj po njej, živeč na zahodu ali čezmorskih državah. Emigranti so v pismih domačim

[48] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–10.

[49] Iz intervjuja, ki ga je posnela avtorica s pričevalcem K. V. septembra 2008 na Muti.

[50] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–11/2.

prikazovali lepo življenje v tujini in jih nagovarjali k prebegu. Veliko vlogo so igrali tudi številni paketi, ki so jih pošiljali domov. Podobno vlogo so igrali tudi tuji turisti, ki so prihajali v FNRJ in prikazovali boljše življenje v tujini.

Po podatkih državne varnosti naj bi bilo leta 1954 v tujini 45.000 jugoslovanskih emigrantov. Največ v državah čez lužo (24.500), potem v Italiji (7500), Nemčiji (6000), Avstriji (5500) in Franciji (2500). V poročilu zvemo še, da se je največ emigrantov v Jugoslavijo vrnilo iz Avstrije, saj so se tam težko zaposlili v industriji. V Avstriji so bili emigranti po 14 dnevih bivanja v prehodnih taboriščih poslani na delo h kmetom, ker so avstrijske oblasti izdale odlok, da se emigranti ne smejo zaposlovati v industriji.[51]

V letu 1955 je bil pritisk na mejo zmanjšan. Beležili so 16,1 % manj prebegov kot leta 1954. Obmejni organi so se ukvarjali s posameznimi ilegalci, ilegalnimi kanali za tihotapljenje ljudi, »švercanjem«, širjenjem zahodne propagande in slabo obveščevalno dejavnostjo.

V pogledu prebegov in kanalov je prednjačila severna meja, zlasti Štajerska in delno Prekmurje, od koder so vodili kanali v notranjost države. Do neke mere je bilo razvito drobno tihotapstvo in zahodna propaganda.

V letu 1955 je bilo na jugoslovanskih mejah v Sloveniji registriranih 1627 uspelih prebegov iz vse Jugoslavije. Od tega je v Avstrijo prebegnilo 1108 oseb, v Italijo pa 519 oseb. Zaradi nameravanega prebega preko meje je bilo na mejah Jugoslavije z Avstrijo, Italijo in Madžarsko aretiranih 2942 oseb. Med pobeglimi in aretiranimi je bilo 9 celih družin. Od skupnega števila pobeglih in aretiranih se je samo 3,31 % s prebegom hotelo izogniti kazenski odgovornosti. Vsi ostali so prebegnili oziroma nameravali prebegniti iz ekonomskih razlogov, avanturizma, itd. V letu 1955 je bilo prebegov v primerjavi z letom 1954 za 21,94 % manj. Tuje oblasti so vrnile v Jugoslavijo tiste begunce, za katere je bilo ugotovljeno, da niso bežali iz političnih razlogov. To so bile predvsem mladoletne osebe, zlasti tiste, ki se niso hotele pokoriti zakonom v tujini, so odhajale s kraja v kraj in vršile tatvine. Italijanske oblasti so nam izročile 523, avstrijske pa 379 naših državljanov. In ker so Italijani vrnili več beguncev, se je procent prebegov v Avstrijo v primerjavi z letom 1954 povečal za 10 %.

Kljub zmanjšanju 15 km obmejne cone na 5 km,[52] je ljudska milica zaradi konfiguracije terena in pomanjkanja kadra še naprej izvajala kontrolo terena in vseh prometnih zvez v notranjosti, kot pred ukinitvijo 15 km cone. Nad sumljivimi osebami je ukrepala v 5 km coni ali v 100 m državnem obmejnem pasu.

V letu 1956 je bilo na območju Slovenije registriranih 4644 uspelih prebegov iz Jugoslavije. Med njimi je bilo 3598 moških in 1046 žensk. Po narodnosti je bilo največ Slovencev (4575). Od tega je v Avstrijo prebegnilo 2527 oseb. Zaradi nameravanega prebega je bilo aretiranih 5953 oseb. Od tega je nameravalo

[51] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–10.

[52] UL FLRJ 34/54.

prebegniti v Avstrijo 3584, v Italijo pa 2369 oseb. Na prebege je vplivala tudi bližina državne meje, saj je bilo iz notranjosti Slovenije registrirano občutno manj prebežnikov. Po letu 1956 so sprejeli tudi milejšo kaznovalno politiko do aretiranih prebežnikov. Upoštevali so ekonomsko stanje, mladoletnost in razlog nameravanega pobega.[53]

Do konca leta 1957 je iz Jugoslavije uspelo prebegniti 8551 osebam. Od tega je prebegnilo v Avstrijo 6198, v Italijo 2353 oseb. Med prebeglimi je bilo 8175 Slovencev. Zaradi nameravanega prebega je bilo v Sloveniji aretiranih 15.817 državljanov FLRJ. Od tega je nameravalo prebegniti v Avstrijo 11.402, v Italijo pa 4415 oseb. Med aretiranimi je bilo 9575 Hrvatov, 3813 Slovencev, 1709 Srbov, 587 Bosancev, 44 Makedoncev in 89 Črnogorcev. Precejšen porast prebegov v letu 1957 poročilo pripisuje pomoči ilegalcev z avstrijskih taborišč ali obmejnih krajev pri prebegih. Sosednje oblasti so vrnile 4527 naših državljanov, ki so razen izjem prebegnili v tujino v teku tega leta. Med njimi je bilo največ Hrvatov (2473) in Slovencev (1463). Avstrijski organi so vrnili 2395 oseb.[54]

Iz teritorija Slovenije je v letu 1958 ilegalno prebegnilo 2845 oseb. Legalno, z dovolilnicami Videmskega sporazuma in dvolastniškimi dovolilnicami 699 oseb in s predpisanimi potnimi dokumenti 949 oseb. Kot deportiranci, repatriiranci, ali ilegalni povratniki se je vrnilo 1673 oseb. Tako je dejansko emigriralo 2818 oseb. Prebegniti je skušalo 1514 oseb.

K vzrokom zmanjšanja števila prebegov v letu 1958 je pripomoglo nekaj naslednjih dejstev:

avstrijske in deloma italijanske oblasti so vračale naše begunce, odmevala je objava visokega komisariata Združenih narodov za begunce, da se bodo v letu 1959 v Evropi zaprla begunska taborišča, emigrirati v prekomorske dežele je bilo težko, izboljšala se je gospodarska situacija v Sloveniji, več je bilo možnosti za zaposlovanje, boljša je bila politika za izdajo potnih dovoljenj, močnejša je bila tudi proti propaganda s prikazovanjem odnosa tujih oblasti do naših beguncev in stanjem taborišč.[55]

Leta 1959 je bilo 37 % manj prebegov kot leta 1958. Skupno število prebeglih in aretiranih oseb je bilo 8097. Leta 1959 je iz Jugoslavije prebegnilo 1641 oseb. Poleg tega je v tujini ostalo 2361 oseb s prepustnicami maloobmejnega prometa in s potnim listom.

Od navedenega se je vrnilo v Jugoslavijo 1050 oseb – 896 deportiranih in 154 ilegalnih povratnikov. Prebegi so bili večinoma orientirani v Avstrijo, kamor je uspelo prebegniti 1223 oseb (74,5 %). Zaradi poskusa prebega je bilo aretiranih 6450 naših državljanov. 900 oseb je bilo iz Slovenije, ostalih 5500 oseb je bilo z drugih republik FNRJ.

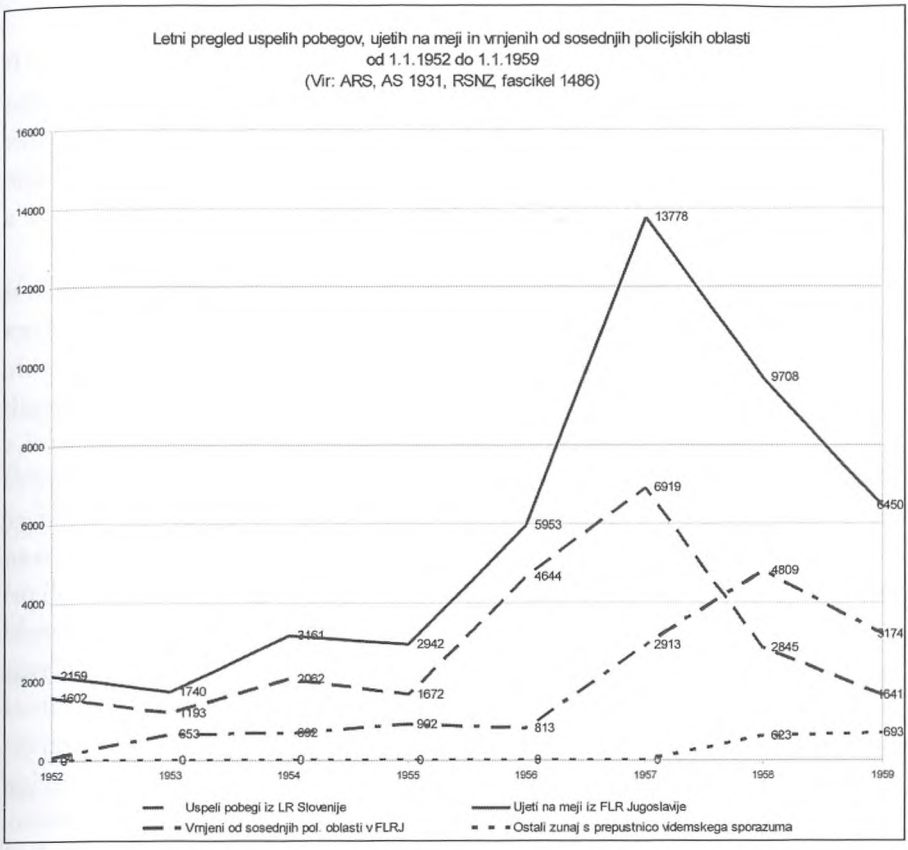
[53] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–12.
[54] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–13/2.
[55] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–14/3.

Tihotapljenje je naraščalo vsako leto, še posebej strmo od podpisa *Videmskega sporazuma* leta 1955. V Jugoslavijo so tihotapili razno galanterijsko blago, iz Jugoslavije pa domačo in tujo valuto, življenjske potrebščine, tobak, živo srebro, mamila in podobno.[56]

Leta 1960 so beležili 8710 poskusov prebegov, kar je bilo 7,5 % več kot leto prej. Glavni razlogi za povečanje prebegov so bili v povečani sovražni dejavnosti emigrantskih organizacij v tujini. To se je odražalo v organiziranem načinu prebega naših državljanov. Povečanje lahko pripišemo tudi manjšemu vračanju jugoslovanskih beguncev z avstrijske strani in boljšim možnostim za prekomorsko emigracijo. Preko Slovenije je prebegnilo 1669 oseb. Poleg tega je v tujini ostalo 476 oseb s prepustnicami maloobmejnega prometa. Skupaj je prebegnilo 2145 oseb, ki so živele v Sloveniji. Prebegi iz Slovenije so bili v glavnem orientirani v Avstrijo, kamor je uspelo prebegnit 1360 oseb ali 81,4 %, v Italijo pa ostalih 18,6 %. Do konca leta 1960 je bilo v Sloveniji zaradi namena prebega aretiranih 7043 oseb. Od tega je bilo 1431 oseb iz Slovenije in 5612 iz ostalih republik. V Italijo je nameravalo prebegniti 3354, v Avstrijo 3689 oseb. Proti Italiji se je usmerjalo manj ljudi kot leto prej, proti Avstriji več. Od skupnega števila aretiranih, je bilo več Slovencev med prebežniki, ki so želeli prebegniti v Avstrijo.

Leta 1961 je iz teritorija Slovenije prebegnilo 1600 oseb ali 14 % manj kot leto prej. Poleg tega je v tujini ostalo 380 oseb s prepustnicami obmejnega prometa. Prebegi bili po večini usmerjeni v Avstrijo. Od 1600 oseb je v Avstrijo prebegnilo 1254 (78 %) v Italijo pa 22 %. Zaradi namena prebega je bilo aretiranih 7165 oseb. Iz Slovenije je bilo 1194 oseb, ostalih 5971 oseb iz ostalih republik Jugoslavije. V Avstrijo je nameravalo prebegniti 3930 (55 %) , v Italijo 45 % oseb. Od 3930 aretiranih na meji z Avstrijo, je bilo 870 Slovencev. Iz navedenega je razvidno, da je bilo aretiranih manj Slovencev. Sosednji policijski organi so vrnili 2684 jugoslovanskih beguncev – od tega 1616 oseb avstrijski organi. Med vrnjenimi begunci je bilo največ Hrvatov (1356), Slovencev (732) in Srbov (372).

[56] ARS, AS 1931, letno poročilo, A–10–15/1-4.

Število znanih prebegov na severni meji na podlagi letnih poročil referata za mejo RSNZ DV.

Leto	Uspeli prebegi	Preprečeni prebegi
1945	–	173
1946	–	1342
1947	–	–
1948	–	330
1949	–	1091
1950	30	117
1951	–	–
1952	573	366
1953	75	–
1954	1186	–
1955	1108	–
1956	2527	3584
1957	6198	11.402
1958	–	–
1959	1223	–
1960	1360	3689
1961	1254	3930

Zaključek

Kljub vsem navedenim številkam se moramo zavedati, da jih za realnejšo sliko manjka kar nekaj. Tako lahko za severno mejo prikažem le dokaj pomanjkljiv tabelarični prikaz. Največ podatkov imamo za vso mejo skupaj in za aretirane oz. ujete prebežnike (glej graf). Natančnejše število prebeglih, upam, še čaka v avstrijskem gradivu.

Številke prebeglih oz. aretiranih zahtevajo kar nekaj pozornosti, saj se enkrat nanašajo na vse državne meje hkrati, drugič spet na vsako posebej. Poleg tega podatki o številu uspelih prebegov ne predstavljajo vsega števila srečno prebeglih, pač pa je to samo del na podlagi pisem in poročil tujih medijev ugotovljenih prebegov. Po narodnosti so se med prebežniki izmenjavali Hrvati in Slovenci, s tem, da je bilo Hrvatov več med aretiranimi (nepoznavanje terena), Slovencev pa več med srečno prebeglimi. V vsem obdobju (1945–1961) je bilo največ prebežnikov z okrajev: Murska Sobota, Maribor, Postojna, Kranj, Ljubljana in Koper. Razen leta 1951, ko med okraji izstopa Sežana. Ti prebežniki so bili pri prebegu tudi najbolj uspešni. Sledili so tisti, ki so jim pomagali jugoslovanski emigranti iz Avstrije (Italije). Med poklici so sicer ves čas izstopali delavci, vendar je to v tem času lahko pomenilo tudi samo oznako socialnega statusa ali izvora.[57] Temu pritrjujejo tudi avstrijski arhivski viri in časopisje, ki navajajo, da veliko beguncev ni želelo delati.[58] Čeprav je bila povprečna starost večine prebežnikov med 18 in 25 let, so ti razloge za prebeg navajali zelo selektivno. Jugoslovanskim organom so zatrjevali, da jih v tujino ženejo ekonomski razlogi in avanturizem, avstrijskim pa tožili nad nevzdržno politično situacijo, saj so le tako lahko dobili karto za čezmorske države. Predvsem so se s tem izognili morebitni zavrnitvi s strani avstrijskih organov in vračilu v Jugoslavijo. Ti so politiko vračanja v obsežnejšem številu začeli izvajati leta 1957, po prihodu 30.000 beguncev iz Madžarske. Leto zatem so vračanje prosilcev za azil uredili z odlokom Ministrstva za notranje zadeve.[59] Vračali so tiste, ki jim azil na podlagi *Konvencije o statusu beguncev (Ženevske konvencije)*, sprejete 1951, ni pripadal.[60] Med drugimi so bili to otroci, ki so zapustili Jugoslavijo brez soglasja staršev, duševni bolniki, kriminalci in večkratni prebežniki.[61] Kljub vračanju beguncev iz Avstrije beležimo ravno v letu 1957 občutno povečanje prebežnikov iz drugih republik Jugoslavije. Ta trend se je nadaljeval do konca obdobja in kaže na začetek prave ekonomske emigracije.

---

[57] Drnovšek, *Odnos partije*, str. 241.
[58] ADR/Inneres, Škatla 10, 2/47.
[59] Stieber, *Flüchtlinge*, str. 194–195.
[60] *Dokumenti človekovih pravic*, str. 241.
[61] Stieber, *Flüchtlinge*, str. 196.

Preučevanje povojne ilegalne emigracije iz slovenskega ozemlja, je eno tistih poglavji v zgodovini, ki nam pomaga približati »duha« časa. Emigracija s pridevnikom »ilegalna« je bila tako v centru pozornosti države, kot v (ne) vidnem vsakdanu njene družbe, na vsaki strani meje, ki je v hladni vojni delila vzhod od zahoda.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Republiški sekretariat za notranje zadeve SR Slovenije (AS 1931), letna poročila 1946–1961.

Österreichisches Staatsarchiv (StaAö), Archiv der Republik, fond AdR/Inneres, Berichte: Kärnten, Steiermark

Österreichisches Staatsarchiv (StaAö), Archiv der Republik, fond ADR/AA

Arhiv Jugoslavije, fond predsedništva vlade FNRJ

Časopisni viri

Die Neue Zeit, Organ des schaffenden Volkes von Kärnten, Klagenfurt

Ustni viri

Intervju s pričevalcem K. V. z Mute, 2008.

Literatura

Celar, Branko, *Slovenija in njene meje,* Ljubljana: Visoka policijsko-varnostna šola, 2002.

Detela, Lev, *Emigrant. Pregnanec med dvema svetovoma 1960–1990,* Ljubljana: Nova revija, 1999.

Drnovšek, Marjan, *Izseljevanje. Rakrana slovenskega naroda. Od misijonarja Friderika Barage do migracijske politike države Slovenije,* Ljubljana: Nova revija, 2010.

Drnovšek, Marjan, Odnos partije do slovenske emigracije. *Temna stran meseca: kratka zgodovina totalitarizma v Sloveniji 1945–1990,* ur. Drago Jančar, Ljubljana: Nova revija, 1998, str. 234-247.

Ferenc, Mitja, Repe, Božo, Jugoslavija/Slovenija in Avstrija med vzhodom in zahodom, 1955–1991. *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju,* ur. Dušan Nečak, Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, str. 481-488.

Mirčetić, Franjo, *Kontrola kretanja na granici*, Beograd: Savezni sekretarijat za unutrašnje poslove, 1972.

Murko, Ivo, *Meje in odnosi s sosedami*, Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004.

Stieber, Gabriela, Flüchtlinge aus Slowenien in Kärnten nach dem Zweiten Weltkrieg. *Kärnten und Slowenien – »Dickicht und Pfade«*, Klagenfurt, 2005, str. 177–196.

Strassegger, Regina, *Inge Morath. Grenz.Räume. Obmejni prostori,* München: Prestel, 2002.

Švent, Rozina, *Slovenski begunci v Avstriji. 1945–1950*, Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2007.

Terzić, Milan V., *Titova vještina vladanja*, Podgorica: Pobjeda, 2005.

Dokumenti človekovih pravic z uvodnimi pojasnili, ur. Cerar Miro, Ljubljana: Mirovni inštitut, 2002.

Kopnena vojska JNA III, Edicija »Razvoj oružanih snaga SFRJ 1945–1985«, ur. Štetić, Stanko, Beograd: Vojnoizdavački i novinski centar, 1988.

VI.
Migracije na prostoru zahodne Slovenije po 2. svetovni vojni

Nevenka Troha

Odseljevanje in prebegi Slovencev z območja, ki je bilo z Mirovno pogodbo z Italijo priključeno k Ljudski republiki Sloveniji

TROHA Nevenka, dr., višja znan. sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, nevenka.troha@inz.si.

Članek obravnava vprašanje izseljevanje in prebegov Slovencev z območja, ki je v skladu z rapalsko pogodbo leta 1920 pripadlo Italiji in je bilo nato z Mirovno pogodbo z Italijo leta 1947 odstopljeno Sloveniji. Izselilo oziroma prebežalo je več kot 10.000 oseb, največ na Goriško in v Cono A Svobodnega tržaškega ozemlja. Ker niso uspeli ohraniti ali pridobiti italijanskega državljanstva, so se v naslednjih letih v veliki večini izselili, največ v Avstralijo in ZDA.

Ključne besede: Primorska, begunci, cona A julijske krajine, cona B julijske krajine, mirovna pogodba z Italijo.

Od 12. junija 1945 je bilo ozemlje italijanskih pokrajin Gorica, Trst, Pulj in Reka, katerega državna pripadnost je bila sporna, razdeljeno na Coni A in B Julijske krajine, s katerima sta upravljali angloameriška Zavezniška vojaška uprava (ZVU) in Vojna uprava Jugoslovanske armade (VUJA). Delila ju je demarkacijska črta, ki je tekla bolj vzhodno od današnje državne meje. Cona A je obsegala tudi povsem slovenska ozemlja v dolini Soče, Brdih in na Krasu, ki so nato z Mirovno pogodbo med zavezniškimi in pridruženimi silami ter Italijo, podpisano 10. februarja 1947 in uveljavljeno 15. septembra isto leto, tako kot Cona B, pripadla Jugoslaviji. Z mirovno pogodbo je bilo ustanovljeno tudi Svobodno tržaško ozemlje (STO), ki je obsegalo Trst z okolico (Cona A STO) in Okraja Koper ter Buje (Cona B STO). Odločitve o novi meji so bile dejansko sprejete že oktobra 1946, ko se je v Parizu zaključila mirovna konferenca.

V skladu s sporazumom med zavezniškim vrhovnim komandantom za Sredozemlje Haroldom Alexandrom in vrhovnim komandantom Jugoslovanske armade Titom, podpisanem 20. junija 1945, je bilo za stalne prebivalce Julijske krajine prehajanje preko blokov na demarkacijski črti enostavno.[1] Zlasti tisti iz krajev ob demarkacijski črti pa so jo pogosto tudi ilegalno prehajali. V Cono A

[1] *Dokumenti o spoljnoj politici*, str. 103.

so prenašali kmečke proizvode, nazaj pa industrijske artikle, ki se jih v Coni B ni dobilo.[2]

Z uveljavitvijo določil mirovne pogodbe pa se je položaj popolnoma spremenil, saj je bila nova meja strogo varovana. Februarja 1948 je goriški prefekt zapisal, da je usmeritev slovenskih oblasti takšna, »da je vedno težje vzpostaviti kakršenkoli stik preko mejne črte. /.../ Okna, ki gledajo na italijansko stran, so zazidali, ceste so zagradili z zidovi.«[3] Še najlažji je bil prehod meje med Jugoslavijo in Cono B STO, medtem ko je bil prehod demarkacijske črte med obema conama STO jugoslovanskim državljanom, kar so postali tudi vsi prebivalci območja, ki je bilo priključeno k Sloveniji, možen samo s posebnim dovoljenjem. Slovence, ki so ostali na jugoslovanski strani, je meja tako ločila ne le od sorodnikov in znancev, ampak tudi od gospodarskih in kulturnih središč, Gorice, ki je ostala v Italiji, in Trsta v Coni A STO.

Tamkajšnji prebivalci so se z novo mejo le težko sprijaznili, saj so sprva »še vedno videli v STO nekakšno Cono A in smatrali to ozemlje za Cono B. /.../ Zelo so si prizadevali za prehod meje, hoteli so pokazati, da je brez Trsta nemogoče živeti.« V Okraju Sežana je bilo sprva izdanih od 70 do 80 dovoljenj za prehod meje dnevno, od decembra 1947 pa le še tri do štiri. Dvolastniki pa so izkoriščali svoje dvolastniške izkaznice v razne druge namene, tako da so odhajali zjutraj »prek bloka z izgovorom, da gredo na polje, vračajo pa se zvečer in prenašajo preko bloka razne testenine, riž in podobno«.[4]

Še težje kot prebivalci Cone B, ki je bila od maja 1945 pod jugoslovansko upravo, so novo mejo doživljali prebivalci tistega dela Cone A Julijske krajine, ki je bil priključen k Sloveniji. Tam jim je ZVU omogočila boljše življenjske pogoje, hkrati pa so v sistemu zahodne demokracije tudi tisti, ki so nasprotovali komunizmu, lahko izražali svoje politično prepričanje. Tam so med Slovenci sprva delovale neformalne skupine, ki so se sicer zavzemale za Jugoslavijo, a brez komunizma. Teden dni po podpisu mirovne pogodbe pa so v Gorici ustanovili Slovensko demokratsko zvezo (SDZ), program katere je vseboval tudi odločen protikomunizem.[5] S temi krogi se je povezoval tudi del slovenske duhovščine, zlasti na Goriškem. Med vojno je marsikdo med njimi podpiral osvobodilno gibanje, drugi pa so nasprotovali komunistični prevladi v OF. Podobna delitev se je nadaljevala tudi po vojni. Hkrati pa so bili ukrepi oblasti v Coni B podobno kot v Jugoslaviji vse bolj pogosto uperjeni proti celotni duhovščini, prihajalo je tudi

[2] AS 1589, Okrajni komiteji (OkK) KP Postojna, Sežana, Tolmin. Poročilo OkK KPS Sežana o delu partije v letu 1947, 31. 12. 1947.

[3] ASDMAE, AP, 1946/1950, Italia, b. 168. Beležka zunanjega ministrstva: Položaj na Goriškem, 23. 2. 1948.

[4] AS 1589, OkK KPS Postojna, Sežana, Tolmin. Poročilo OkK KPS Sežana o delu partije v letu 1947, 31. 12. 1947.

[5] AS 1589, OkK KPS Postojna, Sežana, Tolmin. Poročilo Okraja Tolmin. Več v: Troha, *Komu Trst*, str. 139–149.

do fizičnih napadov, zato se je več duhovnikov pred prihodom jugoslovanskih oblasti umaknilo v Italijo ali cono A STO.[6]

Če je slovensko osvobodilno gibanje na Primorskem na prvo mesto postavljalo razrešitev slovenskega narodnega vprašanja, pa je v času pogajanj za meje v ospredje prihajala razredna komponenta. Bogatejši so se bali, da bodo izgubili svojega premoženja. Hkrati pa so nekateri »najbolj predani pristaši Jugoslavije« tistim, ki niso aktivno sodelovali v delu protifašističnih organizacij, začeli pretiti, da jih bodo jugoslovanske oblasti poslale na prisilno delo ipd.[7] Na Kobariškem naj bi »reakcionarji« propagirali, da poskušajo »rdeči« preprečit izseljevanje z namenom, da bi ostali doma, da bi jih potem »lažje dobili v pest partizani, kadar bodo prišli in da bodo slednji te pobili ali pobesili«.[8] Duhovnik in krščanskosocialni politik Virgil Šček je pozval sekretarja CK KPJK Branka Babiča naj ukrepa zaradi razmer v vasi Lokev pri Sežani, saj je grozilo, da se bodo ponovili dogodki iz maja 1945, ko je bilo po nedolžnem zaprtih več ljudi, zato je »pri več družinah vlada prava panika«.[9] Tudi italijanske oblasti so februarja 1947 poročale o tem, da se razrašča nasprotovanje »Titovemu režimu« in da se veliko ljudi pripravlja na odhod v emigracijo.[10]

Do jeseni 1946 se je le malo Slovencev preselilo v Cono A. Od takrat pa do uveljavitve mirovne pogodbe septembra 1947 pa se je z območij, ki so bila priključena k Sloveniji, za izselitev v Italijo in Cono A STO odločilo več tisoč Slovencev. V letaku iz januarja 1947 navajajo, da so zbežali zaradi splošnega terorja v Jugoslaviji in groženj, da jih bodo umorili.[11] Goriški partijski komite pa je ocenil, da so do konca leta 1947 ljudje prebegnili največ zaradi zapeljanosti, »precejšnje število pa tudi zaradi strahu pred oblastjo zaradi sodelovanja z okupatorjem oz. se kot razredni sovražniki niso strinjali z ljudsko oblastjo«.[12] Preseljevanje ljudi z območja, ki je bilo nato priključeno k Sloveniji, je kmalu zaznala tudi ZVU in zanje organizirala taborišče v bližini Vidma.[13]

Beneški župnik Antonio Cuffolo je v svoj dnevnik zapisal: »Po državni cesti prihajajo s Kobariškega cele družine revežev, ki vlečejo s seboj živino,

---

[6] Slovenski Primorec, 29. 8. 1945; 20. 9. 1945; 6. 12. 1945; AS 1529, šk. 3. Elaborat Slovenska reakcija v Soški dolini pred razmejitvijo, 25. 1. 1947. Več v: Troha, *Komu Trst*, str. 149–166.

[7] AS 1571, šk. 2, 2b. Poročilo OK KPJK za Goriško CK KPJK, 26. 7. 1946; AS 1529, šk. 3. Elaborat Slovenska reakcija v Soški dolini pred razmejitvijo, 25. 1. 1947.

[8] AS 1571, šk. 2, 1c. Dopis Okrajnega odbora (OkO) SIAU za Kobariško OO SIAU za Goriško, 16. 1. 1947.

[9] AS 1584, ae 480. Pismo V. Ščeka B. Babiču, 4. 2. 1947.

[10] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 17. Poročilo: Tolmin – položaj v Soški dolini, 20. 2. 1947.

[11] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 17. Letak: Zakaj bežimo, januar 1947.

[12] AS 1589, OK KPS Gorica 1951. Trimesečno poročilo št. 2; Zapisnik 10. redne seje okrajnega biroja KPS Gorica, 6. 7. 1951.

[13] AS 1931, ZVU v STO. Mesečno poročilo ZVU za januar 1947; AS 1589, OkK KPJK Postojna. Politično poročilo OkK KPJK Postojna, 6. 3. 1947.

kuhinjske potrebščine in podobno; v naših krajih je že na stotine beguncev.«[14] Do januarja 1947 naj bi se za preselitev prijavilo 25 % družin na Breginjskem. Tamkajšnji guverner ZVU je zato izdal proglas, v katerem je obvestil prebivalstvo, ki se misli izseliti, da naj to storijo v mesecu februarju, ker bo podpisu mirovne pogodbe kmalu sledila ratifikacija. Tisti, ki so imeli lastna sredstva, naj si pomagajo sami, za druge so imeli pripravljene barake v taborišču blizu Vidma. Okrajni odbor Slovansko italijanske antifašistične unije (SIAU) pa je svojim aktivistom naročil, naj ljudi prepričajo, da so »žrtve in material reakcionarjev v službi tujih interesov« in naj se zato ne izselijo.[15]

Iz Okraja Postojna je bilo izselitev manj. Januarja in februarja 1947 se je odselilo dvajset ljudi, kar pa naj bi ljudje sprejeli tako, da so še bolj obsojali politiko »zapadnega imperializma« in delovanje »njih agentov pri nas«. Med pobeglimi so bili večinoma »nasprotniki OF«, nekaj pa je bilo »naših ljudi, ki so nasedli reakcionarni propagandi«. Te so skušali pregovoriti, da se vrnejo, zato so v Trst in Videm poslali nekaj »dobrih skojevcev«, ki pa niso bili uspešni. Nekateri, »ki so bili za časa NOB pridobili na podlagi izkoriščanja vojnih razmer večje vsote denarja, premičnin in nepremičnin, napram katerim še ni bil uveden postopek o odvzemu vojnega dobička«, so se skušali legalno izseliti, a jim dovoljenj niso izdali.[16] Pred ljudskim sodiščem v Postojni je bila konec marca 1947 obravnava proti domnevnim organizatorjem prebegov, s katero so hoteli dokazati, da so bili organizirani zato, da bi begunci postali »obtežilni material« za kampanjo proti Jugoslaviji, »češ, poglejte, ljudstvo, ki v strahu pred Jugoslavijo zapušča svoje domove in odhaja iz domovine«.[17]

V Brdih je bilo več kot 300 izselitev, ki naj bi jih organizirali večinoma duhovniki.[18] Iz župnije Gornje Polje se je izselilo 10 družin domačinov, nekaj iz Ročinja in Volč, veliko tudi iz hribovskih vasi na Kambreškem. Član komisije za razmejitev Dušan Pirjevec je marca 1947 pisal: »Vse to so družine, ki edino niso delovale v protifašističnih organizacijah, medtem ko dejanskih razlogov, da bi bežali pred gnevom in pravično sodbo, niso imeli.«[19] Italijanski karabinjerji so tako oktobra 1947 poročali o prihodu sedemčlanske družine Gabrščck z Vrsnega pri Kobaridu v Kravlj pri Št. Vidu ob Teru. Stanislav Gabrščck in njegov brat sta bila internirana v taboriščih v Jugoslaviji, ker sta bila neupravičeno

[14] Zuanella, *Mračna leta Benečije*, str. 74.

[15] AS 1571, šk. 2, 1c. Dopis OkO SIAU za Kobariško OO SIAU za Goriško, 16. 1. 1947.

[16] AS 1589, OkK KPJK Postojna, Sežana, Tolmin. Politično poročilo OkK KPS Postojna, 6. 3. 1947.

[17] Primorska borba, 5. 4. 1947. Resnica o pobegih.

[18] AS 1589, OK KPJK za Goriško. Zapisnik OK KPS za Goriško, 23. 9. 1947. O izselitvah je pisal tudi Primorski dnevnik v več člankih januarja in februarja 1947.

[19] AS 1589, šk. 32. Poročilo D. Pirjevca B. Kraigherju o delu komisije za razmejitev, 28. 3. 1947.

osumljena vohunstva. Oba sta bila partizana in izpuščena na osnovi amnestije za vse internirane in zaprte nekdanje partizane.[20]

Po uveljavitvi mirovne pogodbe so jugoslovanske oblasti izseljevanje skušale preprečiti tudi s povečano kontrolo na meji, pri kateri so morale sodelovati tudi partijske organizacije na obmejnem območju. Strogo so ukrepale tudi enote Korpusa narodne osvoboditve Jugoslavije (KNOJ), ki so varovale mejo. Tako je bilo leta 1947 na sežanskem območju pri poskusih bega čez mejo ubitih enajst ljudi, o čemer so poročali tudi viri italijanskega zunanjega ministrstva.[21] Po septembru 1947 je bilo tudi veliko uspešnih ilegalnih prehodov meje in na območje Cone A STO. Ob tem je januarja 1949 Okrajni komite KPS Sežana ugotavljal, da so pri prebegih sodelovali celo nekateri člani partije. Med prebeglimi je bilo tudi veliko ljudi iz notranjosti Jugoslavije. Komanda Narodne zaščite Okraja Koper novembra 1947 poročala, da so jih veliko aretirali in nato izročili organom UDV.[22]

V Trst so prve novice o izseljevanju prišle v prvi polovici januarja 1947, ki pa so jih tamkajšnji aktivisti SIAU in partije sprva imeli za propagandni trik brez realne osnove.[23] O begunskem valu so razpravljali tudi na ustanovnem sestanku SDZ januarja 1947 in pozvali rojake, naj nihče brez tehtnega razloga ne zapušča doma. Za pomoč tistim, ki se bodo kljub temu odločili izseliti, so organizirali poseben socialni odbor.[24]

Število vseh izselitev ni znano. Ohranjeni so podatki. za Goriški okraj, od koder je v letu 1947 odšlo 1814 ljudi.[25] Po podatkih Urada za obmejne pokrajine, ki je deloval pri italijanski vladi, je bilo do marca 1947 štiri tisoč beguncev, do julija pet tisoč, ocenjevali pa so, da jih bo prišlo še tri do štiri tisoč.[26] Tudi italijanski zunanji minister Carlo Sforza je julija 1947 predsedniku vlade Alcidu De Gasperiju poročal, da vse od januarja opažajo prihode »slovanskih elementov« na obmejno območje.[27] Migracije so se nadaljevale tudi avgusta, ko je večina ljudi

---

[20] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 17. Poročilo Glavne komande kraljevih karabinjerjev: Politični položaj v Julijski krajini, 6. 10. 1947.

[21] AS 1589, OkK KPJK Postojna, Sežana, Tolmin. Poročilo OkK KPS Sežana o delu partije v letu 1947, 31. 12. 1947; ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 17. Incidenti novembra 1947.

[22] AS 1589, OblK KPS za Slovensko primorje; Zapisnik OkK KPS Sežana, 12. 1. 1949; PAK, OkK KPS Koper, fasc. 109 (2). Komanda Narodne zaščite Koper. Mesečno poročilo MNZ, Komandi Narodne milice, 3. 11. 1947

[23] AS 1529, šk. 3. Elaborat Slovenska reakcija v Soški dolini pred razmejitvijo, 25. 1. 1947.

[24] AS 1931, ZVU v STO. Mesečno poročilo ZVU za januar 1947.

[25] AS 1589, OkK KPS Gorica. Trimesečno poročilo št. 2; zapisnik 10. seje okrajnega biroja KPS Gorica, 6. 7. 1951.

[26] ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169. Dopis Urada za obmejne pokrajine zunanjemu ministrstvu: Preselitve »slavi bianchi« na italijansko območje.

[27] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Pismo C. Sforze A. De Gasperiju, 4. 7. 1947.

prihajala iz Soške doline, manj pa iz Brd in Vipavske doline.[28] Na Goriško so takrat prihajali tudi Slovenci, »slavi bianchi«,[29] ki so pobegnili maja 1945, bili v zavezniških taboriščih in od tam odpuščeni.[30] Tja so se v tem času naseljevali tudi istrski Italijani, ki naj bi jih bilo marca 1947 na Goriškem in Videmskem okrog 12.000. Ob teh je bilo še nekaj tisoč oseb različnega izvora, ki so na to območje prišle po prihodu zavezniških čet.[31]

Italijanske oblasti priseljevanju Slovencev niso bile naklonjene. Julija 1947 so namreč ocenjevale, da je na območju Julijske krajine, ki je ostalo v Italiji, živelo 10.000 Slovencev. Ti so sicer zahtevali manjšinske pravice in doma govorili slovensko, »a so bili duhovno združeni z Italijo«.[32] Po podatkih goriške škofovske kurije pa naj bi po vzpostavitvi mirovne pogodbe na Goriškem in v Tržiču živelo 12.000 italijanskih državljanov slovenskega jezika, za katere bi brez problemov zagotovili nekaj slovenskih šol, saj to ne bi moglo vplivati »na skoraj kompaktno italijansko nacionalno sestavo nove goriške pokrajine«.[33] Priselitve Slovencev so to razmerje porušile. Vrhovni štab italijanske vojske je ob tem ocenjeval, da bo posebni statut,[34] ki bi ga italijanski parlament moral sprejeti, omogočil »priseljenim agitatorjem, ki so skoraj vsi 'slavi bianchi'«, da bodo »svojo dejavnost združili in prisilili tudi asimilirane Slovence v Nadiški dolini, da bodo svoje sinove poslali v slovenske šole in sodelovali pri slovanskem kulturnem gibanju ter tako na meji ustvarjali nova žarišča iredentizma«.[35]

Narodnoosvobodilni odbor za Gorico (Comitato di liberazione Gorizia, CLN) je junija 1947 italijanski vladi poslal spomenico, v kateri je opozarjal, da »slovanski problem« grozi, da bo oživel, če se bo dopuščalo, da se bo »maloštevilna skupina drugojezičnega prebivalstva združila s številnimi begunci, ki so se od leta 1940 priselili na Goriško«. Slovenci naj bi se priseljevali v več fazah vse od kapitulacije Italije in bili različnega političnega prepričanja, vsi pa so delili »enako čustvo sovraštva do Italije«. Izkoristili so dobro voljo nemškega okupatorja in

[28] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Beležka Gorica, 1. 8. 1947.

[29] Dobesedni prevod je Beli Slovani. S tem terminom so označevali tiste Slovence in Hrvate, ki so nasprotovali jugoslovanskim komunističnim oblastem, medtem ko so levičarje označevali kot »slavocomunisti«, »Titini« ali »slavi rossi« (Rdeči Slovani).

[30] ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169. Dopis Urada za obmejne pokrajine zunanjemu ministrstvu: Preselitve »slavi bianchi« na italijansko območje.

[31] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 66. Položaj na Goriškem.

[32] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 66. Obrambno ministrstvo, Vrhovni štab vojske. Gorica – poseben statut, razmejitev, 14. 7. 1947.

[33] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. CLN Gorica: Slovanski begunci in mirovna pogodba, 19. 6. 1947.

[34] Člen 116 italijanske ustave, sprejete decembra 1947, je za pet italijanskih dežel (Furlanija-Julijska krajina, Sardinija, Sicilija, Južna Tirolska in Dolina Aoste), zagotavljal posebno avtonomijo, ki jo je nato določal posebni statut. Vse razen Furlanije-Julijske krajine so ga dobile že 26. 2. 1948, slednja pa šele 31. 1. 1963.

[35] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 66. Obrambno ministrstvo, Vrhovni štab vojske: Gorica – posebni statut, razmejitev, 14. 7. 1947.

zavezniških oblasti ter se uspeli vriniti »v gospodarsko kolesje Gorice.« Med njimi je bilo veliko premožnih in intelektualcev, ki so hoteli Gorico »spremeniti v središče slovenske kulture«. Tamkajšnji Italijani so se tudi bali, da bo jugoslovanska vlada delovanje njej nasprotnih slovenskih beguncev uporabila kot povod za mogoče represalije, pa tudi za nenaden poseg v Gorico, zato je marsikdo skušal prodati svoje premoženje in se odseliti.[36] Slovenski priseljenci so z nakupi teh nepremičnin in trgovskih podjetij skušali pridobiti stalno bivališče v Gorici, o katerem je do 15. septembra 1947 še vedno odločala ZVU. Kljub temu, da bi v skladu z mirovno pogodbo lahko optiral za italijansko državljanstvo samo tisti, katerega pogovorni jezik je bila italijanščina, zavezniške oblasti te klavzule naj ne bi upoštevale in so na enak način obravnavale »istrske esule in slovanske begunce« in dajale celo prednost tistim, ki so imeli stalno bivališče v Coni A. Italijanske oblasti so kot dober protiukrep na slovensko infiltracijo načrtovale naseljevanje kar največjega števila istrskih Italijanov, zlasti iz Pulja.[37] V Videmski pokrajini pa naj bi begunci hoteli »nahujskati prebivalstvo Nadiške in Kanalske doline, ki je po rodu slovansko, a že popolnoma italijanizirano.«[38] Naseljevanju Slovencev v Benečiji so ostro nasprotovale tudi paravojaške organizacije, ki so vse od konca vojne terorizirale tiste, ki so se opredeljevali za Slovence.[39]

O problemih, ki so nastali zaradi priseljevanja Slovencev na italijansko ozemlje in to v kraje, »kjer so središča slovanskih jeder in v bivališča rojakov« so julija 1947 razpravljali na seji predstavnikov vlade, zunanjega, notranjega in obrambnega ministrstva. Ugotovili so, da se je zato spreminjal »že zdaj občutljivi etnični položaj v Furlaniji«, zato je bilo treba v trenutku, ko bi italijanske oblasti prevzele nadzor, ta fenomen zamejiti in hkrati sprejeti ukrepe nadzora nad tistimi, ki so se že naselili in jih poslati v notranjost države.[40] Tudi minister Sforza je v pismu De Gasperiju poudaril, da je zato, ker grozi, da bodo »Slovani /.../ povečali svojo navzočnost ob meji države«, treba pospešiti sprejem ukrepov, ki bi jih izvedle lokalne oblasti takoj po prevzemu pristojnosti. Ker pa je problem beguncev motil tudi razvoj normalnih odnosov z Jugoslavijo, je zahteval, da se pristojni organi pred tem posvetujejo z zunanjim ministrstvom.[41] Dokler pa je bilo območje še vedno pod upravo ZVU, je bilo treba zavezniškim oblastem

[36] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. CLN Gorica: Slovanski begunci in mirovna pogodba, 19. 6. 1947; AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 66. Beležka za namestnika generalnega direktorja, 28. 7. 1947; Italia, b. 169. Poročilo Glavnega poveljstva karabinjerjev: Položaj na Goriškem, 26. 8. 1947

[37] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 66. Položaj na Goriškem.

[38] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. CLN Gorica: Slovanski begunci in mirovna pogodba, 19. 6. 1947.

[39] Več v Troha, *Komu Trst*, str. 205–217.

[40] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169, avgust 1947. Dopis Urada za obmejne pokrajine zunanjemu ministrstvu: Preselitve »slavi bianchi« na italijanski teritorij.

[41] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Pismo C. Sforze A. De Gasperiju, 4. 7. 1947.

predočiti ta problem, tako da bi » končali s priselitvami in prišleke odselili z obmejnih območij«.[42]

Ob uveljavitvi mirovne pogodbe 15. septembra 1947 se je pritok prebežnikov ponovno povečal. Nekateri so pred odhodom celo zažgali svoje hiše.[43] Ker se je nadaljevalo tudi odseljevanja italijanskega prebivalstva z Goriškega, je goriški prefekt februarja 1948 od zunanjega ministrstva zahteval podporo, saj naj bi se »praznine, ki so nastale zaradi odhoda Italijanov, zapolnile s slovenskimi elementi«.[44]

Mirovna pogodba z Italijo je v 19. členu dajala možnost opcije za ohranitev italijanskega državljanstva tistim, ki so imeli 10. junija 1940 domicil[45] na Jugoslaviji priključenem ozemlju in je bil njihov pogovorni jezik italijanščina.[46] Za potrjevanje opcij so bile pristojne le jugoslovanske oblasti. Rok za oddajo vlog je bil 15. september 1948. Tisti, ki jim je bila opcija potrjena, so se morali v roku enega leta izseliti v Italijo. Vsi drugi so postali jugoslovanski državljani, tudi tisti, ki so se že izselili, pa niso vložili opcijske izjave. Jugoslovanske oblasti so jim kot pobeglim osebam odvzele državljanstvo, to pa je pomenilo tudi zaplembo celotnega premoženja.[47]

V skladu z navodili jugoslovanskega notranjega ministrstva iz februarja 1948 so sprva opcije priznavali samo »pravim Italijanom« in njihovim ožjim družinskim članom ne glede na narodnost. Če pa so vložili opcijo »naši očigledni sovražniki (duhovniki ipd.)«, so to »v nejasnih primerih« odobrili.[48] Konec leta 1950 sta Italija in Jugoslavija sprejeli sporazum, ki je veljal od 23. decembra dalje in je razširjal pravico do optiranja, podaljšal roke zamudnikom in zavezal Jugoslavijo, da bo zahtevke razen v izjemnih primerih reševala pozitivno. Rok za oddajo vlog je bil 23. marec 1951. Italijanska vlada je tudi dobila pravico, da je ugovarjala prošnjam, za katere bi presodila, da je prosilčev pogovorni jezik slovenski ali hrvaški.[49] Do takrat pa je lahko posegla po drugih ukrepih, kot so bile preselitve v notranjost države ipd. Italijanske oblasti so zato poleti 1947 tudi začele z revizijo statusa beguncev in s pripravami na preselitev nezaželenih.[50]

Preselitev vseh »Slovanov«, ki niso bili italijanski državljani, takoj po uveljavitvi mirovne pogodbe, je zahteval tudi goriški CLN, prav tako sprejem odloka, s katerim bi prepovedali bivanje v novi Goriški in Videmski pokrajini

---

[42] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Opomnik za konzula Daniellija, 27. 8. 1947.

[43] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 132. Dopis Generalnega sekretariata Predstavništvu Italije v Beogradu: Poročila z Goriškega, 8. 10. 1947.

[44] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 168. Beležka: Položaj na Goriškem, 23. 2. 1948.

[45] Angleški original uporablja termin: "Italian citizens who were domiciled" (Italijanski državljani, ki so bili nastanjeni / ki so stanovali).

[46] V angleškem originalu »customary language« (običajen jezik).

[47] Več v Zagradnik, *Optiranje*.

[48] AS 1931, ZVU v STO. Dopis MNZ FLRJ MNZ LRS, 17. 2. 1948.

[49] Zagradnik, *Optiranj*, str. 97–99.

[50] ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169. Opomnik, Gorica, 1. 8. 1947.

vseh tujcev, ki so se priselili po 10. juniju 1940. Sankcije naj bi doletele tudi tiste, pri katerih je begunec prebival. Predlagali so, da bi tiste, ki 10. junija 1940 niso bili italijanski državljani, preselili v dveh mesecih, v štirih tiste, ki so 10. junija 1940 bili italijanski državljani, a so državljanstvo izgubili, ker njihov pogovorni jezik ni bil italijanski, medtem ko bi tistim, za katere ni bilo jasno, kateri je njihov pogovorni jezik, dopustili, da v roku enega leta uporabijo pravico do opcije.[51] Preselitev z območij Krmina, Gorice, Tržiča, Čedada in Rezije je septembra 1947 zahtevalo tudi italijansko obrambno ministrstvo, zato da bi se izognili kaljenju javnega reda na tem »posebno občutljivem območju«, da bi preprečili razvoj obveščevalne dejavnosti z druge strani meje in da se na novih mejah ne bi osnovala »močna jedra drugorodnega prebivalstva«.[52]

Komisija za meje pri italijanskem zunanjem ministrstvu je septembra 1947 ugotavljala, da je položaj tistih, ki so bili dotlej italijanski državljani, nejasen. 19. člen je namreč navajal termin »domicil«, ob tem pa ni bilo jasno, ali je s tem mišljen kraj pristojnosti, središče poslov ali kraj stalnega bivanja. Podrobneje tudi ni opredelil, kaj je »pogovorni jezik«. Po njihovem je bil to jezik, ki ga oseba navadno uporablja v družini in v splošnih odnosih. Jasno jim tudi ni bilo, ali lahko nekdanjega italijanskega državljana, čeprav se deklarira kot »slavo bianco«, obravnavajo kot tujca in političnega begunca.[53] Po razlagi zunanjega ministrstva, so ti imeli enak status kot drugi begunci iz Jugoslavije, proti katerim so lahko sprejeli ukrep izgona ali druge ukrepe, s katerimi so jim omejili območje, kjer so lahko bivali.[54]

V začetku septembra 1948, tik pred iztekom roka za vložitev opcije, pa je goriški prefekt ocenjeval, da bi bilo zelo nevarno dati nekaterim osebam možnost, da pridobijo italijansko državljanstvo samo zato, ker se ne strinjajo z jugoslovanskimi oblastmi. Ti bi ostali na obmejnem območju in »tako ogrozili nacionalne interese, narodnostno in politično sestavo, zaostrili vprašanje slovanske manjšine in še povečale njene zahteve.« Stalno bivališče naj bi se ugotavljalo na dan 16. septembra 1947, torej takrat, ko se je na to območje vrnila italijanska uprava, ki je prenehala z nemško okupacijo septembra 1943.[55] Goriški CLN pa je zahteval, da morajo tisti, ki vlagajo zahteve za opcije, navajati točen kraj

[51] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. CLN Gorica: Slovanski begunci in mirovna pogodba, 19. 6. 1947.

[52] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Dopis obrambnega ministrstva predsedstvu vlade: Preselitev Slovanov na italijanskem ozemlju, 25. 9. 1947.

[53] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Beležka Komisije za meje, 3. 9. 1947; Opomnik za komisijo za meje, 15. 9. 1947.

[54] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Dopis zunanjega ministrstva predsedstvu vlade: Slovanski begunci na Videmskem in Goriškem, 1. 10. 1947; Dopis zunanjega ministrstva: »Slavi bianchi« v Videmski in Goriški pokrajini, 23. 1. 1948

[55] ASDMAE, AP 1946/1950, Jugoslavia, b. 60. Dopis goriške prefekture notranjemu ministrstvu: Ponovna pridobitev italijanskega državljanstva, 28. 10. 1948.

bivanja in ne občino, saj je fašistična vlada občini Gorica priključila občine Solkan, Vrtojba, in Šempeter, ki so bile zdaj v Jugoslaviji. Morali bi dopustiti tudi možnost izbrisa iz državljanske knjige, če bi se izkazalo, da posameznik ni navajal pravilnih podatkov.[56]

Begunci so se morali v kraju naselitve javiti na kvesturi, kjer so jih vpisali kot tujce. Slovenska demokratska zveza je to vprašanje novembra 1947 sprožila pri goriškem prefektu in obvestila predsednika italijanske vlade De Gasperija. Ker se je reševanje zavleklo, so ponovno poslali nujno vlogo notranjemu ministrstvu in goriškemu ter videmskemu prefektu. Prefekti so jim zagotavljali, da nihče od popisanih ne bo preganjan ali predan jugoslovanskim oblastem. Tistim, za katere so bo izkazalo, da lahko ohranijo italijansko državljanstvo, naj bi status tujca izbrisali.[57] A hkrati so prefekti sporočali notranjemu ministrstvu, da je treba slovenske begunce poslati v zbirne centre, ki jih oskrbuje notranje ministrstvo, ker so bile izkoriščene vse možnosti za sprejem v begunska taborišča za tujce na območju Veneta in Furlanije. Apelirali so tudi na to, da vlada naredi ustrezne korake pri IRO.[58]

Goriški prefekt je maja 1948 ocenil, da je število tujcev, ki so se izognili preštevanju, ki so ga izvedle italijanske oblasti, minimalno, in da so popisani »skoraj vsi slovanske narodnosti, ki so na Goriško prišli z območij, ki so bila odstopljena Jugoslaviji«. Za zdaj jih ne bi preselili, saj bi ti vlagali prošnje za opcije, ki bi jih jugoslovanske oblasti«, kot je zmotno mislil, ki naj bi bila zainteresirane, »da bi zagotovile na tem območju obstoj močne slovanske skupine, ki bi bili priznani kot italijanski državljani«, sprejele. Zadeva pa bi se spremenila po poteku roka.[59]

Slovenski begunci so se pritoževali, ker so bili v primerjavi z istrskimi Italijani v veliko slabšem položaju. Mnogi so zato, ker so izgubili državljanstvo, izgubili tudi službe.[60] Krog Slovenskega Primorca je zato oblasti pozival, naj upoštevajo navezanost teh beguncev na Gorico, saj jih je večina živela v njeni okolici, in jih spraševal, ali je res v italijanskem interesu, da Italijani množično bežijo iz istrskih mest in zahtevali podpore za oboje.[61] Italijansko zunanje ministrstvo pa

---

[56] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. CLN Gorica: Slovanski begunci in mirovna pogodba, 19. 6. 1947.

[57] Demokracija, 21. 11. 1947; 28. 11. 1947.

[58] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Beležka za Urad za stike z IRO, 29. 11. 1947. IRO = International Refugee Organization (Mednarodna organizacija za begunce), ustanovljena 20. 4. 1946 za to, da bi poskrbela za milijone beguncev po 2. svetovni vojni. Njeno delovanje je leta 1952 nadaljeval United Nation High Commissioner for Refugees (UNHCR, Visoki komisar Združenih narodov za begunce).

[59] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Dopis zunanjega notranjemu ministrstvu, 30. 4. 1948; Dopis Urada za obmejne pokrajine obrambnemu ministrstvu: Nezaželeni tujci, 26. 5. 1948.

[60] Slovenski Primorec, 11. 2. 1948.

[61] Slovenski Primorec, 18. 2. 1948.

je pomladi 1949 ugotavljalo, da se je marsikdo pomešal med italijanske begunce iz Istre, da bi dobil pomoč in dovoljenje za svobodno gibanje po Italiji.[62]

Za razliko od jugoslovanskih in italijanskih oblasti so slovenski »desničarski« krogi na Goriškem »domicil« razlagali v skladu s 43. členom italijanskega civilnega zakonika kot »mesto, kjer ima oseba glavni sedež svojih poslov in interesov«, torej tam, kjer dela, medtem ko je bila »rezidenca« kraj stalnega bivališča.[63] Goriška prefektura in občinska uprava pa sta vztrajali, da je merilo »stalno bivališče«. Zato je veliko Slovencev, ki so živeli v zaselkih goriške občine, ki so pripadli Jugoslaviji, a so že pred 10. junijem 1940 delali v Gorici, dobilo negativne opcijske odločbe in so v Italiji postali tujci. SDZ je zato apelirala na De Gasperija, da je med temu ljudmi veliko »usmiljenje vrednih primerov družin in posameznih oseb, ki so jim ubili njihove drage, ker so služili Italiji kot vojaki ali uslužbenci ali na kak drug način, bili žrtve političnega ekstremizma, invalidi, ranjenci, ki so se pred 15. septembrom 1947 preselili na ozemlje Italije /…/ sirote italijanskih očetov in slovenskih mater, ki so bili ubiti v času vojne.«[64] Drugače so razlagali tudi kategorijo »pogovorni jezik«. Slovenci naj bi imeli pravico do opcije, saj je bil njihov pogovorni jezik tudi italijanščina.[65] Ko se je bližal iztek roka za vlaganje opcij, je SDZ pozvala priseljene, naj oddajo vloge zanje. Ob tem so jim zagotavljali, da zato ne bo nihče izgnan v Jugoslavijo ali taborišče, saj Italija priznava pravico do azila vsem političnim pregnancem.[66]

Prošnje za opcije je vložilo tudi nekaj tistih, ki so še živeli na priključenem območju in so se hoteli odseliti v Italijo. To se je zgodilo tudi ob ponovnem roku za vlaganje opcij leta 1951. Največ jih je bilo v Okraju Ilirska Bistrica, kjer naj bi vloge dajale cele vasi. V goriškem okraju so imeli do 10. februarja 1951 le štiri prošnje, od teh dve upravičeni, medtem ko je 55 ljudi prišlo po informacijo na notranjo upravo.[67] Oblasti so bile mnenja, da je najbolj učinkovito sredstvo za to, da preprečijo vlaganje opcij, »razkrinkavanje na masovnih sestankih«. Med drugim poročajo o primeru nekdanjega fašističnega župana v Solkanu, »kateri je bil dvakrat razkrinkan na zborovanjih, delavci so za njega zahtevali aretacijo, ker je na zborovanju dejal, da se ni boril za tako demokracijo, kot je naša. Omenjeni je sedaj v zaporu.«[68] Bili so tudi primeri, da so se primorski Slovenci, ki so vlagali opcijske izjave, kasneje premislili in jih preklicali. Ministrstvo za

[62] ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 56. Dopis zunanjega ministrstva predsedniku vlade, po 18. 3. 1949.

[63] CODICE CIVILE. Regio Decreto 16 marzo 1942, n. 262. Art. 43.

[64] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Dopis SDZ predsedniku vlade, 10. 3. 1948.

[65] Demokracija, 17. 9. 1948.

[66] Demokracija, 3. 9. 1948.

[67] AS 1589, OkK KPS Gorica. Dopis OkK KPS Gorica CK KPS: Poročilo v zvezi z opcijami, 10. 2. 1951; AS 1931. Evidenčna knjiga optantov z območja LRS.

[68] AS 1589, OkK KPS Gorica. Dopis OkK KPS Gorica CK KPS: Poročilo v zvezi z opcijami, 10. 2. 1951.

notranje zadeve je decembra 1951 okrajnim poverjeništvom priporočalo, naj se njihove izjave obravnavajo kot prošnje za sprejem v državljanstvo FLRJ po izrednem postopku ter naj se odobrijo. V časopisju naj bi še posebej poročali o tistih, ki so opcijsko vlogo preklicali »šele po izselitvi v Italijo in so se razočarani iz tamkajšnjih zbirnih baz vrnili nazaj v domovino.«[69]

Na sestanku med predstavniki italijanske vlade in glavne direkcije IRO, ki je bil 7. septembra 1948, so razpravljali o vprašanju sprejema slovenskih beguncev s strani IRO, o njihovi preselitvi v notranjost Italije in nato v prekomorske države. Italijanske oblasti so ocenjevale, da je slovenskih beguncev z območij, ki jih je Italija odstopila Jugoslaviji, samo v Goriški in Videmski pokrajini med enajst in dvanajst tisoč, da pa se bo njihovo število zaradi trenutnega dogajanja v Jugoslaviji[70] še povečalo. Da bi IRO ugotovil, kateri od teh imajo pravico do njegove pomoči, je na območje poslal svoje sodelavce. Ti pa so popisali le 4000 beguncev v Videmski in Goriški pokrajini in okrog tisoč v STO, saj so jih le težko prepričali, da so se prijavili. Predstavnik IRO je ugotavljal, da velika večina teh beguncev govori italijansko in je bilo zato težko ugotavljati dejansko narodnost. Po izteku roka za vložitev opcij naj bi bil položaj lažji, saj bo tisti, ki ni vložil opcijske izjave ali mu je bila odklonjena, postal jugoslovanski državljan, ki je pribežal v Italiji in mu bo kot takemu pomagal IRO.[71]

Veliko primorskih Slovencev je prebežalo v Italijo tudi v naslednjih letih. Septembra 1948 je npr. iz Okraja Tolmin prebegnilo 21 oseb iz obmejnih vasi, večinoma tisti, ki jim opcije niso priznali in so že imeli v Italiji družinske člane. Oblasti so ugotavljale, da je bilo tam zelo pereče vprašanje prehrane, posledica tega pa je bila slab politični položaj in prebegi čez mejo.[72] Položaj ni bil tam nič boljši maja 1950, saj oblasti še vedno niso upoštevale posebnih gospodarskih, političnih in drugih razmer. Oblastni komite KPS za Goriško je ob tem ugotavljal: »Poleg vsega tega so še ostali organi šli na linijo osvajanja policijskega režima in izvajanja pritiska, zlasti organi UDV, Narodne milice in poverjeništva za notranje zadeve. Tako npr. v Robedišču ni človeka, ki ne bi bil zaprt od naših organov.« Nujno je bilo treba spremeniti kadrovsko in kaznovalno politiko do teh krajev in tja poslati razne strokovnjake, ki bi pomagali tamkajšnjemu prebivalstvu.[73] Eden od vzrokov prebegov je bil tudi strah pred oblastjo zaradi švercanja čez mejo. Ti kraji so bili po svoji legi tudi primerni za ilegalne prehode meje ljudi iz notranjosti države, zato so bili tamkajšnji ljudje

[69] AS 1931, ZVU v STO. Dopis M. Prijatelja, načelnika oddelka MNZ, poverjeništvom za notranje zadeve, 29. 12. 1951.

[70] Mišljen je spor Jugoslavije z Informbirojem, ki je izbruhnil junija 1948.

[71] ASDMAE, AP 1946/1950, Italia, b. 169. Zapisnik zasedanja študijske skupine »Slavi bianchi«, 7. 9. 1948.

[72] AS 1589, fasc. 48. OblK KPS za Slovensko primorje. Mesečno poročilo OkK KPS Tolmin CK KPS, 4. 10. 1948.

[73] AS 1589, OblK KPS za Goriško. Zapisnik seje biroja OblK KPS, 30. 5. 1950.

»najbolj izpostavljeni sovražnemu delovanju, ki se odraža v pridobivanju ljudi za prehode in organiziranje pobegov.«[74]

Iz Okrajev Tolmin, Gorica in Sežana, ki so obsegali celotno območje ob meji z Italijo in STO, je v letu 1949 prebegnilo 408 oseb, in sicer iz goriškega 207, tolminskega 62 in sežanskega 139. Od januarja do maja 1950 pa je pobegnilo 127 oseb. Veliko prebegov je bilo skupinskih, ko je naenkrat prebežalo 15 do 20 oseb.[75] Največ prebegov je bilo leta 1949, ko je bil poleg drugega tudi gospodarski pritisk zelo močan, veliko ljudi pa je bilo sodno in še več upravno kaznovanih.[76] Upravno kaznovani so bili tudi sorodnikov ali sostanovalci, ki so jih sumili, da so »vedeli ali bi vsaj morali vedeti za pobeg svojcev ali sostanovalcev«.[77]

Ohranjeni so bolj podrobni podatki za Okraj Gorica, iz katerega je januarja 1947 do junija 1951 prebežalo 2694 ljudi, med njimi 277 družin. Leta 1947 je odšlo 1814 oseb, nato pa skupaj 882 oseb (leta 1948 182, 1949 261, 1950 130).[78] Več prebegov je bilo spet leta 1951, ko je iz Okraja Gorica prebegnilo 386 oseb, od teh 270 moških, med njimi kar 70 odstotkov starih od 17 do 22 let, 102 ženski in 14 otrok, mlajših od 14 let.[79]

Za razliko od leta 1947 so zdaj večino prebeglih predstavljali sinovi srednjih in malih kmetov ter obrtniški vajenci, med katerimi so se mnogi hoteli izogniti služenju vojaškega roka. Zaradi njih so jugoslovanske vojaške oblasti okrepile nadzor na meji in tudi ukazale streljati na bežeče.[80] Drugi so bežali »iz golega avanturizma«, nekaj prebegov je bilo zaradi strahu pred zasluženo kaznijo. Oblasti so ocenjevale, da so bili glavni vzroki prebegov nezadostno politično delo, predvsem z mladino, »vojna psihoza«[81] in delo »agentov inozemskih tajnih obveščevalnih služb«.[82] Tamkajšnji ljudje so bili izpostavljeni močni propagandi, ki se je širila zlasti preko pisemskih stikov s sorodniki in znanci v tujini, ki so prebegnili v prejšnjih letih. Zlasti mladino naj bi načrtno pridobivali s parolami, da jim v tujini ne bo treba služiti vojaškega roka, da je v Jugoslaviji v vojski zelo slabo, da bodo v tujini takoj dobili zaposlitev, dobro plačo in da bodo v Argentini, Avstraliji, Kanadi in Ameriki živeli bolje kot v Jugoslaviji.[83]

---

[74] AS 1589, OkK KPS Gorica. Zapisnik izredne seje biroja OkK KPS Gorica, 6. 7. 1951.

[75] AS 1589, ObIK KPS za Goriško. Zapisnik seje biroja ObIK KPS, 30. 5. 1950.

[76] AS 1589, OkK KPS Gorica. Zapisnik izredne seje biroja OkK KPS Gorica, 6. 7. 1951.

[77] AS 1589, ObIK KPS za Goriško. Analiza upravičeno in neupravičeno priprtih oseb v okrajnih zaporih Tolmin v času od 1. 1. 1949 do 20. 5. 1950.

[78] AS 1589, OkK KPS Gorica. Zapisnik izredne seje biroja OkK KPS Gorica, 6. 7. 1951.

[79] AS 1589, OkK KPS Gorica. Trimesečno poročilo o delu partije Okraja Gorica, 1951.

[80] ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 56. Dopis notranjega ministrstva zunanjemu, 13. 6. 1949.

[81] To je bil čas, ko je grozilo, da bo zaradi spora med Jugoslavijo in Informbirojem prišlo do oboroženega napada Sovjetske zveze in njenih satelitov na Jugoslavijo.

[82] AS 1589, OkK KPS Gorica. Trimesečno poročilo o delu partije Okraja Gorica, 1951.

[83] AS 1589, OkK KPS Gorica. Zapisnik izredne seje biroja OkK KPS Gorica, 6. 7. 1951.

Ljudje so se torej iz različnih razlogov odločali za prebeg v Italijo. Eden bolj žalostnih je npr. primer sekretarke celice KPS Logje, ki je prebegnila decembra 1949. Bila je knjigovodkinja v kmetijski zadrugi. To delo je sprejela po prebegu prejšnje knjigovodkinje. V poročilu lahko preberemo: »Razmere v KZ so bile zelo slabe. Pred pobegom je delala cele noči in stalno jokala. Presegli so letni kredit pri banki, ki ni hotela več dati denarja. Živela je v zelo skromnih razmerah. /.../ Po podatkih, ki smo jih dobili preko meje, je potovala preko noči in je bila vsa raztrgana in pobita, tako da jo je italijanska straža odpeljala z avtom v Gorico, ker ni mogla peš.«[84]

Leta 1952 je število prebegov upadlo in je do avgusta iz Okraja Gorica prebegnilo le 77 oseb, od katerih so se štirje vrnili. Od teh naj bi bila ena tretjina sovražno nastrojena do oblasti, dve tretjini pa je bilo tistih, ki so prebežali iz mladinskega avanturizma ali pa so imeli sorodnike onstran meje. Okrajni komite je avgusta 1952 poročal, da se je politično razpoloženje med ljudmi izboljšalo: »To se je videlo ob priliki velikih demonstracij zoper italijansko gonjo za Trst. Lahko rečemo, da takih demonstracij in takih političnih shodov, kot smo jih imeli te dni v okraju, jih po priključitvi še nismo imeli.« To je bilo posledica tega, da se je gospodarski položaj izboljšal, odpravljeni so bili obvezni odkupi, sprostila se je trgovina. Hkrati naj bi se poslabšal položaj drugje, »konkretno v Italiji, kjer se odpušča delovna sila in nastaja brezposelnost, ko vidijo kmeta, da živi slabše od našega, ko vidijo v Gorici, kateri se vsekakor daje privilegije, da se tem množično odpušča delovna sila.« Iz dveh procesov zoper oborožene skupine prebeglih, ki so se vtihotapile preko meje, ena iz Trsta na Vipavsko, druga iz Gorice v Brda, naj bi ljudje tudi spoznali, »za kaj vse se zlorabljajo te pobegle osebe«.[85]

Opcijske vloge je na Sloveniji priključenem območju podalo 22.359 oseb. Opcijo so po končanju vseh postopkov zavrnili 1027 osebam, v vmesnih fazah pa je bilo odklonjenih več, do konca leta 1950 4.310 osebam.[86] Med tistimi, ki so pridobili opcijo, so bili v veliki večini Italijani, t. i. regnicoli, ki so se na to območje priselili po letu 1918 in so se v veliki večini izselili že takoj po kapitulaciji Italije. Veliko je bilo tudi Slovenk, ki so bile poročene z Italijani. Med tistimi, ki so dobili italijansko državljanstvo, je bilo tako le malo preseljenih in prebeglih Slovencev iz odstopljenih ozemelj, če ob tem upoštevamo, da so pravilne ocene italijanskih oblasti, da jih je bilo leta 1948 samo v Goriški in Videmski pokrajini med enajst in dvanajst tisoč. Tisti, ki so prebegnili v naslednjih letih, pa možnosti, da bi zaprosili za italijansko državljanstvo, sploh niso imeli, Jugoslavija pa jim ga je odvzela. Večina je bila tako brez državljanstva in so se s pomočjo IRO preselili, največ v prekomorske države, zlasti v Avstralijo in ZDA.

[84] AS 1589, ObIK KPS za Goriško. Dnevno informativno poročilo, 20. 1. 1950.
[85] AS 1589, OkK KPS Gorica. Poročilo OkK KPS Gorica, 26. 8. 1952.
[86] AS 1931. Evidenčna knjiga optantov z območja LRS.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv republike Slovenije, ARS:
AS 1529, Boris Kraigher, šk. 3.
AS 1569, Centralni komite Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja, arhivska enota (ae) 386.
AS 1571, Okrožni komite Komunistične partije Julijske krajine za Goriško, šk. 2.
AS 1584, Zbirka gradiva organov in organizacij za boj proti fašizmu v Coni A Julijske krajine, ae 480.
AS 1589, Centralni komite Zveze komunistov Slovenije, Okrajni in okrožni komiteji KPS.
AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, Zavezniška vojaška uprava v STO; Evidenčna knjiga optantov z območja Ljudske republike Slovenije.

Archivio storico diplomatico del Ministero degli affari esteri, ASDMAE:
Affari politici 1946–1950, Jugoslavia, fasc. 17, 56, 60, 66.
Affari politici 1946–1950, Italia, fasc. 132, 168, 169.

Pokrajinski arhiv Koper, PAK:
Fond Okrajni komite Komunistične partije Slovenije Koper, fasc. 109 (2).

Časopisje:
Demokracija
Primorska borba
Slovenski Primorec

Literatura

Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ, 1945. Beograd : Jugoslovanski pregled, 1984.
Troha, Nevenka, *Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana : Modrijan, 1999.
Zagradnik, Maruša, Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja. *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 36, 1996, št. 1–2, str. 95–107.
Zuanella, Božo, *Mračna leta Benečije : dejavnosti tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*. Ljubljana : Cankarjeva založba, 1998.

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Uredništvo portala SIstory nima soglasja avtorja za objavo članka

Aleksander Panjek

Povojne migracije v Trstu (1945–1965) s poudarkom na izseljevanju iz Trsta

PANJEK Aleksander, dr., višji znan. sod., izr. prof., Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, aleksander.panjek@zrs.upr.si.

Zgodovina migracij primorskega prostora in posebej Trsta po drugi svetovni vojni se je osredotočila na preučevanje preseljevanja »optantov« oz. »esulov« iz Jugoslavije ter na izseljevanje iz Trsta po prehodu mesta izpod anglo-ameriške vojaške uprave pod italijansko oblast leta 1954. Pričujoči prispevek identificira in obravnava vse, bolj in manj znane migracijske tokove, ki so v povojnih desetletjih zajeli Trst (priseljevanje »optantov«, prihod izseljencev in beguncev iz širšega slovenskega in jugoslovanskega prostora ter iz Vzhodne in Jugovzhodne Evrope, doseljevanje iz Republike Italije, izseljevanje lokalnega prebivalstva v Italijo, ZDA in drugam, dnevne in začasne migracije zaradi dela). Omenjene migracije so kvantificirane in časovno opredeljene, posebna pozornost pa je namenjena izseljevanju tržaškega prebivalstva v času Zavezniške vojaške uprave cone A Svobodnega tržaškega ozemlja.

Ključne besede: Povojne migracije, Trst.

Prispevek predstavlja različna migracijska gibanja, ki so zajela Trst v dvajsetletnem obdobju po drugi svetovni vojni. Prvo desetletje povojnega obdobja (do 1954.) je Trst z ožjo okolico upravljala Zavezniška vojaška uprava (ZVU) kot cono A Svobodnega tržaškega ozemlja (STO), v naslednjem desetletju pa se je na tem območju ponovno vzpostavila italijanska oblast. Ozemlje cone A STO je brez opaznejših sprememb v sklopu italijanske republike postalo ozemlje Tržaške pokrajine. Ker je cona A STO predstavljala ločeno entiteto s svojo upravo in ker je tudi kasneje to območje kot pokrajina ohranilo lastno administracijo na istem ozemlju, nam obravnavano območje omogoča analizo za daljše obdobje s primerljivimi podatki.

Zgodovina migracij primorskega prostora in posebej Trsta po drugi svetovni vojni se je doslej osredotočila na preučevanje preseljevanja »optantov« oz. »esulov« iz Jugoslavije v Trst, Italijo in svet ter na prekooceansko izseljevanje iz Trsta po prehodu mesta izpod anglo-ameriške vojaške uprave pod italijansko oblast leta 1954[1]. Prispevek identificira različne migracijske tokove na podlagi kraja izvora in destinacije, ki so v obliki imigracij ali emigracij v povojnih deseletjih

[1] Med izjeme k tej prevladujoči usmeritvi slovenskega in italijanskega zgodovinopisja velja pri prvem omeniti dela o izseljevanju slovenskega življa s Primorske v novejši dobi, npr. Kalc, *Poti in usode*, s tam navedeno literaturo.

zajeli Trst, jih kvantificira in časovno opredeljuje, posebno pozornost pa namenja izseljevanju tržaškega prebivalstva v času vladanja ZVU.

V primerih, kjer manjkajo podatki za celotno območje cone A STO oziroma pokrajino Trst, bomo uporabili tudi podatke za tržaško občino, ki je zajemala večji del prebivalstva cone A oz. tržaške pokrajine (več kot 90 %). Obravnavano območje je namreč pretežno urbana stvarnost, obdana z malim ozemljem, sestavljenim iz petih majhnih občin in vključenim v isto politično in ekonomsko dogajanje ter v iste migracijske tokove, kakor mesto Trst. Ker je bila naravna demografska rast na Tržaškem skoraj nična, je bilo gibanje števila prebivalstva v glavnem rezultat razlike med priseljevanjem in izseljevanjem.

Pomemben imigracijski tok, ki se je sprožil že pred koncem vojne, je bilo priseljevanje iz Istre in Dalmacije. Najnovejše ocene kažejo, da je iz bivših italijanskih ozemelj, ki so po vojni pripadla Jugoslaviji, v cono A STO do meseca julija 1948 prispelo 4.706 izseljencev. Število le-teh se je do junija 1950 povzpelo na 30.000, do avgusta 1954 pa je doseglo število med 35.000 in 47.500 (od tega je bilo na ta datum v Trstu prisotnih 31.500 oseb). Do leta 1966, ko se je ta selitveni val zaključil, je v Trst skupno prispelo med 56.000 in 69.000 ljudi, ki pa se niso vsi naselili v mestu[2]. Do leta 1960 naj bi se v Trstu za stalno naselilo med 50.000 in 60.000 istrskih in dalmatinskih izseljencev oz. optantov[3].

Drug imigracijski tok predstavljajo begunci iz Srednje in Vzhodne Evrope. V tržaških sprejemnih kampih se jih je v povojnih letih nahajalo na tisoče, ki so v približno enakem številu prihajali iz Rusije, iz predelov Jugoslavije, ki pred vojno niso pripadali Italiji, ter iz drugih dežel Srednje in Vzhodne Evrope (grafa 7 in 8). V začetku 50-ih let jih je bilo vseskozi prisotnih od štiri do šest tisoč[4]. Po podatkih iz raziskave, ki jo je med nekaterimi tržaškimi funkcionarji in delavci izvedla Mednarodna organizacija za begunce (*International Refugee Organization* – IRO), je od junija 1945 do konca leta 1951 Trst prešlo približno 150.000 ljudi (če skupaj seštejemo istrske izseljence in druge begunce)[5].

Spet drug migracijski tok so sestavljali priseljenci iz Slovenije, ki so se vračali v Trst, potem ko so se odtod izselili v času fašizma. Ta priselitveni tok se je sprožil in zaključil že v prvih povojnih letih[6]. Na podlagi razpoložljivih podatkov je mogoče oceniti, da se je do leta 1950 iz Slovenije v Trst vrnilo nekaj tisoč ljudi (graf 3)[7].

---

[2] Volk, *Istra v Trstu*, str. 161, 209, 221–222, 273–274.

[3] Nodari, *I rientri*, str. 5; Volk, *Istra v Trstu*, str. 161, 209, 221–222, 273–274.

[4] UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration.*

[5] AN, *AJ 43*, šk.140. f. 36, "Background notes on Trieste and the Venezia-Giulian Refugee Situation", avtor J. Barth (zgodovinar Iro), 7. oktober 1951, zapiski slonijo na intervjujih z osebjem, ki je delovalo v Trstu.

[6] Kalc, *L'emigrazione slovena*, str. 535–550. O kasnejših vrnitvah v obdobju po drugi svetovni vojni tudi Kalc, *Selitvena gibanja*, str. 202–203, in Troha *Preselitve v Julijski krajini*, str. 255–268.

[7] Z gotovostjo lahko kot vrnitve obravnavamo imigracije rojenih v coni A STO, za katere

Omenjenim tokovom so se pridruževali še številni prihodi iz Italije. Ta tok je v letih 1948–1951 prispeval kar eno tretjino vseh priseljencev (graf 2) in je tudi kasneje ostal eden izmed najmočnejših migracijskih tokov v Trstu.

Poleg navedenih velja omeniti še dva pojava, ki pa sta po svojih značilnostih predstavljala dnevne oziroma začasne migracije zaradi dela. Od leta 1948 dalje je ZVU dovoljevala priseljevanje zaradi dela na zahtevo podjetja, ob predhodni poimenski prošnji, naslovljeni na Urad za delo v Trstu, in z odobritvijo same ZVU: zaposlitev osebja, ki ni prihajalo iz cone A STO, je bila mogoča le za določen čas in dovoljena pod pogojem, da podjetje na lokalnem trgu dela ni moglo najti iskanega strokovnega profila in da je bil 'tuji' delavec italijanski državljan[8]. V letih 1948–1953 se je v Trstu povprečno nahajalo med 1.000 in 1.700 priseljenih delavcev s tovrstnim delovnim dovoljenjem. Njihovo število res ni bilo impresivno, kljub temu pa ni zanemarljivo v primerjavi s številom tržaških brezposelnih, nenazadnje zato, ker je prav boj proti brezposelnosti predstavljal enega glavnih ciljev tedanje administracije. Priseljeni italijanski delavci z delovnim dovoljenjem za določen čas so namreč po številu bili enakovredni 5 do 9 % vseh lokalnih brezposelnih, s tem da je njihovo število z leti naraščalo[9].

Podobno velja za delavce in delavke iz cone B STO, od koder jih je leta 1947 dnevno migriralo v Trst okoli 2.000, katerim je treba dodati tiste, ki so tja hodili prodajat kmetijske pridelke na drobno. Za leto 1950 razpolagamo s podatkom o okoli 2.500 prebivalcih cone B, ki so dnevno prehajali razmejitveno črto med conama, med katerimi so bili številni prebivalci z območja Ankarana in Škofij, ki so bili zaposleni v industrijskih obratih v Miljah. Kar precejšnje število prebivalcev cone B je torej še vedno imelo redno zaposlitev v coni A, drugi pa so še naprej dnevno ali redno hodili prodajat pridelke v Trst[10]. Leta 1951 je tržaški (občinski) matični urad stalnim prebivalcem cone B, ki so bili zaposleni v coni A, izdal osebne izkaznice cone A STO in jim odvzel izkaznice cone B. Takih primerov je bilo okoli 1.200. Jugoslavija je zaradi tega enostranskega dejanja tržaške občine protestirala, zato je ZVU izdala ukaz, naj se vsakemu ponudi možnost izbire med stalnim prebivališčem v coni B ali v coni A. Vsekakor so tisti, ki so se odločili za cono B, kljub temu ohranjali pravico do delovne knjižice in zaposlitve v coni A[11]. Po dokončni razmejitvi leta 1954 je dnevno migriralo v Trst le še 287 prebivalcev (že bivše) cone B, v naslednjih letih pa je meja

poznamo podatke samo za leta 1948–50, to je 2.627 ljudi, UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 78. Glej tudi osebne kratke zgodbe v ASMAE, *Affari Politici, 1946–1950, Italia 1950*, šk. 246, f. 1, Studenti triestini in Bulgaria.

[8] ASMAE, *Affari Politici, 1950–1957, Italia*, šk. 513, f. I/9.

[9] Prikaz podatkov v Panjek, *Ricostruire Trieste*, str. 46, 89, 93.

[10] Prinčič, *Utemeljitev izgradnje tovarne Tomos*, str. 376, Verginella, *La campagna istriana*, str. 113; Moritsch, *Das nahe Triester Hinterland*, Zagradnik, *Optiranje in izseljevanje*, str. 62, Panjek, *Dezintegracija*.

[11] ASMAE, *Affari politici, 1950–1957, Trieste*, šk. 570, f. VIII.

ponovno postala propustnejša in število dnevnih migrantov iz Kopra in okolice v Trst je zopet naraslo[12].

V coni A STO se je med letoma 1948 in 1954 nabralo 36.969 novih vpisov v matično knjigo[13]. V občini Trst je bilo med letoma 1947 in 1953 v matično knjigo na novo vpisanih 43.277 ljudi, to število pa je do leta 1961 še naraslo na 110.520[14]. V naslednjem petletju (1961 – 1965) je bilo v celi tržaški pokrajini 30.582 novih vpisov v matično knjigo, od tega je dve tretjini novih prebivalcev prihajalo iz Italije[15]. Na podlagi teh podatkov je mogoče oceniti, da je v dveh povojnih desetletjih skupno število priseljencev doseglo število okoli 140.000[16].

Mesto pa je obenem ustvarjalo tudi vztrajno izseljevanje lokalnega prebivalstva, kakor lahko sklepamo iz izbrisov iz matične knjige, po kateri je bilo v letu 1947 v občini Trst izbrisanih 2.659 ljudi[17], v obdobju 1948–54 pa dodatnih 27.633 v celotni coni A STO[18], torej skupno 30.292 ljudi (1947–54). Ti podatki v resnici vključujejo tudi izseljevanja (in izginotja), ki so se zgodila še v zadnjih vojnih letih, saj je tržaški matični urad spomladi in poleti leta 1950 preveril dejansko bivajoče osebe in iz seznamov prebivalstva odstranil odsotne. Ravno zaradi tega so bili pri statističnem uradu ZVU mnenja, da podatki o izseljevanju za obdobje 1948–1950 niso imeli nobene vrednosti na mesečni osnovi, ampak »se lahko upoštevajo le kot skupno število za celotno obdobje« (v mislih so imeli leta 1948 – 1950)[19]. Izbrisov, povezanih z vojnimi in povojnimi dogodki v letih 1944 – 1945, je utegnilo biti za okoli tisoč primerov, sicer pa je ta izbris, ki je skupaj zajel nekaj manj kot 6.000 oseb, pokazal realnejši obseg dotedanje emigracije. Edino, česar ni mogoče razbrati iz teh podatkov, je natančno leto izselitve, kar pa ne predstavlja prave ovire pri določanju velikostnega reda posameznih migracijskih tokov, kar je naš cilj. Poleg tega ti podatki ne vključujejo sprotnih izbrisov v prvih povojnih letih (1945–1946), tako da je navedeno skupno število izseljencev (30.292 v obdobju 1947–1954) zanesljivo manjše od dejanskega števila odhodov v prvem povojnem desetletju (graf 5). Večji

[12] Iz bivše cone B so po opravljenem rednem delu odhajali čez mejo na dodatno popoldansko delo ('nadure na črno'), razmeroma razširjeno je bilo na primer delo žensk v Trstu, ki so opravljale delo hišnih pomočnic. Za sedemdeseta leta je bilo ocenjenih okoli 2.500 dnevnih maloobmejnih prihodov v Trst (vključno s Krasa), Battisti, *Una regione per Trieste*, str. 210. Prinčič, *Utemeljitev izgradnje tovarne Tomos*, str. 376.

[13] To število ne vključuje množičnega priseljevanja iz prvih povojnih let in novih vpisov do vključno leta 1947, ko je ZVU zamrznila nove vpise v matično knjigo.

[14] Bonifacio, *Il movimento della popolazione*, str. 601–607; Tassinari – Finzi, *Le piramidi di Trieste*, str. 304.

[15] Istat, *Annuario statistiche demografiche*, 1955 do 1965.

[16] To število zajema urbanizacijo iz manjših občin in vrnitve, ampak ne vključuje priseljencev iz prvih povojnih let, to je do 1947.

[17] Bonifacio, *Il movimento della popolazione.*

[18] UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 73; Donato – Nodari, *L'emigrazione giuliana*, str. 103.

[19] UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 72–73.

del teh izseljencev je bil namenjen v Italijo, manjši, a omembe vreden del, pa se je usmeril v obratno smer od prevladujoče, to je v Jugoslavijo (17 % v letih 1948–51, graf 4)[20].

Po vrnitvi območja pod polno italijansko suverenost, je bilo v tržaški pokrajini registriranih 15.211 odhodov v tujino (1955–1960), v naslednjem petletju pa je njihovo število padlo na 3.436 (1961–1965), kar skupaj znese 18.647 tržaških izseljencev v tujino (1955–65), od katerih se je večina preselila v Avstralijo[21]. Tem odhodom se je v istih letih pridružilo veliko število tržaških prebivalcev, ki so se izselili v druge italijanske pokrajine: takih izbrisov je bilo kar 43.396. Tako je v letih 1955–1965 skupno število tržaških izseljencev v tujino in v druge italijanske pokrajine doseglo 62.043 oseb [22].

Na tej osnovi je mogoče trditi, da sta Trst in njegova neposredna okolica od konca druge svetovne vojne do leta 1965 doživljala nenehno odseljevanje prebivalstva, ki je na podlagi zgoraj navedenih podatkov skupaj znašalo več kot 90.000 izseljencev (vsaj 92.335). To pomeni, da je do priključitve mesta Italiji odpotovala vsaj tretjina (30.292) vseh izseljencev (graf 5).

Če bi želeli natančneje opredeliti obseg izseljevanja lokalnih prebivalcev, bi jih morali obravnavati ločeno od novejših priseljencev, ki so večinoma prišli iz Istre in drugih delov Jugoslavije. Številni izmed njih so najprej pridobili stalno prebivališče v Trstu in bili vpisani v tamkajšnjo matično knjigo, nato pa so se čez čas v precejšnjem številu ponovno izselili, zato so v izbrisih prikazani kot izseljenci. Sicer pa je za določanje, koga lahko štejemo za tržaškega prebivalca treba upoštevati dejstvo, da je za demografsko strukturo Trsta v 19. in 20. stoletju značilen visok, skoraj polovični delež drugje rojenega prebivalstva. V vsem povojnem obdobju so torej znaten delež tržaških izseljencev predstavljale osebe, ki so se na tržaško območje priselile v bolj ali manj bližnji preteklosti. Natančno razločevanje novejših od starejših priseljencev ni enostavno, saj je bilo v Trstu že pred vojno razmeroma veliko število prebivalcev, rojenih na primer v sosednji Istri, ki jih je zaradi istega kraja rojstva težko razločiti od povojnih priseljencev.

V triletju 1948–50 je bilo na primer 30 % vseh tržaških izseljencev rojenih v coni A (graf 6), med ostalimi 70 % pa je bilo veliko takih, ki so se v mesto priselili že pred drugo svetovno vojno in jih zato lahko upravičeno prištevamo med lokalno prebivalstvo. Ker je bilo tržaško prebivalstvo tradicionalno sestavljeno iz približno polovice rojenih na Tržaškem in polovice rojenih drugod, je

[20] UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*; Donato – Nodari, *L'emigrazione giuliana*, str. 103 (po podatkih ZVU in občine Trst). Italijansko predstavništvo v Beogradu je septembra 1947 v zaupnem brzojavu ocenilo, da je v Jugoslaviji približno 10.000 delavcev, ki so se priselili iz Italije, predvsem iz Furlanije, Trsta in Tržiča/Monfalcone (zelo iskani so bili strokovnjaki in ladjedelniški delavci, saj je primanjkovalo lokalne kvalificirane delovne sile), ASMAE, *Affari Politici, 1946–1950, Jugoslavia 1947*, šk. 30, f. 3.

[21] Donato, Nodari, *L'emigrazione giuliana*...cit., str. 120.

[22] Istat, *Annuario statistiche demografiche*, 1955–1965.

bil verjetno tudi delež predvojnih priseljencev med tržaškimi izseljenci enakovreden deležu tistih, ki so se rodili na Tržaškem. Zato lahko ocenimo, da je bilo med tržaškimi izseljenci skupaj približno 60 % lokalnega prebivalstva. Pri teh ocenah je vsekakor potrebno upoštevati tudi okoli 10.000 emigrantov, ki so se po izselitvi vrnili v Trst do leta 1965. Tudi ta skupina je seveda bila sestavljena iz Tržačanov z različnim krajem rojstva[23].

Če je torej do leta 1950 (to so leta pred največjimi posegi v prid naseljevanju »beguncev Julijske krajine« v Trstu) število lokalnih izseljencev predstavljalo okoli 60 % vseh izseljencev, je to treba upoštevati kot najnižjo možno vrednost oz. oceno. Petdeseta leta so bila namreč obdobje delovanja IRO-ja, ki je iz Trsta pomagal izseliti nekaj tisoč beguncev iz bivših italijanskih ozemelj v Jugoslaviji, med katerimi je bilo veliko takih, ki so medtem pridobili stalno prebivališče v coni A STO. Obseg tega organiziranega izseljevanja, ki med drugim ne zajema vseh odhodov beguncev, že takrat ni bil tolikšen, da bi bistveno vplival na predlagano oceno 60 % deleža domačega prebivalstva med izseljenci iz Trsta. Po letu 1951 in do konca ZVU je intenzivnost izvajanja programov za organizirano izseljevanje »beguncev Julijske krajine« samo še padala, medtem ko so se krepili ukrepi v prid njihovemu naseljevanju v Trstu, zato je mogoče utemeljeno sklepati, da se je med izseljenci iz Trsta delež »beguncev Julijske krajine« po letu 1951 le še zmanjševal[24]. Na tej osnovi je mogoče oceniti, da sta vsaj dve tretjini vseh izseljencev iz Trsta (teh je bilo preko 90.000) prihajali iz vrst lokalnega prebivalstva, kar pomeni, da se je v dveh desetletjih po drugi svetovni vojni izselilo približno (oz. vsaj) 60.000 Tržačanov.

S tem se nam prikaže obračun migracijskih gibanj v razmerju približno 60.000 izseljenih Tržačanov za 60.000 priseljenih »optantov« v letih 1945–1965, pri čemer je bil znaten tudi doprinos pritoka iz Italije. Ta je bil sicer po obsegu nekoliko, vendar ne bistveno manjši od obeh pravkar omenjenih selitvenih tokov. Kljub svojemu znatnemu obsegu pa priseljevanje iz Italije še ni pritegnilo večje raziskovalne pozornosti, verjetno zato, ker ga je, vsaj po letu 1954, mogoče opredeliti kot del italijanskih notranjih migracij.

Pri tem velikostnem redu povojnih migracijskih tokov je mogoče upravičeno sklepati, da je v Trstu potekal obsežen proces prenove prebivalstva,

---

[23] V zavezniškem obdobju lahko med vrnitve z gotovostjo uvrstimo priseljevanja rojenih v coni A STO, za katere poznamo podatek le za leta 1948–1950, to je skupaj 2.627 oseb, UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 78. V obdobju 1955–65 so vrnitve vpisi oseb, katere so prihajale iz dežel, ki so bile tudi emigracijski cilji iz Trsta v obdobju po drugi svetovni vojni (Avstralija, Kanada in ZDA): teh je bilo 2.829 (Donato – Nodari, *L'emigrazione giuliana*, str. 113–4, vir Istat). Vsota je 5.456, ki pa ne upošteva obdobja 1951–54, pa tudi ne vključuje vseh vrnitev (drugi potencialni izvori in drugje rojeni Tržačani), vsekakor pa vključuje istrske optante. Glej tudi Nodari, *I rientri* in Fait, *L'emigrazione in Australia*.

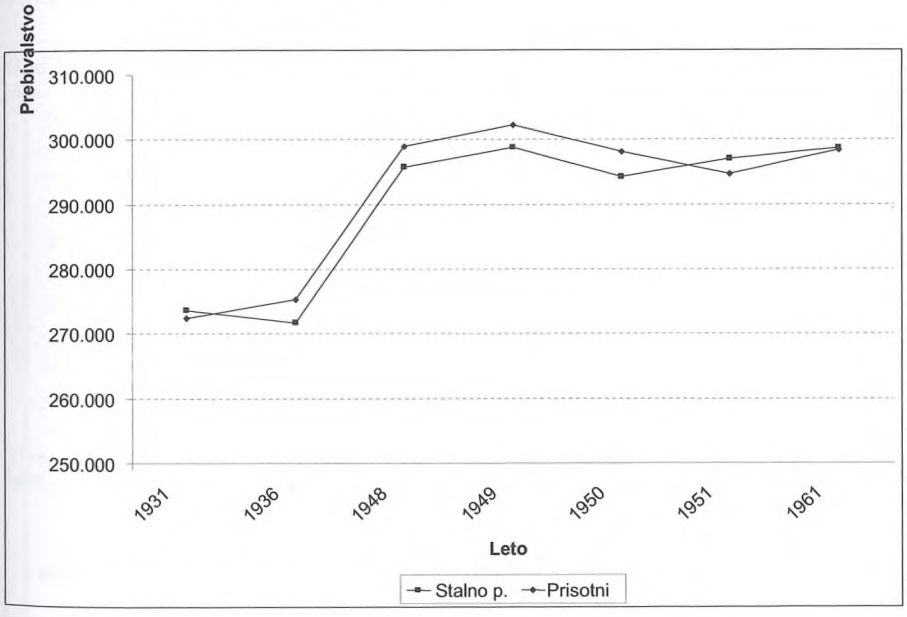
[24] Glej tudi sledeče odstavke in Panjek, *Ricostruire Trieste*, 3. pogl., Volk, *Istra v Trstu* ter Fait, *L'emigrazione in Australia*.

zlasti če obseg migracij razumemo v razmerju do velikosti mesta, katerega stalno prebivalstvo je v obdobju po drugi svetovni vojni komaj dosegalo 300.000 ljudi (graf 1).

Demografska prenova Trsta pa ni potekala izključno na spontani osnovi, temveč so pri usmerjanju, omogočanju in spodbujanju izseljevanja in naseljevanja aktivno vlogo imele lokalne in državne oblasti ter mednarodne organizacije. Sandi Volk je na primer neizpodbitno dokazal, kako načrtno je bilo naseljevanje istrskih optantov na Tržaškem in kakšno vlogo so pri tem imele italijanske oblasti in ustanove[25]. Znane so tudi migracijske politike, ki so jih v povojnem obdobju na Tržaškem izvajale ZVU, Italija in mednarodne organizacije za migracije (IRO, ICEM itd.), vsaka s svojimi poudarki in prioritetami[26]. Pokazalo se je, da so tudi povojna gospodarska obnova in njeni stranski učinki utegnili biti vzgib k izseljevanju[27].

V vsakem primeru bi bilo smotrno večjo raziskovalno pozornost posvetiti izseljevanju iz Trsta in priseljevanju iz Italije, kakor tudi migracijski politiki Jugoslavije in njenih republik v tem prostoru. Nastopa torej čas, ko bo mogoče, in ne le zaželeno, pristopiti k primerjalnemu in celovitemu preučevanju migracijskih pojavov v slovensko- (in hrvaško-) italijanskem čezmejnem prostoru po drugi svetovni vojni.

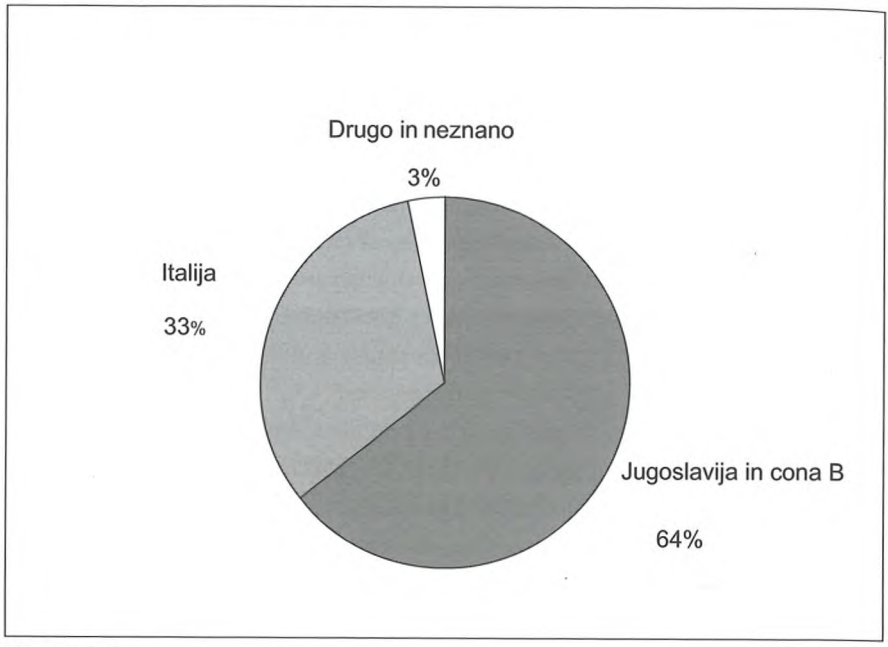
Graf 1: *Gibanje tržaškega prebivalstva 1931–1961.*

[25] Volk, *Istra v Trstu.*
[26] Panjek, *Migracijska politika.*
[27] Panjek, *Ricostruire Trieste.*

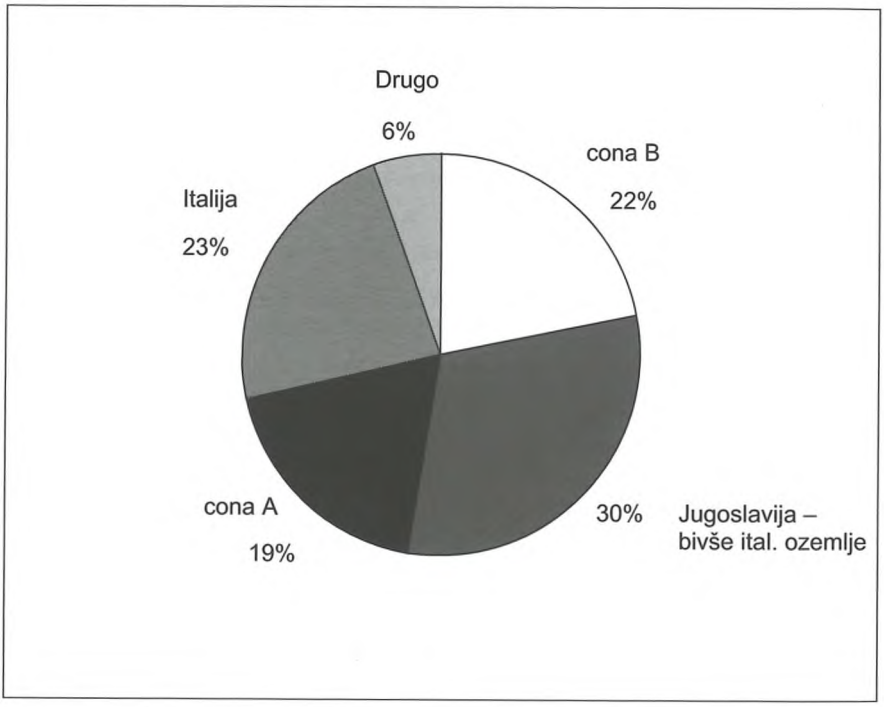
Vir: tabela 1.

Graf 2: *Izvor priseljencev v cono A STO, 1948–1951.*

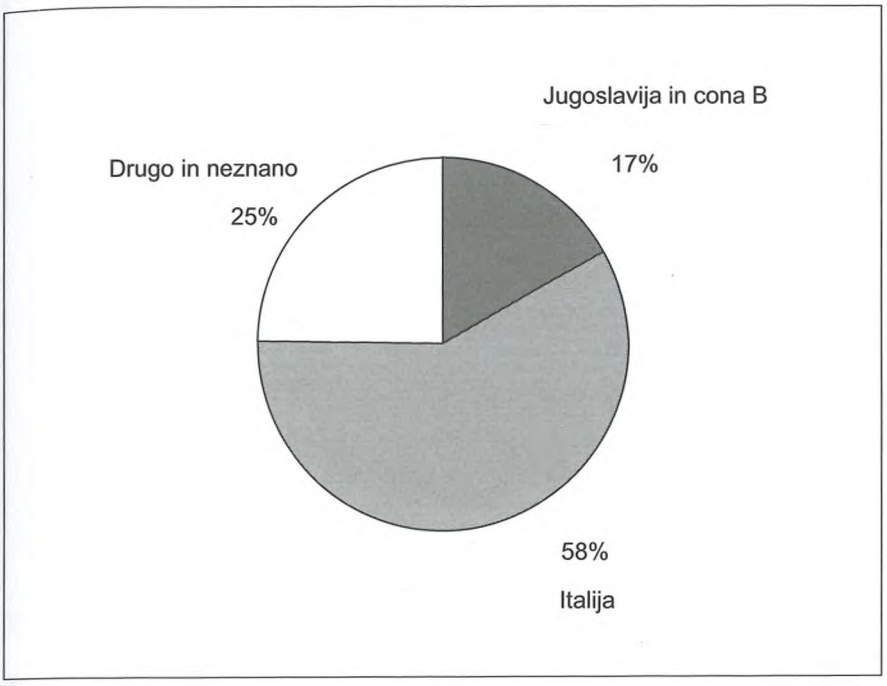
Vir: tabela 2.

Graf 3: *Kraj rojstva priseljencev v cono A STO, 1948 – 1950.*

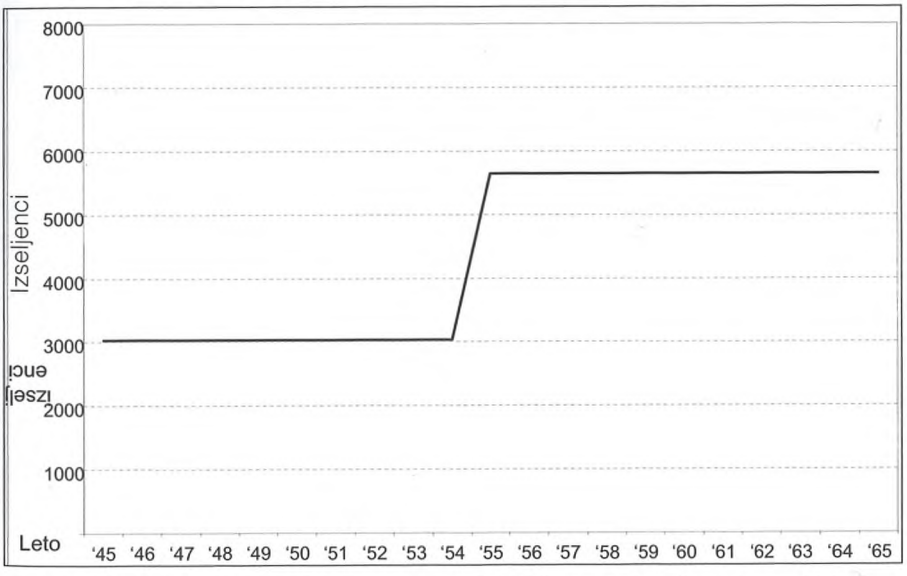
Vir: tabela 3

Graf 4: *Destinacije izseljencev iz cone A STO, 1948–1951.*

Vir: tabela 2.

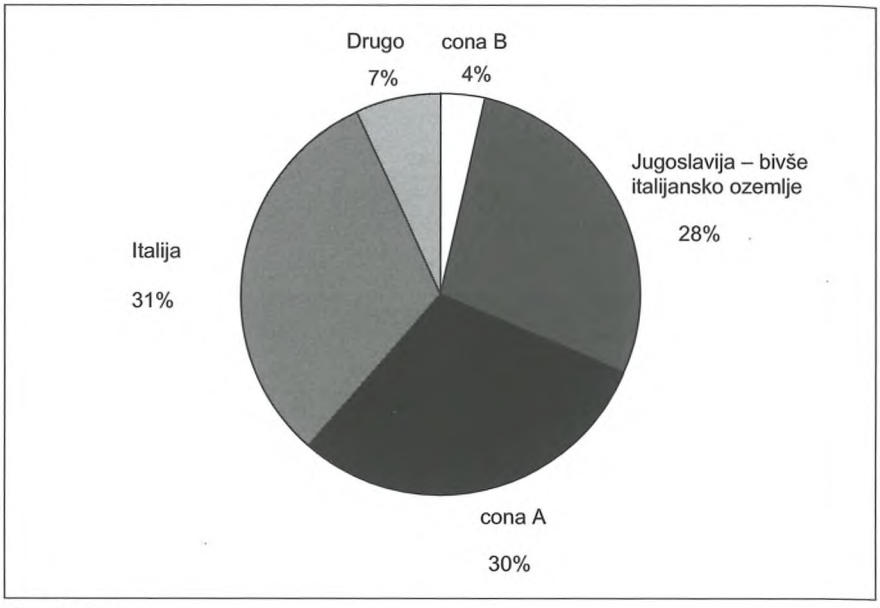
Graf 5: *Izseljevanje iz cone A STO in iz pokrajine Trst, 1945–1965 (povprečja)*.*

Viri: Bonifacio, *Il movimento della popolazione*; UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 72-73 in tabeli Ia e Ib prav tam v prilogi; Donato – Nodari, *L'emigrazione giuliana*, str. 103, 120; Istat, *Annuario di statistich*e, 1955–1965.

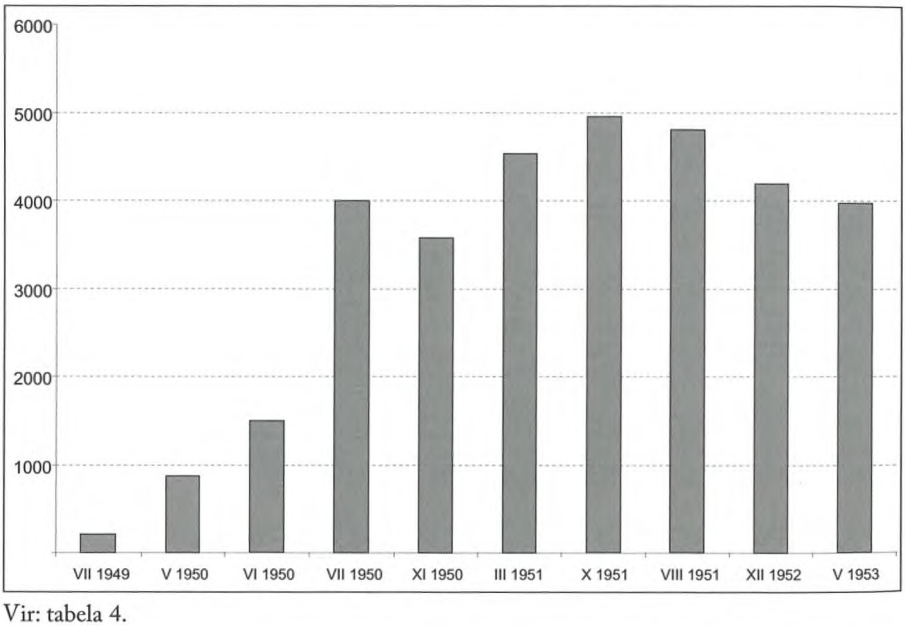
* 1945–1954: ocena (glej besedilo prispevka).

Graf 6: *Kraj rojstva izseljencev iz cone A STO, 1948–1950.*

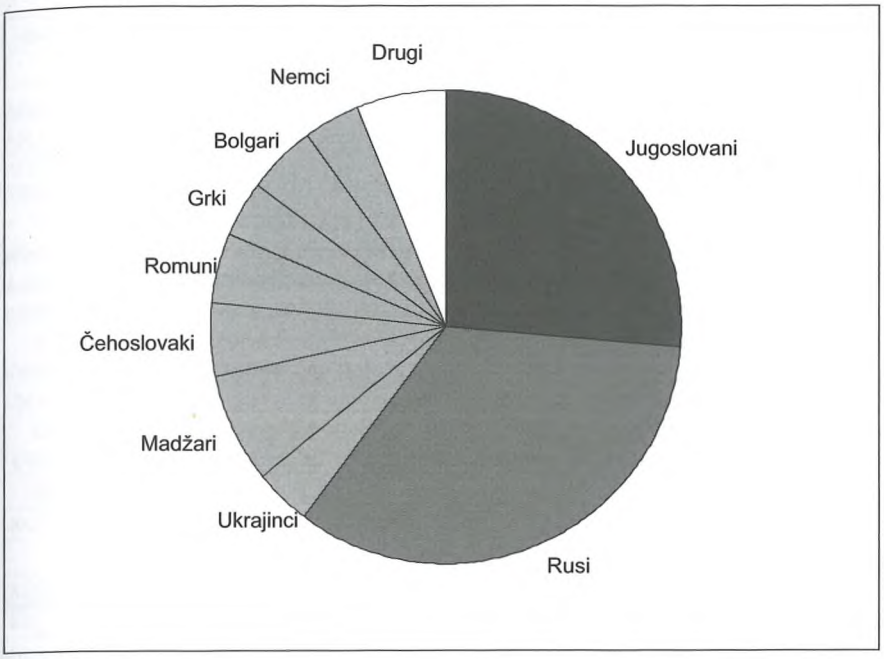
Vir: tabela 3.

Graf 7: *Število beguncev iz S. in V. Evrope v sprejemnih kampih cone A STO, 1949–1953.*

Vir: tabela 4.

Graf 8: *Drugi izvor beguncev iz S. in V. Evrope v sprejemnih kampih cone A STO.*

Vir: tabela 4

Tabela 1. *Gibanje stalnega in prisotnega prebivalstva v coni A STO oz. Pokrajini Trst 1931–1961.*

	1931	1936	1948	1949	1950	1951	1961
Stalno p.	273.676	271.689	295.692	298.757	294.288	297.003	298.645
Prisotno p.	272.414	275.284	298.989	302.232	298.118	294.642	298.358

Viri: Donato – Nodari, *L'emigrazione giuliana,* str. 93 (na osnovi podatkov Istat) in UNHCRA, *OHCRDC,* Amg, *Natural Movement Immigration Emigration,* str. 72–73 in tabeli Ia e Ib prav tam v prilogi (podatki za december, 1948–1950).

Tabela 2. *Migracijska gibanja v coni A STO: kraji izvora in destinacije, 1948–1951.*

Izvor ali destinacija	Priseljenci	Izseljenci	Migracijski saldo
Cona B STO	7.245	216	7.029
Jugoslavija, bivše ital. ozemlje	10.310	1.084	9.226
Jugoslavija, ostalo ozemlje	902	1.020	–118
Skupaj Jugoslavija in cona B	*18.457*	*2.320*	*16.137*
Republika Italija	9.357	8.024	1.333
Drugo	939	–	– 2.436
Neznano	–	3.375	
Skupaj	28.753	16.919	11.834

Vir: UNHCRA, *OHCRDC,* Amg, *Natural Movement Immigration Emigration,* str. 69 in 73; Donato – Nodari, *L'emigrazione giuliana,* str. 103 (na osnovi podatkov ZVU in občine Trst).

Tabela 3: *Migracijska gibanja v coni A STO po kraju rojstva, 1948–1950.*

Kraj rojstva	Priseljenci	Izseljenci	Migracijski saldo
Cona B STO	3.074	474	2.600
Jugoslavija, bivše ital. ozemlje	4.274	3.496	778
Jugoslavija, ostalo ozemlje	368	326	42
Cona A STO	2.627	3.802	–1.175
Republika Italija	3.235	4.003	– 768
Drugo	415	556	– 141
Skupaj	13.993	12.657	1.336

Vir: UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 71 in 75.

Tabela 4. *Begunci iz S. in V. Evrope v sprejemnih kampih cone A STO, 1949–1953*

Državljanstvo ali kraj odhoda (Vir)	VII 1949	V 1950	VI 1950	VII 1950	XI 1950	III 1951	VIII 1951	X 1951	XII 1952	V 1953
	(1)	(2)	(3)	(3)	(1)	(1)	(4)	(3)	(5)	(6)
Jugoslovani						946			1.083	1.328
Istrani*									330	
Rusi in ZSSR						1.972			1.280	1.038
Ukrajinci									205	294
Madžari						353			279	310
Čehoslovaki						180			229	228
Romuni						120			217	263
Grki						105			215	192
Bolgari						241			146	180
Poljaki						60				56
Albanci						19				37
Iranci										14
Armenci (apolidi)						1				8
Nemci, *Volksdeutsche*						515				
Drugi						19			205	
Neopredeljeno										22
Skupaj	**212**	**872**	**1.500**	**4.000**	**3.575**	**4.531**	**4.950**	**4.800**	**4.189**	**3.970**

Viri: UNHCRA, *OHCRDC*, Amg, *Natural Movement Immigration Emigration*, str. 79;
AN, *AJ 43*, šk. 1041, f. 42/2, »AMG daily statistical reports, The voluntary Agencies in Trieste« dopis naslovljen na Iro, 11. avgust 1951;
AN, *AJ 43*, šk. 140, f. 36, »Background notes on Trieste and the Venezia–Giulian Refugee Situation«, avtor J. Barth (zgodovinar Iro), 7. oktober 1951, zapiski slonijo na intervjujih z osebjem, ki je delovalo v Trstu.
AN, *AJ 43*, šk. 1053, f. 35/2, »Headquarters AMG FTT«;
IOMLHS, šk. *Refugees Europe, C., Trieste*, file H/2/2/2, »Trieste and Solution of Its Hard-core Refugee Problem«, 9. december 1952;
IOMLHS, šk. *Statistics, Movements yearly 1952–1958*, P.C. Jarrell, *Office of Operations Cime*, 25. 6. 1953.
* Skupino sestavljajo »Italians now Jugoslavs who came out of Istria«

Viri in literatura

Viri

AN (Archives Nationales, Pariz), *AJ 43*, šk. 140, f. 36.

AN, *AJ 43*, šk. 1041, f. 42/2.

AN, *AJ 43*, šk. 1053, f. 35/2.

ASMAE (Archivio Storico del Ministero degli Affari Esteri, Rim), *Affari Politici (Direzione Generale Affari Poltici), 1946–1950, Italia 1950*, šk. 246, f. 1.

ASMAE, *Affari Politici, 1946–1950, Jugoslavia 1947*, šk. 30, f. 3.

ASMAE, *Affari politici, 1950–1957, Trieste*, šk. 570, fasc. VIII.

IOMLHS (International Organization for Migration, Intergovernmental Committee for Migration Library & History Section, Ženeva), šk. *Refugees Europe, C., Trieste*, file H/2/2/2.

IOMLHS, šk. *Statistics, Movements yearly 1952–1958.*

UNHCRA (United Nations High Commissioner for Refugees Archives, Ženeva), *OHCRDC (Office of the High Commissioner for Refugees Documentation Centre)*, Amg (Census and Survey Office Allied Military Government), *Natural Movement Immigration Emigration: Br./Us. Zone of the Free Territory of Trieste, for the years 1948–1950, 30 April 1951*

Literatura

Battisti, Gianfranco, *Una regione per Trieste. Studio di geografia politica ed economica*. Udine: Del Bianco, 1979.

Bonifacio, G., Il movimento della popolazione con particolare riferimento ai problemi della disoccupazione. *Bancaria. Rassegna dell'associazione Bancaria Italiana*, 11, 5, 1955, str. 601–607.

Donato, Carlo – Nodari, Pio, L'emigrazione giuliana nel mondo: note introduttive. *Quaderni Vanoni*, 1995, 3–4.

Fait, Francesco, *L'emigrazione giuliana in Australia (1954 – 1961)*. Udine: Regione Autonoma FVG – ERMI, 1999.

Istat, *Annuario di statistiche demografiche*. Roma: Istat, od leta 1955 do 1965.

Kalc, Aleksej, L'emigrazione slovena e croata dalla Venezia Giulia tra le due guerre. *Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900*. Gorica: Irsml, 1997, str. 535–550.

Kalc, Aleksej, Selitvena gibanja ob zahodnih mejah slovenskega etničnega prostora: teme in problemi. *Annales. Anali za istrske in mediteranske študije*, 7, 1997, 10, str. 193–214.

Kalc, Aleksej, *Poti in usode. Selitvene izkušnje Slovencev z zahodne meje*. Koper – Trst: Annales, 2002.

Moritsch, Andreas, *Das nahe Triester Hinterland. Zur wirtschaftlichen und sozialen Entwicklung vom Beginn des 19. Jahrhunderts bis zur Gegenwart*. Wien–Köln–Graz: Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums, H. Böhlaus Nachf., 1969.

Nodari, Pio, I rientri degli emigrati dall'Australia con particolare riguardo al Comune di Trieste, *Quaderni dell'Istituto di Geografia dell'Università di Trieste*, 4, 1981.

Panjek, Aleksander, *Ricostruire Trieste. Politiche e pratiche migratorie nel secondo dopoguerra*. Trieste: EUT – Edizioni Università di Trieste, 2006.

Panjek, Aleksander, Migracijska politika Zavezniške vojaške uprave in Italije v coni A Svobodnega tržaškega ozemlja (1947–1954). *Povojni čas ob meji/Dopoguerra di confine*. Trst/Trieste: Irsmlfvg, 2007, str. 599–628.

Panjek, Aleksander, Dezintegracija med Trstom in Koprom. O razdruževanju gospodarskega postora v Svobodnem tržaškem ozemlju. (T. Catalan et al. ur.). *Povojni čas ob meji/Dopoguerra di confine*. Trst/Trieste: Irsmlfvg, 2007, str. 443–453.

Prinčič, Jože, Prek socializma … , Dokumenti, Utemeljitev izgradnje tovarne Tomos v Kopru. (N. Borak – Ž. Lazarević – J. Prinčič ur.), *Od kapitalizma do kapitalizma*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997, str. 376.

Tassinari, Franco – Finzi, Roberto, Le piramidi di Trieste. Triestine e Triestini dal 1918 a oggi. Un profilo demografico. (R. Finzi – C. Magris – G. Miccoli ur.), *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unita' a oggi. Il Friuli – Venezia Giulia*. Torino: Einaudi, 2002, str. 289–311.

Troha, Nevenka, Preselitve v Julijski krajini po drugi svetovni vojni. *Zbornik Milice Kacin Wochinz, Prispevki za novejšo zgodovino,* 40, 2000, 1, str. 255–268.

Verginella, Marta, La campagna istriana nel vortice della rivoluzione. (A. Verrocchio ur.), *Trieste tra ricostruzioni e ritorno all'Italia (1945–1954)*. Trieste: Irsml FVG – Edizioni Comune di Trieste, 2004, str. 110–119.

Volk, Sandi, *Istra v Trstu. Naselitev istrskih in dalmatinskih ezulov in nacionalna bonifikacija na Tržaškem*. Koper: Annales, 2003.

Zagradnik, Maruša, Optiranje in izseljevanje. (S. Valentinčič ur.), *Zbornik Primorske – 50 let*. Koper: Primorske novice, 1997, str. 60–64.

VII.
Izseljenstvo in priseljenstvo

Danijel Grafenauer

Koroški Slovenci – begunci in njihova družbena integracija v osrednji Sloveniji

GRAFENAUER Danijel, dr., asist., Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, danijel.grafenauer@inv.si.

Po razpadu avstro-ogrske monarhije in nastanku države južnih Slovanov leta 1918 ter po plebiscitu 1920 je prišlo do znatnih politično in ekonomsko pogojenih migracij, ko se je iz avstrijskih upravnih, univerzitetnih in industrijskih središč »vrnilo« veliko ljudi v južnoslovanske dežele. Zaradi odkritega protislovenskega pritiska – v manjši meri pa zaradi boljših zaposlitvenih in življenjskih možnosti – je Koroško zapustilo nekaj tisoč koroških Slovencev. Ta »eksodus« skoraj vse intelektualne elite označuje historična literatura kot najtežji poplebiscitni udarec za koroške Slovence.

Ključne besede: koroški Slovenci – begunci, pregnanstvo, migracije, Klub koroških Slovencev, medkulturni dialog.

Uvod

V prispevku želim predstaviti manj znano poglavje slovenske zgodovine o koroško-slovenskih beguncih oz. pregnancih v času med obema svetovnima vojnama in njihovi integraciji v matični Sloveniji, opozoril pa bom tudi na vlogo »begunskih« organizacij pri čezmejnem povezovanju med Slovenci tostran in onstran Karavank.

Zgodovina migracij v slovenskem prostoru in posredno v nadaljevanju predstavljena tematika o slovenskih koroških beguncih v času po prvi svetovni vojni brez dvoma sodi med osrednje teme slovenskega zgodovinopisja. Odnosi med manjšino in njeno matico so v življenju manjšinske skupnosti eno od ključnih vprašanj. Manjšinsko vprašanje je kot del nacionalnega vprašanja bistveno zaznamovalo slovensko zgodovino po prvi svetovni vojni. Na to nas opozarjajo tako zgodovinske študije kot tudi memoaristika in biografika. Verjetno drži trditev, da so Slovenci v Avstriji bili eden prednostnih predmetov v slovenskih etničnih študijah do zadnjih zdihljajev »druge jugoslovanske Slovenije«, vendar tega mesta niso ohranili po vzpostavitvi mlade in neodvisne države.

Vloga koroških beguncev je bila po plebiscitu in prvi svetovni vojni tematizirana z izgubo »Korotana«, ki so ga vsi imeli »v srcu«, manj pa so bili koroški Slovenci na avstrijskem Koroškem deležni uradne pomoči in »prisotni« v pogo-

vorih nosilcev oblasti v jugoslovanski Sloveniji in Beogradu. Sodelovanje in pomoč koroškim rojakom je resda potekalo ob tihi privolitvi Ljubljane, vendar predvsem ob glavnem sodelovanju civilnih organizacij (Kluba koroških Slovencev v Ljubljani z njegovimi pododbori po Sloveniji, Ciril-Metodove družbe, itd.) koroških beguncev v matični Sloveniji.

Slovenski koroški izobraženci so imeli v nekaterih obdobjih in na nekaterih področjih nadpovprečno velik in v več primerih prevladujoč prispevek v duhovnem življenju matične oziroma osrednje Slovenije, s tem pa tudi v celoti slovenske kulture preteklega stoletja. Prav tako so imeli in imajo v slovensko-avstrijskem medkulturnem dialogu slovensko koroški rojaki opazno vlogo.[1]

Koroški Slovenci – politični emigranti iz Avstrije po prvi svetovni vojni

Poglavitnega razloga za dejansko in navidezno upadanje števila koroških Slovencev pred prvo svetovno vojno in zlasti po njej zgodovinarji ne iščejo v slovenskem izseljevanju z avtohtonega poselitvenega ozemlja, ampak v različnih oblikah germanizacije.[2] Za razliko od drugih habsburških dežel s slovenskim prebivalstvom izseljevanje koroških Slovencev v prekomorske dežele ni imelo tako dramatičnega obsega. Na prelomu 19. in 20. stoletja je začelo naraščati trajno ali začasno izseljevanje iz slovenskega dela Koroške predvsem v severni (nemški) del Koroške in Štajerske, v Spodnjo Avstrijo z Dunajem, v alpske in tudi v ogrske dežele. Leta 1900 je kar 29.135 južnih (večinoma slovenskih) Koroščev živelo v drugih avstrijskih deželah, 13.836 pa v severnem delu Koroške (od koder se je podobno število ljudi preselilo v južni del dežele).[3] V obdobju med 1880–1910 je okoli 15.000 oseb več emigriralo iz južne Koroške kot pa jih je vanjo imigriralo.[4]

Po razpadu avstro-ogrske monarhije in nastanku države južnih Slovanov leta 1918 je prišlo do znatnih politično in ekonomsko pogojenih migracij, ko se je uradništvo, vojaštvo ter del gospodarsko aktivnega prebivalstva – predvsem nemško govorečega – iz nove jugoslovanske države preselil oziroma vrnil na območje Republike Nemške Avstrije, medtem ko se je iz avstrijskih upravnih, univerzitetnih in industrijskih središč prav tako vrnilo veliko ljudi v južnoslovanske dežele. Izseljevanje iz slovenskega ozemlja na sever v avstrijske dežele se je ustavilo, odprla pa se je pot proti jugovzhodu. V razne kraje Jugoslavije so se selili tudi iz slovenskega etničnega ozemlja, ki je ostalo zunaj jugoslovanskih meja. Valenčič

[1] Stergar, *Koroški izobraženci*, str. 135–148.

[2] Klemenčič, M., Klemenčič V., *Prizadevanja koroških Slovencev*, str. 23–34.

[3] Valenčič, *Izseljevanje Slovencev*, str. 49–71.

[4] Klemenčič, M., *Die ethnische Entwicklung*, str. 137–153.

po ljudskem štetju 1931 ugotavlja, da je bilo v Jugoslaviji 29.521 oseb, rojenih v Avstriji, od teh jih je 16.736 živelo na ozemlju Dravske banovine (Slovenija), 6.350 pa v Savski banovini (Hrvaška). Ni točnih podatkov, kolikšen del v Avstriji rojenih je bilo po jeziku oziroma narodni pripadnosti Slovencev.[5]

Prav tako je nemogoče ugotoviti natančno število vseh Slovencev, ki so pred plebiscitom 10. 10. 1920 in po njem zapustili Koroško. Glavni vzrok teh migracij je bilo iskanje življenjske eksistence, ki je bila ob izpovedovanju slovenske narodne zavesti na Koroškem postavljena pod vprašaj. Na ozemlje današnje Slovenije so že pred letom 1914 prihajali delat koroški slovenski železničarji, gozdni delavci in žagarji; teh naj bi bilo nad 1500. Zaposlili in naselili so se predvsem na Gorenjskem, Štajerskem in Trstu. Veliko število koroških Slovencev je našlo zaposlitev tudi na Jesenicah v tovarni KID. Večje število koroških Slovencev se je pred letom 1914 izselilo v ZDA in Kanado, zlasti Slovenci iz Ziljske in Kanalske doline. Mnogi so s prihranki vzdrževali domače kmetije. Znani so primeri iz Bistrice na Zilji in Zahomca, ko se je omembe vredno število Slovencev izselilo na Primorsko, v Trst, kjer so bili zaposleni v trgovini. Tudi precejšen del slovenske inteligence, predvsem sodnikov in učiteljev, na Koroškem ni dobil zaposlitve in si jo je bil prisiljen poiskati drugod: na slovenskem Štajerskem, Gorenjskem, Primorskem, pa tudi v Trstu.[6] Znani so primeri dr. Martina Zwittra, dr. Ivana Grafenauerja, dr. Ožbolta Ilaunika, Jakoba Špicarja idr. Duhovnik Jurij Trunk je ugledne koroške rojake našel v Egiptu (dr. Karel Pečnik), v Jeruzalemu (dr. Martin Ehrlich) in v ZDA (Alojzij Mlinar, Janez/John Smolej, Josip Varh) pred 1. svetovno vojno in kot politični pregnanec po letu 1921.[7] Še med »veliko vojno« je službo v kranjskem Deželnem muzeju dobila dr. Ángela Piskernik, na Koroškem nezaželena prva slovenska doktorica naravoslovja.[8] V osrednji Sloveniji so tedaj našli zatočišče Korošci, ki so jih med preganjanji po začetku vojne z Italijo pozaprli in nekatere tudi obsodili. Kmalu po koncu vojne so se jim pridružili še nekateri koroški Slovenci, ki so iz ujetništva v antantnih taboriščih uspeli najti pot k jugoslovanskim dobrovoljcem na solunski fronti. Precej več pa je bilo tistih, ki so bili prisiljeni k begu ali umiku preko deželne meje med boji za slovenski del Koroške od novembra 1918 do maja 1919 (duhovnik in pisatelj Franc Ks. Meško, poslanec Franc Grafenauer idr.).[9] Del prebivalstva je ob zasedbah »tujih« čet zapustil posamezne koroške vasi tudi za dlje časa, ali za vedno.[10]

Po plebiscitu 1920 je skupaj z jugoslovanskim učiteljstvom, uradništvom in orožništvom iz glasovalnega območja, ali postopoma v naslednjih mesecih

[5] Valenčič, kot op. 3, str. 68–70.

[6] AS 653, fond KKS, škatla 2, mapa 8, Dopis osrednjega odbora Kluba koroških Slovencev Dušanu Pirjevcu, delegatu jugoslovanskega ministrstva zunanjih zadev, z dne 5.1.1947.

[7] Klemenčič, M., *Jurij Trunk*, str. 34–35.

[8] Najnovejši pregledni članek: Stergar, *Oživljeni spomin*, str. 135–175.

[9] Grafenauer, B., *Ob šestdesetletnici KKS*, str. 8.

[10] Primer začasne avstrijske zasedbe Kotelj opisuje Druškovič, *Prežihov Voranc*, str. 83.

zaradi odkritega protislovenskega pritiska – v veliko manjši meri pa zaradi boljših zaposlitvenih in življenjskih možnosti – Koroško zapustilo nekaj tisoč, po nekaterih ocenah kar do šest tisoč[11] Slovencev.[12] To so bili tovarniški delavci v Borovljah,[13] na Bistrici v Rožu, Rebrci, delavci pivovarne v Strpni vasi pri Pliberku, poljski in gozdni delavci ter zakupniki zemlje pri grofih Helldorf v Grebinju, Turn-Valsasina v Pliberku, Turn v Železni Kapli, Windischgrätz v Grabštajnu, knezih Orsini-Rosenberg v Ženeku pri Dobrli vasi, Liechtenstein v Rožeku. Številni puškarji iz Borovelj in okolice (vsaj 34) so se preselili v Kranj, Ljubljano, Celje, Zagreb in v srbske Užice; v Kranju in Užicah so celo ustanovili puškarski šoli. Odšlo je precej drugih obrtnikov in trgovcev. Koroška deželna vlada je po plebiscitu odpustila iz službe cestarje, poštarje in železničarje (zlasti na progi Podrožca–Beljak in Podrožca–Celovec), ki so bili zavedni Slovenci in so glasovali za Jugoslavijo. Delavci so se naselili večinoma na Jesenicah in okolici, v radovljiškem okraju, v Kranju, Škofji Loki, v Mariboru in Mežiški dolini, kjer so našli zaposlitev v rudnikih in tovarnah, dalje v Celju, Slovenskih Konjicah, Ljubljani,[14] v Novem mestu in tudi v Zagrebu, Beogradu, Zrenjaninu in Novem Sadu.[15]

Tem moramo prišteti še pravnike in odvetnike, ki so se umaknili, ker ni več kazalo na zadovoljivo klientelo in ostale skupine. Žal popolne statistike tedaj ni nihče izdelal.

»Eksodus« slovenskih duhovnikov, učiteljev, profesorjev, zdravnikov, živinozdravnikov, pravnikov različnih poklicev in uradnikov – torej skoraj vse intelektualne elite – označuje historična literatura kot najtežji poplebiscitni udarec za koroške Slovence.[16] Koroško naj bi zapustilo vsaj 43 duhovnikov, »ki so bili primorani, ali pa so bili mnenja, da morajo zapustiti Koroško«[17], a seznam ni popoln.[18] Iz koroške deželne službe odpuščenih slovenskih učiteljev je bilo

[11] Število koroških Slovencev – beguncev oz. pregnancev po prvi svetovni vojni je v slovenski publicistiki različno. Sega od nekaj sto pa tja do petnajst tisoč. Številke so služile tudi za mitologizacijo slovensko-koroške zgodovine. Glede na izsledke raziskovanja omenjene tematike ocenjujem, da je realno število koroških beguncev med dva do tri tisoč. Op.p.

[12] Veliko podatkov o beguncih lahko razberemo iz arhivov Klubov koroških Slovencev (dalje KKS) v Ljubljani (AS 653 – fond KKS) in Mariboru (Pokrajinski arhiv Maribor: PAM – fond KKS-MB 1759005). Prim. še Stergar, *Klub*, str. 35 in Stergar, *Der Klub*, str. 329–347, itd.

[13] Okrog 70 delavcev se je zaposlili v mežiškem rudniku. Zorn, *Prispevek k problematiki*, str. 170–171. Iz Podgore pri Borovljah je novembra 1920 delavce z družinami odpeljal posebni vlak čez mejo, v Trbovlje in Brestanico.

[14] Ljubljana je sprejela veliko Koroščev; mdr. na železniški direkciji. Grafenauer, B. *Ob šestdesetletnici KKS*, str. 8.

[15] AS 653, kot op 6.

[16] Stergar, *Klub*, str. 35.

[17] Tropper, *Verleumdet? Verfolgt? Vertrieben?*, str. 255–258.

[18] Manjkajo vsaj še trije nekdanji predsedniki Akademije slovenskih bogoslovcev v Celovcu, ki so emigrirali v matično Slovenijo in še kakšen duhovnik, poznejši član KKS, kot npr. Matej Tomažin, kaplan v Dobrli vasi. Prim. AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 2, Zapisnik 11. skupščine KKS 10.3.1939, str 2.

(vsaj) 61.[19] Od narodno zavednih učiteljev je ostal neposredno po plebiscitu na slovenskem ozemlju Koroške v službi le eden, drugi ni več dobil učiteljske službe, dvojico pa so po ponovnem sprejemu v učiteljsko službo namestili na severnem, nemškem delu dežele.[20] Knjižica Slovenskega zgodovinskega društva za Koroško je že pred plebiscitom omenjala (deloma imensko) 309 koroških slovenskih beguncev s kvalificiranimi poklici.[21] V sklopu bodoče inteligence moramo omeniti še študente in dijake, med temi 35 slovenskih koroških dijakov Franca Kotnika, učitelja na celovški gimnaziji, ki je bil ob zasedbi jugoslovanski čet od septembra 1918 do plebiscita 1920 vodja gimnazije in učiteljišča v Velikovcu. Ti dijaki so nato končali učiteljišča in višje šole v Sloveniji ali drugod po takratni Jugoslaviji. Veliko teh je prišlo tudi v Maribor na gimnazijo in učiteljišče, kjer so lahko nadaljevali šolanje v slovenskem jeziku.[22]

Eden izmed namenov Kluba koroških Slovencev v Ljubljani (dalje KKS – o katerem bom spregovoril v nadaljevanju) je bilo vodenje evidence vseh koroških emigrantov v Jugoslaviji. Ker je bil predvojni klubov arhiv izgubljen oz. uničen, nam podatki žal niso dostopni. So pa odborniki KKS, predvsem Julij Felaher, naredili po drugi svetovni vojni nekaj seznamov, ki nam kažejo strukturo beguncev in kraje, iz katerih so prišli. Na teh seznamih je navedenih nekaj sto imen.[23]

Med Korošci, ki so nato med obema vojnama v jugoslovanski Sloveniji opravljali vidne javne funkcije, so bili člani beograjskega parlamenta Franc Grafenauer, Anton Brandner in Fran Schaubach (tudi veliki župan mariborske oblasti), ljubljanski škof Gregorij Rožman, prošt Gregor Einspieler in več drugih cerkvenih dostojanstvenikov, profesorji nove ljubljanske univerze Radoslav Kušej (tudi rektor), Fran Eller, Albin Ogris in Lambert Ehrlich, literarni zgodovinar Ivan Grafenauer, Franc Mišič (Mischitz) in več drugih šolnikov, botaničarka Ángela Piskernik ter nekaj uglednih zdravnikov (Joško Erat, Josip Hebein, Zvonko Janežič, itd.). Posebej moramo omeniti še pravnike, ki so v času plebiscita in po njem zaključevali svoj študij; večina teh je po plebiscitu nadaljevala kariero v Jugoslaviji. Tu so zasedali sodniška, odvetniška in druga inšpektorska mesta. Omenil bi državnega pravdnika (tožilca) in sodnika Julija Felaherja, Luka Kravino, državnega pravdnika, sodnika in inšpektorja, Zdravka Wiegele, sodnika, Ožbalta Ilavnika, sodnika, Gregorja Wieserja, Blaža Rajhmana in več drugih pravnikov.[24] Precej je bilo tudi Nekoroščev, ki so si pred vojno ime ust-

[19] Ude, *Zgodovina slovenskega pouka*, str. 306.

[20] Zorn, *Koroški Slovenci*, str. 527.

[21] Dr. Moravski [Valentin Rožič], *Slovenski Korotan*, str. 30–32.

[22] AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 4, Popis slovenskih koroških dijakov dr. Franca Kotnika, živečih v poklicih v Jugoslaviji. Prim. Kovačič – Natek, *Kronika*, str. 15–16.

[23] AS 653, fond KKS, škatla 4, mapa 16, Seznam Koroščev, ki so morali po plebiscitu leta 1920 zapustiti Koroško in Seznam samo nekaterih koroških rojakov inteligentov /.../, ki so morali po letu 1918 zapustiti Koroško.

[24] Grafenauer, D., *Življenje in delo,* str. 195–196.

varili na Koroškem, po njej pa so jo morali zapustiti: Janko Brejc (predsednik slovenske Narodne vlade), Franc Smodej, Valentin Rožič, Franc Ksaver Meško in drugi. »Korošec posebne vrste« je bil general Rudolf Maister (pred vojno tudi v Celovcu). V koroški krog sta sodili še bratovski dvojici France in Janko Kotnik ter Alojz in Lovro Kuhar-Prežihov Voranc, vsi doma iz dela Koroške, ki je pripadel Jugoslaviji. Pred drugo svetovno vojno sta se pričela uveljavljati že v osrednji Sloveniji rojena zgodovinarja koroškega rodu Fran Zwitter in Bogo Grafenauer.[25]

Po anšlusu in po izbruhu druge svetovne vojne se je pričel nov val emigrantov s slovenske Koroške in iz drugih delov Avstrije. Felaher s sodelavci je uspel organizirati nastanitev in zaposlitev za koroške slovenske prebežnike iz nacističnega rajha.[26] Prebivalstvo na avstrijskem Koroškem je vznemirjala priprava na vojne čase. Predvsem koroški Slovenci so potihoma zabavljali čez Hitlerja z nekaterimi besednimi skovankami: »*Ein Volk, ein Reich, ein Führer, der selbe Dreck wie früher*« in »*ein Volk, ein Reich und ein Theater*«.[27]

Anton Jelen je objavil spominska pričevanja o begu fantov iz Podjune; z bratom Stankom sta univerzitetni študij nadaljevala v Jugoslaviji.[28] Karel Prušnik-Gašper piše, kako je ljubljanski škof Rožman pomagal beguncem s tem, da je »*nekatere poslal v Dalmacijo, druge v Srbijo*«.[29] Pisatelj Valentin Polanšek je popisal, kako so prebežnike, ki so navezali stik s KKS, skrivoma prepeljali v Ljubljano. Po vnaprej pripravljenem načrtu so jih večinoma pozaprli in poslali v Srbijo, kjer so jih zaposlili. Po večkratni menjavi kraja zaposlitve in s pomočjo podkupovanja lokalnih srbskih ter osrednjih beograjskih oblasti so se begunci uradno »izgubili« ter se s ponarejenimi papirji in novo identiteto spet vrnili v Slovenijo.[30]

Nemški okupator v Sloveniji je v prvem valu aretacij, pregonov in streljanja talcev zajel veliko nekdanjih beguncev iz Avstrije, posebej tistih, ki so bili vodilno dejavni v emigrantskih organizacijah, kot je bil KKS. Poplebiscitni pregnanci so bili med žrtvami koncentracijskih taborišč, med prvimi talci in padlimi partizani ter med prisilno izseljenimi. Nekaj se jih je borilo med koroškimi partizani na severni strani Karavank in jih tam tudi pustilo svoja življenja.[31]

---

[25] Stergar, *Klub*, str. 35–36. Prim. še Grafenauer, D., *Življenje in delo, str.* 150–151.

[26] O prebežništvu Žolnir, Pavlin, *Protifašistični odpor, str.* 152, 200, 210–213, 292, 293. Po nekaterih ocenah (tudi sočasnih nemških) naj bi 1938–1939 pobegnilo v Jugoslavijo do 400 koroških Slovencev, okrog 100 pa odšlo v domače gozdove; dobro dokumentirana je kaka desetina navedenih številk. Prim. Grafenauer, D., *Življenje in delo*, str. 91–92.

[27] AS 1384, Felaherjev arhiv, škatla 20, mapa 68, Zapis potovanja po Koroškem z naslovom Položaj na Koroškem (5.–17. julija 1938), nepodpisano, 10 strani.

[28] Jelen, *Wie macht man ein Kreuz?*, str. 135–136.

[29] Prušnik – Gašper, *Gamsi na plazu*, str. 38.

[30] Polanšek, *Bratovska jesen*, o KKS v 2. delu, str. 144–188.

[31] AS 653, škatla 1, mapa 3, Zapisnik seje širšega odbora KKS 24.11.1945, Poročilo tajnika Franceta Uršiča.

Ob omenjanju migracij na prostoru avstrijska Koroška – Slovenija v prvi polovici 20. stoletja je potrebno opozoriti na čas po drugi svetovni vojni, ko je Pokrajinski odbor OF za Slovensko Koroško pošiljal na šolanje v Slovenijo dijake-koroške Slovence. Vzrok temu je bila tudi pričakovana priključitev slovenskih etničnih delov Koroške k Jugoslaviji in verjetne kasnejše potrebe po »slovenskih kadrih« na Koroškem. Po letu 1949, ko je postalo jasno, da se meje Avstrije ne bodo spreminjale, je tudi upadlo zanimanje koroških Slovencev za šolanje v Sloveniji. Izmed več sto dijakov in študentov, ki so prišli na šolanje v Slovenijo, jih je veliko ostalo v Sloveniji.[32]

Organiziranost koroških Slovencev – beguncev v osrednji Sloveniji

Za reševanje svojih eksistenčnih vprašanj, za ohranjanje medsebojnih stikov, za spodbujanje različnih oblik podpore razmeroma številnim koroškim dijakom in študentom na šolanju v različnih slovenskih krajih ter vsakovrstne pomoči slovenski manjšini v Avstriji so se koroški prebežniki kmalu po preselitvi začeli zbirati v begunskih združenjih[33] in stalnih gostilniških oz. restavracijskih »koroških omizjih«, ki so nekatera imela tradicijo še iz Koroške (npr. iz Beljaka in Celovca). Koroški Slovenci so povečini doživeli pozitiven sprejem svojih rojakov v Sloveniji in so se aktivno vključili v družbeno in kulturno življenje nove domovine. V Mariboru z okolico, ki naj bi po nekaterih ocenah pritegnila kar tretjino koroških emigrantov, se je ohranilo nekoliko spremenjeno predvojno »beljaško omizje« z rednim prijateljskim tedenskim ali mesečnim shajanjem v tradicionalnem lokalu. Takšno pol-formalno druženje je dolga desetletja ostajala značilnost mariborskih Koroščev; enako vztrajnega shajanja v drugih slovenskih krajih ni bilo.[34]

Koroška deželna vlada je opozarjanje slovenskih časnikov na zatiranje koroških Slovencev in raznovrstno pomoč, ki so jo organizirali koroški begunci v matični Sloveniji za svoje rojake na Koroškem, smatrala za netenje narodne mržnje, nacionalni fanatizem in zastrupljanje javnega mnenja. Koroški deželni predsednik dr. Artur Lemisch je 21. marca 1921 v razpravi v deželnem zboru opozoril na delovanje koroških Slovencev – političnih emigrantov v osrednji Sloveniji. Obtožil je emigrante, da skušajo s pomočniki na Koroškem ustvariti »*na jug usmerjeno iredento in pripraviti nov napad na enotnost Koroške*«.[35]

---

[32] Grafenauer, D., *Življenje in delo*, str. 117–121.

[33] Stergar, *Klub*, str. 36.

[34] Stergar, J., Grafenauer, D., *Die Auswanderung*, str. 30.

[35] Zorn, *Koroški Slovenci*, str. 514.

Že pred plebiscitom in kmalu po njem so si koroški pregnanci začeli ustanavljati tudi organizirana društva: *Klub koroških akademikov* v Ljubljani[36], *Klub koroških akademikov* v Zagrebu, v zgodnjih dvajsetih letih *Gosposvetski zvon* v Ljubljani (s podružnico na Prevaljah)[37], *Klub koroških Slovencev* oziroma *Koroški klub* v Mariboru (trdneje organiziran in s stalnim vodstvom verjetno od 14.1.1922),[38] od leta 1926 *Klub koroških Slovencev v Ljubljani* in 1927–28 *Klub Koroščev* v Ljubljani (s predsednikom Antonom Urbancem).[39] Koroška odseka sta obstajala v narodno-obrambni *Ciril-Metodovi družbi* in v *Legiji koroških borcev*, posebno pozornost Koroški pa je posvečala tudi *Jugoslovenska Matica*, ki je v dvajsetih letih izdala več brošur o položaju koroških Slovencev v Avstriji. Skupno odposlanstvo koroških društev iz Slovenije pod vodstvom poslanca Antona Brandnerja je pri predsedniku jugoslovanske kraljevske vlade Nikoli Pašiću že 30. 5. 1921 izsililo obljubo, da bo vlada skušala doseči mejo med Jugoslavijo in Avstrijo na Dravi; vlada je to res poskusila, vendar brez uspeha.[40]

Ustanovitev Kluba koroških Slovencev v Ljubljani

Prelomnico v organiziranem delovanju koroških Slovencev pomeni ustanovitev Kluba koroških Slovencev 14. oktobra 1928 na kongresu slovenskih koroških emigrantov v Celju,[41] ki je bil obenem ustanovni občni zbor kluba. Na tem občnem zboru so bila tudi sprejeta pravila kluba.[42] Sedež kluba ali osrednji odbor je bil v Ljubljani, ustanovljeni pa so še bili pododbori v Mariboru, Celju, Trbovljah, na Jesenicah, Prevaljah, kasneje še v Dravogradu, na Jezerskem, v Ravnah, v Zagrebu in Beogradu. Med najbolj aktivne lahko štejemo centralo v Ljubljani in pododbor v Mariboru.[43]

Formalno ustanovitev Kluba je spodbudila želja bolj zavzetega delovanja v prid koroškim Slovencev v okviru organiziranega društva s pravili, saj bi tako vedno bolj številčna posredovanja dobila uraden značaj. Tu so jim bili za zgled

---

[36] Klub je bil ustanovljen maja 1919, njegov predsednik je bil študent prava Julij Felaher, tajnik pa študent filozofske fakultete Franc Sušnik. Kremenšek, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*, str. 68 in 372.

[37] Kovačič, Natek, *Kronika,* str. 16–17. Suppan, *Jugoslawien*, str. 644.

[38] Kovačič, Natek, *Kronika,* str. 20.

[39] AS 653, škatla 1, mapa 5, Govor predsednika Felaherja na občnem zboru KKS 14. 1. 1956 in Urbanc, *Pozdravi iz Montreala*, str. 48.

[40] Suppan, *Jugoslawien*, str. 654.

[41] Klub koroških Slovencev je izdal spominsko knjižico s tega zbora. *Prvi zbor slovenskih koroških emigrantov v Celju, dne 14. oktobra 1928 in Pravila »Kluba koroških Slovencev«* (Ljubljana: Klub koroških Slovencev, 1929).

[42] AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 1, Pravila Kluba koroških Slovencev.

[43] AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 1, Klub koroških Slovencev v Ljubljani, Zapis dr. Jujila Felaherja o ustanovitvi KKS z dne 6.11.1962.

Primorci, ki so bili organizirani v emigrantskih društvih, ki so bila zelo živahna pri skrbi za interese slovenske manjšine na Primorskem. Poleg tega pa ustanovitev Kluba sovpada s prizadevanji koroških Slovencev za ureditev položaja slovenske skupnosti na Koroškem s posebno kulturno avtonomijo, ki so v tem času dosegla višek.[44]

Na ustanovnem občnem zboru kluba 14. oktobra 1928 v Celju so bile določene smernice društva, ki je dobilo naziv Klub koroških Slovencev. Slovenska koroška emigracija se je sklenila posvetiti predvsem dvema nalogama: »*podpiranju kulturnih teženj Slovencev na Koroškem in propagandi za slovensko Koroško*«. Kot namen kluba so opredelili še študij manjšinskega vprašanja, vzdrževanje zveze med koroškimi emigranti v Jugoslaviji in Korošci, bivajočimi izven meja Jugoslavije in kakorkoli delati za kulturno vzajemnost med Slovenci na obeh straneh Karavank.[45] Ustanovitelji, med katerimi so imeli vodilno vlogo dr. Julij Felaher, Anton Brandner, Ivan Hochmüller, Anton Müller, dr. Zvonko Janežič, France Uršič, Franc Štaudeker, dr. Anton Urbanc in drugi, so se odločili, da bodo Slovencem na Koroškem prepustili izbiro načina organizacije življenja v Avstriji in da se v to nikakor ne bodo vmešavali, saj tisti, ki tam živijo, najbolje vedo, kako naj poskrbijo za svoj obstoj.[46] Tako je bila tendenca kluba od vsega začetka le »narodnoobrambno« delovanje.[47] Sedaj že vemo, da so bile želje vodilnih funkcionarjev kluba tudi »pravična meja na Koroškem« in da so v tej smeri mnogi, še posebej Felaher, tudi delovali.[48]

Z resolucijo, ki so jo sprejeli na občnem zboru v Celju, so opozorili na slabe kulturne in »zastrašujoče« šolske razmere na Koroškem in zahtevali recipročnost nasproti Nemcem v Jugoslaviji, ki so imeli ta vprašanja rešena na ugodnejši način.[49]

Predsednik kluba je bil vse do leta 1941 dr. Julij Felaher (zato obdobju do leta 1938 rečemo kar Felaherjeva doba), vidnejši podpredsedniki pa župnik dr. Janko Arnejc, dr. Ángela Piskernik in senator dr. Valentin Rožič. Predsednik mariborskega pododbora je bil predvojna gonilna sila beljaškega omizja, Ivan Hochmüller.[50]

---

[44] Prim. AS 1384, Felaherjev arhiv, škatla 13, mapa 40, Govor dr. Luke Kravina o ustanavljanju KKS.

[45] AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 1, Pravila Kluba koroških Slovencev z dne 20.8.1929.

[46] AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 4, Zapisnik širše seje osrednjega odbora KKS 14. 11. 1953, Priloga: Poročilo predsednika dr. Felaherja.

[47] AS 653, fond KKS, škatla 1, mapa 2, Poročilo tajnika na občnem zboru kluba 10. 12. 1939 v Celju.

[48] Prim. Grafenauer, D., *Pogovori in pogajanja*, str. 58–80.

[49] *Prvi zbor slovenskih koroških emigrantov v Celju*, str. 15–16.

[50] AS 653, fond KKS, škatla 2, mapa 8, Dopis osrednjega odbora kluba št. 1/45 z dne 11. 8. 1945 Ministrstvu za notranje zadeve pri Narodni vladi Slovenije.

V osrednjem odboru so skupaj delovali pravniki, uradniki, duhovniki, učitelji, delavci in obrtniki ne glede na strankarsko pripadnost, saj je bil klub tako po načinu svojega delovanja kot po zastavljenih ciljih nadstrankarsko kulturno društvo. Vsi člani kluba so bili jugoslovanski državljani, med njimi pa je bilo tudi precej takih, ki po rodu niso bili Korošci. Do leta 1936 so imenovali pet častnih članov: poslanca Franca Grafenauerja, vladnega svetnika Emilijana Lileka, dr. Janka Brejca, generala Rudolfa Maistra in monsignorja Franca Ksaverja Meška.[51]

General Maister se je za diplomo častnega članstva v posebnem pismu zahvalil in omenil prekratko srečanje ob tej priložnosti na njegovem domu. Menil je, da morajo v kratkem ponoviti srečanje z obujanjem spominov na skupno delovanje na Koroškem. Člane delegacije, ki mu je izročila diplomo, je Maister naslavljal z »moji ljubi Korošci.« Felaherju in ostalim je zaželel še nadaljnjih uspehov v njihovem požrtvovalnem delu in se poslovil z besedami: »*Ostajam s Koroškim pozdravom*«.[52]

Klub koroških Slovencev in njegova pomoč rojakom na Koroškem

Zlasti prva »Felaherjeva doba« do leta 1941 je bil čas, v katerem je klub zaradi pomanjkanja državnih inštitucij, ki bi opravljale tozadevno delo, pomenil izredno veliko za povezovanje koroških Slovencev na obeh straneh meje in za pomoč koroškim Slovencem. Po svojih močeh je klub skušal uresničevati želje koroških rojakov. Zbral je precej denarja, ki ga je porabil za podpore koroškim dijakom, študentom in bogoslovcem. Tako je klub do leta 1938 vsako leto organiziral in financiral izlete koroških slovenskih srednješolskih maturantov in študentov po Sloveniji in Jugoslaviji, založil je več knjižnic slovenskih društev na Koroškem, ustanovil več tamburaškim zborov, ki jim je priskrbel instrumente in jih založil z notnim materialom, podprl je več kot 40 pevskih zborov, še posebno cerkvene zbore v najbolj ogroženih slovenskih župnijah, za več kot stopetdeset družin je naročal oz. jim je priskrbel razne slovenske mladinske in kulturne revije ter časopise, materialno in denarno je podpiral privatne tečaje za pouk slovenskega jezika. Nad 150 revnim in bolehnim šolarjem iz Koroške je klub omogočil 3–4 tedensko bivanje v mladinskih kolonijah na Jadranu in Pohorju, s svojo podporo je pomagal izdajati ilustrirane priloge »Koroškega Slovenca«, podpiral je gojence kmetijskih in gojenke gospodinjskih šol v Sloveniji ter gojence Zadružne šole v

[51] AS 653, fond KKS, škatla 2, mapa 7, Prepis Spomenice Kluba koroških Slovencev v Ljubljani naslovljene na takratnega ministra za notranje zadeve dr. Antona Korošca št. 79/36 z dne 4.1.1936; Jeraj, *Klub*, str. 104.

[52] KOK dr. Franca Sušnika, Ravne na Koroškem, Felaherjev arhiv, Pismo Generala Maistra dr. Juliju Felaherju z dne 27.4.1934.

Ljubljani, podprl razne ekskurzije dijakov iz Jugoslavije na Koroško ter koroških dijakov v Jugoslavijo, omogočil znanstvenim in kulturnim delavcem potovanje na Koroško, študiranje celovških arhivov, proučevanje narodnih običajev, organiziral sedem velikih turnej koroških pevskih zborov po Sloveniji (od katerih izstopa po ovacijah in sprejemu turneja koroških pevcev januarja 1933 pod vodstvom Vinka Poljanca)[53] ter neštete druge propagandne prireditve s predavanji, petjem itd.[54] Vse naštete akcije je klub financiral sam, z letnimi prispevki svojih članov in z darili, ki so jih prispevali prijatelji Koroške.[55]

Takoj po koncu druge svetovne vojne se je delo kluba nadaljevalo, a sedaj v spremenjenih razmerah. »Manjšinsko delo«, ki ga je klub v veliki meri opravljal pred vojno, je sedaj v veliki meri prevzela država, s čimer se je delokrog kluba zmanjšal.[56] Še vedno pa so Korošci v klubu redno spremljali stanje na Koroškem, opozarjali na nepravilnosti in krivice, skrbeli za redne stike preko meje, organizirali in obiskovali kulturne prireditve na obeh straneh meje, materialno in finančno pomagali slovenskim prosvetnim društvom na Koroškem, pomagali pri izdajah literature o koroških Slovencih in za koroške Slovence, prirejali propagandne »koroške večere«, organizirali knjižne akcije in letovanje koroških otrok na Jadranu itd. Glede na politične razmere je predsedstvo kluba pa drugi svetovni vojni prevzel Lovro Kuhar – Prežihov Voranc.[57]

Danes še delujeta Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru. Slednji se je leta 1976 na podlagi novih društvenih pravil v tedanji SR Sloveniji osamosvojil in uspešno nadaljuje samostojno pot. Vseskozi pa se v svojem delovanju dopolnjujeta in tesno sodelujeta. Kluba danes združujeta potomce koroških Slovencev, ki so po plebiscitu zapustili Koroško, njihove prijatelje in vse, ki se zanimajo in jim je skrb za koroške Slovence pri srcu. Osnovni namen obeh klubov je spodbujanje zanimanja za zgodovino in sodobni položaj koroških Slovencev in posredovanje kulturnih izmenjav med zamejstvom in matično Slovenijo. S tem kluba dopolnjujeta delovanje državnih organov pri povezovanju in gradnji mostov med koroškimi Slovenci in matico na vseh področjih družbenega življenja ter tako udejanjata enoten slovenski kulturni prostor s sredstvi in dejanji, ki so jima na razpolago. Oba kluba tesno sodelujeta z osrednjimi političnimi in kulturnimi organizacijami na Koroškem. O uspehu tega sodelovanja pričajo številne nagrade posameznikom v obeh klubih s strani teh organizacij, nenazadnje Tischlerjeva nagrada, ki sta jo Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru dobila leta 2007.[58]

---

[53] Novak-Nemec, *Anton Nagele*, str. 217–263. Primerjaj še Bahovec, *Das Bild*, str.226–229 in Grafenauer, *Carinthian Slovenes' Clubs*, str. 89.

[54] Prim. Bahovec, *Das Bild*, str. 207–212.

[55] Prim. Grafenauer, *Življenje in delo*, str. 166–195.

[56] Jeraj, *Klub*, str. 103–109.

[57] Grafenauer, kot op. 55, str. 392–396.

[58] Prav tam.

Kot pojasnjuje Janez Stergar, predsednik ljubljanskega kluba, je delo v obeh klubih »*amatersko, iz ljubezni, zato ker nosimo »Korotan v srcu« (in nam od tam pride tudi v glavo, do rok in žepov)*«. Nostalgije, brambovstva in prenašanja tradicij naj bi bilo še nekaj, iredentizma pa od 1955 prav gotovo nič.[59]

Pomen in vloga posrednika na mnogih področjih družbenega življenja med koroškimi Slovenci in matično Slovenijo, ki sta jo imela in imata Kluba koroških Slovencev v Ljubljani in Mariboru, kažeta na moč delovanja civilne družbe pri ohranjanju narodne samobitnosti slovenske narodne skupnosti in slovenskega kulturnega prostora v zamejstvu. Gre za delovanje in narodno zavest tistih koroških Slovencev, ki so si bili primorani po prvi svetovni vojni poiskati življenjsko eksistenco v jugoslovanski Sloveniji. S tem je Klub pomagal pri obrambi in zavzemanju za pravice in pomoč koroškim Slovencem, za njihov narodnostni obstoj in njihovo narodno zavest. Kulturno, politično in gospodarsko življenje koroških Slovencev bi bilo manj kvalitetno in po obsegu manjše brez klubovega delovanja. Prav tako lahko zapišemo, da bi germanizacija med koroškimi Slovenci brez pomoči Kluba koroških Slovencev pod Felaherjevim vodstvom napredovala še bolj.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Slovenije (AS) 653, fond Kluba koroških Slovencev v Ljubljani.
AS 1384, Felaherjev arhiv.
Koroška osrednja knjižnica (KOK) dr. Franca Sušnika, Ravne na Koroškem, Felaherjev arhiv.
Pokrajinski arhiv Maribor (PAM), fond Kluba koroških Slovencev v Mariboru 1759005.

Doktorske in magistrske naloge

Bahovec, Tina, *Das Bild der Kärntner Slovenen in der Presse des Draubanats 1930–1941: diplomsko/magistrsko delo*. Wien 1995.

Grafenauer, Danijel, *Življenje in delo Julija Felaherja in koroški Slovenci : doktorska disertacija*. Maribor 2009, 430 str.

Literatura

Druškovič, Drago, *Prežihov Voranc, pisatelj in politik*. Celovec–Ljubljana: Slovenska prosvetna zveza in Inštitut za narodnostna vprašanja, 2005.

Dr. Moravski [Valentin Rožič], *Slovenski Korotan*. Celovec: Slovensko zgodovinsko društvo za Koroško, 1919.

Grafenauer, Bogo, Ob šestdesetletnici Kluba koroških Slovencev, Anton Kovačič, Jože Natek (ur.), *Kronika Kluba koroških Slovencev v Mariboru 1928–1988*. Maribor: Klub koroških Slovencev v Mariboru, 1988, str. 7–11.

Grafenauer, Danijel, Pogovori in pogajanja avstrijskih ter nemških nacionalsocialistov s koroškimi Slovenci in dr. Julijem Felaherjem v letih 1933/34, *Razprave in gradivo*, št. 58 (2009), str. 58–80.

[59] Stergar, *Klub*, str. 81.

Grafenauer, Danijel, Carinthian Slovenes' Clubs and the Contants between Carinthian Slovenes and Slovene-American Politicions, Matjaž Klemenčič, Mary Harris (eds.), *European migrants, Diasporas and Indigenous Ethnic Minorities*. Pisa: Edizioni Plus, 2009, str. 83–103.

Jelen, Anton, Wie macht man ein Kreuz?, Wolfgang Neugebauer et al. (Red.), *Spurensuche. Erzählte Geschichte der Kärntner Slowenen*. Wien: Österreichischer Bundesverlag, 1990.

Jeraj, Mateja, Klub koroških Slovencev v Ljubljani in njegovo arhivsko gradivo od njegove ustanovitve do danes (1928–1992), *Arhivi 16*. Ljubljana: Glasilo arhivskega društva in arhivov Slovenije), št. 1–2 (1993), str. 103–109

Klemenčič, Matjaž, Die ethnische Entwicklung und ethnische Situation der Bevölkerung in Kärnten vor der Volksabstimmung, *Kärnten : Volksabstimmung 1920. Voraussetzungen, Verlauf, Folgen (Studien zur Geschichte und Gesellschaft in Slowenien, Österreich und Italien, 1)*. Wien, München, Kleinenzersdorf: Löcker, 1981), str. 137–153.

Klemenčič, Matjaž, *Jurij Trunk med Koroško in Združenimi državami Amerike ter zgodovina slovenskih naselbin v Leadvillu, Kolorado, in v San Franciscu, Kalifornija*. Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva založba, 1999.

Klemenčič, Matjaž, Klemenčič, Vladimir, *Prizadevanja koroških Slovencev za narodnostni obstoj po drugi svetovni vojni (izbrana poglavja)*. Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva založba, 2006/2007.

Kovačič, Anton, Natek, Jože, *Kronika Kluba koroških Slovencev v Mariboru 1928–1988*. Maribor: Klub koroških Slovencev v Mariboru, 1988.

Kremenšek, Slavko, *Slovensko študentovsko gibanje 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1972.

Novak – Nemec, Jasna, *Anton Nagele, Živeti hočemo!*. Celovec: Krščanska kulturna zveza, 2004.

Polanšek, Valentin, *Bratovska jesen*. Celovec–Borovlje: Drava, 1981 in 1982.

Prušnik – Gašper, Karel, *Gamsi na plazu*. Ljubljana: Borec, [4]1985.

Stergar, Janez, Klub koroških Slovencev v Ljubljani, Tina Bahovec (ur.), *Eliten und Nationwerdung : die Rolle der Eliten bei der Nationalisierung der Kärntner Slovenen/ Elite in narodovanje: Vloga elit pri narodovanju koroških Slovencev, Unbegrenzte Geschichte, Bd./zv. 10*. Klagenfurt–Laibach–Wien: Mohorjeva založba, 2003, str. 29–82.

Stergar, Janez, Der Klub der Kärntner Slowenen in Ljubljana, Stefan Karner (Hg.) = Stefan Karner, Janez Stergar (Hgg.), *Bd. 5, Kärnten und Slowenien – «Dickicht und Pfade»*. Klagenfurt–Laibach–Wien: Mohorjeva, Verlag Johannes Heyn, 2005, str. 329–347.

Stergar, Janez, Koroški izobraženci v duhovnem življenju Slovenije ter v slovensko-avstrijskem medkulturnem dialogu, Majda Fister, Janez Stergar (ur.), *Kulturna dediščina kot priložnost za slovensko-avstrijsko čezmejno sodelovanje. (Koroški vestnik)*, let. 43, št. 1–3 (2009), str. 135–148.

Stergar, Janez, Oživljeni spomin: Dr. Angela Piskernik (1886–1967). *Koroški koledar 2010*. Klagenfurt/ Celovec: Slovenska prosvetna zveza, Drava, 2009, str. 135–175.

Stergar, Janez, Grafenauer, Danijel, Die Auswanderung von Österreichern nach Jugoslawien nach der Kärntner Volksabstimmung 1920. *Zwischenwelt*, 27. Jg., Nr. 1–2 (2010), str. 29–33.

Suppan, Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938. Bilaterale Aussenpolitik im europäischen Umfeld*. Wien–München: Verlag für Geschichte und Politik, 1996.

Prvi zbor slovenskih koroških emigrantov v Celju, dne 14. oktobra 1928, in Pravila «Kluba koroških Slovencev. Ljubljana: Klub koroških Slovencev, 1929.

Tropper, Peter, G., Verleumdet? Verfolgt? Vertrieben?, Zur Stellung des slowenischen Klerus in Kärnten zwischen den Jahren 1914 und 1921, Stefan Karner (Hg.) = Werner Drobesch, Avguštin Malle (Hgg.), *Band 2, Nationale Frage und Öffentlichkeit*. Celovec–Ljubljana–Dunaj: Mohorjeva, Verlag Johannes Heyn, 2005, str. 249–264.

Ude, Lojze, Zgodovina slovenskega pouka na koroških osnovnih šolah od leta 1869 do danes, Lojze Ude, *Koroško vprašanje*, Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1976, str. 273–337.

Urbanc, Vladimir, *Pozdravi iz Montreala*. Montreal: samozaložba, 2005.

Valenčič, Vlado, Izseljevanje Slovencev v druge dežele Habsburške monarhije. *Zgodovinski časopis*, let. 44, št. 1 (1990), str. 49–71.

Zorn, Tone, Prispevek k problematiki preganjanja koroških Slovencev po plebiscitu. *Kronika*, št. 24 (1976), str. 170–171.

Zorn, Tone, Koroški Slovenci v letih 1920–1930, Janko Pleterski, Lojze Ude, Tone Zorn (ur.), *Koroški plebiscit*. Ljubljana: Slovenska matica, 1970, str. 507–547.

Žolnir, Bogdan, Pavlin, Mile, *Protifašistični odpor. Koroška – od začetkov vstaje do konca leta 1943*. Celovec – Ljubljana: Slovenska prosvetna zveza, 1994.

Darja Kerec

Kulturne in socialne spremembe kot posledica imigracij v Prekmurje od 1919 do srede 20. stoletja

KEREC Darja, dr., doc., Pedagoška fakulteta, SI-1000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 16, darja.kerec@pef.uni-lj.si.

V Prekmurje je jugoslovanska oblast od leta 1919 dalje naseljevala ljudi iz Primorske, Istre in drugih krajev države, predvsem za potrebe v šolstvu in javni upravi. Naseljevali so jih na zemljiščih bivših madžarskih veleposestnikov, kar pa ni bilo dobro sprejeto s strani domačinov. Naseljenci so živeli v slabih pogojih, ob izbruhu 2. svetovne vojne pa jih je madžarska oblast razlastila in poslala v taborišče v Sárvárju. Naseljenci in drugi prišleki niso bili vedno v najboljših odnosih z domačini, ti pa so gojili stare zamere do Madžarov, Judov in od leta 1945 tudi do ruskih osvoboditeljev.

Ključne besede: Prekmurje, imigracije, Madžari, Judje, Rusi.

Uvod

Prisilne imigracije prebivalcev iz Primorske in Istre v Prekmurje v medvojnem (in povojnem) obdobju so vplivale na emigracije domačinov v druge dele Kraljevine SHS oz. Jugoslavije ter zahodnoevropske države. Služba, ki je prišleke ali prečane čakala ob prihodu v oddaljeno pokrajino, predvsem pa zemlja, ki so jo prejeli kolonisti v okviru agrarne reforme v 20-ih letih (in bi »morala« romati v roke avtohtonega prebivalstva oz. slovenskim kmetom ter poldelavcem), sta postali predmet večletnih debat in razprav med Prekmurci. Zemljo so najprej vzeli madžarskim veleposestnikom, zdaj pa še njim, domačinom – takšno je bilo splošno mnenje oz. negodovanje v letih po pridružitvi k matici … Nezadovoljstvo je bilo upravičeno, saj Prekmurje takrat ni premoglo večjih industrijskih obratov, kjer bi se lahko zaposlilo večinsko prebivalstvo. Izjema je bila zagon Benkove mesno-predelovalne industrije oz. Tovarne mesnih izdelkov v Murski Soboti. Prva elektrifikacija je stekla šele leta 1926, železniška proga, ki je povezala Prekmurje s Štajersko oz. ostalim delom Slovenije, je bila dograjena dve leti prej (povezava Murska Sobota – Ormož[1]), most pri Petanjcih je bil odprt šele leto pred izbruhom 2. svetovne vojne na jugoslovanskih tleh (1940). Iz oglasnega dela prekmurske številke

[1] Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 181–182.

Trgovskega lista je bilo v letu 1939 v Prekmurju 41 manjših trgovskih podjetij, h katerim se štejejo ena mesnopredelovalna tovarna ter dve tovarni perila in ena proizvodnja kovinskih izdelkov Murski Soboti.[2]

V dobrem letu pred podpisom Trianonske pogodbe 4. junija 1920, s pomladjo 1919, lahko govorimo o pospešeni agitaciji za novo državo med Prekmurci. Čeprav je do poskusov pritajenega političnega oz. domoljubnega osveščanja Slovencev v Prekmurju prihajalo bolj preko nabožnega čtiva (ustanovitev tednika *Novine* s strani črenšovskega župnika Jožefa Klekla januarja 1914[3]), je ideja o »južnoslovanskem bratstvu« do Prekmurcev prišla že v v letu 1914. V poročilu 12. septembra 1914 Ferenca Őrija, kraljevega nadzornika finančne straže iz Sodišincev, se navaja, da je imel varaždinski frančiškanski menih Hustus Victor Sbüll 2. avgusta 1914 v murskosoboškem okraju novo mašo v cerkvi na Tišini in je na kratkem postanku pri svojih starših v Murskih Petrovcih ob neki priložnosti v zaupni družbi izjavil naslednje: »*Kaj veste vi! Mi hočemo vzpostavili samostojno slovansko kraljevino, h kateri bodo spadale dežele od Opatije, Dalmacije, Bosne, Srbije, Bolgarije, Hrvaške in drugih pokrajin, ogrsko južno srbstvo in navzdol do Maribora, Štajerske in pokrajine* »z *vendskim življem v Železni županiji.*«[4] Nadzornik Őri v nadaljevanju sicer priznava, da, ker ne obvlada prekmurščine in ker sam ni bil priča dogodku, ni mogel ugotoviti, da bi omenjeni redovnik »*med svojim kratkotrajnim bivanjem doma opravljal obsežnejšo protidržavno agitacijo, ali da bi s tem namenom izvajal med narodom razpihovanje glede združevanja* ...«. Je pa v poročilu izpostavil svoje prepričanje, da »*so slavizem mlademu redovniku privzgojili med zidovi varaždinskega samostana*...«[5] Slavizem! Beseda, ki je postala najbolj osovražena pri madžarski oblasti, Slavov oz. Slovanov v Prekmurju ni bilo, bili so »le« Vendi ... Marca 1919 je močna propaganda stekla s strani Narodnega sveta za Štajersko, kjer se je zbiralo gradivo ter podatki o Prekmurju ter razpošiljalo ob pomoči Mariborske letalske stotnije. Eden takih letakov oz. razglasov, ki nagovarja Slovence med Rabo in Muro za podporo ob skorajšnji združitvi s Kraljevino SHS, odkrito omalovažuje Madžare in Nemce: »*Asiaski ropar Voger nam je gospodüval, okoval nas je v žmetne lance suženstva. /.../ Vogri in Nemci, ki so bili prle tak gizdavi in so narode mantrali in zasramovali, so zdaj premagani in pobiti na tla ...*«[6] Aprila 1914 se pojavi še ostrejši in zelo odmeven plakat, kjer avtor Matjaš Küzmič ne skopari z jezo nad Madžari in jih primerja s svinjami, roparji, prostozidarji, Judi ...[7] V luči takratnih političnih in čustvenih napetosti tovrstna dikcija ne preseneča, v luči obravnavane tematike pa velja

[2] Prav tam, str. 118–119.
[3] *Viri za zgodovino Prekmurja*, str. 262.
[4] Prav tam, str. 265–266.
[5] Prav tam, str. 267.
[6] Prav tam, str. 287.
[7] Prav tam, str. 289–290.

izpostaviti tudi »naselitveno teorijo«, v kateri Küzmič Madžare cinično pošilja nazaj v Azijo v sodih, spuščenih po Muri in Rabi.[8]

Kolonisti in prišleki

Pisalo se je leto 1919. Vojne je bilo konec, Avsto-Ogrska je razpadla, večina Slovencev pa je živela v novi državi, Kraljevini SHS. Na mednarodnem parketu so še potekala pogajanja v okviru mirovnih konferenc. Če bi v grobem izpostavili najbolj očitne kulturne in socialne spremembe ali novosti, ki so se dotaknile prebivalcev v Prekmurju, so to tiste v vsakdanjem življenju in v korelaciji z oblastjo ter javno upravo. Pogosto je na dan prišla nestrpnost do Neslovencev – Madžarov, Nemcev in Judov, pa tudi Slovencev z druge strani Mure (Štajerci, Primorci in Kranjci) in ostalih delov nove države. Prebivalci so se stežka privajali spremembam, mnogi so težko shajali s primorskimi imigranti, ki jim je bila po Rapalski pogodbi ponujena služba uradnika, učitelja, žandarja … »Koritarji«, »zamurci«, »abesinci« so bili pogosti izrazi, s katerimi so poimenovali prišleke.[9] Med vojno, v času madžarske uprave, je bila iz službe odpuščena večina jugoslovanskih uslužbencev in tistih, ki so se tu naselili po priključitvi h Kraljevini SHS. Njihova zemlja je skupaj z nepremičninami prešla nazaj v madžarske roke, bili so razlaščeni.[10] Vsi, ki so pridobili odgovornejše državne službe, so morali s svojimi družinami v času madžarske okupacije Prekmurje zapustiti, saj niso dobili madžarskega državljanstva. Za njih je veljal ukaz iz aprila 1941, ki je določal način ravnanja z neavtohtonimi prebivalci, torej s tistimi, katerih starši niso živeli na zasedenih območjih pred 31. oktobrom 1918. Če niso prihajali iz območij predtrianonske Madžarske, so jih vojaške oblasti pregnale.[11] Primorci z Goriške in s Krasa ter Istrani, ki so se izselili ali so bili izseljeni zaradi Soške fronte in Rapalske pogodbe in so dobili zemljo v okolici Lendave (v agrarni reformi odvzeta veleposest Esterházyjevim[12]), so se naselili v sedmih kolonijah, nastalih med leti 1921-1934: Benica, Petišovci, Pince, Kamovci, Mostje, Dolga vas in Gaberje.[13] V okraju Lendava se je v teh letih na agrarno zemljo naselilo 82 družin iz Slovenskega Primorja, 35 družin iz Istre, 25 družin iz ostalih jugoslovanskih pokrajin ter 136 družin iz ostalih prekmurskih krajev (skupaj na novo

[8] Prav tam, str. 290.

[9] Nećak, Repe, *Kriza*, str. 115–116.

[10] Fujs, *Madžarska uprava*, str. 92.

[11] Fujs, *Prisilne selitve*, str. 65–66.

[12] Podrobno o razlastitvi: Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 510–528.

[13] Fujs, *Prisilne selitve*, str. 66. Zapisi in razprave o primorskih kolonistih v Prekmurju v zadnjih desetletjih temeljijo na delu Kokolja, *Prekmurski Slovenci* (o kolonizaciji gl.: 592–607). Gl. tudi: Kovács, *Agrarna reforma*, str. 68–97.

naseljenih družin 278).[14] Osebe, ki so z agrarno reformo in kolonizacijo torej prišle do agrarne zemlje v okolici Dolnje Lendave, lahko razvrstimo, podobno kot po vsej Jugoslaviji, v šest skupin: lokalni agrarni interesenti, kolonisti s splošnimi pravicami, kolonisti optanti, prostovoljci (dobrovoljci), avtokolonisti, begunci. Mejno območje tudi s pomočjo kolonistov ni bilo narodno utrjeno, saj so domačini prišleke odklanjali iz gospodarskih razlogov, Madžari pa iz narodnostnih vzgibov. Eni in drugi so živeli vsak zase, na robu revščine.[15] Enim in drugim je bilo skupno nezaupanje v jugoslovansko, od aprila 1941 do konca vojne pa tudi v madžarsko oblast. Posledice kolonizacije primorskih in istrskih kolonistov so bile tragične. 668 jih je bilo poleti 1942 interniranih v madžarskem taborišču Sárvár, kjer jih je 33 umrlo, 15 pa jih je evidentiranih kot ostalih žrtev vojne.[16] Po vojni so se mnogi izselili, njihovo število se je prepolovilo.

Neizbrisljiv pečat so primorski kolonisti pustili na kulturnem in šolskem področju, še posebej v osnovnih šolah v Benici, Petišovcih in Pincah kot učitelji. V medvojnem obdobju jih je na tem območju poučevalo 37.[17] Najprej so morali prestati preganjanja italijanskih oblasti, zdaj pa so v okviru beograjske oz. ljubljanske politike svoj novi dom nehote našli v oddaljenem Prekmurju. Vsi primorski ter istrski koloni niso bili zaposleni v šolstvu, mnogi niso bili niti pismeni. V tej zaposlitveni strukturi so se v prvih letih po pridružitvi Prekmurja k matici znašli učitelji oz. »šolniki« predvsem s Kranjske ter Štajerske. Mnogi šolski objekti so bili dotrajani, brez osnovne opreme.[18] V *Spomenici o prekmurskih zadevah* 2. septembra 1921 se navaja pismo dr. Matije Slaviča ministru Ivanu Hribarju. V njem opozarja: »*Dveletna izkušnja pa nas uči, in pred ententno Komisijo se je to dokazalo, da si src Prekmurcev nismo pridobili. Narobe. V začetku jugoslovanske dobe smo imeli več navdušenih Jugoslovanov, kakor zdaj ...*«[19] Učitelji so prihajali v Prekmurje tudi s predsodkom, da so ljudje pretežno madžarsko govoreči. V poročilu višjega nadzornika piše: »*Slovenci govore slovenski jezik, takozvano prekmurščino, tako, kakor govori slovensko ljudstvo (Prleki) med Muro in Dravo. Jezik je razumljiv vsakemu Slovencu.*«[20] Klub temu učiteljem ni bilo enostavno razlagati o »nekem« Prešernu ali Cankarju ... Razkorak med govorjenim in pisnim jezikom, med narečjem in knjižno normo se je namreč po priključitvi Prekmurja začel večati, vedno manjši pa je bil tudi vpliv madžaršcine, nemščine ter kajkavščine v korist srbohrvaščine. Obenem so si v Prekmurju šolniki in duhovniki prizadevali za

[14] Fujs, *Prisilne selitve*, str. 66.

[15] Fujs, *Oblikovanje narodne identitete*, str. 217.

[16] Fujs, *Prisilne selitve*, str. 67. O taboriščnikih v Sárvárju gl. tudi: Kaplan, *Oblike nasilja*.

[17] Vovko, *Nekateri vidiki življenja*, str. 190.

[18] Med 92. šolami v Prekmurju je šolska inšpekcija 69 poslopij ocenila za primerna, 23 pa jih ni ustrezalo normativom (AS: Višji šolski svet).

[19] AS: Višji šolski svet.

[20] Slovenec, 11. 9. 1938, 209/5.

t.i. prekmurski knjižni standard.[21] Kot poslanec v jugoslovanski skupščini si je Jožef Klekl prizadeval za enakopravnost prekmurskega narečja s knjižno slovenščino oz. da slednja ne bi prevladala ali izrinila dialekta iz javnega tiska. Svoje stališče je 14. februarja 1932 objavil v Novinah kot članek z naslovom *Kak dugo mo ešče pisali v našem jeziki?* in ga zaključil z besedami, da bo do izenačitve knjižne slovenščine s prekmurščino prišlo šele po eni generaciji, po kakih 25-ih letih.[22] Učiteljske službe so bile prosvetnikom onkraj Mure priporočljive vse od začetka pridružitve Prekmurja. Prostih je bilo vsaj sto delovnih mest, skoraj pri vsaki šoli na vasi je bilo gospodarsko poslopje s hlevom za živino, obsežen vrt s kosom zemljišča. Interesentom so se poleg plače obljubljale primerne dnevnice, in posebno Prlekom se je tukaj odpirala možnost uspešnega službovanja.[23] Bili so tudi nezadovoljneži: »*Razlika med življenjem onstran in tostran Mure je kakor noč in dan, zato pa ni nič čudnega, če se uradništvo in učiteljstvo z vsemi štirimi brani imenovanja v Prekmurje … Ne samo, da ga tu čakajo navedene dobrote, te dobrote mora uživati ob isti plači, ki jo je dobival v sredini države ..*« [24] Marsikje v šoli niti stanovanja ni bilo, še manj pri kmetih, zato so se eni spraševali, *ali naj hodi učitelj ali učiteljica na senik spat?*[25]

Ukaželjnost učencev in dijakov je bila velika. Domačini so prosili za sposobne učne moči ter učno gradivo: »*Potrebujemo učiteljev, govornikov … Tudi knjig potrebujemo, zakaj Prekmurci smo nevedni in siromašni …*«[26] »Bralna lakota« je zajela tudi kmete: »*Kmetje v okolici se kar trgajo v mestu za slovenske dnevnike*«. Nek gospod z Goričkega je, ker ni dobil nobenega časopisa, iz dolgočasja vzel pot pod noge in pešačil v 30 kilometrov oddaljeno Soboto.«[27]

Primorci ter Istrani so ustanovili tudi podružnice Družbe sv. Cirila in Metoda na Cankovi, Fokovcih, Gornji Lendavi (pri Gradu), Križevcih, Pertoči, Ženavljah, Beltincih, Dobrovniku, Veliki Polani in na Hotizi. Družba je delovala predvsem karitativno. Kljub začetnemu nezaupanju, nerodnostim in jezi v zvezi s prišleki se je z leti, še posebej v 30-ih letih, medsebojno zaupanje med Prekmurci in Primorci utrjevalo. Člani omenjene družbe so obdarovali tako primorske koloniste in njihove šolarje kot avtohtone domačine, ustanovljena je bila tudi javna ljudska knjižnica v Lendavi leta 1935.[28] Podružnici ljubljanskega društva

[21] Jesenšek, *Zgodovinska dinamika*, str. 77.

[22] Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 292.

[23] Slovenski narod, 9. 10. 1919, 235/3. Poročilo nadučitelja Cvetka z dne 4. oktobra 1919 pa omenja mizerni položaj učiteljstva: »… *nekateri že dva meseca niso prejeli plače, za boljševiške bankovce, ki pa jih nihče ne sprejema, pa ne morejo ničesar kupiti ..*« Učiteljem je bilo do ureditve službenih prejemkov namenjen predujem 700 K mesečno za samske, 800 K za poročene in 900 K za poročene z otroki.

[24] Slovenski narod, 19. 7. 1921, 158/2.

[25] Prav tam, 9. 11. 1924, 257/5.

[26] Prav tam, 9. 10. 1919, 235/3.

[27] Jugoslavija, 29. 9. 1920, 233/3.

[28] Vovko, *Nekateri vidiki življenja*, str. 194.

Soča sta v 30-ih letih delovali tudi v Lendavi in Murski Soboti, in sicer na karitativnem ter kulturnem področju (prirejanje družabnih večerov, iger, recitalov, pevskih nastopov, predavanj, komemoracij za primorskimi žrtvami, koncertov, zbiranje denarnih sredstev).[29] Zanimiva, a bridka so pričevanja Primorcev in Istranov, ki so živeli v Prekmurju. Posameznih zgodb na tem mestu ne bom predstavljala, poleg Vovkove razprave[30] nam svet kolonistov razkrivajo številni intervjuji v lokalnih (prekmurskih in primorskih časopisih), kakor tudi knjiga Janka Kleibencetla – leta 1930 na Pertoči rojenega učitelja v Slovenski Istri, ki je intervjuval 18 kolonistov (med njimi tudi pet internirancev).[31]

Nacionalna in verska pestrost

Po prvem ljudskem štetju v Kraljevini SHS leta 1921 je bilo v Prekmurju po maternem jeziku Slovencev 74.432, od tega Madžarov 14.413, Nemcev 2314 in »drugih« 965. Konfesionalna pestrost ni dosti odstopala od zadnjega štetja leta 1910, rimokatolikov je bilo 66.602, evangeličanov 24.828, Judov 642, »drugih« pa le 52.[32] Med jugoslovanskimi narodi so prevladovali Hrvati in Srbi, ki jih je skupaj z »drugimi Slovani« bilo nekaj čez 500, prva uradna zabeležka Albancev v Prekmurju je pristala na številki 53.[33] Leta 1931 je bilo skupno 90.717 prebivalcev, od teh se jih je po maternem jeziku za Slovence izreklo 80.469, Srbo-Hrvate 712, Čeho-Slovake 52, Nemce 489, Madžare 7607 in »ostale« 388. Glede veroizpovedi velja izpostaviti pravoslavce, bilo jih je 175 (od teh v okraju Murska Sobota 96, v okraju Lendava pa 79). V verskem oziru so prevladovali rimokatoliki (čez 60.000) ter evangeličani (čez 20.000), Judov je bilo 476, »ostala« verovanja je prakticiralo le 28 oseb.[34] Mnogi pripadniki drugih etnij so v Murski Soboti, kjer so se zaposlovali, čutili pritiske javnosti. Najmanj »moteči« so bili pravoslavni Srbi, ki so bili večinoma zaposleni v javni upravi, pri vojski ali policiji. Manj priljubljeni so bili pripadniki islamske veroizpovedi (»turčini«, morda v statistiko zajeti Albanci). Primer petih muslimanskih slaščičarjev, ko je bila leta 1937 proti njim uvedena obsežna preiskava zaradi zvodništva, kaže na nezaupanje do »druge vere«. Na osnovi govoric, *»da navedeni mohamedani odvajajo in zapeljujejo naša dekleta«*, je stekla preiskava. Obremenilna so bila ljubezenska pisma, ki jih je eden od slaščičarjev pisal »pravoverni« služkinji po njenem odhodu iz Murske Sobote. Žandarski narednik je v poročilu o pismih zapisal, da *»so dokaz, da jih je on kakor tudi ostali turčini spolno zlorabil, akoravno*

[29] Prav tam, str. 200–201.
[30] Prav tam, str. 187–203.
[31] Kleibencetl, *Primorci in Istrani.*
[32] Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 116.
[33] Povzeto po: Slavič, *Prekmurje.*
[34] Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 269.

ona tega pri zaslišanju ni hotela priznati iz sramu.«[35] Zvodništva trem muslimanskim slaščičarjem niso dokazali, so jim pa zaradi »higienskih razlogov« zaprli slaščičarno.[36] Še dva meseca pred nemško okupacijo je bil v lokalnem časopisu, imenovanem *Düplin* objavljen šaljiv zapis o Murski Soboti in njenih občanih, »zaznamovanih« z narodnostnim ozadjem: »*Narodnosti so prebivalci različne. Največ je Domačinov, Slovencev in Jugoslovanov. Nekaj je tudi Slovanov in Evropejcev. Precej je Horvatov, ki izvršujejo različne poklice kakor: uradnik v bolnišnici, v gostinski obrti, mlekarstvu in notarstvu (odselil na Vransko) v električnem podjetju, na pedagoškem polju i.t.d. Turki se pečajo z gostilničarstvom …*«[37] Dokaj odkrite simpatije do Srbov so privedle celo do prestopov v pravoslavno vero, vzroke pa gre iskati tudi v pogostejšem antisemitizmu od 30-ih let dalje. Konec leta 1938 je bila v Murski Soboti prava senzacija, ko *se je judovska družina Nady* (Nadai), *veletrgovina z vinom, prekrstila in prestopila v pravoslavje.«* [38]

Kot materni jezik je v popisu leta 1921 madžarščino navedlo 14.413 ljudi, čeprav so Madžari ocenjevali, da je številka višja – blizu 20.000. Za Slovence po maternem jeziku se jih je izreklo 74.432.[39] A število popisanih Madžarov ni dosti odstopalo od neuradne številke 15.000, kot se omenja v razglasu Slovencev med Muro in Rabo aprila 1919[40] in tudi uradni podatek po popisu na avtohtonem naselitvenem območju Madžarov v Prekmurju navaja vsega skupaj 15.780 oseb.[41] Še leta 1910 so popisali 14.354 oseb z madžarskim maternim jezikom (90,8 % celotnega prebivalstva na avtohtonem naselitvenem območju Madžarov v Prekmurju), dobrih 90 let pozneje pa le 6.237 oseb z madžarski maternim jezikom (49,1 % vseh popisanih oseb na avtohtonem naselitvenem prostoru).[42] V letih 1919/ 1920 so Madžari postali manjšina. Reakcija na Madžare kot manjšino je bila podobna kot pri Nemcih, nekdanji vladajoči sloj so hoteli čimbolj omejiti, na strnjenem madžarskem naselitvenem področju je potekala kolonizacija, za njihove kulturne (jezikovne) zahteve se je oprijela oznaka madžaronstvo.[43] Za razliko od župnika Jožefa Klekla svoje naklonjenosti vsemu madžarskemu ni skrival soboški dekan Janoš Slepec. Za madžarone so veljali tudi premožnejši soboški in lendavski meščani (odvetniki, trgovci, obrtniki, notarji, župani, učitelji in tudi evangeličanski duhovniki …).[44] Ker je katoliška Cerkev v Prekmurju vseskozi imela pomembno vlogo pri ohranjanju materinščine, so bila protiju-

[35] Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 57.
[36] Prav tam.
[37] Düplin, 25. 2. 1941, str. 5.
[38] Slovenski delavec, 3. 12. 1938, str. 3.
[39] Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 116; Nećak, Repe, *Kriza* , str. 119.
[40] *Slovencov v tej krajaj nas je okoli 115 000* … (Viri za zgodovino Prekmurja, str. 288).
[41] Kovács, *Številčni razvoj*, str. 7, 9–10.
[42] Prav tam, str. 11.
[43] Nećak, Repe, *Kriza*, str. 119.
[44] Kokolj, *Prekmurski Slovenci*, str. 36.

goslovanska stališča dekana Slepca toliko bolj odmevna, sam pa se je leta 1921 znašel tudi v hišni preiskavi, v kateri so našli prepovedane madžarske časopise in pisma, v katerih mu neka budimpeštanska nuna z obžalovanjem piše, da *»je škoda, da Jugoslavi kvarijo ta dobri zrak v Murski Soboti.«*[45] Ko so v Bakovcih začeli poučevati v slovenščini, je Slepec vprašal predstojnika občinske uprave Bratkoviča: *»No, ali so se že začeli učiti lajati?«*[46]

Leta 1921 je bilo za Nemce po maternem jeziku v Prekmurju opredeljenih 2314 oseb. V Prekmurju se je po priključitvi Avstrije 1938 močno razširila nacistična propaganda, katere središče so bile krajevne skupine Kulturbunda. Krajevne skupine iz Serdice, Fikšincev in Murske Sobote so delovale znotraj okrožja Ptuj. Organizacija Kulturbunda je leta 1941 v Prekmurju štela okrog 600 članov. Med njimi so bili tudi Slovenci, sezonski delavci v Nemčiji. S koncem vojne, 6. julija 1945 je sledil izgon prekmurskih Nemcev. Iz obmejnih krajev je bilo odpeljanih okoli 120 družin (500 oseb v taborišče Hrastovec pri Lenartu), na njihove domove pa so v istem mesecu naselili slovenske kolonisteː[47] Zaplemba premoženja (in/ali izgon na osnovi odločb po Odloku predsedstva Avnoja ter obsodb Sodišča narodne časti) se ni zgodila le Nemcem, ampak tudi domačim industrialcem, trgovcem, obrtnikom, posestnikom, Judom – živim ali mrtvim[48], duhovščini …

Posledice prihoda Rusov in povojni zaton judovske kulture

Tako kot je nova oblast po pridružitvi k matici leta 1919 v Prekmurje pošiljala »neprekmurski« kader, da bi odpravila anomalije v javni upravi in šolstvu, je tudi vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja ob osvoboditvi v pokrajino poslalo svoje predstavnike. V delegaciji SNOS iz Beograda so tako bile osebe, ki so – podobno kot prišleki v medvojnem obdobju – prevzeli skoraj celoten upravni aparat. Domačini se tudi niso zdeli dovolj revolucionarni, da bi jih oblast nagrajevala s takimi službami.[49]

Najočitnejše kulturne spremembe kot posledice imigracij in začasnih priselitev iz drugih delov predvojne in povojne Jugoslavije v Prekmurje je zaznati na področju politične propagande, javnega življenja ter tudi arhitekture oz. planskega urbanizma. Po vojni so bile zgrajene nove stavbe, ki so bili neke vrste arhitekturni in umetnostni spomeniki socializma. Te spremembe, nad katerimi je budno bdela uradna politika, so se v Prekmurju začele že poleti 1945. Neposreden vpliv na

[45] Prav tam, 37.

[46] Prav tam.

[47] Fujs, *Zaplembe premoženja*, str. 72.

[48] Tak primer je zaplemba premoženja v Auschwitzu preminulega tiskarja in trgovca Izidorja Hahna (Prav tam, str. 70).

[49] Prav tam, str. 66.

njih sta imeli aktualna oblast in prihod ter nastanitev pripadnikov Rdeče armade. To je spodbudilo postavitev t.i. Spomenika zmage. Druga korenita sprememba je bila odstranitev oz. rušenje soboške sinagoge in posledično začetek načrtne gradnje stanovanjskih blokov v 50-ih letih. Soboški in lendavski Judje so skozi stoletja korenito posegli v družbeno in socialno sfero, z rušenjem sinagoge leta 1954 pa se je skoraj izničil obstoj njihove kulture.

Če se osredotočimo na sam izgled Murske Sobote, ne moremo mimo dejstva, da je podobo tega regijskega središča vse do leta 1919 krojila skupina madžarskih arhitektov, ki so tu dali zgraditi ali predelati stavbe predvsem v neozgodovinskih stilih (prevladujejo historizem, neoklasicizem, neobarok in secesija). V medvojnem obdobju[50] v mestu zraste nekaj meščanskih hiš, ki jih je projektiral domačin Franc Novak. Že v predvojnem času je začel načrtovati urbanistično ureditev mesta, ki je tedaj delovalo precej razkropljeno, še posebej, ker ni imelo izoblikovanega trškega središča, niti srednjeveškega jedra. Skratka, mesto je delovalo enolično, dolgočasno. Prišlek s Koroške, Franc Sušnik, ki je služboval kot profesor v Murski Soboti, jo leta 1924 opisuje takole: »*Zdi se ti v tej dolgočasni enoličnosti, kakor, da bi ta lena ravnina zazdehala prav zaspano tu ob umazani Ledavi, in kjer bi zazdehala, tam je Murska Sobota ...*« [51] 1937 so po Novakovih načrtih preuredili mestni oz. Szapáryjev park, na novo zasadili drevored, uredili pešpot, zgradili trinadstropni delavski dom, ki je skupaj z leta 1945 postavljenim Spomenikom zmage tvorno prispeval k fiziognomiji novega mestnega jedra.[52] Dotlej je bilo središče Prekmurja več ali manj zaprašeno ali blatno, odvisno od vremenskih vplivov.[53] Potrebna je bila ureditev kanalizacije in vodovoda, pospešena gradnja javnih ustanov in pločnikov. Anonimni pisec piše: »*Nekatere hiše imajo še znake zadnje povodnji, ki so visoko nad kletnimi okni.*«[54] Novo podobo začenja Murska Sobota dobivati šele po letu 1950. Okrog »ruskega spomenika« so v letih po vojni zrasle nove funkcionalne stavbe (poslovno-stanovanjski objekti). Murska Sobota je začela izgubljati na panonskem videzu (t.i. panonskost[55]). Povojna gradnja je presekala z dokaj »zaspano« podobo mesta, kjer najvišje stavbe niso presegle nekaj nadstropij. Obcestni tip gradnje se je sicer ohranil. Trg zmage, ki se je pred letom 1919 imenoval Glavni trg, zatem pa Trg kneza Koclja, je z istoimenskim spomenikom (Spomenik zmage) kot osrednja točka urbanističnega razvoja Murske Sobote materializirana posledica osvoboditve Prekmurja s strani Rdečearmejcev (iz sestave levega krila III. ukrajinske fronte). Spomenik je bil

[50] Podrobneje o novogradnjah gl. Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 21–28 in 30–37.

[51] France Sušnik, *Prekmurski profili*, Slovenec, 28. 10. 1924, 247/2. Potopis je izšel tudi kot samostojna publikacija pri mariborski Straži leta 1929 (ponatis 1998) .

[52] Obal, *Razvoj prekmurskega stavbarstva.*

[53] »*ob večjih plohah ne moreš na ulico brez motornega čolna ...*« (Jutro, 10. 2. 1935, str. 4).

[54] Düplin, 25. 2. 1941, str. 5.

[55] O panonskosti Murske Sobote kot posebni kulturno-etnološki kategoriji gl.: Brumen, *Panonskost Murske Sobote*, str. 91–101 in Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 29.

postavljen 12. avgusta 1945, še pred sporom z Informbirojem. Je pa vlada leta 1948 sprejela Zakon o varstvu kulturnih spomenikov in prirodnih znamenitosti. Sledilo je ustanavljanje krajevnih im pokrajinskih muzejev (v Murski Soboti je ta našel svoj prostor v gradu nasproti Spomenika zmage) ter zavodov za zaščito nepremične dediščine.[56]

Neposredna posledica prihoda ruskih vojakov v Prekmurje oz. Mursko Soboto 3. aprila 1945 (osvoboditev Murske Sobote) ter Sovjetske zveze kot velike zmagovalke je bila torej tudi graditev in slovesno odkritje 17 metrov visokega spomenika, ki ga je zasnoval ruski arhitekt Jurij Arončik.[57] Na spomeniku je prvotno visela Stalinova podoba, ki pa so jo v času spora z Informbirojem sneli in jo nadomestili z zvezdo.[58] To je bil čas vključevanja v povojno obnovo[59], mnogih delovnih akcij (ki z leti niso ponehale) in priprav na volitve v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945.[60] To je bil tudi čas za prve analize o zaslužnostih posameznikov za osvoboditev Prekmurja ter obdolžitev sodelavcev okupatorja. Šele januarja 1945 je bila ustanovljena edina prekmurska vojaška formacija Prekmurska četa, ki je skupaj s pripadniki Rdeče armade sodelovala pri zaključnih operacijah. Ljudje niso bili ravno naklonjeni ruskim osvoboditeljem, zato tudi evforija ob odkritju spomenika verjetno ni bila iskrena. Hvaležnost domačinov ruskim osvoboditeljem je bila od oblasti pričakovana, po tihem »zapovedana«, saj je v zaključnih bojih za osvoboditev Prekmurja umrlo skoraj 800 pripadnikov ruske vojske (od tega jih je 521 pokopanih na soboškem pokopališču). O prihodu Rusov v Prekmurje v svojih spominih z nenaklonjenostjo piše tudi Ivan Jerič, Maistrov borec in generalni vikar za Prekmurje.[61] Ljudje so zvečine gojili nezaupanje do Rusov in Rusije. Konec leta 1945 (v času priprav na volitve v ustavodajno skupščino 11. novembra 1945), so se v Prekmurju pripravljali tudi na sprejem okrog 5000 otrok, sirot iz Bosne, katerih starši so padli v boju. Na predvolilnem zborovanju v Bodoncih oktobra 1945 je referent za socialno skrbstvo ljudi obvestil, da v Prekmurje v kratkem pride 5000 bosanskih otrok (ok. 5 % prekmurskega prebivalstva). Med domačini se je naselil strah, da bodo prekmurski otroci poslani v Rusijo, na njihovo mesto pa bodo prišli otroci iz drugih delov Jugoslavije …[62]

V petdesetih letih se je kulturno življenje v Prekmurju odvijalo bolj v stilu državnih proslav in obletnic zmage. Soboški mestni park s spomenikom je postal zbirna točka, še posebej ob zapovedanih državnih proslavah. Prostorsko razpoložljiv, lokacijsko blizu in v središču mesta, identifikacijsko pa različno

[56] Šavel, *Prekmurska kulturna dediščina*, str. 217.

[57] Spomenik zmage – mejnik dveh dob (Slovenski poročevalec, 11. 8. 1945).

[58] Šteiner, *Prekmurje*, str. 322.

[59] Natančneje o povojni obnovi: Fujs, *Obnova v Prekmurju*.

[60] Šteiner, *Volitve v konstituanto*.

[61] Jerič, *Spomini*, str. 241–244.

[62] Šteiner, *Volitve v konstituanto*, str. 111, 119–120.

obravnavan: objavljena vabila v osrednjem prekmurskem časopisu ob proslavi 1. maja, prihodu Titove štafete, dnevu republike ali armade Spomenik zmage navajajo kot točko dogodka ali zbirališča obiskovalcev. Trg zmage z »ruskim spomenikom« je bil v središču zanimanja organizatorjev tudi v primeru raznih tekmovanj, tako na primer v »Tednu cestnega prometa«, ko so se pred spomenikom zbrali tovorni avtomobili.[63] Ker je bil Spomenik zmage simbolna točka tedanje oblasti, si je le-ta prizadevala, da bi bil park lep in urejen. Tako so v »Tednu cvetja in zelenja« septembra 1959 pozivali prebivalce, da očistijo javne in zasebne površine, ceste in jarke, še posebej pa so opozorili na Trg zmage, kjer se *bohotno šopiri plevel* ...[64]

Murskosoboški Spomenik zmage je tipski spomenik, sicer značilen za vso vzhodno Evropo, a kot tak edini v Sloveniji. Bronasta zvezda označuje znak, pod katerim in za katerega so se vojaki bojevali. Topova sta tista atributa, ki spomenik definira kot vojaškega. Tu je še ruski tank T 34 in neomajna drža obeh vojakov (partizan in Rdečearmejec, delo bratov Kalin), ki čuvata namišljeni vhod v grobnico.[65]

Svojstvena izguba – ne le za Mursko Soboto ali Prekmurje, ampak za celotno slovensko ozemlje – je nastala z rušenjem sinagoge. Preživeli prekmurski Judje so se po vojni stežka vključili v vsakdanje življenje, zato so se mnogi izselili.[66] Soboška in lendavska sinagoga sta bili oskrunjeni (Madžari in Nemci so v času okupacije soboško sinagogo uporabljali za zasilne zapore ter vojaško skladišče sena in slame), po osvoboditvi se verski obredi v njih niso odvijali, sredstev za prenovo tudi ni bilo. Zaradi pomanjkanja družbenih stanovanj (teh je v Prekmurju resda primanjkovalo) je občinska oblast februarja 1954 sklenila podredi sinagogo, zgrajeno oz. slovesno odprto za javnost 31. avgusta 1908. Kot vzrok za rušenje je oblast navedla prostorsko stisko, kar je bila za široko in dostopno lego mesta jalova utemeljitev. Po vojni je Judovska skupnost sinagogo skupaj z zemljiščem ponudila v odkup Evangeličanski verski skupnosti, a je zemljišče na koncu odkupila občina, s tem pa omogočila tudi prosto pot za rušenje (menda po navodilih iz Beograda). Klima je bila »prava«: vse, kar je imelo predznak »judovski«, se je povezovalo s preteklo madžarsko kulturo in oblastjo. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje je antisemitizem vzniknil bolj iz verskih konfliktov in družbene represije. Slednjo so najbolj občutili revni sloji, v Prekmurju slovenski rimokatoliki.

Leta 1925 so Prekmurci negodovali ob kandidaturi dr. Armina Strasserja – judovskega odvetnika iz Lendave ter njegovega namestnika Jožefa Alszeghija,

[63] Ljudski glas (27. 4. 1950). Ljudski glas je bilo glasilo Osvobodilne fronte obmurskih krajev, leta 1952 so ga preimenovali v Obmurski tednik.

[64] Ljudski glas (13. 7. 1950).

[65] Inhof, *Spomenik zmage*, str. 11.

[66] O zgodovini soboških Judov gl. tudi: Kerec, *Judje*.

lendavskega mehanika. Omenjena kandidata sta namreč lobirala ne le v lendavski, ampak tudi v soboški okraj.[67] Domačine so dodatno, vse od leta 1919, k protijudovstvu podžigali tudi prišleki s pisnimi odzivi v štajerskih in kranjskih časopisih. Skoraj pokroviteljsko, še posebej v 30-ih letih ob vzponu nacizma so se radi obregnili ob prisotnost judovskega kapitala in kulture v Prekmurju.[68] Vse to, poleg dejstva, da je bilo preživelih soboških Judov, ki so se vrnili iz internacije v domače kraje, le 25 (od 394 interniranih), je prispevalo k skorajšnjemu izničenju večstoletne judovske kulture v Prekmurju. Še pred usodnim rušenjem sinagoge se je večina preživelih Judov v nekaj letih takoj po vojni izselila v Izrael ali Ameriko (ZDA).[69] Do trenj med Judi in Nejudi po vojni vsaj na videz ni prihajalo, saj so bili več ali manj vsi prebivalci v prvih povojnih letih oropani blagostanja in socialne varnosti. Novih stanovanj je primanjkovalo že v medvojnem obdobju, tudi za to so mnogi krivili Jude[70], še bolj pa po vojni: »*Stanovanja nam delajo tudi zdaj največje preglavice. Vendar smo si za letos sami oskrbeli nekaj sredstev, največ s prodajo hiš splošnega ljudskega premoženja, dalje s pobiranjem taks in podobnim. Najkasneje v marcu nameravamo začeti z gradnjo večjega stanovanjskega bloka, ki mora po naših načrtih biti pod streho še pred jesenjo.*«[71] V nadaljevanju je sledila napoved o rušenju sinagoge: »*Zgradili ga bomo na Lendavski cesti, na mestu, kjer zdaj stoji sinagoga. Stanovanjskega problema s tem seveda ne bomo rešili, le olajšali ga bomo, vsaj malo.*«[72] Seveda z izgradnjo bloka lokalna oblast ni niti rešila »stanovanjskega problema« niti ga ni olajšala, je pa slovenski prostor prikrajšala za lep verski objekt, ki bi danes zaokrožal in dopolnjeval tako versko kot kulturno podobo panonskega prostora. Po vojni je bilo oskrunjeno tudi murskosoboško judovsko pokopališče (razbijali ali kradli so se marmornati nagrobniki, ne da bi se storilce kaj dosti preganjalo). Danes regijsko središče ima v svojem mestnem jedru spomenik, ki ga marsikdo ne bi pogrešal, pogreša pa se verski in kulturni objekt, ki je tu stal še pred nekaj desetletji ...

---

[67] Kerec, *Judje*, str. 594–595.

[68] Mariborski večernik Jutra, 6. 9. 1933, str. 3.

[69] Kerec, *Judje*, str. 608–609.

[70] »*V M. Soboti, kjer je veliko pomanjkanje delavskih stanovanj, noben Jud noče zidati hiše, pač pa imajo velike palače v Zagrebu, Švici, na Madžarskem itd. Mislimo, da je prišel čas, da se bomo morali tudi pri nas podrobneje baviti s tem vprašanjem.*« (Mariborski večernik Jutra, 5. 9. 1938, str. 5).

[71] Obmurski tednik, 5. 2. 1954, str. 1.

[72] Prav tam. Isti tednik 30. decembra 1954 poroča o dograditvi petega nadstropja ter o predvideni vselitvi novembra v naslednjem letu.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Slovenije, fasc. Višji šolski svet 1919 (2-2).

Objavljeni viri

Források a Muravidék történetéhez: szöveggyűjtemény. 2. kötet: 1850–1921. Viri za zgodovino Prekmurja: zbirka dokumentov. 2. zvezek: 1850–1921. Szombathely-Zalaegerszeg: Izdala Arhiv županije Vas in Arhiv županije Zala, 2008.

Časopisni viri

Bojevnik, 1. 8. 1935, str. 4.
Düplin, 25. 2. 1941, str. 5.
Jugoslavija, 29. 9. 1920, 233/3.
Jutro, 16. 4. 1925, str. 4; str. 5; 10. 2. 1935, str. 4.
Ljudski glas, 27. 4. 1950; 13. 7. 1950.
Mariborski večernik Jutra, 6. 9. 1933, str. 3; 5. 9. 1938, str. 5; 28. 10. 1939, 248/3.
Obmurski tednik, 5. 2. 1954, str. I; 30. 12. 1954.
Slovenski delavec, 3. 12. 1938, str. 3; 9. 10. 1919, 235/3; 19. 7. 1921, 158/2; 9. 11. 1924, 257/5.
Slovenski poročevalec, 11. 8. 1945.

Literatura

Brumen, Borut, *Na robu zgodovine in spomina: urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.

Brumen, Borut, Panonskost Murske Sobote med letoma 1919 in 1941. *Zbornik soboškega muzeja* 4, 1995, str. 91–102.

Fujs, Metka, Madžarska vojaška in civilna uprava v Prekmurju v drugi svetovni vojni. *Zbornik soboškega muzeja* 1, 1991, str. 89–100.

Fujs, Metka, Obnova v Prekmurju. *Zbornik soboškega muzeja* 2, 1991/92, str. 33–42.

Fujs, Metka: Oblikovanje narodne identitete pri prekmurskih Slovencih. *Ljudje ob Muri. Zbornik referatov mednarodne znanstvene konference v Lendavi, 10.–12. maj 1995.* Murska Sobota – Zalaegerszeg,1996, str. 209–221.

Fujs, Metka, Zaplembe premoženja v Prekmurju. *Zbornik soboškega muzeja* 6, 2001, str. 63–76.

Fujs, Metka: Prisilne selitve etničnih skupin in spreminjanje kulturne podobe Prekmurja v 20. stoletju. *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru: sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije: zbornik razširjenih razprav mednarodne konference*. Ljubljana, 2003, str. 59–70.

Inhof Robert: Spomenik zmage. *Vestnik*, 7. 3. 1996, str. 11.

Jerič, Ivan, *Moji spomini*. Murska Sobota: Zavod sv. Miklavža, 2000.

Jesenšek, Marko: Zgodovinska dinamika prekmurskega jezika. *Prekmurska narečna slovstvena ustvarjalnost. Zbornik mednarodnega znanstvenega srečanja. Murska Sobota, 14. in 15. julij 2003.* Murska Sobota, 2005, str. 69–80.

Kaplan, Gregor, *Vrste in oblike nasilja madžarskega okupatorja*. Ljubljana: Društvo izgnancev Slovenije 1941–1945, 2002.

Kerec, Darja, Judje v Murski Soboti v letih 1934–54. *Časopis za zgodovino in narodopisje. Judovski zbornik* 4, 2000, str. 591–613.

Kleibencetl, Janko, *Primorci in Istrani v Prekmurju (pričevanja)*. Koper: Fontana, 2006.

Kokolj Miroslav, *Prekmurski Slovenci od nacionalne osvoboditve do fašistične okupacije 1919–1941*. Murska Sobota: Pomurska Založba, 1984.

Kovács, Attila, Agrarna reforma in kolonizacija na območju Dolnje Lendave med obema vojnama. *Razprave in gradivo* 53/54, 2007, str. 68–97.

Kovács, Attila, Številčni razvoj prekmurskih Madžarov v 20. stoletju. *Razprave in gradivo* 48/49, 2006, str. 6–36.

Nećak, Dušan, Repe, Božo, *Kriza: Svet in Slovenci od prve svetovne vojne do sredine tridesetih let*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete, 2008.

Obal, Franc: Razvoj prekmurskega stavbarstva in arhitekture v 20. stoletju. *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij: zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999.* Murska Sobota: 2000, str. 195–211.

Matija Slavič, *Prekmurje*. Ljubljana: Slovenska krščansko-socialna zveza, 1921.

Sušnik, France, *Prekmurski profili*. Maribor: Slovenska straža, podružnica, 1929.

Šavel, Irena: Prekmurska kulturna dediščina in njeno mesto v razvoju regije. *Prekmurje na obrobju ali v stičišču evropskih komunikacij: zbornik referatov z znanstvene konference ob 80. obletnici priključitve Prekmurja k Sloveniji, Murska Sobota, 9. do 11. september 1999.* Murska Sobota: 2000, str. 213–223.

Šteiner, Martin, Volitve v konstituanto 11. 11. 1945 v Prekmurju. *Zbornik soboškega muzeja* 4, 1995, str. 111–126.

Šteiner, Martin: Prekmurje pod rdečo zvezdo. *Pokrajinski muzej Murska Sobota. Katalog stalne razstave.* Murska Sobota, 1997, str. 321–326.

Vovko, Andrej, Nekateri vidiki življenja primorskih priseljencev v Prekmurju med svetovnima vojnama. *Dve domovini – Two Homelands. Razprave o izseljenstvu – Migration studies* 24, 2006, str. 187–203.

Vera Kržišnik Bukić

Migracije iz drugih jugoslovanskih republik v Slovenijo po 2. svetovni vojni

KRŽIŠNIK BUKIĆ Vera, dr., znan. svetnica, Inštitut za narodnostna vprašanja, SI-1000 Ljubljana, Erjavčeva 26, Vera.krzisnik@inv.si.

Migracije iz nekdanje Jugoslavije v prostor Slovenije so se po drugi svetovni vojni nadaljevali. Priseljevanje je bilo posledica zlasti industrijskega gospodarskega razvoja, ki je bilo v 70-ih in 80-ih letih najintenzivnejše, a so bili zaposleni praktično v vseh družbenih dejavnostih tudi zunaj gospodarstva. Potrebe Slovenije po delovni sili so diktirale v glavnem imigracijo moških, ki so jim navadno naknadno sledile družine. Največ priseljenih je bilo iz Bosne in Hercegovine, najštevilčnejše priseljenske etnične skupnosti so oblikovali Bošnjaki/Muslimani, Srbi in Hrvati.

Ključne besede: migracije, Slovenija, Jugoslavija, priseljenske etnične skupnosti, kulturna društva.

Uvod

Kot vse ostale države sveta je na začetku 21. stoletja tudi Republika Slovenija večkulturna družba. Ker je kultura v določenem smislu tudi korelat in sinonim za družbene substance naroda, narodnosti, narodne in jezikovne manjšine, je mogoče in potrebno etnična dejstva obravnavati zlasti prek kulturnih kazalcev, ki jih zaznavamo v tem ali onem družbenem okolju, danes v glavnem opredeljenem z državnim okvirjem. Območje današnje Republike Slovenije je bilo že zaradi svoje geopolitične lege, kjer so se od srednjega veka naprej v raznovrstnih migracijah srečevali zlasti romanski, germanski, slovanski, ugrofinski, romski etnosi, že praktično skozi celotno zgodovino območje velikega etničnega prepiha, ki je vejal v ta prostor torej z vseh strani. V 20. stoletju so bile prebivalstvene migracije in spreminjajoče se etnične okoliščine v najbolj tesni zvezi s posledicami obeh svetovnih vojna ter z nastankom prve samostojne in neodvisne države z izrazito večinsko slovensko etnično populacijo, a ob nezanemarljivem številčnem deležu še več drugačnih etničnih skupnosti. Kot pretežno plod migracij 20. stoletja so se na Slovenskem po razpadu jugoslovanske zvezne države oblikovale zlasti manjšinske skupnosti južnoslovanskih narodov, ki so se kot take profilirale predvsem skozi lastno društveno-kulturno samoorganiziranje.

Če želi predstaviti migracijske procese po 2. svetovni vojni in od njih odvisne obrise spremenjene etnične podobe na Slovenskem, se mora zgodovinar

vsaj nekoliko poglobiti še v predhodna obdobja, še posebej če imamo opravka s procesi dolgega trajanja, ki so se odvijali tudi še pred to vojno. Dalje, strnjeni prikaz tematike, ki je v tukajšnjem prispevku sploh edino možen, zahteva navajanje le najpomembnejših zgodovinskih dejstev, kot jih vidi dani raziskovalec. Tako bodo tudi mnogi pomembni kazalci gotovo morali ostati neomenjeni. Prav tako še posebej velja opozoriti, da gre ob strnjenem predstavljanju za nujo zavestnega opuščanja aplikacije sicer mnoštva disciplinarnih zornih kotov in ustreznih tehnik, brez katerih v sodobni humanistiki in družboslovju skoraj ni mogoče več relevantno obravnavati tako zelo kompleksnega in slojevitega raziskovalnega področja kot ga vsebinsko zapolnjujejo etnične migracije in posledične splošne in specifične družbene spremembe.

O virih in literaturi

Kaže, da so bržčas po svojem pomenu vsaj s stališča klasičnega zgodovinopisja najvažnejši zgodovinski vir za proučevanje naslovne tematike popisi prebivalstva, saj podajajo take oprijemljive kazalce, ki so ne le zelo nazorni temveč kljub vsem znanim pomanjkljivostim popisov tudi splošno družbeno priznani vir. Naslednji sklop virov, ki pride v poštev za obdobje po 2. svetovni vojni (a tudi še za nekaj njej predhodnih), je gradivo, ki je nastajalo v državnih (republiških) organih Slovenije, ki pa je zaradi svoje mladosti bodisi arhivsko neurejeno ali delno urejeno, bodisi sploh še nedostopno. Ta vrsta arhivskih virov bo za zadevne raziskovalne namene sploh tudi zelo težko uporabna zaradi dejanske splošne razpršenosti vsebin obravnavane tematike po različnih arhivskih fondih, saj teh migracij kot nekega celostnega družbenega pojava ni sistematično spremljal noben državni organ. Še največ empiričnih podatkov se je verjetno nabralo oziroma jih premorejo na Ministrstvu za delo in po njegovih regionalnih in lokalnih izpostavah ter na Statističnem uradu Republike Slovenije. Gotovo pomemben vir so in bodo tiskani mediji, dnevniki in periodika. Nadaljnji spoznavni vir raziskovalec išče seveda v samih teh populacijah, ki jih stroka v Sloveniji obravnava kot migrantske, priseljenske. In prav ta raziskovalna pot ponuja najustreznejše spoznavanje kakovostnih značilnosti migracijskih procesov in sploh dejanske etnične podobe, kot jo je mogoče opazovati in njene spremembe spremljati po 2. svetovni vojni.

V zadnjem desetletju je produkcija strokovne literature o migracijah na Slovenskem po obsegu presegla vso dosedanjo skupaj. Veliki razmah strokovnega in znanstvenega raziskovanja je povezan prav s populacijami iz bivših republik nekdanje skupne jugoslovanske države, ki so prihajale in se začasno ali stalno naseljevale v Sloveniji. Na tem mestu naj pripomnim le še to, da je bilo doslej pač tudi zaradi kratke časovne distance razmeroma najmanj zgodovinopisnih

raziskav, jih je pa zato znatno več na področju socialne geografije, demo-geografije, sociologije, antropologije, etnologije, socialne psihologije, sociolingvistike, prava in politologije. Ne samo po svetu temveč tudi na Slovenskem so sodobne migracije nasploh in tudi tu konkretno obravnavane vstopile v samo središče raziskovalne pozornosti. Med slovenskimi raziskovalnimi ustanovami je potekalo in poteka zadevno sistematično delo na Inštitutu za narodnostna vprašanja ter na njemu sorodnem Inštitutu za slovensko izseljenstvo in migracije.[1]

Južnoslovanske migracije na Slovensko do 2. svetovne vojne

Najprej nekaj osnovnih, zlasti številčnih kazalcev, ki lahko v površnih obrisih nakažejo zgodovinsko prisotnost pripadnikov drugih južnoslovanskih narodov na Slovenskem skozi čas. Skupaj z južnoslovanskimi etnosi, Hrvati, Srbi, Bošnjaki/Muslimani, Makedonci in Črnogorci, bomo obravnavali zaradi enakih ali sorodnih značilnosti migracijskih procesov Albance (s Kosova in iz Makedonije), medtem ko se »jugoslovanskih« Romov dotikamo le obrobno.[2]

V obdobjih pred drugo svetovno vojno so bili Slovenci med navedenimi etnosi na Slovenskem navajeni sobivanja predvsem s Hrvati in Srbi. Kot verjetno tudi najstarejša je bila znana prisotnost Srbov in to nepretrgoma še od 15. stoletja naprej v Beli krajini, kamor so se z balkanskega prostora umikali pred turškimi osvajanji. V prejšnjih stoletjih jih je bilo tam več, s časom se je njihovo število manjšalo, a se še do danes niso povsem slovenizirali; kot Srbov se jih je leta 2002 opredelilo vseh skupaj še nekaj sto. Raziskovana in znana je tudi starejša prisotnost Hrvatov, ki pa jih je že zaradi naravne več kot tisočletne narodnostne soseščine – do 12. stoletja je področje današnje Bele krajine nesporno sploh spadalo pod hrvaško posvetno in cerkveno oblast – gotovo bilo tudi neko znatnejše število na slovenskem južnem, jugovzhodnem in jugozahodnem etničnem obrobju še pred 19. stoletjem; po nekaterih virih naj bi jih bilo razmeroma še največ na področju (današnjega) Slovenskega primorja vključno s Trstom, kjer je poleg Hrvatov

[1] Ta Inštitut se je nedavno zato sploh preimenoval iz Inštituta za slovensko izseljenstvo v Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije. Z migracijami se ukvarjajo tako ali drugače tudi mnoge druge raziskovalne inštitucije v Republiki Sloveniji; z zlasti moralnimi vidiki odnosa slovenske države in družbe do priseljencev npr. Inštitut za sodobne družbene in politične študije, bolj znan kot Mirovni inštitut.

[2] Iz raziskovalnega korpusa Južnih Slovanov smo tokrat izločili Bolgare; najprej zato, ker o tem vprašanju doslej še ni opravljena ustrezna raziskava in tudi zato, ker jih je bilo v Sloveniji vedno razmeroma zelo malo in seveda končno zato, ker niso nikoli živeli s Slovenci v isti državi, kar je bil vsebinski razlog znatnih migracij pripadnikov jugoslovanskih narodov v Slovenijo in je sploh naslovni kriterij tukajšnjega prispevka. Z »jugoslovanskimi« Romi je sicer drugače, prihajali so v Slovenijo iz različnih okolij nekdanje skupne države, posebej v obdobju njenega razpadanja, vendar zaradi neraziskanosti njihovega priseljevanja se razen na nekatere številčne kazalce ni mogoče trdneje opreti na zanesljivejše vire o njih.

tradicionalno živela tudi majhna srbska skupnost.[3] Pripadniki hrvaškega etnosa na omenjenih lokacijah so gotovo delno tudi »avtohtono« prebivalstvo, a so le večinoma v novejšem času priseljeni. Drugih tu obravnavanih južnoslovanskih narodnostnih komponent, izključujoč seveda individualne primere, v teh starejših časih na Slovenskem v dosedanjih raziskavah ni bilo zaslediti.[4] Šele v 19. stoletju, odkar dobijo, ob učinku še drugih družbenih dejavnikov in dogodkov, ljudska štetja, ne glede na različne načine izvedbe in različne kriterije preštevanja prebivalcev, pomembno vlogo narodnostne konstitucije tudi na Slovenskem, v teh popisih srečamo tudi »Srbo-hrvate«.[5] Čeprav so bili (in do določene mere tudi ostali) popisi v načelu dokaj nezanesljiv vir, pa so jih kot vir, ki podaja neko določeno število pripadnikov etnične/narodnostne skupine, upoštevali in jih upoštevajo vsi družbeni dejavniki, od državnih struktur do znanosti, še v Avstriji, »stari« in »novi« Jugoslaviji, Republiki Sloveniji.

Prvi veliki popis/anketa o prebivalstvu, ki ni imel kot prejšnje t.i. vojaške konskripcije namenov predvsem v zvezi z vprašanji vojaškega nabora, se je zgodil v Avstriji leta 1846. Tedaj je bilo naštetih 17.697 Srbohrvatov ali 3,79 % celotnega »prisotnega civilnega prebivalstva« na Kranjskem.[6] V naslednjih ljudskih štetjih, leta 1880, 1890, 1900, 1910 se »Srbohrvati« poimensko več ne pojavljajo, ne »skupaj« s Slovenci, ne, na primer, samostojno številčno, a so v nekem neznanem številu na Kranjskem le še nadalje vedno popisovani.[7] V obravnavanem obdobju bi jih bilo v skladu s siceršnjo rastjo prebivalstva na Kranjskem lahko kakih 20.000. Zgodovinar Zwitter omenja Srbohrvate samo na Kranjskem,[8] ne pa še v drugih (tudi) slovenskih deželah avstrijske državne polovice (Štajerska, Koroška, Trst, Goriška, Istra). V skladu z drugimi viri je jasno, da so bili prisotni še v drugih omenjenih deželah.[9]

Za to starejše, pred-jugoslovansko obdobje sva poseben raziskovalni napor vložila s kolegom Markom Zajcem, ki se je lotil avstrijskih ljudskih štetij nepo-

---

[3] Glej, na primer: *Enciklopedija Slovenije* 1, ter zbornika *Hrvatih v Sloveniji* in *Srbi u Sloveniji*, oba iz leta 1997.

[4] Možno je, da bodo nove raziskave to ugotovitev spremenile.

[5] Avstrijske popise je za slovenske zgodovinske dežele prvi in še do danes najpodrobneje obdelal Fran Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. To delo uporabljam kot podlago za vsaj približne ocene o obravnavani tematiki.

[6] Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, str. 54 in str. 93.

[7] Isto, str. 93–94.

[8] Četrt stoletja kasneje Zwitter v nekoliko preurejenih tabelah istega gradiva (Czoernigova anketa ob šteju/vojaški konskripciji) iz leta 1846 v zvezi s številom popisanih 17.697 govorcev srbohrvatskega jezika precizira, da »pri ureditvi rezultatov te ankete so šteli Belokranjce za Srbohrvate«. Primerjaj: Zwitter, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, str. 213. To avtorjevo opombo je mogoče razlagati kot ugotovitev, da so bili vsi »Srbohrvati« v slovenskih deželah Belokranjci, kar gotovo ni bil odraz dejanskega stanja. Šlo je za različna etnična »zaokroževanja«, o katerih govori tudi Zwitter, na primer, Isto, str. 212.

[9] Glej na primer več prispevkov v zbornikih, Domini (ur.), *Hrvati u Sloveniji* in *Srbi u Sloveniji*.

sredno na osnovi ohranjenega avstrijskega statističnega gradiva po okrajih. Po kriteriju števila tujcev na Kranjskem iz Hrvaške, Slavonije in Dalmacije (brez reškega območja) ter Bosne in Hercegovine jih je bilo mogoče našteti za leto 1910 skupaj 3.832, neprimerno manj pa jih je bilo na Štajerskem.[10] Ker je bila veroizpoved vseskozi zelo pomemben razpoznavni znak narodnosti, in je bilo vedno (in ostalo) vsaj delno mogoče o narodnosti posameznika sklepati prek njegove izjavljene verske pripadnosti, sva v omenjeni raziskavi uporablila tudi ta kriterij. V našem primeru bi nas lahko zanimali pripadniki le ne-katoliških veroizpovedi, kar pomeni, da Hrvatov, ker so enako kot Slovenci katoliki, ne bi bilo mogoče odkriti. Med 481.243 popisanimi na Kranjskem je bila, tako, leta 1880 ugotovljena naslednja verska sestava prebivalcev: 480.079 rimokatolikov, 319 pravoslavnih, 201 unijat, 96 judov in 7 brezvernikov ter tedaj (še) noben musliman. Od tega je sam črnomaljski okraj premogel 245 pravoslavnih in 185 unijatov.[11]

Ne glede na velike razlike obravnavanih podatkov je torej vendarle mogoče govoriti o več tisočih »Srbo-hrvatov«, ki so živeli na Slovenskem v pred-jugoslovanskem obdobju. V prid tej oceni govori tudi migracijski protitok Slovencev v južnoslovansko okolje že v 19. stoletju, ko je bilo le na ozemlju Hrvaške (današnjem, brez Reke) popisno naštetih okrog 20.000 Slovencev, leta 1910 pa še v Bosni in Hercegovini že čez 3.000.[12] Toda kot je mogoče sklepati še iz drugih raziskav se je v 19. in na začetku 20. stoletja saldo vzajemnih migracij znotraj kasnejšega jugoslovanskega dela Habsburške monarhije nagibal v korist večjemu dotoku priseljencev iz slovenskih dežel v hrvaške dežele in BiH kot nasprotno. Hkrati pa je habsburški državni okvir v tem času razumljivo vplival na večje migracije znotraj države kot pa na primer na priseljevanje Srbov iz Srbije v slovenske dežele.[13]

V jugoslovanskem obdobju 20. stoletja se migracije znotraj države nadaljujejo. Skupni državni okvir novega 72 let trajajočega geopolitičnega prostora, imenovanega Kraljevina Slovencev, Hrvatov in Srbov/ Kraljevina Jugoslavija/ FLRJ /SFRJ, ki mu je vseskozi pripadala tudi Slovenija, je pričakovano sprožal nove, intenzivnejše migracije med vsemi upravnimi enotami/republikami zvezne države. V prvi polovici stoletja beležimo razmeroma močan trend selitev Slovencev v ostale predele države in razmeroma manjše a postopoma vse večje etnično vseljevanje od tam v prostor današnje Slovenije.[14]

Številčno prisotnost obravnavanih pripadnikov narodov in narodnosti na območju kasnejše republike Slovenije je mogoče v obdobjih do druge svetovne vojne predstaviti v naslednji tabeli:

[10] Interna raziskava kolegov Marka Zajca in podpisane avtorice na INV leta 2002.

[11] Isto.

[12] Podrobneje v: Kržišnik-Bukić, *O Slovencih*, str. 172–199.

[13] Prim. tudi, Ista, *Slovenci*, str. 117–135.

[14] Po popisu leta 1921 naj bi živelo Slovencev v prostoru nekdanje Jugoslavije 39.775, leta 1931 pa 55.805. Prim.: Kržišnik-Bukić, *O Slovencih*, str. 198.

Tabela 1: *Število ABČHMS na Slovenskem skozi čas do druge svetovne vojne.*

Slovenske zgodovinske dežele v Avstriji: Kranjska, slov. Štajerska, slov. Koroška, Goriška, Trst, Istra	do 19. stoletja	Kriterij: Različno etnološko in zgodovinsko gradivo Hrvati in Srbi (Kranjska/Bela krajina, slovenska Istra, Trst, drugo)	več 1.000
	1846	Kriterij: Jezikovna pripadnost na temelju »uradne ankete« (srbski, hrvaški, srbo-hrvaški)	okrog 20.000
	1910	Kriterij: Občevalni jezik (srbohrvaški)	okrog 25.000
Prva Jugoslavija/ Dravska banovina (za 1/3 zmanjšano slov. območje)	1931	**Kriterij: Materin jezik** (srbsko-hrvatski, albanski)	okrog 25.000

Za pred-avstrijsko obdobje in avstrijsko do pred sredino 19. stoletja je moči o dejanskem številu Hrvatov in Srbov na Slovenskem le ugibati; literatura o njih obstaja, jih opisuje, ni pa mogoče brez posebne kompleksne raziskave, ki še ni bila opravljena, izluščiti kakega števila. Oba omenjena avstrijska popisa naj bi omogočila oceno o 20 ali 25 tisočih »Srbohrvatov« na Slovenskem. Prvi jugoslovanski popis iz leta 1921 je predhodno številko vsaj prepolovil, saj je skoraj tretjina slovenskega etničnega ozemlja pripadla Italiji. Že leta 1931 se je tu obravnavana populacija zelo povečala, zahvaljujoč dotoku zlasti vojakov, orožnikov, carinikov in drugih državnih uslužbencev v Dravsko banovino iz drugih delov monarhistične Jugoslavije.

Zakaj doslej praktično uporabljam le jezikovni kriterij? Prvič zato, ker je bil materin/občevalni jezik prebivalcev Slovenskega skozi čas stalno prisoten kot popisna kategorija, drugič zato, ker je jezik tudi sicer osrednja, primarna komponenta etničnega/narodnostnega objektivnega opredeljevanja in, tretjič, ker je materin jezik tudi razmeroma najbolj konsistentna komponenta narodnostnega samoopredeljevanja ljudi ob popisih prebivalstva na Slovenskem tudi po drugi svetovni vojni.

Številčni kazalci migracij iz jugoslovanskih republik v Slovenijo po 2. svetovni vojni

Če nadaljujemo prikaz migracij iz jugoslovanskega prostora v Slovenijo glede na številčnost priseljenih po kriteriju maternega jezika, lahko z nekim grobim zaokrožanjem (1000 posameznikov več ali 1000 manj) ustreznih popisnih kazalcev, lahko predstavimo naslednjo tabelo:

Tabela 2: *Število ABČHMS na Slovenskem skozi čas po drugi svetovni vojni.*

Ljudska Republika Slovenija (brez Cone B STO)	1953	Kriterij: Materin jezik (srbsko-hrvaški, makedonski, šiptarski)	okrog 30.000
Socialistična republika Slovenija	1971	Kriterij: Materin jezik (albanski, hrvaški, hrvaško-srbski, makedonski, srbsko-hrvaški, srbski,)	okrog 75.000
	1981	**Kriterij: Materin jezik** (albanski, hrvaški, hrvaško-srbski, makedonski, srbsko-hrvaški, srbski)	okrog 135.000
	1991	Kriterij: Materin jezik (albanski, hrvaški, hrvaško-srbski, makedonski, srbsko-hrvaški, srbski,)	okrog 160.000
Republika Slovenija	2002	Kriterij: Materin jezik (albanski, črnogorski, bosanski, hrvaški, makedonski, srbski)	okrog 165.000

Toda obravnavane migracije lahko po vojni etnično spremljamo ne le po maternem jeziku in ob do tedaj pomožnem tudi verskem kriteriju, temveč se od leta 1948 pa vse do v 21. stoletje uvaja popolnoma nova popisna kategorija: narodnostna pripadnost. Prav ta nova možnost subjektivnega samoopredeljevanja leta 1948 in na vseh nadaljnjih popisih prebivalstva v času še skupne jugoslovanske države in potem leta 2002 Republike Slovenije predstavlja temeljni in glavni vir ugotavljanja približnih absolutnih in relativnih številčnih kazalcev glavnih migracijskih tokov in posledično etnične sestave v Sloveniji. Hkrati, kar je nedvomno pomembnejše, pa popisi prebivalstva, kot orodje države, s katerim ona želi marsikaj o prebivalstvu ugotavljati – na vprašanje o narodnostni pripadnosti pač tudi stanje etničnih dejstev v državi -, torej ti popisi dane posamične etnične skupnosti in skupine na Slovenskem delno sami sploh konstituirajo ali vsaj inicialno prispevajo k njihovemu kolektivnemu oblikovanju.

S spodnjo tabelo podajamo številčni pregled etničnih kazalcev po kriteriju subjektivnega narodnostnega samoopredeljevanja v Sloveniji, kot so jih beležili vsi popisi prebivalstva po drugi svetovni vojni, ki so hkrati nazoren ilustrativni pripomoček za spremljanje tudi migracijskih tokov znotraj med-popisnih obdobij. Že samo bežen pogled na to razpredelnico kaže razmeroma daleč največjo prisotnost pripadnikov narodov in narodnosti z območja nekdanje Jugoslavije, bodisi da gre za prvo, drugo, tretjo ali četrto generacijo, ki živi v Sloveniji.

Tabela 3: *Prebivalstvo po narodni pripadnosti ob popisih 1948–2002 v Slovenija (ozemlje v času popisa).*

Narodna pripadnost	Leto popisa						
	1948	1953	1961	1971[1]	1981[1]	1991[1]	2002
Skupaj	1.391.873	1.466.425	1.591.523	1.679.051	1.838.381	1.913.355	1.964.036
Narodno opredeljeni							
Slovenci	1.350.149	1.415.448	1.522.248	1.578.963	1.668.623	1.689.657	1.631.363
Italijani	1.458	854	3.072	2.987	2.138	2.959	2.258
Madžari	10.579	11.019	10.498	8.943	8.777	8.000	6.243
Romi	46	1.663	158	951	1.393	2.259	3.246
Albanci	216	169	282	1.266	1.933	3.534	6.186
Avstrijci	582	289	254	266	146	126	181
Bolgari	35	49	180	138	103	168	138
Bošnjaki[2]	–	–	–	–	–	–	21.542
Čehi	1.063	807	584	442	423	315	273
Črnogorci	521	1.356	1.384	1.950	3.175	4.339	2.667
Grki	18	24	50	24	15	21	54
Hrvatje	16.069	17.978	31.429	41.556	53.882	52.876	35.642
Judje	25	15	21	72	9	37	25
Makedonci	366	640	1.009	1.572	3.227	4.371	3.972
Muslimani[3]	–	1.617	465	3.197	13.339	26.577	10.467
Nemci	1.824	1.617	732	400	309	298	499
Poljaki	396	275	222	191	200	196	140
Romuni	71	41	48	41	93	115	122
Rusi	796	593	295	297	189	167	451
Rusini[4]	170	46	384	66	54	57	40
Slovaki	82	60	71	75	139	139	216
Srbi	7.048	11.225	13.609	20.209	41.695	47.401	38.964
Turki	5	68	135	52	86	142	259
Ukrajinci [5]	–	–	–	138	190	210	470
Vlahi	–	9	6	4	16	37	13
Drugi	344	352	449	293	526	1.021	1.548
Narodno neopredeljeni							
Opredelili so se kot Jugoslovani	–	–	2.784	6.616	25.615	12.075	527
Opredelili so se kot Bosanci[6]	–	–	–	–	–	–	8.062
Opredelili so se po regionalni pripadnosti	–	–	–	2.652	3.932	5.187	1.467
Narodna pripadnost	**Leto popisa**						
	1948	**1953**	**1961**	**1971[1]**	**1981[1]**	**1991[1]**	**2002**
Skupaj	1.391.873	1.466.425	1.591.523	1.679.051	1.838.381	1.913.355	1.964.036
Neznano	10	211	1.154	2.678	5.301	42.355	126.325

[1] Podatki so preračunani po metodologiji Popisa 2002, in sicer tako, da so odšteti t.im. »zdomci«. V popisih 1948, 1953 in 1961 pa kategorija oseb »zdomci« ni obstajala.

[2] Opredelitev za Bošnjaka kot narod je bila v Ustavo Federacije Bosne in Hercegovine vpeljana leta 1994.
[3] Vključene so osebe, ki so se opredelile za Muslimane v smislu etične in ne verske pripadnosti.
[4] V popisih leta 1948,1953 in 1961 so Rusini in Ukrajinci prikazani skupaj.
[5] V rezultatih preteklih popisov so bili tisti, ki so se opredelili za Bosance, uvrščeni med regionalno opredeljene.
[6]Vključene so tiste osebe, ki so izjavile/označile, da so narodno neopredeljene

Vir: Milvoja Šircelj, *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije. Popisi 1921–2002.* Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003, str. 141; *Stanovništvo po narodnosti: konačni rezultati popisa stanovništva od 15 marta 1948 godine.* Begorad: Savezni Zavod za statistiku, 1954; *Statistični letopis Republike Slovenije*, Ljubljana: Statistični urad RS; *Statistične informacije št. 92: Prebivalstvo*. Ljubljana: Statistični urad RS, 2003.

Ker se med opombami h gornji tabeli, ki same malce komentirajo prikazane popisne kazalce, nobena ne nanaša na popisno kategorijo Jugoslovani, kaže na tem mestu pripomniti, da se je za to popisno kategorijo v Sloveniji v največji meri opredeljevala druga generacija iz etnično mešanih zakonov, v znatnem številu tudi tisti ateistično naravnani priseljeni iz BiH, ki se po tamkajšnjem uradnem vzpostavljanju narodnostne pripadnosti Musliman (1974) s tem kolektivnim lastnim imenom niso samoidentificirali, gotovo tudi oficirski kader iz drugih republik. Tako bi bili številčni kazalci po narodnostni pripadnosti migrantov iz drugih republik zlasti ob popisih 1981 in 1991 višji, v kolikor te kategorije v popisnici ne bi bilo, kar dokazuje popis iz leta 2002, ko je po razpadu skupne države jugoslovansko samoopredeljevanje pričakovano skoraj usahnilo. Strinjati pa se je mogoče z že večkrat zapisano oceno, da je izrazito veliko število popisanih kot Jugoslovanov leta 1981 povezano tudi s smrtjo predsednika SFRJ Josipa Broza Tita leto poprej. Ob razpoložljivem večjem prostoru bi bil seveda poseben vsebinski komentar potreben še zlasti k popisnima kategorijama »Neznano« in »Niso želeli odgovoriti«.[15]

V tem oddelku smo predstavili obravnavane migracije skozi etnična številčna dejstva po obeh glavnih kriterijih zaporedoma, maternem jeziku in eksplicitnem narodnostnem samoopredeljevanju. Ob vseh jugoslovanskih popisih so bila med kategorijama narodnostne samoopredelitve in materinega jezika sicer razlike v številu popisanih, navadno, a ne vedno, v korist večjega števila opredeljenih po maternem jeziku. Res velika razlika je ugotovljiva šele v zadnjem popisu, prvem v RS, zlasti pri Hrvatih, ki naj bi bili podložni najlažji in najhitrejši asimilaciji. Tudi zato, ker je bil odgovor na vprašanje o maternem jeziku leta 2002 obvezen, odgovor na vprašanje o narodnostni pripadnosti pa je, že v skladu z mednarodnimi normami, praviloma fakultativen. In ker so ob njem našteli veliko večje število popisanih posameznikov, ki so se opredelili za materne jezike, izvirajoče z območij razpadle SFRJ, kot pa je popisanih narodnostno samo-opredeljenih

[15] O tehnični plati teh kategorij prim.: Šircelj, *Verska, jezikovna in narodna sestava*, str. 60–62.

posameznikov kot pripadnikov narodov ABČHMS v RS, bi bilo mogoče kriterij maternega jezika upoštevati tudi kot realnejši kazalec dejanske narodnostne prebivalstvene sestave v Sloveniji.

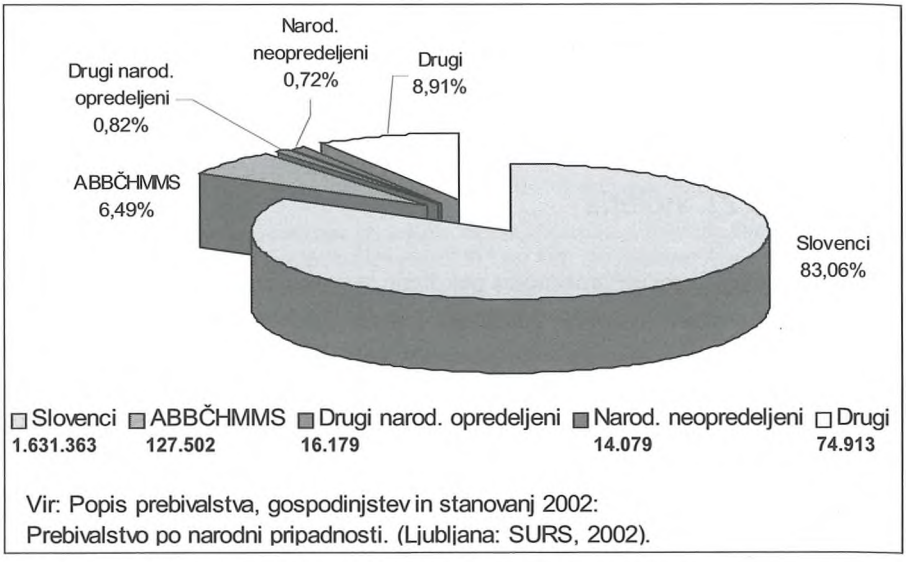
Na začetku 21. stoletja

Imigracijske procese z območja nekdanje Jugoslavije je v sodobnem zgodovinskem trenutku, ki se ujema z začetkom 21. stoletja, mogoče bliže obravnavati po popisnih kazalcih in njihovih številnih kombinacijah, ki so izvedljive na osnovi popisa prebivalstva 2002.[16] Kljub svoji »mladosti« ima popisno gradivo iz leta 2002 že nedvomno bistven zgodovinopisni značaj, saj obravnava neko dogajanje, ki je že zaključeno. Prav tako pa lahko temu viru zaradi njegovega neposrednega stika s sedanjostjo pripišemo zelo poseben in tehten pomen. Zato mu namenjam tu malce več, čeprav le najbolj osnovne pozornosti. Za razliko od dosedanjega prikazovanja prek tabel, pa bomo nadaljevali grafično (slike-grafi), kar omogoča ilustracijo deležev etničnih razmerij in kartografsko (zemljevida), kar omogoča prostorsko umestitev posameznih obravnavanih etničnih komponent na teritoriju Republike Slovenije.

Slike, ki sledijo, označujejo »naše« obravnavane narodne skupine/skupnosti striktno v skladu z njihovimi popisno ugotovljenimi kolektivnimi imeni. To pomeni, da gre v slikah za: Albance, Bosance, Bošnjake, Črnogorce, Hrvate, Makedonce, Muslimane, Srbe[17]. Dejstvo, da v vsebinskem delu razprave Bosance in Muslimane, kljub morda nekaterim možnim ali celo upravičenim pomislekom, prištevam v narodnostni korpus Bošnjakov, v primeru predstavitve v tukajšnjih štirih slikah ne šteje.

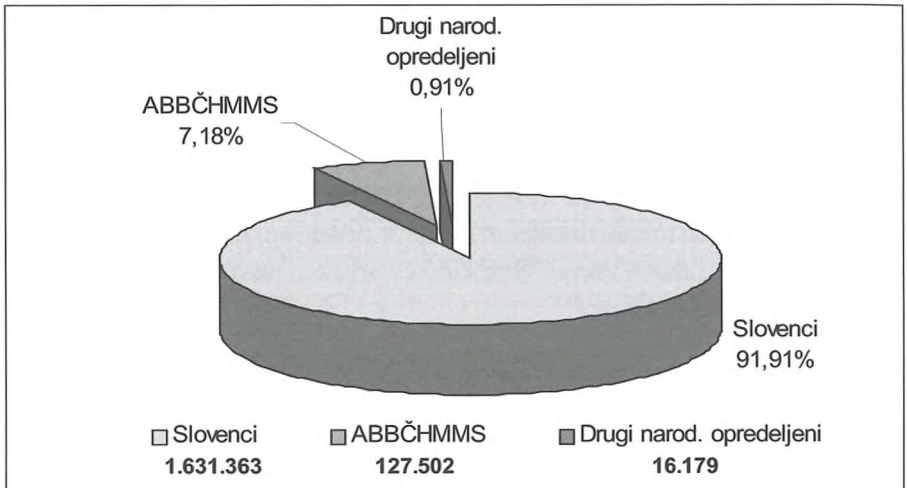
[16] Doslej verjetno najobsežnejša predstavitev z analizo demografskih spremenljivk v povezavi z etnično komponento je opravljena na INV ob projektu Percepcije slovenske integracijske politike, katerega rezultati so objavljeni v knjigi Komac (ur.), *Priseljenci*.

[17] Ob delu na projektu Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje Jugoslavije v Republiki Sloveniji, ki ga je podpisana avtorica vodila na INV v letih 2001–2003, sem obravnavane etnične populacije v Sloveniji iz operativnih razlogov poimenovala s kratico ABČHMS. Ta kratica je ostala v širši strokovni uporabi tudi kasneje. Veliki črki B(Bosanci) in M (muslimani) v tukajšnjih grafih odražata le natančnost popisnih podatkov, sem jih pa v siceršnjem navajanju opustila, saj jih velja po letu 1994 vsebinsko pojmovati znotraj kolektivnega lastnega imena Bošnjaki. Navsezadnje je to večinska zahteva tudi v Sloveniji živečih Bošnjakov samih.

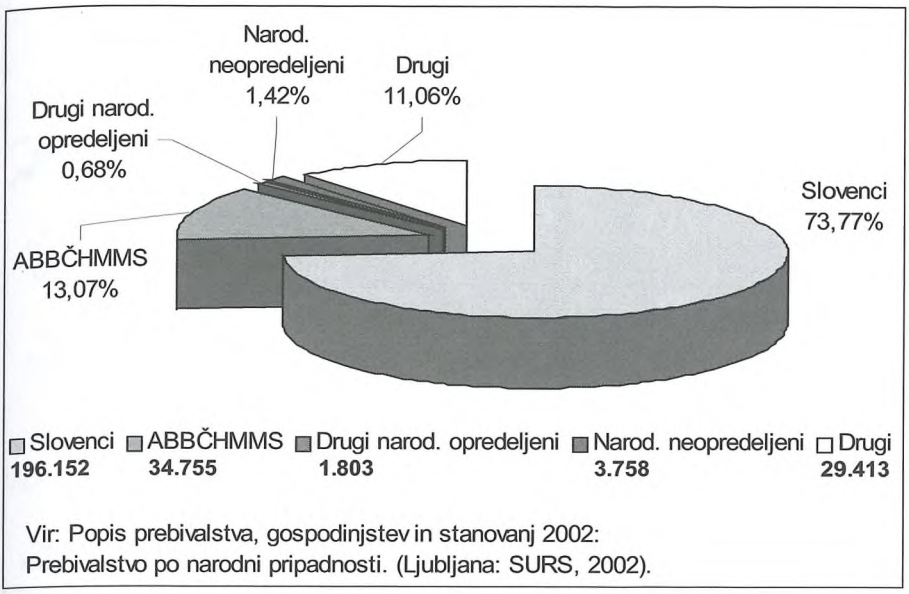
Vir: Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 2002: Prebivalstvo po narodni pripadnosti. (Ljubljana: SURS, 2002).

Slika 1: *Prebivalstvo Republike Slovenije po narodni pripadnosti leta 2002.*

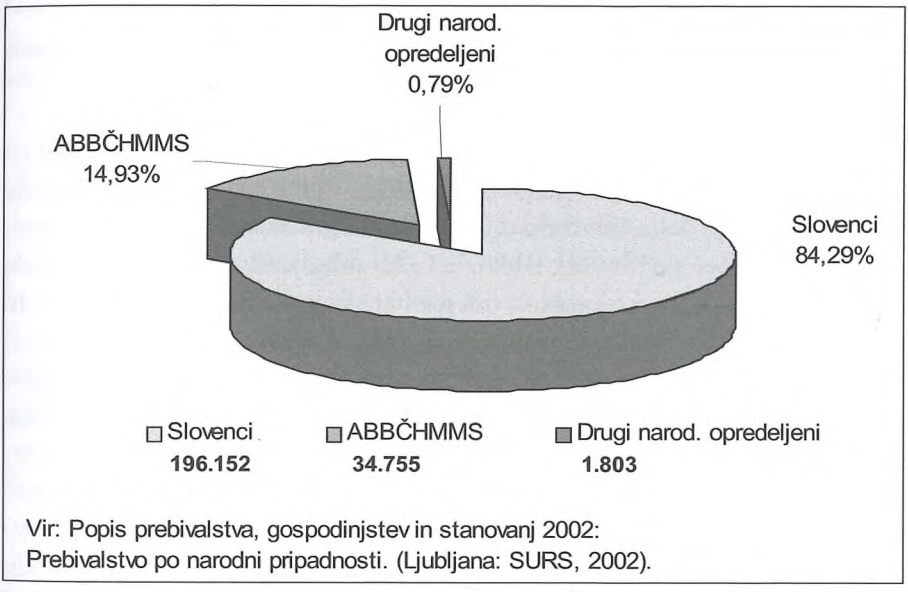

Vir: Popis prebivalstva, gospodinjstev in stanovanj 2002: Prebivalstvo po narodni pripadnosti. (Ljubljana: SURS, 2002).

Slika 2: *Delež (v %) ABBČHMMS v kategoriji narodno opredeljenega prebivalstva v Republiki Sloveniji leta 2002.*

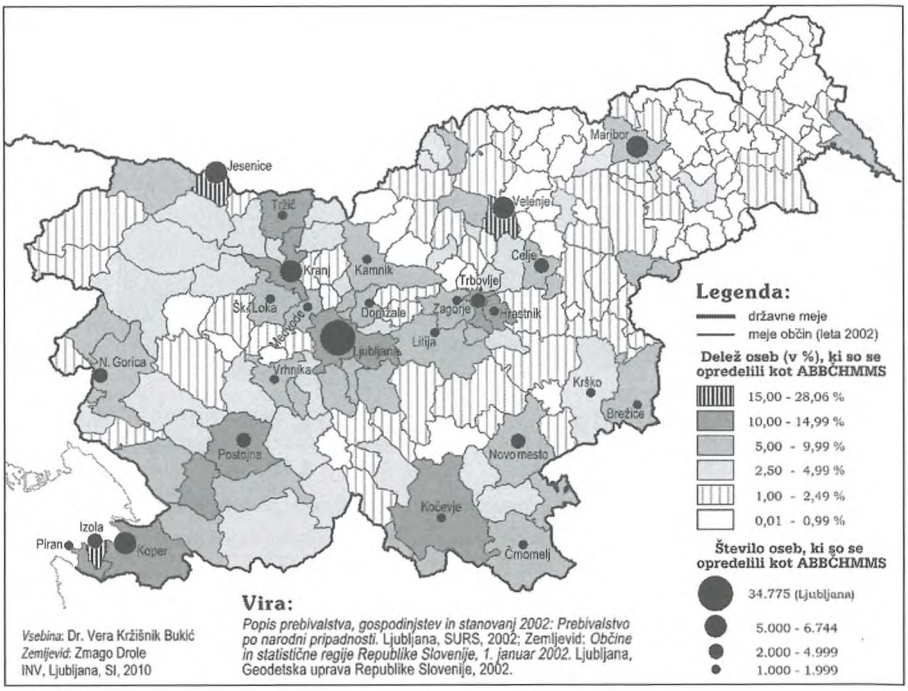

Slika 3: *Prebivalstvo mestne občine Ljubljana po narodni pripadnosti leta 2002.*

Slika 4: *Delež (v %) ABBČHMMS v kategoriji narodno opredeljenega prebivalstva v mestni občini Ljubljana leta 2002.*

Sodobni zgodovinski trenutek prisotnosti ABBČHMMS, ki korelira torej z znatno številčnostjo pripadnikov narodov nekdanje skupne države v RS, prikazujemo v geografskem okvirju RS še na ustreznih dveh zemljevidih Slovenije v skladu z obema najbolj temeljnima kazalcema posebnosti narodnostnih skupin/skupnosti.

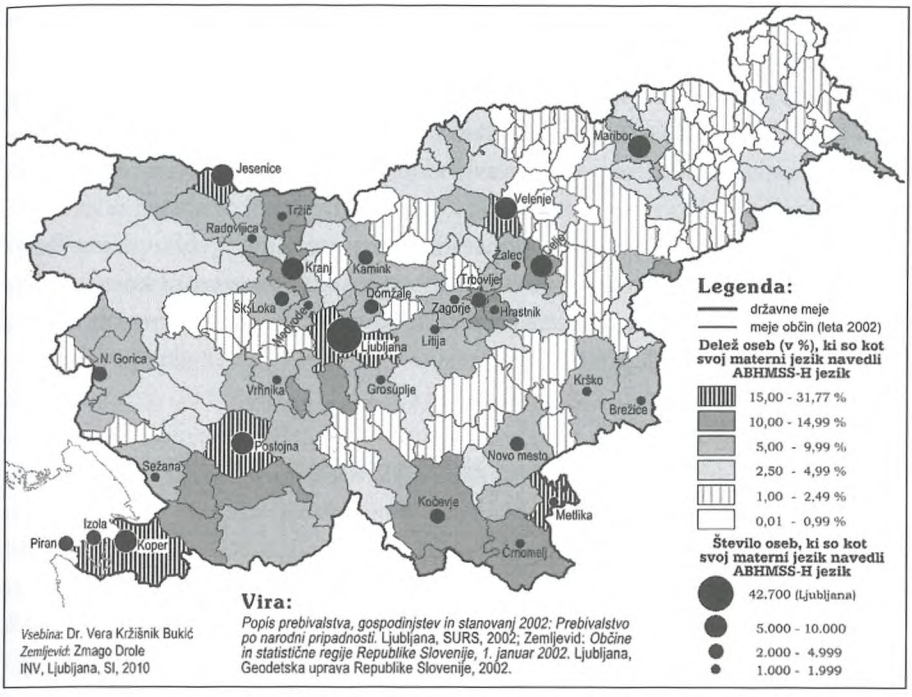

Zemljevid 1: *Prebivalci Republike Slovenije, ki so se ob popisu leta 2002 opredelili za Albance, Bosance, Bošnjake, Črnogorce, Hrvate, Makedonce, Muslimane ali Srbe (ABBČHMMS).*

Poselitev pripadnikov ABBČHMMS v RS po občinah predstavljamo na zemljevidu št.1 glede na štiristopenjsko veličino njihovega absolutnega števila (črni krogci) in glede na njihov delež (odstotkovna prisotnost). Namreč v občinah z nizkim številom prebivalcev lahko že nekaj priseljenih oseb nekega naroda močno spremeni delež v njegovo korist, medtem ko v občinah z velikim številom prebivalcev tudi več sto oseb ne predstavlja pomembnejšega deleža.

V zvezi z zemljevidom 2 naj poudarim, da so bila leta 2002 popisno ugotovljena in uradno statistično klasificirana torej sledeča imena maternega jezika, ki se nanaša na obravnavane skupine prebivalstva RS: albanski, črnogorski, bosanski, hrvaški, hrvaško-srbski, srbski, srbsko-hrvaški in makedonski. Medtem ko v primerih albanskega in makedonskega jezika zaradi njune jasne različnosti od ostalih omenjenih, seveda dilem ni moglo biti niti na Statističnem uradu RS, pa so glede preostalih očitno bile ne male. Pri samem urejanju in klasifikaciji popisnih podatkov o materinščini so se bili nekako še poenotili in uradno predstavili »bošnjaški« in bosanski jezik v enotno kategorijo bosanskega jezika, kar je bilo pravilno, saj »bošnjaški« jezik, jezik s tem imenom, ne obstaja nikjer, niti v Bosni[18].

[18] O bosanskem jeziku glej tudi: Kržišnik Bukić, *Bosanska identiteta*, str. 80–83.

Zemljevid 2: *Prebivalci Republike Slovenije, ki so ob popisu leta 2002 za svoj materni jezik navedli albanski, bosanski, hrvaški, makedonski, srbski ali srbo-hrvaški jezik (ABHMSS-H jezik).*

Je pa nastal problem glede poimenovanja ostalih jezikov. Povsem nesprejemljiva je razlaga izraza »srbohrvaščina«, ki ga v svoji najnovejši publikaciji podajajo na Statističnem uradu RS: »Izraz »srbohrvaščina« uporabljamo v tej publikaciji kot skupno ime za hrvaški, hrvaško-srbski, srbski, srbsko-hrvaški jezik. V podatkih popisa 2002 pa so v to skupino vključeni še črnogorski in bosanski (bosanski + bošnjaški) jezik. Razlog za tako združevanje so pogoste spremembe v klasifikaciji južnoslovanskih jezikov«.[19] Kot da ni prišlo v zadnjem desetletju do oblikovanja novih držav tudi na Balkanu (?!). In, kot da lahko menda spet prihaja do novih (kdo ve kakšnih) »sprememb« na (tem) jezikovnem področju. Širši razpravi seveda tu ni mesta.

Kakor koli, podpisana ocenjuje, da je edino primerna klasifikacija maternih jezikov obravnavanih skupin v RS, kot jih je podala (za leto 2002) v tabeli št. 2. To so torej materni jeziki: albanski, bosanski, črnogorski, hrvaški, makedonski, srbski. Ta imena jezikov so se dejansko in uradno že ustalila in se bodo med obravnavanimi narodnimi skupnostmi v RS in v novo nastalih državah njihovih matičnih narodov tudi perspektivno utrjevala.

[19] Šircelj, *Verska, jezikovna in narodna sestava*, str. 15. Poenostavitev, ki si jo je dovolil Statistični urad RS, nima kakega načrtnega ozadja ali posebnega namena, temveč je samo eden blažjih izrazov splošnega podcenjevalnega družbenega odnosa med Slovenci do »balkanskih zadev«.

Čeprav so ABBBČHMMS, kot kažeta zemljevida, razpršeni po večjem delu RS, pa hkrati izpostavljata njihovo večjo gostoto po posameznih predelih države, s poudarkom na mestih in industrijskih središčih. Potrebno pa je poudariti, da so, kot že rečeno, s podanim načinom prikaza, ker je uporabljena raven občin, lahko le okvirno predstavljena glavna poselitvena območja pripadnikov ABBČHMMS v RS. Identifikacija mest in krajev s posebej relevantno gostoto naseljenosti državljanov RS neslovenske narodnosti, oz. neslovenskega maternega jezika naj bi poleg dobrodošlih splošnih spoznavnih koristi lahko imela tudi aplikativen pomen, na primer prispevala k uspešnejšemu planiranju posameznih sektorskih politik države.

Vzročno-posledični splet okoliščin in nekatere vsebinske dimenzije priseljevanja

Ker se je v Jugoslaviji po drugi svetovni v manj kot pol stoletja zvrstilo kar šest razmeroma dobro organiziranih popisov prebivalstva, ki so bili vedno tudi ustrezno dokumentirani in zahvaljujoč dosežkom še siceršnjega raznovrstnega in obsežnega statističnega spremljanja družbenega razvoja, je bilo ustvarjeno tako bogato gradivo, da so bile lahko dokaj natančno že raziskane tudi tukaj obravnavane migracije. In če k temu prištejemo še dodatno izpopolnjeni popis leta 2002 in vse bolj razvejano statistično spremljanje družbenih različnih sprememb in dogajanja v samostojni RS, zlahka ugotovimo, da je bilo in ostalo področje migracij zelo hvaležna sodobna raziskovalna tematika v Sloveniji, a je seveda tudi res, da so glede na vsesplošni, globalni pomen migracijski procesi, njihovi vzroki, značilnosti, posledice in učinki v samem ospredju raziskav danes v svetu na sploh.

Tukajšnje izvajanje se je doslej posvečalo v glavnem kvantitativni plati obravnavanih migracij. Brez numeričnih kazalcev in njihove splošnejše družbene kontekstualizacije gotovo ne gre, toda tudi strnjeni prikaz naj bi vsaj v obrisih nakazal še nekatere druge bistvene značilnosti teh migracij. Čeravno se v poudarkih svojih spoznanj tudi razlikujemo, še posebej seveda ko vsak med nami izhaja iz drugačnega zornega kota, se raziskovalci migracij v Slovenijo po drugi svetovni vojni pretežno strinjamo ob ugotavljanju temeljnih potez vsebinskega ozadja tematike. In ker tu ni mogoče zahajati v neko bolj natančno artikulacijo po posameznih fazah priseljevanja, glede podrobnejšega opredeljevanja izvornih lokacij emigracije obravnavanih populacij, v zvezi z njihovimi različnimi demografskimi značilnostmi, gospodarskimi učinki in drugimi posledicami migracij za Slovenijo, tudi ne glede medsebojnega družbenega odnosa teh manjšinskih etnosov z etnično-večinskim prebivalstvom ter še niza drugih migracijsko-vsebinskih sklopov, se moramo zadovoljiti s splošnejšimi ugotovitvami. Slednje

pa naj bi bile raziskovalcem v glavnem skupne in nesporne. Bistvenih poudarkov o migracijah iz že omenjanih metodoloških zadržkov oziroma v le strnjenem povzetku prav tako ni mogoče navajati sistematično, z izjemo morda upoštevanja kronološkega kriterija. Glede na povedano je vsebinske dimenzije in različne okoliščine obravnavanih migracijskih procesov mogoče predstaviti, kot sledi.

Prvič. Slovenija je v desetletju in pol po koncu druge svetovne vojne območje številčnejše prebivalstvene emigracije kot imigracije,[20] čeprav je prispelo na delo ali šolanje že do tedaj okoli 10.000 oseb iz Hrvaške in Bosne in Hercegovine. Na povečano število prebivalcev neslovenskega a južnoslovanskega etničnega izvora je tedaj bolj vplival delež rojenih v Sloveniji kot delež priseljenih. V nadaljnjih med-popisnih obdobjih se migracijski procesi radikalno spreminjajo, migracijski saldo se obrne in skokovito raste število priseljenih. V desetletju do leta 1971 se je priselilo okrog 43.000,[21] do leta 1981 pa skupaj okrog 127.000 oseb iz drugih republik.[22] Od teh priseljenih do leta 1981 jih je našteto že okrog 40.000 že v Sloveniji rojenih staršem po izvoru iz drugih jugoslovanskih republik.[23] V 80-ih letih se migracijski trend umirja. Priseljenih po popisu iz leta 1991 je bilo okrog 148.000.[24] Že v samostojni Sloveniji pa popis leta 2002 našteje okrog 150.000 v Slovenijo priseljenih kot stalnih prebivalcev države.[25] Ne računajoč odselitev in procesa asimilacije je bilo do leta 1990 vseh priseljenih v Slovenijo iz območij nekdanje SFRJ skupaj 150.756 od sploh vseh 169.605 priseljenih oseb. Gledano po posameznih izvornih republikah imigracije v Slovenijo jih je bilo največ iz BiH (67.670), nato pa iz Hrvaške (49.418), iz Srbije in Črne gore (27.238) in iz Makedonije (6.437).[26] Po letu 1990 se je v Slovenijo iz območij nekdanje SFRJ priselilo še 23.245 oseb: iz BiH 12.661, iz Hrvaške 4.551, iz Srbije in Črne gore 3.900 in iz Makedonije 2.133.[27]

Drugič. Kot gospodarsko najbolj razvita federalna enota postaja Slovenija po drugi svetovni vojni izrazito imigracijsko območje znotraj Jugoslavije. Izračunano je, da je bilo obdobje najintenzivnejšega priseljevanja 1978-1980, da je v 70-ih letih največ priseljencev dospelo iz Bosne in Hercegovine in da v 80-ih letih in kasneje postaja BiH izrazito emigracijsko območje, od koder je v Sloveniji naseljenih več kot polovica vseh migrantov iz prostora jugoslovanske države. Ker se tem »prostovoljnim« priseljencem po letu 1992 pridruži še okoli

---

[20] Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, str. 62.

[21] Dolenc, *Migracije*, str. 47.

[22] Isto, str. 50.

[23] Isto, str. 52.

[24] Isto, str. 54.

[25] Isto, str. 61; Strokovnjak Statističnega urada RS geograf Danilo Dolenc je v tem svojem magisteriju podal tudi druge lastne izračune o obravnavanih migracijah na osnovi javno dostopnih in tudi neobjavljenih statističnih podatkov.

[26] Popis prebivalstva 2002. Ljubljana: SURS Ljubljana, 2002.

[27] Isto.

70.000 beguncev oz. ti. prisilnih priseljencev, med njimi največ Muslimanov/Bošnjakov, ki v velikem številu ostajajo v Sloveniji tudi po koncu notranjih jugoslovanskih vojn, se nadpolovična večina priseljenih iz BiH v Slovenijo samo še okrepi. Po še drugih statističnih podatkih imajo v začetku 21. stoletja vse tri etnično številčno najmočnejše južnoslovanske grupacije v Sloveniji: Srbi, Bošnjaki in Hrvati matično izvorno državo v BiH. Manj je v Sloveniji Srbov, ki izvirajo iz Srbije, daleč največ je Bošnjakov iz BiH (sicer še iz Črne gore in Sandžaka), le Hrvatov v Sloveniji je priseljeno znatno več iz Hrvaške kot iz BiH. Število Albancev, priseljenih večinoma s Kosova, znatno manj iz zahodne Makedonije, se je po 2. svetovni vojni stalno povečevalo in če se jim pristejejo še številni sonarodnjaki, ki se v Slovenijo priseljujejo in tu živijo in delajo začasno, jih je na začetku 21. stoletja krepko čez 10.000. Po drugi svetovni vojni se je stalno povečevalo tudi število Makedoncev in Črnogorcev. Šele po osamosvojitvi se je število prvih za nekaj malega zmanjšalo, drugih, ki jih je bilo med južno slovanskimi etnosi itak vedno najmanj, pa za razmeroma precej več. Pri tem padcu je šlo verjetno manj za odselitve in več za asimilacijo. Že leta 1991 pa se je prvič zgodilo, da se je število celo ene od treh največjih narodnostnih skupnosti z območja Jugoslavije, in sicer hrvaške skupnosti v Sloveniji, zmanjšalo in da je bilo skupno število v Sloveniji rojenih pripadnikov vseh tu obravnavanih narodnosti večje od števila priseljenih v medpopisnem obdobju (z izjemo albanskega prebivalstva).[28] V Slovenijo se je v zadnjih desetletjih z območja nekdanje Jugoslavije priselilo tudi več tisoč narodnostno opredeljenih Slovencev, bodisi da so se vrnili po krajšem ali daljšem tamkajšnjem bivanju ali pa so v kateri od republik sploh rojeni ali prišli v Slovenijo celo kot tretja generacija s Slovenskega nekdaj odseljenih slovenskih prednikov.[29] Po popisu prebivalstva do leta 1991 se je iz jugoslovanskih republik vrnilo skupaj 3.078 Slovencev, od tega več kot pol iz Hrvaške. V desetletju po osamosvojitvi Slovenije je bilo v skladu s popisom iz leta 2002 teh »povratnikov« 2.313, spet več kot pol priseljenih iz Hrvaške.[30]

Tretjič. Procesi obravnavanega priseljevanja v Slovenijo so koreninili v vzajemni podlagi interesov emigracijskih družbenih okolij v jugoslovanskem prostoru in interesov imigracijske družbene stvarnosti Slovenije. Glavni splet razlogov za priseljevanje je nedvomno težnja po zaposlovanju v gospodarsko najbolj razviti jugoslovanski republiki, a je bilo in ostalo tudi slovensko gospodarstvo močno zainteresirano za pritok delovne sile iz drugih jugoslovanskih republik.[31] Po državni osamosvojitvi potrebe po delavcih v dejavnostih kot so

[28] Dolenc, *Migracije*, str. 56.

[29] Dolenc, *Priseljevanje*, str. 69–102.

[30] Dolenc, *Migracije*, str. 56 in 61.

[31] Med slovenskimi raziskovalci je glede navedenih razlogov priseljevanja deloma skeptičen Damir Josipovič, ki opozarja na nujo kompleksnejše razlage, *Učinki priseljevanja*, str. 194, 272.

gradbeništvo, rudarstvo, komunalne dejavnosti, avtoprevozništvo, gostinstvo, turizem, obrtniško-rokodelske, negovalne, čistilne in druge storitve, ki so jih v drugi polovici 20. stoletja tradicionalno opravljali zlasti delavci in delavke iz nekdaj jugoslovanskih republik, ostajajo v Republiki Sloveniji aktualne še v 21. stoletju.[32] Omenjeni trend teh migracij se tako, ob sicer zelo spremenjenih splošnih in posebnih okoliščinah, nadaljuje. Seveda je javno zelo viden delež obravnavanih pripadnikov tudi na vseh mogočih drugih delovnih mestih po Sloveniji, na tako rekoč vseh delovnih področjih in tudi na strokovno najzahtevnejših položajih v znanosti, šolstvu, medicini itd. Že omenjena raziskava izpred osmih let je izhajala iz predpostavke o vsestranski poklicni strukturi zastopanosti obravnavanih imigrantov v Sloveniji in rezultati raziskave so to predpostavko potrdili. Pokazalo se je, da je med njimi velik delež podjetnikov, kar pa je pravzaprav le logični nasledek že prevladujočih kapitalističnih družbenoekonomskih odnosov v Sloveniji.[33]

Četrtič. Sestava obravnavanih etničnih populacij seveda ni vezana izključno ali samo na kontekst zaposlovanja in gospodarskih razlogov. Pomemben delež priseljevanja je v celotnem obdobju po drugi svetovni vojni odpadal na priseljeno še dijaško mladino, ki se je šolala v Sloveniji bodisi za potrebe in na povabilo slovenskega gospodarstva bodisi da so prihajali številni posamezniki na študij, kar je bilo omogočeno pod ugodnimi pogoji po zadevnih državnih zakonih in predpisih. Tudi slednjih je veliko ostalo živeti v Sloveniji. Med priseljenci so bili/bile številni/številne, ki so se v Sloveniji poročali/poročale v etnično mešane zakone in/ali živeli/živele v partnerskih razmerjih s tukajšnjimi prebivalci.[34]

Petič. Obravnavane migracije so potekale delno v skladu z določenim načrtovanjem in vabljenjem slovenskih podjetij, večinoma pa ne po neki sistematični načrtni poti. Ko gre za področje dela oz. za zaposlitveni sektor, je bilo tipično, da so prihajali najprej moški, mlajši moški v obdobju najboljše delovne kondicije.[35] Kasneje so se jim pridružile družine ali pa so jih oni naknadno ustvarili v pogosto izvorno domačem etničnem okolju ter ženo in otroke kasneje pripeljali za sabo v Slovenijo. Priseljevale pa so se tudi cele družine naenkrat, ko je bilo to pač mogoče, oz še iz kakšnih drugih razlogov. A tudi predvidoma začasne migracije, ko nameravajo priseljenci ostati v novem okolju navadno zaradi službe, dela, ki jih v primeru začasnega dela Slovencev v tujini, slovenska strokovna literatura obravnava kot »zdomce«, tudi tako imenovane

[32] Med raziskavami, ki so bile kdaj v Sloveniji opravljene o vključitvi delavcev v posamezne navedene dejavnosti, navedimo na primer raziskavo: Janko Lukner in Vlado Verbič, *Delavci iz drugih republik*.

[33] Položaj in status pripadnikov narodov nekdanje SFRJ v Slovenije, gradivo projekta. Zaposlitveni, ekonomski in lastniški kazalci do leta 2002 so raziskovani s pomočjo Poslovnega imenika Republike Slovenije (PIRS) in rumenih strani Telefonskega imenika Republike Slovenije.

[34] Obširno in/ali po posameznih kazalcih glej v: Pezdir, *Stiki in vezmi z izvornim okoljem*, str. 423–445; Vrečer, *Integracija prisilnih priseljencev*.

[35] Obširneje v Mežnarić, *Bosanci: a kuda idu Slovenci nedeljom?*

zdomske migracije, pogosto postajajo sčasoma stalne naselitve.[36] To je že dobro preizkušeno in dokaj veljavno posplošeno pravilo, ki so ga ustvarjali oz. ga bili deležni mnogi Slovenci, v 20. stoletju v več desettisočih odseljenih tudi v prostor nekdanje Jugoslavije.[37]

Šestič. Priseljevanje v Slovenijo iz drugih jugoslovanskih republik je imelo za posledico, med drugim, novo večetnično strukturirano družbo. Novi stalni prebivalci Republike Slovenije so na začetku 21. stoletja skoraj v celoti tudi njeni državljani. Po osamosvojitvi, ko je državljanstvo prejelo prek 170.000 oseb, se je iz leta v leto povečevalo število novih državljanov obravnavanih populacij. Leta 2005, na primer, je bilo med stalnimi prebivalci ABČHMS že blizu 200.000 državljanov Republike Slovenije.[38] To dejstvo gotovo spada med glavne vidike tu obravnavanih migracij.

Sedmič. Toda poleg migracij, ki so znotraj obravnavane tematike že proizvedle nove stalne prebivalce Slovenije, se je potrebno zaustaviti ob tipu migracij, ki na področju zaposlovanja delovne sile zajemajo protagoniste še na začasnem ali sezonskem delu v Sloveniji. To delo so opravljali ali ga opravljajo začasni migranti, delavci z osebnimi začasnimi dovoljenji, kar je sploh aktualni migracijski trend še posebej po vstopu RS v EU. Od tedaj in še posebej po vzpostavitvi schengenskega mejnega režima, ko je južna meja RS postala zunanja meja EU, so bile obravnavane utečene migracije zaradi zaostrenih pogojev vstopa v RS kot družbeni pojav deležne velikih in različnih redukcijskih vplivov. Odkar je RS članica EU in ker novo nastale druge države v prostoru nekdanje Jugoslavije članice EU to (še) niso, so njihovim državljanom otežene možnosti zaposlovanja v Sloveniji, do nedavnega razen Hrvatom, tudi samega vstopanja v Slovenijo. Sredi leta 2010 je, tako, še nadalje v veljavi prepoved celo samega prostega vstopa v Slovenijo za denimo državljane BiH, od koder sicer prihaja največ zainteresiranih za delo v Sloveniji, a tudi zasebni obiski od tam, na primer sorodnikov, (še) niso prosto možni.

Osmič. V slovenskem prostoru poznamo še druge imigracije. Nekatere, ki so sicer povezane z delom a ne z začasnimi ali stalnimi delovnimi dovoljenji, temveč na primer z dovolilnicami za prehod slovensko-hrvaške meje. Gre za migracije lokalnega značaja, dnevne ali tedenske, v katerih nastopajo posamezniki kot delavci v kakih čezmejnih zaposlitvah, še bolj pa kot dvolastniško ruralno obmejno prebivalstvo, ki migrira, prehaja mejo zaradi poljedelskih in podobnih opravil ali pa tudi zaradi z novo mejo prekinjenih a v glavnem zato ne

[36] Lukšič Hacin, *Ko tujina postane dom.*

[37] Literatura o migracijah Slovencev po svetu je seveda preveč obširna za navajanje. Z izseljevanjem Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije, posebej v BiH in v Hrvaško, se je razmeroma veliko raziskovalno ukvarjala tukajšnja avtorica. Prim.: Kržišnik Bukić, *Slovenci v Bosni in Hercegovini*, Kržišnik Bukič (ur.), *Slovenci v Hrvaški*; Ista, *Slovenci*, str. 117–135.

[38] Na zaprosilo avtorice je bilo po posredovanih številčnih podatkih Ministrstva za Notranje zadeve Republike Slovenije za obdobje 25. 06. 1991 – 30. 01. 2005 mogoče izračunati vsoto 196.531 oseb kot skupno število državljanov, priseljenih iz nekdanjih republik nekdanje Jugoslavije.

pretrganih sorodstvenih vezi in podobno.[39] Kot migrante lahko sem prištevamo še dijake in študente.

Devetič. A tudi nova manj prepustna evropska meja Slovenije s Hrvaško človeških migracij seveda ne zaustavlja. V takih zgodovinskih okoliščinah so potem ljudje velikokrat prisiljeni v ilegalno prehajanje meja. Tako je sedaj precej tudi ilegalnih migrantov obravnavanih populacij, takih, ki nimajo ali ne morejo pridobiti veljavnih dokumentov za vstop v Slovenijo, kjer ali že od prej imajo kako zvezo za zaposlitev ali nastanitev ali pa je zanje Slovenija le prehodna država. S tem v zvezi je potrebno dodati, da ilegalni migranti prihajajo v Slovenijo ne le s območja nekdanje Jugoslavije ampak prek pretežno tega območja tudi iz izvorno drugih državnih okolij.[40] V neki poseben migrantski sklop lahko uvrstimo tip ilegalnih migracij s pogosto kriminalnim ozadjem, bodisi da gre za trgovino z ljudmi ali s prepovedanim blagom, ki v njih pogosto sodelujejo posamezniki ali skupine z območja nekdanje Jugoslavije. Zelo zaželen tip migracij pa so turistične, v katerih so (bili) kot turisti (zlasti zimski in zdraviliščni turizem) udeleženi seveda tudi prebivalci iz drugih območij nekdanje Jugoslavije.

Kulturna društva

Učinke migracij iz nekdanje skupne države v Slovenijo je mogoče meriti po različnih kriterijih. Tokrat se bomo zadržali na le enem vidiku, na tistem, za katerega smo uvodoma naznanili, da naj bi primarno opredeljeval migrantske skupnosti kot narodnomanjšinske skupnosti. Tudi v Sloveniji. To je področje kulture v njenem najširšem smislu. Z ohranjanjem in negovanjem lastne narodnostne kulture migranti – in ljudje nasploh – se narodnostno samoopredeljujejo in samopotrjujejo do sebe in do Drugih. Tako so ABČHMS v Sloveniji ob in po razpadu skupne države začeli z ustanavljanjem kulturnih društev v Sloveniji. Teh društev je danes okoli 100, registriranih nekoliko manj. Po raziskavi, ki jo je podpisana opravljala že pred leti, je v nekaj več kot desetletju po osamosvojitvi uradno registriranih 63 takih kulturnih društev.[41] Po posameznih obravnavanih etničnih komponentah so do leta 2003 to bila naslednja društva:

---

[39] Obširna terenska raziskava o tej tematiki je bila opravljena na INV. Prim.: Kržišnik Bukić (ur.), *Slovensko-hrvaški obmejni prostor*.

[40] Primerjaj na primer: Pirc, *Slovenija v sodobnem*, str. 467–468.

[41] Kržišnik Bukić, *Odzivi drugih* – neobjavljeno. Kot 63. društvo sem opredelila Koordinacijo zvez in kulturnih društev konstitutivnih narodov in narodnosti razpadle SFRJ v Sloveniji, ki je bila ustanovljena istega leta. Podatke o teh društvih sem pridobila po lastni raziskavi in v sodelovanju z Ministrstvom za notranje zadeve, ki je posredovalo sicer še več drugih pomembnih kazalcev o teh društvih in sem jih v omenjenem poročilu Ministrstvu za kulturo kot naročniku raziskave tudi predstavila. Morda da tu omenim le še neustrezno pojmovanje in poimenovanje bošnjaških društev kot društev, ki so jih ustanovili »državljani RS muslimanske vere«, a tudi tu tedanje izvirne sintagme MNZ nisem spreminjala.

- društva, ki so jih ustanovili državljani Republike Slovenije **albanske narodnosti**: (1) Društvo »Skupnost Albancev v Republiki Sloveniji, Ljubljana; (2) Kulturno društvo »MIGJENI«, Ljubljana; (3) Društvo Albancev »BESA«, Kranj; (4) Kulturno društvo Albancev Skenderbeu, Velenje; (5) Kulturno društvo Albancev Slovenske Istre Iliria, Koper; (6) Kulturno izobraževalno društvo Bashkimi, Maribor; (7) Društvo rojakov iz Plava in Gusinja, Kranj; (8) Društvo Albansko nacionalno demokratsko zavezništvo, Ljubljana; (10) Kulturno društvo Kosova Nova Gorica, Ajba.
- društva, ki so jih ustanovili državljani Republike Slovenije **muslimanske vere**: (1) Kulturno društvo LIRIA Postojna, (2) Klub muslimanov BIH Ljubljana; (3) Kulturno športno društvo »BOSNA«, Ljubljana; (4) Muslimansko dobrodelno društvo »Merhamet« Ljubljana; (5) Domovinska skupnost dolin Sanice in Sane, Ljubljana; (6) Društvo bosansko-hercegovskega in slovenskega prijateljstva LJILJAN, Ljubljana; (7) BOSNA klub, Nova Gorica; (8) Društvo muslimanov Vrhnika; (9) Kulturno društvo Muslimanov »BISER«, Jesenice; (10) Društvo METULJ, Ravne na Koroškem; (11) Kulturno-umetniško društvo »BRATSTVO«, Ravne na Koroškem; (12) Kulturno športno društvo »Bosna in Hercegovina« Trbovlje; (13) Društvo »LILJAN« Bosansko hercegovskega in slovenskega prijateljstva Ajdovščina; (14) Islamsko dobrodelno društvo »MERHAMET« – Rdeči polmesec Maribor; (15) Društvo Bosansko hercegovskega in slovenskega prijateljstva PRIMORSKI LJILJAN, Koper; (16) Športno kulturno društvo Bosna, Nova Gorica.
- društva, ki so jih ustanovili državljani Republike Slovenije **hrvaške narodnosti**: (1) Društvo hrvatski kulturni dom v Sloveniji, Ljubljana; (2) Društvo za slovensko-hrvaško prijateljstvo, Ljubljana; (3) Hrvatsko društvo Ljubljana; (4) Hrvaško kulturno združenje – Hrvatska kulturna udruga Novo mesto; (5) Hrvaško izseljensko društvo Drijenča, Jesenice; (6) Društvo Hrvaška izseljenska skupnost »ZOVIK IN BOČE«, Jesenice; (7) Hrvatski klub »KOMUŠINA« Škofja Loka; (8) Hrvatsko kulturno društvo v Mariboru; (9) Društvo hrvatska demokratska skupnost Ljubljana; (10) Hrvatsko kulturno društvo Ptuj; (11) Hrvatsko kulturno-umetniško prosvetno in športno društvo Istra Piran.
- društva, ki so jih ustanovili državljani Republike Slovenije **makedonske narodnosti**: (1) Makedonsko kulturno društvo »Makedonija«, Ljubljana; (2) Zveza makedonskih kulturnih društev Slovenije, Ljubljana; (3) Makedonsko kulturno društvo »ILINDEN« Jesenice; (4) Makedonsko kulturno društvo »VARDAR« v Sloveniji Železniki; (5) Makedonsko kulturno društvo VATROSLAV OBLAK, Celje; (6) Makedonsko kulturno društvo »BILJANA« Maribor; (7) Folklorno makedonsko

društvo Vardarka Maribor; (8) Makedonsko kulturno društvo Kočo Racin Obala, Koper; (9) Makedonsko kulturno društvo ORHIDSKI BISERI Nova Gorica; (10) Makedonsko kulturno društvo Sv. Ciril in Sv. Metod, Kranj.

- društva, ki so jih ustanovili državljani Republike Slovenije **srbske narodnosti**: (1) Srbsko prosvetno društvo Nikola Tesla, Postojna; (2) Kulturno-umetniško društvo in prosvetno društvo »SAVA«, Ljubljana; (3) Klub prijateljev NK Partizan Beograd v Ljubljani; (4) Srbsko kulturno društvo »SLOGA«, Nova Gorica; (5) Kulturno-prosvetno in športno društvo »Vuk Karadžić«, Lesce; (6) Kulturno-umetniško prosvetno društvo »Vuk Štefanović Karadžić«, Celje; (7) Društvo Srpska zajednica – Društvo sprbska skupnost, Ljubljana; (8) Zveza srbskih društev Slovenije, Ljubljana; (9) Društvo domovinsko združenje MIR, Ljubljana; (9) Društvo »Fondacija PUPIN«; (10) Srbsko kulturno prosvetno društvo »Sveti Sava«, Kranj; (11) Kulturno umetniško društvo Petar Kočić; (12) Kulturno društvo Brdo, Kranj; (13) Srbsko kulturno društvo Sava, Hrastnik; (14) Srpsko kulturno humanitarno društvo Desanka Maksimović, Celje; (15) Srpsko kulturno društvo Maribor, Maribor.

Zunaj podatkov MNZ je ostalo leta 2003 edino črnogorsko kulturno društvo »Morača«. Kot rečeno, v naslednjih letih število teh društev varira, se povečuje. To velja prav za črnogorska društva, ki jih je, denimo leta 2010, kar šest v Republiki Sloveniji, in sicer »Morača«, Crna gora«, »Montenegro«, »Duklja« in »Izvor«, »Društvo črnogorsko-slovenskega prijateljstva«, ki so z Izjemo »Morače« vsa vključena v leta 2009 ustanovljeno Zvezo črnogorskih društev Slovenije.

Sklepni premislek

Protagonisti selitvenih migracij v Slovenijo po drugi svetovni vojni so v daleč največjem deležu pripadniki narodov nekdanje Jugoslavije, v znatno manjšem so to Slovenci oz. njihovi potomci, ki so se vrnili v Slovenijo, najmanjši delež odpada na etnično Druge. V prvih dveh povojnih desetletjih se delež migrantov iz drugih jugoslovanskih republik podvoji, v naslednjem enem samem desetletju se skoraj podvoji ponovno; 70-leta so obdobje najintenzivnejšega povečevanja števila ABČHMS v Sloveniji. V naslednjih dveh desetletjih se stopnja rasti znatno zniža, v zadnjem desetletju to število skoraj stagnira. Migracijski protitok Slovencev v prostor nekdanje Jugoslavije je imel skozi 20. stoletje nasprotno smer. Do sredine 50-ih let se je povečeval, potem so se njihove migracije stalno krčile, ob koncu stoletja skoraj usahnile. Zaradi novih političnih okoliščin po

vstopu Slovenije v EU in območje t.i. schengenskega režima so migracije iz prostora nekdanje Jugoslavije v Slovenijo tudi bistveno otežene in je tamkajšnje prebivalstvo glede možnega priseljevanja v manj ugodnem položaju kot prebivalci držav članic EU.

Glede na zgodovinske tradicionalne geopolitične stike, kulturne in druge povezave ter sodelovanja z družbenimi okolji novo nastalih držav v prostoru nekdanje Jugoslavije in zaradi že jasno ugotovljenih in opredeljenih potreb po tuji delovni sili za razvoj Slovenije, kaže pričakovati, da se bo nek migracijski dotok iz prostora nekdanje Jugoslavije v Slovenijo v prihodnje nadaljeval.[42] Zaradi vseh novih politično-ekonomskih in drugih okoliščin pa te migracije v prvi polovici 21. stoletja gotovo ne bodo tako številčne, kot so bile v drugi polovici 20. stoletja.

Viri in literatura

Dolenc, Danilo, *Migracije iz območja nekdanje Jugoslavije v Slovenijo in njih socio-geografski učinki* – magistrska naloga. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2003.

Dolenc, Danilo, Priseljevanje v Slovenijo z območja nekdanje Jugoslavije po drugi svetovni vojni. *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*, Miran Komac (ur.). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, str. 69–102.

Enciklopedija Slovenije 1: A–Ca. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987.

Domini, Mirjana (ur.), *Hrvati u Sloveniji*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti, 1997.

Josipovič, Damir, *Učinki priseljevanja v Slovenijo po drugi svetovni vojni*, Ljubljana: založba ZRC, ZRC SAZU, 2006.

Komac, Miran (ur.), *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007.

Kržišnik Bukić, Vera, O Slovencih na območju Jugoslavije izven Slovenije po popisih prebivalstva 1921–1991. *Razprave in gradivo* 26-27, 1992, str. 172–199.

Kržišnik Bukić, Vera (ur.), *Slovenci v Hrvaški*, Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1995.

Kržišnik Bukić, Vera, *Bosanska identiteta med preteklostjo in prihodnostjo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 1996.

Kržišnik Bukić, Vera (ur.), *Slovensko-hrvaški obmejni prostor: predstavitev rezultatov terenske raziskave*. Ljubljana, Inštitut za narodnostna vprašanja, 1999.

Kržišnik Bukić, Vera, Slovenci v Hrvaški, Bosni in Hercegovini, Srbiji in Črni gori ter Makedoniji med preteklostjo in prihodnostjo. *Traditiones*, let. 32, št. 2, 2003, str. 117–135.

Kržišnik Bukić, Vera, *Odzivi drugih manjšinskih skupnosti na ukrepe Ministrstva za kulturo*. Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2003.

Kržišnik Bukič, Vera, Narodnomanjšinsko vprašanje v Sloveniji po razpadu Jugoslavije: o družbeni upravičenosti vprašanja statusa narodnih manjšin Albancem, Bošnjakom, Črnogorcem, Hrvatom, Makedoncem in Srbom v Republiki Sloveniji s predlogi za urejanje njihovega narodnomanjšinskega položaja. *Razprave in gradivo* 56–57, 2008, str. 120–156.

Lukšič Hacin, Marina, *Ko tujina postane dom: resocializacija in narodna identiteta pri slovenskih izseljencih* (= Zbirka Sophia ; 1995, 7). Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1995.

Lukner, Janko in Verbič, Vlado, *Delavci iz drugih republik v rudniku lignita Velenje* – diplomska naloga. Ljubljana: FSPN, 1982.

[42] Več v Kržišnik Bukič, *Narodnomanjšinsko vprašanje*, str. 120–156.

Mežnarić, Silva, *Bosanci: a kuda idu Slovenci nedeljom?* (= Biblioteka Raskršča, 3). Beograd: Filip Višnjić, 1986

Petrović, Ruža, *Migracije u Jugoslaviji i etnički aspekt*. Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, 1987.

Pezdir, Tatjana, Stiki in vezmi z izvornim okoljem. *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*, Miran Komac (ur.). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, str. 423–445.

Pirc, Janez, Slovenija v sodobnem migracijskem kontekstu Evropske unije. *Priseljenci: študije o priseljevanju in vključevanju v slovensko družbo*, Miran Komac (ur.). Ljubljana: Inštitut za narodnostna vprašanja, 2007, str. 449–475.

Srbi u Sloveniji. Sremski Karlovci: Institut srpskog naroda, 1997.

Šircelj, Milivoja, *Verska, jezikovna in narodna sestava prebivalstva Slovenije: popisi 1921–2002*. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2003.

Vrečer, Natalija, *Integracija prisilnih priseljencev iz Bosne in Hercegovine v Sloveniji: teoretizacija in primerjalne prakse v antropološki perspektivi* – doktorska disertacija. Ljubljana: Fakulteta za podiplomski humanistični študij, 2006.

Zwitter, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni* (= Razprave Znanstvenega društva v Ljubljani, 14, Historični odsek, 5). Ljubljana: Znanstveno društvo, 1936.

Zwitter, Fran, *Nacionalni problemi v Habsburški monarhiji*, Ljubljana: Slovenska matica, 1962.

VIII.
Nemci na Slovenskem

Mitja Ferenc

Posledice izselitve kočevskih Nemcev in neizvedene kolonizacije Kočevske med vojno in po njej

FERENC, Mitja, dr., izr. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, ferenc.mitja@guest.arnes.si.

Povzetek: V razpravi avtor obravnava posledice izselitve večinskega prebivalstva – kočevskih Nemcev leta 1941/42 in neizvedene povojne kolonizacije v prvem desetletju po koncu 2. svetovne vojne. Izpraznjene Kočevske, ki je bila v Sloveniji najobsežnejše območje, predvideno za notranjo kolonizacijo niso naselili. Oblasti so dovoljevale naselitev le v okviru ustanavljanja kmetijsko obdelovalnih zadrug in zaposlitve na državnem kmetijskem posestvu. Danes so zato obsežni deli ozemlja preraščeni z gozdom, naselja porušena in odstranjena. Nekdanja naselbinska kultura je skoraj v celoti izbrisana.

Ključne besede: Kočevska, kolonizacija, Nemci, izselitev, agrarna reforma.

Kočevsko[1] je njeno večinsko prebivalstvo leta 1941 nenadoma in skoraj v celoti zapustilo. Izselitev kočevskih Nemcev, vojno opustošenje in neustrezna naseljevalna, gospodarska in kulturna politika po vojni ter načrtno rušenje so imeli za to območje usodne posledice. Danes so obsežni deli Kočevske preraščeni z gozdom, naselja pa porušena in odstranjena. Nekdanja naselbinska kultura je skoraj v celoti izbrisana. Velika sprememba celotne krajine na Kočevskem je primer, ki bi mu po obsegu daleč naokoli težko našli enakega.

Izselitev večinskega prebivalstva – kočevskih Nemcev

Kočevsko je sredi aprila 1941 zasedla italijanska vojska. Kočevske Nemce, posebno še njihovo vodstvo, ki je pričakovalo priključitev Kočevske k nemškemu zasedbenemu območju v severni Sloveniji, je italijanska okupacija Kočevske razočarala. Nacistična oblast, ki je iz zasedenih pokrajin v Evropi množično preseljevala svoje rojake v rajh, je preselitev predvidela tudi za majhno nemško narodnostno skupino na Kočevskem. 31.avgusta 1941 sta vladi nemškega rajha

[1] Termin Kočevska uporabljam za tisto območje, na katerem so – bolj ali manj strnjeno kot narodno mešan otok sredi Slovencev – šest stoletij, do leta 1941, prebivali nemški prebivalci – kočevski Nemci (Kočevarji),Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*, str. 20–28.

in Kraljevine Italije v Rimu sklenili sporazum o preselitvi. Kočevskim Nemcem so odločili naselitveno območje ob Savi in Sotli na Spodnjem Štajerskem – na nemškem okupacijskem območju, predvidenim za priključitev k nemškemu rajhu – , s katerega so nacisti izgnali večino – okoli 37.000 Slovencev. Po močni propagandni akciji svojega vodstva so se kočevski Nemci v pičlih 9 tednih med novembrom 1941 in januarjem 1942 s 135 vlaki preselili v novo domovino. Preselilo se je skoraj 95 % od okoli 12.500 oseb, kolikor jih je po lastnem štetju prebivalo v 170 vaseh. Veliko večino – 11.509 oseb so preselili na Štajersko, majhen del – 571, v Nemčijo, neznatnemu številu oseb – 66 preselitve niso dovolili. Doma so morali zapustiti vse nepremičnine. Imovino preseljencev je prevzela nemška preselitvena družba *Deutsche Umsiedlungstreuhandgesellschaft*, in jo v imenu preseljencev prodala italijanskemu zavodu za nepremičnine *Emona*.[2]

Po izselitvi je več deset vasi popolnoma opustelo, v drugih je ostalo redko slovensko prebivalstvo. Da je bila Kočevska dejansko nemški jezikovni otok, nam pove podatek, da je po v popisih prebivalstva pred 1. svetovno vojno bilo vedno okoli 100 vasi, v katerih ni bilo niti ene osebe s slovenskim občevalnim jezikom. Med obema vojnama pa je bilo še vedno med 30 in 40 vasi v kateri ni živela niti ena oseba katere materni jezik bi bila slovenščina.[3]

Neuspeli italijanski načrt ponovne poselitve Kočevske

Po izselitvi sta se tako zavod Emona kot italijanska civilna uprava zavedali, da tako veliko območje dolgo časa ne more ostati nenaseljeno, saj bi bile njegove nepremičnine izpostavljene propadanju. Zavod Emona je svojo dolgoročno korist videl v ponovni poselitvi podeželja", v mestu Kočevje, ki za Emono ni bil toliko zanimiv, pa v čimboljši prodaji hišnega sklada.

Med vojno si zavod Emona ni mogel privoščiti kolonizacije Kočevske z italijanskimi ljudmi. Pri tem je treba namreč upoštevati, da je bilo treba poseljevati nemško posest v Južni Tirolski in Kanalski dolini in da so bili tisti, ki bi prišli v poštev za naselitev, v italijanski vojski. Zato sta se zavod Emona in italijanska civilna uprava odločili, da bosta obdelovanje nemške posesti in skrb za živino najprej zaupali slovenskim najemnikom. Pri tem sta mislila predvsem na tiste Slovence, ki so se priselili v Ljubljansko pokrajino iz drugih zasedbenih območij. S tem je visoki komisar za Ljubljansko pokrajino Emilio Grazioli nameraval rešiti tudi vprašanje njihove nastanitve in preživetja.

---

[2] O preselitvi kočevskih Nemcev glej Frensing, *Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen*; Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*, str. 113–170; T. Ferenc: *Nacistična raznaradovalna politika*, str. 550–730.

[3] Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*, Tabela Prebivalstvo Kočevske v popisih prebivalstva v letih od 1869 do 1941, str. 91–93.

Da bi bilo to ponovno obljudenje Kočevske čimbolj načrtno, je Grazioli v drugi polovici januarja 1942 ustanovil komisijo za ponovno obljudenje Kočevske.[4] Kmalu nato je Grazioli razglasil možnost za prijavo interesentov za sklenitev najemnega razmerja.[5] Komisija je začela poslovati že 26. januarja 1942, torej štiri dni po odhodu poslednjega transporta nemških izseljencev iz Kočevske. Čeprav je bilo februarja 1942 v Ljubljanski pokrajini že približno toliko priseljencev z drugih zasedenih območij kot odseljenih Nemcev, je bilo interesentov za sklenitev najemniškega razmerja na Kočevskem razmeroma malo. Prijavljali so se večinoma kmetje in želarji (poljedelci z malo zemlje) s sosednjih območij, ki so si hoteli izboljšati svoje gospodarske razmere. Do sredine maja 1942 se jih je za sklenitev najemniškega razmerja prijavilo 1353.[6] Emona je razmeroma pozno, šele 24. marca 1942, objavila pogoje za sklepanje zakupniških pogodb. Tisti, ki bi vzeli v zakup manj kot dva hektara zemljišča, naj bi poleg zakupnine, plačali tudi najemnino za hišo, drugi ki bi zakupili več pa jim najemnine za hišo ne bi bilo treba plačati. Zakupnina je bila po Emoninih okrajih določena različno. Največjo je Emona določila za svoj kočevski okraj.[7]

Partizanski odgon živine iz Emoninih hlevov za prehrano svojih enot, odgon večine Emonine plemenske živine v Italijo in klavne v Ljubljano, odlok partizanskega vodstva (izvršnega odbora Osvobodilne fronte) o dodeljevanju in upravljanju zemlje izseljenih Kočevarjev, nastanek obsežnega partizanskega svobodnega ozemlja v Ljubljanski pokrajini, ko je bila na bivšem nemškem jezikovnem območju le še okupatorjeva postojanka v Kočevju itd,[8] so popolnoma zavrli Emonino prizadevanje za ponovno obljudenje Kočevske, sklepanje najemnih razmerij ter prodajo hišnega sklada. Najemno razmerje je do sredine aprila 1942 sklenilo le 747 družin.[9]

Ko so Emonini uslužbenci ugotovili, da so nemirne razmere onemogočile ponovno obljudenje Kočevske s slovenskimi zakupniki, so začeli razmišljati o kolonizaciji italijanskih ljudi. Vodja Emoninega kmetijskega urada v Kočevju

---

[4] *Službeni list za Ljubljansko pokrajino*, 1942, št. 10 z dne 4. 2. 1942; Komisija je delovala v okviru italijanskega urada za priseljevanje in kolonizacijo, čigar gradivo – tako namreč izpričujejo pregledi arhivskega gradiva – se ni ohranilo.

[5] *Slovenec*, 4. 2. 1942; Pozval je tiste, ki bi radi najeli, pridobili ali upravljali trgovine, obrtne delavnice in opravljali javna dela v tistih krajih, ki so jih zapustili Nemci, naj se prijavijo do 15. 2. 1942 na ustreznih obrazcih okrajnim načelstvom v Novem mestu, Kočevju in Črnomlju ter Emoninim uradom v Ljubljani, Kočevju, Mozlju, Koprivniku, Starem Logu, Kočevski Reki in Črmošnjicah, kjer bodo dobili ustrezna pojasnila.

[6] AS-II, fond Istituto agricolo Emona (dalje Emona), f. 1216; Za te podatke zvemo iz poročil predsednika komisije Cira Moserija Moserijeve komisije in zapisnikov njenih sej od 1. seje 26.1. do 16. 5. 1942.

[7] *Slovenec*, 24. 3. 1942, Zopetna naselitev ozemlja, ki so ga zapustili Nemci.

[8] T. Ferenc: *Ljudska oblast* 1, Država v državi, str. 223–238; Ferenc: *Problemi ponovne poselitve*, str. 57.

[9] AS-II, Emona, f. 1216, poročilo o naselitvi okraja Kočevje, 15. 4. 1942.

Giuseppe Puppini je na zahtevo iz Rima 28. julija 1942 izdelal posebno *»študijo o ponovni poselitvi Slovenije in njenem gospodarstvu v prihodnosti«*.[10] V njej je Kočevsko predvidel kot južni del strnjenega italijanskega (!) kolonizacijskega območja, ki bo naseljeno z italijanskimi ljudmi. Naselili bi le bolj rodovitna območja, druge površine pa prepustili širjenju gozda. Treba je namreč upoštevati, da je imela Italija ves čas velik interes za uvoz lesa iz Slovenije. Puppini je svojo študijo končal skoraj isti dan, ko se je začela velika italijanska ofenziva na Kočevskem.

Potem ko je italijanska vojska v njej uničila skoraj sto kočevskih vasi in zaselkov, se Emonini funkcionarji še vedno niso odrekli načrtovanja ponovne poselitve Kočevske, le da so bili pozneje njihovi načrti skromnejši. Puppini je v svojem novem načrtu 7. avgusta 1942, predvideval ustanovitev 111 velikih posesti, ki bi bila *»le zadnji (malopomemben) odrastek celote italijanske kolonizacije v Sloveniji«*.[11] Ni znano kakšen naj bi bil po Puppinijevi zamisli obseg celotne italijanske kolonizacije v Ljubljanski pokrajini. Visoki komisar Grazioli je npr. v svojem poročilu o ukrepih za večjo italijanizacijo in fašizacijo Ljubljanske pokrajine 24. avgusta 1942 tudi predvideval poselitev pokrajine z Italijani, vendar je dvomil, da bi to mogli storiti v vojnem času.[12] Medtem ko je npr. Emonin funkcionar Francesco Inghilleri poleti 1942 predvideval poselitev Kočevske z Istrani, Primorci in Benečani,[13] pa je Emonino poročilo iz Ljubljane 18. junija 1943 predlagalo poselitev z ljudmi iz Štajerske in Koroške, ki so vešči kmetovanja.[14] Splošno lahko ugotavljamo, da se je po veliki italijanskim ofenzivi Emonino gospodarjenje zreduciralo na tri doline in na sečnjo gozdov ob cestah in železnici. Po kapitulaciji Italije pa je bila tako ali tako vsa Kočevska do konca vojne (razen mesta Kočevje) v partizanskih rokah.

Po kapitulaciji Italije, septembra 1943, je upravnik Emone postal nemški pooblaščenec za preselitev dr. Heinrich Wollert, ki je do junija 1944 vzdrževal stike z generalnim ravnateljstvom Emone v Rimu. V Himmlerjevem glavnem štabnem uradu državnega komisarja za utrjevanje nemštva pa so v stiski, kam s tako velikim številom nemških preseljencev (bilo jih je več kot pol milijona),

---

[10] AS-II, Emona, f. 1216. Appunto sul ripopolamento della Slovenia e la sua economia nel futuro, 28. 7. 1942; T. Ferenc, Problemi ponovne poselitve, str. 58 – 60.

[11] AS-II, Emona, f. 1216, Giuseppe Puppini, Il nuovo orientamento politico verso la Slovenia nei suoi riflessi sull' attivita' economica dell' Emona, 7. 8. 1942. To Puppinijevo študijo so septembra 1943 našli v arhivu kočevskega urada Emone in jo prevedeno v slovenščino poslali izvršnemu odboru OF. (AS-II, part. arh., IOOF, f. 435/II); T. Ferenc, *Problemi ponovne poselitve*, str. 61; Korošec, *Italijanski načrt izkoriščanja*.

[12] T. Ferenc, *Fašisti brez krinke*, dok. 99.

[13] AS-II, Emona, f. 1216, Francesco Inghilleri, Proposta di studio per una immigrazione di nuclei regionali ed etnici in prevalenza dall'Istria ed alto Veneto, 4. 7. 1942, 3. strani.

[14] AS, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (dalje KUZOP), f. 16, poročilo Emone 18. 6. 1943, 18 strani.

mislili tudi na morebitno ponovno poselitev Kočevske z Nemci. A Dr. Wollert tudi zaradi nemirnih razmer ni bil naklonjen ponovni poselitvi Kočevske.[15]

Usoda kočevskih Nemcev

Usoda kočevskih Nemcev po drugi svetovni vojni je bila takšna kot usoda drugih Nemcev na Slovenskem in kot sta jo predvidevali obe nasprotujoči si strani na Slovenskem, tj. partizanska in t.i. protikomunistična, še med vojno in kot so jo določile oblasti nove Jugoslavije jeseni 1944. leta in v 1945. letu, tj. popoln izgon nemške manjšine s slovenskega narodnega ozemlja. Konec vojne na Slovenskem maja 1945 je pomenil tudi konec nemške naselitve v Posavju in Obsotlju. Tiste preseljene kočevske Nemce, ki se ob koncu vojne niso umaknili z umikajočo se nemško vojsko prek meje, in tudi nekaj tistih, ki so ostali na Kočevskem, so v letih 1945 in 1946 zbrali v taboriščih v Sloveniji in izgnali v Avstrijo. Na »njihove« domove so se vrnili slovenski izgnanci, jugoslovanske oblasti pa iz nacionalnega ozira niso imele interesa za ponovno poselitev precej prazne Kočevske z Nemci. Tako so kočevski Nemci nenadoma in dokončno postali brezdomci. Po začasni namestitvi v taboriščih na avstrijskem Štajerskem in Koroškem, so se kasneje razkropili in naselili po avstrijskih in nemških pokrajinah, precej pa jih je odšlo v ZDA.

Premoženje preseljenih kočevskih Nemcev (okrog 42.000 ha) so nove jugoslovanske oblasti zaplenile na podlagi odloka Predsedstva AVNOJ iz novembra 1944, po katerem je bilo zaplenjeno vse nemško premoženje v Jugoslaviji. Od okoli 20.000 zaplembenih odločb na Slovenskem konec l. 1945 jih je bilo na Kočevskem več kot tretjina. Šlo je za okoli 2774 posesti. Zaplenjena posest kočevskih Nemcev je pomenila nekaj manj kot polovico celotnih zaplenjenih nemških površin v Sloveniji.[16] Ker zakon o denacionalizaciji ne predvideva vračila nepremičnin tujim državljanom, je država Slovenija postala ali ostala večinski lastnik zemljišč na Kočevskem.

---

[15] AS-II, Deutsche Umsiedlungsbevollmächtigte Laibach (DUB), f. 1298, Wollertovo poročilo upravi DUT, 2. 3. 1944.

[16] Jugoslovanske oblasti so odpravile in proglasile za neveljavne tako sporazum med vladama Nemčije in Italije o preselitvi nemških državljanov in oseb nemške narodnosti iz Ljubljanske pokrajine, ki je omogočal da se je imovina optantov za nemško državo prenesla in vnovčila na nemško državo kot tudi vse pravne predpise, ki so temeljili na sporazumu (ustanovitev nemške preselitvene družbe in njen prevzem imetja nemških optantov, ustanovitev Emone, njeno pooblastilo za nakup in prodajo nepremičnin nemških preseljencev, ter vsi pravni posli Emone). Več o tem glej Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*, str. 303–336.

Usoda naselbin in hiš

Polovica od 176 vasi na Kočevskem je konec vojne pričakala opuščena in jih po koncu vojne večinoma niso obljudili. Od okoli 4000 hiš sta bili dve tretjini poškodovanih ali uničenih, kar je skoraj enkrat več od slovenskega povprečja. Takšnega velikega uničenja na nekem strnjenem slovenskem prostoru ni doživela nobena slovenska pokrajina.[17] Kljub temu da je Kočevska imela le 1,9 % stanovanjskih hiš na Slovenskem, je število uničenih in poškodovanih hiš leta 1945 pomenilo 14,4 % vseh v Sloveniji. Nekatera območja na Kočevskem so ostala tako rekoč brez »uporabne« hiše ali pa le z redkimi hišami.[18] Uničeni ali močno poškodovani so bili tudi maloštevilni industrijski obrati v Kočevju in na podeželju.

V načrtih za obnovo v l. 1945 in 1946 so predvideli za obnovo le vasi, ki so bile le delno porušene in ki so bile še naseljene ter so – če je le bilo mogoče – bile blizu prometnih zvez. V celoti požgane vasi na območju Starega Loga, Črmošnjic, Koprivnika, pa tudi Mozlja se v obnovitvenih načrtih niso pojavljale.[19] Obnova na stotine uničenih zgradb v teh vaseh ni bila niti mogoča, saj ni bilo ne delavne sile in ne gradbenega materiala. Vprašanje pa je tudi, ali bi obnova opuščenih vasi sploh bila smotrna. Obnova je bila odvisna od materialnih in denarnih sredstev, delovne sile, kolonizacije. Vsega tega na Kočevskem ni bilo. Požgana poslopja so kmalu povsem propadla in se spremenila v kupe kamenja. Nenaseljena območja so namenili le za košnjo in deloma za pašo. Zemljišča so dajali v začasen zakup zasebnikom in sosednjim okrajnim in krajevnim ljudskim odborom ter organizacijam, spomladi 1947 pa je oddajo prevzela uprava državnih posestev na Kočevskem.[20]

Vprašanje ponovne poselitve (kolonizacija).

Pomemben del gospodarske obnove Kočevske naj bi predstavljala ponovna naselitev območja. Vendar izpraznjene Kočevske, ki je bila v Sloveniji najobsežnejše območje, predvideno za notranjo kolonizacijo, pri izvajanju agrarne reforme niso naselili. Za naselitev je bila predvidena predvsem nekdanja posest kočevskih Nemcev – emonska zemlja.

---

[17] AS, MF, f. 122 (Cankarjeva); Več o tem glej Ferenc: *Štetje prebivalstva in hiš*, str. 69–76.

[18] Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*, str. 575–586.

[19] ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Tajništvo 1945/46, seznam vasi in naselij, ki pridejo v poštev pri obnovitvi; AS, dislocirana enota I (I), Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CKZKS), f. 41, material predkongresne konference OKKPS Črnomelj l. 1948.

[20] ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 440, ekspoze uprave državnega posestva Kočevje za skupščino OLO Kočevje, na dan 11. 5. 1947: šk. 15, o. 399, oddaja košnje za leto 1947, 22. 5. 1947.

V Sloveniji so za kolonizacijo predvideli območja in kraje, kjer so pred 2. svetovno vojno in med njo prebivali nemški prebivalci, ki so se ob koncu vojne umaknili iz Slovenije ali pa bili pregnani oz. izseljeni. Takšni območji, ki sta bili naseljeni z več ali manj strnjenim agrarnim nemškim prebivalstvom, sta bili dve: Apaško polje in Kočevska. Poleg teh dveh pa so bili seveda še kraji in manjša območja npr. Radlje ob Dravi z okolico ter štiri vasi v Prekmurju ob potoku Kučnica.

V primerjavi z Kočevsko je notranja kolonizacija na drugih slovenskih območjih potekala drugače. Začela se je z izvajanjem agrarne reforme in se tudi istočasno končala. Do začetka pomladi 1946 je bila preseljena že večina kolonistov. Kljub temu, da so se na novomeški okrožni upravi narodne imovine kamor je sodila Kočevska kot največje predvideno območje za naselitev dnevno oglašali interesenti za naselitev na kočevskih posestvih in se je do jeseni 1946 za naselitev na Kočevskem prijavilo 1253 interesentov, tam predvidene obsežne kolonizacije še niso pričeli izvajati.[21]

Če za Apaško polje lahko ugotovimo, da so z izselitvijo nemških prebivalcev in naselitvijo slovenskih kolonistov spremenili narodnostni značaj območja ob meji, pa je bilo s Kočevsko drugače. Kočevska je bila »narodnostno očiščena« že od februarja 1942, kar sta izvedli nacistična okupacijska oblast in kočevarska narodnostna manjšina oz. njeno vodstvo. Manjše število po vojni izseljenih oseb nemške narodnosti tega dejstva ne spreminja. Kolonizacijo na Kočevskem so v političnih organih na Kočevskem imeli za eno najpomembnejših gospodarskih vprašanj. V zemljiškem skladu so v ta namen »pridržali« okoli 8.000 ha[22] (v nekaterih virih okoli 10.000 ha[23]) obdelovalne zemlje od 16.700 ha.[24]

Prvi načrt za kolonizacijo Kočevske je nastal oktobra 1945 v novomeški okrožni upravi narodne imovine. Predvideval je naselitev s kolonisti v vaseh s prometnimi povezavami blizu Kočevja, ki niso bile preveč poškodovane in so bile še naseljene s Slovenci. Kolonistom bi oddali zemljo, obenem pa bi ti imeli možnost delati v podjetjih v Kočevju. Za druga območja je načrt predvidel državna živinorejska posestva s sedmimi središči (Borovec, Knežja Lipa, Verdreng, Koprivnik, Stari Log in Polom). V vaseh nekoliko oddaljene Dragarske doline bi kolonistom dali manjša posestva in možnost zaslužka z delom v gozdu.[25]

---

[21] AS, MF, f. 49 (Cankarjeva), poročilo št. 6040/1 oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo za julij, avgust in september 1946, 17. 8. 1946.

[22] AS, VRS, šk. 3, poročilo ministrstva za kmetijstvo o izvajanju agrarne reforme v Sloveniji, 15. 5. 1946.

[23] AS, MF, f. 49 (Cankarjeva), poročilo oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo, 16. 3. 1946.

[24] AS, MKG – gozdarstvo, f. 6, poročilo ministrstva za kmetijstvo o stanju kmetijstva in delu od 1. 1. do 30. 4. 1946.

[25] AS, MF, f. 4, Predlog glede upravljanja in razdelitve narodnega imetja na Kočevskem, 22. 10. 1945.

Februarja naslednje leto so nameravali upravičencem zemljišča dodeliti čimprej. Naselitev v predvidenih 37 vasi bi končali do konca marca, da bi aprila lahko pričeli z obdelovanjem zemlje. Zemljo bi kolonisti dobili zastonj, plačali bi le stavbe. Koloniste in že prej naseljene osebe na Kočevskem naj bi pred tem politično preverili ali so primerni za naselitev oziroma ali imajo pravico ostati na Kočevskem. Preostanek zemljišč so nameravali dodeliti v zadružno obdelavo in državnim posestvom.[26] Po katerih merilih so določali upravičenost interesenta za naselitev iz dostopnih virov ni mogoče zaslediti. Sklepamo pa lahko, da je bil interes oblasti spremeniti oziroma ustvariti politično primerno podobo Kočevske. Da je bila naselitev Kočevske namenjena politično preverjenim interesentom, oziroma privržencem NOB, zlasti borcem, je v svojem predlogu napovedal že minister za kmetijstvo Janez Hribar februarja v Kočevju. Zemljo naj bi dobili le tisti, ki so si jo zaslužili, medtem ko tisti, ki so se na Kočevskem naselili, *»ker so bežali pred nami, se jih nikakor ne more držati tukaj.*[27] Zato je le polovica interesentov ustrezala merilom. Sredi marca 1946 je bilo za kolonizacijo na Kočevskem prijavljenih 1060 kolonistov, od katerih naj bi bilo upravičenih le 540. Da bi se zemlja pravočasno obdelala, so nekatere hiše oddali v začasno uživanje interesentom, ki so se prijavili za obdelavo zemlje. Dokončna naselitev pa je zahtevala natančno proučitev in večje priprave in naj bi jo zato opravili *»pred bodočo jesenjo«*. Odsek za kolonizacijo naj bi v ta namen že zbiral potrebne podatke in pričel s popravljanjem manj poškodovanih hiš.[28]

Obnovitvena komisija okraja Kočevje je kljub težavah z začetkom kolonizacije še maja 1946 predvidevala, da bodo kolonizacijo izvedli jeseni, in to za 1000 družin. Za obnovo 52 vasi, ki bi jih upoštevali za kolonizacijo, so predvideli 5 milijonov din.[29]

Kaže, da je aprila ali v prvi polovici maja 1946 prišlo do odločitve, da se izvedba kolonizacije preloži za eno leto, saj v poročilih iz maja 1946 navajajo, da se bo končna kolonizacija Kočevske opravila *»šele prihodnjo jesen«*, in da bodo na glavnem kolonizacijskem območju v kočevskem okraju *»borci strnjeno*

[26] ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Tajništvo 1946, zapisnik zasedanja okrajnega plenuma gospodarskega sveta, 26. 2. 1946; AS-I, CK ZKS, f. 16, zapisnik seje okrožnega komiteja KPS Novo mesto, 23. 2. 1946, na katerem je bilo podano poročilo o seji gospodarskega sveta OLO Kočevje z dne 22. 2. 1946.

[27] ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Tajništvo, Predsedstvo, zapisnik seje gospodarskega sveta OLO Kočevje, 22. 2. 1946.

[28] AS, VRS, šk. 3, poročilo ministrstva za kmetijstvo o izvajanju agrarne reforme v Sloveniji, 23. 4., 15. 5. 1946; AS, MF, f. 49 (Cankarjeva), Izvajanje agrarne reforme v Sloveniji, poročilo oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo min. za kmet. in gozd. 16. 3. 1946.

[29] ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Oddelek za gradnje, zapisnik sestanka obnovitvene komisije okraja Kočevje, 6. 5. 1946.

naseljeni v vaseh, ki so jih zapustili Nemci«.[30] Do oktobra 1946 se je za naselitev na Kočevskem prijavilo 1253 oseb.[31]

Kljub odlaganju kolonizacije v kočevskem okraju, pa so v vzhodnem delu Kočevske, v okraju Novo mesto, v vaseh Črmošnjiške doline do maja 1946 naselili 137 kolonistov. Kasnejša ustanovitev državnega posestva in zaustavitev kolonizacije[32] je njihov položaj otežila. Po navodilih ministrstva za kmetijstvo so jih večinoma vključili v državni sektor.[33]

Vasi, primerne za naselitev, je konec junija 1946 pregledovala komisija kmetijskih strokovnjakov.[34] Večina od 46 vasi ki jih je obiskala je bila skoraj v celoti opuščena in porušena. Ohranjenih je bilo okoli 20 % hiš. Priporočila je primerne vasi za naselitev in odsvetovala kolonizacijo nekaterih naselij v višjih legah zaradi neugodnih razmer. Da bi bila kolonizacija uspešna bi morali naseliti le okoli 60 % predvojnega števila družin. Ker je v pregledanih vaseh pred vojno živelo 1275 družin, je to pomenilo prostor za 540 novih družin, saj jih je 226 (18 %) že bilo t.i. staroselskih. Za uspešno naselitev pa bi morali poleg drugega urediti tudi komunalno infrastrukturo (popravilo hiš, oskrba z vodo, nabava kmetijskega inventarja, posojila za nabavo živine).[35]

Na podlagi rezultatov pregleda je odsek za kolonizacijo v Kočevju julija 1946 pripravil načrt kolonizacije okraja Kočevje. Kolonizacijo Kočevske bi izvajali tesno povezano s kolektivizacijo, t.j. z ustanavljanjem državnih posestev in kmečkih delovnih zadrug. Kolonisti bi morali biti člani zadrug, te pa bi jim oddajale zemljo v najem po njihovih delovnih zmožnostih za daljšo dobo. To pomeni, da bi namesto kolonizacije le prenesli delovno silo v državna posestva in zadruge. Pripravljavci načrta so se zavedali da veliko interesentov pod takšnimi pogoji, ko ljudje ne bi obdelovali lastne zemlje, ne bi soglašalo. Zato so v poštev prišli le tisti interesenti,

---

[30] AS,MF, f. 7 (Cankarjeva), Izvajanje agrarne reforme v Sloveniji, poročilo oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo, 15. in 27. 5. 1946.

[31] AS, MF, f. 49 (Cankarjeva), poročilo št. 6040/1 oddelka za agrarno reformo in kolonizacijo za julij, avgust in september 1946, 17. 8. 1946.

[32] ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Okrajna komisija za agrarno reformo, dopisi 12. in 26. 2. 1947.

[33] ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Okrajna komisija za agrarno reformo, arondacija državnega sektorja na Kočevskem, 20. 6. 1947.

[34] V začetku junija 1946 so na okrožju sprejeli sklep, da za razrešitev problema kolonizacije v okraju Kočevje, odide 5. junija tja skupina štirih političnih in strokovnih delavcev okrožja; ZAL, NM, Okrožni LO NM, f. Tajništvo 1946, zapisnik sestanka okrožne načrtne komisije 3. 6. 1946.

[35] AS, MKG, Zapisnik sestavljen ob priliki strokovnega pregleda vasi in pripadajočih zemljišč na področju kočevskega okraja – v svrho ugotovitve predvojnega ter današnjega stanja in primernosti za kolonizacijo. Prilog posameznih vasi v zapisniku ni. Zapisnik mi je ljubeznivo posredoval dr. Zdenko Čepič, za kar se mu zahvaljujem; glej tudi Čepič, *Agrarna reforma*, str. 457.

ki so se s tem strinjali. V poštev so prišle le vasi, ki so bile potrebne le delnega popravila in ureditve. Še vedno so načrtovali izvesti kolonizacijo do jeseni 1946.[36]

Vendar je Komisija za kolonizacijo ugotovila da je za naselitev primernih le 997 hiš ter da jih je od 2532 hiš kar 1143 povsem porušenih in 200 delno porušenih. Zavedali so se, da bii morali hiše pred tem popraviti, vendar pa to zaradi pomanjkanja delovne sile in denarja ni bilo mogoče. Dodatno težavo so predstavljali tudi uničeni katastrski elaborati in počasna rekonstrukcija lastninskega stanja na podlagi ohranjenega gradiva Emone, ki se je zavlekla v leto 1947.[37]

Ministrstvo je načrt potrdilo in ga v začetku leta 1947 zaradi sprememb v celotni gospodarski politiki, uvajanja gospodarstva in petletke dopolnilo. Gospodarstvo in kolonizacija Kočevske sta v naslednjih letih potekali na način ki so ga določili na konferenci 27. februarja 1947.[38] Ugotovili so, da Kočevski manjkajo najosnovnejši pogoji za kolonizacijo (stanovanjska in gospodarska poslopja, inventar itd.), in da je ozemlje z razrušenimi in požganimi vasmi večinoma primerno le za državno posestvo.[39] Kljub temu je načrt za naselitev – ta je bila povezana z ustanavljanjem kmetijsko-obdelovalnih zadrug in dajanjem zemlje v najem oz. za ohišja industrijskim in gozdnim delavcem, ki bi se tam naselili – predvidel 6 območij.

1. Zahodni del kočevskega ozemlja (vasi Draga, Trava, Lazec, Podpreska, Srednja vas, Grčarice in Grčarske Ravne), kjer je bilo naseljenih precej avtohtonih slovenskih družin. Prazne hiše bi tu naselili z rodbinami gozdnih in industrijskih delavcev, ki bi jim dodelili primerno ohišje in pašnik.
2. Jugovzhodni del Kočevske (vasi Koče, Mlaka, Handlerji, Kočevska Reka, Zgornji Vecenbah, Dolnji Vecenbah, Novi Lazi, Morava, Gornja Briga, Dolnja Briga) je zajemal vasi ki so bile le delno porušena in bi z naselitvijo lahko začeli takoj. V Kočevski Reki in Novih Lazih bi kolonizacijo opravili deloma tudi v okviru kmetijsko obdelovalnih zadrug, medtem, ko bi se v drugih naseljih kolonisti lahko preživljali

[36] AS, MKG, Načrt kolonizacije okraja Kočevje, štev. 127/2, 20. 7. 1946; glej tudi Čepič, Agrarna reforma 1992, str. 401, 402. Dokument mi je ljubeznivo posredoval dr. Zdenko Čepič, za kar se mu zahvaljujem.

[37] Čepič, *Agrarna reforma*, str. 401.

[38] ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 451, predlogi za ureditev kmetijskega gospodarstva na kočevskem ozemlju in sklepi k načrtu za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem, 25. strani.

[39] Ugotovili so, da ima okoli 78.000 ha veliko območje izrazite naravne pogoje za živinorejo, predvsem govedorejo in ovčerejo. V državni sektor bi vključili okoli 18.000 ha kmetijskih površin (njiv, travnikov, sedežem v Kočevju in sedem oskrbništev (Mahovnik, Rajndol, Onek, Črmošnjice, Gotenica, Nemška Loka, Stari Log) s pristavami, v katere so vključili okoli polovico (87) naselij z obravnavanega območja.

le z delom v gozdu, saj so kmetijska zemljišča že izkoriščali lastniki v teh vaseh.

3. Kočevska kotlina (vasi Koblarji, Dolenje Ložine, Gorenje Ložine, Nove Ložine, Gorenje, Stara Cerkev, Slovenska vas, Konca vas, Breg, Mlaka, Željne, Klinja vas, Šalka vas, Livold, Dolga vas, Črni Potok in Zajčje Polje), kjer vasi in zgradbe v njih niso doživele velikega uničenja. Tudi na tem območju bi ustanovili več kmetijsko-obdelovalnih zadrug za 113 družin. Zemljišča ki bi ostala bi prevzeli v last in upravo posamezni KLO. Ti bi jih dajali v najem industrijskim in drugim delavcem, ki bi se naselili v praznih domovih.
4. Območje katastrske občine Mozelj. Tu so bile zgradbe večinoma uničene. Območje je bilo predvideno za zamenjavo posestev tistim lastnikom v državnem sektorju, ki bi se od tam izselili. Za njih bi poskušali organizirati kmetijsko obdelovalno zadrugo.
5. Območje katastrske občine Koprivnik. Tu naj bi ustanovili kmetijsko obdelovalno zadrugo, preostanek zemljišč in hiš pa bi prevzel KLO za oddajo gozdnim delavcem.
6. Na območju Spodnjega Loga bi severni del zemljišč, ki niso bile last posestnikov, priključili zemljiščem državne uprave pri pristavi Knežja Lipa. Preostanek bi dodelili naseljenim gozdnim delavcem kot ohišja. Zemljišča povsem porušene vasi Zaderc bi razdelili agrarnim interesentom iz Čepelj in Vimola.

Tisti prebivalci ki so se naselili že med vojno s pristankom oblasti OF in deloma v letu 1946 v okviru agrarne reforme, in so njihove vasi bile predvidene za vključitev v državno upravo, bi prostovoljno (?) postali uslužbenci in delavci državne uprave kmetijskih posestev. Dobili so »primerno« stanovanje in prostore v gospodarskih objektih ter do 1 ha orne zemlje v užitek. Naseljenci, ki se ne bi hoteli vključiti, so lahko računali na primerna stanovanjska in gospodarska poslopja in primerno površino zemljišč, vendar le v uživanje in ne v last. Tisti pa, ki na Kočevsko niso prišli s pristankom oblasti in so se naselili svojevoljno ali iz špekulativnih namenov oz. so jih naselili okupatorji in njihovi domači sodelavci, so se morali vključiti v državno posestvo ali pa vrniti na svoje prvotne domačije.

Navodila za naseljence na območjih, ki niso sodila v državni sektor, so določala da se zemlje s pripadajočimi stavbami nikomur ne dodeljuje v osebno last. Za koloniste Kočevske so torej veljala drugačna merila kot drugod po Sloveniji. Z dopolnitvami in spremembami zakona o agrarni reformi aprila 1946 je bilo namreč določeno, da kmečka stanovanjska in gospodarska poslopja na razlaščenih in zaplenjenih posestvih, ki se dodelijo kolonistom in agrarnim interesentom,

preidejo brezplačno v njihovo last, enako kot zemlja.[40] Ministrstvo za kmetijstvo pa je predvidelo, da se na Kočevskem zemlje nikomur ne bi dodeljevalo v osebno last, temveč se bodo ustanavljale kmetijske delovne zadruge in državna posestva. Članstvo oz. vstop v zadrugo je bil za koloniste pogoj za naselitev. V izkoriščanje, ne pa v last, pa so lahko dobili do 1 ha obdelovalnih površin.

Tistim naseljencem, ki ne bi bili pripravljeni stopiti v zadrugo ali niso imeli kmečkega poklica, so pa bili zaslužni borci, partizanske vdove ali žrtve okupatorja in njihovih sodelavcev, bi dodelili v uživanje in ne v last stavbe in družinskemu stanju ustrezno površino obdelovalne zemlje. Naseljencem ki so se zaposlili v gozdnih, industrijskih ali drugih strokah bi dodeljevali v užitek razpoložljive stavbe in najpotrebnejše površine obdelovalne zemlje tj. od 2 a do 1 ha.[41]

Obsežna in številčna kolonizacija Kočevske predvidena v letih 1945 in 1946 se je zelo skrčila. Od jeseni 1946, predvsem pa od konca zime 1947, ko je bil sprejet načrt za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem, so oblasti pogojevale kolonizacijo z ustanavljanjem kmečkih delovnih zadrug. V tistih vaseh, kjer zadrug niso načrtovali, kolonizacije ne bi izvajali.[42] Kot kažejo poročila in ustni viri, so prvotne koloniste, ki so se naselili v letih 1945 in 1946, večinoma vključili v kmečko-obdelovalne zadruge oz. državna posestva. Od predvidenih trinajst zadrug so jih ustanovili le 5 s 393 zadružniki.[43] Kolonisti, naseljeni v okviru ustanavljanja kmečko-obdelovalnih zadrug na Kočevskem, zemlje niso dobili v last. Tudi ohišnice so obdelovali na podlagi najemne pogodbe. Takšni pogoji so ljudi odvračali od naselitev in vključevanja v zadrugo. V začetku petdesetih let je bil položaj v teh zadrugah v primerjavi z zasebnim sektorjem veliko težji, dohodki zadružnikov so bili nekajkrat manjši od obrtnikov. Zaradi tega člani zadrug tudi niso nasprotovali pripojitvi državnemu posestvu, kjer so bili zagotovljena redna mesečna plačila.

Demografska analiza naselij kaže, da so se novi prebivalci Kočevske naseljevali v tista naselja, ki med vojno niso bila hudo poškodovana oz. uničena in še naseljena. Opustele in požgane vasi so še naprej ostale nenaseljene kljub temu, da je ob popisih zaslediti v nekaterih med vojno povsem uničenih in izseljenih vaseh

---

[40] Zakon o dopolnitvah in spremembah zakona o agrarni reformi in kolonizaciji v Sloveniji z dne 17. decembra 1945, Uradni list SNOS-a in NVS št. 396/62, objavljen v Ur. l. LRS, št. 30–125, z dne 17. 4. 1946, 7. člen.

[41] ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 451, predlogi za ureditev kmetijskega gospodarstva na kočevskem ozemlju in sklepi k načrtu za ureditev kmetijskega gospodarstva na Kočevskem, 25. strani; ZAL, OLO Kočevje, Gospodarski načrt za Kočevsko, štev. 188/1, 23. 3. 1947; glej tudi Čepič, *Agrarna reforma*, str. 403.

[42] ZAL, OLO Kočevje, Načrt dela pri kolonizaciji, štev. 178/1, 14. 3. 1947, glej tudi Čepič, *Agrarna reforma*, str. 402 in isti, Agrarna reforma 1995, str. 199, 200. Dokument, ki ga v pregledanem gradivu fonda OLO Kočevje v ZAL po preureditvi nisem našel, mi je ljubeznivo posredoval dr. Zdenko Čepič, za kar se mu na tem mestu iskreno zahvaljujem.

[43] AS-I, CK ZKS, f. 21, poročilo komisije o stanju v kmetijsko obdelovalnih zadrugah okrajev Kočevje in Črnomelj, 5. 8. 1949.

stalno prebivalstvo, kar napeljuje na tezo, da so takšne vasi ponovno »zaživele«. Vendar so to bila od glavnih prometnih poti odmaknjena naselja, v katerih je kmetijsko državno posestvo v njih uredilo oskrbništva oz. pristave in naselilo svoje delavce (Stari Breg, Komolec, Blatnik, Podstenice, Rajhenav, Planina, Sredgora, Kačji Potok). Večina med njimi je kasneje dokončno opustela.

Navedeno stanje in težave povojne Kočevske so razlog za to, da nameravane naselitve na Kočevskem niso izvedli in da so ji namenili poseben položaj. Z odlašanjem pa so še dodatno vplivali na propad tega območja.

Vprašanje naselitve Romov na Kočevskem

Za novo oblast je bilo po osvoboditvi med nerešenimi socialnopolitičnimi vprašanji Slovenije tudi romsko vprašanje, ki se je pojavljalo, ko so se od okupatorja svojčas pregnani Romi začeli ponovno vračati. »*Ti cigani hočejo nadaljevati svoje prejšnje življenje, kar pa nikakor ni v skladu z načeli naše države, v kateri ne sme biti ne beračev, ne delomrzneževv. S policijskimi sredstvi se ciganske vprašanje ne da rešiti, enako ne s podporami in humanitarnimi akcijami, temveč bo treba temeljitih ukrepov, da se reši vprašanje trajno, ciganom da dostojna eksistenca enakopravnih med enakopravnimi in jih bodisi zaposli v obrti, če treba tudi prisilno, bodisi naseli na posebej zanje določenem ozemlju, kjer se bodo preživljali sami deloma z obdelovanjem zemlje, deloma z domačo obrtjo.*«[44] Ministrstvo za notranje zadeve NVS je menilo, da ima še največ možnosti za uspeh prisilna naselitev Romov na Kočevskem. Razlogov za to niso navedli. S predlogom je soglašala tudi KUNI, ki je menila da jim ne bi dodelili najboljše zemlje, ker si je zaradi nepravilnega vedenja med okupacijo ne zaslužijo. Poleg tega naj bi obstajala velika nevarnost, da bi ob še tako dobrih ukrepih za varovanje zemlje in njene rodovitnosti zemljo opustošili in zanemarili. Po naselitvi na Kočevskem bi jih zaposlili tudi v kamnolomih in pri izdelovanju gramoza, za kar naj bi imeli še največ sposobnosti in veselja. Predlog KUNI je vseboval tudi njihovo politično vzgojo in posebne legitimacije, ter strog režim za oddaljevanje iz kraja naselitve.[45] Virov nižjih organov oblasti o tem vprašanju v pregledanem gradivu nisem zasledil, čeprav so naselitev večjih skupin ciganov v posamezna opuščena kočevska naselja tudi dejansko opravili (npr. Komarna vas, Podstenice). Iz ustnih virov je razumeti, da so jih zaposlovali predvsem pri uporabi ruševin kočevskih naselij za pripravo gramoza, pri gradnji gozdarskih cest, medtem ko naselitve na posestvih niso opravili, prav tako jim niso dodelili zemljišč.

[44] AS, KUNI splošne zadeve A, m. MINOT, dopis min. za not. zad. KUNI, 21. 9. 1945.

[45] AS, KUNI, splošne zadeve, šk. A, m. MINOT, dopis načelnika splošnega oddelka KUNI Toneta Jakopiča min. za not. zad. NVS, 26. 10. 1945.

Prisilna kolonizacija

Kočevska je v prvih povojnih letih služila tudi za t.i. kazensko območje, saj so tja v t.i. prisilni kolonizaciji naselili do zdaj še neznano število prisilno preseljenih prebivalcev z obmejnih območij Gorenjske, Štajerske, Prekmurja ter verjetno tudi iz Koroške. Vzroka za to sta bila verjetno dva. S preselitvijo *»nezanesljivih«* obmejnih posestnikov (mnogi med njimi so bili večji posestniki) so poskušali povečati nadzor ob meji (izpraznitev petkilometrskega obmejnega pasu), z naseljevanjem na državnih posestvih, kjer kolonizacije niso opravili, pa so ublažili veliko pomanjkanje delovne sile na državnih posestvih.[46] Posestva nasilno preseljenih so prevzeli pod sekvester krajevni ljudski odbori iz katerih so bili izseljeni, v začetku petdesetih let pa so jim posestva vrnili. Nasilna preselitev – preseljevali so cele družine – se je začela spomladi 1947 na Štajerskem in Prekmurju, jeseni istega leta na Gorenjskem in nato na Koroškem, kasneje pa je menda zajela tudi tiste, katerih družinski člani so bili v zaporih. Potekala je v organizaciji ministrstva za kmetijstvo in gozdarstvo in ministrstva za notranje zadeve LRS. Iz spominskih zapisov preseljencev lahko razberemo, da je izgnanstvo v opuščenih kočevskih vaseh za družine predstavljalo hudo trpljenje.[47] Za upravo državnega posestva so bili dobrodošla delovna sila, obravnavali pa so jih kot kaznjence na prisilnem delu. Živeli so v požganih vaseh in so si morali najprej sami urediti primerna stanovanja, barake. Pri tem so se srečevali s težavami oskrbe z vodo, pomanjkanjem obutve, perila in oblek itd.[48] Zaradi slabih bivanjskih razmer, podhranjenosti, fizičnega in psihičnega trpljenja so nekateri na Kočevskem tudi umrli. Vsi za delo sposobni priseljenci so morali delati na državnem posestvu v težkih razmerah. Za delo so dobili nekaj denarja in živinske nakaznice. Sveče, petrolej, les za kurjavo ipd. so morali kupovati od državnega posestva. Vsaka družine je od uprave dobila tudi kos njive, za lastno obdelavo. Že julija 1947 jih je bilo na državnem posestvu okoli 200. O težavnem položaju so pisali tudi v okrajnih službah.[49] Izgnanstvo je trajalo različno dolgo. Prvi so se s Kočevske začeli vračati leta 1951, večina do leta 1953.

---

[46] Več o tem glej Mikola, *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva.*

[47] Življenjepis družine Botjak Matije iz Petanjcev 56, okraj Murska Sobota je z namenom pridobitve informacij o izgonu spisal Alojz Žagar iz Turjaške ulice 9 v Kočevju in ga poslal avtorju 14. 1. 2000; Munda: *V imenu ljudstva*, str. 134–137; Zajc, *Izseljeni v Gotenico*, str. 12, 13; Žajdela, *Kočevska, dežela posebnosti.*

[48] ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 434, mesečno poročilo odseka za delo za junij 1947.

[49] ZAL, OLO Kočevje, šk. 15, o. 434, mesečno poročilo odseka za delo OLO Kočevje za julij ministrstvu za delo, 7. 7. 1947.

Posledice izselitve in neizvedene kolonizacije

Kočevski so namenili posebno vlogo, kjer naj bi zgradili velikopotezni in idealni vzorec socialističnega kmetijskega gospodarstva. Zato ponovna, individualna naselitev na nekdanjih posestvih ni bila dovoljena. Pri izvedbi kolonizacije pa so se pokazale vse povojne značilnosti, ki so Kočevsko spremljale neposredno po vojni na vseh področjih: porušena in izpraznjena naselja, v katerih ni bilo stanovanjskih in drugih možnosti za naselitev takšnega števila kolonistov, ki bi omogočale da bi vasi ponovno oživele, dalje veliko pomanjkanje delovne sile, gradbenega materiala in denarnih sredstev, neurejeni oz. pomanjkljivi katastri.[50] Da Kočevske niso naselili v predvidenem času in obsegu, so bili tudi subjektivni in tudi politični razlogi. Glede na popolno opustošenje in uničenje polovice kočevskih vasi, poslopij, deloma pa tudi že kmetijskih zemljišč množičnejša individualna naselitev niti ne bi bila mogoča brez izdatne pomoči države.

Zaradi neizvedene kolonizacije je bilo med največjimi težavami pri obnovi Kočevske in v urejanju socialističnega gospodarstva na Kočevskem pomanjkanje delovne sile. Odlaganje kolonizacije in nato njena dokončna opustitev v obliki in načinu kot so si jo v začetku zamislili, sta imeli za posledico, da so ostala obsežna območja nenaseljena. Zaradi neustreznih delovnih in življenjskih pogojev so se največje težave s pomanjkanjem delavcev pojavljale pri državnem kmetijskem posestvu in tudi v državni gozdni upravi. Pogosti so bili primeri, da so se delavci, ki so prišli na Kočevsko, zaradi neustreznih bivalnih in življenjskih razmer, kmalu odšli drugam. Oblast je zato poskušala pomanjkanje delovne sile na Kočevskem reševati na različne načine: z vojnimi ujetniki, t.i. povratniki, sezonskimi delavci, pritegovanjem delovne sile iz drugih okrajev, delavci iz drugih republik FLRJ, mladinskimi delovnimi akcijami, tujimi delavci, osvobojenimi vojnimi ujetniki, s prisilno kolonizacijo, zaposlitvijo obsojencev v kazenskih taboriščih, sezonsko zamenjavo delavcev gozdarskega in kmetijskega področja itd.

Nasploh je bilo v prvih povojnih letih v kmetijstvu težko dobiti civilne delavce, saj so ti odhajali na delo v industrijo in gradbeništvo, kjer so bile boljše razmere pri krajšem delovnem času. Pomanjkanje delavcev je bilo tako pereče, da so podjetja v Kočevju – zlasti gozdno gospodarstvo – prevzemala delavce drugim podjetjem, in to z nekoliko boljšimi pogoji, kar je seveda povzročalo negodovanja.[51]

Pri občasnih, sezonskih prihodih delavcev na Kočevsko se je vseskozi pojavljal problem njihove nastanitve,[52] zato se po izteku večinoma niso odločili

[50] Čepič, *Agrarna reforma*, str. 401.

[51] ZAL, OLO Kočevje, o. 434, mesečna poročila odseka za delo.

[52] ZAL, OLO Kočevje, o. 1088, zapisnik 4. redne seje OILO Kočevje, 26. 3. 1948.

ostati na Kočevskem.[53] Kljub temu se je z leti določen del sezonskih delavcev odločil ostati in si ustvariti družine.

Maja 1947 je Kočevsko zapustilo tudi večje število delavcev iz Hrvaške, ki so delali predvsem kot gozdni delavci. Odšli so domov, ker je hrvaška oblast, ki ni dovoljevala odhodov delavcev v Slovenijo, odvzela njihovim družinam živilske nakaznice.[54]

V prvih dveh letih po vojni so na Kočevskem za delo uporabili veliko vojnih ujetnikov, ki pa so bili v l. 1948 izpuščeni in tudi prej niso predstavljali stalne in zanesljive delovne sile. Notranje ministrstvo je namreč vojne ujetnike nenapovedano in tudi sredi delovne sezone premeščalo drugam. Največje število vojnih ujetnikov sta zaposlovali državna gozdna uprava Kočevje (marca 1946 celo 470) ter državno posestvo Kočevje (september 1946 okoli 110). Zaposleni so bili tudi v rudniku Kočevje in po raznih podjetjih, največ pa v okrajnem gradbenem podjetju ter v izpostavi Državnega trgovskega podjetja Živinopromet, kjer jih je več kot 200 poleti 1946 kosilo travo.[55]

Zaradi predvidene izpustitve nemških vojnih ujetnikov v l. 1948 so se vojni ujetniki lahko pogodbeno obvezali za delo v Jugoslaviji. Oproščeni vojni ujetniki so se takoj zaposlili pri podjetjih, s katerimi so sklenili delovno pogodbo, običajno za dve leti, manjši del pa za 3 oziroma 5 let. Pred koncem leta 1947 jih je bilo v Sloveniji evidentiranih 788, v okraju Kočevje pa do avgusta 1947 13,[56] njihovo število pa se je v naslednjih mesecih povečalo, saj so v Kočevju ustanovili celo Klub nemških delavcev.[57]

V Kočevju je bilo zaradi pomanjkanja delovne sile zaposleno tudi večje število tujih državljanov, med katerimi so prevladovali italijanski državljani. Decembra 1949 je bilo v okraju Kočevje okoli 550 tujih državljanov, od teh kar 466 italijanskih delavcev.[58] Tudi delež delavcev iz drugih jugoslovanskih republik je bil precejšen. V nekaterih podjetjih število delavcev, rojenih na Slovenskem ni dosegalo niti polovice (npr. gozdna uprava Koprivnik).[59]

Pomemben vir delovne sile za tedanjo oblast so pomenili t.i. povratniki. To so bili izseljenci, ki so živeli in delali v tujini še pred vojno, po koncu vojne

---

[53] AS, MK, f. 62, zapisnik sestanka upravnikov in sezonskih brigadirjev z dne 31. 10. 1949.

[54] AS-I, CK KPS, f. 26, zapisnik OK KPS Kočevje, 12. 5. 1947.

[55] Ferenc: *Nemški vojni ujetniki.*

[56] ZAL, OLO Kočevje, o. 434, mesečno poročilo odseka za delo OLO Kočevje min. za delo FLRJ, 6. 9. 1947.

[57] AS-III, Elaborat Vojni ujetniki. Št. dosjeja 1235–2, inv. 304, 49 strani.

[58] AS, VRS, šk. 31, o. 12/49, poročilo podkomisije za inozemske delavce pri IOOF Slovenije, 10. 12. 1949; AS-I, CK ZKS, f. 22, m. poročila ekip OKKPS, poročilo komisije po vprašanju Italijanov, 8.8.1949.

[59] ZAL, OLO Kočevje, o. 504, seznam delavcev in nameščencev pri gozdni upravi Koprivnik s stanjem 31. 5. 1948.

pa so se vrnili v domovino.[60] Vrnitev izseljencev je imela poleg gospodarskega tudi politični pomen. Načrti o njihovi naselitvi v požganih kočevskih vaseh se niso uresničili.[61] Vendar pri zaposlitvi povratnikov večjih težav ni bilo, saj so bili večinoma kvalificirani delavci. Večino so zaposlili v kočevskem rudniku.[62] Izseljenci so pogosto doživeli na slab odnos domačinov, zaradi neustreznih življenjskih in delovnih razmer se je septembra 1948 precej povratnikov, predvsem tistih, ki so delali v premogovniku, odločilo za odhod na delo v rudnik Raša.[63]

Tudi v 50. letih prejšnjega stoletja so v gospodarskih načrtih Kočevske po katerih se je bolj ali manj uspešno razvijalo gospodarstvo Kočevske najvažnejši pomen pripisovali naselitvi obravnavanega območja, kamor so se po mnenju okrajnih oblasti naselili ljudje iz vseh krajev, *»v glavnem primitivni ljudje, nestalni delavci, kajti življenjski pogoji so tu zelo težki.«*[64] A so želeli naseliti predvsem ljudi iz okolice Kočevske, tj. iz kostelske in osilniške doline, Loškega Potoka in Suhe krajine in to le v tiste vasi ob cestah in v dolinah, ki so imele možnost za razvoj.

Občutno zmanjšanje števila prebivalstva in zaplemba večine posesti sta omogočala popolno gospodarsko preusmeritev območja. Kočevska je bila na Slovenskem območje, ki je doživelo največje spremembe v družbeni sestavi zemljišč. Na ozemlju z izrazito zasebno obdelovalno sestavo zemljišč je bilo uvedeno velikopotezno socialistično gospodarstvo z drugačnim obdelovalnim načinom, ki je spremenil obliko, velikost in uporabo ter lastništvo zemljišč. Zasebne posesti ni bilo veliko. Leta 1960 je bilo na Kočevskem 1142 kmetijskih gospodarstev, ki so imela skupaj le 3959 hektarjev površin, medtem ko so imeli kočevski Nemci pred izselitvijo 3007 kmečkih gospodarstev v skupni izmeri 47.529 hektarjev, kar 60 % vseh gospodarstev pa je bilo večjih od deset hektarjev. Uvajanje socialističnega gospodarstva je privedlo do tega, da je bilo na Kočevskem kar 71 % kmetov brez posestva (v Sloveniji npr. le 10 %).[65]

Gospodarstvo na Kočevskem se je po osvoboditvi razvijalo predvsem v državno in zadružno gospodarstvo, v katerem je bila zaposlena velika večina prebivalstva. Obravnavano območje se je od drugih razlikovalo, ker je bilo redko naseljeno in je bila lastnina *»v glavnem socialističnega značaja«*. Zaradi

[60] Prvi povratniki z družinami so prišli v Kočevje iz Francije. Junija 1947 je bilo v okraju Kočevje 21 izseljeniških družin s 133 člani. V naslednjih treh mesecih je prišlo še 19 družin iz Nemčije, ena iz Srbije, dve iz Primorske, septembra pa še transport iz Nizozemske.

[61] AS, MKG-gozdarstvo, f. 24, dopisi DGU Straža, Ribnica, Kočevje, 23., 30. in 27. 12. 1946.

[62] ZAL, OLO Kočevje, o. 434, mesečno poročilo odseka za delo OLO Kočevje ministrstvu za delo, 6. 6. 1947.

[63] ZAL, OLO Kočevje, 0. 504, mesečno poročilo za september 1948 odseka za delo OLO Kočevje.

[64] ZAL, OLO Kočevje, o. 702, Osnovne smernice za sestavo perspektivnega gospodarskega načrta okraja Kočevje

[65] *Popis stanovništva 1961*, Knjiga XV.

spremenjene lastninske sestave po 2. svetovno vojni je izrazito prevladoval tako imenovani socialistični sektor lastništva. Razmerje med zasebnim in državnim lastništvom je bilo na obravnavanem območju kar 1 : 10.

Z zaplenjenimi površinami kočevskih Nemcev sta po vojni skoraj v celoti gospodarili dve podjetji Kmetijsko gozdarsko posestvo Kočevje in Državno posestvo Snežnik Kočevska Reka, ki sta do ostankov nepremične kulturne dediščine, zlasti sakralne, imeli slab odnos.

Kočevska je po vojni skoraj zamenjala svoje prebivalstvo, saj je bil delež doseljenih po vojni največji ali med največjimi v Sloveniji. Novi naseljenci Kočevske so se naseljevali večinoma v Kočevje in bližnje vasi.

Zaradi izselitve Nemcev je bila gostota prebivalcev na Kočevskem po vojni najnižja in je zelo odstopala od slovenskega povprečja, in to kljub temu, da se je prebivalstvo v osmih letih po vojni skoraj podvojilo. Tako je po koncu vojne leta 1945 prebivalo na Kočevskem 8 oseb na km^2, leta 1948 12 oseb, pet let kasneje pa 15, kar pa je pomenilo le petino od slovenskega povprečja. Začasni popis julija 1945 je ugotovil na Kočevskem 6.432 prebivalcev (od tega 879 začasno odsotnih), kar je bilo le nekaj več kot tretjina prebivalcev v primerjavi s popisom leta 1931. Dve leti in pol kasneje je prvi povojni uradni popis prebivalcev ugotovil 9.832 stalnih prebivalcev Kočevske, oz. nekaj več kot polovico v primerjavi s štetjem leta 1931 popis leta 1953 pa 12.360 oseb, oz. nekaj več kot dve tretjini glede na popis iz leta 1931. Do leta 1961 je njegovo število naraslo na 14.579. Tudi ob popisih leta 1991 in 2002 njegovo število ni doseglo števila iz leta 1931. Danes polovica prebivalcev Kočevske prebiva v mestu Kočevje.

Z izselitvijo Nemcev in naseljevanjem novih prebivalcev se je zelo spremenila narodnostna sestava prebivalstva. Nekdaj pretežno nemško območje je ostalo brez nemške populacije. Popis prebivalstva leta 1948 je naštel 91,6 % Slovencev 5,9 % Hrvatov in 1,12 % Nemcev.

Tudi socialna sestava prebivalcev na Kočevskem se je po 2. svetovni vojni spremenila. V povojnih popisih lahko opazimo kar nekaj značilnosti, ki so odstopale od slovenskega povprečja. Na Kočevskem je bilo leta 1948 veliko več delavcev (v Sloveniji 34 %, na Kočevskem 60 %) in veliko manj kmetov (v Sloveniji 44 %, na Kočevskem 13 %), več je bilo uslužbencev in nameščencev, nekoliko manj obrtnikov in trgovcev in nekoliko več oseb svobodnih poklicev in zasebnikov. Tudi pet let kasneje je bilo veliko manj zaposlenih v kmetijstvu in industriji, predvsem na račun rudarstva in gozdarstva (v kmetijstvu je bilo npr. zaposlenih 30 % ljudi, na Slovenskem pa polovica). Nesorazmerje je iskati tudi v dejstvu, da so uslužbence zaposlene na kmetijskih posestvih prištevali k delavskemu prebivalstvu in ne k kmečkemu.[66]

[66] *Popis 1953*, Knjiga XIV.

Kočevska je od slovenskega povprečja odstopala tudi pri selitvenih značilnostih. Po vojni se je prebivalstvo skorajda zamenjalo. Delež doseljenih je bil med največjimi v Sloveniji. Vpogled v selitvene tokove prebivalstva po naseljih je omogočil šele popis l. 1961.[67] Pregled sestave prebivalstva po časovnih obdobjih njihove naselitve pokaže izrazito nesorazmerje s slovenskim povprečjem. Če je na Slovenskem več kot polovica prebivalcev stanovala v kraju rojstva, je bil na obravnavanem območju delež prebivalcev, ki so od rojstva stanovali v istem naselju, eden najmanjših, saj ni dosegal niti tretjine. Novi prebivalci Kočevske so se doseljevali iz drugih slovenskih občin – 33 % (Slovenija 22 %), iz iste občine –28 % (Slovenija 19 %) oziroma drugih jugoslovanskih republik – 8 % (Slovenija 4 %). Delež prebivalcev, doseljenih iz tujine, je bil le nekaj manjši kot na Slovenskem in je dosegal le 1,5 %.[68]

Delež prebivalcev Kočevske, ki so se doselili leta 1940 ali prej je bil z 6 % enkrat manjši od slovenskega povprečja. Med letoma 1941–1945 se je na Kočevsko naselilo 7 % (1020 oseb), kar je bilo enkrat višje od slovenskega povprečja. Tudi v naslednjih obdobjih je bil delež doseljenih na Kočevsko največji ali med največjimi v Sloveniji. Med letoma 1946–1952 je prišla nekaj več kot petina prebivalstva, ki je tam prebivala leta 1961, medtem ko je bil delež takšnih v Sloveniji manjši od desetine. Med letoma 1953–1957 in 1958–1961 se je na Kočevsko doselilo nekaj manj prebivalcev kot v preteklem obdobju – skoraj petina (18 % in 17 %), na Slovenskem pa v vsakem obdobju pa nekaj več kot 10 %.[69]

Tudi mesto Kočevje je odstopalo od slovenskega povprečja. Skoraj četrtina jih je v Kočevje prišla med letoma 1946–1952. V nobeno mestno naselje na Slovenskem se v tem obdobju ni doselil tako velik delež prebivalstva. V naslednjih obdobjih je dotok novih naseljencev nekoliko upadel, čeprav je bil še zmeraj zelo visok. Večji dotok v mestna naselja je bil le v nekaterih primorskih mestih, kar je omogočala izselitev Italijanov (Koper, Piran, Sežana, Izola) ter razvoj industrije (Velenje, Brežice).[70]

V prvih letih po vojni, v obdobju 1946–1952 se je na Kočevsko doselilo 2931 prebivalcev,[71] med letoma 1953–1957 je prišlo 2689 oseb.[72] Doseljencev

---

[67] V obeh prvih povojnih popisih so se statistični podatki o migraciji omejevali le na kraj rojstva in kraj stalnga prebivališča v času popisa, medtem, ko je popis l. 1961 postavil glede preseljevanja še nekatera druga vprašanja.

[68] *Popis 1961*, Knjiga XII.

[69] *Popis 1961*, Knjiga XII.

[70] *Popis 1961*, Knjiga XII.

[71] Večinoma so se naselili v Kočevju in bližnjih vaseh: Koblarji 54, Kočevska Reka 65, Livold 93, Mahovnik 46, Dolga vas 83, Gorenje 43, Koblarji 54, Livold 93, Mahovnik 46, Mlaka pri Kočevju 32, Mozelj 31, Stara Cerkev 68, Šalka vas 171, Željne 107, Črmošnjice 31.

[72] Kar 1128 se jih je naselilo v Kočevju, v druge vasi pa: Borovec 62, Breg 44, Dolga vas 88, Gorenje 31, Livold 56, Mahovnik 96, Mlaka pri Kočevju 57, Mozelj 36, Stara Cerkev 63, Šalka vas 173, Željne 87; *Popis 1961*, Knjiga XII.

iz drugih jugoslovanskih republik je bilo največ iz Hrvaške.[73] Po vojni so bile kočevske vasi maloštevilne. Razen Dolge vasi, Drage in Gorenja nobena druga vas ni štela več kot 100 ljudi, le 14 vasi je štelo nad 50 prebivalcev, 18 pa manj kot 50, nekatere celo manj kot 10.

Izselitev in neizvedena kolonizacije sta povzročili proces ponovne prevlade gozda. Kmetijske površine opuščenih vasi je preraščal gozd, ki je deželo hitro spreminjala v bistveno drugačno krajino. Po natančnih raziskavah so ugotovili, da je gozd od konca 19. stoletja ko je prekrival 41 % Kočevske do začetka 70. let 20. stoletja pridobil nazaj več kot 300 km^2, kar je tretjina celotne površine obravnavanega območja. Ob takšni spremembi je Kočevska dosegla najvišji delež gozdnatosti na Slovenskem. Ta je bila leta 1972 82 %, danes pa po trditvah poznavalcev že presega 90 %. Skrčenje števila kmečkega prebivalstva, ki je bilo tu še obsežnejše kot na drugih območjih Slovenije, je k procesom le še dodatno pripomoglo.[74]

Od 176 naselij je bilo 112 požganih ali kako drugače uničenih in jih danes ni več ali pa sta ostali naseljeni le ena ali dve hiši. Veliko je naselij, ki uradno sicer obstajajo v Imeniku naselij Republike Slovenije, vendar bi danes tam le s težavo našli kakšen obdelan kamen ali kakšen drug ostanek naselja. Kraj, kjer je stala vas, ponavadi razpoznamo samo še po sadnem drevju, nad katerim vedno bolj prevladuje nasilen gozd, nekdanjih živih mejah, betoniranih vodnjakih, in temeljih poslopij, katerih ruševine so večinoma odstranili. Ti ostanki so značilni za večino nekdanjih naselij. Poleg celotnih naselij so na Kočevskem največjo izgubo utrpeli sakralni objekti. Na območju, s katerega so se izselili kočevski Nemci, je bilo 17 župnij s 123 cerkvami. Danes stoji na omenjenem območju le še 28 cerkva. Podobno usodo so doživele tudi kapelice in znamenja. Od nekaj več kot 400 jih stoji le še desetino.[75] Podobno je s pokopališči. Od nekdanjih 38 pokopališč, jih je večina odstranjenih, zravnanih z zemljo, ali pa so bili odstranjeni nagrobniki, ki so pričali o naselitvi nemškega življa. Pred leti so poznavalci evidentirali še 523 nagrobnikov z nemškimi napisi.[76]

Verjetno bi tudi v Evropi s težavo našli pokrajino, kjer bi kulturna krajina doživela takšne spremembe kot Kočevska. Danes le še redki materialni ostanki spominjajo na 600 letno navzočnost nemške narodne skupine sredi slovenskega ozemlja.[77]

---

[73] *Popis 1961*, Knjiga VI.

[74] Ciglar, *Raziskave o posledicah*, str. 5 – 24.

[75] Več o tem: Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*, str. 573–572.

[76] Ferenc, Zupan, Bavdaž: *Pokopališča in*.

[77] Od redkih materialnih ostalin, ki so se ohranile, je treba omeniti nemške napise v notranjosti ali na opremi v nekaterih od ohranjenih cerkva, dve znamenji, ki so ju ob praznovanju 600-letnice naselitve l. 1930 v Pogorelcu pri Štalah in v Gačah postavili v spomin na opuščeni naselji. Na nekaterih portalih hiš so tudi še vidni nemški priimki. Kljub temu, da je večina pokopališč zravnana ali pa so nagrobnike Nemcev odstranili, so pokopališča v Koprivniku, Zajčjem Polju in v Starem Logu, Kočevskih Poljanah, Novem Taboru, Mozlju, Livoldu najpomembnejši materialni ostanki nemških prebivalcev. V zadnjih dvajsetih letih je bilo kar nekaj prizadevanj in

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije
Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev (KUZOP), f. 16.
Ministrstvo za finance (MF), f. 4, f. 122 (Cankarjeva), f. 49 (Cankarjeva).
Vlada Republike Slovenije (VRS), šk. 3, šk. 31.
Ministrstvo za kmetijstvo in gozdarstvo (MKG) -gozdarstvo, f. 6, f. 24, f. 62.
KUNI, splošne zadeve.

Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I
Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (CKZKS), f. 41, f. 16, f. 21, f. 22, f. 26,

Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota II
Istituto agricolo Emona (Emona), f. 1216.
part. arh., IOOF, f. 435/II.
Deutsche Umsiedlungsbevollmächtigte Laibach (DUB), f. 1298.

Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota III
Elaborat Vojni ujetniki. Št. dosjeja 1235-2, inv. 304.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL)
Okrajni ljudski odbor Kočevje (OLO Kočevje, šk. 15, o. 434, o. 504, o. 702, o. 1088.

Zgodovinski arhiv Ljubljana (ZAL), dislocirana enota Novo mesto (NM)
Okrožni izvršni ljudski odbor Novo mesto (Okrožni LO NM), f. Tajništvo 1945/46, f. Tajništvo 1946, f. Okrajna komisija za agrarno reformo, f. Tajništvo, Predsedstvo.
Uradni list SNOS-a in NVS št. 396/62, objavljen v Ur. l. LRS, št. 30-125, z dne 17. 4. 1946.
Popis stanovništva 1961, Knjiga XV, Poljoprivredno stanovništvo. Rezultati za naselja, Beograd, 1966.
Popis 1953, Knjiga XIV. Osnovni podaci o stanovništvu.
Popis 1961, Knjiga XII. Migraciona obeležja. Rezultati za naselja, Beograd, 1966
Popis 1961, Knjiga VI. Vitalna, etnička i migraciona obeležja. Rezultati za opštine, Beograd,1967.
Slovenec, 24. 3. 1942, Zopetna naselitev ozemlja, ki so ga zapustili Nemci.

Literatura

Ciglar, Milan, *Raziskave o posledicah izpraznitve gozdnate kulturne krajine, prikazane na primeru Kočevske.* Doktorska naloga na gozdarski fakulteti Albert-Ludwigove univerze v Freiburgu, Breisgau, ZRN, Inštitut za gozdno in lesno gospodarstvo pri Biotehniški fakulteti v Ljubljani, Strokovna in znanstvena dela, 64, Ljubljana 1978.
Ciglar, Milan, Propad in ponovno porajanje kulturne krajine na Kočevskem. *Varstvo narave*, 7/1973.
Čepič, Zdenko, *Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji (1945–1948)*, doktorska disertacija, Ljubljana, 1992.
Dolinar, France M, Ferenc, Mitja, Resman, Blaž, Seražin, Helena, Zupan, Gojko, *Sakralna dediščina na Kočevskem / Das Sakralerbe im Gottscheerland*, Kočevje, 2006.
Ferenc, Mitja, Kočevska. *Izgubljena kulturna dediščina kočevskih Nemcev / Gottschee. Verlorene Kulturerbe der Gottscheer Deutschen*, Ljubljana, 1993.

---

rezultatov, da bi tisto kar danes ni več moč videti, prikazali v knjigah ali muzejskih predstavitvah. Tudi posebna govorica, ki se je na tem jezikovnem otoku izoblikovala in ohranjala skozi stoletja, in jo slišimo le še pri nekaterih starejših ljudeh doma in v svetu, bo kmalu izumrla.

Ferenc, Mitja, Štetje prebivalstva in hiš 15. julija 1945 na območju okrajnega izvršnega ljudskega odbora v Kočevju. *Kronika*, 43/1995, št. 3.

Ferenc, Mitja, *The Lost Cultural Heritage of the Gottscheer Germans*, Louisville, 2001.

Ferenc, Mitja, Zupan, Gojko, Bavdaž, Mateja, *Pokopališča in nagrobniki kočevskih Nemcev / Friedhöfe und Grabsteine der Gottscheer Deutschen / Cemeteries and tombstones of the Gootscheer Germans*, Ljubljana, 2002.

Ferenc, Mitja, *Kočevska – pusta in prazna. Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*, Ljubljana, 2005.

Ferenc, Mitja, Zupan, Gojko, *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes II. Opisi cerkva nekdanjega nemškega jezikovnega območja v župnijah Črmošnjice, Črnomelj, Planina, Semič / Die Kirchen im Gottscheerland einst und heute II. Beschreibungen der Kirchen der ehemaligen deutschen Sprachinsel in den Pfarren Tschermoschnitz, Črnomelj, Stockendorf, Pöllandl und Semič*, Ljubljana, 2006.

Ferenc, Mitja, *Nekdanji nemški jezikovni otok na Kočevskem / Die ehemalige Sprachinsel im Gottscheerland / Former German linguistic island in Kočevje region*, Kočevje, 2007.

Ferenc, Mitja, *Nemški vojni ujetniki v Sloveniji*, tipkopis.

Ferenc, Tone, *Nacistična raznaradovalna politika v Sloveniji 1941-1945*, Maribor 1968.

Ferenc, Tone, *Ljudska oblast na Slovenskem: 1941–1945*. 1, Država v državi, Ljubljana, 1987.

Ferenc, Tone, *Fašisti brez krinke : dokumenti 1941–1942*, Maribor, 1987.

Ferenc, Tone, Problemi ponovne poselitve Kočevske med vojno. *Kronika*, 1995, letn. 43, št. 3.

Frensing, Hans Hermann, *Die Umsiedlung der Gottscheer Deutschen. Das Ende einer südostdeutschen Volksgruppe*, München, 1970.

Korošec, Branko, Italijanski načrt izkoriščanja in poselitve Kočevske. Genocidno uničevanje slovenskega prebivalstva in naselij ob Kolpi in Gorjancih. *Svobodna misel,* 12. 7. in 26. 7. 1996.

Mikola, Milko, *Dokumenti in pričevanja o povojnih izgonih prebivalstva v Sloveniji*. Dokumenti in pričevanja 2, Ljubljana, 2009.

Munda, Mirko, *V imenu ljudstva*, Maribor 1990.

Zajc, Melita, Izseljeni v Gotenico. *Mladina*, 26. 9. 1990.

Zupan, Gojko, Ferenc, Mitja, Dolinar, France. M, *Cerkve na Kočevskem nekoč in danes / Die Gottscheer Kirchen einst und heute* , Ljubljana, 1993.

Žajdela, Ivo, Kočevska, dežela posebnosti v najslabšem, 2. *Slovenec*, 3. 5. 1992.

Dragan Matić

Nemci na Kranjskem od druge polovice 19. stoletja do prehoda v jugoslovansko državo

MATIĆ **Dragan,** dr., Arhiv Republike Slovenije, SI-1000 Ljubljana, Zvezdarska 1, dragan.matic@gov.si.

Že od 60-ih let 19. stoletja do prve svetovne vojne je napetost med nemško in slovensko skupnostjo na Kranjskem naraščala. Med prvo svetovno vojno so nemške težnje po vključitvi slovenskega ozemlja v nemško politično tvorbo postale izrazite. Iz programov nemških političnih strank v habsburški monarhiji je postalo jasno, da bi ob zmagi centralnih sil obstoj slovenskega naroda postal zelo negotov oz. ogrožen. Reakcija ob razpadu habsburške monarhije je bila s slovenske strani silovita. Nemške ustanove in društva so bile ukinjene oz. slovenizirane. Število Nemcev je močno upadlo.

Ključne besede: prva svetovna vojna, nemška manjšina, migracija.

Nemci so se na Kranjsko v preteklih stoletjih priseljevali predvsem na dva načina. Že v najzgodnejši fazi od 10. stoletja naprej je nemško gospostvo v deželo pripeljalo nemške posvetne in cerkvene gospode s krogom njihovih uradnikov in poslov. Nekaj kasneje so se v mesta, ki so nastajala pod okriljem nemških plemičev – mestnih gospodov, priseljevali nemški meščani obrtniki in trgovci. V nekaj zadnjih stoletij pa so jim sledili še predstavniki velepodjetništva, uradniških in intelektualnih poklicev. Drugo skupino predstavljajo Nemci, ki so se v srednjem veku naselili med t.i. rovtarsko kolonizacijo – predvsem gre za dve skupini agrarnega prebivalstva: kočevske Nemce, ki so se priselili sredi 14. stoletja ter ohranili nemški jezik oz. zavest in t.i. soriške Nemce, ki so se preselili po 13. stoletju in svojo nemško zavest do obdobja modernega nacionalizma že izgubili.

Na Kranjskem je vse do leta 1860 večina ljudi štela jezik le kot sredstvo za sporazumevanje. Nacionalizem je šele z začetkom ustavne dobe dokaj hitro pognal korenine skupaj s političnimi svoboščinami in osnovnimi demokratičnimi pravicami.

Glede na podatke od 1880 naprej (ko je bila ob popisih prebivalstva uvedena precej sporna kategorija občevalni jezik) je bila situacija na Kranjskem naslednja.

1880			
	Nemci	Slovenci	Ostalo
Kranjska[1]	29.392 (6,5%)	447.360 (93,67%)	849 (0,18 %)
Ljubljana[2]	5.719 (23,3 %)	18.409 (75,01%)	383 (1,56%)

1890			
	Nemci	Slovenci	Ostalo
Kranjska	28.033 (5,6%)	466.269 (94,07%)	1.352 (0,27%)
Ljubljana	5.127 (16,8%)	24.199 (79,3%)	389 (1,27%)

1900			
	Nemci	Slovenci	Ostalo
Kranjska	28.177 (5,59%)	475.302 (94,24%)	853 (0,17%)
Ljubljana	5.423 (14,83%)	29.733 (81,3%)	444

1910			
	Nemci	Slovenci	Ostalo
Kranjska	27.915 (5,36%)	490.978 (94,36%)	1.434 (0,28%)
Ljubljana	5.950 (okrog 14%)	33.846	
Kočevska	17.016 (88,8%)		

Po prevratu pa so štetja prebivalstva 1921 in 1931 izkazala naslednje stanje prisotnosti Nemcev na nekdanjem Kranjskem:

Nemci na nekdanjem Kranjskem[3]	1921	1931
Kranjska	16.547 (3,5 %)	14.834 (2,7 %)
Ljubljana	1.826 (3,4 %)	1.729 (2,9 %)
Kočevski otok	12.610 (70,5 %)	11.775 (65,4%)

Izrazit padec števila Nemcev na Kranjskem je po razpadu habsburške monarhije iskati v treh razlogih:

- Razliki v izvajanja ljudskih štetij za časa Avstrije in kasneje Kraljevine SHS oz. Jugoslavije
- Izseljevanju nemškega prebivalstva
- Poskusom slovenskih oblasti, da bi tiste posameznike slovenskega rodu, ki so se prištevali k Nemcem, pritegnili nazaj k slovenstvu.

Izseljevanje Nemcev se je tudi kasneje v dvajsetih letih 20. stoletja »spodbujalo« s politiko:

- Ukinjanja nemških zasebnih šol in omejevanja nemškega pouka na državnih šolah

[1] Brix, *Die Umgangssprache.*
[2] Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 433.
[3] Ferenc, Repe, *Nemška manjšina*, str. 149.

- Ukinitve večine nemških društev
- Omejitve rabe nemščine v javnem življenju
- Omejitve posedovanja zemljiške posesti v obmejnem pasu.[4]

Vendar je potrebno vedeti, da so našteti trije dejavniki različno vplivali na posameznih območjih.

Izvajanje ljudskih štetij

Ob začetku dobe, ko se je ob popisih začel ugotavljati tudi občevalni jezik, lahko tudi na kranjskem govorimo o tendencah germanizacije. Takrat sta bila trdno v nemških rokah tako mestna občina, kot tudi kranjski deželni zbor. Nasploh so bile razmere take, da je mogoče trditi, da je bilo ob prvem popisu prebivalstva v večini primerov bolj oportuno, če si se razglasil za pripadnika nemške skupnosti. Princip občevalnega jezika je seveda bil v prid gospodarsko-politično prevladujočim skupinam, v našem primeru kranjskim Nemcem. Številni od Nemcev ekonomsko odvisni Slovenci, so namreč ob popisovanju v strahu za eksistenco ali iz oportunitete navajali kot občevalni jezik nemščino.

Zato tudi podatki iz tega popisa dopuščajo določen dvom in sicer v pristno nemštvo določenega dela tistih, ki so za svoj občevalni jezik navedli nemščino. Na podlagi analize, ki jo je za popis iz leta 1880 za Ljubljano opravil Vlado Valenčič, je bilo ugotovljeno, da je bilo okoli 7 % tistih, ki so navedli kot občevalni jezik nemščino pravzaprav slovenskega izvora. Do teh zaključkov je Valenčič prišel potem, ko je analiziral njihov rojstni kraj in domovinstvo, ki sta nedvoumno kazala na njihovo nenemško, v veliki večini slovensko poreklo. Po tej korekturi naj bi bila etnična struktura prebivalstva bistveno drugačna in sicer: 80,8 % Slovencev in le 16,4 % Nemcev.[5]

Ostali trije popisi, ki so bili na Kranjskem izvedeni za časa habsburške monarhije, izkazujejo med seboj precej podobne oz. primerljive podatke. Situacijo glede demografskh gibanj kranjskih Nemcev je Oscar Plautz, Nemec iz Ljubljane povzel takole: » Popis iz leta 1910 v primerjavi z onim iz 1900 kaže na nazadovanje Nemcev za 262, za kar je poglaviten razlog iskati v izseljevanju Kočevarjev v Ameriko. Število Kočevarjev se je zmanjšalo za 1.231, med tem ko je število Nemcev v Ljubljani in okolici naraslo za 878, v gorenjskih občinah pa za 697. Na splošno velja: V vseh okrajih kjer ni bilo nemških šol se je število Nemcev zmanjševalo, tam kjer so bile, pa se jih njihovo število povečevalo. Okoli 18.000 Nemcev je živelo na sklenjenem območju na Kočevskem, okoli 7.000 v Ljubljani z okolico, 775 v občini Weissenfels (Bela peč), ostali pa razkropljeni po celi deželi.«[6]

[4] Prav tam, str. 151.

[5] Valenčič, *Etnična struktura*, str. 287–319.

[6] Plautz, *Die Deutschen*

Kranjski Nemci so ob popisih 1890, 1900 in 1910 trdili, da ne kažejo pravega stanja in da jih slovenska deželna oblast, še bolj pa posamezne občinske oblasti, asimilirajo. Ob tem so navajali, da občinski uradniki, ki so izvajali popis, skušajo prikrojiti rezultate in npr. silijo ljubljanske Nemce k vpisovanju slovenskega občevalnega jezika. Posebej naj bi bili na udaru tisti, ki so bili kakorkoli odvisni od ljubljanskega magistrata. Tako so npr. ljubljanski Nemci v začetku 1901 v svoje časopisu Deutsche Stimmen aus Krain zatrjevali, da jih je v resnici še enkrat več, kot pa je ugotovilo uradno štetje.[7] Slednje pa je seveda bila močno pretirana trditev.

Kakor koli – če se za trenutek ustavimo pri ljubljanskih Nemcih – lahko zaključimo, da je bil delež nemških meščanov v Ljubljani med leti 1880 in 1910 dokaj stabilen (ob upoštevanju popravkov, ki jih je za popis 1880 utemeljil Vlado Valenčič) in da se je v treh desetletjih zmanjšal le za slabe 3 %. Prav tako je delež Nemcev na Kranjskem v istem obdobju stalen in znaša okrog 5,5 %.

Posamezne raziskave kažejo, da so se Slovenci doseljevali v Ljubljano skoraj izključno s Kranjske (iz drugih slovenskih dežel zelo malo), precej pomembno pa je bilo tudi doseljevanje iz nemško govorečih predelov. Tako je na podlagi rezultatov posameznih štetjih ugotovljeno, da je v določenih predelih mesta (predvsem nove poslovne soseske) bilo kar 30 % prebivalstva po izvoru iz nemško govorečih dežel.[8]

Eden od pomembnih razlogov za nazadovanje števila Nemcev po prvi svetovni vojni je bil, da se je v Jugoslaviji ob popisih spraševalo po materinem jeziku. Ta nov kriterij, pa se je v praksi ob popisovanju leta 1921 izvrševal tako, da so za Nemca šteli le tistega, ki je imel nemške starše, niso pa nemštva priznali ljudem slovenskega izvora (pri tem so se ozirali na poreklo, priimek, narodnost staršev), ki so se iz kakršnegakoli razloga opredelili za nemško nacionalno oz. kulturno zavest.[9]

Leta 1931 so se merila ob popisovanju še nekoliko zaostrila. Tako so npr. za Nemca šteli samo onega, ki je izpolnjeval večino naštetih pogojev:

- imel nemški priimk
- imel oba starša Nemca
- je njegov prvi jezik že od mladosti bil nemški
- je on ali njegovi starši prišel v te kraje in se ni naturaliziral pač ostal domačemu ljudstvu tuj
- je imel nemško vzgojo doma in v šoli
- se je ob zadnjem popisu deklariral za Nemca.[10]

---

[7] Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 379.

[8] Studen, *Pedenarca, ksel, kelnerca*, str. 20–37.

[9] Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 306, op. 21.

[10] Prav tam.

Vzroki za »spodbujanje« izseljevanja Nemcev in poskusi slovenskih oblasti, da bi ponemčene »pritegnili nazaj k slovenstvu«

Pravni in politični položaj se je po prevratu za Nemce precej spremenil na slabše. V nadaljevanju bomo skušali opisati okoliščine, ki so jih spodbujale k izseljevanju, ali pa k temu, da so se začeli izjasnjevati za Slovence. Pred tem pa moramo poudariti, da je tudi na Kočevskem k znižanju števila Nemcev najpomembneje prispevalo njihovo izseljevanje, ki pa ni bilo poglavitno motivirano s političnimi, pač pa gospodarskimi razlogi. Trend izseljevanja s tega območja se je začel precej pred prvo svetovno vojno in se je po njej – čeprav v manjši meri – tudi nadaljeval.[11] Povsem drugače pa je bilo z Nemci v urbanih središčih.

*

Razloge za »povračilne ukrepe« zoper kranjske Nemce je iskati v specifičnih nemško-slovenske odnose pred prvo svetovno vojno.

Ljubljana je bila vse do konca monarhije center političnega delovanja kranjskih Nemcev. Tu so domovale nemške politične, gospodarske, finančne in kulturne ustanove. Družbeni položaj in vpliv Nemcev na vseh teh področjih je bil bistveno večji kot delež nemškega prebivalstva v Ljubljani oz. na Kranjskem. Tako so kranjski Nemci v začetku 20. stoletja navajali, da je npr. v štirih ljubljanskih četrtih 23% hiš v lasti Nemcev, da Nemci na Kranjskem plačujejo več kot 50% davka na dobiček in da je vsaj 15% zemlje v deželi v njihovi lasti. Kranjska hranilnica, ki je bila poglavitna finančna ustanova na Kranjskem, je bila tudi steber nemške gospodarske moči in mogočen mecen, ki je podpiral delovanje nemških društev, zasebnih vrtcev, osnovnih ter srednjih šol in kulturnih ustanov tako v Ljubljani kot v celi deželi. Izmed nemških kulturnih ustanov velja izpostaviti Filharmonično društvo in Nemško deželno gledališče, ki sta predstavljala bistven del ljubljanske kulturne ponudbe.

Potem, ko so v letih 1869–1882 kranjski Nemci v preobleki deklarativno nadnacionalne, liberalne Ustavoverne stranke vladali na ljubljanskem magistratu in ko so v času med 1873 in 1879 vladali v kranjskem deželnem zboru, ko so bili praviloma vsi kranjski deželni predsedniki nemško-liberalno orientirani, se je s prihodom vlade grofa Taaffeja politična vloga kranjskih Nemcev marginalizirala. Po izgubi oblasti na ljubljanskem magistratu leta 1882 postane nemško usmerjena Ustavoverna stranka na Kranjskem čedalje bolj nepomembna. Zato so ob koncu 19. stoletja opustili liberalno nadnacionalno držo (v nekaterih deželah, kjer so bili številčnejši se je to zgodilo bistveno prej) in svojo politiko bistveno radikalizirali. Od 1894 so vsi Nemci na Kranjskem združeni v Nemško društvo. Ta

[11] Prav tam.

reorganizacija je za Nemce posrečeno sovpadala z ločitvijo Slovencev na liberalni in klerikalni tabor. S tem so kranjski Nemci, ki so ohranili popolno prevlado v veleposestniški kuriji kranjskega deželnega zbora, prišli v pozicijo, da so bili velikokrat odločujoč faktor v kranjski deželni politiki. S paktom s slovenskimi liberalci v obdobju 1895 – 1905 in sporazumom s slovenskimi klerikalci od 1905 dalje so kranjski Nemci uspeli ohraniti svoje posestno stanje, velik gospodarski vpliv in močan sistem kulturnih in prosvetnih institucij do konca monarhije. Ob poskusu nemških socialcev, da bi ob podelitvi državnozborskega mandata Kočevski prodrli na ta del Kranjske, je prišlo leta 1908 po zgledu Nemcev drugih kronovin do ustanovitve Nemškega sveta za Kranjsko. Ta je imel za nalogo in je tudi dejansko uspel ohraniti enotnost in prevladujočo liberalno orientiranost kranjskih Nemcev. Pri tem je bila in ostala poglavitna politična usmeritev kranjskih Nemcev, da Kranjska, enako kot ostale dežele kjer so živeli Slovenci, ostane integralni del nemškega prostora, ker pomeni most do Jadrana.

Prostora za kompromis med nemškimi in slovenskimi zahtevami je bilo z leti vse manj. Strasti so se vse do začetka prve svetovne vojne samo še stopnjevale, nasprotovanja pa so se iz politično-predstavniških teles in časopisja prenašala v vsakdanje življenje. Ekscesi in izgredi med Nemci in Slovenci so postali del vsakdanjika. Nedvomno so napetosti v Ljubljani dosegle vrhunec ob septembrskih demonstracijah 1908, ko je vojaštvo streljalo na slovenske demonstrante in dva od njih ubilo. Posledica je bila ta, da se je Ljubljana radikalno znebila vseh nemških napisov, saj so jih morali nemški trgovci in obrtniki pod grožnjami razjarjenih Slovencev nemudoma odstraniti. Slovenci so takrat (kot že nekajkrat prej) demolirali okna nemške Kazine, poleg tega pa organizirali dosleden bojkot nemških trgovin ter množično dvigovali vloge v Kranjski hranilnici, v kateri so videli vir nemške moči v Ljubljani in na Kranjskem. Povzamemo lahko, da so bili odnosi med Nemci in Slovenci na Kranjskem že pred začetkom prve svetovne vojne sovražni in napeti, temeljni narodno-politični cilji pa so bili pri obeh narodih povsem kontradiktorni.

Po začetku vojne je nemška stran dobila priložnost, da svoje sovraštvo sprosti v valu protislovanskega in v tem smislu tudi protislovenskega preganjanja. Državni sistem je po začetku vojne razvil prakso, ki je bila za tiste čase pravi unikum. Oblasti so seveda takoj internirale vse državljane sovražnih držav in če je bilo še »normalno«, da se izvaja nasilje nad državljani sovražne države, je Avstroogrska izvajala sistematični teror tudi nad širokimi plastmi lastnih državljanov. Vseh internirancev je bilo po nekaterih ocenah okrog 100.000, po veliki večini Slovanov.[12]

Ves čas vojne med razpravo, ki je potekala med vlado in nemškimi strankami o vsebini nameravanih (pa potem nikoli izvedenih) oktroiranih ustavnih

[12] Erjavec, *Zgodovina katoliškega gibanja*, str. 220–221.

spremembah, ni bilo govora o razdelitvi dežel v katerih so bivali Slovenci po nacionalnih okrožjih. Slovenci so izpadli iz vseh kombinacij v katerih bi dobili svojo politično avtonomno enoto, saj je to bila izrecna zahteva predstavnikov Nemcev iz alpskih dežel. Razmejitve po nacionalnih okrožjih so predvideli zgolj na Češkem. Nemcem v slovenskih deželah je očitno ustrezal obstoječi položaj za katerega so računali, da se bo okrepil z ustavnimi spremembami ustroja države. In Nemci iz slovenskih dežel so pri zahtevah povezanih s svojim nacionalnim programom pri vladi in dinastiji tudi ob koncu vojne uživali popolno podporo. Slovenske zahteve artikulirane v majniški deklaraciji pa so bile zavrnjene. Maja 1918 je npr. predsednik avstrijske vlade Seidler izjavil, da tudi če pride do ustanovitve jugoslovanske države, ta ne bo vključevala ozemlja med nemškimi deželami in Jadranom. Istega meseca je cesar Karl sprejel zastopnike Nemcev iz slovenskih dežel in jim zagotovil nerazdeljivost kronovin, zavarovanje nemške poti do Jadrana in izključitev možnosti, da bi se slovenske dežele pridružile Jugoslaviji. Hkrati je obljubil ostre ukrepe.[13] Kakšno usodo Slovencem obetajo njihovi nemški sodeželani v primeru zmage centralnih sil, pa ni bila nobena skrivnost. Nemško nacionalni krogi v Avstriji so v vojni videli veliko priložnost, da dosežejo svoj stari cilj: preobrazbo Cislajtanije v nemško Avstrijo. Leta 1916 so pri oblikovanju nemškega programa (t.i. »*Velikonočni program*« za preobrazbo Avstrije, ki je odločno nasprotoval trialistični preobrazbi monarhije in je posebno poudaril zahtevo po prosti poti do Jadrana), imeli izjemno pomembno vlogo predstavniki nemških narodnih svetov iz Spodnje Štajerske, Koroške, Kranjske in Primorske. Prednjačila sta načelnik spodnještajerskega narodnega sveta dr. Otto Ambroschitsch iz Celja in načelnik Nemškega narodnega sveta za Kranjsko dr. Ferdinand Eger iz Ljubljane.[14] Slednji je na več zborovanjih med prvo svetovno vojno nastopal s podobnimi izjavami, kot sta naslednji, ki ju citiramo: »*Neustrašno vodimo boj in to ne samo za našo domovino, ampak za vse nemštvo Avstrije, ki ne sme dopustiti da bi se mu zaprla pot do morja. Še vztrajamo na predstraži, vendar ko bi morali zapustiti naše položaje na Primorskem, potem bi si slovanska povodenj utrla pot vse do Kravank, vse do Drave. Na dolgi rok pa vsekakor ne moremo vzdržati boja. Kličemo vas naše brate na pomoč, da nas zaščitite, da se ustavi ta sistem načrtnega izkoreninjanja nemštva na Kranjskem in da se vladi, ki sistem podpira, nudi mogočen odpor ... Avstrijski Nemci so na najboljši poti da izgubijo dve provinci: Primorsko in Kranjsko. Obe že stoletja spadata v nemško-avstrijske dedne dežele in v njih tudi cveti bogato nemško življenje, zdaj pa sta na tem da bosta prepuščeni Jugoslovanom*«.[15]

[13] Pleterski, *Slovenci v politiki*, str. 228–231.

[14] Molisch, *Geschichte der deutschnationalen*; Redlich, *Die österreichische Regierung*; Pleterski, *Koroški Slovenci*.

[15] Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 403–404.

Prav Nemci iz slovenskih dežel so torej imeli pri postavljanju radikalnih zahtev, ki so slovenstvu dejansko odrekale pravico do preživetja, ključno vlogo. Pravzaprav jim niso puščali nobenega upanja na lastno državnost oz. omembe vredno avtonomijo. Ob zmagi centralnih sil, oz. ohranitvi slovenskih dežel v okviru nemško-avstrijske državne tvorbe, bi bila prognoza za slovenski narodni razvoj brez dvoma slaba. Iz vsega zgoraj opisanega je tudi razumljiva reakcija slovenske strani, ki je sledila po prevratu.

Radikalen obračun z nemškimi društvi in kratenje osnovnih pravic nemške manjšine na Slovenskem je bil torej odgovor na nemški teror.

Na nekdanjem Kranjskem je bilo odpravljeno dvojezično uradovanje, nemške vloge se niso več sprejemale. Odstranjeni so bili vsi dvojezični napisi, tudi nemški zasebni napisi znotraj hiš na hodnikih in stopniščih. Prepovedana je bila raba nemških krajevnih imen. Le na Kočevskem so še nekaj časa dovolili dvojezične napise na trgovinah in lokalih. Na podlagi odločb o odpravi stanovanjske stiske so iz stanovanj izseljevali družine nemških uradnikov in upokojencev. Zaprli so vse nemške zasebne šole, nemške razrede na javnih šolah pa skrčili na minimalno število. Določeno je bilo, da te razrede obiskujejo le otroci pravih Nemcev. Kdo je pravi Nemec je seveda odločala slovenska oblast. Otroci iz mešanih zakonov ali otroci staršev, ki po mnenju oblasti niso imeli nemških priimkov, niso smeli več obiskovati nemškega pouka. Vse nemške srednje šole so zaprli – za kratek čas so na vsem slovenskem ozemlju pustili delovati le nemško realno gimnazijo v Ljubljani.

Precejšnje število industrijskih obratov in trgovskih družb v lasti Nemcev je prišlo pod premoženjski nadzor novoustanovljene institucije. Ta je bila zelo podobna uradni določitvi začasnega upravljanja premoženja, njen namen pa je bil »prepričati« nemške podjetnike, da privolijo v privatizacijo. Število nemških družb, ki so bile nacionalizirane je bilo precejšnje. Z agrarno reformo je bil velik del nemške veleposesti in gozdov odvzet za zanemarljivo odškodnino.

Z letom 1919 se je začelo dosledno uničevanje nemških kulturno-prosvetnih institucij, tj. njihovo sloveniziranje oz. ukinjanje in prenos premoženja na istovrstna slovenska društva. Gorske koče Nemško-avstrijskega planinskega društva so izročili slovenskemu planinskemu društvu. V nemška gledališča so se naselili slovenski odri.

Od kulturnih inštitucij je posebej boleče kranjske Nemce udarila izguba Filharmoničnega društva, Kazinskega društva in Turnvereina. Tipičen primer kako je potekal »rop« nemških institucij je bilo Filharmonično društvo. Nadzor nad njegovim premoženjem je marca 1919 prevzel okrožni sodnik in slovenski glasbenik Anton Lajovic, ki pa je odklonil izdajo potrdila o prevzemu denarja in inventarja. Članom nemškega vodstva je prepovedal vstop v Filharmonijo, razpustil je glasbeno šolo in odpustil učitelje. Glasbenega direktorja Gerstnerja je upokojil s pokojnino borih 300 kron na mesec. Novembra istega leta je Lajovic brez vsake pravne osnove sklical zasedanje Filharmoničnega društva, ki se ga ni

udeležil nobeden od pravih tj. prejšnjih članov – Nemcev, saj bilo sklicano proti društvenim pravilom. Kljub temu pa je prišlo kakih 100 ljudi, ki jih je Lajovic sprejel kot člane. Ti so izvolili novo društveno vodstvo z Lajovicem na čelu, nekdanje nemško vodstvo pa je lahko le brezuspešno protestiralo. Eden prvih ukrepov Lajovica je bil prenos premoženja Filharmoničnega društva v vrednosti treh milijonov kron na Glasbeno matico.[16]

Tudi obrazložitev s katero je Deželna vlada za Slovenijo leta 1919 razpustila ljubljansko društvo »Kasina« kaže, da je bilo očitno postavljeno pred izbiro, ali se ga preplavi s slovenskim članstvom in na ta način slovenizira, ali pa ukine. Poglavitni razlog za ukinitev, naj bi bil ta, da društvo ni hotelo med svoje članstvo sprejeti Slovence: » ... pozneje je postalo društvo po nasilnosti čisto nemško. Šlo je celo tako daleč, da je sedaj odklonilo sprejem slovenskih častnikov in visokih državnih uradnikov ... tako ravnanje je ne le nedopustna demonstracija napram državnim organom, temveč naravnost omalovaževanje državne avtoritete ... Tako stališče društva je v nasprotju z veljavnimi določili, vzbuja zasmeh in hudo kri ter nasprotuje splošnim načelom nravnosti.«[17]

Morda se tako radikalen obračun z nemškimi kulturnimi institucijami lahko vsaj deloma obrazloži s tem, da je npr. med prvo svetovno vojno v Ljubljani nemška kultura s podporo oblasti skoraj predvsem prevladala, slovenska pa skoraj povsem ugasnila.[18]

Na podoben način kot nemške kulturne institucije je padel tudi finančni steber kranjskega nemštva. Kranjsko hranilnico so nove oblasti z grožnjami (ki so po zatrjevanju Nemcev merile na delovna mesta uradnikov in hranilne vloge vlagateljev) prisilile k temu, da je med svoje vrste sprejela 42 Slovencev. Izvoljeno je bilo novo vodstvo v katerem je sedelo deset Slovencev in štirje Nemci. Poleg premoženja Kranjske hranilnice, ki je znašalo okrog 20 milijonov kron, so se Slovenci polastili cele vrste volil in ustanov, ki so jih nemški dobrotniki zaupali v upravljanje hranilnici.[19]

*

Poleg zgoraj navedenih primerov, ki govorijo o tem, kako malo prijazno mesto je nova država postala za Nemce, so prav zgovorni tudi naslednji podatki, ki govorijo o ljubljanskih nemških trgovcih ter nemških uradnikih po prvi svetovni vojni. Že samo dejstvo, da je vseh sedem nemških odbornikov že decembra 1918 izstopilo iz ljubljanskega mestnega sveta kaže na to, da je ljubljanska nemška skupnost novo oblast sprejela z nezaupanjem in odporom.[20] Kako neprijazno

[16] Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 397–399.
[17] Sejni zapisniki, str. 215.
[18] Matić, *Kulturni utrip*.
[19] Matić, *Nemci v Ljubljani*, str. 399.
[20] Zgodovinski arhiv Ljubljana, *LJU 488*.

lice je po vojni začelo mesto kazati nemškim podjetnikom pa je razvidno iz primerjave evidenc trgovcev in obrtnikov pred in po vojni. V začetku 20. stoletja je izšla brošura z naslovom Vodič po nemškem poslovnem svetu Ljubljane s pripisom »strogo zaupno«.[21] V njej je bilo navedenih 235 imen obrtnikov in trgovcev, ki so veljali za izpričane Nemce in so bili našteti pod dejavnostmi oz. uslugami, ki so jih ponujali. Očitno je bil ta natisnjen seznam mišljen kot pomoč vsem Nemcem pri trošenju njihovega denarja na ustreznih mestih, oz. kot priporočalo naj kupujejo samo »pri svojih«. Načelo »svoji k svojim« je bilo namreč popularno sredstvo političnega obračunavanja že od druge polovice 19. stoletja. Če primerjamo ta seznam z imeni obrtnikov in trgovcev v prvem povojnem adresarju iz leta 1923[22], lahko ugotovimo naslednje. Samo 92 od navedenih trgovcev in obrtnikov (oz. njihovih naslednikov, družinskih članov kar je razvidno iz tega, da imajo iste priimke in se nahajajo na istem naslovu oz. opravljajo isto dejavnost) iz tajnega predvojnega seznama lahko najdemo tudi v povojnem adresarju. 143 oseb oz. priimkov manjka in ni jasno ali so se iz tega ali onega razloga prenehali ukvarjati z dejavnostjo (upokojitev, smrt, bankrot itd.) ali pa so se kot izpričani Nemci počutili nezaželene in so se izselili. Natančen odgovor na to bi dala podrobnejša analiza arhivskega gradiva. Vsekakor pa je dejstvo, da je več kot 60 % trgovcev in obrtnikov nemške usmeritve po dvajsetih letih izginilo iz poslovnega sveta Ljubljane in da to gotovo ne moremo pripisati le naravnemu osipu zaradi običajnih gospodarskih gibanj.

Po drugi strani, pa ni šlo samo za golo nenaklonjenost novih oblasti pač pa tudi za to, da so Nemci postali žrtve izvajanja načela »zob za zob«. Slednje pa se je, včasih stopnjevalo v princip »tri zobe za enega«, ali pa pridobilo še bolj neenakomerno razmerje. Značilen je npr. podatek iz zapisnika 72. seje Deželne vlade za Slovenijo z dne 14. 3. 1919. Vlada je zaradi dejstva, da je nekemu slovenskemu trgovcu v Kotmari vasi na Koroškem okrajno glavarstvo v Celovcu odvzelo pravico da preskrbuje prebivalstvo z osnovnimi živili (moka, sladkor itd.), uvedlo enak represivni ukrep proti trem nemškim družbam v Ljubljani in izvedbo le-tega naložilo ljubljanskemu magistratu.[23] Podobno so se izvajali protiukrepi med ljubljanskimi Nemci nasploh. Tako je npr. Deželna vlada v Ljubljani 5. 3. 1919 ukazala, da se tri ljubljanske Nemce internira dokler nemške oblasti na Koroškem ne izpuste slovensko dekle, ki so jo tam internirali zato, ker je ameriško delegacijo pozdravljala s klici »Živjo!« Ravno tako je deželna vlada na svoji seji 26. 3. 1919 zagrozila magistratu v Celovcu, da se bo izselilo nemške stranke v Ljubljani, kot protiukrep, ker se Slovenci v Celovcu mečejo iz stanovanj.[24]

---

[21] Wegweiser durch.

[22] Adresar za Slovenijo, 1923.

[23] Sejni zapisniki, 2. del, str. 45.

[24] Prav tam, str. 19.

Zgoraj opisane pojave lahko po večini lahko pripiše slovenskemu revanšizmu, oz. poskusu, da bi enkrat za vselej obračunali z »narodnim sovražnikom«. Veliko bolj pa so, kot se zdi, bili za ljubljanske Nemce usodni postopki, ki so neprijetno prizadeli nemško uradništvo. Ti pojavi izvirajo iz povojnih razmer ter so bili motivirani po eni strani s tem, da se je želelo zagotoviti dovolj uradniških mest za svoje brezposelne in bolj ali manj zaslužne sonarodnjake, po drugi strani pa se ni moglo zaupati uradnikom, ki so bili »tujerodni« in so obveljali kot Slovencem sovražni. Zdi se, da so se ob vzpostavitvi novih državnih aparatov, povsod našli državni uradniki, ki so s svojo »nepravo« narodnostjo in neustreznim ravnanjem v preteklosti pristali na napačni strani novih meja. Tako so bili prisiljeni reševati svojo eksistenco, ki je do tedaj delovala dokaj premočrtno in gotovo. Kot je razvidno iz zapisnikov sej deželne vlade za Slovenijo, je poteza, ki je povzročila plaz ukrepov v personalni politiki uradništva, prišla z Dunaja. Deželna vlada je na seji dne 3. 1. 1919 izpostavila, da je odslovila uradnike nemške narodnosti (kar se je zgodilo v zadnjih mesecih leta 1918) kot odgovor na enak sklep Nemške Avstrije proti »tujerodnemu« uradništvu, da pa lahko odslovljeni uradniki prosijo, da se jih zopet sprejme v službo«.[25] Postopek »odslavljanja« nemških uradnikov je vlada precej poenostavila in ga prepustila posameznim predstojnikom.[26] Kot je videti iz zapisnika seje vlade z dne 16. 12. 1918 je obstajala posebna komisija za ureditev zadev povezanih z uradništvom. Ta se je ukvarjala s problemom nameščencev bivše Avstrije nemške narodnosti na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani, repatriiranjem nameščencev bivše Avstrije jugoslovanske narodnosti in s vprašanji povezanimi z drugim uradništvom.[27] Iz nadaljnjih zapisnikov sej vlade je razvidno, da je bilo marca 1919 »razdeljevanje« uradništva (oz. upravičencev do prejemkov iz tega naslova) med nemško Avstrijo in SHS v polnem teku. Deželna vlada za Slovenijo je tako na 70. seji dne 7.3.1919 sklenila poslati vladi nemške Avstrije brzojavko. V njej jo je med drugim obvestila, da izjemoma priznava stroške iz naslova denarne pomoči, ki jo je nemška Avstrija dejansko izplačala Jugoslovanom in ki se bo poračunal z izplačilom pomoči »tukajšnjim« Nemcem do vključno meseca marca. Dalje so avstrijsko stran obvestili, da bo »splošne« pokojnine za marec finančna direkcija v Ljubljani aprila izplačala tudi Nemcem, od aprila dalje pa bo izplačevala pokojnine le Jugoslovanom. Definitivni prevzem v »tukajšnja« izplačila pokojnin si je pridržala ljubljanska vlada.

Na 72. seji 14. 3. 1919 se je izpostavilo težave šestih Slovencev – nekdanjih uslužbencev, ki prosijo za podporo pri selitvenih stroških iz Nemške Avstrije, saj so ostali brez služb in nimajo dohodkov. Na isti seji je poverjenik za uk in bogočastje predlagal, da se »glede na stanovanjsko bedo in zaradi možnosti hu-

[25] Sejni zapisniki, 1. del, str. 239.
[26] Prav tam, str. 197.
[27] Prav tam, str. 193.

jskanja ... političnim oblastem prve inštance naroči, da se vsi tujerodni uradniki, ki so se pred tremi meseci že odslovili iz državne službe, takoj iztirjajo, drugim pa, ki bi se še ali ki so se v zadnjem času odslovili, naj se da primeren rok za izselitev.« Poverjeniku za notranje zadeve se je naročilo naj zadevo preudari.

Na tej seji je prišla na mizo tudi resolucija ljubljanskih političnih društev z dne 7. 3. 1919 z zahtevo, da se pri imenovanju notarjev brezpogojno upošteva narodnostno načelo.[28]

Seja dne 26. 3. 1919 je prinesla informacijo s strani poverjenika za pravosodje v zvezi z notarji, in sicer, da se na ozemlju Slovenije brez okupiranega ozemlja nahaja 40 slovenskih in 13 nemških notarjev in da se do takrat že trem nemškim notarjem ni izdalo poverila. Devetim nemškim notarjem se je nato s sklepom vlade odreklo pooblastilo za opravljanje notariata (v Ljubljani dr. Antonu Galletu).[29]

V mesecu marcu je vlada obravnavala tudi posamezne vloge nemških uradnikov za vnovičen sprejem v državno službo. Tako je npr. vlada na 72. seji dne 14. 3. 1919 spet sprejela v službo Janeza Liningerja, ki je bil kot tujerodni uradnik odslovljen iz službe. Liningerjev primer je zanimiv, saj je kasneje naredil kariero, hitro napredoval, postal okrajni glavar v Kamniku, nato še v Ljubljani in Radovljici, leta 1924 pa je bil upokojen kot sreski glavar v Ljubljani. V letih 1929–1934 je bil reaktiviran kot sekretar Upravnega sodišča v Celju. Na drugi strani pa je vlada odklonila prošnje npr. deželnemu vladnemu svetniku Viljemu baronu Rechbachu, okrajnemu glavarju Karlu Eklu in vladnemu tajniku Francu baronu Lazzariniju. Pri nekaterih uradnikih se vlada ni mogla takoj odločiti in je naročila poizvedbe, npr. kako se je Matija Kren, adjunkt pomožnih uradov vedel v nekem slučaju Virant, ko je dajal neko izjavo na zapisnik, pa so se papirji izgubili, potem npr. ali se je poštni uradnik Franz Rechberger (ki bi rad nazaj v službo) udeležil štrajka nemških poštnih uslužbencev v Mariboru itd.[30]

Na 73. seji 15. 3. 1919 se je postavilo vprašanje meril glede tega, kako naj se ugotavlja ali je nekdo Jugoslovan in upravičen do pokojnine ali ne, saj se bo v skladu s sklepi 70. seje vlade, od 1. 4. 1919 železničarjem upokojencem in ostalim državnim upokojencem izplačevalo pokojnine le, če so Jugoslovani. Vlada se je postavila na naslednja stališča:

- »V dvomljivih slučajih se bo po narodnosti posameznika poizvedovalo s pristojnimi oblastmi bivališča;
- Državljanstvo in domovinska pravica sta pri izplačilu pokojnin brez pomena;
- Dvomljivi slučaji (ali je kdo Jugoslovan ali ne), se predlože deželni vladi v odločbo;

[28] Prav tam, str. 37–46.
[29] Prav tam, str. 81–82.
[30] Prav tam, str. 43–46.

- Pri preiskovanju ali je kdo Jugoslovan ali ne, se sprejme splošno načelo, da je narodnost žene upokojenca brez pomena za izplačilo pokojnine;
- Če so vdova in otroci po jugoslovanskem državnem uslužbencu nemške narodnosti: jih ni smatrati za slovansko družino.
- Sploh pa je potrebno vsak posamezni slučaj presojati individuelno.«[31]

Očitno pa se je načelo narodnosti pri priznavanju pravic iz naslova minulega dela vladnemu poverjeništvu za finance zdelo neutemeljeno, Zato je vladi poslalo predlog, da se poleg kriterija narodnosti postavi bolj objektiven kriterij. Pri tem je imelo poverjeništvo predlagalo stalno bivališče: »ako so v Jugoslavijo pristojni in bivajo ondi že daljšo dobo let (morda 10 do 15) oz. ako izrecno prosijo, da se jim plača penzija pri nas in ne od Nemške Avstrije ter se obenem prijavijo za jugoslovansko državljanstvo.« Poverjeništvo je nasploh dvomilo v zakonitost stališč vlade saj je pristavilo: »da bi se moralo izprositi odobritve finančnega ministrstva (verjetno v Beogradu – op. a.), za slučaj, da bi deželna vlada vztrajala pri prvotnem sklepu.«

Deželna vlada za Slovenijo pa je ta predlog na svoji 89. seji dne 16. 4. 1919 zavrnila. Sicer je vlada priznala, da so opozorila tehtna, vendar jih je zavrnila z naslednjo argumentacijo: »Na ta način bi dobila država skoraj vse bivše tlačitelje Slovenije v svoje finančno breme.« Ob tem je vlada svoje stališče ublažila s tem, da je dovolila, da ima delegat finančnega ministra pravico dovoljevati izjeme iz humanitarnih razlogov, »če to ne prinese jako znatne obremenitve«.[32]

Da se je jugoslovanska narodnost posameznih tujerodnih prosilcev obravnavala od primera do primera in je pri tem ocena predstojnikov o lojalnosti novim oblastem dejansko igrala najpomembnejšo vlogo, govorijo nekateri konkretni primeri. Tako se je vloga deželno-vladnega koncipista dr. Viktorja Schifferja za vnovičen sprejem v državno službo odklonila. In to kljub temu, da se je skliceval na to, da je domačin, kar je dokazoval z domovinskim listom iz leta 1909 in da je predložil personalno dokumentacijo, ki je pričala o njegovih nadpovprečnih ocenah v času službovanja ter o tem, da poleg nemščine zelo dobro obvlada tudi slovenščino. Na drugi strani je prav tako za zopetno zaposlitev v državni upravi (v knjigovodstvu narodne vlade – oddelku za notranje zadeve) prosil Henrik Czerny, ki je na prav izviren način obrazložil, kako se mu je primerilo, da je obveljal za Nemca, čeprav je Slovan:

»1. Moja rodbina biva že od leta 1867 na Kranjskem in jaz imam domovinsko pravico na Kranjskem oziroma v Ljubljani po svojem očetu, kar priča priložena pokojninska listina.
2. Moj oče je bil Čeh moja mati Ljubljančanka slovenskega rodu.
3. Ker sem bil prisiljen občevati v nemškem jeziku obveljal sem za Nemca. Pravi vzrok temu pa je, da od zgodnje mladosti slabo slišim, da je bil

[31] Prav tam, str. 49–50.
[32] Prav tam, str. 153–154.

v mojem času učni jezik po srednjih šolah izključno nemški in da se vsled mojega slabega posluha nisem mogel naučiti dveh jezikov. Vendar pa sem se kasneje navadil toliko slovenščine, kolikor potrebujem v izvrševanje svojh uradniških poslov.

4. Nisem nikdar politično nastopal, nisem bil član nobenega nemškega društva, pač pa sem pri volitvah glasoval za kandidate slovenske ljudske stranke.
5. Moj obstoj je težko ogrožen, če izgubim službo. Imam 7 nepreskrbljenih otrok in bolno ženo, sem brez vsakega imetja in vezan le na svoj zaslužek. Druge službe pa bi si ne mogel poiskati, ker nisem več v primernih letih in bi me moj slabi posluh oviral. Torej bi bila moja rodbina prepuščena največji bedi.
6. Sem kot uradnik 27 let služil zvesto in v zadovoljstvo svojih predstojnikov, kakor je razvidno iz pohvalnega dekreta in iz kvalifikacijskega spričevala.
7. Obljubim, da bom jugoslovanski državi ravno tako zvesto služil in se potrudil, da kar najbolj zadovoljim svoje predstojnike ...«.

Ne ve se ali je Czernyu pomagal »slabi posluh« ali beda, ki bi jo trpela družina – februarja 1919 so ga sprejeli nazaj v službo

Manj sreče je imel Alojzij Verderber. Menda zato, ker ni imel slovanskih korenin. V vlogi je je pojasnjeval, da je iz domače rodbine, saj so njegovi pradedi bili kočevski meščani, žena pa da je iz ugledne družine Pollak v Tržiču. Prav tako je obljubljal, da bo zvest državi SHS, zatrjeval da je bil vedno nepristranski, da obvlada slovenščino itd. Odgovor deželne vlade je bil negativen. Podobne argumente kot Verderber je navajal tudi Josip Truger, bivši računski revident, ki je bil prav tako Kočevar, le da je že preden so mu odgovorili obupal in se izselil na Dunaj.

Več sreče kot njegova prej omenjena kočevska rojaka je imel Josef Schleimer. Prošnjo je utemeljeval s tem, da so vsi njegovi predniki Kočevarji in od vedno na Kranjskem, da že 20 let živi med Slovenci, da je žena iz zavedne slovenske družine Ravnik na Bledu, da ima dva šoloobvezna otroka, katerih materin jezik je slovenski in da je občeval večinoma le v slovenskih krogih. Posebno je izpostavil, da je slovenske uradnike vedno slovensko pozdravljal in nagovarjal v slovenščini ter da je bil Slovencem vedno prijazen. Ganljivo je prebirati njegove navedbe, da ima vse sorodnike na Kranjskem in da že zaradi družine ne more zapustiti domovine in iti v tujino, saj tam nima nobenega človeka. Dalje je Schleimer obžaloval, ker ni imel prilike obiskovati slovenskih šol, poudaril pa da se je potrudil naučiti slovenščine in je zato imel leta 1907 v ta namen najetega učitelja na Bledu. Tako se jo je toliko navadil, da svojo službo lahko izvršuje. Ob tem je zatrdil, da bo – zdaj, ko uraduje edino v slovenščini – le-te v kratkem popolnoma vešč.

Njegov predstojnik – ravnatelj pomožnih uradov pri Narodni vladi SHS Juvan, je njegovo prošnjo podprl z naslednjo pisano izjavo:

»Potrjujem istinitost v prošnji navedenih razlogov in jo priporočam v ugodno rešitev. Prošnjik je bil vedno vesten uradnik, ki se je točno držal službenih predpisov, v političnem oziru je bil vseskozi nepristranski in se ni nikoli izpostavljal. Slovenskega jezika je toliko vešč, da bo lahko opravljal svojo službo. Neugodna rešitev bi ga popolnoma uničila, ker bi si kot rojen Kranjec – Kočevec ne mogel iskati službe v nemškem delu Avstrije, za upokojitev pa je še premlad. Otroke ima še v nežni starosti in mu jih ne bo težko vzgojiti jih v slovenskem duhu, osobito ker mu je žena Slovenka in se itak v družini slovensko občuje.« Prošnji je vlada ugodila, saj se je očitno zdelo, da se bosta uradnik in njegova družina uspešno slovenizirala.[33]

Iz navedenega je jasno, da je v resnici bolj kot nacionalna pripadnost bilo pomembno kdo je bil prosilec, koliko so ga potrebovali, ali je bilo videti, da se bo uspešno poslovenil in seveda: kdo se je v resnici v preteklosti izkazal kot »tlačitelj«. Dejansko se je postavilo splošno načelo da so uradniki nemške narodnosti bili »tlačitelji«, ki morajo oditi. Potem pa se je na podlagi konkretnih prošenj določalo izjeme. Zdi se, da so se slovenski oblastniki odločili za to, da parafrazirajo dunajskega župana Luegerja, ki je ob priliki izjavil: »Kdo je žid odločam jaz.« V slovenskem primeru je to, kdo je tujerodni oz. nemški uradnik – »tlačitelj« in kdo Jugoslovan odločala vlada.

Če zgoraj opisane razmere oz. ravnanje s kranjskimi Nemci na kratko primerjamo s povojnimi razmerami na Češkem, ugotovimo, da je nova oblast na Češkem Nemce obravnavala neprimerno bolj naklonjeno. V Pragi je sistem nemških društev in ustanov ostal nedotaknjen. Še vedno ga je vodila Casina, le da pod drugim imenom. Število Nemcev v Pragi pa se je – povsem obratno kot v Ljubljani – povečalo, saj so se tja začeli priseljevati Nemci z dežele.[34]

Zaključek

Lahko povzamemo, da ni jasno, koliko ljudi od tistih, ki so se čutili pripadni nemške narodnosti se je po koncu prve svetovne vojne iz Kranjske izselilo iz političnih, koliko pa iz eknomskih razlogov, koliko pa jih je nehalo šteti za Nemce. Le domnevamo lahko, da se je večina od več kot 4.000 ljubljanskih Nemcev, ki jih ob popisu iz leta 1921 v primerjavi s tistim iz 1910 manjka, izselila zaradi pritiskov, odpuščanj, odtegnitve dohodka, metanja iz stanovanj itd. Prav tako lahko le domnevamo, da se je večji del od 4.500 Kočevarjev izselil iz ekonomskih ne pa iz političnih razlogov.

[33] Arhiv Republike Slovenije, AS 16.

[34] Cohen, *The politics*.

Ob vsem skupaj ni povsem jasno kam so se kranjski Nemci izseljevali. Za Kočevarje se v glavnem ve, da je njihov cilj bila Amerika. Ljubljanski Nemci pa so se, kot se zdi, večinoma izseljevali na nemško Štajersko in Koroško. Primer znanega ljubljanskega Nemca Oscarja Plautza, ki se je preselil v Vojvodino[35] in tam bil najmanj do začetka druge svetovne vojne viden član Kulturbunda[36] ter še leta 1940 objavil publicistično delo[37], pa kaže, da so za nemške migrante obstajale opcije tudi znotraj novonastale jugoslovanske države. Jugoslovanske oblasti so namreč vzpodbujale (re)germanizacijo vojvodinskih Nemcev, da bi na ta način vzpostavile protiutež nevarnosti madžarskega nacionalizma.[38]

Nedvomno pa drži, da so za podrobnejšo razsvetlitev migrantskih tokov kranjskih Nemcev v 20. stoletju potrebne dodatne raziskave.

Viri in literatura

Objavljeni viri

Sejni zapisniki Narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921, 1. in 2. del, za objavo pripravil Peter Ribnikar, Ljubljana, Arhiv Republike Slovenije, 1999.

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije, AS 16, Deželno predsedstvo za Kranjsko, konvolut 27l.

Zgodovinski arhiv Ljubljana, LJU 488, Mesto Ljubljana – rokopisne knjige, škatla 118, Cod. III, knjiga 76 (1918), fol. 171–178

Literatura

Biber Dušan: *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Cankarjeva založba, Ljubljana1966.

Brix Emil, *Die Umgangssprache in Altösterreich zwischen Agitation und Asimilation; die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszahlungen 1880 bis 1910*, Wien: Bohlau, 1982.

Gary Cohen: *The politics of ethnic survival: Germans in Prague, 1861–1914*, Princeton NJ 1981.

Erjavec Fran: *Zgodovina katoliškega gibanja na Slovenskem, Ljubljana*, Prosvetna zveza, 1928.

Ferenc Mitja, Repe Božo: *Nemška manjšina v Sloveniji med obema vojnama, Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, Ljubljana, Historia 8, Znanstvena zbirka Oddelka za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani, 2004.

Matić Dragan, *Kulturni utrip Ljubljane med prvo svetovno vojno, Kulturne in družabne prireditve v sezonah 1913/14–1917/18*, Ljubljana, Gradivo in razprave 15, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1995.

Matić Dragan, *Nemci v Ljubljani 1861–1918*, Ljubljana, Historia 6, 2002.

Molisch Paul, *Geschichte der deutschnationalen Bewegung in Oesterreich*, Jena 1926.

Redlich Josef, *Die österreichische Regierung und Verwaltung im Weltkriege*, Wien 1925.

Plautz Oscar, *Die Deutschen in Krain, tipkopis*, Deželni arhiv Gradec.

Plautz Oscar: *Das Werden der deutschen Volksgemeinschaft in Südslawien*, Novi Sad, 1940.

[35] Matić, *Nemci v Ljubljani.*

[36] Biber, *Nacizem in Nemci.*

[37] Plautz, Das Werden.

[38] Biber, *Nacizem in Nemci.*

Pleterski Janko, Koroški Slovenci med prvo svetovno vojno, v: *Koroški plebiscit*, Ljubljana, Slovenska matica, 1970.

Pleterski Janko, Slovenci v politiki dunajske vlade in dvora med prvo svetovno vojno, v: *Študije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju*, Maribor, Obzorja, 1981.

Studen Andrej, *Pedenarca, ksel, kelnerca, žnidar; Socialnozgodovinska analiza izvora in poklicne strukture stanovalcev izbranih ljubljanskih ulic iz let 1869–1910*, Ljubljana, Gradivo in razprave 13, Zgodovinski arhiv Ljubljana, 1993.

Valenčič Vlado, Etnična struktura ljubljanskega prebivalstva po ljudskem štetju 1880, *Zgodovinski časopis* 1974, str. 287–319.

Wegweiser durch die deutsche Geschäftswelt von Laibach, brošura brez običajnih podatkov glede tiskarne, naklade itd, knjižnica Zgodovinskega arhiva Ljubljana.

Janez Cvirn

Nemška manjšina na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama (1918–1941)

CVIRN Janez, dr., red. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, janez.cvirn@guest.arnes.si.

Če so ob zadnjem avstrijskem štetju prebivalstva leta 1910 na Spodjem Štajerskem prebivalci z nemškim »občevalnim jezikom« tovrili 15 % prebivalstva, so ob štetju 1921 tvorili le še 4,5 % in ob štetju 1931 2,3 % prebivalcev. Vzroki za drastičen upad števila nemškega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem v času med obema vojnama tičijo v sistematični in brezkompromisni »reasimilacijski« politiki, ki je izhajala iz prepričanja, da so spodnještajerski Nemci v bistvu »po sistemu pobarvani Slovenci«, torej nemškutarji. Posledica te politike je bilo tudi množično izseljevanje v Avstrijo, ki pa ga (vsaj trenutno) ni mogoče natančno kvantificirati.

Ključne besede: Nemci, Kraljevina Jugoslavija, begunci, štetja prebivalstva, izseljevanje.

Če so pri zadnjem ljudskem štetju v monarhiji (1910) na Spodnjem Štajerskem našteli 72.911 ljudi z nemškim občevalnim jezikom,[1] se je pri prvem popisu prebivalstva v Kraljevini SHS (31. 1. 1921) število nemškogovorečih oseb – sedaj so spraševali po maternem in ne več po občevalnem jeziku – »skrčilo« na 21.786.[2] Samo v treh spodnještajerskih avtonomnih mestih Celje, Ptuj in Maribor, ki so v nemški nacionalistični publicistiki pred prvo svetovno vojno veljala za nekakšen nemški »trdnjavski trikotnik«, se je število »nemškogovorečih« zmanjšalo za več kot 22.000.[3]

	1910			1921		
Sp. Štajerska	Preb.	N	S	Preb.	N	S
	486.568	72.911	403.981	496.103	22.531	463.740
v %		15,0	83,0		4,5	93,3
Mesta						
Maribor	27.994	21.786	3.823	30.626	6.595	20.759
	1910			1921		

[1] *Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder.*

[2] *Definitivni rezultati popisa 1921 godine.* (Po predhodnih rezultatih popisa pa so našteli še za ok. 2000 manj Nemcev).

[3] Klemenčič, *Nemci v statistiki*, str. 467; prim. tudi Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 662–664.

v %		80,9	13,7		21,5	67,7
Ptuj	4.630	3.672	602	4.449	968	2.977
v %			13,0	79,3	21,9	66,9
Celje	6.919	4.625	2.027	7.756	859	6.031
v %		66,8	39,3		11,1	77,8

Eden izmed razlogov tako velikega (statističnega) upada števila nemškega prebivalstva na Spodnjem Štajerskem (1910–1921), je gotovo tičal v samem načinu ljudskih štetij Avstriji in Kraljevini SHS. Medtem ko so pri popisu prebivalstva v Kraljevini SHS leta 1921 spraševali po »maternem jeziku«, so v Avstriji od leta 1880 popisovali »občevalni jezik« prebivalstva.[4] Ljudska štetja po »občevalnem jeziku« pa so opazno nagibala tehtnico v korist gospodarsko in politično dominantnih skupin, ki so bili zlasti v spodnještajerskih mestih in trgih vse do leta 1918 Nemci.[5] Kolikšen je bil delež ljudi z nemškim občevalnim jezikom, ki so se tudi subjektivno čutili za Nemce, je sicer nemogoče ugotoviti, že zaradi številnih mahinacij pri popisu leta 1910 pa vseh 72.911 oseb z nemškim občevalnim jezikom ne moremo šteti za Nemce. Iz enakih razlogov je bilo pri popisu prebivalstva leta 1921 število Nemcev zagotovo precej višje od števila oseb z nemškim maternim jezikom.

Če pustimo ob strani razlike, ki so posledica različnih metodologij in mahinacij pri obeh popisih prebivalstva, je treba vzroke za relativno visok (statistični) padec števila nemškega prebivalstva iskati v načrtni »reasimilacijski« politiki slovenskih oblasti, ki je izhajala iz prepričanja, češ da so spodnještajerski »Nemci« v bistvu »po zistemu nemško pobarvani Slovenci.«[6]

Slovenci, ki so se po »tisočletnem suženjstvu« (kot je rado pisalo tedanje slovensko časopisje) iz brezpravnih hlapcev čez noč spremenili v gospodarje, so hiteli z mrzličnim »popravljanjem« starih krivic. V prvih tednih po razpadu monarhije se je na udaru znašlo vse tisto, kar je spominjalo na »ječo narodov« in nekdanje nemško gospostvo, od uličnih tabel in izveskov na lokalih in uradih, do spomenikov vladarjem, politikom in kulturnim delavcem. Čeprav se »obračun« ni vršil s pomočjo »ječ in taborišč, v katerih bi počasne smrti umirali oni, ki so nam sovražni in nevarni«,[7] so mnogi Nemci, ki so bili pred in med vojno aktivno vključeni v narodnopolitično konfrontacijo, že na začetku novembra 1918 zapustili novo državo. Tako je npr. ptujski župan Josef Ornig, glavni organizator štajercijanskega gibanja, Ptuj zapustil že v noči na drugi november 1918. Njim so

[4] Prim. Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich.*

[5] Slovenski poslanec vitez Berks je že 12. 3. 1901 v državnem zboru ugotavljal, da so pri popisu prebivalstva v spodnještajerskih mestih (1900) na umeten način bistveno zmanjšali število slovenskega prebivalstva in da tiči glavni namen ljudskih štetj »in der Eruirung der Nationalität, zu der sich jemand bekennt«. Prim. Brix, *Die Umgangssprachen in Altösterreich*, str. 156.

[6] Kovačič, *Mariborsko vprašanje*, str. 15.

[7] Nova doba, 12. 2. 1919.

kmalu sledili najvišji državni uradniki (okrajni glavarji), ki so se po odslovitvi iz službe (in izgubi službenih stanovanj) preko noči znašli brez eksistence.[8] Kmalu pa so se na udaru znašli tudi drugi javni uslužbenci. V Mariboru so že konec novembra 1918 s služb pometali vodilne uslužbence na pošti in okrajnem ter okrožnem sodišču, po veliki železničarski stavki (med 28. 11. in 14. 12. 1918) pa še precejšnje število uslužbencev pri železnici in železničarjev, ki naj bi bili po mnenju oblasti »zapriseženi sovražniki Jugoslavije«.[9]

Z odpuščanjem javnih uslužbencev so intenzivno nadaljevali po razglasitvi uredbe Narodne vlade z dne 19. 12. 1918, s katero so odslovili in zaustavili prejemke vsem državnim nameščencem »bivše avstrijske države, ki so nemške narodnosti in so službovali na ozemlju Narodne vlade SHS v Ljubljani««.[10] Že konec januarja 1919 je celjska Nova doba z zadovoljstvom ugotavljala: »Uradništva je dosti odšlo, posamezni poverjeniki narodne vlade so delali hitro in temeljito, hvaležni smo jim za to očiščenje...«[11] Čiščenje se je kmalu usmerilo tudi v osnovne in srednje šole. Po poslovenjenju mariborske gimnazije (1. 12. 1918) so sredi decembra 1918 v Mariboru iz službe pognali 36 nemških profesorjev gimnazije, realke in ženskega učiteljišča.[12] Po velikih nemških demonstracijah za nemški značaj Maribora 27. januarja 1919, ki so se jih udeležili tudi učitelji in celi šolski oddelki, pa je prišlo do množičnega odpuščanja nemško usmerjenih učiteljev. »Samo po demonstracijah so na Štajerskem odpustili 36 srednješolskih in 200–300 osnovnošolskih učiteljev ter učiteljev na meščanskih šolah.«[13]

Z intenziviranjem bojev za severno mejo na Koroškem se je pozno pomladi 1919 pritisk na nemško prebivalstvo stopnjeval. Zlasti na Štajerskem so se pojavile zahteve po najstrožjem kaznovanju vseh tistih, ki da so v prejšnji državi gradili nemški most do Jadrana preko trupel Slovencev. Takšni in podobni pozivi so sprožili val denuncianstva, ki je naenkrat postalo znak narodne zavednosti. Že maja 1919 je Ptujski list z zadovoljstvom ugotavljal, da »dobivajo naši ljudje polagoma toliko poguma, da napravljajo na pristojne oblasti v potrebi politične ovadbe. Povdarjamo, da je neizbežna politična dolžnost in stvar osebne časti vsakogar, da daje kompetentnim oblastim možnost, nastopati proti elementom, ki rujejo proti državi in izpodkopavajo tla zdravemu razvitku. Znano je vsem, da gojita Maribor in Ptuj zalego nemškutarjev in njih prijateljev, ki izlivajo po

[8] Dolenc, *Deavstrizacija v politiki*, str. 82.

[9] Hartman, *Prevrat v Mariboru*, str. 204, 209.

[10] Uradni list Narodne vlade SHS v Ljubljani, 19. 12. 1918. V 2. točki omenjene uredbe je bilo rečeno: »S pogojem, da ne delujejo zoper državo SHS ali za tujo državo in da stanujejo na ozemlju Narodne vlade SHS, dobe odstavljenci proti svoječasnemu obračunu do časa mednarodne ureditve, najdalje pa do konca februarja 1919, podporo v znesku dosedanjih sistemnih prejemkov z draginjsko doklado vred«.

[11] Nova doba, 25. 1. 1919.

[12] Hartman, *Prevrat v Mariboru*, str. 205–206.

[13] Dolenc, *Deavstrizacija v politiki*, str. 86.

deželi strup sovraštva in šuntanja proti Jugoslaviji. Temu je treba priti v okom. O narodni nesreči na Koroškem se je razlilo po papirju, rekel bi, na litre črnila. Razkrivale so se vse mogoče napake, izkopali so se na dan najrazličnejši krivci, po pravici in po krivici. Vsekakor pa je eno res: tudi del naše inteligence je deloma zakrivil žalostne dogodke s tem, da marsikod favorizira državi nevarne elemente in jim daje vse preveč moralne opore. To bi ne smelo biti. Vsak pojav odpornosti proti jugoslovanski državni ideji, vsak javni ali zahrbtni nastop proti mladi državi se mora udušiti v kali, krivec se mora dovesti pravici v roke. In to naši ljudje že deloma razumevajo. Prav je tako! Samo nekaj bi rekli. Z anonimnimi ovadbami oblastim ni pomagano. Moško in odkrito povej in svoje ime podpiši, če ovadiš kujona, ki ti blati domovino! V pravniški pouk naj služi to-le: Izjava enega zanesljivega Slovenca zadostuje, da uvede sodnija kazenski postopek proti rovarjem. Zato se sklicujemo na zavednost in narodno samostojnost vsakega posameznika, da ovadi – podpisan – doslovno vsak hujskajoči izraz državnih sovražnikov, da more kompetentna oblast storiti proti njim potrebne korake.«[14] Čeprav oblasti takšnih in podobnih pozivov v glavnem niso upoštevale, so spomladi 1919 aretirale nekaj vidnih nemških političnih aktivistov. Najbolj odmevna je bila aretacija bivšega predstojnika celjskega občinskega urada in zadnjega načelnika nemškega Volksrata za Spodnjo Štajersko dr. Otta Ambroschitscha, ki je zaradi težav s srcem dober teden po aretaciji umrl v zaporu na ljubljanskem gradu.

Kljub stopnjevanju pritiska na nemško manjšino pa izseljevanje v Avstrijo ni dobilo večjih razsežnosti. Do poletja 1919, ko so spodnještajerski Nemci še vedno upali, da bo mirovna konferenca upoštevala avstrijski predlog o razmejitvi med Avstrijo in Kraljevino SHS po vitanjski razvodnici (njihove upe je načrtno spodbujala avstrijska propaganda), se je za izselitev v Avstrijo odločilo le nekaj tisoč ljudi. Pri štajerski deželni vladi ustanovljeni narodnopolitični oddelek, ki se je pod vodstvom dr. Viktorja Neuwirtha ukvarjal s problematiko beguncev, je do srede junija 1919 na Štajerskem registriral le 495 begunskih družin s skupaj 1870 člani. Tem beguncem je deželna vlada pomagala poiskati stanovanje in zaposlitev v različnih štajerskih krajih. Kar 270 družin (s 1102 osebami) je našlo nov dom v Gradcu, 72 družin (228 oseb) v Brucku na Muri, 49 družin (129 oseb) v Lipnici, 22 družin (76 oseb) v Leobnu in 17 družin (38 oseb) v Lieznu. Veliko večino beguncev so tvorile družine uradnikov (31,8 %) in železničarjev (26,1 %), njim pa so sledile družine učiteljev (12,55 %), obrtnikov (6,12 %) in delavcev (5,71 %).[15]

Izseljevanje je dobilo nove razsežnosti po sklenitvi saintgermainske mirovne pogodbe (10. 9. 1919), ki je tudi formalnopravno potrdila pripadnost celotne Spodnje Štajerske novi državi. Nekateri so se za izselitev odločili, ker

[14] Ptujski list, 18. 5. 1919. Politične ovadbe in morala.

[15] Malli, *Das Flüchtlingsproblem in der Steiermark*, str. 330.

se z življenjem v novi državi niso želeli sprijazniti, še več pa zaradi diskriminacijskega odnosa oblasti nasproti manjšini. Z mirovno pogodbo se je kraljevina SHS sicer obvezala, da bo ščitila interese tistih prebivalcev, ki se po rasi, jeziku ali veri razlikujejo od večine prebivalstva (§ 51), toda v praksi se odnos oblasti do nemškega prebivalstva ni izboljšal. Tudi določil posebne pogodbe o zaščiti manjšin, ki jo je Kraljevina SHS z zavezniki podpisala 5. decembra 1919, v praksi niso upoštevali.[16] Slovenske oblasti na Štajerskem so bile namreč prepričane: »Imamo sicer narodnostne manjšine nemške, ki bodo imele v občinah nemške odbornike, imamo jih v Sloveniji, imamo jih v Banatu, ne priznavamo jih pa v Celju in Ptuju ali Rogatcu, kjer jih ni. Ljudje, ki nemški govorijo, niso Nemci...«[17]

Izseljevanje se je opazno okrepilo po koroškem plebiscitu, ko se je pritisk na nemško manjšino stopnjeval. (V času kulminacije koroškega vprašanja so oblasti razpustile več kot 200 krajevnih skupin nemških društev in zaplenile njihovo premoženje v skupni vrednosti med 80 in 100 milijonov dinarjev.)[18] Mnogi pripadniki nemške manjšine so se odločili, da izkoristijo opcijsko pravico in se preselijo v Avstrijo.[19] Uspešnost reasimilacijske politike so potrdili rezultati ljudskega štetja 1921, ki so naravnost zdecimirali nemško manjšino. (Če so ob ljudskem štetju leta 1910 nemškogovoreči tvorili 15 % prebivalstva Spodnje Štajerske, so pri štetju 1921 prebivalci z nemškim maternim jezikom tvorili le še 4,5 % vsega prebivalstva). Popis naj bi pokazal, da se je večina »nemško mislečih« posameznikov, ki so v Avstro-Ogrski »vsled svoje vzgoje, šibkosti značaja ali gospodarske odvisnosti služili tujcu« (torej »nemškutarji«), vrnila v naročje naroda, ki so ga prej zatajili.[20] V skladu s tem je bila tehnična izvedba popisa – zlasti kar se tiče ugotavljanja narodnosti oziroma maternega jezika – slaba in v nasprotju s črko zakona.[21] Štetje prebivalstva so izvajali predvsem pripadniki Narodne odbrane, ki so samovoljno določali narodnost na podlagi »objektivnih kriterijev« (poreklo, priimek, narodna pripadnost staršev).[22] Za Nemce so šteli le tiste, ki so lahko dokazali, da so bili Nemci tudi njihovi starši, ne pa tudi tistih, ki so bili po njihovih ugotovitvah »slovenskega izvora«, pa so se iz katerihkoli razlogov odločili za nemško nacionalno in kulturno zavest.[23]

Pritisk na manjšino je bil tudi kasneje eden izmed razlogov za izseljevanje v Avstrijo. Na podlagi avstrijskega statističnega materiala o prostovoljnih vpisih in izpisih iz avstrijskega državljanstva je Gerhard Werner (dr. Helmut Carsta-

[16] Omenjena pogodba narodnim manjšinam v Kraljevini SHS ni zagotavljala »skupinske«, ampak le osebno zaščito.

[17] Nova doba, 3. 1. 1920.

[18] Suppan, *Zur Lage der Deutschen*, str.196.

[19] Opcijska pravica je veljala od srede julija 1920 do srede julija 1921.

[20] Nova doba, 12. 2. 1919.

[21] Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 16.

[22] Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 306, op. 21; Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 665.

[23] Ibidem.

njen) ugotovil, da je v letih 1919–1931 dobilo avstrijsko državljanstvo 7996 prej jugoslovanskih državljanov, iz njega pa je bilo izpisanih 1221 državljanov, ki so se preselili v Jugoslavijo[24].

Leto	Vpis v avstr. drž.	Izpis iz avstr. drž.
1919	162	24
1920	45	431
1921	473	85
1922	1243	82
1923	1448	60
1924	597	65
1925	426	67
1926	708	90
1927	444	63
1928	125	70
1929	945	272
1930	750	187
1931	630	115
1919–1931	7996	1221

Zavestno reasimilacijsko politiko je potrdil popisi prebivalstva z dne 31. 3. 1931, ko se je na Spodnjem Štajerskem (zlasti v nekdanjih avtonomnih mestih Celje, Ptuj in Maribor ter v razdeljenih političnih okrajih Maribor, Murska Sobota in Slovenj Gradec) število nemškega prebivalstva skoraj prepolovilo.[25] Tudi pri tem popisu so izvajali sistematični pritisk na pripadnike manjšine. Zlasti v štajerskem Podravju so se številni komisarji držali priporočila, ki ga je pred popisom izdal okrožni odbor Narodne odbrane v Mariboru: »Strogo bomo ločili med pravimi Nemci in nemškutarji, ki so v predvojnem času izvajali germanizacijo na naši zemlji, in ki so strupeni nasprotniki tako slovenskega Podravja in Maribora kot tudi jugoslovanskega Beograda in cele Jugoslavije«.[26] V skladu z njimi so – še dosledneje kot leta 1921 – pripadnost k nemški narodni skupini priznavali le tistim, ki so izpolnjevali določene »objektivne kriterije«. Za pravega Nemca so šteli le tistega posameznika, ki je imel naslednje lastnosti:

- njegovo ime mora biti nemško;
- njegov oče in njegova mati morata biti prava Nemca;
- njegov prvi jezik, ki se ga je naučil kot otrok, mora biti nemški;

[24] Verjetno pri vseh novih avstrijskih državljanih ne gre samo za Nemce, ampak tudi za Slovence, ki so iz gospodarskih ali drugih razlogov zapustili domovino in se naselili v Avstriji. Prim. Werner, *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, str. 116.

[25] *Definitivni rezultati popisa 1931*, Werner, *Sprache und Volkstum*, str. 150; Suppan, *Jugoslawien und Österreich*, str. 665–666.

[26] Werner, *Sprache und Volkstum*, str. 148.

- sam ali njegovi predniki so se v Slovenijo priselili iz nemških področij in se pri nas niso naturalizirali, ampak so ostali tuji slovenskemu narodu;
- doma in v šoli je deležen nemške vzgoje;
- za Nemca se je izjasnil tudi pri zadnjem ljudskem štetju;
- v času bivanja med Slovenci je veljal za Nemca in so ga za Nemca šteli tudi Slovenci[27].

	1921			1931		
Sp. Štajerska	Preb.	N	S	Preb.	N	S
	496.103	22.531	463.740	541.036	12.410	512.392
v %		4,5	93,3		2,3	94,7
Mesta						
Maribor	30.626	6.595	20.759	33.131	2.741	27.994
v %		21,5	67,7		8,3	84,5
Ptuj	4.449	968	2.977	4.257	559	3.308
v %	79,3	21,9	66,9		13,1	77,7
Celje	7.756	859	6.031	7.602	449	6.366
v %		11,1	77,8		5,9	83,7

Jasno je, da je bilo v popisu 1931 »ugotovljeno« število pripadnikov nemške manjšine na Štajerskem daleč od realnega stanja. Pravim številkam se je nekaj let kasneje približal Gerhard Werner, ki je na podlagi privatnega štetja iz leta 1928 in volilnih rezultatov nemške stranke na parlamentarnih volitvah leta 1927 izračunal, da na Spodnjem Štajerskem še vedno živi 32.578 Nemcev (ali 6,8 % prebivalstva), od tega 10.000 v Mariboru, 4627 v mariborskih okoliških občinah, 4800 v Apaški ravnini, 1300 v Celju in 1100 na Ptuju.[28] Največji razkorak med uradnimi podatki in realnim stanjem je bil značilen za Maribor in okolico, kjer je bil pritisk na nemško manjšino ves čas največji.[29] Da uradni podatki popisa iz leta 1931, po katerih naj bi v Mariboru živelo le še 2741 Nemcev (od tega 2040 jugoslovanskih in 701 tujih državljanov), niso točni, je v poročilu notranjemu ministru 22. 4. 19140 prostodušno priznal tudi predstojnik mariborske mestne policije. Rezultati naj bi bili posledica želje oblasti, da bi iz notranje- in zunanjepolitičnih razlogov Maribor prikazali kot slovensko mesto.[30]

[27] Ibidem.

[28] Prim. Werner, *Sprache und Volkstum*, str. 132–146.

[29] Prim. Malli, *Das Flüchtlingsproblem in der Steiermark*, str. 328.

[30] Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 307, op. 24.

Viri in literatura

Statistični viri

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. jan. 1921 godine, Sarajevo 1932.
Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine, knj. 2, Beograd 1938.
Spezialortsrepertorium der österreichischen Länder. Bearb. auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. 12. 1910. IV: Steiermark, Wien 1917.

Časopisni viri

Nova doba, 1919–1920
Ptujski list, 1919

Literatura

Biber, Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji 1933–1941*, Ljubljana 1966.
Brix, Emil, *Die Umgangssprachen in Altösterreich zwischen Agitation und Assimilation. Die Sprachenstatistik in den zisleithanischen Volkszählungen 1880 bis 1910*, Wien–Köln–Graz 1982.
Dolenc, Ervin, Deavstrizacija v politiki, upravi in kulturi v Sloveniji. Nećak Dušan, Jesih Boris, Repe Božo, Škrilec Ksenija, Vodopivec Peter (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju*, Historia 8: Ljubljana 2004, str. 81–95.
Hartman, Bruno, *Prevrat v Mariboru 1918/19*. SHS, 2002/1, str. 179–228.
Malli, Rüdiger, Das Flüchtlingsproblem in der Steiermark Ende 1918 bis Ende 1919. *Festschrift Helmuth J. Mezler-Andelberg zum 65. Geburtstag*, Graz 1988, str. 321–331.
Klemenčič, Vladimir, Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama. *Zgodovinski časopis* 40, 1986/4, str. 465–469.
Kovačič, Fran, Mariborsko vprašanje. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1919, str. 14– 27.
Suppan, Arnold, Zur Lage der Deutschen in Slowenien zwischen 1918 und 1938. Demographie-Recht-Geselschaft-Politik. Helmut Rumpler/Arnold Suppan (Hrg.), *Geschichte der Deutschen im Bereich des heutigen Slowenien 1848–1918*, Wien–München 1988, str. 171–240.
Suppan, Arnold, *Jugoslawien und Österreich 1918–1938*. Bilateralle Aussenpolitik im europäischen Umfeld, Wien–München 1996.
Werner, Gerhard [=Carstanjen Helmut], *Sprache und Volkstum in der Untersteiermark*, Stuttgart 1935.

Dušan Nećak

»Nemci« na Slovenskem ob koncu druge svetovne vojne – maščevanje in pregon?

NEĆAK Dušan, dr., red. prof., Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, SI-1000 Ljubljana, Aškerčeva 2, dusan.necak@guest.arnes.si.

Avtor se v razpravi dotika dveh pomembnih tem iz problematike usode tako imenovanih »Nemcev« na Slovenskem. V prvi temi širše predstavlja statistične podatke o številčni moči nemške narodne manjšine na Slovenskem od časa med obema vojnama do srede petdesetih let preteklega stoletja. Ob tem ugotavlja, da se je njihovo število zreduciralo na zelo majhno številko, ko lahko govorimo le še o »ostankih ostankov«. Vsekakor pa ta narodna manjšina na Slovenskem obstaja še danes. V drugi temu pa na kratko povzema dogajanje ob koncu druge svetovne vojne in v prvih desetih letih po njej, ko je prišlo do obračuna s sto skupino prebivalstva. Predstavlja posebnosti slovenskega oblastnega obračuna z Nemci na Slovenskem, od katerih je morda najpomembnejša njihov odhod/pregon v sosednjo Avstrijo.

Ključne besede: Nemška narodna manjšina, Slovenija, Avstrija.

Nekaj statistike

V času med obema vojnama je na Slovenskem živela relativno močna nemška narodna manjšina. Gre za tiste nemško govoreče prebivalce v Sloveniji, ki so po razpadu Avstro-Ogrske ostali v novonastali Kraljevini SHS in s tem na Slovenskem. Nekateri teh prebivalcev, npr. Kočevski Nemci, so tu prebivali že stoletja, drugi, spodnještajerski Nemci, Nemci v Prekmurju, na Kranjskem in Koroškem (Mežiška dolina) pa so tu bili doma krajši čas, vendar dovolj dolgo, da jih vse lahko imamo za avtohtono narodnostno skupnost.[1]

Na Slovenskem oz. v Dravski banovini so različne statistike naštele različno število »Nemcev« – med 20 in več kot 50 tisoč – odvisno od namena, ki ga je imel izvajalec popisa. Za osvežitev spomina nekaj temeljnih številk iz tega časa.[2] Uradno jugoslovansko ljudsko štetje je leta 1921 po maternem jeziku naštelo v takratni Dravski banovini 40.920[3] Nemcev, ki so predstavljali 3,9 % prebi-

[1] Več o tem glej: Nećak, *Nekaj osnovnih podatkov*, str. 439–451.

[2] O demografskem razvoju »Nemcev« na Slovenskem v času med vojnama glej članek dr. Janeza Cvirna v zborniku *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*. O statističnih podatkih o »Nemcih« v Sloveniji v istem času pa, poleg del citiranih v nadaljevanju, še: Klemenčič, *Nemci v statistiki*, str. 465–470.

[3] V elaboratu Popis prebivalstva v LR Sloveniji, z dne 15. marca 1948, (Definitivni rezultati), V. del: Narodnost, državljanstvo in rojstni kraj, Statistični urad ljudske republike Slovenije,

valstva v banovini oz. 8,1 % vsega nemškega prebivalstva v Jugoslaviji. Drugo jugoslovansko uradno ljudsko štetje je deset let kasneje, leta 1931, po kriteriju maternega jezika, naštelo v istem prostoru 28.998 Nemcev, kar je pomenilo 2,5 % banovinskega prebivalstva ali 5,8 % od vseh Nemcev v državi. Na slovenskem Štajerskem so leta 1921 našteli 21.786 Nemcev, na Koroškem 2170, v Prekmurju 2081, leta 1931 pa v istem zaporedju: 11.046, 1311, 1489 prebivalcev z nemškim maternim jezikom. Le zaradi primerjave povejmo še, da je popis prebivalstva 1931 naštel na Kočevskem 11.734 nemško govorečih prebivalcev, v Ljubljani pa 1729. V nekaterih drugih mestih na Kranjskem je leta 1931 živelo zaokroženo takole število Nemcev: Novo mesto okoli 1800, Črnomelj, okoli 600, Kranj, Radovljica, Kamnik po 300 do 400 itd. Za Kočevsko je bilo leta 1930 izvedeno tudi zasebno štetje, ki ga je vzpodbudil prof. Hugo Grothe, po župnijah pa ga je izvedel župnik Erker iz Mozlja (Mösel). To štetje je zabeležilo zaokroženo 14.500 pripadnikov nemškega jezikovnega otoka in te rezultate je uporabljala tudi uradna statistika v Nemčiji.[4]

Zasebna statistika, ki so jo leta 1928 izvedli »Nemci« sami, je na slovenskem Štajerskem naštela nekaj večje število sonarodnjakov kot uradno štetje: 32.578. Po tem štetju naj bi v avtonomnih mestih živelo 12.400, v Apaški kotlini 4800, v občinah v okolici Maribora 4600, na »narodnostno mešanem ozemlju sodnih okrajev Maribor in Radlje ob Dravi (Marenberg) 5.300, preostali pa v večjih mestih in raztreseno.«[5] Citirana statistična obdelava nemškega Zveznega statističnega urada iz leta 1958 je z metodo, za katere temelj je sicer vzela uradno jugoslovansko statistiko, ki pa jo je dopolnjevala z zasebnimi nemškimi štetji, brez internega štetja nemškega Kulturbunda v Sloveniji iz leta 1941 ter ocenjenim naravnim prirastkom nemškega prebivalstva, toda brez upoštevanja izgub v vojni, prišla do zaključka, da je tik pred vojno, leta 1939 in ob koncu vojne, konec leta 1944 na Slovenskem živelo naslednje število »nemškega prebivalstva«:

- slovenska Štajerska, 11.400 oz. 11.700,
- Prekmurje, 1500 oz. 1500,
- Kranjska (brez Kočevja), 5.900 oz. 6000,
- Kočevje, 15.000 oz. 15.400.

Skupaj so torej našteli 33.800 oz. 34.600 »Nemcev«, kar sicer opazno presega rezultate uradne statistike, v katero bolj ali manj trdno verjamejo slovenski (jugoslovanski) avtorji, vendar je še vedno v mejah ugotovitev, o katerih je mogoče argumentirano razpravljati.[6] Zbirni rezultati uradne statistike iz

Ljubljana aprila 1951, str. 5, je mogoče najti tudi številko 41.514.

[4] *Die deutschen Vertreibungsverluste*, str. 424, 429, 430 in op. št. 27.

[5] Ibid., str. 423.

[6] Ibid., str. 430. Med slovenskimi avtorji primerjaj še: Biber, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, str. 15–23; Žnidarič, *Manjšino je zajel nacionalsocializem*, str. 24; Kristen, *Nemci v Sloveniji po letu 1945* (Statistični oris) – rokopis hrani avtor; prim. tudi razpravi Mitje Ferenca (str. 317–369) in Janeza Cvirna v zborniku »Nemci« na Slovenskem ….

leta 1931 (28.998) pa se mnogo bolje, kot z uradno povojno nemško statistiko ujemajo z internim štetjem, ki ga je za potrebe 3. Gaustatistische Tagung v Mariboru (19. 1. 1941) izvedel statistični urad Švabsko-nemškega Kulturbunda v Sloveniji. Kulturbund je z osnovnim namenom, slediti krivulji rasti članov te organizacije med slovenskimi »Nemci«, brez podatkov o nekaterih krajih, npr. Gornje Radgone, brez Prekmurja, zgolj z ocenami za nekatere večinsko nemške kraje (npr. Apače) in z nepopolnimi podatki za ptujsko okrožje, na Slovenskem naštel 28.075 »Nemcev«.[7] Med vojno so nemški avtorji število »Nemcev« dvignili visoko, v povsem nerealne višine. Samo na slovenskem Štajerskem so ocenili njihovo moč na okoli 35.000 (dr. Helmut Carstanjen – več kot trikrat več, kot uradna nemška statistika iz leta 1958) oziroma na 20.000 (senior Johann Baron – skoraj dvakrat več kot nemška statistika iz leta 1958). V nemški publicistiki pa je najti tudi trditve, da je bilo »Nemcev« v Sloveniji med 50.000 in 70.000.[8] Leta 1955 pa so za potrebe nemškega zunanjega ministrstva pripravili obsežno študijo z naslovom »Vorläufige erste Zusammenstellung über die Verluste der Volksdeutschen in Jugoslawien«.[9] Ta študija je očitno uporabila vire iz nacističnih časov, saj govori kar o 59.000 »Nemcih« na Slovenskem v letu 1941. Od tega naj bi jih bilo 34.000 na slovenskem Štajerskem, 22.000 na Kočevskem in Kranjskem ter 3000 v Prekmurju. V študiji se sklicujejo na interna štetja, ki naj bi jih izvedli »Nemci« sami. Vsekakor se obe nemški študiji, tista iz leta 1958 in ta iz leta 1955, bistveno razlikujeta. Glede na uporabljeno metodo, je študija Zveznega statističnega urada iz leta 1958 zagotovo bolj verodostojna.[10] Tudi nekateri jugoslovanski avtorji se, četudi posredno, približujejo ugotovitvam uradne jugoslovanske oz. nemške statistike, ko gre za število »Nemcev na Slovenskem v času tik pred vojno. Tako Vladimir Žeravić v knjigi »Gubitci stanovništva Jugoslavije u drugom svjetoskom ratu«[11] meni, da je do leta 1945 na Slovenskem izginilo 25.000 folksdojčerjev, od tega jih je po njegovem mnenju 25.000 emigriralo, 1000 pa naj bi bilo žrtev vojne.

---

[7] Rudolf Holzer, »Die Statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft (Samt Beilagen), priloga št. 29.

[8] Biber, *Nacizem in Nemci*, str. 15–23.

[9] Politisches Archiv des Auswärtigen Amts (PAAA), Bonn, Abteilung III., fasc. 297, Band 34, 11. 1. 1955.

[10] Tako trditev dovoljuje tudi podrobnost iz dokumenta, ki mi ga je ljubeznivo posredoval kolega Mitja Ferenc. Gre za dokument: »Seznam nemških družin v Prekmurju«. Okrajni NOO Murska Sobota, Odsek za socialno skrbstvo je poleti 1945 izdelal »seznam nemških družin, ki so se vrnile iz taborišča in seznam slovenskih družin, ki so naseljene v nemških krajih Serdica, Ocinje, Kramarovci in Fikšinci«. Iz njega izhaja, da se je v imenovane vasi vrnilo 507 »Nemcev« ter da je bilo naseljenih 444 Slovencev. Skupaj torej 951 ljudi. Slovenci so se očitno naselili tja, kjer so bili prej »Nemci«. Če računamo, da so »Nemci« v Prekmurju živeli tudi izven tega ozemlja in da se nekateri niso vrnili iz taborišča, je številka zelo blizu ugotovljeni v nemški študiji. – Arhiv Slovenije, Mk, fasc. 6.

[11] Žeravić, *Gubici stanovništva Jugoslavije*, str. 61–68.

Bolj enotne pa so številke, ki jih navajajo posamezni viri, ko gre za število tistih »Nemcev«, ki so preživeli čas ob koncu vojne. Jugoslovanski (slovenski) avtorji[12] so prevzeli številko, ki jo je bilo v rubriki »Nemci« mogoče najti v uradni objavi rezultatov ljudskega štetja iz leta 1948, t. j. 1824.[13] Študija z naslovom »Die Lage der Deutschen Minderheit in Jugoslawien«, ki so jo v nemškem zunanjem ministrstvu pripravili leta 1952[14], prevzema prej omenjeno številko, ki jo je moč najti v objavi dokončnih rezultatov ljudskega štetja iz leta 1948. Tudi v že citirani statistični publikaciji nemškega Zveznega statističnega urada z leta 1958 najdemo to številko[15], ki pa jo že na naslednji strani pravilno korigira na **2406**[16]. Napaka izhaja iz očitno netočne interpretacije ali objave v uradni publikaciji jugoslovanskega statističnega zavoda o končnih rezultatih ljudskega štetja 1948.

Tu povzemam rezultate in njihovo pojasnjevanje, kot jih moremo najti v elaboratu Statističnega urada ljudske republike Slovenije.[17] V navodilih za popis prebivalstva leta 1948 so natančno opredelili, kaj je treba upoštevati pri vpisovanju v rubriko »narodnost«. Že prvi stavek je poudarjal tisto, na kar raziskovalci narodnostnostih vprašanj in z njimi povezanih statističnih rezultatov vedno opozarjamo: »Med raznimi znaki strukture nekega prebivalstva zavzema narodnost posebno mesto, **ker so pri popisih imeli politični nagibi mnogokrat velik vpliv na določanje tega pojma.**«[18] (podčrtal avtor) Navodilodajalec je ugotavljal, da se je to dogajalo predvsem zaradi tega, ker pri določanju narodnosti ni tako enoznančnih in objektivnih kriterijev, kot so npr. za državljanstvo. Zato se je odločil, da morajo pri izvajanju popisa pri rubriki »narodnost« popisovalci upoštevati tako objektivne – »skupnost izvora, skupnost jezika in kulturna skupnost« –, kot tudi subjektivne – »individualna opredelitev vsakega posameznika« – kriterije.[19] To stališče so v navodilih opredelili takole: »Pri narodnosti je treba vpisati pripadnost določenemu narodu. Jezikovna pripadnost in politična pripadnost neki državi še ne določa narodnostne pripadnosti. Pripadnost nekemu narodu označuje skupnost izvora, skupnost jezika in kulturna skupnost je samo eden od teh znakov. Narodnost vsakega posameznika določa

[12] Npr. Laušić, *Iz povijesti folksdojčera*, str. 184; Kristen, *Nemci v Sloveniji po letu 1945*, str. 277; Nećak, *Nekaj osnovnih podatkov*, str. 441; isti, *Über das Schicksal*, str. 160.

[13] Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Vol. IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV.

[14] PAAA, Bonn, Abteilung IIIb, fasc. 134/1, 12. 5. 1952, str. 18, dalje: Die Lage …

[15] Die deutschen Vertreibungsverluste …, str. 439.

[16] Ibid., str. 440.

[17] Popis prebivalstva v LR Sloveniji, z dne 15. marca 1958 (Definitivni rezultati), V. del: Narodnost, državljanstvo in rojstni kraj. Statistični urad ljudske republike Slovenije, Ljubljana, aprila 1951. – Fokopije elaborata mi je prijazno posredoval kolega Mitja Ferenc, za kar se mu tudi na tem mestu lepo zahvaljujem.

[18] Ibid., str. 3.

[19] Ibid.

zavest narodne pripadnosti, torej individualna opredelitev vsakega posameznika. Ločiti pa je treba narodnost od materinega jezika, kar je navadno skupno, more pa biti tudi različno. Lahko je n. pr. nekdo Slovenec, čeprav je njegov materni jezik hrvaški. Osebe brez zavesti narodnosti (cigani) vpisujejo tisto narodnost, v katere ozemlju žive.«[20]

Načrtovalci popisa leta 1948 so bili prepričani, da so vsi prejšnji popisi prebivalstva, tako avstrijski kot jugoslovanski, imeli politično obeležja, saj so avstrijski spraševali po občevalnem jeziku, prvi jugoslovanski leta 1921 po maternem jeziku, drugi jugoslovanski pa je tako ali tako, zaradi političnih razmer, poznal le jugoslovansko narodnost. »Šele popis leta 1948 je izvedel načelo enakopravnosti narodnosti, ker ni vplival na uvrščanje prebivalstva v narodnostne skupine«, so prepričano zapisali.[21]

Statistika je leta 1948 ugotovila, da je med prebivalstvom v Sloveniji 97 % Slovencev. Nemcev in Avstrijcev skupaj pa je 0,17 %. Prav s slednjimi se je statistični elaborat razmeroma obširno ukvarjal. Njihovo prisotnost na slovenskem etničnem ozemlju so opredeljevali kot posledico avstrijske raznarodovalne politike. Nemce, ki so jih v času med vojnama označili za močno skupino, so delili na manjšino (Kočevje, Apaška kotlina) in na priseljence (v upravnih središčih). Ugotavljali so, da so se te razmere v drugi svetovni vojni in po njej močno spremenile in zapisali: » ... Stari nemški priseljenci so se izselili, odšli so tudi kasneje priseljeni Nemci in Italijani. Med Nemci, Avstrijci in Italijani, ki jih je zajel popis iz leta 1948, je tudi večje število tujih strokovnjakov, ki so prišli v našo državo na delo po drugi svetovni vojni. Tako je bilo popisano v vsej LR Sloveniji samo 2406 Nemcev ter Avstrijcev in 1458 Italijanov, a še ti so živeli raztreseno po vsem ozemlju LR Slovenije ... Narodnostni sestav prebivalstva se je v preteklih 40 letih zelo spremenil. Statistični podatki iz preteklosti niso dovolj zanesljivi, da bi ugotovili dejansko število pripadnikov tujih narodnostni, zlasti Nemcev. Razpolagamo z neenakimi podatki (mišljeni so statistični podatki iz avstrijskih in predvojnih popisov prebivalstva, op. p.), ki omogočajo presojo izprememb v velikem, vendar ne smemo iz njih sklepati o narodnosti. Zlasti ne smemo pozabiti na dvoje dejstev:

Pod vplivom avstrijske raznarodovalne politike so se Slovenci, ki so živeli v mestih, germanizirali in so govorili nemško. Po ustanovitvi narodne države pa se je okrepila slovenska zavest. V bližnji preteklosti smo doživeli še drug proces: osebe nemške narodnosti so iz različnih nagibov javile, da so pripadniki one narodnosti, med katero živijo.

Kot rezultat dejanskega nižanja števila Nemcev in kulturno-političnih vplivov je zelo padlo število oseb, ki so jih šteli za Nemce ...«[22]

[20] Ibid.

[21] Ibid.

[22] Ibid., str. 4–5.

Statistiki torej nedvoumno ugotavljajo, da statistični podatki o »Nemcih«, t. j. o tistih, ki so se opredelili kot Nemci in Avstrijci, niso najbolj zanesljivi. Zaradi prvo navedenega razloga bi jih lahko bilo manj, zaradi drugega razloga pa več. Ni mogoče mimo tudi že zapisanega opozorila, da je v navedeni številki zajeto tudi »večje število tujih strokovnjakov, ki so prišli v našo državo na delo po drugi svetovni vojni.« Gre v prvi vrsti za tiste največkrat levičarske, tehnične strokovnjake, tudi iz vrst bivših vojnih ujetnikov z delovnimi pogodbami, ki so prišli pomagat gradit socializem in industrijo v Jugoslaviji.

Citirana statistična obdelava nemškega Zveznega statističnega urada iz leta 1958 ugotavlja, da število naštetih »Nemcev« pri štetju leta 1948 (v Črni gori – 385, Makedoniji – 376 in na Kosmetu – 203) »po večini pomeni število strokovnjakov in delavcev pri industrijski izgradnji teh področij.«[23] Je mogoče ocenjevati, da jih je bilo v Sloveniji tudi približno toliko kot v katerem od naštetih delov Jugoslavije?

Še bolj informativna in natančna pa je že citirana nemška študija iz leta 1952 »Die Lage der deutschen Minderheit in Jugoslawien«. Ocenjuje, da je bilo na začetku leta 1950 v Jugoslaviji med 12 in 18.000 nemških civilnih delavcev. Ugotavlja, da gre v prvi vrsti za osebe, ki so ob novačenju jugoslovanske vojaške misije v Berlinu že od 1947/1948 prihajale iz vzhodne Nemčije (nekateri tudi iz Češkoslovaške in zahodne Nemčije). Predvsem so bili to tisti, ki bi morali na delo v SZ, pa so rajši podpisali pogodbe o delu v Jugoslaviji. Po informbirojevskem sporu in po poteku delovne pogodbe se ti ljudje večinoma niso upali vrniti v NDR. Zato je bilo leta 1949 še veliko povpraševanje po podaljševanju delovnih pogodb, leta 1950 in 1951 pa je tozadevno zanimanje močno upadlo. Avtorji študije so opozarjali, da bo veliko tistih, ki ne bodo podaljšali delovne pogodbe, zahtevalo dovoljenje za prihod v Zvezno republiko Nemčijo.

Ugotavljajo tudi, da se je veliko teh delavcev poročilo s »folksdojčerskimi« ali jugoslovanskimi dekleti, da živijo pretežno v mestih, deloma celo v hotelih in so dobro plačani. Del svojega zaslužka – inženir naj bi zaslužil tudi preko 10.000 dinarjev, delavec pa med 3500 in 4000 – so lahko pošiljali v zahodno Nemčijo, kjer bi lahko s tem denarjem dobro živeli. Zato so od jeseni 1950 zabeležili povečano vračanje nemških civilnih delavcev v Nemčijo.[24]

Zato bi moralo biti nesporno dejstvo, da je opazen del teh delavcev živel v času popisa prebivalstva leta 1948 tudi v Sloveniji. Zajeti morajo biti v številki 1824, kolikor so takrat našteli »Nemcev« na Slovenskem. Ta številka torej zagotovo ne more pomeniti števila preostalih pripadnikov nemške narodne manjšine iz časa pred vojno.

Po drugi strani je mogoče pojasnila statistikov imeti tudi kot nekakšno opravičilo za obračun z »Nemci« na Slovenskem po letu 1945, saj je le na ta način

[23] Die deutschen Vertreibungsverluste …, str. 440.

[24] PAAA, Abteilung IIIb, fasc. 134/1, 12. 5. 1952, str. 20/21.

mogoče razložiti statistično nenormalen padec njihovega števila od približno 30.000 po štetju 1931 na približno 2400 leta 1948.

Da pa more biti število 2406 vendarle vsaj orientacijska statistična opora, nam dokazujejo vsa naslednja štetja prebivalstva, posebej zadnje v letu 1991, ko moremo le zelo težko govoriti o strahu pri izjasnjevanju o narodnosti oz. maternem jeziku. Padanje števila »Nemcev« na Slovenskem pri štetjih 1953 (1906), 1961 (986), 1971 (700), 1981 (560 – po maternem jeziku, 1189) in 1991 (745 – po materinem jeziku, 1543)[25] ne izkazujejo statistično neopravičljivega padanja, je pa tudi v skladu z zgodovinskim dogajanjem (npr. dovoljenim odhodom/izseljevanjem v Jugoslaviji preostalih »Nemcev« od začetka petdesetih let dalje; Familienzusammenführung). Padanje števila »Nemcev« tudi ni edino tovrstno statistično dogajanje pri neslovenskem prebivalstvu v Sloveniji. Pada tudi število Madžarov in Italijanov na Slovenskem. Tudi pri kasnejših statističnih podatkih, še posebej po letu 1961 pa moramo imeti pred očmi tudi dejstvo, da so se v Slovenijo priselili tudi »nemški« člani iz mešanih zakonov, slovenskih »gastarbajterjev« iz Avstrije in Nemčije, pa tudi nekaterih drugih priseljenih Nemcev in Avstrijcev. **Ne leta 1948 in ne kasneje torej ne moremo vseh uvrstiti med ostanke predvojne nemške narodne manjšine na Slovenskem.**

Da so bili pri popisovanju tudi taki, ki se »iz različnih nagibov« niso javili za »Nemce«, so ugotovile že uradne slovenske statistične oblasti leta 1948. Nemška statistična študija iz leta 1958 trdi, »da se leta 1948 zelo veliko Nemcev, ki so živeli izven taborišč, iz strahu pred preganjanji, enostavno niso upali priznati k nemštvu.«[26] **Koliko je bilo pri vseh popisih po vojni tistih, ki se zaradi »strahu« niso opredelili kot »Nemci«, je zelo težko ali celo nemogoče natančneje dokazati. Vsaka tovrstna številka bi mogla biti le špekulacija ali ocena.** Doslej je nisem našel zapisane v nobeni resni strokovni ali statistični študiji.

Prav visoka pa zagotovo ni mogla biti, pa tudi ugotovljene statistične številke niso zelo oddaljene od pravega stanja, če verjamemo prizadetim samim. V drugi izdaji knjige Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien«, ki jo je leta 1992 izdala »Verlag des Danauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts (München), in v kateri so sodelovali tudi najvidnejši strokovnjaki iz vrst prizadetih ter avtorji mnogih del na to tematiko: Josef Beer, Dr. Georg Wildman, dr. Valentin Oberkersch, dr. Ingomar Senz, Hans Sonnleiter in Herman Rakusch, najdemo na strani 867 napisano: **»Konec 1946 ni na tleh Spodnje Štajerske živel praktično noben Nemec več … Nemški ljudje so izginili iz Štajerske.«**[27] (podčrtal avtor)

---

[25] Kristen, *Nemci v Sloveniji po letu 1945*, str. 277.

[26] *Die deutschen Vetreibungsverluste*, str. 440/441.

[27] Citat je iz članka v navedeni knjigi z naslovom Untersteirmark. Napisal ga je znani celjski »Nemec«, bivši urednik Cillier Zeitung, Herman Rakusch.

Bivši lastnik velikega kemičnega podjetja v Mariboru dr. Hans Lettner je bil v poročilu dunajskemu zunanjemu ministrstvu zelo podobnega mnenja. Konec februarja 1946 je zapisal, da so **»po informacijah, ki prihajajo neposredno iz južne Štajerske in Kranjske, skoraj vsi Avstrijci iz Jugoslavije izgnani in se nahajajo na Štajerskem, Koroškem in v drugih delih Avstrije. Po ocenah naj bi v Jugoslaviji in na Spodnjem Štajerskem ostalo največ 5–8 % domačih (anssässigen) Avstrijcev. Pa še te so, po govoricah, večinoma odpeljali v KZ taborišča v Srbijo z izjemo tistih, ki imajo posebej dobre odnose z trenutnimi oblastniki. Teh pa je zelo majhno število (eine ganz geringe Zahl).«**[28] (podčrtal avtor)

V drugi izdaji knjige enega vodilnih predstavnikov nemške narodne manjšine v Jugoslaviji Janka Seppa, »Weg und Ende der Deutschen Volksgruppe in Jugoslawien«, Graz – Stuttgart 1983 stoji zapisano: **»Nemška narodnostna skupina v Jugoslaviji je bila zaradi uničenja v taboriščih smrti in zaradi bega, izbrisana.** (podčrtal avtor) Malo še tam živečih posameznikov nemškega izvora je v slovanskem svaštvu ali se jim je prilagodilo (slawisch versippt oder Angepasste), tudi bivši strokovnjaki (Fachkräfte), ki so postali prestari za izselitev (Ausreise). **Kakorkoli oblikovane (geartete) skupnosti nemških ljudi v Ljudski republiki Jugoslaviji ni.«**[29] (podčrtal avtor)

Hans Gerstner je bil leta 1898 rojen v Ljubljani, kot sin sudetskega Nemca in »nemške Kranjice«. Študiral je na Dunaju in bil šest let vojak (oficir), nazadnje major v Wermachtu na zahodni fronti, v Jugoslaviji, Rusiji in Italiji. V času med obema vojnama pa je bil član glavnega vodstva (Hauptleitung) Deutscher Schulverein Südmark in pristojen (Berichterstatter) za nemštvo v Jugoslaviji (Deutschtum in Südslawien). V svojem spisu Das Deutschtum in Krain, ki je izšel v Eckartschriften, Heft 7, na Dunaju leta 1979, je na koncu v poglavju Konec kranjskega nemštva (Der Untergang des Krainer Deutschtums) zapisal: **»Tako se je končala tisočletna zgodovina kranjskega in še posebej ljubljanskega nemštva.** (podčrtal avtor) Njegovim pripadnikom ne more nihče očitati, da imajo kakšno drugo krivdo za dogajanja, ki so vodila k tem dejanjem, razen priznavanja k narodnosti, iz katere izhajajo.«[30] Johann Wüscht, za katerega smo zapisali, da je eden najpomembnejših nemških ekspertov za Jugoslavijo in še posebej za nemško narodnostno skupnost v njej, tisti, ki je bil v nemškem Zveznem arhivu v Koblenzu odgovoren za »Ost – Dokumentation« ter avtor številnih del o »Nemcih« v Jugoslaviji, je v temeljnem priročniku o evropskih narodnih manjšinah, Handbuch der europeischen Volksgruppen, W. Braumueller, Wien-Stuttgart, leta 1970, v zvezi z obstojem nemške manjšine v Jugoslaviji zapisal: **»Danes v Jugoslaviji ni mogoče več govoriti o obstoju nemške narodnostne skupine,** katere odstotkovni delež v odnosu do prebivalstva v državi je padel od 3,6 % (1931)

[28] ÖStA/AdR/BMfaA/II. – Pol./1946/Jugoslawien 12, 23. 2.1946, GZ 110.459-pol/46.
[29] Op. c., str. 207. (dalje: Sepp Janko …)
[30] Op. c., str. 47–48.

na 0,10–0,05 %, v absolutnih številkah po od okoli pol milijona na 10.000 do 15.000 ... Ti ostanki nemške manjšine (Rest-Minderheit) v Jugoslaviji nimajo najbolj elementarnih pogojev (Voraussetzungen) za oblikovanje kakšne narodne in sociološke družbene skupnosti: sorodstvenega sobivanja (die sippenhafte Zusammenwohnen), vaške skupnosti (die Dorfgemeinschaft), vzajemnih odnosov med posameznikom in narodno celoto (die Wechselbeziehungen zwischen Einzelnen und dem Volksganzen), kolektivne volje (das gemeinsame Wollen) in nekega notranjega načela, ki usmerja k skupnim namenom (ein inneres ordnendes Prinzip, das die Angehörigen zu Gemeinschaftszwecken hinleitet) ... **Torej ni govora o kakšni sklenjeni narodnostni skupini.**«[31] (podčrtal avtor)

Študija nemškega Statističnega urada iz leta 1958 ob koncu razdelka o izgubah jugoslovanskega nemštva sklepno zapiše pretehtano misel: »Po jugoslovanskem štetju z dne 31. marca 1953 so ugotovili še 63.000 Nemcev.[32] Do konca leta 1955 se je število Nemcev v Jugoslaviji znižalo na 32.000 oseb. Ker se je nemško prebivalstvo v letu 1956 zmanjšalo za najmanj 5.000 oseb, **Jugoslavija, ob nadaljevanju svoje politike izseljevanja, že v nekaj letih ne bo mogla izkazovati skoraj nobenega prebivalstva, ki se priznava k nemštvu.**«[33] (podčrtal avtor) Svoje navedbe je utemeljevala tudi s podatki, ki jih je v Neuland-Jahrbuch 1956 objavila organizacija donavskih Švabov. Tu je govor o 30.000 Nemcih, ki so leta 1955 živeli v Jugoslaviji. Isto številko je navajal tudi »Rat der Südostdeutschen«.[34]

Naštevanje končajmo z mnenjem uglednega avstrijskega mednarodnega pravnika in strokovnjaka za narodnomanjšinska vprašanja dr. Felixa Ermacore. Ta je v nekem intervjuju, v katerem je govoril o Nemcih oz. Avstrijcih v Sloveniji, zanje uporabljal termin, ki je najbližje resnici: **»nemškogovoreča skupina oseb« (deutschsprechende Personengruppe).**[35] (podčrtal avtor)

V Avstriji se je ustavila večina bežečih in pregnanih »Nemcev« s Slovenskega, vsaj začasno pa tudi jugoslovanskih »Nemcev« in vseh mogočih političnih emigrantov.[36] Zanimiva je njihova teritorialna porazdelitev. V času do leta 1952, ko smo sledili tozadevni statistiki avstrijskih oblasti, se je največ »Nemcev« iz Jugoslavije zadrževalo na Zgornjem Avstrijskem, le malo manj na Štajerskem, z opazno koncentracijo teh beguncev sledijo Dunaj, Koroška, Nižja Avstrija in

[31] Op. c., str. 389–390; Kristen, *Nemci v Sloveniji po letu 1945*, str. 278.

[32] Z upoštevanjem nekaterih drugih številčnih pokazateljev so v študiji prišli do sklepa, da je moralo konec leta 1950 živeti Jugoslaviji okoli 82.000 »Nemcev«, torej 19.000 več, kot jih je tri leta kasneje naštelo uradno ljudsko štetje. Toda za leto 1955 so bili enotnega mnenja, da jih je zaradi hitrega procesa izseljevanja še okoli 30.000 ...str. 441.

[33] *Die deutschen Vertreibungsverluste*, str. 447.

[34] Ibid., str. 441.

[35] Slovenski vestnik, Celovec, 3. junija 1992.

[36] Več to tem glej v razpravi: Nećak, *O problemu »razseljenih oseb«*, str. 561–572.

Salzburška.[37] Med nemškimi begunci iz slovenske Štajerske jih je leta 1950 v Avstriji živelo okoli 10.500, od teh jih je 9.873 ostalo na avstrijskem Štajerskem. Med preostalimi v Avstriji živečimi »Nemci« iz slovenske Štajerske jih je bilo v Salzburgu 168, na Dunaju 165, na Zgornjem Avstrijskem 96, na Tirolskem 71, na Predarlskem 36, na Nižje Avstrijskem 21 in na Gradiščanskem 12.[38] Če upoštevamo številke istega vira o moči »Nemcev« na slovenskem Štajerskem – 11.700, gre za izgubo 1200 ljudi, neupoštevajoč tiste, ki so ostali v Sloveniji in tiste, ki so odšli iz Avstrije. **Glede na te podatke torej ne morejo držati ocene iz nemške literature, ki govore, da je bilo po vojni ubitih okoli 6000 nemškogovorečih spodnjih Štajercev.**[39] (podčrtal avtor) Indikativne pa so številke, ki jih navajajo nekateri »predstavniki izgnanih Spodnjih Štajercev«. Aprila 1946 so zapisali, da je v Avstriji »doslej najmanj 30.000 izgnanih Štajercev iz mest Maribor, Celje, Ptuj, Ljutomer, njihovih okolic in od drugod iz Spodnje Štajerske«.[40] Teh številk seveda ni mogoče jemati povsem resno, saj so večje od števila, ki so ga leta 1941 našteli v Kulturbundu, vendar pa povedo, da so v Avstrijo odšli skoraj vsi spodnještajerski »Nemci«.

Nemška statistična študija pa tudi drugi viri[41] govorijo, da je leta 1950 kakih 6.000 Kočevarjev živelo na avstrijskem Štajerskem, 3000 na Koroškem in okoli 1000 v drugih avstrijskih zveznih deželah. V letih 1945 do 1950 pa se jih je v prekomorske dežele izselilo približno 1200. Skupaj torej okoli 11.200 oseb. Po navedbah istega vira se je do januarja 1942 v »Brežiški trikotnik« (Ranner Dreieck) preselilo 13.102 Kočevarjev, ki so leta 1945 tudi odšli iz Slovenije. Izguba znaša torej 1902, ne da bi upoštevali ostale v Sloveniji in tiste, ki so odšli npr. v Nemčijo.

Za druge skupine »Nemcev« na Slovenskem nimamo podobnih podatkov. Dežel, v katere so odhajali »Nemci« iz Jugoslavije, je bilo veliko. Če lahko sodimo po podatkih avstrijske statistike v letih 1951 in 1952, jih je največ odšlo v države Južne Amerike (Argentina, Venezuela, Čile) in ZDA, omenjajo pa se še Kanada, Avstralija, Irska, Nova Zelandija.[42] Kaže pa, da je največja nenemška država v Evropi, v katero so se naseljevali »Nemci« iz Jugoslavije, bila Francija. Tu so se začeli naseljevati leta 1949, ko naj bi jih prišlo okoli 7.000. Kasneje se jih je veliko odselilo v Nemčijo, tako da uradni francoski viri za leto 1955 govorijo o največ 3000 jugoslovanskih »Nemcih«, ki da živijo v Franciji.[43] Ocenjuje se tudi,

---

[37] Ibid., str. 563.

[38] Številke je posredovala Das Landsmannschaft und Hilfsverein der deutsch-Untersteierer in Österreich in so jih zapisali v »Die deutschen Vetreibungsverluste … str. 438 ter op. 52 in 53.

[39] Weissbuch …str. 867 ali Sepp Janko …, str. 206.

[40] ÖStA/AdR/BMfaA/II. – Pol/1946 – Jugoslawien 12, Ad Cirkulandum, Graz 2. aprila 1946.

[41] Npr. Die Lage … str. 5–6.

[42] Več o tem glej: Nećak, *O problemu razseljenih oseb*, str. 563.

[43] Die deutschen Vertreibungsverluste … str. 439.

da je od konca leta 1944 odšlo v nenemške dežele in v prekomorsko tujino ter jih leta 1950 tam še bilo 15.000 ljudi. Da ni bilo med njimi tudi »Nemcev« iz Slovenije, ni mogoče izključiti.

Posebnosti obračuna z »Nemci« na Slovenskem

Z umikom nemških enot iz jugovzhoda v jeseni 1944 se je začelo veliko begunsko gibanje nemškega civilnega prebivalstva iz nemškega naselitvenega prostora v Jugoslaviji. Težko je reči, koliko Nemcev se je v varstvu nemške vojske moglo podati na ozemlje tedanjega rajha. O tem so na voljo le ocene. Na posameznih delih naselitvenega območja ni bila povsod dana možnost za pravočasno evakuacijo nemškega civilnega prebivalstva. Najtežje je bilo z evakuacijo nemškega prebivalstva iz Banata, ker so sovjetske enote iz Temišvara nepričakovano hitro prodrle in preprečile beg banatskih Nemcev. Iz Bačke se je na varno mogel umakniti večji odstotek tamkajšnjega nemškega prebivalstva. Iz Srema in Slavonije, s področji, ki so jih Sovjeti osvojili šele ob božiču 1944, je bilo mogoče še pravočasno evakuirati velike dele nemškega prebivalstva.

Tisti Nemci, ki niso mogli zbežati oz. jih ni bilo mogoče evakuirati, so bili po težkih preganjanjih in daljšem trpljenju, brez milosti izkoreninjeni.«[44] S temi besedami so sestavljalci nemškega poročila o izgubah »folksdojčerjev« v Jugoslaviji začeli poglavje o izgonu Nemcev iz Jugoslavije. V nadaljevanju pa navajajo, da je jugoslovanski tisk že aprila 1945 objavil navodila za izvajanje avnojskih odlokov z 21. 11. 1944, kar naj bi bil znak za začetek preganjanj in likvidacij »Nemcev«. Zadosti naj bi bilo že dejstvo, da so bili »Nemci«. Preganjanjem pa naj bi se izognili le tisti, ki so izhajali iz družin, ki so imele delež srbskega, madžarskega, romunskega, makedonskega, italijanskega, ciganskega ali kakšnega drugega nenemškega izvora ter tisti, ki so bili poročeni z osebo nenemškega izvora. Z nasiljem naj bi začele že sovjetske enote, ko pa je prišla »partizanska oblast«, naj bi ne bilo niti ene nemške vasi, kjer ne bi pobijali Nemcev.[45]

Na področju nemške naselitve v Jugoslaviji naj bi zlasti po marcu 1945, ko je bila vzpostavljena civilna oblast, ustanavljali dve vrsti taborišč za »Nemce«: delovna in uničevalna (Arbeits- und Vernichtungslager).

Slovenija in njeni »Nemci« v tem nemškem viru sicer niso nikjer omenjeni, pa tudi o taboriščih na slovenskih tleh ni v njem govora, toda nobenega resnega razloga ni, da viru ne bi verjeli v tisti ugotovitvi, ki jo med drugimi ponuja in ki velja tudi za »Nemce« na Slovenskem: tisti »Nemci«, ki so imeli dosti časa za pripravo evakuacije in so vedeli zakaj, so »v varstvu nemške vojske« množično odhajali v Rajh. Slovenski »Nemci« so imeli za pripravo evakuacije veliko

[44] Ibid., str. 435.
[45] Ibid., str. 444.

časa. Tiste, ki pa so ostali, je doletela podobna usoda kot druge jugoslovanske »Nemce«, o katerih govori vir. Iz drugih nemško pisanih virov, pa seveda tudi iz slovenskih/jugoslovanskih virov, namreč lahko ugotovimo, da so taborišča za preostale »Nemce« bila tudi na Slovenskem. Nemški viri teh taborišč sicer niso kategorizirali, kot je bilo to storjeno za taborišča drugod po Jugoslaviji, vendar je mogoče reči, da je šlo po večini za manjša, prehodna taborišča. Nekatera pa so označili tudi za »koncentracijska taborišča«, torej uničevalna taborišča. Tudi za slovenska taborišča velja, da so bila rezervoar delovne sile, čeprav ne povsod, ne tako intenzivno in ne za daljši čas, kot drugod po Jugoslaviji. Nemški viri o tem posebej ne govorijo. Največji zbirni taborišči, v katerih pa so bili zaprti tudi drugi nasprotniki novih oblasti in kolaboranti, npr. slovenski domobranci, sta bili Teharje pri Celju in Strnišče pri Ptuju. Za zadnjega nemška literatura trdi, da je bilo zaradi protesta mednarodnega Rdečega križa konec septembra 1945 razpuščeno.[46]

O ravnanju z zaprtimi »Nemci« in o razmerah v taboriščih je v spominskih izjavah prizadetih in različnih poročilih, naslovljenih na avstrijske in nemške oblasti, največ napisanega.[47] Iz teh poročil lahko na kratko povzamemo, da je bilo ravnanje z moškimi izrazito slabo, z ženskami nekoliko boljše, razmere na splošno pa so bile podobne tistim iz nemškim medvojnih taborišč.

Po opravljenih raziskavah v okviru tega projekta[48] lahko zapišem, da začetek obračuna z »Nemci« na Slovenskem – z aretacijami, njihovim zbiranjem v taborišča[49] in izgonom kočevskih Nemcev –, zagotovo lahko postavimo že v prvo polovico maja 1945. Prve aretacije so izvedli že nekaj dni po osvoboditvi 9. maja 1945.[50] Po navedbah nemških virov naj bi v Sloveniji želeli kar najhitreje opraviti z nemškogovorečim avtohtonim prebivalstvom in so zato »s prenagljeno

[46] Weissbuch der Deutschen ..., str. 866.

[47] Ibid. in priloge v razpravi D. Nećak, *Nekaj osnovnih podatkov*; v prispevku dr. Toneta Ferenca (str. 145–191) v zborniku »Nemci« na Slovenskem ...; Weissbuch der deutschen aus Jugoslawien ..., str. 863ff in drugod.

[48] Podrobneje o izgonu, številu in datumih transportov, številu izgnanih itd., glej prispevka dr. Toneta Ferenca in dr. Boža Repeta (str. 191–219) v zborniku »Nemci« na Slovenskem ....

[49] Največ naj bi jih poslali v taborišča v času od Velike noči do binkošti 1945, tako da naj bi bili septembra 1945 v taboriščih že »vsi Nemci«. – Die Lage ..., str. 6. Septembra 1945 je bilo največje taborišče, Strnišče pri Ptuju, že razpuščeno.

[50] O tem priča ljubljanski »Nemec« Franz Schiffer, ki je bil aretiran 13.(12?) maja 1945 in popisuje svojo pot od aretacije, preko ljubljanskih zaporov, sodnega procesa, dela v taborišču v Kočevju, zapora v Mariboru, do prihoda v Avstrijo v začetku petdesetih let. Pričevanje je zanimivo tudi zaradi tistega, ki ga je popisoval. To je bil namreč dr. Balduin Saria, pred drugo svetovno vojno profesor za antično zgodovino na ljubljanski Filozofski fakulteti, v času vojne pa tesen sopotnik nacistov. BA Koblenz, Erlebnisberichte zur Dokumantation der Vertreibung der deutschen aus Ost.- Mittel – Europa, XI. Jugoslawien, Slowenien, Nr. 416, str. 103–108. Glej tudi spominski zapis R.L iz Ljubljane, ki je opisala svoja tozadevna doživetja od 12. 5. 1945, ko so jo aretirali v Ljubljani, do konca decembra 1945, ko je preko Madžarske uspela priti v Avstrijo; v: Nećak, *Nekaj osnovnih podatkov*, str. 448–450.

vihravostjo« (in übersturtzter Hast) izvajali »velikanske množične likvidacije«.[51] Tako npr. navajajo, da je bilo samo v »povračilni akciji« za eksplozijo vagona z municijo, ki je bila označena za »nemško sabotažo«, v Mariboru (sic!) 6. 12. 1945 ustreljenih 200 do 300 »Nemcev«.[52] Da so te označbe močno pretirane, slonijo pa na nedokazljivih izjavah, smo opozorili že v poglavju o statističnih podatkih.

Vseeno pa isti viri trdijo, da so bile prav te hitre likvidacijske akcije **prva posebnost** slovenskega obračuna z »Nemci«. Nemška/avstrijska stran navaja kot lokacije množičnih grobov in zbirnih taborišč še kraje: Celje (15 množičnih grobov),[53] Slovenska Bistrica, Ptuj; Maribor: Studenci, Teološka fakulteta (bogoslovje), Tezno, sodni zapori, Bresternica; Hrastovec, Krško, Radovljica, Hoče, Pohorje, Slatina Radenci.[54] Poleg tega navaja »Weissbuch der Deutschen ... »kot mesta ustrelitve in množičnih grobov« tudi: jame, opuščene rudniške rove in kamnolome pri Celju, dalje Laško, Zidani Most, Hrastnik, Trbovlje, pri Zasipu, Marinsko kapelo, pod Jelenico, pri Riklovih in Khubusovih kamnolomih, v Dolu in Ani, v Praprotnem, v okolici Celja pri Mlinarjevem Janezu, pod naseljem Vrhe pri Teharjah, pod piritno žlindro (Piritschlacke) celjske cinkarne, na nasipu kanalizacijske deponije (am Damm der Abwässerdeponie) in v zasutih bunkerjih. Dalje naj bi grobovi bili v gozdu ob cesti v smeri Blagovne, kakor tudi pod komunalno deponijo smeti, v Čretu pri tovarniškem tiru (Gleisanlage) cinkarne, pod skladiščem špedicije Celje, pod tovornim kolodvorom in tovarniškim tirom v Čretu, več množičnih grobov pa naj bi se nahajalo po Savinji navzdol pri Tremerjah (Tremersfeld). Najmanj kilometer dolgo grobišče naj bi bilo v tankovskih jarkih v Zgornji Hudinji, v Novi vasi pod Toperjevimi hišami (?) in pod stanovanjskim blokom (unter Toper-Häuser, unter dem Wohnblock) in pod garažami pri Dobrovi, kakor tudi v bivšem Sefovem gozdu (Sef-Wald). Avtor tega članka Hermann Rakusch je zapisal tudi, da leži eno največjih grobišč – dolgo okoli 800 metrov pri Joštovem mlinu. Poleg tega pa naj bi po njegovih navedbah mnoge Nemce, ki so po 8. maju hoteli pobegniti iz Maribora, partizani zajeli in jih z dravskega mosta vrgli v Dravo, ki je kasneje naplavila njihova trupla.[55] Točnosti teh navedb najbrž ne bo mogoče

[51] Die Lage ..., str. 5.

[52] BA, Koblenz, Ost.- Dokumentation, Anhang, Nr. 387, 4. Jugoslawien, str. 65.

[53] Natančneje o tem v članku Hermanna Rakuscha v Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien«, Verlag des Danauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts, München 1992, str. 865.

[54] BA Koblenz, Ost-Dokumentation 1, Anhang, Nr.384, Jugoslawien: Lager und Gefängnisse; Zemljevid z označenimi grobišči iz zasebne zbirke predstavnika »Nemcev« na Slovenskem, hrani avtor; ÖStA/AdR/BMFaA/II. – Pol/1946, Jugoslawien 12, Ausweisung der Österreicher und Volksdeutsche aus Jugoslawien, Ad Cirkulandum, Graz, 2.april 1946, str. 2; Ibid., II.- Pol/1948 – 71/Jugoslawien 9 – L, str.1, Pismo Rose Stephenson; V prispevku dr. Toneta Ferenca v zborniku »Nemci« na Slovenskem ... je omenjeno še Bukovje pri Dravogradu.

[55] Rakusch, *Weissbuch*, str. 865–866.

nikoli dokazati. Pri presojanju o njej pa je treba imeti pred očmi zelo verjetno domnevo, da gre pri teh grobovih vsaj deloma za ista grobišča, v katerih ležijo tudi slovenski domobranci, ustaši in drugi.

Druga posebnost slovenskega obračuna pa naj bi bile akcije izgona nemško govorečega prebivalstva, zlasti žensk in otrok, preko jugoslovansko-avstrijske meje. V manjših skupinah naj bi jih pošiljali tudi preko »zelene meje«, v večjih skupinah pa po železnici.[56]

Prvi dokumentirani transport »Nemcev« iz slovenske Štajerske, iz Maribora in okolice, z okoli 1000 osebami, je odšel na pot septembra 1945. Iz najdenega poročila dunajske policijske in železniške direkcije z dne 11. oktobra 1945 lahko razberemo ne samo čas prvega transporta, temveč tudi število izgnancev, opisane pa so tudi okoliščine, v katerih so se znašli po prihodu v Avstrijo: »Poročajo, ... da na železniški postaji Wilfleindsdorf, okraj Bruck na Leithi, že približno dva tedna stojijo vagoni, v katerih živi 900–1000 Volksdeutscherjev v komaj verjetnih razmerah in ob popolnoma nezadostni prehrani. Okoliške občine jih ne morejo oskrbovati, z ruske strani pa tudi nič ne ukrenejo v tej smeri. Zato so begunci življenjsko odvisni od kruha, ki ostane taboriščnikom iz bližnjega taborišča Kaisersteinbruch in ga ti iz sočutja namenijo beguncem. Zaradi takega položaja so imeli že več kot 20 smrtnih žrtev. Volksdeutscherji so iz Maribora in okolice, od koder so bili izgnani. Na rusko zahtevo so morali obiti angleško cono, prestopiti madžarsko mejo in od tu preko Šoprona nadaljevati pot v Wilfeinsdorf. Zaradi brezupnega položaja beguncev se je dunajska železniška direkcija čutila obvezana, prestaviti te ljudi na dunajski vzhodni kolodvor, da bi lahko s posredovanjem dunajskega socialnega skrbstva (Volkswohlfahrtsamt) po dolgem času spet prišli do toplega obroka.«[57]

Sistematično so začeli na Slovenskem z izgonom »Nemcev« v Avstrijo okoli božiča 1945. Zanimive in vsaj delno skladne z nekaterimi podatki iz virov OZNE so navedbe iz avstrijskega vira, ki govore, da je pri »zimskem« izgonu 1945/1946 šlo v prvi vrsti za izgon Slovencev, saj naj bi bili »Avstrijci« izseljeni že prej ali pa naj bi se nahajali v taboriščih OZNE. Tistih Slovencev namreč, ki so bili bogatejši in se niso »popolnoma priznavali k komunizmu. Tako je prišlo do tega, da so se med temi ubogimi izseljenci znašli tudi ljudje in družine, ki so bili v deželi naseljeni še stoletja ali pa tudi taki, ki so šele prišli iz gestapovskih KZ taborišč ali iz nemških izseljenskih taborišč in često niso znali nemško.«[58]

---

[56] O tem izčrpneje pišeta v svojih prispevkih dr. Tone Ferenc in dr. Božo Repe v zborniku »Nemci« na Slovenskem .... Sam sem na to temo obširneje poročal v dveh razpravah: 1. Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945, ZČ 1993, št. 3, str. 439–451 in tu v prilogi objavil tudi originalna pričevanja prizadetih; 2. O problemu »razseljenih oseb« (D.Ps.) in jugoslovanskih »Volksdeutscherjev« v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947), ZČ, 1996, št.4, str. 561–571.

[57] ÖStA/AdR/BMfaA/II. – Pol/1945 – 10/1901 – 2450, Z 2.022 – pol./45.

[58] ÖStA/AdR/BMfaA/II. – Pol./1946, Jugoslawien 12, über die Aussiedlungen in der

Po mnenju tega vira je prišlo do množičnih aretacij »Avstrijcev in Avstrijcem prijaznih« na Spodnjem Štajerskem že takoj po 9. maju 1945. Aretacije je vir ocenil kot maščevanje, ki je veljajo nacistom na Spodnjem Štajerskem. Ti pa so »že dolgo pred 9. majem zapustili deželo. Tako so kot talce zaprli 4/5 nedolžnih ljudi«, je zapisal neznani poročevalec.[59]

Zima 1945/46 je bila torej osrednji čas izganjanja »Nemcev« na Slovenskem, bodisi s transporti bodisi preko zelene meje. Manj intenzivno pa je tovrstno preganjanje trajalo še celo prvo polovico leta 1946.[60] O izgonu preko zelene meje je mnogo poročil.[61] Za naše potrebe citiram le eno od njih, ki je sicer kratko, a pove vse o trajanju pohoda, njegovi sestavi in načinu izgona. V poročilu »Preselitvenega urada« (Umsiedlungstelle) avstrijskega zveznega ministrstva za notranje zadeve, znanega po kratici »12 U«, naslovljenem na »Urad zveznega kanclerja – zunanje zadeve« z dne 12. februarja 1946, stoji zapisano: »Dne 4. 2. 1946 okoli 6.00 ure so, nekaj kilometrov severno od ceste Labod – Dravograd, pognali preko meje približno 300 folksdojčerjev iz Jugoslavije. Ti folksdojčerji so na poti že od 10. 1. 1946 in so bili že na Dunaju; med njimi je veliko otrok in starih ljudi. Trenutno se nahajajo vzdolž meje na avstrijskih tleh, na prostem. Po prehodu meje so za folksdojčerji streljali, nihče ni bil ranjen – streli za strah.«[62] Tovrstni izgoni so bili posledica nasprotovanja zavezniških zasedbenih oblasti, v prvi vrsti angleških, pa tudi sovjetskih, nekontroliranemu sprejemanju vseh iz Jugoslavije izgnanih »Nemcev« v Avstrijo.[63] Predvsem zato, ker Jugoslavija, kot vemo, ni bila med tistimi državami, ki so jim sklepi potsdamske konference dovoljevale izgon nemške manjšine.

Nekako od jeseni 1946, poročajo nemški viri, se je začela strogost v taboriščih mehčati. Poveljniki taborišč so odtlej začeli dopuščati množične pobege

---

Untersteiermark im Winter 1945/1946, GZ 110.450 – pol/46. Primerjaj s seznami OZNE, omenjenimi v uvodu zbornika, *»Nemci« na Slovenskem*, v prispevkih dr. Toneta Ferenca in dr. Boža Repeta v istem zborniku ter z delom Mateje Malnar Analiza fonda Kulturbunda v arhivu MNZ, diplomska naloga, Oddelek za zgodovino, FF, Ljubljana 1997.

[59] Ibid.

[60] Ibid. – II.-Pol./1948 – 71/Jugoslawien, Pismo Rose Stephenson avstrijskemu zveznemu kanclerju, 3. maj 1948, in prispevek dr. Toneta Ferenca v zborniku *»Nemci« na Slovenskem.*

[61] Glej članke Nećak, *Nekaj osnovnih podatkov* in isti, *O problemu razseljenih oseb* v ZČ 1993/3 in 1996/4; v Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961.

[62] ÖStA/AdR/BMfaA/ II. – Pol/1946, Jugoslawien 12, Volksdeutsche aus Jugoslawien, Z 27.350 – 12 U/1946, 12. II. 1946.

[63] Več o tem glej: Nećak, *O problemu razseljenih oseb*, str. 561–566 in isti, *Nekaj osnovnih podatkov*, str. 442–443, op. 17 in 19; prispevek dr. Toneta Ferenca v zborniku *»Nemci« na Slovenskem*. Problem sodi v okvire zavezniškega odnosa do tako imenovanih »razseljenih oseb« (D. Ps.). Za Avstrijo je to problematiko v prvi vrsti obdelovalo notranje ministrtvo in njegov Preseljevalni urad/Umsiedlungsamt – 12 U. Obsežno gradivo na to temo hrani ÖStA/AdR/BMfI – fond U 12.

nemških taboriščnikov na Madžarsko, od koder so se potem napotili v Avstrijo in Nemčijo. Do tega časa je taboriščnika, če so ga na begu ujeli, doletela smrtna kazen.[64]

Točnost te trditve potrjujejo tudi avstrijske statistike. Te navajajo, da se je število jugoslovanskih »folksdojčerjev« v Avstriji, ki jih ni bilo mogoče repatriirati, od začetka do konca leta 1947 dvignilo za okoli tretjino – od skoraj 100.000 (98.947) na skoraj 130.000 (128.892). Samo od 1. septembra 1946 do 1. maja 1947 je v Avstrijo prišlo 17.528, samo v mesecih april, maj in junij 1947 pa je mejo prestopilo 15.399 »folksdojčerjev«. V dveh tednih meseca aprila je samo v okraj Fürstenfeld prišlo 1.500 beguncev.[65] Število okoli 100.000 jugoslovanskih »folksdojčerjev« v Avstriji, ki jih ni bilo mogoče repatriirati, se je ohranilo tudi v statistikah z začetka petdesetih let.[66] Jugoslovansko avstrijska meja je bila skoraj neprodušno zaprta, zato so prihajali pretežno preko Madžarske.

Za dokumentiran odgovor na vprašanje: Zakaj je prišlo od »otoplitve« odnosa do »Nemcev« v taboriščih, nisem našel dovolj podatkov. Najbrž pa se je to zgodilo zaradi tega, ker se je pomirila splošna situacija v državi, politične prioritete so bile drugod, polegel pa se je tudi srd do »Nemcev«. Obračun z njimi je bil v glavnem končan. Na drugi strani jih v Nemčijo in Avstrijo »legalno«, po določilih potsdamskega sporazuma, niso mogli izgnati, ker jih zavezniške oblasti v teh državah niso sprejemale[67]. Nemška stran pa trdi, da se je to zgodilo očitno zato, ker so jugoslovanske oblasti prišle do spoznanja, da ne bo mogoče uresničiti pretnje jugoslovanskega notranjega ministrstva, ki naj bi javno zatrjevalo, da bo jugoslovansko nemštvo uničeno do pomladi 1947. Množičnih likvidacij naj ne bi bilo mogoče izvajati, ne da bi vzbudili pozornosti svetovne javnosti. Zato so se odločili za drugačen/takšen način dokončnega obračuna z manjšino.[68]

Poveljniki taborišč so torej jeseni 1946 začeli dopuščati množične pobege na Madžarsko. Proti plačilu 1000 dinarjev so se taboriščniki lahko priključili neuradnemu transportu na Madžarsko. Poveljniki taborišč so jim ponavadi dodelili oboroženo spremstvo do madžarske meje. Če pa so poskusili pobegniti na »črno« in so jih ujeli, so jih pripeljali nazaj v taborišče. Največ tovrstnih transportov naj bi bilo v zimi 1946/1947, kar ne ustreza povsem podatkom iz avstrijskih statistik, razen če je potovanje do Avstrije trajalo mesec ali več. Prenehali so šele jeseni 1947. Ocenjujejo, da je na ta način Jugoslavijo zapustilo nekaj deset tisoč »Nemcev«, samo iz taborišč Gakovo in Kruševlje okoli 30.000 ljudi.

---

[64] Die Lage ..., str. 9.

[65] ÖStA/AdR/BMfaA/II.- 1947 – 35/Österreich 11, GZ 108.707 pol/47, Zuzug jugoslawischen Flüchtlinge nach Österreich, 6. avgust 1947.

[66] Ibid, II.-Pol./1952 – 198 (International), 4. januar 1952, 1. julij 1952 in 4. december 1952.

[67] Glej tudi prispevek dr. Toneta Ferenca v zborniku »Nemci« na Slovenskem ....

[68] Die Lage ..., str. 10.

Denar so taboriščniki večinoma dobili od jugoslovanskih znancev, sorodnikov in prijateljev, saj naj bi ga sami že dolgo ne imeli več.[69]

Prebegi jugoslovanskih »Nemcev« preko Madžarske v Avstrijo so slednji povzročali opazne probleme, saj je bila že tako prenapolnjena z begunci vseh vrst. Problem je bil tako velik, da je avstrijska vlada sredi maja 1947 madžarskemu zunanjemu ministrstvu predala verbalno noto, v kateri je zahtevala takojšnjo zaustavitev pritoka »Nemcev« iz Jugoslavije preko Madžarske. Vodja političnega oddelka madžarskega zunanjega ministrstva poslanik Velics je vodji avstrijskega političnega predstavništva v Budimpešti dr. Meinradu Falserju zatrdil, da bo Madžarska mejo z Jugoslavijo zaprla tesno, kolikor je to sploh mogoče. Kljub temu so na avstrijsko politično predstavništvo konec maja 1947 prihajali številni »Nemci« iz Bačke in prosili za pomoč, je poročal avstrijski diplomat na Dunaj. Po mnenju madžarskega diplomata pa se je pritok »Nemcev« iz Jugoslavije povečal zato, ker naj bi v Jugoslaviji razpustili nekatera taborišča za »Nemce«.[70]

Nemajhen del dela zmožnih taboriščnikov v Jugoslaviji pa se je odločil za delo v rudnikih in državnih kmetijskih posestih v notranjosti države, dokler niso poleti 1948 zaprli vseh taborišč za »Nemce«.[71]

Tretja posebnost slovenskega obračuna z »Nemci« naj bi bil njihov izgon v druge kraje (taborišča) Jugoslavije in na prisilno delo v Sovjetsko zvezo. Zadnje je bilo običajno za »folksdojčerje« iz Vojvodine in Slavonije. Deportacije v Sovjetsko zvezo so začeli v Jugoslaviji izvajati že na božič 1944 in po ocenah nemških virov naj bi zajele med 30 in 100.000 »Nemcev« iz Srbije in Hrvaške. Isti viri pa tudi jasno zanikajo možnost, da bi deportacije v Sovjetsko zvezo izvajali tudi med »Nemci« iz Slovenije.[72]

Po nekaterih drugih podatkih pa se zdi, da je bilo kaj takega mogoče tudi v Sloveniji. Domnevo utemeljujem s podatkom, ki govori o tem, da so sovjetske oblasti 5. julija 1946 v Gradcu zbrale vse tujce brez dovoljenja, med drugimi tudi Jugoslovane, in jih deportirale na Madžarsko, »češ da pridejo v Rusijo na delo«.[73] Podobnega mnenja je tudi slovenska raziskovalka zadnjih let vojne in prvih let po vojni Jera Vodušek-Starič, ki se je sicer v popolnoma drugem kontekstu tudi dotaknila tega vprašanja. Po njenem mnenju so namreč Britanci, ki so izgnane »folksdojčerje« kasneje zavračali na meji, le-te pošiljali na Vzhod.[74] V pregledanem gradivu avstrijskega zunanjega ministrstva pa sem našel še en drobec, ki morda dodatno pojasnjuje domnevo, da je bil del »folksdojčerjev«

[69] Ibid. in ÖStA/AdR/BMfaA/II – Pol./1947 – 35/Österreich 11, GZ 109 160 pol/47, Flüchtlinge aus Jugoslawien; Entlassung aus Internierungslagern gegen bezahlung, 22. avgust 1947.

[70] Ibid., GZ. 107.302, Zustrom vom Volksdeutschen aus Jugoslawien, 27. 5. 1947.

[71] Ibid.

[72] Die Lage …, str. 7.

[73] Nećak, *Slovenija 1945*, str. 447.

[74] Jera Vodušek-Starič, *Prevzem oblasti 1944–1946*, str.180–181.

iz Slovenije izgnan tudi v Sovjetsko zvezo. Manjšinski referent urada koroške deželne vlade je aprila 1946 izdelal poročilo o položaju v Mežiški dolini. Potem ko je ugotovil, da so v Mežiški dolini zaprli oziroma poslali v taborišča večino »folksdojčerjev«, tiste, ki so še na svobodi pa strogo nadzorujejo, je zapisal: »Govori se, da iz Maribora in drugih krajev, nenehno pošiljajo manjše in večje transporte z neznanim ciljem, domnevno v Rusijo. O nekaterih odvlečenih ljudeh vedo, da niso več živi.«[75]

Iz statistik fonda DO2 – Zentraverwaltung für deutsche Umsiedler (Osrednja uprava za nemške preseljence), nemškega Zveznega arhiva, oddelka v Potsdamu, ki zajema bivše arhive DDR, je mogoče razbrati, da je kar nekaj tisoč tako imenovanih »civilnih internirancev« iz JV Evrope, tudi Jugoslavije, pod katerimi se je razumelo odpeljane »folksdojčerje« iz teh držav, iz SZ v letih 1946–1949 prišlo v DDR. Tako je iz beležke o telefonskem pogovoru med vzhodnonemško Osrednjo upravo za nemške preseljence in predstavnikom Sovjetske vojaške administracije v Nemčiji (SMAD: Sowjetische Militär Administration in Deutschland) poročnikom Bogatovskim, dne 31. 8. 1949, razvidno, da v sovjetski okupacijski coni v kratkem pričakujejo 3000 »civilnih internirancev« iz teh držav ter da SMAD prosi nemške oblasti za njihovo namestitev.[76] O enakih ljudeh, vendar brez navajanja njihovega števila, govori tudi dokument Osrednje uprave z dne 30. 10. 1946, ko naj bi se iz SZ v Sovjetsko okupacijsko cono vrnil transport »folksdojčerjev« iz Romunije, Madžarske in Jugoslavije. V glavnem je šlo za ženske v letih med 18 in 35, moški pa so bili tudi starejši. Pretežno so bili samski ljudje, ki so imeli družine še v teh državah. Osrednja uprava je poročala, da so bili potem, ko so zvedeli, da bodo namesto domov prišli v vzhodno Nemčijo, popolnoma demoralizirani in da niso kazali nikakršnega zanimanja za »obnovo svojega življenja«.[77]

Zapisali smo že, da so bili ukrepi za zbiranje, zapiranje in izgon »Nemcev« na Slovenskem izvajani pretežno v času do konca leta 1946. Transporti z izgnanci so prenehali nekako do srede leta 1946. Kaže pa, da v tem času vendarle niso zbrali vseh »Nemcev« na Slovenskem v taboriščih oziroma jih do srede leta 1946 niso vseh izgnali. Konec leta 1946 je izgon doletel še nekaj sto »Nemcev« iz Štajerske, vendar jih niso pregnali v Avstrijo, temveč v taborišča v Vojvodini.[78] Morda zato, ker na Slovenskem ta čas že ni bilo več primernih taborišč?

Iz zapisnika o zaslišanju Josefe Fritz iz Šentjanža (St. Johann) pri Dravogradu 51, pošta Radlje ob Dravi (Marenberg), ki ga je opravila 8. maja 1947

[75] ÖStA/AdR/BMfaA/II.-Pol./1946 – 15/Jugoslawien 3.

[76] BA, Koblenz, Abteilung Potsdam, fond DO2 – Zentralverwaltung für deutsche Umsiedler, fasc. 33, foll. 61, Aktennotiz (1. 9. 1949) Btr. Telefongespräch mit der SMAD, Leutnant Bogatowski, am 31. 8. 1949 in Ibid., foll. 62, Aktennotiz, Betrf. Anruf der SMAD, Leutnant Bogatowski, Berlin, 9. 9. 1949.

[77] Ibid., fasc. 55, Umsiedlung der Rückführung von Emigranten in die SBZ, foll. 211.

[78] Ibid.

žandarmerijska postaja Eibiswald (Ivnik), izvemo podrobnosti o tem dogajanju. Šlo je za hčerko posestnika, ki je bila leta 1922 rojena v Jugoslaviji, vendar je imela tako kot starši avstrijsko državljanstvo. Očeta naj bi že leta 1930 ustrelil nek Jugoslovan, ob koncu vojne pa sta z bratom ostala v Šentjanžu pri Dravogradu, kjer so imeli gostilno. Njuna mati je bila ta čas v bolnišnici v Avstriji.

»Dne 4. 12. 1946 ponoči je prišlo v naše stanovanje šest jugoslovanskih mož, štirje civilisti in dva policista. Mene in sorodnike so nagnali iz stanovanja. S seboj smo smeli vzeti le toliko, kolikor smo mogli nesti. Naložili so nas na tovornjak in odpeljali do Vuzenice, od koder smo se z vlakom odpeljali so Siska na Hrvaškem. Od tu smo pešačili sedem kilometrov do taborišča pri Sisku. Dne 19. 1. 1947 smo prišli v taborišče Kničanin. Iz naše okolice, t. j. na drugi strani radelskega prehoda (jenseits der Grenze des Radlgebietes), je bilo tu 270 oseb. Šlo je pretežno za nemškogovoreče osebe, predvsem folksdojčerje … Družine so bile nameščene skupaj. Kakšen smisel je to imelo, ne morem povedati, rečeno pa je bilo, da bo zadrževanje v taborišču trajalo nekaj časa. Avstrijci naj bi bili ločeni od drugih in naj bi jih po možnosti odpustili. Toda to se do danes ni zgodilo. Zaradi brezupnega položaja sem se odločila za beg. Uspel mi je 29. aprila 1947, ko je bil stražar v »Schilderhaus«. Moji bratje in sestre si niso upali in so ostali tam. Dve postaji sem šla peš, potem pa sem se z vlakom odpeljala do Dravograda … O odvlečenih osebah iz Avstrije ni mogoče dobiti jasne slike. Ali so jih ustrelili ali pa poslali na delo v tujino (Rusijo, Poljsko) …[79]

V času razpustitve taborišč za »Nemce«, poleti 1948, je bila za večino njihova usoda že dorečena. Nasilnega obračunavanja praktično ni bilo več in stanje ter odnos do »Nemcev« se je začelo umirjati. Tisti, ki so ostali v Jugoslaviji in ki so bili dela zmožni, so bili po večini zaposleni kot »svobodni delavci« v industriji in kmetijstvu. Stanovali so v krajih delovnega mesta ali pa so bili napoteni v kraje stalnega prebivališča, ki jih niso smeli zapustiti. Kasneje so jim omogočili svobodo gibanja v krogu 30 km. Mnogi so svoje domove našli zasedene, saj so v njih jugoslovanske oblasti naselile ljudi iz drugih krajev Jugoslavije. Del teh ljudi je relativno hitro odšel in tako se je del Nemcev mogel vseliti nazaj v svoje hiše, vendar so praviloma v njih dobili le eno sobo in kuhinjo. Nobena izjema ni bila, da so v hiši, kjer je prej stanovala ena nemška družina, sedaj živele tri. Toda kaj takega je veljalo tudi za pripadnike jugoslovanskih narodov, le družinam z veliko otroki so izjemoma dodelili še eno spalnico, so menili nemški analitika položaja »Nemcev« v Jugoslaviji.[80]

Imeli so delovno obveznost.[81] Ta je bila v začetku opredeljena s štirimi leti, v začetku petdesetih let pa so se oblasti zadovoljile le s trimesečno obveznostjo, ki

[79] ÖStA/AdR/BMfI – 2/47, GZ -59042-2/47.

[80] Die Lage …, str. 12 in PAAA, Abt. III, Band 15, Jugoslawien, str. 13.

[81] PAAA, Abt. III, Fasc. 292, str. 54.

se je avtomatično nadaljevala, če prizadeti ni odpovedal službe v petnajstih dneh po preteku obveznosti.[82] Veljali so za »tujce, ki jih ni mogoče repatriirati«.[83]

Imeli so iste pravice kot drugi delavci, odnos do njih in prehrana pa se je bistveno izboljšala. Tisti, ki niso bili dela zmožni ali tisti, za katerih delovno obveznost država ni bila zainteresirana, so lahko odšli k sorodnikom ali znancem ali pa so si sami našli delo. Druge, ki niso mogli poskrbeti zase, so nastanili v t. i. domove za ostarele, v katerih pa so bile po pričevanjih razmere zelo podobne prejšnjim taboriščnim.[84]

Dne 17. januarja 1951 je Prezidij zvezne skupščine objavil ukaz o prenehanju vojnega stanja z Zvezno republiko Avstrijo, 1. avgusta istega leta pa še enak ukaz za Nemčijo. S tema ukazoma so prenehali veljati predpisi, ki so temeljili na vojnem stanju Jugoslavije z obema državama, tudi 1. člen odloka Predsedstva AVNOJ-a iz leta 1944.[85] To je obenem pomenilo tudi bistveno izboljšanje stanja za preostale »Nemce« v Jugoslaviji. Njihov položaj se je začel vidno izboljševati že po 1. oktobru 1948, ko so lahko tudi jugoslovanski »Nemci« zaprosili za jugoslovansko državljanstvo. Od leta 1949 pa so po črki zakona jugoslovanskim »Nemcem« pripadle tudi vse druge državljanske pravice, vključno z volilno.[86]

Od aprila 1951 jim je bil omogočen nakup odvzetega premoženja po zmerni ceni, kar jih je zmoglo sicer le malo.[87] Nekateri poročevalci o položaju »Nemcev« v Jugoslaviji pa so bili mnenja, da je najboljši dokaz za izboljšanje stanja nameravano oblikovanje »švabske OZNE« (schwäbisch GPU/OZNA) ter dejstvo, da so se nekateri »Nemci« preko komunistične partije povzpeli do višjih položajev.[88]

Vodja nemškega političnega predstavništva v Beogradu dr. Ulrich, je oktobra 1951 poročal v Bonn, da more imeti izboljševanje položaja »Nemcev« dva vzroka:

»Prvič, Titova vlada si očitno prizadeva, opustiti vse, kar bi lahko vplivalo na dobre odnose z Zvezno republiko in drugič, v deželi ostale folksdojčerje želi ohraniti kot dragocene delovne moči, saj zaradi njihovega malega števila,

---

[82] PAAA, Abt. III, Fasc. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7–8.

[83] Die Lage ..., str. 12.

[84] Ibid..

[85] Uradni list FLRJ, št. 4/54, 17. 1. 1951 in Uradni list FLRJ, št. 35/350, 1. 8. 1951.

[86] Die Lage ..., str. 12–14; PAAA, Abt. III., Fasc. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7; Ibid., Fasc. 1394(297), str. 54; Ibid., 1951, Fasc. 15, str. 17. V letu 1948 je prišlo do dveh novelizacij Zakona o državljanstvu DFJ, Uradni list 64/45 – 624 oz. Zakona o potrditvi in spremembah zakona – (Zakon o državljanstvu FLRJ – prečiščen tekst) Uradni list, 54/46 – 625, in sicer: Zakon o spremembi čl. 37, odst. 2 88/48 – 1384 in Zakon o spremembah in dopolnilih zakona 105/48 – 1729.

[87] Ibid., str. 13.

[88] PAAA, Abt. III, Fasc. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7–8.

političnо za Jugoslavijo ne pomenijo več resničnega manjšinskega problema.«[89] Kot dokaz resnične želje, da ostankom nemške narodnostne skupine olajšajo obstanek v državi, je nemški diplomat postavljal odprtje nemške šole v Novem Sadu in enega nemškega razreda v Beogradu.[90]

Toda kljub izboljšanemu položaju, je večina »Nemcev« v Jugoslaviji – tako govorijo nemška poročila – čim prej želela oditi iz Jugoslavije, največkrat v Nemčijo, tudi če tam niso imeli nobenih sorodnikov. Počutili naj bi se osamljene in se bali, da se grozljiva dogajanja iz preteklosti ne bi ponovila.[91] Poročali so, da so »Nemci« konec 1951 v vrstah stali pred nemškim veleposlaništvom, da bi se prijavili za izselitev v Nemčijo.[92]

Zakon o državljanstvu iz leta 1948 jim je dajal namreč tudi pravico črtanja iz seznama državljanov. To naj bi stalo okoli 1500 dinarjev, takim, ki so to zahtevali, pa naj ne bi delali nikakršnih težav, pač jim je to kasneje omogočilo odhod iz države preko taborišč v Trstu. Do leta 1951 je bilo namreč zelo težko pridobiti jugoslovansko dovoljenje za izselitev, pa tudi Nemčija ni rada dajala vstopnih dovoljenj. Razen v primerih akcije združevanja družin (Familienzusammenführung). Zato se je na ta način do leta 1952 izselilo razmeroma malo »Nemcev« iz Jugoslavije. V letu 1950 je po tej poti na primer prišlo v Nemčijo samo 179 folksdojčerjev iz Jugoslavije.[93]

Šele junija 1952 se je nemškemu veleposlaništvu v Beogradu uspelo dogovoriti z jugoslovansko vlado oz. z njenim državnim sekretariatom za zunanje zadeve o preseljevalni akciji folksdojčerjev v Zvezno republiko Nemčijo. Dogovorili so se, da bodo nemške oblasti v Jugoslaviji živečim folksdojčerjem izdale tako imenovani »Gleichstellungbescheinigung«, ki bo imetniku takoj, ko bo stopil na tla Zvezne republike Nemčije, omogočil status enakovreden nemškemu državljanu. Na osnovi takega dokumenta bodo lahko njihovi imetniki pred jugoslovanskimi oblastmi sprožili postopek za odpustitev iz jugoslovanskega državljanstva.[94] Po nemških izkušnjah naj bi se tak postopek obnesel, čeprav so jugoslovanske oblasti »nemškim« vojnim obveznikom in strokovnemu kadru odklanjale izdaje dokumentov o odpustitvi iz državljanstva.[95]

Nemško zunanje ministrstvo je za leto 1953 ugotovilo bistven napredek pri »združevanju v Jugoslaviji ostalih folksdojčerjev«, za kar naj bi šla zahvala jugoslovanski vladi. Statistični podatki pa govorijo, da je bilo v okviru te akcije

---

[89] PAAA, Abt. III., Band 15, Jugoslawien, Poročilo dr. Ulricha zunanjemu ministrstvu, 17. 10. 1951, str. 1.

[90] Ibid.

[91] Ibid. in prej citirani akti PAAA.

[92] PAAA, Abt. III, Fasc. 15, Jugoslawien, 1951, str. 16.

[93] PAAA, Fasc. 1383(286), Die Deutschen in Jugoslawien, 28. 11. 1950, str. 7 in Ibid. fasc. 1394(297), str. 55.

[94] PAAA, Abt. III., Fasc. 1394(297), str. 55.

[95] Ibid.

leta 1953 ugodeno 12.005 prosilcem, folksdojčerjem iz Jugoslavije. Skupaj z otroki jih je tega leta v resnici prišlo v Nemčijo okoli 11.000, računali pa so, da jih bo v letu 1954 prišlo še okoli 6 do 8.000.[96]

Tudi avstrijske obmejne oblasti so zaznale povečan odhod »Nemcev« iz Jugoslavije. Decembra 1952 je obmejna postaja Arnoldstein/Podklošter poročala, da se od približno oktobra 1952 z vlakom št. 100, ki pripelje skozi tunel na Rosenbach/Podrožca ob 12.[15], vsak dan pripelje med 15 in 20 folksdojčerjev iz Jugoslavije. Večina jih nadaljuje pot naprej v Nemčijo in le malo jih ostane v Avstriji, so poročali. Pri potnikih, ki potujejo sami, gre pretežno za samske ženske, večinoma pa se v Nemčijo izseljujejo cele družine z več otroci. Avstrijski obmejni organi niso pričakovali zmanjšanje pritoka teh ljudi, ker naj bi se pristojnim jugoslovanskim oblastem vedno znova prijavljale številne osebe in družine z zahtevo po izselitvi v Nemčijo.[97]

Poseben problem pa so v meddržavnih odnosih bili slovenski »Nemci«. Prebivalcem nemške narodnosti iz »Spodnje Štajerske, Koroške in Kranjske« je bilo namreč po odredbi oblasti tretjega rajha z dne 14. oktobra 1941 (RGBl, I S.648) podeljeno nemško državljanstvo in njim je nemški zakon o državljanstvu z dne 22. 2. 1955 to državljanstvo tudi priznaval. Po nemških ocenah naj bi sredi petdesetih let bilo v Jugoslaviji še nekako med 900 – 1000 takih oseb in večje število teh oseb naj bi že zaprosilo za izstavitev dokumentov o nemškem državljanstvu, do katerih so imeli pravico. Nemško veleposlaništvo v Beogradu pa se je balo, da bo izročitev teh dokumentov naletela na ostro reakcijo jugoslovanske oblasti. Zato je zaprosilo Zvezno ministrstvo za notranje zadeve, naj vpliva na pristojni zvezni urad v Koblenzu, da bi ta kar se le da počasi izstavljal dokumente o državljanstvu. Med tem časom pa naj bi z Jugoslavijo dosegli meddržavni sporazum o ureditvi z državljanstvom povezanih vprašanj, podoben deklaraciji, podpisani med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo 2. 6. 1955. V njej se je namreč Jugoslavija strinjala z načelom svobodne izbire državljanstva za posameznika, ki po tej deklaraciji sodi med splošna pravila mednarodnega prava.[98]

Usode sporazuma nisem raziskoval.

[96] PAAA, Abt. III, fasc. 484, 1954, str. 29–29.

[97] ÖStA/AdR/BMfaA/II.-Pol./1953 – 241/Jugoslawien 10, GZ.316.169 – Pol/53, Poročila koroške varnostne direkcije dunajskemu ministrstvu za notranje zadeve, 1. 12. 1952.

[98] Ibid., str. 56–57.

Viri in literatura

Viri

Politisches Archiv des Auswärtigen Amts/ PAAA, Berlin, Abt. III.

Östrereichisches Staatsarchiv/Archiv der Republik/Bundesministerium für auswärtige Angelegenheiten/ ÖStA/AdR/BMfaA., Dunaj, fond II.-Pol.

Östrereichisches Staatsarchiv/Archiv der Republik/Bundesministeruim für Innere Angelegenheiten, Dunaj, fond U 12.

Bundes Archiv/BA, Koblenz, Abteilung Potsdam, fond DO2 in Ost Dokumentation. Arhiv Slovenije/AS, Mk, fasc. 6.

Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa, Band V, Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien, Düsseldorf 1961.

Popis prebivalstva v LR Sloveniji, z dne 15. marca 1958 (Definitivni rezultati), V. del: Narodnost, državljanstvo in rojstni kraj. Statistični urad ljudske republike Slovenije, Ljubljana, aprila 1951.

Federativna narodna republika Jugoslavija; Savezni zavod za statistiku. Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Vol. IX.; Stanovništvo po narodnosti, p. XIV .

Die deutschen Vertreibungsverluste, Bevölkerungsbilanzen für die deutschen Vetreibungsgebiete 1939/1950, Hrsg.: Statistisches Bundesamt - Wiesbaden, W. Kohlhammer GmbH, Verlag, Stuttgart 1958.

Rudolf Holzer, »Die Statistische Stelle« des SDKB Draubannschaft (Samt Beilagen).

Uradni list, DFJ.

Uradni list, FLRJ.

Literatura

Biber, Dušan, *Nacizem in Nemci v Jugoslaviji*, Ljubljana 1966.

Cvirn, Janez:Nemci na Slovenskem (1848–1941). Urednik in vodja projekta Dušan Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955*, Izsledki projekta, zbornik, Razprave, ZIFF, Ljubljana 2002, str. 99–145.

Ferenc, Mitja: »Nemci« na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni. Urednik in vodja projekta Dušan Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955*, Izsledki projekta, zbornik, Razprave, ZIFF, Ljubljana 2002, str. 317–369.

Ferenc, Tone Nemci na Slovenskem med drugi svetovno vojno. Urednik in vodja projekta Nećak, Dušan, *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955*, Izsledki projekta, zbornik, Razprave, ZIFF, Ljubljana 2002, str. 145–191.

Handbuch der europaeischen Volksgruppen, W. Braumueller, Wien–Stuttgart 1970.

Klemenčič, Vladimir, Nemci v statistiki v jugoslovanski Sloveniji med obema vojnama, *Zgodovinski časopis* 40, 1986, št .4, str. 465–470.

Kristen, Samo, Nemci v Sloveniji po letu 1945 (Statistični oris), *Razprave in gradivo*, 1992, št. 26–27, Inštitut za narodnostna vprašanja, str. 276–286 .

Laušić, Ante: Iz povijesti folksdojčera i njihova eksodusa na tlu Jugoslavije, *Migracijske teme*, Zagreb 1991, št. 2, str. 184.

Nećak, Dušan, Slovenija 1945 – čas evforije, shizofrenije in paranoje, *Borec* LLIII, 1991, št.4, 5, 6, str. 443–450.

Nećak, Dušan, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945, *Zgodovinski časopis* 47, 1993, št. 3, str. 439–451

Nećak, Dušan, O problemu »razseljenih oseb« (D. Ps.) in jugoslovanskih »Volksdeutscherjev« v Avstriji ter o britanski ideji njihove zamenjave s koroškimi Slovenci (1945–1947), *Zgodovinski časopis* 50, 1996, št. 4 , str. 561–571.

»Nemci« na Slovenskem 1941–1955, Urednik in vodja projekta Dušan Nećak, Izsledki projekta, zbornik, Razprave, ZIFF, Ljubljana 2002 .

Repe, Božo: »Nemci na Slovenskem po drugi svetovni vojni. Urednik in vodja projekta Dušan Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941-1955*, Izsledki projekta, zbornik, Razprave, ZIFF, Ljubljana 2002, str. 191–219.

Über das Schicksal der »Deutschen« in Slowenien, Vergeltung und Vertreibung nach 1945, WAS, *Zeitschrift für Kultur und Politik*, Nr. 88/1997, Graz, str. 160.

Weissbuch der Deutschen aus Jugoslawien«, »Verlag des Danauschwäbischen Kulturstiftung – Stiftung des privaten Rechts, München 1992.

Žeravić, Vladimir: *Gubici stanovništva Jugoslavije u drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1989.

Žnidarič,Marjan, Manjšino je zajel nacionalsocializem, *Večer*, Maribor, 25. 4. 1992, str. 24.

Jure Ramšak

Poskus rekonstrukcije položaja preostanka nemške narodne skupnosti na Slovenskem po koncu množičnih izseljevanj (1947–1991)

RAMŠAK Jure, univ. dipl. zgod., mladi raziskovalec, Znanstveno-raziskovalno središče Koper, Univerza na Primorskem, Inštitut za zgodovinske študije, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, jure.ramsak@zrs.upr.si.

Prispevek skuša s pomočjo arhivskih in ustnih virov nakazati položaj ostankov nemške narodne skupnosti v Sloveniji v obdobju od konca množičnih izseljevanj do osamosvojitve. V tem času narodna skupnost ni bila priznana kot manjšina, niti ni obstajala v zavesti javnosti. Ob odsotnosti kakršnekoli politične usmeritve do ostankov nemške narodne skupnosti, avtor rekonstruira percepcijo s strani Službe državne varnosti in ugotavlja usode posameznih Nemcev v obravnavanem času (družbeni položaj, odnos z večinskim narodom, zaznamovanost z nacizmom, možnost politične participacije, asimilacija). Analiza obsega tudi problematiko povojnih nemških strokovnih delavcev kot edine organizirane skupine Nemcev v socialistični Sloveniji.

Ključne besede: narodne skupnosti, mednacionalni odnosi, SFRJ, Nemci, kočevski Nemci.

Problematika in metodološki pristop

Problematika usode slovenskih Nemcev[1] po II. svetovni vojni je – tudi ali pa zlasti spričo javnih polemik glede priznanja nemške oz. t.i. »staroavstrijske« manjšine v Sloveniji – v zadnjih petnajstih letih doživela v slovenskem zgodovinopisju precej natančno obdelavo. Bistven doprinos k poznavanju te problematike pomeni zbornik *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, ki je pod uredništvom dr. Dušana Nećaka izšel v dveh izdajah leta 1998 in 2002.

[1] V članku uporabljam izraz Nemci, ki ga povzemam po Dušanu Nećaku (Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 233–238) in s čimer mislim na nemško govorečo narodnostno skupnost na Slovenskem, tj. na tiste prebivalce slovenskih dežel, ki so bivali na Slovenskem že ob pojavu moderne nacionalne zavesti in tudi kasnejše priseljence. Po letu 1948 se je sicer na javnih popisih bilo možno opredeliti tudi po narodnosti, ne le po maternem jeziku, vendar gre do današnjega časa pri percepciji Nemcev in Avstrijcev s strani večinskega naroda največkrat za enotno, tj. nemško identiteto. Zavedam se, da je tovrstno arbitrarno poimenovanje prinaša s sabo pomisleke, saj se poleg omenjenih nacionalnih identitet srečujemo tudi z močno regionalno identiteto pri kočevskih Nemcih.

Kljub naštetemu pa se tako v slovenski kot v tuji historiografiji pojavlja »svetla lisa« pri preučevanju problematike Nemcev v Sloveniji in v Jugoslaviji po II. svetovni vojni. Vsi raziskovalci, ki se ukvarjajo s tem obdobjem, se namreč pri svojih študijah ustavijo približno sredi 50. let 20. stoletja s pojasnilom, da so se do takrat skorajda vsi Nemci iz Jugoslavije odselili, tisti ki so ostali, pa niso bili uradno priznani kot narodna manjšina in zaradi tega niso uživali nikakršnih manjšinskih pravic.[2] Ob dejstvu, da so se po letu 1991 v Sloveniji zopet oglasili ostanki pred II. svetovno vojno močno prisotne nemške manjšine, se pojavlja vprašanje, kaj se je dogajalo s temi ljudmi v vmesnem obdobju, ko so bili popolnoma izvzeti iz kakršnekoli javne debate.

V nasprotju z medvojnim in neposredno povojnim obdobjem, problematika Nemcev v Sloveniji v kasnejšem času tj. od sredine 50. let do osamosvojitve Republike Slovenije, skorajda ni raziskana. V redki referenčni literaturi lahko za to obdobje zasledimo le zelo splošne oznake. Dušan Nećak piše, da »v vsem povojnem času ostanki slovenskih in jugoslovanskih Volksdeutscherjev niso bili priznani kot narodna manjšina, niso imeli možnosti šolanja v materinem jeziku, niso imeli lastnega glasila in niso bili organizirani na narodnopolitični osnovi, torej tudi niso imeli organizacije, ki bi jih zastopala pred slovenskimi oblastmi«.[3] Božo Repe navaja, da je »po izgonu in drugih ukrepih nemška manjšina praktično nehala obstajati« in to navedbo pojasnjuje z izjavo Borisa Kidriča, ki je že sredi decembra 1945 na seji Glavnega odbora OF, na vprašanje, kakšne pravice bo imela v bodoče nemška manjšina, odgovoril, da nobenih, ker je ne bo.[4] Hrvaški zgodovinar Vladimir Geiger, ki se ukvarja z vprašanji povojne usode hrvaških Nemcev, je prišel do preprostega sklepa, da so bili preostali Folksdojčerji po koncu masovnih izgonov prepuščeni samim sebi.[5] Avstrijski

[2] Ključni akt za povojno usodo jugoslovanskih Nemcev je bil sprejet 21. novembra 1944 s strani predsedstva AVNOJ-a. Omenjeni akt z naslovom *Odlok o prehodu sovražnega imetja v državno svojino, o državnem upravljanju imetja odsotnih oseb in o zasegi imetja, ki so ga okupatorske oblasti prisilno odtujile*, je vseboval več točk, mdr. je predvideval prehod vsega imetja nemškega rajha in njegovih državljanov v državno last, prav tako vsega imetja vseh pripadnikov nemške narodnosti, razen aktivnih v NOB in državljanov nevtralnih držav, ki se niso vedli negativno do NOG ter zaplembo vsega imetja vojnim zločincem in njihovim pomagačem (Nećak, *»Nemci« v Sloveniji,* str. 360). Nekoliko bolj nejasna je zanesljivost drugega dokumenta, t.i. *Odloka iz Jajca* (ali *Malega odloka iz Jajca*), ki naj bi bil sprejet 21. 11. 1944. Odlok, za katerim naj bi stal Moša Pijade, in ki ni bil natisnjen v Uradnem listu, naj bi po nemških virih govoril o odvzemu državljanstva vsem Nemcem (samodejna izguba državljanstva in vseh državljanskih pravic za vse v Jugoslaviji živeče Nemce, samodejna zaplemba vsega nemškega premoženja in odsotnost pravice do pravnega varstva) (ibid., str. 361). Povojni sodni procesi proti Nemcem so potekali zlasti po določilih *Zakona o kaznivih dejanjih zoper narod in državo*, medtem ko jim je bilo državljanstvo kot pripadnikom naroda, katerega država je bila v vojni z Jugoslavijo, odvzeto po *Zakonu o državljanstvu Demokratske federativne Jugoslavije* (Repe, *»Nemci« na Slovenskem,* str. 198–200).

[3] Nećak, *Nekaj osnovnih podatkov*, str. 444.

[4] Repe, *»Nemci« na Slovenskem,* str.196.

[5] Geiger, *Položaj Austrijanca u Hrvatskoj,* str. 24.

zgodovinar Stefan Karner, avtor knjige *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien*, glede obravnavanega obdobja navaja le, da nemška manjšina ni obstajala v vsej povojni Sloveniji in Jugoslaviji ter dodaja le omenjeni Nećakov citat, vendar brez točnejših dokazov ugotavlja, da so »mnogi obdržali svojo nemško etnično identiteto«.[6] Hans-Ulrich Wehler poudarja v svoji knjigi *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien: Die deutsche Minderheit 1918–1978*, da Nemci niso bili priznani kot manjšina in da vse manjše število Nemcev ni moglo izživeti svojih socialno-kulturnih aktivnosti, hkrati pa naj bi si praktično vsi želeli izselitve v Nemčijo ali Avstrijo.[7] Podobno je Johann Wüscht leta 1970 ugotavljal, da ni mogoče več govoriti o obstoju nemške narodnostne skupine, ki naj bi takrat štela le od 10 do 15 tisoč ljudi v celotni Jugoslaviji, ki niso imeli »elementarnih pogojev kakšne narodne in sociološke družbene skupnosti«.[8]

Ugotovimo lahko, da so bile ključni dejavnik, ki je položaj Nemcev po drugi svetovni iz predvojno ekonomsko in kulturno zelo dobro artikulirane in niti ne številno šibke manjšine, preoblikoval v nepovezano skupnost posameznikov, katere obstoj je skoraj popolnoma izginil iz kolektivnega spomina, ravno masovne emigracije pred koncem druge svetovne vojne in po njej. Takšna amorfna skupnost, ki sama po sebi ni bila politično relevantna in ni bila predmet bilateralnih odnosov med SFRJ in Zvezno Republiko Avstrijo oz. Zvezno Republiko Nemčijo, pričakovano ni bila objekt raziskav slovenske zgodovine političnega. Premik raziskovalnega interesa od bodisi politično bodisi razredno strukturiranih skupnosti s svojimi organizacijami, k »nevidnim« posameznikom z namenom odkrivanja razsežnosti vsakdanjega življenja, preživetvenih strategij in razmišljanj, lahko pojmujemo kot usmeritev k Blochovemu pozivu po vrnitvi k človeku.[9] Napak pa bi bilo pričakovati, da lahko usodam posameznikov pripisujemo reprezentativno vrednost za celotno skupnost. Bourdieujeva »matrica objektivnih razmerij«, ki definira akterjeve izbire, namreč pomeni v končni fazi razosebljenje akterja, v čigar biografiji so potemtakem zbrane »vse značilnosti skupine«.[10] Giovanni Levi zato raje ubira srednjo pot ter daje pomen biografiji in kontekstu, ko pravi, da »ne gre za to, da bi vedenja zvedli na tipska obnašanja, temveč za to, da bi interpretirali biografska nihanja v luči konteksta, ki jih omogoča in zaradi katerega so normalna«.[11] Levijev koncept nas torej vodi k akterju, ki nosi funkcijo odskočne deske spoznavanja družbenega konteksta njegovega okolja, a mu lahko hkrati priznavamo sposobnost odločanja in posluževanja lastnih praks v tem okolju. Družbeni kontekst nemške narodne skupnosti v Sloveniji do leta 1991 bomo tako spoznali preko drobcev ohranjenih arhivskih virov,

[6] Karner, *Die deutschsprachige Volksgruppe*, str. 164.
[7] Wehler, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien*, str. 94.
[8] Wüscht, *Die deutsche Volksgruppe*, str. 390.
[9] Verginella, *Suha pašta*, str. 9.
[10] Levi, *Rabe biografije*, str. 260.
[11] Ibid., str. 261.

ki nam kažejo na uradni percepcijo s strani varnostno-obveščevalnih struktur, medtem, ko bo uporaba ustne zgodovine služila kot korektiv ugotovitvam iz teh uradnih zaznamkov.[12]

Statistična slika

Na prvem povojnem popisu leta 1948, ki je prvič upošteval kategorijo narodnosti in ne le maternega jezika, so v Sloveniji našteli skupaj 2.406 Avstrijcev in Nemcev, kar pomeni približno 8 odstotkov nemško govorečega prebivalstva iz leta 1931 v Sloveniji, medtem ko se je v celotni FLRJ za Nemce in Avstrijce opredelilo 55.337 oseb.[13] Poleg tega so v ta popis zajeli tudi nemške delavce na začasnem delu v Sloveniji. Na omenjenem popisu je bilo število Nemcev in Avstrijcev še največje v času povojne Slovenije, saj se je že na naslednjem popisu leta 1953 okoli 20 odstotkov manj oseb izreklo za Nemce ali Avstrijce (1.906 oseb), hkrati pa je nemščino za svoj materni jezik izbralo 2.590 oseb oz. 0,18 odstotka vseh prebivalcev Slovenije. V obdobju, ki je sledilo do popisa leta 1961, se je odselil še znaten delež preostalih Nemcev, kar kažejo tudi statistike izgub državljanstva Ministrstva za notranje zadeve LRS. Tako se je na popisu leta 1961 za Nemce ali Avstrijce izreklo le še 986 oseb, kar pomeni več kot polovični upad v manj kot desetih letih. Leta 1971 se je za Nemce in Avstrijce opredelilo 700 ljudi, leta 1981 pa je moč zaznati najmanjše število Nemcev in Avstrijcev na povojnih popisih in sicer 560 oseb. V popisu leta 1991 je zaznati povečanje števila Nemcev za 44 odstotkov in Avstrijcev za 10 odstotkov, skupaj na 745 oseb. Porast lahko z gotovostjo pripišemo priseljevanju zdomcev oz. njihovih družinskih članov iz mešanih zakonov, ki je bilo v tem obdobju pogosto.[14] 1.543 ljudi je na popisu leta 1991 opredelilo kot materni jezik nemški, vendar pa od tega le 384 oseb nemščino tudi kot pogovorni jezik.

Iz popisa leta 1991 lahko sklepamo o priseljenosti večjega dela Nemcev in Avstrijcev, kar pomeni, da jih ne moremo imeti za potomce slovenskih predvojnih Nemcev. 57 odstotkov opredeljenih Nemcev in Avstrijcev se je priselilo iz tujine, iz nekdanjih jugoslovanskih republik pa 7 odstotkov. Večinski delež v Sloveniji rojenih oseb med osebami z nemškim maternim jezikom je bil leta 1991 le v občinah Gornja Radgona, Lenart, Lendava, Murska Sobota, Ormož, Ribnica in Tržič.

Glede na geografsko distribucijo Nemcev in Avstrijcev je leta 1991 približno polovica Nemcev in Avstrijcev bivala v mestih in polovica na podeželju, razpršeni po skoraj vseh takratnih občinah. Le v štirih naseljih v Sloveniji je bilo

[12] Prim.: Makarovič, *Resnice posameznikov*.

[13] Vsi podatki so povzeti po Ferenc, *»Nemci« na Slovenskem v popisih*, str. 317–329.

[14] Ferenc, *»Nemci« na Slovenskem v popisih*, str. 321.

navzočih več kot 10 Nemcev ali Avstrijcev, od tega največ v Mariboru, kjer je bivalo 76 Nemcev in 39 Avstrijcev. Relativno je bilo leta 1991 največ Nemcev in Avstrijcev skupaj v Lendavi in sicer 0,12 odstotka vsega prebivalstva. Na nekdanjih strnjenih poselitvenih območjih na Kočevskem se je za nemško narodnost opredelilo le 5 oseb, 19 oseb pa je izbralo nemščino kot materni jezik. Na Apaškem polju sta se leta 1991 za Nemca opredelili dve osebi, za Avstrijca pa ena, medtem ko je nemščino kot materni jezik izbralo 25 oseb. V nekdanjih nemških prekmurskih vaseh, sta le v Fikšincih dve osebi opredelili nemščino za materni jezik, za Nemca ali Avstrijca pa se ni opredelil nihče.

Primerjava z italijansko narodno skupnostjo, ki je v celotnem povojnem obdobju uživala manjšinske pravice in živi strnjeno v treh dvojezičnih občinah slovenske Istre, pokaže, da se je število Italijanov kljub njihovi skromni številčni zastopanosti, zmanjševalo bistveno počasneje. Leta 1956, ob izvedenem izrednem popisu po priključitvi cone B STO, se je opredelilo za Italijane 3.204 oseb (za Nemce in Avstrijce leta 1953 1.906); število okrog 3.000 oseb italijanske narodnosti se je ohranilo do leta 1991, medtem ko je število Nemcev in Avstrijcev znašalo v tem letu le še 745.[15] To dejstvo lahko pojasnimo z več vzroki: nemška narodnostna skupnost ni bila uradno priznana kot manjšina, živela je zelo razpršeno po celotnem teritoriju, obstajal je strah pred opredeljevanjem za Nemce in imela je zelo visoko starostno strukturo. Slednja je namreč pri vseh povojnih popisih pri Nemcih izkazovala očitno bolj ostarelo prebivalstvo, kot je bilo večinsko: leta 1948 je bilo pri Nemcih in Avstrijcih nad 40 odstotkov oseb starejših od 50 let (pri Slovencih 21 odstotkov), leta 1971 je bilo starejših od 45 let 80 odstotkov Avstrijcev in 68 odstotkov Nemcev (Slovencev 30 odstotkov), otrok pod 14 let starosti pa je bila le peščica.[16]

Nemški strokovni delavci

Pojav nemških strokovnih delavcev, ki so jih jugoslovanske oblasti spričo pomanjkanja lastnih kvalificiranih strokovnjakov najele po drugi svetovni vojni v tujini, sicer ne sodi neposredno med aspekte avtohtone nemške narodne skupnosti v Sloveniji, vendar pa nudi nekaj zelo značilnih pokazateljev odnosa do takrat edinih organiziranih skupin Nemcev.

Nemške strokovnjake so za delo pridobile jugoslovanske vojne misije v Nemčiji in Avstriji ter ambasada v Češkoslovaški med nezaposlenimi, nekdanjimi člani NSDAP in pregnanci iz Sudetov ter Poljske.[17] S svojim začasnim odhodom v Jugoslavijo so si reševali eksistenčno krizo in povečini niso prihajali

[15] Kristen, *Nemci v Sloveniji po letu 1945*, str. 277.

[16] Ferenc, *»Nemci« na Slovenskem v popisih*, str. 332.

[17] AS, *Nemški strokovnjaki*, str. 25.

zaradi ideoloških razlogov. Poleg »uvoženih« civilnih delavcev, so angažirali tudi strokovnjake in fizične delavce med nemškimi vojnimi ujetniki. Prihod nemških delavcev v FLRJ je potekal ilegalno, brez dokumentov in pod krinko repatriacije. Prihajati so začeli v letu 1946, nato pa v največjem številu v letih 1947 in 1948,[18] in sicer v Beograd, od koder so jih potem razporedili po republikah. V Slovenijo je prispelo okrog 200 nemških strokovnjakov (število ne vključuje družinskih članov), ki so bili zaposleni v večjih podjetjih, kot so Iskra, Litostroj, TAM, Železarna Jesenice, Steklarna Hrastnik in Rogaška Slatina ter v Inštitutu za elektrozveze.[19] Po nemških ocenah naj bi jih bilo leta 1950 v celotni Jugoslaviji kar med 12 in 18 tisoč.[20]

Ob prihodu skupaj z njihovimi družinskimi člani so se pojavile mnoge težave glede nastanitve in drugih pogojev, ki so jim bili ob podpisu pogodbe obljubljeni, kasneje pa jim spričo slabih razmer in pomanjkanje infrastrukture, tega ni bilo moč nuditi. Prav zaradi nastanitve, premajhnih izplačil in življenjskih nakaznic, so nemški strokovnjaki izkazovali največ nezadovoljstva. Stikov s slovensko okolico niso imeli veliko, ampak so se večinoma družili z odpuščenimi nemškimi vojnimi ujetniki in z »domačimi reakcionarji«, s katerimi naj bi tudi razpravljali o razmerah v Jugoslaviji.[21]

Ob sledečih navedbah iz omenjenega elaborata lahko razberemo, da je bil odnos do nemških strokovnjakov ves čas nekoliko odklonilen in rezerviran: *»v nekaterih podjetjih, posebno v TAM-u, v manjši meri tudi v 'Iskri' so se razvili nepravilni odnosi med našimi in nemškimi strokovnjaki. Drugi so se smatrali za sposobnejše, ter so se tudi v tem smislu obnašali pri delu do naših strokovnjakov, ki pa si tega niso dovolili«.*[22] Očitano jim je bilo tudi, da so se nekateri izdajali *»za večje strokovnjake, kot so v resnici«* in da so na splošno *»pokazali premalo zanimanja in iskrene volje, da izboljšajo proizvodnjo, so pa vedno takorekoč izsiljevali denarne nagrade in javno priznanje«.*[23] Nekaterim so očitali tudi industrijsko vohunstvo in sabotaže. Organi za notranje zadeve so jim zamerili tudi dejstvo, da se večina, razen redkih izjem, ni želela udeleževati udarniških akcij. Po drugi strani pa so v elaboratu omenili, da so nekateri *»strokovno delali zelo dobro in so bili zato nagrajeni ali proglašeni za udarnike, novatorje ali racionalizatorje«.*[24] Ob uvedbi uredbe o omejitvi potovanja inozemcev, so slednji poudarjali: *»da niso naši vojni ujetniki in da smo ponovno prekršili pogodbo«.*[25] Nemška kulturno-prosvetna

[18] Ibid., str. 33.
[19] Ibid., str. 25–26.
[20] Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 224.
[21] AS, *Nemški strokovnjaki*, str. 26–27.
[22] Ibid., str. 28.
[23] Ibid.
[24] AS, *Klubi nemških delavcev*, str. 37.
[25] AS, *Nemški strokovnjaki*, str. 30.

sekcija pa se je v februarju 1948 pritožila na CK KPS, *»češ da uganjamo rasizem, ker preganjamo dekleta, ki se družijo z Nemci in ker ne dovolimo porok«*.[26]

Politično delovanje nemških strokovnjakov je bilo zaradi raznih pritiskov omejeno na bolj zaprte kroge, kjer so razpravljali o politični situaciji v Jugoslaviji, ki so ji bili po večini nenaklonjeni, o zahtevah po priključitvi Koroške k FLRJ in o novi nemški meji s Poljsko na Odri in Nisi. Pritožbe čez jugoslovanski politični sistem so bile vezane predvsem na njihov lastni materialni status, zapostavljenost na delovnih mestih in na neizpolnjevanje pogodbenih določil in ne toliko na kritiko ideološkega ustroja jugoslovanske družbe.[27] Ob poskusu uvedbe »političnega dela« v ljubljanski Klub nemških delavcev s strani agenture UDV, se je del članstva temu zoperstavil in se nasploh upiral političnim debatam, zato so pri UDV ugotavljali, da je bilo *»politično delo v klubu zelo slabo«* in da so *»skoraj vsi problematični«*.[28] Kljub temu, pa so bili med delavci tudi komunistično usmerjeni posamezniki; tako je nameraval Fritz Tietz, ki je prispel iz sovjetskega dela Berlina in so mu očitali naklonjenost informbiroju, januarja leta 1949 z vednostjo CK ZKS organizirati nemško partijsko skupino v Ljubljani, kar pa mu ni uspelo.[29]

Organi za notranje zadeve LRS so kljub omenjeni zadržanosti Nemcev in njihovemu strahu pred politično kompromitacijo, zaznali elemente negativne propagande in »sovražnega dela«. Nekateri delavci naj bi *»odkrito podpirali nacizem in nacistične metode iztrebljanja narodov«* in bili ponosni na svoje članstvo v NSDAP, koncentracijska taborišča pa celo primerjali z jugoslovanskimi sindikalnimi letovišči.[30] Stalno naj bi poudarjali, čeprav je podobno kot za prejšnjo trditev omenjen le en inženir, da *»bodo prišli v Slovenijo Anglo-amerikanci, ter da bodo v tem primeru oni* [nemški strokovnjaki, op. J. R.] *prevzeli vodstvo naših podjetij«*.[31] Skupno je bilo zabeleženih 12 aretacij zaradi domnevnih sabotaž, vohunstva in širjenja sovražne propagande. Pri tem je bil eden ustreljen, tri pa so kasneje izgnali.[32]

Od leta 1947 so se po Sloveniji v večjih industrijskih središčih, kjer so delovali nemški strokovnjaki, izoblikovali že omenjeni Klubi nemških delavcev. V Ljubljani se je prvi tovrsten klub formiral iz Nemško kulturno-prosvetne sekcije po vzoru društva italijanskih delavcev Paolo Morgan poleti leta 1947.[33] Sledile so še ustanovitve klubov v Kranju, Mariboru, Celju, Kočevju in v Hrastniku. Sprva je bilo jedro članstva sestavljeno iz oproščenih nemških vojnih ujetnikov,

[26] AS, *Klubi Nemških delavcev*, str. 36.
[27] Ibid., str. 36–41.
[28] Ibid., str. 37, 38, 45.
[29] Ibid., str. 38.
[30] AS, *Nemški strokovnjaki*, str. 32.
[31] Ibid.
[32] Ibid., str. 31.
[33] AS, *Klubi nemških delavcev*, str. 35.

ki so se jim kasneje pridružili tudi strokovni delavci. UDV je imela natančen pregled nad dogajanjem v klubih, kjer so imeli tudi svoje agente in kamor so želeli zaradi lažjega nadzora vključiti čim več strokovnjakov in oproščenih vojnih ujetnikov.[34] Vodstva klubov so se spričo izselitev, aretacij in odstavitev na zahtevo UDV zamenjevala zelo pogosto. V vsakem od klubov ni bilo več kot nekaj deset aktivnih članov, medtem ko se je klubskih zabav in drugih prireditev udeleževalo tudi do 200 ljudi. Dejavnost je bila v največji meri omejena na obravnavanje vsakodnevnih problemov nemških delavcev in na organizacijo njihovih prostočasnih dejavnosti. Nemški strokovni delavci v Jugoslaviji so imeli tudi svoj stanovski časopis Der Schaffende, ki je prenehal izhajati leta 1952.[35] Funkcijo koordinatorja vseh klubov in posrednika med njimi in oblastmi je predstavljal »inštruktor nemških delavcev« Hans Hansiek, ki je aprila 1949 v Ljubljani organiziral konferenco vseh predsednikov nemških klubov in delegatov Nemcev iz večjih podjetij.[36]

Podatka o tem, kdaj so se vsi nemški strokovnjaki vrnili v domovino ni moč zaslediti. Zaradi nelegalnega prihoda in spora z informbirojem so imeli nemalo težav z vračanje v sovjetski del okupirane Nemčije oz. Nemško demokratično republiko.[37] Povratku tja so se izogibali s podaljševanjem pogodb, kasneje pa so poskušali pridobiti dovoljenje za izselitev v Zvezno republiko Nemčijo.[38] Do leta 1950, ko je bil, kot lahko domnevamo, napisan večkrat omenjeni elaborat o nemških strokovnjakih, je iz Slovenije odšlo 72 oseb.[39]

Ostanki nemške narodne skupnosti med anonimnostjo, nadzorom in asimilacijo

Po zadnjih množičnih izseljevanjih Nemcev iz Jugoslavije preko sporazuma med FLRJ in ZRN, ki je bil dosežen junija 1952 (izdajanje t.i. Gleichstellungbescheinigung) in preko programa združevanja družin (Familienzusammenführung) ter po prenehanju vojnega stanja med FLRJ in Zvezno Republiko Avstrijo 17. januarja oz. ZRN 1. avgusta 1951, je sledila umiritev razmer, medtem ko so lahko Nemci zaprosili za ponovno dodelitev jugoslovanskega državljanstva že po 1. oktobru 1948.[40]

Leta 1950, ko je Jugoslavija na zahtevo ekonomsko socialnega sveta OZN izdelala poročilo o zaščiti manjšin, je sicer navedla skoraj 2 odstotno prisotnost

[34] Ibid., str. 36.
[35] Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 279.
[36] AS, *Klubi nemških delavcev*, str. 39.
[37] AS, *Nemški strokovnjaki*, str. 25.
[38] Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 225.
[39] AS, *Nemški strokovnjaki*, str. 31.
[40] Nećak, *»Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 274–275.

Nemcev v Vojvodini, vendar pa brez kakršnekoli organizacijske strukture. Nemške manjšine na Hrvaškem in v Sloveniji poročilo ni omenjalo.[41] Del manjšinskih ugodnosti so uživali le omenjeni vojvodinski Nemci, kjer so delovale štiri šole z nemškim učnim jezikom in nemško učiteljišče.[42] Nemci niso več tvorili večine v nobenem naselju, v katerih je prišlo tudi do množičnih uničevanj njihove kulturne dediščine (predvsem pokopališč in cerkva).[43]

V prvih desetletjih po drugi svetovni vojni, ko je bil spomin na vojno še zelo živ hkrati pa tudi očitek o kolektivni krivdi Nemcev, je nemško poreklo za sabo povleklo mnogo nevšečnosti. Posamezniki se sicer niso glasno opredeljevali za Nemce, vendar jih je pomanjkljivo znanje slovenskega jezika in prepoznavnost v okolici, privedla do neprijetnih situacij. Informator se takole spominja šikaniranj v času šolanja: »*tam pa sem jih pa vedno fasal. Tako kot je običajno pri mladih. Tam pa preklet Kočevar, pa kurba kočevska, pa Švaba, pa bejž kje kamor spadaš [...] pa bejži, Rusi bodo prišli, te bodo že fental*«.[44] »Identifikator« nemškega porekla sta bila tudi ime in priimek. Veronika Haring se je leta 1997 za časopis Delo spominjala: »*ko sem pri štirinajstih letih prišla v trgovsko šolo, mi je ravnatelj, Primorec, osorno dejal, češ kako sem lahko ostala tukaj, če sem Nemka. Šele takrat so mi starši povedali kakšnega izvora smo*«.[45] Pogosto je bil »nemški izvor« tudi sopomenka za razrednega sovražnika, ko so bili otroci predvojnih nemških posestnikov ali meščanov označeni kot potomci eksploatatorjev.

Posebno vrsto usode so doživeli nemški otroci, katerih starši so bili ubiti ali izgnani, in ki so odraščali najprej v posebnih domovih, kasneje pa pri rejnikih ali sorodnikih. Podvrženi so bili izraziti indoktrinaciji in niso smeli uporabljati niti nemškega jezika. Nemški izseljenci so obtoževali jugoslovanske oblasti, da želijo napraviti »male komuniste«.[46] Enemu izmed teh otrok je ostal v spominu odgovor vodje krajevne socialne službe glede prošnje za socialno pomoč, ko je kot sirota leta 1954 živel pri svoji teti v Šmarjeti pri Celju: »*Tovarišica Škornikova, vaši otroci so po starših Nemci, Nemcem pa nič ne damo*«.[47] Njegov brat, ki je doživel podobno otroštvo, razmišlja o občutkih krivde, ki jo je ponotranjil v času odraščanja: »*Ker sem hotel biti enakovreden in se oprati neke podzavestne krivde, sem že s sedemnajstimi leti postal član Zveze komunistov*«.[48] Informatorji poudarjajo, da kljub vsemu, negativen odnos okolice do njih ni bil prevladujoč in je bil pogojen predvsem z osebno motiviranimi predsodki in revanšizmi

[41] Repe, »*Nemci« na Slovenskem*, str. 196.

[42] Nećak, »*Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 279.

[43] Geiger, *Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj*, str. 231–232; prim.: Ferenc, *Kočevska – pusta in prazna*.

[44] Avgust Gril, *ustno pričevanje*.

[45] Delo, *19. 11. 1997*, str. 6.

[46] Nećak, »*Nemci« na Slovenskem 1941–1955*, str. 280.

[47] Kindlhofer, *Kratek zapis dogodkov*.

[48] Helmut Kindlhofer, *ustno pričevanje*.

posameznikov.[49] Kljub temu pa lahko tudi zasledimo podčrtane zahteve po končnem preseganju enačenja »nemštva« z nacizmom.[50]

Vprašanje, na katerega zgolj z uporabo ustnih virov težko odgovorimo, je vpliv nemške narodnosti na karierni in družbeni položaj posameznikov. Kot že omenjeno, se je nemško »poreklo« (aktivno izpričevanje nemške identitete je bilo skorajda povsem odsotno, tako da je največkrat v širši okolici ostal prepoznan le še priimek in ime), vezalo na »razredni« predznak posameznika. Prav zaradi slednjega je izjemno težavno ločiti med tema dvema dejavnikoma »moralno-političnih« karakteristik posameznika. Informatorji imajo občutek, da je tudi njihovo »poreklo« vplivalo na njihov položaj v delovnih in družbenopolitičnih organizacijah. Kljub temu, da bi za postavitev tovrstnih trditev bila nujna preverba morebitnih zapisnikov in t.i. preverk Službe državne varnosti, nas lahko naslednje domneve informatorjev napeljujejo na razmišljanje o vplivu nemške narodnosti na položaj posameznika v času jugoslovanskega socializma. Informatorka se spominja njene vloge za članstvo v Zvezi komunistov: »*Jaz* [sekretar, op. J. R.] *sem dobil iz Beograda odobritev, da te smemo sprejeti v partijo [...] odgovor je bil pozitiven. [...] Pa saj je bil tudi Marx Nemec*«.[51] Drugi informatorka pa se je zavedla svojega podrejenega položaja, ko ji je nadrejeni zabrusil: »*Ti, zdaj pa nehaj! A se ti zavedaš svojega porekla?*«.[52] Kljub vsemu, pa na dejstvo, da potomcem Nemcev niso bila zaprta vrata v Zvezo komunistov, kažejo poročila agentov SDV, ki so bili pri posameznih kočevskih Nemcih zelo pozorni na njihovo politično angažiranost.[53]

O obsežnem organiziranem nadzoru preostankov nemške narodne skupnosti po koncu izseljevanj ne moremo govoriti. Nekaj dostopnih dokumentov, ki pričajo o precej podrobnem nadzoru nad preostalimi kočevskimi Nemci, je nastalo v okviru operativne obdelave »Nemčurji«, ki jo je sicer SDV uvedla leta 1970 z namenom nadzora propagandne dejavnosti izseljenih Nemcev v Avstriji in je nasledila predhodni nadzor, s pomočjo katerega si je SDV ustvarjal sliko stanja med izseljenci.[54]

Sodelavci SDV so v svojih poročilih poudarjali, da gre pri omenjanih 19 preostalih družinah kočevskih Nemcev za ljudi, ki so med vojno ostali na Kočevskem in so bili lojalni do NOG, v katerem so mnogi med njimi celo sodelovali kot aktivisti.[55] Pri večini posameznikov, ki so jih spremljali, so ugotavljali,

---

[49] Preudarno razmišljanje o kolektivni krivdi slovenskih Nemcev zaradi njihove aktivne podpore okupatorskemu režimu in tudi pasivnosti lahko zasledimo pri celjski nemški pisateljici in popotnici Almi Karlin (Karlin, *Moji zgubljeni topoli*).

[50] Delo, *19. 11. 1997*, str. 6.

[51] Doris Debenjak, *ustno pričevanje*.

[52] Rezka Cenc, *ustno pričevanje*.

[53] AS, *Informacija 28. 4. 1976*.

[54] AS, *Izvleček OO Nemčurji*; Repe, *»Nemci« na Slovenskem*, str.215.

[55] AS, *Informacija 28. 4. 1976*.

da gre za »politično pozitivne« posameznike, ki so *»lojalni do družbeno politične ureditve«* in zaradi tega v vsem povojnem času ni bilo prisotno *»organizirano sovražno delovanje«*.[56] To so pripisovali ugotovitvi, da gre pri nekaterih družinah za etnično mešane zveze s Slovenci, večina ostalih pa se je tudi *»prilagodila razmeram večine prebivalstva«*.[57] Na ugotovitev, da do javnih izražanj nestrinjanj s političnim sistemom in lastnim položajem v družbi ni prišlo, kaže zapis agenta SDV iz leta 1981, da je skupno vsem preostalim kočevskim Nemcem, *»da so v odnosu do družbene ureditve pasivni in v ničemer ne izstopajo, dobi se vtis, da namerno nočejo izstopati v kakršnemkoli smislu«*.[58]

Kljub naštetemu, pa je SDV zaznala tudi nekaj pojavov nezadovoljstva kočevskih Nemcev nad položajem njihove narodne skupnosti pod takratno družbeno ureditvijo. V tem oziru lahko omenimo kritike glede neobstoja šol z nemškim učnim jezikom.[59] Pri nekaj posameznikih so ugotavljali, da so samo navidezno sprejeli družbeno-politično ureditev v smislu navedbe: *»je zagrizen Kočevar, čeprav navzven kaže, da je našo ureditev sprejel, v bistvu pa je obratno. Je zelo kritizerski, odklanja akcije v okviru KS«*[60] ali pa *»v odnosih se čuti, da nima občutka pripadnosti Jugoslaviji.«*[61] V kontekstu podčrtovanja domnevne superiornosti nekaterih kočevskih Nemcev lahko zasledimo tudi domačijsko obarvana opažanja agentov SDV: *»Njegovo obnašanje pa je bilo oholo in je vedno nosil 'feder klobuk'. Ljudje so takšno obnašanje ocenjevali kot tipično 'švabsko'«*;[62] *»Tudi v družinskih odnosih, predvsem do žene je takšen, ženo maltretira in tudi v tem odnosu (mož – žena) se čuti nekoliko 'nemške nadutosti'«*;[63] *»skozi svojo korespondenco izkazuje veliko navdušenje nad 'nemškutarstvom' in je odkrit pristaš 'Kočevarjev' v tujini«*.[64]

Posebna pozornost SDV je bila namenjena ugotavljanju morebitne subverzivne aktivnosti številnih kočevskih delavcev na začasnem delu v ZRN in povezavam lokalnega kočevskega prebivalstva z izseljenimi rojaki. Zaradi bojazni pred širjenjem propagande iz avstrijske Koroške in Štajerske, kjer se je naselilo največ izseljencev, je zlasti vprašanje propagande zbujalo največ pozornosti. Pri skupini posameznikov so tako ugotovili, da se je udeležila kočevarskega kongresa v Avstriji,[65] medtem ko so pri nekaj drugih ugotovili, da vzdržujejo stike z izseljenci in urejajo grobove njihovih sorodnikov ter prejemajo časopis Gottscher

---

[56] Ibid.; prim.: Troha, *Kočevski Nemci – partizani.*
[57] AS, *Informacija 28. 4. 1976.*
[58] AS, *Informacija 16. 11. 1981.*
[59] AS, *Informacija 28. 4. 1976*, str. 192; *Informacija 16. 11. 1981*, str. 331.
[60] AS, *Informacija 9. 9. 1981.*
[61] AS, *Informacija 14. 12. 1982.*
[62] AS, *Informacija 16. 11. 1981*, str. 342.
[63] AS, *Informacija 14. 12. 1982*, str. 364.
[64] AS, *Informacija 19. 8. 1986*, str. 459.
[65] AS, *Informacija, 28. 4. 1976.*

Zeitung.[66] Nekoliko preseneča ostrina s katero so se operativno odzvali, ko je nekdo poslal junija 1983 omenjenemu časopisu v objavo osmrtnico za svojega očeta, zaradi česar je bilo proti njemu uvedeno prisluškovanje telefonski liniji (KTT) in kontrola pošte (PK), predlagali pa so celo izvedbo akcije 2050 TP (tajni pregled stanovanja) in uporabo PTS (prisluškovalno – tehničnih sredstev), česar pa verjetno niso izvedli, ker o tem ni nadaljnjih dokumentov.[67]

Po do sedaj znanih arhivskih virih ne moremo slediti nadzoru nad preostalimi Nemci v Sloveniji v podobni razsežnosti kot je bil nad kočevskimi. Omenimo lahko, da so med ugotavljanjem števila izseljenih Nemcev iz Okrajnega ljudskega odbora Celje leta 1952 poročali, da so *»ostali na terenu le takšni, kateri se niso za časa okupacije kompromitirali. To so večji del starejše osebe, ki sicer za nas danes ne predstavljajo posebnega problema. Točne evidence nimamo, vendar [...] se na našem teritoriju [...] nahaja cca 60 oseb, ki so se nekdaj smatrali za Volksdeutscherje«*.[68] Pri tem pa so omenili tudi nekaj posameznikov, ki naj bi bili »nemško« ali »nemčursko« usmerjeni, se družili med sabo in kritizirali jugoslovanski režim.[69]

Kakšen je bil politično stališče republiških oblasti do preostankov nemške narodne skupnosti po do sedaj znanih virih ni moč ugotoviti. Komisija za manjšinska in izseljenska vprašanja pri SZDL namreč tega vprašanja ni nikoli obravnavala. Zanimivo je na kakšen način so agenti SDV poročali o asimilaciji kočevskih Nemcev. Ohranjanje »nemštva« (»kočevarstva«), na kar jim je indicirala zlasti uporaba kočevarskega dialekta v vsakdanji komunikaciji, so povezovali z reakcionarstvom in zavračanjem jugoslovanske ureditve, medtem ko so uporabo slovenskega jezika (zlasti v mešanih družinah) in skromno izražanje nacionalne identitete ali celo prištevanje med Slovence povezovali s »politično pozitivnostjo«. Pri tem so bili zlasti pozorni na morebitne pojave kakršnekoli družbene organiziranosti in na posameznike, okrog katerih bi se lahko zbirale skupine kočevskih Nemcev, vendar pa tovrstnih pojavov pomembnem obsegu niso zaznali. Prav tako niso zaznali »varnostno relevantnih momentov« ob obiskih in stikih z izseljenimi Kočevarji.

Na izrazito zadržanje glede obujanja kakršnegakoli aspekta nemške identitete, pa kaže odklonilen odnos do preučevanja lingvističnih značilnosti na srednjeveških tirolskih kolonizacijskih otokih Rutu na Tolminskem in Sorica na Gorenjskem s strani avstrijskih lingvistov leta 1983. Po tem, ko so na SAZU zavrnili terensko raziskavo avstrijskih raziskovalcev na Kočevskem, so natančno opazovali tudi reakcije in posledice študijskega obiska v Rutu, ko so

[66] AS, *Informacija 16. 11. 1981.*
[67] AS, *Depeša 2. 6. 1983*; *Odgovor na depešo 29. 8. 1983.*
[68] AS, *»Seznam Volksdeutsch-erjev«.*
[69] Ibid.

domnevali, da bo *»raziskava vsekakor razgibala razmišljanje tamkajšnjih občanov o njihovem poreklu«*.[70]

Dodajmo na koncu še ugotovitev, da je priznanje pravic nemške manjšine v Sloveniji imel v načrtu krog somišljenikov političnega emigranta Franca Jeze v Trstu, ki je sicer snoval idejo o neodvisni slovenski državi od 60. let dalje. Območje Kočevske so celo namenili vrnitvi kočevskih Nemcev, ki bi jim priznali avtonomijo v zameno za avtonomijo koroških Slovencev.[71]

Zaključek

Predstavljeni izsledki so ponudili zgolj nepopoln vpogled v usode preostalih Nemcev v Sloveniji od konca masovnih izseljevanj do osamosvojitve, ko je v javnosti stekla razprava o obstoju in priznanju manjšinskih pravic nemške narodne skupnosti. Dognanja bistveno ne spreminjajo osnovnih ugotovitev obstoječe referenčne literature, torej dejstev o anonimnosti preostanka nemške narodne skupnosti v Sloveniji, brez kakršnihkoli atributov manjšinske organiziranosti.

Kljub poznavanju osnovnih obrisov problematike, je lahko naše pozornosti vredno nekaj opažanj, ki pričajo o položaju in osebnih usodah zlasti kočevskih Nemcev, ki so vendarle še živeli dokaj strnjeno, čeprav v majhnem številu in uporabljali svoj dialekt nemškega jezika v odmaknjenih vaseh Kočevske. Čeprav bi na podlagi ohranjenih dokumentov lahko sklepali, da je šlo – zlasti spričo njihove številnosti – za relativno intenziven nadzor s strani SDV, moramo po drugi strani upoštevati dejstvo, da so živeli v ali ob robu zaprtega območja in gojili stike z izseljenimi Kočevarji, ki so jih slovenske oblasti povezovale predvsem z negativno propagando, morebitnimi zahtevki za materialno nadomestilo zapuščenega imetja in s sodelovanjem z avstrijsko ter nemško obveščevalno službo. Zaradi tega ne moremo vzroka nadzora poenostavljeno pripisati zgolj nacionalni pripadnosti. Kljub vsemu pa občutljivost na pojav kakršnegakoli organiziranja nemške skupnosti kaže na nerealnost formiranja nemške narodne skupnosti v času SFRJ. Nenazadnje je še vedno obstajal zgodovinski spomin, ki je kulminiral na tradiciji nacionalnih bojev iz 19. in 20. stoletja ter vlogi, ki so jo pred in med okupacijo odigrali »domači« Nemci.

[70] AS, *Informacija 17. 5. 1983*; *Študijski obisk avstrijskih dialektologov. 17. 5. 1983*; *Obvestilo CSDV Kranj in Nova Gorica 27. 5. 1983*; *Depeša 3. 6. 1983*.

[71] Jeza, *Neodvisna Slovenija*, str. 8.

Viri in literatura

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije (AS), AS 1931, šk. 1062, mapa Nemški vojni ujetniki – Klubi nemških delavcev v SRS, elaborat Nemški strokovnjaki. Nedatirano.

AS 1931, šk. 1062, mapa Nemški vojni ujetniki – Klubi nemških delavcev, elaborat Klubi nemških delavcev. Nedatirano.

AS 1931, šk. 1062, mapa Izseljeni in pobegli Volksdeutscherji – analiza okrajev leta 1952, ovitek Celje, »Seznam Volksdeutsch-erjev« poslan na III. oddelek UDV tov. Janezu Černetu. Referent: Milan Skok. Nedatirano.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«. Informacija št. DV-BJ-Z-218-76: Kočevski Nemci – neregistrirana akcija »Kočevarji«. Sestavil: Jože Blatnik. 28. 4. 1976.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«, Informacija št. DV-UF-RTZ-119/1–81. Sestavil Franc Umek. 9. 9. 1981.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«. Informacija št. DV-UF-RTZ-119/3–81. Sestavil Franc Umek. 16. 11. 1981.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«, Informacija št. DV-UF-RTZ-119/5–82: Matkovič Marjan in Vekoslava – ocena možnosti operativnega pristopa. Sestavil: Franc Umek. 14. 12. 1982.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«, Informacija št. DV-JB-RTZ-119: Preverjanje oseb v smeri razgovora in pristopa. 19. 8. 1986.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«, Depeša št. 130. Jaklicc Ivan-dopisnik Gottscheer Zaitung. 2. 6. 1983; Odgovor na depešo št. DV-UF-RTZ-119/7–89. 29. 8. 1983.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«, Informacija I-ŠF-RTZ-120/1–83: Vas Rut v občini Tolmin in iskanje korenin. Sestavil: Franc Šturm. 17. 5. 1983; Študijski obisk avstrijskih dialektologov. 17. 5. 1983; Obvestilo CSDV Kranj in Nova Gorica: Zadeva »Novičarji«. 27. 5. 1983; Depeša št. 207/83: Obisk iz Dunaja v Rutu. 3. 6. 1983.

AS 1931, šk. 1105, mapa OO »Nemčurji«. Izvleček. Avtor Nevenka Šalej, 10. 1. 1988.

Časopisni viri

Pogovor s Slovenci nemškega rodu: »Ne vem, kako je mogoče reči, da nas kratko malo ni«. Delo, 19. 11. 1997.

Ustni viri in spominsko gradivo

Debenjak, Doris, roj. 1936, *ustno pričevanje*. Magnetofonski zapis se nahaja pri avtorju, 2008.

Cenc, Rezka, roj. 1937, *ustno pričevanje*. Magnetofonski zapis se nahaja pri avtorju, 2008.

Gril, Avgust, roj. 1936, *ustno pričevanje*. Magnetofonski zapis se nahaja pri avtorju, 2008.

Kindlhofer, Helmut, roj. 1943, *ustno pričevanje*. Elektronska pošta se nahaja pri avtorju, 2008.

Kindlhofer, Kurt, *Kratek zapis dogodkov oziroma pričevanj iz otroškega taborišča Petriček pri Celju in otroških zavetišč Laško in Polzela in bežen pregled nekaterih dogodkov po vojni*. Petrovče, 1998. Spominski zapis se nahaja pri avtorju.

Literatura

Ferenc, Mitja: »Nemci« na Slovenskem v popisih prebivalstva po drugi svetovni vojni. *Zbornik »Nemci« na Slovenskem 1941–1945*. 2. izdaja. Ljubljana, 2002, str. 317–367.

Ferenc, Mitja, *Kočevska – pusta in prazna. Nemško jezikovno območje na Kočevskem po odselitvi Nemcev*. Ljubljana: Modrijan, 2005.

Geiger, Vladimir, Nijemci i Austrijanci u Hrvatskoj od 1945. do danas. *Časopis za suvremenu povijest* 28, 1996, str. 227–233.

Geiger, Vladimir: Položaj Austrijanca u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) 1945–1965. *Prvi i drugi međunarodni seminar Zajednice Nijemaca u Hrvatskoj 2001./2002. Zbornik radova.* Zagreb, 2002, str. 13–26.

Jeza, Franc (ur.), *Neodvisna Slovenija*. Trst: samozaložba, 1983.

Karlin, Alma, *Moji zgubljeni topoli, Spomini na drugo svetovno vojno*. Celje, Ljubljana: Muzej novejše zgodovine Celje, Mladinska knjiga, 2007.

Karner, Stefan, *Die deutschsprachige Volksgruppe in Slowenien. Aspekte ihrer Entwicklung 1939–1997*. Klagenfurt, Ljubljana, Wien: Verlag Hermagoras/Mohorjeva, 1998.

Kristen, Samo, Nemci v Sloveniji po letu 1945 (statistični oris). *Razprave in gradivo* 26/27, 1992, str. 277–286.

Levi, Giovanni, Rabe biografije. *Monitor ZSA* 10, 2008, str. 255–265.

Makarovič, Marija: *Resnice posameznikov. Po življenjskih pripovedih Kočevarjev staroselcev in Slovencev s Kočevskega*. Ljubljana: Društvo Kočevarjev staroselcev, 2008.

Nećak, Dušan, Nekaj osnovnih podatkov o usodi nemške narodnostne skupnosti v Sloveniji po letu 1945. *Zgodovinski časopis* 47, 1993, str. 439–451.

Nećak, Dušan: »Nemci« na Slovenskem 1945–1955 v luči nemških in avstrijskih dokumentov. *Zbornik »Nemci« na Slovenskem 1941–1945*. 2. izdaja. Ljubljana, 2002, str. 219–290.

Nećak, Dušan: »Nemci« v Sloveniji 1938–1948. *Slovensko – avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch – österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana, 2004, str. 147–160.

Repe, Božo: »Nemci« na Slovenskem po drugi svetovni vojni. *Zbornik »Nemci« na Slovenskem 1941–1945*. 2. izdaja. Ljubljana, 2002, str. 191–218.

Troha Zdravko, *Kočevski Nemci – partizani*. Ljubljana: Slovensko kočevarsko društvo Peter Kosler, 2004.

Verginella, Marta, *Suha pašta, pesek in bombe. Vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Koper: Založba Annales, 2004.

Wehler, Hans-Ulrich, *Nationalitätenpolitik in Jugoslawien. Die deutsche Minderheit 1918–1978*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1980.

Wüscht, Johann, Die deutsche Volksgruppe in Jugoslawien. *Handbuch der euröpaischen Volksgruppen*. Wien, Stuttgart, 1970, str. 389–407.

IX.
Judje in slovenski prostor

Klemen Jelinčič Boeta

Poreklo in kulturna pripadnost slovenskih Judov – obdobja obravnave in pozni srednji vek

JELINČIČ BOETA Klemen, dr., SI-1000 Ljubljana, Hudovernikova 8, kalmanyb@amis.net.

Pričujoč članek je sestavljen iz dveh delov. V prvem delu na kratko opredelimo zgodovinska obdobja, ki so pri nas relevantna za vprašanje porekla slovenskih Judov z nekaj osnovnimi smernicami obravnave. Drugi del članka pa se osredotoči na vprašanja porekla in kulturne pripadnosti za obdobje visokega in poznega srednjega veka do leta 1515 in na osnovi analize podatkov o 355 različnih posameznikih potrdi domnevo, da je bil večji del tukajšnjih Judov domačinov in da je delež tistih Judov, ki so prispeli iz cesarskih dežel severno od Alp, najvišji v slovenski beneški Istri.

Ključne besede: Judje, Slovenija, imigracija, srednji vek, Aškenazi.

Obdobja judovskega priseljevanja

Odgovor na vprašanje geografskega porekla judovskih priseljencev na območje slovenskih zgodovinskih dežel in s tem slovenskih Judov je seveda odvisen od obdobja naše obravnave, od česar pa je odvisna tudi metodologija ugotavljanja tega porekla. Ta obdobja bi v našem kontekstu bila pozna antika (do leta 641), zgodnji in visoki srednji vek (900–1200), visoki in pozni srednji vek do izgona iz Ljubljane (1200–1515), obdobje do prihoda Napoleona (1515–1800), od Napoleona do leta 1945 in obdobje po letu 1945.

Pozna antika

V času pozne antike oziroma približnega obdobja med 1. stoletjem našega štetja in letom 650, oziroma letom 641, iz katerega prihaja nagrobnik v Pulju, lahko že na osnovi splošnega razumevanja takratnih smeri judovske migracije na področju Italije, Dalmacije in Jugovzhodnih Alp pridemo do nekaj splošnih zaključkov. Del Judov je izvorno prihajal z območja Judeje in sosednjih dežel oziroma z območja aramejskega govornega jezika, del Judov je prihajal iz grško govoreče diaspore, torej predvsem Egipta, Male Azije in ožje Grčije, manjši del pa jih je prihajal tudi iz že latinizirane skupnosti Apeninskega polotoka.

Metodologijo določanja porekla Judov v tem času nam določajo izjemno maloštevilni podatki iz tistega časa, ki potrjujejo omenjene splošne zaključke. Na osnovi osebnih imen takratnih Judov, rabe jezika na judovskih nagrobnikih ter drugih ohranjenih napisov in zapisov vidimo, da so Judje tega področja resnično povezani z grškim, hebrejsko/aramejskim ter latinskim judovskim jezikovnim področjem.

Dejstvo je, da v mestu v prvih stoletjih krščanstva najdemo veliko število judovskih kristjanov, ki so izvorno prišli iz Aleksandrije,[1] največje mesto grško govorečega judovskega sveta. Gotovo so v času priseljevanja judovskih kristjanov v mesto prispeli tudi tisti grško govoreči Judje, ki Jezusa niso sprejeli za mesijo. V Akvileji 3.–4. stoletja srečamo Ursacio, hčer Ursaciosa, *gerarchosa* (dekana) sinagoge v Akvileji, katere nagrobnik je napisan v grščini.[2] Ohranjanje grškega jezika med lokalnimi Judi kljub v teku generacij postopnem/delnem prevzemanju latinščine je očitno tudi v primeru 36 napisov na steni na cerkve v Monasteru, saj se okoli 50 različnih judovskih dobrotnikov navaja v grškem kot latinskem jeziku.[3] Kombinacija grškega in latinskega jezikovnega kroga je očitna tudi še v primeru znamenitega nagrobnika Petra, sina Juda Olimpa iz Gradeža iz okoli leta 465, saj osebno ime Olimp kaže na grško-maloazijsko, sirsko ali egipčansko poreklo.[4] Za zadnji podatek z nagrobnika iz leta 641 v Pulju[5] zaradi tesne povezave z bizantinskim svetom ne preseneča, da je tudi ta povezan z grščino.

Čeprav je jasno, da je sčasoma grško latinski kulturni element prevladal med lokalnimi Judi, pa viri jasno kažejo tudi na prisotnost hebrejsko-aramejskega kulturnega vzorca. Tako v Akvileji 2. stoletja srečamo osvobojenega judovskega carinskega nadzornika oziroma *portorja* z latinskim imenom Lucius Aiacius in aramejskim imenom Dama[6] ter na Koroškem na nagrobniku iz Virunuma ime Aggaeus (Hagaj) in na nagrobniku iz Teurnije Herodiana.[7] Hebrejski element je viden tudi iz najdenih novcev na Lipniškem polju na Štajerskem.[8]

Zgodnji in visoki srednji vek

Če odmislimo omembo judovskega zdravnika v pismu salzburškega nadškofa Arna iz okoli leta 800, je za nas v tem obdobju relevanten predvsem čas nekje

[1] Biasutti, *A Dictionary*: str. 1–32.
[2] Cracco Ruggini, *Il Cristianesimio*: str. 363.
[3] Maieron Lenisa, *Aquilla*: str. 28.
[4] Maieron Lenisa, *Groolo*: str. 72.
[5] Leon, *Book review*: str. 357.
[6] Babad, *The Jews*: str. 14–15.
[7] Ibid. str. 16.
[8] GJ I 1: str. 155.

po letu 900, ko začnejo nastajati tako imenovane judovske vasi, vse do okoli leta 1200 ali morda male kasneje, ko lahko začnemo govoriti o razmahu judovske naselitve po skorajda vseh urbanih lokacijah prostora Jugovzhodnih Alp. Za to obdobje je značilno izjemno majhno število osebnih podatkov o posamičnih Judih, čeprav je njihova sorazmerno številčna prisotnost dokazana, kar pomeni, da je naša metodologija pri ugotavljanju njihovega porekla ali njihove pripadnosti določenemu judovskemu kulturnemu krogu v generacijah po naselitvi, ko že govorimo o lokalnih Judih, lahko osnovana predvsem na razumevanju različnih posrednih dokazov, naj bo to mreža srednjeevropskih trgovskih poti ter z njimi povezana mreža judovskih vasi in krajev ali pa različni podatki o judovski prisotnosti v določenih krajih širšega geografskega območja Vzhodnih Alp. Na osnovi razumevanja stičiščne vloge takratnega starokarantanskega prostora in takratne naselitvene slike evropskih Judov je slika vsaj v osnovnih črtah sorazmerno jasna.[9]

Že na osnovi geografske bližine italijanskih dežel in tamkajšnje judovske prisotnosti, na primer v langobardski Paviji med letoma 761 in 766 ter v Trevisu leta 902 in 972, bi bilo nadvse smiselno domnevati, da je del Judov v slovenske dežele, še posebej na Koroško in Štajersko ter njej bližnje judovske vasi, prispel prav od tam, kar že leta 1935 navede Popelka. Prav v povezavi s tem je morda treba gledati tudi nastanek slovenske besede Žid, ki se nahaja tudi v ohranjenih slovenskih imenih judovskih vasi (npr. Ždinja vas in Ždovlje), in sicer v povezavi z italijanskim imenovanjem Judov *Giudei*. V povezavi s trgovskimi potmi iz Italije preko Vzhodnih Alp do Regensburga in severneje je del Judov gotovo prišel tudi iz dežel starega *Aškenaza* oziroma nekdanje severne Galije ali Lotaringije in Šampanje na francoski strani ter Porenja na nemški strani, čeprav je bil delež teh Judov zaradi oddaljenosti in vmesnega obstoja slovanskega judovskega sveta bistveno manjši. Z južne smeri v odnosu na italijanske Jude moramo govoriti o *Romaniotih* oziroma bizantinskih grško govorečih Judih, katerih kulturno območje je obsegalo tudi Dalmacijo in notranjost južnega Balkana. Preko njih in preko vzhodnega *Kanaana* lahko gotovo govorimo tudi o posamičnih palestinskih in babilonskih aramejsko govorečih Judih.

Poleg italijanskega dela je najpomembnejši element pri sestavljanju slike geografskega porekla slovenskih Judov obravnavanega območja tako imenovani Kanaan ali slovanski svet, ki se je delil na vzhodni in zahodni Kanaan in je znotraj njega izpričana judovska prisotnost v 10. stoletju v številnih krajih, na primer v Regensburgu, Pragi, na Dunaju, Madžarskem in Kijevu. Judovske skupnosti iz bazena Labe, Bavarske in Češke označujemo za zahodni Kanaan, medtem ko skupnost, ki se je ob istem času kot ta in sočasno s skupnostjo v *Loterju*, se pravi francoskemu delu starega Aškenaza, razvila med Vzhodnimi Slovani v

[9] Jelinčič Boeta, *Judje*: str. 175–192.

Kijevski Rusiji, označujemo za vzhodni Kanaan. Prav tu je še posebej zanimiva omemba slovansko-judovskega »kanaanskega« jezika, ki ga viri omenjajo za področje Slovaške, Poljske in Ukrajine.[10] Starokarantansko ozemlje je glede na to, da je zahodna meja Kanaana potekala od Furlanije preko Regensburga do reke Labe na severu, bilo znotraj Kanaana.[11] Glede na netemeljito pokristjanjenost slovenskih dežel vsaj do leta 1000 ali celo kasneje bi lahko upravičeno domnevali, da je del slovenskih Judov etnično izviral iz Slovanov, ki so sprejeli judovstvo in ne krščanstva, za kar so znani primeri iz bolj vzhodnih delov slovanskih dežel. Zanimivo je, da najdemo pri nas imeni Pesah in Hanuka, ki se leta 930 omenjata v hazarskem judovskem dokumentu iz Kijeva.[12]

Za Jude, ki so prebivali na območju Jugovzhodnih Alp in so v naslednjih stoletjih oblikovali lokalno diasporo Koroške, Kranjske, Štajerske in deloma Goriške, Trsta ter obeh Avstrij, bi tako lahko rekli, da so v večjem deli prihajali ali z italijanske ali kanaanske oziroma slovanske strani in so v teku nekaj generacij postali lokalni aškenaški Judje. Zanimivo je, da v obdobju med 13. in 16. stoletjem, ko že imamo osebne podatke o posameznikih, opazimo med slovenskimi Judi prišleke prav iz vseh zgoraj navedenih smeri in sicer italijanske, francoske, nemške, slovanske in grško-orientalske Jude.

Vendar v času med 13. in 16. stoletjem, ko beležimo razcvet judovskih naselbin pri nas, več ne moremo govoriti o Judih Loterja, Porenja in Kanaana kot ločenih skupinah, temveč le še kot o Aškenazih, kar takrat velja tudi za večji del Judov severnih italijanskih dežel. Od 13. do 16. stoletja tako pri nas govorimo predvsem o lokalnih slovenskih/notranjeavstrijskih ali širše avstrijskih Aškenazih. Lahko pa za to obdobje prav zaradi dosti večje količine podatkov o posameznih osebah prvič naredimo bolj natančno študijo o poreklu takratnih slovenskih Judov, česar se bomo dotaknili v nadaljevanju.

Primorska diaspora do Napoleona

Po izgonu s Koroške, Štajerske leta 1496 ter Ljubljane leta 1515 se seveda del izgnancev naseli tudi v Istri, v Trstu in na Goriškem in pridruži tamkaj živečim lokalnim Judov, s katerimi so bili že prej v tesnih sorodstvenih, poslovnih in drugih stikih. Del teh Judov je ostal na Primorskem tudi po zamrtju judovske prisotnosti v Piranu, Izoli in Kopru in postal sestavni del sicer maloštevilnih, vendar cvetočih skupnosti Trsta, Gorice in Gradišča ob Soči. Odličen primer za to je seveda v vseh treh skupnostih pogost priimek Morpurgo.

[10] Weinreich, *History*: str. 87, de Lange, *Atlas*: 118, Roth, *Medieval*: str. 394.
[11] Weinreich, *History*: str. 45–46.
[12] Wexler, *The Ashkenovzic*: str. 140.

Za to obdobje in ta prostor imamo na voljo veliko podatkov o različnih posameznikih, ki so objavljeni v različnih publikacijah v italijanskem jeziku, vendar glede na pomen teh skupnosti za judovsko razsvetljenstvo in druge vidike judovske zgodovine tudi v nemškem in angleškem jeziku.[13] Veliko podatkov bi se še dalo najti v različnih arhivih in natančna študija, osredotočena na poreklo, je še vedno *desideratum*.

Od Napoleona do holokavstva

Z metodološkega vidika je ugotavljanje porekla slovenskih Judov v tem obdobju enako prejšnjemu obdobju in se osredotoča predvsem na podatke o posameznih Judih, katerih poreklo lahko ugotovimo ali iz imena in priimka ali iz označbe kraja, iz katerega je nekdo ali njegov prednik prispel. Kar se v tem obdobju razlikuje, pa je dejstvo, da moramo takratne Jude na Slovenskem obravnavati v treh različnih sklopih, in sicer primorske in prekmurske Jude ter Jude Koroške, Kranjske in Štajerske. Če je za prvo skupino v splošnih črtah značilen izjemen številčen prirastek, saj je na primer v Trstu ob koncu 19. stoletja živelo okoli 4.000 Judov in priseljevanje predvsem iz srednjeevropskih habsburških dežel, italijanskih dežel (npr. Benetke, Padova, Rim) ter drugod (npr. otok Krf), je za prekmursko judovstvo značilno priseljevanje iz madžarsko govorečih področij ter Štajerske in Gradiščanske in za tretjo skupino priseljevanje iz nemško govorečih dežel (vključno s Češko in Moravsko). Zanimivo je, da se je po letu 1867, ko je bilo Judom ponovno omogočeno prebivanje na Kranjskem, Koroškem in Štajerskem, tja priselilo izjemno malo primorskih Judov. Splošen zaključek je, da so bili Judje vseh treh področij skorajda izključno Aškenazi, od tega najbolj v Prekmurju in najmanj v Trstu, kjer je bila majhna sefardska skupnost že pred letom 1918. Po letu 1918 seveda na območje celotne Dravske banovine opažamo tudi priseljevanje Judov iz drugih predelov novonastale Jugoslavije, tako Aškenazov kot Sefardov. Posamične študije tega obdobja so seveda nestrpno pričakovane.

Judovska skupnost Slovenije (1945–)

Po holokavstu, ko je izginila večina slovenskih Judov in se je večji del maloštevilnih preživelih izselil v Izrael in ZDA in so bili preostali slovenski Judje znotraj Jugoslavije ločeni od skupnosti v Gorici in Trstu z bolj ali manj prepustno obliko železne zavese, lahko začnemo govoriti o oblikovanju sodobne

[13] Jelinčič Boeta, *Judje*: str. 63–71, 105–123.

Judovske skupnosti Slovenije, ki se pod tem imenom dokončno oblikuje ob slovenski osamosvojitvi leta 1991.

Med današnjimi slovenskimi Judi, naj bodo člani Judovske skupnosti ali ne, prevladujejo Judje, ki so rojeni na področju Republike Slovenije, imajo za materni jezik slovenščino in so Aškenazi. Skorajda vsi imajo med člani najožje družine ljudi, ki bi jih modernistično označili za etnične Slovence. Poleg posameznikov, ki so rojeni v Veliki Britaniji, Avstriji, Češki in Italiji, najdemo tudi manjše skupine Judov, ki so rojeni v drugih republikah nekdanje SFRJ, na območju nekdanje ZSSR ter v Izraelu. Tudi med tistimi, ki niso rojeni v Sloveniji, prevladujejo Aškenazi. Natančna študija je načrtovana v prihodnosti.

Visoki in pozni srednji vek (1200/1250–1515)

Na vprašanje, od kod so prišli Judje »slovenskih« zgodovinskih dežel, ki so na tem območju živeli v času visokega in poznega srednjega veka, ko pri nas beležimo največji razcvet judovskih skupnosti, je odgovor sorazmerno preprost. Večinoma niso prišli od nikoder. V večini so bili to lokalni Judje in so pripadali notranjeavstrijski/slovenski judovski aškenaški diaspori, ki se je na tem prostoru počasi oblikovala vse od 10. stoletja naprej in sicer v glavnem iz italijanskega in kanaanskega judovskega elementa s stalno pritekajočimi drobnimi dodatki bizantinskega, francoskega in nemškega judovstva.

Najmočnejši pokazatelj njihove kulturne pripadnosti v judovskem smislu in lokalnosti je vsekakor viden iz njihove preko več generacij razvijajoče se liturgične tradicije. V stiku med tradicijo starega Aškenaza, torej Porenja, Lotaringije in Šampanje in tradicijo predvsem zahodnega Kanaana, torej zahodnih slovanskih dežel, še predvsem Češke, Moravske, Avstrije in Bavarske, se je v močni povezavi z verskim gibanjem Hasidei Aškenaz razvil najprej avstrijski aškenaški obred (*minhag*) in nato znotraj le-tega tudi tako imenovan štajerski obred. Ena od različic štajerskega obreda je vsekakor tudi mariborski obred, ki če ne bi postopoma in v teku nekaj generacij nastal lokalno, seveda ne bi imel lokalnega imena.[14]

O kulturni pripadnosti posameznih Judov se lahko poučimo tudi iz njihovih osebnih imen, ki so bila v veliki večini sestavljena le iz enega imena, včasih z navedbo očeta ali celo matere, in v redkih primerih vsebujejo še dodatno ime, naj bo to vzdevek ali priimek. Vzorec je še daleč od popolnosti, saj seznam vključuje 87 različnih osebnih moških in 23 ženskih imen, ki se pojavljajo zgolj v listinah na področju današnje Republike Slovenije.

Skoraj vse oblike imen na seznamu se pojavljajo najprej med Aškenazi na splošno, nato znotraj cesarstva in nato znotraj Koroške, Štajerske, Kranjske,

[14] Jelinčič Boeta, *Judje*: str. 332–341.

Goriške ter deloma Trsta in Istre,[15] in je zatorej že na osnovi imen jasno, da je velika večina Judov v slovenskih deželah pripadala aškenaškemu jidiš govorečemu kulturnemu krogu.

Pri pregledovanju imen najbolj padeta v oči dve končnici imen, ki se najpogosteje pojavljata in sicer -lin/lein ter -(e)l. Končnica *-lin/lein* (npr. Eferlajn, Iserlajn, Šeblajn, Hindlin) se sodeč po analizi Beiderja v primerjavi z drugimi deželami pojavlja najpogosteje na vzhodnem Frankovskem, Švabskem, Bavarskem in v Avstriji. Še številnejše so navedbe teh imen v krščanskih listinah s Spodnje Avstrije, Štajerske in Koroške, kjer je delež imen z omenjenima končnicama še višji kot na Bavarskem in Švabskem.[16] Pogosta je tudi končnica *-(e)l* (npr. Gerl, Lebl, Eferl), ki je kot pomanjševalna končnica značilna za bavarsko-avstrijske govore germanskega jezika in se temu primerno najpogosteje pojavlja prav na teh področjih. Obe ti dve značilnosti kažeta na močno povezavo z avstrijskim prostorom in jidišem.

Ob večinoma aškenaško in jidiš zvenečimi imeni pa so med imeni prisotni tudi drugi kulturni elementi. Poleg obveznih biblijskih imen so tu imena romanskih oblik (npr. Bonhum, Bonaventura, Manuel, Marco, Bella, Viola), ki so sicer bolj pogosta pri nas na obali, vendar prisotna med vsemi Aškenazi po celotnem nekdanjem območju Svetega rimskega cesarstva. Drug pomemben element so imena slovanskih oblik, ki jih najdemo v vseh deželah nekdanjega zahodnega Kanaana (Poljska, Češka, Moravska, Avstrija) in tudi pri nas (npr. Janes, Jana, Milka) ter imena, ki se pojavljajo predvsem v slovanskih deželah (Pesah, Hanuka). Vsekakor pa so tu tudi nebiblijska imena, ki jih lahko povezujemo z Bližnjim vzhodom, na primer oče Isserleina s Ptuja, Hija.

Lokalnost Judov obravnavanih dežel je jasna tudi iz analize podatkov, ki jih imamo o posameznih Judih iz obdobja po letu 1200. Čeprav popoln seznam vseh posameznikov, ki so zabeleženi na področju slovenskih zgodovinskih dežel, še ni narejen, kar velja tudi današnjo eno ali dvojezično slovensko področje ter področje današnje Republike Slovenije, nam dostopni podatki vseeno podajo dokaj jasno sliko.

Vzorec pred nami vključuje vse posameznike, ki so zabeleženi v nejudovskih virih na območju današnjega eno in dvojezičnega slovenskega ozemlja, se pravi na področju današnje Republike Slovenije (Piran, Izola, Koper, Ljubljana, Celje, Slovenska Bistrica, Ormož, Ptuj, Maribor, Slovenj Gradec in Dravograd) ter v Trstu, Gorici, Velikovcu in Pliberku, pri čemer upoštevamo samo izrecno omenjene posameznike.[17] Tako, na primer, če je govora o Aramu, sinu Jakoba, upoštevamo zgolj Arama, saj smo za Jakoba lahko manj gotovi, da je lokalnega rodu, razen če je tudi ta Jakob omenjen kot ločen posameznik, pri

[15] Beider, *A Dictionary*, Keil 1997b.

[16] Beider, *A Dictionary*: str. 52.

[17] Jelinčič Boeta, *Judje*: str. 236–237, 239–241, 261–302, 306–320, 341–348, 404–416.

katerem ni navedeno, da je prispel od drugod. V tem smislu so rezultati tega vzorca konservativni, saj bi ob upoštevanju vseh omenjenih oseb bil odstotek tako imenovanih lokalnih Judov še višji, sploh če med lokalne Jude štejemo vse tiste, ki so v posamezni kraj prispeli iz drugih krajev iste dežele, na primer iz Maribora v Radgono. Če zaradi pogostnosti pojavljanja nekega imena še ni povsem jasno ali gre za eno ali dve osebi, smo se odločili, da gre v vzorec ena oseba. Prav tako v vzorec niso vključene osebe, ki so navedene zgolj kot soprog ali soproga, so pa tiste, ki so opisane zgolj kot Jud ali Judinja iz določenega kraja, na primer, iz Maribora. V vzorec tudi niso vključene vse osebe, ki se pojavljajo v literaturi rabina Isserleina in knjigi njegovega učenca Leket Jošer. Kljub temu, da bo natančen izračun mogoč šele, ko bo narejen natančen izris vseh znanih posameznikov območja naše obravnave in njihovih sorodstvenih vezi, je vzorec pred nami povsem reprezentativen.

Srednjeveški Judje slovenskih zgodovinskih dežel so bili medsebojno močno povezani tako sorodstveno in kulturno (jezik, liturgični obred) kot poslovno in politično, kar še posebej velja za Koroško, Štajersko in Kranjsko ter Gorico, v manjši meri pa za Trst in druga tri obalna mesta, čeprav vseeno. Ptujske Jude srečamo v Gorici in Trstu, koprske in goriško-čedadske v Ljubljani, ljubljanske in bistriške v Mariboru in mariborske v Velikovcu, če se omejimo zgolj na današnje eno- in dvojezično slovensko ozemlje in ne upoštevamo širše povezave s preostalo Koroško (npr. beljaški Judje v Pliberku) in Štajersko (npr. mariborski Judje v Gradcu) ter nato s Furlanijo (npr. goriški Judje v Čedadu), Salzburškim ter obema Avstrijama (npr. ljubljanski Judje v Dunajskem Novem mestu ali dravograjski na Dunaju). Odličen primer je vsekakor Mosche Prewndel, ki je prebival v Velikovcu, na primer leta 1490[18] in Št. Vidu, kjer je od leta 1491 naprej živel tudi njegov sin Smoyel,[19] tasta je imel pa v Mariboru, kjer je bil v letih 1465/66 vpleten v trgovino z lokalnim vinom.[20]

Za Pliberk nam sicer ni znano nobeno posameznikovo ime, vendar v vzorec od tam štejemo šest posameznikov in sicer dva para (moža in ženo) dveh beljaških družin in dva posameznika (moža in ženo) za dvakratno omembo Judov leta 1365, čeprav bi morda lahko tu bilo govora o več kot eni družini. Obstoja morebitnih otrok v vzorcu ne upoštevamo. Podobno pri Dravogradu, kjer vemo za tri imena, upoštevamo te tri posameznike plus soprogo enega od posameznikov, ki je oče dveh drugih imenovanih posameznikov, in ne njunih povsem verjetnih soprog ter potomcev. Pri Ormožu nam je znano eno ime, imamo pa še dve kasnejši omembi iz let 1352 in 1362. Pri Ormožu v vzorec štejemo najnižjo možno številko, se pravi tri posameznike brez morebitnih soprog in potomcev, saj ti izrecno niso omenjeni.

---

[18] GJ III 2: str. 1544.

[19] Jelinčič Boeta, *Judje*: str. 240.

[20] GJ III 2: str. 1544, op. 15.

Za vsak kraj tako navedemo število posameznikov, ki so omenjeni v tem kraju, iz česar potem izračunamo delež tako imenovanih lokalnih Judov. Da bi se v splošnem vzorcu vseh zgodovinskih dežel izognili dvojnemu štetju posameznikov, smo tiste Jude, ki so omenjeni nekje kot iz drugega kraja (Jud iz Ljubljane v Mariboru), šteli le enkrat. To podvojevanje preprečimo že pri skupnem številu za posamezno področje. Za lokalnega Juda štejemo tistega, ki je bil v določenem kraju rojen, razen če vemo, da so njegovi starši prispeli od drugod. Tako rabina Isserleina skupaj z njegovo soprogo, očetom in štirimi sinovi štejemo za Mariborčane, čeprav je bil oče Isserleinovega očeta rojen severno od Alp, njegove matere pa ne, saj je prihajala iz Kremsa. Tako pri vzorcu posamičnih dežel v primeru Isserleina, sina Hije, štejemo za Ptujčane njegovo soprogo in otroke, njegove vnuke s soprogami pa že za Mariborčane. Njegovo poreklo na osnovi imena njegovega očeta klasificiramo kot orientalsko, čeprav ima sam glede na končnico –lajn že zelo lokalno ime.

Kljub temu, da ima vzorec določene omejitve, saj na primer ne moremo biti resnično gotovi, da je določena oseba, ki je omenjena v Ljubljani brez navedbe porekla, res po poreklu z današnjega eno- ali dvojezičnega slovenskega ozemlja, lahko vzorec jemljemo kot reprezentančen. Izmed posamičnih krajev to še posebej velja za podatke iz Maribora, iz katerega nam je poznanih kar 148 posameznikov.

Vzorec

Celoten vzorec, ki je, kot rečeno, v svojem upoštevanju posameznikov konservativen, nam za obdobje med letoma 1236 in 1515 potrdi obstoj 355 dokumentiranih posameznikov.

Glede na poreklo lahko v tem vzorcu, ki vključuje vse dežele, vidimo sledečo strukturo:

Domačini:	275 posameznikov	77,5 %
Preostala Notranja Avstrija:	26	7,3 %
Druge avstrijske dežele:	4	1,0 %
Druge cesarske dežele:	30	8,5 %
Italija:	16	4,5 %
Francija:	2	
Bližnji vzhod:	2	
Oziroma:		
Domačini:	275 ali 77,5 %	
Prišleki:	80 ali 22,5 %	

Ali:		
Domačini v širšem smislu:	301 ali	85,0 %
Prišleki:	54 ali	15,0 %.

Zanimiv pa je tudi delež prišlekov iz drugih aškenaških dežel izven Notranje Avstrije (preostala Avstrija, preostalo Cesarstvo, Francija) brez upoštevanja prišlekov iz italijanske smeri, čeprav je odstotek verjetnosti, da so izvorno prispeli iz dežel Cesarstva severno od Alp, pri njih zelo visok. Teh prišlekov je po tem vzorcu 36 ali slabih 10 % celotnega vzorca. Če pa k njim štejemo še tiste iz Italije, pa ta delež naraste na 52 posameznikov oziroma 14,6 %, kar ni dosti.

O strukturi prebivalstva pa nas podučijo tudi rezultati po posameznih področjih, deželah in tudi mestih, pri čemer naj opozorimo, da se zaradi preprečevanja podvojevanja seštevek posameznikov s skupnim vzorcem vseh obravnavanih mest ne ujema:

1. Notranjost in obala

a. Notranjost

Na celotnem Južnem Koroškem, Spodnjem Štajerskem in v Ljubljani smo našteli skupno 253 posameznikov in sicer:

Domačini:	208 ali	82,2 %
Primorski Judje:	9	3,5 %
Preostala Notranja Avstrija:	21	8,3 %
Ostale avstrijske dežele:	3	1,2 %
Druge cesarske dežele:	6	2,4 %
Italija:	4	1,6 %
Bližnji vzhod:	1	
Oziroma:		
Domačini:	208 ali	82,2 %
Primorska in druga Notranja Avstrija:	30	11,9 %
Druge cesarske dežele:	9	3,6 %
Italija in Bližnji vzhod:	5	2,0 %
Ali:		
Domačini v širšem smislu:	238 ali	94,0 %
Prišleki:	14 ali	6,0 %

Izmed teh Judov je število posameznikov z drugih aškenaških področij brez Italije zgolj 9 posameznikov oziroma 3,6 odstotka. Presenetljiv pa je tudi nizek odstotek Judov po poreklu iz italijanskih dežel.

Če pa med te posameznike štejemo tudi Aškenaze, ki so prišli severno od Alp, dobimo skupno 13 posameznikov oziroma 5 %, kar je še vedno malo.

b. Primorska

Na Primorskem oziroma v slovenskem delu Beneške Istre, v Trstu in Gorici imamo dokumentiranih 115 posameznikov in sicer:

Domačini:	66	57,4 %
Nemške dežele:	24	20,9 %
Furlanija in Benečija:	12	10,4 %
Severna Koroška		
in avstrijska Štajerska:	5	4,3 %
Slovenska Štajerska:	4	3,5 %
Francija:	2	
Gradiščanska:	1	
Bližnji vzhod:	1	

Te posameznike lahko razporedimo takole:

Domačini:	66	57,4 %
Preostala Notranja Avstrija:	9	7,8 %
Ostale avstrijske		
in cesarske dežele:	25	21,7 %
Druga beneška ozemlja:	12	10,4 %
Francija in Bližnji vzhod:	3	2,6 %

Ali takole:

Domačini v širšem smislu:	75	65,2 %
Ostale dežele Aškenaza		
(Cesarstvo, Francija):	27	23,5 %
Italija:	12	10,4 %
Bližnji vzhod:	1	

Oziroma:

Domačini v širšem smislu:	75	65,2 %
Prišleki:	40	34,8 %

Tako delež Aškenazov iz dežel severno od Alp znaša 27 posameznikov ali 23,5 %, če pa k njim priključimo še tiste iz italijanskih dežel, še predvsem beneških ozemelj, pa ta delež naraste na 39 ali kar 33,9 % vzorca.

Zanimiva pa je tudi tale delitev:

Primorska in Italija:	78 ali	67,8%
Drugi:	37 ali	32,2%

2. Koroška, Kranjska in Štajerska

Zabeležene posameznike na Južnem Koroškem, Kranjskem in slovenskem Štajerskem lahko razporedimo takole:

a. Južna Koroška

Južna Koroška:	skupno 37 posameznikov	
Domačini:	28	75,6 %
Drugi koroški kraji:	5	13,5 %
Italija:	3	8,1 %
Maribor:	1	
Oziroma:		
Domačini:	28	75,6 %
Preostala Notranja Avstrija:	6	16,2 %
Italija:	3	8,1 %
Ali:		
Domačini v širšem smislu:	34	91,9 %
Prišleki:	3	8,1 %

Ta razporeditev bi bila po posamičnih krajih sledeča:

Dravograd: 3 domačini

Pliberk: 2 domačina, 4 iz Beljaka

Slovenj Gradec: 8 posameznikov
Od tega: 6 domačinov, 1 iz Velikovca, 1 iz Celovca
Velikovec: 20 posameznikov
Od tega: 16 domačinov, 3 iz Italije, 1 iz Maribora oziroma 17 domačinov (85 %) in 3 prišleki (15 %).

b. Slovenska Štajerska

Slovenska Štajerska: skupno 179 posameznikov

Domačini:	146	81,5 %
Avstrijska Štajerska:	16	8,9 %
Ljubljana:	5	2,8 %
Nemčija:	5	2,8 %
Južna Koroška:	3	1,7 %
Dunaj in Krems:	2	
Češka:	1	
Bližnji vzhod:	1	

Oziroma:

Domačini:	146	81,5 %
Druge slovenske dežele:	8	4,5 %
Preostala Notranja Avstrija:	16	9,0 %
Preostale cesarske dežele:	8	4,5 %
Bližnji vzhod:	1	

Ali:

Domačini v širšem smislu:	170	95,0 %
Prišleki:	9	5,0 %

Po posameznih krajih je razporeditev sledeča:
Celje: 13 posameznikov
Od tega: 11 domačinov, 1 iz Gradca, 1 iz Nemčije

Ormož: 3 posamezniki
2 domačina in 1 iz Maribora

Ptuj: 32 posameznikov
Domačini: 32, Nemčija: 4, Maribor: 3, Slovenska Bistrica: 1, Ljubljana: 1

Kar lahko predstavimo tudi takole:

Domačini:	23	72,0 %
Drugi slovenski kraji:	5	15,6 %
Nemčija:	4	12,5 %

Ali:

Domačini v širšem smislu:	28	87,5 %
Prišleki:	4	12,5 %

Slovenska Bistrica: 4 posamezniki domačini

Sam po sebi pa je reprezentančen vzorec za Maribor, v katerem je omenjenih 148 posameznikov in sicer:
Domačini: 109, Gradec: 10, Ptuj: 5, Ljubljana: 5, Radgona: 5, Celje: 4, Slovenska Bistrica: 4, Velikovec: 2, Ormož: 1, Italija: 1, Dunaj: 1, Krems: 1, Češka: 1, Slovenj Gradec: 1

Oziroma:		
Domačini:	109	73,6 %
Drugi kraji slovenske Štajerske:	19	12,8 %
Južna Koroška:	3	2,0 %
Ljubljana:	5	3,4 %
Avstrijska Štajerska:	15	10,3 %
Preostala Avstrija in Češka:	3	2,0 %
Italija: 1		

Ali:		
Domačini:	109	73,6 %
Preostale slovenske dežele:	27	18,2 %
Preostala Notranja Avstrija:	15	10,1 %
Prišleki:	4	2,7 %

In:		
Domačini v širšem smislu:	144	97,3 %
Prišleki:	4	2,7 %

Presenetljiv je nizek delež posameznikov iz nemško govorečih dežel. Je pa iz vzorca jasno vidna visoka raven raznolikega porekla med Judi v mestu, kar poleg visokega števila posameznikov, ki so nam znani, potrjuje tudi dejstvo, da je bila mariborska skupnost najpomembnejša v našem prostoru.

c. Ljubljana
Iz Ljubljane nam je znanih 35 posameznikov.
Domačini: 23, Čedad–Gorica: 8, Celje: 2, Koper: 1, Dunaj: 1

Oziroma:		
Domačini:	23	65,7 %
Preostali slovenski kraji:	10	28,5 %
Dunaj:	2	5,7 %

Ali:		
Domačini v širšem smislu:	33	94,3 %
Prišleki:	2	5,7 %.

3. Primorska:

Na Primorskem lahko razdelimo vzorec na mesta slovenske beneške Istre, na Trst in Gorico:

a. Beneška Istra:
Beneška Istra: 59 posameznikov
Domačini: 28, Furlanija in Benečija: 12, Nemčija: 10, Trst: 5, Francija: 2, Maribor: 1, Jeruzalem: 1

Oziroma:		
Domačini:	28	47,5 %
Drugi primorski kraji:	5	8,5 %
Notranjost slovenskih dežel:	1	
Druge dežele Aškenaza:	12	20,3 %
Druge beneške posesti:	12	20,3 %
Bližnji vzhod:	1	

Ali:		
Domačini v širšem smislu:	34	57,6 %
Prišleki:	25	42,4 %.

Lahko pa vzorec razporedimo tudi takole:		
Primorski kraji:	45	76,3 %
Druge dežele Aškenaza:	13	22,0 %
Bližnji vzhod:	1	

Če pa posameznikom po poreklu iz aškenaških dežel severno od Alp priključimo še tiste iz drugih beneških ozemelj, dobimo 24 posameznikov, kar predstavlja skorajda 41 % vseh posameznikov, omenjenih v slovenski beneški Istri.

Znotraj beneške Istre so podatki za Piran, Izolo in Koper sledeči:

Piran: 30 posameznikov
Domačini: 14, Furlanija: 9, Nemčija: 2, Francija: 2, Mestre: 1, Jeruzalem: 1, Koper: 1

Oziroma:		
Domačini:	14	
Druga primorska mesta:	1	
Druga beneška ozemlja:	10	
Druge dežele Aškenaza:	4	
Bližnji vzhod:	1	
Ali:		
Domačini v širšem smislu:	15	50,0 %
Prišleki:	15	50,0 %
In:		
Primorska in Italija:	25	83,3 %
Drugi:	5	6,7 %.

Združeni delež posameznikov severno od Alp in z drugih beneških posesti znaša 14 posameznikov oziroma skoraj polovica vseh omenjenih Judov.

Izola: 9 posameznikov
Od tega: domačini: 4, Trst: 2, Furlanija: 1, Piran: 1, Koper: 1

Oziroma:
Domačini v širšem smislu: 8
Furlanija: 1.

Koper: 21 posameznikov
Od tega: domačini: 8, Nemčija: 8, Trst: 2, Izola: 1, Maribor: 1, Mestre: 1

Oziroma:		
Domačini v širšem smislu:	12	57,0 %
Prišleki: 9	9	43,0 %
Ali:		
Primorska in Italija:	12	57,0 %
Drugod:	9	43,0 %.

Delež tistih iz nemških dežel tu znaša kar 38 %, če pa jim priključimo še tistega iz Mester, je pa ta že 43 % oziroma skorajda polovica vseh.

b. Gorica
Gorica: 17 posameznikov
Od tega: 12 domačinov, 2 Nemčija, 1 Ptuj, 1 Maribor, 1 Trst

Oziroma:		
Domačini:	12	70,0 %
Preostala Primorska:	1	
Notranjost slovenskih dežel:	2	
Nemčija:	2	
Ali:		
Domačini v širšem smislu:	15	88,0 %
Prišleki:	2	12,0 %

c. Trst

Iz Trsta nam je znanih 42 posameznikov in sicer:
Domačini: 20, Nemčija: 12, Maribor: 3, Judenburg: 2, vsa Koroška: 2, Železno na Gradiščanskem: 1, Celje: 1, Koper: 1

Oziroma:		
Domačini:	20	47,6 %
Drugi primorski kraji:	1	
Drugi slovenski kraji:	4	10,0 %
Preostala Notranja Avstrija:	4	10,0 %
Preostale cesarske dežele:	13	31,0 %
Ali:		
Domačini v širšem smislu:	29	69,0 %
Prišleki:	13	31,0 %

Iz navedenih in razčlenjenih zbranih podatkov tako vidimo, da je velika večina omenjenih Judov po mestih na Koroškem, Štajerskem, Kranjskem in Goriškem bila domačinov ali prihajala iz drugih mest navedenih dežel s sorazmerno majhnim deležem prišlekov od drugod nasploh, še posebej pa iz drugih nemško govorečih dežel.

To pa ne velja za Koper, Izolo in Piran, kjer je del prispelih Judov iz severnih dežel Cesarstva ali pa iz drugega beneškega ozemlja, kamor so prav tako večinoma prišli s severa Cesarstva, dosti večji. Kot kažejo podatki je večji del prišlekov v teh treh mestih prihajal iz severnih dežel Aškenaza, četudi preko severne Italije, s čimer je bil njihov delež v celotni judovski populaciji dosti večji kot pri judovskih skupnostih v Trstu, na Kranjskem, Goriškem, Koroškem in Štajerskem.

Tako samo delež prišlekov iz severnih aškenaških dežel narašča s 3,6 % za Koroško, Štajersko in Kranjsko na 12 % v primeru Gorice, 22 % za severno beneško Istro in 31 % za Trst.

Če pa tem priključimo še tiste po poreklu iz Italije, pa delež teh Aškenazov, ki so po vsej verjetnosti še naprej uporabljali renski liturgični obred in ne avstrijskega, kaj šele štajerskega ali mariborskega, narašča s 5 % v notranjosti na 12 % v primeru Gorice, 31 % v Trstu na kar 41 % vseh omenjenih judovskih posameznikov v slovenski beneški Istri. Očitna razlika med deležem teh Judov v notranjosti in na obali je povsem jasna.

Viri in literatura

Babad, J., The Jews in Medieval Carinthia. A Contribution to the History of the Jews in the Alpine Countries of Europe. *Historia Judaica* VII, 1945, str. 13–28, 193–204.

Beider, A., *A Dictionary of Ashkenazic Given Names. Their Origins, Structure, Pronunciation, and Migrations.* Bergenfield, New Jersey: Avotaynu Inc., 2001.

Biasutti, G., *Il Cristianesimo primitivo nell'Alto Adriatico. La Chiesa di Aquilea dalle origini alla fine dello secolo scisma dei Tre Capitoli (Secc. I–IV).* Udine: Paolo Gaspari editore, 2005.

Cracco Ruggini, G., 1977. Il Vescovo Cromazio e gli Ebrei di Aquileia. *Antichita Altoadriatiche* XII, 1977, str. 353–381.

De Lange, N., *Atlas of the Jewish World.* Oxford: Phaidon, 1985.

GJ – *Germania Judaica*. Bd. I: Von den ältesten Zeiten bis 1238. Tübingen: Elbogen, I., Freimann, A. & Tykocinski, H. 1963. Bd II: Von 1238 bis zur Mitte des 14. Jahrhunderts. Tübingen: Zvi Avneri. 1968. Bd III: 1350–1519. Tübingen: Breuer, M., Guggenheim, Y. & Maimon, A. 1995.

Jelinčič Boeta, Klemen, *Judje na Slovenskem v srednjem veku.* Ljubljana: Slovenska matica, 2009.

Keil, M., »Petachja, gennant Zecherl«: Nammen und Beinamen von Juden in deutschen Sprachraum des Spätmittelalters. V: Härtel R. (Ed.) *Personennamen und Identität. Namengebung und Namegebrauch als Einziger individueller Bestimmung und gruppenbezogener Zuordnung. Grazer grundwissenschaftliche Forschungen 3, Schriftenreihe der Akademie Friesach 2.* Graz. 1997.

Leon, H. J., Book review. Frey, P. J.-B. Corpus Inscriptionum Iudaicarum. Recueil des inscriptions juives qui vont du IIIe siecle avant Jesus-Christ au VIIe siecle de notre ere. Vol. I. Europe. *Jewish Quarterly Review*, New Ser., 28 (4), 1938, str. 357–361.

Maieron Lenisa, O. M., Aquileia. V: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art.* Venice: Marsilio Editori, 1998, str. 26–28.

Maieron Lenisa, O. M., Grado. V: (Eds.) Cusin, S. G. & Ioly Zorattini. *Friuli Venezia Giulia – Jewish Itineraries: Places, history and art.* Venice: Marsilio Editori, 1998, str. 71–72.

Popelka, F., Der name Judendorf in der östlichen Alpenländern und seine handelsgeschichtliche Bedeutung. *Blätter für Heimatkunde* 13, 1935, Graz.

Roth, N., *Medieval Jewish Civilization. An Encyclopedia.* New York & London: Routledge, 2003.

Weinreich, M., *History of the Yiddish Language.* Chicago & London: Chicago University Press, 1973 (1980).

Wexler, P., *The Ashkenazic Jews: a Slavo-Turkic People in Search of a Jewish Identity.* Columbus, Ohio: Slavica Publishers, Inc., 1993.

Marjan Toš

Migracije in mobilnost judovskega prebivalstva na Slovenskem – od srednjeveških izgonov iz slovenskih dežel 1496–1515 do množičnih deportacij in uničenja v holokavstu 1941–1945

TOŠ Marjan, dr., višji kustos, Pokrajinski muzej – Sinagoga Maribor, SI-2000 Maribor, Židovska 4, sinagoga@pmuzej-mb.si.

Judje so v slovenskih deželah in mestih že v srednjem veku predstavljali najbolj mobilni sloj prebivalstva. V iskanju ekonomskih priložnosti in pogojev preživetja so se pogosto selili in pri tem naleteli na mnoge ovire, zlasti zakonske. Njihove migracije so bile v različnih zgodovinskih obdobjih specifične in mnoge tudi v znamenju prisile ali nuje za preživetje. To velja tako za srednjeveške izgone Judov s Štajerske in Koroške v letih 1496 in 1497 ter leta 1515 še s Kranjske kot za množične deportacije in uničenje med okupacijo slovenskega ozemlja v času druge svetove vojne 1941–1945. Šlo je torej za prisilne migracije s trajnimi posledicami, ki so se na primer v Mariboru, kot enemu od pomembnih središč slovenskega srednjeveškega judovstva, zrcalile na ekonomski osiromašenosti mesta po njihovem odhodu. Lahko rečemo, da so bili Judje kot etnična skupina vedno na prepihu in robu javne ter socialne memorije, kar se v slovenskih razmerah najbolj odraža po letu 1945, ko so od ostanka predvojne judovske srenje (najmočneje zastopane v Prekmurju) ostali le še ostanki ostankov.

Ključne besede: Judje, izgoni, deportacije, holokavst, uničenje.

V letih 1941–1945 so bili slovenski Judje kljub relativni številčni majhnosti judovske skupnosti na območju okupirane in razkosane Slovenije podvrženi preganjanju in represalijam, ki so vrhunec dosegle z množičnimi deportacijami prekmurskih Judov v taborišča smrti aprila 1944. Deportacija pomeni prisilno preselitev iz političnih in drugih razlogov, med vojno običajno za prisilno preselitev prebivalstva – internacijo ali množično aretacijo z zaprtjem v koncentracijska taborišča smrti. Torej lahko govorimo o deportacijah kot obliki migracije v kontekstu preseljevanja – selitev oziroma premikov posameznikov in družb v geografskem prostoru. Deportacije imajo znake oziroma elemente tako notranje migracije (selitev znotraj določene družbene skupnosti ali države), kot internacionalne migracije (selitev iz ene države v drugo)[1], a oboje s prisilo, z

[1] *Leksikon Sova*, str. 685.

radikalnimi sredstvi v sklopu načrtovanega genocida in z izjemnimi posledicami za judovsko etnično skupnost. Pri tem slovenski Judje niso bili izjeme, zlasti še, ker so bile na primer množične aprilske deportacije prekmurskih Judov leta 1944 izvedene v okviru široko zasnovanih deportacij in prvega vala uničenja madžarskih Judov spomladi 1944. Govorimo o slovenski mikrozgodbi v okviru evropskih in svetovnih dimenzij prisilnih migracij judovskega prebivalstva, ki je v vsej zgodovini pomembno sooblikovalo kulturno in gospodarsko podobo Evrope. V svoji dolgi zgodovini je bila Evropa vedno prostor raznolikosti, ljudje so morali živeti skupaj v raznolikosti in obvladovati svoje razlike; izročila v zvezi s tem so mešana in so se spreminjala. V nekaterih delih Evrope so bila obdobja mirnega sožitja različnih kultur, verstev in civilizacij – dober in znan primer je Pirenejski polotok, ki je bil v srednjem veku v polnem razcvetu prav zaradi medsebojnega vpliva krščanske, judovske in muslimanske kulturne ter verske tradicije. Z izgonom Judov (1492) in pozneje Mavrov se je to končalo.[2]

V evropski in slovenski zgodovini nastopajo Judje v vlogi večnih tujcev. Oni pridejo, se naselijo, ustvarijo svojo skupnost, postavijo svojo sinagogo[3], pustijo sledove v ekonomskem, kulturnem in duhovnem življenju, nato pa odidejo. Vse do sredine 20. stoletja je to zadnje najpogosteje pomenilo izgon, odstranitev ali celo pogrom. Med leti 1938 in 1945 pa so Judje »odšli« v genocid, ki nima primere v človeški zgodovini. Glede na to lahko mirno rečemo, da judovsko evropsko zgodovino v času med 15. stoletjem in nacističnim genocidom določa predvsem zgodovina obtoževanja in sistematičnega preganjanja. Od 15. stoletja naprej namreč napade nanje srečamo tudi v okoljih, ki so jim pred tem nudila celo posebno zaščito.[4] Do sprememb v odnosu do Judov je v zadnjih petsto letih prihajalo tudi zato, ker so Judje pooseblјali ekonomski napredek in ekonomsko revolucijo zgodnjega kapitalizma, zaradi česa so jih mnogi povezovali s koncem fevdalnega gospodarstva in z vzponom meščanstva. Razmere v vzhodni Evropi po drugi strani pričajo, da je to lahko samo del razlage za njihovo preganjanje. V tem delu stare celine so bili namreč Judje del revnega in docela brezpravnega kmečkega prebivalstva, njihovo življenje v carski Rusiji so pretresali strahoviti pogromi, masovni poboji in pregoni.[5]

---

[2] Dr. Danilo Türk, otvoritveni govor predsednika republike na mednarodni konferenci »Living Together« v Londonu, London, 12. 3. 2008.

[3] Povsod, kjer so se Judje v dolgi zgodovini naseljevali, so si zgradili sinagoge. Te so bile verska, duhovna in kulturna središča njihovih skupnosti. To velja tudi za mariborsko sinagogo, ki je edina ohranjena srednjeveška sinagoga na Slovenskem in od leta 2001 deluje kot Kulturni center Sinagoga.

[4] Šumi, *Večni priseljenci*.

[5] Ibid. Judje so bili v bistvu na zahodu in vzhodu, na severu in jugu Evrope zaznamovani z neskončnim »prihajanjem« in »odhajanjem«. Deloma so s tem zaznamovani še danes. Podobno kot evropski Romi so tudi Judje deležni metaforičnega »slovesa« nomadov in to kljub znanim zgodovinskim resnicam, da marsikje že več kot pol tisočletja živijo in sobivajo z ostalim večinskim prebivalstvom. Na Slovenskem je dolžina tega sobivanja krajša, saj so srednjeveški Judje po

Za judovsko prebivalstvo so selitve – migracije nekaj povsem običajnega. Od nekdaj predstavljajo mobilni sloj prebivalstva, kar je prišlo močno do izraza zlasti v srednjeveških mestih. Pri tem Maribor ni bil nobena izjema in prav mariborski Judje so dokaz izjemne mobilnosti in prilagodljivosti pogojem življenja in gospodarjenja. Njihove migracije so bile od naselitve v mestu konec 13. stoletja ekonomskega značaja, saj so iskali gospodarske priložnosti v mestih izven današnjega slovenskega narodnostnega ozemlja, še posebej v bližnjem Gradcu.[6] Srednjeveški judovski geti na našem območju so bili znani še v Piranu, Ljubljani, Radgoni, Celju, Slovenski Bistrici, na Ptuju, v Dravogradu in Slovenj Gradcu. Zelo močni sta bili judovski skupnosti v Trstu in Gorici. Povsod so imeli dobro organizacijo in razvito versko življenje. Prispevali so k napredku mest in sooblikovali njihovo podobo, predvsem pa kot mobilni sloj prebivalstva pripomogli k negovanju gospodarskih in kulturnih stikov z drugimi evropskimi mesti takratne Evrope. Zaradi tega je njihova zgodovina na Slovenskem bistveni del naše narodne zgodovine. Prvo mesto v zgodovini judovstva na Slovenskem zavzema Maribor.[7] Judovsko prebivalstvo v Mariboru ni bilo nikoli stalno. Le malo katera družina je vztrajala v mestu dve ali več generacij. Običajno so prihajali v mesto iz Ljubljane, Celja, Ptuja ali Radgone, odhajali pa največ v Gradec.[8] Mobilnost prebivalstva je bila velika, migracije pa nekaj povsem običajnega. V času razcveta mariborske judovske skupnosti so migracije vzpodbujali predvsem ekonomski interesi, največ denarništvo. Posojanje denarja na obresti je namreč prinašalo velikanske dobičke. Denar je bil takrat redek, vrednost denarja pa dokaj nestabilna. Največje dobičke je seveda prinašala trgovska dejavnost, zlasti trgovina z vinom. Judje iz Maribora so prodajali vino, pridelano v svojih vinogradih; tisto, ki so ga kupili od domačinov in tisto, ki so ga dobili v zastavo za posojila. V drugi polovici 15. stoletja se je položaj Judov poslabšal, zaostrile

dobrih dveh stoletjih pregnani, kasnejše vračanje na območja današnje Slovenije je bilo z izjemo Prekmurja številčno zelo skromno. Le v Prekmurju se od druge polovice 18. stoletja začne naseljevati večje število Judov, ki dosežejo višek proti koncu 19. stoletja. Nato se že po prvi svetovni vojni začnejo njihove migracije iz Prekmurja, ki dosežejo vrhunec z množičnimi deportacijami v taborišča smrti aprila 1944.

[6] Judje so na današnjem slovenskem ozemlju živeli že v drugem in tretjem stoletju, njihova stalna prisotnost pa je izkazana od 13. stoletja dalje. Prve stalne judovske naselitve na območju današnje Slovenije je mogoče zaslediti že v 11. stoletju, sicer pa jih srečujemo zlasti od 12. stoletja naprej in to vzporedno z nastankom meščanskih naselij. Judje so v preteklosti srednjeveške Evrope odigrali izjemno pomembno vlogo, zlasti še na gospodarskem in kulturnem področju. Njihova glavna dejavnost – trgovina na daljavo v zgodnjem srednjem veku in denarni posli v kasnejših stoletjih – so imeli za posledico, da so prišli skoraj v vse predele Evrope. Zaradi svoje gospodarske dejavnosti, zlasti trgovanja in denarnih poslov so bili navezani na tedanja gospodarska in prometna središča (prim. Mlinarič, *Judje*).

[7] Travner, *Mariborski ghetto*, str. 154.

[8] Ibid., 157. Avtor pripominja, da je zaradi pogostih selitev težko ugotoviti točno število Judov v Mariboru. Največ naj bi jih v mestu živelo okoli leta 1410, ko jih je iz svojega ozemlja izgnal Herman II. Celjski in so tvorili četrtino mestnega prebivalstva.

so se gospodarske razmere, z denarništvom se je začelo ukvarjati tudi večinsko krščansko prebivalstvo, njihovi dolžniki so bili manj premožni sloji in vse skupaj je povzročilo precejšnjo krizo. Svoje je opravila močna konkurenca v trgovini in zahteve stanov, da naj vladar proti judovskemu življu ukrepa. Maksimilijan I., ki Judom tudi osebno ni bil najbolj naklonjen, je sprejel znamenite odredbe o izgonu Judov s Koroške in Štajerske oziroma iz koroških in štajerskih mest leta 1496. Kot zadnji rok za izselitev je bil določen 6. januar 1496.[9] Srednjeveški izgoni Judov s Koroške in Štajerske (leta 1515 pa še s Kranjske) predstavljajo prve obsežnejše prisilne migracije judovskega prebivalstva iz zdajšnjega slovenskega prostora. Izgnani mariborski Judje so se naselili v Trstu, na Dunaju, veliko jih je odšlo proti srednji in južni Dalmaciji (Split), mnogi so našli zavetje v »šopronjski županiji«, na območju »sedmero občin« (Mattersdorf, Kobersdorf, Sackenbach, Frauenkirchen, Deutsch-Kreuz in Kittsee). S tega območja so odhajali naprej proti Moravski, na Poljsko, v Gorico, v druga severnoitalijanska mesta na območju Beneške republike. Tam se jih je oprijel pogosti vzdevek »Marpurg, Morpurck, Marburger, Morpurgi in Morpurgo«.[10] Takšne priimke so ohranile številne ugledne judovske družine, katerih člani so dosegli visoke položaje v gospodarstvu in v intelektualnih poklicih.

Po srednjeveških izgonih zasledimo na zdajšnjem slovenskem ozemlju vnovično močnejšo prisotnost Judov v drugi polovici 18. stoletja v Prekmurju. V tej deželi, ki je bila zgodovinsko vezana na Ogrsko, so bili Judje v posebnem položaju, njihovo naseljevanje so vse do sredine 19. stoletja podpirali nekateri fevdalni gospodje. Nasploh se je v drugi polovici 18. stoletja začel spreminjati odnos takratnih državnih oblasti do Judov. Te spremembe so bile najprej vidne na gospodarskem področju. Judje so se začeli uveljavljati ne le v trgovini, pač pa so kot trgovci in založniki vplivali na razvoj panog, ustanavljali so manufakture in prve tovarne. Nekaterim so bili podeljeni celo novi privilegiji in priznani častni naslovi.[11] In prav v tem času zaznavamo prisotnost Judov na območju

[9] Z izgonom Judov je postalo mariborsko mesto osiromašeno v vseh pogledih, najbolj pa seveda v gospodarskem, saj so bile pretrgane nekatere pomembne gospodarske poti in povezave mesta s takratnimi evropskimi gospodarskimi središči. Mariborski Judje so premoženje v mestu v glavnem odprodali. Prodana je bila tudi sinagoga in spremenjena v katoliško cerkev Vseh svetnikov.

[10] Travner, *Mariborski ghetto*, str. 159. Avtor se pri tem naslanja na zapis E. Morpurga z naslovom »La famiglia Morpurgo«, Padova, 1909. Vzdevek oziroma priimek Marpurgo, Marpurgi ali Morpurgo in Morpurgi, je ohranjen še danes. Največ v Trstu, tudi v Splitu in celo v Izraelu. Te priimke so imeli Judje v Gorici, v Padovi, celo v Krakowu na Poljskem, pa tudi na Dunaju, kjer je bil znan univerzitetni profesor Oton Marburg. Vid Morpurgo je v Splitu sredi 19. stoletja ustanovil znano knjigarno in tiskarno, v kateri je leta 1862 izšel prvi narodni časopis v Dalmaciji Narodni list. Bil je tudi deželni poslanec in predsednik trgovske zbornice. Travner ob tem navaja podatek Viktorja Morpurga, nečaka omenjenega Vida Morpurga, da so po izročilu splitski Morpurgi potomci mariborskih rabinov. Najprej so živeli na Dunaju, od koder so bili leta 1560 pregnani in so v Split prišli okoli leta 1670. Prvi iz rodbine je bil v Splitu Moše Morpurgo.

[11] Valenčič, *Židje*, str. 35.

današnjega Prekmurja. Tukaj so se očitno ustalili, saj je ugodna geografska lega omogočila razvoj srednjega trgovskega stanu.[12] V smeri sever–jug je namreč vodila stara tranzitna trgovska pot, ki je povezovala to ozemlje s sosednjimi pokrajinami, ki so v različnih obdobjih spadale pod različne vladarje. V prvih desetletjih 18. stoletja, po prenehanju turške nevarnosti, so nastopili mirnejši časi, ki so v prekmurskih krajih omogočili razvoj gospodarstva. Ozemlje današnjega Prekmurja je imelo pod Ogrsko razmeroma ugodno lego za razvoj že omenjenega srednjega trgovskega stanu. Tu je namreč potekala meja med agrarno Ogrsko in že nekoliko industrijskima današnjima Avstrijo in Nemčijo.[13] Prekmurje je postalo pomembnejše naselitveno območje za Jude, ki so v pokrajino prihajali iz Madžarske in jih je bilo leta 1846 že 321, kar je predstavljalo 6,13 % delež v skupnem številu takratnega prebivalstva. V drugi polovici 19. stoletja se njihova vloga in položaj okrepita, zlasti na gospodarskem in postopoma tudi kulturnem področju. V mestih Murska Sobota in Dolnja Lendava se okrepi njihova trgovska dejavnost, razvijajo veletrgovino in denarništvo, pospešujejo razvoj tiskarstva, opravljajo tudi intelektualne poklice. Na vaseh pa so še naprej krčmarji, mesarji in seveda trgovci. Imajo nemalo zaslug za razvoj in krepitev meščanstva v Dolnji Lendavi, ki je postala živahno gospodarsko, politično in kulturno središče jugovzhodnega Prekmurja. Na prelomu 19. in 20. stoletja jih je bilo v Dolnjelendavskem okraju že 486. V Murskosoboškem okraju jih je leta 1900 živelo 433, kar zgovorno priča o njihovi številčni prisotnosti v pokrajini, ki je z njihovo podjetnostjo počasi sledila razvojnim trendom v razvitejših delih takratne monarhije. Odločujoč in prepoznaven je bil predvsem njihov vpliv pri razvoju gospodarstva, industrije, trgovine in denarništva. S svojo vero, kulturo in načinom življenja so bogatili multikulturnost pokrajine in z obema sinagogama (Lendava, Murska Sobota) prispevali k duhovnemu razcvetu skupnosti v pokrajini ob Muri. Čeprav se je po prvi svetovni vojni začelo njihovo število zmanjševati, so bili med obema svetovnima vojnama še vedno pomembno prisotni na gospodarskem in kulturnem področju, saj jih je po zadnjem ljudskem štetju v Kraljevini Jugoslaviji leta 1931 v Murski Soboti živelo 269, v Lendavi pa 207. Prekmurje z Mursko Soboto je bilo takrat središče slovenskega judovstva. Večje število Judov je takrat živelo še v Ljubljani (95), v Mariboru (81), na Ptuju (32) in v Celju (30). Skupaj je bilo pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo v takratni Dravski banovini 860 Judov. Iz primerjav statističnih podatkov jasno izhaja značilna mobilnost judovskega prebivalstva, ki je iskalo svoje ekonomske priložnosti in pogoje za preživetje. Prekmurski Judje so bili povezani tudi z Judi v sosednjem Medžimurju in so se nekateri tja tudi preselili. Po prvi svetovni vojni so se Judje iz Prekmurja selili tudi zaradi nasprotovanja priključitvi te pokrajine k novi državi SHS, saj so bili močno

[12] Gašpar, Lazar, *Židje v Lendavi*, str. 32.

[13] Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, str. 172.

navezani na Madžarsko, od koder so nenazadnje v te kraje večinoma tudi prišli. Kljub odhodom je judovska skupnost v Prekmurju med obema svetovnima vojnama v minulem stoletju še vedno ohranila ekonomsko vitalnost in dinamičnost, ki se je odražala v živahnem kulturnem in društvenem utripu, tako v Lendavi kot tudi v Murski Soboti. Judje so sobivali z večinskim katoliškim in evangeličanskim prebivalstvom, posamezniki so k tema veroizpovedima celo pristopali in nekateri tudi menjavali judovske priimke. To se je dogajalo tudi z Judi v Ljubljani, na Ptuju in v Mariboru proti koncu 30-ih let minulega stoletja, ko je bila v zraku resna nacistična nevarnost in ko so prihajale iz tujine informacije o radikalnem preganjanju Judov v Nemškem rajhu. Primerjava statističnih podatkov o zmanjševanju judovskega prebivalstva na Slovenskem (v Dravski banovini) pokaže, da se je glede na popis prebivalstva v letu 1931 število Judov v desetih letih zmanjšalo iz 936 leta 1921 na 820 v letu 1931, od tega jih je bilo na območju Prekmurja 467, kar je predstavljalo samo še 58 % judovskega prebivalstva v Dravski banovini.[14] Glavni razlog za upadanje je bila najbrž gospodarska zaostalost Prekmurja, zaradi katere so Judje iskali ekonomske priložnosti zlasti v bližnjem Medžimurju na Hrvaškem, predvsem v Čakovcu, in tudi v nekaterih drugih mestih, največ v Zagrebu. Tistih, ki so odšli iz Prekmurja, niso nadomestili novi judovski naseljenci. Za razliko od Prekmurja pa je naraslo število Judov v industrijskih središčih takratne Dravske banovine, saj jih je bilo po podatkih iz leta 1931 v Ljubljani 95 in v Mariboru 81. Na Ptuju je bilo 32 in v Celju 30 Judov. Središče slovenskega judovstva je bila takrat Murska Sobota, mobilnost judovskega prebivalstva pa je bila izjemno velika. Nekateri so se zadrževali v Sloveniji zelo kratek čas. Leta 1937 je bil v Dravski banovini narejen popis judovskega prebivalstva, po katerem je takrat skupaj živelo 441 Judov in 310 njihovih družinskih članov (žene in mladoletni otroci). Skupaj je bilo v popisu zajetih 751 oseb[15]. Pri uporabi teh podatkov je treba upoštevati, da vendarle niso popolni ali povsem zanesljivi. Na popisu so namreč tudi Judje, ki so bili lastniki različnih podjetij ali zemljišč. Po prvotnih podatkih je leta 1937 v Dravski banovini živelo 773 Judov, od katerih jih je 189 imelo tuje državljanstvo, največ češkoslovaško (54), avstrijsko (37), madžarsko (31), poljsko (31) in nemško (19).[16] Glede na vse večjo vojno nevarnost, ki je pretila Evropi, in krepitev nacifašizma je postajalo za mnoge srednjeevropske Jude zanimivo tudi jugoslovansko državljanstvo. Po nemškem »anšlusu« Avstrije leta 1938 so Judje z avstrijskim državljanstvom v Dravski banovini zaprosili za jugoslovansko

[14] Pančur, *Judovsko prebivalstvo*, str. 35.

[15] Ibid., str. 40–41. V Dravski banovini je živelo tudi precej tujih judovskih državljanov, največ v mestih, kjer je tudi najbolj prišla do izraza velika mobilnost judovskega prebivalstva. V Mariboru je imelo tuje državljanstvo kar 37 % Judov, v Prekmurju pa le 5 %, kar zgovorno kaže na gospodarsko zaostajanje te slovenske pokrajine za razvitimi mesti oziroma okolji.

[16] Ibid., str. 43. Med ostalimi 584 osebami z jugoslovanskim državljanstvom niso vsi prihajali z ozemlja sedanje Slovenije.

državljanstvo. To državljanstvo je postalo zanimivo tudi za Jude na Češkem po septembru 1938, ko je Nemčija priključila Sudete k Tretjemu rajhu. A jugoslovanske oblasti pri podeljevanju državljanstva niso bile velikodušne in so mnoge prosilce gladko zavrnile. Poleg tega so imeli tuji Judje vedno več težav s podaljševanjem dovoljenja za bivanje v državi.[17] Po nacističnem prevzemu oblasti v Nemčiji smo leta 1933 soočeni z veliko dinamiko judovskih migracij, ki jih zaznamujejo pravi vali judovskih beguncev. Poleg mnogih znanih begunskih poti čez Francijo, Švico, Nizozemsko in drugih evropskih držav je veliko judovskih beguncev bežalo tudi skozi Jugoslavijo in Slovenijo oziroma takratno Dravsko banovino. Pomembna postojanka je bil Zagreb. Dinamika se je stopnjevala in se okrepila po letih 1937 in 1938, ko so tudi jugoslovanske oblasti beležile podatke o »nemških beguncih – Jevrejih«. Po »anšlusu« so leta 1938 judovski begunci resen problem, ki ga oblasti niso več mogle prelagati zgolj na breme judovskih skupnosti. Po pogromu v »kristalni noči« je postajala stiska nemških in avstrijskih Judov vse večja in na vsak način so poskušali množično zapustiti državo, da bi se izognili represalijam. Zanimiva je bila metoda gestapa[18], ki je v začetku vojne iz Avstrije izganjal Jude tako, da jih je enostavno brez dokumentov postavil na mejo z Jugoslavijo. Po dolgem čakanju na nikogaršnjem ozemlju so jih jugoslovanske oblasti sprejele in jih prepustile v oskrbo judovskim organizacijam.

Precej neznank je še vedno okoli tihotapljenja nemških in avstrijskih Judov za denar preko avstrijsko-jugoslovanske meje med leti 1938 in 1941. Znan tihotapec je bil Josef Schleich, skrivnostna oseba, ki je v omenjenih letih spravila čez mejo za lasten zaslužek lepo število Judov. Pred tihotapstvom z ljudmi se je ukvarjal z različnimi vrstami trgovanja, predvsem z živili, in verjetno z njihovo prodajo na črnem trgu.[19] Po izbruhu druge svetovne vojne, 1. septembra 1939, so se na graškega tihotapca Schleicha začele postopoma obračati judovske organizacije in z njim sklenile dogovor o sodelovanju. Dogovorili so se za znesek od 500 do 1000 RM po osebi, Schleich pa jim je obljubil, da jih bo ilegalno spravil čez mejo v Jugoslavijo in Italijo. Za vsakega petega in desetega Juda naj bi bil ilegalni transport čez mejo zastonj. Denar so mu izplačevali šele takrat, ko so dobili od emigrantov pisno novico, da je ilegalna pot v tujino uspela. Poleg tega je Schleich izvajal tudi privatne »judovske« ilegalne transporte čez mejo. Delo je očitno opravljal dobro, saj na njegov račun judovske organizacije niso dobivale

[17] Pančur, Šorn, *Tuji državljani*, str. 47–48. Ilustrativni primer takšnega ravnanja je češkoslovaški Jud Jurij Pollak, ki je bil v Mariboru zaupnik tovarne Suitex S. A. Glarus iz Švice, ki je bila lastnica mariborske tekstilne tovarne E. Zelenko & Co.

[18] GESTAPO (*Geheime Staatspolizei*), nacistična državna tajna policija v Nemčiji in okupiranih državah 1933–1945; od 1934 jo je vodil Heinrich Himmler, njene glavne naloge so bile aretacije, preganjanje in deportacije Judov, Slovanov in Romov, vodenje koncentracijskih taborišč in množični pokoli. Na nürnberškem procesu je bila spoznana za zločinsko organizacijo.

[19] Brunner, *Josef Schleich*, str. 32.

pripomb. Konec januarja 1940 je z njim sklenilo posebni dogovor Združenje žrtev vojne, invalidov, vdov in sirot v osmem dunajskem okraju (Daungasse 1/a), po katerem je znašala cena za transport do Zagreba 670 RM po osebi. V dogovoru je bilo zapisano, da Schleich ne bo sklepal podobnih dogovorov z nobeno drugo organizacijo, česar pa se ni držal. Ohranjeno je pisanje Josefa Schleicha z dne 8. oktobra 1940, ki ga je poslal tajni politični policiji vodilnega oddelka Dunaj, da ima dovoljenje oddelka tajne politične policije Gradec, da Jude z veljavnim potnim listom in s potrdilom davčne neoporečnosti kar najhitreje spravi iz dežele. Pri vodilnem oddelku v Gradcu se je v osmih točkah obvezal, da se bo natančno držal vseh predpisov. Zato naproša tajno politično policijo, vodilni oddelek Dunaj, za dovoljenje, da v hiši Palestinskega urada na Dunaju uredi lokalno zbirališče za legalne »transporte«. Vnaprej se obvezuje politični policiji posredovati točno sestavo transportov.[20] Najprej je ilegalna pot v Jugoslavijo vodila pri Minihof-Liebauu, nato pa je tihotapstvo prestavil nekoliko zahodneje, v okolico Ivnika (prelaza nad Radljami ob Dravi). Pomembna vmesna postojanka je bil Maribor, končna postaja pa v glavnem Zagreb. Vodja mariborske podružnice te tihotapske poti je bil mariborski Jud, tovarnar Willi Rossmann. Uredil je neke vrste podružnico zagrebškega HICEM-a, organizacije, ki je bila namenjena kot pomoč Judom, ki so bili v Nemčiji v nevarnosti ali so bili iz Nemčije pregnani, in je dobivala finančna sredstva za delovanje predvsem iz Amerike in Avstralije. Pri tihotapljenju je Schleich sodeloval z gestapom, ki mu je naročil, da naj poišče pomočnike, ki bodo vodili Jude čez mejo. Schleich je imel zelo dobre zveze s tihotapci na jugoslovanski strani, ki so mu pomagali pri ilegalnih prehodih tudi v bližini Šentilja na štajerski strani meje. Tihotapstvo je bilo organizirano v glavnem na južnem delu štajersko-slovenske meje pri Lučanah (Leutschach) in pri Ivniku (Eibiswald). Jude so tihotapili tudi čez Radeljski prelaz, za kar je Schleich pridobil domače kmete in jim za pomoč zagotovil dobro plačilo. Njegova prva pomočnika sta bila Hartmann in Babschek, Hartmanov jugoslovanski pomočnik je bil Milan Lep. Kot vodiči so kmetje dobili po uspešno pretihotapljeni osebi 10 RM do meje in od tam do Maribora še 150 RM. Če Judje, ki so jih tihotapili ilegalno čez mejo, niso imeli denarja, so stroške tihotapljenja poravnali njihovi sorodniki v Jugoslaviji. Maribor je bil izjemno pomembna vmesna postaja, tovarnar Willi Rossmann pa odličen organizator transportov do Zagreba. Organiziral je nadaljnje transporte z vlakom ali avtobusom in celo s taksiji iz Maribora do Zagreba. Rossmann je bil dosegljiv na Meljski cesti v Mariboru. V obsežno tihotapstvo so bili poleg tekstilnega tovarnarja Rossmanna vključeni še drugi podjetniki z avtomobili in taksisti. Eden med njimi je bil graški taksist Josef Gödl[21]. Do jugoslovanske

[20] Ibid., str. 35. Na Schleicha se je pozimi 1940/1941 obračalo vedno več judovskih organizacij, tudi »nevernih Judov«. Za transport so se zanimali tudi Judje iz Frankfurta in Hamburga.

[21] Ta je na zaslišanju leta 1948 na deželnem sodišču v Gradcu povedal, da je Schleicha

in madžarske meje je Jude prevažal tudi graški podjetnik-taksist Gustav Leitl. Očitno je bil Schleich uspešen organizator tihotapljenja Judov, saj je po nekaterih ocenah spravil čez mejo proti plačilu večje število Judov. Med njimi tudi transporte z otroki in to z dovoljenjem gestapa oziroma po njegovem nalogu. Kolikšno je bilo to število, ni natančno znano, zagotovo pa ne držijo Schleichove navedbe, da naj bi ilegalno preko meje spravil in »rešil« 120.000 Judov. Verjetno ga kmalu še ne bo med »pravičniki«, saj je vendarle delal za denar in po nalogu tajne državne policije, torej v duhu nacističnega režima, ki je želel rajh »očistiti« Judov in »dokončno rešiti« judovsko vprašanje.

Nekateri Judje, ki so prispeli v Jugoslavijo, so potovali v Split, od tam v Panamo, ZDA ali Avstralijo. Mnogi zajeti judovski begunci so pristali v zbirnih centrih, nekatere so vračali državam, iz katerih so prišli, na primer Madžarski. Ujete Jude so vračali celo v Nemčijo. Le redki posamezniki so preprečili takšne vrnitve, ki so se običajno končale z deportacijo Judov v taborišča smrti. Mnogim beguncem je pomagal poveljnik mariborske obmejne policije Uroš Žun[22]. Jugoslovanske oblasti so še tik pred napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo vračale ilegalne judovske begunce z organiziranimi konvoji iz Ljubljane preko Maribora nazaj do meje, kjer so jih prevzemali nemški policisti.[23] Ta oblika prisilnih migracij Judov je vzpostavila neposredne povezave med pregoni Judov iz Nemškega rajha in slovenskim ozemljem, in to že od leta 1933 dalje. Ljubljana, Maribor, Murska Sobota in celo mnoga manjša mesta in kraji so na Slovenskem ter v sosednji Hrvaški imeli pomembno vlogo pri reševanju judovskih beguncev. S Slovenijo in našim prostorom je povezanih kar nekaj judovskih transportov po letu 1938. Reševanje pred uničenjem judovskih družin se je nadaljevalo tudi med okupacijo, 1941–1945. Takrat je ustaška NDH izvajala ostre ukrepe proti Judom, ki se na njenem ozemlju niso več počutili varni, zato so jih posamezni rešitelji poskušali odpeljati na območje italijanske okupacijske cone ob jadranski obali. Na tem območju je našlo zatočišče večje število Judov, ki so jih reševali tudi

poznal od leta 1939 in ta ga je leta 1940 vzel v službo kot podjetnika z avtomobilom, da bi lahko omogočil transporte Judov do meje. Za Schleicha je peljal približno 30-krat in pri vsaki vožnji vzel v vozilo po sedem Judov, ki jih je odpeljal do Lučan, Oseka ali Tauke, nato pa čez Radeljski prelaz do carinarnice, kjer so Jude prevzeli vodiči z druge strani meje. Hranili so jih v gostilnah, tudi do 14 dni, da so se okrepčali za pot. Hrano je za ilegalce kupoval Schleich.

[22] Razglašen je bil za enega od slovenskih pravičnikov. Za enega od slovenskih pravičnikov ga je proglasil Yad Vashem 7. julija 1986. Njegovo ime je vklesano na kamnitem zidu v parku pravičnikov. Uroš Žun je bil rojen leta 1903 v Radovljici, po poklicu je bil pravnik in je med leti 1938–1941 služboval kot obmejni komisar v Mariboru. Že pred aprilskim napadom sil osi na Kraljevino Jugoslavijo leta 1941 je skupaj z ženo in sinom pobegnil v Zagreb, kjer se je skrival. Iz Zagreba je zbežal v Bosno, od tam pa v Trst, kjer je bil korektor pri nekem časopisu, saj je dobro govoril več jezikov. Po vojni se je vrnil v Ljubljano in poučeval pravo na ekonomski in tehnični srednji šoli (prim. Miriam Aviezer Steiner, rokopisno gradivo in življenjepisi slovenskih pravičnikov v Yad Vashemu, arhiv Sinagoga Maribor). Na seznamu slovenskih pravičnikov v Yad Vashemu so še : Zora Pičulin, Ivan Breskvar, Andrej Tumpej, Ivan in Ljubica Župančič in Olga Neuman.

[23] Zajc, *Judovski begunci*, str. 68–69.

preko Ljubljane, kot glavnega mesta italijanske »*Provincia di Lubiana*«. Judovska občina v Ljubljani je namreč uspela najti provizorično novo zatočišče, in sicer v bivšem lovskem dvorcu Lesno Brdo pri Vrhniki. Tam sta zadnji naslednici prejšnjih lastnikov iskali najemnike, ki bi jim pomagali vzdrževati objekt in nositi stroške. Dvorec je bil v slabem gradbenem stanju in le nekaj prostorov je bilo mogoče usposobiti za bivanje ljudi. Judovski begunci so prispeli tja v začetku poletja 1941 in naleteli na nekaj stanovalcev s podobno usodo, med njimi celo ruskega pianista. Prostore in bivanje jim je uredil Joseph Indig, ki je v Osijeku končal osnovno šolo in gimnazijo in bil angažiran v cionistični mladinski zvezi Hašomer Hazair, ki je zavrgla asimilacijo Judov v državah izven Palestine.[24] Joseph – Joško je za mlade Jude na Lovskem dvorcu Brdu pri Vrhniki organiziral celo pouk; klavir in glasbeno teorijo je poučeval že omenjeni ruski pianist. Ta dvorec je ostal bivališče za več kot leto dni, za stanovalce v njem pa je skrbela italijanska organizacija za pomoč judovskim beguncem Delasema.[25] Določeno stopnjo varovanja so jim nudili celo italijanski karabinjerji, kar je začelo zanimati tudi voditelje narodnoosvobodilnega gibanja na tem območju in partizanske poveljnike. Poleti 1942 so judovski begunci zapustili Lesno Brdo in se ustalili v italijanskem mestu Nonantolu. Po italijanski kapitulaciji so odšli v Švico, konec

[24] Mali ljudje – neznani in znani Slovenci pomagajo rešiti judovske begunce, rokopis, arhiv Sinagoga Maribor (gradivo je posredovala Miriam Aviezer Steiner iz Yad Vashema v Jeruzalemu). Joseph Indig je bil rojen leta 1917 v Virovitici, odraščal pa je v Osijeku, kjer je bil njegov oče kantor v Sinagogi. Izučil se je za poklic avtomehanika. Pisal je spomine, ki jih je v knjižni obliki izdal nemški zgodovinar Klaus Voigt (*Joškos Kinder*). Knjigo je izdal Berlinski Athenaeum – Verlag. Ta knjiga je pomembna tudi za slovenski prostor in za zgodovino holokavsta na Slovenskem. Eden od njenih pomembnih akterjev je prav Uroš Žun, komandir (komisar) mejne policije v Mariboru, ki je pokazal veliko razumevanja in človečnosti za reševanje Judov. Rešil je skupino 16 judovskih deklet, pri čemer mu je pomagal prav Joseph Indig, ki je moral v Maribor po nalogu Ženskega urada sionistične organizacije (WOZ) iz Zagreba. Ta skupina deklet je bila iz Maribora po dveh tednih bivanja premeščena v Krško in nameščena v starem dvorcu, za katerega je skrbela Judovska občina iz Zagreba. Indig je otroškim beguncem iz Nemčije in Avstrije priključil še skupino 30 judovskih otrok iz različnih delov Jugoslavije, večinoma sirot, katerih starše so okupacijske oblasti že odpeljale v internacijo (prim. pismo Miriam Steiner Aviezer Marjanu Tošu z dne 15. 7. 2010, arhiv Sinagoga Maribor).

[25] Glavni skrbnik, organizator in zaupnik organizacije Delasema v Ljubljani, je bil judovski vinski trgovec Evgen Bolaffio. Ta je sam trdil, da je prek Delasema v Italijo spravil veliko Judov. Med drugim je bil angažiran pri reševanju judovske skupine iz Leskovca pri Krškem, kjer naj bi bilo po njegovih navedbah 120 odraslih in 30 otrok. Namestili so jih v ljubljansko »Cukrarno«, zanje pa so skrbeli Judje iz Ljubljane. Pomagal je reševati tudi 50 judovskih otrok iz Hrvaške, ki jim je uredil bivanje na lovskem dvorcu Lesno Brdo pri Vrhniki. Povojne oblasti so ga zasliševale zaradi domnevnih stikov z angleško obveščevalno službo. Zasliševalcem je med drugim odgovarjal o stikih s tajnikom zagrebške judovske verske občine Aleksandrom Kleinom. Bolaffio je povedal, »da je leta 1942, ko je bila prva hajka na židovske emigrante v Ljubljani«, sam odšel do škofa Rožmana »s prošnjo, da intervenira pri Vatikanu, da se ta skupina 250 Židov pošlje iz Ljubljane v Italijo, a ne na Hrvaško. Škof je ustregel moji prošnji. Tri mesece kasneje je bila zopet hajka proti Židom«. Takrat je šel do škofa ljubljanski Jud Oton Lorant. (prim. Zajc, Pančur, *Preganjanje judovskega prebivalstva*, str. 125–135).

maja 1945 pa v Palestino.[26]

Po okupaciji in razkosanju Jugoslavije oziroma Slovenije je bila pomemben cilj zlasti hrvaških Judov na begu pred holokavstom Ljubljanska pokrajina. Ta je bila varnejša od ustaške NDH, od koder so Judje v Ljubljano prihajali ilegalno. Nekatere, ki niso imeli ustreznih dokumentov, so italijanske oblasti vračale na hrvaško oziroma v NDH. V Ljubljansko pokrajino so prihajali tudi Judje iz okupirane slovenske Štajerske in Gorenjske. A italijanske oblasti so bile v primerjavi z nemškimi vendarle manj radikalne, čeprav so leta 1943 odpeljali v italijanska taborišča Jude, ki so sodelovali z OF. Judje so bili internirani tudi v taborišče na Rabu. Nekateri so morali že prej na ukaz fašističnih oblasti zapustiti Ljubljano. Ob italijanski kapitulaciji septembra 1943 je bilo v Ljubljani le še manjše število Judov in nekaj Judov z bivšim jugoslovanskim državljanstvom ter večina pokristjanjenih Judov in oseb iz mešanih zakonov.[27] Nemške oblasti so v okviru operacijske cone Jadransko Primorje leta 1943 izvajale določene ukrepe proti Judom, predvsem so v skladu z odredbo zaplenili vse premičnine in nepremične. Jeseni 1944 so se vršile aretacije preostalih ljubljanskih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov.

Kljub tem tragičnim usodam je dobršnemu delu Judov iz Ljubljanske pokrajine uspelo preživeti holokavst. Uničenje ni bilo popolno, kar velja tudi za judovsko prebivalstvo v okupirani slovenski Štajerski in Gorenjski. Mnogim, zlasti premožnejšim Judom, je pred uničenjem uspelo pobegniti v tujino. To možnost so dodobra izkoristili tisti, ki so imeli v tujini zelo dobre poslovne zveze. Redki posamezniki so se uspeli med vojno skrivati, nekaj jih je preživelo celo koncentracijska taborišča. Najhujše uničenje v tragediji holokavsta je doživela judovska skupnost v Prekmurju. Tam je bilo uničenje skoraj popolno, zadnje migracije v obliki množičnih deportacij pa v bistvu sklepno dejanje velike in koristne mobilnosti nekdanje cvetoče judovske skupnosti, ki je vse

[26] Ibid. Joseph Indig je med temi begunci našel svojo bodočo soprogo Lilli, roj. Bernhard iz Berlina. Nastanili so se v kibucu Gat na jugu države. Indig je začel pisati spomine na to reševanje in beg iz nacističnega jarma. Spomin nanj in na njegova dejanja je prvi javno prenesel Ivo Goldstein v svoji knjigi *Holokavst u Zagrebu* (Novi liber, Zagreb, 2001). Kot je mogoče razbrati iz Goldsteinovega pisanja, je nekaj povzetkov o reševanju Judov Indig objavil tudi v beograjskem strokovnem časopisu *Istorijski arhiv* leta 1965. Joseph Indig – Ithai je umrl leta 1988 v 81. letu življenja v kibucu Gat, kjer je tudi pokopan. Njegova prizadevanja za reševanje judovskih otrok so opisana v različnih medijih in tudi filmsko obeležena. Najbolj znana je Villa Emma (prim. I. Vaccari, Villa Emma, Modena 1960; J. Ithai, Djeca bježe, Jevrejski Almanah 1963, Beograd 1963).

[27] Glej opombo 25. Po nemški okupaciji osrednje in severne Italije je tam pod nemškim pokroviteljstvom nastala marionetna fašistična Republicca Sociale Italiana, katera je vneto sodelovala pri izvrševanju nemškega genocida nad Judi v Italiji. Holokavst je zajel dobršen del Judov, ki so jih Nemci odpeljali v koncentracijska taborišča, njihovo premoženje pa je zaplenila fašistična država. Skupaj naj bi bilo aretiranih med 7700 in 7900 Judov, ki so jih večinoma umorili. Vrnilo se jih je okoli 820, preživeli so le tisti, ki jim je uspelo pobegniti na zavezniško stran fronte v južni Italiji in v nevtralno Švico.

od druge polovice 18. stoletja dalje pomembno sooblikovala podobo pokrajine ob Muri. Ob aprilskem napadu na Kraljevino Jugoslavijo so nemške sile brez težav zasedle Prekmurje v nekaj urah. Prebivalstvo je prihod Nemcev pozdravilo in mnogi so se, zlasti v Murski Soboti, nemške okupacije razveselili, saj so upali, da bo z njo konec madžarskega vpliva. Ob prihodu Nemcev so se začela nasilna dejanja nad judovsko lastnino (vlomi v stanovanja, trgovine in obrtne delavnice), pri čemer so Nemcem na veliko pomagali tudi domači člani in simpatizerji Kulturbunda. Judovska lastnina je bila najbolj na udaru v Lendavi in v Murski Soboti, od koder so naropane predmete v tovornem vagonu odpeljali proti Radgoni. Nad judovsko lastnino so se ob okupaciji spravili tudi v nekaterih podeželskih krajih.[28] Nemci so bili v Prekmurju le kratek čas, saj so ga že 16. aprila 1941 prevzeli Madžari in vzpostavili svojo oblast. Madžarsko zavezništvo z nacistično Nemčijo je prineslo ostrejšo protijudovsko politiko, saj je bil junija 1941 na Madžarskem sprejet antisemitski zakon. Vseboval je tri poglavitne točke: Judom so bile odvzete vse ključne pozicije v gospodarstvu; določeno je bilo razmerje odvetnikov, zdravnikov, inženirjev … in prepovedane so bile vse poroke med Judi in kristjani, zato so morali vsi pari pred poroko opraviti obvezni zdravniški pregled.[29] Kljub antisemitski zakonodaji ukrepi na Madžarskem in v Prekmurju niso bili radikalni in vse je kazalo, da bi se lahko madžarski (in prekmurski) Judje kljub nenehnim pritiskom nacistične Nemčije za »dokončno rešitev« judovskega vprašanja v tem delu Evrope rešili tragedije genocida. Vse pa se je spremenilo z nacistično okupacijo Madžarske, ko so oblasti aprila 1944 začele z množičnimi deportacijami madžarskih Judov na vsem območju, ki je bilo do nacističnega prevzema oblasti pod madžarsko okupacijo. Deportacijam se prekmurski Judje niso mogli izogniti, na udaru so bili aprila 1944. V začetku tega meseca so izšli ostri zakoni proti Judom, ki so bili objavljeni tudi v časopisju.[30] Že 6. aprila se je pojavil v Lendavi odposlanec madžarske vlade in izdal nalog za takojšnje zbiranje Judov. 26. aprila 1944 so zbrali v lendavski sinagogi 57 judovskih družin in jih s tovornjaki odpeljali do Čakovca, kjer so jih predali gestapu. Tudi soboške Jude so zbrali v sinagogi in jih nato s tovornjaki, vprežnimi vozovi in v železniških vagonih odpeljali do Čakovca. Od tam so bili prekmurski Judje odpeljani v Nagykanizso, od koder so jih ves teden v vagonih vozili do Birkenaua, kjer je bilo zbirno mesto za največje taborišče smrti – Auschwitz. Prekmurski Judje so bili deportirani v prvem največjem valu množičnih deportacij madžarskih Judov aprila 1944 in so bili v Auschwitzu prevzeti konec aprila oziroma v začetku maja (najverjetneje

[28] Kerec, *Judje v Murski Soboti*, str. 604. Pred večjimi napadi na judovske trgovine in stanovanja je odločneje posredovala nemška vojska, ki je naredila red in zavarovala osebno lastnino meščanov.

[29] Fujs, *Odnos madžarske države*, str. 25; Toš, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, str. 41.

[30] MeV (Muraszombat es Videke), »Hivatalos lap« – uredba 15 z dne 6. aprila 1944 in Godina, *Prekmurje 1941–1945*, str. 91.

se je to zgodilo 2. maja 1944). V prvem valu množičnih deportacij prekmurskih Judov je bilo 367 ljudi in večina od njih je bila umorjena v Auschwitzu 21. ali 22. maja 1944.[31] Naslednji, mnogo manjši val deportacij se je zgodil še maja in zadnji jeseni 1944.[32] Prizanešeno je bilo samo tistim Judom, ki so se prej prekrstili v krščansko vero, in tistim posameznikom, ki so jim pripisovali »revizionistične zasluge« za Madžarsko. Aretacije in zbiranja Judov so potekala pod nadzorstvom žandarmerije oziroma madžarske policije. Na pot so smeli vzeti le do 20 kilogramov osebne prtljage, ostala lastnina oziroma prtljaga jim je bila odvzeta. Po doslej znanih podatkih je bilo med prekmurskimi Judi kar 387 žrtev holokavsta.[33]

Preživelo je 23 lendavskih in 25 soboških Judov. Torej majhna skupina, ki se je po vrnitvi na domača ognjišča soočila z novimi težavami in ukrepi povojnih jugoslovanskih oblasti. Preživeli prekmurski Judje se namreč niso mogli izogniti prisilnemu odvzemu premoženja (nacionalizacija, ki jo je v primeru judovske lastnine spremljal izrazit razredni ideološki pristop) in ostalim ukrepom, ki so jih izvajale nove oblasti (služenje vojaškega roka). Ko je bila leta 1948 ustanovljena nova država Izrael, so se mnogi od preživelih prekmurskih Judov odločili za novo migracijo in dokončno slovo od Prekmurja oziroma Slovenije.[34] Podržavljanje (nacionalizacija) je za Jude pomenilo konec zasebne pobude, kar je bilo za podjetne in gospodarsko samoiniciativne Jude hud udarec. Še posebej za peščico preživelih lendavskih Judov, ki so bili pred vojno in okupacijo med nosilci gospodarskega razvoja ter napredka. Nacionalizacija je bila za Jude velikansko razočaranje in kot razlaščenci so se odločili za pot v tujino.[35] S temi migracijami se je začelo sklepno dejanje konca nekdanje cvetoče judovske skupnosti v pokrajini ob Muri,

[31] Toš, *Prekmurski Judje*.

[32] Drugi val deportacij Judov iz soboškega in lendavskega okraja je bil v začetku maja 1944, zadnji, tretji pa 20. oktobra 1944. Darja Kerec opozarja, da je bila prva množična aretacija Judov iz soboškega in lendavskega okraja že 16. aprila 1944 in da o tem dogodku takratno časopisje ni poročalo (prim. Kerec, *Judje v Murski Soboti*, str. 607).

[33] Ta številka žrtev holokavsta je na vseh uradnih seznamih, vendar je treba tem imenom dodati še vsaj peterico umorjenih Judov, in sicer so to bili: Sari Schvarz, Etelka Markovič, Ana Ebenspanger, Jakob Spitzer in Ludvik Koch (podatke posredoval Bojan Zadravec iz Lipe pri Beltincih v Prekmurju, marljivi raziskovalec prekmurskega judovstva). Tako znaša skupno število prekmurskih žrtev holokavsta 392 oseb.

[34] Iz Lendave so se v Izrael izselili Lenka Maschanzker, Marjeta Spiegel, Engel Györgi, Vilmos Nemsics, Alice Spitzer, Anuska Spitzer in Milan Weissenstein. Na Madžarsko so odšli Bela Epinger, Szantojevi in Fritz Erzselet, v Kanado je odšel Josef Fürst, v Anglijo pa Ladislav Wortman, Fredi in njegova sestra Suzana Strasser in Beno Teichmann. Andras Schwarz je odšel v Avstralijo, Erika Milhofer na Hrvaško, Tamas Berthold Schwartz na Madžarsko in od tam v Izrael. V Izrael so odšli tudi preživeli soboški Judje, in to: Lea in Šarika Heimer, Blanka in Greta Fürst, družina Bele Polaka in Grete Gutman. Skupaj se je v Izrael in ZDA leta 1948 izselilo 11 soboških Judov od 25 preživelih v tragediji holokavsta. Skupaj jih je odšlo 29 ali 60,4 % preživelih.

[35] Gašpar, Lazar, *Židje v Lendavi*, str. 100. Bolj kot prva je bila za Jude usodna druga nacionalizacija leta 1948, ki jim je odvzela tovarniške objekte, hotelske stavbe in druge nepremičnine ter samostojno trgovsko dejavnost (prim. Kuzmič, *Posebnosti židovske populacije*, str. 141).

od katere so ostali le še ostanki ostankov. Lahko trdimo, da so bile deportacije in holokavst v tem delu današnje Slovenije najbolj učinkovite in katastrofalne, saj je bila Hitlerjeva zahteva o dokončnem uničenju Judov tako rekoč v celoti izpolnjena. To je bil prvi korak na poti dokončnega izbrisa prekmurskih Judov[36] iz javne in socialne memorije. »Endlösung«[37] v Prekmurju pomeni učinkovito dejanje, izbris, ki je sinonim za aretacije, izselitve in množične usmrtitve v koncentracijskih taboriščih. Zaradi izjemne učinkovitosti množičnih deportacij, ki so se zgodile v predzadnjem letu druge svetovne vojne, je Slovenija uvrščena med države, ki se »lahko pohvalijo« z neverjetnim uspehom, saj je bilo uničenih 86,6 % Judov.[38] Za Slovenijo je holokavst pomenil izginotje prekmurske in goriške judovske skupnosti.[39] Za drugo dejanje izbrisa iz zgodovinskega spomina je poskrbelo zgodovinopisje – v tem primeru je izbris sinonim za zamolčevanje, spregledovanje, črtanje, odštevanje, neobčutljivost – za nespomin. Če so Nemci poskrbeli, da je Slovenija postala »Judenrein«, smo Slovenci poskrbeli, da je bilo to odrinjeno v stranski rokav spomina in odšteto.[40] Lahko se strinjamo, da so bili prekmurski (in vsi slovenski) Judje na Slovenskem po letu 1945 izbrisani in potisnjeni na rob zgodovinskega spomina.[41] K temu so dodobra pripomogli že omenjeni ukrepi povojnih oblasti, zlasti nacionalizacija premoženja. Pri odvzemu premoženja pa ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, ampak razredna.[42] Po umorjenih prekmurskih Judih v koncentracijskih taboriščih so

[36] Termin »prekmurski Judje« je uporabljen kot geografsko določljivejši in ne pomeni nikakršne slabšalnice ali morebitne negacije dejstva, da so to bili naši ljudje, Slovenci torej, ki so sobivali z večinskim nejudovskim prebivalstvom pokrajine ob Muri. Za uporabo sem se odločil tudi zaradi nekaterih specifičnosti, ki so odlikovale Jude v tej, včasih odmaknjeni, slovenski pokrajini, ki so ji prav Judje dali veliko gospodarskih in s tem tudi kulturno-duhovnih vzpodbud.

[37] »Endlösung« (»die Endlösung der Judenfrage«)- »dokončna rešitev judovskega vprašanja«.Izraz je skoval Adolf Eichmann, odločitev o »dokončni rešitvi judovskega vprašanja« pa je sprejela skupina nacističnih veljakov pod vodstvom Reinharda Heydricha v berlinskem predmestju Wannsee 20. januarja 1942.

[38] Dr. Hannah Starman, raziskovalka iz Ljubljane pripominja, da je bilo med vojno deportiranih in ubitih 99,6 % slovenskih Judov. »In to očitno ne pove ničesar. Holokavst ni nekaj, kar bi bilo povezano s slovenstvom ali slovensko zgodovinsko izkušnjo, kar je po svoje zanimivo, saj je bil plod iste rasistične ideologije, ki smo jo na lastni koži izkusili tudi Slovenci (prim. Sebastjan Weber, Dobro jutro, 3. 11. 2008. Intervjuvanka dr. Starmanova še poudarja, »da so bili Judje historično gledano, pojmovno vedno tujci in zato jih v slovenskem diskurzu ni«).

[39] Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, str. 327.

[40] Puhar, *Iskanje izgubljenih Židov*.

[41] Rudi Čačinovič, pismo Marjanu Tošu z dne 2. 6. 2004.

[42] Marsikaterega Juda so razglasili za osebo nemške narodnosti ali celo za člana Kulturbunda in ga razlastili na podlagi odloka predsedstva AVNOJ-a z dne 21. 11. 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno last. Paradoksalno je bilo to, da so Judom premoženje leta 1941 zaplenili fašisti (nacisti), po vojni pa še komunisti; prvi zaradi nacistične zakonodaje, drugi pa najbolj zato, ker »naj bi bili nekateri slovenski Judje Nemci oziroma v Prekmurju Madžari. Na seznamu članov Kulturbunda je res mogoče najti nekaj judovskih imen, a treba je biti zelo previden, saj so bili mnogi tovrstni seznami narejeni bolj na osnovi pričevanj lokalnih informatorjev in aktivistov OF in so bolj ali manj nastajali od poletja 1944 dalje.

premoženje dedovali njihovi oporočni ali zakoniti dediči. A ker jih ni bilo, je lastnina avtomatično pripadla »splošnemu ljudskemu premoženju«. Vanj je spadalo tudi premoženje, ki je preseglo zemljiški maksimum po zakonu o agrarni reformi. Zaplenjeno je bilo tudi premoženje nekaterih prekmurskih Judov, ker so bili zaradi nemško zvenečih priimkov razglašeni za osebe nemške narodnosti in razlaščeni po že omenjenem odloku predsedstva AVNOJ-a. Med te moramo prišteti tudi tiste, ki so se po letu 1948 izselili v Izrael.[43] K zapisanemu naj dodamo še asimilacijo in prikrito judovsko prisotnost v slovenskem javnem življenju po letu 1945, relativno majhnost judovske skupnosti[44] in nenazadnje tudi partijsko (ideološko) stigmatizacijo žrtev vojne 1941–1945.

V samostojni Sloveniji se po letu 1991 Judje vnovič postavijo na noge. Začeli so se bolj organizirano zbirati in delati na obnovi judovske kulture, jezika in vere. Pri tem so si največ pomagali sami, v veliko pomoč pa jim je bil JOINT – American Jewish Joint Distribution Committee, ki je Judovsko skupnost Slovenije tudi finančno podprl. Danes so slovenski Judje še vedno organizirani v eni od najmanjših judovskih skupnosti na svetu. Ta skupnost je sicer obnovljena v javnosti, a ostaja obremenjena s svojo »kripto prisotnostjo«. Po popisu prebivalstva iz leta 1991 je pri nas živelo 199 Judov in njihovo število se v kasnejših letih ni bistveno spremenilo. Judje se namreč še vedno javno neradi opredeljujejo kot Judje. Najbolj drastično je njihovo število upadlo v Prekmurju, kjer jih je bilo ob popisu leta 1991 še samo 14, trije v Lendavi, pet v Murski Soboti, po 1 pa v Dobrovniku, Dolgi vasi, Dolnji Bistrici, Gornjem Lakošu, Krajni in Odrancih. To je predstavljalo 0,06 % delež skupnega prebivalstva. Od leta 2004 je Lendava že mesto brez Judov in nekaj podobnega se lahko kmalu zgodi še v Murski Soboti.[45] Najbrž je številčna skromnost današnjega judovskega prebivalstva na Slovenskem poglavitni razlog, da se o Judih, ki »jih med nami tako rekoč ni« govori zelo stereotipno tudi v kontekstu sodobnega antisemitizma, češ da je o

[43] Po takratni zakonodaji je jugoslovanski državljan, ki je prestopil oziroma dobil tuje državljanstvo, izgubil lastninsko pravico na nepremičninah na ozemlju Jugoslavije, ki so prešle v državno last oziroma v splošno ljudsko premoženje brez odškodnine.

[44] Peščici članov povojne Judovske skupnosti Slovenije ni uspelo povrniti religioznega predznaka, kakršnega je skupnost imela pred aprilskim zlomom Kraljevine Jugoslavije. Versko življenje je bilo skoraj povsem okrnjeno in do določene mere je bilo javno izpovedovanje vere nezaželeno celo med Judi samimi. Judovska skupnost je prevzemala le minimalno versko vlogo, skrbela je za organizacijo pogrebov in mladinske dejavnosti, s čimer se je ukvarjala tudi Judovska skupnost Jugoslavije, katere članica je bila slovenska skupnost. Slovenskih Judov je bilo v vsem povojnem obdobju malo, bili so zelo nepovezani, javno neznani in za javnost nepomembni. Ob razglasitvi samostojne Slovenije je Judovska skupnost štela 130 članov, vseh Judov pa naj bi takrat v Sloveniji bilo okoli 300 (prim. Andrej Kožar – Beck, Ob vstopu v leto 5761, v: Judovski koledar 5761, Judovska skupnost Slovenije, Ljubljana 2000).

[45] Toš, *Prekmurski Judje*. Podatki so iz gradiva Statističnega urada Republike Slovenije (neobjavljeni podatki po naseljih za leto 1991, Ljubljana 1992). Glede na podatke o verski pripadnosti prebivalstva Prekmurja za leto 1991 je zanimivo omeniti, da je znašal delež katoličanov 73,63 %, protestantov 16,25 %, pravoslavnih 0,29 %, muslimanov 0,15 % in Judov 0,01 %.

njem nesmiselno govoriti, saj Judov tako ali tako ni več. Priče smo torej antisemitizmu »brez Judov« in soočeni s pojavi velike brezbrižnosti do usode ljudi, ki so na neki način že stoletja prisotni v našem prostoru, a jih vedno spremlja predznak »večnih ali tipičnih tujcev«, ki prihajajo in odhajajo.

Viri in literatura

Viri

Aviezer Steiner, Miriam, Pismo Marjanu Tošu z dne 15. 7. 2010, arhiv Sinagoga Maribor, Maribor, 2010.

Aviezer Steiner, Miriam, *Življenjepisi slovenskih pravičnikov v Yad Vashemu*, rokopis, arhiv Sinagoga Maribor, Maribor, 2009.

Aviezer Steiner, Miriam, *Mali ljudje – neznani in znani Slovenci pomagajo rešiti judovske begunce*, rokopis, arhiv Sinagoga Maribor, Maribor, 2009.

Čačinovič, Rudi, Pismo Marjanu Tošu z dne 2. 6. 2004, zasebni arhiv avtorja, Maribor, 2004.

Pančur, Andrej (ur.), *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju*, rokopis, Inštitut za novejšo zgodovino, Ljubljana, 2008.

Puhar, Alenka, *Iskanje izgubljenih Židov*, Delo, Ljubljana 1994.

Toš, Marjan, *Prekmurski Judje – od cvetoče skupnosti do ostanka ostankov*, rokopis, arhiv Sinagoga Maribor, Maribor, 2010.

Toš, Marjan, *Zgodovinski spomin na prekmurske Jude*, rokopis, Ljubljana, 2007.

Türk, Danilo, Nagovor na konferenci »Living Together« z dne 12. 3. 2008, London, 2008.

Zadravec, Bojan, Lipa, ustni vir in informator, Maribor, 2006–2007.

Literatura

Brunner, Walter, Josef Schleich – graški tihotapec Judov na štajersko-jugoslovanski meji od leta 1938 do 1941, *Signal 2003/2004*, Potrna, 2004.

Fujs, Metka, Odnos madžarske države do židovskega prebivalstva v drugi svetovni vojni, *Kronika Pomurja 7*, Murska Sobota, 1998.

Gašpar, Mirjana, Lazar, Beata, *Židje v Lendavi*, Lendava, 1997.

Godina, Ferdo, *Prekmurje 1941–1945*, Murska Sobota, 1967.

Jelinčič Boeta, Klemen, *Kratka zgodovina Judov*, Celovec, 2009.

Jevrejski Almanah 1963, Beograd, 1963.

Kerec, Darja, Judje v Murski Soboti 1934–1954, *ČZN*, 4/2000, Maribor, 2000.

Killer, Kris (ur.), *Judovski koledar 5761*, Judovska skupnost Slovenije, Ljubljana, 2000.

Kuzmič, Franc, *Podjetnost prekmurskih Židov*, Znamenje, Celje, 1989.

Kuzmič, Franc, *Posebnost židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva*, Sezonstvo in izseljenstvo, ZRC SAZU, Ljubljana, 2003.

Leksikon Sova, Ljubljana 2006, 685.

Mlinarič, Jože, *Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496*, Judovski zbornik, ČZN, 1–2/2000, Maribor, 2000.

Šumi, Irena, *Nemirna srca – Restless Hearts, Priročnik za pouk državljanske vzgoje – Workbook for the teaching*

of civil education, Ljubljana, 2004.
Travner, Vladimir, Mariborski ghetto, *Kronika II*, Maribor, 1935.
Valenčič, Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana, 1992.
Weber, Sebastjan, *Dobro Jutro*, Ljubljana, 2008.

Franc Kuzmič

Migracije Judov v slovenskem prostoru skozi čas

KUZMIČ Franc, mag., muzejski svetovalec, Pokrajinski muzej, SI-9000 Murska Sobota, Trubarjev drevored 4; franc.kuzmic@guest.arnes.si.

Prispevek obravnava migracije Judov v slovenskem prostoru skozi čas, to je od samega pojava v našem prostoru in vse do konca druge svetovne vojne, ko se maloštevilni Judje vrnejo iz taborišč.

Ključne besede: Judje, Slovenija, migracije.

Znano je, da so bile migracije Judov v zgodovini dokaj pogoste. Že v 6. stoletju pred n. št. so se preselili v Egipt.

Potem so se čez nekaj stoletij preselili v »obljubljeno deželo Kanaan«. Potem so morali v suženjstvo, severni del v asirsko, južni pa v babilonsko. Nato je sledila vrnitev nazaj v staro domovino. Z Aleksandrom Makedonskim, po letu 332 se začno naseljevati na grško govorečih področjih Peloponeza, Makedonije in Male Azije. Kmalu zatem se v Severni Afriki na področju Kartagine, potem v Španiji in grških kolonijah zahodnega Sredozemlja ter na Apeninskem polotoku, torej današnji Italiji.

Migracije Judov so se povečale leta 70. n. št. z uničenjem Jeruzalema.

V času pozne antike srečamo Jude po vsem Rimskem cesarstvu, vse v Anglijo in Podonavje.

Glede današnjega slovenskega ozemlja pa je bil takrat bolj gosto poseljen zahodni obrobni del, to je območje celotne Padske nižine in v podaljšku Istra in Dalmacija in vzhodni del, to je osrednje območje Panonske nižine.

Na zahodnem območju so bile pomembne judovske skupnosti v mestih Genua (Genova), Mediolanum (Milano), Brixia (Brescia) Concordia in Aquilea (Oglej), Salona (Split).

Na vzhodnem območju so bila to mesta Mursa (Osijek), Intercisa, Sabaria (Sombotel), Estergom in Siklos.

Na ozemlju današnje Slovenije v pozni antiki ne moremo govoriti o obstoju organiziranih in velikih skupnosti, pač pa o razpršeni, posamični navzočnosti na tem območju. Čeprav ni veliko arheoloških najdb lahko, kljub temu potrdimo njihovo navzočnost.

V Tominčevi jami v Škocjanu pri Divači je bila najdena oljenka z judov-

skim svečnikom iz okrog 5. stol., na Koroškem nekaj rimskih nagrobnikov. Na Štajerskem so na Lipniškem polju našli nekaj novcev s hebrejskimi napisi.

Poznoantično naseljevanje pri nas se je verjetno prenehalo po barbarskem opustošenju Hunov sredi 5. stol.

Na našem prostoru se začno Judje ponovno naseljevati z vse večjim razvojem trgovine v 10. stol., predvsem z Apeninskega polotoka. Do konca 12. stol. se že ustalijo judovske naselbine znotraj večjih trških krajev.

Z rastjo mest in trgov na Slovenskem v 13. in 14. stol., z razvojem gospodarstva, trgovine in obrti, nastajajo v njih tudi judovske skupnosti, ki so imele osnovne karakteristične dobrine: sinagogo, včasih svojo šolo, rabine, obredno kopališče in pokopališče.

Judje na Slovenskem so se v srednjem veku ukvarjali pretežno s trgovino in posojanjem denarja.

V nadaljevanju bomo prikazali prve omembe Judov na slovenskih tleh, ko so se priseljevali posamično.

Delež judovskega prebivalstva v teh mestih naj bi bil med 5–20 %. Izpričana je judovska navzočnost na primer v naslednjih krajih: Trst, Gorica, Koper, Izola, Piran, Slovenj Gradec, Dravograd, Maribor, Ptuj, Ormož, Slovenska Bistrica, Celje, Ljubljana. Zaradi do takrat najmanj razvite Kranjske jih tam v tem času ne zasledimo.

Od leta 1338 dalje so Judje omenjeni v Radgoni in se v listinah omenjajo vse do izgona leta 1496. Prav tako je bila v Radgoni sinagoga, judovska ulica in 12 sodnikov za Jude. V poznem 15. stol. je bila Radgona eno od štirih mest na Štajerskem z rabinom.

Skupnosti so se razvile še v Mariboru, Celju, Slovenski Bistrici, Ormožu in na Ptuju. Največja skupnost je bila v Mariboru, kjer srečamo v listinah med 1274 in 1296 prvega Juda. Po vsej verjetnosti so se morali Judje naseliti v Mariboru kmalu po letu 1209, ko se omenja kot trg in leta 1254 kot mesto, saj arheološke raziskave potrjujejo obstoj sinagoge ob koncu 13. stol.. Ohranilo se je več kot sto listin, ki se nanašajo na judovske gospodarske dejavnosti. Iz 14. stol. so ohranjeni tudi ostanki štirih nagrobnikov. V različnih obdobjih je mariborska skupnost znotraj obzidja obsegala od 10 do 20 odstotkov mestnega prebivalstva. Poudariti je še potrebno, da je ta skupnost razvila svojo različico avstrijskih aškenaških verskih običajev. V času, ko je v Mariboru v letih 1421–1450 živel in deloval rabin Izrael Isserlein (Isterlajn), je imela skupnost še pomembno knjižnico in tako bila ena pomembnejših skupnosti v južnem delu monarhije.

Čeprav se Judje na Ptuju omenjajo v listinah prvič leta 1286 kot že dobro razvita skupnost, so potemtakem verjetno živeli v mestu že pred letom 1100. Na Ptuju je bila sinagoga in pokopališče, od katerega je ohranjenih sedem ostankov različnih nagrobnikov.

Leta 1404 je salzbuški nadškof Eberhard III. Jude na Ptuju najprej zaprl,

potem pa izgnal iz mesta. V mestu so se spet pojavili leta 1420 in se omenjajo vse do leta 1446.

V Slovenski Bistrici so Judje izpričani med letom 1370 in 1427. V mestu so ostali vse do izgona leta 1496. V Ormožu so bili Judje izpričani med letoma 1340 in 1362.

Jude so v Celje povabili Celjski grofje. Prvi Jud je omenjen leta 1340. Leta 1410 je Herman II. Jude izgnal iz Celja.

Na Kranjskem se je razvila samo ena skupnost in to v Ljubljani. Čeprav jih Valvasor omenja že leta 1213 in leta 1290, je prva dokumentirana omemba iz leta 1325. V naslednjih dveh stoletjih je bilo iz Ljubljane znano večje število prebivalcev, saj so imeli tudi že sinagogo. V Ljubljano se je po izgonu iz Koroške in Štajerske zateklo kar nekaj Judov, a so leta 1515 že morali oditi, ker so bili izgnani iz mesta.

V Istri srečamo Jude po letu 641 šele v 14. stol., ko pisni viri potrjujejo judovsko naselitev v Piranu, Izoli in Kopru.

Po letu 1348, ko je ob epidemiji kuge prišlo do strahovitih pregonov Judov na severni strani Alp, so se ti začeli preseljevati na bolj varna področja v severno Italijo. Tako je v drugi polovici 14. stol. nastalo na desetine novih judovskih skupnosti, tudi na področju Beneške republike.

Prva omemba Judov v Piranu je leta 1390, četudi je zadnja ohranjena listina iz leta 1484; prepisi listin kažejo, da so Judje ostali v Piranu vsaj do leta 1583.

V letih 1418 in 1421 je deloval v Kopru, Izoli in Trstu bankir z imenom Abraham. V Izoli jih srečamo še po letu 1600.

Po do sedaj znanih podatkih se Judje prvič omenjajo v Kopru leta 1386 in je skupnost štela okrog leta 1500 do 200 ali celo več pripadnikov. Po letu 1550 pa jih v mestu več ni bilo.

V našo obravnavo pa moramo organsko vključiti tudi Trst, kjer je prva omemba Juda leta 1236, sicer pa o začetku judovske skupnosti v Trstu smemo govoriti leta 1348. Ko je prišlo mesto v roke Habsburžanom, je število Judov po letu 1382 v mestu naraslo. Ti so prihajali sem iz notranjih slovenskih dežel ali pa s severa, na primer iz nemških mest.

V Gorici se prvič omenja Jud leta 1288 in nato 1307 in zadnja omemba je iz leta 1406, nato pa skoraj celo stoletje ni podatkov, čeprav to ne pomeni, da jih ni bilo.

S smrtjo Friderika III. in nastopom Maksimilijana I. se je stanje spremenilo. Stanovi na Koroškem, Štajerskem in Kranjskem so zahtevali izgon Judov in cesarju celo ponudili odškodnino, če izžene Jude iz dežele. Cesar je potreboval denar zaradi vojne s Turki. Marca 1496 so bili Judje s Koroške in Štajerske izgnani. Kot razlogi za izgon so bile obdolžitve oskrunitev hostije, obredni umori krščanskih otrok, oderuštvo in goljufije. Zakaj niso Kranjski stanovi vztrajali pri izgonu Judov, ni povsem znano; nekateri menijo, da so bili kranjski plemiči

manj zadolženi. Toda v začetku leta 1515 je cesar ljubljanskim meščanom le popustil in izdal ukaz o izgonu.

Ker so bili nekateri judovski trgovci na slovenskem ozemlju brez posebnega dovoljenja, je cesarski ukaz iz leta 1689 ugotovil, da jih je potrebno hitro izgnati.

Omeniti moramo še privilegij »zaščitenega Juda«, kar pomeni, da so on, njegova družina in njegovo spremstvo lahko potovali čez celotno cesarstvo brez posebnega znaka (obeležja), da so Judje in da so lahko nosili orožje.

Ko je Karel VI. razglasil Trst za svobodno pristanišče, so začeli Judje dobivati vse več pravic. Tako je po letu 1719 začelo prebivalstvo naraščati. S prihodom Marije Terezije na prestol so dobili Judje še dodatne pravice in svobodo gibanja. Zaradi takšnih privilegijev se je število Judov v času njenega vladanja povečalo kar za trikrat. Sem so se začeli priseljevati Judje iz Češke, Moravske, Galicije, Madžarske, celo iz Grčije in Carigrada. Tako je bilo v mestu leta 1818 kar 7,16 % prebivalcev Judov (2.400 od skupno 33.510 prebivalcev). Devetnajsto stoletje je bilo tako rekoč zlata doba tržaškega in primorskega judovstva.

Leta 1767 je živelo v Ljubljani nekaj Judov, ki so delali za oskrbo vojske in jih cesar zato ni izselil.

Po dosedanjih ugotovitvah so prišli prvi Judje v današnje Prekmurje v Lendavo iz Rechnitza na Gradiščanskem v Avstriji, in to s posesti grofa Batthyányija. Prvi večji premiki judovske populacije na to območje so se začeli po tolerančnem patentu cesarja Jožefa II., torej po letu 1781. Poleg Gradiščanske naj bi se začeli v Prekmurje priseljevati s Poljske, in to preko Madžarske, pa tudi iz Nemčije. Kot spretni trgovci so iskali nova tržišča. Zanimivo je še to, da so se v ta prostor priseljevali aškenazi, ki so bili neologi, kar je dajalo temu prostoru gotovo poseben pečati.

Število Judov je iz leta v leto naraščalo v Murski Soboti in Lendavi, kakor tudi po vaseh. Leta 1793 je bilo v Prekmurju 60 Judov. Njihovo število se je povečalo po letu 1848, ko so se zaradi sodelovanja v revolucionarnih dogajanjih v Budimpešti začeli pogromi nad Judi. Tako je bilo leta 1853 v Prekmurju 383 Judov, največ v zgodovini pa leta 1889, in sicer 1107.

Iz matičnih knjig soboške židovske občine je moč razbrati, da so se Judje v Prekmurje v drugi polovici 19. stoletja priseljevali iz sosednje Avstrije, predvsem Štajerske in Gradiščanskega, pa tudi, kakor je bilo že rečeno, iz Madžarske, kar velja predvsem za lendavsko področje in kraje ob meji z današnjo Madžarsko.

Posebnost tega priseljevanja je v tem, da so pravzaprav Judje začeli prvi razvijati trgovino in gostinstvo na področju Prekmurja. Meščanstva v tem času v Prekmurju ni bilo, na njegov nastanek in oblikovanje so med drugimi vplivali tudi Judje. Prirast so sčasoma poleg priseljevanja povečale še poroke in naraščaj v družinah.

Z Napoleonom in Francozi v naših krajih se začne uveljavljati načelo

univerzalnih človekovih pravic. Tako pride do ponovnega stalnega naseljevanja. Nekateri so zaradi olajšav prestopili celo v protestantsko vero in potem imeli mir.

V Avstro-Ogrski so Judje dobili vse državljanske pravice decembra 1867 s sprejetjem novega zakona o splošnih državljanskih pravicah. Na slovensko ozemlje so začeli prihajati Judje iz Češke, Moravske, Hrvaškega in Ogrskega. Sicer pa prebivalstvo po deželah vseeno ni skokovito raslo, saj je to pogojevalo tudi verski vidik. Judje so si namreč morali prizadevati v novem kraju čim prej oblikovati tudi versko skupnost. Pri tej pa je potem potreben še minjan ob vsakem srečanju, torej najmanj deset versko opravilno sposobnih oseb. Po drugi strani je bilo to povezano z vzdrževanjem stavbe, rabina, šole, pokopališča ipd. Tako je bila na primer na celotnem območju treh dežel (Štajerske, Koroške in Kranjske) zgolj ena judovska verska občina le v Gradcu. Pri tem pa so se seveda pojavljali problemi glede pogreba, pokopa, obreze, bar micve in drugih verskih obredov ter praznikov.

Od leta 1867 so začeli prihajati v Slovenijo tudi Judje, ki so že pred prihodom prestopili v katoliško vero ali pa se potem poročali z lokalnim prebivalstvom.

Veliko priseljenih Judov je iz varnosti svoje poreklo skrilo, če je le bilo mogoče. Zato je nacizem pred drugo svetovno vojno zahteval pisno dokumentacijo o poreklu za pet generacij nazaj.

Leta 1900 je bilo v zgodovinskih slovenskih deželah deklariranih okoli 9.000 Judov, v avstrijskih slovenskih zgodovinskih kronskih deželah pa 8.000.

Koroška	209
Kranjska	145
Primorska	5.534
od tega Goriška in Gradiščanska	320
Istra	300
Tržaško	4.900
Štajerska	2.101
Prekmurje	1.100
Porabje	150

Leta 1910 je bilo v zgodovinskih slovenskih deželah okoli 11.000 Judov:

Prekmurje	1.000
Porabje	150
Štajerska	2.708
Koroška	339
Kranjska	146
Primorska (Küstenland)	6.513

Goriška judovska skupnost se je začela proti koncu 19. stoletja in v prvih dveh desetletjih zmanjševati zaradi preseljevanja v večja mestna središča in seveda asimilacije.

Po letu 1900 je opazno zaradi preseljevanja po mestih upadanje prebivalstva, naraščalo pa je na Štajerskem, Tržaškem in Koroškem.

Konec Avstro-Ogrske monarhije pomeni dejansko konec judovstva pri nas. Nastale so državne meje in tako bistveno spremenile upravne in organizacijske odnose. Oteženo je bilo ekonomsko sodelovanje in Judje so se začeli postopoma izseljevati. To velja dejansko za vse slovenske pokrajine.

Prva svetovna vojna, revolucionarno vrenje, ropanje trgovin vojakov, ki so se vrnili z ruske fronte, nova država in družbenopolitična ureditev in še kaj drugega je pogojevalo, da je prihajalo do izseljevanja prekmurskih Judov, predvsem na Madžarsko, Gradiščansko in Hrvaško in s pomočjo sorodstvenih, prijateljskih ali poslovnih vezi. Ob ljudskem štetju leta 1921 je bilo v Prekmurju le 642 Judov. Pri tem moramo pripomniti, da je bila tukaj zabeležena veroizpoved in ne narodnost. Znano je namreč, da so se marsikateri Judje izrekali za agnostike ali ateiste. Iz strahu pred pogromi v deželah Hitlerjevega »Reicha« so tudi Judje v Prekmurju prestopali v druge veroizpovedi, predvsem evangeličansko, in obenem zamenjali priimke.

V tem obdobju so začeli Judje prvi v Prekmurju iz obrtnih dejavnosti razvijati prve zametke industrije in veletrgovine, prvo predvsem v Lendavi, drugo pa tudi v Murski Soboti.

Val prisilne izselitve je bil nato v koncentracijska taborišča med drugo svetovno vojno. Tu gre za politično obliko migracij.

Junija 1941 je bil na Madžarskem sprejet že tretji antisemitski zakon; zanj so značilne tri bistvene točke:

- Judom so bile odvzete vse ključne pozicije v gospodarstvu,
- določeno je bilo razmerje odvetnikov, zdravnikov, inženirjev itd.,
- prepovedane so bile poroke med Judi in kristjani, zato so morali vsi par pred poroko opraviti obvezen zdravniški pregled.

Na območju Slovenije naj bi leta 1941, torej tik pred vojno, živelo 1.500 Judov, od tega jih je živelo v Prekmurju nekaj nad 460.

Večino ljubljanskih Judov, ki se niso umaknili drugam, je italijanski okupator interniral že novembra 1941 ali spomladi, in sicer v različne kraje severne Italije in v posamezna zbirna taborišča. Iz Ljubljane sta 8. in 25. novembra 1941 odpeljala ljubljanske Jude dva velika transporta v Italijo. Judje, ki so še ostali v Ljubljani, jih je nemški okupator 12. septembra 1944 s pomočjo domače policije odpeljal v nemška taborišča. Večina jih ni preživela.

Pritisk nanje se je začel proti koncu leta 1942, ko je madžarski obrambni minister sprejel odlok o vpoklicu Judov moškega spola, starih od 18 do 48 let, na vojaška dela v posebnih delovnih bataljonih. Odlok so začeli v Prekmurju

izvajati kmalu po sprejemu. Mlajše letnike so leta 1943 mobilizirali in jih odpeljali v specialne delavske bataljone.

Glavni udarec za prekmurske Jude je prišel z nemško zasedbo Madžarske 19. marca 1944. Že prve dni aprila 1944 so bili na Madžarskem sprejeti proti Judo ostri ukrepi. Minister za notranje zadeve je 7. aprila 1944 izdal posebno uredbo o deportacijah Judov v koncentracijska taborišča. Zaprli so judovske trgovine in lokale. V Murski Soboti so zaprli 16 trgovin. Pričela se je tudi razprodaja judovske zemlje, trgovin in ostale imovine.

Množične aretacije v Prekmurju so bile med 8. in 27. aprilom 1944. Madžarske fašistične oblasti so 16. aprila 1944 zbrale prekmurske Jude. V aprilu so aretirali 328 Judov. Nato so jih 26. aprila odpeljale v Čakovec in tam izročili gestapu, od tam pa odpeljali v koncentracijsko taborišče Auschwitz, ker jih je večina končala 21. in 22. maja 1944.

Po odstopu madžarskega voditelja Miklosa Hortyja so na Madžarskem prevzeli oblast madžarski fašisti (njilaši), ki so 17., 22. in 25. novembra 1944 aretirali v Prekmurju še preostale Jude. Tudi te so odpeljali. Le redkim se je uspelo skriti in se tako izogniti moriji. V taboriščih je končalo 387 prekmurskih Judov.

Od vseh interniranih prekmurskih Judov jih je taborišče preživelo le 65, ki so se potem vrnili v Prekmurje. Doma so našli izropane hiše, nato je sledila leta 1946 prva nacionalizacija, leta 1948 pa še druga, ki jim je odvzela še gole nepremičnine, ki so jim ostale.

Med preživelimi, ki so s vrnili, so mnogi prav zaradi vsega prej naštetega odselili, in sicer čez 20 %, pretežno v Izrael, ki je leta 1948 postal samostojna država, ali v Ameriki, predvsem k sorodnikom in znancem. To migracijo bi mogli prištevat prvenstveno med ekonomsko migracijo, delno tudi med politično.

V tem dokaj kratkem orisu so prikazane migracije Judov na slovenskih tleh skozi zgodovino več stoletij.

Literatura

Apih, J., Židovstvo. *Letopis Matice Slovenske za leto 1886*, str. 1–61.

Bon, Silvia, Immigrazioni e presenza ebraica a Trieste nei secoli XIV e XV. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor) 2000, zv. 1–2, str. 113–118.

Bratož, Rajko, Kratek oris zgodovine krščanstva na Slovenskem v pozni antiki. *Zgodovinski časopis* (Ljubljana) 35 (1981), zv. 3, str. 205–221.

Fischer, F., Prispevek k študiji o židovski skupnosti na Slovenskem. *Jadranski koledar 1988*, Trst 1987, str. 191–197.

Gašpar, Mirjam in Beata Lazar, *Židje v Lendavi*. Lendava 1997.

Jelinčič Boeta, Klemen, *Judje na Slovenskem*. Celovec: Mohorjeva, 2009.

Jelinčič Boeta, Klemen, *Judje na slovenskem v srednjem veku*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.

Kerec, Darja, Judje v Murski Soboti v letih 1934–1954. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor) 2000, zv. 4, str. 591–613.

Kuzmič, Franc, Iz bibliografije o Židih v Sloveniji. *Zbornik soboškega muzeja 6.* Murska Sobota: Pokrajinski muzej, 2001, str. 137–143.

Kuzmič, Franc, Naselitev Židov v Prekmurju in njihov razvoj ob koncu prve svetovne vojne. *Evangeličanski koledar 1993*, str. 120–123.

Kuzmič, Franc, Podjetnost prekmurskih Židov. *Znamenje,* 19, 1989, str. 172–179.

Kuzmič, Franc, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva. *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru.* Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU, 2003. Knj. 1, str. 137–142.

Kuzmič, Franc, Prispevki k revolucionarnemu vrenju v Prekmurju leta 1918. *Zgodovinski časopis*, 42/4, 1988, str. 555–560.

Kuzmič, Franc, Usoda judovske skupnosti v Sloveniji v 20. stoletju. *Kolo nasilja.* Ljubljana Muzej novejše zgodovine Slovenije, 2004, str. 83–89.

Mlinarič, Jože, Judje na Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. *Časopis za zgodovino in narodopisje* (Maribor), zv. 1–2, str. 49–70.

Mlinarič, Jože, *Mariborski Židje v zadnjih desetletjih pred izgonom iz mesta, njihov izgon in sledovi.* Maribor. Pokrajinski arhiv, 1996, str. 54.

Valenčič, Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane.* Ljubljana: Park 1992.

Andrej Pančur

Migracije judovskega prebivalstva na Slovenskem od judovske emancipacije do holokavsta

PANČUR Andrej, dr., znan. sod., Inštitut za novejšo zgodovino, SI-1000 Ljubljana, Kongresni trg 1, andrej.pancur@inz.si.

Migracije judovskega prebivalstva na Slovenskem so bile po eni strani usodno zaznamovane z judovsko emancipacijo in po drugi strani s holokavstom. V 18. stoletju so se Judje začeli naseljevati v Prekmurju, na Kranjskem, Štajerskem in Koroškem pa šele po letu 1867. Pred drugo svetovno vojno se je judovska skupnost delila na pretežno izseljensko v Prekmurju in pretežno priseljensko v ostali Sloveniji. S holokavstom sta bili obe judovski skupnosti skoraj povsem uničeni.

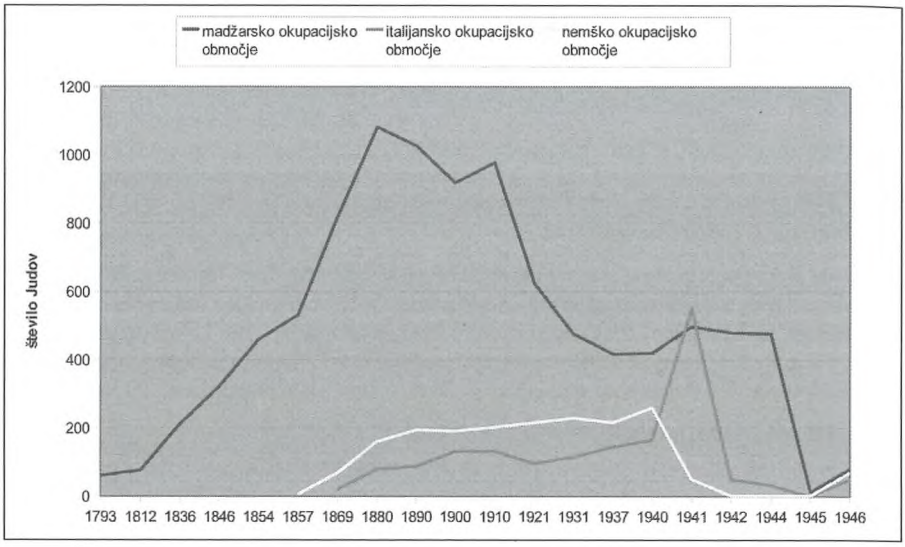
Ključne besede: Judje, migracije, Slovenija, holokavst.

Člani premožne avstrijske judovske družine Kirsch so avgusta 1938 kot turisti zapustili Dunaj in se preko Gradca odpeljali v Jugoslavijo. Najprej so nekaj dni prebili v Ljubljani, nakar so se nastanili v toplicah blizu Zagreba, nato pa še v Sarajevu. Ko jim je pretekla trimesečna turistična viza, so kot turisti odšli v Budimpešto, konec leta 1938 pa so se preselili v moravsko mesto Hlinsko, kjer je njihova družina imela v lasti predilnico. Poleti 1939 so se za nekaj časa naselili v Pragi, konec leta pa so preko Slovaške spet odšli v Budimpešto. Po preteku madžarske trimesečne turistične vize so marca 1940 zopet prišli v Jugoslavijo, kjer so največ časa prebili v Budvi. Maja 1940 so odšli v Italijo, kjer so se nastanili v manjšem turističnem kraju Nervi. Toda že kmalu so se spet vrnili v Zagreb, kjer so zopet uspeli dobiti jugoslovansko trimesečno turistično vizo. Že kmalu pa so na argentinskem veleposlaništvu v Sofiji dobili argentinski potni list, s katerim so oktobra 1940 prispeli v Carigrad. Družina Kirsch tudi v Turčiji ni nameravali ostati dolgo časa in je tako maja 1941 naposled prispela v Palestino.[1]

Površni bralec bi to popotovanje judovske družine Hirsch lahko razumel kot posrečeno turistično popotovanje po zanimivih lokacijah srednjeevropskih in sredozemskih dežel. Njihova mladoletna hčerka se je tako npr. še desetletja kasneje z veseljem spominjala visoke skakalnice na ljubljanskem kopališču. Toda v resnici so njihovo popotovanje zaznamovale mnoge ovire in prepreke. Nemške potne liste so namesto nekdanjih avstrijskih lahko dobili samo zaradi

[1] Friedmann-Kirsch, *Memories of our Wandering Years*.

zelo dobrih zvez, argentinski potni list pa so preprosto kupili od podkupljivega argentinskega konzula. Slovaško in palestinsko mejo so celo prestopili ilegalno. Družina Hirsch je bila namreč samo ena od mnogih judovskih družin (in posameznikov), ki so v tem času kot begunci po Evropi in svetu iskali varno zatočišče pred nacističnim preganjanjem.

Graf 1: *Število judovskega prebivalstva od naselitve do holokavsta glede na okupirana ozemlja Slovenije med drugo svetovno vojno.*

Viri: Toš, Die Juden von Prekmurje, str. 56-64; Luthar in Šumi, *Living in Metaphor*, str. 38; *Bevölkerung und Viehstand 1857, str. 10; Bevölkerung von Steiermark 1869, str. 2-13; Bevölkerung von Krain 1869, str. 2-9; Definitivni rezultati 1921*; *Splošni pregled Dravske*; *Leksikon občin 1900*; *Spezial Repertorium Krain 1880*; *Spezial Repertorium Krain 1890*; *Spezial Repertorium Steiermark 1880*; *Spezial Repertorium Steiermark 1890*; *Specialni krajevni repertorij; Spezialortsrepertorium von Krain;* ARS, AS 68, f. 29-2/1936-38; Pančur, Zgodovina holokavsta, op. 23, str. 34.

Zgodovina Judov med drugo svetovno vojno je tako v veliki meri zgodovina prisilnih migracij. Najnovejše raziskave s področja študij migracij namesto dihotomije prisilnih versus prostovoljnih migracij raje govorijo o nizu majhnih do velikih ovir, s katerimi se srečujejo migranti. Ostro razlikovanje med prisilnimi in prostovoljnimi migracijami je namreč v prvi vrsti posledica politike uradnega klasificiranja različnih kategorij migrantov.[2] Toda po drugi strani so zgodovino judovskih migracij pogosto nesporno zaznamovala prav različna preganjanja in izgoni.[3] Ta so usodno zaznamovala tudi migracije Judov na Slovenskem. V spodnjem grafu je tako gibanje števila judovskega prebivalstva na okupiranih

[2] de Haas, *Mobility and Human Development*, str. 3.

[3] Rauscher, *Neuland*, str. 5.

ozemljih Slovenije med drugo svetovno vojno. Pri tem že na prvi pogled hitro opazimo velike premike Judovskega prebivalstva, kateri so bili pogojeni s holokavstom. Toda po drugi strani nam na grafu takoj opazimo tudi posledice naglega judovskega naseljevanja v 19. stoletju. V nasprotju s holokavstom pa je bilo to priseljevanje pogojeno s koncem nekega obdobja, ki ga je zaznamoval izgon Judov iz večjega dela slovenskega ozemlja.

Prepoved naseljevanja

Emancipacija judovskega prebivalstva je ključna za razumevanje njihove poselitve na slovenskem ozemlju. Na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem so Judje sicer živeli že od 13. stoletja, toda po njihovem izgonu iz Štajerske in Koroške leta 1497 ter iz Kranjske leta 1515 se na teh ozemljih niso več smeli za stalno naseljevati.[4] Veliko izgnanih Judov se je naselilo v obalna mesta Istre, v mesta Goriško-Gradiščanske in v Trst.

Na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem tako vse do 19. stoletja ni bilo stalno naseljenega judovskega prebivalstva. Kljub temu pa so posamezni judovski trgovci, predvsem iz bližnjih judovskih skupnosti na Primorskem in Ogrskem, ves čas prihajali v te dežele po trgovskih poslih. Ker je imela Kranjska živahne trgovske odnose s Primorsko in Italijo, je bila predvsem v Ljubljani opazna dejavnost tržaških in goriških Judov. Nekaj Judov se je zadrževalo tu tudi dlje časa. Kljub temu pa zaradi prepovedi naseljevanja njihova prisotnost nikoli ni bila dolgotrajna. Tudi na Štajerskem in Koroškem so Jude v 17. in 18. stoletju trpeli le izjemoma in še to le za krajši čas.[5]

V drugi polovici 18. stoletja je država postopoma začela spreminjati svojo politiko glede judovskega prebivalstva. Ta politika je dosegla svoj vrh z nastopom vladavine Jožefa II., ko so med leti 1781 in 1788 za Jude na Češkem, v Spodnji Avstriji, na Ogrskem in v Galiciji izšli različni tolerančni patenti. S pomočjo te zakonodaje je Jožef II. hotel iz Judov ustvariti koristne državne podložnike, niti najmanjšega namena pa ni imel razširiti nastanitvenega prostora za Jude tudi na tiste dežele, iz katerih so bili izključeni.[6] Leta 1783 je bilo judovskim trgovcem dovoljeno obiskovati samo letne sejme v Celovcu, Gradcu, Ljubljani in Linzu. Izrecno pa jim je bilo prepovedano obiskovati manjše trge in se ukvarjati s krošnjarstvom. Leta 1787 jim je bilo s posebnim patentom celo izrecno prepovedano krošnjarjenje na letnih sejmih. Toda zaradi nezmožnosti

[4] Mlinarič, *Judje na slovenskem Štajerskem*, str. 49-68; Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 103-105, 154-158; Valenčič, *Židje v preteklosti*, str. 5-24.

[5] Valenčič, *Židje v preteklosti*, str. 29-39; Lind, *Juden 1670-1848*, str. 361.

[6] Lohrmann, *Die Judengesetzgebung*, str. 233-238; McCagg, *A History of Habsburg Jews*, str. 28-29; Bihl, *Die Juden*, str. 891-892.

natančnega nadzora so posamezni judovski trgovci ostajali v teh deželah tudi še izven časa letnih sejmov.[7]

Šele z ustanovitvijo francoskih Ilirskih provinc (1809-1814) so se lahko Judje nekaj let naseljevali na Kranjskem. Toda s ponovno priključitvijo teh ozemelj k Avstriji je bila tudi obnovljena prepoved bivanja Judov v Ljubljani. Z velikimi državami se je v mestu uspelo obdržati samo judovski družini Heimann.[8]

Emancipacija in naselitev

V 18. stoletju, ko se je bilo Judom prepovedano naseljevati na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem, ter so v Gorici in Trstu živeli zaprti v getu, se je judovsko prebivalstvo začelo naseljevati v Prekmurju. Po koncu turške okupacije večjega dela Ogrske leta 1699 so se Judje z zahodnih obronkov Ogrske začeli seliti še po drugih krajih ogrskega kraljestva. Ti Judje so prvotno večinoma izvirali iz avstrijskih in ostalih nemških dežel. V naslednjih desetletjih so judovski priseljenci iz Češke in Moravske še okrepili njihovo številčno prisotnost. Po priključitvi nekdanje poljske Galicije k Habsburški monarhiji je po letu 1772 prihajalo vedno več judovskih priseljencev. Judovsko prebivalstvo na Ogrskem je s tem začelo skokovito naraščati. Leta 1787 so tako predstavljali 1,3 % (80.775 oseb) ogrskega prebivalstva (brez hrvaških dežel), do leta 1910 pa se je njihov delež povzpel že na 5 % (911.277 oseb) celotnega prebivalstva.[9]

V skladu z naraščanjem judovskega prebivalstva na celotnem Ogrskem je to prebivalstvo naraščalo tudi v Prekmurju. Po prenehanju turške nevarnosti se je v prvih desetletjih 18. stoletja gospodarstvo lahko začelo normalno razvijati. Zaradi ugodnih prometnih poti, razvoja trgovine in nenazadnje potreb lokalnih veleposestnikov so se tudi v Prekmurje kmalu začeli naseljevati judovski trgovci in kramarji. Judje so tako v Prekmurju prvič omenjeni leta 1700 v vasi Domanjševci. Prve Jude v Lendavi pa omenja popis judovskega prebivalstva županije Zala iz leta 1728. Ti Judje so v Lendavo prišli iz Rechnitza iz sedanje avstrijske dežele Gradiščanska, ki pa je takrat predstavljala zahodni del ogrskega kraljestva. Leta 1778 je bilo v Lendavi 14 Judov. Nato so se začeli naseljevati še v Murski Soboti, Beltincih in drugih prekmurskih vaseh.[10]

Pri vedno večjem judovskem naseljevanju je nedvomno igral pomembno vlogo tolerančni patent Jožefa II. z dne 31. marca 1783 za Jude na Ogrskem. Vendar so marsikje še vedno veljale regionalno omejene omejitve glede pravice

[7] Wadl, *Geschichte der Juden*, str. 11, 235-240; Valenčič, *Židje v preteklosti*, str. 40-42.

[8] Valenčič, *Židje v preteklosti*, str. 43-50.

[9] Fischer, *Antisemitismus in Ungarn*, str. 32-33; McCagg, *A History of Habsburg Jews*, str. 125.

[10] Kuzmič, *Posebnosti židovske populacije*, str. 137; Gašpar in Lazar, *Židje v Lendavi*, str. 32-33; Kuzmič: *Podjetnost prekmurskih Židov*, str. 172.

do bivanja in zadrževanja. Šele leta 1840 so Judje naposled dobili domovinsko pravico na celotnem Ogrskem (razen slovaških rudarskih mest), prosto so se lahko ukvarjali s trgovino in obrtjo ter ustanavljali tovarne (v katerih so lahko zaposlovali le judovske delavce). V času revolucije 1848/49 so Judje junija 1849 končno dobili uzakonjeno enakopravnost, vendar je bila le-ta po porazu revolucije hitro odpravljena. Leta 1860 so končno dobili še pravico do priseljevanja v slovaške rudarske kraje. Podobno kot v avstrijski polovici habsburške monarhije so prišli Judje na Ogrskem in s tem v Prekmurju do dolgo želene emancipacije šele leta 1867, z nastankom dualistične Avstro-Ogrske.[11]

Postopna emancipacija judovskega prebivalstva na Ogrskem je omogočila vedno večjo judovsko priseljevanje tudi v Prekmurje. V drugi polovici 19. stoletja so se Judje v Prekmurje priseljevali predvsem iz bližjih krajev jugozahodnega dela Ogrske, predvsem iz današnje južne Gradiščanske, iz drugih krajev Železne županije, iz županije Zala in tudi iz sosednje Štajerske. Pri tem so pomembno vlogo odigrale sorodstvene povezave in zaposlovanje lastnih ljudi. V 19. stoletju je imelo judovsko prebivalstvo tudi visoko rodnost.[12] Število judovskega prebivalstva se je tako od leta 1793, ko jih je bilo samo 60, v samo slabem stoletju (do leta 1880) dvignilo na 1082.[13] Vse kaže, da so judovski priseljenci do takrat zapolnili vse tržne niše, ki jim jih je ponujalo Prekmurje. Od tega časa namreč število judovskega prebivalstva več ne narašča, temveč do prve svetovno vojne celo rahlo upada.

Takšna stagnacija judovskega prebivalstva v Prekmurju je bil povsem v skladu s takratnim razvojem na celotnem Ogrskem in tudi drugje po Srednji Evropi. Judovsko prebivalstvo se je namreč v tem času izredno hitro urbaniziralo. Iz vasi in manjših mesnih središč so se v velika mesta, v prvi vrsti v takratna velemesta Dunaj, Budimpešta, Berlin itd. Pred prvo svetovno vojno je tako v Budimpešti živela že skoraj četrtina vseh ogrskih Judov.[14] Velika mesta so pritegnila priseljence iz celotne države in celo iz tujine, nasprotno pa so manjša mesta so v glavnem pritegnile priseljence iz neposredne okolice. V Prekmurju sta bila Lendava in Murska Sobota odločno premajhni in premalo razviti, da bi lahko pritegnili večjo število novih judovske priseljence. Pred drugo svetovno vojno je tako velika večina prekmurskih Judov, ki se ni rodila v Prekmurju, izvira iz bližnjih madžarskih mest in vasi, ki so v času dvojne monarhije prav tako kot prekmurski kraji ležali v Železni županiji in v županiji Zala.[15]

Razpad Avstro-Ogrske je povzročil največjo politično zarezo v demografskem razvoju judovskega prebivalstva vse do druge svetovne vojne. Med leti

[11] Fischer, *Antisemitismus in Ungarn*, str. 28-32; Gottas, *Ungarn im Zeit*, str. 162-164; Bihl, *Die Juden*, str. 895-896.

[12] Kuzmič, *Posebnosti židovske populacije*, str. 138.

[13] Glej zgoraj na Grafu 1 madžarsko okupacijsko območje.

[14] Bihl, Die Juden, str. 882-886; Fischer, *Antisemitismus in Ungarn*, str. 33-35.

[15] ARS, AS 68, f. 29-2/1936-38.

1910 in 1921 se je tako število Judov zmanjšalo za skoraj dve petini na le 624.[16] Zaradi nastanka nove državne meje, ki je prekmurske Jude odrezal od njihovih prejšnjih gospodarskih in kulturnih središč, so se mnogi od njih odločili oditi v na novo nastalo madžarsko državo. Zlasti še, ker so jih na ta prostor navezovale tudi sorodstvene povezave. Poleg tega je Prekmurje v času po razpadu Habsburške monarhije pretresalo še revolucionarno vrenje. Veliko Judov naj bi se zato izselilo zaradi pogromov nad Judi v času Madžarske sovjetske republike leta 1919 in njihovega sodelovanja v Tkalčevi Murski republiki. Nekaj Judov pa jih je nova jugoslovanska oblast tudi izgnala.[17]

Poleg tega so se Judje iz gospodarsko nerazvitega in podeželskega Prekmurja še naprej izseljevali proti večjim mestnim središčem. Leta 1931 so v Prekmurju tako našteli za skoraj četrtino manj Judov (476), leta 1937 pa jih je bilo naposled le še 417.[18] Velika mesta v ostalih delih Jugoslavije so ponujala ugodne priložnosti za gospodarski razvoj judovskega prebivalstva, ki se je zaradi svoje ugodne socialne strukture lahko uspešno vključeval v velemestno življenje. Za prekmurske Jude so bila veliko bolj kot relativno majhna slovenska mesta privlačna hrvaška. Leta 1937 tako v ostalih slovenskih mestih zasledimo le nekaj prekmurskih Judov.[19] Nasprotno je precej prekmurskih Judov živelo prav v Zagrebu.[20]

Na Koroško, Štajersko in Kranjsko so se Judje lahko začeli stalno naseljevati šele po letu 1867. Revolucija leta 1848 namreč ni prinesla dolgotrajne rešitve vedno bolj perečega problema prepovedi priseljevanja Judov, čeprav so se lahko Judje v bolj strpnih okoljih zadrževali tudi dlje časa. V Gradcu se je tako lahko postopoma oblikovala vedno bolj številčna in uspešna judovska skupnost. Judje so sem večinoma prihajali iz bližnjih obmejnih ogrskih krajev, zlasti iz današnje Gradiščanske.[21] Po drugi strani se judovskim trgovcem in obrtnikom zaradi odločnega nasprotovanja mestnih oblasti in domačih trgovcev in obrtnikov v Ljubljani ni uspelo zadrževati dlje časa.[22]

Šele s sprejetjem državnega temeljnega zakona o splošnih pravicah državljanov z dne 21. decembra 1867, ko je bila med drugim dosežena popolna emancipacija judovskega prebivalstva, se je judovsko prebivalstvo lahko začelo polnopravno naseljevati tudi na Štajerskem, Kranjskem in Koroškem.[23] V naslednjih nekaj desetletjih se je število Judov hitro povečalo tudi na Kranjskem in slovenskem Štajerskem. Do konca 19. stoletja je njihovo število naraslo na

[16] *Definitivni rezultati 1921.*
[17] Kokolj, *Prekmurje v prevratnih letih*, str. 71-79; Brumen, *Na robu zgodovine*, str. 46.
[18] *Splošni pregled Dravske* , str. 132, 160.
[19] ARS, AS 68, f. 29-2/1936-38.
[20] Švob, *Židovi u Hrvatskoj*, str. 90-98, 462-463.
[21] Lamprecht, *Das Werden der Gemeinde*, str. 143.
[22] Valenčič, *Židje v preteklosti*, str. 55.
[23] Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, str. 394-396.

že več kot 300, nakar se je v naslednjih desetletjih rast umirila.[24] Kot v primeru Gradca je tudi tukaj večina Judov prišla iz bližnjih ogrskih in avstrijskih krajev, ostali pa še iz Čeških dežel in delno še iz Galicije. Leta 1890 je tako npr. več kot polovica ljubljanskih Judov izvirala iz Ogrske, iz čeških dežel in iz Galicije pa le po dobra desetina.[25] Pri tem so bili ti Judje izrazito urbano prebivalstvo, ki se je v veliki večini živelo v največjih slovenskih mestih: Ljubljana, Maribor, Celje, Ptuj in Kranj.

Judovska skupnost v jugoslovanski Sloveniji pred holokavstom

Pred drugo svetovno vojno se je judovska skupnost v jugoslovanski Sloveniji v grobem delila na pretežno izseljensko v Prekmurju in pretežno priseljensko v ostali Sloveniji. V nasprotju s Prekmurjem je bila namreč ostala Slovenija še vedno privlačna za posamezne judovske priseljence, kateri so zaradi relativne majhnosti judovske skupnosti na tem območju predstavljali pomemben delež judovske populacije. Leta 1937 je tako npr. kar dve petini Judov, ki so živeli v Dravski banovini izven Prekmurja, sem prišla šele po letu 1929. Nasprotno je kar tri četrtine prekmurskih Judov tu živelo že vse svoje življenje (Tabela 1).

Tabela 1: *Od kdaj so judovski prebivalci Dravske banovine bivali v državi oziroma v kraju njihovega bivališča leta 1937.*

	Prekmurje		Ostala Dravska banovina		Skupaj	
	št.	v %	št.	v %	št.	v %
Stalno	283	74,3	145	38,6	428	56,5
Pred 1918	75	19,7	34	9	109	14,4
1918/28	16	4,2	38	10,1	54	7,1
1929/37	7	1,8	159	42,3	166	21,9
Skupaj	381		376		757	

Vir: ARS, AS 68, f. 29-2/1936-38.

Glede na popis prebivalstva iz leta 1931 je bilo samo 1,5 % prisotnega popisanega prebivalstva Dravske banovine tujih državljanov. Nasprotno je bila kar četrtina Judov iz leta 1937 tujih državljanov. Toda tudi v tem primeru so bile med prekmurskimi in ostalimi Judi velike razlike. V Prekmurju je bila večina Judov jugoslovanskih državljanov, drugje pa komaj dobra polovica (Tabela 2).

[24] Glej Graf 1 za nemško in italijansko okupacijsko območje skupaj.

[25] Walzl, *Die Juden in Kärnten*, str. 31-32.

Tabela 2: *Državljanstvo Judov v Dravski banovini leta 1937.*

	Prekmurje		Ostala Dravska banovina		Skupaj Dravska banovina	
	št.	v %	št.	v %	št.	v %
Jugoslovansko	392	94,0	196	54,1	588	75,5
Češkoslovaško	2	0,5	53	14,6	55	7,1
Avstrijsko	1	0,2	37	10,2	38	4,9
Madžarsko	15	3,6	16	4,4	31	4,0
Poljsko			31	8,6	31	4,0
Nemško			19	5,2	19	2,4
Rusko			2	0,6	2	0,3
Romunsko			2	0,6	2	0,3
Italijansko			1	0,3	1	0,1
Angleško			1	0,3	1	0,1
Brez državljanstva	7	1,7	4	1,1	11	1,4
Skupaj	417	100,0	362	100,0	779	100,0

Vir: ARS, AS 68, f. 29-2/1936-38.

Tabela 3: *Vsi tuji državljani v Dravski banovini konec leta 1936 in Judje s tujim državljanstvom na začetku leta 1937.*

	Ljubljana mesto		Maribor mesto in okolica		Celje mesto		Kranj okraj		Ostala Dravska banovina		Skupaj	
	Σ preb.	Judje	Σ preb.	Judje	Σ preb.	Judje	Σ preb.	Judje	Σ preb.	Judje	Σ preb.	Judje
Italijanski	1536	1	1524		267		545		4055		7929	1
Avstrijski	196	26	1297	6	151	3	139		2108	3	3891	38
Češkoslovaški	458	11	794	23	73		314	11	794	10	2433	55
Ruski	129		114		7		24		364	2	638	2
Madžarski	20	10	32	1	2		1		453	20	508	31
Nemški	27	3	240	5	27	1	13		167	10	474	19
Bolgarski					4				7		11	
Poljski	16	22	68	5	12	4			89		185	31
Francoski	9		2		6				12		29	
Ameriški	18		11		7		5		68		109	
Angleški	2	1	3				1		5		11	1
Švicarski	5		24		2		3		40		74	
Romunski	7	2	9		1		1		23		41	2
Ostali	18		7				2		8		35	
Brez državlj.								4		7		11
Σ Tuji državlj.	2441	76	4125	40	559	8	1048	15	8193	52	16366	191

Vir: ARS, AS 68, f. 13-13/1937; ARS, AS 68, f. 29-2/1936-38.

Večina tujih Judov je prihajala iz sosednjih srednjeevropskih držav. Največ jih je imelo češkoslovaško, nato pa avstrijsko, madžarsko, poljsko in nemško državljanstvo. Med Judi pa praktično ni bilo italijanskih državljanov, ki so

drugače predstavljali največjo skupino vseh tujih državljanov v jugoslovanski Sloveniji (Tabela 3).

Močna prisotnost judovskih priseljencev pride še bolj do izraza, če pogledamo kraj rojstva Judov, ki so leta 1937 živeli v Dravski banovini. Če je bilo v Prekmurju kar 70 % Judov rojenih v Sloveniji, večina ostalih pa v bližnjih madžarskih krajih, jih je bilo v ostali Dravski banovini rojenih komaj petina. Ostali so bili večinoma rojeni na Hrvaškem, Češkem in v Avstriji (Tabela 4).

Tabela 4: *Država rojstva Judov iz Dravske banovine leta 1937 glede na sedanje državne meje.*

	Prekmurje		Ostala Dravska banovina		Skupaj Dravska banovina	
	št.	v %	št.	v %	št.	v %
Avstrija	13	2,6	45	12,6	58	6,8
Bosna			10	2,8	10	1,2
Češka			53	14,8	53	6,2
Egipt			2	0,6	2	0,2
Grčija			1	0,3	1	0,1
Hrvaška	27	5,5	61	17,0	88	10,3
Italija			6	1,7	6	0,7
Madžarska	94	19,0	18	5,0	112	13,1
Nemčija	1	0,2	19	5,3	20	2,3
Poljska	1	0,2	20	5,6	21	2,5
Romunija	1	0,2	8	2,2	9	1,1
Rusija			3	0.8	3	0,4
Slovaška	5	1,0	6	1,7	11	1,3
Slovenija	344	69,6	77	21,5	421	49,4
Srbija	6	1,2	12	3,4	18	2,1
Ukrajina	2	0,4	17	4,8	19	2,2
Skupaj	494		358		852	

Vir: Pančur, *Premoženjski in civilno-pravni.*

Judovski begunci

S prihodom nacistov na oblast v Nemčiji je bilo vedno več tamkajšnjih Judov prisiljenih poiskati zatočišče v tujini. Po Nemški priključitvi Avstrije 13. marca 1938 so nemudoma začeli preganjati tudi tamkajšnje Jude Na Koroškem je pred tem živelo komaj okoli 270 Judov, od tega kar 180 v Celovcu. Nacistične oblasti so na njih tako zelo močno pritiskale, da so do konca leta 1938 praktično vsi pod ceno prodali svoje premoženje in zapustili Koroško. Po navadi so bili prisiljeni oditi na Dunaj, kjer so čakali na priložnost, da zapustijo nemški rajh. Večini je sicer uspelo še pravočasno odpotovati, ostali pa so v izoliranih, samo

Judom namenjenih hišah čakali na svojo nadaljnjo usodo. Holokavsta jih ni preživelo najmanj 45.[26]

Za nemškimi in avstrijskimi Judi so kmalu začeli preganjati še češke Jude. Ko si je Nemčija 30. septembra 1938 pripojila še češke Sudete in je 15. marca 1939 zasedla še preostali del Češke (Češko-moravski protektorat), so namreč tudi češke Jude začeli družbeno izolirati in jih siliti v emigracijo.[27] Vedno večje množice judovskih beguncev si je na vse pretege prizadevalo najti zatočišče v tistih državah, kjer bi se lahko počutili varne pred nemškim preganjanjem.

Veliko beguncev je pribežalo tudi v Jugoslavijo. Na slovenskem ozemlju se jih je za daljši čas ustavilo le nekaj. Po uradnih podatkih jih je bilo leta 1937 v Dravski banovini le 16.[28] V naslednjih letih pa se je število judovskih beguncev v Jugoslaviji hitro povečevalo. Med leti 1933 in 1941 jih je tako prišlo več kot 55.000. Zelo veliko jih je v Jugoslavijo pribežalo preko Slovenije, vendar so se tu večinoma zadržali le krajši čas. Ponavadi so se takoj ali čez kakšen dan napotili naprej proti Zagrebu in nato po možnosti proti drugim jugoslovanskim krajem ter naposled v tujino. Ker veliko teh beguncev ni mogla oditi naprej v tujino, so za krajši ali daljši čas obtičali v Jugoslaviji. Za njih so ob pomoči mednarodnih judovskih organizacij večinoma poskrbele jugoslovanske judovske verske občine. Kar nekaj teh beguncev so nastanili v posebnih skupnih bivališčih. Leta 1940 so oblasti tudi v Leskovcu pri Krškem organizirale skupno bivališče za begunce, za katere je nato skrbela judovske verska občina iz Zagreba.[29]

Z naraščanjem števila judovskih beguncev je vedno več evropskih in tudi drugih držav zapiralo svoja vrata. Judovski begunci so se na svoji poti srečavali z vedno novimi in novimi omejitvami.[30] Jugoslavija pri tem ni bila nobena izjema.[31] Nedobrodošli so bili zlasti begunci brez premoženja. In takšna je bila večina judovskih beguncev. Le redkim je uspelo pred pohlepom nacističnih oblasti večji del svojega nekdanjega premoženja prenesti s seboj v tujino. Toda kmalu tudi ti judovski begunci niso bili več zaželeni. Tisti avstrijski, češki in nemški Judje, ki so v jugoslovanskem delu Slovenije živeli že najmanj desetletje, so si v danih razmerah seveda želeli dobiti jugoslovansko državljanstvo. Sprva so ga večinoma tudi dobili. Toda skladno s stopnjevanjem preganjanja Judov v srednji Evropi so pristojne jugoslovanske in slovenske oblasti njihove prošnje vedno pogosteje odbile samo iz enega samega razloga: ker so bili Judje. Ker so Judje vedno težje dobili celo navadno vizo za vstop v Jugoslavijo, jih je veliko jugoslovansko mejo prestopilo ilegalno. Pri tem je bila najbolj na udaru severna meja proti nekdanji Avstriji.[32]

---

[26] Walzl, *Die Juden in Kärnten*, str. 138-246.

[27] Rothkirchen, *The Jews of Bohemia*, str. 98-159.

[28] *ARS*, AS 68, f. 13-13/1937.

[29] Ristović, *U potrazi za utočištem*, str. 23-82; Goldstein, *Židovi u Zagrebu*.

[30] Benz, *Holokavst*, str. 35-37.

[31] Ristović, *»Unsere« und »fremde« Juden*, str. 191-211.

[32] Pančur, *Judje s Spodnje Štajerske*, str. 367-373.

Holokavst na okupiranih ozemljih Slovenije

6. aprila 1941 se je z napadom sil osi na Jugoslavijo nacistično preganjanje z vso svojo silovitostjo razširilo tudi na Jude iz jugoslovanske Slovenije. Po porazu jugoslovanske vojske je nemški okupator zasedel Gorenjsko, Koroško, Štajersko in severni pas Dolenjske. To ozemlje je nemški rajh nato de facto (ne pa tudi de iure) tudi anektiral. Ostala dva okupatorja pa sta svoj del ozemlja tudi formalno anektirala. Italijanski okupator je zasedel večino Dolenjske, Notranjsko in Ljubljano, kjer je ustanovil pokrajinsko upravno enoto Ljubljanska pokrajina. Madžarski okupator zasedel veliko večino Prekmurja.[33] Pri tem je bila dinamika preganjanja Judov na različnih okupacijskih območjih zelo različna. Okupator je »rešitev judovskega vprašanja« najprej izpeljal na nemškem okupacijskem območju, nato na italijanskem in naposled še na madžarskem.

Večina Judov iz nemškega okupacijskega območja je namreč pred preganjanji pobegnila že kmalu po nemškem prihodu.[34] S tem so se uspeli izogniti obsežnim aretacijam vseh tistih posameznikov, za katere je okupator presodil, da ne smejo postati polnopravni državljani nemškega rajha. Spodnja Štajerska in Gorenjska sta bili namreč eni od tistih okupiranih ozemelj (mdr. zahodna Poljska, Alzacija in Lorena), ki jih je nacistična elita hotela čim prej germanizirati. Na poti do »rasno čistega« nemškega rajha so najprej hoteli izgnati vse »rasno manjvredne« skupine prebivalstva in vse tiste posameznike, za katere so presodili, da bodo iz nacionalno-političnih razlogov ovirali germanizacijo. Izgnati niso nameravali samo »rasno manjvrednih« Judov in Romov, temveč v prvi vrsti tisti del nenemškega prebivalstva, katerega niso nameravali germanizirati. Velikopotezno začrtani preselitveni načrti so se naposled vedno izkazali za nerealne.[35] Iz slovenskega ozemlja jim je tako v poletnih mesecih leta 1941 v Srbijo in na Hrvaško uspelo izgnali okoli 17.500 nezaželenih ljudi. Velika večina teh izgnancev so bili Slovenci, toda med njimi so se nahajali tudi praktično vsi Judje (in tudi Sinti), ki pred tem niso uspeli pobegniti.[36]

Judovskim beguncem iz nemškega okupiranega ozemlja Slovenije se je leta 1941 samo začasno uspelo rešiti na varno. Večina jih je naprej pobegnila v Ljubljano, kjer so se pridružili množici ostalih judovskih beguncev. Konec avgusta 1941 se je v Ljubljani nahajalo nekaj več kot 400 judovskih beguncev iz slovenske Štajerske in Gorenjske, iz Nemčije in Avstrije ter v vedno večji meri iz Hrvaške. Ponavadi ti begunci v Ljubljani niso nameravali ostati dolgo časa, temveč so se odpravili naprej v Italijo. Kljub strogi italijanski protijudovski zakonodaji je namreč Italija predstavljala privlačen cilj za begunce, ki so bežali

[33] Ferenc, *Okupacijski sistemi*.
[34] Pančur, *Judje s Spodnje Štajerske*, str. 367-373.
[35] Heinemann, *»Rasse, Siedlung, deutsches Blut«*, str. 187-356.
[36] Pančur, *Judje s Spodnje Štajerske*, str. 373-380.

pred nacističnim preganjanjem. Do leta 1943 je bila namreč stopnja italijanskega protijudovskega nasilja v primerjavi z nacistično Nemčijo izredno majhna. V skladu s svojo rasno zakonodajo je italijanski okupator tudi v Ljubljanski pokrajini kmalu začel judovske begunce in druge Jude s tujim državljanstvom internirati v Italijo.[37] Šele čez nekaj časa so začeli v internacijo pošiljati tudi nekatere domače Jude, ki so že dlje časa živeli v Ljubljani. Ob italijanski kapitulaciji septembra 1943 se je v Ljubljani nahajalo samo še zelo malo tujih Judov, nekaj Judov z bivšim jugoslovanskim državljanstvom, med katerimi jih je bilo veliko pokristjanjenih oziroma so živeli v mešanih zakonih.

Po italijanski kapitulaciji so Nemci hitro okupirali severni in osrednji deli Italije. Ob izdatni pomoči marionetne fašistične republike je nemški okupator ujete Jude začel voziti v koncentracijska taborišča. Nekatere italijanske judovske skupnosti so bile dobesedno zdesetkane. Najhuje se je godilo tistim, ki so padli pod neposredno nemško oblast v operacijski coni Jadransko primorje. Od tržaške judovske skupnosti, ki je še leta 1942 štela več kot 3500 članov, holokavsta ni preživelo najmanj 764 oseb. Od več kot sto goriških Judov jih je v koncentracijskih taboriščih umrlo 45.[38] Šele septembra 1944 pa so bili aretirani tudi zadnji ostanki Judov v Ljubljanski pokrajini, ki je imela okrnjeno pokrajinsko avtonomijo. Življenja velike večine preostalih Judov so se namreč usodno zasukala šele septembra 1944. V sklopu obširnih protikomunističnih aretacij so v Ljubljani aretiranih 32 preostalih Judov in njihovih nejudovskih sorodnikov in jih odpeljali v koncentracijska taborišča.[39]

V tem času je holokavst dosegel tudi madžarske in s tem tudi prekmurske Jude. Madžari so sicer v Prekmurju podobno kot drugje na Madžarskem vodili strogo protijudovsko politiko, toda holokavsta vse do leta 1944 niso izvajali. V Prekmurju je tako kot drugje na Madžarskem do dramatičnega zasuka prišlo šele po vkorakanju nemških čet 19. marca 1944 in vzpostavitvi Nemčiji naklonjene vlade. Začele so se sistematične aretacije in koncentracije Judov v geta, od koder so jih Nemci vozili v koncentracijska taborišča. Med prvimi žrtvami so bili tudi prekmurski Judje. Aprila 1944 so madžarske oblasti aretirale 387 Judov, jih preko Čakovca odpeljale v začasni judovski geto v Nagykanizso in od tam v Auschwitz-Birkenau. Šele 20. oktobra 1944 pa so skupaj z večjo skupino Slovencev aretirali še nekaj Judov, ki so jim pred tem prizanesli.[40]

Med drugo svetovno vojno je bilo ubitih več kot 400 prekmurskih Judov. Od najštevilčnejše slovenske judovske skupnosti predvojne judovske skupnosti jih je tako holokavst preživelo komaj 63. Nasprotno se je iz koncentracijskih

[37] Voigt, *Zuflucht auf Widerruf*, str. 211; Picciotto, *The Shoah in Italy*, str. 209-223

[38] Wedekind, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik*, str. 361.

[39] Pančur, *Judje v Ljubljanski pokrajini.*

[40] Kerec, *Judje v Murski Soboti*, str. 600-609; Kuzmič, *Podjetnost prekmurskih Židov*, str. 177; Godina, *Prekmurje 1941-1945*, str. 118.

taborišč vrnil večji del Judov, ki so jih aretirali v Ljubljani leta 1944. Prav tako je uspelo preživeti večini judovskih beguncev, ki so se zatekli v Italijo. Ti preživeli judovski begunci, ki večinoma niso imeli jugoslovanskega državljanstva, se po vojni po navadi niso vrnili v Slovenijo. Večina preostalih preživelih Judov pa se je po vojni zaradi preganjanja komunističnih oblasti izselila iz Slovenije.

Viri in literatura

Viri

Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek (AS 68), f. 29-2/1936–38, mapa 9437/1938.

Arhiv Republike Slovenije (ARS), fond Kraljeva banska uprava Dravske banovine, Upravni oddelek (AS 68), f. 13–13/1937, mapa 1416, Številčno stanje inozemskih državljanov.

Bevölkerung und Viehstand von Krain nach der Zählung vom 31. December 1869. Wien 1871.

Bevölkerung und Viehstand von Steiermark nach der Zählung vom 31. October 1857. Wien 1859.

Bevölkerung und Viehstand von Steiermark nach der Zählung vom 31. December 1869. Wien 1871.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31 januara 1921 god. Sarajevo: Opšta državna statistika, 1932.

Die Gliederung der Bevölkerung des ehemaligen Jugoslawien nach Muttersprache und Konfession nach den unveröffentlichten Angaben der Zählung von 1931. Wien: Publikationsstelle, 1943.

Leksikon občin za Kranjsko izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900. Wien 1906.

Pančur, Andrej (ur.), *Premoženjski in civilno-pravni položaj slovenskih Judov v 20. stoletju* (neobjavljen elaborat). Ljubljana 2008.

Special Orts-Repertorium von Krain (Obširen imenik krajev na Kranjskem). Wien 1884.

Special Orts-Repertorium von Krain (Specijalni repertorij krajev na Kranjskem, na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890). Wien 1894.

Special Orts-Repertorium von Steiermark (Obširen imenik krajev na Štajerskem). Wien 1883.

Special Orts-Repertorium von Steiermark (Specijalni repertorij krajev na Štajerskem : na novo predelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. decembra 1890). Wien 1893.

Specialni krajevni repertorij za Štajersko, izdelan na podlagi podatkov ljudskega štetja z dne 31. decembra 1910. Wien 1918.

Spezialortsrepertorium von Krain (Bearbeitet auf Grund der Ergebnisse der Volkszählung vom 31. Dezember 1910). Wien 1919.

Splošni pregled Dravske Banovine (Glavni statistični podatki, Upravna, sodna in cerkvena razdelitev ter imenik krajev po stanju 1. julija 1939 z dvema zemljevidoma). Ljubljana: Kraljevska banska uprava Dravske banovine. 1939

Staatsgrundgesetz vom 21. December 1867, über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder. *Reichsgesetzblatt für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder*, 1867, LXI, str. 394–396.

Literatura

Benz, Wolfgang, *Holokavst*. Ljubljana: Inštitut za civilizacijo in kulturo, 2000.

Bihl, Wolfdieter: Die Juden. *Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Die Völker des Reiches, 2. del.* Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980.

Brumen, Borut, *Na robu zgodovine in spomina (urbana kultura Murske Sobote med letoma 1919 in 1941)*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1995.

Ferenc, Tone, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno (Razkosanje in aneksionizem)*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2006.

Fischer, Rolf, *Entwicklungsstufen des Antisemitismus in Ungarn 1867–1939 (Die Zerstörung der magyarisch-jüdischen Symbiose)*. München: R. Oldenbourg, 1988.

Friedmann-Kirsch, Susanne, *Memories of our Wandering Years*, neobjavljen tipkopis.

Gašpar, Mirjana in Lazar, Beata, *Židje v Lendavi*. Lindplast, Pince, 1997.

Godina, Ferdo, *Prekmurje 1941–1945 (Prispevek k zgodovini NOB)*. Murska Sobota: Pomurska založba, 1967.

Goldstein, Ivo, *Židovi u Zagrebu*. Zagreb: Novi Liber, 2004.

Gottas, Friedrich, *Ungarn im Zeit des Hochliberalismus (Studien zur Tisza-Ära 1875–1890)*. Wien 1976.

de Haas, Hein in Bakawell, Oliver in Castles, Stephen in Jónsson, Gunvor in Vezzoli Simona, Mobility in Human Development. *Human Development Research Paper*, 2009/01.

Heinemann, Isabel, *»Rasse, Siedlung, deutsches Blut« (Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas)*. Göttingen: Wallstein Verlag, 2003.

Kerec, Darja, Judje v Murski Soboti v letih 1938-1954. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 2000, št. 4, str. 591–613.

Kokolj, Miroslav, Prekmurje v prevratnih letih 1918-1919. *Revolucionarno vrenje v Pomurju v letih 1918-1920 (zbornik razprav s simpozija v Radencih)*. Ljubljana: Pomurska založba, 1981, str. 53–205.

Kuzmič, Franc, Podjetnost prekmurskih Židov. *Znamenje*, 19, 1989, 2, str. 172–178.

Kuzmič, Franc, Posebnosti židovske populacije v panonskem prostoru glede izseljenstva in sezonstva. *Sezonstvo in izseljenstvo v panonskem prostoru (sosedstvo Avstrije, Hrvaške, Madžarske in Slovenije)*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljeništvo ZRC SAZU, 2003, str. 137–142.

Lamprecht, Gerald, Das Werden der Gemeinde. Von ersten jüdischen Händlern in der Steiermark bis zur Gründung der Israelitischen Kultusgemeinde Graz 1869. *Jüdisches Leben in der Steiermark (Marginalisierung, Auslöschung, Annäherung)*, Innsbruck: Studien Verlag Innsbruck, 2004, str. 127–169.

Lind, Christoph, Juden in den habsburgischen Ländern 1670-1848. *Österreichische Geschichte. Geschichte der Juden in Österreich*. Wien, 2006.

Lohrmann, Klaus, Die Judengesetzgebung in Österreich und die Französiesche Revolution. *Die Auswirkungen der Französischen Revolution auf die Entwicklung des Bürgertums im pannonischen Raum (1789–1830). Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 1989*, Eisenstadt: Lendesarchiv, 1992.

Luthar, Oto in Šumi, Irena, Living in Metaphor (Jews and anti-Semitism in Slovenia). *Jewes and anti-semitism in the Balkans*. Ljubljana in Jeruzalem: ZRC SAZU, Hebrew University, 2004, str. 29–48.

McCagg, William O., *A History of Habsburg Jews (1670-1918)*. Bloomington in Indianapolis: Indiana University Press, 1992.

Mlinarič, Jože, Judje na slovenskem Štajerskem do njihove prisilne izselitve v letu 1496. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 71, 2000, št. 1, str. 49–68.

Pančur Andrej, Judje s Spodnje Štajerske in Gorenjske kot žrtve holokavsta v Evropi. *Evropski vplivi na slovensko družbo*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2008, str. 367–381.

Pančur, Andrej, *Judje v Ljubljanski pokrajini*, neobjavljen prispevek na konferenci, Maribor 2010.

Pančur, Andrej, Zgodovina holokavsta na Slovenskem. *Zgodovina v šoli* 19, 2010, št. 1–2, str. 32–37.

Picciotto, Liliana, The Shoah in Italy. *Jews in Italy under Fascist and Nazi Rule (1922–1945)*. Cambridge: University of Cambridge Press, 2005, str. 209–223.

Rauscher, Peter, Neuland (Migration mitteleuropäischer Juden 1850–1920: einführung und Kontexte). *Aschkenas – Zeitschrift für Geschichte und Kultur der Juden*, 17, 2007, št. 1, str. 1–11.

Ristović, Milan, »Unsere« und »fremde« Juden (Zum Problem der jüdischen Flüchtlinge in Jugoslawien 1938–1941). *Zwischen großen Erwartungen und bösem Erwachen*. Padeborn: Schöningh, 2007, str. 191–211.

Ristović, Milan, *U potrazi za utočištem (jugoslovenski Jevreji u bekstvu od holokausta 1941-1945)*. Beograd: Službeni list SFRJ, 1998.

Rothkirchen, Livia, *The Jews of Bohemia and Moravia facing the Holocaust*. Lincoln in Jerusalem: University of Nebraska Press, 2005.

Švob, Melita, *Židovi u Hrvatskoj (Židovske zajednice I.)*. Zagreb: Izvori Zagreb, 2004, str. 17–159.

Toš, Marjan, Die Juden von Prekmurje (Übermurgebiet) zwischen 1848 und 1914. *Das Judentum im pannonischen Raum vom 16. Jahrhundert bis zum Jahr 1914. Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf 2009*. Kaposvár, 2009, str. 47–64.

Valenčič,Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane*, Ljubljana: Založba Park, 1992.
Voigt, Klaus, *Zuflucht auf Widerruf (Exil in Italien 1933-1945)*. Stuttgart: Klett-Cotta, 1993.
Wadl, Wilhelm, *Geschichte der Juden in Kärnten im Mittelalter (Mit einem Ausblick bis zum Jahre 1867)*. Klagenfurt: Verlag des Kärtner Landesarchivs, 1981.
Walzl, August, *Die Juden in Kärnten und das Dritte Reich*. Klagenfurt: Universitätsverlag Carinthia, 1987.
Wedekind, Michael, *Nationalsozialistische Besatzungs- und Annexionspolitik in Norditalien 1943 bis 1945 (Die Operationszonen »Alpenvorland« und »Adriatisches Küstenland«)*. München: Oldenbourg, 2003.

Meliha Fajić

Izumiranje judovske skupnosti v slovenskem prostoru po drugi svetovni vojni – vzroki izseljevanja v Izrael

FAJIĆ Meliha, univ. dipl. zgodovinarka, SI-6000 Koper, Garibaldijeva 1, meliha.fajic@zrs.upr.si.

Pričujoč prispevek obravnava stanje in položaj judovske skupnosti v Sloveniji, (ne)zanimanje Judov za sionizem in sionistične organizacije v prvi Jugoslaviji, predvsem pa se osredotoča na vzroke izseljevanja Judov po drugi svetovni vojni in posledično izumiranju judovske skupnosti v slovenskem prostoru. Posebna pozornost je posvečena razlogom, ki so nekaterim slovenskim Judom narekovali zapustiti povojno Jugoslavijo.

Ključne besede: Judje, sionizem, alije, Izrael, Jugoslavija.

Judje na ozemlju današnje Slovenije (v smislu populacijske entitete) so zaznamovani s svojo pretežno fizično odsotnostjo. Še najbolj izstopa, iz celotne zelo pestre zgodovine judovstva, najprej sorazmerno številna judovska prisotnost v 11. in 12. stol. in sorazmerno nizko število pregonov do konca 14. stol. Po srednjeveških izgonih iz osrednjih slovenskih pokrajin (Štajerska, Koroška, Kranjska) ter Primorja med leti 1496 in 1515, edina strnjena judovska poselitev v Prekmurju datira nekako v sredino 18. stol. Obe organizirani občini – Murska Sobota in Lendava z okoliškimi zaselki – sta na podlagi državnih popisih dosegli najvišjo točko v številnosti judovskega prebivalstva prav v zadnjem desetletju 19. stol.[1] Število Judov je drastično upadlo v času tretjega rajha. Za Slovenijo holokavst pomeni izginotje prekmurske in goriške judovske skupnosti – v celi Sloveniji od okoli 1.500 Judov vojno vihro preživi le okoli 200. Vrnitev v domači kraj je na sicer preživele žrtve nacističnega nasilja prav gotovo delovala kot kulturni šok. Takoj po odhodu iz taborišča so mnogi šli na tuje ali pa se šele po nekaj mesecih vrnili domov. Judovska občina v Ljubljani je bila osnovana iz ostankov predvojne skupnosti leta 1954 in je tik pred osamosvojitvijo Slovenije štela okoli 90 članov. V deželah nekdanjega socializma je prišlo do ponovnega razcveta judovskega življenja po letu 1990. Leta 1991 se je ob popisu prebivalstva v Sloveniji 1991, 199 ljudi deklariralo za Jude.[2] Danes so Judje v Sloveniji orga-

[1] Starman, *Judje in ideacija*, str. 161.

[2] Jelinčič Boeta, *Kratka zgodovina Judov*, str. 327, 337.

nizirani v eno najmanjših skupnosti v Evropi: uradno članstvo šteje okrog 150 ljudi (vse skupaj pa naj jih ne bi bilo več kot 300 ali 400).[3]

Sionizem med jugoslovanskimi Judi

Kljub vidnim težnjam jugoslovanskih Judov po narodnostnem identificiranju s Hrvati, Srbi in Slovenci v času prve Jugoslavije, te težnje v večnacionalni družbi niso imele veliko uspeha, deloma tudi zaradi tega, ker je okolica Jude vedno videla bolj v smislu narodnosti kot zgolj verske manjšine. To je seveda omogočalo plodna tla za razvoj sionizma, še posebej med Aškenazi, saj so imeli že več stoletij prisotni Sefardi Bosne, Srbije in Makedonije trdno vzpostavljen položaj znotraj tamkajšnje večkulturne družbe, ki ni zahteval razvoja modernih nacionalnih gibanj. Judovsko nacionalno gibanje[4] se je na področju kasnejše Jugoslavije začelo že zelo zgodaj, saj zasledimo sionistične organizacije v Sarajevu že leta 1904, v Beogradu leta 1905, v Osijeku leta 1908 in v Zagrebu leta 1908[5]. Že leta 1909 je bilo v Slavonskem Brodu ustanovljeno *Nacionalno udruženje cionista u južnoslavenskim zemljama Austro-Ugarske monarhije.* Po vojni (leta 1919) se je združenje preimenovalo v *Savez cionista Jugoslavije* (Jugoslovanska sionistična organizacija) s središčem v Zagrebu z zelo popularnim tednikom *Židov* kot uradnim glasilom zveze.[6] Zelo zanimivo je, da ljubljanski Judje niso pokazali posebnega zanimanja za sodelovanje z judovskimi organizacijami. Leta 1907 je bila dana pobuda, da se v Ljubljani osnuje društvo v okviru B'nei Zion zveze avstrijskih društev za kolonizacijo Palestine in Sirije. Namen zveze je bilo pospeševanje judovske kolonizacije v Palestini. Ustanovnega občnega zbora se je udeležilo le trinajst oseb. Desetčlanski odbor so sestavljali povečini manj znani pripadniki ljubljanskega judovskega prebivalstva. Zanimanje za društvo in sionistične cilje je kmalu splahnelo in leta 1910 se je društvo razšlo.[7] Leta 1922 je bilo na področju Jugoslavije že 4.719 oseb, ki so plačevale letno članarino v tovrstnih organizacijah in članstvo v Jugoslovanski sionistični organizaciji je

[3] Luthar, Šumi, *Living in metaphor*, str. 41.

[4] V 20. stol. je prihajalo do konfliktov zaradi vprašanja identitete znotraj same judovske skupnosti – ali je judovstvo samo vera ali je tudi že narodnost? V začetku 20. stol. so bili zelo močni tako imenovani asimilanti v severni Hrvaški, Vojvodini in Beogradu – tam, kjer so bili tudi finančno zelo močni. Ti asimilanti so priznavali judovstvo kot edino vero, vendar so se popolnoma integrirali v okolje, kjer so živeli. Polarizacija na sioniste in asimilante je bila manjša v sefardskih skupnostih (Goldstein, *Židovi na tlu*, str. 172).

[5] Klemen Jelinčič Boeta v pismu naslovljeno avtorici prispevka, ki ga je prejela v obliki elektronske pošte dne 23. junija 2009.

[6] Goldstein, *Židovi na tlu*, str. 145.

[7] Valenčič, *Židje v preteklosti*, str. 65.

v naslednjih letih samo še raslo, zlasti med srednjim slojem[8], saj so bogatejši Judje dajali prednost integraciji in asimilaciji. Leta 1939 je bil član sionističnega gibanja v Jugoslaviji že vsak sedmi Jud, kar je visok delež tudi v primerjavi z drugimi evropskimi državami. Istega leta je okoli 75.000 jugoslovanskih Judov na 21. sionistični kongres v Ženevi poslalo 6 delegatov. Jugoslovanski Judje so začeli prispevati denar Judovskemu nacionalnemu skladu, ki je bil zadolžen za nakupovanje zemlje v Palestini že kmalu po njegovi ustanovitvi leta 1901. Že leta 1920 je Jugoslovanska sionistična federacija osnovala svojo pisarno v Palestini in prvih 12 Jugoslovanov se je v Palestino odpravilo že leta 1921. Med leti 1932 in 1935 se je tja priselilo 386 Jugoslovanov, od katerih jih je bilo 290 označenih kot pionirjev, torej tistih, ki so gradili nova poljedelska naselja. Med 1936 in 1940 so odšli še 104. Med jugoslovanskimi Judi so bile aktivne tudi številne sionistične mladinske organizacije, med katerimi je bila še najpomembnejša *a-Šomer a-cair* (iz hebr. Mladi stražar)[9], ki je bila leta 1938 organizirana v 132 skupin po celi državi. Velik del pripadnikov različnih sionističnih organizacij, ki dežele od okupaciji leta 1941 ni mogel zapustiti države, se je pridružil partizanom. Odličen primer za to je beograjska skupina *a-Šomer a-cairja*, iz katere je šlo v partizane vseh 127 članov. Koliko slovenskih Judov je bilo članov sionističnih organizacij, ni znano. Po mnenju Klemna Jelinčiča Boeta je bilo sionistično gibanje na Slovenskem do druge svetovne vojne zelo manjšinsko gibanje. Palestina jih ni toliko mikala – raje so se odločili za izselitev v Združene države Amerike, kjer so lahko še naprej plemenitili kapital, ki so si ga že pred vojno ustvarili. Sionizem na Slovenskem do druge svetovne vojne NE uspe, ker: ni bilo dovolj judovskega prebivalstva, so bili po večini pripadniki »srednjega sloja«, so se hoteli asimilirati in ker je bil prisoten visok odstotek prestopa v krščanstvo.[10]

Pred prihodom Hitlerja na oblast so se jugoslovanski sionisti strinjali, da ni potrebe na vrat na nos bežati s tega prostora, ampak je potrebno judovsko državo ustvariti postopno. Imela bi funkcijo pribežališča, če bo to potrebno. Vsekakor so mnenje spremenili po letu 1933, ko so zagovarjali nujnost ustanovitve države, kamor se lahko Judje zatečejo pred nacistično politiko. Pred drugo svetovno vojno (do leta 1940) se iz Jugoslavije izseli vsega skupaj okrog

[8] V začetku 19. stol. je bila večina judovskega prebivalstva iz južnoslovanskih dežel revna. Ob koncu tega stoletja se je večina judovskega prebivalstva povzpela v tako imenovani »srednji sloj« – nekateri izmed teh so postali izjemno bogati. Najbolj so ekonomsko napredovali Judje na Hrvaškem (Osijek in Zagreb), v Vojvodini in Beogradu, malo manj v Bosni in Hercegovini, kjer so bili po večini še vedno majhni trgovci in obrtniki, najbolj revni Judje pa so ostali še vedno v Makedoniji (Goldstein, *Židovi na tlu*, str. 171).

[9] Najmočnejša mladinska sionistična organizacija, katera je svoje zamisli o izgradnji Erec Izraela enačila s socialističnimi in marksističnimi idejami. Do leta 1938 je štela že 1374članov (Goldstein, *Židovi na tlu*, str. 173).

[10] Klemen Jelinčič Boeta v pismu naslovljeno avtorici prispevka, ki ga je prejela v obliki elektronske pošte dne 23. 6. 2009.

800 Judov, ki v Palestini osnujejo jugoslovanski kibuc.[11] Skoraj polovica izseljencev je »makedonskih« Judov iz Bitole, ki so bili v Jugoslaviji od vseh Judov ekonomsko najšibkejši. Torej na izselitev v Palestino so poleg idealizma močno vplivale ekonomske razmere jugoslovanskih Judov. Med samo vojno bi bilo teh izselitev še več, vendar mednarodne okoliščine tega niso več dopuščale.[12]

Življenje judovske skupnosti v novi Jugoslaviji – vzroki izseljevanja v Izrael

V Dravski banovini je leta 1939 živelo 820 oseb judovske vere, od tega približno dve tretjini v Prekmurju. V Ljubljani je leta 1940 živelo »samo« 158 deklariranih Judov, vključno z otroki. Od tega je bilo zelo malo »domačih«, večinoma je šlo za priseljence iz drugih predelov tedanje Dravske banovine in Kraljevine Jugoslavije.[13] Poleg lastnikov podjetij so Judje na Slovenskem delali kot uradniki ter strokovni, tehnični in knjigovodski uslužbenci. Razpad habsburške monarhije leta 1918 je za marsikaterega Juda pri nas pomenil spremembo v načinu poslovanja, zato se jih je veliko izselilo zaradi ekonomskih razlogov. Njim so sledili novi judovski priseljenci, ki so v novih državnih ter političnih razmerah iskali nove izzive. Število Judov v Sloveniji, zlasti v Ljubljani, se je tik pred začetkom druge svetovne vojne povečalo predvsem na račun beguncev iz srednje Evrope zaradi vzpona nacizma s Hitlerjem na čelu. Tik pred začetkom druge svetovne vojne so nekateri Judje pri nas začutili, da se približuje nevarnost nemške okupacije, vendar so se lahko izselili samo tisti, ki so jim to dopuščale finančne razmere in urejeni potni dokumenti. Njihov poglavitni cilj je bila Amerika, večinoma Združene države Amerike.

Judovski kapital je bil predmet zaplemb že pod nemško in italijansko okupacijo, judovskega premoženja pa so se polastile tudi jugoslovanske komunistične oblasti. Po štirih letih okupacije in državljanske vojne je bila Jugoslavija v obupnem stanju: več kot milijon ljudi je padlo na bojiščih ali umrlo v taboriščih. Skoraj tri milijone in pol jih je ostalo brez strehe nad glavo in 236.000 je bilo vojnih sirot. Število živine se je skrčilo na 60 odstotkov, kmečkega inventarja je bilo uničeno okoli 56 odstotkov, cestne in železniške povezave so bile v veliki meri prekinjene – vladalo je vsesplošno opustošenje. Uveden je bil represiven sistem, na udaru oblasti pa so se znašli tako resnični kot namišljeni nasprotniki. Začne

[11] Goldstein, *Židovi na tlu*, str. 145.

[12] Goldstein, *Židovi na tlu*, str. 172.

[13] Zabeležena je tudi njihova poklicna struktura: 28 študentov, 22 trgovcev, 10 zasebnikov, 9 trgovskih potnikov, 9 zasebnih nameščencev, 5 industrialcev in obrtnikov, 3 glasbeniki, 3 državni uslužbenci, zdravnik in zobozdravnik ter novinar in profesor (Hančič, Podbersič, *Žrtve nacionalsocializma*, str. 1).

se pospešena nacionalizacija velikega kapitala, rudnikov, bank, zavarovalnic, železnic, tovarn, gradbenih in trgovskih podjetij. Z izjemo Češkoslovaške je šlo za največji prehod lastnine iz privatnega v javni sektor, kar jih je doživela srednja Evropa.[14] Z zakonom o agrarni reformi, ki je bil sprejet 23. avgusta 1945, so pod geslom *Zemljo tistemu, ki jo obdeluje,* brez odškodnine odvzele zemljiško posest bogatejšim zasebnikom, bankam, podjetjem, cerkvi, samostanom in drugim verskim ustanovam. Oblasti so zahtevale od ljudskih množic žrtve vseh vrst. Leta 1947 je bilo vedno več ljudi razočaranih nad novo socialistično stvarnostjo. Mnogi so iskali izhod iz brezupnega stanja, ki je vladalo po drugi svetovni vojni. Če povzamem zgoraj napisano, vidimo, da so usodo zaplemb, nacionalizacij in podobno doživljali vsi (premožnejši) državljani. Pri tem odvzemu ni bila odločilna nacionalna, verska ali rasna pripadnost, pač pa zgolj razredna. Zopet se je marsikateri Jud znašel v »napačni kategoriji«. Zato ne preseneča, da so marsikaterega Juda razglasili za kapitalista ali celo *Kulturbundovca* in ga razlastili na podlagi odloka Predsedstva AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944 o prehodu sovražnikovega imetja v državno last.[15] Judom so leta 1941 premoženje zaplenili nacisti, po koncu vojne pa še komunisti: nacisti zaradi protijudovske zakonodaje, komunisti pa zato, ker naj bi bili nekateri slovenski Judje Nemci (velikokrat že samo na podlagi nemško zvenečih priimkov). Odvzete so bile tudi judovske hiše, stanovanja, vile. Tega se tudi spominja Filip Fischer, ki pravi tako: »Razlogov, ki so narekovali zapustiti povojno Jugoslavijo, je bilo veliko, subjektivnih in objektivnih. Svet, ki so ga oblasti izoblikovale v povojni Jugoslaviji, ni bil najbolj naklonjen bivšim »buržujem«, tako da je naši mami bilo precej hudo zaradi primitivnih šikanij in primitivnosti novih oblastnikov. /.../ Potem je leta 1948 nastala nova država Izrael in naši mami se je zdelo, da je to odlična priložnost za legalen odhod iz Jugoslavije. Oblasti so sicer postavile nekaj pogojev, če si hotel oditi iz Jugoslavije v Izrael. Moral si se predhodno odreči vsem nepremičninam in obenem državljanstvu. Torej usodni korak, ki te je gotovo zaznamoval za celo življenje. Mama ni bila ne cionistka ne religiozna Judinja in je pojmovala Izrael kot kraj, kjer se spet srečaš s svetom, ki ga v Jugoslaviji ni bilo več«.[16] V seznamu dvajsetih vil v Ljubljani, ki jih je zaplenila Mestna zaplembena komisija in jih dala v uporabo komunističnim funkcionarjem, najdemo naslednjo judovsko lastnino: v vilo družine Ebenspanger (Knafljeva ulica) se je naselil predsednik slovenske vlade Boris Kidrič; vila Adolfa Mergenthalerja (Zaloška cesta) je bila sedež OZNA-e za Ljubljano; dve sobi vile družine Pollak (Rožna dolina) rezervirani za ministra Edvarda Kocbeka;[17] v vilo družine Feliksa Moskoviča (Levstikova

[14] Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, str. 156–157.

[15] Pirjevec, *Jugoslavija 1918–1992*, 169; Hančič, Podbersič, *Žrtve nacionalsocializma*, str. 4.

[16] Filip Fischer v pismu naslovljeno avtorici prispevka, ki ga je prejela v obliki elektronske pošte dne 17. 7. 2009.

[17] Hančič, Podbersič, *Žrtve nacionalsocializma*, str. 5–7.

ulica) se je naselil Tone Fajfar, eden izmed soustanoviteljev Osvobodilne fronte in družbenopolitični delavec, pozneje se tu naseli republiško ministrstvo za delo.[18] Na slovenskem se je zgodilo tudi nekaj montiranih procesov proti judovskim podjetnikom. Kakšne obtožbe si je izmišljala tedanja komunistična oblast proti številnim podjetnikom, z namenom, da se polasti njihovega premoženja dokazuje odmeven proces proti lastnikoma mariborskih tovarn Jugotekstil, Jugosvila in Roteks Marku Rosnerju (Jud)[19] in Wernerju Baderju (poročen z Judinjo), ki ga je vodilo Vojaško sodišče Mariborskega vojnega območja v Mariboru. Glavni cilj zaslišanj, ki so se odvijala avgusta 1945, je bil dokazati, da je Rosner kljub judovskemu izvoru, bil naklonjen Nemcem in nacizmu, pri čemer je prišlo tudi do očitnih izbruhov antisemitizma, zlasti v izjavah prič. Obtožnica je Marka Rosnerja bremenila, »da je v svojih tovarnah v letih 1934 do 1941 namenoma dopustil, da se je širila nacistična propaganda, s tem pripomogel k izvrševanju načrta NSDAP, ki je meril na to, da se v Mariboru ustvari peta kolona in Spodnja Štajerska priključi k Veliki Nemčiji.«[20] Prav tako naj bi v navedenih tovarnah prodajali blago s 150 do 200% dobičkom in s tem izkoriščal stisko potrošnikov. »Ko so že bili v Izraelu, so izvedeli o procesu preko člankov iz časopisja. Lažne obtožbe so jih zelo zagrenile. Dosti bolje bi bilo, da bi jim odvzeli premoženje rekoč, da Jugoslavija ni kapitalistična država. Morda je tovarna delala za Nemce, potem ko je moj ded že odšel.«[21] Marko Rosner je bil obsojen na kazen odvzema svobode s prisilnim delom za dobo 15 let in na zaplembo celotnega premičnega in nepremičnega imetja. Ker se je obtoženi takrat že nahajal v Izraelu[22], so mu »zgolj« zaplenili premoženje. Marko Rosner, takrat že državljan Izraela, se je leta 1954 pritožil, vendar so bila njegova prizadevanja neuspešna.[23] Nekaj denarja

[18] Delo, 1. avgust 1997, str. 7.

[19] Marko Rosner se je rodil 10. maja 1888 v Bukovini v vasici Iacobeni v današnji Romuniji. Leta 1905 je odšel v Maribor, kjer je že živel njegov starejši brat Josef, ki je bil po poklicu trgovec. Nekaj let je v Mariboru tudi sam delal kot trgovec, potem pa je ustanovil tovarno. Poročil se je s Šarloto Brecher iz Nasauda. Leta 1922 se je rodil sin Karlo, 1928 hči Lidija. V tridesetih letih je pomagal judovskim beguncem iz Avstrije in Nemčije, ko so bežali pred Hitlerjem. V zvezi s tem so pred kakimi desetimi leti posneli dokumentarec za slovensko televizijo. »Ded je mislil, da je v Jugoslaviji na varnem« (Barbara Rosner v pismu naslovljeno avtorici prispevka, ki ga je prejela v obliki elektronske pošte dne 28. julij 2009).

[20] Hančič, Podbersič, *Žrtve nacionalsocializma*, str. 7.

[21] Barbara Rosner v pismu naslovljeno avtorici prispevka, ki ga je prejela v obliki elektronske pošte dne 28. julij 2009.

[22] Družina je zapustila Maribor in tovarno in bežala v Beograd, Niš in Budimpešto, kjer so živele Šarlotine sestre. Na Madžarskem se situacija ni zdela prehuda, pa so se le odločili za zelo nevaren beg med drugo svetovno vojno s ponarejenimi dokumenti v Palestino. Sorodniki na Madžarskem, ki so se bali za njihovo pot v Palestino in so jim prigovarjali, naj ostanejo v Budimpešti, so bili vsi ubiti v Auschwitzu. Marko in Šarlota sta ostala v Haifi do Markove smrti 3. oktobra 1969, nato se je Šarlota preselila v Italijo. Marko Rosner je prihajal na obisk z ladjo v Trst vsaki dve leti. »Spominjam se, da je rad sedel v kavarni: bil je pač Evropejec, ki se je preselil v Izrael, ker ni imel kam drugam iti« (ibid.).

[23] Hančič, Podbersič, *Žrtve nacionalsocializma*, str. 8.

so jim po besedah Barbare Rosner izplačali sedanji lastniki tovarne, večji del pa je bil izgubljen.[24]

Približno 100–150 Judov se po drugi svetovni izseli iz celotnega slovenskega prostora, kar znese od polovice do dve tretjine preživelih. Slovenski Judje so se v Izrael naselili (okoli 50 oseb) prav med leti 1948 in 1950 na osnovi zakona o vrnitvi. Ta zakon, imenovan *Hok Hašvut (Zakon o vrnitvi),* podeljuje izraelsko državljanstvo vsakomur, ki lahko dokumentira judovsko poreklo vsaj enega od štirih starih staršev.[25] Sionizem na Slovenskem je tako rekoč nastopil v vsej svoji obliki šele po letu 1948. Izselitve v Izrael so se dogajale tudi od leta 1950 naprej. V osemdesetih in devetdesetih letih 20. stol. se v Izrael priseli okoli 20 oseb. Judom, ki so potovali iz jugoslovanskih pristanišč, so za pridobitev izstopnega vizuma tik pred vkrcanjem ponudili obrazec. S podpisom tega formularja so se zavezali,[26] da se zase in vse svoje morebitne potomce odpovedujejo jugoslovanskemu državljanstvu in vsem premoženju, ki so ga imeli na tleh Jugoslavije. Na ta način je v državno lastništvo prešlo na stotine stanovanj in drugih objektov, njihova takratna odpoved jugoslovanskemu državljanstvu in premoženju danes v slovenskem pravnem sistemu tem ljudem in njihovim dedičem preprečuje udeležbo v denacionalizacijskih postopkih.

Sklep

Judje so v 19. stol po večini dobili državljanske pravice – njihov družbeni položaj se je v grobem izboljšal, najbolj v Prekmurju, kjer je gospodarsko življenje regulirala peščica Judov. Po razpadu Avstro-Ogrske se veliko Judov iz ekonomskih razlogov izseli, največ v Združene države Amerike, kjer so še naprej plemenitili svoj kapital. Slovenski Judje niso pokazali pretiranega zanimanja za sodelovanje s sionističnimi organizacijami in tudi ni jasno, koliko slovenskih Judov je bilo sploh članov sionističnih organizacij. Sionizem pred drugo svetovno vojno tako rekoč ni prisoten, ker je: bilo premalo judovskega prebivalstva, so bili Judje povečini pripadniki srednjega sloja in razmeroma premožni, so se hoteli asimilirati in so zato tudi nekateri stopili v krščanstvo. Do leta 1940 se iz Jugoslavije izseli vsega 800 Judov. Izseljevanje se močno poveča med leti 1941 in 1945, kar je bilo pogojeno z eksistenčnim strahom pred genocidom. Judovski kapital je bil predmet zaplemb že pod nemško in italijansko okupacijo, v povojni komunistični Jugoslaviji pa se je spet marsikateri Jud znašel v napačni kategoriji.

---

[24] Barbara Rosner, pisno izporočilo v pismu naslovljeno avtorici prispevka, ki ga je prejela v obliki elektronske pošte dne 28. julij 2009.

[25] Žigon, *Izzivi drugačnosti*, str. 33.

[26] Po določbi 4. odstavka 3. člena Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o nacionalizaciji gospodarskih poslopij (Ur. List FLRJ, št. 35–269/48 (Hančič, Podbersič, *Žrtve nacionalsocializma*, str. 8).

Marsikaterega Juda so razglasili za kapitalista in ga razlastili na podlagi odloka AVNOJ-a z dne 21. novembra 1944. V Jugoslaviji je neposredno po vojni vladala psihoza in nezaupanje, kar je še dodatno stopnjevala zelo hitra in učinkovita nacionalizacija premoženja. Poleg tega je Jude močno zaznamovala tudi travma holokavsta, na njihovo ravnanje pa so vplivali tudi dogodki na Bližnjem vzhodu oziroma ustanovitev Izraela. Razlogov – subjektivnih in objektivnih, ki so narekovali zapustiti povojno Jugoslavijo, je bilo torej veliko. Na marsikatero izselitev so vplivali tudi razni montirani procesi proti judovskim podjetnikom z namenom, da si prilastijo kapital. Po drugi svetovni vojni naj bi se po ocenah iz Jugoslavije izselilo 8000 Judov, iz slovenskega prostora pa nekje od 100 do 150 Judov, kar znese okrog dve tretjini preživelih. V osemdesetih in devetdesetih letih 20. stol. se je izselilo še 20 oseb. Ob odhodu iz Jugoslavije je vsak emigrant podpisal formular, s katerim se je odpovedal jugoslovanskemu državljanstvu in vsem nepremičninam. Izrael so jugoslovanski Judje pojmovali kot svet, ki ga v Jugoslaviji ni bilo več. V novonastali judovski državi so videli konec holokavsta, pogromov, diskriminacije in asimilacije – državo, kjer biti Jud, ni bil zločin.

Viri in literatura

Ustni viri

Fischer, Filip, rojen 1943. Član Tržaške judovske skupnosti. Pisno izporočilo. Elektronska pošta se nahaja pri avtorici prispevka, 17. julij 2009.

Jelinčič Boeta, Klemen, antropolog, sociolog, prevajalec in pisatelj. Aktiven član kibuca v Izraelu. Študiral in diplomiral v Izraelu. Pisno izporočilo. Elektronska pošta se nahaja pri avtorici prispevka, 23. junij 2009.

Rosner, Barbara, vnukinja Marka Rosnerja. Pisno izporočilo. Elektronska pošta se nahaja pri avtorici diplomske naloge, 28. julij 2009.

Časopisni vir

Ivanc, Slavko, Med vojno izgnana vsa družina ljubljanskega trgovca Moskoviča. Delo, 1. avgust 1997, str. 7.

Internetni vir

Hančič, Damjan, Podbersič, Renato, *Žrtve nacionalsocializma in boljševizma med slovenskimi Judi*. Http://www.zrss.si/doc/ZGO_PORO%C4%8CILO%20O%20JUDIH.doc (ogledano: januar, 2009).

Literatura

Goldstein, Slavko, *Židovi na tlu Jugoslavije. Katalog ob razstavi v Muzejskem prostoru 14. IV.–12. VI. 1988*. Zagreb: MTM, 1988.

Jelinčič Boeta, Klemen, *Kratka zgodovina Judov*. Celovec: Mohorjeva založba, 2009.

Luthar,Oto, Šumi, Irena, Living in Metaphor. Jews and Anti-Semitism in Slovenia. *Jews and anti-Semitism in the Balkans* 12, 2004, str. 29–48.

Pirjevec, Jože, *Jugoslavija 1918–1992. Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije.* Koper: Lipa, 1995.

Starman, Hannah, Judje in ideacija o Judih v sodobni Sloveniji. Raziskovalni ekspoze. *Razprave in gradivo* 45, 2002, str. 160–182.

Valenčič, Vlado, *Židje v preteklosti Ljubljane*. Ljubljana: Park, 1992.

Žigon, Zvone, *Izzivi drugačnosti. Slovenci v Afriki in na Arabskem polotoku*. Ljubljana: ZRC SAZU, 2003.

X.
Varia

Andreja Valič, Janez Globočnik, Vincenc Filipčič

Kvalitativna in kvantitativna analiza učbenikov zgodovine

VALIČ Andreja, mag., Študijski center za narodno spravo, SI-1000 Ljubljana, Tivolska 42; Gimnazija Kranj, SI-4000 Kranj, Koroška 13, andreja.valic@guest.arnes.si.

GLOBOČNIK Janez, prof. zgodovine, Zavod RS za šolstvo, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 28, janez.globocnik@zrss.si.

FILIPČIČ Vincenc, dipl. politolog, Zavod RS za šolstvo, SI-1000 Ljubljana, Poljanska 28, vincenc.filipcic@zrss.si.

Raziskovalni projekt Kvalitativna in kvantitativna analiza učbenikov zgodovine je bil usmerjen v ugotavljanje pomanjkljivosti preteklih vsebinskih sprememb. Avtorji raziskave ugotavljajo, da bi bilo s stališča pojavljanja ideoloških determinizmov in apriorizmov učbenike, če jih primerjamo z učbeniki za zgodovino v državah Evropske unije, priporočljivo še izboljšati. Analiza je pokazala, da je v slovenskih učbenikih še vedno preveč prisoten faktografski determinizem. V učbenikih je mnogo več tako imenovane obče, evropske in svetovne zgodovine, kot pa narodne. Med drugim je bilo ugotovljeno, da je razmerje med politično, vojaško, gospodarsko, družbeno, kulturno in zgodovino vsakdanjega življenja na evropskem nivoju, zgodovina religij in pravna zgodovina pa sta v naših učbenikih močno zapostavljeni. Rezultati analize naj bi predstavljali enega pomembnejših dejavnikov pri sestavi novih učnih načrtov za pouk zgodovine in podlago, na kateri bodo napisani novi zgodovinski učbeniki, ki naj bi upoštevali ravnovesje med besedilom in drugimi prvinami, pluralnost interpretacij preteklosti, zanimanje in vedoželjnost o preteklosti ter primernost besedila starosti in sposobnosti učencev in dijakov.

Ključne besede: analiza učbenikov zgodovine, učni načrti, učitelji zgodovine, avtorji učbenikov, izobraževalne založbe.

Od oktobra 2006 do septembra 2008 je pod okriljem Javne agencije za raziskovalno dejavnost RS in Ministrstva za šolstvo in šport potekal raziskovalni projekt Kvalitativna in kvantitativna analiza učbenikov zgodovine. V projektu so sodelovali dr. Branko Slivar, Vincenc Filipčič, Nina Šorli Zupan, Vojko Kunaver, dr. Janko Prunk, mag. Andreja Valič, mag. Špela Verbič Trunk in Janez Globočnik. S pomočjo kvalitativne in kvantitativne analize učbenikov zgodovine smo želeli opozoriti na dejstvo, da tudi demokratični politični sistemi intenzivno izvajajo politično socializacijsko funkcijo, katere cilj je demokratična politična oziroma državljanska kultura, s pomočjo katere se reproducira demokratična družba. Slovenski izobraževalni sistem je v demokratičnem obdobju po letu 1990 sicer doživel precejšnjo vsebinsko transformacijo, vendar za današnji čas ni našel do konca izpeljanih rešitev. Presežena (politična) ideologija in preseženi

(politični) miti so še vedno preveč prisotni v učni snovi.[1] S pomočjo raziskave naj bi ugotavljali pomanjkljivosti preteklih vsebinskih sprememb. Osnovni cilji analize učbenikov so bili:

- pokazati, kako naj vzgojno-izobraževalni sistem s svojimi učnimi vsebinami v učbenikih upošteva antropološko oziroma integralno pojmovanje zgodovine, ki zavrača tako faktografski pozitivizem kot tudi ideološki determinizem;
- opozoriti, da morajo učbeniki v večji meri slediti zahtevam sodobnega pouka zgodovine;
- poudariti, da se preko učbenikov ne usmerja le vsebina, ampak tudi didaktika poučevanja;
- v raziskavi naj bi poskušali ugotoviti, do kakšnih sprememb je prišlo v učbenikih zgodovine, objavljenih po letu 1991, torej po slovenski osamosvojitvi;
- preverili naj bi vključenost posameznih učnih vsebin (če je ustrezno razmerje med narodno, evropsko, svetovno zgodovino, razmerje med vrstami zgodovine), problem didaktičnih pristopov, ki jih učbeniki implicirajo ter vprašanje obravnave določenih obdobij zgodovine.

Rezultati analize naj bi predstavljali enega pomembnejših dejavnikov pri sestavi novih učnih načrtov za pouk zgodovine in podlago, na kateri bodo napisani novi zgodovinski učbeniki, ki naj bi upoštevali ravnovesje med besedilom in drugimi prvinami, pluralnost interpretacij preteklosti, zanimanje in vedoželjnost o preteklosti ter primernost besedila starosti in sposobnosti učencev in dijakov.[2]

Razmerje med nacionalno, evropsko in svetovno zgodovino

Eden od segmentov analize zgodovinskih učbenikov je bilo preverjanje razmerja med nacionalno, evropsko in svetovno zgodovino[3], kamor so bili vključeni naslednji učbeniki, ki so se v šolskem letu 2007/2008 uporabljali pri pouku zgodovine na splošnih in strokovnih gimnazijah na Slovenskem:

- Berzelak, Stane (2002) STARE DOBE. Zgodovina za 1. letnik gimnazij. Ljubljana: Modrijan.
- Brodnik, Vilma, Jernejčič, Robert A., Radonjić, Zoran, Urankar-Dornik, Tjaša (2001, 5. natis) ZGODOVINA 1. Učbenik za prvi letnik gimnazije. Ljubljana: DZS.
- Berzelak, Stane (2002) SREDNJI IN NOVI VEK. Zgodovina za 2. letnik gimnazij. Ljubljana: Modrijan.

[1] Več o tem glej v: Verbič, *Politična ideologija*.

[2] http://www.zrss.si/default.asp?link=predmet&tip=10&pID=85&rID=713.

[3] Analiza je objavljena na spletni strani: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/crp/2008/crp_V5_0245_porocilo.pdf.

- Hozjan, Andrej, Potočnik, Dragan ((2000) ZGODOVINA 2. Učbenik za 2. letnik gimnazije. Ljubljana: DZS.
- Cvirn, Janez, Studen, Andrej (2005) ZGODOVINA 3. Učbenik za 3. letnik gimnazije. Ljubljana: DZS.
- Repe, Božo (2000) SODOBNA ZGODOVINA. Zgodovina za 4. letnik gimnazij. Ljubljana: Modrijan.
- Dolenc, Ervin, Gabrič, Aleš (2002) ZGODOVINA 4. Učbenik za četrti letnik gimnazije. Ljubljana: DZS.

Ugotavljali smo razmerje med nacionalno,evropsko in svetovno zgodovino. Nacionalna zgodovina se ukvarja z zgodovino posameznih nacij (v našem primeru slovenskega naroda oziroma slovenske nacije) oziroma ozemlja, ki ga je nacija poseljevala v preteklosti in ga poseljuje v sedanjosti. Termin narod, nacija ipd. v povezavi z nacionalno zgodovino je predmet diskusije med zgodovinarji, sociologi, politologi in drugimi družboslovci.[4] V učbenikih najdemo mnogo primerov obravnavanja 'nacionalne' zgodovine v okviru evropske ali svetovne tematike (primer: napredek znanosti in tehnike). Pri analizi "nacionalne tematike" smo se okvirno naslonili na državno pravne okvire, v katerih smo Slovenci bivali v različnih zgodovinskih obdobjih (npr. Sveto rimsko cesarstvo nemške narodnosti, Habsburška monarhija, Kraljevina SHS, Jugoslavija, Slovenija), vendar smo kot 'nacionalno tematiko' upoštevali npr. tudi slovensko ozemlje v prazgodovini oziroma rimski dobi.

Evropska zgodovina: pojem »evropske zgodovine« se je v preteklosti glede na politične, gospodarske, socialne, jezikovne in druge dejavnike zelo spreminjal. V analizi se omejujemo na geografsko pojmovanje Evrope z vključeno Rusijo in Turčijo. V učbenikih zgodovine, glede na zgodovinske procese združevanja in nastajanja državnih ozemelj mnogokrat ni jasne ločnice med 'evropsko' in 'nacionalno' zgodovino (npr. Habsburška monarhija).

Svetovna zgodovina: je termin, ki se nanaša na »izvenevropske svetove«, torej območja, ki so bila vse do obdobja geografskih odkritij Evropi bolj ali manj neznana. O terminih 'nacionalna zgodovina', 'evropska zgodovina' in 'svetovna zgodovina' poteka v strokovnih krogih nenehna polemična razprava.[5]

Analiza razmerja med krajevno, nacionalno in občo zgodovino v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem, ki jo je v svoji doktorski disertaciji opravila Valerija Bernik Burja, je osvetlila zastopanost obravnavane tematike v učbenikih iz prejšnjih obdobij. Glede na število tem je bila nacionalna zgodovina najbolj zastopana v učbenikih iz obdobja 1985–1990, najmanj pa v učbenikih iz let 1946–1949 (v tem obdobju so se pri pouku uporabljali prevodi sovjetskih učbenikov, v katerih slovenska zgodovine

[4] Valič, *Nacionalno oblikovanje Norvežanov*, str. 11.

[5] Smart, *Gaining*; Smith, *Nacionalizem;* Van der Leeuw-Roord, *History for today and tomorrow.*

sploh ni bila zastopana). Dr. Bernik Burja ugotavlja, da so sodobni slovenski učbeniki zgodovine izrazito evropocentrični.[6]

Razmerja med nacionalno, evropsko in svetovno zgodovino smo ugotavljali v okviru posamezne širše in ožje teme glede na šest elementov (besedilo, ilustracija, fotografija, shema, zemljevid, preglednica).

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbeniku za 1. letnik (8,7 %), najvišji pa v učbeniku za 4. letnik (33,9 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 23,4 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (36,5 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (63,8 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 51,4 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbeniku za 3. letnik (11,5 %), najvišji pa v učbeniku za 1. letnik (39,5 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 25,2 %.

Tabela z ugotovitvami o skupnem deležu

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	8,7	61,4	29,9
NAŠE DOBE	11,6	48,8	39,5
ZGODOVINA 2	17,9	63,8	18,2
SREDNJI IN NOVI VEK	18,5	60,5	21,0
ZGODOVINA 3	29,3	56,5	11,5
ZGODOVINA 4	33,9	36,5	29,6
SODOBNA ZGODOVINA	24,6	40,4	35,0
Povprečno	23,4	51,4	25,2

Besedila

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbeniku za 1. letnik (8,1 %), najvišji pa v učbeniku za 3. letnik (29,3 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 18 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (36,7 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (67,3 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 54,7 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbeniku za 3. letnik (11,9 %), najvišji pa v učbeniku za 1. letnik (38,2 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 27,3 %.

[6] Bernik Burja, *Vsebinske in metodološke spremembe.*

Tabela z ugotovitvami o deležu besedil

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	8,1	64,9	27,0
NAŠE DOBE	11,8	50,0	38,2
ZGODOVINA 2	15,4	67,3	17,3
SREDNJI IN NOVI VEK	14,7	61,8	23,5
ZGODOVINA 3	29,3	57,1	11,9
ZGODOVINA 4	28,9	36,7	34,4
SODOBNA ZGODOVINA	18,4	43,4	38,1
Povprečno	18,0	54,7	27,3

Ilustracije

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbeniku za 1. letnik (4,3 %), najvišji pa v učbeniku za 4. letnik (31,4 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 18,8 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (37,1 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (66,7 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 54,2 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbeniku za 3. letnik (13,3 %), najvišji pa v učbeniku za 1. letnik (65,2 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 33,3 %.

Tabela z ugotovitvami o deležu ilustracij

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	9,0	58,0	32,7
NAŠE DOBE	4,3	52,0	43,5
ZGODOVINA 2	21,7	62.3	16,0
SREDNJI IN NOVI VEK	14,8	66,7	65,2
ZGODOVINA 3	25,0	61,7	13,3
ZGODOVINA 4	31,4	37,1	31,4
SODOBNA ZGODOVINA	26,3	42,1	31,6
Povprečno	18,8	54,2	33,3

Fotografije

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbeniku za 1. letnik (7,7 %), najvišji pa v učbeniku za 4. letnik (33,8 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 20,3 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (35 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (65,2 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 52,8 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbeniku za 3. letnik (8,1 %), najvišji pa v učbeniku za 1. letnik (42,3 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 26,9 %.

Tabela z ugotovitvami o deležu fotografij

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	8,9	57,0	33,9
NAŠE DOBE	7,7	50,0	42,3
ZGODOVINA 2	25,9	55,5	18,5
SREDNJI IN NOVI VEK	17,4	65,2	17,4
ZGODOVINA 3	29,7	62,2	8,1
ZGODOVINA 4	33,8	35,0	31,2
SODOBNA ZGODOVINA	19,0	44,4	36,5
Povprečno	20,3	52,8	26,9

Sheme

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbenikih za 1. in 2. letnik (0 %), najvišji pa v učbeniku za 4. letnik (45,4 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je18,9 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (36,4 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (100 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 66,6 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbenikih za 2. in 3. letnik (0 %), najvišji pa v učbeniku za 1. letnik (50 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 14,5 %.

Tabela z ugotovitvami o deležu shem

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	0,0	81,2	18,8
NAŠE DOBE	0,0	50,0	50,0
ZGODOVINA 2	16,7	83,3	0,0
SREDNJI IN NOVI VEK	0,0	100,0	0,0
ZGODOVINA 3	25,0	75,0	0,0
ZGODOVINA 4	45,0	40,0	15,0
SODOBNA ZGODOVINA	45,4	36,4	18,2
Povprečno	18,9	66,6	14,5

Zemljevidi

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbeniku za 2. letnik (5 %), najvišji pa v učbeniku za 4. letnik (34,5 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 22 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (42,3 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (62,5 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 51,3 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbeniku za 3. letnik (19 %), najvišji pa v učbeniku za 4. letnik (34,6 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 26,7 %.

Tabela z ugotovitvami o deležu zemljevidov

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	13,3	56,6	30,0
NAŠE DOBE	23,5	52,9	23,5
ZGODOVINA 2	5,0	62,5	32,5
SREDNJI IN NOVIVEK	21,7	52,2	26,0
ZGODOVINA 3	33,3	47,6	19,0
ZGODOVINA 4	34,5	44,8	20,7
SODOBNA ZGODOVINA	23,0	42,3	34,6
Povprečno	22,0	51,3	26,7

Preglednice

Delež nacionalne zgodovine je najnižji v učbeniku za 2. letnik (0 %), najvišji pa v učbeniku za 3. letnik (57,1 %). Povprečni delež nacionalne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 30,8 %.

Delež evropske zgodovine je najnižji v učbeniku za 4. letnik (19,2 %), najvišji pa v učbeniku za 2. letnik (100 %). Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 47,5 %.

Delež svetovne zgodovine je najnižji v učbenikih za 2. in 3. letnik (0 %), najvišji pa v učbeniku za 1. letnik (444 %). Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 21,7 %.

Tabela z ugotovitvami o deležu preglednic

	Nacionalna zgodovina	Evropska zgodovina	Svetovna zgodovina
ZGODOVINA 1	10,0	60,0	30,0
NAŠE DOBE	16,0	40,0	44,0
ZGODOVINA 2	0,0	100,0	0,0
SREDNJI IN NOVI VEK	36,4	45,5	18,2
ZGODOVINA 3	57,1	42,9	0,0
ZGODOVINA 4	50,0	25,0	25,0
SODOBNA ZGODOVINA	46,1	19,2	34,6
Povprečno	30,8	47,5	21,7

Analiza Sveta Evrope, ki se je osredotočila na učbenike zgodovine iz različnih evropskih držav, ki obravnavajo 20. stoletje, je ugotovila:

- da sta glavni tematiki v učbenikih nacionalna in evropska zgodovina,
- da je svetovni zgodovini posvečenega mnogo manj prostora,
- 30 % do 50 % vsebine je posvečene nacionalni zgodovini,

- 30 % do 40 % vsebine je posvečene evropski zgodovini,
- 10 % do 20 % vsebine je posvečene svetovni zgodovini.

Delež nacionalne zgodovine je še posebej visok v učbenikih iz jugovzhodnih evropskih držav (50 % do 60 %).[7]

Analiza slovenskih učbenikov zgodovine za splošne in strokovne gimnazije glede na nacionalno, evropsko in svetovno tematiko je pokazala, da je povprečni delež nacionalne zgodovine (tematskega besedila) v učbenikih za četrti letnik gimnazije, ki obravnavajo 20. stoletje, 23,6 %. V učbenikih od prvega do četrtega letnika je povprečni delež nacionalne zgodovine (tematskega besedila) 23,4 %. Povprečni delež evropske zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 51,4 %. Povprečni delež svetovne zgodovine v učbenikih od prvega do četrtega letnika je 25,2 %.

Analiza potrjuje ugotovitev dr. Bernik Burje o 'evropocentričnosti' slovenskih učbenikov zgodovine. Učbeniki zgodovine (zlasti v smislu besedila) nastajajo na podlagi veljavnih učnih načrtov, vendar pa ima avtor učbenika poleg besedila na voljo avtonomno izbiro dodatnih elementov učbenika (ilustracije, fotografije, sheme, zemljevidi preglednice). Proces posodabljanja učnih načrtov, ki v slovenskem izobraževalnem sistemu poteka od leta 2006, naj bi učitelju zagotovil večjo možnost samostojne izbire in strokovne avtonomije, s tem pa omogočil tudi moderne, bolj uravnotežene in v skladu z evropskimi trendi zasnovane učbenike zgodovine.[8]

Zaključki analize

Učbeniki od začetka slovenske tranzicije v devetdesetih letih kažejo opuščanje starih ideoloških determinizmov in vse večjo podobnost z zgodovinskimi učbeniki v državah Evropske unije. Učbeniki so v tem obdobju postali tudi vizualno privlačnejši. Z vidika pojavljanja ideoloških determinizmov in apriorizmov bi jih lahko, če jih primerjamo z učbeniki za zgodovino v državah Evropske unije, še izboljšali.

Analiza pojmov (npr. komunizem, komunistična partija, duhovščina, demokracija, ljudska demokracija), ki kažejo na stopnjo ideološkega determinizma, je pokazala, da je v zadnjem obdobju prišlo do opazne spremembe pri rabi teh pojmov in njihovem vrednotenju. Najboljši primer za to je graduacija v smislu progresivnosti po lestvici: konservativno, liberalno, demokratično, revolucionarno. V učbenikih je še mogoče naleteti na oznako revolucionarnega kot a priori najvišji stopnji napredka. Ugotovili smo, da je še vedno premajhen poudarek

[7] Pingel, *The European Home*, str. 35–42.

[8] Več o problematiki pisanja učbenikov v Evropi in poskusih oblikovanja skupnega evropskega učbenika v: Rathkolb, *How to*; Valič, *A European History Textbook*, str. 95–109.

na demokraciji, ki v evropski kulturni tradiciji predstavlja eno izmed temeljnih vrednot. Premajhna je tudi občutljivost na pojave avtoritarizma in totalitarizma, tako v evropskih kot pri domačih temah. Potreben bi bil še večji poudarek na pomenu demokracije, demokratičnih političnih gibanj, saj so ta dajala možnost za narodno in osebno uveljavitev, tako kot je to duhovito ocenjeval naš veliki zgodovinar Fran Zwitter. V nekaterih učbenikih je še opaziti vnaprejšnji, sicer rahel odpor do vere, verske tradicije, Cerkve in do vsake njene vloge, ne samo politične, ampak tudi kulturne in družbene.

V učbenikih je opaziti vse večjo podobnost z evropskim pojmovanjem socialnega napredka, pri čemer meščanska družba pomeni razsvetljenski ideal za uveljavitev in razvoj posameznika. Za novejše učbenike je mogoče reči, da so dodobra očiščeni mitologizacije, obstaja celo nevarnost, da se nekatera pomembna dejanja in dogodki iz narodne zgodovine celo premalo poudarijo (na primer: pomen leta 1848 in programa Zedinjena Slovenija, Majniške deklaracije, razhoda s habsburško monarhijo, vstopa v jugoslovansko državo in osamosvojitve Slovenije).

Razmerje med narodno, evropsko in svetovno analizo zgodovine je za slovenske zgodovinske učbenike eden ključnih problemov, saj se postavlja precej drugače kot pri velikih evropskih narodih (Angležih, Francozih, Nemcih), kjer so njihova vprašanja, na primer imperializem, fašizem ipd., hkrati tudi evropska vprašanja in lahko te teme obdelajo že pri svojih vsebinah. Zato je v slovenskih učbenikih mnogo več tako imenovane obče, evropske in svetovne zgodovine kot pa narodne. Danes se tudi v evropskih državah, kljub evropskemu povezovanju, opaža trend poudarjanja nacionalne zgodovine.

V slovenskih učbenikih je še vedno najti preveliko izpostavljenost nekaterih tem, tudi po obsegu, ki so bile poudarjene v preteklem obdobju, gre predvsem za prikaz druge svetovne vojne in narodnoosvobodilnega boja ter revolucije pri Slovencih. Obseg te teme v učbenikih za 20. stoletje zajema od 19 pa kar do 24 odstotkov, kar je vsaj dvakrat več kot v primerljivih evropskih učbenikih. Z analizo razmerij med vrstami zgodovine, torej med politično, vojaško, gospodarsko, družbeno, kulturno in zgodovino vsakdanjega življenja, smo ugotovili, da je le-to na evropski ravni. Zgodovina religij in pravna zgodovina sta v naših učbenikih močno zapostavljeni.

Natančna analiza likovno-grafične opreme učbenikov je pokazala, da so na evropski ravni. Razlike oziroma podrobnosti so bolj stvar presoje posameznega avtorja, ki ima lahko večji ali manjši občutek in smisel za likovno podobo.

Stališča in mnenja učiteljic in učiteljev o učbenikih smo zbirali z anketo, ki smo jo poslali na 448 osnovnih šol (649 učiteljic in učiteljev) in 80 gimnazij, srednjih in strokovnih šol (65 učiteljic in učiteljev). Prejeli smo 300 izpolnjenih vprašalnikov. Dobljeni vzorec je bil za osnovnošolsko in gimnazijsko izobraževanje dovolj reprezentativen in je omogočil veljavno analizo. Vprašalnik je bil anoni-

men. Ugotovili smo, da učiteljice in učitelji pri vprašanjih, vezanih na sledenje zahtevam sodobnega pouka zgodovine, izražajo pozitivna stališča in mnenja o učbenikih ter posredno o učnih gradivih, ki jih uporabljajo pri pouku. Splošno pozitivno podobo lahko sestavimo glede na izražena stališča o okoliščinah in aktivnostih ter ocenah posameznih trditev. Ugotovitev učiteljev ne moremo kumulirati, saj vključenih trditev ni mogoče združevati, vseeno lahko podamo splošno pozitivno oceno pri pregledu ugotovljenih razmerij pri trditvah po sklopih: oblikovanost učbenika ter vlogi pri načrtovanju in izvajanju pouka. Učitelji ugotavljajo, da podoba učbenikov izraža namen predmeta in učence spodbuja k njegovi uporabi. Učbeniki so jim tudi v pomoč pri načrtovanju letne in sprotne priprave na pouk in menijo, da v njih ni napak. Snov je predstavljena postopno in učencem v pomoč pri razumevanju učne snovi. Učitelji menijo, da se avtorji učbenikov uspešno izogibajo stereotipnemu prikazovanju spolov in različnih družbenih skupin.

Ugotavljali smo tudi stališče učiteljev do »pretirane« faktografije v učbenikih. Menijo, da v učbenikih ni zaslediti pretiranega poudarka na popisovanju dejstev, dogodkov in prikazov, čeprav želijo, da so v učbenik vključene predstavitve za zgodovino pomembnih dejstev ter procesov in njihovo umeščanje v čas in prostor.

Razmerje med narodno, evropsko in svetovno zgodovino so učitelji označili kot primerno. Porazdelitev poudarkov kaže, da so avtorji učbenikov dosegli primerno razmerje med občo in narodno zgodovino, čeprav smo ugotovili, da 23 odstotkov učiteljic in učiteljev želi večje vključevanje vsebin s področja slovenske zgodovine.

Raziskali smo še razmerja med vrstami zgodovine (politična, vojaška, družbena, kulturna, pravna, obča, zgodovina regij in vsakdanjega življenja, integralni pristop). Na splošno lahko ugotovimo, da so vrste zgodovin primerno zastopane. Navedene ugotovitve o preveliki oziroma premajhni zastopanosti so lahko tudi posledica aktualnih strokovnih razprav, kar kaže, da duh časa pozitivno vpliva in spodbuja učitelje k premisleku o vsebini predmeta. Učitelji si za obravnavo obdobij zgodovine predvsem želijo, da bi avtorji v učbenike vključevali načine in vsebine, s katerimi bi učenci lažje umeščali učno snov v čas in prostor, v zgodovinske procese, in da bi bili pomembni zgodovinski dogodki, pojavi in procesi razloženi z več zornih kotov.

Avtorjem novih učbenikov lahko svetujemo, naj vztrajajo pri prikazu zgodovine kot procesa, saj je večino zgodovinskih dogodkov in dejanj mogoče razumeti le v svojem času, torej v razvojnem okviru. Seveda je to mogoče dopolnjevati in oplemenititi z interdisciplinarnimi prijemi iz sociologije, politologije, filozofije in še katere druge stroke. Ob tem se pojavlja tudi bojazen, da bi se učbenik utopil v nekakšno mešanico različnih strok. Učbeniki in prikazovanje

zgodovinskih dogodkov, pojavov in procesov morajo ostati zvesti osnovni opredelitvi in namenu zgodovinske vede: podajati sliko preteklosti na podlagi vseh mogočih virov in njihove kritične presoje ter tako dobljene podatke interpretirati v zgodovinskem, tj. časovnem kontekstu. Učbeniki naj težijo k čim bolj integralnemu prikazu zgodovine, to je zgodovine vseh področij človeškega življenja, kar je obče sprejeto v modernem zgodovinopisju, kar je vzpostavila šola analistov v 30. letih 19. stoletja in se je v demokratičnih evropskih državah prevladujoče uveljavila od konca 60. let 19. stoletja. Pomemben poudarek naj bo na prikazu človeškega dela, ustvarjanja, zlasti iznajdb, uveljavljanja racionalizma, razsvetljenstva in seveda tudi protipojavov, kot so iracionalizem, konzervativizem, reakcija. Te vsebine so običajno povezane z razlago družbenih struktur, družbene plastitve in konfliktnosti, seveda so vezane na politično organiziranost in politični razvoj. Učbeniki naj bi vključevali predstavitve vsakdanjega življenja, in kolikor je le mogoče tudi prikaz kulturne ter idejne zgodovine.

Glede jezika je povsem jasno, da obstaja razlika med učbeniki za osnovno šolo in za gimnazijo. Jezik in slog v učbenikih za osnovno šolo morata biti jasna, preprosta in nazorna. Izogibati se je treba preveč podrobnemu znanstvenemu jeziku, ker se tako spodbuja faktografija in v nekaterih primerih tudi usmerja v učenje na pamet. Pojmi in definicije morajo biti za osnovnošolske učence zapisani jasno nazorno in razumljivo. Pri izboru pojmov in definicij je treba paziti, da jih ni preveč. V učbenikih za srednjo šolo, še zlasti v gimnazijskih, je jezik razumljivo drugačen, saj morajo biti dijaki zmožni iz učbenika razbrati ne samo informacije, ampak tudi globlja sporočila, ki jih prinaša besedilo »med vrsticami«.

V zadnjih letih so učbeniki tako za osnovne kot srednje šole močno napredovali tudi po oblikovni poti. Vključujejo številne vire, slike, karikature, diagrame ipd., ki ne pomenijo le obogatitve likovno-grafične podobe učbenika, temveč so namenjeni, da učenec ali dijak ob tem gradivu razmišlja, poskuša razumeti, analizira in naredi določene sklepe. Skratka, ob preprosti analizi odlomkov virov v učbeniku lahko učenci ali dijaki stopajo na pot procesnega razmišljanja in učenja.

Kakovosten učbenik namreč učenka in učencem odpira vprašanja za razmišljanje in jih spodbuja k analitičnemu razmišljanju. Sodoben učbenik ne more biti le prinašalec znanja, ampak mora vključevati predvsem tiste vire in gradiva, ki učence in dijakom pomagajo na poti poglobljenega in kritičnega razmišljanja o zgodovini kot procesu spreminjanja človeške družbe.[9]

[9] Predgovor k poročilu o analizi učbenikov zgodovine: http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/crp/2008/crp_V5_0245_porocilo.pdf

Viri in literatura

Bernik Burja, Valerija, *Vsebinske in metodološke spremembe zgodovinskih učbenikov na Slovenskem od konca 19. do konca 20. stoletja*. Doktorska disertacija, Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, 2007, neobjavljeno gradivo.

Kvalitativna in kvantitativna analiza učbenikov zgodovine, na spletni strani:
http://www.mss.gov.si/fileadmin/mss.gov.si/pageuploads/podrocje/razvoj_solstva/crp/2008/cr

Opis projekta na spletni strani:
http://www.zrss.si/default.asp?link=predmet&tip=10&pID=85&rID=713

Pingel, Falk, *The European Home: representations of 20th century Europe in history textbooks,* Strasbourg: *Council of Europe,* 2000, str. 35–42.

Rathkolb, Oliver, ur., *How to (Re) Write European History*, Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2010.

Smart, Dean, ur. *Gaining Equilibrium? Building from the Local to the Global Perspective.* Riga: Euroclio, 2005.

Smith D., Anthony, *Nacionalizem: teorija, ideologija, zgodovina*. Ljubljana: Krtina, 2005.

Valič, Andreja, A European History Textbook as an Opportunity. *How to (Re) Write European History*, Rathkolb, Oliver ur. Innsbruck, Wien, Bozen: StudienVerlag, 2010, str. 95–109.

Valič, Andreja, *Nacionalno oblikovanje Norvežanov in odmev na Slovenskem*: Fakulteta za management, Koper 2008, 11.

Van der Leeuw-Roord, Joke, *History for today and tomorrow. What does Europe mean for School History?* Hamburg: Körber-Stiftung, 2001.

Verbič, Špela, *Politična ideologija v učbenikih zgodovine v socializmu in postsocializmu*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, 2005. Dostopno na spletni strani: http://dk.fdv.uni-lj.si/delamag/mag_Verbic-Spela.PDF.

Kazalo osebnih imen

Abrami Laura, 390
Abramič Josip, 312
Adlešič Jura, 260
Aecij, 37
Aggaeus (Hagaj), 617
Agneletto Branko, 387
Agneletto Josip, 387, 388
Ahmetaševič Mehmed, 149
Aiacius Lucius, 617
Alarih, 34, 35
Albert Višnjegorski, 69
Aleksander Makedonski, 651
Alexander Harold, 432
Alszeghi Jožef, 498
Alujevič Branko, 260, 266
Ambroschitsch Otto, 557, 571
Andree Milena, 385
Andree Slavko, 385
Andrej škof, 40
Anselmi Sergio, 96
Antosiewicz Edvard, 385, 388
Apijan, 28
Arago Dominique Francis Jean, 182
Arango Joaquin, 9
Arnejc Janko, 482
Arnež Janez A., 379
Arno, 617
Aronči̇k Jurij, 497
Artač Ivan, 389
Ascoli Graziadio Isaia, 285
Assupo T. Caesernia, 30
Avrelij Mark, 31, 32

Babič Branko, 434
Babschek, 641
Bacon Francis, 176
Bačič Josip, 301
Bader Werner, 679
Bajezid II., 159
Baljič Šalih, 277
Bano Karol, 331
Baraga Friderik, 115, 215
Baraga Srečko, 382, 383, 384, 392
Barbar Aloysius, 169
Barbarossa Friderik, 69
Barbiji, 30
Baron Johann, 578
Barozzi Alvis, 170
Batjel Fran, 330, 331, 340
Batthyany, 654
Battisti Gianfranco, 453
Baukart Jan, 263
Bauman Zigmund, 20
Bedjanič Martin, 214
Beer Josef, 583
Beg, 144
Beider A., 622
Beličič Vinko, 384, 385, 389
Benigar Ivan, 213
Benko Josip, 488
Bensa Andrej, 308
Benulič Rudolf, 304
Benussi Bernardo, 128
Berbuč Alfonz, 320
Berce Anton, 217
Berdon Ivan, 312
Bernik Burja Valerija, 686, 687
Bertholett, 182
Bertoša Miroslav, 128
Berzelak, Stane, 685
Besednjak Engelbert, 285
Bezenšek Anton, 215
Bezlaj France, 45
Bianchi Bruna, 234, 241
Bidovec Ferdo, 310
Bion Nicolas, 177
Birsa Josip, 337
Birsa Peter, 331
Bitenc Mirko, 379, 388, 387, 390
Blaznik Pavle, 96
Bloch Marc, 602
Bogatowski, 593
Boškovič Ruđer, 180
Bourdieujev, 602
Bourne R., 16
Božič Lado, 305, 307, 329
Brajnik Edo Štefan, 321

Brandner Anton, 478, 481, 482
Brandt Willi, 406
Brejc Janko, 479, 483
Brenčič, 305
Brenner Martin, 94
Brettell Caroline B., 22
Brezigar Milko, 379
Brlič Ivan, 275
Brodnik Vilma, 685
Broz Josip Tito, 247, 421, 432, 510
Buccio, 29
Burgess E., 17

Calvin Jean, 89
Canal Daniel da, 166
Canal Marco Antonio da, 166
Canzutti, 325
Carnot Lazare, 183
Carstanjen Helmut, 572, 578
Castles Stephen, 11
Cauchy Augustin Louis, 175
Cauchy Augustin, 175, 177, 183, 184, 185
Cecotti Franco, 243
Cezerni, 30
Ciano Galeazzo, 258, 275, 276, 278, 294
Cirotto Giuseppe, 319
Civran Andrea, 169, 171
Cobol (prej Kobal) Giuseppe, 287
Contarini Olmerius, 166
Coraduzzi Ester Maksimilijana baronica, 144
Corbett J., 10
Corbo C. Fabius, 30
Crevecoeur J. H., 15
Cuffolo Antonio, 434
Cussini Valentino, 325
Cvetković Dragiša, 271
Cvirn Janez, 686
Czerny Henrik, 563

Čadež Franc, 362, 363
Čekuta Milena, 385
Čekuta Vilko, 385, 389
Čelik Peter, 361
Čermelj Lavo, 296, 304, 328, 329
Černe Mirko, 305, 334
Černović Mario, 331
Čok Ivan Marija, 299
Čontale, 388

Dandolo Tulio, 181
Dandolo Vincent, 181
Darovec Darko, 97, 126, 136
Dase Johann Martin Zacharias, 184
De Gasperi Alcido, 436, 438, 441, 442
Debevc Ivan, 361, 362
Dechales Claude Francois Millet, 177
Demšar Dušan, 363
Detela Lev, 413
Dewey J., 16
Diderot Denis, 81
Dion Kasij, 28
Diphilus T. Caesernius, 30
Diphilus, 30
Dobrila Juraj, 301, 304, 311, 312
Dolenc Ervin, 686
Drnovšek Božo (Branimir), 384, 385, 387, 388
Drnovšek Marjan, 114, 420, 417
Drnovšek Miran, 384, 385
Drnovška Marjana, 414
Drufovka Vanja, 330
Đukič, 334

Eberhard III., 652
Eger Ferdinand, 557
Ehrlich Lambert, 306, 478
Ehrlich Martin, 476
Einspieler Gregor, 478
Ekl Karl, 562
Eller Fran, 478
Engelman Miran, 387
Engels Friedrich, 8
Epicuri Felice, 322
Epulon, 27
Erat Joško, 478
Erazem Roterdamski, 84, 85, 88
Erberga Inocenta, 178
Erker, 303, 577
Ermacore Felix, 584
Erman Adolf, 338
Eržen Vincenc, 362
Esterhazy, 490

Fabre, 181
Fajfar Tone, 679
Fajs Rudolf, 383
Falser Meinrad, 592
Fantin Marcello, 170
Felaher Julij, 478, 479, 482, 483, 485
Ferdinand II. , 94, 95
Ferjančič Slavoljub, 304
Ferrari Attilio, 353
Fettich Oton, 263, 264, 267
Filip II., 93
Filipčič Vincenc, 684
Fischer Filip, 678

Fornazarič Slavko, 329
Fournieri Georg, 177
Franc Jožef, 184
Frankopanski Bernardin, 166
Frankopanski Karlo, 170
Fredegar, 63
Friderik III., 70, 71, 653
Frischlin N., 175
Fritigil, 37
Fritz Josef, 594
Fusk Gabriel, 53

Gabrič Aleš, 686
Gabršček Stanislav, 435
Galle Anton, 562
Gatti Giorgo Mario, 260
Gauss Carl Friedrich, 183, 184
Gay-Lussac, 182
Geiger Vladimir, 601
Germ Jože, 384, 385, 387, 388
Gerstner Hans, 558, 583
Gestrin Ferdo, 95, 96, 97
Giolitti Giovanni, 348
Glavač Franc, 387
Glinšek Ignacij, 385
Globočnik Janez, 684
Globočnik Martin, 389
Godi Josef, 642
Gordon Milton M., 15, 17, 19, 23
Gorjup Albin, 330
Gorkič Eleonora, 325
Gorkič Marijo, 325
Gorše France, 389
Goršek Emil, 342
Gortana Vladimirja, 304, 309, 310, 312
Grafenauer Bogo, 45, 46, 96, 479
Grafenauer Franc, 476, 478, 483
Grafenauer Ivan, 476, 478
Grant M., 14
Grazioli Emilio, 260, 263, 530, 531
Grča Josip, 303
Gregorčič Simon, 300, 302, 305, 311, 312
Grom Maša, 305, 306
Grothe Hugo, 577
Gruber Gabrijel, 175, 178, 182, 184
Guerick Otto, 175, 176
Guida di, 358
Guštin Damijan, 256, 275, 282
Guštin Mitja, 45-58

Hallerstein Augustin, 175, 177, 178, 186
Halley, 175, 177
Hansiek Hans, 607
Hapgood N., 16
Haring Veronika, 608
Hartmann, 641
Hauptman Ljudmil, 45
Hautmann H., 232
Hebein Josip, 478
Heimann, 662
Helldorf, 477
Helvij Mark, 28
Henrik Goriško-Tirolski, 72
Henrik IV., 64
Herman II., 653
Hermenegilda (Elvire Enoletti), 325
Herodian, 617
Herskovits M. J., 19
Himmler Heinrich, 249, 250, 254, 281, 532
Hirsch, 659, 660
Hitler, 249, 273, 276, 279, 294, 656, 676, 677
Hochmuller Ivan, 482
Hoerder Dirk, 115, 119
Hojak Rafael, 312
Hollifield J. F., 22
Honorij, 35
Horne John, 227
Horstenau Edmund Glaise, 273
Horty Miklos, 657
Horvat Pavle, 277
Hostnik Davorin, 214
Hozjan Andrej, 686
Hren Tomaž, 94
Hribar Ivan, 491
Hribar Janez, 535
Hribernik Franc, 384
Hrovatin Viktor, 304
Hude Karel, 216
Huenecke, 194, 195
Humar Miha, 308
Humboldt Aleksander von, 182
Hummel Karl, 184
Husič Anton, 144

Ilaunik Ožbolt, 476, 478
Imamovič Halil, 149, 154
Imhof Maximus von, 180
Indig Joseph, 643
Inghilleri Francesco, 531
Isserlein, 623, 624
Ivančič Ivan, 293
Ivanetič Maks, 214

Jaksetich Giorgio, 384
Jančar Drago, 178
Janez Ljubljanski, 70

Janez Svetokriški, 90
Janežič Stanko, 389
Janežič Zvonko, 478, 482
Jarc Evgen, 334
Javornik Mirko, 385, 389
Jelen Anton, 479
Jelinčič Boeta Klemen, 676
Jerič Ivan, 303, 497
Jernejčič Robert, 685
Jesenko Franc, 362
Jevnikar Martin, 383, 385, 389
Jeza Franc, 385, 389, 392, 612
Jež Alojzij, 338
Johannes vojvoda, 65
Jovan Makso, 217
Jožef II., 88, 89, 178, 197, 654, 661, 662
Judež, 144
Jug Stanko, 159
Justinijan, 39
Juvan, 565
Južnič Stane, 19

Kacin Anton, 388, 392
Kacin Wohinz Milica, 296
Kalc Aleksij, 97
Kalin Ferdinand, 387, 498
Kallen H., 15, 16
Kanciji, 30
Karel Notranjeavstrijski, 92, 93
Karel V., 83
Karel VI., 654
Karner Štefan, 602
Kasche Siegfried, 276, 278, 279, 280, 281
Kasiji, 30
Kavka Karel, 390
Kemal Paša Atatürk, 318
Kennedy J. R., 15
Kersnik Janez Krstnik, 184
Kersnik Janko, 184
Kidrič Boris, 601, 678
Kircher Anastasius, 176
Kircher, 177, 182
Kirsch, 659
Klakočer Ludvik, 389
Kleibencetl Janko, 493
Klein Otto, 343
Klekl Jožef, 489, 492, 494
Klembas Ferdo, 387
Klinar Peter, 10, 11, 18
Klinc Rudolf, 321
Klodiji, 30
Knific Timotej, 48
Knoblehar Ignacij, 215
Kocbek Edvard, 117, 678
Kodrič Franc, 325
Koloman, 73
Koman Manica, 300
Konstantin Veliki, 33
Kopernik Nikolaj, 175, 185
Korošec Anton, 61, 220, 270, 271, 272, 479
Korošec Josip, 48
Korošec Paola, 48
Koruza Albert, 309
Kos Franc, 45
Kos Marijan, 389
Kos Milko, 45
Kosi Anton, 260
Kosič Franc, 363
Kosmatin Josip (tudi Ivo), 342
Kosmina Božo, 310
Kota Lucij Avrelij (Lucius Aurelius Cotta, 28
Kotnik Franc, 478, 479
Kotnik Janko, 479
Kovač, 390
Kovačič, 388
Kralj Iza, 385
Kralj Lado, 385
Kravanja Ferdo, 293
Kravina Luka, 478
Kregar Simon, 385
Krek Janez Evangelist, 239, 273
Krek Miha, 379, 386
Kren Matija, 562
Krevs Ive, 342
Križ Marija, 342
Križaj Jože, 293
Kroeber A. L., 20
Krpan Ivan, 388
Krünitz, 198, 200
Ksaver Franc, 180
Kuhar Alojz, 479
Kuhar Lovro - Prežihov Voranc, 276, 479, 484
Kulisher Eugen, 234
Kulovec Fran, 271, 272, 273, 274
Kunaver Vojko, 684
Kuralt Martin, 91
Kuret Mario, 336
Kušej Radoslav, 478
Küzmič Matjaš, 489, 490
Kvaternik Slavko, 280

Laginja Matko, 239
Lah Sandi, 329, 344
Lajovic Anton, 558, 559
Lamberg Sigismund, 71

Lanthieri Johannes Baptista, 72, 73
Lapajne iz Ledin, 353
Laplace Pierre-Simon, 182, 183
Lapornik Adolf-Ado, 385
Lavoisier Antoine, 181
Lazzarini Franc, 562
Leban Ivan, 308
Leban Janez, 358
Lee E. S., 10
Leitl Gustav, 642
Lemisch Artur, 480
Lenassi Milan, 331
Lenček Rado, 385, 389
Lenič Stanislav, 390
Leon Veliki, 36
Leopold I., 199
Lep Milan, 641
Lettner Hans, 583
Levi Giovanni, 602
Lewis A. W., 12
Liechtenstein Moritz Johann, 183
Liechtenstein, 477
Lileka Emilijana, 213, 483
Linhart Anton Tomaž, 90, 91
Lininger Janez, 562
Linton R., 19
Lipoglavšek, 117
Lipsius Justus, 87
Liulevicius, V. 235
Livij, 27
Logar Tine, 45
Lombar Lojzka, 389
Lončar Dragotin, 220
Longin Gaj Kasij, 27
Loschi Giuseppe, 159
Lucassen Jan, 114, 119
Lucassen Lea, 114
Lueger, 565
Luther Martin, 82, 83, 89

Maček Vladko, 271, 388
Maffette, 72
Magazinovič Hrvoje, 387, 388
Maister Rudolf, 479, 483
Maistre Joseph Marie de, 184
Maksimilijan I., 71, 637, 653
Maksimilijan II., 59, 93
Malletke Walter, 272
Margotti Carlo, 319
Mariani Mario, 233
Marija Terezija, 88, 204, 654
Markijan, 37
Marmont Auguste-Frederic-Louis Viesse de, 175, 181, 182, 183
Martelanc Ivan, 386, 387, 389, 390
Martinelli Bernardo, 356
Martinenghi, 72
Martinjak Dore, 387
Marušič Drago, 304
Marušič Franjo, 310
Marx Karl, 8
Matteotti Giacomo, 287
Mattiuz Olinto Milet, 451
Mehmed II., 158
Mergenthaler Adolf, 678
Merljak France, 217
Meško Franc Ksaver, 479, 483
Meze Anita, 300
Mihael, 69
Mihelič Tone, 389
Mikoli, 305
Miller Arthur, 413, 414
Miller M. J., 11
Milokanić Nikola, 169
Miloš Zvonimir, 310
Mišic (Mischitz) Franc, 478
Mlinar Alojzij, 476
Mocenigo Piero, 166
Močnik Franc, 183, 185
Morath Inge, 413
Morgan Paolo, 606
Morpurgo, 619
Mosche Prewndel, 623
Moscon, 72
Moskovič Feliks, 678
Mozetič Stanko, 331
Možina Martin, 354, 355
Mula Alvise da, 166
Müller Anton, 482
Müntzer Thomas, 82
Murat, 144
Muratori Antonio Ludovico, 196
Mussolini, 273, 292, 294
Mustafa, 144

Nani Ferigo, 169
Napoleon Bonaparte, 183, 616, 654
Natlačen Marko, 273
Nećak Dušan, 576, 598, 600, 601
Neuwirth Viktor, 571
Newton Isaac, 175, 177
Niemöller Martin, 255
Niket, 36
Nikolić, 354
Novačan Anton, 387, 389

Novak Franc, 496
Novak Karl, 379

Oberkersch Valentin, 583
Obid Justina, 361
Obid Marija, 361
Odoaker, 37, 38, 39
Ogris Albin, 478
Olimp, 617
Olip Radovan, 384
Onoulf, 38
Őrij Ferenc, 489
Ornig Josef, 569
Orožen Franc, 385
Orsini-Rosenberg, 477
Osredkar Viktor, 362
Oton Freisinški , 69
Oton I., 64

Pahor Milan, 218
Pahor Minka, 217
Park R., 17
Parler Peter, 70
Parsons T., 20
Pascolini Leonard, 323
Pasqualig Vittore, 170
Pašić Nikola, 481
Pavel Diakon, 45, 46, 47, 63
Pavel I., 178
Pavel iz Kopra, 170
Pavelić Ante, 275, 277, 278
Pavšič Stanislav, 360, 361
Pečnik Karel, 476
Pelouse Monga de, 181
Pelzhoffer Franz Albert von, 87
Perger Bernhard, 175
Perlah Andrej, 175
Perlas, 205
Perpar Stanko, 342
Perusino Carlo, 287
Pešlj Branko, 271
Petain Philippe, 384
Petelin, 385
Peterca, 334
Peterlin Jože, 385, 388, 389
Peternel Mihael, 185
Peternelj Ludvik, 303
Petkovšek Drago, 385, 387, 389
Petroniji, 30
Pfister, 194
Piccolomini Enej Silvij, 66
Pij II., 66
Pij VI., 89
Piore M., 13
Pipan Alojz (Alfred), 384
Pipan Tatjana, 384
Pirik (Pirih?) Franc, 361
Pirjevec Dušan, 435
Pisenti Piero, 287
Piskernik Angela, 476, 478, 482
Plautz Oscar, 553, 566
Pleterski Andrej, 48
Pleterski Janko, 372
Plinij Starejši, 25, 26
Pogačnik, 385
Polak Bojan, 344
Polanšek Valentin, 479
Poljanec Vinko, 484
Pollak, 564, 678
Porger Jakob, 72
Poštovan Matej, 384, 385, 389
Potočnik Dragan, 686
Pravdič Josip, 214
Prelokar Tomaž, 71
Prepeluh Marjana, 389
Prešeren France, 389, 390
Prezlj Ivan, 378
Pribičević S., 220
Prunk Janko, 684
Prušnik Karel-Gašper, 479
Puc Dinko, 301, 304
Pupo Raoul, 450, 453, 454
Puppini Giuseppe, 531
Purgstall Janez Adam grof, 144
Purini Piero, 317, 372

Radagajs, 35, 36
Radetič Ernest, 299
Radič Stjepan, 220
Radonjič Zoran, 685
Rahewin, 69
Rainer Friedrich, 265, 267
Rajgelj Ernest, 330, 331
Rajhman Blaž, 478
Rakusch Herman, 583, 589
Ramovš Fran, 45
Rankovič Aleksandar, 421
Ravenstein E. G., 8, 9, 10, 21
Ravnik, 564
RechbachViljem baron, 562
Rechberger Franz, 562
Redfield R., 19
Regali, 72
Regina Maksimilijana, 144
Reiss R.A., 226, 229, 232
Rejec Albert, 293

Rekič Ahmed, 154
Relli Giovanni, 287
Repe Božo, 686
Repovž Hubert, 263
Res Alojzij, 241
Ribbentrop Joachim von, 276, 278, 279
Ribnikar Bojan, 384, 388
Righi Livio Ragusin, 287
Rodinič, 78
Rodinis Mario, 78
Rodinis, 78
Romilly Jean Edme, 81
Romul Avgustul, 37
Rosner Barbara, 680
Rosner Karlo, 384, 385
Rosner Marko, 679
Rossmann Willi, 641
Rožič Tomaž, 169
Rožič Valentin, 479, 482
Rožman Gregorij, 247, 253, 278, 329, 386, 478, 479
Ruas, 37
Rudolf cesar, 94
Ruffini Giovanni, 330
Rupnik Leon, 265
Rupnik Vinko, 307
Rusjan Edvard, 330

Sancin Boris, 385, 387, 388
Sancin Danilo, 332, 334, 338, 339, 343, 344
Sancin Ivo, 340
Santin Antonio, 390
Sardoč Dorče, 292
Saria Balduin, 96
Sauro Italo, 287, 288, 293
Sbüll Hustus Victor, 489
Schart Viktor, 384
Schaubach Fran, 478
Schiffer Viktor, 563
Schiffrer Carlo, 285 291, 372
Schleich Josef, 640, 641, 642
Schleimer Josef, 564
Schönleben, 177
Schwerhoff Gerd, 191, 200, 205
Scocchi Angelo, 287, 293
Sček Virgil, 386, 434
Sedej Frančišek, 304
Seidler von Feuchtenegg Ernst, 557
Semia Francesco, 257
Senz Ingomar, 583
Sepp Janko, 583
Sfiligoj Josip, 301
Sforza Carlo, 436, 348, 438
Siega Albin, 358
Sifrid, 69
Sigmund Višnjegorski, 160
Sikst IV., 160
Simčič Franc, 301
Simčič Zorko, 385, 389
Simoniti Nada, 78
Simoniti Vasko, 97, 98, 100
Singer P., 13
Sirotti Giovanni, 319
Skaver Mark Emilij, 28
Skender beg, 157
Slavič Matija, 491
Slepec Janoš, 494, 495
Slivar Branko, 684
Slokar Ivan, 260
Smajd Albin, 379, 387, 390
Smodej Franc, 479
Smolej Janez/John, 476
Soklič Jakob, 310
Sonnleiter Hans, 583
Sopjanc Fran, 387
Spaho Mehmed, 151
Spanheimi, 68
Spektaciji, 33
Stare J., 213
Stare Miloš, 387, 390
Stark O., 12
Staudeker Franc, 482
Steinacher Gerald, 379
Steinecke, 295
Steklasa I., 213
Stepinac Alojzije, 386
Stergar Janez, 485
Stewart G., 15
Stiliho, 34
Stobej Jurij, 94
Stojadinović Milan, 151, 294
Stoviček S., 220
Stoviček, 123
Strabon, 25
Strasser Armin, 498
Strassnitzky Schultz pl., 183, 184
Strossmayer Josip Juraj, 311
Stržinar Ahac, 177
Studen Andrej, 686
Sulejman II., 159
Sušnik Franc, 496
Svetel H., 305

Šantelj Saša, 301
Ščuka, 218
Šimenc Anton, 384, 390

Šiškovič Albin, 330, 331
Škof Viktor, 218
Škrap, 305
Šorli Srečko, 302
Šorli Zupan Nina, 684
Špacapan, 305
Špicar Jakob, 476
Šribar Vinko, 48
Štrekel Sašo, 307, 308
Švabič Stevan, 285

Taaffe Eduard, 555
Tarsia Domenico di, 166
Tavčar Janez, 94
Tavzel Ludvik, 359
Tensundern Božidar, 122
Teoderik, 38
Ternovic Mario, 334
Theuerschuh Ivan, 385, 389
Thomas W., 9
Thumer Hans, 72, 73
Thurn, 184
Ticiji, 30
Tiengo Carlo, 319
Tietz Fritz, 606
Toccafondi Giuseppe, 321
Tomažič, 307
Tomšič Ivan, 226
Tomšič, 213
Torravius Q. Annaius, 30
Toth Lucia, 451
Trdina Janez, 213
Trubar Primož, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 73, 90, 91
Truger Josip, 564
Trumbič Ante, 348
Trunk Jurij, 476
Tuditanus Gaius Sempronius, 27
Turat Tomo, 281
Turino Oskar, 280
Turjaški Janez Vajkard, 175, 176
Turjaški Viljem I., 182
Turjaški Volf Engelbert, 175, 177
Turn, 477
Turner F. J., 15
Turn-Valsasina, 477

Uiberreither Siegfried, 279
Ukmar Anton, 293
Unrest Jakob, 159
Urankar-Dornik, Tjaša, 685
Urbanc Anton, 481, 482
Uršič Andrej - Slavko, 386, 388
Uršič France, 482

Vahtar Zdena, 339
Valenčič Vlado, 310, 475, 553, 554
Valens Julijan, 33, 34
Valič Andreja, 684
Valjavec Matija, 213
Valussi, 295
Valvasor Janez Vajkard, 141,158, 175, 177, 182, 653
Varh Josip, 476
Vauhnik Vladimir, 273
Veesenmeyer Edmund, 280
Vega Jurij, 186
Velics, 592
Vendramin Andrea, 170
Venturini Fran, 306
Verbič Trunk Špela, 684
Verderber Alojzij, 564
Vesel Franc, 387
Vilder Večeslav, 388
Vilhar Stane, 293
Vindoniji, 33
Vitovec Jan, 73
Vodušek-Starič Jera, 593
Voje Ignacij, 96, 97
Volk Iv., 305
Volta Alessandro, 181
Voltaire Francois-Marie Arouet, 88
Vovko Andrej, 493
Vršaj Egidij, 385

Wallerstein I., 13
Weber F., 8
Wehler Hans-Ulrich, 602
Werner Gerhard, 572, 574
Wiegele Zdravka, 478
Wieser Gregor, 478
Wildman Georg, 583
Wilfan Draško, 335
Wilfan Josip, 287, 335, 372, 374
Windischgratz, 477
Wolf Vida, 385
Wolff Christian, 177
Wollert Heinrich, 531, 532
Wüscht Johann, 583, 602

Zadnikar Marijan, 70
Zajc Marko, 506
Zakrajšek Kazimir, 123
Zangwill I., 15
Zedler, 200, 205
Zelli Rafael, 181

Zenobi Baudino Giacomo, 96
Zenon, 37, 38
Zinsmeister Teofil, 178, 179, 180
Znaniecki Florian, 9
Zois Karel, 178
Zois Žiga, 180
Zoratti Attilio Francesco, 325
Zorzi Nicolo, 166
Zrinski Nikola, 183
Zuan Erizzo, 170
Zuan Minoto, 167
Zuan Moro, 169
Zuanne Minoto, 169
Zuchiatti, 334
Zuzzi Maria, 358
Zwitter Fran, 479, 505, 693
Zwitter Martin, 476

Žabkar Jože, 302, 303
Žepič Sebastijan, 213
Žeravić Vladimir, 451, 579
Žerjal Stanko, 390
Žitnik Rudolf, 390
Žnidaršič Jakob, 214
Žorga Friderik, 342
Žun Uroš, 642
Žužek Aleš, 45, 46

ISSN 1408-3531 ISBN 978-961-6777-05-6
9 771408 353005 01 9 789616 777056 29,00 €

Brez migracij je zgodovina nepredstavljiva, nerazumljiva in nerazložljiva. Z njo, z razselitvijo homo sapiensa iz Afrike, se človeška zgodovina sploh začne in z migracijami se srečujemo tako rekoč na vsakem koraku, čeprav se tega velikokrat niti ne zavedamo. Ko npr. v poznosrednjeveških primorskih urbarjih prebiramo priimke, kot so Kranjec, Kočevar, Furlan, Korošec, Hrovat, Bezjak, Vlah in celo Turk ali pa Čeh, največkrat niti ne pomislimo, da je v njih ubesedena migracijska zgodovina njihovih nosilcev. Razlogi, zakaj so se posamezniki, različne skupine ali celotne skupnosti selili, prehajali v nove geografske, socialne in kulturne prostore, so bili lahko zelo različi in pestri, kot je lahko le življenje samo. A skupno tem različnim migracijam in mobilnostim je vendarle bilo, da so se z njimi družbna okolja na vseh nivojih in v vseh časovnih obdobij oblikovala in preoblikovala, da so s priseljenci prejemala pomembne impulze ali pa z odseljevanjem izgubljala na svoji substanci.

(Peter Štih)

Migracijske študije so bile dolgo na obrobju teoretskih dogajanj in so si le počasi utirale prostor v priznani znanstveni sistemizaciji, sploh v evropski tradiciji, vse do preloma dvajsetega stoletja, ko so migracije postale sila modna tematika. Morda lahko celo rečemo, da je prišlo do druge skrajnosti, ko so povsod skorajda samo še migracije. Še danes pa ostaja razlika v razumevanju statusa samega proučevanja migracij. Medtem ko eni avtorji razumejo migracije kot eno od vsebinskih področji, ki jih proučujejo 'klasične' znanstvene vede družboslovja in humanistike, drugi dokazujejo, da so se migracijske študije konstituirale kot samostojna znanstvena veda, primerljiva npr. kulturnim študijam.

(Marina Lukšič Hacin)

Migracije in slovenski prostor od antike do danes

zbirka39
Zč